

न्यास-पदमञ्जरीसहिता कारिकावृत्तिः

पञ्चमो भागः

सम्पादको
श्रीमान् दारिकादासः शास्त्री
पुं० कालिदासप्रसाद दुबलः

**NYĀSA OR PAÑCIKĀ COMMENTARY
OF ĀCĀRYA JINENDRABUDDHIPĀDA**

AND

**PADAMAÑJARĪ
OF HARADATTA MIŚRA**

ON

THE KĀSIKĀVRTTI
[Commentary on The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini]
OF VĀMANA-JAYĀDITYA

PART V

(II, III & IV Sections of Chapter 6 & I and II
Sections of Chapter 7)

CRITICALLY EDITED BY
SWAMI DWARIKADAS SHASTRI
Ācārya (Vyākaraṇa, Pāli & Bauddha Darśana)

AND

Pt. KALIKAPRASAD SHUKLA
M.A., Vyākaraṇācārya

**TARA PUBLICATIONS
VARANASI**

1967

Published by

TARA PUBLICATIONS Jai Bharata Press, Varanasi Foundation Chennai and eGangotri

KAMACHHA,

VARANASI—1.

© First Edition, 1967

Student Edition Rs. 20/-

Printed at

Jai Bharata Press

Bans Phatak,

Varanasi.

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितया
न्यासापरपर्यायकाशिकाविवरणपञ्चिकया

विद्वद्वरहरदत्तमिश्रविरचितया
पदमञ्जरीन्याख्यया च सहिता

श्रीमद्वामन-जैयादित्यविरचिता

काशिकावृत्तिः

[पाणिनीयाष्टाध्यायीन्याख्या]

पञ्चमो भागः

(षष्ठाध्यायस्य पादत्रयम्, १-२ पादात्मकश्च सप्तमाध्यायः)

सम्पादकौ

स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री

व्योकरणपालि-साहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः

पं० श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः

एम० ए०, व्याकरणाचार्यः

तारा पब्लिकेशन्स,

वाराणसी

१९६७

प्रकाशक : Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तारा पब्लिशिंग्स
कमलेश्वर, वाराणसी-१०

© प्रथम संस्करण : १९६७

साधारण संस्करण : रु० २०.००

मुद्रक :

जयभारत प्रेस
बांस फाटक, वाराणसी-१.

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागध्यक्षचराणां
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां रघुनाथशर्ममहाभागानां

शुभाशंसनम्

इदं खलु विलोक्यतो विमृशतश्चैव मानसमवारितप्रसरमुद्वेलमुल्लोलकल्लो-
जालमुल्लासमासादयति यत् काशिकावृत्ति-न्यास-पदमञ्जरीग्रन्थैर्ग्रथितस्य ग्रन्थ-
स्यास्यावशिष्टपादत्रयात्मकः षष्ठोऽध्यायः, प्रथमद्वितीयपादात्मकश्च सप्तमोऽध्यायः
प्राङ्मनोरथपथातीतोऽपि साम्प्रतं दृग्गोचरतामायाति ।

एतस्य शुक्लस्य सुकृतस्य कर्मणः कर्तारौ वैयाकरणमूर्धन्यौ लब्ध-
व्याकरणाचार्यपदवीकौ—स्वामी श्रीद्वारिकादासमहानुभावः, पण्डितश्रीकालिका-
प्रसादशुक्लमहोदयश्च । ग्रन्थस्यास्य सम्पादकाविमौ साम्प्रतमनवरतं सुलौ-
क्ये च भविष्यति भविष्यतः शताब्द्याः परतः सुश्लोक्यौ चैनेनैव
सुकृतेन ।

आशासे—अस्मिन् प्रवर्त्तमाने प्रवर्धमाने च भाषापरिष्कारविरोधिनि विषय-
मात्रपरिष्कारप्रवणे कराले काले समावर्त्तनाय त्वरयति च छात्रवर्गे नूतनमयं
ग्रन्थोऽनूनमनवमं च पदमवाप्स्यत्यरमलञ्च ।

इदञ्चापरमप्याशासे—

अनुत्सूत्रपदन्यासां सद्बृत्तिः सन्निबन्धना ।

शब्दविद्यैव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥

इति प्राक् परोक्षं कविभिः स्तूयमानोऽयं ग्रन्थ इतः परं प्रत्यक्षामपि
स्तुतिं लप्स्यत इति ।

अध्येषये च कुतुकाक्रान्तस्वान्तो गीर्वाणवागनुरक्तान् विपश्चितो यत्तेऽस्य
ग्रन्थस्य श्रुत्यङ्गस्य श्रवणमननाभ्यां श्रोत्रमनसी संस्कुर्वन्त्विति ।

गङ्गादशमी, २०२३ वै०
वाराणसी

}

रघुनाथशर्मा

इदमर्थं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥

—श्रीभर्तृहरिपादाः

❀ ❀ ❀

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।

प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ॥

❀ ❀ ❀

रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।

ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

—श्रीहरदत्तमिश्राः

(पदमञ्जरीकाराः)

प्रकाशकीयम्

देवैरपि स्पृहणीयस्यास्य महनीयस्यार्थवर्तस्य प्राचीनेतिवृत्तसङ्कलनेन गौरव-
मावहन्ती सुरभारतीर्य विश्वस्याखिलासु भाषास्वतिप्राचीनतमा । प्रातःस्मरणाथै-
र्विगतविविधकल्मषैर्मुनिभिः, आचार्यैः, पण्डितपुङ्गवैश्चास्यामेव देववाण्यां तानि
तानि सन्दर्भरत्नानि ग्रथितानि, यैर्देशस्यास्य माहात्म्यं परां काष्ठां नीतम् ।

परमिदानीं महदिदमसन्तोषकरत्नेव यदीदृश्या भाषाया भूयांसो ग्रन्थमणयः
कालवशादेवं पारोक्ष्यमुपागताः, मन्येते विरचिता एव नासन् ! तेषु केचित्
लब्धात्मलाभा अपि कतिपयैः प्रकाशकैर्विकृतिं नीताः, केषाञ्चित् पत्राणि
भ्रष्टानि, केषाञ्चिदङ्कनं न मनोहारि, केषाञ्चिच्च तत्रस्थः सन्दर्भ एव व्यत्यस्तः ।

अतः, बहोः कालादस्माकं मनस्ययं विचारः पदमादधदासीद्यत् कश्चिन्
मनस्वी दोषानिमाञ्चिरस्यादर्शभूतान् दुर्लभान् संस्कृतसन्दर्भान् प्रकाशयेत्,
येन संस्कृतसमाजस्य चिरायोपकृतिर्भवेत् । एतद्विद्यैवास्माभिरियं प्राच्यभारती-
ग्रन्थमाला समारब्धा । अत्र वयं यथासमयं सुदुर्लभान् संस्कृतभाषानिबद्धान्
महत्त्वशालिन् ग्रन्थान् मुद्रापयित्वा प्रकाशयिष्यामः ।

अत्र प्रथमं प्रकाशनम्—माधवीया धातुवृत्तिः, यत्र हि पाणिनीयधातुपाठ-
माश्रित्य श्रीमत्सायणाचार्येण धातूनामतिविस्तृतं साङ्गोपाङ्गं व्याख्यानं कृतम् ।
ग्रन्थेनानेन वैयाकरणानां कियानुपकारो जात इति मात्सर्यरागविधुरा भाषा-
तत्त्वविदो विद्वांसो विदन्त्येव ।

ततश्चेदानीमयमनेकेभ्यो वर्षेभ्यो लुप्तप्रायोऽपरो ग्रन्थः पाणिनीयशब्दा-
नुशासनसम्बद्धः काशिकावृत्तिनामा विद्वद्भरवामन-जयादित्यविरचितः, आचार्य-
जिनेन्द्रबुद्धिपादकृतन्यासेन, श्रीहरदत्तमिश्रकृतपदमञ्जरीव्याख्यया च सह षट्सु
भागेषु विभज्य प्रकाश्यं नीयते, यस्य प्रथमो भागः प्रथमाध्यायमितो
२०२२ वैक्रमाब्दे प्रकाशितः ।

तथाऽस्य द्वितीयो भागोऽपि, यत्र द्वितीयाध्यायो द्वितीयपादान्तश्च
तृतीयाध्यायोऽस्ति, ततोऽनुपदमेव प्रकाशितः ।

एवमेव तृतीयभागोऽपि—यत्र तृतीयचतुर्थपादात्मकस्तृतीयोऽध्यायः,
चतुर्थोऽध्यायश्चास्ति, परत् प्रकाशितः ।

अथ चास्य चतुर्थो भागः—यत्र पञ्चमोऽध्यायः प्रथमपादात्मकश्च
षष्ठोऽध्यायोऽस्ति, सर्वावयवानवयवः प्रकाश्यमवाप्तवान् ।

अयं चास्य ग्रन्थरत्नस्य पञ्चमो भागः—यत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थपादात्मकः षष्ठोऽध्यायः, द्वितीयपादान्तश्च सप्तमोऽध्यायो विराजते, विदुषां करकमलेषु सादरमुपायनीक्रियते ।

अनुपदमेव चास्य षष्ठभागोऽपि न्यासपदमञ्जुर्योर्वशिष्टांशं प्रेक्षितुं कामानां सचेतसां पुरस्सरमुपस्थापयिष्यते यत्र, अवशिष्टः सप्तमोऽध्यायः, अष्टमाध्यायश्च भविष्यति ।

एतद्ग्रन्थरत्नस्य साधु सम्पादनार्थमस्माभिर्भृशं प्रार्थिताविमौ विद्वद्भौरेयौ—प्रथमः विद्वत्पुङ्गवः स्वामिश्रीद्वानिकादासमहाभागः, व्याकरणपालि साहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः, वाराणसेयविद्वत्समाजे प्राप्तप्रतिष्ठः; अपरश्च पण्डित प्रकाण्डः शास्त्रार्थमहारथी श्रीकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयः, एम. ए., व्याकरणाचार्यः, यी हि वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽनुसन्धानसहायकपदमलङ्करोति आभ्यां पण्डितप्रकाण्डाभ्यामपरेऽप्यनैके ग्रन्थाष्टीकिताः, सम्पादिताश्च ।

तदेवमनयोः शास्त्रविचारदक्षयोः साहाय्येनैतद्ग्रन्थरत्नस्यावशिष्टभागस्यापि प्रकाशनमनुपदमेव भविष्यतीत्याशासाना वयं ग्रन्थरत्नमिदं विदुषां समक्षे समुपस्थापयामः ।

प्रकाशकः

सम्पादकीयम्

इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

भाषामधिकृत्य वैज्ञानिकसरण्या यात्सुव्यवस्थितं सुदृढञ्च भारतीयैर्मनीषि-
मूर्धन्यैर्विचारितम्, न तावदन्यत्र दृग्गोचरीभवति । भाषाया वर्गीकारः,
प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणम्, पदानां मूलभूतशब्दान्वेषणम्, धातुप्रत्ययवाच्य-
नेश्वयनम्, पदार्थानां परस्परं सम्बन्धनिरूपणम्, प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्थापनञ्च
भारतीयसंस्कृतशाब्दिकानां बुद्धिवैभवस्य परां कक्षां बोधयति । देशेऽस्मिन्
गताब्दीयावत् मेधाविनो वैयाकरणमूर्धन्याश्शब्दविद्यावगमाय माहात्म्यसम्प-
त्तानि तानि निबन्धरत्नानि निरमासिषुरिति न परोक्षं प्रेक्षावताम् ।
मीमांसा निबन्धानां सामर्थ्येनैव संस्कृतभाषा पराममरतां भजति । किमधिकम्,
देशिकैरपि विद्वन्मूर्धन्यैरेषां निबन्धानां स्वकीयेषु भाषाशास्त्रेषु बहुतमामु-
पयोगः कृत इति केषां सुमनसां नाविदितचरम् । अथ च आ सृष्टेरय यावत्
व्यवस्थितभाषाशास्त्रराहित्येनाप्यनेका भाषा नातिचरमेव विलयं गताः,
रवबोधा जाताः; परन्तु संस्कृतभाषाशाब्दिकानां विपुलयाऽनुकम्पया
संस्कृतवाङ्मयं परःसहस्रं परप्रहारने'सोढ्वाऽपि जीवत् सत् सुतरां सुगमतां
च्छति ।

भाषां स्थिरयितुं व्यवस्थापयितुं वा प्रातिशाख्यादिषु प्राचीनतमग्रन्थेषु
निर्दिष्टेषु सङ्केतितेषु, सम्प्रति स्वसत्तामासादयत्सु चानेकेषु शब्दानुशासनेषु
पाणिनीयशब्दानुशासनमेव सर्वातिशयीति केन तिरोधातुं साहसमाद्रियेत !
संस्कृतवाङ्मयमधिगन्तुमपेक्ष्यमाणसकलसामग्रीसम्भृतमिदं पाणिनीयाष्टकमस्ति ।
स्य रचनापाटवपरिपाटी न केनाप्यद्यावधि मनागप्यतिशयितेत्यतोऽधिकं
सम्प्रति अप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गकलङ्को मा भूदिति विरम्यते । एतावदपि, विद्व-
त्समाजस्य सेवायां सादरमुपायनीक्रियमाणोऽयं व्याख्याद्वयोपेतो ग्रन्थोऽपि
देव पाणिनीयाष्टकमुपजीव्य विरचित इति कृत्वा निवेदितम् ।

(१०)

काशिकावृत्तिः

गच्छति काले पाणिनीयाष्टकसूत्राणि साहचर्यतयापि अल्पाक्षरत्वात्
असन्निधान्यापि विश्वतोमुखत्वात् मध्यमधियां मन्दधियाञ्च कृते दुरवगाहानि
ज्ञातानि । तेषामिदं भान्द्यमवलोक्य अनुग्रहैकहृदयो भगवान् पतञ्जलिस्तै
सूत्रेषु महाभाष्यं प्रणिनाय । यत्र सर्वाण्येव दुरूहाणि पाणिनीयसूत्राणि स
ख्या प्राञ्जल्या च भाषया तथा व्याख्यातानि, यथा वराका अपि क्रियते
यासेन दुरधिगममेतच्छास्त्रं पारं गच्छेयुः । ततोऽप्यवरस्मिन् काले
भाष्यस्यास्य गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युपगमवादानां सिद्धान्तानाञ्च दुरा
गमतया मन्दमतीनां ततोऽभीष्टसिद्धावन्तरायमालोक्य व्याडि-कुण्ड-श्वभूति-
नद्धि-दुर्विनीत-चूर्णि-निल्लूरादिविद्वद्भिस्तानि सूत्राणि ताभिस्ताभिर्वृत्ति
रूपबद्धितानि; परन्तु करालेन कलिकालेन ताः सर्वा एवाकरुणं कबलिता
इदानीं संस्कृतसमाजस्तासामुद्धरणमात्रैकशरणः संवृत्तः । अथापि भगव
भूतभावनस्यासीमयाऽनुकम्पया साम्प्रतमियं काशिकावृत्तिरेव पाणिनीयाष्ट
समुपासकान् सूपकरोति । सा चेदानीमियं पाणिनीयसूत्राष्टकस्योपलब्धवृत्ति
सर्वतः प्राचीनतमा वृत्तिः । अस्य प्रतिसूत्रमनुवृत्ति-वृत्त्युदाहरण-प्रत्युदाहरण-
शङ्का-समाधानपुरःसराणि समुपलभ्यन्ते । वृत्तेरस्याः प्रौढा प्रतिपादनशैली
प्रौढानामपि चेतांसि चमत्करोति । यथोक्तं ग्रन्थकारेण—

इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥

सा चेयं वृत्तिरापञ्चमाध्यायं विद्वद्वरजयादित्येन (६५०-७०० वै० श०)
विरचिता, शेषाश्चास्यास्त्रयोऽध्यायाः कोविदकुलकुमुदकलाधरेण वामदे
विवृताः—इति सम्प्रदायः ।

वृत्तेरस्या न्यासव्याख्यापर्यालोचनेदमनुमीयते यदाभ्यां विद्वद्भ्यां पृथ
पृथगपि द्वे वृत्ती विरचिते; परं कालक्रमेण ते कथं विलुप्ते जाते, अथ त
तयोरेव सारमादायैषा नवीना वृत्तिस्ताभ्यामेव विद्वद्भ्यां परिष्कृता, अन्यै
विद्वद्भिर्वाचीने काले इत्थं प्रतिसंस्कृता—इत्येतत्सर्वं ग्रन्थस्यास्य भूमिका
यथावसरं विस्तरतो विचारयिष्यते ।

अथ च—यद्यपि विदुषोरनयोः कचित्तत्र तत्र महाभाष्यतो वैमत्यं द
दृश्यते; परं नैतेनैवास्या मादात्म्यं क्षीयेत ! अपि त्वस्यां बहुत्र भाष्यानु
नामपि विषयाणां मनोहारि प्रतिपादनं विपश्चिदपश्चिमानामपि मनां
बलादावर्जयति—इति सर्वथैवाभ्यसनीयेयं वृत्तिः ।

(११)

व्याख्याद्वयी—न्यासः, पदमञ्जरी च

अस्याः काशिकावृत्तेरक्षुण्णं माहात्म्यमुरुरीकृत्यानेकैर्विबुधवरैरत्र पूर्णपाण्डि-
त्याष्टीकाः कृताः । परं हन्त ! तामिमां व्याख्याद्वयीमातिरिच्य ताः सर्वा एव
नामतोऽपि विलयिताः । तत्रैका—बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपाद-
विरचिता न्यासापरनामवेया काशिकाविवरणपञ्चिका, अपरा च विद्वद्वरहरदत्त-
मिश्रविरहिता पदमञ्जरी भगवत्या भारत्य भाण्डागारं बिभृतः । यद्यपि तत्र
तत्र शास्त्रार्थविषयो महताऽऽडम्बरेण पदमञ्जर्यामेव विस्तरतः स्फोटितः; तथापि
श्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादानां व्याख्याशैली प्रौढा, पाण्डित्यपूर्णा, अधिगमितयाथातथ्या
च, अतस्तस्या एव महत्त्वमधिकतरां वर्त्ततेऽधिगन्तुणामधिजिगमिषूणाञ्च कृते—
इति द्वे अपीमे व्याख्ये अस्मिन् संस्करणे काशिकया सहैव समायोजिते ।
एतत्समायोजनमेवास्य संस्करणस्यापूर्वं महत्त्वं ख्यापयिष्यति ।

अथ चान्ते—यद्यपि कालक्रमसमीक्षणे, न्यासस्य प्राचीनत्वं स्फुटतरमिति
काशिकातोऽनन्तरमत्र तस्यैव स्थानं निधित्सितमासीद्, तथाप्यस्माभिः पद-
मञ्जर्या वर्त्तमानविद्वत्समाजे शास्त्रार्थसरणावब्यर्हितत्वात्तस्या एव पूर्वनिपातः
श्रेष्ठ इति क्षन्तव्या वयमेतिह्येकचक्षुष्कैर्विद्वद्भिः ।

सम्पादनशैली

गूढाशयायाः काशिकावृत्तेः, प्रतिपदं शास्त्रार्थमुद्रां बिभ्राणायाः पदमञ्जर्याः,
पष्टपदाया अपि गभीरार्थायाः काशिकविवरणपञ्चिकाया यथायथं सम्पादनं
गालफ्रीडैव नानुमेया ! आभिः पदे पदे यथा वयं व्यामोहे निपातितास्तदस्माक-
वानुभवैकाम्यम् । अथापि 'तारा पविलकेशन्स'—प्रतिष्ठानाध्यक्षाणां प्राच्य-
संस्कृतग्रन्थानां प्रकाशने कल्पनातीतमुत्साहं पर्यालोचनपर्यालोचम्, अविगण-
यापि महान्तमायासं सम्पादनेऽस्मिन् कर्मणि वयं व्यापृता अभूम् । वृत्तेः,
व्याख्याद्वयस्य च गाम्भीर्यमालोच्य, परिश्रमं चास्माकमनुमाय, अत्र साधुत्वा-
साधुत्वे विद्वांस एव प्रमाणम् ।

अस्माभिरनुसृता सम्पादनशैली तु पूर्ववदेव । तथा च—

(क) काशिकापाठः प्रायः सर्वत्र न्यासानुसार्येव स्वीकृतः ।

(ख) प्रायः प्रतिपृष्ठम् अनुकाशिकावृत्ति व्याख्ये स्थापिते ।

(ग) व्याख्याद्वयेऽपि प्रतीकरूपाणि पदानि विभिन्नाक्षरैर्मुद्रापितानि, येन
द्रष्टॄणां चक्षुषि सद्य एव तत्राभिनिपतेयुः ।

(१२)

(घ) वृत्तौ व्याख्याद्वये वा समागतान्यन्यग्रन्थकर्तृणां ग्रन्थानां वा नामानि तथैव विभिन्नाक्षरैर्मुद्रापितानि; उद्धरणानि च एककद्विकचिह्नादिभिः (' ' ' ') संयोजितानि बोद्धृणां सौकर्याय ।

(ङ) यत्र तत्र सत्यावश्यकत्वे टिप्पण्यादयोऽपि संयोजिताः ।

(च) वृत्तेः, व्याख्याद्वयस्य च भाषाजाटिल्यनिरासार्थं तत्र तत्र दुरवगमसन्धिजालोऽप्यस्माभिर्निरस्तः, येनायासमन्तरैवान्तेवासिनाभ्यः सुखावगतिर्भवेत्, ग्रन्थस्यास्य च सौन्दर्यमक्षुण्णं स्यात् ।

(छ) अत एव चास्माभिरधुनोपयुज्यमानानि विरामादिचिह्नान्यप्यत्र सर्वथेपयोजितानि, येन ग्रन्थकर्तुर्हृदयं वाचकैः सपदि समासादितं भवेत् ।

(ज) अनुसन्धितसूनां विषयान्वेषणे समयव्ययो मा भूदिति प्रतिपृष्टं कोणप्रदेशे व्याख्यायमानं सूत्रम्, अध्यायः, पादश्च स्थापितम् ।

(झ) व्याख्यायमानानि सूत्राणि सर्वत्र (वृत्तौ, व्याख्याद्वये च) विभिन्नाक्षरैरेव मुद्रापितानि च वृत्तौ च सूत्राणामष्टाध्यायीगतसङ्ख्यानिर्दिष्टा ।

(ब) ग्रन्थस्य प्रारम्भ एवाक्षरक्रमेण एतद्भागान्तःपातिसूत्रसूची सङ्कलिता एवं प्रकाशकानां त्वरया विवशैस्त्वरमणैरप्यस्माभिर्ग्रन्थस्य महत्त्वमवधारयद्भिन्नत्र हृदयेनैवैतत्कार्यं सम्पादितम्, यच्च प्रकृतग्रन्थावलोकनेन लोचनपमारोह्यति । अथापि याः काश्चन त्रुटयः प्रमादात्सम्भूतास्ता विद्वद्भिः कालेका उद्बोधनीयाः, येनागामिनोरध्याययोः सम्पादनावसरे कृतज्ञैरस्माभिस्तथाविधस्त्रुटयो निवारिताः स्युरिति । तथा हि—

मयैरसर्वविदुरैर्विहिते क नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ।

अन्ते च—वृत्तिम्, वृत्तिकारम्, वृत्तिस्थविषयञ्चाधिकृत्य; पदमञ्जरीम्, पदमञ्जरीकारम्, पदमञ्जरीस्थविषयञ्च; एवमेव न्यासम्, न्यासकारम्, न्यासस्थविषयञ्चाधिकृत्य यद् बहु वक्तव्यं समालोच्यं वाऽस्ति, तत्सर्वं ग्रन्थस्यान्तिमे भागे ग्रन्थभूमिकायां वक्ष्याम इति तावन्तं कालं प्रतीक्षमाक्षन्तव्या वयं विद्वद्भिरिति ।

बुद्धपूर्णिमा, २०२३ वै०
वाराणसी }

सम्पाद

सूत्रसूची

भागान्तःपातिसूत्राणामेतद्वृत्त्यनुसारिणाम् ।

सूची प्रदर्श्यते तावदक्षरक्रमपूर्विका ॥

अकर्मधारये राज्यम्	११८	अतो हेः	४५६
अके जीविकार्थे	७६०	अत्वसन्तस्य चाधातोः	३४६
अङितश्च	४५५	अदम्यस्तात्	५३१
अङ्गस्य	३२१	अदस औ सुलोपश्च	७६५
अङ्गानि मैरेये	७४	अदङ् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः	५५७
अचः	४८७	अवेल्परिस्थम्	१७६
अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम्	७४१	अघ्वर्युक्षाययोजातौ	१३
अचि र ऋतः	७८७	अनङ् सौ	६३८
अचि श्नुधातुभ्रुवां०	४३०	अनाप्यकः	७६८
अचो ङिति	८००	अनिबन्तोऽञ्चतौ०	५६
अच्कावशक्तौ	१५२	अनिदितां हल उपधायाः०	३७६
अज्भनगमां सनि	३५२	अनुदात्तोपदेशवनति०	३८७
अञ्चेः पूजायाम्	७३३	अनुनासिकस्य विवभ्रलोः०	३५१
अञ्जेः सिचि	७५४	अनो भावकर्मवचनः	१४२
अणि नियुक्ते	७८	अनोरप्रधानकनीयसी	१७७
अत उत्सार्वधातुके	४६०	अन्	५१५
अत उपधायाः	८०१	अन्तश्च	१७०
अत एकहल्मध्ये०	४६८	अन्तः	८६, १३४, १६६
अतूरकृत्पदे	१७८	अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः	८५
अतो भिस ऐस्	५३६	अन्येषामपि दृश्यते	३१८
अतोऽम्	५५६	अपचितश्च	७०५
अतो येयः	७६०	अपरिह्वृताश्च	७०६
अतो लोपः	४००	अपाच्च	१७४
अतो ल्रान्तस्य	६५३	अप्तृन्तृच्स्वसूनप्तृ०	३३७
अतो हलादेर्लघोः०	६६१	अभेर्मुखम्	१७३

अभेष्टाविद्वयं	६६६	आजसेरसुक्	५८६
अभ्यासस्यासवर्णं	४३२	आज्ञाधिनि च	१६७
अमहन्नवं नगरे०	८८	आडजादीनाम्	४२४
अमूर्द्धमस्तकात्०	२०३	आत औ णलः	५६६
अमो मश्	५८०	आतो ङितः	७६२
अम् सम्बुद्धौ	६४७	आतो घातोः	४८८
अयामन्तात्वाथ्येत्वि०	४०७	आतो लोप इटि च	४१८
अरिष्टगौडपूर्वं च	६४	आत्मनश्च पूरणे	१६८
अरुद्विषदजन्तस्य मुम्	२६५	आत्मनेपदेष्वनतः	५३३
अर्थे	५०	आत्माध्वानौ खे	५१५
अर्थे विभाषा	२६४	आदितश्च	६८६
अर्देः सन्निविम्यः	६६६	आदिः प्रत्येनसि	२८
अवर्णस्त्रसावननः	४७६	आदिरुदातः	६७
अलुगुत्तरपदे	१६०	आदिश्चिहणादीनाम्	११४
अल्लोपोजः	४८५	आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि	११०
अवोदैवोद्यप्रश्नश्चहिमश्चथाः	३८०	आनङ् ऋतो द्वन्द्वे	२१२
अव्ययीभावे चाकाले	१८२	आने मुक्	७६४
अश्वक्षीरवृषलवणा०	५८६	आन्महतः समानाधिकरण०	२४३
अषष्ठ्यतृतीयास्यान्यस्य०	२६३	आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति	५०१
अष्टनः संज्ञायाम्	३१३	आप्तिं सर्वनाम्नः सुट्	५८८
अष्टन आ विभक्तौ	७६६	आयनेयीनीयियः	५२७
अष्टाम्य औश्	५५२	आर्धधातुकस्येड् वलादेः	७१०
असिद्धवदत्रा भात्	३६३	आर्धधातुके	३६५
अस्थिदधिसथ्यक्ष्णामनङ्कुदात्तः	६२१	आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः	६४
अहीने द्वितीया	५२	आशङ्काबाधनेदीयस्सु०	२१
अल्लष्टखोरेव	४६३	आ सर्वनाम्नः	२८८
आक्रोशे च	१५२	इकः काशे	३१२
आङो यि	६०२	इकः सुनि	३१७
आ च हौ	४६७	इकोऽचि विभक्तौ	६११
आचार्योपसर्जनश्चा०	३६, ६७	इको बहेऽपीलोः	३१०
आच्छीनद्योर्नुम्	६२५	इको ह्रस्वोऽङ्यो०	२५६

इगन्तकालकपाल०	२६	उगितश्च	२४२
इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च	२६६	उगिदचां सर्वनामस्थाने०	६०७
इट् सनि वा	७२१	उतश्च प्रत्ययादसंयोग०	४५७
इडत्यतिव्ययतीनाम्	७४८	उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च	६८
इणो यण्	४३३	उत्तरपदादिः	१०३
इणिष्ठायाम्	७२७	उद ईत्	४८८
इतोऽत्सर्वनामस्थाने	६३१	उदकस्योदः संज्ञायाम्	२५६
इत्थम्भूतेन कृतमिति च	१४१	उदकेऽकेवले	६३
इदन्तो मसि	५३८	उदराश्वेषुषु	६६
इदमो मः	७६७	उदितो वा	७३५
इदंकिमोरोऽकी	२८८	उदोष्ठिचपूर्वस्य	६४६
इदितो नुम् धातोः	५६३	उपदेशेऽज्वतः	७४४
इदोऽय् पुंसि	७६८	उपधायाश्च	६४८
इहरिद्वस्य	४६४	उपमानं शब्दार्थ०	८०
इद् वृद्धौ	२१५	उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये०	३११
इनण्यन्पत्ये	५१४	उपसर्गात् खल्वनोः	६०४
इन्हन्पृषार्यम्णां शौ	३४०	उपात् प्रशंसायाम्	६०३
इरयो रे	४२६	उपसर्गात् स्वाङ्गं०	१६८
इष्टकेशीकामालानां०	२६३	उपाद् द्व्यज्जिनम०	१८१
इष्टीनमिति च	५८५	उभे वनस्पत्यादिषु०	१२६
इष्टस्य यिट् च	५१०	उषासोषसः	२१७
इस्मन्त्रन्क्विवु च	४५०	उष्ट्रः सादिवाभ्योः	४४
ई च द्विवचने	६२३	ऊदनोदोऽशे	२६३
ईडजनोर्ध्वे च	७५८	ऊदुपधाया गोहः	४४१
ईदग्नेः सोमवरुणयोः	२१५	ऊनार्थकलहं तृतीयायाः	१४६
ईदासः	७६६	ऊर्णोतिविभाषा	६६१
ईद्यति	४१६		
ईशः से	७५७	ऋचः शे	२५५
ईषदन्यतरस्याम्	६२	ऋचि तुनुषमभुतङ्कुत्रो०	३१५
ईषदर्थे च	२६६	ऋतश्च संयोगादिः	७२२
ई हल्यघोः	४६३	ऋतो भारद्वाजस्य	७४५

ऋतो विद्यायो निसम्बन्धेभ्यः	२११	कारे सत्यागदस्य	२७०
ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसं च	६३८	कातंकौजपादयश्च	३८
ऋद्धनोः स्ये	७५३	कार्मस्ताच्छील्ये	५१७
ऋत इद्धातोः	६४७	किति च	८०३
एक तद्धिते च	२६१	किमः कः	७९१
एकवचनस्य च	५६४	किरश्च पञ्चम्यः	७५६
एकहलादौ पूरयितव्ये०	२५७	कुण्डं वनम्	१२३
एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्	६६७	कु तिहोः	७९२
एकादिस्वैकस्य चादुक्	२७७	कुमारश्च	२७
एतेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य	४३४	कुमार्यां वयसि	९१
एलिङि	४२२	कुरुगार्हपतरिक्तगुर्व०	४५
ओः सुपि	४३६	कुसूलकूपकुम्भशालं०	९५
ओजःसहोम्भस्तमस०	१९६	कूलतीरतूलमूलशाला०	१११
ओर्गुणः	४९४	कूलसूदस्थलकर्षाः०	११७
ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्	३१५	कृच्छ्रगहनयोः कषः	६९७
औक्षमनपत्ये	५१८	कृत्योकेऽणुच्चार्यादयश्च	१५३
औड आपः	५४७	कृत्स्नभृवृस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि	६८३
कंसमन्थस्त्रुर्पाथ्य०	११२	कोः कत्तत्पुरुषेऽचि	२९५
कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च	१०५	क्ते च	५१
कतरकतमौ कर्मधारये	६३	क्ते नित्यार्थे	६५
कत्या च	११४	क्त्वापि छन्दसि	५७५
कपि पूर्वम्	१७३	क्त्व स्क्वन्दिस्मन्दोः	३८१
कर्णे लक्षणस्याविष्टा०	३०७	क्त्वो यक्	५८५
कर्णे वर्णरक्षणत्वात्	१०३	क्यङ्मानिनोश्च	२३१
कर्मधारयेऽनिष्टा	५१	क्यच्योश्च	५०२
कवञ्चोष्णो	२९७	क्यस्य विभाषा	४०२
का पथ्यक्षयोः	२९५	क्त्वादयश्च	१०९
कारकाद्भुतयोरेवाशिषि	१३९	क्रमश्च क्त्व	३५४
कारतान्नि च प्राजां०	२०१	क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः	७३२
		क्वाति	७९३
		क्षियः	४१०

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलङ्गन०	६६१	ध्वसोरेद्वावम्यासलोपश्च	४६७
क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे	४४	ऋसिऋयोः स्मात्स्मिन्	५४६
क्षेपे	१००	ऋ प्रथमयोरम्	५६०
खचि ह्रस्वः	४४७	ऋयः	५४४
खित्यनव्यस्य	२६४	ऋयापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्	२६२
गतिकारकोपपदात्कृत्	१२५	चतुरनङ्गुहोरामुदात्तः	६४६
गतिरनन्तरः	५४	चतुर्थी तदर्थे	४६
गन्तव्यपण्यं वाणिजे	१७	चरणे ब्रह्मचारिणि	२८५
गमः क्वौ	३६६	चिगो लुक्	४५५
गमहनजनखनघसां०	४५०	चिङ्गमुलोर्दीर्घो०	४४५
गमेरिट् परस्मैपदेषु	७३६	चित्तेः कपि	३३४
गायिविदधिकेशिगणि०	५१४	चीरमुपमानम्	११६
गाधलवणयोः प्रमाणे	६	चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः	१२१
गोतन्तियवं पाले	७६	चेलखेटकटुककाण्डं०	११५
गोतो णित्	६३४	चौ	३१८
गोत्रान्तेवासिमाणव०	७२	च्छ्रुवोः शूडनुनासिके च	३५५
गोः पादान्ते	५६३	छन्दसि च	३१३
गोबिडालसिहसैन्धव०	७५	छन्दस्यपि हस्यते	४२६, ६२३
गौः सादसादिसारथिषु	४४	छन्दस्युभयया	३३२, ४३८
ग्रन्थान्ताधिके च	२८०	छात्र्यादयः	८६
ग्रसितस्कभितस्तभितो०	७०७	छादेर्घेऽद्भ्युपसर्गस्य	४४८
ग्रहोऽलिट् दीर्घः	७१७	जनसनखनां सञ्जलोः	३६१
ग्रामः शिल्पिनि	६६	जनिता मन्त्रे	४०६
ग्रामेऽनिवसन्तः	८५	जराया जरसन्यतरस्याम्	७८८
घकालतनेषु कालनाम्नः	२०५	जश्नातोः शिः	५५१
घलि च भावकरणयोः	३७६	जसः शी	५४७
घरूपकल्पचेलङ्बुवगोत्र०	२४०	जहातेश्च	४६६
घसिर्मिसीर्हलि च	४५१	जातिकालसुखादिभ्यो०	१६१
घुमास्थगापाजहातिसां हलि	४२०	जातेश्च	२३६
घुषिरविशब्दने	६६८	जान्तनशां विभाषा	३८२
घोषादिषु च	८६	जृन्वन्त्योः क्त्वि	७३४

ज्यादादीयसः	५१०	तीर्थे ये	२८६
ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभि०	२८५	तीषसहलुभरुपरिषः	७८८
ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवाप्तु०	३६१	तुभ्यमह्यौ ङयि	७७८
भोञ्जतः	५३१	तुरिष्ठेमेयस्सु	५०४
टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः	५४२	तुह्योस्तातङ्गशिष्य०	५६८
टेः	४६०, ५०६	तृज्वत् क्रोष्टुः	६४०
ढे लोपोऽङ्गद्वाः	४६५	तृणो च जातौ	२६५
ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः	३०३	तृतीया कर्मणि	५३
णलुत्तमो वा	६३७	तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं०	६१७
णिनि	७६	तृफलभजत्रपञ्च	४७८
रोरध्ययने वृत्तम्	७००	त्यदादीनामः	७६०
रोरनिटि	४०३	त्रिचतुरोः स्त्रियां०	७८४
तत्पुरुषे कृति बहुलम्	२०४	त्रेस्त्रयः	२५०, ५८६
तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया०	५	त्वमावेकवचने	७७८
तत्पुरुषे शालायां०	११३	त्वाहौ सौ	७७८
तदोः सः सावनन्त्ययोः	७६५	त्वे च	२६३
तद्धितेष्वचामादेः	८०१	थलि च सेटि	४७३
तनिपत्योश्छन्दसि	४५१	थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्	१३४
तनोतेर्यकि	३६४	थो न्यः	६३२
तनोतेर्विभाषा	३५४	दंशसङ्गस्वञ्जां शपि	३७८
तसनसनथनाश्च	५८३	दश्च	७६७
तवममौ ङसि	७७८	दस्ति	३१२
तव चान्तश्च युगपत्	५६	द्वारिण्डनायनहास्तिनायना०	५१६
तसिलादिष्वाकृत्वसुचः	२२८	दायाद्यं दायादे	६
तस्मान्नुडचि	२७५	दिवशब्दा ग्रामजनपदचानराटानाम्	६६
तस्य तात्	५८२	दिव औत्	६३०
तादौ च निति कृत्यतौ	५७	दिवसश्च पृथिव्याम्	२१६
तासि च क्लृपः	७४०	दिवो द्यावा	२१६
तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च	६६५	दिष्टिवित्तस्त्योश्च	३१
तिरसस्तिर्यलोपे	२६१	दीर्घकाशुतुषभ्राष्ट्रवटं जे	८४
ति विशतेर्डिति	४८६	दीङो युङचि क्ङिति	४१७

द्वस्ववस्वतवसां छन्दसि	६२६	नभ्राण्णपात्रवेदानासत्या०	२७६
दृग्दृशवतुषु	२८७	न मपूर्वोऽपत्येऽवमर्णः	५१६
दृढः स्थूलबलयोः	६६४	न माङ्गचोमे	४२७
देवताद्वन्द्वे च	१३१, २१४	नरे संज्ञायाम्	३१५
दोषो णौ	४४३	न लिङि	७२०
द्विगौ क्रतौ	६३	नलोपो नञः	२७४
द्विगौ प्रमाणे	१६	न ल्यपि	४२३
द्वितीयायां च	७६८	न निविभ्याम्	१७०
द्वितीये चानुपाख्ये	२८१	न वृद्धश्चतुर्थ्यः	७३८
द्वित्रिभ्यां पादम्भूर्धसु०	१८३	न शसददवादिगुणानाम्	४७७
द्व्यचोऽस्तित्कः	३१७	न संयोगाद्वमन्तात्	४८७
द्व्यन्तरूपसर्गोभ्योऽप ईत्	२६२	न सुदुभ्यां केवलाभ्याम्	६०४
द्व्यष्टनः संख्यायाम०	२४६	नस्तद्धिते	४६०
घृषिशसी वैयात्ये	६६३	न हास्तिनफलकमादेयाः	६५
घ्वमो ङ्कात्	५२८	नहिवृतिवृषिव्यधिरचि०	३०८
न कोपधायाः	३३२	नाचार्यसर्जत्विक्संयुक्त०	११६
न क्तिचि दीर्घश्च	३८६	नाञ्चेः पूजायाम्	३८१
न गुणादयोऽवयवाः	१६७	नाभ्यस्ताच्छतुः	६२४
नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्	२७८	नामि	३२८
नमो गुगप्रतिषेधे०	१४६	नाव्ययदिक्शब्दगोमहत०	१५६
नमो जरमरमित्त्रमृताः	१०७	नित्यं करोतेः	४५६
नञ्सुभ्याम्	१६३	निपातस्य च	३१७
नत्तिस्वतस्तु	३३२	निरः कुषः	७२७
नदी बन्धुनि	१०१	निरुदकादीनि च	१७२
नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्	२४१	निवाते वातश्राणे	१२
नपुंसकस्य फलचः	६१०	निष्ठायां सेटि	४०४
नपुंसकाच्च	५५१	निष्ठायामप्यदर्शे	४१०
न भूताधिकसञ्जीव०	८६	निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्	१६०
न भूवाक्चिद्दिधिषु	२१	निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य०	१०२
न भूसुधियोः	४३७	नृ च	३३३
		नेटि	६५८

नेत्र्यलिटि रघेः	६००	पूगेष्वन्यतरस्याम्	२८
नेड्वशि कृति	६६३	पूङश्च	७३२
नेतराच्छन्दसि	५५८	पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा	५४६
नेदमदसोरकोः	५४१	पूर्वे भूतपूर्वे	२२
नेत्तिस्त्रबध्नातिषु च	२०८	पृषोदरादीनि यक्षेपदिष्टम्	२६७
नेरनिघाने	१७६	पेषवासवाहनधिषु च	२५७
नोपधायाः	३३३	प्रकृत्या भगालम्	१२४
नोत्तरपदेऽनुदात्तादाव०	१३२	प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु	२८५
न्यघी च	६१	प्रकृत्यैकाच्	५१२
पञ्चम्या अत्	५६४	प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः	११
पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः	१६२	प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे	१८०
पत्याविश्वयै	२०	प्रत्ययोत्तरपदयोश्च	७८०
पथि चच्छन्दसि	२६७	प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्	७६६
पथिमभ्यृमुक्षामात्	६३०	प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ	६३
पदेऽपदेशे	११	प्रभो परिवृढः	६६६
पद्यत्यतदर्थे	२५४	प्रवृद्धादीनां च	१३८
परस्य च	२००	प्रस्येऽवृद्धमकक्यादीनाम्	८७
परादिस्त्रन्दसि बहुलम्	१८७	प्राचां क्रीडायाम्	७७
परिप्रत्युपापा वर्ज्यमाना०	३२	प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्	१७१
परेरभितोभावि मण्डलम्	१७०	प्रावृद्धशरत्कालदिवां जे	२०५
पललसूपशाकं मिश्रे	११७	प्रियस्यिरस्फिरोरुबहुल०	५०६
पादः पत्	४८१	प्रोतो च	१६
पादस्य पदाज्यातिगोप०	२५२	फणां च सप्तानाम्	४७७
पापं च शिल्पिनि	७१	बन्धे च विभाषा	२०३
पितरामातरा चच्छन्दसि	२१७	बभूयाततन्यजगृम्भववर्थेति०	७४७
पुंवत्कर्मधारयजातीय०	२३६	बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्य०	१५५
पुंसोऽनुद्	६३३	बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्	१
पुत्रः पुत्र्यः	११६	बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्	६६
पुत्रेज्यतरस्याम्	२१०	बहुलं छन्दसि	५३८, ५४०, ६५०
पुरुषश्चान्वादिष्टः	१७७	बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगोऽपि	४२८
पुरे प्राचाम्	६४		

(२१)

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि	१६६	मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ	१४७
बहोर्लोपो भू च बहोः	५०६	मुखं स्वाङ्गम्	१५८
बह्वन्यतरस्याम्	३०	मृजेर्वृद्धिः	७६६
बित्त्वकादिभ्यश्च्यस्य लुक्	५०३	यः सौ	७६८
ब्राह्मोऽजातौ	५१६	यजध्वैनमिति च	५८२
भक्ताख्यास्तदर्थेषु	७४	यमरमनमातां सक् च	७५४
भञ्जैश्च चिणि	३८२	ययतोश्चातदर्थे	१५१
भस्य	४८१	यस्य विभाषा	६८८
भस्य टेलोपः	६३३	यस्य हलः	४०१
भियोऽन्यतरस्याम्	४६६	यस्येति च	४१५
भुवो वुग्लुङ्लिटो	४४०	युक्तारोह्यादयश्च	८१
भ्यसो भ्यम्	५६२	युक्तं च	७०
भ्रस्जो रोपधयो०	३६८	युजेरसमासे	६०६
मधवा बहुलम्	४८०	युप्लुवोर्दोर्धश्छन्दसि	४०६
मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्	३१०	युद्वावौ द्विवचने	७७४
मध्याद् गुरौ	२०३	युवोरनाकौ	५२३
मनसः संज्ञायाम्	१६७	युष्मदस्मदोरनादेशे	७६८
मन्क्तिन्व्याख्यानशयना०	१४४	युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽञ्	५५६
मन्त्रेष्वङ्घ्रादेरात्मनः	४८८	यूयवयौ जसि	७७७
मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय०	३१५	ये च	४६०
मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्र०	२५८	ये चाभावकर्मणोः	५१५
मपर्यन्तस्य	७७२	ये विभाषा	३६३
मयतेरिदन्यतरस्याम्	४२३	योऽचि	७६६
मस्जिनशोर्भलि	५६८	र ऋतो हलादेर्लघोः	५११
महान् ब्रीह्यपराह्ल०	४३	रञ्जैश्च	३७६
मातृपितरावुदीचाम्	२१७	रथवदयोश्च	२६५
मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये०	१७	रघादिभ्यश्च	७२५
मालादीनां च	८८	रघिजभोरचि	५६६
मितां ह्रस्वः	४४४	रभेरशब्दिलोः	६०२
मित्रे चर्षौ	३१५	राजन्त्यर्बहुवचनद्वन्द्वे०	३४
		राजा च	६४

राजा च प्रशंसायाम्	६६	वा जाते	१६३
रात्रेः कृति विभाषा	२७३	वा जृभ्रमुत्रसाम्	४७६
रात्रो हिंसायाम्	४७५	वा दान्तशान्तपूर्णदस्त०	७०२
रात्रो हलि	७६७	वा नपुंसकस्य	६२५
राक्षोपः	३६२	वाज्यस्य संयोगादेः	४२२
रुदादिभ्यः सार्वधातुके	७५७	वा भुवनम्	२१
रुध्यमत्वरसंघुषास्वनाम्	७०३	वाऽम्शसोः	४२२
लभेच्च	६०२	वा शोकण्यञ्जरोरिषु	२५२
लिङ्गः सलोपोऽनन्त्यस्य	७५६	वा षपूर्वस्य निगमे	३३४
लिङ्गसिचोरात्मनेपदेषु	७२१	वाह ऊठ्	४८२
लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः	४२३	विङ्वनोरनुनासिकस्यात्	३६०
लुभो विमोहने	७३४	विदेः शतुवंसुः	५७०
लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः	४५८	विभाषजोश्छन्दसि	५१२
लोपस्त आत्मनेपदेषु	५८१	विभाषा गमहनविदविशाम्	७५२
लोपो यि	४६७	विभाषा ङिःयोः	५८६
त्यपि लघुपूर्वात्	४०८	विभाषा चत्वारिंश०	२५०
वदव्रजहलन्तस्याचः	६५५	विभाषा चिण्णमुलोः	६०६
वनं समासे	१६६	विभाषा तृतीयादिष्वचि	६४५
वनगिर्योः संज्ञायां०	३०६	विभाषा छन्दसि	१५७
वर्ग्यादयश्च	११६	विभाषा तृभ्रततीक्ष्णशुचिषु	१५४
वर्णो वर्गेष्वनेते	८	विभाषाऽध्यतै	७१
वर्षाम्बश्च	४३७	विभाषाऽऽपः	४०६
वले	३०६	विभाषा पुरुषे	२९६
वसतिक्षुधोरिट्	७३२	विभाषा भावादिकर्मणोः	६६०
वसोः सम्प्रसारणम्	४८२	विभाषा वर्षक्षरशरवरात्	२०५
वस्वेकाजाद्वसाम्	७४८	विभाषा सृजिहशोः	७४७
वाऽऽक्रोशदैन्ययोः	४११	विभाषा स्वसृपत्योः	२१२
वा घोषमिश्रशब्देषु	२५६	विभाषोत्पुच्छे	१८३
वाचंयमपुरन्दरो च	२७०	विभाषोदरे	२८७
वा चित्तविरागे	४४४	विश्वस्य वसुराटोः	३१४
		विश्वदेवयोश्च टेरद्रच०	२८६

(२३)

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु	२४	श्रीदितो निष्ठायाम्	६८७
वीरवीर्यौ च	११०		
वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वित्तस्य०	२३४	षट् च काण्डादीनि	१२२
वृतो वा	७१६	षट्चतुर्भ्यश्च	५६०
वेत्तेर्विभाषा	५३७	षड्भ्यो लुक्	५५३
वैयाकरणाख्यायां०	१६६	षपूर्वहन्वृतराज्ञामणि	४८६
वोपकर्जनस्य	२८२	षष्ठी प्रत्येनसि	६५
व्यवायिनोऽन्तरम्	१५८	षष्ठ्या आक्रोशे	२०६
शब्दश्रुतीनित्यम्	६२८	संख्या	३६
शमिता यज्ञे	४०६	संख्यायाः स्तनः	१५६
शयवासवासिष्वकालात्	२०७	संख्याविषयपूर्वस्या०	३०१
शरीरादीनां च	३१०	संज्ञापूरण्योश्च	२३३
शसो न	५६२	संज्ञायां गिरिनिकाययोः	६१
शारदेऽनुवर्तवे	१३	संज्ञायां च	७६
शास इदङ्गहलोः	३६३	संज्ञायां मित्राजिनयोः	१५७
शा हौ	३६५	संज्ञायामनाचितादीनाम्	१३६
शितेर्नित्याबद्धञ्०	१२४	संज्ञायाम्	१५२
शिल्पिनि चाकृञ्	७८	संज्ञौपम्ययोश्च	१०५
शीङो रुट्	५३५	संयोगादिश्च	५१४
शृङ्गमवस्थायां च	१०७	संहितायाम्	३०६
शो मुचादीनाम्	५६६	सकथं चाक्रान्तात्	१८६
शेषे लोपः	७७०	सक्युरसम्बुद्धौ	६३८
शनसोरलोपः	४६१	सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये	१४
शनाश्लोपः	३७४	सध मादस्थयो छन्दसि	२६१
शनाम्यस्तयोरान्तः	४६२	सनः क्तिचि लोपश्चा०	३६४
शयेनतिलस्य पाते मे	२७२	सर्निससनिवासम्	७५३
श्रज्यादिमेकन्पापवत्सु०	२६	सनि ग्रहगुहोश्च	६८३
श्रीग्रामण्योश्छन्दसि	५६२	सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भु०	७२६
श्रुशृणुपृक्कृम्यश्छन्दसि	४५४	सप्तमी सिद्धशुष्क०	३१
श्रुकः किति	६७८	सप्तमीहारिणी धर्म्ये०	६७
श्रुयुवमघोनामतद्धिते	४८४	सप्तम्याः पुण्यम्	१४५

सभायां नपुंसके	६४	स्त्रियाः पुंवद्भाषित०	२१८
समः समि	२६१	स्थूलदूरयुवह्रस्व०	५०८
समानस्य छन्दस्यमूर्ध०	२८४	स्ये च भार्षाण्याम्	२०६
समासेऽनञ्पूर्वे क्तवो०	५७१	स्नात्वाद्यदयश्च	५८५
सम्प्रसारणस्य	३१६	स्तुमोर्नात्मनेपदनिमित्ते	७११
सर्वं गुणकात्स्थे	६०	रिफगपूतवीणाञ्जो०	१७५
सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ	३३४	स्मिपूद्गञ्ज्वां सनि	७५५
सर्वनाम्नः स्मै	५४५	स्यदो जवे	३७६
सन्निधिसनीडसमर्थाद०	२३	स्यसिचसीयुदासिषु०	४११
सहस्य सः संज्ञायाम्	२७६	स्वं स्वामिनि	२०
सहस्य सन्निधः	२६१	स्वमोर्नपुंसकात्	५५५
सहिवहोरोदवर्णस्य	३०४	स्वरतिसूतिसूयति०	७२३
साढ्यै साढ्वा साढेति०	३०६	स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि	२३६
सान्तमहतः संयोगस्य	३३५		
साम आक्रम	५६४	हन्तेर्जः	३८६
सावनङ्गुहः	६२८	हलः	३२६
सिचि च परस्मैपदेषु	७२०	हलदन्तात्सप्तम्याः०	२००
सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु	६५१	हलस्तद्धितस्य	५००
सुखप्रिययोहिते	१६	हलि लोपः	७६८
सुपां सुलुक्पूर्वसवर्गाच्छे०	५७६	हिमकाषिहृतिषु च	२५५
सूपमानात् क्तः	१३६	हिरण्यपरिमाणं धने	६२
सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां०	४६७	दृभ्रम्यो द्वेविः	४५२
सैऽसिचि कृतचृत०	७३५	दृस्तुवोः सार्वधातुके	४३८
सोरवज्रेपरो	१८२	दृदयस्य हृल्लेख्यदण०	२५१
सोर्मनसी अलोमोषसी	१०८	दृषेलोमसु	७०४
सोमे ह्वरितः	७०७	ह्यचन्तक्षणश्चसजागृणि०	६५६
सौ च	३४७	ह्रस्वनद्यापो नुद्	५६०
स्तुसुध्वञ्म्यः परस्मैपदेषु	७५४	ह्रस्वान्तेऽज्यात्पूर्वम्	१६५
स्त्रियां च	६४३	हु ह्वरेऽछन्दसि	७०६
स्त्रियाः	४३२	ह्लादो निष्ठायाम्	४४८

अथ षष्ठाध्याये द्वितीयः पादः.

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति = स्वभावेनाव-
तिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमापद्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति
'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्त-
त्वापवादोऽयमारभ्यते ।

पदमञ्जरी

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ इह यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो
विधेयः । न च कृत्स्नस्य पूर्वपदस्य शेषनिघातलक्षणो विकारः प्राप्तः, किन्तु
तत्स्थयोरुदात्तस्वरितयोरेव, तस्मात्तयोरेव पूर्वपदशब्दो वर्तते, तदाह—पूर्वपद-
ग्रहणमित्यादि । समासान्तोदात्तत्वे हीत्यादिना विकारप्राप्तिं दर्शयति । समासा-
न्तोदात्तत्वापवादोऽयमिति । नाप्राप्ते तस्मिन्नाशम्भात् । ननु च यत्र सामान्य-
विधिप्रवृत्तिमनपेक्ष्य विशेषविधिप्रवृत्तिस्तत्रापवादत्वम्, यथा—'कर्मण्यण्'
'आतोऽनुपसर्गो कः' इति; इह तु सत्यां विकारप्राप्तौ प्रकृतिभावो विधेयः,
विकारप्राप्तिश्च समासस्येत्यस्मिन् प्रवृत्त इति कथं तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवादः,
अतः समासस्येत्यस्मिन्प्रवृत्ते प्राप्तस्य शेषनिघातस्यैवायमपवादो युक्तः ? नैत-

न्यासः

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ पूर्वपदग्रहणमित्यादि । प्रकृतिभावो ह्यत्र तस्य
युज्यते विधातुम्, यस्यानुदात्तलक्षणो विकारः प्राप्नोति । न च पूर्वपदस्याञ्जलसमु-
दायस्यासौ प्राप्नोति, किं तर्हि ? स्वरितस्य, उदात्तस्य वा । तत्र यदीह पूर्वपदग्रहणं
पूर्वपद एव वर्तते, अपार्थक्यमेवेदं वचनं स्यात् ! तस्मात् पूर्वपदस्थे स्वर उदात्ते स्वरिते
वा पूर्वपदग्रहणं वर्तत इति विज्ञायते । भवति हि तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम्, यथा—
मञ्चाः क्रोशन्तीति । स्वभावेनावतिष्ठत इति । अनेन प्रकृत्या भवतीत्यस्यार्थमाचष्टे ।
तमेव वाक्यान्तरेण स्पष्टीकर्तुमाह—न विकारमनुदात्तत्वमापद्यत इति । कथं
पुनरनुदात्तलक्षणो विकारः प्राप्नोति, यन्निवृत्तये प्रकृतिभावोऽयमारभ्यते ? इत्याह—
समासान्तोदात्तत्वे हि सतीत्यादि । समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमिति ।
नाप्राप्ते तस्मिन्नाशम्भात् । कृष्णो मृग इति । कृष्णगुणत्वात् । आद्युदात्त इति ।
जित्स्वरेण ।

काष्णोत्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगः, तस्य विकारः काष्णः,
'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।

गुपवल्जः । गुपशब्द उणादिषु 'कुसुयुभ्यश्च' इति पप्रत्ययान्तः ।
तत्र च 'दीर्घः' इति, 'नित्' इति च वर्तते, तेनाद्युदात्तः ।

ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिन्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-
णान्तोदात्तः ।

पदमञ्जरी

देवम् ; यद्ययं निधातापवादः स्यात्, तत्रैवायं ब्रूयाद्—'अनुदात्तस्पदमेकवर्जम्
बहुव्रीहौ पूर्वपदम्' इति । नन्वेवमुच्यमाने समपाद इत्यादौ स्वाभाविकस्यापि
पूर्वपदानुदात्तस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः, किं कारणम् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वा' इति तस्मात्समासस्येत्यस्यानन्तरमारभ्यमाणस्तस्यैवायमपवादः ।
ननु चोक्तम्—'कथं तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवादः' इति ? उच्यते; निदानोच्छेदेन
निदानिन उच्छेदः शक्यते कर्तुम्, समासान्तोदात्तत्वं च शेषनिधातलक्षणस्य
पूर्वपदविकारस्य निदानम्, अतस्तदभावद्वारेण निदानभूतस्य समासान्तोदात्तस्यै-
वास्मिन् विषयेऽप्रवृत्तिराख्यायते । नन्वेवं नानापदस्वरप्राप्तौ समासस्येत्यस्यार-
म्भात्तदप्रवृत्तौ द्वयोरपि पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः, तथा हि सति 'न
बहुव्रीहेः' इति समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिषेधेत्, अस्तु वा समासान्तोदात्तत्वम्,
अस्तु वा शेषनिधातः; पश्चात्तु प्रकृत्येत्यनेन स्वरविशेषमुपलक्ष्य स स्वरः पूर्व-
पदस्य विधीयते, शेषनिधातात्प्राक् पूर्वपदस्य प्रकृत्या यः स्वरस्तत्स्वरकं पूर्वपदं
बहुव्रीहौ भवतीति; यदि वा 'प्रकृत्या' इत्यनेनस्वरविशेषे उपलक्षिते सत्ययमर्थो
भवति—बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य स्वाभाविको यः स्वर आद्युदात्तत्वादिकः स भव-
तीति, एवं च यथा पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्युक्तेन समासस्येत्येतत्प्रवृत्त्य-
पेक्षा, तादृगेतदिति युज्यते तदपवादता ।

कृष्णो मृग इति । यस्याजिनं कृष्णाजिनमित्युच्यते ।

ब्रह्मचारिन्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त इति । तथा चाधीयते—
ब्रह्मचारी चरति विषयद्विषाम् । कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादौ णिनिः, पूर्वपदाद्यु-
न्यासः

तत्र चेत्यादि । तत्र 'स्तुवो दीर्घश्च' इति दीर्घग्रहणमनुवर्तते । 'सुबुभ्यां निच्च'
इत्यतो निच्चेति च । तेनाद्युदात्त इति । नित्स्वरेण ।

कृदुत्तरपदेत्यादि । ब्रह्मचारीति 'व्रते' इति णिनिः, उपपदसमासः । तत्र
'गतिकारकोपदात् कृत्' इति ब्रह्मचारीतिशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ।

स्नातकपुत्रः । स्नातकशब्दः कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।
अध्यापकपुत्रः । लिट्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः ।

श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः ।

मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दः 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितान्तः ।
उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे
विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं भवति ।

चित्रेन्द्रावौ यस्य स चित्रशब्दः = चित्रशब्दस्तम् ।
पदमञ्जरी

दात्तत्वं तु न भवति, प्रवृद्धादिषु पाठादाकृतिगणो हि स इष्यते । वृत्तौ तु कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्युपलक्षणम् । अपर आह—छन्दसि 'परादिश्च परान्तश्च'
इत्यन्तोदात्तत्वम् । वृत्तेस्त्वयमर्थः—ब्रह्मोव चरति ब्रह्मचारीत्युपमानमत्र पूर्व-
पदम्, ततः किम् ? 'उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव' इति नियमात्कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वर एव भवतीति । स्नातकशब्दः कन्प्रत्ययान्त इति । यावादिषु 'स्नात वेद-
समाप्तौ' इति पठ्यते ।

'मनोज्ञातावज्यतौ पुक्च', मनुष्यः । यदि तद्व्ययं प्रकृतिभावः समासान्तो-
दात्तत्वं बाधते, सर्वानुदात्तेऽपि पूर्वपदे बाधेत, तत्रापि ह्यस्य प्रवृत्तिर्न केन-
चिद्वार्यते, विशेषविधिश्च प्रवर्तमानः सत्यपि सम्भवे सामान्यविधेर्बाधको भवति,
तत्क्रदानमिव दधिदानस्य ? इत्यत आह—उदात्तग्रहणमित्यादि । न्यायतोऽप्य-
यमर्थः सिद्धः, कथं यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, विकारप्राप्ति-
श्चोदात्तस्वरितयोरेव, अत एव पूर्वमुक्तमुदात्ते स्वरिते वा वर्तते इति ।

न्यासः

स्नातकशब्दः कन्प्रत्ययान्त इति । यावादित्वात् । यावादिषु 'स्नात वेद-
समाप्तौ' इति पठ्यते । आद्युदात्त इति । नित्स्वरेण ।

श्रोत्रियशब्दो नित्त्वादाद्युदात्त इति । श्रोत्रियश्छन्दोऽधोते' इति निपात्यते,
तेन नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।

मनुष्यशब्दस्तिस्वरितमितीति । 'मनोज्ञातावज्यतौ पुक्च' इति यत्प्रत्यया-
न्तत्वात् । उदात्तग्रहणमित्यादि । तत्रोदात्तग्रहणम् 'कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्तः'
इत्यतोऽनुवर्तते । स्वरितग्रहणमिति । 'तित् स्वरितम्' इत्यतः । ततः किं सिद्धं भवति ?
इत्याह—तेनेत्यादि । उदात्तस्वरितानुवृत्तेर्बोतदेव प्रयोजनम्—यत्रोदात्तः स्वरितो
वास्ति तत्रैव यथा स्यात् ।

समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

पदमञ्जरी

समभाग इति । समशब्दः 'सूचो डमप्' इति व्युत्पादितः सर्वानुदात्तः । नन्वत्रासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे भागशब्दस्य 'कर्षात्वतः' इति अन्तोदात्तत्वात् समभागशब्दोऽन्तोदात्त एव भविष्यति । तस्मादुदाहरणदिगित्यं दर्शिता, समपाद इत्युदाहर्तव्यम्, पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्, समासान्तोदात्तत्वं मा भूदिति, 'नञ्सुभ्याम्' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—यदि बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं भवति नञ्सुभ्यामेवेति । न चैवं नानापदस्वरप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधाना-न्नियमेन तस्मिन्व्यावर्त्तितेऽपि पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पर्यायेण प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः, 'शितेर्नित्याबह्वच्' इत्यस्य नियमार्थत्वात्—यदि बहुव्रीहानुत्तरपदं प्रकृत्या भवति शितेरेव परमिति ? उच्यते; 'नञ्सुभ्याम्' इत्येष तावन्नियमो नोपपद्यते; अनुदरः, सूदर इत्यादौ 'उदाराश्वेषु क्षेपे' इति पूर्वपदान्तोदात्तस्य प्राप्तस्य बाध-नाद्विधिसम्भवात् । 'शितेर्नित्याबह्वच्' इत्येतदपि—शितेर्नित्याबह्वजेवेत्यनेन नियमेन शीतिललाटादिष्वेवोत्तरपदप्रकृतिस्वरं निवर्तयेत्, न चित्रगुप्रभृतिष्वित्यारभ्यमेवैतत् ।

बहुव्रीहिग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् ; तत्पुरुषे कस्मान्न भवति ? 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिनियमार्थं भविष्यति—तत्पुरुषे तुल्यार्थाद्येवेति, गन्तव्यपण्य-मेव वाणिजे, गतादिष्वेवोत्तरपदेषु द्विगावित्यादि । द्वन्द्वे कस्मान्न भवति ? 'राजन्यबहुवचने' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—द्वन्द्वे भवति राजन्यबहुवचन-द्वन्द्व एवेति । अव्ययीभावे कस्मान्न भवति ? 'परिप्रत्युपापावर्ज्यमान' इत्यादि नियमार्थं भविष्यति—परिप्रत्युपापा अवाव्ययीभाव इति । विपरीतस्तु नियमः सर्वत्र न भविष्यति; नानिष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिरिति । एवमप्यसति बहुव्रीहिग्रहणे समासान्तोदात्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च तुल्यश्चेतः, पञ्चारत्निरित्यादौ पर्यायः प्राप्नोति ? तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानि' इत्येव हि नियमः कृतः, न 'तुल्यार्थादिपूर्वपदेषु तत्पुरुषादिषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव' इति । अथाप्यगृह्यमाणविशेषत्वादुभय-नियमः—तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव, तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति; तथा च 'बह्वन्यतरस्याम्' इति वर्तमाने 'दिष्टिवितस्त्योश्च' इति विकल्पो विधीयते, न्यासः

समशब्दो हि 'सुनोतेडप्' इति डमप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते, तेन घातोष्ठिलोपे कृते प्रत्ययस्य पित्वात् सर्वानुदात्तो भवति ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्यय- द्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थ-
तुल्यश्वेतः । तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सद्द्वक्छ्वेतः । सद्द्वग्लो-
हितः । सद्द्वग्महान् । सद्द्वशश्वेतः । सद्द्वशलोहितः । सद्द्वशमहान् । एते
'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इति कर्मधारयाः । तत्र तुल्यशब्दः 'यतोऽनावः'
इत्याद्युदात्तः । सद्द्वक्शब्दः 'समानान्ययोश्च' इति किन्प्रत्ययान्तः, ∴
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सद्द्वशशब्दोऽपि कर्मन्तो मध्योदात्तः ।
तुल्यार्थः ।

पदमञ्जरी

पञ्चद्विष्टिः, पञ्चवितस्तिरित्यादौ 'इगन्ते द्विगौ' इति नित्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरो
मा भूदिति ? तथापि चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ पर्यायप्रसङ्गः, ज्ञापकात्सिद्धम्,
यद्यम् 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु' इति द्विपादित्यादावन्तोदात्तविकल्पः शास्ति,
तज्ज्ञापयति—'न बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं पर्यायेण भवति' इति । एवमप्युदात्त-
विषयमेव ज्ञापकं स्यात्—'बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं पर्यायेण भवति' इति । किञ्च
स्यात् ? उदात्तस्वरितयोस्तु पूर्वोत्तरसमस्थयोः पर्यायप्रसङ्गः । न च स्वरिते यं
उदात्तस्तदाश्रयं ज्ञापकं युज्यते, अचो ह्युदात्तसंज्ञा, न च वर्णैकदेशो गृह्यते ।
अथ वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्योदात्तश्रुतिपरं ज्ञापकं वर्ण्येत, तदा बहुव्रीहि-
ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ सद्द्वक्शब्दोऽपी-
त्यादि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्येतदपेक्षते ।

न्यासः

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ यतोऽनाव
इत्याद्युदात्ति इति । 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तस्य तुल्यशब्दस्य व्युत्पादि-
तत्वात्—तुलया सम्मितं तुल्यमिति । सद्द्वक्शब्द इत्यादि । 'त्यदादिषु दृशेरना-
लोचने कञ्च' इत्यत्र 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इत्युपसंख्यानं कृतम्, तेन
सद्द्वक्शब्दोऽप्यन्तः । 'द्विद्द्वश्वतुषु' इति समानस्य समावः । सद्द्वशशब्दोऽपीत्यादि ।
कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरेणेत्यपेक्षते ।

तृतीया - शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः
किरिकाणः । शङ्कुपूर्वाह्नातेः 'घञर्थे कविधानम्' इति वा कप्रत्ययान्तः
शङ्कुलाशब्दोऽन्तोदात्तः । किरिशब्दोऽपि किरतेः 'कृगृशृपृकुटिभिदिच्छि-
दिभ्यश्च' इतीकारप्रत्ययः, किदौणादिकः, तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया ।

सप्तमी - अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः । पानशौण्डः । 'अशेर्देवने' इति
सप्रत्ययान्तोऽक्षशब्दोऽन्तोदात्तः । पानशब्दो ल्युङन्तो लित्स्वरेणाद्यु-
दात्तः । सप्तमी ।

उपमान - शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगदगदा । न्यग्रोध-
परिमण्डला । द्वक्काण्डश्यामा । शरकाण्डगौरी । 'उपमानानि सामा-
न्यवचनैः' इति समासः । शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ।

८) कुमुदशब्दोऽपि कौ मोदते इति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तः, 'नन्विषय-
स्यानिसन्तस्य' इति वाऽऽद्युदात्तः । हंसशब्दः 'वृत्तवदिह्निकमि-
कषिभ्यः सः' इति सप्रत्ययान्तः । न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः, पंचादित्वाद्
अचप्रत्ययान्तः, तस्य 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' इति निपातनाद् हका-

३३ त्रयमशु टादिभ्यो
पदमञ्जरी

कुमुदशब्दोऽपीत्यादि । तत्र यदा कप्रस्थयान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः, तथा च 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यत्र कुमुद्वानित्युदाहृतम्, उक्तं च—कुमुदादयोऽन्तोदात्ता इति । यदा त्वव्युत्पन्नं तदा 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्त इत्युक्तम् । अपर आह—जलजे नपुंसकविषयः कुमुदशब्दः; यस्तु वानरविशेषे कुमुदशब्दः स पुल्लिङ्गः, तत्रेह जलजवाच्युदाहृतः, 'अनुदात्तस्य च' इत्यत्र तु वानरवचन इति ।

न्यासः

इकारः प्रत्यय इति । तत्र 'अच इः' इत्यत इकारप्रत्ययानुवृत्तेः । किदिति ।
'मुजेः किञ्च' इत्यतः किद्ग्रहणानुवृत्तेः ।

सप्रत्ययान्तोऽक्षराब्द इति । 'अशोदेवने' इत्यत्र 'वृत्तुवदिहनिक्मिकषिभ्यः सः'
इत्यतः सप्रत्ययानुवृत्तेः ।

नन्विषयस्येति । नपुंसकलिङ्गविषयस्येत्यर्थः । मध्योदात्तत्वञ्चेति । न्यग्रो-
धस्य च केवलस्येति । निपातनादित्यनेन सम्बन्धः ।

रस्य धकारः, मध्योदात्तत्वं च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषा-
वुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । उपमानादीनां मध्योदात्तत्वं ।

अव्यय — अब्राह्मणः । अवृषलः । कुब्राह्मणः । कुवृषलः । निष्कौ-
शाम्बिः । निर्वाराणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्या-
द्युदात्तानि ।

* अव्यये नञ्कुनपितानामिति ० वक्तव्यम् * । इह मा भूत् —
स्नात्वाकालक इति । अव्यय ।

पदमञ्जरी

दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दावित्यादि । आद्यप्राप्तिप्रदर्शनमेतत्, 'षट् च
काण्डादीनि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन तत्र भाव्यम् ।

नञ्कुनिपातानामिति । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणम् अकरणिरित्यादौ
परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थम् । तथा चाव्यथीत्यत्रापि कृता सह निर्दिष्टो
यत्र नञ्, तत्रापि नञ् एव स्वरो भवति, तथा विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान्
भवति । कुग्रहणं तु चादिषु पाठाभावात्, पठितव्यस्त्वसौ, अन्यथाऽव्ययसंज्ञा
न स्यात् ; स्वरादिष्वपि पाठाभावात् । स्नात्वाकालक इति । मयूरव्यंसका-
दिरयम् । यद्येवम्, स तत्रैवान्तोदात्तः पठिष्यते ? एवमपि परिगणनं कर्तव्यम्,
सामिकृतम्, स्वयन्धौतमित्यादौ प्रकृतिस्वरो मा भूदिति । इह कस्मान्न भवति—
परमं कारकं परमकारकम्, परमेण क्वरकेण परमकारकेण, परमे कारके परमकारके
इति ? न हि विशेषणसमासः प्रथमान्तानामेवेति नियमोऽस्ति । तेन द्वितीया-
द्यन्तं पूर्वपदमिति चोद्यम् । परिहारस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तृतीयादीनां

न्यासीः

अब्राह्मण इति । नञ्समासः । कुब्राह्मण इत्यादौ 'कुगतिप्रादयः' इति । एतान्य-
व्ययान्याद्युदात्तानीति । 'निपाता आद्युदात्ताः' इति वचनात्, एषाञ्च निपातत्वात् ।
तत्र नञ्कुशब्दयोः 'चादयोऽसत्त्वे' इति चादिषु पाठान्निपातत्वम्, निरतिशब्दयोस्तु
'प्रादयः' इति, तयोः प्रादिषु पाठत्वं ।

अद्यथ इत्यादि । अव्यये पूर्वपदे प्रकृतिभावे कर्तव्ये नञ्प्रभृतीनामेव भवती-
त्येतदर्थरूपं व्याख्येयम् । तत्रेदं व्याख्यानम्—'चङ्थन्तरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्याग्रहण-
मनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन नञ्कुनिपातानामेव भविष्यतीति ।
स्नात्वाकालक इति । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । 'क्त्वातोमुन्कुसुनः' इति पूर्व-
पदस्याव्ययत्वम् ।

द्वितीया — मुहूर्तसुखम् । मुहूर्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी ।
सर्वरात्रशोभमा । 'अत्यन्तसंयोगे च' इति द्वितीयासमासः । मुहूर्तशब्दः
पृषोदरादिरन्तोदात्तः । सर्वरात्रशब्दोऽप्यचप्रत्ययान्तः । द्वितीया ।

कृत्य — भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । हरणीय-
चूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । पानीयहरणीयशब्दयोः
'उपोत्तमं रिति' इति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

'प्रकृत्या पूर्वपदम्', 'तत्पुरुषे' इति च वृत्तंते । वर्णं वर्णवाचि
पूर्वपदं वर्णवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे
प्रकृतिस्वरं भवति । कृष्णसारङ्गः, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषः,
लोहितकल्माषः । 'कृषेर्वर्णे' इति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ।
लोहितशब्दोऽपि 'रुहे रश्च लो वा' इतीतन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ।

वर्ण इति किम् ? परमकृष्णः ।

वर्णेष्विति किम् ? कृष्णतिलाः । अनेत इति किम् ? कृष्णैतः ।
लोहितैतः ॥

पदमञ्जरी

प्रतिपदं यः समासस्तत्रायं स्वरः । अयं तु विभक्तिविशेषमनुपादाय विशेषण-
समास इति ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ 'अनेते' इति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाच्चोत्तरपदे स्वरूप-
ग्रहणं न भवति, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेऽपि । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त
इति । फिषि तु 'कृष्णस्यामृगाख्या चेत्' ति छन्दस्यन्तोदात्तत्वम्, अन्यत्राद्यु-
दात्तत्वं व्यवस्थितम् ॥

न्यासः

मुहूर्तसुखमित्यादौ 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । सर्वरात्रशब्दो-
ऽप्यचप्रत्ययान्त इति । सर्वा च रात्रिश्चेति 'पूर्वकालैक' इत्यादिना समासे 'अहः-
सर्वैक' इत्यादिनाचप्रत्ययविधानात् ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ रुहे रश्च लो वेतीति । अत्र 'ह्रस्वाभ्यामितन्' इतीतनोऽनु-
वर्तनात् । परमकृष्ण इति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध, लवण — इत्येतयोरुत्तर-
पदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाध-
मुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद् गवे
दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा एते । तत्र 'शमेर्बन्' इति बन्प्रत्यया-
न्तत्वाच्छम्बशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दः 'अर्तिलूधूसू' इतीत्रप्रत्य-
यान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दः
'अशूप्रुषि' इति कन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणम् = इयत्तापरिच्छेदः
मात्रमिह द्रष्टव्यम्, न पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेष-
विषयत्वमेतेषाम् ।

प्रमाण इति किम् ? परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥

पदमञ्जरी

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ शम्बगाधमिति । 'गाधू प्रतिष्ठायाम्', गाध्यत इति
गाधः, अर्द्धर्चादिः, इयत्तायाः परिच्छिन्तिः = इयत्तापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्र
प्रमाणशब्दो गृह्यते, न त्वायाममाने रूढ इत्यर्थः ॥

दायाद्यं दायादे ॥ दातव्यो दायः = भागः, अंश इत्यर्थः । दायमादत्ते दायादः,
न्यासः

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ शम्बगाधमिति । गाध्यत इति गाधः, 'गाधू
प्रतिष्ठालिप्सयोः', अर्द्धर्चादित्वात् पक्षे नृपुंसत्वम् । अर्तिलूधूसू इति । अनेन
सूत्रैकदेशेन 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इत्येतत्सूत्रमुपलक्ष्यते । मध्योदात्त इति ।
प्रत्ययस्वरेण । अशू प्रुषीति । 'अशूप्रुषिलटिकणिघटिविशिभ्यः कन्' इति सूत्रमुप-
लक्ष्यति । ननु चायामः = प्रमाणम्, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात्; न च
शम्बगाधमित्यादिस्तत्पुरुषः प्रमाणवाची, किं तर्हि, इयत्तावाची ? इत्याह—प्रमाण-
मित्यादि । इयतो भाव इयत्ता, सा परिच्छिद्यते येन स इयत्तापरिच्छेदः, स एवात्र
प्रमाणं वेदितव्यम्; न पुनरायाम एव । तत् कथम् ? प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति
क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते, न तु रूढिशब्दः; लक्ष्यानुरोधात् । तेन येनेयत्ता
परिच्छिद्यते तत् सर्वं प्रमाणम् । स्वरव्यङ्ग्यं चेति । अस्य स्वरे योऽयं प्रकृतिभावो
विधीयते तेन व्यङ्ग्यं व्योत्यमित्यर्थः । एतेषामिति । शम्बगाधादीनाम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ दायः = भागः, अंश इत्यर्थः । दायमादत्त इति दायादः ।

तत्पुरुषे समासे दायदशब्द उत्तरपदे दायदवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । 'संज्ञायां समजनिषद' इति विद्याशब्दः क्यप्रत्ययान्तः । 'उदात्तः' इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तोदात्तः । 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः' इति बहुलवचनात् केवलादपि धाञः क्युप्रत्ययः, तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।

अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी ? 'स्वामीश्वराधिपतिदायाद' इति । यद्येवम्, 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते' इति समास-प्रतिषेधः प्राप्नोति ? एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी, तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते ।

दायादमिति किम् ? परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

पदमञ्जरी

'मूलविभुजादित्वात्कः', दायदस्य भावो दायदम् । किं पुनस्तत् ? दायस्यादानं तत्सम्बन्धो वा । इह तु लक्षणयाऽऽदीयमाने दाय एव दायदशब्दो वर्तते ।

अथेत्यादि । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । तमेवादिष्करोति—यद्येवमिति । शेषलक्षणैवेति । सामान्यलक्षणैवात्र षष्ठी, न प्रतिपदमित्येवशब्दस्यार्थः । यदि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी, किमर्थं पुनस्तत्र विधानम् ? इत्याह—तस्यास्त्विति । सप्तमी तावद्विधेया, अप्राप्तत्वात् । तत्र यदि सैव विधीयेत, ततोऽसौ विशेषविहितत्वात् न्यासः

मूलविभुजादित्वात् कः । दायदस्य कर्म दायदम् । किं पुनस्तत् ? दाय एव । स हि दायदिरादीयमानः कर्म भवति । उदात्त इति च तत्र वर्तत इति । 'गन्त्रे वृष' इत्यादेः सूत्रात् । ननु च निपूर्वः सूत्रे धातुरुदात्तः, तत् कथं केवलाद् भवति ? इत्याह—बहुलवचनादित्यादि । अथेत्यादि । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । येनाभिप्रायेण पृष्ठवांस्तमाविष्कर्तुमाह—यद्येवमित्यादि । यदि 'स्वामीश्वराधिपति' इत्यादिना षष्ठी विधीयते । सप्तम्येव हि विधातव्या, न षष्ठी, तस्याः 'शेषे' इत्येव सिद्धत्वात् ? इत्यत आह—तस्यास्त्वित्यादि । यदि सप्तम्येव विधीयते, ततोऽसौ विशेषविहितत्वात् षष्ठ्या बाधिका विज्ञायेत, न त्वेवं विज्ञायेतेति पुनरन्येव शेषलक्षणषष्ठ्यभ्यनुज्ञायते, न त्वपूर्वा विधीयते । तेनाप्रतिपदविहितत्वाद् भवत्येव समासः । परमदायाद इति । अत्र पूर्वपदं दायदवाचि, न दायदवाचि ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोस्तत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ, तयोरितिस्वरः । गमनं च यच्चिरं चेति विशेषणसमासोऽयम्, मयूरव्यंसकादिवैष द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते ।

प्रतिबन्धीति किम् ? मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदेऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशः = व्याजः, तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे

पदमञ्जरी

षष्ठ्या बाधिका विज्ञायेत, मैवं विज्ञायातीति पुनः सैव शेषलक्षणा षष्ठ्यभ्यनुज्ञायते, न त्वपूर्वा विधीयत इत्यर्थः ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबन्धातीति प्रतिबन्धि, आवश्यके णिनिः । विशेषणसमास इति । ननु च सामानाधिकरण्ये सति स. भवति, न चेद् तदस्ति; गमनशब्दस्य गतिवाचित्वात् चिरशब्दस्य च कालवाचित्वात् ? नैष दोषः; चिरकालभाविनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते । मयूरव्यंसकादिवैष इति । गमनमत्र विशेष्यम्, तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे, अतो विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यमिति भावः । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपन्नयति । गमनं हीत्यादि । कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं कृच्छ्रयोगि च, कृच्छ्रम् = दुःखम्, तद्योगि च कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥

पदेऽपदेशे ॥ उच्चारः = पुरीषक्रिया ॥

न्यासः

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबन्धाति विहन्तीति प्रतिबन्धि । ताच्छील्य आवश्यके वा णिनिः । विशेषणसमासे कृतं इति । ननु च विशेषणसमासः सामानाधिकरण्ये भवति; न चेदं सामानाधिकरण्यम्, कथं पुनरत्र पूर्वपदं प्रतिबन्धि भवति ? इत्याह—गमनमित्यादि । अचिरकालभाविनि गमने कार्यसिद्धिर्निष्पद्यते । कृच्छ्रयोगि चेति । कृच्छ्रम् = दुःखम्, तद्योगिनि गमने गन्ता प्राप्यमर्थं दुःखेनाभिहन्यमानो न प्राप्नोति । तस्माच्चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा यद् गमनं तद् कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥

पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः 'सिचिमुच्योष्टेरूच्च' इति ध्रुन्प्रत्ययान्तः, मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्दोऽपि घञन्तः 'आथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तः । विशेषणसमासोऽयम्, मयूरव्यंसकृदिर्वा ।

अपदेश इति किम् ? विष्णोः पदं विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दे उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुट्येव निवातं कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यानिवातम् । वातस्याभावो निवातम्, अर्थाभाव इत्यव्ययीभावः^१ । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटी-शमीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ । कुड्यशब्दोऽपि 'कवतेर्यत् डकिच्च' इति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके । ड्यक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरे ।

वातत्राण इति किम् ? राजनिवाते वसति । सुखं मातृनिवातम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुढिशब्दः, तत्रोभयत्र षष्ठीसमासः ॥

पदसञ्जरी

निवाते वातत्राणे ॥ ड्यक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरे इति । 'कवतेर्ड्यक्' इति सूत्रमधीयते । डकारस्येत्संज्ञा न भवति; गुणप्रतिषेधार्थात्कारानुबन्धात् ॥

न्यासः

पदेऽपदेशे ॥ व्याज इति । छद्मेत्यर्थः । मूत्रपदेनेति । मूत्रव्याजेनेत्यर्थः । ध्रुन्प्रत्ययान्त इति । 'सिचिमुच्योष्टेरूच्च' इत्यत्र ध्रुनित्यस्यानुवृत्तैः । मूत्रयतेरिति । 'मूत्र प्रसवणे' । उच्चारशब्दोऽपि घञन्तः । आथादीत्यादि । घञन्तत्वात् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ कुड्यादिहेतुक इत्यादि । कुड्यादिहेतुके वर्तन्ते; कार्ये कारणोपचारात् । भवति कारणे कार्योपचारः, यथा—'सर्वमिदं पुरातनं कर्म भुज्यते' इति । कवतेरिति । 'कु शब्दे' । आद्युदात्त इति । 'यतोऽनावः' इत्यनेन । ड्यक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपर इति । ते 'कवतेर्ड्यक्' इति सूत्रमधीयते ॥

१. 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनेति भावः ।

शारदेऽनार्तवे ॥ ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्दे उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृषत्शारदाः सक्तवः । शारदशब्दोऽयं प्रत्यग्रवाची, तस्य नित्यसमासः, अस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जुदधृतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः 'सृजेरसुम् च' इति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च । 'धान्ये नित्' इति च तत्र वर्तते, तेनाद्युदात्तः । दृषत्-शब्दः 'दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च' इति अदिक्प्रत्ययान्तोऽन्तोद्युत्तः ।

अनार्तव इति किम् ? परमशारदम् । उत्तमशारदम् । शारदि ऋतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

अध्वयुक्कषाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वयुः, कषाय — इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्याध्वयुः । कठाध्वयुः । कलापाध्वयुः ।

पदमञ्जरी

शारदेऽनार्तवे ॥ उदाहरणे रज्जुदधृते रज्जुशब्दो दृषत्पिष्टेषु दृषच्छब्दः, ततः कर्मधारयेऽस्वपदविग्रहः । 'सृजेरसुम् च' इत्यत्र 'स्कन्देः सलोपश्च' इत्यतः सलोप इति वर्तते, तेन सृजेरन्त्यादचः परोऽयमसुम्, सलोपे यणादेशोऽसुमः सकारस्य जश्त्वे च रज्जुरिति भवति ॥

न्यासः

शारदेऽनार्तवे ॥ रज्जुशारदम्, दृषच्छारदमेति । योगविभागात् समासः । शारदशब्दोऽयं प्रत्यग्रवाचीति । प्रत्यग्रम् = अभिनवम्, अचिरकालभावीत्यर्थः । एतेन नानार्थवाचित्वं शारदशब्दस्य दर्शयति । नित्यसमास इति । महाविभाषायाः प्रकृताया व्यवस्थितविभाषात्वात् । अनुपहतमिति । रजोभिः । अनुपहतत्वं तु सद्य उद्धृतत्वात् । उप्रत्ययान्त इति । 'सृजेरसुम् च' इत्यत्र 'भृमृशीतृचरित्सरितनिघनिमि-मस्त्रिभ्य उः' इत्यत उकारप्रत्ययानुवृत्तेः । आदिप्रत्ययान्त इति । 'दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च' इत्यत्र 'शृदभसोऽदिः' इत्यतोऽदिप्रत्ययानुवृत्तेः ।

परमशारदमिति । शारदि भवं शारदम् । 'सन्धिवेलाद्यनुनक्षत्रोभ्योऽण्' इति सूत्रेणोत्पन्नोऽयं शब्दः ॥

एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषयाः । तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः, ततः कठेन प्रोक्तमिति 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिः, तस्य 'कठचरकाल्लुक्' इति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति 'कलापिनोऽण्' तस्मिन् 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'नान्तस्य टिलोपे सङ्गहा-चारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसू-करसद्वसुपर्वणामुपसंख्यानम्' इति टिलोपः । तदेवं कलापशब्दोऽन्तो-दात्तः । सर्पिमण्डकषायम् । उमापुष्पकषायम् । दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादितां रुढिशब्दा एते । तत्र सर्पिमण्डशब्दः, उमापुष्प-शब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोऽपि 'द्वारे नियुक्तः' इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव ।

जाताविति किम् ? परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश, प्रतिरूप — इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृ-
पदमञ्जरी ।

अध्वर्युकषाययोजातौ ॥ नियतविषया इति । वरणविशेषनियता इत्यर्थः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ सदृशग्रहणमनर्थकम् ; तृतीयासमासवचनात् । सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते—'पूर्वसदृशसमोनार्थ' इति, तत्र तृतीयापूर्व-
स्थासः ।

अध्वर्युकषाययोजातौ ॥ जातिवाचिनो नियतविषया इति । नियतो विषयो येषामिति विग्रहः । नियतविषयत्वं तु जातिविशेषत्व एव वर्तमानत्वात् । अध्वर्यु-प्रभृतीनाम् 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति चरणत्वाज्जातित्वम् । यत्प्रत्ययान्त इति । 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' इति । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादित इति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' इत्यस्मात् । तदेवमिति । यस्मादेवं कलापशब्दोऽणन्तः, तस्मात् प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तः । ठकि सत्यन्तोदात्त इति । 'कितः' इत्यनेन ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ पितृसदृश इति । 'तुल्यायैः' इत्यादिना षष्ठी,

१. मुद्रितपुस्तके 'सदृशप्रतिरूपयोजातौ' इति सूत्रप्रतीकं प्रमादजम् ।

मातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ ।

षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि षष्ठ्याः प्रयोजयति,—
दास्याः सदृशः, वृषल्याः सदृश इति । अत्र दासी-वृषलीशब्दयोरन्तो-
दात्तत्वाद् 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रति-
रूपः । मातृप्रतिरूपः ।

पदमञ्जरी

पदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धमत आह—षष्ठीसमासार्थं चेति । तुल्यार्थयोगे
षष्ठ्यपि विधीयते, तत्र यदा तस्याः षष्ठ्याः समासः क्रियते, तदापि यथा
स्यादित्येवमर्थं सदृशग्रहणम् । ननु चानभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति;
त्रैशब्दं हि नः साध्यम्—मातुः सदृशः, मात्रा सदृशः, मातृसदृश इति; एतच्च
विनापि षष्ठीसमासेन सिद्ध्यत्येव ? अत आह—इहेत्यादि । अलुकि सति रूप-
विशेषस्य विद्यमानत्वादवश्यकर्तव्यः षष्ठीसमासः, तदर्थं चेह सदृशग्रहणं
कर्तव्यम् । यद्येवम्, तृतीयासमासे सदृशग्रहणं न कर्तव्यम्, षष्ठीसमास एवास्तु ?
यत्र तर्हि षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं तत्र सदृशग्रहणम्, यथा—विद्यया सदृशो
विद्यासदृश इति । न ह्यत्र षष्ठ्यर्थोऽस्ति, किन्तु तृतीयार्थः, विद्यया हेतुना सदृश
इत्यर्थः, अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी । अपर आह—तृतीयासमासोऽप्यलुकि
प्रयोजयति—मनसः संज्ञायां मनसासदृश इति । अत्रेत्यादि । 'दशि दशनस्पर्श-
नयोः', 'दंशेष्टो न आ च' इति ढप्रत्ययः, नकारस्य चाकारः, टित्वान्डीप्,

न्यासः

तृतीया च, 'पूर्वसदृश' इत्यादिना समासः । पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ
निपातितौ । 'नृत्तनेष्ट्वहोतृपोतृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ' इत्यत्र ।

अथ सदृशग्रहणं किमर्थम्, यावता मातृसदृशः पितृसदृश इत्यत्र 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थ' इत्येव सिद्धम् ? इत्यत आह—षष्ठीसमासार्थञ्चेत्यादि । तुल्यार्थे हि
प्रयोगे षष्ठ्यपि विधीयते । तत्र यदा मातृसदृश इति षष्ठीसमासः क्रियते, तदपि
यथा स्यादित्येवमर्थं सदृशग्रहणम् । सति त्वस्यारम्भे तृतीयासमासेऽपि सदृशग्रहणं
कर्तव्यमित्य आह—इहेत्यादि । दास्याः सदृशः, वृषल्याः सदृश इति । अत्र
'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यलुकि कृते षष्ठीसमासस्तत्सदृशग्रहणं प्रयोजयति; अलुकि सति
रूपविशेषस्य विद्यमानत्वात् । यदि षष्ठीसमासार्थं सदृशग्रहणमिह क्रियते, तृतीयासमासो
न कर्तव्यः; विशेषाभावात् ? नैतदस्ति; तत्रापि हि कर्तव्य एव यत्र षष्ठ्यर्थे नास्ति
तदर्थः, यथा—विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति, न ह्यत्र षष्ठ्यर्थो विद्यते, किं तर्हि ?
तृतीयार्थं विद्यया हेतुना सदृश इत्यर्थः । अत्रेत्यादि । तत्र दासीशब्दस्य ङीबुदात्त-

सादृश्ये इति किम् ? परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्यसप्तशमः^१ । गान्धारिसप्तशमः । सप्त शमाः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तशमश्चेति प्राच्यसप्तशमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वादाद्युदात्तः, मध्योदात्तो वा ।

द्विगाविति किम् ? ब्रीहिप्रस्थः । प्रमाण इति किम् ? परमसप्तशमः ॥

पदमञ्जरी

यस्येतिलोपः, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप् उदात्तत्वम् । वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ 'कर्दमादीनाञ्च' इत्यत्र मकरकुक्कुटपारेवतेत्यादेः सूत्रादादिग्रहणमनुवर्तते । 'अथ द्वितीयं प्रांगीषात्' इत्यतो द्वितीयग्रहणम् । परमसप्तशममिति । समाहारे द्विगुः, पात्रादित्वाच्चपुंसकत्वम्, मूलोदाहरणे तु तद्धितार्थे द्विगुरुत्तरपदम् ॥

न्यासः

निवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तार्थः । 'दशि सेवने' इति 'दंशेष्टनौ न आ च' इति टप्रत्ययान्तो नकारस्य चाकारादेशः । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, यस्येतिलोपः, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तत्वम् । वृषलीशब्दः 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीषन्तोऽन्तोदात्तो भवति प्रत्ययस्वरेण ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ प्राच्यसप्तशम इति । षष्ठीसमासः प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । यत्प्रत्ययान्तत्वात् 'यतोऽनावः' इति । गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वादाद्युदात्तो मध्योदात्तो वेति । 'कर्दमादीनाञ्च' इत्यत्रादिग्रहणं चानुवर्तते, तत्र यदादेरुदात्तो विधीयते तदाऽऽद्युदात्तो भवति; यदा तु द्वितीयस्य तदा मध्योदात्तः ।

ब्रीहिप्रस्थ इति । षष्ठीसमासः । परमसप्तशम इति । सप्तानां शमानां समाहारः सप्तशमम् । मूलोदाहरणे तु तद्धितार्थे द्विगुरुत्तरपदत्वम् ॥

१. मुद्रितपदमञ्जर्यां समशब्दो दन्त्यादिः, न्यासे पुनस्तालव्यादिः, स एव युक्तः; 'शमस्तु चतुरङ्गुलः' इति यादवक्रोशप्रामाण्यात् ।

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारि-
वाणिजः । मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र
मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोऽपि पृषोदरादिषु
मध्योदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते, तत्र 'कर्दमादीनां वा'
इति पक्षे आद्युदात्तो भवति, द्वितीयो वा ।

पण्य — गोवाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोऽन्तोदात्तः । अश्व-
शब्द आद्युदात्तः ।

गन्तव्यपण्यमिति किम् ? परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा, उपज्ञा, उपक्रम, छाया — एतेषूत्तरदेषु नपुंसकवाचिनि
तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भिक्षामात्रं न ददाति
याचितः । समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किञ्चन ।

मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय एव तुल्यप्रमाणे वर्तते । तत्र भिक्षा-
यास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भिक्षाशब्दः 'गुरोश्च
पदमञ्जरी

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ वाणिगेव वाणिजः, प्रज्ञादित्वादण् । सप्तमीसमासा
एत इति । 'सप्तमी' इति योगविभागात् । गोवाणिजादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ फिष्विति आदिमेन योगेन शान्तनवीयं
न्यासः

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ गमनीयम् = गन्तव्यम् । पण्यम् = व्यवहर्तव्यमिति ।
मद्रवाणिज इति । मद्रेषु यो व्यवहरति स एवमुच्यते । सप्तमीसमास इति । 'सप्तमी'
इति योगविभागात् । रक्प्रत्ययान्तत्वादिति । 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना मदे रक् विधाय
व्युत्पादितत्वात् ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ तुल्यप्रमाणं वर्तते इति । तुल्यं प्रमाणं
यस्येति विग्रहः । अस्वपदविग्रह इति । स्वपदविग्रहः कस्मान्न भवति ? तादृशं हि वाक्यं
कर्तव्यं यथा समासार्थः प्रतीयते । भिक्षामात्रमिति । अस्य च भिक्षायास्तुल्यप्रमाण-
काशि० ५ : २

हलः' इत्यप्रत्ययान्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि फिषि 'पाटलापालङ्काम्बा-
सागरार्थानाम्' इत्यन्तोदात्त एव ।

उपज्ञा — पाणिनोपज्ञम् अकालकं व्याकरणम् । व्याख्युपज्ञं दुष्कर-
णम् । आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पाणिनोऽ-
प्रत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिञन्त-
त्वादाद्युदात्तः । तद्वदापिशलिः ।

उपक्रम — आढ्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारो-
पक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेऽपि षष्ठीसमासा एव । तत्रैतैनं
ध्यायन्तीत्याढ्यः । 'धनर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यय आङ्पूर्वाद-
ध्यायतेः पृषोदरादित्वाद् हस्य ढत्वम् । तदयमाढ्यशब्दस्थाथादिस्वरे-
णान्तोदात्तः । दर्शनीयशब्दो रित्त्वादुपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो
'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः ।
उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकलिङ्गता 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचि-
ख्यासायाम्' इति ।

छाया — इषुच्छायम् । धनुश्छायम् । इषुशब्दः 'इषेः किञ्च'
इत्युप्रत्ययान्तः, तत्र च 'धान्ये नित्' इति वर्तते, तेनाद्युदात्तः । धनुः-
शब्दोऽपि 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्त एव । इषूणां छायेति
षष्ठीसमासः । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकलिङ्गता ।

नपुंसक इति किम् ? कुड्यच्छाया ॥

पदमञ्जरी

चतुष्कं सूत्रमुपलक्षयति । तत्र समुद्रशब्दः सागरार्थत्वादन्योदात्तः ॥

न्यासः

मित्येषोऽर्थः । न चायं स्वपदविग्रहेण शक्यः प्रतिपादयितुम् ; मात्रशब्दस्य तुल्य-
प्रमाणवृत्तित्वात् । स हि समास एव तुल्यप्रमाणे वर्तते, न वाक्ये । अत एवोक्तम् —
मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय इत्यादि । वृत्तिरिह समासवृत्तिरेव विषयः । अप्रत्यया-
न्तोऽन्तोदात्त इति । यथा सहैकादेश उदात्तेनोदात्तत्वात् ।

अप्रत्ययान्त इति । 'इषेः किञ्च' इत्यत्र 'भृमुश्' इत्यादेः सूत्रादुप्रत्ययानुवृत्तेः ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख, प्रिय — इत्येतयोस्तत्तरपदयोर्हितवाचिनि • तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरण-सुखम् । सुख ।

प्रिय — गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् ।

समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्धेतावायत्यां प्रीतिकरे वर्तते । तद्धि हितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युङन्तेषु लिट्स्वरः ।

हित इति किम् ? परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुख, प्रिय — इत्येतयोस्तत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियो-ऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः ।

सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्य-
पदमञ्जरी

सुखप्रिययोर्हिते ॥ समानाधिकरणसमासा एते इति । गमनादीनां विशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते । अथ तु सुखप्रिययोर्विशेषणत्वं तदा मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यम् । आयत्यामिति । परिणामे, आमाभिकाले, भाविकाल इति यावत् ॥

प्रीतौ च ॥ इह तु 'सुखप्रिययोः' इत्येतावत्सूत्रं कृत्वा 'हिते च' इति वक्तव्यम्, तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यति ? तत्राह—सुखप्रिययोर्हित्वादि । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तः । छात्रशब्दः 'छात्रा-
न्यासः

सुखप्रिययोर्हिते ॥ तत्र सुखप्रियशब्दावित्यादि । तच्छब्देन सुखप्रिययोः प्रत्यवमर्शः, तयो सुखप्रिययोः हेतुरायत्याम् = जन्मान्तरे प्रीतिकरः । तत्र सुखप्रियशब्दौ वर्तते । किं कारणमेवं व्याख्यायते ? इत्याह—तद्धि हितमित्यादि । हि तथा चेत्पर्यः । तत्पुरुषे प्रकृतिभावोऽयं विधीयते । एष हि तत्पुरुषो हितवाचो भवति, यदि सुखप्रिय-शब्दावुत्तरपदे हितहेतौ वर्तते । । हितञ्च किम् ? यदायत्यां प्रीतिं करोति । कथं पुनः सुखप्रियशब्दौ तद्धेतौ वर्तते ? कारणे कार्योपचाराद्, यथा—नड्वलोदकं पादरोग इति ॥

प्रीतौ च ॥ अथ प्रीतौ चेतीदं ग्रहणं किमर्थम्, यावता सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचाराद् । एवं प्रीतौ गम्यमानायां भविष्यति ? इत्यत आह—सुखप्रिययोः प्रीत्ये-

थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः
स्वरितान्तः ।

प्रीताविति किम् ? राजसुखम् । राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिन्शब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित
एव स्वरः ।

स्वमिति किम् ? परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । गृहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । 'गेहे कः'
इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तो गृहशब्दः । सह इनेन वर्तते इति 'बहु-
व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति सेनाशब्द आद्युदात्तः । 'नृ नये' एतस्माद्
'श्रृदोरप्' इति अप्रत्ययान्त आद्युदात्तो नरशब्दः । धान्यमन्तः-
स्वरितम् ।

पदमञ्जरी

दिभ्यो णः' इति णप्रत्ययान्तः । कन्याशब्दः स्वरितान्त इति । 'तिल्यशिक्य-
मर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः' इति फिषि पाठात् ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ धान्यमन्तःस्वरितमिति । अनन्तरपठितेन फिट्सूत्रेण । गवादीनां
तु पूर्वमेव स्वरकथनम् ॥

न्यासः

त्यादि । प्रीतिग्रहणमन्तरेणापि सिद्धे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचाराद् यदिह प्रीतिग्रहणं
क्रियते, तदतिशयिता या प्रीतिस्तस्यां यथा त्यादित्वैवमर्थम् ॥ ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताविति । ब्राह्मणशब्दोऽणान्तः ॥ छात्रशब्दः 'छत्तादिभ्यो णः'
इति णप्रत्ययान्तः । कन्याशब्दः स्वरितान्त इति । अन्यत्रादिषु तथा भूतस्यैव पाठात् ॥

राजसुखं राजप्रियमिति ॥ अत्र यद्यपि सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारित्वात् प्रीति-
गम्यते, तथाप्यतिशयेन वा प्रीतिः सा न गम्यते इति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ पत्यावैश्वर्ये ॥ धान्यमन्तःस्वरितमिति । पदमन्तत्वात् तिस्रस्वरेण ॥

ऐश्वर्यमिति किम् ? ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषल्या भर्तेत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यंवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू, वाक्, चित्, दिधिषू - इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेण प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यंवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः । पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिरुदात्तः । 'रक्षेः क्युन्' इति वर्त्तमाने 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' इति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः ।

कथं भुवन्नपतिरादित्य इति ? 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ॥ २१ ॥

'प्रकृत्या पूर्वपदम्', 'तत्पुरुषे' इति वर्त्तते । आशङ्क, आबाध, नेदी-
प्रदमञ्जरी

न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ भूवादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम्, अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रतिषेधाद् वृत्तिकारेण पूर्वपदानां स्वरो व्याख्यातः । तत्रादितस्त्रयः क्तिबन्ताः । 'अन्दूहम्भूजम्बूकफेलूककन्धूदिधिषूः' इति कूप्रत्ययान्तो दिधिषूशब्दो निपातितः ॥

वा भुवनम् ॥ भुवनशब्दो भाषायां बहुलवचनात्साधुः ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्सु सम्भावने ॥ 'शकि शङ्कायाम्', 'बाधृ विलोढने',
न्यासः

वृषल्या भर्तेत्यर्थ इति । वृषल्याः कामयितेति यावत् ॥

न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ 'भुवः संज्ञान्तरयोः' इति क्तिपा भूशब्दो घातुस्वरेणान्तोदात्तः । एवं वाक्शब्दः, वचः 'क्तिवचिप्रच्छि' इत्यादिना क्तिप् । चिदिति । 'चिती संज्ञाने' इत्यस्माद् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । 'नृतिशृभ्योः कूः' इत्यधिकृत्य 'अन्दूहम्भूजम्बूकफेलूककन्धूदिधिषूः' इति दिधिषूशब्दः कूप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति ॥
वा भुवनम् ॥ आशङ्काबाधनेदीयः सु सम्भावने ॥ 'शकि शङ्कायाम्' इत्येव-

यस्-इत्येतेषूत्तरपदेषु सम्भावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति^१ । अस्तित्वाध्यवसायः = सम्भावनम् । गमनाशङ्कं वर्तते ।
गमनमाशङ्क्यते इति सम्भाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् ।
आबाध - गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्याहरणाबाधम् ।
गमनं बाध्यत इति सम्भाव्यते ।

नेदीयस् - गमननेदीयः^१ । व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतर-
मिति^२ सम्भाव्यते ।

सम्भावन इति किम् ? परमनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युङन्तान्युक्त-
स्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्दे उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये
भूतपूर्वे वर्तते तत्र, 'विशेषणं विशेष्येण' इति समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा
द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः ।

पदमञ्जरी

आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि घञ् । अतिशयेनान्तिको नेदीयः, 'अन्तिकवाढ्योर्नेद-
साधौ' । अस्तित्वाध्यवसायः = अस्तित्वनिश्चयः । गमनाशङ्कादयो विशेषण-
समासाः, मयूरव्यंसकादयो वा ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ आढ्यो भूतपूर्व इति यः पूर्वमाढ्य आसीत्स एवमुच्यते ।

न्यासः

स्माद् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । केचित्तु घञन्तस्य शङ्कशब्दस्य ग्रहणमिति वर्ण-
यन्ति । 'बाधु लोडने' इत्यस्मादाङ्पूर्वाद् घञि आबाधः । अत्यर्थमन्तिकं नेदीयः ।
अन्तिकशब्दस्य 'अन्तिकवाढ्योर्नेदसाधौ' इतीयमुनि परतो नेदादेशः । अस्तित्वाध्य-
वसाय इति । अस्तित्वनिश्चय इत्यर्थः । गमनाशङ्कमिति । षष्ठ्यसमासः । क्रिया-
विशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गम्, लोकाश्रयत्वाद्वा लिङ्गस्य ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ आढ्यो भूतपूर्व इति । यः पूर्वमाढ्य आसीत् स एवमुच्यते ।

१. अत्र 'वचननेदीयः' - इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

२. '०मन्तिकतमम्' - इति पाठा० ।

भूतपूर्वं इति किम् ? परमपूर्वं । उत्तमपूर्वं । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासः, न तु परमो भूतपूर्वं इति । तथा च सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध, सनीड, संमर्याद, सवेश, सदेश — इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्रसमर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि ।

पदमञ्जरी

अत्रेत्यादि । परमश्चासौ पूर्वश्चेति । सोऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणः, तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः । न त्विति । परमो भूतपूर्वं इति । योऽयं वाक्यार्थः पूर्वं परम आसीदित्येवंरूपः, न तस्मिन् तत्र समास इति यावत्, किं कारणम् ? इत्याह—तथा चेति । चो ह्यर्थे ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ उदाहरणेषु षष्ठीसमासः, मद्रादीनां पूर्वमेव स्वर उक्तः ॥

न्यासः

समासे गम्यमानार्थत्वाद् भूतशब्दो न प्रयुज्यते, यथा—दध्योदन इत्यत्रोपसिक्तशब्दः ।

परमपूर्वं इति । अत्र 'सन्महत्' इत्यादिना समासः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समास इति । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । परमश्चासौ पूर्वश्चेति योऽयं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणः, तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः । न तु परमो भूत इति । तुशब्दोऽवधारणे । परमो भूतपूर्वं इति योऽयं वाक्यार्थः परमपूर्वकालक्षणः, तस्मिन्नेवात्र समास इत्यर्थः । किं कारणम् ? इत्याह—तथा चेत्यादि । चशब्दो हि हीत्यर्थः । अयं समासो न भवति । एवं सत्युदाहरणमेवेदं भवति, न प्रत्युदाहरणम्; पूर्वशब्दस्य भूतपूर्ववाचित्वात् । यस्तु प्रायेण पुस्तकेषु पाठोऽत्र परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहो न तु परमो भूतपूर्वं इति; स प्रमादपाठो वेदितव्यः वाक्यद्वयेऽपि भूतपूर्वयोगम्यमानत्वात् ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ सह विधया सविधः, तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । एवं सनीडादिष्वपि बहुव्रीहिभावश्च वेदितव्यः । मद्रसविधमित्यादयः षष्ठीसमासाः ।

सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् ।
समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्राणां सविधम् = समीपमित्यर्थः ।

सामीप्य इति किम् ? सह मर्यादया वर्तते समर्यादं क्षेत्रम् ।
देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिष्विति किम् ? देव-
दत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि
भवन्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्ट-
लवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विगृह्य
'सुप्सुपा' इति समासः ।

विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् । कटुकादिभिश्च
पदमञ्जरी

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ विस्पष्ट इति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' इत्यस्य
निष्ठायाम् 'वा दान्त' इत्यादिना स्पष्टशब्दो निपातितः, विशब्देन गतिसमासः ।
'चित्र चित्रीकरणे' चुरादिः, तस्मादेरच्, विशेषेण चित्रं विचित्रम्, प्रादि-
समासः । 'चिती संज्ञाने', विगतं चित्तमस्य विचिन्तः, 'अञ्जू व्यक्त्यादिषु',
तस्य विपूर्वस्य निष्ठायाम् गतिस्वरः, तत्रेकारस्य यो यण् स उदात्तयण् भवति ।
न्यासः

ननु च सह विधयेत्येवमादावर्थे सविधादयः शब्दा व्युत्पाद्यन्ते, तत् कथमेषां
सामीप्ये वृत्तिः ? इत्याह—सह विधयेत्येवमादिकेत्यादि । आदिशब्देन सह नीडेन
सह मर्यादयेत्येवमादीनां ग्रहणम् । एवकारोऽवधारणार्थोऽभिधेयव्यवच्छेदं करोति—
व्युत्पत्तिनिमित्तमेव, नाभिधेयमिति । समीपवाचिनस्त्वेत इति । अत्रापि तुशब्दोऽव-
धारणार्थ एव । समीपवाचिन एव, न तु सह विधयेत्येवमादिवाक्यार्थवाचिन इति ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ विस्पष्टकटुकमिति । कटुशब्दात् संज्ञायां कन् ।
सुप्सुपेति समास इति ।

अथ 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति विस्पष्टकटुकमित्यत्र विगृह्य कस्मात् कर्म-
धारय एव न क्रियते ? इत्याह—विस्पष्टादयो ह्यत्रेत्यादि । कर्मधारयो हि सामा-
नाधिकरण्ये सति भवति, न चेह सामानाधिकरण्यमस्ति । तस्माद् विस्पष्टादयोऽत्र

१. 'न-द्रव्यस्य'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शब्दैर्गुणवद् द्रव्यमभिधीयते इत्यसामानाधिकरण्यम्, अतो नास्ति कर्मधारयः ।

विस्पष्टशब्दः 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तः, विचित्रशब्दोऽप्यव्यय-
स्वरेण । विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति, सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव ।
व्यक्तशब्दः 'उदात्तस्वरितयोर्यणः 'स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्यादिस्वरितः ।

ये चात्रापरे पठ्यन्ते, तत्र सम्पन्नशब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः ।
पटु-पण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तो-

पदमञ्जरी

सम्पन्नशब्दस्थायादिस्वरेणेति । गतिस्वरस्तु न भवति, किं कारणम्, 'कर्मणि'
इति तत्रानुवर्तते, अयं तु कर्तरि क्तः । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणेति । अन्तोदात्त
इत्यपेक्षते । यदेकवचनान्तं प्रकृतम्, तस्य वचनविपरिणामं कृत्वाऽन्तोदात्ताविति
सम्बन्धः कर्तव्यः । पाठयतेः 'फलिपाटिनमिज्जनीनां गुक् पटिनाकिधश्च' इत्यु-
प्रत्ययः, पटिश्चादेशः, इकार उच्चारणार्थः, पटुः । 'पडि गतौ', निष्ठा, पण्डितः ।

न्यासः

कटुकादेः शब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं कटुकत्वादि तस्य विशेषणम्, न तद्वतो
द्रव्यस्य । कटुकादिभिश्च शब्दैः कटुकस्यास्तिलक्षणो यस्यास्ति तद्गुणवद् द्रव्यमभि-
धीयते । ततो वैयधिकरण्ये नास्ति कर्मधारयः । तस्माद् यथोक्तेन विधिना समासोऽत्र
कर्तव्यः ।

विस्पष्ट इति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' इत्यस्य निष्ठायाम् 'दस्तस्पष्टच्छन्नज्ञातः' इति
स्पष्टशब्दो निपातितः, तस्य विशब्देन गतिसमांसः । विचित्रशब्द इत्यादि । 'चित्र चित्री-
करणे', चुरादिः, तस्माद् घञ्, विशेषेण चित्रं विचित्रम्, प्रादिसमासः । अव्ययस्वरे-
णेति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना विहितेन । अव्ययं पुनरत्र विशब्दः, तस्य च 'निपाता
आद्युदात्ता ? इत्याद्युदात्तत्वम् । विचित्तशब्दमिति । 'चिती संज्ञाने' इत्यस्य निष्ठायां
चित्तम् । विगतं चित्तमस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहिस्वरेणेति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति
विहितेन । व्यक्तशब्द इत्यादि । अञ्जेर्विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वर उदात्तः, तत्रेकारस्य
स्थाने यो यण् स उदात्तयण् भवति, ततः परस्यकारस्यानुदात्तस्य स्वरितः । सम्पन्न-
शब्द इत्यादि । पदेः सम्पूर्वस्य निष्ठायां सम्पन्नशब्दः कर्तरि चेति । पटुपण्डितशब्दौ
प्रत्ययस्वरेणेति । अन्तोदात्तग्रहणमेकवचनान्तं यत् प्रकृतं तस्य विपरिणामं कृत्वाऽ-
न्तोदात्ताविति सम्बन्धः कर्तव्यः । पाठयतेः 'फलिपाटिनमिज्जनीनां गुक् पाटिना-
किधश्च' इत्युप्रत्ययः, पटिशब्दश्चादेशः — पटुः । 'पडि गतौ', अस्मान्निष्ठायां पण्डितः ।
कुशल इति । कुशालातीति 'ला दाने' इत्यस्माद् 'आतोऽनुपस्मै कः' इति कः, उप-

दात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः, 'चुपेरञ्चोपधायाः' इत्यत्र हि चिदिति वर्तते । निपुणशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः, पुणेरिगुपध-
लक्षणः कप्रत्ययोऽयम् ।

विस्पष्टादीनोति किम् ? परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुण-
वचनेष्विति किम् ? विस्पष्टब्राह्मणः ।

विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्ता । सम्पन्न । कटु । पण्डित । कुशल ।
चपल । निपुण । विस्पष्टादिः ॥

श्रज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

श्र, ज्य, अवम, कन् — इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये
समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमन-
श्रेयः । ज्य — वचनज्येष्ठम् ; वचनज्यायः । अवम — गमनावमम्,
वचनावमम् । कन् — गमनकनिष्ठम्, गमनकनीयः । पापवत् — गमन-

पदमञ्जरी

कुशान् लातीति कुशलः, 'ला आदाने' । चपलशब्दश्चित्स्वरेणेति । अन्तोदात्त
इत्यपेक्षते । चिदिति वर्तते इति । 'वृषादिभ्याश्चित्' इत्यतः । निपुणशब्द
इत्यादि । पूर्ववत्सम्बन्धः । 'पुण कर्मणि शुभे' ॥

श्रज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ उदाहरणेषु मयूरव्यंसकादित्वाद्विशे-
न्यासः

पदसमासः, 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरः । चपलशब्दश्चित्स्व-
रेणेति । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते । कथमयमन्तोदात्तश्चित्स्वरेण ? इत्याह—'कलस्तृपश्च'
इत्यतः कलप्रत्ययेऽनुवर्तमाने 'चुपेरञ्चोपधायाः' इति 'चुप मन्दायां गतौ' इत्य-
स्मात् कलप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तत्र 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्यतश्चिद्ग्रहणमनुवर्तते ।
तेन चित्स्वरेणान्तोदात्तः । निपुणशब्द इत्यादि । अन्तोदात्त इति । प्रकृतेन सम्बन्धः ।
पुणेरिति । 'पुण कर्मणि शुभे' इत्यस्मात् 'इगुपधाज्ञाप्रोक्तिः कः' इति कप्रत्ययः ॥

श्रज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ गमनश्रेष्ठमिति । ल्युट् च' इति
ल्युट् विशेषणसमासः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयः । इण्ठनीयसुनोः 'प्रशस्यस्य श्रः' इति
श्रादेशः । वचनज्येष्ठमिति । अत्रापि तयोरेव प्रत्यययोः परतः प्रशस्यशब्दस्य ज्ञादेशः ।
गमनकनिष्ठम्, गमनकनीय इति । इण्ठनीयसुनोः परतो युवशब्दस्याल्पशब्दस्य च
'युवाल्पयोः कन्त्यतरस्यान्' इति कनादेशः । ननु च 'श्रज्यकनाम्' इति कथम् ? इति-

पापिष्ठम्, गमनपापीयः । ल्युङन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्यु-
दात्तानि ।

श्रज्यकनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यते ।

आदिष्विति किम् ? गमनशोभनम् । भाव इति किम् ? गम्यतेऽ-
नेनेति गमनम्, तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारये इति किम् ? गमनं
श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति ।
कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ।

अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया 'कुमारः श्रमणादिभिः' इत्य-
त्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

पदमञ्जरी

व्यस्य पूर्वनिपातः । इष्टेयसुनोः 'प्रशस्यस्य श्रः', 'ज्य च', 'युवात्पयोः कनन्य-
तरस्याम्' । पापिष्ठ इति । 'विन्मतोर्लुक्' ।

कुमारश्च ॥ कुमारश्रमणेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे
पुंवद्भावः । 'कुमार क्रीडायाम्' इत्यस्मात्पचाद्यच्, कुमारः । केचित्पुनरित्यादि ।
चकारो ह्यत्र क्रियते, अस्यैव विधेः समुच्चयार्थः ॥

न्यासः

करणो हेतौ । यस्माच्छ्रज्यकनामिहादेशानां ग्रहणं ते चाजादौ प्रत्यये प्रशस्यादीनां
विधीयन्त इति केवलानामसम्भवः । तस्मात् सामर्थ्यात् तद्वदुत्तरपदं गृह्यते ॥

कुमारश्च ॥ कुमारश्रमणेति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति ।
कुमारीशब्दोऽत्र समस्यते । एवं हि श्रमणाशब्देन स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यमुप-
पद्यते; नान्यथा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्त इति । 'कुमार क्रीडायाम्' इत्यस्मात्
पचाद्यचि व्युत्पादितत्वात् ।

केचित् पुनरित्यादि । कथं पुनर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायां सत्यामविशेषेणेति
लभ्यते ? एवं मन्यते—चकारोऽत्र क्रियते । सचास्यैव विधेः समुच्चयार्थः । तेन
सर्वत्राविशेषेण भवति । एवं हि समुच्चयो भवति, नान्यथेति । ये तु 'कुमारः
श्रमणादिभिः' इत्यत्रैव समासमिच्छन्ति, ते पूर्वविध्यपेक्षया चकारमिह समुच्चयार्थं
वर्णयन्ति ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

‘कर्मधारये’-इति वर्तते । प्रतिगत एनसा, प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः ।

‘उदात्तः’ इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेरुपदिश्यते ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगाः = गणाः, तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । कुमारचातकाः । कुमारलोहध्वजाः । कुमारबलाहकाः । कुमारजीमूताः ।

चातकादयः पूगशब्दाः, तेभ्यः ‘पूगाञ्ज्यो ग्रामणीपूर्वात्’ इति ङ्यः प्रत्ययः, तस्य ‘तद्वाजस्य बहुषु’ इति लुक् । अत्र यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति, तदा ‘कुमारश्च’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

पदमञ्जरी

आदिः प्रत्येनसि ॥ प्रतिगत एनसेति । ‘अवादयः कृष्ठाद्यर्थे तृतीयया’ इति तत्पुरुषः । द्वितीये तु विग्रहे बहुव्रीहिः । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तस्वरो लभ्यते ? इत्याह—उदात्त इत्येतदिति । सामर्थ्यमेव दर्शयति । पूर्वपदेति । प्रकृत्येति हि वर्तते, तत्रैवमभिसम्बन्धः—पूर्वत्र कुमारशब्दे प्रकृतिभावेन यः स्वरः स्थापितः सोऽत्रादेर्भवतीति ॥

न्यासः

आदिः प्रत्येनसि ॥ प्रतिगत एनसेति । अनेन ‘अवादयः कृष्ठाद्यर्थे तृतीयया’ इति तत्पुरुषत्वं प्रत्येनःशब्दस्य दर्शयति । प्रतिगतमेनो वा यस्येति । अनेन बहुव्रीहिवत् । कुमारप्रत्येना इति । ‘अत्वसन्तस्य चाघातोः’ इति दीर्घः ।

ननु च नेह सत्र उदात्तग्रहणमस्ति, तत् कथमुदात्तस्वरो लभ्यते ? इत्याह—उदात्त इत्येतदिहेत्यादि । किं पुनस्तत्सामर्थ्यम् ? इत्याह—पूर्वपदेत्यादि । न हि प्रकृतिस्वरादन्य एव स्वर उच्यते । किं तर्हि ? प्रकृतिस्वर एव; यतः प्रकृत्येति वर्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते—प्रकृतिभावेन कुमारशब्दस्य यः स्वरः प्राप्तः स आदेर्भवतीति । एवञ्च सामर्थ्यादुदात्तो लभ्यते । स एव हि कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन स्वरः ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्त उत्तरपदे कालवाचिनि कपाल, भगाल, शराव - इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त - पञ्चारत्निः । दशारत्निः । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः, 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लोपः । इगन्त ।

काल - पञ्चमास्यः । दशमास्यः । पञ्च मासान्भूतो भूतो भावी वेति तद्धितार्थे द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः । 'वर्षात्लुक् च' इति ठञो लुक् । काल ।

कपाल - पञ्चकपालः । दशकपालः । कपाल ।

भगाल - पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल ।

शराव - पञ्चशरावः । दशशरावः ।

'संस्कृतं भक्षाः' इति तद्धितार्थ एते समासाः 'द्विगोलुङ्गनपत्ये' इति कृताप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः ।

इगन्तादिष्विति किम् ? पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगाविति किम् ? परमारत्निः । परमशरावः ।

पदमञ्जरी

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ कृताप्रत्ययलोपा इति । कृतोऽणप्रत्ययलोपो येषां ते तथोक्ताः । द्विगाविति किं परमशराव इति । षष्ठीसमासोऽन्यासः

पूर्वेभ्यन्तरस्याम् ॥ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ तद्धितार्थे द्विगोर्यबिति । 'मासाद्वयसि' इत्यनुवर्तमाने 'द्विगोर्यप्' इति यप् । ठञो लुगिति । प्राग्वतीयस्य । पञ्चकपाल इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इति 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्, तस्य 'द्विगोः' इत्यादिना लुक् ।

एते समासा इति । पञ्चकपाल इत्येवमादयो दशशरावपर्यन्ताः । कृताप्रत्ययलोपा इति । कृतोऽणप्रत्ययलोपो येषां ते तथोक्ताः । पञ्चदशशब्दावत्र 'त्रः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तौ ।

पञ्चाश्व इति । तद्धितार्थे समासः । 'आर्हादगोपुच्छ' इत्यादिना ठक् । 'अध्वर्धपूर्व' इत्यादिना लुक् । पञ्चशराव इति । पञ्च शरावाण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ।

पञ्चारत्न्यो दशारत्न्य इति च यण्गुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्ध-
त्वात् स्थानिवद्भावाद्वा द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्तते ॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुरत्निः । बहु-
मास्यः । बहुकपालः । बहुभगालः । बहुशरावः । बहु-
शब्दोऽन्तोदात्तः, तस्य प्रकृतिस्वरै कृते यत्र यणादेशस्तत्र 'उदात्त-
पदमञ्जरी

यम् । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमेव । इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयो-
रूपसंख्यानम्—पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः, यण्गुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष
स्वरो न प्राप्नोति ? इत्यत आह—यण्गुणयोरित्यादि । प्राक्सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्त-
रङ्गः, यण्गुणौ तु सुबपेक्षत्वाद्बहिरङ्गौ । स्थानिवद्भावाद्देति । न चात्र स्वरविधौ न
स्थानिवत्त्वम् ; अलोपाजादेशत्वात् । पञ्चारत्न्य इति । छान्दसोऽयं प्रयोगः । तत्र
'जसि च' इति गुणो न भवति; 'जसादिषु छन्दसि वा वचनम्' इति वचनात् ॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । 'कुर्भश्च' इति वर्तमाने
'लन्विबन्धोर्न' लोपश्च इति कुप्रत्यये व्युत्पादितत्वात् ॥

न्यासः

अथेह कथं भवति—पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यो इति, यावता यणादेशे कृते गुणे च
नात्रेगन्तमुत्तरपदम् ? इत्याह—पञ्चारत्न्य इत्यादि । यद् यण्गुणौ ह्यबादौ विभक्तौ
परत इति ताविह बहिरङ्गौ, स्वरस्त्वन्तरङ्गः; प्रागू विभक्त्युत्पत्तेर्भावात्, 'असिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । तेन पञ्चारत्न्य इत्यत्राणि द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्तते । स्थानि-
वद्भावाद्देति । 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति पूर्वस्वरे कर्तव्यो यो गुणः स्थानिव-
द्भावेनेगन्तलक्षणः प्रवर्तते । ननु च स्वरविधौ 'न पदान्त' इत्यादिना स्थानिवद्भावः
प्रतिषिध्यते ? नैतदस्ति; 'स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्' इत्युक्तत्वात्,
नचैवमिको यण्गुणौ लोपाजादेशौ । पञ्चारत्न्य इति अरत्निशब्दोऽत्र 'कृदिकारा-
दकिनः', 'सर्वतोऽक्तिन्नर्यादित्येके' इति बह्वादिषु पाठान् ङीषन्तः । इहापि पूर्ववत् तद्धि-
तार्थे दिगुः, मात्रचस्तु लोपः ॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ पूर्वेणेगन्तादिषूत्तरपदेषु बहुशब्दस्यापि नित्यं प्रकृतिस्वरे प्राप्ते
विकल्पोऽयमुच्यते । बहुरत्निरिति । पूर्ववत् समासादि । बहुमास्य इति । पूर्ववद्
यप् । बहुकपालादयः समासाः, इहापि 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यत्रापि तद्धितार्थे कृतेऽप्रत्यय-
लोपा द्रष्टव्याः । बहुशब्दोऽन्तोदान्त इति । स हि 'कुर्भश्च' इत्यनुवर्तमाने . 'बहि-

स्वरितयोयणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्येष स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि - वितस्ति; इत्येतयोरुत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्य-
तरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । दिष्टि-
वितस्त्योः प्रमाणे, तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध - इत्येतेषूत्तरपदेषु
प्रकृतिस्वरं भवति, सा चेत्सप्तमी कालान्न भवति । सांकाश्यसिद्धः ।
काम्पिल्यसिद्धः । सांकाश्य-काम्पिल्यशब्दौ ण्यप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ ।
फिषि तु 'सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदावांघाटानामन्तः पूर्व वा' इति
पठ्यते, तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः ।

शुष्क-ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकशब्दो बहुलवचनादवतेः
कक्प्रत्ययान्तोदात्तः । निधनशब्दो निधानः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः ।

पदमञ्जरी

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ एयप्रत्ययान्ताविति । वुञ्छणादिषु
'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' । अवतेः कक्प्रत्ययः, 'ज्वरत्वर' इत्यादिनोठ्, ऊकः । कुम्भ-
न्यासः

महि वृद्धौ' इत्यस्मात् 'लन्धिवंघोर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययं विधाय व्युत्पाद्यते, तेन प्रत्य-
यस्वरेणान्तोदात्तः । यत्र यणादेश इति । बहुरत्निरित्यत्र ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ अबहृथोऽयमारम्भः । पञ्चदिष्टिरिति । पञ्चारत्निरित्यनेन
तुल्यम् ॥

सप्तमीसिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ सांकाश्यसिद्ध इति । 'सिद्धशुष्क-
पक्वबन्धैश्च' इति समासः । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ ण्यप्रत्ययान्तत्वादिति । 'वुञ्छण्'
इत्यादिना सङ्काशादिलक्षणं चातुर्यिकप्रत्ययं विधाय व्युत्पादितत्वात् ।

ऊकशब्द इत्यादि । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इत्यधिकृत्य 'सुवृभूशुषिमुषिभ्यः
कक्' इति कक्प्रत्ययः किद् विधीयमानोऽवतेरपि भवतीति । तेनोक्कशब्दः कक्प्रत्ययान्तः ।
'ज्वरत्वर' इत्यादिना वतेरुठ् । निधनशब्दो निधानः क्युप्रत्यये मध्योदात्त
इति । निधनशब्दोऽयम् 'कृपृवृजिमन्दिनिधानः क्युः' इति क्युप्रत्ययान्तो व्युत्पा-
दितः । तेन 'गतिफारकोपदात् कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं कृते मध्योदात्तो

पक्क — कुम्भीपक्कः । कलशीपक्कः^१ । भ्राष्ट्रपक्कः । कुम्भीकलशीशब्दौ
 ङीषन्तावान्तरेदात्तौ । भ्राष्ट्रशब्दः घृन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ।

बन्ध — चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । चारक-
 शब्दो ण्वुलन्त आद्युदात्तः ।

अकालादिति किम् ? पूर्वाह्लसिद्धः । अपराह्लसिद्धः । सप्तमीश्वरः
 कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते^२ ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि, प्रति, उप, अप — इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि
 अहरवयववाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति ।
 परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । परिसौबोरम् । परिसावसेनि ।

पदमञ्जरी

कलशशब्दाभ्यां जातिलक्षणो ङीष्, भ्राष्ट्रशब्दो भ्रस्जेष्टूनि वृद्धौ च व्युत्पा-
 दितः । चक्रशब्दः 'कृञः को द्वे च' ।

सप्तमीस्वर इत्यादि । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृति-
 भावः परत्वात्थायादिस्वरेण बाधित इति । यत्र तु कृत्स्वरेण बाधित इति
 पाठः, तत्र कृदन्तस्य यः स्वरः थायादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तान्वर्जयित्वे-
 न्यासः

भवति । कचित् क्युनिप्रत्ययान्त इति पाठः । सप्तम्येकवचने 'इकोऽचि विभक्तौ'
 इति नुमं कृत्वा शब्दरूपापेक्षया नपुंसकलिङ्गं वेदितव्यम् । क्युरित्येतस्मिन् शब्दरूपे
 प्रत्ययसंज्ञक इत्यर्थः । कुम्भीकलशीशब्दौ ङीषन्ताविति । तेनान्तोदात्ताविति
 भावः । ङीषन्तता तु 'बातेरस्त्रीविषयाद्' इत्यादिना विहितेन ङीषा वेदितव्या ।
 भ्राष्ट्रशब्दः घृन् प्रत्ययान्त इति । 'घृन्' इति वर्तमाने 'भ्रस्त्रिगमिनमिहनिविश्यशां
 वृद्धिश्च' इति घृन्प्रत्ययान्ततया व्युत्पादितत्वात् । चक्रशब्दोऽन्तोदात्त इति । 'कृञः
 के द्वे च' इति कप्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादितत्वात् । चारकशब्दो ण्वुलन्तः । तेन लिट्स्व-
 रेणाद्युदात्तः । सप्तमीस्वर इत्यादि । 'तत्पुरुषे' इत्यादिना सप्तम्याः प्रकृतिभावेन
 यः स्वरो विधीयते स परत्वात् 'थाथघञ्' इत्यादिना विहितेन स्वरेणान्तोदात्तेन
 बाधितः, तेन पुनर्विधीयते ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ परित्रिगर्तमिति । अत्र त्रिगर्तशब्दो

१. 'त्रिलासीपक्कः' इति पाठो न्यासपदमञ्जर्यसम्मतः । २. 'प्रतिप्रसूयते' इति पाठा० ।

प्रति — प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपराह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपर-
रात्रम् ।

उप — उपपूर्वाह्णम् । उपापराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापर-
रात्रम् ।

अप — अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अपसौवीरम् । अपसार्वसेनि ।
'निपाता आद्युदात्ताः' 'उपसर्गाश्चामिवर्जम्' इति आद्युदात्तानि
पूर्वपदानि ।

तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावार्थोऽयमारम्भः । तत्रा-
पपरी वर्जने वर्तते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम्, नेतरयोः । अहो-
रात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते ।

पदमञ्जरी

त्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति
पञ्चमी । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । सौवीरादयोऽपि
जनपदविशेषाः । प्रतिपूर्वाह्णमिति । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययी-
भावः । उपपूर्वाह्णमिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सामीप्ये । किं पुनः कारण-
मपपर्योरेव वर्ज्यमानमुदाहृतम्, नेतरयोः ? तत्राह—तत्रेति । अथाहोरात्रावयवा
अपि इतरयोरपपर्योः कस्मान्नोदाह्रियन्ते ? अत आह—अहोरात्रावयवा अपीति ।

न्यासः

वर्ज्यमानमुत्तरपदं त्रिगर्तान् वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति परेः कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति तद्योगेन पञ्चमी । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या'
इति तदन्तेनाव्ययीभावः । परिसार्वसेनीति । सार्वसेनिशब्दे न समासः ।

पूर्वाह्णमिति । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः ।

उपपूर्वाह्णमिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सामीप्ये ।

अपत्रिगर्तमिति । परित्रिगर्तमित्यनेन तुल्यम् ।

तत्पुरुषे बहुव्रीहौ चेत्यादि । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पर्यादीनामव्ययत्वात्
सिद्धम् । बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इत्यादिना तेनाव्ययीभावे यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमा-
रम्भः । किं पुनः कारणमपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहरणम्, न तु प्रत्युपयोः ? इत्याह—
तत्रेत्यादि । तत्र तेषु पर्यादिषु मध्येऽपपरिशब्दावेव वर्ज्यमाने वर्तते । तेन तस्मात्
तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । अतस्तयोरेवान्नोदाहरणमुपन्यस्तमिदं प्रमाणम् । अथा-

कांशि० ५ : ३

वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् ? प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति ।
परिवनमित्यत्र 'वनं समासे' इत्येतद्भवति ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वत्तते
तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासु-
देवाः । श्वाफल्कशब्दः, चैत्रकशब्दश्च 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इति

पदमञ्जरी

परिवनमित्यत्रेति । 'परिप्रत्युपापा' इत्यस्यावकाशः—परित्रिगर्तमिति, 'वनं
समासे' इत्यस्यावकाशः—प्रवर्णमिति; परिवनमित्यत्र 'वनं समासे' इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन । अपवादत्वं चात्र हेतुः, न विप्रतिषेधः । 'समासस्य' इत्येव सिद्धे
वनस्य पुनर्वचने एतत्प्रयोजनम्—येऽन्ये तदपवादास्तद्वाधनार्थम् । सर्वथैवाव्यय-
स्वरं बहुव्रीहिस्वरं च बाधते, एवमिदमपि बाधिष्यते ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ श्वाफल्कचैत्रकरोधका इति । प्रमाद-
पाठोऽयम् । अत्र त्रिपदे हि द्वन्द्वे यत्सर्वमपेक्ष्य पूर्वपदं तस्यैव भवति, ततश्च
चैत्रकशब्दस्य स्वरवचनमनुपपन्नं स्यात्, तस्मात् श्वाफल्कचैत्रकाश्चैत्रकरोधका
इति पाठः । एकस्तु चैत्रकशब्दो लेखकैः पुनरुक्तिशङ्कया त्यक्तः । शिनिशब्द

न्यासः

होरात्रावयवा अपि तयोरेवापपयोः कस्मान्नोदाह्रियन्ते ? इत्याह—अहोरात्रावयवा
अपीत्यादि । वर्ज्यमानार्थयोरेवापपयोः प्रयोग इति । यावत् किञ्चिदुत्तरपदं तेन
सर्वेणैव वर्ज्यमानेन भवितव्यम् ; अन्यथा तयोर्वर्ज्यमानार्थानां न स्यात् । तस्मादहोरा-
त्रावयवा अपि तयोर्वर्ज्यमानयोरेव भवन्ति । तेन त्रिगर्तादिभ्यो वर्ज्यमानेभ्यः पृथङ्
नोदाह्रियन्ते ।

प्रत्यग्नीति । पूर्ववदामिमुख्येऽव्ययीभावः । परिवनमित्यत्रेत्यादि । 'परिप्रत्यु-
पापा वर्ज्यमान' इत्यस्यावकाशः—परित्रिगर्तमिति, 'वनं समासे' इत्यस्यावकाशः—प्रव-
र्णमिति; परिवनमित्यत्र 'वनं समासे' इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ राजन्यवाचीनि यान्यसमस्तानि बहु-
वचनान्तानि तदवयवको यो द्वन्द्वः स राजन्यबहुवचनद्वन्द्व इत्युक्तः । श्वाफल्कचैत्रक-
रोधका इति । श्वाफल्काश्च चैत्रकाश्च रोधकाश्चेति द्वन्द्वः । तत्र रोधकशब्दमपेक्ष्य
चैत्रकशब्दस्य पूर्वपदत्वम्, चैत्रकशब्दमपेक्ष्य श्वाफल्कशब्दस्य, तयोरपि प्रकृतिभावः ।
अत एव तयोर्द्वन्द्वेऽपि स्वरं दर्शयितुमाह—श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्चेत्यादि ।

अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्तः, स तदपत्येष्वभेदेन वर्तते ।

राजन्य इति किम् ? द्वैप्यहैमायनाः^१ । द्वीपे भवा इति 'द्वीपादनु-
समुद्रं यम्' । हैमेरपत्यं युंवा हैमायनाः । अन्धकवृष्णय एते, न तु
राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् ।
एते च नाभिषिक्तवंश्याः ।

पदमञ्जरी °

आद्युदात्त इति । 'शिङो निन् ह्रस्वश्च' बहुलवचनात् । तदपत्येष्विति । यद्यपि
शिनिशब्द इति प्रकृतम्, तथापि शब्दस्यापत्यास्यासम्भवाच्छिनेः क्षत्रियस्यैव
यान्यपत्यानि तेष्वित्यर्थः । अभेदेन = अभेदोपचारेण ।

ननु च 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्' इति वचनाद् राजन्यशब्दः क्षत्रियजाति-
वचनः, ततश्च द्वैप्यहैमायना इत्युक्तं प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते, तेषामपि
क्षत्रियत्वाद् ? अत आह—राजन्यग्रहणमित्यादि । अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वा-
व्यभिचाराद् राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥

न्यासः

शिनिशब्द आद्युदात्त इति । स हि 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' इति निप्रत्ययेऽनुवर्तमाने
'वहिश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति विधीयमाने शीङोऽपि भवति । बहुलवचनाद्
ह्रस्वत्वश्च तत एव । तेनाद्युदात्तो भविता नित्स्वरेण । तदपत्येष्विति । तस्य शिनेः
क्षत्रियस्य यान्यपत्यानि तेष्वित्यर्थः । अभेदेनेति । उपचारेणेत्यर्थः ।

हैमायना इति । 'यजिञोश्च' इति फक् । ननु च राजन्यशब्दोऽयं क्षत्रियजाति-
वचनः, तथा चोक्तम्—'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्' इति राजन्यो भवति क्षत्रियश्चेत्' इति ।
यश्चाअन्धकवृष्णिषु वर्तते द्वन्द्वः स तु क्षत्रियवाचिनामेव भवति; अन्धकवृष्णीनां क्षत्रिय-
त्वात् । ततश्च द्वैप्यहैमायना इत्युक्तं प्रत्युदाहरणम् । अयमपि हि राजन्यवाचिनामेव
द्वन्द्वः; अन्धकवृष्णिषु वर्तमानत्वादित्यत आह—अन्धकवृष्णय इत्यादि । 'अन्धक-
वृष्णिषु' इत्येतावतैव क्षत्रियग्रहणे सिद्धे यद्राजन्यग्रहणं क्रियते, तस्यैतत् प्रयोजनम्—
विशिष्टा येऽभिषिक्तवंश्यास्तेषां ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । विद्यया जन्मना वा
प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानः = वंशः, इह तु जन्मना य एकलक्षणः सोऽभिप्रेतः, तत्र
भवो वंश्यः, दिगादित्वाद् यत् । तत्रैतत् स्यात् । द्वैप्यहैमायना अप्यभिषिक्तवंश्या
एव क्षत्रियाः ? इत्यत आह—एते चेत्यादि ।

१. 'द्वैप्यहैमायनाः' इति पाठा० ।

बहुवचनग्रहणं किम्? सङ्कर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्व इति किम्? वृष्णीनां कुमारा वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिष्विति किम्? कुरुपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश । त्रयोदश । 'इण्भीकृष्णाल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति नित्वादाद्युदात्त एकशब्दः । त्रेल्लयस् आदेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाश-
पदमञ्जरी

सङ्ख्या ॥ एकादशेति । 'सङ्ख्याया अल्पीयस्याः' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः, 'प्रागेकादशभ्यो छन्दसि' इति निपातनाद्दीर्घः । द्वादशेति । 'द्वयघ्नः सङ्ख्यायाम्' इत्यात्वम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः, अन्ते वसतीत्यन्तेवासी, 'शयवासवासिष्वकालाद्' इत्यलुक् । गौणश्चायं निर्देशः । द्वन्द्वस्य यान्यवयवपदानि तान्याचार्योपसर्जनवचनत्वादन्तेवासिवाचित्वाच्च तथोच्यन्ते । तदवयवद्वन्द्वोऽप्यवयवधर्मेण तथोच्यते । पाणिनिशब्दादिष्वन भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । रौढिशब्दादपि न भवति; 'न द्वयचः प्राच्यभरतेषु' इति निषेधात् ।

न्यासः

सङ्कर्षणवासुदेवाविति । सङ्कर्षणश्च वासुदेवश्चेत्येकवचनान्तयोरयं द्वन्द्वः । वृष्णिकुमारा इति । तत्पुरुषोऽयम् । कुरुपञ्चाला इति । अत्र सर्वमस्ति, तथाप्यन्धकवृष्णिग्रहणान्न भवति; तत्रावृत्तेः ॥

संख्या ॥ एकादश इति । एकश्च दश चेति द्वन्द्वः । द्वादश इति । 'द्वयघ्नः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः' इत्यात्वम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ आचार्य उपसर्जनं प्रधानं यस्य स तथोक्तः । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी । गौणश्चायं निर्देशः । द्वन्द्वस्य यान्यवयवभूतानि तान्याचार्योपसर्जनवाचीनि । तस्मादन्तेवासिवाचित्वाच्चाभिधेय उपचारेण तान्याचार्योपसर्जनान्तेवासिशब्दाभ्यामुच्यन्ते । तदवयवोऽपि द्वन्द्वावयवधर्मेणाचार्योपसर्जनान्तेवासीति

कृत्स्नाः । अपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः, 'अत इज्', तेन प्रोक्त-
मापिशलम्, 'इजश्च' इत्यण्, तदधीयते येऽन्तेवासिनस्तेऽप्यापिशलाः,
'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य तद्धितस्याध्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते ।
आपिशलेर्वा छात्रा आपिशला इत्युभयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी
भवति ।

आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थम् — सकलो द्वन्द्व आचार्यो-
पसर्जनो यथा विज्ञायेत, इह मा भूत् — पाणिनीयदेवदत्तौ ।

आचार्योपसर्जन इति किम् ? छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति
किम् ? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

पदमञ्जरी

आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणमिति । न पूर्ववदविशेषणम् । प्रथमा
तु सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायते ? इत्याह—सकलो
द्वन्द्व इति । इह मा भूदिति । पूर्वपदविशेषणे त्वत्रापि स्यात् ॥

न्यासः

चोच्यते । आपिशलिराचार्य इति । 'अत इज्' । आपिशलेरेव वा छात्रा आपि-
शला इति । पूर्ववदण् । उभयर्थेत्यादि । उभयप्रकारेणापि व्युत्पत्तावाचार्योपसर्जनश्चा-
न्तेवासी भवति । तथा हि—उभयत्र शिष्या एव प्रधानभूता एवमुच्यन्ते, आचार्यस्तु तद्धि-
शेषणत्वादुपसर्जनीभूतः । आपिशलशब्दोऽणन्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पाणि-
निना प्रोक्तमिति 'वृद्धाच्छ', 'तदधीते' इत्यण्, तस्य लुक् । पाणिनीयशब्दः प्रत्यय-
स्वरेण मध्योदात्तः ।

पाणिनीयरौढीया इति । रौढस्यापत्यं रौढिः, 'अत इज्', रौढेराचार्यस्यच्छात्रा
इति 'इजश्च' इत्यणः प्राप्तस्य 'न द्वयश्चः' इति प्रतिषेधे कृते 'वृद्धाच्छ' । अथ वा—
रौढिना प्रोक्तं रौढीयम्, 'ततश्च तदधीते' इत्यण्, तस्य पूर्ववत्लुक्—रौढीयाः ।
रौढीयशब्दोऽपि पूर्ववन्मध्योदात्तः । काशकृत्स्नेन प्रोक्तमित्यण्, तदधीयते, काश-
कृत्स्नाः, पूर्ववदणो लुक् ।

छान्दसवैयाकरणा इति । भवत्ययमन्तेवासिना द्वन्द्वः, न त्वाचार्योपसर्जनः ।
अत्र ह्यन्तेवासिन एव छान्दसवैयाकरणाभ्यामुच्यन्ते, न त्वाचार्योपसर्जनीभूताः ।
छन्दोऽधीयतेच्छान्दसाः, व्याकरणमधीयत इति वैयाकरणाः । तत्र ते च यत आचा-
र्यादधीयते तस्यान्तेवासिनः । आपिशलपाणिनीये शास्त्रं इति । आपिशलिना प्रोक्त-
मापिशलम् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । यत्र शास्त्रं प्राधान्येनैवेत्येतत्तत्र प्रत्ययस्य

कार्तिकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्वरपूर्वपदाः कार्तिकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वाधिकारानुवृत्त्यर्थः । कार्तिकौजपौ । कृतस्यापत्यम् , कुजपस्यापत्यम् — इत्यणन्तावेतौ ।

सार्वणिमाण्डूकेयौ । सार्वणिरिबन्तः ।

अवन्त्यश्मकाः । अवन्तेरपत्यानि बहूनि तन्निवासो जनपदोऽवन्त्यः । तथा अश्मकाः ।

पदमञ्जरी

कार्तिकौजपादयश्च ॥ प्रकृतिस्वरपूर्वपदा इति । प्रकृतिशब्दः स्वाभाविके वर्तते, प्रकृतिः = स्वाभाविकः स्वरो येषां तानि प्रकृतिस्वराणि, एवंविधानि पूर्वपदानि येष्विति बहुव्रीहिः । कृतस्यापत्यम् , कुजस्यापत्यमिति । अणन्तावेताविति । ऋषिवाचित्वादाभ्यामण् । उत्तरपदस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनं प्रासङ्गिकम्, पूर्वपदस्यैव तु स्वरसिद्धये प्रदर्शनीयम् । माण्डूकेयशब्दः 'ढक्च मण्डूकात्' इति ढगन्तः ।

अवन्त्यश्मका इति । अवन्तिशब्दोऽन्तोदात्तः, तस्मात् 'वृद्धेत्कोसलाजादाब्ज्यङ्', तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुक्, अवन्तीनां निवासो जनपदः, चातुरर्थिकस्याणो जनपदे लुप् । अश्मकशब्दात् 'सात्वावयव' इत्यादिना इब्, लुगादि पूर्ववत् ।

न्यासः

विधानादाचार्यः प्रधानभूतः; तद्विशेषणत्वात् । आचार्यत्वं तस्यैह शास्त्रापेक्षम् । न ह्याचार्यतान्तेवास्यपेक्षैव भवति, अपि तु शास्त्रापेक्षापि ॥

कार्तिकौजपादयश्च ॥ अणन्तावेताविति । तेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताविति भावः । उत्तरत्राप्यणन्तस्यान्तोदात्तता वेदितव्या ।

सौवर्णिरिबन्त इति । निस्वरेणाद्युदात्त इत्यभिप्रायः । एवमुत्तरत्रापीबन्तस्याद्युदात्तता वेदितव्या । माण्डूकेयशब्दः 'ढक्च मण्डूकात्' इति ढगन्तः ।

अवन्तेरित्यादि । अवन्तेरपत्यानि बहूनीति 'वृद्धेत्कोसलाजादाब्ज्यङ्' इति व्यङ्, तस्य 'तद्राजस्य' इत्यादिना लुक् । अवन्तीनां निवासो जनपदः 'तस्य निवासः' इति चातुरर्थिकोऽण् । तस्य 'जनपदे लुप्' इति लुप् । अवन्त्यः, तथा-श्मका इति । यथावन्त्य इति कृतस्तथाश्मका इत्यत्रापि । अत्र क्षत्रियवाचिनो जनपदवाचिन शब्दाः, तद्वितेऽपत्येषु यो बहुषूपद्यते तदन्ताच्च निवासे चातुरर्थिकः ।

पैलश्यापर्णेयाः । युवद्वन्द्वोऽयम् । पीलाया अपत्यं पैलः, तस्यापत्यं युवेति 'अणो द्व्यचः' इति विहितस्य फिजः 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् । श्यापर्णशब्दो बिदादिः, तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णेयः । बहुवचनमतन्त्रम्, तेन पैलश्यापर्णेयावित्यत्रापि भवति ।

कपिश्यापर्णेयाः । कपिरन्तोदात्तः, तस्यापत्यम्, बहुत्वे 'कपिबोधादाङ्गिरसे' इत्युत्पन्नस्य यञः 'यञञोश्च' इति लुक्, तेनात्र बहुत्वमाश्रीयत एव ।

शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शितिकाक्षो नाम ऋषिः, तस्यापत्यमिति ऋष्यण्, तदपत्ये यूनि य इञ् तस्य 'ण्यक्षत्त्रियार्षभितो यूनि' इति लुक् । पाञ्चालस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली, तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति ।

पदमञ्जरी

श्यापर्णीति । 'शार्ङ्गर्वाद्यञो ङीन्' ।

कपिरन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरेण, 'कमु कान्तौ' क्तिच्, षष्ठोदरादित्वादत्त उत्त्वम् ।

न्यासः

तस्य लुप् कृतः । तथाश्मका इत्यत्रापि । एतावन्मात्रमतिदिश्यते । अश्मकस्यापत्यानि बहूनि, 'साल्वावयव' इत्यादिनेञ्, तस्य लुक् पूर्ववत्, तेषां निवासेऽण्, तस्य पूर्वल्लुप् । अवन्तिशब्दो घृतादित्वाधन्तोदात्त इत्येके । चित्स्वरेणेत्यपरे, ते हि 'भुवो क्षिच्' बहुलवचनादवतेरपि क्षिञ् भवतीति वर्णयन्ति ।

युवद्वन्द्वोऽयमिति । युवसंज्ञकप्रत्ययान्तयोरयं द्वन्द्व इत्यर्थः । पैल इति । 'पीलाया वा' इत्यण् । श्यापर्णशब्दो बिदादिरिति । तेन ततोऽपत्यविवक्षायामञ् भवतीति भावः । स्त्रीति । 'शार्ङ्गर्वाद् यञो ङीन्' । श्यापर्णेय इति 'स्त्रीभ्यो ढक्' । बहुवचनमतन्त्रमिति । अविवक्षितत्वात् । तेनेत्यादिना बहुवचनाविवक्षायाः फलं दर्शयति ।

कपिरन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरेण । तेनेत्यादि । यस्मात् कपिशब्दोऽयं लुगन्तः, तेन बहुवचनमाश्रीयत एव । ऋष्यणिति । 'ऋष्यन्धक' इत्यादिना । यूनि य इञिति । 'अत इञ्' इत्यनेन । पाञ्चालीति । 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यञ् । तदन्तात् पूर्ववत् ङीप् । पाञ्चालेयीति । पूर्ववद् ढक् । एवं चार्चयित्यत्रापि ।

कटुकवार्चलेयाः । कटुकस्यापत्यमिति 'अत इञ्', तस्य 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं वार्चलेयः ।

शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यः, तस्य छात्राः शाकलाः । 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । शुनकस्यापत्यमिति 'बिदादिभ्योऽञ्' तस्य बहुषु लुक् । शाकलशणका इति केचित्पठन्ति । तेषां शणकशब्दादुत्पन्नस्येजः 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इति बहुषु लुक् ।

शुनकघात्रेयाः । घात्र्या अपत्यं घात्रेयाः । शणकबाभ्रवाः । बाभ्रोरपत्यं बाभ्रवः ।

आर्चाभिमौद्गलाः । ऋचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णितिः । मुद्गलः कण्वादिः, तदपत्यस्य छात्रा मौद्गलाः ।

कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे वा पदमञ्जरी

कुन्तिशब्दोऽन्तोदात्तः, अवन्तिवत्कुन्तयः । शोभनं राष्ट्रमस्य सुराष्ट्रः, तस्यापत्यानि बहूनि 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्', लुगादि पूर्ववत् । 'चिति स्मृत्याम्', क्तिच्, कुन्तिवच्चिन्तयः ।

न्यासः

शाकल्य इति । गर्गादित्वाद् यञ् । शाकल्यशब्दो जिह्वारेणाद्युदात्तः ।

शणकबाभ्रवा इति । शणं करोतीति 'कै गै शब्दे' इत्यस्माद् घातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः', तेन प्रत्ययस्वरेण शणकशब्दोऽन्तोदात्तः । बाभ्रव इति । 'ओर्गुणः' ।

आर्चाभिन इति । प्रोक्तार्थे णिनिः, तस्मादध्येतर्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । एवमुत्तरत्रापि प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृप्रत्ययस्य लृग् वेदितव्यः । मुद्गलः कण्वादिरिति । गर्गाद्यन्तर्गणः । तदपत्यस्येति । मौद्गल्यस्य । मौद्गला इति । मौद्गल्यशब्दात् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'आपत्यस्य च तद्धितेष्वाति' इति यकारस्य । आर्चाभिशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।

कुन्ते सुराष्ट्रस्येत्यादि । 'कमु कान्तौ' इत्यस्मात् पूर्ववत् क्तिच्, बहुलवचनादुत्तमम् । कुन्ति शोभनं राष्ट्रमस्येति सुराष्ट्रः । कुन्तेरपत्यानि बहूनि 'वृद्धेत्कोशलाजादाञ्यङ्'; सुराष्ट्रस्यापत्यानि बहूनि, जनपदशब्दादिनाण्, तयोः 'तद्वाचस्य' इत्यादिना बहुषु लुक् । ततः कुन्तीनां निवासो जनपदः, 'तस्य निवासः' इति चाटुरर्थिकोऽण्, तस्य 'जनपदे लृप्' इति लृप् । कुन्तयश्च सुराष्ट्राश्च कुन्तिसुराष्ट्राः । एवं कुन्ते सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे जनपदद्वन्द्वादयं भवति । कुन्तिशब्दश्चिह्नस्वरे-

जनपदे द्वन्द्वोऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ । चिन्तिसुराष्ट्राः ।
कुन्तिसुराष्ट्रवत् ।

तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ गर्गादिषु पठ्येते ।
तत्रापत्यबहुत्वे यञो लुक् क्रियते ।

गर्गवत्साः । अत्रापि अपत्यबहुत्वे यञो लुक् ।

अविमत्तकामविद्धाः । अविमत्तशब्दो नञ्स्वरेणाद्युदात्तः ।
द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इञः 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इति लुक्
क्रियते ।

बाभ्रवशालङ्कायनाः । बाभ्रोरत्यं बाभ्रवः । 'शलङ्कु शलङ्कं च'
इति शालङ्कायनः । बाभ्रवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिञः 'बह्वचः'
इति लुक् ।

पदमञ्जरी

'तडि ताडने', तण्डः, तस्मादेवावपूर्वाद्वतण्डः, 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्यो-
रुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः । 'मदी हर्षे', विपूर्वात् क्तः, 'न ध्याख्या' इत्यादिना
नत्वाभावः, न विमत्तोऽविमत्तः ।

शलङ्कु शलङ्कं चेति । नडादिष्वेतत्पठ्यते । बाभ्रोरपत्यं बाभ्रवः, अण् ।
दानाच्च्युतो दानच्युतः, तदपत्यमपि दानच्युत एव । कटशब्दः पचाद्यजन्तः,

न्यासः

णान्तोदात्तः । चिन्तिसुराष्ट्रा इति । चिन्तिशब्दोऽप्यन्तोदात्त एव । सोऽपि 'चिति
स्मृत्याम्' इत्यस्मात् क्तिच्प्रत्ययान्तः । केचिद्व्रन्तिकुन्तिशब्दौ 'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्'
इति क्तिच्प्रत्ययान्तौ व्युत्पादयन्ति ।

पचाद्यच्प्रत्ययान्ताविति । 'तडि ताडने' इत्यस्मात् केवलादवपूर्वाच्च पचाद्यच् ।
'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यवशब्दाकारस्य लोपः । यञो लुक् क्रियते
इति । 'यञञोश्च' इति ।

अविमत्तकामविद्धा इति । 'मदी हर्षे' इत्यस्माद्विपूर्वाभिष्टा—विमत्तः, न
विमत्तोऽविमत्त इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदस्य प्रकृतिभावे कृते
नञ्स्वरेणाद्युदात्तः । बह्वच इति । अनेन सूत्रैकदेशेन 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु'
इत्येतत् सूत्रमुपलभयति । शलङ्कु शलङ्कञ्चेति । नडादिष्वेतत् पठ्यते । अस्याय-
मर्थः—शलङ्कुशब्दः फक्मुत्पादयति शलङ्कादेशश्चापद्यत इति ।

बाभ्रवदानच्युता इति । बाभ्रोरपत्यं बाभ्रवः, अणन्तः । दानच्युतशब्दादिञो

कठकालापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, वैशम्पायनान्तेवासि-
त्वाद् णिनिः, तस्य 'कठचरकाल्लुक्' । कलापिना प्रोक्तमधीयते
कालापाः, 'कलापिनोऽण्' इत्यणप्रत्ययः, तस्मिन् 'इनण्यनपत्ये' इति
प्रकृतिभावे प्राप्ते 'नान्तस्य टिलोपे सन्नह्यचारिपोठसर्पि' इत्यादिनोप-
संख्यानानेन टिलोपः ।

कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति 'प्राग्दीव्यतोऽण्',
तत्र पूर्ववत् टिलोपः ।

कौथुमलौकाक्षाः । लोकाक्षेण प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः, लौकाक्षस्य
जाऽपत्यं लौकाक्षिः, तस्य छात्रा लौकाक्षाः ।

स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्दोऽन्तोदात्तः ।

मौदपैप्पलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः, तस्य छात्रा मौदाः ।
तथा पैप्पलादाः । मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते, तस्य प्रयोजनम्—
पक्षे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ।

वत्सजरत् । वत्सश्च जरच्च, वत्सशब्दोऽन्तोदात्तः ।

पदमञ्जरी

लोकोऽक्षि यस्य स लोकाक्षः, तस्यापत्यं लौकाक्षिः, तस्य छात्रा लौकाक्षाः ।

स्त्रीकुमारमिति । समाहारद्वन्द्वः ।

'मुद हर्षे', इगुपधलक्षणः कः, मुदः, पिप्पलभत्तीति पिप्पलादः, 'कर्मण्यण्' ।
वदेः सः, वत्सः, 'जीर्यतेरट्', जरन्, तयोः समाहारद्वन्द्वः ।

न्यासः

बह्वचो लुगिति पूर्ववत् । कठकालपा इति । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितत्वादन्तो-
दात्तः । लोकाक्षस्यापत्यं लौकाक्षिः । तस्य छात्रा लौकाक्षाः । स्त्रीकुमारमिति ।
'स्त्यायतेङ्' इति, तदन्तात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्, तत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताकारस्य
'यस्येति च' इति लोपः, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप् उदात्तत्वे कृते
स्त्रीशब्दो लुदात्तः ।

तस्य छात्रा मौदा इति । 'इञश्च' इत्यण् । तथा पैप्पलादा इति । पिप्पला-
दस्यापत्यं पैप्पलादिः, तस्य छात्राः पैप्पलादाः ।

वत्सजरदिति । 'वृत्तवदिहनिक्मिक्मिभ्यः सः' इति वदेः सः, अनेन वत्सशब्दोऽन्तो-

सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' ।
जरा मृत्यु । याज्यानुवाक्ये । यजेर्ण्यत् । 'यजयाच' इति कुत्वाभावः ।
'तित्स्वरितम्' इत्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद् ण्यत् ।
आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् ब्रीह्यपराह्लुगृष्टीष्वासजाबालभारभारत-
हैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

'प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति वर्तते, 'द्वन्द्वे' इति निवृत्तम् । महा-
नित्येतत्पूर्वपदं ब्रीहि, अपराह्लु, गृष्टि, इष्वास, जाबाल, भार, भारत,
हैलिहिल, रौरव, प्रवृद्ध — इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महा-
ब्रीहिः । महापराह्लुः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाजाबालः । महा-
भारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महारौरवः । महाप्रवृद्धः ।

महच्छब्दोऽन्तोदात्तः, तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः 'सन्महत्पर-
मोत्तमोत्कृष्टाः' इति, तत्रैव स्वरः । तेनैषां षष्ठीसमासेऽन्तोदात्त एव
भवति — महतो ब्रीहिः महद्ब्रीहिरिति ।

पदमञ्जरी

'षिद्धिदादिभ्योऽङ्', जरा । 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युक्कौ', मृत्युः ॥

महान् ब्रीह्यपराह्लुगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ महच्छ-
ब्दोऽन्तोदात्त इति । 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्' इत्यत्र तथा निपातनात् । तस्ये-
त्यादि । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते ।

यद्येवम्, प्रवृद्धग्रहणमनर्थकम्, 'कर्मधारयेऽनिष्ठा' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्ध-
त्वात्, 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति प्रवृद्धशब्दस्यापि कान्त-
न्यासः

दात्तः, 'जीर्यतेरतृन्' । जरा, तयोर्द्वन्द्वः । सौश्रुतपार्थवा इति । सुश्रुतस्य छात्राः
सौश्रुताः । पृथोश्छात्राः पार्थवा इति । उभयत्र 'तस्येदम्' इत्यण् ।
जरा मृत्यु इति । जृषित्येतस्मात् 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्, जरा, तस्य प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । म्रियतेः 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युक्कौ' इति ल्युक्, मृत्युः ॥

महान् ब्रीह्यपराह्लुगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ महच्छ-
ब्दोऽन्तोदात्त इति । 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्' इत्यन्तोदात्तस्य तस्योणादिषु निपातनात् ।
अथेह कस्मान्न भवति—महतो ब्रीहिर्महद्ब्रीहिः ? इत्यत आह—तस्येत्यादि । एतच्च

‘कर्मधारयेऽनिष्ठा’ इत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्ध-
शब्द इह पठ्यते ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

‘क्षुल्लक’ इत्येतत्पूर्वपदम्, महांश्च, वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं
भवति । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः ।
तस्मादज्ञातादिषु प्रागिवात्के ऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति ।
उष्ट्रसादि । उष्ट्रवामि । उष्ट्रशब्द उषेः ष्टन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कर्म-
धारयोऽयम्, षष्ठीसमासो वा ॥

गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद, सादि, सारथि — इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृति-
पदमञ्जरी

त्वाद् ? अत आह—कर्मधारयेऽनिष्ठेत्ययमपीति । तत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ क्षुधं लातीति क्षुल्लः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’, ‘तोल्लि’
इति परसवर्णः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ उष्ट्रशब्दः ष्टन्प्रत्ययान्त इति । ‘उष दाहे’ इत्येतस्मात्
‘ष्ट्रन्’ इति वर्तमाने ‘उषिखनिभ्यां कित्’ इत्येवं व्युत्पादितत्वात् ॥

न्यासः

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । अथ किमर्थं प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते, यावता
निष्ठान्तोऽसौ, तत्र ‘कर्मधारयेऽनिष्ठा’ इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ? इत्यत आह—कर्मधा-
रयेऽनिष्ठेत्यादि । तयैव हि परिभाषया ‘श्रेण्यादयः कृतादिभिः’ इति तेन प्रतिपदोक्ते-
नायं समासः । तत्र ‘कर्मधारयेऽनिष्ठा’ इत्यनेन प्रकृतभावस्याविधिः । न च महाप्रवृद्ध
इत्ययं प्रतिपदोक्तेन निष्ठान्तेन कर्मधारयः; तत्र यदि प्रवृद्धशब्दोऽत्र न पठ्यते, तत्र परतः
प्रकृतिभावो न स्यात् । तस्मात् तस्यैह पाठः क्रियते । योगश्चायं समासस्वरस्यापवादः ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ क्षुधं लातीति क्षुल्ल इति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति
कप्रत्ययः । ‘तोल्लि’ इति परसवर्णः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ‘सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्’ इत्यस्मात् ष्ट्रनित्यनुवर्तमाने ‘उषिखनिभ्यां
कित्’ इत्येवं व्युत्पादितत्वात् ॥

स्वरं भवति । गोः सादः गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः ।
गोः सादिः गोसादिः । गोसारथिः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः
पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत, रिक्तगुरु, असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा, पारेवडवा,
तैतिलकद्रू, पण्यकम्बल — इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुरुणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । 'कृग्रो-
रुच' इति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽन्तोऽदात्तः ।

पदमञ्जरी.

गौः सादसादिसारथिषु ॥ गोसाद इति । सदेर्घञ्, ततः षष्ठीसमासः ।
गां सादयतीति वेति । सदेर्ण्यन्तात्कर्मण्यण्, तस्मादेव णिनिः—गोसादी । अत्र
सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवादः, सारथौ तु समासस्वरस्य ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्य-
कम्बलो दासीभाराणां च ॥ अत्र कुरुगार्हपतैत्येवमादयः पण्यकम्बलपर्यन्ताः
सप्त समासाः । तत्रादितो द्वावविभक्तिकौ, इतरे प्रथमैकवचनान्ताः । सा च
प्रथमा सुब्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने द्रष्टव्या । दासीभाराणामिति । बहुवचन-
निर्देशादाद्यर्थो व्याख्यायते ।

'कुर्भश्च,' 'कृग्रो रुचच'—कुरुः, 'वृज्जी वर्जने', निदित्यधिकारे इगुप-
न्यासः

गौः सादसादिसारथिषु । गोः साद् इत्यनेन वाक्यशेषेण गोसादशब्दस्य षष्ठी-
समासत्वं दर्शयति । गां सादयतीति चेति । एतेनाप्युपपदसमासत्वम्; सदेर्विशर-
णार्थत्वात् गोशब्दे कर्मण्युपपदे कृते गोसाद इति भवति । गोशब्दः 'गमेडोस्' इति
डोस्प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्य-
कम्बलो दासीभाराणाञ्च ॥ अत्र कुरुगार्हपत इत्येवमादयः पण्यकम्बलपर्यन्ताः
समस्ताः । तत्र कुरुगार्हपत-रिक्तगुरु-इत्येतावविभक्तिकौ । इतरे तु असूतजरतीत्येव-
मादयः प्रथमैकवचनान्ताः । सा च प्रथमा सुब्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने वेदितव्या ।
दासीभाराणामिति बहुवचनं गणस्य सूचनार्थम् । अत एवाह—दासीभारादीना-
ञ्चेति । कुरुशब्दः कुरुप्रत्ययान्त इति । 'कुर्भश्च' इत्यतः 'कुः' इत्यधिकृत्य 'कृग्रो-
रुचच' इति कुप्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादितत्वात् ।

❖ कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम् ❖ । वृजीनां गार्हपतं वृजि-
गार्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः ।

रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । 'रिक्ते विभाषा' इति पूर्वपदमाद्युदात्तम् ,
अन्तोदात्तं वा । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा
अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रौर्य-
स्यास्ति तत् श्लीलम् , सिध्मादेराकृतिगणत्वान्नञ्च । कपिलकादित्वाच्च
लत्वम् । अश्लीलदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका
लावण्यविरहितोच्यते ।

पदमञ्जरी

धात्किः—वृजिः, फिषि तु 'इगन्तानाञ्च द्वयषाम्' इति पक्षेऽन्तोदात्तः ।
तस्यार्थः—जनपदशब्दानामिति वर्तते, 'अन्तः पूर्वो वा' इति च, जनपद-
वाचिनामिगन्तानां द्वयचामादिरुदात्तो भवति अन्तो वा—काशयः, चेदयः ।
एतेन कुरुशब्दो व्याख्यातः ।

रिक्तपूर्वादयः कर्मधारयाः । श्रौर्यस्यास्तीति श्रीशब्दो लावण्यवचनः ।
कपिलकादित्वालत्वमिति । कृपो रो लः' इत्यत्रैतद्वक्ष्यते । श्रौर्यस्यास्ति तच्छ्री-
लशब्देनोच्यते इति । एतदेवोपपादयति—अश्लीलदृढरूपेति हीति । संस्थान-
मात्रेण शोभनेति । कुब्जत्वादीनामभावात्, दृढत्वाच्च संस्थानस्य । मात्र-

न्यासः

कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यमिति । कुरुवृजिशब्दयोर्गार्हपतशब्द उत्तरपदे
प्रकृतिभावो भवतीत्येदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—कुरुशब्दस्य
तावत् कुरुगार्हपत इति सूत्र एवोपादानाद् भविष्यति । वृजिशब्दस्यापि चकारस्ये-
हानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति । वृजिशब्द आद्युदात्त इति । वृजोरेन् । 'इगुपधात्
किञ्च' इत्येवं व्युत्पादितत्वात् ।

रिक्तगुरुरिति । रिक्तगुरुशब्दस्य समानाधिकरणसमासतां दर्शयति । एवम्
असूता जरतीत्यनेनाप्यस्यासूतजरतीशब्दस्य । अश्लीला दृढरूपेत्यनेनाश्लीलदृढ-
रूपशब्दस्य । न सूतेत्यसूताशब्दोऽपि नञ्स्वरेणाद्युदात्तः । एवमश्लीलाशब्दोऽपि ।
न श्लीलाऽश्लीला । सिध्मादेराकृतिगणत्वान्नञिति । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति 'प्राणि-
स्यादातो लबन्धनतरस्याम्' इत्यतो लजित्यस्यानुवृत्तेः । कपिलकादित्वाच्च लत्वमिति ।
'कृपो रो लः' इत्यत्र, 'कपिलकादीनाञ्चोपसंख्यानम्' इति लत्वस्योपसंख्यानत्वात् । कथं
पुनर्ज्ञायते—श्रौर्यस्यास्ति तच्छ्लीलशब्देनोच्यते ? इत्याह—अश्लीलदृढरूपेत्यादि ।

पारेवडवेव पारेवडवा । निपातनादिद्वार्थे समासो विभक्त्य-
लोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिल-
कद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा तैतिल इत्यणन्तः ।

पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः ।

❀ पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् ❀ । अन्यत्र पणितव्ये
पदमञ्जरी

शब्दव्यावर्त्यं दर्शयति—निःश्रीकेति । अस्यैवार्थं विस्पष्टीकरोति—लावण्य-
रहितेति ।

तितिलिनोऽपत्यमिति । तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य
द्विर्वचनम् । तत्र यदापत्येऽर्थेऽण् तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, यदा तु छात्रे
तदा 'नान्तस्य टिलोपे' इत्यादिनोपसङ्ख्यानानेन टिलोपः । ये तु तत्र तैतिलि-
शब्दं पठन्ति, तेऽत्रापि तैतिलिनोऽपत्यमिति विगृह्णन्ति, पृषोदरादित्वेनैव च
रूपसिद्धिः । पण्यशब्दः 'अवद्यपण्य' इति यदन्तः 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः ।

पण्यकम्बलः संज्ञायामिति । नियतप्रमाणस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्यैषा संज्ञा ।
न्यासः

न इलीलमश्लीलमिति अश्लीलशब्दस्यार्थः प्रतिषिध्यते । तत्र यदि श्लीलशब्दस्य
श्रीर्यस्यास्ति स इत्यर्थो न स्यादश्लीलहृदरूपेत्यत्र निःश्रीका नोच्येत, उच्यते च, ततो
ज्ञायते—श्रीमद्वस्तु श्लीलशब्देनोच्यत इति । संस्थानमात्रेण शोभनेति । हृदत्वाच्च
संस्थानस्य । श्रीरहितत्वाच्च संस्थानमात्रेण शोभना । मात्रशब्दः श्रीमत्ताया व्यव-
च्छेदकः । लावण्यरहितेत्यनेन निःश्रीकेत्यस्यार्थं विस्पष्टीकरोति ।

पारे वडवेव पारेवडवेति । केन हुनरत्र समासः ? न हीवार्थे समासस्य
किञ्चिद्विज्ञानमस्ति । अथापि कथञ्चित् समासः स्याद् । एवमपि 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः'
इति विभक्तिलोपः कस्मान्न भवति ? इत्याह—निपातनादेवेत्यादि । तितिलि-
नोऽपत्यमिति । एतेनापत्यार्थे तितिलिञ्शब्दात् तद्धितोत्पत्तिमिह दर्शयति । छात्रा
वेति । तितिलिन इत्यपेक्षते । एतेनापि 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे तैतिला इति । पूर्ववद्गुप-
संख्यानाद्विलोपः । यदन्तत्वादिति । 'अवद्यपण्य' इति यदन्तस्य निपातनात् । आद्यु-
दात्त इति । 'यतोऽनावः' इत्यनेन ।

पण्यकम्बलः संज्ञायां वक्तव्यमिति । पण्यकम्बलशब्दः संज्ञायां पूर्वपदप्रकृति-
स्वरो भवतोत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'पूर्वेष्वन्यतरस्याम्'
इत्यतो मण्डूकच्छ्रुतिन्यायेनान्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ।
संज्ञायामेव पण्यकम्बलशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति, नान्यत्रेति । अन्यत्र समा-

कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे

‘द्वितीया कृत्या’ इत्येषु विहितः स्वरितः ।

$\frac{दल + २ = दास, दाल + ३ = दासी, दासी + ४ = दासी$

दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । देवजूतिः । देवसूतिः ।

देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द आद्युदात्तः ।

‘शृस्वस्निहित्रप्यसिवसि’ इत्यत्र हि ‘धान्ये नित्’ इति वर्तते ।

ओषधिः । ओषो धीयतेऽस्यामिति ‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति किप्रत्ययः ।

ओषशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः — ‘चन्द्रे मोऽसिः’ इत्यसि-

प्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्रशब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ।

पदमञ्जरी

समासान्तोदात्तत्वमेवेति । ननु च पण्यशब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम् ? अत आह—प्रतिपदोक्ते हीति । ‘कृत्यतुल्याख्या अजात्या’ इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तः, तत्रैव स स्वरः । अयं तु ‘विशेष्येण’ इति सामान्यलक्षणविहितः, कम्बलशब्दस्य जातिशब्दत्वात् । ‘कृत्यतुल्याख्या अजात्या’ इत्येतद्वि गुणक्रियावाचिनामनियते पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थम्, न तु जातिप्रतिषेधार्थम् । अजात्येति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितिः । ‘चन्द्रे माङो ङिच्च’ इति, मिथुनेऽसिः, पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः प्रकृतः । चन्द्रशब्द उपपदे ‘माङ् माने’ इत्यस्मादसिप्रत्ययो भवति ङिच्च, ङित्त्वाट्टिलोपः, चन्द्रमिव मीयते चन्द्रमाः ।

न्यासः

सान्तोदात्तत्वमेवेति । ननु च पण्यशब्दोऽयं कृत्यप्रत्ययान्तः, ‘तत्पुरुष’ इत्यादिना त्वस्मिन् पणितव्ये पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरेणैव भवितव्यम्, तत् कथं समासान्तोदात्तत्वम् ? इत्याह—प्रतिपदोक्ते हीत्यादि । ‘कृत्यतुल्याख्या अजात्या’ इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तः, तत्र ‘द्वितीया कृत्या’ इति पूर्वपदस्य प्रकृतिभावो विहितः । न चायं प्रतिपदोक्तः समासः । ‘विशेषणं विशेष्येण’ इति सामान्येन विहितत्वात् । कुत एतत् ? कम्बलशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् । द्वितीया कृत्या इत्यनेन सूत्रैकदेशेन ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ’ इत्यादिकं सूत्रमुपलक्षयति ।

दासीभार इति । दासीशब्दः पूर्वमुक्तस्वरः । देवहूतिरिति । पचाद्यञन्तत्वादन्तोदात्तः । ओषशब्दो घञन्तत्वादिति । ‘उष दाहे’ इत्यस्य घञि व्युत्पादितत्वात् । चन्द्रे ‘माङो ङित्’ इत्यसिप्रत्ययान्तोऽयम् । ‘मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम्’ इति इत्यतोऽसिप्रत्ययस्यानुवृत्तेः । चन्द्रशब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादिति । ‘स्फायितञ्चि’

यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, न च विहितम्, स सर्वो दासीभारादीषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थं उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । यूपशब्द आद्युदात्तः । 'कुसुयुभ्यश्च' इत्यत्र निदिति वर्तते । कुण्डलशब्दोऽपि 'वृषादिभ्यश्चित्' इति कलप्रत्ययान्तोऽन्तो-
दात्तः । रथदारु । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः । 'हनिकुषि'
इत्यादिना क्यन्प्रत्ययः । वल्लीशब्दो डीषः स्वरेणान्तोदात्तः ।

तदर्थं इति किम् ? कुबेरबलिः । 'प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽय-
मिष्यते ॥

पदमञ्जरी

चन्द्रमिति रजतम्, अमृतं च । चन्द्र इति वा मीयते चन्द्रमाः । चन्द्रशब्दस्तु
'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तः ।

यस्य तत्पुरुषस्येत्यादिना दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शयति ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ तस्मै इदं तदर्थम्, तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थं उच्यते,
यदाह—तदभिधेयार्थं यदिति । तस्य चतुर्थ्यन्तस्य यदभिधेयं तदर्थमित्यर्थः ।
रमन्तेऽस्मिन्स्थिता इति रथः, 'हनिकुषिनीरमिकशिभ्यः क्यन्', 'अनुदात्तोपदेश'
इत्यनुनासिकलोपः, वल्लीशब्दो गौरादिङीषन्तः ।

तदर्थं इति किम्, कुबेरबलिरिति । अत्र तादर्थ्यस्य भावाद् गोमुखमिति
प्रत्युदाहार्यं मन्यन्ते । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यत इति । समासप्रकरण

• न्यासः

इत्यादिना सूत्रेण रक्प्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादित्वात् । स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्य
इति । दासीभारादेराकृतिगणत्वात् ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ तदर्थं इति । तस्मै इदम्, चतुर्थ्यन्तम्, तस्य योऽर्थस्तदर्थं
इत्यर्थः । कथं पुनर्यूपशब्द आद्युदात्तः ? इत्याह—कुसुभ्यामित्यादि । 'पानीविषिम्यः
पः' इत्यतः 'पः' इत्यनुवर्तमाने 'कुसुभ्याञ्च' इति यूपशब्दः पप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते ।
तत्र सुशब्दां निञ्च' इत्यतो निदिति वर्तते, तेनाद्युदात्तो भवति । दीर्घत्वं तु 'सुवो
दीर्घश्च' इत्यतो दीर्घग्रहणानुवृत्तेः । कलप्रत्ययान्त इति । 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्यत्र
'कलस्तूपश्च' इत्यतः कलप्रत्ययानुवृत्तेः । रथशब्द आद्युदात्त इति । 'हनिकुषिनीरमि-
कशि० ५ : ४

अर्थे ॥ ४४ ॥

‘चतुर्थी’ इति वतंते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । मात्रे इदं मात्रर्थम् । पित्रर्थम् । देवतार्थम् । अति-
थ्यर्थम् । मातृपितृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो
लित्स्वरेण मध्योदात्तः । अतिथिरिति ‘अतेरिथिन्’ इतीथिन्प्रत्ययान्तः ।

तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्ति, न त्वर्थशब्दवाच्यं
सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः ।

केचित्पुनराहुः — ज्ञापकार्थमिदम्, एतदनेन ज्ञाप्यते—पूर्वो विधिः
प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्वघासः, श्वश्रूश्चसुरमित्यत्र सत्यपि
तादर्थ्यं न भवति ॥

पदमञ्जरी

एवैतत्सम्यगुपपादितम्, अत्रापि ज्ञापकं वक्ष्यति ॥

अर्थे ॥ तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्तीति । दारुहिरण्यादयो
विशेषा एव तदर्थं भवन्तीत्यर्थः । तादर्थ्यं हि तच्छेषभावः, स च विशेषाणा-
मेव भवति, न सामान्यस्येति मन्यते ।

केचित्पुनरित्यादि । त एवं मन्यन्ते — ‘नेयं राजाज्ञा-विशेषा एव तदर्थं इति,
तेन सामान्यवाचिन्यप्यर्थशब्दे पूर्वणैव सिद्धम्’ इति । अश्वघास इति । ननु च
‘तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासः’ इत्युक्तम्, ‘अश्वघासादयः षष्ठीसमासाः’
इति च ? एवं मन्यते—यदात्र प्रकृतिविकारभावे स्वर इति स्थितम्, तदाश्वघासादौ
चतुर्थीसमासेऽपि न दोष इति । श्वश्रूश्चसुरमिति । ‘विभाषा सेना’ इत्यादिना
नपुंसकत्वम् ॥

न्यासः

काशिम्यः कथन्’ इति कथन्प्रत्ययान्तत्वात् । वल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरेणान्तोदात्त इति ।
ङीष्प्रत्ययस्तु गौरादित्वाद् वेदितव्यः । प्रकृतिविकारभाव इत्यादि । कथं पुनः सामा-
न्येनोच्यमानः प्रकृतिविकारभावे लभ्यते ? पूर्ववदन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः । तस्य च
व्यवस्थितविभाषात्वाद् वक्ष्यमाणज्ञापकात् ॥

अर्थे ॥ मातृपितृशब्दावन्तोदात्ताविति । नप्तृनेष्टृ’ इत्यादौ वृजन्तयोस्तयो-
निपातितत्वात् । लित्स्वरेण मध्योदात्त इति । ‘देवात् तल्’ इति तल्प्रत्ययान्तत्वात् ।
किमर्थं पुनरेतत्, न ‘चतुर्थी’ तदर्थे’ इत्येवं सिद्धम्, अर्थशब्दोऽपि तदर्थमेवोत्तरपदं
भवति ? इत्याह तदर्थविशेषा एवेत्यादि । एवं मन्यते—अर्थशब्दोऽपि वृत्तौ

क्ते च ॥ ४५ ॥

कान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गो-
हितम् । अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । वनं
तापसरक्षितम् । अश्वशब्द आद्युदात्तः, मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः,
परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति 'सम्प्रदाने चतुर्थी' ॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे कान्त उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । श्रेणिकृताः । ऊककृताः । पूगकृताः । निधनकृताः । श्रेणिशब्द

पदमञ्जरी

क्ते च ॥ गोभ्यो रक्षितं दीयत इति सम्प्रदाने चतुर्थीति । अथ तादर्थ्ये
चतुर्थ्या को दोषः ? 'चतुर्थी तदर्थे' इत्येव स्वरस्य सिद्धत्वात् । नैतदस्योदाहरण-
मुपपद्यते, कथम् ? 'प्रकृतिविकारभावे स्वरः' इत्युक्तम्, न चात्र प्रकृतिविकार-
भावः ? सत्यम् ; समासविधौ तु रक्षितग्रहणस्येदं प्रयोजनं दर्शितम् ॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ 'श्रिब् सेवायाम्', औणादिके निन्प्रत्यये श्रेणिः, 'मुदि
न्यासः

विशेषवाची भवतीति । युक्तञ्चैतत् । तदा मात्रार्थमित्युक्ते मात्रादिभ्यो व्यावृत्तरूपं
विशिष्टमेव मात्रार्थं वस्तु प्रतीयते । अश्वघास इत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥

क्ते च ॥ अश्वशब्द आद्युदात्त इति । कन्प्रत्ययान्तत्वात् । मनुष्यशब्दोऽन्त-
स्वरित इति । 'मनोर्भातावज्यतौ शुक्च' इति यत्प्रत्ययान्तत्वात् । परिशिष्टमन्तो-
दात्तमिति । तत् पुनर्गोशब्दः, तापसशब्दश्च । तत्र 'गमेडोस्' इति डोस्प्रत्ययान्तत्वाद्
गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तापसशब्दोऽप्यण्प्रत्ययान्तत्वात् । उ हि 'तपःसह-
स्राभ्यां विनीनी', 'अण् च' इत्यण्प्रत्ययान्तो व्युत्पद्यते । अथ गोरक्षितमिति कथमिद-
मस्योदाहरणम्, यावता गोभ्यो रक्षितमिति तादर्थ्ये चतुर्थी, तत्र हि योगत उत्तरपदेन
भवितव्यम् ? इत्यत आह—गोभ्यो रक्षितमित्यादि । न ह्यत्र गवार्थं रक्षित
इत्येषोऽङ्गो विवक्षितः, किं तर्हि ? गोभ्यो रक्षितं दीयते इत्येतदध्याहार्यम् । तस्मात्
सम्प्रदान एषा चतुर्थी, तत् कुतस्तादर्थ्यम् ! ॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ श्रेणिकृता इत्यादि । 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इति
समासः । श्रेणिशब्द आद्युदात्त इति । निन्प्रत्ययेण । स हि 'वीज्याज्वरिभ्यो निः'
इत्यतो निरिति वर्तमाने 'बहिभिश्चुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो निद्' इत्येवं व्युत्पाद्यते,

आद्युदात्तः । ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तौ । निधनशब्दोऽयं मध्योदात्तः ।

कर्मधारय इति किम् ? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठेति किम् ? कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४५ ॥

अहीनवाचिनि समासे कान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । त्रीणि शकलान्यस्येति त्रिशकलः, बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।

अहीन इति किम् ? कान्तारातीतः । योजनातीतः^१ ।

पदमञ्जरी

प्रो गगौ, बहुलवचनात्पूजोऽपि गक्—पूगः । कृताकृतमिति । 'क्तेन नञ्विष्टेनानञ्' इति समासः । अनिष्टेत्यनुच्यमानेऽत्रैव स्यात्, अयं हि क्तसंशब्दनेन विहितत्वाच्छ्रेण्यादिसमासादपि प्रतिपदोक्तः ॥

अहीने द्वितीया ॥ हीनम् = त्यक्तम् । अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् ।

न्यासः

तेनाद्युदात्तः । पूगशब्दोऽन्तोदात्त इति । 'मुदि प्रोर्गगौ' इति बहुलवचनात् पूजोऽपि गक् । तेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।

कृताकृतमिति । कृतञ्च तदकृतं चेति 'क्तेन नञ्विष्टेनानञ्' इति समासः । एकदेशस्य कृतत्वात् कृतम्, तदैवैकदेशस्याकृतत्वादकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ हीनम् = त्यक्तम्, न हीनमहीनम् । कष्टशब्दोऽन्तोदात्त इति । क्तप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरेण । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' इतीट्प्रतिषेधः । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त इति । त्रिशब्दो हि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति प्रकृतिस्वरे कृते बहुव्रीहिस्वरेण त्रिशकलशब्द आद्युदात्तः । ग्रामशब्दोऽपि आद्युदात्त एव । तथा ह्यसौ 'अर्तिस्तु सुहुसुधुक्षि' इत्यतो मन्प्रत्ययेऽनुवर्तमाने 'अवतेष्टिलोपश्च' 'असेरा च' इति मन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । कान्तारातीत इति । कान्तारमतीतवान्, त्यक्तवानित्यर्थः । कान्तारातीतशब्दोऽत्र हीनशब्दवाची ।

१. 'हीनं त्यक्तं विभक्तमित्यन्यन्तरम्'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

* द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम् * । इह मा भूत् — सुखप्राप्तः, दुःखप्राप्तः । सुखापन्नः, दुःखापन्नः ।

‘अन्तः’, ‘थाथ’ इत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः । वज्रहतः^१ । महारज्जहतः । नखनिभिन्ना । दात्र-लूना । ‘आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च’ इति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । केचिदाद्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजष्ट्रप्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तोति ‘बहुव्रीहौ नकुलनख’ इति नखशब्दो पदमञ्जरी

द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यमिति । अहीनग्रहणमपनीय अनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्, व्यापकत्वादित्यर्थः । इह मा भूदिति । इहापि मा भूदित्यर्थः । अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वारूढशब्दो न पाठ्यः; आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वात् । एतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ अयमपि थाथादिस्वरापवादः । अहिरन्तोदात्त इति । आङ्पूर्वाद्धनो ङिप्रत्ययः, आङश्च ह्रस्वः । आहन्ति परान्, आहन्त्यते परैरिति वा अहिः । केचिदिति । ते तत्रोदात्तग्रहणमनुवर्तयन्ति, तथा च—अहन्नहिम्, न्यासः

द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यमिति । द्वितीयान्तमनुपसर्गे कान्ते प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं त्विहापि तस्यैवान्यतरस्यां ग्रहणस्यानुवृत्तिं व्यवस्थितविभाषात्वं चाश्रित्य कर्तव्यम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ’ इत्येव सिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे च कृत्स्वरेण थाथादिस्वरेण बाधिते तत्प्रतिपादनार्थं वचनम् । अहिहत इति । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासः । अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादित इति । आङ्पूर्वाद्धन्तेः ‘बनिघसिभ्यामिण्’ इति वर्तमाने ‘वातेङिच्च’ इति ङिदिति च ‘आङिश्चिहनिभ्यां ह्रस्वश्च’ इत्यनेनाहिरिणन्तो व्युत्पादितः । केचिदाद्युदात्तमिच्छन्तीति । ते ‘समाने ख्यः स चोदात्तः’ इत्युदात्तग्रहणमप्यनुवर्तयन्ति । रक्प्रत्ययान्त इति । ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तत्वेन व्युत्पादितत्वात् । महाराजष्ट्रप्रत्ययान्त इति । ‘राजाहःसखिम्यष्टच’

१. ‘वज्रहतः’—इति पाठः ।

निपातितः । तेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तः । दात्रशब्दः 'दाम्नीशस' इति घृन्प्रत्ययान्तः ।

कर्मणीति किम् ? रथेन यातो रथयातः । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

'क्ते', 'कर्मणि' इति वर्तते । कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रहृतः ।

अनन्तर इति किम् ? अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरे पुनरिष्यते ।

पदमञ्जरी

अहिरिव भोगैरिति आद्युदात्तमधीयते ॥

गतिरनन्तरः ॥ 'अनन्तरः' इति पुंलिङ्गनिर्देशाद् गतिशब्दः क्तिजन्तः, निपातनाच्चानुनासिकलोपः । प्रकृतः, प्रहृत इति । अत्र समाप्तान्तोदात्तत्वम्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, कृत्स्वरः, थाथादिस्वरः, इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिभावो विधीयते ।

व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवतीति । ननु च निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च हृतशब्दस्तकान्तः, तत्कथं क्तान्ते परतो विधीयमानो व्यवहितस्य प्रसज्यते ? कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्तेऽनुप्रवेशादुच्छब्दस्य प्रसङ्ग इति चेत्, यद्येवम्, क्रियमाणेऽप्यनन्तरग्रहणे स्यात्, उद्धृतशब्दः क्तान्तस्तस्यानन्तर एव गतिरिति ? नैष दोषः, अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरो गतिराश्रयिष्यते । नन्वेवमायत्र परत्वाद् 'गतिर्गतौ' इति निघातो भविष्यति, सति च तस्मिन् उदात्तस्वरिताधिकारादेव पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याप्रसंगः

इति ट्प्रत्ययान्तत्वात् । दात्रलूना इति । 'घः कर्मणि घृन्' इत्यनुवर्तमाने 'दाम्नीशस' इत्यादिना घृन्प्रत्ययान्तो दात्रशब्दो व्युत्पाद्यते, तेनाद्युदात्तः । सर्वत्र 'तयोरेव कृत्यकखलर्थाः' इति कर्मणि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ प्रकृत इति । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । प्रादयोऽभिर्वर्जिता आद्युदात्तगणे निपात्यन्ते, तेन प्रशब्द आद्युदात्तः । अभ्युद्धृत इति । अत्राभिश्चन्दस्यानन्तरस्य न भवति; अत्रोच्छब्दस्य क्तान्तेन समासं कृत्वा पश्चादभिश्चन्दस्योद्धृतशब्देन समासः कर्तव्यः । अथ वा—'कुगतिप्रादयः' इत्यत्र सुब्रह्मणस्य निवर्तितत्वादानेकस्यापि समासो भवति । समुदाहृत इति । अत्रापि समुदोरन्तरयोर्न भवति ।

पदमञ्जरी

इति व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम् ? अनन्तरप्राप्त्यर्थं तु । तत्र च यत्रैक एव गतिस्तत्र नार्थोऽनेन । यत्र त्वनेको गतिस्तत्रासौ न प्राप्नोति, तदनन्तर इत्यनेनानेकगतिसमवधानेऽनन्तरस्य प्राप्यते; अन्यथाऽभ्युद्धृतमित्यत्रोद्धृतशब्दस्य कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्तत्वे सति समासान्तोदात्तत्वे तदपवादे च कृत्स्वरे तदपवादस्थाथादिस्वरः प्राप्नोति । ननु च यथा प्रथमे समासे गतिस्वरेण बाधितस्य थाथादिस्वरस्य पुनर्द्वितीये, समासे प्राप्तिः, तथा तदपवादो गतिस्वरोऽप्यनेन पुनर्भविष्यति ? नैतदेवम्; अपूर्वपदत्वात् । 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्र निष्क्रान्तादौ पदकार्यप्रवृत्तये सुबित्यनुवर्तनीयम्, तत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वात्सुबन्तसमुदायस्य चासुबन्तत्वान्न द्वयोर्युगपत्समासो लभ्यत इति क्रमेणासौ विधेयः । 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यनेनाप्युत्तरपदस्य प्राक् सुबुत्पत्तेः समास उच्यते, न पूर्वपदस्यापि; निष्क्रान्तचर्मकारादौ पदकार्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । अत उच्छब्दस्य पूर्वं समासः, पश्चादुद्धृतशब्देनाभिशब्दस्य, ततश्चाभिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानोऽपूर्वपदस्योदो न स्याद् । अतः कक्षान्तरप्राप्तमपि थाथादिस्वरं बाधित्वाऽपूर्वपदस्याप्यनन्तरस्य वाक्यभेदेन प्रकृतिभावो यथा स्यादित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम् । तदाह—
अनन्तरे पुनरिष्यत इति ।

यद्येवम्, कारकपूर्वेऽतिप्रसङ्गः, दूरादागतो प्राप्तो देवदत्तेनेत्यत्राप्यागतशब्देन 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति समासे कृते तस्यामवस्थायां थाथादिस्वर इष्यते, तमपि बाधित्वाऽपूर्वपदस्याप्युद् एव स्वरः प्राप्नोति ? नैष दोषः; थाथादिसूत्रे गतिग्रहणं निवर्तिष्यते, ततः किम् ? प्रकृतमित्यादौ कृत्स्वरस्यैव प्राप्तत्वात्तस्यैव गतिस्वरापवादः, न तु थाथादिस्वरस्य प्रसङ्गः, तत्र स एव भविष्यति । अभ्युद्धृतमित्यादौ तु यत्र कक्षान्तरेऽपि कृत्स्वर एव प्राप्तस्तत्रापि स एव भविष्यतीति; ततश्चापूर्वपदार्थमनन्तरग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति । कथम् ? उद्धृतशब्दे गतिस्वरे प्रवृत्ते पश्चादभिशब्दस्य समासे कृते 'गतिर्गतौ' इति निघाते चोदात्तस्वरिताधिकाराद् गतिरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिभावस्याप्रवृत्तौ समासस्वरापवादः कृत्स्वरो भवन् कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य कृदन्तत्वात्तस्वर उच्छब्दोदात्तत्वमेव भविष्यति । यदि थाथादिसूत्रेण गतिग्रहणं निवर्तिष्यते, प्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञो वित्त्वाद्धातोर्दात्तत्वं स्याद्, अन्तोदात्तत्वं चेष्ट्यते । एवं तर्ह्यनुवर्तते गतिग्रहणम्, क्तेन तु न सम्बद्ध्यते, तत्कथं थाथादिसूत्रात् क्तग्रहणमपनीय पृथक्कर्तव्यम् ? तत्र च गतिग्रहणं निवर्तिष्यते ।

एवमपि विशुष्क इत्यादौ यत्र कर्तरि क्तान्तमुत्तरपदम् 'शुष्कधृष्टौ' इत्या-

कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति —
दूरादागत इति ।

पद्मञ्जरी

दिना चाद्युदात्तम् ? तत्र कृत्स्वरे सत्युत्तरपदमाद्युदात्तं स्यादन्तोदात्तं चेष्ट्यते ।
अतः कृद्ग्रहणेनापि गतिग्रहणमवश्यं सम्बन्धनीयम्, ततश्च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः,
तत्राह—कारकपूर्वस्य त्विति । अयमभिप्रायः—अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरम-
पेक्ष्य प्रवर्तते, तत्र च 'अनन्तरो गतिः' इत्युक्ते अनन्तरोऽपि गतिरेव प्रतीयते;
सन्निधानात् । ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधान एवानन्तरस्य
प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागत इत्यादौ न दोष इति ।

अथ वा—'कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि' इत्यत्र कारकादिति विभज्यते, तत्र
च क्तग्रहणमनुवर्तते, 'अन्तोदात्तः' इति 'गतिः' इति च, कारकात्परं क्तान्त-
मुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यर्थः । तत्र दूराद् गत इत्यादौ थाथादिसूत्रेणै-
वान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद् दूरादागत इत्यादौ 'गतिरनन्तरः' इत्यनन्तरग्रहणे-
नैवापूर्वपदार्थेन प्राप्तस्य गतिस्वरस्यापवादः कारकादित्ययं योगो ज्ञायते ।
यद्येवम्, अनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्, कथम् ? असत्यनन्तरग्रहणे दूरादागतः,
अभ्युद्धृत इत्यादौ सर्वत्र द्वितीये समासे कृते सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव
प्राप्तः, ततश्च कारकादित्ययं योगो नियमार्थो भवति । तत्र च गतिग्रहणमनुवर्त-
यितव्यम्, ततश्चात्रायमर्थः—कारकादेव परं सगतिकं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्त-
मिति । ततश्चाभ्युद्धृत इत्यादौ नियमेन थाथादिस्वरे व्यावर्तिते कृत्स्वरो
भवन् कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतादेः कृदन्तत्वात्तस्यैव यः स्वर आद्युदात्तत्वं स
एव भविष्यति । ननु च विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्येत—कारकात्परं सगति-
कमेवेति, ततश्च पूर्वाह्निशुष्क इत्यत्र थाथादिस्वरे कृत्स्वरेण 'शुष्कधृष्टौ' इत्याद्यु-
दात्तत्वं श्रूयेत ? नैष दोषः; आचार्यैर्ग्रहृत्तिर्ज्ञापयति—न विपरीतो नियम
न्यासः

कारकपूर्वस्य त्वित्यादि । दूरादागत इत्यत्राहो गतिसमासे कृते सत्यनेन
प्रकृतिस्वरः, तत उदात्तो भवति । ततो दूरादागत इति 'स्तोकादन्तिक' इत्यादिना
पञ्चमीसमासः, तस्मिन् कृते 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति वर्तमाने 'थाथघञ्'
इत्यादिनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते । स च गतिस्वरे सति विधीयत इति शिष्टत्वेन
स एव भवति । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलृक् ।

अथ कथं समुद्धृत इत्यादि प्रत्युदाहरणमुपपद्यते, यावता 'कृद्ग्रहणे गतिकारक-
पूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति गतिरिह निष्ठाग्रहणेनैव गृह्यते, एवञ्चानन्तर एव समुद्धृत

अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादिव 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि' इत्ये-
तन्नाश्रीयते ।

कर्मणोत्येव — प्रकृतः कटं देवदत्तः । थाथादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः

पदमञ्जरी

इति, यदयम् 'दत्तश्रुतयोरेवाशिषि' इत्याह । न हि विपरीते नियमे कारकात्परयो-
र्दत्तश्रुतयोरन्यस्य वा क्तान्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसक्तम् । अतो नार्थोऽपूर्व-
पदार्थेनानन्तरग्रहणेन । एवं तर्हि व्यवहितनिवृत्त्यथेमेवानन्तरग्रहणम्, ननु
चोक्तम्—परत्वाद् 'गतिर्गतौ' इति निघाते कृते उदात्तस्वरिताधिकारादेव प्रकृति-
भावस्याप्रसङ्गः' इति ? यत्र तर्हि 'गतिर्गतौ' इति निघातो नास्ति तत्र प्रसङ्गः ।
क चासौ नास्ति ? पादादौ । वक्ष्यति हि 'आ पादपरिसमाप्तेरपादादावित्य-
धिकारः' इति, तथा च उपप्रेतकुशिताश्चेतयध्वमिति पादादावुपशब्दं गतिपर-
मपि उदात्तमधीयते, तथाभ्युद्धृतमिति यदाभिशब्दः पादादौ वर्तते तदा
निघाताभावाद्नेन व्यवहितस्यापि गतेः प्रकृतिभावः स्यात् ? नैतदस्ति; यावता
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया हृतशब्दः क्तान्तः, नोद्धृतशब्दः । एवं तर्ह्येतद् ज्ञाप-
यति—कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति ।

ननु कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्य ग्रहणं ज्ञापितम्, कारकपूर्वस्य तु कथम् ? उच्यते;
पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा व्युत्पादिता, इहाप्यनन्तरग्रहणेनैकदेशद्वारेण
कृत्स्न एव परिभाषार्थो ज्ञाप्यते । यदि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं
भवति, कथं समुद्धृत इति प्रत्युदाहरणम्, यावता उद्धृतशब्दः क्तान्तः, तस्य
चानन्तर एव सम् ? इत्यत आह—अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादिति । इह व्यवहित-
निवृत्तिफलेनानन्तरग्रहणेन परिभाषार्या ज्ञापनादन्यत्रैतत्फललाभ इति भावः ।

प्रकृतः कटमिति । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि प्रत्ययः ॥

न्यासः

इत्यत्र सम्शब्दः, समुदाहृत इत्यत्रापि समुच्छब्दौ ? इत्यत आह—अनन्तरग्रहण-
सामर्थ्यादिति । अनन्तरग्रहणेन ह्येवमर्थः क्रियते—समुद्धृतमित्यादौ मा भूदिति ।
यदि परिभाषेयमिहाश्रीयेत, तदा हि उद्धृत इत्यादौ गतिरनन्तर एवेति व्यावर्त्याभावा-
दनन्तरग्रहणमपार्थक्यं स्यात् ।

प्रकृतः कटं देवदत्त इति । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि हि
कप्रत्ययः ॥

प्रकृतिस्वरो भवति । प्रकर्ता । प्रकर्तुम् । प्रकृतिः । 'प्रकर्ता' इति
तृजन्तः । कृत्स्वरबाधनार्थं वचनम् ।

तादाविति किम् ? प्रजल्पाकः । नितीति किम् ? प्रकर्ता ।
तृजन्तः ।

कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थम् । इहापि यथा स्यात् — प्रलपिता,
प्रलपितुमिति ।

अताविति किम् ? आगन्तुः ॥

पदमञ्जरी

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ प्रजल्पाक इति । 'जल्पमिक्ष' इति षाकन् ।
इह गतेः स्वरो विधीयते, क्रियायोगे च गतिसंज्ञा, धातुश्च क्रियावाची, धातोश्च
द्वये प्रत्ययाः—कृतस्तिङश्च, तत्र तिङन्ते पूर्वपदस्यासम्भवात्कृदन्तादेव भवि-
ष्यति, नार्थः कृद्ग्रहणेन ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—यथा तादिग्रहणं कृद्विशेषणं
विज्ञायते तकारादौ निति कृतीति; अन्यथा नितीत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैवोत्तरपदस्य तकारादित्वं विशेषणं स्यात् । ततश्चेहैव
स्यात्—प्रतरिता, प्रतरितमिति; इह न स्यात्—प्रकर्ता, प्रकर्तुम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे अनिष्टं शक्यं विज्ञातुम्—
तकारादावुत्तरपदे निति कृतीति, अक्रियमाणेऽपि चेष्टम् निद्यस्तकारादिस्तदन्त-
उत्तरपदेति; ततश्च यथा 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यत्रासंयोगपूर्वग्रहणेनोक्तो विशेष्यते
न प्रत्ययः, तथेहापि नित एव विशेषणं तादिग्रहणं भविष्यतीति ? अत्राह—
कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थमिति । अयमभिप्रायः—कृद्ग्रहणेन कृत्संज्ञाप्रवृत्ति-
काले यस्तादिस्तत्रेति । क्रमेवं सति सिद्धं भवति ? तत्राह—इहापीति । असति

न्यासः

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ प्रकर्तुमिति । तृजन् । प्रकर्तेति तृजन्त इति ।
तृजन्तागङ्गां निराकरोति । कृत्स्वरबाधनार्थमित्यादि । अव्ययस्वरापवादः 'गतिकार-
कोपपदात् कृत्' इति कृत्स्वरः प्राप्नोति, अतस्तद्बाधनार्थं वचनम् । प्रजल्पाक इति ।
'जल्पमिक्ष' इत्यादिना षाकन् । तृजन्त इति । तृजन्ताशङ्कां निराकरोति ।

अथ निद्ग्रहणं किमर्थम् ? प्रकृष्टमृष्टमृत्तिका प्रमृत्तिका इत्यत्र सा भूदिति चेत् ?
नैतदस्ति; तथा हि—यत्क्रियायुक्ताः प्रादय तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति, मृत्तिका-
शब्दश्चायं नामधेयत्वात् क्रियावाची न भवति, तेन तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्त्येव ? इत्यत
आह—कृद्ग्रहणमित्यादि । 'कृति' इत्यनेन संज्ञासम्बन्धकालो लक्ष्यते, तेन कृत्संज्ञावेलायां
यस्तादिरित्येषोऽर्थः सम्पद्यत इति कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थं भवति; कृत्संज्ञाप्रतिपत्ति-

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं युगपद्भवति । अन्वेतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात् पिता नाभिचरितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः ।

कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

पदमञ्जरी

कृद्ग्रहणे, तादिग्रहणेन स्वरप्रवृत्तिसमये यस्तादिस्तत्रेति विज्ञायेत, ततश्च प्रलपितेत्यादौ इडागमे कृते न स्यात् ; सम्प्रत्ययादित्वात्, कृद्ग्रहणात्तु भवति ।

आदिग्रहणं तु शक्यमकर्तुम्, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ अन्त उदात्तो भवतीति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते ? एवं मन्यते—प्रकृत्येति वर्तते, तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते—तवैप्रत्ययान्तस्य यः स्वरः प्रकृत्याश्रयः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति, स चोदात्त एवेति । युगपदिति पर्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥

न्यासः

कालस्योपदेशकालत्वात् । तस्मात् पुनरुपदेशे यस्तादिस्तदर्थं यत्नः क्रियत इत्याह—इहेत्यादि । यदि तदुपदेशग्रहणं ताद्यर्थं न क्रियेत, तदा प्रलपितेत्यत्र न स्यात् ; इटा तादिताया विहतत्वात् । यस्मिंश्च सत्युपदेश एव तादिर्भवतीति यद्यप्युत्तरकालं तादिता विहन्यते, तथापि भवत्येव । आगन्तुरिति । 'सितनिगमिमसि' इत्यादिना तुप्रत्ययः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ अन्त उदात्तो भवतीति । कथं पुनरुदात्तो भवतीत्येषो लभ्यते, नेहोदात्तग्रहणमस्ति ? न ह्यत्रापूर्वं एव स्वरो विधीयते, किं तर्हि ? 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति प्रकृतिभावेनादेर्यः स्वरः प्राप्नोति स एव, तत् कथं प्रकृत्येति वर्तते ? तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते—तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्राप्नोति सोऽन्तस्य भवतीति । स चोदात्त एवेति । सामर्थ्यादुदात्तो लभ्यते । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्वेतवा इति । अनुपूर्वादितेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति तवैप्रत्ययः, गुणः । परिपातवा इति । परिपूर्वात् पिबतेः । अभिचरितवा इति । अभिपूर्वाच्चरतेः । अभिरन्तोदात्त इति । प्रातिपदिकस्वरेण ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः । 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इत्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ्, पराञ्चौ, पराञ्चः ।

अनिगन्त इति किम् ? प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्यय इति किम् ? उदञ्चनः ।

पदमञ्जरो

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ वप्रत्यय इति । वकारः प्रत्ययो यस्य स तथोक्तः । प्राङिति । 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । स च वकारमात्र एव; ककारादीनामनुबन्धत्वात् । 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । 'क्विप्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्—चकारस्य ङकारः । पराङिति । पराशब्द आद्युदात्तः, तेनात्र 'स्वरितो वाऽनुदात्तेऽपदादौ' इत्येष विधिर्न भवति ।

प्रत्यङिति । ननु चात्रान्तरङ्गत्वाद्यणादेशे कृते, अनिगन्तत्वात्प्रकृतिभावेन भवितव्यम्, 'अनिगन्तः' इत्यस्य तु प्रतीच इत्यादिरवकाशः, तत्र 'अचः' इत्यकारलोपाद्यणादेशाभावः । न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति; अपूर्वविधित्वात्, पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरविधानान् ? यत्तर्हि न्यधीचेत्यधेः प्रकृतिभावं शास्ति, तज्ज्ञापयति—यण्विषयेऽयं सरो न भवतीति । यदि स्याद्, अय्यङित्यत्राप्य-ऽनेनैव सिद्धं स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अधीच इत्यादौ यत्र यण् नास्ति तदर्थमेतत्स्यात् ? यत्तर्हि नेः प्रकृतिस्वरं शास्ति, निशब्दस्यैकाच्त्वाद्, नीच इत्यादावुत्तरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति । एतदपि न ज्ञापकम्, वचन-

न्यासः

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ वप्रत्यय इति । वकारः प्रत्ययो यस्य स तथोक्तः । प्राङित्यादि । प्राञ्चतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विप्रत्ययः, स च वकारमात्र एव; ककारादीनामनुबन्धत्वात्; तेषां चानैकान्तत्वात् । 'उगिदचाम्' इति नुम्, एकवचने हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ, 'क्विप्रत्ययस्य कुः' इति नकारस्य कुत्वं ङकारः । द्विवचनबहुवचनयोस्तु 'स्तेऽश्विना श्वुः' इति श्रुत्वं अकारः । उपसर्गाकारेण सह 'अकः सवर्णे दीर्घः' । पराङित्यादि । पराशब्द आद्युदात्तः । तेन 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इत्येषा विधिर्न भवति ।

प्रत्यङिति । अत्र प्रतिशब्दस्येगन्तत्वात् प्रकृतिभावो न भवति । ननु च यणादेशे कृते सोऽप्यनिगन्त एव ? स्थानिवद्भावादिगन्तव्यपदेशः कृतेऽपि यणादेशे भविष्यतीत्यदोषः । स्वरविधौ स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यत इति चेत् ? नैतदस्ति; 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्ञादेशौ न स्थानिवत्, अन्यस्तु स्थानिवदेव इत्युक्तमेतत् । उदञ्चन इति ।

चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ।
पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि, अधि, इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः ।
न्यङ्, न्यञ्चौ, न्यञ्चः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्य-
ञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ्, अध्यञ्चौ, अध्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

पदमञ्जरी

सामर्थ्यादकृत एवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्य स्वरार्थमेतत्स्यात्, यणादेशे कृते
स्वरभाजोऽभावात्; प्रत्यङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति, तस्माद्य-
ण्विषये प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः; स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । ननु चोक्तम्—
'पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरो न यणः पूर्वस्य' इति ? नैतदस्ति; उक्तमेतत्—'पूर्वपद-
शब्दः पूर्वपदस्योद उदात्ते स्वरिते वा वर्तते' इति ।

चोरिति । 'चौ' इति यत्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं विधीयते तच्चुशब्देन लक्ष्यते ।
चोः = चुस्वरादित्यर्थः । एष स्वरो भवतीति । विप्रतिषेधेनेति भावः । चुस्वरस्या-
वकाशः—दधीचः, दधीचा, यत्र गतिर्नास्ति; अनिगन्तस्वरस्यावकाशः—पराङ्,
पराञ्चौ, पराञ्चः; पराच इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति ।
नायं युक्तो विप्रतिषेधः, चुस्वरः सतिशिष्टः, कथम् ? 'चौ' इत्युच्यते, यत्रास्यै-
तद्रूपम्, भसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये, अल्लोपे च कृते सम्भवति ? एवं तर्हि नायं
विप्रतिषेध उपन्यस्तः, किं तर्हि ? इष्टिरेषा—'चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येष
स्वर इष्यते' इति ॥

न्यधी च ॥ अधीच इति । अत्रापि कृत्स्वुरादयमेव स्वर इष्यत इति दर्शयति ॥

न्यासः

लृट् । अत्राप्युत्तरपदप्रकृतिस्वर एव भवति । चोरनिगन्तोऽञ्चतावित्यादि । चोरि-
त्यनेन 'चौ' इत्यनेन यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदुपलक्षयति । चोरित्यस्यावकाशः—
दधीचः, यत्र गतिर्न भवति; अनिगन्तस्वरस्यावकाशो यत्राञ्चतेरकारनकारौ न लुप्येते—
पराङ्, पराञ्चाविति; इहोभयं प्राप्नोति—पराचः, पराचेति, अनिगन्तः स्वरो भवति
विप्रतिषेधेन । प्रतिषेधशब्दस्तत्राध्याहार्यः ॥

न्यधी च ॥ इगन्तार्थोऽयमारम्भः । उदात्तस्वरितयोरित्यादि । निरुदात्तः
'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इति, तेन तदिकारस्थाने यो यणादेशः स उदात्तयण् । तेन
'उदात्तस्वरितयोः' इत्यादिना ततः परमञ्चतेरकारः स्वरितो भवति । अध्यङ् इत्यादौ तु
न भवति; आदेशाद्युदात्तत्वात्, यणादेश उदात्तयण् न भवतीति कृत्वा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

‘ईषत्’ इत्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्क-
डारः । ईषत्पिङ्गलः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः ।

ईषद्भेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । द्विसुवर्णधनम् । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं तदेव
धनमिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्वि-
सुवर्णधनः ।

पदमञ्जरी

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ईषद्भेद इत्यादौ तु कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वात् ।
अपर आह—‘ईषदकृता’ इति प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणादुपपदसमासस्या-
प्रवृत्तिरिति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ हिरण्यपरिमाणवाचीति । परिमाणविशिष्टहिरण्य-
वाचीत्यर्थः । तत्र सुवर्णशब्दः परिमाणे, उपपदादौ तत्परिच्छिन्ने हिरण्ये च
वर्तते, यथा—प्रस्थादिशब्दो दार्वादिनिर्मिते परिमाणे तत्परिमिते च व्रीह्यादौ
वर्तते । ‘पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश’, ‘पलं सुवर्णाश्रत्वारः’, द्वयोः
सुवर्णयोः समाहारो द्विसुवर्णं पात्रादि । द्विसुवर्णपरिमाणमिति । अत्र सुवर्ण-

न्यासः

ईषदन्यतरस्याम् ॥ समासस्वरापवादोऽयं योगः । ईषत्कडार इति । ‘ईषदकृता’
इति समासः । यदायं प्रकृतिभावो न भवति, तदा समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ।

ईषद्भेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वादिति भावः । आदिशब्देन
ईषत्कर इत्यादीनां ग्रहणम् । ‘ईषद्दुःसुषु’ इत्यादिना खल ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ हिरण्यपरिमाणं परिमाणवद् हिरण्यमित्यर्थः । इह तु
तद्वाचिशब्दरूपं गृह्यते । द्विसुवर्णधनमिति । सुवर्णशब्दो हिरण्यपरिमाणविशेषवाची ।
द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति ‘तद्वितार्थ’ इति समासः । ‘तदस्य परिमाणम्’ इति- ‘प्राग्व-
तेष्ठम्’, तस्य ‘अध्यर्धपूर्व’ इत्यादिना लृक्, ततो धनशब्देन सह कर्मधारयः । द्विसुवर्ण-
शब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहावपीत्यादि । यद्वा—द्विसुवर्णं धनं यस्येति
बहुव्रीहिः, तदापि परत्वाद् विकल्प एव भवति; न तु ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या’ इत्येष नित्यो
विधिः ।

हिरण्यग्रहणं किम् ? प्रस्थधनम् । परिमाणग्रहणं किम् ? काञ्चन-
धनम् । धन इति किम् ? निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसम्पत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । अचिरोपसम्पत्तिः = अचिरोपश्लेषः, अभिनवत्वम् ।
प्रथमवैयाकरणः = अभिनववैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त
इत्यर्थः । प्रथमशब्दः 'प्रथेरमच्' इति चित्त्वादन्तोदात्तः ।

अचिरोपसंपत्ताविति किम् ? प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणाना-
माद्यो मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां
पदमञ्जरी
शब्द उपे वर्तते । काञ्चनधनमिति । परिमाणग्रहणमकृत्वा हिरण्यमित्युच्य-
माने इहापि स्यात्, काञ्चनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात् । परिमाणवाची त्वेष न
भवति ॥

न्यासः

प्रस्थधनमिति । अयमपि कर्मधारयः । बहुव्रीह्या । प्रस्थशब्दो भवति परिमाणम्,
न तु हिरण्यस्य, किं तर्हि ? धान्यादेः । काञ्चनधनमिति । यदि परिमाणग्रहणं न क्रियेत,
तदा 'हिरण्यम्' इत्येतावत्युच्यमान इहापि स्यात् ; काञ्चनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात् ।
हिरण्यवाच्यपि परिमाणवाची न भवतीति न भवत्येष प्रसङ्गः । अयमपि समासस्वरा-
पवादो योगः ॥

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ॥ अचिरोपश्लेष इति । अचिरकालसम्बन्ध इत्यर्थः ।
अस्यैवार्थं प्रसिद्धतरार्थेन प्रदर्शयितुमाह—अभिनवत्वमिति । प्रथमवैयाकरण इति ।
प्रथमश्च वैयाकरणश्चेति 'पूर्वापर' इत्यादिना समासः । तत्र यत्तद् वैयाकरणत्वं व्याकरण-
स्याध्येतृत्वम् । अनेनाचिरकालसम्बन्धोऽध्येतृर्गम्यते । अभिनववैयाकरणादिनाऽचिर-
कालोपसम्पत्तिमुदाहरणे दर्शयति ।

आद्यो मुख्यो यः स इति । अनेनापि प्रत्युदाहरणविषयस्य प्रथमशब्दस्यान्यार्थतां
च पक्षेऽचिरोपसम्पत्तेरभावं च । अयमपि समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि ॥

'कतरकतमौ कर्मधारये ॥ 'क्रियत्तदो निर्धारणे द्वयोरैकस्य डतरच्', 'वा बहूनां
जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इति कतरकतमशब्दौ व्युत्पाद्येते, तेन तौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ ।

प्रकृतिस्वरं भवति । कतरकठः । कतमकठः^१ ।

कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्, इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासे-
ज्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । आर्यकुमारः । आर्य-
शब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः ।

आर्यं इति किम् ? परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमार-
योरिति किम् ? आर्यक्षत्रियः । कर्मधारये इत्येव — आर्यस्य ब्राह्मणः
आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासे-
ज्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । राजकुमारः ।

पदमञ्जरी

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ इह त्वित्यादि । 'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने' इति
प्रतिपदसमासः तस्येह ग्रहणम्, स कर्मधारय एव । तस्मान्नेहार्थं कर्मधारयग्रहण-
मिति भावः ॥

राजा च ॥ राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृर्म्याद्वर्तत इति सामाना-
न्यासः

कतरकठ इति । 'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने' इति सामानाधिकरणसमासः । एतदर्थमपि
कर्मधारयग्रहणं कस्मान्न भवति ? इत्याह — इह त्वित्यादि । कतरकतमशब्दयोर्हि यः
प्रतिपदसमासः स एव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विज्ञायते । स च कर्मधारय एव ।
तस्मात् प्रतिपदोक्तत्वादेवैतत्समासस्य कर्मधारयत्वम् । तस्मान्नैतदर्थं कर्मधारयग्रहण-
मुपपद्यते ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ आर्यब्राह्मण इति । आर्यश्चासौ ब्राह्मणश्चेति विशेषण-
समासः । आर्यशब्दो ण्यदन्त इति । 'ऋहलोर्ण्ययत्' इति ण्यति व्युत्पादितत्वात् ।
अन्तस्वरित इति । तित्स्वरेण । प्रत्युदाहरणे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

राजा च ॥ राजब्राह्मणमिति । पूर्ववत् समासः । प्रत्युदाहरणेऽपि पूर्ववत् ।
राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ।

पु. ६। ५। ०

१. 'कतरकतापः'—इति पाठा० ।

कर्मधारय इत्येव — राज्ञो ब्राह्मणो राजब्राह्मणः । राजकुमारः ।
पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

‘राजा’ इति वर्तते, ‘अन्यतरस्याम्’ इति च । षष्ठ्यन्तो राज-
शब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राज्ञः
प्रत्येनाः राजप्रत्येनाः ।

षष्ठीति किम् ? राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येनाः ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । नित्यप्रहसितः । सततप्रहसितः । ‘कालाः’ इति द्वितीया-
समासोऽयम् । नित्यशब्दः ‘त्यब्नेर्ध्रुवे’ इति, त्यबन्त आद्युदात्तः ।

पदमञ्जरी

धिकरण्यात्कर्मधारयः, राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरो विधी राजशब्दस्यैव यथा स्यात्,
आर्यशब्दस्य मा भूत् । यथासङ्ख्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनम्,
तत्तु नोक्तमित्येतावत् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ राज्ञः प्रत्येना इति । ‘षष्ठ्या आक्रोशे’ इत्युल्लुक् ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ण्ये कौटस्थ्ये च वर्तते, इह त्वाभीक्ष्ण्ये ।
कुत एतत् ? क्त इत्युच्यते, क्तश्च धातोर्विधीयते, धातुश्च क्रियावचनः, क्रियायाः
क्षणिकत्वात्कौटस्थ्यं नोपपद्यते, तस्मादाभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दः । द्वितीयासमासो-
ऽयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथ वा—कर्मणि, ‘कालभावाध्वगतव्याः

न्यासः ॥

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरो विधी राजशब्दस्यैव यथा स्यात् । आर्य-
शब्दस्य मा भूदिति ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ राज्ञः प्रत्येना इति । ‘षष्ठ्या आक्रोशे’ इति विभक्तेरुल्लुक् ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ण्ये, न कूटस्थे । कुत एतत् ? क्त इत्युच्यते,
क्तश्च धातोर्विधीयते, धातुश्च क्रियावचनः, क्रियायाश्च कौटस्थ्यं नोपपद्यते; क्षणिकत्वात्
क्रियायाः । तस्यास्तु पौनःपुन्याद्यपेक्षया युक्तमाभीक्ष्ण्यम् । काला इति द्वितीया-
समासोऽयमिति । द्वितीया तु ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति । अथ वा—कर्मण्येव ।
कर्मसंज्ञा तु ‘कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्’ इति वचनात् । नित्यशब्द

काशि० ५ : ५

सततम् इति — यदा भावे कस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ।

नित्यार्थं इति किम् ? मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः । ग्रामकुलालः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः ।

ग्राम इति किम् ? धरमनापितः । शिल्पिनीति किम् ? ग्राम-
रथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानाया-
मन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः । राजकुलालः । कर्म-
पदमञ्जरी

कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् इति । सततम् इति भावे क इत्यादि । यदा तु कर्मणि कः, तदा 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तो भवति । समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकः, तस्य थाथादिस्वरः, तस्यायमपवादः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ग्राम इति स्वरूपग्रहणम् ॥

न्यासः

इत्यादि । अनेन 'ध्रुव उपसंख्यानम्' इति नेर्नित्यशब्दो व्युत्पाद्यते त्यबन्तः । ततश्च त्यपः पित्वेनानुदात्तत्वान्नेश्वोदात्त्वादाद्युदात्तो भवति । 'सततमिति यदा कर्मणि कस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः' इति—अयुक्तोऽयं पाठः । यदा हि कर्मणि कस्तदा 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिभावे सत्याद्युदात्तेन सततशब्देन भवितव्यम् । तस्मात् — सततमिति यदा भावे कस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्त इत्ययं तत्रानवद्यः पाठो वेदितव्यः । तथा हि सततशब्दोऽपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । भावे हीयं निष्ठेति गति-
स्वरो न भवतीत्युक्तम् । यदा तु कर्मणि कस्तदा तु गतिस्वरेण सततशब्द आद्युदात्त एव भवति । 'समो वा हितततयोः' इति समो मकारलोपः ।

मुहूर्त्तप्रहसित इति । अत्र थाथादिस्वर एव भवति । प्रहसित इति हसेरकर्मकत्वात् कर्तरि कः । समासस्वरे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधिते सति थाथादिस्वरः प्राप्नोति । अतस्तदपवादो योगः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ सप्तमीनिर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तेन शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्राम इति स्वरूपग्रहणमेव ।

ग्रामनापित इति । षष्ठीसमासः । समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरोऽपि ॥

धारये राजगुणाधारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठोसमासे च राज-
योग्यतया तस्य ।

राजेति किम् ? परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् ? राज-
नापितः ।

शिल्पिनीत्येव — राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

‘आदिरुदात्तः’ इत्येतदधिकृतम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः, तत्र पूर्व-
पदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति — ‘सप्तमीहारिणी
धर्म्येऽहरणे इति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः ।
वैयाकरणहस्ती । दृषदिमाषकः’ ।

‘आदिः’ इति प्रागन्ताधिकारात् । ‘उदात्तः’ इति ‘प्रकृत्या
भगालम्’ इति यावत् ॥

सप्तमीहारिणी धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्य-
पदमञ्जरी

राजा च प्रशंसायाम् ॥ षष्ठीसमासे चेति । प्रशंसेत्यनुषङ्गः । राजयोग्यतया
तस्येति । स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्वाजानं प्रति योग्यो भवति । राजार्ह इति
चोक्ते प्रशंसा गम्यते ॥

आदिरुदात्तः ॥ पूर्वपदमित्यस्येहार्थात्षष्ठ्या विपरिणामः । सर्वत्र वात्र
प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥

न्यासः ०

राजा च प्रशंसायाम् ॥ कर्मधारय इत्यादि । राजनापित इति । कर्मधारयोऽयं
वा स्यात्, षष्ठोत्पुरुषो वा ? तत्र यदा कर्मधारयस्तदा राजशब्दस्य नापित उपचारेण
वृत्तिः । उपचारस्तु राजगुणारोपनिबन्धनः, अतस्तेनैवोत्तरपदस्य प्रशंसा भवति । कथं
पुनर्नापितः षष्ठीसमासेन राजनापितशब्देनोच्यते ? इत्याह राजयोग्यतया तस्ये-
त्यादि । स हि स्वकर्मणि प्रवीणत्वाद् राजानं प्रति योग्यो भवति । अतोऽपि राजनापित
इति षष्ठीसमासेनोच्यते । अत्र पक्षे तस्यैव योग्यतयोत्तरपदस्य प्रशंसा वेदितव्या ॥

आदिरुदात्तः ॥ आदिरित्यादिनाद्यधिकारस्यावधिं दर्शयति । उदात्त इत्यादिना-
प्युदात्ताधिकारस्य ॥

स्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वो करोति सोऽभिधीयते । 'धर्म्यम्' इत्याचारनियतं देयमुच्यते । धर्मो ह्यनुवृत्त आचारः, तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । दृषदिमाषकः । 'संज्ञायाम्' इति सप्तमो-समासः, 'कारनाग्नि च' इति विभक्तेरलुक् । हारिणि — याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः ।

कचिदयमाचारो व्यवस्थितः — स्तूपादिषु शाणादि दातव्यम्, याज्ञिकादीनामश्वादीति ।

पदमञ्जरी

सप्तमीहारिणी धर्म्येऽहरणे ॥ हारीत्यावश्यकं णिनिः । धर्म्ये इत्यर्थग्रहणम् । हरणप्रतिषेधात्तत्साहचर्याद्वारीत्यर्थग्रहणम् । आचारनियतमिति । आचारेण नियतमाचारनियतम्, आचारवशादवश्यकर्तव्यमित्यर्थः । कथं पुनस्ताद्धर्म्यम् ? तत्राह—धर्मो ह्यनुवृत्त आचार इति । जनपदे ग्रामे चरणे कुले वाऽनुवृत्तः परम्परायात् इत्यर्थः । तस्मादनपेतं धर्म्यम्, 'धर्मपथ्यर्थ' इत्यादिना यत् । तेन वा प्राप्यमिति । 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यत् । याज्ञिकाश्वादौ षष्ठीसमासः ।

क्वचिदित्यादिना शाणादेर्देयस्याचारनियततां दर्शयति । याज्ञिकादीनामश्वादीति । दातव्यमित्यनुषङ्गः ।

न्यासः

सप्तमीहारिणी धर्म्येऽहरणे ॥ हारीत्यावश्यकं णिनिः । सप्तमीत्यनेन साहचर्याद् हारीति स्वरूपग्रहणं न भवति । अत एवाह—हारिवाचि पूर्वपदमिति । धर्म्य इत्यत्रापि स्वरूपग्रहणं न भवति; अहरण इति प्रतिषेधाद् । अत एवाह—धर्म्यवाचिनीति । आचारनियतमिति । आचारे नियतमिति; ततोऽन्यत्राभावात् । आचारे नियतम्, आचारेण वा नियतमाचारनियतम् । यदाचारवशादवश्यकर्तव्यं तदाचारनियतं भवति । कथं पुनराचारनियतं धर्म्यमुच्यते ? इत्याह—धर्मो ह्यनुवृत्त इत्यादि । अनुवृत्त इति व्यवस्थित इत्यर्थः । तस्मादिति । धर्मादनपेतमिति । अनुगतमित्यर्थः । तेनेति । धर्मेण । प्राप्तमिति । लभ्यमित्यर्थः । उभयथाप्यर्थे 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यत् । इति करणो हिशब्दश्च हेतौ । यस्मादाचारविशेषो धर्म उच्यते, यच्च तस्माद्धर्मादनपेतम् । यद्वा तेन प्राप्यं तद्धर्म्यम् । तेनाचारनियतं धर्म्यमित्युच्यते । संज्ञायामिति सप्तमीसमास इति । यद्येवम्, विभक्तेर्लुक् प्राप्नोति ? इत्यत आह—कारनाग्नि चेत्यादि । याज्ञिकाश्व इत्यादौ तु षष्ठीसमासः ।

क्वचिदित्यादिना स्तूपेशाण इत्याद्युदाहरणेषु शाणादेर्देयस्याचारनियततां दर्शयन्

धर्म्य इति किम् ? स्तम्बेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः । अहरण इति किम् ? वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः, तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते हरणमिति तदुच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते विप्रतिषेधेन — इत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

पदमञ्जरी

कचिदयमाचारो व्यवस्थित इति च । वर्द्धितको नाम = मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः, स कर्मकराय दीयते, अन्यथा कर्म न कुर्यादिति, न त्वयं धर्मः । बीजावापः = बीजनिषेकः, गर्भाधानम् । वाडवहरणमिति । कचिदयमाचारो व्यवस्थितः — वाडवाय बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमशनादि दातव्यमिति । हरणशब्दः कर्मसाधनः । अत्रास्मिन्स्वरे निवृत्ते कृत्स्वरे प्राप्ते 'अनो भावकर्मवचनः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति । ननु च परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति, तर्हि हरणप्रतिषेधेन ? तत्राह — परोऽपीत्यादि । अत्र पूर्वपदानां स्वरो नाऽऽख्यातः, अप्रयोजनत्वात् ॥

न्यासः

उत्तरपदस्य धर्म्यवाचित्वं दर्शयति — याज्ञिकादीनामश्वदीति । कचिदयमाचारे व्यवस्थित इत्यनेन दातव्यमित्यनेन च सम्बन्धः । याज्ञिकादयो हि हारिणः, ते देयमश्वदिकं स्वीकुर्वन्ति ।

स्तम्बेरम इति । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यच्, उपपदसमासः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति विभक्तैरलुग् भवति । अत्र स्तम्बेरम इत्यत्र स्तम्ब इत्येतत् सप्तम्यन्तम्, न तु रमशब्दो धर्म्यवार्चा । कर्मकरवर्द्धितक इति । अत्र कर्मकरो हारी भवति, स हि वर्द्धितकं स्वीकरोति । न तु वर्द्धितकशब्दो धर्म्यवार्चा । न हि कचिदयमाचारो — व्यवस्थितः कर्मकराय वर्द्धितको दातव्य इति । वडवाया अयं वाडव इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । बीजनिषेकादिति । गर्भाधानम् = बीजनिषेकः । अत्र वाडवोऽस्वो हारी स हि हरणं देयं स्वीकरोति । हरणम् = देयं धर्म्यम् । कचिदयमाचारो व्यवस्थितः — येनाश्वेन वडवायां गर्भं आधोयते तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं योग्याशनादिकं दातव्यमिति । तेन हरणशब्दो धर्म्यवार्चा भवति । तथाप्यहरण इति प्रतिषेधाद् न भवति । ततश्च कृत्स्वरे प्राप्ते 'अनो भावकर्मवचनः' इत्युत्तरपदं ल्युङन्तमन्तोदात्तं भवति । ननु च परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति, तत् किमहरण इति प्रतिषेधेन ? इत्यत आह — परोऽपीत्यादि । तेनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति । वाडवहार्यमिति । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति हरतेर्ण्यद् — हार्यम्, तत् पुनस्तदेव ग्रहणम् । वाडवस्य

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोबल्लवः ।
अश्वबल्लवः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः ।

पदमञ्जरी

युक्ते च ॥ वल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः । मणिं ददातीति
मणिन्दः पृषोदरादिः । गाः संख्ये, 'समि ख्यः' इति कः, गोसंख्यः, उपपद-
न्यासः

हार्यं वाडवहार्यम् । तत्र यदि ज्ञापनार्थमनन्तरोक्तस्यार्थस्य हरणप्रतिषेधो न क्रियेत, तदा
परत्वाद् 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तस्वरितत्वं स्यात् ।
अस्मिन्स्तु सत्ययमेव हारिस्वरो भवति । स्तूपेशाण इत्यादौ यत्र सप्तम्यन्तं पूर्वपदं तत्र
'समासस्य' इत्यस्यापवादे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्व-
वदाद्युदात्तमिदमुच्यते ।

पूर्वपदानि च प्रायेणान्तोदात्तानि, तथा हि—स्तूपसमुच्छ्राय इत्यस्य चौरादिकस्य
पचाद्यचि स्तूपशब्दो व्युत्पाद्यते, तेनासावन्तोदात्तः । सप्तम्या सहैकदेशे विकृतेऽन्तोदात्त
एव भवति । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति । 'मकि मण्डने' इत्येतस्माद् 'उणादयो
बहुलम्' इत्युणादित्वम्, नलोपश्च, तेन मकुटशब्द आद्युदात्तः । 'हल विलेखने' इत्येत-
स्मात् 'खनो घ च' इति धित्करणेनान्यतोऽपि घो भवतीति ज्ञापितत्वाद् घप्रत्ययः ।
तेन हलशब्दोऽन्तोदात्तः । 'दृ विदारणे' इत्यस्मात् 'शृ दृभसोऽदिः' इति 'हणातेः षुग्
ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वच्छब्दो व्युत्पाद्यते, तेन सोऽप्यन्तोदात्तः ।

याज्ञिकाश्च इत्यादयः षष्ठीसमासाः । तत्र समासस्वरे प्राप्ते हारिवाचिनः पूर्वपद-
स्याद्युदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । अत्र च पूर्वपदानामुत्तरपदानां चासमासाव-
स्थायां यः स्वरः स नाऽऽख्यायते; समासे कृते तस्य प्रयोगसमवायित्वात् । नापि समासे
कृते तस्य प्राप्तिरस्ति । स 'प्रकृतिभावेन तस्मिन् प्राप्ते सतीदमारभ्यते' इत्यस्यार्थस्य
प्रदर्शनार्थमाख्यायते । अत एव च पूर्वत्रापि नाख्यातः ॥

युक्ते च ॥ युक्तः = समाहितः, कार्ये तत्पर इत्युच्यते । गोबल्लव इति । अधि-
कारनाम, सोऽस्यास्तीति 'वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वप्रत्ययः, गवां बल्लव
इति षष्ठीसमासः । अत्रापि समासस्वर एव प्राप्ते पूर्वपदाद्युदात्तत्वं विधीयते । गोमणिन्द
इति । मणिं ददातीति 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति विभक्तोरलुक्,
ततो गवां मणिन्द इति षष्ठीसमासः । अत्रापि समासस्वर एव प्राप्तेऽयं विधिः । गोसंख्य
इति । गां संख्य इति 'समि ख्यः' इति कः, उपपदसमासः, 'गतिकारकोपपदात्'
इति कृत्स्वरे प्राप्ते पूर्वपदस्योदात्तार्थमिहापि वचनम् । ननु च परत्वात् थायादिस्वरः

युक्त इति = समाहितः, कर्त्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषाऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्द उत्तरपदे, विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवा-
ध्यक्षः । अश्व्राध्यक्षः ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषाऽऽद्युदात्तो भवति । पाप-
नापितः । पापकुलालः ।

‘पापाणके कुत्सितैः’ इति पापशब्दस्य प्रतिपदोक्तः समाना-

पदमञ्जरी

समासः । नन्वत्र परत्वात्थायादिस्वरः प्राप्नोति, अस्य तु गोबल्लवादिर्वकाशः ?
सत्यम् ; पूर्वविप्रतिषेधस्त्वत्र पठितव्यः, चित्स्वराद्धारिस्वरः— पितृगवः, मातृगवः,
कृत्स्वराच्च वाडवहार्यम् । युक्तस्वरश्च कृत्स्वरादित्येव, कृतो यः स्वरस्थायादि-
सूत्रेण तस्माद्युक्तस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यर्थः । युक्तः समाहित इति ।
‘युज समाधौ’ इत्यस्यैतद्रूपमित्यर्थः ॥

विभाषाऽध्यक्षे ॥ अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येवेति सूत्रे पूर्वो-
नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ पापमिति स्वरूपग्रहणम्, शिल्पिनीति चार्थग्रहणम् ;
व्याख्यानात् ॥

न्यासः

प्राप्नोति, तस्माद् गोबल्लवादौ कथमिदं वचनमिति, युक्तस्वरं कृत्स्वर एव बाधेत ?
एवं तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ; परशब्दस्येष्टवचित्वात् ।

गोबल्लव इत्येवमादयः समासाः सर्वे युक्तवाचिन इति दर्शयन्नाह—युक्त इति
समाहित इत्यादि । अनेन ‘युज समाधौ’ इत्यस्य निष्ठायां युक्त इत्येतद् दर्शयति ॥

विभाषाऽध्यक्षे ॥ अध्यक्षशब्दोऽपि समासे युक्तवाच्येव, तत्र पूर्वो-
नित्यमाद्यु-
दात्तत्वे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । आद्युदात्तत्वेन युक्ते समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ।
गवामध्यक्ष इति षष्ठीसमासः ॥

पापञ्च शिल्पिनि ॥ पापमिति स्वरूपग्रहणम् । शिल्पिनीत्यत्रार्थग्रहणम् । अर्थ-
ग्रहणं किमर्थम्, ग्रामशिल्पिनीत्यत्र शिल्पिग्रहणादर्थग्रहणं प्रसिद्धम्, अत इहाप्यर्थ-
ग्रहणं विज्ञायते ? नित्यं सञ्ज्ञासंख्ये प्राप्ते विकल्पेन पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं विधीयते, तेन
युक्ते समासस्वर एव भवति । अथेह कस्मान्न भवति—पापस्य नापित इति ? अत

धिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति — पापस्य नापितः
पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेप-
वाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जङ्घावात्स्यः । यो जङ्घा-
दानं ददान्यहमिति वात्स्यः सम्पद्यते स जङ्घावात्स्य इति क्षिप्यते ।
भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वशाब्राह्म-

पदमञ्जरी

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ गोत्रान्तेवासिनोरर्थग्रहणम्, इतरयोः स्वरूपग्रहणम् । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यनेन लौकिकमपत्यमात्रं गोत्रं गृह्यते । जङ्घादानमहं ददानीति । जङ्घादानं करवाणीत्यर्थः, ओदनपाकं पचतीति-
वत् । अत्र श्राद्धादौ वात्स्यानामेव पादप्रक्षालनं क्रियते, तत्रावात्स्यः सन्वात्स्यो-
ऽहमिति ब्रूते, तस्माभाय स जङ्घावात्स्य इति क्षिप्यते । वत्सशब्दो गर्गादिः,
'सुप्सुपा' इति समासः, सुष्ठु शृणोतीति सुश्रुत्, तस्यापत्यं सौश्रुतः । भार्या-
प्रधानतयेति । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । वशा-

न्यासः

आह—पापशब्दस्य प्रतिपदोक्त इति । तस्मात् षष्ठीसमासे न भवतीति । प्रति-
पदोक्ते हि समासे सति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तस्यैव ग्रहणं भविष्यति; नान्यस्य ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ 'गोत्राधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणे लौकिकं
गोत्रं गृह्यते' इत्युक्तम्, लोके चापत्यमात्रे प्रसिद्धम्, तेनेह तस्यैव ग्रहणम्, न तु पारि-
भाषिकस्य । अन्तेवासी = शिष्यः । तत्रान्तेवासिग्रहणादर्थग्रहणं प्रसिद्धम् । अत
इहाप्यर्थ एव गृह्यते, न स्वरूपम् । माणवब्राह्मणयोः स्वरूपमेव । मनोरथं माणवः,
अस्मादेव निपातनाणत्वम् । 'अत्राधूकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति पक्षे मानव
इत्यपि भवति । ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणः । यस्तु 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सगिकः स्मृतः'
इति माणवकशब्दो व्युत्पाद्यते, यश्च ब्राह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दः,
तयोगोत्रग्रहणेनैव सिद्धम् । क्षेपः = निन्दा । जङ्घावात्स्य इति । 'सुप्सुपा' इति
समासः । कथं पुनरत्र क्षेपः ? इत्याह—यो जङ्घादानमित्यादि । जङ्घादीनां किमप्या-
चारनियतं देयमुच्यते, तद् ददान्यहमित्यतोऽभिप्रायेण वात्स्यः सम्पद्यते । वात्स्योऽह-
मित्यभ्युपगच्छति यः स जङ्घावात्स्य इत्येवं निन्द्यते । अवात्स्यस्यापि सतो जङ्घादानं
प्रति वात्स्यत्वाभ्युपगमात् । वात्स्यशब्दोऽयं गर्गादिः । भार्यासौश्रुत इति । सुश्रुतोऽपत्यं
सौश्रुत इत्यण्, भार्याप्रधानं सौश्रुतो भार्यासौश्रुतः । समानाधिकरणाधिकारे 'शाक-

कृतेयः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते । गोत्र ।

अन्तेवासि — कुमारीदाक्षाः । कम्बलचारायणीयाः । घृतरौ-
ढीयाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्षादिभिः
प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते ।
अन्तेवासि ।

माणव — भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवो भवति ।
माणव ।

ब्राह्मण — दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो
पदमञ्जरी

ब्राह्मकृतेय इति । वशा = वन्ध्या भार्या, सौश्रुतवत्समासः । दक्षेण प्रोक्तं दाक्षम्,
तदधीते दाक्षः, दाक्षेश्चात्रो वा दाक्षः । चरशब्दो नडादिः, चारायणेन प्रोक्त-
मधीते तस्य वा शिष्यश्चारायणीयः । एवं पाणिनीयः । कुमार्यादिलाभकामा
इति । तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि ये कुमार्यादिलाभकामास्तत्र प्रवर्तन्ते
त एवं क्षिप्यन्ते । पूर्ववत्समासः । माणवब्राह्मणयोरपत्यवाचित्वेन प्रसिद्ध-
भावात्पृथग्रहणम् । अपर आह—‘तस्येदम्’ इत्यणन्तयोर्ग्रहणम्, निपातानाच्च
माणवे णत्वमिति ।

भयब्राह्मण इति । यो ब्राह्मण एव सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं
न्यासः ।

पार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च’ इति समासः । सुश्रुतस्य भार्याप्रधानतयेत्य-
नेन समानाधिकरणेनात्र समास इति दर्शयति । सुश्रुतोऽपत्यमित्यनेनापि सौश्रुतस्था-
णप्रत्ययान्तत्वम् । वशाब्राह्मकृतेय इति । तेनैवोपसंख्यानानेन समासः । अत्रापि वशा-
प्रधानतया ब्रह्मकृतापत्यस्य क्षेपः ।

कुमारीदाक्षा इति । ‘सुप्सुपा’ इति समासः । एवं कम्बलचाराणीया इत्यत्रापि ।
दाक्षिणा प्रे क्तं दाक्षं शास्त्रम् । ‘इजश्च’ इत्यण्, दाक्षमधीयते तद्वेत्तीति वा पुनरण्,
तस्य ‘प्रोक्ताल्लुक्’ इति लुक् । चरशब्दो नडादिः, चरस्यापत्यं चारायणः, तेन प्रोक्तं
चारायणीयम् । ‘वृद्धाच्छः’, ‘तदधीते’ इति पूर्ववदण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्,
ततः पूर्ववदध्येतर्यण्, तस्य च लुक् । कुमार्यादिलाभकामा इति । आदिशब्देन
कम्बलौदनादीनां ग्रहणम् । अत्रापि ‘सुप्सुपा’ इति समासः । तेनैवोपसंख्यानानेन वा
कुमारीलाभकामा दाक्षाः कुमारीदाक्षाः ।

भिक्षामाणव इति । पूर्ववत् समासः । भिक्षालाभकामो माणवो भिक्षामाणवः ।

दासीब्राह्मण इति । दास्याः कामयिता ब्राह्मणी दासीब्राह्मणः । एवं वृषली-
ब्राह्मणः, भयब्राह्मण इति । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति बहुलवचनादकृतापि

भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । अत्र यस्यान्यत्समासलक्षणं नास्ति, 'सुप्सुपा' इत्येव तत्र समासः कर्त्तव्यः ।

गोत्रादिष्विति किम् ? दासीश्रोत्रियः । क्षेप इति किम् ? महा-
ब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचोनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।
गुडमैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयः, स्तस्य गुडविकारस्य गुडोऽङ्गं
भवति । मधुविकारस्य मधु, तस्य मध्वङ्गम् ।

अङ्गानीति किम् ? परममैरेयः । मैरेय इति किम् ? पुष्पासवः ।
फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तम्=अन्नम्, तदाख्याः = तद्वाचिनः शब्दाः, तदर्थेषूत्तरपदेषु
पदमञ्जरी

करोति, न. श्रद्धया, स एवं क्षिप्यते । 'कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलवचनाद-
कृतापि समासः । दासीश्रोत्रियो दासीब्राह्मणवत् ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ अङ्गम् = आरम्भकम्, बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
सुराव्यतिरिक्तं मद्यम् = मैरेयम् । तदङ्गवाचिनीति । मैरेयशब्द इति प्रकृतम्, इह
तु तच्छब्देन तदर्थः परामृश्यते । पुष्पासव इति । आसवः = मद्यविशेषः, यत्
पौष्पेण मधुना द्रव्यान्तरेण चारभ्यते तस्य पौष्पमङ्गं भवति । पुष्पासव इति
तु युक्तः पाठः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्या-
न्यासः

समासः । 'तृतीया' इति योगविभागाद्वा ।

दासीश्रोत्रिय इति । दासीब्राह्मण इत्यनेन तुल्यम् । समासस्वरापवादो योगः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ अङ्गशब्दोऽयं कारणवाची । आरम्भकं यत् तदङ्गमुच्यते ।
अङ्गानीति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । सुरावर्ज्यं मद्यम् = मैरेयमित्यभिधीयते ।
गुडमैरेयः, मधुमैरेय इति । षष्ठीसमासः । गुडविकारस्य मैरेयस्य गुडोऽङ्ग-
मिति । तत्कारणत्वात् । अयमपि समासस्वरापवादो योगः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ आख्याग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । ननु च बहुवचना-

आद्युदात्ता भवन्ति । भिक्षाकंसः । श्राणाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षा-
दयोऽन्नवचनाः ।

भक्ताख्या इति किम् ? समाशशालयः । समशनं समाश इति
क्रियामात्रमुच्यते, न द्रव्यम् । तदर्थेष्विति किम् ? भिक्षाप्रियः ।
बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्य-
गवः । हिरण्यगवः । भिक्षाविडालः । तृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तु-

पदमञ्जरी

ग्रहणं भक्तविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् ; अन्यथा पर्यायानामन्नादीना-
मेव ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः, येषां प्रकृतिविकारभावे
चतुर्थीसमास इति पक्षः । अन्येषां चतुर्थीसमासाः ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ उपमानशब्दस्य सह गवादिभिः प्रत्येकं
न्यासः

देव स्वरूपविधिनं भविष्यति ? नैतदस्ति ; बहुवचनं ह्येतदर्थस्यैव बहुत्वमाचक्षीत—
बहुवचनं भक्तशब्द इति । अपि च बहुवचनेन स्वरूपविधौ बाधितेऽन्नादय एव ये
भक्तशब्देन समासार्थपर्यायास्ते गृह्येरन्, न तु भक्तविशेषवाचिनो भिक्षादयः । आख्या-
ग्रहणे तु स्वरूपविधौ बाधिते बहुवचनेन तद्विशेषाणां ग्रहणं सम्पद्यते । तस्मा इदं तदर्थम् ।
तच्छब्देन भक्ताख्यानामर्थो निदिश्यते । भिक्षाकंस इत्येवमादयः 'चतुर्थीतदर्थार्थ'
इति चतुर्थीसमासाः । ननु च प्रकृतिविकृतिग्रहणं तत्र चोद्यते, न चेह प्रकृतिविकार-
भावः ? सत्यमेतत् ; इदमेव तु वचनं शम्भकम्—भक्ताख्यायां तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी
समस्यत इति ।

समशनं समाश इति । 'अशू भोजने' इत्यस्मात् सम्पूर्वाद् भावे घञ् । क्रिया-
मात्रमुच्यत इति । मात्रशब्देन भक्तव्यवच्छेदं करोति । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तमिति ।
भिक्षाशब्दः 'गुरोश्च हलः' इति भिक्षेः प्रत्ययं कृत्वा व्युत्पाद्यते, श्राणाशब्दोऽपि 'श्रै पाके'
इत्यस्मात् क्तप्रत्ययम् । तेन द्वावपि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति
प्रकृतिभावेनान्तोदात्तावेव भवतः । समासस्वरापवादो योगः ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ उपमानशब्दोऽयं गवादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते;
अन्यथैकवचनान्तस्य बहुवचनान्तैः समानाधिकरणेन विशेष्यविशेषणभावो न स्यात् । अथ
वा—सुब्यत्यये बहुवचनस्यैव स्थान इदमेकवचनं द्रष्टव्यम् । धान्यगव इति । 'गोर-

सैन्धवः । पानसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगण-
त्वाद 'उपमितं व्याघ्रादभिः' इति समासः । उपमानार्थोऽपि यथासम्भवं
यथाप्रसिद्धिं च योजयितव्यः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यगवशब्दे-
नोच्यते ।

उपमान इति किम् ? परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं

पदमञ्जरी

सम्बन्धादेकवचनम् । उपमानार्थोऽपीति । यो यत्रोदाहरणे उपमानार्थः सम्भवति
स तत्र योजयितव्यः । यथाप्रसिद्धं चेति । यस्योदाहरणस्य च यथा लोके
प्रसिद्धिः स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति—गवाकृत्येत्यादि ।
आकृतिः = संस्थानम्, सन्निवेशितम् = व्यवस्थापितम् । एवमन्यत्रापि यत्किञ्चित्
सादृश्यं योजनीयम् ॥

अके जीविकार्थे ॥ जीविकावाचिनीति । प्रवृत्तिनिमित्तकथनमेतत्, जीविका-

न्यासः

तद्धितलुकिः इति टच् समासान्तः । अत्र चित्स्वरे प्राप्ते पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं विधीयते ।
भिक्षाविडाल इत्येवमादौ समासस्वरे । उपमानार्थोऽपीत्यादि । योऽयमत्रोदाहरणे
उपमानार्थः सम्भवति, स तत्र योजयितव्यः । यथाप्रसिद्धिं चेति । यस्योपमानस्यार्थस्य
च लोके प्रसिद्धिः स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रमुपमानार्थयोजनस्य दर्शयितुमाह—
गवाकृतिः—गोसंस्थानम्, तथा सन्निकेशितं गोर्यसंस्थानं तेन सन्निवेशितं व्यवस्था-
पितं धान्यगवशब्देनोच्यते; तुल्याकृतित्वात् । एवमन्यत्रापि यत् किञ्चित् सादृश्यं
योज्यम् । यथा गोरचनाविशेषावयवानामेवं यस्य हिरण्यस्य तद्विरण्यं हिरण्यगवशब्दे-
नोच्यते । यथा विडाला अल्पप्रमाणास्तथा हि भिक्षा, यथा वा विडालाः कचिद्
मवान्ति न सर्वत्र तथा भिक्षापि । एवं भ्रूणविडालयोः सादृश्यमेवञ्जातीयकं योजयि-
तव्यम् । सिंहाकृत्या सन्निविष्टं तृणं तृणसिंहः । यथा सैन्धवं शुक्लमेवं सक्तुः सक्तु-
सैन्धवः । एवं पानसैन्धवः ॥

अके जीविकार्थे ॥ अक इति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—अकप्रत्ययान्त उत्तरपद इति । जीविकावाचि-
नीति । जीविका = जीवकः, तद्वाचिनीत्यर्थः । जीविकाशब्दो ह्यर्शआदेराकृतिगणत्वाद्

१. 'अवस्थितम्'—इति पाठा० ।

भवति । दन्तलेखकः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीय-
कारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका त एवमुच्यन्ते । 'नित्यं क्रीडा-
जीविकयोः' इति समासः ।

अक इति किम् ? रमणीयकर्ता । जीविकार्थं इति किम् ? इक्षु-
भक्षिकां मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे
पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका ।
शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । 'संज्ञायाम्' इति ण्वुल्, 'नित्यं क्रीडा-
जीविकयोः' इति षष्ठीसमासः ।

प्राचामिति किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा ।

पदमञ्जरी

रूपप्रवृत्तिनिमित्त इत्यर्थः । पर्यवसानभूमिस्तु तद्वान्, तदाह—दन्तलेखना-
दिभिर्येषामिति । रमणीयकर्तेति । अत्रापि 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इति समासः,
क्रीडायामेव हि वृत्तन्तं सम्भवति, न पुनर्जीविकायामिति तत्रार्थः ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसम्भवान्मतेनेत्य-
ध्याहारो न युक्त इति मत्वाऽऽह—प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति ॥

न्यासः

मत्वर्थायाकारान्तः सूत्र उपात्तः । अत एव वृत्तौ दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका त एव-
मुच्यत इत्याह—दन्तलेखक इति । लिखेष्णुल्, षष्ठीसमासः । षष्ठी पुनः 'कर्तृकर्मणोः
कृति' इति कर्मणि । अवस्करशोधक इति । 'शुष शौचकर्मणि' इत्यस्माण्यन्ताण्वुल् ।
रमणीयकारक इत्यत्रापि करोते ।

रमणीयकर्तेति । पूर्ववत् समासः । अत्र 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति प्रकृति-
भावेनोत्तरपदमन्तोदात्तम् । इक्षुभक्षिकाभित्यादि । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' इति
भक्षयतेष्णुच् । अत्र 'षष्ठी' इति समासलक्षणेनैव समासः । अत्रापि पूर्ववदुत्तरपदमन्तो-
दात्तम् । कृत्स्वरापवादो योगः । एवमुत्तरत्रापि योगाः ।

'युक्तारोह्यादयश्च' इत्यतः प्राक् कृत्स्वरापवादो वेदितव्यः ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति । एतेन प्राग्ग्रहणमिह न विभा-
षार्थम्, किञ्च क्रियाविशेषणमिति दर्शयति । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेत्यादि । उद्दालक-
पुष्पादिषु कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । जीवपुत्रप्रचायिकेति । अत्रापि प्रपूर्वाच्चिनोतेः

क्रीडायामिति किम् ? तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुच्प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छत्रधारः । तूणीरधारः । कमण्डलुग्राहः । भृङ्गारधारः ।

नियुक्तः=अधिकृतः, स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति 'नियुक्तः' इत्यनेन सिध्यति ।

नियुक्त इति किम् ? काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासेऽणन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, स पदमञ्जरी

अणि नियुक्ते ॥ नियुक्त इति 'युजियोगे' इत्यस्यैतद्रूपमित्याह—नियुक्तोऽधिकृत इति । स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति । कार्यान्तरेऽपि नियोग-सम्भवात् ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ 'युक्ते च' इत्येव सिद्धे कृजः प्रतिषेधार्थं वचनम् । न्यासः

संज्ञायां ण्वुल् । पूर्ववत् समासः । छित्स्वरेणोत्तरपदं मध्योदात्तम् ।

तव पुष्पप्रचायिकेति । 'षष्ठी' इत्यनेनैवात्र समासः । चित्स्वरेणोत्तरपदं मध्यो-दात्तम् ॥

अणि नियुक्ते ॥ छत्रधार इति । 'कर्मण्यण्' ।

किमर्थं पुनरिदम्, यावता युक्तोऽभिमतः, तद्वाची न भवति ? नियुक्तोऽधिकृत इत्यादि । 'युक्ते च' इत्यनेन हि यः कर्तव्ये युक्तः समाहितः, तस्य पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम्, तेनाधिकृतवाचिनि न सिध्यति । तस्मादधिकृतच्छत्रादिषु यः सहनियुक्तोऽभिप्रेतः, स च कस्मिंश्चित्छत्रधारणे तत्परो न भवति तेनच्छत्रधार इत्यादि समासो यादृशः 'युक्ते च' इत्यत्र युक्तोऽभिमतस्तद्वाची न भवति । नियुक्तोऽधिकृत इत्यनेन 'युजिर्योगे' इत्यस्य निष्ठायां नियुक्त इत्येतद्रूपमिति दर्शयति ।

काण्डलाव इति । अत्र काण्डलवनक्रियां प्रति कर्तृत्वमात्रं गम्यते, नाधिकृतत्वम् । तेनैव स्वरो न भवति ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ अनियुक्तार्थं वचनम् । 'अकृजः' इति शिल्पिविशेषे प्रति-

१. 'युक्तः' इति पाठा० ।

चेदण् कृञो न भवति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । बालवायः ।

शिल्पिनीति किम् । काण्डलावः । अकृञ इति किम् ? कुम्भ-
कारः । अयस्कारः ॥

•संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विषयेऽणन्त उत्तरपदेऽकृञः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
तन्तुवायो नाम कीटः । बालवायो नाम पर्वतः ।

अकृञ इत्येव — रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गो, तन्ति, यव — इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः ।

अनियुक्तार्थ आरम्भः ।

गोतन्तियन्नमिति किम् ? वत्सपालः । पाल इति किम् ? गोरक्षः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिनन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । पुष्पहारी । फल-
हारी । पर्णहारी ॥

पदमञ्जरी

तन्तुवाय इति । 'ह्रावामश्च' इत्यण्, 'आतो युक्' । अयस्कार इति । 'अतः
कृकमि' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

गौतन्तियवं पाले ॥ 'तनु विस्तारे', क्तिच्, तन्तिः = वत्सानां बन्धनरञ्जुः ॥

न्यासः

षेधं वक्ष्यामीत्येवमर्थश्च । तन्तुवाय इति । 'विञ् तन्नुसन्ताने' इति । तन्तून् वयतीति
'ह्रावामश्च' इत्यण्, 'आतो युक् चिष्कृतोः' इति युक् ।

अयस्कार इति । 'अतः कृकमि' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः । प्रत्युदाहरणेषु
कृत्स्वर एव भवति ॥

संज्ञायाश्च ॥ गोतन्तियवं पाले ॥ गोपाल इति । 'पा रक्षणे', पूर्ववदण् ।

अनियुक्तार्थ आरम्भ इति । नियुक्ते 'अणि नियुक्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।

गोरक्ष इति । 'रक्ष पालने' ॥

णिनि ॥ पुष्पहारीति । पुष्पाणि हरतीति 'हरतेव्रते', बहुलमाभीक्ष्ये' इति वा
णिनिः ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिनन्त उत्तरपद आद्युदात्तं भवति । उपमानं नियम्यते । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । खरनादी ।

उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् ।

शब्दार्थप्रकृतान्विति किम् ? वृकवञ्ची । वृकप्रेक्षी । प्रकृतिग्रहणं किम् ? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद्, इह मा भूद् — गर्दभोच्चारो, कोकिलाभिव्याहारीति ।

पदमञ्जरी

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ उष्ट्रक्रोशीत्यादौ 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः । उपमानग्रहणमित्यादि । अन्यथा योगविभागेन नियमाश्रयणसामर्थ्याद्विशिष्ट-विषयो नियम इत्येतावद् गम्यते, न त्विष्टो विषयविभाग इति भावः ।

शब्दार्थप्रकृतान्विति किमिति । सूत्रारम्भः किमर्थं इत्यर्थः । वृकवञ्चीति । कृत्स्वर एव भवति । प्रकृतिरेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो यो

न्यासः

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ शब्दार्थप्रकृतान्विति । शब्दार्थः प्रकृतिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । उपमानं नियम्यत इति यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणं भवति । इह च शब्दार्थप्रकृतेरेवकारः, तस्मादुपमाननियमो भवति, अतस्तन्नियम्यते । उष्ट्रक्रोशीति । 'क्रुश आह्वाने' इत्यस्मात् 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः । णिनिनैव सादृश्यस्योक्तत्वाद् वृत्ताविवशब्दो न प्रयुज्यते । ध्वाङ्क्षरावीति । 'रु' शब्दे, पूर्वलक्षणाणिनिः । खर-नादीति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' ।

उपमानग्रहणमित्यादि । यद्युपमानग्रहणं न क्रियेत, तदा पूर्वस्य योगस्यास्य च विषयविभागो न ज्ञायेत । यदि योगविभागकरणसामर्थ्याद् विषयान्तरस्य कल्प्येत, तथापीष्टो विषयविभागो न ज्ञायेत । उपमानग्रहणे तु सति पूर्वस्य सामान्यं विषयः, अस्य तु विशेष उपमानमिति विषयविभागो निश्चीयेत । तेन विषयविभागार्थमुपमान-ग्रहणम् ।

वृकवञ्चीति । 'वञ्चु प्रलम्भने' । वृकप्रेक्षीति । 'ईक्ष दर्शने' प्रपूर्वः । अत्र कृत्स्वर एव भवति । प्रकृतिरेवेत्यादि । यदि प्रकृतिग्रहणं न क्रियेत, तदा शब्दार्थात् परो यो णिनिस्तदन्त उत्तरपद इत्येवं विज्ञायेत; ततश्च गर्दभोच्चारो, कोकिलाभिव्याहारीत्यस्यापि स्यात् ; भवति ह्यत्रापि धातूपसर्गसमुदायान्छब्दार्थात् परो णिनिः, अतस्तदन्तमुत्तरपदम् । तस्मादिह मा भूदिति प्रकृतिग्रहणं क्रियते, तेनेह न

एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमान-
मुपमानं चाद्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

पदमञ्जरी

णिनिस्तदन्त उत्तरपद इति विज्ञायेत, ततश्च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायात् शब्दा-
र्थात्परो णिनिः, तत्रापि स्यात् ; कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाणिन्यन्त-
मेवोत्तरपदमिति कृत्वा । प्रकृतिग्रहणे तु न भवति ।

योऽत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः, यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो
णिनिर्विहित इति, सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणाप्येवकारं नियमाय भवति,
नार्थ एवकारेण ? तत्राह—एवकारकरणमित्यादि । असति हि तस्मिन्विपरीतो
नियमः स्यात्—शब्दार्थप्रकृतौ यदि भवति उपमान एवेति । एवं च प्रकृतिर्नि-
यम्येत, नोपमानम् । तस्मादुपमानावधारणार्थमेवकारः क्रियते । किं पुनः कारणमु-
पमानावधारणमाश्रीयते ? अत आह—शब्दार्थप्रकृताविति । तुशब्दो हेतौ,
उपमाननियमे हि शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वान्नत्राप्यविशेषेण सर्वस्याद्युदात्तत्वं
लभ्यते, नान्यथा । किञ्च—प्रकृत्यवधारणेऽस्यानियतत्वाद् वृकवञ्जीत्यादावाद्यु-
दात्तत्वप्रसङ्गः ॥

न्यासः

भवति । प्रकृतिग्रहणे सति यत्रोपसर्गनिरपेक्षा प्रकृतिरेव केवलः शब्दार्थस्तत्र भवि-
तव्यम् । यश्चात्र धातुरूपसर्गात् परो नासौ शब्दार्थः; चरतेरुपसर्गनिरपेक्षस्य गत्यर्थत्वात्,
हरतेश्च हरणार्थत्वात् । यद्वा—योऽत्र शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायः, न तस्माणिने-
र्विधानम् ।

यदि पूर्वैणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्, एवं सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवतीत्य-
नर्थकमेवकारकरणम् ? इत्याह—एवकारकरणमित्यादि । असति ह्येवकार उपमान
एव शब्दार्थप्रकृतावित्येवमवधारणं स्यात्, ततश्च शब्दार्थप्रकृतिरेव नियम्येत—शब्दार्थ-
प्रकृतौ यदि भवत्युपमान एव भवति, नानुपमान इति । ततश्चानुपमाने न स्यात् ।
तस्मादुपमानावधारणं यथा स्यादित्येवमर्थमेवकारः क्रियते । किं कारणम् ? इत्याह—
शब्दार्थप्रकृतौ त्वित्यादि । तुशब्दो हेतौ । तस्मात् शब्दार्थप्रकृतावुपमानमनुपमानं
चाद्युदात्तं भवति । तस्मादुपमानावधारणार्थमेवकारकरणम् । उपमाननियमे हि
सति शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात् तत्राविशेषेण सर्वस्याद्युदात्तत्वं लभ्यते । सिंहविनर्दीति ।
उपमानस्योदाहरणम् । 'पुष्कलजल्पीति । अनुपमानस्य । पुष्कलजल्पीत्यत्र 'व्रते',
'बहुलमाभीक्ष्ये' इति वा णिनिः ॥

काशि० ५ : ६

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगत-
रोही । आगतयोधी । आगतवञ्ची । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते
णिनन्ताः 'णिनि' इत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते ।

पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद् — वृक्षारोही,
युक्ताध्यायीति । आगतमत्स्या ।

क्षीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ ।
ग्रामगोधुक् । अश्वत्रिरात्रः । गर्गत्रिरात्रः । व्युष्टत्रिरात्रः । शण-
पादः । समपादः । षष्ठीसमासा एते ।

पदमञ्जरी

युक्तारोह्यादयश्च ॥ पूर्वोत्तरपदनियमार्थमिति । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि,
आरोह्यादीन्येव चोत्तरपदानि—तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः । आगतमत्स्यादिषु च
बहुव्रीहिः, कर्मधारयो वा ।

न्यासः

युक्तारोह्यादयश्च ॥ युक्तारोहीत्यादिषु यत्र कृदन्तमुत्तरपदं तत्र कृत्स्वरापवादो
योगः । अन्येषु तु समासस्वरापवादः । युक्तारोहीत्येवमादिषु आगतप्रहारीत्येवम्पर्यन्तेषु
'रुह जन्मनि', 'युध संप्रहारे', 'वञ्चु प्रलम्भने', 'टुणदि समृद्धौ', 'हृञ् हरणे' प्रपूर्वः—
इत्येभ्यो घातुभ्यो यथायोगं युक्तागतपूर्वेभ्यः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः ।
यद्येते णिन्यन्तास्तत् किमर्थमिह पठ्यन्ते, यावता णिनीत्यनेनैव सिद्धम् ? इत्यत आह—
णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्त इति ।

पूर्वोत्तरपदेत्यादिना केषाञ्चिन्मतेन तेषामिह पाठस्य प्रयोजनान्तरं दर्शयति ।
पूर्वोत्तरपदयोर्नियमोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदान्यारोह्यादीन्येव
चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादिति, इह मा भूत्—वृक्षारोही, वृक्षारोहीति, अत्रान्यत्पूर्व-
पदम् । युक्ताध्यायीत्यत्रान्यदुत्तरपदम् । 'इङ् अध्ययने' इत्यस्माणिनिः । आगतमत्स्या
इति । विशेषणसमासः । क्षीरहोतेति । क्षीरस्य होता । अस्मादेव निपातनात् षष्ठी-
समासः । याजकादित्वाद्वा । 'हु' इत्येतस्मात् तृच् । भगिनीभर्तेति । अयमपि पूर्ववत्
षष्ठीसमासः । भृजस्तृच् ।

ग्रामगोधुगिति । दुहेः किप्, 'दादेर्धातोर्घा', 'एकाचो बशो भष्' इत्यादिना
दकारस्य घकारः, 'झलां जशोऽन्ते' इति घकारस्य गकारः, तस्य 'वावसाने' इति
चत्वम्—ककारः ।

त्रिरात्र इति । तिस्रो रात्रयः समाहृता इति समाहारे द्विगुः । 'अहःसर्वकदेश'
इत्यादिनाऽच् समासान्तः ।

एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्दः 'तद्धितार्थोत्तरपद' इति तत्पुरुषसंज्ञः, तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते ।

पदसञ्जरी

एकशितिपादिति । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दाकारस्य लोपः, संख्यासुपूर्वस्य समासस्य योऽन्ते पादशब्दस्तस्य लोपो भवतीति तत्रार्थः । ननु चेह 'इण्भीकापाशत्यतिमर्च्चिभ्यः कन्' इति कन्नन्ति एकशब्द आद्युदात्तः, ततश्च 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इत्येव सिद्धमाद्युदात्तत्वम् ? तत्राह—एकः शिति पादोऽस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिरिति । ततः किमित्याह—तत्रेति । यद्युत्तरपदे परत एकशितिशब्दस्तत्पुरुषः, ततोऽपि किम् ? इत्याह—तस्येति । तस्य तत्पुरुषसंज्ञकस्यैकशितिशब्दस्य समासान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । ननु समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः ? तत्राह—निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति । समासस्वरस्येति शेषः । निमित्तमुत्तरपदं द्विगोस्त्रिपदो बहुव्रीहिस्तस्य यः स्वरः, तस्मात्समासस्वरस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । बलीयस्त्वं तु सतिशिष्टत्वात् । सतिशिष्टत्वं तु बहुव्रीहौ सति पश्चात्तत्पुरुषे कृते प्राप्नोतीति ।

न्यासः

एकशितिपादिति । 'पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः' इत्यकारलोपः । ननु चैकशब्दोऽयम् 'इण्भीकापाशत्यतिमर्च्चिभ्यः कन्' इति कन्प्रत्ययान्तो निस्वरेणाद्युदात्तः । तत्रैकः शितिः पादोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र कृते प्रकृतिभावेनैव सिद्धमिहाद्युदात्तत्वम्, ततो नार्थ इहास्य पाठेन ? इत्यत आह—एकः शितिः पादोऽस्येति । द्विपदे बहुव्रीहानेष दोषः स्यात्, न चायं द्विपदः, किं तर्हि ? त्रिपदः । अत्र पादशब्द उत्तरपदे परतः 'तद्धितार्थोत्तरपद' इति पूर्वपदयोरेकशितिशब्दयोस्तत्पुरुषसंज्ञा भवति । यद्येवम्, ततः किम् ? इत्यत आह—तस्येत्यादि । तस्येति तत्पुरुषसंज्ञकस्यैकशितिशब्दस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति 'समासस्य' इत्यनेन । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् तस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तं तस्मात् तस्याद्युदात्तत्वं विधीयते । ततो नापार्थक्य एकशितिपाच्छब्दस्येह पाठ इत्यभिप्रायः । कस्मात् पुनस्तस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, बहुव्रीहिस्वरेणैव हि परत्वादन्तोदात्तत्वं बाधित्वाभ्युक्तं भवितुम् ? इत्याह—निमित्तस्वरबलीयस्त्वादिति । निमित्तपदं द्विगोस्त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्र हि कृते द्विगुरुत्तरपदे परतः पूर्वपदयोर्भवति । यच्च यस्मिन् सति भवति तत् तस्य निमित्तम्, तस्य निमित्तस्य बहुव्रीहिस्वरो निमित्तस्वरः, तस्माद् बलीयस्त्वं निमित्तस्वरबलीयस्त्वम् । 'पञ्चमी' इति योगविभागात् समासः । तदेतदुक्तं भवति—तस्माद् बहुव्रीहिस्वरात् समासान्तोदात्तत्वस्य बलीयस्त्वम्, तस्मात् तत्

एवमपि नार्थ एतेन, इगन्त० द्विगौ' इति सिद्धत्वात् ? एवं तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति — शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्ति-स्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति ।

पात्रेसमिंतादयश्च युक्तारोह्यादयः, ततस्तेऽप्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तिं पूर्वपदम्, काश, तुष, भ्राष्ट्र, वट — इत्येतानि च जे उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

पदमञ्जरी

एवमपीत्यादि । स्पष्टार्थम् । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापीत्यादि । तथा च समर्थसूत्रे वार्त्तिकम्—'एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य' इति । उभयमन्तरेणाप्यनुपपद्यमानमेकशितिपाद्ग्रहणमुभयत्रपि ज्ञापयति ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ कुटीज इति । 'सप्तम्यां जनेर्ढः' ॥

न्यासः

प्राप्नोतीति । बलीयस्त्वं तु तस्य सतिशिष्टत्वात् । तद्धि बहुव्रीहेराद्युदात्तत्वे सति भवति । तस्मात् सति शिष्टस्य बलीयस्त्वमुक्तम् । वक्ष्यमाणज्ञापकाद्वा निमित्तस्वरबलीयस्त्वम् ।

एवमपीत्यादि । एवमपि त्रिपदे बहुव्रीहौ कल्प्यमानेऽपि । नार्थ एतेनेति । एकशितिपाच्छब्देनेह भवति नार्थः । कस्मात् ? इत्याह—इगन्तंेत्यादि । त्रिपदे हि बहु-व्रीहावेकशितिशब्दयोस्तरपदे यः समासः 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञः स इगन्तश्च भवति । ततश्च 'इगन्त० द्विगौ' इत्याद्युदात्तत्वं सिद्धम्, ततो नार्थ एतेन । एवं तर्हीत्यादिनैकशितिपाच्छब्दपाठस्य ज्ञापकत्वं दर्शयति । किं पुनस्तज्ज्ञापयति ? इत्याह—एतदित्यादि । तेनेत्यादिना । प्रयोजनं दर्शयति । यद्येषोऽर्थो न ज्ञाप्यते, तेन द्वौ शिती प्रादावस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते, तत्र चोत्तरपदे परतः पूर्वपदयोर्द्विगौ सति 'इगन्त० द्विगौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते तिशब्दो द्विशितिपादित्यत्रोदात्तः स्यात् । अस्मिन्स्वर्ये ज्ञापिते 'इगन्त० द्विगौ' इत्येष स्वरो न भवति । तस्मिन्श्चासति समीसस्वरेण तिशब्द उदात्तो भवति, निमित्तस्वरबलीयस्त्वं न स्यात् । ततश्च त्रिपदे हि बहुव्रीहौ परत्वात् समासस्वरं बाधित्वा बहुव्रीहिस्वर एव भवति, ततस्तेनैव सिद्धत्वादेकशिति-पाच्छब्दस्यैह पाठो न क्रियेत, कृतश्च । तस्मात् स एव ज्ञापयति—निमित्तस्वरबलीय-स्त्वमिति ॥

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥

जे उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उप-
सरजः । मन्दुरजः । आमलकीजः । वडवाजः ।

बह्वच इति किम् ? दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्नवसद्वाचि
भवति । मल्लग्रामः । वणिग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देव-
ग्रामः । देवस्वामिक इत्यर्थः ।

अनिवसन्त इति किम् ? दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाक्ष्यादयो
निवसन्ति यस्मिन्ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

पदमञ्जरी

अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ आमलकीज इति । दीर्घान्तेऽपि बह्वचि परत्वादयमेव
स्वरो भवति ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ निपूर्वाद्धसेरौणादिकोऽधिकरणे झच्, निवसन्त्यस्मिन्निति
निवसन्तः । 'देवग्राम इति । प्राचीनपरिक्षिप्तदेशेऽयं ग्रामशब्दः । यद्येवम्,
निवसन्तवाची भवति ? तत्राह—देवस्वामिक इति । ततश्चायं न देवापेक्षया
ग्रामो निवसन्त इति भावः ।

दाक्ष्यादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादि । अन्ये निवसन्तु, तत्र मा वा वसन् ,
न्यासः

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ कृत्स्वरापवादो योगः । कुटीज इति । कुट्यां जात
इति 'सप्तम्यां जनेर्ढः' इति ङप्रत्ययः ॥

अन्त्यात् पूर्व बह्वचः ॥ अयमपि कृत्स्वरापवादो योगः ।

दग्धजानीति । अत्र कृत्स्वर एव भवति ।

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ निवसन्तशब्दोऽयमौणादिको गृह्यते । 'जृविशिभ्यां झच्'
इति वर्तमाने 'तृभूवह्विसिमासिसाधिगतिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च' इति वसेर्निपूर्वाञ्
झच् । निवसतीति निवसन्तः । केचिच्छत्रन्तस्य वसच्छब्दस्य ग्रहणं वर्णयन्ति ।
मल्लग्राम इति । षष्ठीसमासः । देवग्राम इति । वाटकपरिक्षिप्ते गृहसमुदाये ग्रामशब्दो
वर्तते । तस्माद् देवस्वामिक इत्यर्थः । एतेन स्वस्वामिभावसम्बन्धा या साऽत्र षष्ठी
समस्यते, न तु क्रियावाससम्बन्धेति दर्शयति; अन्यथा देवशब्दः पूर्वपदं निवसन्तवाच्येव
स्यादित्यभिप्रायः ।

दाक्ष्यादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादिना प्रत्युदाहरणे पूर्वपदस्य निवसन्त-
वाचित्वं दर्शयति ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिपल्वलः^१ । दाक्षिह्रदः । दाक्षिबदरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपिशङ्गः । दाक्षिशाला । दाक्षिरक्षा । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः । कुन्दतृणम् । दाक्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षि-प्रेक्षा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।

अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् । अपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति ।

छात्रिशाला । ^२पेलिशाला । भाण्डिशाला ।

छात्रि । ^३पेलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आखण्डि ।

आपारि । गोमि । छात्र्यादिः ।

यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि 'तत्पुरुषे पदमञ्जरी

ते तावदवात्सुरित्येतावता तेषामिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥

घोषादिषु च ॥ यान्यत्रेति । घोषकुटादीनि । अपरे पुनरिति । येषां घोष-कुटादिष्वपि शब्देषु तावद्भवति, न निवासनामधेयेषु ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ यदा शालान्तं इत्यादि । 'विभाषा सेनासुरा' इत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम् । तत्रास्यावकाशो न्यासः ।

घोषादिषु च ॥ समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि । 'न भूताधिकसञ्जीव' इत्यादेः सूत्राद् ये योगास्ते समासस्वरापवादा द्रष्टव्याः । दाक्षिघोष इत्येवमादयः षष्ठीसमासाः । यान्यत्रेत्यादि । कथं पुनरेतल्लभ्यते, यावताऽनिवसन्त इति प्रकृतम् ? इत्यत आह—अनिवसन्त इति । अपर इत्यादि । तेषां मतेन यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यप्युदात्ता भवन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ यदा शालान्तं इत्यादि । 'विभाषा सेनासुरा' इत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तम् ? इह च शालाशब्दस्य

१. 'दाक्षिवल्लभः' इति पाठा० ।

२. 'एलि' इति पाठा० ।

शालायां नपुंसके' इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
छात्रिशालम् । पेलिशालम् ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कक्यादिर्वर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । हृदप्रस्थः । सुवर्णप्रस्थः ।

अवृद्धमिति किम् ? दाक्षिप्रस्थः । माँहकिप्रस्थः ।

अकक्यादीनामिति किम् ? कर्कीप्रस्थः । मघीप्रस्थः ।

कर्की । मघी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक ।
कुरल' । बदर । कक्यादिः ॥

पदमञ्जरी

यो नपुंसकलिङ्गो न भवति—छात्रिशाला, गोशक्तेति; 'तत्पुरुषे शालायाम्'
इत्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वपदो न भवति—ब्राह्मणशालम्, क्षत्रियशाल-
मिति; यश्छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च, तत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि
प्राप्नोति, 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्ययं च; तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवति ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् ॥ 'मालीदीनां च' इति वचनादवृद्धमिति पदच्छेदः ।
कक्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्—'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या'
इति ॥

न्यासः

स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणम् । तत्र यथा समासो नपुंसकलिङ्गो न भवति, तथा 'तत्पुरुषे
शालायां नपुंसके' इत्यनेन परत्वादुत्तरपदाद्युदात्तत्वेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः
स्यात् । अतस्तन्निरासाय यदा शालान्त इत्यादेर्ग्रन्थस्योपन्यासः । यो नपुंसकलिङ्गः
शालान्ततत्पुरुषो न भवति सोऽस्यावकाशः—छात्रिशाला, पेलिशालेति । यस्तु नपुंसक-
लिङ्गो न छात्रादिपूर्वपदस्तत्पुरुषः स 'शालायां नपुंसके' इत्यस्यावकाशः—ब्राह्मण-
शालम्, क्षत्रियशालमिति; इहोभयं प्राप्नोति—छात्रिशालमिति, पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव
स्वरो भवति ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् ॥ प्रस्थशब्दो यदि व्युत्पाद्यते 'घञर्थे कविचानं
स्थास्नापाव्यधिहनिद्युधर्यम्' इति, तदा याथादिस्वरे प्राप्ते । अथ न व्युत्पाद्यते, तदा
समासान्तोदात्तत्वे । इन्द्रप्रस्थ इत्यादयः षष्ठीसमासाः ॥

१. 'कवल' इति पाठः ।

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

‘प्रस्थे’ इति वर्तते । प्रस्थ उत्तरपदे मालादीनामादिरुदात्तो भवति । मालाप्रस्थः । शालाप्रस्थः ।

माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काञ्ची । एक । काम । मालादिः ।

वृद्धार्थं आरम्भः । एकशोणाशब्दयोः ‘एङ् प्राचां देशे’ इति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्द उत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, तच्चेदुदीचां न भवति । सुहानगरम् । पुण्ड्रनगरम् ।

अमहन्नवमिति किम् ? महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचागिति किम् ? नदीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

अर्मे चावर्णं द्व्यञ्च्यच् ॥ ९० ॥

अर्मशब्द उत्तरपदे द्व्यञ्च्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्तार्मम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । वायसार्मम् ।

अवर्णमिति किम् ? बृहदर्मम् । द्व्यञ्च्यजिति किम् ? कपिञ्जलार्मम् ।

अमहन्नवमित्येव — महार्मम् । नवार्मम् ॥

पदमञ्जरी

अर्मे चावर्णं द्व्यञ्च्यच् ॥ बृहदर्ममिति । ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इत्येतदत्र नाश्रीयते; अनित्यत्वात् । महार्ममिति । आत्वे कृतेऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः । नवार्ममिति । नवशब्दः प्रत्यग्रवचनोऽकारान्तः ॥

न्यासः

मालादीनाञ्च ॥ अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ सुहानगरमित्यादयोऽपि षष्ठी-समासा एव । किमर्थं प्राचामित्येवं नोच्येत, लघु हि प्राचामिति वचनमनुदीचामिति वचनात् ? नैवं शक्यम्; मध्यदेशनगरे विराटनगरमित्यत्र न स्यात् । पूर्वपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते, न समास एव भवति ॥

१. ‘विराटनगरम्’ इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

न भूताधिकसञ्जीवमद्राशमकज्जलम् ॥ ९१ ॥

भूत, अधिक, सञ्जीव, मद्र, अश्मन्, कज्जल — इत्येतानि पूर्व-
पदानि अर्मशब्द उत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधि-
कार्मम् । सञ्जीवार्मम् ।

मद्राशमग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् — मद्रार्मम् । अश्मार्मम् ।
मद्राशमार्मम् । कज्जलार्मम् । समासान्तोद्धतत्वमेवात्र भवति ।

* आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ।
दिवोदासाय गायत । वध्रचश्चाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥

पदमञ्जरी

न भूताधिकसञ्जीवमद्राशमकज्जलम् ॥ मद्राशमग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति ।
मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राशमशब्दस्य च सङ्घातस्य प्रतिषेधार्थमित्यर्थः ।

मद्राशमार्ममिति । 'अनोऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः' इति समासान्ते सत्य-
वर्णान्तमेतद्भवति, तदेवम् — मद्रार्मम्, मद्राशमार्ममिति द्वे एवोदाहरणे । प्रायेण
तु अश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तदयुक्तम् ; अश्मशब्दस्य नकारान्त-
त्वात् । न च लोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् ; स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । तथा च
वक्ष्यति — पञ्चार्मम्, दशार्ममित्यत्र 'अर्मे चावर्णं द्वयच्छयच्' इत्ययं स्वरो न
भवतीति ।

अपर आह — 'मद्राशमग्रहणं, सङ्घातविगृहीतार्थम्' इत्यस्य माष्येऽदर्शनाद-
नार्थो वृत्तौ पाठ इति ।

दिवोदासायेति । 'दिवश्च दासे' इति षष्ठ्या अलुक् ॥

अन्तः ॥ अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविन्या प्रथमा षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या ॥

न्यासः

अर्मे चावर्णं द्वयच्छयच् ॥ न भूताधिकसञ्जीवमद्राशमकज्जलम् ॥ मद्राशम-
ग्रहणमित्यादि । उभयत्रापि द्वयच् व्यञ्जितं च प्राप्तिरस्ति । तस्मात् सङ्घातार्थं
विगृहीतार्थञ्च वचनम् । कथं पुनः सङ्घातविगृहीतार्थत्वं लभ्यते ? एकशेषं कृत्वा मद्राशम
इति निर्देशात् । मद्राशमा च मद्राशमानौ चेत्येकशेषः । एकशेषे सति मद्रशब्दस्य
केवलस्य, मद्रशब्दस्य च सङ्घातस्य प्रतिषेध उपपद्यते ।

आद्युदात्तस्य प्रकरणमित्याद्युदात्तप्रकरणम्, प्रक्रान्तम् । तत्र दिवोदासादीनां छन्द-
स्याद्युदात्तो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं द्व — 'युक्ते च' इत्येवमादौ

‘अन्तः’ इत्यधिकृतम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति — ‘सर्वं गुणकात्स्न्ये । सर्व-
श्वेतः । सर्वकृष्णः’ ।

प्राक् ‘उत्तरपदादिः’ इत्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्ये ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्ये वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्व-
श्वेतः । सर्वकृष्णः । सर्वमहान् ।

सर्वमिति किम् ? परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतत्व-
स्येति । गुणकात्स्न्ये वर्त्तते । गुणग्रहणं किम् ? सर्वसौवर्णः । सर्वराजतः ।

पदमञ्जरी

सर्वं गुणकात्स्न्ये ॥ यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकात्स्न्यं भवति ।
सर्वश्वेत इति । ‘पूर्वकालैक’ इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शुक्लेन गुणेन सर्वा-
वयवानां व्याप्तिर्गम्यते ।

आश्रयव्याप्त्या परमत्वमिति । यद्यप्यौज्ज्वल्यादिनापि परमत्वं सम्भवति,
अत्र त्वेवंविधं परमत्वं विवक्षितमित्यर्थः । सर्वसौवर्ण इति । विकारविषयमत्र

न्यासः

येऽस्मिन् प्रकरणे चकाराः, तेषामन्यतमस्यानुक्तसमुच्चयार्थतामाश्रित्य कर्तव्यम् ॥

अन्तः ॥ सर्वं गुणकात्स्न्ये ॥ गुणकात्स्न्यं इति । गुणकात्स्न्यं गुणस्य सर्वत्रभावः ।
सर्वश्वेत इति । ‘पूर्वकालैक’ इत्यादिना समानाधिकरणसमासः । अत्र समुदायगुणस्य सर्वत्र
भावः । न तु तदवयवे तत्र सर्वशब्दो वर्त्तते इति गुणकात्स्न्यस्य वृत्तिर्भवेति । परमश्वेत
इति । कथं पुनरत्र गुणकात्स्न्ये परमशब्दो वर्त्तते, यावतासौ प्रकर्षवाची, अन्यश्च प्रकर्षः,
अन्यच्च गुणकात्स्न्यम् ? इत्यत आह—आश्रयव्याप्त्येत्यादि । इतिकरणौ हेतौ । यस्मादाश्रय-
व्याप्त्या परमत्वमुत्कर्षे भवति, नान्यथा । एवं हि तस्योत्कर्ष उपपद्यते यदि सर्वमाश्रयं
व्याप्नोति । तस्माद् गुणकात्स्न्यं इह परमशब्दो वर्त्तते । सर्वसौवर्णः, सर्वराजत इति ।
सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः, राजतस्य विकारो राजतः—नात्र गुणकात्स्न्यम्, किं तर्हि ?
जातियुक्तस्य विकारविषयं कात्स्न्यम् । सर्वं हि विकारद्रव्यं प्रकृतिभावेन व्याप्नोतीति
द्रव्यकात्स्न्यमिह, तत्र च सर्वशब्दो वर्त्तते । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति । अत्र
गुणकात्स्न्ये । कथं पुनरत्र समासः, यावता ‘पूरणगुणसहित’ इत्यादिना गुणवचनेन
षष्ठीसमासः प्रतिषिद्धः ? अथापि कश्चित् समासः स्यात्, एवमपि श्वेततरशब्देन समासे

कात्स्न्ये इति किम् ? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । 'गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्यः' इत्येवमत्र समासः, तरब्लोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि, निकाय — इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपद-
मन्तोदात्तं भवति । अञ्जनागिरिः । भञ्जनागिरिः । निकाये — शापिण्डि-
निकायः । मौण्डिनिकायः । चिखिलिनिकायः^१ ।

संज्ञायामिति किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्या वयसि ॥ ९५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने, पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी ।

पदमञ्जरी

कात्स्न्यम् । कात्स्न्ये इति किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे न सर्वशब्दस्य कात्स्न्यं
व्यभिचरतीति प्रश्नः । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति । गुणिकात्स्न्ये सर्वशब्दः,
न गुणकात्स्न्ये । सर्वेषामिति च गुणसम्बन्धे षष्ठी, पदस्य शौक्ल्यमिति वद् ।
गुणवाचिन एव च प्रत्ययः, सर्वेषां पदानां द्रव्यान्तराधारो यः श्वेतगुणस्तदपेक्षया
सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः ।

गुणात्तरेणेति । गुणाद्यस्तरप्रत्ययस्तदन्तेनेत्यर्थः । वचनमेवेदम्, तेन 'पूरण-
गुण' इति प्रतिषेधं बाधित्वा समासश्च भवति, तरब्लोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ अञ्जनागिरिरिति । 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति
दीर्घत्वम् ॥

कुमार्या वयसि ॥ वृद्धकुमारीति । विशेषणसमासः । जरत्कुमारीति । जरती-
न्यासः

कृते सर्वश्वेततरमिति वक्तव्यम् ? इत्यत आह — गुणात् तरेण समास इत्यादि । औप-
संख्यानिकाविह समासतरलोपाविति दर्शयति । समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि
योगाः । 'न हास्तिनफलकमादेयाः' इत्यतः प्राक् समासस्वरापवादो वेदितव्यः ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ अञ्जनागिरिरित्येवमादयः षष्ठीसमासाः । अञ्जन-
भञ्जनशब्दयोः 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति दीर्घत्वम् । शापिण्डिमौण्डिशब्दाविजन्तौ ।
चिखिलिशब्दो मत्वस्थेतिप्रत्ययान्तः ॥

१. 'चिक्कलिनिकायः' इति पाठा० ।

कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्वमेव ।

वयसीति किम् ? परमकुमारी ॥

पदमञ्जरी

शब्दस्य 'पूर्वकालैक' इत्यनेन, अत्रोभयत्र 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यादिना पुंवद्भावः ।

ननु च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते, तथा च 'वयसि प्रथमे' इति ङीबत्र विहितः, तस्य कथं चरमवयोवाचिभ्यां वृद्धाजरतीशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यम् ? अत आह—कुमारीशब्द इत्यादि । कुमार्या हि द्वयं दृष्टम्—प्रथमं वयः, पुंसा सहासम्प्रयोगश्च; तत्र प्रथमार्थग्रहणेन द्वितीयमर्थमसम्प्रयोगमात्रमुपादानस्य सम्भवति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तच्चेति । वृद्धादिशब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः । कुमारत्वमेवेति । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तद्वयो गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते; अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियमतः प्रथमवयो गम्यते इत्यनर्थकं तत्स्यात् ।

परमकुमारीत्यत्र कुमारत्वमेव प्रतीयते, न वयोऽन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

न्यासः

कुमार्या वयसि ॥ वृद्धकुमारीति । 'विशेषणं विशेष्येण' इति समासः । जरत्कुमारीति । जरती चासौ कुमारी चेति 'पूर्वकाल' इत्यादिना समासः । उभयत्र 'पुंवत् कर्मधारय' इत्यादिना पुंवद्भावः ।

ननु च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते, तथा हि 'वयसि प्रथमे' इति ङीबत्र विहितः, वृद्धाजरतीशब्दौ चरमे वयसि वर्तते, तत्प्रथमिह सामानाधिकरण्यम् ? इत्यत आह—कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्त इति । असम्प्रयोगः = असम्बन्धः । तन्मात्रप्रवृत्तिनिवृत्तिसमुदायावयवः सामान्ये प्रवृत्तः । कुमारीशब्दो यथा वृद्धादिभिर्वयोविशेषवचनैर्विशेष्यते तदा तैः समानाधिकरणो भवति । वयोविशेषोऽन्त्यं वयः । कथं पुनर्विशेषवचनं सामान्ये वर्तते ? वयोग्रहणसामर्थ्यात् । यदि वृद्धकुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते वयोग्रहणमनर्थकं स्यात् । यत्र कुमारीशब्दः प्रयुज्यते प्रथमवयोवाची, तत्र नियोगतो वयौ गम्यत एवेति किं वयोग्रहणेन । तस्माद् वयोग्रहणसामर्थ्याद् यथोक्तेन प्रकारेण वयःसामान्ये प्रवर्तते । वयोग्रहणेन हि तस्माद् विशेषादपनीयासौ सामान्यवृत्तिराभीयते । तच्च वय इह गृह्यत इति । यत्र वर्तमानो विशेषवचनैः सह समानाधिकरणो भवति, तच्च वयो गृह्यते । चशब्ददन्यच्च यौवनाधीन-कुमारत्वमेवेति, न प्रथमवय इत्यर्थः ।

परमकुमारीति । अत्र समासात् पूज्यमानता; पूज्यमानत्वं तु दर्शनीयत्वात् ।

उदकेऽकेवले ॥ ९६ ॥

अकेवलम् = मिश्रम्, तद्वाचिनि समासे उदकशब्द उत्तरपदे पूर्व-
पदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् गुडोदकम् । तिलोदकम् ।

स्वरे कृते एकादेशः 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति पक्षे
स्वरितो भवति ।

अकेवल इति किम् ? शीतोदकम्, उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गर्गत्रिरात्रः । चरकत्रिरात्रः । कुसुरविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां त्रिरात्रः
गर्गत्रिरात्रः ।

द्विगाविति किम् ? अतिरात्रः । अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । क्रता-

पदमञ्जरी

उदकेऽकेवले ॥' असन्देहार्थम् 'केवल उदके' इत्यवचनाद् 'अकेवले' इति
पदच्छेदः । मिश्रम् = द्रव्यान्तरसंयुक्तम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ गर्गत्रिरात्रादयः षष्ठीसमासाः । तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रि-
रात्रः, 'अहःसर्व' इत्यादिनाच् समासान्तः । अतिरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त
इति प्रादिसमासः ॥

न्यासः

दर्शनीया कन्येत्यर्थः । न ह्यत्र समासो वयोऽभिधानपरः । नाप्युत्तरपदं वयःसामान्ये
वर्तते ॥

उदकेऽकेवले ॥ मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसंयुक्तमित्यर्थः । गुडमिश्रमिति । शाक-
पार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमासः ।

शीतोदकमिति । विशेषणसमासः । पूर्वपदमत्र गुणोपसर्जनमुदकं ब्रूते । उत्तर-
पदमपि जात्युपसर्जनम् । तथैव तेनैकमेव वस्तु जातिगुणभ्यामुच्यत इति केवलोदक-
वाचिसमासः ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ गर्गत्रिरात्रादयः षष्ठी समासाः । तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रि-
रात्रः । 'अहःसर्वैकदेश' इत्यादिनाच् समासान्तः । अतिरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त
इति प्रादिसमासः ॥

१. 'तण्डुलोदकम्'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

निति किम् ? बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्द उत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् ।

सभायामिति किम् ? ब्राह्मणसेनम् ।

नपुंसकमिति किम् ? राजसभा । ब्राह्मणसभा ।

सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं गृह्यत इति रमणीयसभम्, ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णिपुरम् । नार्मपुरम् ।

प्राचामिति किम् ? शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

पदमञ्जरी

सभायां नपुंसके ॥ गोपालसभादौ 'अशाला च' इति नपुंसकत्वम् ।

रमणीयसभमिति । अत्राभिधेयव्रशान्नपुंसकत्वम्, न प्रतिपदोक्तम् ॥

न्यासः

सभायां नपुंसके ॥ गोपालसभमित्येवमादयोऽपि षष्ठीसमासाः 'सभाऽराजा-मनुष्यपूर्वा' इति नपुंसकत्वम् । राजसभा, ब्राह्मणसभेत्यत्र 'अमनुष्यपूर्वा' इति प्रतिषेधोन्नपुंसकता न भवति ।

अथेह कस्मान्न भवति—रमणीया सभाऽस्य ब्राह्मणकुलस्य रमणीयसभम् इत्यत आह—प्रतिपदोक्तमित्यादि । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया यत् प्रतिपदोक्तं नपुंसकं तदिह गृह्यते । न चेह तथाविधं नपुंसकत्वम् । अत्र त्वभिधेयवर्त्तित्ववचनानि भवन्तीति ब्राह्मणकुलस्याभिधेयस्य नपुंसकत्वात् । न तत् प्रतिपदोक्तम् ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ललाटपुरमित्येवमादयः षष्ठीसमासाः ॥

अरिष्ट, गौड — इत्येवम्पूर्वे समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तो-
दात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् ।

पूर्वग्रहणं किम् ? इहापि यथा स्यात् — अरिष्टश्रितपुरम्, गौड-
भृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन, फलक, मार्देय — इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे
नान्तोदात्तानि भवन्ति । 'पुरे प्राचाम्' इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।
हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यं मार्देयः । शुभ्रा-
दित्वाद ढक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल, कूप, कुम्भ, शाला — इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दे
पदमञ्जरी

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ पूर्वग्रहणं किमिति । 'अरिष्टगौडयोरिति वक्तव्यम्' इति
प्रश्नः । इहापि यथा स्यादिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिलभ्यते—अरिष्ट-
गौडौ पूर्वौ यस्मिन्समास इति । तेनारिष्टाश्रितपुरम्, गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपद-
मन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे श्रित-भृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाद-
पूर्वपदत्वादरिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात् ; समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ मार्देय इति । 'ढेलोपोऽकद्र्वाः' इत्युकारलोपः ॥

न्यासः

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ अरिष्टपुरम्, गौडपुरमिति । एतावपि षष्ठीसमासावेव ।
पूर्वग्रहणं किमिति ? एवं मन्यते—अरिष्टगौडादयोरिति वक्तव्यम्, एवमप्युच्यमानेऽरिष्ट-
गौडादयोः पुरशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तत्वं सिध्यत्येवेति । इहापि यथा स्यादिति । यदि
पूर्वग्रहणं न क्रियेत, तदारिष्टं श्रितस्तस्य पुरमरिष्टश्रितपुरमिति । गौडानां भृत्या
गौडभृत्याः, तेषां पुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्र न स्यात् । अत्र पूर्वपदमरिष्टश्रितशब्दो
गौडभृत्यशब्दश्च, न त्वरिष्टगौडशब्दौ । पूर्वग्रहणे तु सति बहुव्रीहिलभ्यते—अरिष्टगौडादी
पूर्वौ यस्मिन् समासे सोऽरिष्टगौडपूर्व इति । तेनारिष्टश्रितपुरम्, गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि
यदुत्तरपदं तस्याप्यन्तोदात्तत्वं भवत्येव । अत्रापि ह्यरिष्टशब्दो गौडशब्दश्च पूर्वः । पूर्वश्चा-
यमवयववचनः ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ कुसूलबिलमित्येव-

उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भ-
बिलम् । शालाबिलम् ।

कुसूलादिग्रहणं किम् ? सर्पबिलम् । बिल इति किम् ?
कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यान-
वाचिषूत्तरपदेषु, चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी ।
पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद — पूर्वपञ्चालाः । अपर-
पञ्चालाः । आख्यान — पूर्वाधिरामम् । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् ।
अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चान-
राट — पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् ।

शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

पदमञ्जरी

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ चानराटे स्वरूपग्रहणम्, इतरेषु
अर्थग्रहणम् । पूर्वेषुकामशमीति । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः ।
पूर्वपञ्चाला इति । 'समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति पञ्चालै-
कदेशे पञ्चालशब्दः, ततः 'पूर्वापरप्रथम' इत्यादिना कर्मधारयः । शब्दग्रहण-
न्यासः

मादयः षष्ठीसमासाः । समासस्वरूपवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि 'बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायाम्' इत्यतः प्राग्योगाः समासस्वरूपवादा वेदितव्याः ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ पूर्वेषुकामशमीति । 'दिक्संख्ये
संज्ञायाम्' इति समासः । एवमपरेषुकामशमीत्यत्रापि । पूर्वकृष्णमृत्तिकेति । पूर्वा-
चासौ कृष्णमृत्तिका चेति 'पूर्वापर' इत्यादिना समासः । एवमपरकृष्णमृत्तिकेत्यैव-
मादावपि । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् 'अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ' इत्यण् ।
अथ यथा — चानराटे रूपग्रहणं तथा ग्रामादिष्वपि कस्मान्न भवति ? अर्थप्रधानत्वात्
निर्देशस्य । शब्दप्रधाने हि निर्देशस्य स्वरूपग्रहणं भवतीत्युक्तम् । इह चानराट एव शब्द-
प्रधानो निर्देशः, ग्रामादिष्वर्थप्रधान एव ।

अथ शब्दग्रहणं किमर्थम्, न दिगित्येवोच्येत ? इत्यत आह—शब्दग्रहणमित्यादि ।

१. 'पूर्वाधिरामकम्'—इत्यधिकमन्यत्र पुस्तके ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपरं पाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपर-
काशकृत्स्नाः ।

आचार्योपसर्जन इति किम् ? पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति किम् ?
पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

पदमञ्जरी

मित्यादि । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासः, तेन काल-
वाचिनोऽपि ग्रहणात् पूर्वयायातमित्यादावपि भवति ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेष-
णम्, सप्तम्यर्थे प्रथमा । आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिनीति । आचार्य उपसर्जनं
यस्य स आचार्योपसर्जनः, स चासावन्तेवासी च, आचार्योपसर्जनान्तेवासी,
तद्वाचिनि । पूर्वपाणिनीया इति । पूर्ववत्समासः, पाणिनेश्छात्राः पाणिनीयाः,
अत्रान्तेवासिनः प्रधानम्, आचार्यस्तूपसर्जनम् । काशकृत्स्निशब्दात् 'अतश्च'
इत्यण् ।

पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वम्, चिरन्तनमित्यर्थः ।

न्यासः

असति हि शब्दग्रहणे पूर्वाधिरामम्, पूर्वयायातमित्यत्र न स्यात् । कस्मात् ? इह कालवाची
पूर्वशब्दः । दिग्वाचिशब्दग्रहणे सति दिक्शब्दमात्रग्रहणं भवति । तस्मात् कालवाचिनोऽपि
दिक्शब्दस्य परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थश्च शब्दग्रहणम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ आचार्योपसर्जनश्चेति । सुपां सुभ्रवतीति
सप्तम्येकवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनम्, एतच्चान्तेवासिविशेषणम् । आचार्योपसर्जना-
न्तेवासिवाचिन्युत्तरपद इति । आचार्य उपसर्जनम् = अप्रधानं यस्यान्तेवासिनः स
तथोक्तः । आचार्योपसर्जनश्चासावन्तेवासी चाचार्योपसर्जनान्तेवासी, तं वक्तुं शीलं यस्योत्तर-
पदस्य तदाचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि । पूर्वपाणिनीया इति । 'पूर्वापर' इत्यादिना
समासः । पाणिनेराचार्यस्यान्तेवासिनः पाणिनीयाः, अत्रान्तेवासिनः प्राधान्येनोच्यन्ते-
प्रत्ययान्तेन; आचार्यस्तु तद्विशेषणत्वादुपसर्जनभावेनेत्याचार्योपसर्जनान्तेवासिवाच्युत्तर-
पदं भवति । पूर्वकाशकृत्स्ना इति । काशकृत्स्नस्येमे काशकृत्स्नाः, औत्सर्गिकोऽण् ।

पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, अत्राचार्योपसर्जन-
शास्त्रवाच्युत्तरपदम्, न त्वाचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचि ॥

काशि० ५ : ७

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

‘उत्तरपदस्य’ इत्येवमधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्व-
शब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः ।
उत्तरपाञ्चालकः ।

सुसर्वादिदिक्शब्देभ्यः ‘जनपदस्य’ इति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो
वुञ्प्रत्ययः । ‘सुसर्वादिजनपदस्य’, ‘दिशोऽमद्राणाम्’ इति चोत्तरपदवृद्धिः ।

अधिकारलक्षणादिह न भवति — सर्वभासः, सर्वकारक इति ॥

पदमञ्जरी

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ ‘वृद्धौ’ इत्येतावतैव तद्व्युत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तर-
पदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते ॥

न्यासः

उत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्च ॥ उत्तरपदवृद्धाविति । उत्तरपदाधिकारविहिता वृद्धिरुत्तर-
पदवृद्धिः, इह तु तद्व्युत्तरपदं गृह्यते । तमेवार्थं दर्शयितुमाह — उत्तरपदस्येत्येव-
मित्यादि । कथं पुनरुत्तरपदवृद्धावित्युच्यमान एषोऽर्थः शक्यते विज्ञातुम् ? तदुच्यते;
उत्तरपदं स्वर्यते, स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते, तेनोत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तस्या-
स्तावद् ग्रहणं विज्ञायते । पूर्वपदस्येदमन्तोदात्तत्वं विधीयते । पूर्वपदञ्च सम्बन्धिशब्दत्वा-
दुत्तरपदमुपस्थापयति । न च वृद्धिमात्र उत्तरपदमुपपद्यत इति सामर्थ्याद् वृद्धिशब्दसाह-
चर्यादुत्तरपदं वृद्धिमुपलक्षयति । तेनोत्तरपदाधिकारे वृद्धिमत्युत्तरपद एष स्वरो भवतीति
विज्ञायते । सर्वपाञ्चालक इति । ‘पूर्वकालैक’ इत्यादिना समासः । पूर्वपाञ्चालक
इत्यादौ ‘पूर्वापर’ इत्यादिना ।

जनपदलक्षणो वुञ्प्रत्यय इति । ‘धन्वयोपषाद् वुञ्’ इत्यनुवर्तमाने ‘जनपदतद-
वध्योश्च’ इत्यतो जनपदग्रहणे च ‘अवृद्धादपि बहुवचनविषययात्’ इत्यनेन वुञ् ।

सुसर्वादिदित्यादि । सर्वपाञ्चालक इति ‘सुसर्वादिजनपदस्य’ इत्युत्तरपदवृद्धिः ।
पूर्वपाञ्चालक इत्यादौ तु ‘दिशोऽमद्राणाम्’ इति । एषा चोत्तरपदाधिकारविहिता, तत्र
चोत्तरपदस्येत्यनुवृत्तेः ।

किं पुनः कारणमुत्तरपदाधिकार उत्तरपदग्रहणेन लक्ष्यत इत्येवं विज्ञायते ? इत्याह —
अधिकारलक्षणादित्यादि । यद्युत्तरपदग्रहणेनोत्तरपदाधिकारो लक्ष्येत, तदा वृद्धिमात्र-
व्युत्तरपदे नैतद् वुञो ह्युदात्तत्वं भवतीत्युक्तं स्यात् । तथा च सर्वभासः, सर्वकारक
इत्यत्रापि स्यात् । अधिकारलक्षणे तु न भवति, न ह्युत्तरपदाधिकारविहिता वृद्धिः ।
‘भास्य दीप्तौ’, भासत इति भासः, पचाद्यच् । करोतीति कारकः, ण्वल्, ‘अचो जिगिति’
इति वृद्धिः, सा चोत्तरपदाधिकारविहिता न भवति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । विश्वदेवः । विश्वयशाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् ।

बहुव्रीहाविति किम् ? विश्वे च ते देवाः विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम् ? विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रः, विश्वजिन इत्यत्र 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' इत्येतद्भवति परत्वात् ।

'बहुव्रीहौ' इत्येतदधिक्रियते प्रागव्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदर, अश्व, इषु — इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हयश्वः ।

पदमञ्जरी

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ विश्वोः कृति विश्वशब्द आद्युदात्तः । विश्वामित्र इत्यादि । अस्यावकाशः—विश्वदेवः, विश्वयशाः, 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' इत्यस्यावकाशः—कुलमित्रः, कुलजिनः, विश्वामित्रः, विश्वजिन इत्यत्रोभयप्रसङ्गे 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

उदराश्वेषु ॥ अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । वृकशब्दः 'प्राणिनां च कुपूर्वाणाम्' इत्याद्युदात्तः, वृकस्येवोदरं यस्य वृकोदरः । दाम उदरे यस्य दामोदरः, दामशब्दो मनिप्रत्ययान्तः । हरतेः 'सर्वधातुभ्य इन्' इतीन्, न्यासः ।

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ • पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तमिति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इत्यादिना विश्वे च ते देवा विश्वदेवा इति विशेषणसमासः, तत्पुरुषोऽयम् । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । विश्वदेव इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वमेव भवति । विश्वशब्दस्य कन्प्रत्ययान्तस्य निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ।

विश्वामित्र इति । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः—विश्वदेवः, विश्वयशा इति । 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यावकाशः—कुलमित्रम्, कुलजिनमिति; विश्वामित्रः, विश्वजिन इत्यत्रोभयं प्राप्नोति, 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' इत्येतन्नु भवति विप्रतिषेधेन ॥

१. 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च' इति मुद्रितपाठोऽपपाठः ।

यौवनाश्वः । सुवर्णपुङ्खेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्पन्दिता-

पदमञ्जरी

हरिदश्वो यस्य हर्यश्वः । यौवनशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुः' इत्याद्युदात्तः । यूनो भावो यौवनमिति युवाद्यणन्तत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । सुवर्णपुङ्खेषुरिति । शोभनो वर्णो येषां ते सुवर्णाः, 'नब्बुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्, सुवर्णाः पुङ्खा येषां ते सुवर्णपुङ्खाः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वम्, पुनरिषुशब्देन बहुव्रीहिः । महेषुरिति । महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति 'महान्त्रीह्यपराह' इत्यत्रोक्तम् । तस्मात्तत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति तस्यान्यार्थ आरम्भः, अपवादत्वाद्नेनैवान्तोदात्तत्वं युक्तमित्यस्योपन्यासः ॥

क्षेपे ॥ कुण्डशब्दः 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । महेषुवदस्योपन्यासः । कटुशब्दात्संज्ञायां कन् । स्पन्दितशब्दो न्यासः

उदराश्वेषु ॥ वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः । दाम उदरे यस्येति दामोदरः । हरिरश्वो यस्येति हर्यश्वः । यौवनमेवाश्वो यस्य स यौवनाश्वः । शोभनो वर्णो येषां ते सुवर्णाः, सुवर्णाः पुङ्खा येषामिषूणां ते सुवर्णपुङ्खाः, सुवर्णपुङ्खा इषवो यस्य स सुवर्णपुङ्खेषुः । महान्त इषवो यस्य स महेषुः । 'आन्महतः' इत्यात्वम् । अत्र पूर्वपदानाम् 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति प्रकृतिभावः । यत्र स्वरे प्रीप्तेऽयं विधिरारब्धः स आख्यायते । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इत्यतः 'कः' इत्यनुवर्तमाने 'अब्रिव्रीम्यो निच्च' इत्यतो निद्ग्रहणे 'सुवृभूषिषिमुषिभ्यः कक्' इति कक्प्रत्ययान्तो वृकशब्दो व्युत्पाद्यते, तेनायमाद्युदात्तः । एवं दामन्शब्दोऽपि; मनिन्प्रत्ययान्तत्वात् । ह्रजित्येतस्मात् 'सर्वधातुभ्य इन्' इति हरिशब्द आद्युदात्तः ॥

क्षेपे ॥ कुण्डोदर इति । शकिशम्योर्नित्' इति वर्तमाने 'कादिभ्यः कित्' इत्यतः किद्ग्रहणे च 'कुडि दाहे' इत्येतस्मात् 'अमन्ताड्डः' इति डप्रत्यये कुण्डमाद्युदात्तम् । घटोदर इति । घटशब्दोऽयम् 'घट चेष्टायाम्' इत्यस्य पचाद्यचि व्युत्पादित्वादान्तोदात्तः । तस्मात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति त्वस्यान्यार्थ आरम्भेऽपवादत्वाद् पचाद्यजन्तादनेनैवान्तोदात्तत्वं युक्तमिति मन्यमानो वृत्तिकार एतदप्युदाहरति । कटुकाश्व इति । कटुकोऽश्वो यस्य स कटुकाश्वः । कटुशब्दात् 'संज्ञायां कन्' इति कन्, तेन कटुक-

श्वः । अनिघातेषुः । चलाचलेषुः ।

अनुदरः, सुदर इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः ।

नदीति किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनीति
किम् ? गार्गीप्रियः ॥

पदमञ्जरी

निष्ठान्तः । निहन्यतेऽनेनेति निघातः, ततोऽन्योऽनिघातः, अतोऽव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम्, 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमन्याक्चाभ्यासस्य'—चलाचलः ।

अनुदर इत्यादि । अस्यावकाशः—कुण्डोदरः इत्यादि, 'नञ्सुभ्याम्' इत्य-
स्यावकाशः—अयशः, सुयशः; एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥

नदी बन्धुनि ॥ 'बन्धुनि' इति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, गर्गवत्स-
न्यासः

शब्द आद्युदात्तः । स्पन्दितोऽश्वोऽस्य स्पन्दिताश्वः । 'स्पदि किञ्चिच्चलेने' इत्यस्मात्
क् । तेन स्पन्दितशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अनिघात इषुरस्येति अनिघातेषुः ।
निहन्यतेऽनेनेति निघातः, 'हलश्च' इति घञ्, न निघातोऽनिघातः 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ'
इत्यादिनाऽव्ययप्रकृतिभावादिनिघातशब्द आद्युदात्तः । चलाचल इषुरस्य चलाचलेषुः ।
'चल कम्पने', तस्य पचाद्यचि 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमन्याक्चाभ्यासस्य' इति
द्विर्वचनम्, अभ्यासस्यागागमश्च । पूतेन चलाचलशब्दोऽन्तोदात्तः ।

अनुदर इत्यादि । 'उदराश्वेषुषु', 'क्षेपे' इत्यस्यावकाशः—कुण्डोदरः, घटोदर इति,
'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यावकाशः—अयवः, सुयव इति; इहोभयं प्राप्नोति—
अनुदरः, सुदर इति । 'नञ्सुभ्याम्' इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः; अन्यथा बन्धु-
शब्दस्य पुल्लिङ्गत्वाद् 'बन्धौ' इति निर्देशं कुर्यात् । गार्गीबन्धुः, वात्सीबन्धुरिति ।
गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादित्वात् यञ्, तदन्ताद् 'यञश्च' इति ङीप् । गार्गीवात्सीशब्दौ
जित्स्वरेणाद्युदात्तौ ।

ब्रह्मबन्धुरिति । अत्र प्रकृतिभाव एव भवति पूर्वपदस्य । ब्रह्मशब्दश्चायम् 'मनिन्'
इत्यनुवर्तमाने 'बृहेर्नोऽङ्' इति मनिन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते, तेनाद्युदात्तः । गार्गीप्रिय

१. 'कुण्डोदरः, घटोदरः' इति पाठा० ।

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति । प्रधौतमुखः । प्रक्षालितपादः ।

यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची, तदा पक्षे 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्येतद्भवति, न चेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन 'गतिरन्तरः' इत्येतद्भवति ।

पदमञ्जरी

शब्दाभ्यां गार्गादियञन्तभ्याम् 'यञश्च' इति ङीप्, गार्गावात्सीशब्दौ चित्स-रेणाद्युदात्तौ । ब्रह्मशब्दो बृहेर्मनिप्रत्यये निपातितः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ प्रक्षालितपाद इति । 'क्षल शौचकर्मणि' चुरादिः, 'धावु गतिशुद्धयोः', 'च्छ्वोः शूठ' इत्यूठ, 'एत्येधत्यूठसु' इति वृद्धिः, प्रक्षालितप्रधौतशब्दौ गतिस्वरेणाद्युदात्तौ ।

मुखं स्वाङ्गमित्येतद्भवतीति । विकल्पितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, तेन स्वाङ्गवाचिनि मुखशब्दे स्वरत्रयं भवति—अनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्, 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्येतत्, उभाभ्यां मुक्ते पूर्वपदप्रकृतिभावेन 'गतिरन्तरः' इत्याद्युदात्तत्वं च । न चेदिति । स्वाङ्गवाचीति सम्बध्यते, यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची न भवतीत्यर्थः ।

न्यासः

इति । गार्गाशब्दोऽपि प्रकृतिभावेनाद्युदात्त एव भवति ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ प्रक्षालितपाद इति । 'क्षल शौचकर्मणि' अस्माप्प्यन्तात् क्तः । प्रक्षालितशब्दः 'गतिरन्तरः' इत्याद्युदात्तः । प्रधौतमुखमिति । 'धावु गतिशुद्धयोः', अस्मात् क्तः । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठ, 'एत्येधत्यूठसु' इति वृद्धिः ।

यदि मुखशब्द इत्यादि । मुखशब्दोऽयं स्वाङ्गवाच्यपि । तत्र यद्ययमिह स्वाङ्गवाची तदानेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वमेव । मुक्ते पक्षे 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भवति । अत्र निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेर्यदाऽन्तोदात्तत्वं भवति तदा 'गतिरन्तरः' इत्येतत् । तेन स्वाङ्गवाचिनि मुखशब्दे त्रयः स्वरा भवन्ति । अनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्, 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्यनेन नोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, 'गतिरन्तरः' इति प्रकृतिभावात् पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम् । न चेदित्यादि । यदि मुखशब्दोऽत्र स्वाङ्गवाची न भवति तदा 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्यस्यायं विषयो न भवतीति 'गतिरन्तरः' इति विधिना

१. 'बृहेरम् नलोपश्चेति मन्प्रत्यये नलोपे अमागमे च निपातितः'—इति पाठा० ।

निष्ठेति किम् ? प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् ? शुष्क-
मुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

‘उत्तरपदादिः’ इत्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम
उत्तरपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति — ‘कर्णो वर्ण-
लक्षणात् । शुक्लकर्णः, कृष्णकर्णः’ ।

‘उत्तरपदस्य’ — इत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । ‘आदिः’ इति ‘प्रकृत्या
भगालम्’ इति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपद-
माद्युदात्तं भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् — दात्राकर्णः ।

पदमञ्जरी

प्रसेचकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः, शुष्कशब्दः ‘शुष्कधृष्टौ’
इत्याद्युदात्तः ॥

उत्तरपदादिः ॥ उत्तरपदग्रहणमसमस्तं लुप्तवष्टीकम् । अत्रापि प्रकरण
उत्तरपदनिर्देशे षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ दात्राकर्णः, शङ्कूकर्ण इति । दात्रं कर्णे यस्य, शङ्कुः
न्यासः

मुक्ते प्रवर्तते । तेन स्वाङ्गवाचिनि मुखप्राप्ते द्वौ स्वरौ भवतः—पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम्,
अन्तोदात्तत्वञ्च ।

प्रसेचकमुखमिति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । प्रसिच्यत इति प्रसेचकः,
‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्मणि ण्वुल्, ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः, तत्पुरुषे
तुल्यार्थः’ इत्यादिनाऽव्ययप्रकृतिभावः । तेन प्रसेचकशब्द आद्युदात्त इति । शुष्कमुख
इति । ‘शुष्कः कः’ इति निष्ठायां कादेशः । प्रत्ययस्वरेण शुष्कशब्दोऽन्तोदात्तः । बहुव्रीहौ
प्रकृतिभावेन नित्यमेवान्तोदात्तो भवति ॥

उत्तरपदादिः ॥ कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ वर्णम् = शुक्लादि, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम् =
चिह्नम्, वर्णञ्च लक्षणञ्च वर्णलक्षणम् । द्वन्द्व एकवद्भावः । अर्थग्रहणं चेह वर्णलक्षणयोः;
अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य । श्वेतकर्णः, कृष्णकर्ण इति । श्वेतकृष्णशब्दावन्तोदात्तौ ।
तथा हि—‘श्वेता वर्णे’ इत्यस्मात् पचाद्यचि श्वेतशब्दो व्युत्पाद्यते । कृष्णशब्दोऽपि

शङ्कुकर्णः । 'लक्षणस्य' इति दीर्घत्वम् ।

पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु चित्त्वं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति ।

कर्ण इति किम् ? श्वेतपादः । कूटशृङ्गः । वर्णलक्षणादिति किम् ? शोभनकर्णः ॥

पदमञ्जरी

कर्णे यस्येति विग्रहः, सप्तम्याः पूर्वनिपाते 'गड्वादिभ्यः परवचनम्' इति परनिपातः । कर्णे लक्षणस्याविष्टेत्यादिना दीर्घत्वम् । लक्ष्यते येन तल्लक्षणम्, ततश्च स्थूलकर्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति, स्थौल्येनापि हि लक्षणीयत्वादत् आह— पशूनां विभागज्ञापनार्थमित्यादि । एतच्च सामान्योक्तावपि वर्णग्रहणाल्लभ्यते; अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वात्तदनर्थकं स्यात् । श्वेतपाद इति । 'श्विता वर्णे'

न्यासः

'इणिसञ्जिदीङ्युष्यविभ्यो नक्' इत्यनुवर्तमाने 'कृषेर्वर्णेः' इति नक्प्रत्यये । दात्राकर्ण इति । 'धः कर्मणि घ्नन्' इति वर्तमाने 'दाम्नीशस्' इत्यादिना घृन्प्रत्ययः, तेन दात्रशब्द आद्युदात्तः । शङ्कुकर्ण इति । 'कृप्रोरुच्च' इत्यनुवर्तमाने 'खरुशङ्कुपीयूनीलङ्गुलिगु' इति कुप्रत्ययान्तः शङ्कुशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते । 'घापृवस्यज्यतिभ्यो नः' इत्यधिकृत्य 'कृवच्छसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' इति कर्णशब्दो व्युत्पाद्यते, तेनायमाद्युदात्तः । लक्षणस्येति दीर्घत्वमिति । लक्षणस्येत्यनेन सूत्रैकदेशेन 'कर्णे लक्षणस्याविष्टपञ्चमणि-मिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्वस्तिकस्य' इति सूत्रमुपलक्षयति ।

श्वेतपाद इत्यादि । पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर एव भवति ।

अथेह कस्मान्न भवति—स्थूलकर्ण इति, स्थौलेनापि हि कर्णेन लक्ष्यत एव, ततश्च लक्षणादित्येव सिद्धम् ? इत्यत आह—पशूनां विभागज्ञापनार्थमित्यादि । तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवतीति भावः । कथं पुनः सामान्येनोक्तौ विशेषस्य ग्रहणं लभ्यते ? वर्णग्रहणाज्ज्ञापकात् । यदि लक्षणमात्रस्येह ग्रहणमभिमतं स्याद् वर्णग्रहणं न क्रियेत, वर्णो हि लक्षणं भवत्येव । तेनापि लक्ष्यत इति कृत्वा, कृतश्च । तस्मात् तदेव ज्ञापयति—विशिष्टमिह लक्षणं गृह्यत इति । यत् पुनर्विशिष्टं व्याख्यानात् तद् विज्ञेयम् ।

श्वेतपाद इति । 'श्विता वर्णे' इत्यस्मात् पचाद्यचि श्वेतशब्दो व्युत्पाद्यते, तेनान्तोदात्तोऽयम् । कूटशृङ्ग इति । 'कूट दाहे' इति, अस्मादिगुपधलक्षणः कः, तेन कूटशब्दोऽप्यन्तोदात्त एव । शोभनकर्ण इति । 'शुभ शुम्भ शोभार्थे' अस्माद् 'अनुदात्ततश्च हलदेः' इति युच् । चित्त्वरेण शोभनशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो

१. 'कर्णे लक्षणस्येति दीर्घत्वम्' इति मुद्रितपुस्तके पाठो न्यास-पदमञ्जर्यसंमतः ।

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिवर्तते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्यु-
दात्तं भवति । संज्ञायाम् — कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये — गोकर्णः ।
खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घा च ॥ ११४ ॥

कण्ठ, पृष्ठ, ग्रीवा, जङ्घा — इत्येवानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ
समासे संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति ।

कण्ठः संज्ञायाम् — शितिकण्ठः । नीलकण्ठः । औपम्ये — खर-
कण्ठः । उष्ट्रकण्ठः ।

पृष्ठः संज्ञायाम् — काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये — गोपृष्ठः ।
अजपृष्ठः ।

ग्रीवा संज्ञायाम् — सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दशग्रीवः । औपम्ये —
गोग्रीवः । अश्वग्रीवः ।

पदमञ्जरी

पचाद्यच्, 'कूट दाहे', इगुपधलक्षणः कः, 'शुभ शुम्भ शोभार्थे', 'अनुदात्तेतश्च
हलादेः' इति युच् — शोभनः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ।
कण्ठकरणादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घा च ॥ सुग्रीव इति । अत्र परत्वात् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्त-
न्यासः

योगः । एवमुत्तरेऽपि योगाः प्रागव्ययीभावसंशब्दनात् । तेन सर्वत्र प्रत्युदाहरणेषु
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रत्युदाहार्यः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ कुञ्चिकर्णः, मणिकर्ण इति । 'कुञ्चि शब्दे तारे', 'अण रण
वण भण मण' इति मणिर्भादौ पठ्यते । आम्भ्याम् 'सर्वधातुम्य इन्', 'इगुपधात् कित्'
इतीन्द्रप्रत्ययः, किञ्च । तेन कुञ्चिमणिशब्दावाद्युदात्तौ । गोकर्ण इति । गौरिव कर्णोऽस्येति
विग्रहः । गोशब्द उक्तस्वरः । खरकर्ण इति । खरस्येत्यादि विग्रहः । खमस्यास्तीति
'प्रकरणे खमुखकुञ्जेम्य उपसंख्यानम्' इति प्रत्ययः, तेन खरशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घा च ॥ 'कण्ठे' इति ठप्रत्ययान्तत्वात् कण्ठशब्दोऽन्तोदात्तः ।
'डित्यपृष्ठगूययूथप्रोथाः' इति पृष्ठशब्दोऽन्तोदात्तौ निपात्यते । 'इण्शीम्यां वन्' इत्यस्ती
वन्प्रत्ययेऽनुवर्तमाने 'शेवयहजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः' इति ग्रीवाशब्दोऽन्तोदात्तौ निपात्यते ।

जङ्घा संज्ञायाम् - नारीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये - गोजङ्घः ।
अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ॥

पदमञ्जरी

त्वेन भाव्यम्, अस्य तु दशग्रीवादिरवकाशः, यदि तु नेष्यते, चकारस्यैव विधेः समुच्च-
यार्थ इति व्याख्यातव्यम् । नाडीजङ्घ इति । नाड्याकारे जङ्घे यस्य नाडीजङ्घः ॥

न्यासः

अत्यन्तं हन्ति गच्छतीति हन्तेर्यङ्, द्विवचनम्, 'तुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक्,
'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्, जङ्घन्य इति स्थिते पचाद्यच्, 'यङोऽचि च' इति यङो
लुक्; टाप्, चित्स्वरेण जङ्घाशब्दोऽन्तोदात्तः । अथ वा—'हन्तेरच् जङ्घ च' इति
हन्तेरच्प्रत्ययो जङ्घ इत्ययमादेश इत्येवं वा जङ्घाशब्दो व्युत्पाद्यते । एषां कण्ठादीनां
समाहारे द्वन्द्वः ।

शितिकण्ठ इति । 'सर्वधातुभ्य ईन्' इति वर्तमाने 'क्रमितमिशडिस्तम्भामत
इच्च' इति शितिशब्द आद्युदात्तः । नीलकण्ठ इति । 'नील वर्णे', अस्मात् घञ्,
तेन नीलशब्दोऽप्याद्युदात्तः । खरकण्ठ इति । खरस्येव कण्ठोऽस्येति विग्रहः ।
खमस्यास्तीति 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानादप्रत्ययः, तेन 'खरोऽन्तोदात्तः ।
उष्ट्रकण्ठ इति । उष्ट्रस्येव कण्ठोऽस्येति 'घ्रन्' इति वर्तमाने 'उषिखनिभ्यां कित्' इति
'उष दाहे' इत्यस्मात् घ्रन्, किञ्च । तेनोष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ।

काण्डपृष्ठ इति । काण्डं पृष्ठमस्येति काण्डशब्दः 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः ।
नाकपृष्ठमिति । नास्याकमस्तीति 'न भ्राट्' इत्यादिना प्रकृतिभावान्नलोपाभावः ।
'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तविधानान्नाकशब्दोऽन्तोदात्तः । गोपृष्ठमिति । गोरिव
पृष्ठमस्येति । गोशब्द उक्तस्वरः । अजपृष्ठमिति । अजस्येव पृष्ठमस्येति 'अज गति-
क्षेपणयोः', अस्मात् पचाद्यच् । अजादिष्वंजाशब्दस्य पाठाद् वीभावो न भवति ।
जित्स्वरेणांजशब्दोऽन्तोदात्तः ।

सुग्रीव इति । शोभना ग्रीवास्येति 'निपाता आद्युदात्ताः' इति सुशब्द आद्युदात्तः ।
नीलग्रीव इति । नीला ग्रीवास्येति 'नील वर्णे', अस्मात् घञ् । तेन नीलशब्द आद्यु-
दात्तः । दशग्रीव इति । दश ग्रीवा अस्येति दशशब्दः 'जः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तः ।
अश्वग्रीव इति । अश्वस्येव ग्रीवास्येति गोशब्दोऽश्वशब्दश्चोक्तस्वरः ।

नारीजङ्घ इति । नारी जङ्घा यस्येति । शार्ङ्गरवादिषु 'नृनरयोश्च' इति पठ्यन्ते,
तेनाद्युदात्तः । तालजङ्घ इति । तालो जङ्घा यस्येति 'तल प्रतिष्ठाकरणे' चुरादि,
तस्मात् पचाद्यच् । तेन तालशब्दोऽन्तोदात्तः । गोजङ्घ इति । गोरिव जङ्घा यस्येति ।
अश्वजङ्घ इति । अश्वस्येव जङ्घा यस्येति । एणीजङ्घ इति । एण्या इव जङ्घा यस्येति
एणीशब्दः 'जातेस्त्रीविषयात्' इति ङीष्न्तः । तेनान्तोदात्तः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उदगतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । त्र्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गो-
दगमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषः=अवस्था । संज्ञायाम् - ऋष्यशृङ्गः ।
औपम्ये - गोशृङ्गः । मेषशृङ्गः ।

अवस्थादिष्विति किम् ? स्थूलशृङ्गः ॥

नञो जरमरमित्त्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्त्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
अजरः । अमरः । अमित्त्रः । अमृतः ।

पदमञ्जरी

नञो जरमरमित्त्रमृताः ॥ जरणं जरः, 'ऋदोरप्' । मरणं मरः, अस्मादेव
निपातनादप् । 'विमिदा स्नेहने'—अस्मात् कत्रः, मित्त्रम् ॥

न्यासः

शृङ्गमवस्थायाञ्च ॥ उदृतशृङ्ग इति । गन्गाम्यद्योः' इत्यधिकृत्य 'भृजः
किन्नुट् च' इति च 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' इति गन्प्रत्ययान्तः शृङ्गशब्दो व्युत्पाद्यते ।
तेनायमाद्युदात्तः । उदगतशब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । द्व्यङ्गुलशृङ्ग इति । द्वे
अङ्गुली प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यादिना विहितस्य मात्रच आगतस्य
लोपः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः' इत्यच् समा-
सान्तः । तेन द्व्यङ्गुलशब्दोऽन्तोदात्तः । द्व्यङ्गुलं शृङ्गमस्येति । त्र्यङ्गुलशृङ्ग इति ।
पूर्वेण तुल्यम् । अत्रेत्यादि । आदिशृङ्गेन द्व्यङ्गुलादिग्रहणम् । ऋष्यशृङ्ग इति ।
ऋष्यं शृङ्गं यस्येति । 'अर्घ्यादयश्च' इत्याद्युदात्तः ऋष्यशब्दो निपात्यते । मेषशृङ्ग
इति । मेषस्येव शृङ्गो यस्येति 'मिष स्पर्द्धायाम्' अस्मात् पचाद्यच् । तेन मेषशब्दो-
ऽन्तोदात्तः ।

स्थूलशृङ्ग इति । स्थूलशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥

नञो जरमरमित्त्रमृताः ॥ अजर इति । जरणं जरः, 'ऋदोरप्' । तेनायं चातु-
स्वरेणाद्युदात्तः । अविद्यमानो जरोऽस्येति । अमर इति । मरणं मरः, 'वृत्त्युत्पुदो
बहुलम्' इत्यप् । तेनायमपि पूर्वपदाद्युदात्तः । अमित्त्र इति । 'अमिच्चिमिदिशसिम्यः
कत्र' इति मिदेः कत्रः । तेन मित्त्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अमृत इति । 'मृड् प्राणत्यागे',
मरणम् = मृतम् । 'नपुंसके भावे कः' । तेन मृतशब्दोऽन्तोदात्तः ।

१. 'भृजशब्दो अन्प्रत्ययान्तः इष्यते-मरणं मरः' इति पुस्तकान्तरेऽधिकमत्र ।

नय इति किम् ? ब्राह्मणमित्त्रः । जरादय इति किम् ? अशत्रुः ।
'नञ्सुभ्याम्' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोरुत्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमो-
षसी वर्जयित्वा । सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् — सुपयाः ।
सुयशाः । सुस्रोताः । सुस्रत् । सुध्वत् ।

सोरिति किम् ? कृतकर्मा । कृतयशाः । मनसी इति किम् ?
सुराजा । सुतक्षा । अलोमोषसी इति किम् ? सुलोमा । सूषा ।

पदमञ्जरी

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ 'मँश्च अश्च मनसी । सुप्रथिमेति । पृथोर्भावः,
'पृथ्वादिभ्य इमनिच्', 'र ऋतो हलादेर्लोषोः' इति रादेशः । पीयत इति पयः,
'पिबतेरिच्च' इत्यसुन् । 'अशेर्देवने युट् च' इत्यसुन्, युडागमः, यशः ।
'सुरिभ्यां तुट्' स्रोतः । सुस्रत्, सुध्वद इति । सन्सुध्वंसुभ्यां क्तिप्, 'वसुस्रंसु'
इत्यादिना दत्वम्, तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्वम् ।

न्यासः

ब्राह्मणमित्त्र इति । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तः । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव
भवति । अशत्रुरिति । 'रुशतिभ्यां कृन्' इति कृन्नन्तः शत्रुशब्द आद्युदात्तः ।
'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि योगाः प्राक् 'कूळ-
तीरत्वा' इत्यतः द्रष्टव्याः ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ सुकर्मेति । 'कृहचरिभ्यो मनिन्', 'सर्वनामस्थाने च'
इति दीर्घः । सुप्रथिमेति । पृथोर्भावः प्रथिमा, 'पृथ्वादिभ्यः' इतीमनिच् । 'र ऋतो
हलादेर्लोषोः' इति ऋकारस्य रेफः । सुपया इति । अमुन्निति वर्तमाने 'पिबतेरिच्च'
इति पयःशब्दो व्युत्पाद्यते । तेनायमाद्युदात्तः । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । सुयशा
इति । 'अश भोजने', 'अशेर्देवने युट् च' इत्यसुन्येव यशःशब्दो व्युत्पाद्यते । तेना-
यमाद्युदात्तः, पूर्ववदीर्घः । सुस्रोता इति । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति वर्तमाने 'सुरिभ्यां
तुट् च' इति । सुस्रत्, सुध्वदिति । सन्सुध्वंसुभ्यां क्तिप्, 'वसुस्रंसु' इत्यादिना
दत्वम्, तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्वम् ।

सुराजा, सुतक्षेति । राजन्, तक्षन्निति कनिन्नन्तः । सुलोमेति । लुनातेर्मनिनि
लोमेति । सूषेति । 'उष दाहे', 'मिथुनेऽसिः' इति वर्तमाने 'उष कित्' इति कित् ।
अथ कथं सुप्रथिमेत्यत्र सुस्रोताः, सुस्रद, सुध्वदित्येतेषु चोत्तरपदमाद्युदात्तं भवति,

‘अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च’ इत्यनर्थक्योरपि मनसो-
रिह ग्रहणम् । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्यस्यायमपवादः ।

कपि तु परत्वात् ‘कपि पूर्वम्’ इत्येतद्भवति । सुकर्मकः ।
सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सौरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
सुक्रतुः । सुदशीकः ।

क्रतु । दशीक । प्रतीक । प्रपूर्ति । हव्य । भग । क्रत्वादिः ॥

पदमञ्जरी

राज-तक्षशब्दौ ‘कनिन्युवृषि’ इत्यादिना कनिप्रत्ययान्तौ । लुनातेर्मनिन्—
लोम, ‘उष दाहे’, ‘मिथुनेऽसिः’ इति वर्तमाने ‘उषः कित्’ ।

अनिनस्मन्ग्रहणानीति । अन्, इन्, अस्, मन्—इत्येतानि गृह्यन्ते येषु
सूत्रेषु तानि तथोक्तानि, तत्र तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनादनर्थकानामप्य-
निन्प्रभृतीनां ग्रहणं भवतीत्युक्तं भवति । तेन सुप्रथिमा, सुस्रत्, सुध्वदित्यादि-
कमप्युदाहरणमुपपद्यत इति भावः ।

कपि परत्वादिति । ‘सोर्मनसी’ इत्यस्यावकाशः—सुकर्मा, सुशर्मा, ‘कपि
पूर्वम्’ इत्यस्यावकाशः—अयवकः, सुयवक इति; एकस्थले विप्रतिषेधः ॥

न्यासः

यावतार्थवतोर्मनसोरर्थवद्ग्रहणपरिभाषयेह ग्रहणम्, न चेह तार्थवन्तौ ? इत्यत आह—
अनिनस्मन्नित्यादि । ‘अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति’
इति ब्रुवता वाक्यकारेणानिनिस्मन्प्रभृतीनामनर्थकानामपि ग्रहणं भवतीत्युक्तं भवति ।
अन्यथाप्येतत् तदन्तविधेः प्रदर्शनार्थं स्यात् ।

कपि तु परत्वादित्यादि । ‘सोर्मनसी’ इति सूत्रस्यावकाशः—सुकर्मा, सुवयाः,
‘कपि पूर्वम्’ इत्यस्यावकाशः—अयवकः, सुयवक इति; ‘शेषाद्विभाषा’ इति कपु ।
इहोभयं प्राप्नोति—सुकर्मकः, सुस्रोतस्क इति, ‘कपि पूर्वम्’ इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन ॥

क्रत्वादयश्च ॥ कुजः क्रतुः, तेन निस्त्वरेण क्रतुराद्युदात्तः । दशीकप्रतीकशब्दौ
‘अध्यादयश्च’ इत्याद्युदात्तौ । सपूर्वस्य त्वरते किन् । ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ इति
गतिस्त्वरेण प्रतीतिशब्द आद्युदात्तः, ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिनोठ् । जुहोतेः ‘अचो यत्’,
‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तो भवति हव्यशब्दः । ‘भजेः खनो घ च’ इति घः । अत्र हि
विक्रमेण अपितम्—अन्येभ्योऽपि घो भवतीति । वृषादित्वाद् भगशब्द आद्युदात्तः ॥

आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्वयच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्त-
मेव भवति छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरथामर्जयेम । नित्स्वरेणाश्व-
रथशब्दावाद्युदात्तौ ।

आद्युदात्तमिति किम् ? या सुबाहुः स्वङ्गुरिः । बाहुशब्दः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्वयजिति किम् ? सुगुरसत् । सुहिरण्यः ।
स्वश्चः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर, वीर्यं — इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि
विषये आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य प्रत्ययः स्याम ।

वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तम्, तत्र 'यतोऽनावः' इति आद्युदात्तत्वं न
भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव सिद्धं स्यात् ॥

पदमञ्जरी

आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि ॥ 'कुर्भश्च' इति वर्तमाने 'अर्जिहशिकम्यमि-
पशिबाधामृजिपसितुग्दीर्घहकाराश्च' । बाधते येन परानिति बाहुः ॥

वीरवीर्यौ च ॥ 'वीर विक्रान्तौ' चुरादिः, ततः पचाद्यचि — वीरः, 'अचो
यत्' — वीर्यम्, वीरेषु वा साधुरिति प्राग्घितीयो यत् । तत्रेत्यादि । कथं पुनरे-
तज्ज्ञापकम् ? इत्याह — तत्र हि सतीति । फिषितु 'बित्त्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि' इति
छन्दस्यन्तस्वरितत्वं भाषायां वाद्युदात्तत्वं शब्दस्य स्थितम् ॥

न्यासः

आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ॥ नित्स्वरेणाश्व-रथशब्दावाद्युदात्ताविति । अश्व-
शब्दस्य 'अशिपुषि' इत्यादिना कन्प्रत्ययान्तस्य व्युत्पादित्वात् । रथशब्दस्यापि 'हनि-
कुषिन्त्रीरमिकाशिम्यः कथन्' इति कथन्प्रत्ययान्तस्य ।

बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त इति । 'कुर्भश्च' इत्यतः कुरिति वर्तमाने
'अर्जिहशिकम्यमिपशिबाधामृजिपसितुग्दीर्घहकाराश्च' इति कुप्रत्ययान्तस्य व्युत्पादितत्वात् ।
सुहिरण्य इति । हिरण्यशब्दः 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः ॥ ३२१२

वीरवीर्यौ च ॥ 'स्फायितञ्चि' इत्यादिनाऽजे रक्प्रत्यये वीरशब्दो व्युत्पाद्यते ।
तेनान्तोदात्तः । अथ वा — 'वीर विक्रान्तौ' इत्यस्य पचाद्यचि व्युत्पादितत्वात् । वीर्य-
मिति यत्प्रत्ययान्तमिति । वीरे साधुः, 'तत्र साधुः' इति प्राग्घितीयो यत् । अथ

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष, सम — इत्येतानि उत्तर-
पदानि अव्ययीभावसमास आद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उप-
कूलम् । परितीरम् । उपतीरम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् ।
उपमूलम् । परिशालम् । उपशालम् । उपाक्षम् । पर्याक्षम् । सुषमम् ।
विषमम् । निषमम् । दुःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते ।

कूलादिग्रहणं किम् ? उपकुम्भम् । अव्ययीभाव इति किम् ?
परमकूलम् । उत्तमकूलम् ।

पदमञ्जरी

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ * सुषममित्यादौ 'सुविनिर्दुर्भ्यः
सुपिप्सुतिसमाः' इति षत्वम्, तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते
न्यासः

वा—वीर इत्यस्माच्चौरादिकाद् अस्मादेव निपातनाद् 'अचो यत्', तेन वीर्यमिति
यत्प्रत्ययान्तम् । एवं सति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् प्राप्नोति ? इत्यत आह—
तत्रेत्यादि । कथं पुनर्वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् ? इत्याह—तत्र हीत्यादि । यद्याद्युदात्तं स्यात्
तदा 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्येवनेनैव सिद्धं स्यात् । ततश्चेह वीर्यग्रहणं न कुर्यात्,
कृतश्च; तस्मात् तदेव ज्ञापयति — वीर्यशब्दस्य यदन्तस्याप्याद्युदात्तत्वं न भवतीति ।
तस्मिन्नसति 'तित्स्वरितम्' इत्यन्तस्वरितमेव भवति ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ 'कूल संवरणे', 'पार तीर कर्म-
समाप्तौ', 'तूल निष्कर्षे', 'मूल प्रतिष्ठागाम्'—एभ्यो घञ्, तेनैते कूलादय आद्युदात्ताः ।
'शल हुल पल्ल गतौ'—अस्माद् घञ् । शालाप्याद्युदात्ता । स्त्रीत्वम् 'तत्पुरुषे शाला-
याम्' इति निपातनात् । 'तवदिहन्किमकसिभ्यः सः' इति, 'अशोर्देवने' इति च
सप्रत्ययान्तत्वादक्षशब्दोऽन्तोदात्तः । योऽपि 'अक्षोऽदर्शनात्' इत्यचि समासान्ते
कृतेऽक्षशब्दः सम्प्रत्यये, सोऽपि चित्स्वरेणान्तोदात्तः, तस्यापीह ग्रहणम् । 'षमु वैकल्ये'—
अस्मात् पचाद्यच्, तेन समोऽन्तोदात्तः । यस्तु सर्वादिषु समशब्दः सोऽनुदात्तस्तत्रैव
पठ्यते, तस्यापीह ग्रहणम् । उपकूलमिति । कूलस्य समीपमिति 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादि-
नाव्ययीभावः । परिकूलमिति । 'अपपरी वर्जने' इति परिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः ।
तेन योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिमिः' इति कूलात् पञ्चमी । 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या'
इत्यव्ययीभावः । सुषममित्यादौ 'सुषामादिषु च' इति षत्वम्, तस्यासिद्धत्वात् सम-
शब्द एवायम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते इति । तेन 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च'
इत्येतेऽव्ययीभावा इति दर्शयति ।

पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति । परि-
कूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य, काण्ड—इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ
समास आद्युदात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्थः । त्रिमन्थः ।
द्विशूर्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः ।

पदमञ्जरी

पठ्यन्त इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा । पर्यादिभ्य इत्यादि । ‘परिप्रत्युपापा’
इत्यस्यावकाशो यत्र कूलादयो न सन्ति—परित्रिगर्तमिति, कूलादीनामाद्युदात्त-
स्यावकाशो यत्र पर्यादयो न भवन्ति—अवकूलम्, अतिकूलमिति; पर्यादिभ्यः परेषु
कूलादिषु विप्रतिषेधः ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ द्विकंस इति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति
तद्धितार्थे समासः, ‘कंसाद्विठन्’ इति टिठन्, तस्य ‘अध्यर्धपूर्वं’ इति लुक् ।
द्विमन्थ इति । ‘आर्हादगोपुच्छ’ इत्यादिना ठक्, शेषं पूर्ववत् । द्विशूर्पमिति ।

न्यासः

उपकुम्भमिति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । परमकूलम्, उत्तमकूलमिति ।
परमं कूलमस्योत्तमं कूलमस्येति बहुव्रीहिः । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । यौ तु
तत्पुरुषौ परमकूलोत्तमकूलशब्दौ, तत्र बहुव्रीह्याधिकारादेव न भविष्यतीति तन्निवृत्त्यर्थ-
मव्ययीभावग्रहणमयुक्तम् ।

पर्यादिभ्य इत्यादि । ‘परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु’ इत्यस्यावकाशो
यत्र कूलादयो न सन्ति—परित्रिगर्तमिति; कूलादीनामाद्युदात्तस्यावकाशो यत्र पर्यादयो
विद्यन्ते—अपकूलमिति; परिकूलमित्यत्र तूभयं प्राप्नोति, तत्र विप्रतिषेधेनेदमेवाद्युदा-
त्तत्वं भवति ।

समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि ‘नाचार्यराज’ इत्यादेः सूत्रात् प्राक् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ ‘वृत्तवदिह निकमिकषिम्यः सः’ इति कमेः सः,
तेन कंसोऽन्तोदात्तः । ‘मन्थ विलोडने’—अस्माद् ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ इति
घञ्, तेन मन्थ आद्युदात्तः । ‘पानीविषिम्यः पः’ इति वर्तमाने ‘सुशब्दां निञ्च’ इति
शृणातेः पः, निञ्च । बाहुलकादूत्त्वञ्च । अथ वा—‘शूर्प माने’—अस्माद् घञ्, तेन
शूर्पशब्द आद्युदात्तः । पाय्यशब्दो ण्यति ‘पाय्यसान्नाय्य’ इति । निपात्यते, तेनायमन्त-
स्वरितः । कुण्डशब्दः पूर्वमेवोक्तस्वरः । द्विकंस इति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति
तद्धितार्थे समासः, ततः प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात् ‘कंसाद्विठन्’

द्विगाविति किम् ? परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणशालम् । क्षत्रियशालम् । 'विभाषा सेनासुराच्छाया-शालानिशानाम्' इति नपुंसकलिङ्गता ।

तत्पुरुष इति किम् ? दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् ? ब्राह्मणशाला ॥

पदमञ्जरी

'शूर्पाद्वन्यतरस्याम्' । द्विपाय्यमिति । 'पाय्यसान्नाय्य' इत्यादिना परिमाणे निपातितः । 'प्राग्वतेष्टञ्' । द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य 'प्रमाणे द्वय-सच्' इत्यादिना मात्रजादयः, तेषाम् 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयम् । तत्र पूर्वपद-प्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदं च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषयैव भविष्यति ? सत्यम् ; उत्तरार्थं तत्पुरुषग्रहणमवश्यं कर्तव्यं तदिहैव क्रियते, परिभाषाया अनाश्रयणाय ॥

न्यासः

इति टिठन्, तस्य चापि 'अथर्द्धपूर्व' इत्यादिना लुक् । त्रिकंस इति । पूर्वेण तुल्यम् । द्विमन्थ इति । 'आर्हादगोपुच्छ' इत्यादिना ठक् । शेषं समासादि पूर्ववत् । द्विशूर्प इति । 'शूर्पाद्वन्यतरस्याम्' इत्यञ् । शेषं पूर्ववत् । द्विपाय्य इति । प्राग्वतीयञ् । शेषं पूर्ववत् । द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्येति 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यादिना मात्रजादयः, तेषाम् 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लोपः, समासः पूर्ववत् ।

परमकंस इति । अत्र समासस्वर एव भवति ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ शालाशब्दः 'कूलतीर' इत्यत्रोक्तस्वरः । ब्राह्मण-शालम्, क्षत्रियशालमिति । ब्राह्मणशब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तः । क्षत्रियशब्दस्तु मध्योदात्तः, 'क्षत्राद् घः' इति घप्रत्ययान्तत्वात् । दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयम्, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदश्च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तम् । ननु च लक्षणप्रति-पदोक्तपरिभाषया 'विभाषा सेना' इति प्रतिप्रदोक्ता या नपुंसलिङ्गता सैव ग्रहीष्यते । न हि दृढशालमित्यत्र प्रतिपदोक्ता नपुंसकता, किं तर्हि ? अभिषेयवशेन लक्षणोक्ता—अभिषेयवस्तिङ्गवचनानि भवन्तीति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तत्पुरुषग्रहणेन ? एवं तर्ह्युत्तरार्थं तत्पुरुषग्रहणम् । 'चेलखेटकटुककाण्डं गार्हायाम्' इत्यनेन दधि च तत् कटुकं चेति दधिकटुकमित्यत्रैव यथा स्यात् । दधिकटुकम्, उदश्चित्कटुकमिति । उत्तरार्थं

काशि० ५ : ८

कन्था च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । सौशमिकन्थम् । आह्वकन्थम् । चप्पकन्थम् । 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' इति नपुंसकलिङ्गता । षष्ठीसमासा एते ।

नपुंसक इत्येव — दाक्षिकन्था ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्थान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति । चिहणकन्थम् । मडुरकन्थम् । 'मडुर' इति केचित् पठन्ति । मडुरकन्थम् ।

पदमञ्जरी

कन्था च ॥ शोभनः शमो यस्य तस्यापत्यं सौशमिः । आङ्पूर्वात् ह्यतेः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, 'चप सान्त्वने', औणादिकः पः, बहुलवचनादिङ्भावः—चप्पः ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ चिनोतेः क्तिप्, चित्, हन्तेः पचोद्यच्, हनः, चिहणम्—निपातनात्तलोपो णत्वं च । 'मल मल धारणे', आभ्यां रप्रत्ययः, निपातनाल्लस्य डत्वम्—मडुरः, मडुरः । विगततुलस्येदं वैतुलम् । पटदिति

न्यासः

तु तत्क्रियमाणं विस्पष्टार्थत्वमुपपादयतीत्येतदर्थमपि भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा चेह नाभ्यितन्या भवति—एतदर्थं तत्पुरुषग्रहणस्य दृढशालमित्येतत् प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

कन्था च ॥ 'कथि क्लेशने'—अस्माद् 'गुरोश्च हलः' इत्यकारः, तेन कन्थान्तोदात्ता । सौशमिकन्थमिति । शोभनः शमोऽस्य सुशमः, 'तस्यापत्यम्' इत्यत इञ् । तेनाद्युदात्तः सौशमिशब्दः । आह्वकन्थमिति । आङ्पूर्वस्य ह्यतेः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, तेनाह्वशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । चप्पकन्थमिति । 'चप सान्त्वने' अस्मात् 'पानीविषम्यः पः' इति बहुलवचनाच्चपोऽपि भवति । तेन चप्पशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ पूर्वोत्तरपदस्य सिद्धेऽयं पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वाय आरम्भः । चिनोतेः क्तिप् चित् । हन्तेः पचोद्यच् हनः । निपातनात् तलोपो णत्वं च—चिहणः । 'मल मल धारणे'—आभ्यां रप्रत्ययः, लस्य निपातनात् डत्वम् । मडुरमडुरशब्दौ मध्योदात्तौ । विगता तुला यस्य स वितुलः, तस्यायं वैतुलः । अणन्तत्वादन्तोदात्तः । पट-

चिहण । मडर । मडुर । वैतुल । पटत्क । चैतालिकर्णः ।
वैतालिकर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुक्कुट । चिक्कण । चित्कण इत्यपरे
पठन्ति । चिहणादिः । . . .

‘आदिः’ इति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल, खेट, कटुक, काण्ड — इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे
गर्हायां गम्यमानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्यचेलम् ।

पदमञ्जरी

कायति—पटत्कः । ‘कै गै रै शब्दे’ । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ । बिडमादत्ते
बिडालः । ‘ला आदाने’ सोपसर्गादप्यस्मादेव निपातनात्कः, तस्यापत्यं बैडालिः,
तस्येव कर्णावस्थ बैडालिकर्णः । अपरे तु इकारान्तं पठन्ति—बैडालिकर्णि-
रिति । कुक्कु रटतीति कुक्कुटः, निपातनाद्ग्रशब्दस्य लोपः, चिनोतेः क्तिप्,
चित्, कणतेरच्, कणः, चिता कणः चिक्कणः, निपातनात्तकारस्य ककारः ।
तकारमेवान्ये पठन्ति । चिहणादयश्चैते गोत्रनामधेयानि स्मर्यन्ते ।

आदिरिति वर्तमान इति । पूर्व ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसम्बद्धमिह पूर्वपदानां
चिहणादीनामाद्युदात्तत्वमिष्यते, अतस्तदर्थं पुनरादिग्रहणं कृतम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ पुत्रचेलमिति । चेलवत्तुच्छमित्यर्थः ।

न्यासः

दिति कायतीति ‘कै गै शब्दे’ ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ पटत्कोऽन्तोदात्तः । चित्तमादत्त इति ‘ला
आदाने’— इत्यस्मादाङ्पूर्वादस्मादेव निपातनात् कः— चित्तालः, तस्यापत्यमिति ‘अत्
इञ्’ चैतालिः, स कर्णावस्थ चैतालिकर्णः । बहुव्रीहिरयं पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः ।
पूर्वपदं हि भित्स्वरेणाद्युदात्तम् । अन्ये त्विअन्तं चैतालिकर्णिरिति समुदायमधीयते ।
‘कुक्कुट आदाने’ अस्मात् क्तिप्—कुक्कुटः, ‘कुट कौटिल्ये’ इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः,
कुटः, कुक्कुटः, कुटः कुक्कुटः । समासस्वरेणान्तोदात्तः । चिनोतेः क्तिप्, चित्, कणतेः
पञ्चाद्यचि कणः, चितः कणश्चिक्कणः, तकारस्य ककारो निपातनात् । चित्कण इत्यपरे
पठन्ति । चिहणादयश्चैते मनुष्यनामधेयानि गोत्रनामधेयानि चेति स्मर्यन्ते ।

अथादिग्रहणं किमर्थम्, यावतादिरनुवर्तत एव ? इत्यत आह—आदिरिति वर्तमान
इत्यादि । पूर्वकं ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसम्बद्धम् । पूर्वपदानां चिहणादीनामाद्युदात्तत्व-
मिष्यते । तस्मात् पूर्वपदभूतानां तेषामाद्युदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं पुनरादिग्रहणम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ चेल चेल केल चलने’ अस्मात् ‘संज्ञायां घञ्,

उपानत्खेटम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । उदश्वित्कटुकम् । भूत-
काण्डम् । प्रजाकाण्डम् ।

चेलादीनां सादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा, तत्र पुत्रश्चेलमिवेति विगृह्य
व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः ।

गर्हयामिति किम् ? परमचेलम् ॥

चौरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चौरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति ।

पदमञ्जरी

'खेट' इति तृणनाम, तद्वद् दुर्बला उपानत्खेटम् । कटुकम् = अस्वादु, तथा
दध्यपि गतस्वादुकत्वात् कटुकम् । काण्डमिति शरनाम, तद् यथा सत्त्व-
पीडाकरम्, एवं भूतमपि ॥

न्यासः

चेलम् = वस्त्रमुच्यते । 'खिट उत्त्रासने' अस्मादपि भावे घञ्—खेटः = तृणनामैतत् ।
अित्स्वरेण चेलखेटशब्दावाद्युदात्तौ । कटुशब्दात् संज्ञायां कन्, गुणवचनमेतदाद्युदात्तम् ।
काण्डमप्याद्युदात्तमेवेत्युक्तम् ।

चेलादीनां सादृश्येन पुत्रादीनां गर्हेति । यथा चेलमकुलीनेन तन्नुवायेनोप-
जनितमेवं पुत्रोऽप्यकुलीनजो यः स पुत्रचेलमित्युच्यते । यथा खेटमदृढमेवमुपानद्
याऽदृढा सोपानत्खेटम् । यथा कटुकमस्वादु तथा दध्यपि यदस्वादु तद् दधिकटुकम् ।
यथा काण्डं सत्त्वपीडाकरमेवं भूतमपि । तत्र पुत्रशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । स हि
'अभिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' इत्यनुवर्तमाने 'पुरो ह्रस्वश्च' इति पुत्रशब्दः कप्रत्ययान्तो
व्युत्पाद्यते । भार्याशब्दः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । 'णह बन्धने',
अस्मादुपपूर्वात् किप्, 'नहिवृति' इत्यादिना पूर्वेपदस्य दीर्घत्वम्, 'नहो घः' इति
नकारस्य घकारः, तस्य चत्वरम्—तकारः । उपानच्छब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । नगा
अस्मिन् विद्यन्त इति 'नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययो' इत्यस्मादेव निपातनाद्रप्रत्ययः, तेन
नगरमन्तोदात्तम् । दधीति—'आहगम' इत्यादिना क्विन्प्रत्ययान्तो दधातेर्व्युत्पाद्यते,
तेनाद्युदात्तः । उदकेन शूयत इत्युदश्वित्, किप् । 'क्विन्चिप्रच्छि' इत्यादिना बहुल-
वचनाद् दीर्घोऽस्य न भवति । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदभावः, कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ।
भूतशब्दोऽपि निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तः । प्रजाशब्दः 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति ङप्रत्य-
यान्तः, तेन कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ।

परमचेलमिति । अत्र पूजा गम्यते, न गर्हा ॥

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् ।

उपमानमिति किम् ? परमचीरम् ॥

पललसूपश्चाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल, सूप, शाक — इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशाकम् । मुद्गशाकम् । गुडेन मिश्रं पललं गुड-पललम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' इति समासः ।

मिश्र इति किम् ? परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल, सूद, स्थल, कर्ष — इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् ।

पदमञ्जरी

चीरमुपमानम् ॥ वस्त्रचीरमिति । वस्त्रं चीरमिवेति पूर्ववद्व्याघ्रादि-
समासः ॥

न्यासः

चीरमुपमानम् ॥ 'सुसूधाद्यधिम्यः कन्' इति वर्तमाने 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' इति क्रन्प्रत्ययान्तश्चीरशब्दः, तेनाद्युदात्तः । वस्त्रचीरमिति । पूर्ववद् व्याघ्रादित्वात् समासः । वसेराच्छादनार्थात् घृन् वस्त्रम्, तेनाद्युदात्तम् । कम्बलचीरमिति । 'घृतादीनाञ्च' इति कम्बलशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

पललसूपश्चाकं मिश्रे ॥ 'पल रक्षणे', कल्लसूपश्च' इति वर्तमाने 'वृषादिभ्यश्चित्' इति कल्लप्रत्ययस्य चित्त्वात् पलशब्दोऽन्तोदात्तः । 'रोदेर्णिङ् लुक् च' इति विद्यमाने 'बहुल-मन्यत्रापि संज्ञाञ्छन्दसोः' इति बहुलवचनाणि लुक् च । 'पानीविषिम्यः पः' इत्यधिकृत्य 'स्तुवो दीर्घश्च' इति च 'सुशृभ्यां निच्च' इति सूपशब्दः प्रप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते, तेनाद्युदात्तः । 'इण्भीकापाशस्यतिमर्चिम्यः कन्' इति बहुलवचनात् 'शो तनूकरणे' इत्यस्मादपि भवति । तेन शाकशब्द आद्युदात्तः । गुडपललमिति 'गुड घनत्वे', अस्मादिगुपधलक्षणः कः, तेन गुडशब्दोऽन्तोदात्तः । 'घृ क्षरणे' इत्यस्माद् 'अञ्जिघृत्सिम्यः कः' इति कः, तेन घृतमन्तोदात्तम् । 'मुदिग्रोर्गङ्गौ' इति मुदेर्गक्, तेन मुद्गोऽन्तो-
दात्तः ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ कूलशब्द उक्तस्वरः, 'षूद क्षरणे' इत्यस्मादिगुप-
धात् कः, तेन सूदोऽन्तोदात्तः । 'स्थल स्थाने' इत्यस्माद् पचाद्यच्, तेन स्थलमन्तो-

देवसूदम् । भाजीसूदम् । दाण्डायनस्थली । माहकिस्थली । दाक्षिकर्षः ।
ग्रामनामभेयान्येतानि ।

स्थलग्रहणम् — लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते । 'जान-
प्रदकुण्ड' इत्यनेन ङीष् ।

संज्ञायामिति किम् ? परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे 'राज्यम्' इत्येतदुत्तरपदमाद्यु-
दात्तं भवति । ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् ।

अकर्मधारय इति किम् ? परमराज्यम् ।

चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन — कुचेलम्,
कुराज्यम् ॥

पदमञ्जरी

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ भाजीसूदमिति । भाजीशब्दो जानपदादि-
सूत्रेण ङीषन्तः ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वर-
परिग्रहः, चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः—भार्याचेलम्, ब्राह्मणराज्यम्; 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थ' इत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशः—निष्कौशाम्बिः, कुचेलम्,
कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

न्यासः

दात्तम् । कर्षशब्दः 'कर्षात्त्वतो घञोऽन्तं उदात्तः' इत्यन्तोदात्तः । दाक्षिकूलमित्यादि ।
दाक्षिमाहकिशब्दाविजन्ताद्युदात्तौ । देवशब्दः पचाद्यजन्तत्वादाद्युदात्तः । भाजीशब्दो
जानपदादिसूत्रेण ङीषन्तत्वादन्तोदात्तः । दाण्डायनशब्दो नडादित्वात् फगन्तः, तेन
'कितः' इत्यन्तोदात्तः ।

ननु च सूत्रे स्थलशब्द उपात्तः, तत्कथं स्थलीशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तञ्चोदाह्रियते ?
इत्याह—स्थलग्रहणमित्यादि ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्, ध्यन्तत्वादाद्युदात्तम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियशब्दौ उक्तस्वरौ ।

चेलराज्येत्यादि । चेलराज्यस्वरस्यावकाशः—भार्याचेलम्, ब्राह्मणराज्यमिति,
'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना विहितस्य स्वरस्यावकाशः—निष्कौशाम्बिरिति; इहोभयं
प्राप्नोति—कुचेलम्, कुराज्यमिति, अव्ययस्वरो भवति पूर्वप्रतिषेधेन । आदिशब्देन
वर्ग्यादिस्वरपरिग्रहः ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

‘वर्ग्य’ — इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनपक्ष्यः ।

अकर्मधारय इत्येव — परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते ।

दिगादिषु तु — वर्ग, पूग, गण, पक्ष — इत्येवमादयो ये पठिताः, त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटि-पुत्रः । दामकपुत्रः । माहिषकपुत्रः ।

पुत्र इति किम् ? कौनटिमातुलः । पुम्भ्य इति किम् ? गार्गी-पुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

पदमञ्जरी

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ कुनटस्यापत्यं कौनटिः । दामकमाहिषकशब्दौ ‘संज्ञायां कन्’ इति कन्नतौ ॥

• न्यासः

वर्ग्यादयश्च ॥ वर्ग्यादयो दिगादियदन्ताः । तेषु ये द्वयचस्ते ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्ताः । परिशिष्टास्तु ‘तित् स्वरितम्’ इत्यन्तस्वरिताः । वसुदेवस्यापत्यम् ‘ऋष्यन्धक’ इत्यादिनाम्, तेन वासुदेवशब्दोऽन्तोदात्तः । ‘अर्ज अर्जने’ इत्यस्माच्चुरादिणिबन्ताद् ‘अर्जेणिल्लक् च’ इत्युनप्रत्ययः । तेनार्जुनो मध्योदात्तः । इत्येवमादय इति । आदिशब्देन पक्षशब्दात् परे ये पठ्यन्ते तेषां ग्रहणम् ।

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ कौनटिपुत्र इति । पुत्रशब्द उक्तस्वरः । कुनटस्यापत्यं कौनटिः, तेनायमाद्युदात्तः । दामकमाहिषकशब्दावपि कन्नन्तावाद्युदात्तौ ।

गार्गीपुत्रः, वात्सीपुत्र इति । गार्ग्यवात्स्यशब्दाभ्याम् ‘यञश्च’ इति ङीप् । तेन गार्गीवात्सीशब्दौ भित्त्वेरेणाद्युदात्तौ ।

सर्वत्रास्मिन्तत्पुरुषाधिकारे प्रत्युदाहरणे ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वं वेदितव्यम् ॥

आचार्यः = उपाध्यायः । राजा = ईश्वरः । ऋत्विजः = याजकाः ।
 संयुक्ताः = स्त्रीसम्बन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयः = मातृपितृसम्बन्धिनो
 बान्धवाः । आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति ।
 आख्याग्रहणात्स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं भवति ।
 आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वर-
 पुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । भ्रातु-
 ष्पुत्रः । 'ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः' इति षष्ठ्या अलुक् । संयुक्तपुत्रः ।
 सम्बन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समा-
 सान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

पदमञ्जरी

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ संयुक्ताः स्त्रीसम्बन्धिनः श्यालादय
 इति । योगरूढिरेषा तेषाम्, यथा सम्बन्धिशब्दः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन
 बान्धवा इति । पितृसम्बन्धिष्वेव तु ज्ञातिशब्दो लोके प्रसिद्धः । आख्याग्रहणमा-
 चार्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भ्रातुष्पुत्र इति । कस्कादिषु पाठात्
 षत्वम् ॥

न्यासः

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ पूर्वणाचार्यादिभ्योऽपि परस्य पुत्रशब्द-
 स्थाद्युदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । तथा च समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । आख्या-
 ग्रहणादित्यादि । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथा चाख्याग्रहणे-
 ऽनिरस्ते तस्याचार्यादेः पर्यायाणां विशेषाणाञ्च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्र इति
 स्वरूपस्योदाहरणम् । उपाध्यायपुत्र इति पर्यायस्य । शाकटायनपुत्र इति विशेषस्य ।
 राजपुत्र इति स्वरूपस्य । ईश्वरपुत्र इति पर्यायस्य । नन्दपुत्र इति विशेषस्य ।
 ऋत्विक्पुत्र इति स्वरूपस्य । याजकपुत्र इति पर्यायस्य । होतुःपुत्र इति विशेषस्य ।
 संयुक्तपुत्र इति स्वरूपस्य । सम्बन्धिपुत्र इति पर्यायस्य । श्यालपुत्र इति विशेषस्य ।
 ज्ञातिपुत्र इति स्वरूपस्य । भ्रातुष्पुत्र इति विशेषस्य । 'कस्कादिषु च' इति षत्वम् ।
 तत्राचार्यशब्दः कृत्स्वरेणान्तस्वरितः । स हि चरेराङ्पूर्वस्य ण्यत् व्युत्पाद्यते । उपाध्याय-
 शब्दोऽन्तोदात्तस्थायादिस्वरेण, स 'इरुश्च' इति षजन्तो व्युत्पाद्यते । राजशब्द आद्यु-
 दात्तः; कनिन्प्रत्ययान्तत्वात् । ईश्वरशब्दोऽन्तोदात्तः; 'स्थेष्मास' इत्यादिना वरच्प्रत्य-
 यान्तत्वात् । नन्दशब्दोऽप्यन्तोदात्तः; अबन्तत्वात् । ऋत्विक्शब्दः 'ऋत्विग्दधृक्' इत्या-
 दिना क्निन्प्रत्ययान्तः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । याजकशब्दो ण्वुलन्तः; तेन कृत्स्वरेणाद्यु-

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥

‘उत्तरपदादिः’ इति वर्तते, ‘तत्पुरुष’ इति च। चूर्णादीन्युत्तरपदानि

• • पदमञ्जरी

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ ‘चूरी दाहे’ अस्मात् क्तः, चूर्णम्। ‘वा’ गतिः गन्धनयोः, ‘पा रक्षणे’—आभ्यां करिषब्द उपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे कः’, करिषम्, करिषम्। महेरित्ण, बहुलवचनात् शकेरपि भवति—शाकिनम्, ‘शकादिभ्योऽटच्’, शकटम्, तद्वहतीति शकटादण्—शाकटम्। द्राक् क्षरति द्राक्षा, पृषोद-
न्यासः

दात्तः। होतृशब्दस्तुल्यन्तत्वादाद्युदात्तः। संयुक्तशब्दः ‘गतिरनन्तरः’ इत्याद्युदात्तः। ‘स्यल वितर्के’—अस्माच्चुरादिणिजन्तात् पचाद्यचि स्यालशब्दोऽन्तोदात्तः। ‘शा’ इत्यस्मात् ‘क्तिञ्चौ च संज्ञायाम्’ इति ज्ञातिशब्दोऽन्तोदात्त ‘तृस्तृचौ शसिषदादिभ्यः’ इति प्रकृत्य भ्रातृशब्दस्तुल्यन्तो व्युत्पाद्यते, तेनाद्युदात्तः। संयुक्तशब्दोऽयमस्त्येव रुदिशब्दो यो विवाह-कृतेन सम्बन्धेन स्यालशब्दश्चुरादिषु वर्तते, अस्ति क्रियाशब्दो यः सर्वत्र केनचित् सम्बन्धेन वर्तते; तत्रेह रुदिशब्दस्य ग्रहणम्। कुत एतत्? आचार्यादीनां पृथग्रहणात्। यदि हि क्रियाशब्दस्य ग्रहणं स्यात्, तदा संयुक्तग्रहणेनैव निषिद्धत्वादाचार्यादीनां पृथग्रहणं न कुर्यात्। तेऽपि हि विद्यादिकृतेन सम्बन्धेन संयुक्ता भवन्त्येव। तस्माद्रुदिशब्दस्य ग्रहणम्। तेन क्रियाशब्दो यः संयुक्तशब्दस्तस्मात् प्रतिषेधो न भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ ‘चूरी दाहे’, अस्मान्निष्ठा, तेन चूर्णमन्तोदात्तम्। करिणः पातीति ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ पकारस्य पक्षे वकारो निपात्यते—करिपः, करिवः। कृत्स्वरेण याथादिस्वरेण वान्तोदात्तः। ‘महेरित्ण च’, बहुलवचनाच्छकेरपि भवति, शाकिनम्, प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम्। ‘शकादिभ्योऽटच्’ शकटम्। तद्वहतीति शकटा-दण् शाकटम्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। द्राग् द्रुतं क्षीयत इति द्राक्षा, पृषोदरा-दित्वात्। अन्तोदात्तोऽयं शब्दः। ‘तुस हस हस रस शब्दे’, ततो बहुलवचनाद् ‘इसि-मृग्रिण्वामिदमिलूपधुर्वाभ्यस्तन्’ इति तम्, निपातनादर्धश्च। तूस्तमाद्युदात्तम्। कुत्सितं दुनोतीति ‘किब् वचिप्रच्छि’ इत्यादौ सूत्रे किबिति योगविभागः। ‘डुडु उपतापे’ इत्यस्मादपि किप्, बहुलवचनादनित्यत्वाद्वागमशासनस्य तुगभावः, पूर्वपदस्य च बहुलवचनादेव मुम्—कुन्दु, तन्मिमीत इति ‘माब्धाने’ इत्यस्मात् कः, कुन्दुमो-ऽन्तोदात्तः। ‘उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्’ तेन दलग् आद्युदात्तः। ‘अत्यविच-मितमिनमि’ इत्यादिना सच्—चमसः, ततो जातिलक्ष्णो ङीष् चमसी। ‘चक तृत्तौ’

१-१. “‘वा गतिगन्धनयोः’, करिणं वातीति करिवः। ‘पा रक्षणे’, अस्मादपि ‘आतोऽनुपसर्गे कः’, करिपः” इति पाठा०।

२. सम्प्रति समुपलभ्यमाने धातुपाठे धातोरस्यानुपलभ्यमानत्वाद् निश्चितिरियं चित्त्या।

अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात्पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्गचूर्णम् । मसूरचूर्णम् ।

अप्राणिषष्ठ्या इति किम् ? मत्स्यचूर्णम् । षष्ठ्या इति किम् ? परमचूर्णम् ।

चूर्ण । करिप । करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम । दलप । चमसी । चक्कन । चौल ।

‘चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहात्’ इति सूत्रस्य पाठान्तरम् । तत्र ‘उपग्रह’ इति षष्ठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि पदमञ्जरी

रादिः । ‘तुस शब्दे’ ततो बहुलवचनात् क्तः, उपधादीर्घत्वं च । कुं दुनोति, कुत्सितं वा दुनोतीति क्तिप्, अस्मादेव निपातनात्तुगभावः, पूर्वपदस्य च मुम्—कुन्दुं मिमीति कुन्दुमः । दलेः कपन्, दलपः । ‘चमेरसच्’ चमसः, ततो जातिलक्षणो ङीष्—चमसी । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु’—अस्मात् पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाद् द्विवचनम्—चक्कनः । चक्कन इत्यन्ये पठन्ति, तत्रापि निपातनादेव रूपसिद्धिः । चोलस्यापत्यम् ‘द्वयचः’ इत्यण्—चौलः । एते चूर्णादयः । पूर्वाचार्योपचारेणेति । उपचारः = प्रयोगः ॥

न्यासः

इत्यस्मात् क्तिप्, चक् । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषुः’ तस्मादच्, कनः । चक्कनः । चोलस्यापत्यं चौलः, ‘द्वयञ्मगध’ इत्यादिनाण् । एते चूर्णादयः । मुद्गचूर्णमिति । ‘मुदि ग्रीर्गगौ’ इति मुद्गोऽन्तोदात्तः । मसूरचूर्णमिति । ‘मसेरुर्न्’ मसूर आद्युदात्तः । मत्स्यचूर्णमिति । मत्स्यः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ।

तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्तमेवेति । अनेन वृत्त्यर्थतां सूत्रयोर्दर्शयति । कथं पुनरुपग्रहः षष्ठ्यन्तमेव गृह्यते ? इत्याह—पूर्वाचार्योपचारेणेति । पूर्वाचार्या हि षष्ठ्यन्तमुपग्रह इत्येवमुपचरन्ति स्म । तेनेह पूर्वाचार्योपचारेण हेतुना षष्ठ्यन्तमेवोपग्रह इति गृह्यते । समासस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि त्रयः ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ ‘चेलखेटकडुककाण्डम्’ इत्यादिषु चतुर्षु योगेषु सन्निविष्टानि काण्डादीनि षट् गृह्यन्ते । यद्येवं तैरेव योगैरेषामाद्युदात्तत्वं सिद्धम्, तत् किमर्थमिदम् ? यत्र तैर्बिहितं ततोऽन्यत्रापि यथा स्यात्, प्राणिषष्ठ्याश्च मा भूदित्येवमर्थञ्च ।

भवन्ति । 'काण्डं गर्हायाम्' इत्युक्तम्, अगर्हायामपि भवति — दर्भ-
काण्डम्, शरकाण्डम् । 'चौरमुपमानम्' इत्युक्तम्, अनुपमानमपि
भवति — दर्भचौरम्, कुशचौरम् । 'पललसूपशाकं मिश्रे' इत्युक्तम्,
अमिश्रेऽपि भवति — तिलपललम्, मुदगसूपः, मूलकशाकम् । 'कूल
संज्ञायाम्' इत्युक्तम्, असंज्ञायामपि भवति — नदीकूलम्, समुद्रकूलम् ।
षडिति किम् ? राजसूदः ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

'कुण्ड'—शब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तते । 'कुण्डम्' इत्येतदु-
त्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् ।
शरकुण्डम् ।

वनमिति किम् ? मृत्कुण्डम् ॥

पदमञ्जरी

कुण्डं वनम् ॥ कुण्डशब्दोऽत्रेत्यादि । जनविशेषाभिधायी कुण्डशब्दस्तस्य
नान्तरेण सादृश्यम्, ततोऽन्यत्र वने वृत्तिः सम्भवतीति भावः । अन्ये तु—
वनेऽपि मुख्य एव कुण्डशब्द इत्याहुः । तत्र वनशब्देन विशेषणेन भाजन-
विशेषवाची निवर्त्यते, समुदायवाची चात्र वनशब्दः, न तूदकवाची, आह हि—
कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणमिति, तच्छब्देन पूर्वपदार्थः परामृश्यते ।
अपर आह—'वनसमुदाये' इति वक्तव्यम्, न तु वने' इति, तेन शरवणसमु-
दायः शरकुण्डशब्देनोच्यत इति ॥

• न्यासः

दर्भकाण्डमिति । 'दृढलिभ्यां भः' इति भप्रत्ययान्तो दर्भशब्दोऽन्तोदात्तः । 'तृणधान्या-
नाञ्च द्वयषाम्' इति वा । शरकाण्डमिति । शरशब्दोऽप्यनन्तरेणैव 'द्वयषाम्' इत्याद्यु-
दात्तः । एवं कुशशब्दोऽपि । तथा तिलशब्दोऽणि । पललमूलकशब्दावुक्तस्वरौ । नद-
डिति पचादिषु पठ्यते, तेन टित्वाच्चदशब्दान् ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः,
'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप् उदात्तत्वम् । तेन नदीशब्दोऽन्तोदात्तः ।
'पाटलापूलङ्काम्बासागरार्थानाम्' इति फिषा समुद्रशब्दोऽन्तोदात्तः । राजसूद इति ।
सूदशब्दः षड्भ्यः परः पठ्यते । तेनात्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । सर्वे च ते दर्भ-
काण्डादयः षष्ठीसमासाः ॥

कुण्डं वनम् ॥ कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तत इति । यथा कुण्डं

१. 'अप्राणिषष्ठ्या इति किम् ? देवदत्तकाण्डः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भी-
भगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्योदात्ताः ।

‘प्रकृत्या’ इत्येतदधिकृतम् ‘अन्तः’ इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं मदबह्वज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे
तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो
वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसौष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तौ ।

शितेरिति किम् ? दर्शनीयपादः । नित्यग्रहणं किम् ? शिति-
ककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपो विधीयते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शिति-
ककुद इति बह्वजुत्तरपदं भवतीति तेन न नित्याबह्वच् । अबह्वजिति

पदमञ्जरी

प्रकृत्या भगालम् ॥ भगालमित्यर्थग्रहणमित्याह—भगालवाचीति । अत्र च
व्याख्यानमेव शरणम् । भगालादयो मध्योदात्ता इति । ‘लघावन्ते द्वयोश्च
बह्वषो गुरुः’ इति वचनात् ॥

शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ अंसौष्ठशब्दावित्यादि । ‘अम्’ रोगे,
न्यासः

कस्यचिदुदकादेराश्रयस्तथा वनमपि । अतः कुण्डसादृश्येनात्र कुण्डशब्दो वने वर्तते ।
भवति हि सादृश्येन ताच्छब्दं यथा—अग्निर्माणवक इति । मृत्कुण्डमिति । अत्र कुण्ड
आकारविशेषो मृद्विकारे वर्तते, न वने । तेन समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ भगालमित्यर्थग्रहणम् ; अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य । अर्थ-
प्रधाने हि निर्देशे स्वरूपग्रहणं न भवतीत्युक्तम् । अर्थग्रहणे च सति तद्वाचिनामेतत्
कार्यं विज्ञायते । अत एवाह—भगालवाचीत्यादि । कुम्भीभगालमिति । कुम्भीशब्दः
‘वातेस्त्रीविषयादयोपधात्’ इति ङीष्न्तत्वादन्तोदात्तः । भगालादयो मध्योदात्ता
इति । ‘लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः’ इति फिषैषामाकारस्योदात्तत्वविधानात् ॥

शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ शितिपाद इति । शितिशब्दः ‘वर्णानां
तणतिनितान्तानाम्’ इति फिषाद्युदात्तः । अंसौष्ठशब्दावित्यादि । ‘अम् रोगे’
इत्यस्माद् ‘अमः सन्’ इति सन्प्रत्ययान्तोऽस्यशब्दो व्युत्पाद्यते । ओष्ठशब्दोऽपि ‘उषि-
कुषिगात्तिभ्यस्थच्’ इति यन्प्रत्ययान्तः । तेनैतौ प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तौ ।

दर्शनीयपाद इति । दर्शनीयशब्दोऽनीयर्-प्रत्ययान्तः । तेन ‘उपोत्तमं रिति’ इति

किम् ? शितिललाटः । बहुव्रीहविति किम् ? शितेः पादः शितिपादः ।
अभसदिति किम् ? शितिभसद् । शितिशब्द आद्युदात्तः ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयोगः ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

‘तत्पुरुषे’ इति वृत्तं, न ‘बहुव्रीहौ’ इति । गतेः कारकादुपपदाच्च
कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः ।
प्रकरणम् । प्रहारकः । प्रहरणम् । कारकात् — इध्मप्रव्रश्चनः । पलाश-
शातनः । श्मश्रुकल्पनः । उपपदात् — ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः ।
सर्वत्रैवात्र लिट्स्वरः ।

पदमञ्जरी

अमेः सन्, अंसः; ‘उष दाहे’, ‘उषिकुषिगान्तिभ्यस्थन्’, ओष्ठः । दर्शनीय-
शब्दोऽनीगर्-प्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । शितिशब्दः ‘वर्णानां तणतिनितान्तानाम्’
इत्याद्युदात्तः ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् ॥ प्रकारक इत्यादौ ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः ।
इध्मप्रव्रश्चानादौ कर्मणि षष्ठ्याः समासः, करणे ल्युट्, इध्मं प्रवृश्च्यते येन
सोऽत्र इध्मप्रव्रश्चनः, ‘शद्ल शातने’, णिच्, ‘शदेरगतौ तः’ । पलाशानि
शात्यन्ते येन स दण्डः पलाशशातनः । श्मश्रु कल्प्यते येन स क्षुरादिः श्मश्रु-
कल्पनः । ‘कृपू सामर्थ्ये’ ण्यन्तः, केवलो वा । ईषत्कर इति । एतदुपपदग्रहणस्य
न्यासः

मध्योदात्तः । ततोऽत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर एव भवति । एवमुत्तरेष्वपि प्रत्युदाहरणेषु ।
कथं पुनः ककुदशब्दो नित्यं बहुञ् न भवति ? इत्याह—ककुदस्यावस्थायां लोप
इत्यादि । शितिललाट इति । ‘लल ईप्सायाम्’, अस्माद् ‘उणादयो बहुलम्’
इत्याटप्रत्ययः, तेन ललाटशब्दो मध्योदात्तः । शितिपाद इति । शितेः पाद इत्यत्र
समासस्वर एव भवति । शितिभसदिति ‘शृट्भसोऽदिः’ इति भसच्छब्दो व्युत्पाद्यते ।
ततोऽयमन्तोदात्तः ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् ॥ प्रकारकः, प्रहारक इति । ण्वल् । प्रकरणमित्यादिषु
ल्युट् । ईषत्कर इत्यादिषु ‘ईषद्दुःसुषु’ इति खल् । यदत्राव्ययपूर्वपदं तत्र ‘तत्पुरुषे
तुल्यार्थ’ इत्यादिना प्राप्तेऽव्ययस्वरे तदपवादार्थं वचनम् । अन्यत्र तु समासस्वरे प्राप्ते ।
प्रकारक इत्यादौ तु ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः । कारकादिति । षष्ठी तु ‘कर्तृकर्मणोः
कृति’ इति कर्मणि कारके वेदितव्या । इध्मादयो हि व्रश्चनक्रियाया व्याप्नुमिष्ठतमत्वात्

गतिकारकोपपदादिति किम् ? देवदत्तस्य कारको देवदत्तकारकः ।
देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठी ।

पदमञ्जरी

साक्षादुदाहरणम् । सुदुरोस्तु गतित्वादपि सिद्धम्, स्तम्बेरमादौ च कारकत्वात् ।
उच्चैःकृत्य, उच्चैःकारमित्यादिकमप्युपपदग्रहणस्यैवोदाहरणम् ।

देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठीति । न कर्मलक्षणा, तथा हि सति कारक-
मेव देवदत्तः स्यात्, 'तृजकाभ्यां कर्तरि च' इति समासप्रतिषेधप्रसङ्गश्च ।

अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् ? निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिरित्यत्र मा
भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम्, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा
भवन्ति, न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः, कारकमपि क्रियाया एव सम्भ-
वति, उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययानिमित्तमुच्यते; तदेवं
गत्यादिभिस्त्रिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते, धातुश्च क्रियावाची,
धातोश्च द्वये प्रत्ययाः—कृतः, तिङश्च; तत्र तिङन्ते समासाभावात्कृदन्तमेव
सम्भवतीति; अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतित्वनिबन्धनः समासः, किं तर्हि ?
सुबिति योगविभागनिबन्धनः ? धातुप्रत्ययसमुदायपस्मिहार्थं तु; अन्यथा
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनाद्धातुमेव प्रति गतित्वाद्धातावेवोत्तरपदे स्वरः
स्यात्—प्रणीः, उन्नीरिति; इह न स्यात्—प्रणायकः, उन्नायक इति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्; 'यत्क्रियायुक्ताः' इति नैवं विज्ञायते—यस्य क्रिया
यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति, एवं विज्ञायमाने त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातो-
रेव क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः, कथं तर्हि विज्ञायते ? या
न्यासः

कर्मभावमनुभवन्ति । ईषत्कर इत्यादौ तु 'उपपदमितिङ्' इति समासः । तत्र प्रशब्दः
'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तः । इध्मशब्दो हि 'इषियुधीन्धि' इत्यादिना मक्प्रत्य-
यान्तत्वादन्तोदात्तः । 'शो तनूकरणे', पलं श्यतीति 'आतोऽनुपसर्गे कः' । पलाशः
कृत्स्वरेण याथादिस्वरेण वान्तोदात्तः । 'शदेर्णिजन्तस्य 'शदेरगतौ तः' इति तकारे कृते
ल्युटि शातन इति भवति । 'श्मनि श्रयतेर्ङुन्' इति निस्वरेण श्मश्रुशब्द आद्यु-
दात्तः । 'कृपू सामर्थ्ये' इत्यस्य ल्युटि 'कृपो रो ला' इति लत्वे कृते कल्पन इति
भवति । ईषच्छब्दोऽन्तोदात्तः; स्वरादिषु तथाभूतेषु तथाभूतस्यैव पाठात् । सुदुरावाद्यु-
दात्तौ; प्रादिषु तथाभूतयोः पाठात् । सर्वत्रैवात्र लिट्स्वर इति । स पुनः प्रत्ययात्
पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठीति । कर्मणि षष्ठीत्वं निराकरोति । कर्मषष्ठ्यां
ह्यस्यां कारकमेव देवदत्तः स्यात्, तथा च प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते ।

कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचिततराम्, प्रपचिततमाम् — इत्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम्, तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके ।

पदमञ्जरी

क्रिया यत्क्रिया तं क्रियालक्षणमर्थं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, केवलायाश्च क्रियाया वाचकमुत्तरपदं नास्तीति क्रियाविशिष्टसाधनवाचिनि प्रणीः, प्रकारक इत्यादौ क्रियायां सिद्धताभिधायिनि, प्रभवनमित्यादौ च सर्वत्र भविष्यतीति नार्थ एतेन कृद्ग्रहणेन ? अत आह—कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः ।

यदि तर्हि विस्पष्टार्थमपि तावत्कृद्ग्रहणं क्रियते; आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति—प्रपचिततराम्, प्रपचिततमामिति, ततश्च समासस्वरं बाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यात् इत्यत आह—प्रपचिततरामित्यादि । अत्र हि प्रशब्दस्य तरबन्तेन समासः, नामन्तेन । कथम् ? अन्तरङ्गत्वाद्वातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते, प्रपचित्यस्यामवस्थायां सुबभावात् समासो न कृत इत्येतावत्, ततस्तिङ्, तस्यामप्यवस्थायां सुबभावः, ततस्तरप्, तद्धितान्तत्वात्सुप्, तेन समासः, ततश्चाप्प्रत्ययः, तत आम्स्वरः सतिशिष्टः । कथं पुनस्तरबन्तेन समासः ? कथं च न स्यात् ? 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनम्' इति वचनात् ; नात्र कृद्धिरेव समास इति नियम्यते, किं तर्हि ? यदि गत्यादीनां समासो भवति तेनतेन लक्षणेन, तदा कृद्धिः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति; ननु चैवमपि तरबन्तेन समासो न लभ्यते, किं कारणम् ? असुबन्तत्वात् ; प्रातिपदिकाधिकाराद्धि तत एव 'किमेत्तिङव्ययघात्' इत्याम् भवति, न सुबन्तात्, न च गतिकारकोपपदानामित्येतदस्ति, न्यासः

अथ कारकग्रहणं किमर्थम्, निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कोशाम्बिरित्यत्र मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति; तथा हि—यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति, न हि कौशाम्बीशब्दः क्रियावाची, तत् कुतस्तं प्रति निसोऽत्र गतिसंज्ञा ? इत्यत आह—कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । यदि तर्हि कृद्ग्रहणं क्रियते, प्रपचिततरामित्यत्र प्रकृतिस्वरो न प्राप्नोति । ततश्च समासस्वरं बाधित्वाव्ययस्वर एव स्यात् ? इत्यत आह—प्रपचिततरामित्यादि । अत्र हि पचितिशब्दादतिशयविवक्षायां तरसपमौ । ततस्तरबाद्यन्ते 'कुगतिप्रादयः' इति प्रशब्दस्य समासः । समासे तु कृते पूर्वपदस्य 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना प्रकृतिस्वरः । पश्चात् 'किमेत्तिङव्यय' इत्यादिनामुः । आमन्तस्य च 'आद्युदात्तश्च' इति प्रत्ययस्वरः प्रासः, सोऽव्ययस्वरे सति सतिशिष्टः, सतिशिष्टस्य च बलीयस्त्वमुक्तम् । तेन यद्यप्यनेनामन्तस्य कृद्ग्रहणे क्रियमाणे सति प्रकृतिस्वरो भवति,

प्रपचतिदेश्याद्यर्थं तु कृद्ग्रहणं दृश्यत एव ॥

पदमञ्जरी

अकृदन्तत्वात् ? अत्राहुः—‘घकालतनेषु’ इति ज्ञापकात्सुबन्तादेव सर्वे तद्धिताः, ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं तु वृद्धाद्यर्थमेवाधिक्रियते, ततश्चाप्युत्पत्तये यः सुप् तदन्तेन समास इति । अपर आह—‘कुगतिप्रबन्धः’ इत्यत्रातिङ्गिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिकर्षादुत्तरपदमसुबन्तमेव समस्यते, ततश्च तरबन्तेन समासो लभ्यत इति ।

इत्येक इति । अस्य कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्, न चामन्ते दोषप्रसङ्ग इत्येवं केचिद्व्याचक्षते ।

प्रपचतिदेश्याद्यर्थं त्वित्यादि । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । आदिशब्देन प्रपचितिकल्पम्, प्रपचतिदेशीयम्, प्रपचतिरूपमित्येतेषां ग्रहणम् । प्रपचतिदेश्यादावर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । एतदुक्तं भवति—‘न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम्, अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टस्वरान्तरं नास्ति, तत्रायं स्वरो मा भूद्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनं दृश्यते’ इति । इदं तु वक्तव्यम्—प्रपचितितरामित्यादौ तरबन्तेन समासे पश्चादाम् भवन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पचितितरशब्दस्यैव घान्तत्वात् तत एव स्यात् । तत्र को दोषः ? सोपसर्गस्य सङ्घातस्यैकपद्याभावाद् आम्प्रपचितितरां देवदत्तेत्यादौ ‘आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके’ इत्येष विधिर्न स्यात्, शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्यात् ; भिन्नपदत्वात् । तस्मात् प्रशब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यः, न तरबन्तेन । तत्र समासत्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपद्यं भवति । स्वरे तु दोषप्रसङ्गात् कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम्, प्रपचतिदेशीयादौ का गतिरिति न विद्मः ॥

न्यासः

तथाप्याम्स्वरो भवत्येव; तस्य सतिशिष्टत्वात् । अथ कथं तरबाद्यन्तेन समासः ? कथञ्च न स्यात् ? ‘गतिकारकोपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः’ इति वचनात् ? नैष दोषः; अत्र हि द्वे दर्शने गतिकारकोपदात् कृद्भिरेव समासो भवति, स च प्राक् सुबुत्पत्तेरित्येकं दर्शनम् ; गतिकारकोपदानामविशेषेण समासो भवति, कृद्भिस्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरिति द्वितीयम् । तत्र द्वितीये दर्शने युज्यत एव तरबाद्यन्तेन समासः । तत्र कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यनेन सम्बद्धम् । एक आचार्याः कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्येव व्याचक्षत इत्यर्थः ।

प्रपचतिदेश्याद्यर्थं त्वित्यादि । तुशब्दः पूर्वस्माद् व्याख्यानाद् विशेषद्योतनाय । प्रपचतिदेश्य आदिर्द्वयं स प्रपचतिदेश्यादि । आदिशब्देन प्रपचतिदेशीय इत्यस्य

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

‘प्रकृत्या’ इति वर्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । वनस्पतिः । वन-पतिशब्दाद्युदात्तौ, पारस्करप्रभृतित्वात् सुट् ।

बृहस्पतिः । बृहतां पतिः, ‘तद्वृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च’ इति सुट्, तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति ।

शचीपतिः । शचीशब्दः ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङीष्न्तत्वादन्तो-
दात्तः । केचित्तु शाङ्गैरवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः ।

तनूनपात् । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययः, तेन तनूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात्, क्विबन्तः ‘नभ्राणनपात्’ इत्यादिना-
ऽऽद्युदात्तो निपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् ।

पदमञ्जरी

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ वनशब्दः ‘नन्विषयस्यानिसन्तस्य’ इत्याद्यु-
दात्तः, ‘पातेर्ङितिः’ पतिः ।

तनुशब्दोऽन्तोदात्त इति । केचित्तु तस्याप्याद्युदात्तत्वमत्र निपातयन्ति, तथा
च ‘तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरः’ इत्याद्युदात्तमधीयते ।

न्यासः

ग्रहणम् । प्रपचतिदेश्यादावर्थः प्रयोजनं यस्य तत् प्रपचतिदेश्याद्यर्थम् । कृद्ग्रहणं
दृश्यत इति । एवम् ‘ईषदसमातौ कल्पन्देश्यदेशीयरः’ इत्यत्र ‘तिङश्च’ इत्यनुवृत्तेः
प्रपचतिशब्दाद् देश्यदेशीयरौ । तदन्तेन च प्रशब्दस्य गतिसमासे कृद्ग्रहणं न क्रियेत ।
तथा प्रपचतिदेश्यः, प्रपचतिदेशीय इत्यत्राप्युत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यात्, न चेप्यते ।
तस्मादिह मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणं दृश्यत एव । तस्मादेतन्न विस्पष्टार्थम् । तदपि तु
प्रपचतिदेश्य इत्यादौ विषये मा भूदित्येवमर्थमित्यमिप्रायः ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ वनशब्दः ‘नन्विषयस्यानिसन्तस्य’ इत्याद्युदात्तः ।
पतिशब्दोऽपि प्रत्ययस्वरेण । स हि ‘पातेर्ङितिः’ इति ङितिप्रत्ययान्तः । बृहदित्यन्तो-
दात्तमित्यादि । बृहच्छब्दः ‘वर्तमाने पृषद्बृहन्महजगच्छतृवच’ इति केवलमन्तोदात्तो
यद्यपि निपातयते, तथापि बृहस्पतिरित्यत्राद्युदात्तत्वं निपातयति ।

तनोतेरौणादिक ऊप्रत्यय इति । ‘कषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः’ इत्यनेन

नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा एवं शंसन्तीति वा नराशंसः । 'नृ नये', अबन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दोऽपि घबन्तः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् ।

शुनःशेषः । शुन इव शेषोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र 'शेषपुच्छ-
लाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम्' इति षष्ठ्या अलुक् । उभावाद्युदात्तौ ।

शण्डप्रकौ । शण्ड-पर्कशब्दौ घबन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वे
'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् ।

पदमञ्जरी

नरा अस्मिन्नित्यादि । शंसेः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यधिकरणे
वा घञ् । अबन्त इति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि 'ऋदोरप्' ।

शुनःशेष इति । बहुव्रीहिः । 'शुनः पुच्छशेषलाङ्गूलेषु' इत्यनेन षष्ठ्या
अलुक् । उभावाद्युदात्ताविति । श्वन्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण, शेषशब्दः 'स्वाङ्ग-
शिष्टामदन्तानाम्' इत्यनेन । 'शिष्ट' इति सर्वादीनां संज्ञा, स्वाङ्गवाचिनां
शिष्टामदन्तानां चादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः । 'शडि रुजायाम्' पचाद्यच् शण्डः,
ग्रामादित्वादाद्युदात्तः ।

मर्चयतेः 'इणभीकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन् , 'तितुत्र' इत्यादिना
इट्प्रतिषेधः, कुत्वम्—पर्कशब्द आद्युदात्तः ।

न्यासः

तन्शब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयतीत्यनेन 'पा रक्षणे' इत्यस्मान्नपादित्येतन्निपात्यत
इति दर्शयति । न पातयतीत्यनेनापि । 'नलोपो नजः' इति नलोपः प्राप्नोति, 'न
आन्नपात्' इत्यादिना प्रकृतिभावान्न भवति ।

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति । एतेनाधिकरणसाधनं शंसशब्दं दर्शयति । एवं
शंसन्तीत्यनेनापि कर्मसाधनम् । 'शंस स्तुतौ' -- इत्यस्माद् 'अकर्तरि च कारके' इति
घञ् । अबन्त इति । 'ऋदोरप्' इत्यनेन ।

शुनःशेष इति । बहुव्रीहिरयम् । तेनात्र पूर्वपदस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम् ।
उभावाद्युदात्ताविति । तत्र श्वन्शब्दः 'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना कर्निन्प्रत्ययान्तो
व्युत्पाद्यते । शेषशब्दो 'वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च' इत्यमुन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते,
तेन द्वावपि तावाद्युदात्तौ ।

शण्डपर्कशब्दाविति । 'शडि रुजायाम्' इत्यस्य घञि शण्ड इति भवति । 'पृची
सम्पर्के' इत्यस्यापि तत्रैव पर्क इति भवति ।

तृष्णावरूनी । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः, वरूनीशब्दो ग्रसितादिसूत्रे
निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् ।

बम्बविश्ववयसौ । बम्बशब्दोऽन्तोदात्तः । विश्ववयःशब्दोऽपि
'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं
पूर्ववत् ।

मर्मृत्युः । मरिति मृभो विच्प्रत्ययः । मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः ।

द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थः, अनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु
पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे
पदमञ्जरी

तृष्णाशब्द इति । तृषेर्निष्ठायामस्मादेव निपातनादिङभावः, 'निष्ठा च
द्वयजनात्' इत्याद्युदात्तत्वम् ।

'लवि अवसन्सने', पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाल्लकारस्य वकारः,
विश्वानि वयांस्यस्य विश्ववयाः, मृडः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच्—
मरिति । 'भुजिमृडभ्यां युक्त्युक्तौ'—मृत्युः ॥

न्यासः

तृष्णाशब्द आद्युदात्त इति । स हि तृषेर्निष्ठायां व्युत्पाद्यते । तेन 'निष्ठा च
द्वयजनात्' इत्याद्युदात्तः ।

बम्बशब्द इति । 'लवि अवसन्सने', अस्य च पचाद्यचि व्युत्पादित्वादस्मादेव निपात-
नाद्वत्त्वम् । विश्ववयःशब्द इति । विश्वं व्यो यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायाम्' इति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः । तयोरिति । बम्बविश्ववयःशब्दयोः ।

मृडो विच्प्रत्यय इति । 'विजुपे छन्दसि' इत्यतो विजित्यनुवर्तमाने 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यते' इति विच् । मृत्युशब्दोऽन्तोदात्त इति । 'भुजिमृडभ्यां युक्त्युक्तौ' इति
तृकप्रत्ययान्तत्वात् ।

द्वन्द्वानामित्यादि । येऽत्र द्वन्द्वाः, तेषामदेवताद्वन्द्वार्थः पाठः । देवताद्वन्द्वे हि
'देवताद्वन्द्वे च' इत्यनेनैव सिद्धम् । अनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्चेति । द्वन्द्वानां पाठः ।
यदि हि तेषामिह पाठो न स्यात्, तदा 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधादन्तोदात्तत्वं
स्यात् ॥

भवतः । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । 'ऋज्रेन्द्राग्र' इति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्प्रत्ययान्तः । वरुण उन्प्रत्ययान्तः, तेनाद्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावुदात्तौ, तेन इन्द्राबृहस्पती — इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति ।

देवताग्रहणं किम् ? प्लक्षन्यग्रोधौ । द्वन्द्वग्रहणं किम् ? अग्निष्टोमः ॥ ^{अग्निष्टोमः}

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ, पृथिवीरुद्रपूषमन्थिर्वर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्नि-वायुशब्दावन्तो-दात्तौ ।

पदमञ्जरी

देवताद्वन्द्वे च ॥ उदाहरणेषु 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् । अत्र त्रय उदात्ता इति । त्रयाणां पदानामादयः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ अग्निशब्दः 'अङ्गेर्निर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययान्तः । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य ण्', युक्, वायुः ।

न्यासः

देवताद्वन्द्वे च ॥ इन्द्रासोमाविति । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् । ऋज्रेन्द्रेत्यादि । 'वृधिवपिभ्यां रन्' इत्यतो रन्वित्यनुवर्त्तमाने 'ऋज्रेन्द्र' इतीन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तो निपात्यते, तेनाद्युदात्तः । सोम इति मन्प्रत्ययान्त इति । तेन सोऽप्याद्युदात्त एवेत्यभिप्रायः । मन्प्रत्ययान्तत्वं न तस्य 'षुञ् अभिषवे' इत्यस्माद् 'अर्त्तिस्सुसुहुष्' इत्यादिना मन्प्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्पादितत्वात् । वरुण उन्प्रत्ययान्त इति । 'कृवदारिभ्य उन्' इति । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादिषु पठ्यते, तत्र च पूर्वोत्तरपदयोर्युगपदाद्युदात्तत्वं विधीयते, तेन द्वावुदात्तौ । तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता इति । इन्द्रशब्दादयः ।

प्लक्षन्यग्रोधाविति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । एवमग्निष्टोम इत्यत्रापि । षष्ठीसमासश्चायम् । समासस्वरापवादो योगः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ अग्निवायुशब्दावन्तोदात्ताविति । अग्निशब्दः 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' इति वर्तमाने 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निप्रत्य-

१. 'नित्पादाद्युदात्तः' इत्यधिकमन्यत्र पुस्तके ।

उत्तरपदग्रहणम् 'अनुदात्तादौ' इत्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषणं मा भूदिति ।

'अनुदात्तादौ' इति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ।

अपृथिव्यादिष्विति किम् ? द्यावापृथिव्यौ । द्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ।

रुद्र — सौमारुद्रौ । 'रोदेर्णिङ्' इति रुद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ।

पदमञ्जरी

उत्तरपदग्रहणमित्यादि । अन्यथाऽस्मिन्प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः, नोत्तरपदम् ; तत्र 'अनुदात्तादौ' इति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्चन्द्रसूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात् । उत्तरपदग्रहणे तु सति तस्यैव श्रुतस्य 'अनुदात्तादौ' इत्येतद्विशेषणं भवति ।

अनुदात्तादावित्यादि । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः न्यासः

यान्तः । वायुशब्दोऽपि 'कुवापाणि' इत्यादिनोष्प्रत्ययान्तः, तेन प्रत्ययस्वरेण द्वाष्वप्यन्तोदात्तौ ।

अथोत्तरपदग्रहणं किमर्थम्, यावतां 'अनुदात्तादौ' इति सप्तम्येवात्रानुदात्तादेरपदत्वं बोधयिष्यति ? इत्यत आह—उत्तरपदग्रहणमित्यादि । इह हि प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निर्दिष्टः, नोत्तरपदम् । तत्रानुदात्तादाविति सप्तमी द्वन्द्वस्यैव विशेषणमापद्यते—अनुदात्तादौ द्वन्द्वे स्वरोऽयं न भवतीति, ततश्चेह प्रतिषेधः स्यात्—चन्द्रसूर्याविति । चन्द्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वादननुदात्तादिरयं द्वन्द्वः । उत्तरपदग्रहणे तु सति द्वन्द्वे सप्तम्यां विहितायामनुदात्तादित्येतदुत्तरपदस्य विशेषणं सम्पद्यते । तस्मादुत्तरपदविशेषणमेतद् यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषणं मा भूदित्येवमर्थमुत्तरपदग्रहणम् ।

अनुदात्तादाविति । असत्येतस्मिन् विशेषणे विधिरपि देवताद्वन्द्व उच्यते, प्रतिषेधोऽपि ; ततश्च तयोर्विषयविभागो न स्यात् ; एवञ्च समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । अनुदात्तादावित्यस्मिन् सति यत्रानुदात्ताद्युत्तरपदो देवताद्वन्द्वस्तत्र प्रतिषेधः स्यात्, ततोऽन्यस्त्विधिरिति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो भवति । अतो विषयविभागार्थमनुदात्तादावित्युच्यते ।

पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्त इति । गौरादिषु पाठात् ।

रोदेर्णिङ् चेति । 'रुद्रि' अश्रुविमोचने' इत्यस्माज्ज्यन्तात् 'स्फायितश्चि' इत्यादि-सूत्राद्रगित्यनुवर्तमाने 'रोदेर्णिङ्' इति रक्, तेन रुद्रोऽन्तोदात्तः ।

पूषन्-इन्द्रापूषणौ । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इति पूषान्तोदात्तो निपात्यते ।
मन्थिन् - शुक्रामन्थिनौ । मन्थोऽस्यास्तीति मन्थी, इन्नन्तत्वा-
दन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवन्त एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

'अन्तः' इत्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समास-
स्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति - 'थाथ-
घञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इति । सुनीथः । अवभृथः' ॥

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ, अथ, घञ्, क्त, अप्, इत्र, क - इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां
गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीथः । अवभृथः ।
'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' इति 'अवे भृथः' इति च कथन्प्रत्य-
यान्तावेतौ । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात् ।

अथ - आवसथः । उपवसथः । 'उपसर्गे वसेः' इत्यथन्प्रत्ययः ।

घञ् - प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः ।

क्त - दूरादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः ।

पदमञ्जरी

प्रसज्येत । 'प्रथेः शिवन् सम्प्रसारणं च' । शुक्रशब्दोऽयम् 'ऋजेन्द्राग्र'
इत्यादिना निपातितोऽन्तोदात्तः ॥

अन्तः ॥ तत्र समासस्योत्तरपदस्येति । कचित् समासस्यान्त उदात्तो भवति,
कचिदुत्तरपदस्येत्यर्थः । विषयविभागमुत्तरत्र दर्शयिष्यति ॥

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ आद्युदात्तमुत्तरपदं स्यादिति । यदीदं नोच्ये-
तेति भावः ।

दूरादागत इति । अत्र कर्मणि क्तः, ग्रामादिरभिधेयः, कृता आङो गति-
न्यासः

शुक्रामन्थिनाविति । शुक्रशब्दः 'ऋजेन्द्र' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्ता, तेनाद्युदात्ता ॥

अन्तः ॥ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेणाद्यु-
दात्तमुत्तरपदं स्यादिति । यदीदं नारम्येतेति भावः ।

उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्यय इति । तत्र 'शीङ्गपिरुगमिवञ्चि' इत्यादिना
यप्रत्ययानुवृत्तेः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन मध्योदात्तमुत्तरपदं स्यात् ।

अच् — प्रक्षयः । प्रजयः । 'क्षयो निवासे', 'जयः करणम्' इति
आद्युदात्तौ क्षयजयशब्दौ प्रयोजयतः ।

अप् — प्रलवः । प्रसवः ।

इत्र — प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् ।

पदमञ्जरी

समासे 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिभावे चागत इत्याद्युदात्तम्, तेन 'स्तोकान्तिक-
दूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति समासः, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक्, तत्र
कारकात्परमागतमित्येतत् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं स्यात् । विशुष्क इति ।
शुषेरकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, 'शुष्कधृष्टौ' इत्याद्युदात्तत्वम्, ततो गतिसमासः ।
आतपशुष्क इति । नायम् 'सिद्धशुष्क' इति सप्तमीसमासः, 'सप्तमी सिद्धशुष्क-
पक्षबन्धेष्वकालात्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गात् । तस्मात् 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' इति समासः ।

प्रक्षयः, प्रजय इति । 'एरच्' । ननु च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवात्रान्तो-
दात्तोत्वं सिद्धम् ? अत आह—क्षयो निवास इत्यादि ।

प्रलवः प्रसंव इत्यादि । 'ऋदोरप्' ।

प्रलवित्रमिति । 'अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' ।

न्यासः

दूरादागत इति । गमेः क्तः, 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः,
आगतशब्देन 'स्तोकान्तिकार्थ' इत्यादिना समासः, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् ।
शुष्क इति । 'शुषः कः' इति कादेशः । उभयत्रात्र कर्मणि निष्ठा । तत्र 'गतिरन्तरा'
इति प्राप्ते तदपवाद उत्तरपदान्तोदात्तत्वं विधीयते । यदा तु कर्तरि क्तः, तदा तु
कृत्स्वरेणोत्तरपदस्य प्रकृतिभावे सत्यन्तोदात्तत्वं सिद्धमेव । ननु च शुषिरकर्मकं, तस्य
कृतः कर्मणि निष्ठा ? अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवतीत्यदोषः । आतपशुष्कमिति ।
'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । अत्र 'तत्पुरुषे-वृत्त्यर्थ' इत्यादिना पूर्वपदं
पूर्वपदप्रकृतिस्वरं स्यात् । पूर्वपदं पुनरत्र पचाद्यनन्तत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ।

प्रक्षयः, प्रजयः इति । 'एरच्' । ननु च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनैवात्रोत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं भविष्यति ? इत्यत आह—क्षयो निवास इत्यादि । यदा 'क्षयो निवासे' 'जयः
करणम्' इति आद्युदात्तौ क्षयजयशब्दौ भवतः, तदा कृत्स्वरेण मध्योदात्तत्वं स्यात् ।

प्रलवित्रम्, प्रसवित्रमिति । 'अर्त्तिलूधूसूखन' इत्यादिनेत्रः । अत्र कृत्स्वरे सति
प्रत्ययस्वरं स्यात् । तेनोत्तरपदं मध्योदात्तं स्यात् ।

क - गोवृषः, खरीवृषः । गां वर्षति, खरीं वर्षतीति मूलविभुजा-
दित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । 'इगुपध' इति कप्रत्ययः । 'वृषा-
दीनां च' इति वृषशब्द आद्युदात्तः ।

गतिकारकोपपदादित्येव - सुस्तुतं भवता ।

कर्मप्रवचनीयेऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

'सु' इत्येतस्मादुपमानाच्च परं कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ।
सुकृतम् । सुभुक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् - वृकावलुप्तम् । शशप्लु-
तम् । सिंहविनर्दितम् । सुशब्दाद् 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्ते उपमाना-
दपि 'तृतीया कर्मणि' इति, अयमपवादः ।

गतिकारकोपपदादित्येव - सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

पदमञ्जरी

गोवृष इति । 'वृषु मृषु सेवने' । सुस्तुतमिति । 'सुः पूजायाम्', 'अतिरति-
क्रमणे च' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, 'स्वती पूजायाम्' इति प्रादिसमासः ॥

सूपमानात् क्तः ॥ वृकावलुप्तमित्यादि । 'लृप् छेदने', 'च्युङ् प्रुङ् प्लुङ्-
गतौ', 'नर्द गर्द शब्दे' - सर्वत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । वृकै-
रिवावलुप्तमित्यादिविग्रहः । उपमानादपीत्यादि । अत्रेतिशब्दस्यानन्तरं प्राप्त
इत्यस्यानुषङ्गः ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ सम्भूतादयः शब्दा रामायणादीनां संज्ञाः,
न्यासः

गोवृष इति । 'पृषु वृषु मृषु सेवने', अत्र 'उपपदमतिङ्' इति समासः, 'गति-
कारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् ।

सुस्तुतमिति । 'सुः पूजायाम्', 'अतिरतिक्रमणे च' इति स्वती कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ ।
अत्राव्ययस्वर एव भवतीति, तत्पुरुषे वृत्त्यर्थः इत्यादिना ॥

सूपमानात् क्तः ॥ सुपीतमिति । 'धुमास्था' इत्यादिसूत्रेणेत्यम् । वृकावलुप्त-
मिति । 'छुप् छेदने' । शशप्लुतमिति । 'च्युङ् न्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ' । सिंहवि-
नर्दितमिति । 'नर्द शब्दे' । सर्वत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । वृकैरि-
वावलुप्तमित्यादिविग्रहः ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति
आचितादीन्वर्जयित्वा । सम्भूतो रामायणः । उपहृतः शाकल्यः । परि-
जग्धः कौण्डिन्यः । सम्भूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः ।

‘गतिरनन्तरः’ इत्यत्र हि ‘कर्मणि’ इत्यनुवर्तते, तद्वाधनार्थं चेदम् ।
धनुष्वाता नदी । कुदालखाता नगरी । हस्तिमृदिता भूमिः । ‘तृतीयो
कर्मणि’ इति प्राप्तिरिह बाध्यते ।

पदमञ्जरी

रामायणशब्दो नपुंसकलिङ्गः, प्रायेण तु पुल्लिङ्गः पठ्यते । उपहृत इति । हेओ
निष्ठायां यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । परिजग्ध इति । अदो जग्धिरादेशः ।
प्राप्त्यर्थाद्भवतेरिति । चुरादौ ‘आधृषाद्वा’ इत्यधिकारे ‘भू प्राप्तावात्मनेपदी’
इति पठ्यते ।

किं पुनः कारणं प्रयत्नेन कर्मणि क्त उपपाद्यते ? अत आह—गतिरनन्तर
इत्यत्र हीति । तद्वाधनार्थञ्चेदमिति । प्रकृतोदाहरणंभिप्रायमेतद्, न सूत्राभि-
प्रायम् । धनुष्वातेति । ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य’ इति षत्वम् ।

न्यासः

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ उपहृत इति । हेओ निष्ठा, ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना
संप्रसारणम्, ‘हलः’ इति दीर्घः । परिजग्ध इति । ‘अदो जग्धिर्त्यसि किति’ इत्य-
देर्जग्धिरादेशः । ‘अष्टस्तथोघोऽधः’ इति षत्वम् । कर्मणि क्त इति । भवतेरकर्मकत्वात्
कर्मनिष्ठा नोपपद्यत इति सम्भूत इति कर्तरीयं निष्ठेति कस्यचिद् भ्रमः स्यात्, अतस्त-
विराकरणायाह—सम्भूत इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां भवतिरत्र प्राप्तौ वर्तते । ये च
प्राप्त्यर्थास्ते नियोगतः प्राप्त्यैव कर्मणा सकर्मका भवन्ति । यथा—‘णीञ् प्रापणे’ इत्येव-
मादयः । तस्मात् प्राप्त्यर्थाद् भवतेः सम्भूत इत्यत्र कर्मणि क्तः ।

किं पुनः कारणं कर्मणि क्त इष्यते ? इत्याह—गतिरनन्तर इत्यत्र कर्मणीत्य-
नुवर्तते । ततः किम् ? इत्याह—तद्वाधनार्थं चेदमिति । ‘गतिरनन्तरः’ इत्यत्र हि कर्म-
णीत्यनुवर्तते, इदञ्च सूत्रम्, तद् ‘गतिरनन्तरः’ इत्यस्यैव वाधनार्थम् । एवं चैतद्
गतिस्वरस्य बाधकं भवति, यदि कर्मणि क्तो विहितः । तदन्तस्योत्तरपदस्यानेनान्तोदा-
त्तत्वं विधीयते, नान्यथा । तस्मात् सम्भूत इत्यत्र कर्मणि क्तो द्रष्टव्य इत्यभिप्रायः ।
धनुष्वातेति । ‘खनु अवधारणे’, ‘जनसनखनाम्’ इत्यात्वम् । ‘कर्तृकरणे कृता बहुम्’
इति समासः । एवं कुदालखातेत्येवमादावपि । धनुःशब्दः ‘नन्विषयस्यानिसन्तस्य’

१. ‘कृषिः’ इति पाठः ।

अनाचितादीनामिति किम् ? आचितम् । पर्याचितम् । आस्था-
पितम् । परिगृहीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रश्लिष्टम् । उपहृतम् ।
उपस्थितम् ॥

* संहिताऽगवि * । संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा, तदा-
ऽन्तोदात्तो न भवति । यदा तु गोः संज्ञा, तदाऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् ।
प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्तवः । आकर्षेऽवहितः । अवहितो भोगेषु ।

खट्वारूढः । कविशस्तः ।

पदमञ्जरी

‘चिब् चयने’, ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’, ण्यन्तः केवलश्च, ‘ग्रह उपादाने’, ‘वच
परिभाषणे’, ‘पद गतौ’, ‘श्लिष आलिङ्गने’, ‘डुधान् धारणपोषणयोः’—सर्वत्र
कर्मणि क्तः, एते आचितादयः ।

संहिताऽगवीति गणसूत्रम्, तद् व्याचष्टे—यदा गोरन्यस्येति ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ ‘वृधु वृद्धौ’, ‘यु मिश्रणे’, ‘डुधान् धारणे’, ‘रुह बीज-
जन्मनि’, ‘शसु हिंसायाम्’ । खट्वारूढ इति । ‘खट्वा क्षेपे’ इति समासः ।

न्यासः

इत्याद्युदात्तः । कुदालशब्दः ‘लघावन्ते’ इत्यादिना मध्योदात्तः । हस्तिमृदितेति ।
‘मृदं धोदे’ हस्तिशब्दः ‘हस्ताज्जाती’ इतीनिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ।

आस्थापितमिति । तिष्ठतेर्णिच्, ‘अर्तिहो’ इत्यादिना पुक् । परिगृहीतम् ।
‘ग्रहोऽलिति दीर्घः’ । निरुक्तम् । ‘वच परिभाषणे’, ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसार-
णम्, ‘चोः कुः’ । प्रतिपन्नमिति । ‘पद गतौ’, ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वम् । प्रश्लिष्ट-
मिति । ‘श्लिष आलिङ्गने’ । उपहृतमिति । ‘दु द्रु गतौ’ । स्थितमिति । ‘द्यतिस्यति’
इत्यादिनेत्वम् । संहितेति । दधतेर्हिरादेशः ॥

प्रवृद्धादीनाञ्च ॥ गतिस्वरे प्राप्त इदं वचनम् । प्रवृद्धमिति । ‘वृधु वृद्धौ’ ।
प्रयुता इति । ‘यु मिश्रणे’ । अवहितमिति । पूर्ववद्घातेर्हिरादेशः । खट्वारूढ
इति । ‘रुह बीजजन्मनि’, ‘शषस्तथोर्धोऽधः’ ‘ढो ढे लोपः’, ‘ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’,
‘खट्वा क्षेपे’ इति समासः । अस्य ‘अहीने द्वितीया’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्त इह
पाठः । कविशस्त इति । ‘शसु हिंसायाम्’, कर्तृकरणे कृता बहुलम् इति समासः ।
अस्यापि ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ।

यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायोवृत्तिप्रदर्शनार्थः, न विषयनिय-
मार्थः । यानादिभ्योऽन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनिय-
मार्थ एवेत्येके ।

असंज्ञार्थोऽयमारम्भः ।

आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्, पुन-
र्निष्कृतो रथः—इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

‘संज्ञायाम्’ इति वक्तंते, ‘क्तः’ इति च । संज्ञायां विषये आशिषि

पदमञ्जरी

नैतदिह षष्ठितव्यमिति ‘अहीने द्वितीया’ इत्यत्रावोचाम । कविभिः शस्तः,
‘तृतीया कर्मणि’ इत्यस्यापवादः ।

प्रायोवृत्तिप्रदर्शनार्थ इति । प्रायो बाहुल्येन या वृत्तिर्यानादिष्वर्थेषु तस्याः
प्रदर्शनार्थ इत्यर्थः ।

पुनरुत्स्यूतमिति । सीव्यतेः ‘च्छ्रोः शूडनुनासिके’ इति ऊट्, ‘पुनश्चन-
सोश्छन्दसि’ इति गतिसंज्ञायां समासः ॥

कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ ‘संज्ञायामनाञ्जितादीनाम्’ इति विहितमन्तो-
न्यासः

यानादीनामिति । आदिशब्देन वृषादीनां ग्रहणम् । यानादीनामर्थानां य इह
पाठः, स प्रवृद्धादीनां यानादिष्वर्थेषु प्रायो बाहुल्येन या वृत्तिस्तस्याः प्रदर्शनार्थम् ।
न तु प्रवृद्धस्य यानवृषलयोरेवार्थयोरन्तीदात्तत्वं भवति । प्रयुक्तशब्दस्य सक्तुष्वेवेतीत्येव-
मादिषु विषयनियमार्थः । तेन किं भविष्यति ? इत्याह यानादिभ्योऽन्यत्रापी-
त्यादि । विषयनियमार्थ इत्येक इति । तेषामनेन यानादिभ्योऽन्यत्र न भवितव्यम् ।

असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति । संज्ञायां पूर्वनैव सिद्धत्वात् ।

आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्य इति । कुत एतत् ? आकृतिगणतां तस्य
सर्वायितुमनुक्तसमुच्चयार्थस्य चकारस्येह करणात् आकृतिगणत्वे यत् सिद्धं भवति, तद्
दर्शयितुमाह—पुनरुत्स्यूतं वास इत्यादि । ‘षिषु तन्नुसन्ताने’, ‘च्छ्रोः शूडनुनासिके
च’, इत्यूट्, यणादेशः । पुनर्निष्कृत इति । ‘इदुदुपचस्य चाप्रत्ययस्य’ इति विसर्ज-
नीयस्य षत्वम् ॥

कारकाद् दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ देवदत्त इति । ‘आशिषि छिञ्छोटौ’ इति
वर्तमाने ‘किच् कौ च संज्ञायाम्’ इति क्तः । ‘दो दद् घो’ इति ददादेशः, पूर्ववत्

गम्यमानायां कारकादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः । विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः ।

कारकादिति किम् ? अकारकान्नियमो मा भूत् — सम्भूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् ? देवपालितः । एतस्मान्नियमादत्र 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति, 'तृतीया कर्मणि' इत्येवात्र भवति ।

एवकारकरणं किम् ? कारकावधारणं यथा स्याद्, दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति — संश्रुतः, विश्रुतः ।

पदमञ्जरी

दात्तत्वमनेन नियम्यते, 'देवा एनं देयासुः' इत्येवं प्रार्थितैर्देवैर्दत्तो देवदत्तः, 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति वर्तमाने 'क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तः, 'दो दद्धोः' ।

सम्भूतो रामायण इति । 'कारकात्' इत्यनुच्यमाने 'गतिकारकोपपदात्' इति त्रितयाधिकाराद्यथैव कारकान्नियमो भवति, तथा गतेरपि स्यात् ।

एवकारकरणं किमिति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । कारकावधारणमित्यादि । असति ह्येवकारं विपरीतोऽपि नियमः स्यात् — कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवं चाकारकाद् दत्त-
न्यासः

तृतीयासमासः । देवशब्दः पचाद्यबन्तत्वाच्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । विष्णुशब्दोऽपि प्रातिपदिकस्वरेण । ब्रह्मशब्दो मनिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त इत्युक्तम् ।

सम्भूतो रामायण इति । कारकादित्यनुच्यमाने 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्यधिकाराद् यथैव कारकान्नियमो भवत्येवं गतेरपि स्यात्, कारकग्रहणे तु सति न भवति । तेन गतेः परस्य 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' अन्तोदात्तत्वं भवेदेव । अस्मिन्नुच्यमाने सत्येषु विषयो न भवति; नियमेन व्यावर्तितत्वात् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ।

एवकारकरणं किमिति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारकरणं नियमार्थो भविष्यतीत्यभिप्रायः । कारकावधारणमित्यादि । असति ह्येवकारे कारकादेवेत्येषोऽपि नियमः स्यात् । तथा चैवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति दत्ताश्रुतावधारणं स्यात् — कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवं च कारकाद् दत्तश्रुतयोरनन्तरं क्रियमाणे कारकावधारणमिदं

आशिषीति किम् ? अनाशिषि नियमो मा भूत् । देवैः खाता देवखाता ।

कारकाद् दत्तश्रुतयोराशिष्येव — इत्यमप्यत्र नियम इष्यते, तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्यचित् शङ्खस्य नाम । तत्र 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्नः=इत्थम्भूतः । 'इत्थम्भूतेन कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्तते तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । विपन्नश्रुतम् ।

पदमञ्जरी

श्रुतयोर्न स्यात्, इष्यते च, तथा कारकस्यानियतत्वाद् देवपालित इत्यादावन्तोदात्त-प्रसङ्गः । अतः कारकावधारणं यथा स्याद् दत्तश्रुतावधारणं मा भूदित्येवमर्थं करण-मित्यर्थः । अयमपि नियम इष्यत इति । एतच्च तन्त्रेण सूत्रद्वयोच्चारणादेक-सूत्रेऽपि आशिष्येवेति भिन्नक्रमत्वादेवकारस्य लभ्यते ॥

इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथं पुनरेतान्युदाहरणानि, यावता कृतमित्युच्यते, न च प्रलपितादीनि कृतानि, अभूतप्रादुर्भाव एव हि न्यासः

भवति, न दत्तश्रुतावधारणमिष्टम् । तेनैवकारः कृतः । किं पुनः कारणं कारकावधारण-मिष्यते, न दत्तश्रुतावधारणम् ? इत्याह — अकारकादपि हीत्यादि । देवैः खाता देवखातेति । नात्राशीर्विद्यते, तेनाशिषीति वचनान्नियमो न भवति । ततश्च 'संज्ञायाम्' इत्यादिनान्तोदात्तत्वं भवत्येव ।

कारकाद् दत्तश्रुतयोराशिष्येवेत्ययमप्यत्र नियम इति । कथं पुनरेकेन योगेन हि नियमद्वयं लभ्यते, एकः पुनरत्र योग इति ? यथैव हि श्वेतो धावतीति कश्चित् तन्त्रेण वाक्यद्वयमुच्चारयति तथेहाप्याचार्यस्तन्त्रे वाक्यमुच्चारितवान् । तत्रैकेन योगेन कार-काद् दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्येव नियमो भवति, अपरेण तु कारकाद् दत्तश्रुतयोराशिष्ये-वेत्येषः । तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्रानाशिषि न भवति । देवदत्त इति कस्य-चित् शङ्खस्य नामेति । यहच्छाशब्दतां देवदत्तस्य दर्शयन्नाशोरिह न दत्त इति प्रकाशयति ॥

इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । आपन्न इति । प्राप्त इत्यर्थः । सुप्तप्रलपितमिति । 'रप लप व्यक्तायां वाचि', अत्र सुप्तत्वं प्रकारमापन्नम्,

‘कृतम्’ इति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्तते, नाभूतप्रादुर्भाव एव; तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । ‘तृतीया कर्मणि’ इत्यस्यायमपवादः ।

भावे तु यदि प्रलपितादयः, तदा थाथादिस्वरेणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

पदमञ्जरी

करोतिर्वर्तते, ततश्च सुप्रकृतं सुप्रभाषितं सुप्रोत्पादितमित्यादिकमेवोदाहर्तव्यम् ? अत आह—कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्तते इति । ततश्च यथा ‘क्रियावचनो धातुः’, ‘क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इत्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति, तद्वदत्रापि । अभूतप्रादुर्भावः = निष्पादनम् ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ पयःपानादीनाममुपपदसमासः । राजभोजनादौ षष्ठ्या समासः ।

न्यासः

तेन प्रलपितं कृतम्, तत्र समासो वर्तते । उन्मत्तप्रलपितमिति । अत्राप्युन्मत्तत्वं प्रकारमापन्नं तेन प्रलपितं कृतम् । प्रमत्तगीतमिति । अत्रापि प्रमत्तत्वं प्रकारमापन्नं तेन गीतं कृतम् । ‘कै गै शब्दे’, ‘धुमास्था’ इत्यादिसूत्रेणेत्यम् । विपन्नश्रुतमिति । अत्रापि विपन्नत्वं प्रकारमापन्नं तेन श्रुतं कृतम् । सर्वत्र ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासः । तत्र सुप्तशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । प्रलपितशब्दो यदि कर्मणि निष्ठा, ततः ‘गतिरनन्तरः’ इति गतिस्वरेणाद्युदात्तः; अथ भावे, ततः थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । एवमुत्पन्नप्रकारा आपन्नविपन्नादिशब्दा अपि थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्ताः । ‘गतिरनन्तरः’ इत्येतत् त्विह न प्रवर्तते; तत्र कर्मणीत्यनुवृत्तेः । इहाकर्मकाद्धातोः कर्मणि कप्रत्ययस्यानुपपत्तेः । गीतश्रुतशब्दौ सुप्तशब्दवदन्तोदात्तौ । अथ कथमेतान्युदाहरणान्युपलभ्यन्ते, यावतेत्यम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे एतत् कार्यमुच्यते, न चायमत्रार्थः सम्भवति, प्रलपितादीनामकृतार्थत्वात् ? प्रकृते प्रलपनादौ करोतेरप्रवृत्तेः । अभूतप्रादुर्भाव एव हि करोतिर्वर्तते, न प्रलपनादौ ।

कस्मान्न प्रलपनादिकृतम् ? इत्येतच्चोद्यमपाकर्तुमाह—कृतमिति क्रियासामान्यामित्यादि । न हि करोतिरभूतप्रादुर्भाव एव वर्तते ? किं तर्हि ? क्रियासामान्येऽपि । तच्च क्रियासामान्यं प्रलपनादप्यस्ति । तेन प्रलपनाद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्येति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाव इति ।

यदीत्यादीना यदा भावे निष्ठा, तदास्य योगस्यानुपयोगं दर्शयति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ ‘कारकात्’ इति वर्तते, ‘अनः’ इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तो-
दात्तं भवति । ओदनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रिय-
ङ्गुकालेपनं सुखम् । कर्मवचन — राजभोजनाः शालयः । राजाच्छा-
दनानि वासांसि ।

‘कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्’ इत्ययं योग उभयथा
वर्ण्यते — कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् भवति, कर्मण्यभिधेये ल्युट् भवतीति ।
तत्र पूर्वस्मिन् सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहर-
णानि ।

अन इति किम् ? हस्तहार्यमुदञ्चित् । भावकर्मवचन इति किम् ?
दन्तधावनम् । करणे ल्युट् ।

कारकादित्येव — निदर्शनम् । अवलेखनम् ।

सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

पदमञ्जरी

सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि । एतेन गतिकारकोपपदात् इत्यस्यायमपवाद इति
दर्शयति ॥

न्यासः

तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायते ? इत्याह — अनप्रत्ययान्तमित्यादि । ओदनभोजनमित्यादौ
सर्वत्र षष्ठीसमासः । षष्ठी तु कृद्योगलक्षणा कर्मणि । राजभोजना इत्यादौ तु कर्तरि ।
ओदनशब्दः ‘लघावन्ते’ इत्याद्युदात्तः । भोजनमित्यादिकं उत्तरपदं लिट्स्वरेणाद्युदात्तम् ।
पयःशब्दः ‘नन्विषयस्य’ इत्याद्युदात्त एव । चन्दनप्रियङ्गुकाशब्दो द्वन्द्वः, तेन समास-
स्वरेणान्तोदात्तः । लेपनमिति । ‘लिपिं उपदाहे’ इत्यस्यैवं रूपम् । राजशब्द उक्तस्वरः ।
आच्छादनशब्दः ‘छद अपवारणे’ इत्यस्य रूपम् ।

कर्मणि च येनेत्यादिनैकेनैव योगेन भाववचनः कर्मवचनश्च ल्युट् भवतीति
दर्शयति ।

हस्तहार्यमिति । हस्तशब्दः ‘हसिमृग्रिणवामिदमिपूधुर्वीभ्यस्तन्’ इति स्तनप्रत्ययान्तः,
तेनाद्युदात्तः । हार्यशब्दस्तु ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति ण्यदन्तस्तिस्वरेणान्तस्वरितः । दन्त-
धावनमिति । ‘धावु गतिशुद्धयोः’ इत्यस्मात् करणे ल्युट् । दन्तशब्दः ‘स्वाङ्गशिष्टाम्’
इत्याद्युदात्तः ।

निदर्शनमिति । दृशेर्भावे ल्युट् । अवलेखनमिति । अत्रापि लिखेः ।

मन्क्तिन्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्तन्तम्, क्तिन्तन्तम्, व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान — इत्येतानि, याजकादयः, क्रीतशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन्-रथवर्त्म, शकटवर्त्म । क्तिन् — पाणिनिकृतिः, आपिशलिकृतिः । व्याख्यानं — ऋगयनव्याख्यानम्, छन्दोव्याख्यानम् । शयन — राजशयनम्, ब्राह्मणशयनम् । आसन—राजासनम् । ब्राह्मणासनम् । स्थान — गोस्थानम्, अश्वस्थानम् । याजकादिः — ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रियपूजकः । याजकादयो ये 'याजकादिभिश्च' इति षष्ठी-

पदमञ्जरी

मन्क्तिन्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ रथवर्तमेति । वृत्तेरधिकरणे मनिन्, कर्तरि षष्ठ्या समासः । पाणिनिकृतिरिति । कर्मणि क्तिन्, पूर्ववत्समासः । व्याख्यानशब्दः करणसाधनः, शयनासनस्थानशब्दा अधिकरणन्यासः

सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि । एतेन 'गतिकारकोपपदानां कृत्' इत्यस्यायमपवाद इति दर्शयति ॥

मन्क्तिन्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ मन्क्तिन्निति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं विज्ञायते, इत्याह—मन्तन्तं क्तिन्नन्तञ्चेति । रथवर्तमेत्यादयः षष्ठीसमासाः । रथशब्दः कथमप्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्युक्तम् । 'वृत्तवर्तने' इत्यस्मान्मनिन् । तेन वर्त्मशब्द आद्युदात्तः । शकटशब्दः पयःशब्दश्च नित्वादाद्युदात्तः । पाणिन्यापिशलिशब्दाविभक्तत्वात् । कृतिशब्दोऽपि क्तिन्नन्तत्वात् । करणसाधनाश्चायं व्याख्यानशब्दो ल्युङन्तः । कृत्स्वरेण मध्योदात्तः । छन्दःशब्दः 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' इति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र कृते 'चन्देरादेशश्छः' इत्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । अयन्त्यनेनेत्ययनम्, ऋचामयनम् । ऋचामिति कर्मणि षष्ठी । ऋगयनशब्दः कृत्स्वरेण मध्योदात्तः । राजशयनमित्यादि । शेरतेऽस्मिन्निति शयनम्, आसतेऽस्मिन्नित्यासनम्, ताभ्यां राजब्राह्मणशब्दयोः षष्ठीसमासः । राजब्राह्मणशब्दावुक्तस्वरौ । शयनासनशब्दौ लिट्स्वरेणाद्युदात्तौ । अत्र कृद्योगलक्षणा पूर्ववदेव कर्तरि षष्ठी । एवं गोस्थानमश्वस्थानमित्यत्रापि । गवाश्वशब्दावुक्तस्वरौ । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं लिट्स्वरेणाद्युदात्तम् । ब्राह्मणयाजक इत्यादौ कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । याजकादिषु ये ण्वुलन्ताः पठ्यन्ते, तेषु येऽनुपसर्गाः—याजकपूजकस्नापका इति, त आद्युदात्ताः । ये तु सोपसर्गाः—परिवेषकाध्यापकोद्वर्तकोत्सादका इति, ते कृत्स्वरेण मध्योदात्ताः । होतृमर्तृशब्दौ

समासार्थाः पठ्यन्ते त एवेह गृह्यन्ते । क्रीत - गोक्रीतः । अश्वक्रीतः ।

कृत्स्वरापवादोऽयं योगः । क्रीतशब्दे तु 'तृतीया कर्मणि' इत्य-
स्यापवादः ।

व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणम् ।

कारकादित्येव - प्रकृतिः । प्रहृतिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययने
पुण्यम् अध्ययनपुण्यम् । वेदे पुण्यं वेदपुण्यम् । 'सप्तमी' इति योगविभा-
गात्समासः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तो-
दात्तत्वं विधीयते । उणादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे - कृत्स्वरेणाद्युदात्तः
पुण्यशब्दः स्यादिति ।

पदमञ्जरी

साधनाः । प्रकृतिः, प्रहृतिरिति । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर
एवात्र भवति ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ उणादीनां त्विति । 'अतः कृकमिकस' इत्यत्र कमिग्रहणे-
न्यासः

तृचन्तौ प्रयोजयतः । यौ तु तृचन्तौ, तयोः कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । गोक्रीतः,
अश्वक्रीत इत्यादि । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासावेतौ । क्रीतशब्दः प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तः ।

कृत्स्वरापवादो योग इति । क्रीतशब्दादह्येषु । मन्तिकन्याख्यानादिषु । क्रीत-
शब्दे तु 'तृतीया कर्मणि' इत्यस्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य ।

व्याख्याजशयनस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणमिति । भावकर्मवचनस्थानन्तस्य
'अतो भावकर्मवचनः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । प्रकृतिः, प्रहृतिरिति । अत्र 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । गतिसमासावेतौ ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ अध्ययनपुण्यमित्यादि । अध्ययनशब्दो ल्युङन्तः कृत्स्वरेण
मध्योदात्तः । पुण्यम् 'नन्विषयस्य' इत्याद्युदात्तम् । विद्यतेऽनेनेति वेदः, घञ् । तेन वेद-
शब्दश्चाद्युदात्तः ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादि । एतद् 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इत्येवं
पञ्चमाभित्योक्तम् । इदानीं व्युत्पत्तिलक्षणमाश्रित्याह - उणादीनां त्वित्यादि । व्युत्पत्ति-
पक्षे हि पुण्यशब्दः 'धृञो यण् पुण् ह्रस्वश्च' इति व्युत्पत्त्यान्तोऽव्युत्पत्त्येव । तत्र

काशि० ५ : १०

सप्तम्या इति किम् ? वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

ऊनार्थान्युत्तरपदानि, कलहशब्दश्च तृतीयान्तात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलह — असिकलहः । वाक्कलहः ।

तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ।

अत्र केचिदर्थ इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्येनार्थो धान्यार्थः ।

ऊनशब्देनैव त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वा-

पदमञ्जरी

नैव सिद्धे कंसग्रहणादुणादिषु पाक्षिकव्युत्पत्तिकार्यमिति भावः । 'पूर्वो यत्, णुक् ह्रस्वश्च', पुण्यम् । ह्रस्वविधानादगुणत्वम् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ उदाहरणेषु 'पूर्वसदृश' इति तृतीयासमासः ।

अत्र केचिदित्यादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपग्रहणं प्रसज्येत, ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यात् ? अत आह—ऊनशब्देनैव त्विति । अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥

न्यासः

यदीदं नारम्येत तदा 'गतिकारक' इति कृत्स्वरेणाद्युदात्तोऽध्ययनमित्यादौ पुण्यशब्दस्य स्यात् । तस्मात् तदपवादोऽयमन्तोदात्तविधिरित्यभिप्रायः ।

वेदेन पुण्यं वेदपुण्यमिति । व्युत्पत्तिपक्षे 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च । अव्युत्पत्तिपक्षे 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः, कृत्स्वरेण पुण्यशब्दस्याद्युदात्तत्वञ्च ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ माषोनमिति । 'पूर्वसदृश' इत्यादिना तृतीयासमासः । एवं कार्षापणोनमित्यादावपि । 'कष खष शिष जष झष वष मष' इत्यस्माद् षम्, तेन माषशब्द आद्युदात्तः । 'इणिसिञ्जिदीङुण्विम्यो नक्' इति, तेनोपशब्दोऽन्तोदात्तः । कार्षस्यापणः कार्षापणः । कार्षापणशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । विगतः क्लोऽस्येति विकलः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन विकलशब्द आद्युदात्तः । असिकलह इति । 'अच इः' इति वर्तमाने 'खनिकण्यज्यसि' इत्यादिना सिरन्तोदात्तः । 'कल गतौ', अस्मात् पचाद्यच् । कलयतीति कलः, कलं हन्तीति 'अन्येष्वपि हरयते' इति डः । तेन कलशब्दोऽन्तोदात्तः ।

अत्र केचिदित्यादि । तदर्थ इति स्वरूपग्रहणम्, एवं सत्यूनशब्देऽपि स्वरूप-

देव तृतीयासमासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ १५४ ॥

‘तृतीया’ इति वर्तते । ‘मिश्र’ — इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीया-
न्तात्परमन्तोदात्तं भवत्यसन्धौ गम्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः ।
सर्पिमिश्राः ।

मिश्रमिति किम् ? गुडधानाः । अनुपसर्गमिति किम् ? गुड-
सम्मिश्राः ।

इहानुपसर्गग्रहणं ज्ञापकम् — अन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य ।

पदमञ्जरी

मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानः सम्मिश्रशब्दस्य
न्यासः

ग्रहणं प्रसज्येत, ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यात् । इत्यत आह—ऊनशब्दे-
नैवेत्यादि । ऊनशब्दोऽन्यमतानां विशेषं दर्शयति । अन्ये हि—अर्थग्रहणे नानर्थकानां
ग्रहणं भवतीति मन्यन्ते । केचित्तु—‘ऊनशब्देनैवार्थनिर्देशार्थेनार्थनिर्देशः प्रयोजनं यस्य स
तथोक्तः । शब्दप्रधाने हि निर्देशे स्वरूपं ग्रहणं भवतीत्युक्तम् । इह चो न इत्यर्थप्रधान-
निर्देशः । तेनो नशब्दोऽर्थनिर्देशार्थः’ इत्याहुः । तस्मात् तेनैव तदर्थानां ग्रहणम् । इति-
करणो हेतौ । यस्मादूनशब्देनैवार्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणम्, तस्मादत्र केचिदर्थ इति
स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थ इति । ‘तृतीया तत्कृतार्थेन’ इति समासः । ‘घने
धान्ये’—अस्माण्यत् । धान्यमन्तस्वरितम् । अथ घाने साधु धान्यम्, ‘प्राग्घिताद्यत्’,
तेन ‘यतोऽनावः’ इति धान्यमाद्युदात्तम् । अत्रार्थशब्दः ‘ग्रामादीनाञ्च’ इत्याद्युदात्तः ।

तृतीयाग्रहणं किमर्थम् ? अनूनम्, अकलह इत्यत्र मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति; इह हि
प्रतिपदोक्तपरिभाषयो नार्थकलहादीनां प्रतिपदोक्तो यः समासः स एव परिगृह्यते । तत्
किमनूनमकलह इत्येतन्निवृत्त्यर्थेन तृतीयाग्रहणेन ? इत्यत आह—प्रतिपदोक्तत्वादित्यादि ।
गतार्थम् ॥

मिश्रञ्चानुपसर्गमसन्धौ ॥ गुडमिश्रा इति । पूर्ववत् ‘पूर्वसदृश’ इत्यादिना
समासः । गुडशब्दः ‘इगुपघ’ इति ‘गुड रक्षायाम्’ इत्यस्मात् कः, तेनान्तोदात्तः ।
‘स्फायितश्चि’ इत्यादिना रग् विधीयमानो बहुलवचनान् मिशोरपि रग्भवति, तेन
मिश्रशब्दोऽन्तोदात्तः । तिलशब्दः ‘तुणधान्यानाञ्च द्वयषाम्’ इत्याद्युदात्तः ।

प्रमिश्रम्, सम्मिश्रमित्यस्य प्राप्नोति, अतस्तन्निवृत्त्यैऽनुपसर्गग्रहणं क्रियते ? इत्याह—
इहेत्यादि । अथ वा—मिश्रशब्देन तृतीयासमास उच्यमानः कथं सोपसर्गं लभ्यते ?
इत्याह—इहेत्यादि । यदि तदिहानुपसर्गग्रहणं क्रियते, तर्ह्यन्यत्र मिश्रशब्दग्रहणे सोप-

तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति सोपसर्गेणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति ।

असन्धाविति किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह
संहितः=ऐकार्थ्यमापन्नः ।

सन्धिरिति हि पणबन्धेनैकार्थ्यमुच्यते ।

केचित्पुनराहुः — गृह्यमाणविशेषा प्रत्यासत्तिः=सन्धिरिति, अत्र
राज्ञो ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्तिविभागस्वरूपभेदो
गृह्यत इति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते ।

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, कथं वा मिश्रशब्देन समान उच्यमानः सोपसर्गेण लभ्यते ? अत
आह—इहेत्यादि ।

प्रत्युदाहरणे सन्धिं दर्शयति—ब्राह्मणैरिति । एतदेव स्पष्टयति—ऐकार्थ्य-
मापन्न इति ।

कथं पुनः सन्धिशब्दस्यायमर्थः ? इत्याह—सन्धिरिति । पणबन्धः = परि-
भाषणम्—यदि मे भवानेवं कुर्यादहमपि ते इदं करिष्यामीत्येवंरूपः ।

केचित्पुनरिति । गृह्यमाणो विशेषो व्यावृत्तिर्यस्यां प्रत्यासत्तौ सा तथोक्तम् ।
ततः किम् ? इत्याह—तत्रैति । यद्यपि राज्ञोऽपि ब्राह्मणैस्सह प्रत्यासत्तिरस्ति,

न्यासः

सर्गस्य ग्रहणं नास्तीतीहानुपसर्गग्रहणमनर्थकं स्यात् । तेनेत्यादि । ज्ञापनस्य प्रयोजनं
दर्शयति ।

ब्राह्मणमिश्रो राजेति । 'पूर्वसदृश' इत्यादिनैव समासः । ब्राह्मणैः सह संहित
इत्यनेन प्रत्युदाहरणे सन्धिं दर्शयति । ऐकार्थ्यमापन्न इति । अनन्तरोक्तमेवार्थं
वित्पट्टीकरोति । एकः = अभिन्नोऽर्थो यस्य स एकार्थः, तन्नाम ऐकार्थ्यम् । तदापन्नः =
प्राप्त इत्यर्थः ।

कथं पुनर्ज्ञायते—सन्धिशब्दस्यायमर्थः ? इत्याह—सन्धिरितीत्यादि । पण-
बन्धः = परिभाषणम्—यदि मे भवानिदं कुर्यात् ततोऽहमपि भवत इदं करिष्यामीत्येव-
ञ्जातीयकम् । तेन पणबन्धेन यदैकार्थ्यं तत् सन्धिरुच्यते । तस्मात् प्रत्युदाहरणे सन्धौ
सति ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः—इत्येषोऽर्थो विज्ञायते । केचित् पुनराहुः-
रित्यादि । गृह्यमाणो विशेषो यस्यां प्रत्यासत्तौ सा गृह्यमाणविशेषा सन्धिरिति केचि-
देवमाहुः, तत्रैव स्यात् । एवंविधः सन्धिः प्रत्युदाहरणे नास्तीत्यत आह—अत्र राज्ञो
ब्राह्मणैः सह इत्यादि । यद्यपि राज्ञा ब्राह्मणैः सह प्रत्यासत्तिः = देशसामीप्यमस्ति, तथापि

उदाहरणेष्वाविभागापत्तिरेव - गुडमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

सम्पादि, अहं, हित, अलम् - इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । सम्पादि - कर्णवैष्टकाभ्यां सम्पादि मुखं कार्णवैष्टकिकम्, न कार्णवैष्टकिकम् अकार्णवैष्टकिकम् । अहं - छेदमर्हति छैदिकः, न छैदिकोऽज्छैदिकः । हित - वत्सेभ्यो हितो वत्सीयः, न वत्सीयोऽवत्सीयः ।

पदमञ्जरी

तथापि सत्यामपि तस्यां परस्परमूर्तिविभागस्वरूपभेदो गृह्यत इति प्रत्युदाहरणोपपत्तिरित्यर्थः ।

उदाहरणेषु नैवमित्याह—उदाहरणेष्विति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ सम्पादि - शोभनम् । कार्णवैष्टकिकमिति । 'सम्पादिनि' इति प्राग्वतेष्टञ् । छैदिक इति । 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति 'आर्हादगोपुच्छ' इत्यादिना ठक् । वत्सीय इति । 'प्राक् न्यासः

सत्यामपि तस्यां मूर्तिविभागो मूर्तिविशेषो राज्ञो ब्राह्मणानाञ्च गृह्यत इत्येव । इतिकरणो हेतौ । यत एवम्, तेन ब्राह्मणैः सह मिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते ।

उदाहरणेष्वाविभागापत्तिरेवेति । एतेन गुडमिश्रा इत्यादौ तु सन्धेरभावं दर्शयति । यथा हि विल्लीनेन मिश्रा घानादयो भवन्ति, तथास्य गुडाः, तेषां च मूर्तिविभागो न गृह्यते; न तत्र सन्धेरविभागापत्तिरिति । न विभागोऽविभागः, तस्यापत्तिः प्राप्तिः । यदा पणवन्धेनैकार्थ्यं सन्धिस्तदोदाहरणेषु तस्याभावो नेदितव्यः । स हि परिभाषणविशेषणलक्षणः । न चासौ गुडमिश्रेषु घानास्वचेतनेषु विद्यते; तस्य प्राणिधर्मत्वात् ॥

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ सम्पाद्याधर्थास्तद्धिता इति । तद्धितप्रत्ययोः । तस्मात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्विज्ञायते । गुणप्रतिषेधे इति । यस्मिन् वाक्यार्थे तद्धित उत्पद्यते स तद्धितस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधीयते—यथोक्तम्—'उपकारि सिद्धमङ्गम्, साध्योऽनुपकारकस्त्वङ्गी' इति । अङ्गी, गुण इति पर्यायावेतौ । गुणस्य प्रतिषेधो गुणप्रतिषेधः । एतच्च नञो विशेषणम्, गुणप्रतिषेधे चेन्नञ्वर्तत इत्यर्थः । कार्णवैष्टकिकमिति । कर्णवैष्टकाभ्यां शोभत इत्यर्थः । 'सम्पादिनि' इति 'प्राग्वतेष्टञ्', न कार्णवैष्टकिकमकार्णवैष्टकिकमिति । अत्र कर्णवैष्टकाभ्यां सम्पद्यत इति वाक्यार्थे तद्धितान्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यो गुणस्तस्य प्रतिषेधेन नञ्वर्तते । तत् पुनः प्रवृत्तिनिमित्तं

अलमर्थं — सन्तापायं प्रभवति सान्तापिकः, न सान्तापिकोऽसान्तापिकः ।

नञ इति किम् ? गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेध इति किम् ? गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । 'गुण' इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति ।

पदमञ्जरी

क्रीताच्छः' । सान्तापिक इति । 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' इति 'प्राग्वतेष्टञ्' ।

नञ इति किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव प्रवृत्तिदर्शनात्प्रश्नः । विगार्दभरथिक इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । गार्दभरथिकादन्य इत्यादि । उदाहरणादस्य विशेषं प्रदर्शयितुम् 'गुणप्रतिषेधे' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—गुण इति । तद्धितार्थः सम्पाद्यादिः, तस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वादि । आदिशब्देन तदहत्त्वादेर्ग्रहणम्, स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि—

संसर्गभेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वान्तस्य शास्त्र उदाहृतम् ॥ इति ।

कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध उच्यते ? इत्याह—कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादीति ।

न्यासः

त्वम् । छैदिक इति । छेदमर्हतीति 'आर्हादिगोपुच्छ' इत्यादिना ठक् । वत्सीय इति । 'प्राक् क्रीताच्छः' । सान्तापिक इति । 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' इति 'प्राग्वतेष्टञ्' । विगार्दभरथिक इति । 'तदर्हति' इत्यादीयष्टञ् । विशब्देन प्रादिसमासः । विशब्दोऽयमिह गार्दभरथिक इत्यस्य गुणप्रतिषेधे वर्तते । अत्र 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर एव भवति । एवमुत्तरत्रापि । नञ्यसति, अस्मिन् प्रत्युदाहरणेऽपि यत् पूर्वपदं प्रकृतिस्वरः प्रत्युदाहार्यः । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिक इति । अत्र गार्दभरथिकादन्यत्र नञ् वर्तते, न तु गार्दभरथिकत्वस्य प्रतिषेधः पर्युदासत्वादस्य । गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि । तद्धितार्थः—कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादीत्येवमादिवाक्यार्थः, तत्र यत् प्रवृत्तिनिमित्तं तद्धितान्तस्य शब्दस्य सम्पादित्वादि तद् गुण इत्युच्यते । आदिशब्देन तदहत्त्वादेर्ग्रहणम् । तद्धितान्तमूलमर्थञ्च परिगृह्यते । तत्प्रतिषेध इत्यादि । तस्य प्रतिषेधो यत्र समास उच्यते तत्रायं विधिः । कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध उच्यते ? इत्याह—कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । एतेन सर्वेण प्रसङ्गप्रतिषेधेऽयं विधिः, न पर्युदास इति दर्शयन्नगार्दभरथिक इत्यत्र प्रत्युदाहरणेऽस्य विधेरभावं दर्शयति ।

सम्पाद्यर्हहितालमर्था इति किम् ? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः, न पाणिनीयोऽपाणिनीयः । तद्धिता इति किम् ? कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा, न वोढा अवोढा — 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति तृच् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य, यत् — इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्त्तते तदन्तस्योत्तरपदस्य नवो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या, न पाश्या अपाश्या । अतृण्या । यत् — दन्तेषु भवं दन्त्यम्, न दन्त्यम्
३१ दन्त्यम् । अकर्ण्यम् ।

अतदर्थ इति किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम्, न पाद्यमपाद्यम् ।

तद्धिता इत्येव — अदेयम् । गुणप्रतिषेध इत्येव — दन्त्यादन्यत् अदन्त्यम् ।

निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोयं यतोऽग्रहणादिह न भवति — 'वामदेवाङ्

पदमङ्गरी

वोढेति । अर्हार्थे तृच्, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् ॥ ययतोश्चातदर्थे ॥ पाशतृणशब्दाभ्यां समूहे 'पाशादिभ्यो यः', दन्तकर्णशब्दाभ्यां भवार्थे 'दिगादिभ्यो यत्', 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । पाद्यमिति । 'पादार्थाभ्यां च' इति यत् । अदेयमिति । अर्हार्थे 'अचो यत्',

न्यासः

पाणिनीयमिति । 'वृद्धाच्छः' । अपाणिनीय इति । अत्राप्येत्यर्थे यस्तद्धितास्तदन्तमुत्तरपदम् । न सम्पाद्यर्हहितालमर्था ये तद्धितास्तदन्तम् । वोढेति । पूर्ववद् ढत्वढत्वष्टुत्वढलोपा विषेयाः, 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् । अवोढेति । अत्रार्हायो य कृदन्ता स उत्तरपदम् । तेन तद्धितग्रहणादन्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य न भवति, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि योगा द्रष्टव्याः, 'प्राग्बहुव्रीहाविदमेतद्' इत्यादियोगात् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ पाशयेति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अदन्त्यमिति । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । एवम् — अकर्ण्यमित्येतदपि तद्वदेवाद्युदात्तम् ।

पाद्यमिति । 'पादार्थान्याश्च' इति यत् ।

दन्त्यादन्यददन्त्यमिति । अत्र दन्त्यादन्यत्र न भवति, न तु तदन्तस्य प्रतिषेधे । अदेयमिति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यत्रार्हार्थे यत्, 'ईद् यति' इतीत्वम् । अयेह कस्मान्न

इयङ्ङ्यौ वामदेव्यम्, न वामदेव्यमवामदेव्यमिति ॥

अच्चावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच्, क — इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः पर-
मन्तोदात्तं भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः
खल्वपि — अविक्षिपः । अविलिखः ।

अशक्ताविति किम् ? अपचः दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमच्चातन्तमन्तोदात्तं भवति ।
अपचोऽयं जाल्मः । अपचोऽयं जाल्मः । पक्तुं पठितुं शक्तोऽप्येवमा-
कुशयते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

पदमञ्जरी
'ईयति' इतीत्वम्, गुणः । निरनुबन्धकैकानुबन्धयोरिति । एते च परिभाषे—
'वामदेवाद् इयङ्ङ्यौ' इत्यत्र ज्ञापिते ॥
अच्चावशक्तौ ॥ अविक्षिप इति । वक्ष्यमाणैः कृत्योकेष्णुज्भिः साहचर्याद-
च्छयोः कृतोरिदं ग्रहणम्, तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विक्षिपशब्दस्य कान्तत्वम् ।
दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रनिषेधान्न पचतः, न त्वशक्तत्वात्, तेन तत्र व्रतं
गम्यते, न त्वशक्तिः ॥

आक्रोशे च ॥ अपचोऽयं जाल्म इति । लोभोऽत्र विवक्षितः, न त्वशक्तिः ॥

न्यासः

भवति—वामदेवेन इष्टं साम वामदेव्यम् ? इत्यत आह—निरनुबन्धकेत्यादि ।
गतार्थम् ॥

अच्चावशक्तौ ॥ अपच इति । पचाद्यच् । अविक्षिप इति । 'इगुपचज्ञात्रीकिरी-
का' । अपचोऽदीक्षित इत्यादि । दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रे प्रतिषिद्धत्वात्, पचतः,
न त्वशक्तत्वात् । तेनात्र व्रतं गम्यते, न त्वशक्तिः ॥

आक्रोशे च ॥ आक्रोशे दोषवचनमाक्रोशः । अगम्यमानायामप्यशक्तौ यथा
स्यादिति वचनम् ॥

१५९. 'गुणनिषेध इत्येव, अन्यो यः पचादपचः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः । अयज्ञदत्तः । अविष्णुमित्रः ॥

कृत्योकेष्णुच्चावदियश्च ॥ १६० ॥

कृत्य, उक, इष्णुच् = इत्येवमन्ताश्चावदियश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्य — अकर्तव्यम् । अकरणीयम् । उक — अनागामुकम् । अनपलाषुकम् । इष्णुच् — अनलङ्करिष्णुः । अनिराकरिष्णुः ।

इष्णुजग्रहणे 'कर्तरि भुवः खिष्णुच्' इत्यस्य द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद् भवति । अनाढ्यम्भविष्णुः । असुभगम्भविष्णुः ।

पदमञ्जरी

संज्ञायाम् ॥ अदेवदत्त इति । यो देवदत्तः सन् तत्कार्यं न करोति, स एवमाक्रुश्यते ॥

कृत्योकेष्णुच्चावदियश्च ॥ द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिति । भवतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्रैव हेतुः—इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरुदात्तत्वात्ततः न्यासः

संज्ञायाम् ॥ अदेवदत्तोऽयज्ञदत्त इति । देवदत्तयज्ञदत्तशब्दावन्तोदात्तौ । प्रातिपदिकस्वरेण । यो देवदत्तः सन् तत् कार्यं न करोति स एवमाक्रुश्यते । एवमविष्णुमित्र इत्यत्रापि वेदितव्यम् ॥

कृत्योकेष्णुच्चावदियश्च ॥ कृत्य, उक, इष्णुजिति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तोपस्थानं भवति । चाबादीनि प्रातिपदिकान्येव । अकर्तव्यमिति । यदा तव्यदेन्तस्तदा कर्तव्यशब्दोऽन्तस्वरितः । यदा तव्यान्तस्तदा मध्योदात्तः । अकरणीयमिति । अनीयर्-प्रत्ययान्तत्वाद् 'उग्रोत्तमं रिति' इति रिक्स्वरेण मध्योदात्तः करणीयशब्दः । अनागामुकम्, अनपलाषुकमिति । 'लघपतपदं' इत्यादिनोकञ् । आगामुकापलाषुकशब्दौ कृत्स्वरेण मध्योदात्तौ । अनलङ्करिष्णुरिति । 'अलङ्कृज्' इत्यादिनेष्णुच् । अलङ्करिष्णुशब्दश्चिस्वरेणान्तोदात्तः । एवं निराकरिष्णुशब्दोऽपि । एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषयेष्णुजग्रहणे द्व्यनुबन्धकस्य खिष्णुचो ग्रहणेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—इष्णुजग्रहणे कर्तरि भुवः खिष्णुजित्यस्य द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणम् । भवतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्रैव कारणमाह—इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । खिष्णुच इकारादेर्विधानस्यैतदेव प्रयोजनम्—इह सन् सामान्येन ग्रहणं यथा स्यात्, अन्यथा तदपार्थक्यं स्यात्, उदात्तत्वाद् भवतेः, तदा परस्य खिष्णुच इटैवेकादित्वात् ।

चार्वादीयः — अचारः । असाधुः । अयौधिकः । अवदान्यः ।

चार । साधु । यौधिक । अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम् । अननङ्गमेजयः । वदान्यः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम् — अनकस्मात् । * वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् * । एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः । * निकारसदृशे व्यस्तसमस्ते * । अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः । गृहपति । गृहपतिकः । * राजाहो-
रक्षन्दसि * । अराजा । अनहः । भाषायां नञ्स्वर एव भवति ।
चार्वादिः ॥

विभाषा तृन्नन्तीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

तृन्नन्त, अन्न, तीक्ष्ण, शुचि — इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । अकर्त्ता । अन्न — अनन्नम् । तीक्ष्ण — अतीक्ष्णम् ।

पदमञ्जरी

परस्य खिष्णुच इटैवेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः । अचारुरित्यादि ।

चरेर्बुण् चारुः । साधेरुण् साधुः । युधा चरति यौधिकः । 'एजेः खश्' अङ्गमेजयः, ततोऽन्योऽनङ्गमेजयः । वदेरान्यः । न कस्मादकस्मात् । 'वृत्तु वर्त्तने', 'वृधु वृद्धौ', 'वित्वरा सम्भ्रमे', 'रुच दीप्तौ', 'धृङ् अवस्थाने'—एते शानजन्ताः गृह्यते । संज्ञायां कन्—गृहपतिकः । गृहपतिरित्यन्ये पठन्ति ॥

न्यासः

अचारुरित्यादि । 'इसनिबनिचरिचटिभ्यो ञुण्' इति ञुण् । तेनाद्युदात्तश्चारुशब्दः । साधुशब्दोऽन्तोदात्तः; 'कृवापा' इत्यादिनोऽप्रत्ययान्तत्वात् । युधा चरति यौधिकः, 'प्राग्वहतेष्टक', 'कितः' इत्यन्तोदात्तः । अनङ्गमेजय इति । अव्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अत्र द्वितीये नञ्समासे समासान्तोदात्तत्वमिति नञ्समासः स्यात् । अत्रापि-
त्यादि । कस्माच्छब्दस्य नञ उत्तरस्याद्युदात्तत्वविधानात् । अत्रापि द्वितीयेन नञ्समासे-
नान्तोदात्तत्वमिति । वर्त्तमान, वर्द्धमान—इत्येवमादयः शानजन्तत्वादन्योदात्ताः ।
विकारसदृशशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । गृहपतिकशब्दः 'संज्ञायां कन्' इति कजन्त-
त्वादाद्युदात्तः । 'वदेरान्यः', वदान्यशब्दः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

विभाषा तृन्नन्तीक्ष्णशुचिषु ॥ तृन्निति प्रत्ययग्रहणम्, तेन पूर्ववत् तदन्तस्यो-
पस्थानम् । अन्नादीनि प्रातिपदिकानि । अकृतेति । ताच्छीलिकस्तुन । तेन निस्वरेणाद्यु-

शुचि - अशुचिः । पक्षे - अव्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्व्ययः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम्, एतद्, तत् - इत्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथम-
शब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणनतत्तमानस्यान्त उदात्तो भवति ।
इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा स इदम्प्रथमः, इदन्द्वितीयः, इदन्तृतीयः ।
एतत्प्रथमः, एतद्वितीयः, एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः, तद्वितीयः,
तत्तृतीयः ।

बहुव्रीहाविति किम् ? अनेन प्रथम इदम्प्रथमः । 'तृतीया' इति योग-
विभागात्समासः । इदमेतत्तद्व्यय इति किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरण-
योरिति किम् ? तानि बह्व्यस्य तद्वहुः । क्रियागणन इति किम् ? अयं
प्रथम एषां त इदम्प्रथमाः । द्रव्यगणनमेतत् । गणन इति किम् ? अयं

पदमञ्जरी

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्व्ययः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ प्रथमेति स्वरूप-
ग्रहणम् । पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानां ग्रहणम् ।

अनेन प्रथम इति । अत्र तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ।
यत्प्रथमा इति । यः प्रथम एषामिति बहुव्रीहिः । अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव भवति ।

न्यासः

दात्तः कर्तृशब्दः । अन्नशब्दोऽपि 'नन्विषयस्य' इति । 'कृत्यश्रम्यां क्स्नः' इति 'तिजे-
र्दाधश्च' इति तीक्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तः । 'इन्' इति वर्तमाने 'इगुपधात् कित्', तेन शुचि-
शब्द आद्युदात्तः ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्व्ययः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ प्रथमपूरणयोरिति ।
प्रथमे स्वरूपग्रहणम् । पूरणग्रहणे पूरणेऽर्थे ये प्रत्यया विहितास्ते गृह्यन्ते; प्रथमसाह-
चर्यात् । अथ वा - पूरणग्रहणं स्वयंते, स्वरितेन चाधिकारगतिर्भवति । तेन 'तस्य
पूणे डट्' इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहणं भवति । इदम्प्रथम इति । प्रथमो-
ऽन्तोदात्तः । 'प्रथेमच' इत्यम अप्रत्ययान्तत्वात् । इदमाद्यस्यदादिष्वन्तोदात्ता
निपात्यन्ते; इदन्द्वितीयः, इदन्तृतीय इति । 'द्वितीयः', 'त्रैः सम्प्रसारणं च' इति
तीयप्रत्ययान्तत्वाद् मध्योद्गातो द्वितीयतृतीयशब्दौ ।

अनेन प्रथम इदम्प्रथम इति । अत्र 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव भवति । यत्प्रथम इति । यत् प्रथममेवामिति बहुव्रीहिः । अत्र 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या'

प्रथम एषामिदम्प्रथमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः ।

उत्तरपदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति । इदम्प्रथमकाः ।

‘बहुव्रीहौ’ इत्येतद् ‘वनं समासे’ इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

पदमञ्जरी

इदम्प्रधाना इत्यर्थ इति ।

अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्दो न त्वेकसंख्यावचने इति दर्शयन् गणनाभावमाह—उत्तरपदस्येत्यादि । सर्वत्रेह समासस्येति प्रकृतम्, ‘उत्तरपदादि’ इत्यतः प्रभृति ‘उत्तरपदस्य’ इति च, तत्र चोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते । तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति, न तु कबन्तम् । कप्रत्ययो हि समासस्यैवान्तः, नोत्तरपदस्य । यदा चे समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे समासान्तं इति पक्षः, तदापि ‘प्रथमपूरणयोः’ इति विशिष्टरूपग्रहणात्, कपश्च तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः । ननु यदत्रोत्तरपदं कबन्तं न तदुपात्तम्, यच्चोपात्तं न तदुत्तरपदम्, कपा सहोत्तरपदत्वादिति नात्र कपः स्वरप्रसङ्गः, नापि ततः पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यम् । तस्मादस्मिन् पक्षे उत्तरपदग्रहणमुपान्तस्योपलक्षणम् । प्रायेण हि तदुत्तरपदम्, उत्तरपदस्य कार्यित्वात् । कोऽर्थः ? प्रायेणोत्तरपदभूतयोः प्रथमपूरणयोः कार्यित्वादित्यर्थः ॥

न्यासः

इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । एवमुत्तरेष्वप्यस्मिन् बहुव्रीह्याधिकारे प्रत्युदाहरणेषु वेदितव्यम् । इदम्प्रधाना इत्यर्थ इति । एतेनानन्तरोक्ते प्रत्युदाहरणे प्रथमशब्दः प्रधानवचनः, न त्वेकसंख्यावचने इति दर्शयन् गणनाभावं दर्शयति ।

उत्तरपदस्येत्यादि । इह सूत्रे ‘प्रथमपूरणयोः’ इति त्वन्यविभक्त्योः उत्तरपदनिर्देशः कृतः, न बहुव्रीहिर्निर्देशः कृतः । तेनोत्तरपदस्यैव कार्यित्वम्, न बहुव्रीहेः । ततश्च यदा कबुत्पद्यते तदा ‘कपि पूर्वम्’ अन्तोदात्तं भवति । कप्रत्ययो हि समासाधिकारे विहितत्वात् समासस्यैवान्तो भवति, नोत्तरपदस्य । न ह्युत्तरपदं समासः, तेन ‘कबुत्तरपदक्रमेण गृह्यते’ इत्युत्तरपदस्थान्तोदात्तत्वं विधीयमानं कपो न भवति, किं तर्हि ? पूर्वस्य । इदम्प्रथमका इति । ‘शेषोऽभिभाषा’ इति कपा ‘बहुव्रीहौ’ प्रकृत्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादो योगः ।

एवमुत्तरेष्वपि बहुव्रीह्याधिकारेऽस्मिन् योगा द्रष्टव्याः ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति ।
द्विस्तना । त्रिस्तना । चतुस्तना ।

संख्याया इति किम् ? दर्शनीयस्तना । स्तन इति किम् ?
द्विशिराः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥
छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभा-
षाऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्द्वामदेवः । द्विस्तनां करोति द्यावा-
पृथिव्योर्दोहाय । चतुस्तनां करोति पशूनां दोहाय । चतुस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥
संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र, अजिन - इत्येतयोरुत्तर-
पदयोरन्त उदात्तो भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकाजिनः ।
कूलाजिनः । कृष्णजिनः ॥

संज्ञायांमिति किम् ? प्रियमित्रः । महजिनः ।
* ऋषिप्रतिषेधो मित्रे * । विश्वमित्र ऋषिः ॥

पदमञ्जरी

विभाषा छन्दसि ॥ द्विस्तना—इत्यन्तोदात्तम् । चतुस्तना—इत्याद्युदात्तम् ॥
संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ विश्वमित्र इति । 'मित्रे चर्षौ' इति दीर्घः,
न्यासः

संख्यायाः स्तनः ॥ द्विस्तना, त्रिस्तनेति । द्वित्रिशब्दौ प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-
दात्तौ । 'स्तनगदी देवशब्दे', चुरादिरदन्तः, तस्माद् षञ् । तेन स्तनशब्द आद्युदात्तः ।
चतुस्तनेति । 'चतेरुत्' इत्युरन्प्रत्ययान्तत्वाच्चतुःशब्द आद्युदात्तः ।
दर्शनीयशब्दोऽनीय-प्रत्ययान्तः 'उपोत्तमं रिति' इति मध्योदात्तः । द्विशिरा
इति । शिरःशब्दः 'नन्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ देवमित्रो ब्रह्ममित्र इति ।
देवब्रह्मशब्दावुक्तस्वरौ । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः ऋत्रः' इति मित्रशब्दोऽन्तोदात्तः ।
वृकाजिन इति । प्रकृतिविकारयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद् वृकविकारे वृकशब्दोऽन्त उदात्ते ।
वृकमजिनस्य वृकाजिनः । वृकशब्दः 'प्राणिनां कुपूष्णाणाम्' इत्याद्युदात्तः । 'स्यात्स्यादेव-

१. 'द्विशिराः' इत्यधिकमन्यपुस्तके ।

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी = व्यवधाता, तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासे-
ऽन्तोदात्तं भवति । वल्लान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वल्लमन्तरं
व्यवधायकं यस्य स वल्लान्तरः । वल्लव्यवधायक इत्यर्थः ।

व्यवायिन इति किम् ? आत्मान्तरः । आत्मा = स्वभावोऽन्तरः =
अन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ।
गौरमुखः । भद्रमुखः ।

स्वाङ्गमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह
गृह्यते ॥

पदमञ्जरी

परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते, ततः 'बहुव्रीहौ विद्वं संज्ञायाम्' इति
पूर्वपदान्तोदात्तं भवति ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ उदाहरणे व्यवधानं वाचिनोऽन्तराशब्दात् 'तत्करोति'
इति णिचि पचाद्यच् । प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया
उच्यते । ननु च स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, ततश्च भवितव्यमेवात्रापि ? अत आह—
स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं गृह्यत इति ॥

न्यासः

विम्य इनच्' इत्यधिकृत्य 'अजेरञ् च' इतीनञादेशश्च । तेनाबिनमन्तोदात्तम् ।
कूलाजिन इति । कु इति निपातः, तस्मिन्नुपपदे 'ला आदाने' इत्येतस्माद् 'अन्येष्वपि
दृश्यते' इति डः; 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । तेन कूल इत्यन्तो-
दात्तः । कृष्णाजिन इति । 'इणिसञ्जिबदोऽङुष्यविम्यो नक्' इत्यधिकृत्य 'कृषेर्वणं'
इति नक् । तेन कृष्णोऽन्तोदात्तः ।

प्रियमित्त्र इति । प्रीणातीति प्रियः, 'इगुपध' इत्यादिना कः । तेन प्रियोऽन्तो-
दात्तः । महाजिन इति । 'वर्त्तमाने पुषद्बृहन्महज्जगच्छतुवच्' इति महच्छब्दोऽन्तो-
दात्तः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ मुखं स्वाङ्गम् ॥ गौरमुख इति । 'गुरी उच्यमाने',

नाव्ययदिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय, दिक्शब्द, गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु, वत्स — इत्येतेभ्यः
 परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय —
 उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द — प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो —
 गोमुखः । महत् — महामुखः । स्थूल — स्थूलमुखः । मुष्टि — मुष्टिमुखः ।
 पृथु — पृथुमुखः । वत्स — वत्समुखः । पूर्वप्रदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु
 भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन
 बाध्यते ॥

पदमञ्जरी

नाव्ययदिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ उच्चैर्नीचैः शब्दौ स्वरादिष्वन्तो-
 दात्तौ । प्राक्शब्दः 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इत्याद्युदात्तः । प्रत्यङित्यत्र कृत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरः । गोमहतोरुक्तः स्वरः । स्थूलशब्दः 'ऋज्जेन्द्र' इत्यादौ निपातितः,
 अन्तोदात्तः । मुषेः क्तिच् — मुष्टिः । कुञ्च, 'प्रथिन्नदिभ्रस्त्वां सम्प्रसारणं सलो-
 पश्च' इति पृथुः । वदेः सः, वत्सः । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्येत्यादि । अस्य प्रतिषेध-
 न्यासः

एतस्मादच् । तदन्तादपि प्रज्ञादेरवृत्तक्रणात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यण्, तेन गौरोऽन्तोदात्तः ।
 उदि इणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च इति प्रकृत्य 'डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः' इति खनेर-
 षलावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः, तौ च डितौ, मुट् चोदात्तः । तेन मुखशब्द आद्युदात्तः ।
 भद्रमुख इति । 'ऋज्जेन्द्र' इत्यादिसूत्रेण भद्रशब्दो व्युत्पाद्यते । तेन भद्र
 इत्यन्तोदात्तः ।

दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रव-
 लक्षणमिह गृह्यत इति । 'अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गम्' इत्यादि यत् परिभाषितं स्वाङ्गमद्र-
 वादिलक्षणं तदिह गृह्यते । तेन दीर्घमुखा शालेत्यत्र न भवतीति भावः ॥

नाव्ययदिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ पूर्वेण प्रातस्मान्तोदात्तत्वा-
 दयं प्रतिषेध उच्यते । उच्चैर्मुख इति । उच्चैरित्येते स्वरादौ पश्यन्ते, तेऽन्तोदात्ता इति
 निपात्यन्ते । प्राङ्मुख इति । प्राङित्येत् किञ्जन्तमाद्युदात्तम्, तत्र 'अनिगन्तोऽञ्चतौ
 वप्रत्यये' इति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः । प्रत्यङ्मुख इति । अत्र कृत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।
 गोमुखः, महामुख इति । गोमहत्स्थूलान्तोदात्तावित्युक्तम् । स्थूलमुख इति । 'स्थूल
 परिवृंहणे' — चुरादिः, तस्मात् पचाद्यच् । तेन स्थूलशब्दोऽन्तोदात्तः । मुष्टिमुख इति ।
 मुषेः क्तिच् । तेन मुष्टिशब्दोऽन्तोदात्तः । पृथुमुख इति । 'कुञ्च' इत्यधिकृत्य
 'प्रथिन्नदिभ्रस्त्वां सम्प्रसारणं सलोपश्च' इति कुप्रत्ययः । तेन पृथुरन्तोदात्तः । वत्समुख

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहु-
व्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । प्रक्षालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं न भवति, तदा 'निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्' इति पक्षे पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम्, तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति
त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् — सिंहमुखः । व्याघ्रमुखः ॥

पदमञ्जरी

स्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति—गौमुखमिव यस्य, मुष्टिमुखमिव यस्य,
वत्सो मुखमिव यस्येति, सर्वत्र गवाद्युपमेयम्, नोपमानम् ; विकल्पस्योत्तर-
स्यावकाशो यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति—सिंहमुखः; व्याघ्रमुखः; गवादावुप-
माने उभयप्रसंगेऽयमेव भवति प्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ हिंसेः पचाद्यच्, पृषोदरादित्वादाद्यन्त-
न्यासः

इति । 'वृत्तबदिहनि' इत्यादिना सः । तेन वत्सोऽन्तोदात्तः । गोमुष्टीत्यादि । उत्तर-
सूत्रेण निष्ठादिपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि यः प्राप्नोति सोऽप्यनेन बाध्यते । अस्य प्रति-
षेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न—गौमुखमिव यस्य, मुष्टिमुखमिव यस्य, वत्सो मुख-
मिव यस्येति सर्वत्र गवाद्युपमेयम्, नोपमानम् । उत्तरसूत्रेण निष्ठादिपूर्वपदस्योपमान-
लक्ष्यस्य विकल्पस्यावकाशो यत्र गवादेरन्यदुपमानम्—सिंहमुखः, व्याघ्रमुख इति ।
यत्र गवाद्युपमानं तद् यत्र पूर्वपदं तत्रोभयप्राप्तावुपमानलक्षणं बाधित्वाऽयमेव प्रतिषेधो
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ 'मुखं स्वाङ्गम्' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पवचनमेतत् ।
यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वमित्यादि । अन्यतरस्यां ग्रहणाद्विकल्पेनैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं
विधीयते । तेन यदैतन्न भवति तदा 'निष्ठोपसर्गपूर्वपदस्यान्तरस्याम्' इति पक्षे पूर्वपदा-
न्तोदात्तत्वं भवति । तस्यापि विकल्पेन विधानाद् यदास्याभावस्तदा 'गतिरनन्तरः' इति
पूर्वपदस्य प्रकृतिभावविधानाद् गतिस्वर एव । तेनाद्युदात्तत्वं भवति । यत् एवं तत्तस्त्री-
ण्युदाहरणानि भवन्ति—एकमनेन सूत्रेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वविधानम्, द्वितीयम् 'निष्ठो-
पसर्गपूर्वादन्यतरस्याम्' इत्यादिना पूर्वपदान्तोदात्तत्वविधानम्, तृतीयम् 'गतिरनन्तरः'
इति गतेः प्रकृतिस्वरविधानम् । सिंहमुख इति । सिंहशब्दः पचाद्यन्तत्वादन्यतरस्याम् ।
'तृहि हिंसि हिंसायाम्', हिनस्तीति सिंहः—पृषोदरादित्वाद्, वर्णव्यत्ययः । व्याघ्रमुख
इति । 'ग्रा गन्धोपादाने'—इत्यस्माद् व्याङ्पूर्वाद् 'आतश्चोपसर्गो कः', तेन व्याघ्र-
शब्दोऽप्यन्तोदात्त एव ॥

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् को-

ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं कान्तं कृतमितप्रतिपन्नान् वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । शाङ्गरजग्धः^१ । पलाण्डुभक्षितः । सुरापीतः । काल - मासजातः । संवत्सरजातः । द्वयहजातः । त्र्यहजातः । सुखादिभ्यः - सुखजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः ।

पदमञ्जरी

विपर्ययः—सिंहः । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । 'आतश्च्रीपसर्गे' इति कः । 'पाघ्रा-
ध्मावेदृदृशः' इति शो न भवति; 'जिघ्रतेः संबन्ध्यां प्रतिषेधः' इति वचनात् ॥

जानिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ ननूदाहरणेषु

न्यासः

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ शाङ्गरजग्ध इति । गृणातेरितिर्वा 'शमिघातोः संशायाम्' इत्यच्- शङ्गरः, ततोऽपि प्रशादेराकृति-
गणत्वादण् । तेन शाङ्गरशब्दोऽन्तोदात्तः । पलाण्डुभक्षित इति । 'पल गतौ',
'उणादयो बहुलम्' इत्याण्डुप्रत्ययः । तेन पलाण्डुशब्दो मध्योदात्तः । सुरापीत इति ।
'सुसुधाद्यधिभ्यः क्रन्' इति सुराशब्द आद्युदात्तः । मासजात इति । 'मसी परिमाणे' —
अस्माद् घञ्, तेन मास आद्युदात्तः । संवत्सरजात इति । 'अशोः सरः' इत्यबिङ्कृत्य
'वसेश्च', 'सम्पूर्वाच्चित्' इति । तेन संवत्सरोऽन्तोदात्तः । द्वयहजातः, त्र्यहजात इति ।
द्वित्रिशब्दावन्तोदात्तावित्युक्तम् । सुखजात इति । खनतेः सुपूर्वाद् 'अन्येष्वपि ह्रस्वते'
इति डः । तेन सुखशब्दोऽन्तोदात्तः । एवं दुःखशब्दोऽपि वेदितव्यः । अयं तु
विशेषोऽत्र—'दुष्पूर्वात् खनेडः' इति । तृप्रे 'स्फायितश्चि' इत्यादिना रप्रत्ययः । तेन
तृप्रशब्दोऽन्तोदात्तः । कृच्छ्रजात इति । 'कृते च्छः क्रू च' इति कृच्छ्रशब्दोऽन्तोदात्तः ।
'असु क्षेपणे', अस्माद् 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक्, तेनासमन्तोदात्तम् । 'वृत्तवदिह-
निकमिकविभ्यः सः' इति बहुलवचनादमेरपि भवति । अंसो वृषादिवादाद्युदात्तः ।

१. मुद्रितकाशिकायां तु सारङ्गरजग्ध इति पाठः । तत्र शकन्वादत्वम् । 'सारङ्ग ।
पशुपक्षिणोः' इति ।

२. एवं क्रमशः सुखादयो व्युत्पाद्यन्ते । ते च यथा न्यासमतेन—

सुखदुःखतृप्रकृच्छ्राण्यसांसावलकं तथा ।

करुणकृपणो सोढः प्रतीपञ्च सुखादयः ॥ इति ।

काशि० ५ : ११

जात्यादिभ्य इति किम् ? पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात्पर-
निपातः । अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृत-
मितप्रतिपन्ना इति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः ।
एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो न भवति; अस्मादेव
ज्ञाप्रकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः योजयितव्यः ।
सुखादयस्तृतीयेऽध्यस्ये पठ्यन्ते^१ ॥

पदमञ्जरी

प्रत्युदाहरणेषु च निष्ठेति निष्ठान्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यं स्यात् ? इत्यत आह—एते-
ष्विति । प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि । तत्र पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वसेष्टुन्—वस्त्रम्,
तस्यैव ल्युट्—वसनम् । कुण्डशब्दः ‘नन्विषयस्यानिसन्तस्य’ इत्याद्युदात्तः ॥

न्यासः

अलकमिति । अलते: ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण’, ततः कञिति कञन्तोऽलकशब्दः ।
तेनाद्युदात्तः । ‘कृवृदारिभ्य उनन्’, तेन करुणशब्द आद्युदात्तः । ‘रञ्जेः क्नु’ इति
बहुलवचनात् कृपेरपि भवति । तेन कृपणमाद्युदात्तम् । सोढ इति क्तान्तम् । तेनैत-
दन्तोदात्तम् । पूर्ववद् घत्वदत्वादयः कर्तव्याः । प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति
बहुव्रीहिः । ‘ऋक्पूः’ इत्यादिनाऽकारः समासान्तः, ‘द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्’ इतीत्वम् ।
पुत्रजात इति । अत्र बहुव्रीहिस्य एव भवति । ‘अभिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः’,
‘पुवो ह्रस्वश्च’ । तेन पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः ।

कथं पुनर्जातशब्दस्य परनिपातः, यावता ‘निष्ठा’ इति पूर्वनिपातेनात्र भवितव्यम् ?
इत्यत आह—आहिताग्न्यादित्वादित्यादि । पुत्रजातशब्दोऽयमाहिताग्न्यादिषु पठ्यते,
तेन वा ‘आहिताग्न्यादिषु’ इति जातादिशब्दस्य परनिपातः । वस्त्रच्छन्न इति । वस्त्रम् =
आच्छादनम्, आच्छाद्यतेऽनेनेति कृत्वा । वस्त्रशब्द उक्तस्वरः । छन्नशब्दः ‘छद्
अपवारणे’ इत्यस्य ण्यन्तस्य निष्ठायाम् ‘वा दान्तशान्त’ इत्यादिना निपातितः । वसन-
च्छन्न इति । वसेराच्छादनार्थाल्ल्युट् । तेन वसनमाद्युदात्तम् । कुण्डलकृत इति ।
कुण्डशब्दोऽयम् ‘नन्विषयस्य’ इत्याद्युदात्तः । कुण्डमित इति । ‘माङ् माने’, ‘यतिस्यति’
इत्यादिनेत्वम् ।

अथ कथमेतेषु बहुव्रीहिषु ‘निष्ठा’ इत्यनेन निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो न भवति ? इत्याह—
एतेष्वित्यादि । यस्मादेतत् कृतम्, तस्मान्जात्यादिभ्यः परस्यान्तोदात्तत्वविधानम् ।

१. ‘परनिपातो’ इति पाठा० ।

२. (३.१.१८) सूत्रे इति शेषः ।

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्द उत्तरपदे वाऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जाति-
कालसुखादिभ्यः । दन्तजातः । स्तनजातः । कालात् — मासजातः ।
संवत्सरजातः । सुखादिभ्यः — सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । अयवो
देशः । अत्रीहिः । अमाषः । सुयवः । सुव्रीहिः । सुमाषः ।

समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । समासान्ताश्चावयवा भवन्तीति—

पदमञ्जरी

वा जाते ॥ दन्तस्तनशब्दौ 'स्वाङ्गशिंढामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तौ । मास-
शब्दः 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्तः । संवत्सरशब्दः 'बंहिष्ठवत्सरतिशथान्ता-
नाम्' इत्यन्तोदात्तः । अस्यार्थः— बंहिष्ठवत्सरतिशथ इत्येवमन्तानामन्त उदात्तो
भवति— बंहिष्ठः, संवत्सरः, सप्ततिः, अशीतिः, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, गूथम्,
पूथम् ।

सुखदुःखशब्दौ 'खान्तस्याशमादेः' इत्यन्तोदात्तौ । अस्यार्थः— खान्तस्य
शब्दस्याशकारमकारादेरन्त उदात्तो भवति, नखः, उखा । अशमादेरिति किम् ?
शिखा, सुखम् । कृपेः 'स्फायितश्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । 'कृतेश्छ' च—
कृच्छ्रम् । असेर्बहुलवचनाद्रक्, अस्त्रम् । 'अम्बिकादयश्च' इति अम्बिकशब्द
इकन्प्रत्ययान्तो निपातितः । प्रतिगता आपोऽत्र प्रतीपम् । 'कृवापाजिभ्य उण्'—
कारुः । कृपेः क्युन्- कृपणः । सहेः क्ते सोढः । दश सुखादयः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ समासस्यैतदित्यादि । यद्यपि समास उत्तरपदं चेति प्रकृतम्,

न्यासः,

एतस्मादेव ज्ञापकाभिष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो न भवति; अन्यथा ह्येतदन्तोदात्तत्वविधानं
नोपपद्यते ॥

वा जाते ॥ जातशब्दोऽपि कान्त इति तस्यापि जात्यादिभ्यः परस्य पूर्वेण नित्य-
मन्तोदात्तत्वे विकल्पोऽयमुच्यते । दन्तजात इति । 'हसिमृग्रिणवामिदमि' इत्यादिना
तन्- दन्तः । तेनायमाद्युदात्तः । स्तनजात इति । स्तनशब्द उक्तस्वरः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ अयवो देश इत्यादि । यवव्रीहिमाषाः 'तृणधान्यानाञ्च द्वयषाम्'
इत्याद्युदात्ताः ।

समासस्येत्यादि । इह समासः प्रकृत उत्तरपदं च । तत्र यद्युत्तरपदस्यैतदन्तो-

अनृचः, बहवृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

पदमञ्जरी

तथाप्यत्र समासस्यैव कार्यित्वमिष्यते । एतच्च - 'कपि पूर्वम्' इति वचनादवसीयते । यदि ह्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्, ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात् 'कपि पूर्वम्' इति न वाच्यं स्यात् । समासान्ताश्च समासावयवा भवन्तीति । समासान्ता इत्यत्रान्तग्रहणमेतदर्थम्—समासान्ताः समासग्रहणेन यथा गृह्येरन्निति, तेनानृच इत्यादौ कृते समासान्ते तस्यैव समासान्तस्योदात्तत्वं भवति । बहवृच इति । 'बहोर्नञ्वद्' इत्यतिदेशादिदमत्रोदाहृतम् । एतच्च - 'समासान्ताः समासस्यैवावयवाः, नोत्तरपदस्य' इत्याश्रित्युक्तम् । 'न कपि' इत्यत्र तु 'पूर्व समासान्तेषु पश्चात्तदन्तेन समासः' इति वक्ष्यति ॥

न्यासः

दात्तत्वं स्याद्, अनृचो बहवृच इत्यत्र 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यादिनाकारे समासान्ते कृते ततः पूर्वस्य ऋक्शब्दस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । समासस्य त्वन्तोदात्तत्वं विधीयमानमकारस्यैव भवति; तस्य समासावयवत्वात् । समासावयवत्वं तु 'समासान्ताः' इत्यधिकृत्य विधानात् । तस्मात् समासावयवस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । कथं पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते ? 'कपि पूर्वम्' इत्यत्र पूर्वग्रहणात् । तद्धि पूर्वग्रहणमनेन समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानम्—समासावयवस्य कप एव मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि तूभयपदस्यैतदन्तोदात्तत्वं स्यात्, तदान्तरेणापि कपिपूर्वग्रहणं कपिपूर्वस्योत्तरपदस्य स्यात्, न कपः; न हि कबुत्तरपदस्यावयवः, ततश्च पूर्वग्रहणमनर्थकम् । इदं तावत्—'समासान्ताः प्रत्ययाः समासस्यैवावयवाः, नोत्तरपदस्य' इत्येतद्दर्शनमङ्गीकृत्योक्तम् । इदानीम् 'उत्तरपदस्यापि तेऽवयवाः' इत्येतद् दर्शनमाश्रित्याह—समासान्ताश्चेत्यादि । उत्तरपदं चेति शेषः । एतदन्तोदात्तत्वमिष्यत इति पृक्ततेन सम्बन्धः । इतिकरणो हेतौ । अथ वा—उत्तरपदस्यैवैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । कुतः ? समासान्ता उत्तरपदावयवा भवन्तीत्यतो हेतौ । तेनानृचः, बहवृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति, तच्चोत्तरपदस्य भवेत् । तस्यैव समासान्तस्य भवति; तस्योत्तरपदावयवत्वादिति भावः । यदि हि समासान्ता उत्तरपदावयवा न स्युः, तत उत्तरपदावयवस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं समासान्तस्य न स्यात् । उत्तरपदावयवत्वे हि समासान्तानां तस्यैव समासान्तस्य भवति । कथं पुनः समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वम् ? समासार्थादुत्तरपदात् पूर्व समासान्तं विधाय पश्चात् तदन्तेन समासविधानात् । तथा हि 'न कपि' इत्यत्र वक्ष्यति—“गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति । समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात् कबन्तेन सह समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति” इति । समासान्तप्रत्ययान्तेन च पदेन यदि समासः

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अवृषलीकः । अब्रह्मबन्धूकः । सुकुमारीकः । सुवृषलीकः । सुब्रह्मबन्धूकः ॥

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः । अत्रीहिकः । अमाषकः । सुयवकः । सुत्रीहिकः । सुमाषकः ।

पदमञ्जरी

कपि पूर्वम् ॥ पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । 'नद्युतश्च' इति कप् ॥

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ 'ह्रस्वान्ते' इत्यस्य बहुव्रीहेरन्यपदार्थ उत्तरपदं समासो वेत्याह—ह्रस्वोऽन्तो यस्येत्यादि ।

अत्र च 'कपि परतः' इति पृथग्वचनात्तद्रहितमुत्तरपदं समासश्च गृह्यते, न्यासः

क्रियते, तदा 'तन्मध्ये पतितास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति समासान्ताः प्रत्ययाः उत्तरपदावयवा भवन्ति । यद्येवम्, समासावयवत्वं तेषां नोपपद्यते ? नैतदस्ति; अवयवावयवोऽपि हि समुदायावयवो भवति, तथा हि—'देवदत्तायाः सर्वेऽवयवा अलङ्क्रियन्ताम्' इत्युक्ते देवदत्तावयवस्य येऽवयवा अङ्गुल्यादयस्तेऽप्यलङ्क्रियन्ते ॥

कपि पूर्वम् ॥ पूर्वेण कप एवान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् प्राप्ते कपि पूर्वस्योदात्तत्वमनेन विधीयते । अकुमारीक इत्यादि । 'शेषादिभाषा' इति कप् । कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्ति-स्वरेणान्तोदात्तः । वृषलीशब्दोऽपि जातिलक्षणेन ङीष् । ब्रह्मबन्धूरप्यङ्गन्तत्वात् प्रत्ययस्वरेण ॥

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ॥ ह्रस्वोऽन्तोऽस्येत्यादि । अनेन ह्रस्वान्त इत्यस्यैव बहुव्रीहेरन्यपदार्थ उत्तरपदं समासो वेति दर्शयति । अयवको देश इति । अत्र कपि परतो यव इत्येतद् ह्रस्वान्तमुत्तरपदम्, अयव इत्ययं वा समासः । तत्रान्त्याद् वकारात् पूर्वमक्षरं यकाराकारं उदात्तो भवति । अनया दिशान्यत्रापि वेदितव्यम् ।

अथ पूर्वग्रहणं किम्, यावता 'कपि पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमिति वर्तते एव ! इत्यतः

पूर्वमिति वर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम्—
ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेनाज्ञकः,
सुज्ञक इत्यत्र कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥

पदमञ्जरी

पूर्वग्रहणमनर्थकम्, कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेः ? इत्यत आह—पूर्वमिति वर्तमाने
इत्यादि । द्वितीये पूर्वग्रहणे सति प्रवृत्तिभेदो भवति, तत्रैकया प्रवृत्त्या ह्रस्वा-
न्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, अपरया तु नियम्यते—ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव
पूर्वमुदात्तं भवति, न तु कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धं भवति ? तत्राह—
तेनेति । नास्त्यस्य ज्ञ इत्यज्ञकः, शोभनो ज्ञोऽस्येति सुज्ञकः । तत्र यद्येष नियमो
न स्यात्, ततोऽन्त्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति 'कपि पूर्वम्' इत्ययमेव स्वरः
स्यात् । अस्मिन्तु नियमे सति न भवति, 'नञ्सुभ्याम्' इति कबन्तस्यैव भवति ।
यथा च कबन्तस्य भवति तथा तत्रैव प्रतिपादितम् । व्यक्तिपक्षाश्रयणे चैतत्पूर्व-
ग्रहणं कृतम् । जातिपक्षाश्रयणे तु यथा 'ह्रस्वादिः शेषः' इत्यत्र कचिदपि
वर्तमानो ह्रस्वादिनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति, (तथैव) 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्'
इत्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन 'कपि पूर्वम्'
इत्यस्याप्रवृत्तिः सिध्यति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ नञ इव नञ्वत्, अस्मादेव निपातानात्पञ्चमी-
समर्थाद्वृत्तिः । यद्वा—सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तथा सर्वे विभक्त्यर्था संगृह्यन्त
इति पञ्चम्यर्थेऽपि 'तत्र तस्येव' इति वक्तिः षष्ठ्यन्तादेव । बहूनां भावो भूमा,
न्यासः

आह—पूर्वमिति वर्तमान इत्यादि । द्वितीये हि पूर्वग्रहणे क्रियमाणे वाक्यभेदेन
प्रवृत्तिभेदो भवति; पूर्वग्रहणसामर्थ्यात्, अन्यथा हि तदपार्थक्यं स्यात् । तत्रैकया
प्रवृत्त्या ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वमन्तोदात्तं विधीयते । अपरया तु ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्व-
मन्तोदात्तं न भवतीति नियमः । तेन कपि पूर्वमन्तोदात्तं न भवति । तेनेत्यादिना
नियमे सति यदिष्टं सम्पद्यते तद् दर्शयति । नास्य ज्ञो विद्यत इत्यज्ञकः । शोभनो
ज्ञोऽस्येति सुज्ञकः । अत्र यद्येष नियमो न स्यात्, तदात्रान्त्यात् पूर्व उदात्तभावी
नास्तीति कपि पूर्वमन्तोदात्तं स्यात् । 'कपि पूर्वम्' इत्यनेन नियमे तु सति न भवति ।
तेन 'नञ्सुभ्याम्' इति कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति । यथा च स भवति तथात्रैवोप-
पादितम् ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ 'नञ्सुभ्याम्' इत्यादिभिर्योगैर्नञ उत्तरस्य यत् स्वर-

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते तस्मान्नन्न इव स्वरो भवति । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति — बहुयवो देशः, बहुव्रीहिः, बहुतिलः । 'कपि पूर्वम्' इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति — बहुकुमारीको देशः, बहुवृषलीकः, बहुब्रह्मबन्धूकः । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति — बहुयवको देशः, बहुव्रीहिकः, बहुमाषकः । 'नञो जरमरमित्त्रमृताः' इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति — बहुजरः । बहुमरः । बहुमित्त्रः । बहुमृतः ।

उत्तरपदभूमीति किम् ? बहुषु मनोऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

पदमञ्जरी

'बहोर्लोपो भू च बहोः', उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते; स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासम्भवात् । तदाह—उत्तरपदार्थबहुत्व इति । किमर्थं पुनरतिदेश आश्रीयते, न 'नञ्सुबहुभ्य उत्तरपदभूम्नि' इत्युच्येत, एवमपि ह्युच्यमाने 'उत्तरपदभूम्नि' इत्येतत्सम्भवव्यभिचाराभ्यां बहोरेव विशेषणं भविष्यति, योऽपि 'न गुणादयोऽवयवाः' इति प्रतिषेधः, तत्राप्युत्तरपदभूमीत्यनुवृत्तेर्बहोरेव भविष्यति, न 'नञ्सुभ्याम्'—अगुणः, सगुणः इति ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रकरणान्तरेऽपि यो नञाश्रयः स्वरस्तस्याप्यतिदेशो यथा स्यादिति । तद्वर्शयति—नञो जरमरमित्त्रमृता इत्युक्तमित्यादि ॥

न गुणादयोऽवयवाः ॥ 'गुण संख्याने' चुरादेरदन्तादेरच् । 'अशेः सरः',
न्यासः

विधानं तद्वहोरपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । नञ इव नञ्वत् । बहोर्भावो भूमा, पृथ्वादित्वादिमनिच्, 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति भूभावः । उत्तरपदस्य भूमेति षष्ठी समासः । अथातिदेशः किमर्थः, न 'नञ्सुबहुभ्य उत्तरपदभूम्नि' इत्येवोच्येत; न चैवं योगे क्रियमाणे नञ्स्वोरप्युत्तरपदभूमीत्येतद् विशेषणमापाद्यते; सम्भवापेक्षत्वादस्य, यथैव हि 'ह्रस्व्याभ्यो दीर्घात्' इत्यत्र दीर्घग्रहणं सम्भवापेक्षं विशेषणं व्यापारेव भवति न हलः; तथैतदपि बहोरेव भविष्यति न नञ्स्वोः, न हि तयोस्तरपदार्थबहुत्वे वृत्तिः सम्भवतीति ? एवं तर्हि यदपि विदेशस्थं नञोपलक्षितं बहुव्रीहेः स्वरविधानम्, तदप्यस्मादतिदेशाद् यथा स्यादित्येवमर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । तेन 'नञो जरमरमित्त्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमपि बहोरतिदिश्यते । बहुमना इति । अत्रोत्तरपदबहुत्वे बहुशब्दो न वर्तते ॥

गुणादयोऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ।
बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बहुच्छन्दोमानम् । बहुसूक्तः ।
बह्वध्यायः ।

गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः ।

अवयवा इति किम् ? बहुगुणो ब्राह्मणः । अध्ययनश्रुतसदा-
चारादयोऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुर्वर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ
समासे । प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः ।

‘ध्रुवम्’ इत्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य
प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः ।

पदमञ्जरी

अक्षरः । छन्दो मीयते येन छन्दोमानम् । वचेः सुपूर्वात् क्तः—सूक्तम् । अधीयते-
ऽस्मादिति अध्यायः, ‘इङश्च’ इति घञ् । एते गुणादयः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं
प्राद्युपलक्षणम् । सततं यस्येत्यादिना पृष्ठस्य ध्रुवत्वं दर्शयति । ‘तीर्थपृष्ठगूढयूथ’
इति पृष्ठशब्दो निपातितः ।

न्यासः

न गुणादयोऽवयवाः ॥ पूर्वेणातिप्रसक्तोऽतिदेश इति गुणादिना प्रतिषिध्यते—
बहुगुणा रज्जुरिति । बह्ववयवा इत्यर्थः । ‘गुण आमन्त्रणे’ चुरादिः, तस्माद् घञ् ।
तेन गुणशब्द आद्युदात्तः । ‘अशेः सरः’ इत्यनेनाक्षरशब्दोऽन्तोदात्तः । छन्दो
मीयतेऽनेनेति च्छन्दोमानम् । कृत्स्वरेण छन्दोमाने मानशब्द आद्युदात्तः, तस्य
घञन्त्वात् । शोभनमुक्तं सूक्तम् । प्रादिसमासः । थायादिस्वरेण सूक्तशब्दोऽन्तोदात्तः ।
अधीयतेऽस्मादित्यध्यायः । ‘इङश्च’ इति घञ् । सूक्तवदध्यायोऽन्तोदात्तः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं वेदितव्यम् ; स्वाङ्गं
प्रति क्रियायोगाभावात् । प्रादिग्रहणमेव तु न कृतम्, वैचिन्न्यार्थम् । ध्रुवशब्दोऽय-
मवयवेऽप्यस्ति, यथा—‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ इति ; एकस्वरूपेऽप्यस्ति, यथा—ध्रुव-
मस्य शीतमिति ; तदिद्वैकस्वरूपे वर्तमानो गृह्यत इति दर्शयितुमाह—ध्रुवमित्येक-
रूपमुच्यत इत्यादि । सततमित्यादिना ध्रुवत्वं पृष्ठस्य दर्शयति । पृष्ठशब्दोऽन्तोदात्तः ।
‘पृष्ठं पृष्ठं पृष्ठं-सेचने’ इत्यस्य थकि व्युत्पादितत्वात् ।

उपसर्गादिति किम् ? दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् ?
प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवमिति किम् ? उद्वाहुः क्रोशति । अपश्चिति किम् ?
उत्पशुं । विपशुं ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे 'वनम्' इत्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति ।
प्रवणे यष्टव्यम् । निर्वणे प्रणिधीयते । 'प्रनिरन्तरः' इति णत्वम् ।

समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थम्, बहुव्रीहावेव हि स्यात् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वणो देशः ।

पदमञ्जरी

उद्वाहुः क्रोशतीति । अत्र क्रोशनसमय एवोद्वाहुत्वं न सर्वदेत्यध्रुवत्वम् ।
'स्पृशेः श्चण्शुनौ पृ च' स्पृशेर्धातोः श्चण्, ३ न्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, धातोश्च
पृ इत्यादेशः । बहुलवचनाच्छकारस्येत्संज्ञा न भवति, यथाक्रमं वृद्धिगुणौ—
पार्श्वम्, पशुः ॥

न्यासः

दर्शनीयललाट इति । दर्शनीयशब्दः 'उपोत्तमं रिति' इति मध्योदात्तः । 'लल
ईप्सायाम्' इत्यस्माद् 'उणादयो बहुलम्' इत्याटप्रत्ययः । तेन ललाटशब्दो मध्योदात्तः ।
प्रशाखो वृक्ष इति । 'उणादयो बहुलम्' इति वचनात् 'शो तनूकरणे' इत्यस्मात्
खः, टाप्, सवर्णदीर्घत्वम्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । तेन शाखाशब्दोऽन्तोदात्तः ।
उद्वाहुः क्रोशतीति । अत्र बाहोरेकरूपता नास्तीत्यध्रुवत्वम् । न ह्यसौ नित्यमूर्ध्वबाहुरेव
क्रोशति, अपि तु कदाचिदधोबाहुरपि । उत्पश्रिति । 'स्पृशेः श्चण्शुनौ पृ च' इति
शुन्प्रत्ययान्तः पशुः । तेनायमाद्युदात्तः ॥

वनं समासे ॥ समासमात्र इति । मात्रग्रहणेन बहुव्रीहेर्निवृत्तिं सूचयति । प्रवण
इति । यदायं बहुव्रीहिस्तदा प्रकृष्टं प्रकृतं वा वनमस्येति विग्रहः । यदा तु तत्पुरुषः,
तदा प्रकृष्टं वनं प्रगतं वा वनमिति विग्रहः । निर्वण इति । अत्रापि यदा बहुव्रीहिः,
तदा निर्गतं वनमस्येति विग्रहः । यदा तु तत्पुरुषस्तदा निर्गतो वनादिति । तत्पुरुषस्तु
'कुगतिप्रादयः' इति । किं पुनः स्याद् यदि समासमात्रपरिग्रहार्थं समासग्रहणं न
क्रियेत ? इत्यत आह—बहुव्रीहावेव हि स्यादिति । 'रञ्जेः क्युन्' । बहुलवचनाद्
'वनु याचने' इत्यस्मादपि भवति । तेन वनमाद्युदात्तम् ॥

अनुपसर्गार्थ आरम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयम्, प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि, वि-इत्येताभ्यामुत्तरोज्ज्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्र 'उदात्तस्वरितयो-
र्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परि-
कूलम् । परितीरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयम्, प्रादिसमासः,

पदमञ्जरी

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहिस्तदा परितः
कूलमस्येति विग्रहः । प्रादिसमासे तु परिगतं कूलमिति । यदा पुनरन्यथी-
त्यासः

अन्तः ॥ अन्तः इति स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपात्यते । अन्तर्वर्णो देश इति ।
अन्तर्वर्णं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, 'वनेऽन्तः' इति शौण्डादिपाठात् सप्तमीसमासो वा ।
'प्रतिरन्तरः' इत्यादिना णत्वम् ।

अनुपसर्गार्थ आरम्भ इति । उपसर्गात् पूर्वैर्णैव सिद्धत्वात् ॥

अन्तश्च ॥ अन्तःशब्दः 'हसिमृगिणवामिदमिल्लपुधुर्विभ्यस्तन्' इति तन्प्रत्ययान्त-
त्वादाद्युदात्तः ॥

न निविभ्याम् ॥ पूर्वैर्ण निविभ्यामप्युत्तरस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृत इति । यदा बहुव्रीहिस्तदा 'बहुव्रीहौ प्रवृत्त्या पूर्वपदम्'
इति प्रकृतिस्वरत्वम् । यदा तु तत्पुरुषस्तदा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ परिकूलम्, परितीरमिति । कूलतीरशब्दावुक्त-
स्वरौ 'कूलतीरतुलमूल' इत्यादौ सूत्रे । परिमण्डलमिति । परितः = सर्वतो मण्डलं
परिमण्डलम् । 'मणिः भूषायाम्'—अस्मात् 'कलस्तृपश्च' इति बाहुलकात् कलप्रत्ययः,
'भूषादिभ्यश्चित्' इति च । तेन मण्डलमन्तोदात्तम् । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा

अव्ययीभावो वा । अव्ययीभावपक्षेऽपि हि 'परिप्रत्युपापावज्यमानाहो-
रात्रावयवेषु' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ।

अभित इत्युभयतः, अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि ।
यच्चैवंस्वभावं कूलादि, तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । प्रको-
ष्ठम् । प्रगृहम् । प्रद्वारम् ।

पदमञ्जरी

भावस्तदा परिकूलादिति । अव्ययीभावपक्षेऽपि हीत्यादि । अव्ययीभावेऽप्य-
यमेव स्वर एषितव्यः, न समासस्वरेण सिद्धिरित्यर्थः । अभितो भावोऽस्या-
स्तीत्यभितोभावीति । लौकिके योगे लाघवस्यासार्वत्रिकत्वाद्बहुव्रीहिरेव नाश्रित
इत्याह—अभितोभावीति । 'सुप्यजातौ' इति णिनिरिति । यच्चैवंस्वभावमिति ।
अभितोभवनस्वभावम् ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ प्रकोष्ठादिषु प्रादिसमासः, बहुव्रीहिर्वा ॥

न्यासः

बहुव्रीहिस्तदा—परितः कूलमस्य, परितस्तीरमस्येति विग्रहः । यदा तु प्रादिसमासस्तदा—
परिगतं कूलम्, परिगतं तीरमिति । यदा पुनरव्ययीभावस्तदा—परि कूलात्, परि
तीरादिति । अव्ययीभावस्तु 'अपपरित्रिहिरश्चवः पञ्चम्या' इत्यनेन । परि कूलादिति
पञ्चमी 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति कर्मप्रवचनीययोगे । कर्मप्रवचनीयत्वं तु परेः
'अपपरी वर्जने' इति । युक्तं यद् बहुव्रीहौ तत्पुरुषे चेदमन्तोदात्तत्वं विधीयते; तत्र
हि समासान्तोदात्तत्वस्यापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । अव्ययीभावे त्वयुक्तम्;
तत्र हि समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । न हि तस्यापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः केनचित्
प्राप्त इत्यत आह—अव्ययीभावपक्षेऽपि हीत्यादि । यदाप्यव्ययीभावपक्षः, तदापि
'परिप्रत्युपापा' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तोऽनेनान्तोदात्तत्वविधानेन बाध्यतः
इति किमत्रायुक्तम् । यच्चैवंस्वभावमित्यादि । अभितो भवनं यस्य स्वभावस्तदभितो-
भाविग्रहणेन गृह्यते, न तु तद्विपरीतस्वभावम् ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ प्रकोष्ठमिति । 'उषिकुषिगातिम्यस्थन्' इति कुषे-
स्थन् । तेन कोष्ठशब्द आद्युदात्तः । प्रगृहमिति । 'गेहे कः' इति ग्रहेः कप्रत्ययः ।
तेन गृहमन्तोदात्तम् । प्रद्वारमिति । 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इति द्वारमाद्युदात्तम् ।

अस्वाङ्गमिति किम् ? प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् ?
प्रपीठम् ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् ।
निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मक्षिकम् । निर्मशकम् । एषां
प्रादिसमासः, बहुव्रीहिराह । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव
सिद्धम् ।

निष्कालकः । निष्क्रान्तः कालकादिति कन्प्रत्ययान्तेन कालब्देन
प्रादिसमासः । निष्कालिकः—इत्यन्ये पठन्ति ।

पदमञ्जरी

निरुदकादीनि च ॥ एषामित्यादि । यदा प्रादिसमासस्तदा—निर्गतमुदकं
निर्गतं वोदकादिति विग्रहः, बहुव्रीहौ—निर्गतमुदकमस्मादिति । अथाव्ययीभा-
वार्थमप्येषां ग्रहणं कस्मान्न भवति ? अत आह—अव्ययीभावे त्विति । निष्का-
लिक इति । कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष्, ततः स्वार्थे कन्, 'केऽणः'

न्यासः

प्रपदमिति । पदं द्वारवदेवाद्युदात्तम् । प्रहस्तमिति । 'हसिमृगिणवामिदमि' इत्यादिना
हसेस्तेन् । तेन हस्तशब्द आद्युदात्तः ॥

निरुदकादीनि च ॥ निरुदकमिति । निष्क्रान्तमुदकमस्मादिति बहुव्रीहिः,
निष्क्रान्तमुदकादिति वा प्रादिसमासः । उदकं कायतीति 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'उद-
कस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदभावः । तेनोदकमन्तोदात्तम् । निरुपलमिति । 'विटपविष्टप-
विशिपोलपाः' इत्युलपशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते । निरुपलमित्यन्य इति । उप-
पूर्वाल्लातेः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । तेनोपलशब्दस्याथादिस्वरेणाद्युदात्तः । निर्मक्षिकम्,
निर्मशकमित्यादीनामिति । मशकमक्षिकाशब्दाद्युदात्तान्तोदात्तौ । तत्र हि अथादिः,
प्राक् शकटेः, अथ द्वितीयः, प्रादीषादिति वर्तते । एषामित्यादि । यदि प्रादिसमास-
स्तदा—निर्गतमुदकं निर्गतं वोदकादिति विग्रहः । यदा तु बहुव्रीहिस्तदा—निर्गत-
मुदकमस्मादिति । अथाव्ययीभावोऽप्येषां कस्मान्न भवति ? इत्याह—अव्ययी-
भावे त्वित्यादि । बहुव्रीहिप्रादिसमासयोस्तु समासान्तोदात्तत्वेन न सिध्यति । तथा हि—
'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति समासस्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहुव्रीहावुक्तः ।

१. 'प्राक्षः' इति पाठा० ।

निष्पेषः । दुस्तरीपः । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः'—तरीः, तां पातीति तरीपः, कुत्सितस्तरीपो दुस्तरीपः । निस्तरीप इति केचित् पठन्ति । अपरे — निस्तरीक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति ।

निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ।

* परेहस्तपादकेशकर्षाः * । परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयम्, प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ।

पदमञ्जरी

इति ह्रस्वः, कालिका; ततः प्रादिसमासः ।

निष्पेष इति । पिषेर्घञ् । कुत्सितस्तरीय इति । दुः कुत्सायां वर्तत इति दर्शयति । अपरे निस्तरीक इति । पठन्तीत्यनुषङ्गः, निष्पूर्वोऽजिनशब्दः । स एवो-
दुपपूर्वः ।

परेरित्यादि । परेरुत्तरे हस्तादयोऽन्तोदात्ता भवन्ति । परिहस्त इत्यादि । [हरेरिव केशा यस्य हरिकेशः, कपेरिव कपिकेशः ?] ॥

न्यासः

प्रादिसमासेऽपि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना ।

निष्कालक इति । कालकशब्दः कन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । निष्कालिक इति । निष्कान्तः कालिकाया इति प्रादिसमासः । कालीति जनपदादिसूत्रेण ङीषन्तत्वादन्तो-
दात्तः, ततः स्वार्थिके कनि कृतेऽप्याद्युदात्त एव भवति ।

निष्पेष इति । 'पिण्टु सञ्चूर्णने'—अस्माद् घञ् । तेन पेषशब्द आद्युदात्तः । तरी पातीति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति तरीपशब्दोऽन्तोदात्तः । कुत्सितस्तरीप इति कुत्सितग्रहणेन दुस्तरीपशब्दे दुःशब्दः कुत्सायां वर्तत इति दर्शयति । निस्तरीप इति केचिदिति । ते च निर्गतस्तरीप इति विग्रह्य प्रादिसमासं कुर्वन्ति । अपरे निस्तरीक इतीति । पठन्तीति सम्बन्धः ।

निरजिनमित्यादि । 'अजिनमन्तोदात्तम्' इत्युक्तम् ।

परेरित्यादि । हस्तपादकेशाः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्ताः । शिष्टाम् = सर्वनाम्नामित्यर्थः । कर्षशब्दः 'कर्षावतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तः ॥

अभेर्मुखम् ॥ अभिमुख इति । मुखशब्द उक्तस्वरः । अभिशब्दोऽन्तोदात्तः ।

‘उपसर्गात्स्वाङ्गम्’ इति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थम्, अध्रुवार्थम्,
३। स्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपाचोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् ।
अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि ‘परिप्रत्युपापावर्ज्यमाना-
होरात्रावयवेषु’ इत्युक्तम् ।

योगविभाग उत्तरार्थः ॥

पदमञ्जरी

अभेर्मुखम् ॥ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमिति सिद्ध इति । ‘मुखं स्वाङ्गम्’ इति न
सिद्ध्यति, ‘नाव्ययदिकशब्द’ इति प्रतिषेधात् ॥

अपाच्च ॥ अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयतीति । कुतः ? इत्याह—तत्रापि हीति ।
यस्मात्तत्रापि ‘परिप्रत्युपापा’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुक्तम्, तस्मात्सोऽपि
प्रयोजयतीत्यर्थः ।

योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र ‘अपात्’ इत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात्,
अभेर्मा भूत् ॥

न्यासः

बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहिस्तदा—अभिगतं मुखमनेनेति विग्रहः । यदा
तु प्रादिसमासस्तदा अभिगतो मुखम्, अभिगतो वा मुखेनेति । कस्मादयमव्ययीभावो
न भवति ? इत्याह अव्ययीभावे त्वित्यादि ।

वचनमिदमबहुव्रीह्यर्थमिति । यदा मुखं भुवं भवति तदाऽध्रुवार्थम्, अस्वाङ्गार्थश्चेति ।
अध्रुवमस्वाङ्गञ्च मुखं बहुव्रीहावपि यदा भवति । अभिमुखा शालेति । अभिगतं
मुखं यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र ‘उपसर्गात् स्वाङ्गम्’ इति न सिद्ध्यति; मुखशब्दस्या-
स्वाङ्गवाचित्वात् ॥

अपाच्च ॥ अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयतीति । न केवलं बहुव्रीहित्पुरुषा-
वित्यपिशब्दस्यार्थः । तत्र यदा बहुव्रीहिस्तदा—अपगतं मुखमस्मादिति विग्रहः । यदा
तु प्रादिसमासस्तदा अपगतं मुखमिति । यदा पुनरव्ययीभावस्तदा—अपमुखादिति,
मुखं वर्जयित्वेत्यर्थः । अव्ययीभावस्तु ‘अपपरिवहिरश्चवः पञ्चम्या’ इत्यनेन । कथं पुन-
रव्ययीभावः प्रयोजयति, यावता समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ? इत्याह—तत्रापि
हीत्यादि । प्रकृतिस्वरत्वमित्यत्राध्याहार्यम् । तत्राप्यव्ययीभावे ‘परिप्रत्युपापा’ इत्यादिना
पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वमुक्तं समासस्वरापवादः । तस्मादव्ययीभावोऽपि प्रयोजयति ।

योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रेऽपादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, अभेर्मा

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग, पूत, वीणा, अञ्जस्, अध्वन्, कुक्षि — इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि च नामशब्दश्च अपादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अप-स्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा ।

‘उपसर्गादध्वनः’ इति यदा समासान्तो नास्ति, तदाऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम्, ‘अनित्यश्च समासान्तः’ इत्येतदेव ज्ञापकम् ।

पदमञ्जरी

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ नामग्रहणं सीरशब्देनैव सम्ब-ध्यते, न स्फिगादिभिः; स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्ग्रहणात् ।

उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्त इत्यादि । अत्र कारणमाह—तस्मिन् हि सतीति । ननु च ‘उपसर्गादध्वनः’ इत्यत्र तु न त्रिकल्पः श्रुतः, नापि प्रकृतः, तत्किमुच्यते—यदा समासान्तो नास्तीति ? अत आह—अनित्यश्चेति । यदि नित्यः समासान्तः स्यादध्वग्रहणमिह न कर्तव्यं स्याद्, अच्प्रत्ययस्य चित्त्वा-

न्यासः

भूत् । अव्ययपूर्वादपि प्रकृतिस्वरापवादो योगः । एवमुत्तरेऽपि योगाः ‘द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ’ इत्यतो योगात् प्राग्वेदितव्या ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ स्फिगादीनां नामपर्यन्तानां समाहारे द्वन्द्वः । सीरनामानि चेति । हलादीनि । अपस्फिगाम्, अपपूतमिति । प्रादिसमासः, बहुव्रीहिर्वा । स्फिगपूतशब्दौ ‘स्वाङ्गशिङ्गमदन्तानाम्’ इत्याद्युदात्तौ । केचित्तु स्फिग-शब्दं घृतादित्वादन्तोदात्तमिच्छन्ति । ‘रास्नासास्वास्थूणावीणा.’ इति वीणाशब्द आद्यु-दात्तो निपात्यते । ‘अञ्जू’ इत्येतस्मादसुन् । तेनाञ्ज आद्युदात्तः । ‘शीङ्क्रुशिरहिजि-क्षिसृधूम्यः कन्’ इत्यधिकृत्य ‘अदेर्ध च’ इत्यध्वा । तेनायमाद्युदात्तः । ‘उपसर्गादध्वनः’ इति यदा समासान्तो नास्ति तदानेनान्तोदात्तत्वं भवति । अत्र कारणमाह—तस्मिन् हि सतीत्यादि । ‘अच्प्रत्ययन्वपूर्वात् सामलोमन्.’ इत्यतोऽङ्गहेऽनुवर्तमाने ‘उपसर्गा-दध्वनः’ इत्यनेनाच् समासान्तो विधीयते । तेन तस्मिन् समासान्तेऽच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धमन्तोदात्तत्वम् । ननु च नित्यः समासान्तः, तत् किमुच्यते—यदा समासान्तो नास्तीति ? अत आह—अनित्यश्चेत्यादि । यदि नित्यः समासान्तः स्यादध्वग्रहणमिह न कृतं स्यात् ; अच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ; कृतं च, तस्मादेत-देव ज्ञापयति—समासान्तविधिरनित्य इति । तेन ‘तत्रोपासितलोकमर्तारि’ इत्येव-मादयः प्रयोगा उपपन्ना भवन्ति ।

अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम ।
सर्वत्र प्रादिसमासः, बहुव्रीहिः, अव्ययीभावो वा ।

स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थम्, अध्रुवार्थम्, अस्वा-
ङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधि-
कर्णः । अधिकेशः । अध्यारूढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्यारूढो
वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः ।

दन्तस्योपरि योऽन्यो दन्तो जायते स उच्यते=अधिदन्त इति ।

पदमञ्जरी

देवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ; कृतं तु, ज्ञापयति—समासान्तविधिरनित्य इति ।

स्फिगपूतकुक्षीणमित्यादि । यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति,
बहुव्रीहिश्च समासः, तदा 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्' इत्येव सिद्धम् ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम्, 'सुपि स्थः' इति कः ।

दन्तस्योपरीत्यादिनोपरिस्थत्वं दर्शयति ।

अधिकरणमिति । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ककाराकार उदात्तः ॥

न्यासः

'लुषिकुषिशुषिम्यः क्सि' इति कुक्षिः । तेन कुक्षिशब्दोऽन्तोदात्तः । हलसीर-
शब्दौ 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तौ । नामशब्दोऽपि 'नामन्सीमन्' इत्या-
दिनाऽऽद्युदात्तो निपात्यते ।

स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमिति । यदैतानि ध्रुववाचीनि भवन्ति ।
अस्वाङ्गार्थञ्चेति । बहुव्रीहावपि यदाऽस्वाङ्गवाचीनि भवन्ति । यदा ह्येतानि स्वाङ्ग-
वाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति, बहुव्रीहिश्च समासः, तदा 'उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु'
इत्येव सिद्धम् ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ उपरिस्थमिति । उपरि तिष्ठतीति 'सुपि स्थः' इति कः ।
अधिदन्त इत्यादि । दन्तादयः 'स्वाङ्गशियाम्' इत्याद्युदात्ताः । अध्यारूढो वा दन्त
इति । वाशब्देन समानाधिकरणो उत्तरपदलोपी समास इति सूचयति । स पुनः
'समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इत्युपसंख्यानानेन
वेदितव्यः ।

दन्तस्योपरीत्यादि । एतेनोपरिस्थत्वं दर्शयति । एवं कर्णस्योपरि योऽन्यः कर्णो
जायते स उच्यतेऽधिकर्ण इति । तथा केशस्योपरि योऽन्यः केशोऽधिकेशः स उच्यते ।

उपरिस्थमिति किम् ? अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीयान् अनुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् ।

अप्रधानकनीयसी इति किम् ? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोऽन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः=अन्वाचितः, कथितानुकथितो वा ।

पदमञ्जरी

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ उदाहरणे उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् ।

अनुगतो ज्येष्ठ इति । विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ अन्वादिष्टः = अप्रधानशिष्टः, यथा भिक्षामटं गां चानयेति न्यासः ॥

उपरिस्थमिति किम् ? अधिकरणमिति । अप्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ।

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ अनुज्येष्ठ इति । 'वृद्धस्य च' इतीष्टानि परतो वृद्धस्य व्यादेशः । ज्येष्ठशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अनुमध्यम इति । 'मध्यान्मः' इति मध्यमः, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति । अत्र हि योऽसौ ज्येष्ठमनुगतो मध्यमश्च स प्रधान्येन प्रादिसमासेनोच्यते, ज्येष्ठमध्यमौ तु गुणभावेन । तस्मात् पूर्वपदार्थप्रधानोऽयम् । अनुकनीयानिति । ईयसुनि परतो युवशब्दस्य 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति कनादेशः । कनीयःशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।

अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । तेन प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्यास्ति ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ 'पु पालनपूरणयोः'—अस्मात् 'पुष कुषन्' इति कुषन् प्रत्ययः । तेन पुरुषशब्द आद्युदात्तः । अन्वादिष्टोऽन्वाचित इति । अप्रधानशिष्ट इत्यर्थः । यथा—भिक्षामटं गाञ्चानयेत्यत्र गोरानयनम्, यथा वा—'कृत्तुः क्यङ् काशि० ५ : १२

अन्वादिष्ट इति किम् ? अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृतपदे ॥ १९१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नागः ।
अतिकशोऽश्वः । पदशब्दः खल्वपि — अतिपदा शक्वरो ।

अकृतपदे इति किम् ? अतिकारकः ।

* अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् * । इह मा भूत् — शोभनो
गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् — अतिक्रान्तः कारकादति-
कारक इति ॥

पदमञ्जरी

गोरानयनम् । कथितानुकथितो वेति । कस्मिंश्चित्प्राक्कथिते योऽन्यः पश्चात्क-
थ्यते स कथितानुकथितः । अनुगतः = पश्चाद्गतः ॥

अतेरकृतपदे ॥ अकृच्च पदच्च अकृतपदे ॥ अतिकारक इति । शोभनः
कारकः, 'स्वती पूजायाम्' इति प्रादिसमासः ।

अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति । अत्यङ्कुश इत्यादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽ-
तिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः । अतिगार्ग्य इति । यथान्यासे
त्वन्नापि प्राप्नोति; गार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात् । अतिकारक इति । यथान्यासे

यिता न्यासः

सलोपश्च' इत्यत्र सलोपः । कथितानुकथितो वेति । यः कथितात् पश्चात् कथितः
स कथितानुकथितः । यो वा किञ्चित् प्राक् कथयित्वा पश्चात् कथ्यते स कथितानुकथित
इत्युच्यते ।

अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुष इति । यः पश्चाद्भवः पुरुष स एवमुच्यते ॥

अतेरकृतपदे ॥ अकृतपद इति । अकृच्च पदं चाकृतपदे—प्रथमाद्विवचनान्त-
मेतत् । अत्यङ्कुशो नाग इति । अङ्कुशशब्दः 'सानसिपर्णसि' इत्यादिना 'अकि-
लक्षणे'—इत्यस्मादुशचप्रत्ययेनान्तोदात्तो निपात्यते । अतिकशोऽश्व इति । 'कश
गतिशासनयोः'—अस्मात् पचाद्यच्, टाप्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । तेन
कशान्तोदात्ता । अतिपदा शक्वरीति । 'खनो घ च' इति पदेर्घः । धित्करणेन हि
ज्ञापितम्—तत्र घोऽन्यस्मादपि भवतीति । तेन पदमन्तोदात्तम् ।

अतिकारक इति । करोतेर्षुल् । अत्र 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदस्या-
व्ययस्वरो भवति ।

अतेर्धातुलोप इति । यत्र धातोर्लोपस्तत्रातेरुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ।
किमर्थम् ? इत्याह—इहेत्यादि । यद्यतेर्धातुलोप इति नोच्येत, तदिहापि स्यात्—शोभनो

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवत्यनिधाने । निधानम्=अप्रकाशता, तद्भिन्नमनिधानम्=प्रकाशनम् । निमूलम् । न्यक्षम् । नितृणम् । बहुव्रीहिरयम्, प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ।

अनिधान इति किम् ? निवाग्वृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

पदमञ्जरी

त्वत्र न स्यात्, कारकशब्दस्य कृदन्तत्वात् । तस्माद्व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्यपदे इत्यपनीय 'अतेर्धातुलोपः' इति वक्तव्यम् ।

नेरनिधाने ॥ निधानमप्रकाशतेति । न निधानमनिधानम् । निर्गतं मूलमस्य निर्गतं वा मूलमनिधानम् ।

निधानार्थं ब्रवीतीति । अप्रकाशतां ब्रवीतीत्यर्थः । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थः ? इत्याह—प्रादयो हीति ॥

न्यासः

गाग्योऽतिगाग्यं इति । भवति ह्यत्रातेरुत्तरपदमकृदन्तम् । इह च न स्याद्—अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति प्रादिसमासः । अत्र हि कृदन्तः कारकशब्दः उत्तरपदम् । तत्र यद्यतेर्धातुलोप इति नोच्यते तदिहापि न स्यात् । एवं तूच्यमान इहापि भवति, अस्ति ह्यत्र क्रमेर्धातुलोपः । लोपः पुनस्तस्य समासे गम्यमानार्थत्वादप्रयुज्यमानस्यादर्शनम् ॥

नेरनिधाने ॥ निधानमप्रकाशतेति । न निधानमनिधानम् । निमूलम्, न्यक्षमिति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्—अस्मात् पचाद्यच्च । तस्मान् मूलशब्दोऽन्तोदात्तः । वृत्तवदिह निकमिकषिम्यः सः' इत्यधिकृत्य 'अशेर्देवने' इति सप्रत्ययान्तत्वादक्षशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । नितृणमिति । 'नन्विषयस्य' इति तृणमाद्युदात्तम् । बहुव्रीहिरयमित्यादि । यदा बहुव्रीहिस्तदा—निगतानि मूलान्यस्येति विग्रहः । यदा प्रादिसमासस्तदा निगतं मूलमिति । अव्ययीभावः कस्मादयं न भवति ? इत्याह—अव्ययीभावे त्वित्यादि । बहुव्रीहौ तु 'समासान्तोदात्तत्वापवादः 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इत्यादिना पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर उक्तः । तत्पुरुषेऽपि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना तेन तयोर्विनाऽनेन वचनेनान्तोदात्तत्वं न सिध्यति । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम्, न हि तत्र तस्यापवाद उक्तः ।

निवाग् वृषलः, निदण्ड इति । अत्र पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वर एव भवति । वाक्शब्दः

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगंतोऽंशुः
प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा ।

राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्यदा टञ् नास्ति तदा प्रयो-
जयति । तस्मिन्ह सति चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् ।

अंशु । जन । राजन् । उष्ट्र । खेटक । अजिर । आर्द्रा । श्रवण ।
कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । अंश्वादिः ।

पदमञ्जरी

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ अंशुशब्दः 'कुश्च' इति वर्तमाने 'मृगश्वादयश्च' इति
निपातितः । राजतेः कनिन् राजन् । उष दाहे, घृन्—उष्ट्रः । खिट्, ण्वुल्—
खेटकः । 'अजिरशिशिर' इति किरच्—अजिरम् । द्रातेराङ्पूर्वाद् 'आतश्चोपसर्गो'
इत्यङ्, अस्मादेव निपातनादाङो रगागमः—आर्द्रा । शृणोतेत्युट्—श्रवणम् ।
'कृत्तिभिदिलितिभ्यः कित्', तिकन् प्रकृतः—कृत्तिका । ऋधेः पचाद्यच्—अर्धः ।
'पुर अग्रगमने' इगुपधात्कः—पुरम् । एते अंश्वादयः ॥

न्यासः

'किञ्चिप्रच्छि' इत्यादिना किञ्चन्तो व्युत्पादित आद्युदात्तः । 'दमु उपशमे'—
अस्मात् 'अमन्ताङुः' इति । तेन दण्डशब्दोऽप्यन्तोदात्तः । निशब्दोऽत्र निधानार्थं
ब्रवीतीति । अप्रकाशतां ब्रवीतीत्यर्थः । कथं पुनरत्र निशब्दो निधानार्थं ब्रवीति ?
इत्याह—प्रादयो हीत्यादि । वृत्तिशब्देनेह समासवृत्त्यादिगृह्यते । प्रादयो हि स्वभावे-
नैव वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः । तस्मादिह समासवृत्तौ विषये यासावप्रकाश-
नात्मिका क्रिया निधानशब्दवाच्या वाक्सधनां, दण्डसाधना च तां निशब्दो ब्रवीति ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । प्रत्यंशुरिति । प्रादि-
समासः । 'कुर्धश्च' इत्यधिकृत्य 'मृगश्वादयश्च' इत्यंशुशब्दो निपातितः । तेनान्तो-
दात्तः । जनेर्धञ् । तेन जन आद्युदात्तः । राजश्चब्दोऽपि कनिन्प्रत्ययान्तत्वात् ।
राजशब्द इत्यादि । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति यदाऽनित्यत्वाट् टञ् नास्ति, तदा
राजशब्द इह पाठे प्रयोजयति । अथ तस्मिन् समासान्ते सति कस्मान् न प्रयोजयति ?
इत्याह—तस्मिन् हि सतीत्यादि । अनित्यत्वं तु समासान्तविधेः पूर्वमेव ज्ञापितम् ।
राजशब्दस्य चेह पाठः समासान्तविधेरनित्यत्वं ज्ञापयति । 'उष दाहे'—इत्यस्मात्
घृन् । तेन उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः । 'खिट सन्तापे'—अस्माण्वुल् । तेन खेटकशब्दोऽप्या-
द्युदात्तः । 'अजिरशिशिर' इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तोऽजिरशब्दो निपातितः । तेनान्तो-
दात्तः । 'द्रा कृत्सायां गतौ'—अस्मादाङ्पूर्वाद् 'आतश्चोपसर्गो' इत्यङ्, निपातनात्

तत्पुरुष इति किम् ? प्रतिगता अंशवोऽस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्वयजनिमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्वयजनिं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा । उपगतो देवमुपदैवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिन — उपाजिनम् ।

अगौरादय इति किम् ? उपगौरः । उपतैषः ।

गौर । तैष । तैट । लट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्य । वाह । गौरादिः ।

तत्पुरुष इत्येव — उपगतः सोमोऽस्य उपसोमः ॥

पदमञ्जरी

उपाद् द्वयजनिमगौरादयः ॥ 'गुरी उद्यमने', पचाद्यजन्तात्प्रज्ञाद्यण्, गौरम् । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । लेट् लोट् इति । कण्ड्वादिपठिताभ्यां पचाद्यच्, लेट् लोटौ । दिहेजिह्वा उणादिः । 'कृषेर्वणे' इति नक्, टाप् — कृष्णा । कन्याशब्दः 'अध्यादयश्च' इति निपातितः । 'गुध घनत्वे', इगुपधात्कः — गुधः । क्लृपिपदिभ्यां घञ् — कल्पः, पादः ॥

न्यासः

पूर्वपदस्य रेफान्तता । ततश्चाव्ययरूपदानादसत्यस्मात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे आर्द्रेत्यन्तोदात्ता भवति । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्माल्ल्युट् । तेन श्रवणशब्दो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः । 'वृतेस्तिकन्' इति प्रकृते 'कृतिमिदिलिप्त्यः कित्' इति तिकन् टाप् । तेन कृत्तिकाशब्द आद्युदात्तः । 'ऋध' — इत्येतस्मादच्, घञ् वा । तेनार्धशब्दोऽन्तोदात्तः, आद्युदात्तो वा । 'पुर अग्रगमने' — अस्मादिगुपलक्षणः कः । तेन पुरशब्दोऽन्तोदात्तः ।

प्रतिगता अंशवोऽस्येत्यादि । अत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥

उपाद् द्वयजनिमगौरादयः ॥ उपदैव इति । प्रादिसमासोऽयम् । देवशब्दः पचाद्यजन्तुत्वादन्तोदात्तः । उपसोम इति । 'अर्तिस्तुमुष्ट्र' इत्यादिना मन् । तेन सोमशब्द आद्युदात्तः । 'हुड् हुड् गतौ' — अस्मात् पचाद्यच् । तेन होडशब्दोऽन्तोदात्तः । अजिनमन्तोदात्तमित्युक्तम्, अद्वयजर्थं चास्य ग्रहणम् ।

गौरशब्दः प्रज्ञाद्यणन्तत्वादाद्युदात्तः । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः, 'प्राग्दीन्यतोऽण्' ।

१. मुद्रितकाशिकायामत्र 'नैष, तैल, लेट, कल्प, पाद' इति गणो पाठः ।

सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणम् = निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्फिगाभ्यां सुप्रत्यवसितः । सुशब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्तु अवक्षेपण-मसूयया; तथाभिधानात् ।

सोरिति किम् ? कुन्नाह्वाणः । अवक्षेपण इति किम् ? शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

पदमञ्जरी

सोरवक्षेपणे ॥ उदाहरणे तु 'स्वती पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयस्य समासः । तेन सुप्रत्यवसिते याथादिस्वरेण सिद्धिर्नाशङ्क्या । यदि सुशब्दोऽत्र पूजायामेव वर्तते, कथं तर्हि क्षेपो गम्यते ? इत्याह—वाक्यार्थस्त्विति । कथम् ? इत्याह—असूयया तथाभिधानादिति । यः खल्वनर्थं उपस्थिते सुखायाम् आस्ते तं प्रकृत्यैवमुक्ते क्षेपो गम्यते ॥

न्यासः

'सूर्यतिष्य' इति यलोपः । नैषतैटावणन्तौ । तेनान्तोदात्तौ । 'रट परिभाषणे'—अस्मा-दच् । रलयोरेकत्वाद्देफस्य लकारः । लटः । 'छुट विलोडने'—अस्मात् पचाद्यच् । तेन लटलोटावप्यन्तोदात्तौ । 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः' इति जिह्वान्तोदात्ता निपात्यते । 'इणिसञ्जि' इत्यधिकृत्य 'कृषेर्वणे' इति कृषेर्नक्, टाप्, सवर्णदीर्घत्वम्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' । तेन कृष्णाशब्दोऽन्तोदात्तः । 'अघ्नादयश्च' इति कन्या-शब्दोऽन्तस्वरितो निपात्यते । 'गुड घनत्वे'—अस्मादिगुपलक्षणः कः । तेन गुडोऽन्तो-दात्तः । कल्यवाहशब्दौ वृषादित्वादन्तोदात्तौ ॥

सोरवक्षेपणे । सुस्थण्डिल इति । स्थानं स्थिरमस्मिन्निति स्थण्डिलम् । पृषो-दरादित्वात् आद्युदात्तः । सुस्फिगाभ्यामिति । स्फिगशब्द आद्युदात्तः । सुप्रत्यवसित इति । प्रत्यवसितशब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । ननु च सुशब्देनापि सह समासे कृते याथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं भविष्यति, तत् किमर्थमुदाहृतम् ? एवं मन्यते—सत्यन्यायेऽस्यारम्भे परत्वादनेनैवात्राप्यन्तोदात्तत्वं युक्तमिति । यदि सुशब्दोऽत्र पूजा-यामेव वर्तते, अवक्षेपणं तर्हि कस्यार्थः ? इत्याह—वाक्यार्थस्त्ववक्षेपणमिति । अत्रैव कारणमाह—असूयया तथाभिधानादिति । इह खल्विदानीम् 'अस्त्व सुस्थण्डिल !' इत्येवम्प्रकारं वाक्यं यस्मादसूयया प्रयुज्यते, तस्माद् वाक्यार्थस्यैवावक्षेपणम् । सुतृणे-ष्विति । अत्र गुणोद्भावनेच्छयाभिधानम्, नासूयया । तेनावक्षेपणं नास्ति, पूजैव तु विद्यते ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः
पुच्छाद् उत्पुच्छः ।

यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच् उत्पुच्छः,
तदा थाथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र
विभाषा भवति ।

तत्पुरुष इत्येव — उदस्तं पुच्छमस्य उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि, त्रि — इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद, दत्, मूर्धन् — इत्येषूत्तरपदेषु
यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य द्विपात् ।

पदमञ्जरी

विभाषोत्पुच्छे ॥ सेयमुभयत्र विभाषेति । आद्यप्रवृत्तावव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरेण बाधितत्वात् समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम्, द्वितीयायां तु थाथादिस्वरेण
नित्यं प्राप्तमिति कृत्वा ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ 'द्वित्रिभ्याम्' इति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी,
'पादन्मूर्धसु' इति सत्सप्तमी, बहुव्रीहिः कार्यीति, तदेतदाह—द्वि त्रि इत्येताभ्या-
मिति । द्विपादिति । 'संख्या सुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः समासान्तः । दर्शितः ।
'वयसि दन्तस्य दत्' ।

न्यासः

विभाषोत्पुच्छे ॥ उत्पुच्छ इति । पुच्छशब्दः 'नन्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः ।

सेयमुभयत्र विभाषा भवतीति । यदोत्पुच्छशब्दोऽन्त्ययान्तो न भवति तदा
समासान्तोदात्तत्वम् । यदा समासान्तोदात्तत्वापवादः 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना
पूर्वपदस्याव्ययस्य प्रकृतिस्वरः, तदा तेनाप्राप्तेऽस्मिन्नन्तोदात्तत्वे विभाषेयम् । यदा तु
पुच्छमुदस्यतीत्यस्यार्थस्य विवक्षायाम् 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' इति णिङं विनाय
तदन्तादुत्पुच्छयतेः पचाद्यचि कृते उत्पुच्छ इत्येतच्छब्दरूपं भवति, तदा थाथादि-
स्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विकल्पः । तेन प्राप्ते विभाषेयम् ।

उदस्तं पुच्छमस्योत्पुच्छ इति । बहुव्रीहिप्रकृतिस्वर एव भवति ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ द्वित्रिभ्यामिति । दिग्योगलक्षणा पञ्चमी ।
पादन्मूर्धस्विति । 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति भावलक्षणा सप्तमी । द्विपात्,
त्रिपादिति । 'पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः', 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः । पादशब्दो

त्रिपात् । द्विदन् । त्रिदन् । द्विमूर्धा । त्रिमूर्धा । पादिति कृताकार-
लोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः ।

मूर्धन्निति त्वकृतसमासान्तो नान्त 'एव मूर्धन्शब्दः । तस्यैतत्प्रयो-
जनम् — असत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञाप-
कम् — अनित्यः समासान्तो भवतीति ।

यदापि समासान्तः क्रियते, तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात्
तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव — द्विमूर्धः,
त्रिमूर्धः ।

पदमञ्जरी

मूर्धन्नित्यादि' । न^२ ह्यकृतसमासान्तस्य सम्भवः ? अत आह — एतदेवेति ।
यदि तर्ह्यकृतसमासान्तस्योपादानम्, एवं सति यदि समासान्तः क्रियते,
तदा न प्राप्नोति; तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह — यदापीति । इह हि बहुव्रीहिः
कार्यित्वेनोपात्तः, न मूर्ध्निशब्दः । तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेकदेशोऽव-
यवः समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वम्, तस्मादित्यर्थः । तदेकदेशित्वादिति पाठे स

न्यासः

घञन्तत्वादाद्युदात्त इति पाञ्चदश्याद्युदात्त एव भवति । द्विदन्निति । 'वयसि दन्तस्य'
इति दन्तादेशः । दन्तशब्द आद्युदात्त इत्युक्तम् । तेन दन्तादेशोऽपि स्थानिवद्भावेनाद्यु-
दात्त एव भवति । द्विमूर्धेति । मूर्ध्निशब्दः 'श्चन्नुक्षन्पूषन्नीहन्' इत्यादिना रन् प्रत्य-
यान्तो निपात्यते । तेनाद्युदात्तः । मूर्धन्नित्यादि । 'द्वित्रिभ्यां षो मूर्धन्ः' इति षः
समासान्तः प्राप्नोति, स न कृतः । तेनात्र नान्त एव मूर्ध्निशब्दः । किं पुनः कारणमकृत-
समासान्त एव मूर्ध्निशब्द उपात्तः ? इत्यत आह — तस्येत्यादि । यदि कृतसमासान्त
उपादीयेत तदा सत्येव समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति न स्यात् । तस्मादसत्यपि
समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येतत् प्रयोजनमकृतसमासान्तनिर्देशस्य । ननु च
नित्यमेव समासान्तेन भवितव्यम्, तत् कृतस्तस्यासत्त्वम् ? इत्यत आह — एतदेवेत्यादि ।

१. 'अकृतसमासान्त एव मूर्धन्शब्द इति' । एतच्च मूर्धन्स्त्विति निर्देशादेवावसीयते ।
अन्यथा मूर्ध्निष्विति निर्देश्यं स्यात् । किमर्थं तर्ह्यकृतसमासान्त एव निर्दिष्टः ? इत्याह —
तस्येति । कृतसमासान्तस्य निर्देशे सत्येव समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति न स्यात् —
इति पाठा० ।

२-२. 'ननु च द्वित्रिभ्यां ष मूर्धन्ः — इत्यत्र न विकल्पः श्रुतः, तत्कथमसमासान्त-
सम्भवः ?' — इति पाठा० ।

द्वित्रिभ्यामिति किम् ? कल्याणमूर्धा । पादादिष्विति किम् ?
द्विहस्तम् । बहुव्रीहाविति किम् ? द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥

• • पदमञ्जरी

ब-व्रीहिरेकदेशी अवयवी यस्य स तदेकदेशी, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्य यदापि समासान्तः क्रियते, तदाप्ययं विधिर्भवत्येव ।

अपर आह—यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदापि परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते पश्चात्समासान्तः, तत्र टिलोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणैव षप्रत्ययस्य सिद्ध-मुदात्तत्वमिति । कल्याणमूर्धेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । कल्याण-शब्दः ‘छावावन्ते’ इति मध्योदात्तः ॥

न्यासः • •

यदिदमस्य प्रयोजनस्य सम्पादनार्थमकृतसमासान्तस्य मूर्धन्-शब्दस्योपादानम्, एतदेव शापकम्—अनित्यः समासान्तो भवतीति । तेन द्विमूर्धत्वादिप्रयोग उपपन्नो भवति । यदि तर्ह्यकृतसमासान्त इह मूर्धन्-शब्द उपात्तः, एवं सति यदा समासान्तः क्रियते तदान्तो-दात्तेन न भवितव्यम् । कृतसमासान्तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह—यद्यपीत्यादि । इह हि बहुव्रीहिः कार्या, तदेकदेशित्वञ्च समासान्तस्य । एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी, स बहुव्रीहिरेकदेशी यस्य समासान्तस्य स तदेकदेशी, तद्भावस्तदेकदेशित्वम् । एतेन बहुव्रीह्यवयवत्वं समासान्तस्य दर्शयन् कृतसमासान्तस्य शब्दान्तरत्वं निरस्यति । तदेवं यस्मादिह बहुव्रीहिः कार्या तदेकदेशित्वञ्च समासान्तस्य, तस्माद् यदापि समासान्तः क्रियते तदापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं भवत्येव । कल्याणमूर्धेति । कल्याणशब्दः ‘नन्विषयस्य’ इत्याद्युदात्तः । द्वयोर्मूर्धेति । अत्र नित्यमेव समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥

१. अयं सूत्रस्य ग्रन्थमातृकायामित्यमपि व्याख्यानमुपलभ्यते—

“द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ द्वित्रिभ्यामिति । दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । पादन्मूर्धस्त्विति । ‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ इति भावलक्षणा सप्तमी । बहुव्रीहिः कार्या । अत आह—द्वित्रि इत्येताभ्यामित्यादि । द्विपात्, त्रिपादिति । ‘संख्या-सुपूर्वस्य’ इत्यकारलोपः समासान्तः । द्विदन्, त्रिदन्ति । ‘वयसि दन्तस्य दत्’ इति ददादेशः । द्विमूर्धा, त्रिमूर्धेति ।

नन्वत्र ‘द्वित्रिभ्यां षो मूर्धन्ः’ इति समासान्तेन षप्रत्ययेन भवितव्यम्, तेन द्विमूर्धः, त्रिमूर्ध इत्येव स्यात्, कथं द्विमूर्धा, त्रिमूर्धा ? इत्याह—मूर्धन्त्रित्यादि । अकृत-समासान्तस्य नान्तस्यैव निर्देशस्तु मूर्धस्त्वित्यनेनैव शायते, अन्यथा मूर्धस्त्विति ब्रूयात् । न ह्यकृतसमासान्तस्य सम्भवः, इत्यत आह—तस्यैतत् प्रयोजनमित्यादि । कृत-

सकथं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सकथमिति कृतसमासान्तः सकथशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसकथः । श्लक्ष्णसकथः ।

अक्रान्तादिति किम् ? चक्रसकथः । षचश्चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

० पदमञ्जरी

सकथं चाक्रान्तात् ॥ 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति समासान्ते कृते यः सकथशब्दः सोऽत्र गृह्यते । क्रशब्दोऽन्तो यस्य स क्रान्तः, ततोऽन्योऽक्रान्त इति । गौरसकथ इति । गौरशब्दः प्रज्ञाद्यणन्तत्वादन्तोदात्तः । 'श्लिषेरञोप-पधायाः' इति श्लक्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तः ।

षचश्चित्वादिति । एतेन चित्त्वरस्यायसपवादः, प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

न्यासः

सकथं चाक्रान्तात् ॥ सकथमितीति । 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इत्यनेन षच् समासान्तो यस्य स सकथशब्दोऽत्र गृह्यते । अक्रान्तादिति । क्रशब्दोऽन्तो यस्य स क्रान्तः, न क्रान्तोऽक्रान्तः । गौरसकथ इति । गौरशब्दः प्रज्ञाद्यणन्तत्वादन्तोदात्तः । श्लक्ष्णसकथ इति । 'कृत्यश्म्यां क्स्नः' इति प्रकृते

समासान्तस्य निर्देशे सत्येव समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति न स्यात् । तस्माद् असत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्, तदर्थोऽयं निर्देशोऽकृतसमासान्तस्य । ननु च नित्यमेव समासान्तेन भवितव्यतया यद्विदमस्य प्रयोजनस्य सम्पादनार्थमकृतसमासान्तस्योपादानम्, तज्ज्ञापकम् अनित्यः समासान्तो भवतीति । तेन द्विर्मुख-त्यादिः प्रयोग उपपद्यते ।

यदि तर्ह्यकृतसमासान्त इह मूर्धशब्द उपात्तः, एवं सति यदि समासान्तः क्रियते तदान्तोदात्तत्वेन न भवितव्यमिति, कृतसमासान्तस्य शब्दान्तरत्वात् ? इत्यत आह—यदापीत्यादि । बहुव्रीहिरत्र कार्यी । तदेकदेशत्वञ्च समासान्तस्य । एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी, स बहुव्रीहिरिकदेशी अवयवो यस्य समासान्तस्य स तदेकदेशी तद्भावस्तदेकदेशित्वम् । एतेन समासान्तस्य बहुव्रीह्यवयवत्वं दर्शयन् कृतसमासान्तस्य शब्दान्तरत्वं निरस्यति । तदेवं यस्मादेतन्न शब्दान्तरं बहुव्रीहिः कार्यी तदेकदेशित्वं च समासान्तस्य, तस्माद् यदापि समासान्तः क्रियते तदापि पक्षे तस्यान्तोदात्तत्वं भवत्येव ।

कल्याणमूर्धेति । कल्याणशब्दः 'नन्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः । अत्र पूर्वपद-प्रकृतिस्वर एवं—द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धेति । अनेन नित्यमेव समासान्तोदात्तत्वमाह ॥”

परादिशब्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिशब्दात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यते । अञ्जिसक्थमालभेत । त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ । ऋजुबाहुः । वाक्पतिः । चित्पतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः' ॥

पदमञ्जरी

परादिशब्दसि बहुलम् ॥ परादिरिति । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यत इति । तस्यैव पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात् । यद्येवम्, परग्रहणमनर्थकम्, प्रकृतो हि सक्थशब्दोऽनुवर्तिष्यते ? नैतदस्ति; बहुव्रीहेरपि प्रकृतस्यानुवृत्तिः स्यात्, तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत, विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमन्यदपि यथा स्यादिति । ऋजुबाहुरिति । बहुव्रीहिः । वाक्पतिश्चित्पतिरिति । षष्ठी-समासौ । अत्र भाषाविषये 'पत्यावैश्वर्ये' इत्यस्य 'न भूवाक्चिद्विधिषु' इति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वं भवति ।

बहुलग्रहणसिद्धमर्थं श्लोकेन दर्शयति—परादिश्च परान्तश्चेति । पूर्वपर-
न्यासः

'श्लिषेरञ्चोपधायाः' इति क्त्वनप्रत्ययान्तः श्लक्ष्णशब्दः । तेनान्तोदात्तः ।

चक्रसक्थ इति । 'करोतेः क्त्वे च' इति चक्रशब्द आद्युदात्तः ॥

परादिशब्दसि बहुलम् ॥ परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यत इति । प्रत्यासत्तेः स हि पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात् प्रत्यासन्नः । यद्येवम्, परशब्दग्रहणमनर्थकम्, सक्थशब्द एव ह्यत्रानुवर्तिष्यते ? नैतदस्ति; बहुव्रीहिग्रहणमप्यत्रानुवर्तत इति तस्याप्याद्युदात्तत्वमाशङ्क्येत । अञ्जिसक्थमिति । अञ्जिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अथाप्यञ्जशब्दान् मत्वर्थं इनिः क्रियते, एवमप्यन्तोदात्त एव । लोमशसक्थमिति । 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इति शप्रत्ययान्तत्वात्लोमशशब्दोऽन्तोदात्तः । ऋजुबाहुरिति । 'कुर्भश्च' इत्यधिकृत्य 'अर्जिदशिकम्यमिपशिबाधामृजिपसितुग्धुर्दीर्घ-हकारश्च' इति कुप्रत्ययान्तौ ऋजुबाहुशब्दौ । तेनान्तोदात्तौ । वाक्पतिश्चित्पतिरिति । षष्ठीसमासावेतौ । अत्रोत्तरपदमाद्युदात्तं भवति; बहुलग्रहणात् । विभाषाग्रहणे हि प्रकृते बहुलग्रहणेन यत् सिध्यति तद्दर्शनार्थमुपन्यस्तः ।

व्यत्ययो बहुलं तत् इति । यत् एवं बहुलग्रहणेनानेन कार्यं सिध्यति, तेन व्यत्ययो

१. भाष्ये तु—'व्यत्ययो बहुलं स्मृतः' इति हि श्लोकस्य चरमः पादः । तत्र 'बहुल-ग्रहणलभ्यः स्वरव्यत्ययः' इति कैयटः ।

परादिर्दाहृतः ।

परान्तः — * अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्या-
नम् * । त्रिचक्रेण । त्रिबन्धुरेण । त्रिवृता रथेन ।

पूर्वान्तः — * पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युप-
संख्यानम् * । मरुद्वृद्धः ।

पूर्वादिः — * पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसं-
ख्यानम् * । 'दिवोदासाय सामगाय ते' इत्येवमादि सर्वं संगृहीतं
भवति' ॥

पदमञ्जरी

शब्दाभ्यां पूर्वोत्तरपदयोर्ग्रहणम् । यत् एवं परादिप्रभृतिरुदात्तश्छन्दसि दृश्यते,
न्यासः

बहुलम् भवति । ननु च पूर्वमेव स्वराणां व्यत्ययो विहितः ? सत्यमेतत् ; तस्यैव तु
प्रपञ्चोऽयम् । परादिर्दाहृत इति । वाक्पतिश्चित्पतिरिति । अत्र च परग्रहणेनोत्तरपद-
मुक्तम् ।

अन्तोदात्तप्रकरण इति । 'अन्तः', 'थायधञ्काजबित्रकाणाम्' इत्यादौ । पूर्व-
पदान्तोदात्तप्रकरण इति । 'अन्तः', 'सर्वं गुणकात्स्न्ये' इत्यादौ ।

पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरण इति । आदिर्दात्तः—'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे'
इत्यादौ । एवमादि सर्वं संगृहीतं भवतीति । बहुलग्रहणेन । यतस्तेन विभाषाग्रहणे

१. अस्य सूत्रस्यान्यमातृकायामित्यमपि व्याख्यानमुपलभ्यते—

"परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ पराशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यत इति । प्रत्या-
सत्तेः । स हि पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वाद् प्रत्यासन्नः । यद्येवम्, परशब्दग्रहणमनर्थकम्,
सक्थशब्द एव ह्यत्रानुवर्तिष्यते ? नैतदस्ति; अत्र यथा सक्थशब्दस्तथा बहुव्रीहिरपि
प्रकृतः । एवं बहुव्रीहेरप्यनुवृत्तिः स्यात् । ततस्तस्याद्युदात्तत्वं शङ्कनीयं स्यात् । ननु
विभाषाग्रहणमत्र प्रकृतम्, कथं पुनर्बहुलं गृह्यते ? तस्य प्रयोजनमन्यदपि यथा स्या-
दिति । अतः पदान्तरे समासान्तरे च परादिर्दात्तो भवतीति दर्शयति—ऋजुबाहु-
रित्यादि । ऋजुबाहुरिति बहुव्रीहिः । वाक्पतिश्चित्पतिरिति षष्ठीसमासौ ।

एवञ्च बहुलग्रहणसिद्धमर्थं परादिश्च परान्तश्चेत्यादिश्लोकेन दर्शयन्नाह—
व्यत्ययो बहुलं तत इति । यत् एवं बहुलग्रहणात् परादौ परान्तादौ च स्वरव्यत्ययो
भवति । ननु पूर्वमेव स्वराणां व्यत्ययो विहितः ? सत्यमेतत् ; भाषाविषये तु 'पत्या-
वैस्वये' इत्यस्य 'न भूवाक्चिद्दिधिषु' इति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वं भवति । अत्र तु

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ षष्ठाध्यायस्य
द्वितीयः पादः

पदमञ्जरी

ततो हेतोर्बहुलं स्वरव्यत्यय उक्तः । स्वरव्यत्ययार्थं बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी
षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

न्यासः

प्रकृते बहुलग्रहणं कृतमित्यभिप्रायः । त्रिचक्रादीनां पूर्वमेव पूर्वोत्तरपदस्वर उक्त इति पुनरिह नोच्यते ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायां षष्ठस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः

बहुलग्रहणेन व्यत्यय इति । वाक्पतिश्चित्पतिरिति । अत्र परग्रहणेन सक्तान्तमुदाहरणम् । बहुलग्रहणेनान्यत् । एवञ्च परान्त उदात्तः—‘यायघञ्काबबित्रकाणाम्’ इत्यादौ । पूर्वपदमन्तोदात्तम्—‘सर्वं गुणकास्त्र्ये’ इत्यादौ । पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्—‘सप्तमीहारिणौ घर्म्येऽहरणे’ इत्यादौ । एवमादि सर्वं संगृहीतं भवति । बहुलग्रहणेन । विभाषाग्रहणे प्रकृते स्वरव्यत्ययार्थं बहुलग्रहणं कृतमित्यभिप्रायः । त्रिचक्रादीनां बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वर उक्त इति, पुनरिह ‘छन्दसि बहुलम्’ इति स्वरव्यत्ययस्तेषामन्तोदात्तत्वप्रदर्शनार्थमुक्तः ॥”

अथ षष्ठाध्याये तृतीयः पादः

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

‘अलुक्’ इति च ‘उत्तरपदे’ इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् ।
यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽलुगुत्तरपद इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति —
‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तीकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः’ ।

उत्तरपद इति किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकाद् निःस्तोकः ।

पदमञ्जरी

अलुगुत्तरपदे ॥ अलुगिति चेत्यादि । प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञानं दर्शयति,
अस्य प्रयोजनम्—एकस्य निवृत्तावर्परस्य निवृत्तिर्मा भूदिति । स्तोकान्मुक्त इति ।
‘करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्र’ इत्यादिना पञ्चमी, ‘स्तोकान्तिक’ इत्यादिना समासः ।
उत्तरपद इति किमिति । लुक् तावत्समास एव प्राप्तः प्रतिषिध्यते इति सामर्थ्या-
दुत्तरपद इत्येतल्लभ्यते । ‘नलोपो नवः’ इत्यादौ च ‘न समासे’ इत्यतो हि समास-
ग्रहणानुवृत्तेरुत्तरपदलाभात् नतरामित्यादौ नवो नलोपाद्यभावः सिद्ध इति
प्रश्नः । निस्तोक इति । अत्रोत्तरपदभूतेभ्योऽपि स्तोकादिभ्यः परस्याः पञ्चम्या
अलुक्प्रसङ्गः ।

ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी
न्यासः

अलुगुत्तरपदे ॥ स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्त इति । ‘करणे स्तोकाल्पकृच्छ्र-
कतिपयस्यासत्त्ववचनस्य’ इति पञ्चमी, ‘स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन’ इति समासः ।
ननु च ‘वनं समासे’ इत्यतः समासग्रहणमनुवर्तिष्यते, समासे च नियतं सन्निहित-
मुत्तरपदम्, अतोऽन्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदं लभ्यते इत्यभिप्रायेणाह—उत्तरपद-
मिति किमिति । निःस्तोक इति । ‘निरीदयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या’ इति प्रादिसमासः ।
एवं मन्यते—असत्त्वरूपदग्रहणे समासे ये स्तोकादय उत्तरपदभूताः पूर्वपदभूता वा,
तेभ्य उत्तरस्थाः पञ्चम्या अलुग्भवतीत्येतावन्मात्रं लभ्यते, न उत्तरपदे परतो ये स्तोका-
दय इत्येष विशेषः । ततश्च निःस्तोक इत्यत्राप्यलुक् स्यात् । भवति ह्यत्रापि समास-
वर्तिनः स्तोकादेः शब्दादुत्तरा पञ्चमीति ।

नन्वेवमपि न कर्तव्यमेवोत्तरपदग्रहणम्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदम्
‘स्तोकादिभ्यः करणे च’ इत्यादिसूत्रेण या पञ्चमी विहिता, तस्या एव ग्रहणम् ।
न तु ‘अपादाने पञ्चमी’ इत्यनेन सामान्यलक्षणेन या पञ्चमी विहिता तस्याः । अवश्यञ्च

अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं
'लक्षणप्रतिपदोक्त'—परिभाषा नाश्रयितव्या ।

अलुगुधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पदमञ्जरी

विहिता, यश्च तेषां प्रतिपदोक्तः समासस्तस्या एव तत्रैव वा लुग्भविष्यति, तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेनोत्तरपदग्रहणेन ? इत्यत आह—अन्यार्थमित्यादि । 'आनङ्गतो द्वन्द्वे' उत्तरपदे परतो यथा स्यात्, उत्तरपदस्य भा भूद्—होतापोतारौ; अन्यथा परमपि सर्वनामस्थानापेक्षत्वेन बहिरङ्गम् 'ऋतो ङि' गुणं बाधित्वा द्वन्द्वक्रियानन्तरप्राप्त आनङ् स्यात्, होतापोतृभ्यामित्यादौ च स्यादेव । तथा 'इको ह्रस्वोऽङ्थो गालवस्य' इति उत्तरपदे यथा स्याद्, ग्रामणीरित्यादावुत्तरस्य पदस्य मा भूदित्येवमाद्यर्थमुत्तरपदाधिकारोऽवश्यं कर्तव्यः, स इहैव क्रियेत, समासानुवृत्तिः—लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या भवतीति । आ कुत इमावधिकारौ ? इत्यपेक्षायामाह—अलुगुधिकार इत्यादि । ऋकारान्तस्य ह्युत्तरपदेऽनन्तरे

न्यासः

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽश्रयितव्या; अन्यथा हि स्तोकादपेतः स्तोकापेत इत्यत्राप्यलुक् स्यात् । एवं सति निःस्तोक इत्यत्रालुक्प्राप्तिरेव नास्ति, न ह्यत्र स्तोकशब्दात् प्रतिपदविहिता पञ्चमी, किं तर्हि ? सामान्यलक्षणविहिता । तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेनोत्तरपदग्रहणेन ? इत्याह—अन्यार्थमित्यादि । आनङ्गाद्यर्थमिदमुत्तरपदग्रहणम् । असति चैतस्मिन् 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इत्यानङ् होतापोतृभ्यामित्यत्र यथा पूर्वपदस्य भवति, तथोत्तरपदस्यापि स्यात् । तथा 'इको ह्रस्वोऽङ्थो गालवस्य' इति ह्रस्वो यथेह भवति—ग्रामणिपुत्र इति, तथेहापि स्यात्—ग्रामणीरिति । ननु यद्यनुत्तरपदेऽपि ह्रस्वः स्यात्, तदा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति वचनमनर्थकं स्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात् ? नानर्थकम्; अनिगन्तार्थत्वमित्यर्थत्वाच्च । किञ्च, असत्युत्तरपदग्रहणे 'नलोपो नञः' इति प्रत्ययेऽपि नलोपः स्यात्—नतरामिति । तस्मादन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणं कृतम् । यद्येवम्, यदर्थमिदं तद्विधावेव कर्तव्यम्, इह किमर्थं क्रियते ? इत्याह—इहाप्यलुको निवृत्तिमित्यादि । इतिकरणो हेतौ । अन्यार्थं तावदवश्यमिदमुत्तरपदग्रहणम् । इह तु क्रियमाणे सद्ययं विशेषः—निःस्तोक इत्यत्राप्यलुग् निवृत्तः क्रियते । तेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति ।

अथ कुतः प्रागिमावधिकारौ ? इत्याह—अलुगुधिकार इत्यादि । विधेयान्तरं विधेयान्तरस्य निवर्तकम् भवतीत्यानङ् विधीयमान उत्तरपदेऽलुकं निवर्तयति, तस्माद्—अलुगुधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादिति । उत्तरपदे

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि, तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदेऽलुगभवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः ।

समासे कृते प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते ।

पदमञ्जरी

पितृपुत्र इत्यादौ आनङ्गा भवितव्यम् । यदि चात्रालुक् स्याद्विभक्त्या व्यवधानं स्यात् । यद्वा—साक्षान्निर्दिष्टमानङ्गादिकार्यं प्रकरणप्राप्तस्यालुको निवर्तकमिति अलुगधिकारः प्रागानङ्गः; तथाङ्गस्य विधीयमानं कार्यं यत्राङ्गमित्येतद्भवति तत्रैव भवति । कस्मिन्चैतद्भवति ? प्रत्यये, न तूत्तरपद इति सामर्थ्याद् उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ।

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ स्तोकादीनां प्रातिपदिकगणेऽपाठात्सूत्रपठितानां ग्रहणमित्याह—स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनीति । 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्र' इत्यादीनि तु स्तोकादीनि न गृह्यन्ते; अव्याप्तेः । 'स्तोकान्तिक' इत्यत्रत्यानि न्यासः ।

परतो यत् कार्यं विधीयते तस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् पूर्वपदं विधिभाक् । अतोऽङ्गं विधिभाक्त्वेन विशायमानमुत्तरपदाधिकारं निवर्तयति । अङ्गस्य हि यत् कार्यं तत् प्रत्यये परतो विधीयते, नोत्तरपदे । न ह्युत्तरपदेऽङ्गसंज्ञा भवति । अथ वा—उत्तरपद इति सप्तमीनिर्देशादनन्तर एवोत्तरपदे भवितव्यमानङ्गा । यदि चात्र विभक्तेरलुक् स्यात् तदा व्यवधानादानन्तर्यं न स्यात् । न च व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्यादानङ्गस्यादिति शक्यते परिकल्पयितुम् । एवं हि 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं बाध्येत, अनिष्टञ्च रूपमापद्येत । न चानिष्टार्थां शास्त्रे प्रकल्पित्युक्ता । तस्मादलुगधिकारः प्रागानङ्गः । अङ्गस्य प्रत्यये परतोऽभावादुत्तरपदे परतस्तत्र भवत्येव, अत उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ स्तोकादय इति प्रातिपदिकगणेषु न पठ्यन्ते । तस्मात् सूत्रपरिपठिता एवेह ग्रहीतव्या इति दर्शयन्नाह—स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणीत्यादि । अथ 'करणे च' इत्यादौ सूत्रे ये परिपठिताः स्तोकादयस्ते कस्मान्न गृह्यन्ते ? एवं मन्यते—'ङसेः स्तोकादिभ्यः' इति वक्तव्ये 'पञ्चम्याः' इति बहुतराक्षरनिर्देशेनैतत् सूचितम्—'येषु स्तोकादिषु गृह्यमाणेषु बहुतरलक्ष्यसंग्रहो भवति ते ग्रहीतव्याः' इति । स्तोकान्तिककृच्छ्राणीत्येतेष्वेव गृह्यमाणेषु बहुतरलक्ष्यसंग्रहो भवति, तत्रार्थग्रहणात्; न त्वितरेषु । तस्मादेवामेव ग्रहणं न्याय्यमिति । कथं पुनरत्र लुक् प्राप्नोति, यस्मिन्

पदमञ्जरी

भूयिष्ठानि अर्थग्रहणात् । अलुग्भवतीति । लुग्न भवतीत्यर्थः । सुपो लुकि प्रात इति । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन । प्रतिषेधः क्रियत इति । अलुगिति प्रसज्यप्रतिषेध इति दर्शयति, उत्तरपदाधिकारोपजीवनाय तु 'नाव्ययीभावात्' इत्यस्यानन्तरमिदं प्रकरणं नारब्धम्, एकवच्च, सर्वस्यालुक्प्रकरणस्य शेषभूतोऽयमर्थातिदेशः, यस्या विभक्तेरलुग्विधीयते, तदर्थो द्व्यात्मको बह्वात्मकश्चैकवद्भवतीति वक्तव्यम् । तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यपि विग्रहे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति; अन्यथा द्विवचनबहुवचनयोरप्यलुकि सति स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्राप्यैकपद्यमैकत्वस्य स्यात् ? नैष दोषः; स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी—'करणे च स्तोकाल्प' इति, तस्य अलुक्, सा चासत्त्ववचनेभ्यो द्विवचनोर्न सम्भवतीति स्तोकाभ्याम्, स्तोकेभ्य इत्यपादान एषा पञ्चमीत्येव न भविष्यति । एवमपि दूराभ्यांभागतः, दूरेभ्य आगत इत्यत्र प्रसङ्गः, अत्र हि 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति प्रतिपदमेव पञ्चमी । तथाऽन्तिकाभ्यां कृतम्, अन्तिकेभ्यः कृतमित्यादावप्यलुक्प्रसङ्गः ? तस्मादेकवच्चेति वक्तव्यम् । ननु धृत्तावुपसर्जनपदानि एकादिसङ्ख्यां विहायाभेदैकत्वसङ्ख्यां प्रतिपद्यन्ते, का पुनरियमभेदैकत्वसङ्ख्या ? विशेषाणामविभागोनावस्थानम्, यथा—मधुन्योषधिरसानाम्, न हि तत्रास्या ओषधेरयं रसोऽस्या अयमिति विभागो दृश्यते, अथ च त एव विशेषा अनुभूयन्ते न पुन रससामान्यम्, तद्वदत्रापि राजपुरुष इति राजार्थो नैकत्वादिविशेषाः । उक्तं च—

‘यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्यादितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः’ ॥ इति ।

यद्वा—अनुपात्तसङ्ख्याविशेषमेकत्वादिव्वनुगतं सामान्यमभेदैकत्वसङ्ख्या, यथा सन्तमसे रूपमात्रं गृह्यते; न पुनः शुक्ल इति वा, कृष्ण इति वा, तद्वदत्रापीति सङ्ख्यावान् राजार्थः, न चाव्ययार्थवन्निःसङ्ख्य इत्येतावत्प्रतीयते । उक्तं च—

‘भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥

अन्तर्हितविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादिभेदो रूपस्य गम्यते’ ॥ इति ।

तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्याोपादानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां सर्वा वृत्तिर्न भवति, किं पुनः समास एव, ततश्च समासाभावादलुग्न भविष्यतीति किमेकवद्भावेन ? उच्यते; किं पुनः कारणम्—वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते ? सङ्ख्याविशेषप्रतिपादकाभावात् । विभक्तिर्हि तस्य प्रतिपादिका, सा च वृत्तौ निवृत्ता, निवृत्तायां च तस्याम् 'त्रिकः प्रातिपदिकार्थः' इति पक्षे सङ्ख्यासामान्यस्यापि

द्विवचनबहुवचनान्तानां तु स्तोकादीनामनभिधानात्समास एव न
पदमञ्जरी

तावत्प्रतिपादकाभावः । यदि परं गुड इत्युक्ते माधुर्यादिवदव्यभिचारात्सङ्ख्या प्रतीयते, अव्यभिचारश्च सामान्यस्यानियतस्य वा विशेषस्येति, सैवाभेदैकत्व-सङ्ख्या । पञ्चकपक्षेऽपि सङ्ख्याविशेषप्रतिपत्तौ द्योतकत्वेनापि तावद् विभक्तयो-ऽपेक्ष्यन्त इति तदभावात्सामान्योऽनियतो वा विशेषः प्रतीयत इति सैवाभेदै-कत्वसङ्ख्या । यत्र ह्यर्थप्रकरणादिकं विशेषावगतौ प्रमाणं भवत्येव तत्र वृत्तिः । तद्यथा, अर्थाद्—मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम्, न ह्येकेन मुद्गेन क्रयः सम्भवति, कारकमध्य इति च, न ह्येकस्य मध्यं सम्भवति; प्रकरणात्—‘भवद्गिरामवसर-प्रदानाय’ इति; आदेशात्—तावकीनो मामकीन इति शैषिकः । मासजात इत्यादौ तु प्रातिपदिकार्थस्थैवाक्तपरिमाणत्वात् । द्विपुत्र इत्यादौ सङ्ख्याशब्दसन्नि-धानात् । तदेवं यत्र विशेषे प्रमाणाभावस्तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या ।

यद्येवम्, अत्रालुकि सति विभक्तिरेव प्रमाणमिति द्विवचनबहुवचनान्तानां समासः स्यादेव ? यदा त्वर्थप्रकरणादिना विशेषावगतौ द्विवचनबहुवचनान्तानां वृत्तिर्भवति तदा का शङ्का विभक्तावेव सत्याम् । यदि चाभेदैकत्वसङ्ख्यापजनाद् द्विवचनबहुवचनयोरलुगभावः, एकवचनस्यापि न स्यात्, तस्यापि हि शुद्धमेकत्वं वाच्यम्, नाभेदैकत्वसङ्ख्या । अथ विभक्त्यभावे सङ्ख्यासामान्यस्य प्रतीतस्य विशेषपर्यवसानापेक्षायां यो हि बहून् कल्पयति कल्पयत्यसावेकमिति न्यायेन वृत्तावपि शुद्धमेकत्वं प्रतीयत इत्युच्येत, अभेदैकत्वसङ्ख्येत्यनुपपन्नं स्यात् । तस्मादेकवचनान्तस्य, द्विवचनान्तस्य, बहुवचनान्तस्य वा यथेष्टं वृत्तिः; वृत्तौ चाभेदैकत्वसङ्ख्या, अर्थप्रकरणादिना विशेषावगतिरिति वाच्यम् । एवं च पूर्वो-क्तेन न्यायेन द्विवचनबहुवचनयोरलुक्प्रसङ्गादतिदेश आश्रयितव्यः ।

यद्येवम्, गोषुचरः, अप्सुयोनिः, अप्सव्य इति ये नित्यबहुवचनान्ताः, तेषा-मप्यलुकि एकत्वातिदेशादेकवचनप्रसङ्गः ? “एवं तर्ह्यनभिधानमत्र हेतुः । तदाह—द्विवचनबहुवचनान्तानां त्वनभिधानादिति । वाक्यमपि तर्हि न न्यासः

प्राप्ते प्रतिषेधोऽयं क्रियते ? इत्याह—समासे कृत इत्यादि । समासे कृते सति तस्य ‘कृच्छ्रितसमासाश्च’ इति प्रातिपदिकत्वम्, अतः ‘सुपो घातुप्रातिपदिकयोः’ इति सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते ।

किं पुनः कारणमेकवचनान्तानां स्तोकादीनामलुगुदाह्रियते, न द्विवचनबहुवचनान्तानाम् ? इत्याह—द्विवचनबहुवचनान्तानामित्यादि । वृत्तौ हि विशेषणपदान्येकत्वा-दिकां संख्यां विहायामेदैकत्वसंख्यां प्रतिपद्यन्ते । सा पुनः संख्यानामात्रमनुपात्तसंख्या-

भवति — स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदाचिदप्येकपद्यम्, ऐकस्वर्यं च भवति ।

॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यां कर्तव्यम् ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति

पदमञ्जरी

प्राप्नोति । न च वाच्यम्—समासे नास्त्यभिधानम्, वाक्ये पुनरस्तीति । न हि समाससंज्ञाऽर्थाभिधाने उपयुज्यते, यत्पुनरुपयुज्यते—प्रातिपदिकम्, विभक्तिश्च, तत्सर्वमविकलमिति किमत्रानभिधानं करिष्यति । तत्राह—तेनात्रेत्यादि । स्वरस्याप्यर्थाभिधान उपयोगात्, पृथक्स्वरयुक्तस्य वाक्यस्य प्रतिपादकत्वमैकस्वर्ययुक्तस्य समासस्याप्रतिपादकत्वं च युक्तमित्यर्थः ।

ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यादि । किं पुनरत्रोपसङ्ख्यायते ? द्वितीयार्थे पञ्चमी,

न्यासः

विशेषं सामान्यभूतम्; यत एवमतो विवक्षितार्थानभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां समासो न भवत्येव । अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा भवन्तीति । तेनेत्यादि । यत एवं द्विवचनबहुवचनान्तानां स्तोकादीनां समासो न भवति, तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्र न कदाचिदैकपद्यमैकस्वर्यं च भवति । स्तोकाभ्यामित्यस्माद्धि पदान्मुक्त इत्येतत् पदमन्यदेवात्यन्तमिन्नम्, तथा स्तोकेभ्य इत्यस्मान् मुक्त इत्येतत् । स्वरोऽप्यत्रानेक एव । तथा हि—‘स्तोकाभ्याम्’ इत्येतत् प्रातिपदिकस्वरेण मध्योदात्तम्, ‘मुक्तः’ इत्येतत् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । एवम् ‘स्तोकेभ्यो मुक्तः’ इत्यत्रापि नानास्वरता वेदितव्या । मूलोदाहरणे तु समासे सत्यैकपद्यं भवति, स्वरोऽप्येक एव । तथा हि—याथादिसुत्रेणान्तोदात्तत्वम् ।

यदि द्विवचनबहुवचनान्तानां समासो न भवतीह तर्हि कथं भवति—गोषुचरः, वर्षामुज इति ? विवक्षितार्थाभिधानात् । अनभिधानं ह्यसमासे हेतुरुक्तः, इह तु विवक्षितार्थस्यार्थस्य बहुवचनस्याभिधानमस्त्येव । यत्र ह्यभेदैकत्वसंख्योपजायते, तत्र संख्याविशेषस्याभिधानं न भवति, न चात्राभेदैकत्वसंख्योपजायते । ततश्च विवक्षितार्थाभिधानादभेदैकत्वसंख्या नोपपद्यते । तथा हि—गोषुचर इत्यत्र गोशब्दोऽप्यु वर्तते, स चापोऽभिधानो बहुत्वसंख्याविशिष्ट एवाभिदधाति, अप्यशब्दवत् । वर्षामुज इति—वर्षाशब्दोऽपि कालविशेषे बहुत्वसंख्याविशिष्ट एव वर्तते । अतः प्रातिपदिकेनैव बहुत्वसंख्याया आश्रितत्वान्नात्राभेदैकत्वसंख्योपजायते । यदि तु जायेत, तदा बहुत्वसंख्या निवर्तते, ततश्च गोशब्दस्य वर्षाशब्दस्य च यः प्रातिपदिकार्थोऽभिप्रेतः स इह न गम्येत । तस्मान् मा भूद् गोशब्दवर्षाशब्दयोरभिप्रेतस्यार्थस्यानवगतिरिति नात्राभेदैकत्वसंख्योपजायते । ततश्च विवक्षितार्थाभिधानाद् गोषुचरः, वर्षामुज इत्यत्र भवत्येव समासः ।

ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्तव्यमिति । ब्राह्मणाच्छंसितीति योज्यं शब्दस्त-

ब्राह्मणाच्छंसी इति । ऋत्विग्विशेषस्य रूढिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वावयवार्येन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

ब्राह्मणानि शंसति ब्राह्मणाच्छंसी, अलुक् तु 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्येव सिद्धः । ननु शास्त्राण्यसौ शंसति, न ब्राह्मणानि ? नैष दोषः, ब्राह्मणविहितेषु शास्त्रेषु ब्राह्मणशब्दो द्रष्टव्यः । अपर आह—युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः, आहरणपूर्वके शंसने शंसतिर्वर्तते, ब्राह्मणादाहत्य सूक्तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी । एवमपि होतृप्रभृतिष्वपि ब्राह्मणाच्छंसीति प्राप्नोति ? तत्राह—ऋत्विग्विशेषस्य रूढिरियमिति । तस्या इति । ब्राह्मणाच्छंसीत्यस्या रूढेरित्यर्थः । सतेति । ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र पक्षे पञ्चम्यर्थो न सक्तभवति, पक्षान्तरे तु सम्भवति ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ उदाहरणेषु 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । इह कस्मान्न भवति—सततनैशतमोवृतामिति ? उच्यते; उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते, तेनोपात्तमोजःप्रभृति विशेष्यते—पूर्वपदभूतेभ्य ओजः-प्रभृतिभ्य इति । न चात्र तमःशब्दः पूर्वपदम्, किं तर्हि ? सततनैशतमःशब्दः । यत्र तदन्तविधिरिष्यते तत्रोपात्तेनाक्षिप्तं पूर्वपदं विशेष्यते, तेन तस्य तदन्तस्य न्यासः

स्योपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः । किं पुनरत्र न सिध्यति ? पञ्चमीति । ब्राह्मणशब्देनात्राध्ययनविशेष उच्यते, तं शंसति = कथयति यः स ब्राह्मणाच्छंसीति ताच्छीलिको णिनिः । अत्र ब्राह्मणशब्दात् 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चम्युपसंख्येया । अलुक्पुनः 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्येवं सिद्धः । यदा तु ब्राह्मणादाकृष्यावयवमर्थं वा शंसतीति विवक्ष्यते, तदा पञ्चम्यपि नोपसंख्येया । 'अपादाने पञ्चमी' इत्येवमेव तस्याः सिद्धत्वात् । कथं पुनरत्रासता पञ्चम्यर्थेन व्युत्पत्तिः क्रियते ? इत्याह—ऋत्विग्विशेष इत्यादि । रूढिः = प्रसिद्धिः, संज्ञेति यावत् । तस्या इत्यनेन रूढिमात्रं प्रत्यवमृश्यते, न तु ब्राह्मणाच्छंसीत्ययं रूढिशब्दः । रूढिशब्दा हि नावश्यं सतैवावयवार्येन व्युत्पाद्यन्ते, अपि त्वसतापि, तैलपायिकाशब्दवत् । ब्राह्मणाच्छंसीति शब्दश्चायं रूढिशब्दः कस्यचिदेव ऋत्विग्विशेषस्य वाचकः, तत्रैव तस्य संज्ञात्वेन प्रणीतत्वात् । तस्मात् तस्याप्यसता सता वावयवार्येन व्युत्पत्तिः क्रियते । तत्र यदि ब्राह्मणं शंसतीत्ययमर्थो विवक्ष्यते, तदा पञ्चम्यर्थस्यापादानस्याभावादसतावयवार्येन व्युत्पत्तिः क्रियते । तदा तु ब्राह्मणादवयवार्थं वा गृहीत्वा शंसतीत्ययमर्थो विवक्ष्यते, तदा पञ्चम्यर्थस्य भावात् सता ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ओजसाकृतमित्यादौ 'कर्तृकरणे कृता

१. 'ग्रन्थविशेषः'—इति पाठा० ।

ओजस्, सहस्, अम्भस्, तमस् — इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया
अलुग्भवति उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् ।
तमसाकृतम् ।

* अञ्जस उपसंख्यानं कर्तव्यम् * । अञ्जसाकृतम् ।

* पुंसानुजो जनुषान्ध इति वक्तव्यम् * । पुंसानुजः ।

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति । मनसादत्ता ।
मनसागुप्ता । मनसासङ्गता ।

संज्ञायामिति किम् ? मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति ।
मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

पदमञ्जरी

च भवति—इष्टकचितम्, पक्वेष्टकचितमिति । कचित्तु—यदेवोपात्तं तस्यैवोत्तर-
पदेऽनन्तरे तत्कार्यं भवति, न तूपात्तस्य तदन्तस्य वा पूर्वपदत्वमपेक्ष्यते,
यथा—‘आनङ् ऋतो द्वन्द्वे’, ‘होतृपोतृनेष्टोद्गातारः’ इति, अत्र नेष्टशब्दश्च
न्यासः

बहुलम्’ इत्यनेन समासः ।

अञ्जस उपसंख्यानमिति । अञ्जस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुक् उपसंख्यानम् =
प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—‘आज्ञायिनि च’ इत्यत्र चकारोऽनुक-
समुच्चयार्थः, तेनाञ्जःशब्दादुत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवतीति । अन्यदपि चात्र प्रति-
पादनमुत्तरत्र करिष्यामः ।

पुंसानुज इत्यादि । पुंसानुजो जनुषान्ध इत्यत्रापि तृतीयाया अलुक्प्रतिपादनं
कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिपादनं पूर्ववत् । पुंसा हेतुनानुजः पुंसानुजः । जनुषा हेतुनान्धः
जनुषान्धः । ‘तृतीया’ इति योगविभागात् समासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयमेतत् ।

मनसः संज्ञायाम् ॥ आज्ञायिनि च ॥ मनसाज्ञायीति । तान्छीलिको णिनिः,
‘आतो युक् चिण्कृतो’ इति युगागमः, उपपदसमासः ॥

१. ‘पुंसा हेतुनानुजः । जनुषान्धः । जनुषा हेतुनाऽन्धः । ‘तृतीया’ इति योगविभागात्
समासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयम्—इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकः पाठो दृश्यते, स त्वनर्थक
एव; न्यासे तस्य व्याख्यानरूपेण दर्शनात् ।

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुग्भवति ।
आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । 'तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्या-
नम्' इति तृतीया । 'तृतीया' इति यौगविभागात्समासः । आत्मना वा
कृतः पञ्चम आत्मनापञ्चमः ।

पदमञ्जरी

न पूर्वपदम्, नापि तदन्तं पूर्वपदम्, किं तर्हि ? होतृशब्दः, न तस्योत्तरपद-
मनन्तरम् ।

अञ्जसा = अर्जवेन । यस्य पुमानग्रजः स पुंसा हेतुनाऽनुज इति कृत्वा,
जनुषान्धः = जात्यन्धः, जनु = जन्म ।

आत्मनश्च पूरणे ॥ वार्त्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितम् । पूरणशब्दस्य स्वरित-
त्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानामत्र ग्रहणं न स्वरूपस्य ग्रहणमित्याह—
पूरणप्रत्ययान्त इति । यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति
'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यत्र ज्ञापयिष्यते, तथाप्यात्मनश्शब्दात् पूरणप्रत्ययस्या-
सम्भवात्सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । आत्मना वा कृत इति । वृत्तौ कृतार्थ-
स्यान्तर्भावात् कर्तरि करणे वा तृतीया, 'तृतीया तत्कृतार्थेन' इति समासः,
यथा—कुङ्कुमलोहितादावित्यर्थः ।

न्यासः

आत्मनश्च पूरणे ॥ पूरणग्रहणमिह स्वर्यते, स्वरितेन चाधिकारावगतिर्भवति । तेन
पूरणग्रहणमधिकृत्य ये पूरणप्रत्यया विहितास्त एव पूरणग्रहणेन गृह्यन्ते, न तु स्वरूपम् ।
'उत्तरपदे' इत्यनुवर्त्तते च, ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदे कार्यं
विज्ञायत इत्यालोच्याह—पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपद इत्यादि । पञ्चम इति । पञ्चानां
पूरणः 'तस्य पूरणे ङट्' इति ङट्, 'तस्य 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्' । षष्ठ इति । षण्णां
पूरण इति 'षट्कृतिकतिपयचतुरां शुक्', षट्त्वम् । आत्मनापञ्चम इत्यादौ केन
तृतीया, न ह्यत्र करणादिस्तृतीयार्थोऽस्ति, करणादि हि कारकम्, क्रियायाश्च कारकं
भवति, न चेह काचित् क्रिया विद्यते ? इत्याह—तृतीयाविधान इत्यादि । भवत्वेवम्,
तृतीयासमासस्तु कथम्, न ह्यत्र समासलक्षणमस्ति ? इत्यत आह—तृतीयेति
चेत्यादि । अथ वा—'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेनैवात्र तृतीया, 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' इति समास इति दर्शयन्नाह—आत्मना वेत्यादि । अत्र कर्तरि करणे वैषा
तृतीया—कृतः पञ्चम इति । कृते समासे कृतशब्दो न प्रयुज्यते; तदर्थस्य वृत्तावर्त्तभावात् ।

१. भाष्ये त्वेतद्वार्त्तिकरूपेणैव पठितमिति ध्येयम् । दीक्षितेन पुनः 'आत्मनश्च' इत्येता-
वद् गृहीतम् ।

कथं 'जनादेनस्त्वात्मचतुर्थं एव' इति ? बहुव्रीहिरयम् — आत्मा चतुर्थोऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणानामाख्या वैयाकरणाख्या । आख्या = संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । 'चतुर्थी' इति योगविभागात्समासः ॥

पदमञ्जरी

आत्मा चतुर्थो यस्येति । एकस्यापि वस्तुनो बुद्धिपरिकल्पितविभेदस्य वर्त्ति-
पदार्थत्वम्, अन्यपदार्थत्वं चाविरुद्धम् ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ वैयाकरणानामित्यादि । यदि तु व्याकरणे भवा वैयाकरणी, 'अणूगयनादिभ्यः' इत्यण्, वैयाकरणी चासावाख्या चेति वैयाकरणाख्येत्येवं व्याख्यायेत ? आत्मनेभाषः, परस्मैभाष इत्यत्र न स्यात् ; अनयोरष्टाध्याय्यामपठितत्वात् । तस्माद्यथोपदिशितमेव व्याख्यातम् । यद्येवम्, कुवेरबलिरित्यादौ लौकिकसंज्ञाशब्दे प्रसङ्गः, वैयाकरणानामपि तेन व्यव-
हारात् ? अत आह—यथैत । विशेषणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयत इति भावः । यदा तु धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकं पञ्चस्थानं व्याकरणम्, तदा वैया-
करणी चासावाख्या चेत्यास्मिन् व्याख्यानेऽपि न दोषः । आत्मनेपदमिति ।
अन्वर्थत्वमस्य समासविधौ दाशेतम् ।

न्यासः

कथमित्यादि । अत्राप्यात्मना चतुर्थं इति भवितव्यमिति भावः । बहुव्रीहिरयमित्यादि
परिहारः । तत्पुरुषे ह्यात्मनाचतुर्थं इति स्यात्, न चायं तत्पुरुषः । किं तर्हि ? बहुव्रीहिः ।
स च प्रथमान्तयोरेव पदयोरिति न अवत्यनिष्टप्रसङ्गः । ननु चान्यपदार्थे बहुव्रीहिरुच्यते,
अन्यपदार्थश्च व्यतिरिक्तो भवति । यथा — चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति, न चेह
कश्चिद् व्यतिरिक्तोऽन्यपदार्थोऽस्ति ? नैष दोषः ; अव्यतिरिक्तोऽप्यन्यपदार्थो भवति व्यप-
देशिवद्भावेन । यथा — शोभनशरीरः शिलापुत्रक इति ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ वैयाकरणानामिति । व्याकरणमचोयते विदन्ति
वा वैयाकरणाः । का पुनर्वैयाकरणानामाख्येत्याह — यथेत्यादि । अथैवं कस्मान्न
व्याख्यायते — व्याकरणे भवा वैयाकरणी, 'अणूगयनादिभ्यः' इत्यण्, वैयाकरणी चासा-
वाख्या चेति वैयाकरणाख्या, 'पुंवत् कर्मधारय' इत्यादिना पुंवद्भावः, तस्यां वैयाकर-
णाख्यायामिति ? अत्राप्येवं व्याख्यातम्, इह हि न स्यात् — आत्मनेभाषः ;

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति । परस्मै-
पदम् । परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति । युधिष्ठिरः ।
त्वचिसारः । गविष्ठिर इत्यत्र तु 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' इत्यत एव वचना-
दलुक् । अदन्तात् — अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । वनेर्किशुकाः ।
वनेर्हरिद्रकाः । वनेर्बल्वजकाः । पूर्वाह्नेस्फोटकाः । कूपेपिशाचकाः ।

हलदन्तादिति किम् ? नद्यां कुक्कुटिका नदीकुक्कुटिका । भूम्यां
पाशाः भूमिपाशाः । संज्ञायामिति किम् ? अक्षशौण्डः ।

पदमञ्जरी

परस्य च ॥ किमर्थमिदमुच्यते ? अलुग् यथा स्यात्—परस्मैपदम्,
परस्मैभाषः । सिद्धोऽत्रालुक् पूर्वेणैव ? न सिध्यति; 'आत्मनः' इति तत्र वर्तते ।
निवर्तिष्यते ? यदि निवर्तेत, तेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यत्रापि प्राप्नोति ।
तस्मात् 'आत्मनः' इति तत्रानुवर्तते, तस्मिन्त्रानुवर्तमाने परस्य चेति वक्तव्यम् ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ उदाहरणेषु 'संज्ञायाम्' इति समासः ।
गविष्ठिर इत्यादि । अन्यथा 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्य-
न्यासः

परस्मैभाष इति । व्याकरणे हि का भाषा ? या व्याकरणे कृता । न चैते कचित्-
व्याकरणे कृते । पूर्वत्र व्याख्याने सतीहापि भवति, एते अपि वैयाकरणानामाख्ये,
तथा ह्याम्यामपि वैयाकरणा व्यवहरन्त्येव । आत्मनेपदमिति । आत्मार्थं पदम् ।
'तदर्थे चतुर्थी' इति योगविभागात् समासः । भिन्नु 'चतुर्थी तदर्थ' इत्येवं समासः
सिद्धः ? न सिध्यति; प्रकृतिविकारभावे हि स इष्यते ॥

परस्य च ॥ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ युधिष्ठिर इति । 'संज्ञायाम्'
इति समासः, 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' इति षत्वम् । अथ गविष्ठिर इत्यत्र कयमलुक्,
न हि गोशब्दो हलन्तः, नाप्यदन्तः ? स्यादेतत्—'गो + इ + स्थिर इति स्थितेऽन्त-
रङ्गत्वाद्वादेशे कृते हलन्तत्वाद् भविष्यति, एतच्च नास्ति; यतोऽन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिरङ्गो लुग् बाधते इति; अवश्यञ्चैतदभ्युपेयम्; अन्यथा हि नद्यां कुक्कुटिका नदी-
कुक्कुटिका, भूम्यां पाशो भूमिपाश इत्यत्रापि यणादेशे कृतेऽलुक् प्रसज्येत ? इत्यत
आह—गविष्ठिर इत्यत्र त्वित्यादि ।

* हृदद्युभ्यां डेः * । हृद, दिव् — इत्येताभ्यामुत्तरस्य डेरलुक् भवति । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम् तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवति । कूपेशाणम् । दृषदिमाषकः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका ।

पदमञ्जरी

वादेशस्याकरणादहलदन्तत्वान्न स्यात्, यथा—भूम्यां पाशो भूमिपाश इत्यत्रेति भावः ।

हृदद्युभ्यामिति । असंज्ञार्थमिदम् । हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति । द्वितीयार्थे चैषा सप्तमी । तथा हि भाष्यम्—‘अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या, हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्, दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक्’ इति । आख्याग्रहणस्योपसमस्तत्वादिह संज्ञाग्रहणम् । तत्रैव त्वसमस्तमाख्याग्रहणं कर्तव्यम् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ वणिग्भिः पशुपालैः कर्षकैश्च कल्पितो राजप्राहो भागः = करः, कर एव कारः, प्रज्ञादित्वाद् ॥

न्यासः

हृदद्युभ्यामिति । असंज्ञार्थमिदम् । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानां चोत्तरत्र करिष्यते । अथ वेहापि क्रियते—इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम्, विनापि तेन सप्तम्या प्रातिपदिके सन्निधापिते हलदन्तता लभ्यत एव, तस्मादधिकमिहान्तग्रहणं क्रियते, तदधिकं क्रियमाणमेतत् सूचयति—अधिकेनायमलुग् भवतीति । तेन कचिदसंज्ञायामलुग् भवतीति । हृदिस्पृग्दिविस्पृगिति । ‘स्पृशोऽनुदके क्तिन्’, ‘क्तिन्प्रत्ययस्य कुः’ इति शकारस्य खकारः, तस्य ‘ज्ञलां जशोऽन्ते’ इति जश्त्वम्-गकारः, तस्यापि ‘वावसाने’ इति चत्वम्-ककारः । अत्र चायमर्थः—हृदयं स्पृशति, दिवं स्पृशतीति । तथा हि भाष्ये उक्तम्—‘द्वितीयार्थे सप्तमी चैषा द्रष्टव्या, हृदयं स्पृशति, दिवं स्पृशतीति—हृदिस्पृक्, दिविस्पृक्’ इति । कथं पुनर्द्वितीयार्थे सा भवति? अत एव भाष्यकारवचनात् । अथ वा—हृदयं यः स्पृशति स हृदये स्पृशत्येव, दिवं यः स्पृशति स दिवि स्पृशत्येव । अत्र ‘अधिकरणे’ इत्येवं भविष्यति सप्तमी ।

आख्याग्रहणे प्रकृते पुनः संज्ञाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ वणिग्भिः कर्षकैः पशुपालैश्च राज्ञे देयो भागो

१. ‘सूपेशाणः’ इति पाठः । ‘मुकुटेकार्पाणम्’—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् ।
एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्ट्यन्ते — कारनाम्न्येव, प्राचामेव,
हलादावेवेति ।

कारनाम्नीति किम् ? अभ्यर्हिते पशुः अभ्यर्हितपशुः । कारादन्य-
स्यैतद्देश्यस्य नाम । प्राचामिति किम् ? यूथे पशुः यूथपशुः । हलादा-
विति किम् ? अविकटे उरणः अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव — नद्यां
दोहनी नदीदोहनी ॥

पदमञ्जरी

नियमविकल्पा इति । नियमविशेषा इत्यर्थः । तानेव दर्शयति—कारनाम्न्ये
वेत्यादि । 'प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येव' इति प्रथमो नियमः,
अप्राग्देशवर्तिनि तु त्वचिसारादावकारनाम्न्यपि भवत्येव । तथा 'कारनाम्नि
हलादौ यदि भवति प्राचामेव' इति द्वितीयः । 'प्राचां कारनाम्नि च यदि भवति
हलादावेव' इति तृतीयः । अवीनां समूहोऽविकटम्, सङ्घाते कटच् । कथं पुनरेक-
स्मिन्वाक्ये नियमत्रयं लभ्यते ? कः पुनराह—एकमिदं वाक्यमिति ! अगृह्य-
माणविशेषत्वेन प्रत्येकमेवकाराध्याहारात् त्रीण्येव वाक्यानि । संज्ञाग्रहणेन
प्रकृतेऽपि नामग्रहणं क्रियते नियमार्थत्वं विस्पष्टयितुम् ; अन्यथाऽसंज्ञायां
विध्यर्थताऽपि सम्भाव्यते ! कथं पुनरसंज्ञायां सप्तमीसमासः ? एतदेव ज्ञापकं
स्यात्—प्राचां कारे हलादिनोत्तरपदेनासंज्ञानामपि भवति समास इति ।
'यस्मिन्विधिः' इत्येव सिद्धे आदिग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

न्यासः

रक्षानिबन्धनः = कारः, तस्य नाम कारनाम् । कूपेशाणमित्यादौ 'संज्ञायाम्' इति
समासः । हलेद्विपदिकेति । द्वौ द्वौ पादौ देयौ द्विपदिका, 'पादशतस्य' इत्यादिना
बुन्, अलोऽन्त्यलोपश्च, 'पादः पत्' इति पदादेशः ।

कारविशेषस्येत्यादिनास्य सूत्रस्य नियमार्थतां दर्शयति । नियमविकल्पाः = नियम-
विशेषा इत्यर्थः । कारनाम्नि चेत्यादिना तेषां नियमविकल्पानां स्वरूपं दर्शयति । एते
च नियमविकल्पाः कारनाम्नि, प्राचाम्, हलादावित्येषां पदानामिह नियमवाक्य उपादा-
नाल्लभ्यन्ते । यद्याद्यो नियमो नाभिप्रेतः स्यात् तदा 'कारनाम्नि' इति न ब्रूयात् । एवं
यदि द्वितीयो नियमो नाभिप्रेतः स्यात् तदा 'प्राचाम्' इत्येवं नोक्तं स्यात् । तथा यदि
तृतीयो नियमो नाभिप्रेतः स्यात् 'हलादौ' इत्येवं नोक्तं स्यात् । अथ किमर्थं नामग्रहणम्,
न पूर्वयोगात् संज्ञाग्रहणमनुवर्तते ? पूर्वयोगे संज्ञाया उपाधेः प्रायिकत्वसूचनार्थं नामग्रह-
णम् । तेन ह्रदिस्पृग्, दिविस्पृगित्यत्रासंज्ञायामप्यलुक्सिद्धो भवति ॥

मध्याद् गुरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदेऽलुग्भवति । मध्येगुरुः ।

* अन्ताच्चेति वक्तव्यम् * । अन्तेगुरुः । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुग्भवति । कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः ।

अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकाम इति किम् ? मुखे कामोऽस्य मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् ? अक्षशौण्डः ।

हलदन्तादित्येव — अङ्गलित्राणः । जङ्घावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

'बन्धे' इति ध्वन्तो गृह्यते, तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः

पदमञ्जरी

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च व्यधिकरण-पदो बहुव्रीहिः । अक्षशौण्ड इति । 'सप्तमी शौण्डैः' इति तत्पुरुषः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ 'स्वाङ्गात्' इति निवृत्तम्, सामान्येनायं विधिः । 'बन्धे' इति धातुरेवात्र सहकारेणाऽनुकृतः । 'नेन्तिसद्वन्धादिषु च' इति धातावेव प्रतिषेध उक्तः, ततश्च बहुव्रीहिरेवास्य विकल्पस्य विषयः । तत्रापि हस्तबन्धादौ स्वाङ्गे प्राप्तविभाषा, चक्रबन्धादावस्वाङ्गे, त्वप्राप्तविभाषेत्युभयत्रविभाषा सम्पद्यते; तत्पुरुषे तु नैवास्य प्रवृत्तिः ?—इतीमां शङ्कामपनयति—बन्ध इति

न्यासः

मध्याद् गुरौ ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यमिति । अन्तशब्दाच्चोत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वयोगाच्चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनान्तशब्दादप्युत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवतीति ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं पारिभाषिकं यत् तद्विह गृह्यते । कण्ठेकाल इति बहुव्रीहिः । 'व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिर्भवत्येव'—इति बहुव्रीहिः । समानाधिकरण इत्येतत् प्रायिकम् । अक्षशौण्ड इति । 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासः । अङ्गुलित्राणजङ्घावली सप्तमीतत्पुरुषौ ॥

बन्धे च विभाषा ॥ 'स्वाङ्गात्' इति निवृत्तम्, सामान्येन विधिः । बन्धे इति ।

सप्तम्या विभाषाऽलुग्भवति । हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः, चक्र-
बन्धः । उभयत्रविभाषेयम् । स्वाङ्गाद्धि बहुव्रीहौ पूर्वेण नित्यमलुक्
प्राप्नोति; तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च 'नेत्तिसद्वध्नातिषु च' इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

हलदन्तादित्येव — गुप्तिबन्धः^१ ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति ।
स्तम्बेरमः । कर्णेजपः ।

पदमञ्जरी

घञन्तो गृह्यत इति । ततश्च तत्पुरुषेऽपि घञन्तस्य वृत्तिर्विरुद्धा, प्रतिषेधस्य
बन्धनादौ चरितार्थत्वादिति भावः । उभयत्र विभाषेयमिति । कथमित्याह—
स्वाङ्गाद् बहुव्रीहाविति । तत्पुरुषे त्विति । यद्यपि बहुव्रीहावेवास्वाङ्गादप्राप्त इति
शक्यं वक्तुम्, तथाप्यस्य तत्पुरुषे प्रवृत्तिं दर्शयितुं तत्पुरुषे चास्य प्रवृत्तिः
पूर्वविप्रतिषेधेन; अन्यथा बहुव्रीहिरस्यावकाशः, बध्नातिप्रतिषेधस्य च बन्धना-
दिरवकाशः; घञन्ते तु तत्पुरुषे उभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रतिषेध एव स्यात् ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ अत्रापि कृदन्तस्य ग्रहणम्, न कृन्मात्रस्य, तत्र परतः
सप्तम्या असम्भवात् । इह कस्मान्न भवति—परमे कारके परमकारक इति ?
उच्यते—अन्तरङ्गा कृत्प्रतिपाद्यक्रियानिमित्ता सप्तमी, इह तु क्रियान्तरनिमित्ता-
परमे कारके निषेहीति, तेन बहिरङ्गत्वान्नास्या ग्रहणम् ।

न्यासः

बध्नातेरेतद्रूपम् । 'नेत्तिसद्वध्नातिषु च' इत्यनेन तत्पुरुषे बध्नातौ प्रतिषेधं वक्ष्यन्ति ।
तत्र विषयविभागो न ज्ञायते—तत्पुरुषे क्व च प्रतिषेधः ? इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह—
बन्ध इति घञन्तो गृह्यत इति । बन्धनं बन्धः, भावे घञ् । अनेन घञन्ते बध्नातौ
विभाषा । प्रत्ययान्तरे तु प्रतिषेध इति दर्शितं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते—घञन्तोऽय-
मिति ? आद्युदात्तत्वात् । हस्तेबन्ध इति । तत्पुरुषः, बहुव्रीहिर्वा । उभयत्रेति । प्राप्ते
चाप्राप्ते च कथं पुनरुभयत्र विभाषेयम् ? इत्याह—स्वाङ्गाद्धीत्यादि ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ स्तम्बेरमः, कर्णेजप इति । 'स्तम्बकर्णयोरभिबन्धोः'
इत्यच्, 'उपपदमतिङ्' इति तत्पुरुषः ।

१. 'कारिकाबन्धः' इत्यधिकमन्यपुस्तके ।

न च भवति - कुरुचरः, मद्रचरः ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ १५ ॥

प्रावृट्, शरत्, काल, दिव् - इत्येतेषां जे उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुगभवति । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्ष, क्षर, शर, वर - इत्येतेभ्यः उत्तरस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषाऽलुगभवति । वर्षेजः, वर्षजः । क्षरेजः, क्षरजः । शरेजः, शरजः । वरेजः, वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

पदमञ्जरी

कुरुचर इति । 'हल्दन्तात्' इत्यधिकारमनाश्रित्यैतदुदाहृतम् । विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणं क्वचित् प्रकृत्यादीनामुपसंग्रहार्थम् । तेन कर्णेजपादावलुगेव, मद्रचरादौ लुगेव, ब्राह्मणाच्छंस्यादौ असप्तम्या अप्यलुक् । एवं च सर्वमेवालुक्प्रकरणमस्यैव प्रपञ्चः ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ प्रावृट्शरदोः पृथग्ग्रहणात्कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

न्यासः

कुरुचरः, मद्रचर इति । 'चरेष्टः' । विभाषायां प्रकृतायां बहुलग्रहणं क्वचित्प्रावृट्यादीनामर्थानां संग्रहार्थम् । तेनालुक्प्रवृत्तिः क्वचिदेव भवति - स्तम्बेरम् इत्यादौ । क्वचिदप्रवृत्तिरेव - कुरुचर इत्यादौ । क्वचिदुभयम् - सरसिजं सरोजमित्यादौ । क्वचिदन्यदेव - ब्राह्मणाच्छंसीत्यादौ । सप्तम्याऽलुगुक्तः पञ्चम्या अपि भवति । तथा कृदन्त उत्तरपदेऽलुगुक्तस्तद्धितेऽपि भवति - अप्सु भवोऽप्सव्य इति । दिगादित्वाद् यत् - 'ओर्गुणः' इति गुणः, 'वान्तो यि प्रत्यये' इति वान्तादेशः ।

तदेवं सर्वत्र बहुलग्रहणेन सिद्धमिति 'ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्' इत्यादि यदुक्तम्, यच्च वक्ष्यते - 'अपोयोनियन्मत्तुषु सप्तम्या अलुक्' इत्यादि, तत् सर्वं न वक्तव्यं भवतीति । यद्येवम्, स्तोकांशुक्त इत्याद्यपि सर्वमनेनैव सिद्धमिति 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इति न वक्तव्यं भवति ? सत्यमेतत् ; अस्यैव प्रपञ्चायं तद् वेदितव्यम् । एवञ्च सति सुसंगृहीतं लक्ष्यं भवति । तथा चाह - त एव विषयाः सुसंगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चम् ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ प्रावृषिज इति । 'सप्तम्यां वनेर्ङः', 'ठि' इति टिलोपः, 'उपपदमतिङ्' इति समासः ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्त-
रस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुगभवति । घ - पूर्वाह्नेतरे, पूर्वाह्णतरे ।
पूर्वाह्णेतमे, पूर्वाह्णतमे । काल - पूर्वाह्णिकाले, पूर्वाह्णिकाले । तन -
पूर्वाह्णेतने, पूर्वाह्णतने ।

कालनाम्न इति किम् ? शुक्लतरे, शुक्लतमे ।

हलदन्तादित्येव - रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे
पदमञ्जरी

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ 'घ' इति तरप्तमपोर्ग्रहणम् । 'काल' इति
स्वरूपग्रहणम्, 'तन' इति द्युद्युलोरादेशस्य सतुट्कस्य ग्रहणम् । पूर्वाह्णेतन-
मिति । सप्तम्यर्थप्रकर्षे प्रत्ययः, तस्याद्रव्यप्रकर्षत्वादलुक्पक्षे, 'किमेत्तिङव्य-
यघात्' इत्यामुप्रत्ययः । लुक्पक्षे तु निमित्ताभावादद्रव्यप्रकर्षेऽप्यामभावः ।
तरबन्तात् सप्तमी । कचित्तु - अलुक्पक्षेऽपि सप्तमी समुदायात्पठ्यते, तत्र
प्रकृत्यर्थविवक्षया 'अद्रव्यप्रकर्षे' इति प्रतिषेधो व्याख्येयः । पूर्वाह्णेतन इति ।
'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति द्युद्युलौ, अनादेशस्तुट् च ।

कथं पुनर्घतनप्रत्ययमात्रेऽलुक् उदाहृतः, यावता प्रत्ययग्रहणवरिभाषया
तदन्त उत्तरपदेऽलुगुदाहर्तव्यः ? अत आह - उत्तरपदाधिकार इति । कुत
न्यासः

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ 'घ' इति तरप्तमपोर्ग्रह-
णम्, 'काल' इति कालवाचिनः शब्दस्य, 'तन' इति द्युद्युलोरादेशस्य सतुट्कस्य ।
पूर्वाह्णेतरामिति । अहः पूर्वमिति विग्रह्य 'पूर्वापर' इत्यादिनैकदेशिसमासः । 'राजाहः-
सखिम्यष्टच्' इति टच् समासान्तः, 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यहोदेशः । 'अहोऽदन्तात्'
इति गन्तम् । अस्मिंश्च पूर्वाह्णे अस्मिंश्च पूर्वाह्णे, अस्मिंश्चनयोरतिशयेन पूर्वाह्णे पूर्वाह्णे तर
इति । 'द्विवचन' इत्यादिना तरप् । पूर्वाह्णे तमामिति । 'अतिशयन' इत्यादिना
तमप्, 'कृतद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकत्वे सति मुन्लुक् प्राप्तः पक्षे प्रतिषिध्यते ।
पूर्वाह्णे तन इति । पूर्वाह्णेतरे इत्यत्रार्थे 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति द्युद्युलौ
दुडागमश्च, 'युवोरनाकौ' इत्यनादेशः ।

रात्रितरायामिति । अस्याश्च रात्रावस्याश्च रात्रावनयोरतिशयेन रात्राविति विग्रहः ।
ननु च 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य' इति तदन्तग्रहणं भवतीति
घसंज्ञकप्रत्ययान्ते तनप्रत्ययान्ते चोत्तरपदे परतोऽलुगुदाहर्तव्यः, तत् कस्मात् प्रत्ययमात्रे
स उदाहृतः ? इत्याह - उत्तरपदाधिकार इत्यादि । कुतः पुनरेतदित्याह - लेखग्रहणा-
दित्यादि । 'हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु' इत्यत्राणो लेखशब्दस्य चाणन्तस्य मेदेनो-

तदन्तविधिर्नेष्यते; 'हृदयस्य हृल्लेख' इति लेखग्रहणास्तिज्ञात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति ।

कालेति न स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय, वास, वासिन् — इत्येतेषूत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुगभवति । खेशयः, खशयः । ग्रामेवासः, ग्रामवासः । ग्रामेवासी, ग्रामवासी ।

अकालादिति किम् ? पूर्वाह्णशयः ।

हलन्तादित्येव — भूमिशयः ।

✽ अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अलुगवक्तव्यः ✽ । अप्सुयोनिः ।

पदमञ्जरी

इत्याह । लेखग्रहणादिति । यद्यम् 'हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु' इत्यग्रहणे क्रियमाणे लेखग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति—नोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्भवतीति । यदि स्यात्, लेखग्रहणं न कुर्यात् ; अणन्त इत्येव सिद्धत्वात् । ननु च घञर्थं लेखग्रहणं स्यात्, न वै घञन्त इष्यते । कालेति न स्वरूपग्रहणमिति । नामग्रहणात् । कचिन्नञ् न पठ्यते, तत्र घकाले स्वरूपग्रहणमित्यर्थः ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ अत्राकाल इत्यर्थग्रहणम् ; व्याख्यानात् । तदाह—अकालवाचिन इति । खशय इति । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच् । वास इति । घञ् । ग्रामेवासीति । 'सुप्यजातौ णिनिः' ।

अपो योनीत्यादि । शब्दप्रधानत्वादप इत्येकवचनम्, योनिः = उत्पत्तिः, अप्सु

न्यासः

पादानम् । तत्र यद्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिरिष्यते तदा लेखग्रहणं न कुर्यात् ; अग्रहणेनैव तदग्रहणस्य सिद्धत्वात्, क्रियते च । तस्माल्लेखग्रहणाद् विज्ञायते—'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यते' इति । तेनेति । तदन्तविधेरिहानिष्ठत्वेन । काल इति न स्वरूपग्रहणमिति । नामग्रहणात् । तस्य ह्येतदेव प्रयोजनम् ॥

शयवासेवासिष्वकालात् ॥ खेशय इति । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच् । ग्रामेवास इति । वसनं वासः, भावे घञ् । ग्रामेवासीति । ताच्छीलिको णिनिः, व्रते वा ।

पूर्वाह्णशय इति । ननु च स्वरूपग्रहणे सति कालशय इति प्रत्युदाहार्यम्, नैवेदं स्वरूपग्रहणम् । किं तर्हि ? अर्थग्रहणम् । अत एव वृत्तावुक्तम्—अकालवाचिन इति । कथं पुनरर्थग्रहणं लभ्यते ? पूर्वसूत्रादिह नामग्रहणानुवृत्तेः । यद्येवम्, तदा नार्थः काल-

अप्सव्यः । अप्सुमन्तौ । अप्सु भत्र इति दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । सर्वत्र 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः ॥

नेन्तिसद्वध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इन्नन्ते उत्तरपदे सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुग्न भवति । स्थण्डिलवर्ती । सिद्ध - सांकाश्यसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः ।

पदमञ्जरी

योनिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सव्य इति । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' । अप्सुमन्ताविति । सप्तम्यन्तान्मतुपोऽसम्भवादप्सवति शब्दो ययोरस्ति तावप्सुमन्तौ कारीर्यामाज्यभागौ, तयोर्हि 'अप्स्वग्ने सधिष्टवः', 'अप्सु मे सोमो अब्रवीत्', इत्यनुवाक्ययोरप्सुशब्दोऽस्ति । यद्येवम्, अनुकरणत्वादस्यवामीयादिवल्लुग्न भविष्यतीति किं मतुग्रहणेन ! अन्ये तु मतिशब्दं पठन्ति, उदाहरन्ति—अत्र सोमो वाप्सुमतिरिति, तत्तु भाष्ये न दृष्टम् ॥

नेन्तिसद्वध्नातिषु च ॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते, सप्तम्याः परस्याः परस्य केवलस्येनोऽसम्भवादुत्तरपदाधिकारेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिरित्याह—इन्नन्त उत्तरपद इति । स्थण्डिलवर्तीति । 'व्रते'

न्यासः

ग्रहणेन, 'कालनाम्नः' इत्येतदनुवर्त्तिष्यते, तस्य च नञा सह सम्बन्धं करिष्यामः—कालनाम्नो नेति, तत्रायमर्थः—'नेन्तिसद्वध्नातिषु च' इत्यत्र नेति वक्तव्यं न भवति, नेत्येतदेव ह्यनुवर्त्तिष्यते ? नैवं शक्यम् ; 'न शयवासवासिषु' इत्युच्यमाने ह्यल्लुक् एवायं प्रतिषेधो विज्ञायेत, तस्यात्र विधेयतया प्रस्तुतत्वात् । तस्मात् कालस्यैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणं कर्त्तव्यम् । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु पूर्वमेव कृतम् ॥

नेन्तिसद्वध्नातिषु च ॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति प्राप्तस्याल्लुकोऽयं प्रतिषेधः । इन्नन्त उत्तरपद इति । ननु चोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यत इति ज्ञापितमेतत्, तत् कथमिह तदन्तमुत्तरपदं गृह्यते ? सप्तम्याः परस्येन्प्रत्ययस्यासम्भवात् । द्विविध एव हीन्प्रत्ययः—कृत, तद्धितश्च । तत्र कृद् धातोरेवोत्पद्यत इति न सप्तम्याः परः सम्भवति । तद्धितोऽपि नैव कश्चित् सप्तमीसमर्थानुत्पद्यत इत्यसावपि नैवं सप्तम्याः परः सम्भवति । तस्मादिन्नन्तमेव गृह्यत इति युक्तमुक्तमेतत् । स्थण्डिलवर्त्तीति । 'व्रते' इति णिनिः, 'उपपदमतिङ्' इति समासः । सांकाश्यसिद्ध इति । 'सिद्धशुष्क' इत्यादिना

१. भाषुनिक भाष्यसंस्करणेषु तु दृश्यत एव । अधिकं जिज्ञासुभिस्तत्रत्यः (६.३.१) उद्घोतो द्रष्टव्यः ।

बध्नाति — चक्रबद्धः । चारबद्धः । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः ।

चक्रबन्ध इति केचिदुदाहरन्ति, तत्पचाद्यजन्तं द्रष्टव्यम् । घञन्ते हि 'बन्धे च विभाषा' इत्युक्तम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुञ्ज भवति । समस्थः । विषमस्थः । कूटस्थः । पर्वतस्थः ।

भाषायामिति किम् ? कृष्णोऽस्याखरेष्ठः । 'पूर्वंपदात्' इति षत्वम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्भवति । चौरस्य कुलम् । वृषलस्य कुलम् ।

पदमञ्जरी

इति णिनिः । उपपदसमासः । साङ्गाश्यसिद्ध इति । 'सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च' इति समासः । चारबद्ध इति । बद्धशब्दो निष्ठान्तः । योगविभागात् समास इति । बद्धशब्देन ।

तदिति । बन्ध इत्येव शब्दरूपम् । अथ घञन्तः कस्मान्न भवति ? तत्राह— घञन्ते हीति । अथ वा—पचाद्यजन्ते च 'बन्धे च विभाषा' इत्ययं विकल्पः कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—घञन्ते हीति ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ आखरेष्ठ इति । 'स्थः कच्च' इति कः ॥

न्यासः

समासः । चक्रबद्ध इति । बद्धशब्दो निष्ठान्तः, 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः ।

बन्धशब्देन चक्रबन्ध इति । 'सिद्ध' इत्यादिना समासः । तत् पचाद्यच्प्रत्ययान्तं द्रष्टव्यमिति । अथ बन्ध इत्येतच्छब्दरूपं घञन्तं कस्मान्न गृह्यते ? इत्याह—घञन्ते हीत्यादि ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ अयमपि 'तत्पुरुष' इत्यादिना प्राप्तस्यालुक् प्रतिषेधः । समस्थ इति । समे तिष्ठतीति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ।

कृष्णोऽस्याखरेष्ठा इति । 'स्थः कः च' इति किप्रत्ययः ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ चौरस्यकुलमिति । आक्रोशप्रतिपादनपरमेवत्, न त्वनेन

काशि० ५ : १४

आक्रोशे इति किम् ? ब्राह्मणकुलम् ।

* षष्ठीप्रकरणे वाग्विद्वपश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग् वक्तव्यः * । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ।

* आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग्वक्तव्यः * । अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तथा — आमुष्यकुलिकेति ।

* देवानाम्प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः * । देवानाम्प्रियः ।

* शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः * । शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।

* दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः * । दिवोदासाय गायति ।

पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग् पदमञ्जरी

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ पश्यतोहर इति । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी, पश्यन्त-मनादृत्य हरतीत्यर्थः ।

शुनःशेष इति । आकारान्तोऽप्यस्ति शेषशब्दः न केवलं सकारान्तः । शुन इव शेषमस्येति बहुव्रीहिः । एवं पुच्छलाङ्गूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः । ऋषि-विशेषाणामेताः संज्ञाः ॥

न्यासः

तस्य सम्बन्धो विवक्षितः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानं तु पूर्वमेव कृतम् ।

पश्यतोहर इति । पश्यत इति 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । हरतीति हरः, पचाद्यच् ।

अमुष्येति । अदसस्त्यदाद्यत्वम्, 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्युत्वमत्वे, उत्त्वस्या-सिद्धत्वाद् 'टाडसिडसामिनात्स्याः' इति डसः स्यादेशः । तथामुष्यकुलिकेति । यथा अमुष्यपुत्रिकेत्यत्र मनोज्ञादित्वाद्वुञ्, तथानापीत्यर्थः ।

देवानाम्प्रिय इति । प्रीणातीति प्रियः, 'इगुपधज्ञाप्र्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः, इयडादेशः । शुनःशेष इति । 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणम् ॥

भवति । दास्याःपुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याःपुत्रः, वृषलीपुत्रः ।

आक्रोश इत्येव — ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्यश्चो-
त्तरस्याः षष्ठ्या अलुगभवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्ते-
वासी । पितुःपुत्रः ।

ऋत इति किम् ? आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ।

विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् । विद्यायोनिःसम्बन्ध-
वाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्याद्, अन्यत्र मा भूत् — होतृधनम् । पितृधनम् ।
होतृगृहम् । पितृगृहम् ॥

पदमञ्जरी

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः ॥ विद्या च योनिश्च विद्यायोनी, अभ्यहित-
त्वाद्धिद्यायाः पूर्वनिपातः, तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते विद्यायोनिःसम्बन्धाः, कृत-
शब्दो गम्यमानत्वान्न प्रयुज्यते । पितुःपुत्र इति । प्रख्यातात्पितुरुत्पन्न इत्यर्थः ।

विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः पूर्वोत्तरपदग्रहणमिति । सूत्रे पञ्चमीनिर्देशात्पूर्वपदा-
न्यासः

पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः ॥ विद्या च योनिश्चेति
विद्यायोनी, तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते विद्यायोनिःसम्बन्धाः । कृतशब्दस्य वृत्तावप्रयोगः;
गम्यमानार्थत्वात्, यथा — गुडधाना इत्यत्र मिश्रशब्दस्य ।

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यमिति । तदित्यनेन
विद्यायोनिःसम्बन्धा उभयेऽपि निर्दिश्यन्ते, तेषां पूर्वपदभूतानामुत्तरपदभूतानाञ्च ग्रहणं
कर्त्तव्यम् । गृह्यते येन तद् ग्रहणम्, येन ते गृह्यन्ते तादृशं व्याख्यानम् कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । किं पुनस्तद् व्याख्यानम् ? किमर्थं तत् कर्त्तव्यम् ? इत्याह — विद्यायोनिवाचि-
न्येवेत्यादि । तत्रेदं व्याख्यानम् — इहेङ्गितेनोन्मिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणा-
मभिप्राया लक्ष्यन्ते, 'ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः' इत्येष महान् सूत्रप्रबन्धः, यदि ह्यविद्या-
योनिःसम्बन्धवाचिन्युत्तरपदेऽल्लुगभीष्टः स्यात्, एवं सत्यविद्यायोनिःसम्बन्धादित्येवं ब्रूयात् ।
अथ वा — सम्बन्धग्रहणमपि न कुर्यात्, न हि किञ्चिदकारान्तं विद्यावाचि योनिवाचि
वाऽसम्बन्धमस्ति, तत्रान्तरेणापि सम्बन्धग्रहणं विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिन इति
विज्ञास्यते, तत् किं सम्बन्धग्रहणेन ! तदेतस्मान्महतः सूत्रप्रबन्धाद्धिद्यायोनिःसम्बन्ध-
वाचिन्युत्तरपद आचार्यस्यायमल्लुगभीष्ट इति लक्ष्यत इति । होतुरिति । 'ऋत उत'

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ, पति - इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनि-
सम्बन्धवाचिभ्यो विभाषाऽलुगभवति । यातुःष्वसा । मातुःष्वसा । पितुःष्वसा । पितुःष्वसा । पितुःष्वसा । यदा लुक् तदा 'मातृपितृभ्यां
स्वसा' इति नित्यं षत्वम् । यदा त्वलुक् तदा 'मातृपितृभ्यामन्यतर-
स्याम्' इति विकल्पेन षत्वम् । दुहितुःपतिः । दुहतृपतिः । ननान्दुः-
पतिः । ननान्दपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे
पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । 'होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ता-
प्रतिहत्तारौ । योनिसम्बन्धेभ्यः - मातापितरौ । याताननान्दरौ ।

पदमञ्जरी

नामेव विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वं लभ्यते, नोत्तरपदानाम् ? अथ सप्तमीनिर्देशः
क्रियते । उत्तरपदानामेव लभ्यते, न पूर्वपदानाम् । तस्मादुभयेषामपि तद्वा-
चित्वेऽयं विधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यवृत्तिपरत्वाच्चास्य तेषां परस्पर-
व्यतिकरेऽपि भवति—होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासीति ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ अत्र यद्यृकारस्य द्वन्द्वे आनङ् भवतीत्येवं विज्ञायेत,
पितृपितामहादप्याङ् स्यात् ; 'ऋतः' इत्येतच्छानर्थकं प्रकृतत्वात्, तस्माद् द्वन्द्व-
विशेषणमृत इति । जातौ चेदमेकवचनमिति मन्यमान आह—ऋकारान्ताना-
मित्यादि ।

इह कार्यार्थः श्रवणार्थो वा वर्णानामुपदेशः, नकारश्चायं न कश्चित् श्रूयते
सर्वत्र 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपेन भवितव्यम्, कार्यमपि चास्य
न्यासः

इत्युत्वम्, रपरत्वम्, 'रात्सस्य' इति सकारलोपः ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ ऋकारान्तानां विद्यायोनि-
सम्बन्धवाचिनां यो द्वन्द्व इत्यादि । अथ ऋकारान्तस्य द्वन्द्व आनङ् भवतीत्येवं
कस्मान्न विज्ञायेत ? अशक्यमेवं विज्ञातुम् ; इहापि प्रसज्येत—पितृपितामहाविति ।
ङकारोऽन्यादेशार्थः ।

इह हि वर्णानामुपदेशः—कार्यार्थः, श्रवणार्थो वेति, नकारश्चायं न कश्चित् श्रूयते,
सर्वत्रैव ह्यस्य 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति लोपेन भवितव्यम्, नापि किञ्चित् कार्य-

नकारोच्चारणरपरत्वनिवृत्त्यर्थम् ।

ऋत इति किम् ? पितृपितामहौ । 'पुत्रे' इत्यत्रानुवर्तते, 'ऋतः' इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे ऋकारान्तस्यानङ्गादेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

पदमञ्जरी

न किञ्चिदुपदिश्यते, तस्मान्नार्थ एतेन ? इत्यत आह—नकारोच्चारणमित्यादि । असति नकारे उः स्थानेऽणोव शिष्यते इति 'उरण् रपरः' इति रपरत्वं स्यात्, तस्मिंश्च नायमणोव शिष्यते, किं तर्हि ? अण् चान्यच्चेति, नास्ति रपरत्वप्रसङ्गः । तस्माद्रपरत्वनिवृत्त्यर्थं नकारोच्चारणम् । ङकारः 'ङिच्च' इत्यन्यादेशार्थः । यत्र च निर्दिश्यमानं कार्यिणो विशेषणम्, तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येतद्व्यति, नात्र 'ऋतः' इति कार्यिणो विशेषणम्, किं तर्हि ? द्वन्द्वस्य विशेषणम् । पुत्र इत्यत्रानुवर्तते इति । 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' इत्यतः । यद्यत्र पुत्र इति वर्तते, 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यत्रानुवर्तते, ततश्च भ्रातृपुत्र इत्यादावनाक्रोशेऽपि विकल्पप्रसङ्गः ? एवं तर्हि व्याख्यानादत्रैव सम्बध्यते, अत एव ह्यत्रेत्युक्तम् । एवमपि पुत्र उत्तरपदे पूर्वपदमात्रस्यानङ् प्राप्नोति, कार्यिणोऽनिर्देशात्, 'ऋतः' इति श्रुतस्य द्वन्द्वविशेषणत्वादत आह—ऋत इति चेति । 'अनुवर्तते' इत्यनु-
न्यासः

मस्योपलभ्यते, तत् किमर्थं नकारस्योच्चारणम् ? इत्याह—नकारोच्चारणमित्यादि । असति नकार ऋकारस्य स्थानेऽणोव शिष्यते, ततश्च 'उरण् रपरः' इति रपरत्वं स्यात् । नकारे तु सति नायमणोव शिष्यते, अपि त्वण् चानङ् चेति न भवति रपरत्वप्रसङ्गः । न हि यत्राण् अनण् चेति शिष्यते तत्र रपरत्वं भवति । यथा—'सुधातुरङ् च' इति सौधातकिरित्यत्र । तस्मादत्र रपरत्वनिवृत्त्यर्थं नकारोच्चारणम् ।

अथ पितापुत्रौ, मातापुत्रौ इत्यत्र कथमानङ्गादेशः, न ह्यत्र ऋकारान्तानां द्वन्द्वः ? इत्याह—पुत्र इत्यत्रानुवर्तते इति । 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' इत्यतः पुत्र इत्येतदत्रानुवर्तते इत्यभिप्रायः । यदि तु पुत्र इत्यनुवर्तते, तदा 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यत्र पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति ? नैष दोषः; मण्डूकप्लुतिन्यायेन तदनुवर्तते । अत एवात्रेत्युक्तं तत्रैवानुवर्तते, न पूर्वत्रेति प्रतिपादनार्थम् । नन्वेवमपि पुत्रशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमात्रस्यानङ् प्राप्नोति; कार्यिणेहानिर्देशादुत्तरपदशब्देन च पूर्वपदमात्रस्याक्षितत्वात्, न च शक्यते वक्तुम्—ऋत इति क्वचनाङ्कारस्य भविष्यतीति, तस्मादेकमिह ऋत इति वचनं द्वन्द्वस्य विशेषणम्, न कार्यिणः ? इत्याह—ऋत इति चेति । अत्रानुवर्तते इति सम्बन्धः । 'ऋतो विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्यः' इत्यत ऋत इत्यनुवर्तते, तत् कार्यिणो

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति ।
इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्राबृहस्पती ।

‘द्वन्द्वे’ इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्त-
सहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्येतन्निपात्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्ध-
साहचर्याः, वेदे च ये सहवापनिर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहणं भवति । तेन
ब्रह्माप्रजापती, शिववैश्रवणावित्येवमादौ न भवति ।

पदमञ्जरी

षड्भः । ‘ऋतोविद्यायोनि’ इत्यतः ‘ऋतः’ इत्यनुवर्तते, तत्कार्यिणं विशेषयिष्यती-
त्यर्थः । यद्यपि तत् पञ्चम्यन्तरम्, तथापि तदिह व्याख्यानात्षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ अनृकारान्ताथैमविद्यायोनिस्मबन्धार्थं वचनम् । द्वन्द्व इति
वर्तमान इत्यादि । प्रकृतं द्वन्द्वग्रहणं समासविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, इदं प्रसिद्धं
साहचर्यं यस्य युगलस्य तत्परिग्रहार्थम् । कथं पुनर्न परिग्रहः ? इत्यत आह—
अत्यन्तसहचरित इत्यादि । ‘द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा’ इत्यत्राभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसह-
चरितयुगले द्वन्द्व इति निपात्यते, तस्यात्र ग्रहणं देवतापदेन, समस्तं चेद-
म्प्रकृतस्य द्वन्द्वस्यार्थद्वारकं विशेषणम्—अत्यन्तसहचरितयुगलाभिधायिनि द्वन्द्व इति
यावत् । साहचर्यमेव विशिनष्टि—तत्रेति । सहवापः = सहनिर्वापः । ‘अग्नीषो-
न्यासः

विशेषणं भविष्यति । ननु तत् पञ्चमीनिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ? नैष दोषः;
पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इत्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति—‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य’ इति । नन्वेवमपि विरोधः, तथा हि—यदि पुत्रशब्द उत्तरपदम्, कथं तदा ऋका-
रान्तानां द्वन्द्वः, अथ ऋकारान्तानां द्वन्द्वो न तर्हि पुत्रशब्द उत्तरपदमिति ? नैतदस्ति;
अन्य एव हि स द्वन्द्वो यस्य ऋत इत्येतद् विशेषणम् । अन्यश्च स यस्य पुत्रशब्द उत्तर-
पदमिति कोऽत्र विरोधः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ अनृकारार्थमविद्यायोनिस्मबन्धार्थञ्च वचनम् । ननु च ‘आनङ्कृतो
द्वन्द्वे’ इत्यतो द्वन्द्वग्रहणमनुवर्तत एव, तत् किमर्थमिह पुनर्द्वन्द्वग्रहणम् ? इत्याह—
द्वन्द्व इत्यनुवर्तमान इत्यादि । पूर्वकं हि द्वन्द्वग्रहणं समासविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, इदं
तु प्रसिद्धसाहचर्यार्थम्—येषां लोके वेदे च प्रसिद्धं साहचर्यमेषां पुनःपरिग्रहो यथा
स्यादित्येवमर्थम् । अथ क्रियमाणेऽपि पुनर्द्वन्द्वग्रहणे कथमयमर्थो लभ्यते ? इत्याह—
अत्यन्तसहचरित इत्यादि । ‘द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण’ इत्यत्रेदमुच्यते । अत्यन्त-
सहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्येतन्निपात्यत इति । तेनायमर्थो लभ्यत इति

* उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः * । अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम, वरुण — इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति ।
अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' इति षत्वम् ॥

इदं वृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । आग्नि-
वारुणीमनङ्वाहीमालभेत । आग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ
देवते अस्य, अग्नीमरुतौ देवते अस्येति तद्धितः । तत्र 'देवताद्वन्द्वे च'
इत्युभयपदवृद्धौ कृतायामानङ्, ईत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते ।

वृद्धाविति किम् ? आग्नेन्द्रः । 'नेन्द्रस्थ परस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः
प्रतिषिध्यते ।

पदमञ्जरी

माभ्यां जुष्टं निर्वपामि' इत्यादि । उभयत्रेति । पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेनेत्यर्थः ॥

इदं वृद्धौ ॥ अत्र वृद्धिमदुत्तरपदं वृद्धिशब्देनोच्यते, वृद्ध्यात्मकस्योत्तरपद-
स्यासम्भवात् । अग्नीवरुणौ देवते अस्य, अग्नामरुतौ देवते अस्येति विग्रहः,
पूर्वत्रैत्वम्, उत्तरत्रानङ् । द्वयधिष्ठानं देवतात्वमिति । देवतेत्येकवचनम् ।
आनङ्मीत्वं च बाधितुमिति । वरुणे हीत्वस्य प्रसङ्गः, अन्यत्रानङ् । यद्यपि

न्यासः

दर्शयति । वेदे च ये सहवापनिर्दिष्टा इति । सहवापः = सहदानम्, तत्र निर्दिष्टाः
सहवापनिर्दिष्टाः । के पुनरेकहविःसम्बन्धिनः ? य एकं हूयमानं हविः प्रति सम्प्रदान-
त्वेन निर्दिष्टा एकत्र मन्त्रे — इन्द्रावरुणाभ्यां छागं हविर्निर्वपामीत्यादौ, ते वेदितव्याः ।

उभयत्रेत्यादि । पूर्वपदत्वं उत्तरपदत्वे च सति वायोरानङ्गादेशस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यो व्याख्येयः । तत्रेदं व्याख्यानम् — 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यतो विभाषाग्रहण-
मनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन वायोरुत्तरपदत्वे पूर्वपदत्वे च सति न
भविष्यतीति ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ आनङ्गादेशापवादोऽयमीकारो विधीयते । तकार
उच्चारणार्थः ॥

इदं वृद्धौ ॥ 'अग्नेः' इत्यनुवर्त्तते, 'देवताद्वन्द्वे' इति च । 'सोमवरुणयोः' इति
निवृत्तम् । वृद्धिशब्देन साहचर्यात् कृतवृद्धयुत्तरपदं गृह्यते । अत एवाह — कृतवृद्धा-
वुत्तरपद इति । आग्निवारुणीमिति । औत्सर्गिकेऽपि कृते 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ।

* इदं वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः * । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य 'द्यावा' इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ।
द्यावाक्षामा । द्यावाभूमी ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवः 'दिवस्' — इत्ययमादेशो भवति,
नकाराद् 'द्यावा' च । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ।

अकारोच्चारणं सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन सूत्वा-
दीनि न भवन्ति ।

पदमञ्जरी

प्राग् वृद्धेर्विग्रहवाक्य एवानङ्गीत्वयोः प्रसङ्गः, तथाप्यपवादविषयत्वात्प्रक्रिया-
वाक्ये न क्रियेते, लौकिके तु वाक्ये भवत एव ।

इदं वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधः—आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ 'दिवसः' इति प्रथमान्तम् । अकारोच्चारणं किम-
र्थम्, यावता प्रयोजनाभावात्सकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति ? तत्राह—अकारो-
च्चारणमिति । असति तस्मिन् पृथिवीशब्दे परतः सकारस्य सूत्वम्, विसर्जनीयः,
'कुप्वोः ~~क~~पौ च' इत्येते विकाराः प्राप्नुवन्ति, अकारे सति सकारस्योच्चारणं
भवति, तेन प्रयोगेऽस्याविकृतस्यैव ग्रहणं भवति ।

न्यासः

अत्रापि तकार उच्चारणार्थः ॥

दिवो द्यावा ॥ देवताद्वन्द्व उत्तरपद इति । देवताद्वन्द्वे यदुत्तरपदं तत्र परत
इत्यर्थः ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ आनङ्गोऽपवादः । अथाकारः किमर्थमुच्चार्यते, सकारस्ये-
त्संज्ञापरित्राणार्थ इति चेत् ? न; प्रयोजनाभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यतीत्याह—अकारोच्चा-
रणमित्यादि । असति ह्यकारेऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञायां सत्यां सकारस्य
'ससञ्जो रुः' इति सूत्वं विकारः स्यात्, तस्यापि 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः', तस्यापि
'कुप्वोः ~~क~~पौ च' इत्युपध्मानीयः स्यात् । अकारस्योच्चारणे तु सति न भवति,
कथम् ? अकारस्योच्चारणेन यद् विकृतस्य सकारस्योपादानं तस्यैतदेव प्रयोजनम्—अवि-

१. अत्र 'द्यौश्च पृथिवी च'—इत्यधिकोऽपि पाठो दृश्यते ।

कथम् 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते' इति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषसः 'उषासा' इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ।
उषासासूर्यम् । उषासानक्ता ॥

मातरपितराबुदीचाम् ॥ ३२ ॥

'मातरपितरौ' इत्युदीचामाचार्याणां मतेनारङ्गदेशो मातृशब्दस्य
निपात्यते । मातरपितरौ ।

उदीचामिति किम् ? मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

'पितरामातरा' इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरा-
मातरा च । पूर्वपदस्य अराङ्गदेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु 'सुपां

पदमञ्जरी

कथमित्यादि । 'द्वन्द्वे' इत्यनुवृत्तेर्वाक्ये नैव प्राप्नोतीति प्रश्नः । कर्तव्योऽत्र
यत्न इति । छान्दसोऽयं प्रयोगः, 'दृष्टानुविधिश्रद्धन्दसि' इत्येषोऽत्र यत्नः ।

उषासोषसः ॥ उषासानक्तेति । छान्दसोऽयं प्रयोगः । उषाश्च नक्तं चेति
द्वन्द्वः, प्रथमाद्विवचनस्य ङादेशः । अत्र पदकाले पदकाराः—उषासानक्तेति
ह्रस्वमधीयते ॥

न्यासः

कृतस्यास्य प्रयोगो यथा स्यादिति—द्यावा दिवसमित्यादिकम् । वाक्यमेतत् ।

इह च सूत्रे द्वन्द्वग्रहणम्, उत्तरपदग्रहणश्चानुवर्तते । तेन द्यावा इत्ययमादेशो वाक्ये
न प्राप्नोतीत्याह—कथमित्यादि । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । तत्रायं यत्नः—'तत्पुरुषे
कृति बहुलम्' इत्यतो बहुलग्रहणमनुवर्तते, तेन द्यावा इत्ययमादेशश्छन्दसि वाक्येऽपि
भविष्यतीति ।

अथ वा—चकारोऽत्र क्रियते, तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्नविध्यति । द्यावाशब्दस्तु
स्वरितत्वादेवानुवर्त्तिष्यत इति नार्थस्तदनुकर्षणार्थेन चकारेण ।

अथ वा—दिक्शब्देन समानार्थो द्यावाशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्यायं प्रयोगः ।
आदेशवचनं तु दिवः प्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति ॥

उषासोषसः ॥ आनङ्गोऽपवाद इति । एवमुत्तरावपि योगौ । उषासानक्तमिति ।
उषाश्च नक्तञ्चेति विग्रहः ॥

मातरपितराबुदीचाम् ॥ पितरामातरा च छन्दसि ॥

सुलुक्' इति आकारादेशः, तत्र 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः ।

छन्दसीति किम्? मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे

स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

पदमञ्जरी

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥
अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति—स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम्, अर्थग्रहणम्,
शब्दग्रहणं चेति । तत्र यदि स्त्रीग्रहणं स्वर्यते, स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति
स्त्र्यधिकारविहिताष्टावादयो गृह्यन्ते, यथा—'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यत्र ।
तदा चायमर्थो भवति—भाषितपुंस्कात्परि टाबादिस्त्रीप्रत्यया यथा पुंसि न
भवन्ति तथा उत्तरपदे न भवन्तीति । नन्वश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्य-
ध्याहारोऽन्यत्र दृष्टः ? उच्यते; वतिनिर्देशेषूपमाने सत्ता, असत्ता वा या
प्रसिद्धा सोपमेयेऽतिदेश्या; यथा—उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति, न सन्तीति;
ततः पुंसि स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्स्त्रियामप्यभावोऽतिदिश्यत इति न भविष्यतीत्येव
वाक्यशेषः परिकल्पनीयः, तदा त्वनूङ् इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् 'स्त्रियाः' इति
प्रथमार्थे षष्ठी, पुंवदिति सप्तमीसमर्थाद्वृत्तिः । तत्र च प्रागेव समासाद्विग्रहवाक्य
एव स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वान्न तस्योत्तरपदे परतः 'न क्रोडादिबह्वचः' इतिवत्
प्रागभावः शक्यः प्रतिपादयितुमिति 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यादिवत्कृतस्य
निवृत्तिरेव प्रतिपाद्या । विग्रहवाक्य एव कृताः स्त्रीप्रत्यया उत्तरपदे परतो
निवर्तन्ते, लुप्यन्त इत्यर्थः ।

यदा तु पुंवत् स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते, तदार्थग्रहणं भवति,
न्यासः

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥
अत्र त्रयः पक्षाः सम्भाव्यन्ते—'स्त्रियाः' इति स्त्रीशब्देन प्रत्ययग्रहणं वा, अर्थग्रहणं
वा, शब्दग्रहणं वेति । तत्र यदि 'स्त्रियाः' इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम् स्वर्यते, तदा स्वरिते-
नाधिकारावगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहिताः प्रत्यया गृह्यन्ते, यथा—'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य'
इत्यत्र । अथ तु 'स्त्री' इत्यनेन स्त्रीत्वविशिष्टं द्रव्यमभिधीयते, तदार्थग्रहणम् । यदि तु
स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीत्यनेनोच्यते, तदा शब्दग्रहणम् । तत्रापक्षेऽयं सूत्रार्थः—
भाषितपुंस्कात्परि स्त्रीप्रत्ययोऽनूङ् उत्तरपदे पुंवद्भवति, निवर्तत इति यावत्, तदा 'स्त्रियाः'

पद्मञ्जरी

स्त्रियाः स्त्र्यर्थस्य पुंस इव पुमर्थस्येव कार्यं भवतीत्यर्थः । तदा च षष्ठीसमर्थाद्वृत्तिः । यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणम्, स्त्रियाः = स्त्रीलिङ्गस्य शब्दस्य पुंवद् रूपं भवतीति रूपातिदेशः; वृत्तिविषये पुंशब्दसम्बन्धिनः कार्यस्यातिदेष्टव्यस्याभावात् । तत्र च प्रत्यासत्तेः पुंभावभाजः स्त्रीशब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमात्रक्षणस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते, न यस्य कस्यचित् ।

‘अनूङ्’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः । अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यमनूङ्; तत्त्वं च स्वतोऽनुपपन्नमिति शब्दद्वारकमाश्रयणीयम् । इतरयोस्तु पक्षयोः स्त्रीशब्दो गौणः । पौर्वापर्यादिकं तु समञ्जसमिति न प्रमाणतः पक्षविशेषपरिग्रहः सम्भवतीति निर्दोषतः पक्षः परिग्राह्यः ।

तत्राप्ये पक्षे एतभार्य इत्येतशब्दाद् ‘वर्णादिमुदात्तात्’ इति ङीपि तकारस्य च नकारे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादेतशब्दाद्भाषितपुंस्कात्पर ईकार इति तन्निवृत्तावप्यर्थस्य स्त्रीत्वमनिवृत्तमिति नकारः श्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्य निवृत्तिः; उत्तरपदानिमित्तायाः स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेर्नकारनिवृत्त्याख्ये पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्यन्यतराभावस्यासिद्धेः । न च नकारस्यापि अधिकारविहितत्वादीकारवत्पुंवद्भावेनैव निवृत्तिः; तस्य भाषितपुंस्कात्परत्वाभावात्, अप्रत्ययत्वेनोङ्सादृश्याभावाच्च । तथा पटुवी भार्यास्य पटुभार्ये इति निवृत्तस्यापि स्त्रीप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः स्यात् ।

अथ तूत्तरपदे परतोऽनूङ् स्त्रीप्रत्ययो भाषितपुंस्कात् भवतीति ‘न क्रोडादिबह्वचः’ इतिवत् प्रागभाव एवात्र विधेयः, तत्सामर्थ्याच्च विग्रहवाक्य एव प्राप्तोऽन्तरङ्गोऽपि स्त्रीप्रत्ययो न क्रियते इत्युच्येत ? तदैतद्दोषाभावेऽपि लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययेषु दोषः । लुक्—वतण्डस्यापत्यं स्त्री ‘वतण्डाच्च लुक् स्त्रियाम्’, शार्ङ्गर्वादिपाठान्ङीन्; वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिकेति ‘पुंवत् कर्मधारय’ इति ईकारस्य निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् ‘लुक् स्त्रियाम्’ इति यच्चो लुक्प्राप्नोति । स्यादेतत्—स्त्री + ई स्त्रीति ईकारप्रश्लेषेण स्त्रियां य ईकारस्तत्र परतो लोपः, अत्र तु पुंवद्भावेनेकारस्यानुत्पन्नत्वाल्लुङ् न भविष्यतीति ? तन्न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । कथम् ? शार्ङ्गर्वादिषु वतण्डशब्दः कृतयञ्लुक् पठ्यते, ततश्चाकृते लुकि ईकारो नास्ति, अकृते चेकारे लुकोऽप्रसङ्गः । अलुक्—गर्गस्यापत्यं स्त्रियः, ‘गर्गादिभ्यो यच्’, ‘यच्च’ इति ङीप्, गार्ग्यश्च ता वृन्दारिकाश्च गर्गवृन्दारिका इति ङीपि निवृत्तेऽपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद् ‘यच्चोश्च’ स्त्रियामिति लुग्न प्राप्नोति, वाक्यवदलुगेव स्यात् ।

पदमञ्जरी

अस्त्रीविषयः—कुञ्जस्यापत्यं स्त्री 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्', 'गोत्रं च चरसौः सह' इति जातित्वान् ङीष्, कौञ्जायनी चासौ वृन्दारिका च कौञ्जानवृन्दारिकाः, ङीषि निवृत्तेऽपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तेः 'व्रातच्छ्वोरस्त्रियाम्' इत्यस्त्रीविषयो न स्यात् । द्विस्त्रीप्रत्ययः—गर्गास्यापत्यं स्त्री 'गर्गादिभ्यो यञ्', 'प्राचां षफ तद्धितः', षिङ्क्षणी ङीष्, गार्ग्यायणी चासौ वृन्दारिका च गार्ग्यवृन्दारिकेत्यादौ यत्र द्वौ स्त्रीप्रत्ययौ तत्र यो भाषितपुंस्कात्परः षफो नासावुत्तरपदे; ङीषा व्यवधानात् । यश्चोत्तरपदे ङीष् नासौ भाषितपुंस्कात्परः, षफेण व्यवधानात्, तस्य च स्त्रियामेव विहितत्वात् इति पुंवद्भाव एव न स्यात् । तथा इडविडोऽपत्यं स्त्री 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्', दरदोऽपत्यं स्त्री 'द्वयञ्मगध' इत्यण्, तयोः 'अतश्च' इति लुक्—इडविडदरत्, स चासौ वृन्दारिका च ऐडविडवृन्दारिका—अत्र पुंवद्भावो न स्यात् ; अधिकारविहितस्य कस्यचित्प्रत्यस्याभावात् ।

द्वितीये तु पक्षेऽर्थस्य पुमर्थत्वेऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्तत इति नैते दोषाः; किन्तु 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वत्वस्यास्य पुंवद्भावस्य विप्रतिषेधो नोपपद्यते; भिन्नविषयत्वात् । अचो ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः, ततः कालिम्मन्येत्यत्र 'विप्रतिषेधे परम्' इति ह्रस्वत्वमिष्टम्, तत्र प्राप्नोति । शब्दपक्षे तु द्वयोरप्येकविषयत्वाद्विप्रतिषेधोऽस्ति, पुंवद्भावस्यावकाशः, यत्र खिदन्तं नास्ति—दर्शनीयभार्यः; ह्रस्वत्वस्यावकाशो यत्र पुंवद्भावो नास्ति—कालिम्मन्यः पुमानिति; कालिम्मन्या स्त्रीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् ह्रस्वत्वं भवति । न च कृतेऽपि ह्रस्वत्वे पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावप्रसङ्गः; सकृद्गतिन्यायस्याश्रयणात् । न चार्थपक्षेऽप्यसत्यप्येकविषयत्वेऽसम्भवाद्विप्रतिषेधः, असम्भवादित्यस्यैवासिद्धेः । यद्यपि हि पुंवद्भावे सति स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद् ह्रस्वस्याप्रवृत्तिः, तथापि ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्यर्थस्यानिवृत्तत्वात्पुंवद्भावः प्राप्नोत्येव ।

न्यासः

इति प्रथमार्थे षष्ठी । कथं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः शक्यते विज्ञातुम् ? भवतीति वाक्यशेषाध्याहारात् । अत्र च पक्षे पट्वी भार्याऽस्येति पटुभार्य इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेरुत्तरपदनिमित्तायाः पूर्वस्मिन् यणादेशो विधातव्ये सति 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावे सति यणादेशः स्यात् । इह च—गार्ग्यो वृन्दारिका गर्गवृन्दारिका इत्यत्र 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवाख्यायाम्' इत्यनुवर्तमाने 'यञञोश्च' इति यञो ङ् न प्राप्नोति । पुंवद्भावेन हि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः क्रियते, न त्वर्थस्य स्त्रीत्वस्य; ततश्चार्थस्यानिवर्तितत्वात् केन पुनर्यञ्ज श्रूयेत—इत्येवमादयः प्रत्ययपक्षे दोषा भाष्ये विस्तरेणोक्ताः । इह चातिग्रन्थविस्तरभयान्नोच्यन्ते ।

भाषितः पुमान्येन समानायामाकृतावेकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते स
भाषितपुंस्कः शब्दः । तदेतदेवं कथं भवति ? भाषितः पुमान्

पदमञ्जरी

तदेवमाद्ययोर्दुष्टत्वात्तृतीयं पक्षमाश्रित्याह—भाषितः पुमान्येनेत्यादि । भाषितः
पुमान्येन शब्देनेति शब्देऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयते, ततः स्त्रियां पुंसि च
वर्तमानस्य यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते, तस्यापि प्राप्नोति—द्रोणीभार्यः,
पात्रीभार्य इति । द्रोणशब्दः परिमाणे पुल्लिङ्गः, पात्रशब्दोऽर्द्धर्चादित्वात्परिमाणे
पुंलिङ्गः, भाजनविशेषे तु स्त्रीलिङ्गः, सर्वत्राप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि य
एव प्रयोगान्तरे पुमांसमाख्यत्, स एव सम्प्रति स्त्रियां वर्तत इति स्यादेव
पुंवद्भाव इति मत्वा विशिनष्टि—समानायामाकृताविति । भाष्यग्रन्थोऽयम्,
अतो व्याचष्टे—एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्त इति । स भाषितपुंस्कः शब्दः, अयं ताव-
दर्थो विवक्षित इत्यर्थः । यथा पुनरयमर्थः सूत्राक्षरैरेव लभ्यते, तथा पृच्छति—
तदेतदेवमित्यादि । तदेतदर्थरूपम् एवम्प्रकारं कथं भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्त-
लक्षणेऽन्यपदार्थे सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिस्त्युत्तरम् । एतदुक्तं भवति—यस्मिन्प्र-
वृत्तिनिमित्ते पुमान् भाषितः पुमांसमाचक्षाणस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तेन युक्तं
स्वार्थमाचक्षाणो भाषितपुंस्क इति ।

न्यासः

अर्थपक्षे तत्तरपदे परतो भाषितपुंस्कस्यानूङ्प्रत्ययान्तस्य स्त्रीशब्दस्य योऽर्थस्तस्य
पुमर्थोऽतिदिश्यते । भाषितपुंस्कादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे—स्वार्थः पुंवद्भवतीति । पुमर्थे
चातिदिष्टे तद्वचनः शब्दः प्रवर्तते । अत्र पक्षे 'स्वित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वत्वस्यास्य च
पुंवद्भावस्य विप्रतिषेधो न प्राप्नोति; भिन्नविषयत्वात् । तथा हि—शब्दस्य ह्रस्वत्वम्,
अर्थस्य पुंवद्भावः; ततश्च कालिम्मन्येत्यत्र 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति ह्रस्वत्वं न
प्राप्नोति, इष्यते च विप्रतिषेधः । तथा हि—पुंवद्भावस्यावकाशो यत्र खिदन्तमुत्तरपदं
नास्ति—दर्शनीयभार्य इति, ह्रस्वस्यावकाशो यत्र पुंवद्भावो नास्ति—कालिम्मन्यः
पुमानिति; कालिम्मन्या स्त्रीत्यत्रोभयं प्राप्नोति, तत्र परत्वाद् ह्रस्वत्वं भवति । तदेव-
माद्ययोः पक्षयोर्दोषवत्तां मन्यमानस्तृतीयं पक्षमाश्रित्याह—भाषितः पुमान् येनेत्यादि ।
यो ह्यविशेषण क्वचिद् भाषितपुंस्कः शब्दः स इहाश्रीयेत, तदा द्रोणीभार्य इत्यत्रापि
पुंवद्भावः स्यादिति मनसि कृत्वाऽऽह—समानायामाकृतावित्यादि । एकस्मिन् प्रवृत्ति-
निमित्ते इति । अनेन समानायामाकृतावित्यस्यार्थं विस्पष्टीकरोति । आक्रियते = गृह्यते,
परिच्छिद्यते येनार्थस्तत् शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादिकमिहाकृतिशब्देनोच्यते ।

'भाषितपुंस्कात्' इत्येतावत्युक्ते 'समानायामाकृतौ' इत्येष विशेषो न शक्यो लब्धु-
मित्यभिप्रायेणाह—तदेतदेवमित्यादि । तदिति वाक्योपन्यासे । एतस्य वचनस्यार्थ-

पदमञ्जरी

नन्वेवमपि द्रोणीभार्य इत्यादौ दोषः स्यादेव, कथम्? यस्यां गवादन्यां द्रोणीशब्दो वर्तते, सोऽपि यदा अर्थ इत्युच्यते तदा भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युज्यते, तत्र चार्थं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमप्यर्थमानत्वाद् गवादन्यां सन्नहितमिति तत्र वर्तमानो द्रोणीशब्दः स्वयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमनभिदधानोऽपि वस्तुतस्तद्युक्तमर्थमाह? नैतदस्ति; एवं हि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात्; सर्वत्र सुलभत्वात्। अतो यः शब्दो भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तं स्वार्थं तेनैव रूपेणाह, न रूपान्तरेण, स भाषितपुंस्को गृह्यते। द्रोणीशब्दस्तु द्रोणीत्वजातियुक्तेन रूपेण गवादन्यां वर्तते, नाध्यमानतया।

एवमपि द्यौर्भार्या यस्य द्युर्भार्य इत्यत्र दिव्यशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य स्वर्ग इति पुल्लिङ्गः प्राप्नोति, येनैव रूपेण स्वर्गशब्देनोच्यते, तेनैव रूपेण दिव्यशब्देनापीति कृत्वा? एवं तर्हि प्रत्यासत्तेर्यस्य पुंवद्भावो विधीयते, तेनैव यत्र पुमान् भाषित इति विज्ञायते, आत्मनः प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तद्युक्तं स्यर्थम्, सम्प्रत्याचक्षाणस्य स्त्रीशब्दस्य पुर्माषणदशायां यद्रूपं तदेवाद्यापि भवतीत्यर्थः। आतिदेशिकभेदाच्च पुंवदिति वर्तिनिर्देशः।

अनूङिति पर्युदासे सति नञ्वियुक्तन्यायेन ऊङ्सहस्य टाबादेर्ग्रहणादैडविडवृन्दारिकेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययाभावाच्च स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधं दर्शयति—

न्यासः

रूपमेवम्प्रकारम्। कथं भवति? नैवं कथञ्चिदित्यर्थः। यदि भाषितपुंस्कशब्दस्य बहुव्रीहेः शब्दोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयेत—भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति, तदा समानायामाकृतावित्येष विशेषो न लभ्यते, सर्व एव हि शब्दः कचिदाकृतौ पुमांसं भाषित्वाऽऽकृत्यन्तरे स्त्रियं भाषत इति कृत्वा। अथ अन्यपदार्थत्वेनाश्रीयमाणे लभ्यत एव इत्येष विशेष इत्यालोच्याह—भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे इत्यादि। शब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादिकं तदन्यपदार्थः। केन पुनः शब्देन तत्र भाषितः पुमान्? प्रत्यासत्तेर्यत् तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तेनैवेति विज्ञायते; अन्यथा हि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यवच्छेद्याभावात्। सर्वत्रैवाभिधेयेऽर्थे येन केनचित् शब्देन पुमान् भाष्यते। अन्ततोऽर्थशब्देनापि तस्यार्थस्य भाषितपुंस्कस्य यः प्रतिपादकः शब्दः सोऽप्यभिधेयधर्मस्याभिधान उपचाराद् भाषितपुंस्क इत्युच्यते। स पुनः प्रत्यासत्तेर्यस्य योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्र येन पुमान् भाषित इति स एव वेदितव्यः। यश्च भाषितपुंस्कस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य वाचकः स नियोगत एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते पुमांसं भाषित्वा स्त्रियं भाषते। यथा मूलोदाहरणेषु—दर्शनीयादयः शब्दा इति, सामर्थ्याद् येन शब्देन समानाया-माकृतौ पुमान् भाषित इत्येष विशेषो लभ्यते।

यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः । ऊङोऽभावः अनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ्

पदमञ्जरी

ऊङोऽभावोऽनूङिति । भाषितपुंस्कादनूङिति । यद्ययमसमासः स्यात्—अनूङिति, तदा प्रथमा स्यात्, लुप्तषष्ठीकं वा । षष्ठीपक्षेऽयमर्थो भवति—भाषितपुंस्कात्परस्य स्त्रीशब्दस्यैव रूपं भवति, ऊङन्तस्य तु नेति । ततश्च पुंवद्भावभाजः स्त्रीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वं विशेषणं न स्यात्, तत्र को दोषः ? इह च प्रसज्येत—अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः तत एताः कालिकावृन्दारिका इति । एतच्छब्दाद्भाषितपुंस्कात्परः कालिकाशब्द इति तस्य स्त्रीविषयस्याप्यङ्गारकशब्दता स्यात् । शक्यन्ते हि ताः साहचर्यादङ्गारकशब्देनाभिधातुम् । तथा—अश्वस्य वडवा, पुरुषस्य योषित्, हंसस्य वरटा, कच्छपस्य डुलीत्यादावपि प्रसङ्गः । दर्शनीयभार्य इत्यादौ च न स्यात्, न ह्यत्र दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्कात्परः । प्रथमायां तु भाषितपुंस्कादित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया इति पञ्चमी; षष्ठ्यां कस्यचिदर्थस्यासम्भवात् । ततश्च भाषितपुंस्कात् स्त्रीलिङ्गात्पर ऊङोऽन्यः प्रत्ययः पुंवदित्यर्थो भवेति, तत्र स एव दोषो यः प्रथमपक्षे । तदेवं समासे न्यासः

‘अनूङ्’ इति यद्ययं पर्युदासः स्यात्, ऊङोऽन्योऽनूङिति—ततो नञिवशक्त्यायेन तत्सदृशानां टावादीनां प्रत्ययानां ग्रहणे सति तदन्तस्यैव पुंवद्भावः स्यात्, ऐडविडवृन्दारिका, दारदवृन्दारिकेत्यत्र न स्यात् । इडविडोऽपत्यं स्त्रीति ‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्’ इत्यत्रप्रत्ययः, दरदोऽपत्यमिति ‘द्वयञ्मगघ’ इत्यादिनाण्, तयोः ‘अतश्च’ इति लुक्, तत इडविट् चासौ वृन्दारिका चेति, दरद्व्यासौ वृन्दारिका चेति ‘वृन्दारकनागकुञ्जरैः’ इति समासः, तत्रैदानीम् ‘पुंवत्कर्मधारय’ इत्यादिना पुंवद्भावो न प्राप्नोति; ऊङ्सदृशप्रत्ययान्तराभावात्, ततश्चैडविट्शब्दस्यैडविडशब्दो दरच्छब्दस्य दारदशब्दो न स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे सति तु भवति; अत्राप्यूङभावस्य भावादित्यालोच्य प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति दर्शयन्नाह—ऊङोऽभावोऽनूङिति ।

भाषितपुंस्कादनूङिति । यद्ययमसमासः स्यान् न बहुव्रीहिः, तदायमर्थः स्यात्—भाषितपुंस्कादुत्तरस्याविद्यमानोङ् स्वर्यवृत्तेः शब्दस्योत्तरपदे परतः पुंवद्भवतीति । एवञ्च सति यथाभूतार्थवाची स्त्रीशब्दस्तथाभूतार्थवाच्येव पुंशब्दस्यादेशो भवतीति सामर्थ्यादुक्तं भवति, ततश्चानिष्टप्रसङ्गः—अङ्गारका नाम शकुनयः, तेषां कालिका नाम स्त्रियः, तत एताश्च कालिकावृन्दारिकश्चेति समासे कृते सत्येतच्छब्दो भाषितपुंस्क इति, तस्मादुत्तरस्य कालिकाशब्दस्यानूङोऽर्थतोऽन्तरतमोऽङ्गारकशब्दः पुंशब्दादेशः प्रसज्येत; अन्यस्यान्तरतमस्याभावात् । ततश्चैतदङ्गारकवृन्दारिका इति हि स्यात्, एतत्कालिका-

यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयम्, अलुग्न निपातनात् पञ्चम्याः । तस्य भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधिकरणे उत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः । दीर्घजङ्घः ।

पदमञ्जरी

दोषप्रसङ्गाद्व्यधिकारणपदो बहुव्रीहिराश्रयणीय इत्याह—भाषितपुंस्कादनूङ्-
त्यादि । अलुक्च निपातनात्पञ्चम्या इति । अलौकिकत्वादस्य निपातनादित्यपरि-
हारः । लुगपि तर्हि न प्राप्नोति ? अलौकिकत्वादेवेति यत्किञ्चिदेतत् । ‘अनूङ्’
इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदायमर्थोऽवस्थितः—भाषितपुंस्कात्स्वस्मादूङोऽभावो
यस्मिन् । कोऽर्थः ? यस्मिन् स्त्रीशब्दे भाषितपुंस्कात्पर उङ् न कृत इत्यर्थ इति ।
अपर आह—भाषितपुंस्कादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी, सर्वमन्यत्पूर्ववत् । भाषित-
पुंस्कस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति, ऊङन्तस्य तु नेति ।

नन्वेवमाश्रीयमाणे यत्र भाषितपुंस्कस्यैवानन्तरमुत्तरपदं तत्रैव स्यात्—
दर्शनीयभार्य इत्यादौ, अत्र हि भाषितपुंस्कस्य दर्शनीयशब्दस्य टापश्चैकादेशः
पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्भाषितपुंस्कग्रहणेन गृह्यते; गार्गी चासौ वृन्दारिका च
गार्ग्यवृन्दारिकेत्यादौ न स्यात्, योऽत्र भाषितपुंस्को गार्ग्यशब्दो न तस्यानन्तर-
मुत्तरपदम्; डीपा व्यवधानात् । यस्य चानन्तरं गार्गीशब्दस्य नासौ भाषित-
पुंस्कः ? स्यादेतदेवम्, प्रयोगान्तरे भाषितपुंस्कस्य सम्प्रति स्त्रियां वर्तमानस्य

न्यासः

वृन्दारिका इतीष्यते । बहुव्रीहौ तु सत्यनिष्ठप्रसङ्गो न भवति, तत्र हि भाषितपुंस्कस्य
शब्दस्यानूङ् पुंवद्भावेन भवितव्यम्, न च कादिकाशब्दो भाषितपुंस्कः—इत्येतत्सर्वमा-
लोच्य बहुव्रीहिरयमिति दर्शयन्नाह—भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्द इति ।
यदि बहुव्रीहिरयमिति । एवं सति ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति पञ्चम्या लुक्
प्राप्नोति ? अत आह—अलुग्न निपातनादित्यादि । ननु चालौकिकत्वादस्य वाक्यस्य
निपातनादित्ययमपरीहारः, निपातनं हि लौकिकं भवति, तर्ह्येवं लुकाप्यत्र न भाव्यम् ?
अथ लुग् भविष्यतीत्येवावसीयतेऽलुगपि भवतीत्यवसीयताम् ।

दर्शनीयभार्य इति । दर्शनीया भार्यास्येति बहुव्रीहिः । ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य’
इति ह्रस्वत्वमुत्तरपदस्य । दर्शनीयत्वं नामात्र सामान्ये विशेषो दर्शनीयशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तम् । तमेकमेवार्थमुपादायासौ पुंसि स्त्रियाश्च वर्तते—दर्शनीयो देवदत्त, दर्श-
नीया भार्येति । तस्मात् समानायामाकृतौ दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्को भवति, स्त्रि-
याश्च वर्तते, न चास्मादूङ् । अतो भार्याशब्दे स्त्रीलिङ्ग उत्तरपदेऽस्य स्त्रीशब्दस्य
पुंशब्दस्यैव रूपं भवति । एवं श्लक्ष्णचूड इत्यादावपि योजनीयम् ।

स्त्रिया इति किम् ? ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः ।
भाषितपुंस्कादिति किम् ? खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति
किम् ? द्रोणीभार्यः ।

कथं गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति ? कर्तव्योऽत्र
यत्नः ।

पदमञ्जरी

पुंवद्भाव उच्येत । स्त्रियां वर्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावं ब्रूमः,
सम्भवति च स्त्रियां वर्तमानस्य तदैव भाषितपुंस्कत्वं भाषितपुंस्केन प्रवृत्ति-
निमित्तेन युक्तां स्त्रियमाहेति कृत्वा । एवं च स्त्रीशब्दस्यैवान्तर उत्तरपदे पुंव-
द्भाव इति सर्वत्र सिध्यति ।

ग्रामणि दृष्टिरस्येति । अत्र ग्रामणिशब्दोऽपरित्यक्तस्वल्लिङ्ग एव दृष्टिशब्देन
समानाधिकरणो भवति । अत्र यदि पुंवद्भावः स्यान्नपुंसकह्रस्वत्वं निवर्तेत ।

कथमित्यादि । अनवयवभूतगर्भसम्बन्धः स्त्रियां गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्ति-
निमित्तम्, पुंसि त्ववयवभूतगर्भसम्बन्धः । प्रसूत-प्रजातशब्दयोरपि स्त्रियां
गर्भमोचननिमित्तम्, पुंसि तु गर्भाधानम् । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । अन्तर्वर्तिवस्तु-
सम्बन्धमात्रं गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमवयवत्वानवयवत्वेन तन्त्रम् । एवं
प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि आधानविमोचनत्यागेनापत्यसम्बन्धमात्रं निमित्तमा-
श्रीयत इत्ययमत्र यत्नः ।

न्यासः

ग्रामणिदृष्टिरिति । अत्र सर्वमस्ति, न तु ग्राणीशब्दः स्त्रियां वर्तते, किं तर्हि ?
नपुंसक इति न भवति पुंवद्भावः । द्रोणीभार्य इति । द्रोणशब्देन भाषितः पुमान्,
न तु समाने प्रवृत्तिनिमित्ते । यस्मात् परिमाणविशेषं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय पुंसि परि-
माणिनि वर्तते । जातिविशेषं तूपादाय स्त्रियां गवादन्या वर्तते । यत्र गावोऽदन्ति सा
गवादनी द्रोणीशब्देनोच्यते । तस्मान्न द्रोणशब्दः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कः ।

कथमित्यादि । यदि समानायामाकृतौ यो भाषितपुंस्कस्तस्य पुंवद्भाव उच्यत
एवं च गर्भिभार्य इत्यादौ पुंवद्भावो न प्राप्नोति । गर्भप्रभृतीनां शब्दानां भिन्नाया-
माकृतौ भाषितपुंस्कत्वादित्यभिप्रायः । अनवयवभूतान्तर्वर्तिवस्तुविशेषसम्बन्धे हि सति
स्त्री गर्भिणीत्युच्यते । ब्रूहिस्त्वन्तर्वर्त्यवयवस्तुविशेषसम्बन्धे सति गर्भीत्युच्यते । तस्मात्
पुंसि स्त्रियाश्च वर्तमानस्य गर्भिणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते । प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि
प्रवृत्तिनिमित्तम्, क्रियाकृतिभिन्ना । स्त्रियां हि वर्तमानौ तौ गर्भविमोक्षणं प्रवृत्ति-
निमित्तमुपादाय वर्तते, पुंसि तु गर्भाधानम् । कर्तव्योऽत्र प्रयत्न इति । केचिद्व्या-
चक्षते — उपसंख्यानं कर्तव्यमिति । अपरे पुनराहुः — स्त्रियाः पुंवदिति योगविभागः

काशि० ५ : १५

अनूङ इति किम् ? ब्रह्मबन्धूभार्यः । समानाधिकरण इति किम् ? कल्याण्या माता कल्याणीमाता । स्त्रियामिति किम् ? कल्याणो प्रधान-
मेषां कल्याणीप्रधाना इमे । अपूरणीति किम् ? कल्याणो पञ्चमी
यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमाः ।

प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा मूत् — कल्याणपञ्चमीकः पक्षः

पदमञ्जरी

ब्रह्मबन्धूभार्य इति । ऊङो निवृत्तिर्न भवति । 'न कोपधायाः' इत्यत्रैवोङ्-
ग्रहणे कर्तव्ये पृथक्प्रतिषेधादस्य वैलक्षण्यं ज्ञायते । तेन ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति
'पुंवत्कर्मधारय' इति निषेधाविषये विधीयमानोऽपि पुंवद्भावो न भवति । एष
चार्थोऽनूङित्यस्य तत्रानुवृत्तेर्लभ्यते । अपूरणीप्रियादिष्वित्ययं तु प्रतिषेधस्त-
त्रैव कर्तव्यः, न ह्यस्य 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यत्रानुवृत्तिरिष्यते; महानवमी, महा-
द्वादशी, अक्षयतृतीया, कृष्णचतुर्दशीत्यादौ पूरण्यामपि कर्मधारये पुंवद्भा-
वस्येष्टत्वात् ।

प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति । प्रधानं या पूरणी तस्यामेव प्रतिषेधो
भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । एतच्च प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाल्लभ्यते । कल्याण-
पञ्चमीकः पक्ष इति । अत्र तिरोहितावयवभेदः पक्षोऽन्यपदार्थ इति तत्र
पूरण्या अननुप्रवेशान्नास्ति प्राधान्यम्, कल्याणपञ्चमा रात्रय इत्यादावुद्भूता-
वयवभेदा रात्रयोऽन्यपदार्थः, तत्र यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेया, एवं
पञ्चम्यपीति पूरण्याः प्राधान्यम् ।

न्यासः

कर्तव्यः । अथ वा—'कर्तव्योऽत्र यत्नः' इत्यनेनेदं दर्शयति—यद्यपि स्त्रियां ब्रीहौ च
गर्भत्वभेदः, स्तथापि स नाश्रयितव्यः । यत् तु तत्रावयवानवयवभेदमुत्सृज्य सामान्येनान्त-
र्वृत्तिवस्तुविशेषसम्बन्धमात्रं तदेवाश्रयितव्यम् । अतस्तदपेक्षया स्त्रियां ब्रीहौ च वर्त-
मानस्य गर्भिण्यस्य तुल्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति । एवं प्रसूतप्रजातशब्दयोरप्यपत्या-
धानविमोक्षणभेदं त्यक्त्वाऽयमपत्यवानियमपत्यवतीत्यपत्यवत्सम्बन्धमात्रमाश्रितमित्येत-
द्व्याख्यानमिति प्रयत्नः कर्तव्य इति ।

ब्रह्मबन्धूभार्य इति । ब्रह्मबन्धूशब्दाद् 'ऊङुतः' इत्यूङ् । कल्याणीपञ्चमा
इति । 'अपू पूरणीप्रमाणयोः' इत्यप्समासान्तः, पञ्चानां पूरणीति डट्, तस्य 'नान्ताद-
संख्यादेर्मट्', ततः 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि कृते पञ्चमी भवति ।

प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति । प्रधानं पूरणी गृह्यते येन व्याख्यानेन तद्व्या-
ख्यानं प्रधानपूरणीग्रहणम्, तत् कर्तव्यम्—प्रधानं या पूरणी तस्यां प्रतिषेधो यथा

इति । 'अप् पूरणीप्रमाण्योः' इत्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्रत्ययो न भवति । अप्रियादिष्विति किम् ? कल्याणीप्रियः ।

प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । अम्बा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । प्रियादिः । दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् । ॥

पदमञ्जरी

अथ दृढभक्तिः, शोभनभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः, यावता प्रियादिषु भक्तिशब्दः पठ्यते ? अत आह—दृढभक्तिरित्येवमादिष्विति । स्त्रीवाचित्वं पूर्वपदस्याविवक्षितम्, अतो दृढभक्तिरित्येवमादिस्त्रिद्विरित्येवं चोद्यसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । दृढशब्दोऽत्र दाढ्यनिवृत्तिपरः, तत्र दाढ्यनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीलिङ्गोपादानमकिञ्चित्करमिति भावः । न चैवं सूत्रस्यानादरणीयत्वम् ; लिङ्गविशेषविवक्षायां दर्शनीयभार्य इत्याद्यनिष्ठप्रसङ्गात् । अथेह कथं भवितव्यम्—पट्वीमृदुभार्यौ भार्ये अस्येति, पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यम् ? यस्योत्तरपदमनन्तरं तस्य पुंवद्भावो नेतरस्येति ॥

न्यासः

स्यात्, अप्रधानभूतायां तस्यां मा भूदिति । तत्रेदं व्याख्यानम्—इह 'द्वन्द्वे धि' इति प्रियादिशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नेन सूचितं व्यभिचार्यं प्रतिषेधः कचिदेव वर्तते, न सर्वत्रेति । तेन यत्रैव प्रधानभूता पूरणी तत्रैव भवति, नान्यत्रेति । तेन यत्रासौ भवति तत्र तस्या एव प्रधानभूताया पूरण्या ग्रहणं युक्तम् । क पूरण्याः प्राधान्यम् ? यत्र तस्याः समासेऽभिज्ञेयत्वेनान्तर्भावः यथानन्तरोक्तप्रत्युदाहरणे । तत्र ह्यवयवेन विग्रहः । समुदायस्त्ववयवभेदादभिन्नः, समासार्थ एव । तत्रेति । यथैवं प्रथमा, द्वितीया, तृतीया चतुर्थी चामिधीयते, तथा पञ्चम्यपि । कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अत्र तु तिरोहितावयवभेदः पक्ष एवान्यपदार्थः प्रधानम्, पञ्चमी तु रात्रिः । अस्मिन् पक्षेऽन्यपदार्थेऽनुमेयैव, न त्वमिषेया । यथा वृक्षशब्दे मूलादयः, ततस्तद्वदर्थमप्यनभिषेयत्वादर्थोऽप्रधानम् । अथाप् समासान्तः कस्मान्न भवति ? इत्याह—अप्पूरणीप्रमाण्योरित्यादि ।

अथ दृढभक्तिः, शोभनभक्तिरित्यादौ कथं पुंवद्भावः, यावता प्रियादित्वात् प्रतिषेधेन भवितव्यम् ? इत्याह—दृढभक्तिरित्येवमादिष्वित्यादि । स्त्रीवाचिनः पूर्वपदस्य विवक्षितत्वाद् दृढभक्तिरित्येवमादि लक्ष्यं सिद्धमित्येवं समाधेयम् । द्वेभ्यं परिहर्त्तव्यमित्यर्थः । दृढशब्दोऽत्र दाढ्यनिवृत्तिपरः प्रयुक्तः । अत्र दाढ्यनिवृत्तिपरायां चोदनायां

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

‘पञ्चम्यास्तसिल्’ इत्यतः प्रभृति ‘सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच’ इति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्ख्रियाः पुंवद्भवति । तस्याः शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र ।

तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम् — त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरट्-
पदमञ्जरी

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ अनुत्तरपदार्थमारम्भः । ततस्तत्रेति । ‘प्राग्दिशो विभक्तिः’ इति विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वम्, टाप्, अनेन पुंवद्भावः ।

इह केचित्तसिलादिषु पठ्यन्ते, येषु पुंवद्भावो नेष्यते, केचिच्चान्यत्र पठ्यन्ते, येषु पुंवद्भाव इष्यते, तस्मादाह—परिगणनमिति । त्रतसोरुदाहृतम् ।

न्यासः

लिङ्गविशेषोपादानमनुपकारकमेवेति । अतः स्त्रीत्वमिह न विवक्षितम् । तस्मादस्त्रीलिङ्गस्य ददशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः ॥

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ अनुत्तरपदार्थोऽयमारम्भः । तत इति । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ । तस्य ‘प्राग्दिशो विभक्तिः’ इति विभक्तिसंज्ञकत्वात् त्यदाद्यत्वम्, टाप्, अनेन पुंवद्भावः । तत्रेति । ‘सप्तम्यास्त्रल’ । शेषं पूर्ववत् ।

तसिलादिष्वित्यादि । ‘तसिलादिष्वाकृत्वसुचः’ इत्युच्यमाने तसिलादिष्वनन्तभूतेष्वपि क्वचित् पुंवद्भाव इष्यते, स न प्राप्नोति । तत्रान्तभूतेऽपि क्वचिन्नेष्यते, एवं सत्यनिष्ठमपि प्राप्नोति । तस्मात् परिगणनं कर्तव्यम् । तत्र ततसोरुदाहरणमुक्तम् । शेषाणां तूच्यते—इयं पट्वी, इयं पट्वी, इयं मनयोरतिशयेन पट्वी—‘द्विवचन’ इत्यादिना तरप्—पटुतरा । इयमासामतिशयेन पट्वी—‘अतिशयने’ इत्यादिना तमप्—पटुतमा । पट्वी भूतपूर्वा—‘भूतपूर्वे चरट्’, ङीप्, पटुचरी । पट्वीप्रकारा—‘प्रकारवचने जातीयर्’—पटुजातीया । ईषदसमाप्ता पट्वी—‘ईषदसमाप्तौ कल्पन्देयदेशीयर्’ ।
X पटुकल्पा, पटुदेश्या, पटुदेशीया । प्रशस्ता पट्वी—‘प्रशंसायां रूपप्’—पटुरुपा । याप्या पट्वी—‘याप्ये पाशप्’ पटु—पाशा । अजायै हिता—‘अजाविभ्यां य्यन्’—अजध्या । थ्यंस्तसिलादिभ्यः पूर्वं पठ्यते । सर्वप्रकारैः सर्वथा, ‘प्रकारवचने थाल्’ । तस्यां रात्रौ तदा—‘सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा’ । अस्यां रात्रौ एतर्हि—‘इदमोर्हिल्’ । तत्रैदमः ‘एतेतौ रथोः’ इत्येतादेशः प्रशस्ता वृको वृकतिः । प्रशस्ता ज्येष्ठा ज्येष्ठतातिः—‘वृकज्येष्ठाम्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि’ इति तिल्तातिलौ । एतौ च कृत्वसुचः परौ पठ्येते ।

तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति भाष्यकारस्य मतमेतत्, न तु सूत्रकारस्य ।

जातीयरौ । कल्पन्देश्यदेशीयरः । रूपप्पाशपौ । थम्थालौ । दाहिलौ ।
तिल्लातिलौ । २२२

* शसि बह्वल्पाथस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः * । बह्वीभ्यो देहि ।
अल्पाभ्यो देहि । बहुशो देहि । अल्पशो देहि ।

* त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः * । पटव्या भावः
पटुत्वम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम् ? कुठ्या भावः कठीत्वम्,
कठीता ।

पदमञ्जरी

तरप्तमपोः—दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा । चरट्जातीयरोः—पटुचरी, पटुजातीया ।
कल्पदेशीयरोः—दर्शनीयकल्पा, दर्शनीयदेशीया । देश्यप्रत्ययस्य नास्ति पाठः ।
रूपप्पाशपोः—दर्शनीयरूपा, पटुपाशा । थम्थालोः—‘इदमस्थमुः’, ‘किमश्च’
इति विहितस्थमुः, ‘प्रकारवचने थाल्’; अनया प्रकृत्या इत्थम्, कया प्रकृत्या
कथम्, तथा तथा । दाहिलोः—तस्यां वेलायां तदा, तर्हि । तिल्लथ्यनोः—‘वृक्-
ज्येष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ चच्छन्दसि’, वृक्की प्रशस्ता वृकतिः । तातिलो नास्ति
पाठः । ‘अजाविभ्यां थ्यन्’, अजायै हिता अजथ्या । अत्र घरूपकल्पेषु
ङ्यन्तस्य परत्वात् ह्रस्वः—पट्वितरा, पट्वितमा, पट्विकल्पा, पट्विरूपा ।

शसि बह्वल्पाथस्येति । ‘बह्वल्पार्थात्’ इत्ययमपि शस् तसिलादिषु द्रष्टव्य
इत्यर्थः ।

हास्तिकमिति । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात्, तदा हस्तिनीशब्दस्य यस्येति-
लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाद् ‘असिद्धवदत्राभात्’ इत्यसिद्धत्वाच्च ‘नस्तद्धिते’
इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते । ‘ठक्लसोश्च’ इत्यनेन पुंवद्भावो
न लभ्यते; छसा सहचरितस्य ठक्को ग्रहणात् । श्यैनेयः, रौहिणेय इति ।

न्यासः

न चासति परिगणने किञ्चिदनिष्टमापद्यते । येषु हि तसिलादिष्वनन्तभूतेषु पुंवद्भाव
इष्यते, तेषूत्तरसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् भविष्यति । येषु तसिलादिष्वनन्तभूतेषु
नेष्यते, तत्र ‘न कोषघायाः’ इति नेति योगविभागात् भविष्यतीति ।

दोषः खल्वपि परिगणने—दरच्छन्दात् कप्रत्यये कृते दारदिकेत्यत्र पुंवद्भावो न
प्राप्नोति; कप्रत्ययस्यापरिगणितत्वात् ।

शसि बह्वल्पाथस्येति । शसि प्रत्यये परतः बह्वर्थस्याल्पाथस्य च पुंवद्भावो वक्तव्यः,
व्याख्येय इत्यर्थः । व्याख्यानं तु तस्यैव चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्तव्यम् ।

* भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्य * । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढ इति किम् ? श्यैनेयः । रौहिणेयः ।

कथमागनायो देवताऽस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः ।

पदमञ्जरी

श्येतरोहिताभ्याम् 'वर्णादिनुदात्तात्' इति । ङीष्कारौ । अत्र पुंवद्भावे सति—श्यैतेयः, रौहितेय इति स्यात् ।

कथमित्यादि । यदि ढे पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते, ततोऽग्नेः स्त्री 'वृषाकप्यग्नि-कुसितकुसिदानामुदात्तः' इति अग्निशब्दान् ङीपि कृते ऐकारे आयादेशे च अगनायी, सा देवतास्य 'अग्नेर्ढक्' इति, 'सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्' इति ढकि पुंवद्भावनिषेधादागनायेय इति प्राप्नोति, तत्कथमाग्नेय इति ? कर्तव्योऽत्र यत्न इति । केचिदाहुः—'अढे' इत्यपनीयानपत्य इति वक्तव्यम् । इदमपि सिद्धं भवति—कुण्डिन्या अपत्यमिति 'गर्गादिभ्यो यञ्', तत्र पुंवद्भावाभावाद्यस्येति लोपे तस्य स्थानिवद्भावात् 'नस्तद्धिते' इत्यसति टिलोपे कौण्डिन्य इति भवति, पुंवद्भावे तु सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति । तथा सपत्न्या अपत्यं शिवादित्वादण्, तत्र पुंवद्भावाभावात् सापत्न इति भवति, पुंवद्भावे तु सति 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति विहितयोर्ङीष्कारयोर्निवृत्तयोः सापत्न इति स्यात् । तदेवम्,

न्यासः

भस्याढे तद्धित इत्यादि । हास्तिकमिति । 'अचित्तहस्तिषेनोष्ठक्' इति ठक् । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात्, तदा यस्येतीकारलोपे कृते तस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे न स्यात् । पुंवद्भावे तु सति हस्तिशब्द एवायं भवति । ननु च ठक्छसोरित्यनेनैवात्र सिध्यति पुंवद्भावः ? न सिध्यति; छसा साहचर्याद् 'भवतष्ठक्छसोः' इत्यनेनैव विहितस्य तत्र ठको ग्रहणात्, न सर्वस्य ।

कथमित्यादि । यदि च ढे परतः पुंवद्भावस्य प्रतिषेधः क्रियते, तदागनायी देवतास्येति 'अग्नेर्ढक्' इति ढकि कृत आगनायेय इति भवितव्यम्, तत् कथमाग्नेय इति भवतीत्यभिप्रायः । अग्नेः स्त्रीत्यस्यां विवक्षायाम् 'वृषाकप्यग्नि-कुसितकुसीदानामुदात्तः' इत्यनेनाग्निशब्दाद् ङीपि कृत ऐकारे चान्तादेशोऽगनायीति भवति । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । यत्नः केन पुनः कर्तव्यः ? यो भस्याढे तद्धित इत्युपसङ्ख्यानमिच्छति । न तु यश्चकारमनुक्तसमुच्चयार्थमुत्तरसूत्रे करोति । स ह्येवमाह—यत्रैवेष्यते तत्रैव चकारः पुंवद्भावं समुच्चिनोति, नान्यत्रेति । कः पुनरसौ यत्न इति ? कश्चिदाह—'अपत्यग्रहणं ढस्य विशेषणं कर्तव्यम्—योऽपत्येऽढे' इति । तेनायमर्थो भवति—ढस्य तद्धिते पुंवद्भावो

* ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्य * । भवत्याश्छात्रा भावत्काः ।
भवदीयाः ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥३६ ॥

क्यङि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनूङ् पुंवद्भवति ।

पदमञ्जरी

‘अनपत्ये’ इति वचनाद् ढेऽप्यनपत्ये पुंवद्भवति स आग्नेय इति । अपत्ये तु न भवति— श्यैनेयः, रौहिणेय इति । यद्यनपत्य इत्युच्यते, गर्गस्यापत्यं स्त्री गार्ग्यायणी, तस्या अपत्यम् ‘गोत्रस्त्रियाः कुत्सनं ण च’ इति णप्रत्यये कृते पुंवद्भावो न प्राप्नोति, ततश्च गार्ग्ययणो जाल्म इति स्यात्, गार्ग्यो जाल्म इति चेष्ट्यते, तस्मादनपत्य इति न शक्यं वक्तुम् । कथं कौण्डिन्यः ? ‘आगस्त्य-कौण्डिन्ययोः’ इति निपातनात् सिद्धम् । कथं सापत्नः ? शत्रुपर्यायः सपत्नशब्दोऽस्ति; ‘व्यन्सपत्ने’ इति लिङ्गात् । स शाङ्गैस्वादिषु पठितव्यः, ततः शिवाद्यण्, तस्मात् ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इत्यत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेध इति ? व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।

ठक्छसोरिति । छसः सिच्वात् ‘सिति च’ इति पदसंज्ञाविधानाद्भत्वाभावाद् वचनम्, ठग्रहणं किमर्थम्, इकादेशो कृते ‘भस्याढे’ इत्येव सिद्धे ठावस्थायामेव यथा स्यात् ? किमेवं सति भवति ? ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ इति कादेशः सिद्धो भवति; अन्यथा यदीकादेशो कृते पुंवद्भावः स्यात्, ततो यथा माथितिक इत्यत्रेकादेशो कृते कादेशो न भवति, एवं भावत्क इत्यत्रापि न स्यात् ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ अयमस्याः, इयमस्या इति वैयाधिकरण्यप्रदर्शनार्थमिद-
न्यासः

भवत्यपत्यार्थप्रत्ययं वर्जयित्वा । न चाग्नेयः, स्थालीपाक इत्यपत्यार्थे ढप्रत्ययः; किन्तु सास्य देवतेत्यर्थे, अतोऽत्र भवत्येव पुंवद्भाव इति ।

अन्यस्त्वाह—‘भस्याढे तद्धिते’ इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । यश्चात्र नञ् सोऽल्पार्थे वर्तते, यथा—अल्पलवणा यवागूरलवणेत्युच्यते । तत्रायमर्थो भवति—भस्य तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्योऽल्पे ढप्रत्यय इति । तेनाग्नेयः, स्थालीपाक इत्यत्र पुंवद्भावो भवति । श्यैनेयः, रौहिणेय इत्यत्र तु न भवतीति ।

ठक्छसोश्चेत्यादि । अथ ठग्रहणं किमर्थम्, यावता ठस्येकादेशो कृते ‘भस्याढे तद्धिते’ इत्यनेनैव सिद्धः । ठावस्थायामेव यथा स्यादित्येवमर्थम् । किमेवं सति भवति ? ‘इसुसुक्तान्तात् कः’ इति कः सिद्धो भवति; अन्यथा हि यदीकादेशो कृते पुंवद्भावः स्यात् ततो यथा माथितिक इत्यत्रेकादेशो न भवति, तथा भावत्का इत्यत्रापि न स्यात् । भावत्काः, भवदीया इति । ‘भवतष्ठक्छसौ’ इति ठक्छसौ ॥

एनी — एतायते । श्येनी — श्येतायते । मानिनि — दर्शनीयमानो अय-
मस्याः । दर्शनीयमानिनीयमस्याः ॥

मानिनोग्रहणमस्त्यर्थम्, असमानाधिकरणार्थं च । इह तु दर्श-
नीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वणैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारि-
काभार्यः । मद्रिकाभार्यः । वृजिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । वृजिकाकल्पा ।
मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रिकामानिनी । वृजिकामानिनी । विले-
पिकाया धर्म्यं वैलेपिकम् ।

पदमञ्जरी

मुक्तम् । पूर्वणैव सिद्धमिति । एकस्य एव कर्मत्वात्कर्तृत्वाच्च सामानाधिकरण्य-
स्याभावात् ॥

न कोपधाया ॥ मद्रेषु भवा मद्रिका, वृजिका, 'मद्रवृज्योः कन्' । वैले-
पिकमिति । 'अणमहिष्यादिभ्यः', अत्र 'भस्याडे तद्धिते' इति ह्यौपसंख्यानिकी
न्यासः

क्यङ् मानिनोश्च ॥ एतायते, श्येतायत इति । एतश्चेतशब्दाभ्याम् 'वर्णादनु-
दात्तात् तोपधात् तो नः' इत्यनेन ङीप्, तकारस्य नकारः । एनीवाचरति, श्येनीवा-
चरति—'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वम् ।
अयमस्या दर्शनीयमानीति । दर्शनीयामिमां मन्यतेऽयमिति । 'मनः' इति णिनिः ।
दर्शनीयमानिनीयमस्या इति । दर्शनीयामिमां मन्यत इति पूर्ववर्णिनिः 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'
इति ङीप् ।

किं पुनः कारणं स्त्रियां समानाधिकरण इत्यनुवर्तमानेऽस्त्रियामसमानाधिकरणे च
मानिन्युत्तरपदे पुंवद्भाव उदाह्रियत इत्याह—मानिनो ग्रहणमित्यादि । कथमेतज्
ज्ञायते ? इत्याह—इह त्वित्यादि । यद्युत्तरपदं स्त्रियां वर्तते समानाधिकरणश्च भवति—
दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीत्येवमादौ । तत्र 'यस्मात् स्त्रियाः पुंवत्'
इत्यनेनैव सिद्धम्, अतो मानिनोग्रहणमस्त्यर्थम् । असमानाधिकरणाच्चेत्येतदवसीयते;
अन्यथा हि तदनर्थकं स्यात् ॥

न कोपधायाः ॥ पूर्वण प्रकरणेन प्राप्तस्य पुंवद्भावस्यायं प्रतिषेधः । पाचिकाभार्यः,
कारिकाभार्य इति । पाचककारकशब्दाभ्यां ण्वुलन्ताभ्यां टाप् । 'प्रत्ययस्थात् कात्पूर्व-
स्थात् इदाम्यमुपः' इतीत्वम् । अत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना प्राप्तिः । मद्रिकाभार्यः,
वृजिकाभार्य इति । मद्रेषु भवा, वृजिषु भवेति 'मद्रवृज्योः कन्' इति कन् । अत्रापि

कोपघप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणं कर्तव्यम् * । इह मा भूत् —
पाकभार्यः, भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥

पदमञ्जरी

प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते । पूर्वेषु तु सौत्री । तद्धितबुग्रहणमिति । तद्धितस्य यः
ककारः वोश्च यः ककारः तस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । 'पाकभार्य इति । पाकशब्दः
प्रथमवयोवाची, ततो ङीवपवादोऽजादित्वाट्टाप ॥

संज्ञापूरण्योश्च ॥ संज्ञाशब्दा ये दानादिक्रियानिमित्ताः पुंसि च स्त्रियां
च लोके प्रयुज्यन्ते तदर्थः संज्ञाप्रतिषेधः । ये त्वेकद्रव्यनिमित्ता देशनिमित्ता
न्यासः

'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना प्राप्तिः । मद्रिकाकल्पा । वृजिकाकल्पेति । अत्र 'तसिला-
दिष्वाकृत्वमुचः' इत्यनेन प्राप्तिः । मद्रिकायते इत्यादौ 'क्यङ्मानिनोश्च' इति प्राप्तिः ।
विलेपिकाया धर्म्यमिति । 'लिप उपदेहे' इत्यस्माण्वल् । विलेपिकमिति । 'अण्
महिष्यादिभ्यः' इत्यण् । अत्र 'भस्यादे तद्धिते' इति वा प्राप्तिः ।

कोपघप्रतिषेधे ईत्यादि । अस्मिन् कोपघप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणं कर्तव्यम् ।
तद्धितसम्बन्धी बुसम्बन्धी ककार उपधा यस्य तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा
भूत् — पाकभार्य इति । पाकशब्दोऽयम् 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इत्यनेन कन्प्रत्य-
यान्तो निपातितः । अत्रासति बुग्रहण इहापि प्रतिषेधः स्यात् ।

यदि तद्धितबुग्रहणं क्रियते, तर्हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र यद्वक्ष्यति — "शुष्कजङ्घ"
इत्यत्र — 'शुषेः कः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्य-
सिद्धाधिकारस्य प्रयोजनम्' इति, तन्नोपपद्यते, असत्यपि 'शुषः कः' इत्यस्यासिद्धत्वेनैवात्र
'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधेन भवितव्यम्, न ह्यत्र तद्धितसम्बन्धी ककारः, नापि
बुसम्बन्धी ? दर्शनभेदमाभित्य तथाभिधानाददोषः । इदं हि वार्त्तिककारमतमाभित्यो-
क्तम् । तत् पुनः श्लोकवार्त्तिककारस्य सूत्रकारमतानुसारिणो दर्शनमाभित्य वक्ष्यति ॥

संज्ञापूरण्योश्च ॥ कथं पुनः संज्ञाशब्दस्य पुंवद्भावस्य प्राप्तिः, यावता भाषित-
पुंस्कस्य पुंवद्भाव उक्तः, न च यः संज्ञाशब्दः स्त्रियां वर्तते स भाषितपुंस्को भवति,
एकद्रव्यनिवेशित्वात् संज्ञाशब्दानाम् ? नैतदस्ति; न ह्ययं नियोग एकद्रव्यनिवेशिभिरेव
संज्ञाशब्दैर्भूतव्यमिति । तथा हि — देवदत्तादिशब्दोऽनेकद्रव्यदानक्रियादिसम्बन्धाद्
नैकवस्तुसंज्ञाभूत एव लोके प्रयुज्यमान उपलभ्यते, शास्त्रेष्वपि स्वादिशब्दः । या त्वेक-
द्रव्यनिवेशिनी संज्ञा तां प्रति नैवायं प्रतिषेधः क्रियत इत्यसारञ्चोद्यम् । ननु भवन्तु
संज्ञाशब्दा अनेकार्थवृत्तयः, भाषितपुंस्कास्त्वेकस्यामाकृतौ, कथं तर्हि तेषां किञ्चित्
प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति, यदृच्छाशब्दत्वात् ? एतदप्यसारम् ; यतस्तेषामपि केषाञ्चित् किञ्चित्

संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्तामानिनी ।

पूरण्याः — पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

‘न’ इति वर्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तेऽर्थे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्भवति । स्त्रौघ्नोभार्यः । माथुरीभार्यः । स्त्रौघ्नीपाशा । माथुरीपाशा । स्त्रौघ्नी-

पदमञ्जरी

वा संज्ञाशब्दास्तत्राभाषितपुंस्कत्वादेवाप्रसङ्गः । दत्तायते, गुप्तायते इति । अत्र यद्यपि सत्यसति वा प्रतिषेधे विशेषाभावः, तथापि वस्तुतः प्रतिषेधस्य विषय इत्येतावताऽस्योपन्यासः ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ वृद्धेर्निमित्तं णकारः । इह निमित्तग्रहणं न कर्तव्यम्, ‘वृद्धेस्तद्धितस्य’ इत्येव वक्तव्यम्—वृद्धेर्यस्तद्धितः, कश्च वृद्धेस्तद्धितः ? यस्तस्या निमित्तमेवं सिद्धे निमित्तग्रहणाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अपर आह—षष्ठीसमासादर्शआद्यच्चप्रत्यय इति । यद्वा—निमित्त-

न्यासः

प्रवृत्तिनिमित्तमस्त्येव, सप्तपर्णादिशब्दवत् । यत्राप्येतन्नास्ति, तत्रापि स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायाभिधेये वर्तन्ते । तत्राभिन्ने प्रवृत्तिनिमित्ते यैर्भाषितः पुमान् ते भाषितपुंस्का इति किमत्रानुपपन्नम् ? दत्ताभार्य इति । अत्र यासौ दानक्रियाकृतिस्तस्यामेव दत्ताशब्दो भाषितपुंस्कः । गुप्ताभार्य इति । अत्रापि गुप्ताशब्दो गोपनक्रियाकृतौ स्वरूपे वा प्रवृत्तिनिमित्ते । उभावपि भाषितपुंस्कशब्दौ—दत्तायते, गुप्तायत इति । कथमेते प्रतिषेधस्योदाहरणे उपन्यस्ते, यावता सत्यपि पुंवद्भावे ‘अकृत्सार्वधातुक्योर्दीर्घा’ इति दीर्घत्वेनोभयमयेतत् सिद्धम् ? एवं मन्यते—‘संज्ञापूर्वो विधिरनित्यः’ इति, तत्र यदि पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात् तदा दीर्घत्वाभावोऽनुमीयते । तस्मिन् पक्षे दत्तायते गुप्तायत इत्यपि स्यादिति । ‘न कोपधासंज्ञापूरणीनाम्’ इत्येकस्मिन्नेव योगे कर्त्तव्ये योगविभागः ‘न कोपधायाः’ इत्यस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः कृतः । तेन यदुक्तम्—कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणं कर्त्तव्यमिति, तत्र कर्त्तव्यं भवति ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ वृद्धिनिमित्तं णकारः । स्त्रौघ्नीभार्य

यते । माथुरीयते । सौधनीमानिनी । माथुरीमानिनी ।

वृद्धिनिमित्तस्येति किम् ? मध्यमभार्यः । तद्धितस्येति किम् ? काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहिपरिग्रहः किमर्थः ? तावद्भार्यः । यावद्भार्यः । अरक्तविकार इति किम् ? कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृहतिका यस्य स काषायबृहतिकः । 'लोहस्य विकारो लौही, लौही ईषा यस्य रथस्य स लौहेषः खादिरेषः' ॥

पदमञ्जरी

ग्रहणाद्बहुवचनान्तस्य समासः—वृद्धीनां तिसृणामपि निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति । वतुस्त्वाकारस्यैव निमित्तम् । इह तु सर्वस्मै हिता सार्वं सा भार्या यस्य स सार्वभार्य इति यद्यपि 'सर्वपुरुषाभ्याम्' इति णप्रत्यये आकार एव वृद्धिर्भवति, तथापि नासौ स्वरूपेण वृद्धेर्निमित्तम्, किं तर्हि ? णित्वेन । तच्च तिसृणामपि निमित्तम् ।

मध्ये भवा मध्यमा, 'मध्यान्मः' । काण्डं लुनातीति काण्डलावी, 'कर्मण्यण्' 'टिट्ढाणञ्' इति ङीप्, 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' 'उगितश्च' ङीप्, तावती । तत्पुरुषाश्रयणेऽस्यापि प्रतिषेधः स्यात्, बहुव्रीहौ तु णकारदेरभावान् न भवति । काषायीति । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । लौहीति । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' । खादिरशब्दः पलाशादिः, ईषा = रथावयवविशेषः ॥

न्यासः

इति । स्रुद्धे भवा, 'तत्र भवः' इत्यण् । 'टिट्ढाणञ्' इति ङीप् । एवं माथुरीभार्य इत्यत्रापि ।

मध्यमभार्य इति । मध्ये भवा, 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । काण्डलावभार्य इति । काण्डं लुनातीति 'कर्मण्यण्', पूर्ववन्ङीप् । तावद्भार्य इति । तावच्छब्दात् तत्परिमाणमस्या इति 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुप्, 'आ सर्वनाम्नः' इति दकारस्याकारः, 'उगितश्च' इति ङीप् । तावती भार्यास्य तावद्भार्यः, यदि वृद्धिनिमित्तस्येति तत्पुरुषो गृह्येत तदत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, भवति हि वतुन् वृद्धेराकारस्य निमित्तम् । बहुव्रीहिपरिग्रहे तु न दोषः; न हि वतुपि अकारादिकं वृद्धेर्निमित्तमस्ति । काषायीति । 'तेन रक्तम्' इत्यण् । लौहीति । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्, पूर्ववन् ङीप् । खादिरेष इति । 'पलाशादिभ्यो वा' इत्यञ्णोरन्यतरः । खादिरी ईषा यस्य स रथादिरेषः ॥

१. 'खादिरेषः' इति मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते । श्लक्ष्णकेशीयते ।

स्वाङ्गादिति किम् ? पटुभार्यः । ईत इति किम् ? अकेशभार्यः । अमानिनीति किम् ? दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बह्वृचीभार्यः । कठीपाशा । बह्वृचीपाशा । कठीयते । बह्वृचीयते ।

अमानिनीत्येव — कठमानिनी । बह्वृचमानिनी ।

अयं प्रतिषेध औपसङ्ख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नेष्यते । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

पदमञ्जरी

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ अमानिनीति वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तम् । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीष्, दीर्घकेशी ।

'सहनञ्चिद्यमानपूर्वाच्च' इति प्रतिषेधादकेशा ॥

जातेश्च ॥ कठबह्वृचयोः 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वान् ङीष् ।

अयमित्यादि । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥^८

न्यासः

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ दीर्घकेशीति । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीष् । पट्वीति । पटुशब्दाद् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् ।

अकेशभार्य इति । अविद्यमानाः केशा अस्या अकेशा । 'सहनञ्चिद्यमानपूर्वाच्च' इति ङीपि प्रतिषिद्धे टावेव भवति ॥

जातेश्च ॥ कठीभार्य इति । कठशब्दाद् 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । जातित्वं त्वस्य 'गोत्रं च चरणैः सह' इति लक्षणेन ।

अयमित्यादि । 'भस्याटे तद्धिते' इत्यौपसङ्ख्यानिको यः पुंवद्भावस्तस्यायं प्रतिषेधो नेष्यते । यस्मादस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थमुत्तरसूत्रे पुंवदिति योगविभागः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥

कर्मधारये समासे जातीय, देशीय — इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषित-
पुंस्कादनुङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः ।

‘न कोपधायाः’ इत्युक्तम्, तत्रापि भवति । पाचकवृन्दारिका ।
पाचकजातीया पाचकदेशीया ।

‘संज्ञापूरण्योश्च’ इत्युक्तम्, तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्त-
जातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः — पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया ।
पञ्चमदेशीया ।

‘वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे’ इत्युक्तम्, तत्रापि
भवति । सौघ्नजातीया । सौघ्नदेशीया ।

‘स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि’ इत्युक्तम्, तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुख-
वृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया ।

‘जातेश्च’ इत्युक्तम्, तत्रापि भवति । कठवृन्दारिका । कठजातीया ।
कठदेशीया ।

भाषितपुंस्कादित्येव — खट्वावृन्दारिका ।

अनुङित्येव — ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥

पदमञ्जरी

पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ननु कर्मधारये ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यादिना
सिद्धः पुंवद्भावः, जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति, किमर्थोऽयमारम्भः ?
इत्यत आह—प्रतिषेधार्थोऽयमिति । प्रतिषेद्धोऽपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येव-
मर्थमित्यर्थः । प्रातषेधार्थोऽयमिति पाठे प्रतिषेधविषयः प्रतिषेधशब्देनोक्तः ।
निवृत्तिवचनो वार्थशब्दः ।

न्यासः

पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ननु च कर्मधारये ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यादिना
पुंवद्भावः सिद्धः, जातीयदेशीयशब्दयोरपि ‘तसिलादिष्वकृत्वसुचः’ इत्यादिना, तत्
किमर्थोऽयमारम्भः ? इत्यत आह—प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ इति । प्रतिषेधविषयः
प्रतिषेधशब्देनोक्तः । सादृश्यत्वं प्रतिषेधोऽर्थः प्रयोजनं यस्येति स तथोक्तः । यत्र विषये
प्रतिषेध उक्तस्तत्र पुंवद्भावात् प्रयोजनमित्यर्थः । अथ वा—अर्थशब्दो निवृत्ताविह वर्त्तते,
यथा—मशकार्थो धूम इति । तेनायमर्थो भवति—प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भ इति ।
भाषितपुंस्कादित्येवेति । यदि ‘भाषितपुंस्कादनुङ्’ इति च नानुवर्त्तते, तदा-

❖ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ❖ । कुक्कुट्या
अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम् ।
काक्याः शावः काकशावः ।

न वाऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदार्थोऽत्र
जातिः सामान्येन विवक्षितः ।

पदमञ्जरी

कुक्कुट्यादीनामित्यादि । अस्यार्थमसमानाधिकरणार्थं वचनम् । न वैत्यादि ।
उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । एवं न वा वक्तव्यम्, किं कारणम् ? स्त्रीपूर्वपदस्या-
विवक्षितत्वात् । नात्र स्त्रीलिङ्गं पूर्वपदं विवक्षितम् ; उभयोरण्डमुभयो पदम्,
तत्र प्रकरणादिना स्त्रीत्वावसायः आरभ्यमाणेऽपि पुंवद्भावे समाश्रयणीयः, अना-
रम्भेऽपि तथा भविष्यति । यदि तर्हि स्त्रीलिङ्गेन समासः क्रियते तदा स्त्रीप्रत्य-
यस्य श्रवणं प्राप्नोति ? एवं तर्ह्यनभिधानात् स्त्रीलिङ्गेन समासो न भविष्यति ।
यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रवणं वक्तुम्, इह तु कथं मृग्या क्षीरं मृगक्षीरमिति,
नहि पुंसः क्षीरेण सम्बन्धोऽस्ति ? अत्रापि जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वाच्चोद-
नायाः स्त्रीत्वमकिञ्चित्करत्वादविवक्षितम् । यत्र तु लिङ्ग, विशेष उपकारकस्तत्रासौ
विवक्षित एव यथा—अजामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति । पूर्वपदार्थोऽत्र
जातिरिति । कुक्कुटाण्डादौ पूर्वपदार्थो जातिः, स च सामान्येन स्त्रीत्वादिविशेष-
रहितेन रूपेण विवक्षित इत्यर्थः ।

न्यासः

ऽभाषितपुंस्कार्थमनूढर्थञ्चेदं वचनं स्यात्, न प्रतिषेधार्थम् । एवञ्च खट्वावृन्दारिका,
ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेत्यत्रापि पुंवद्भावः स्यात् । तस्माद् भाषितपुंस्कादनूडित्यनुवर्त्तनीयम् ।

कुक्कुट्यादीनामित्यादि । उत्तरपदस्थान्तादेरस्त्रीत्वादसमानाधिकरण्याच्च पुंव-
द्भावो न प्राप्नोतीत्युपसङ्ग्यायते । न वेत्यनेनोपसङ्ग्यानम् प्रत्याचष्टे— न वा वक्तव्यः,
कस्मात् ? अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । अस्त्रीलिङ्गस्य पूर्वपदस्य विवक्षितत्वादित्यभि-
प्रायः । अस्यैवार्थं विस्पष्टीकर्तुमाह— स्त्रीत्वेन विनेत्यादि । अत्र हि मयूरादिजात्यन्त-
रस्य निवृत्तिर्विवक्षिता । जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां देशनायां लिङ्गविशेषोपादानमनुपकारक-
मेव । विनापि तेन जात्यन्तरनिवृत्तिः शक्यत एव कर्तुम् । तथा हि मृगमांसमित्युक्ते,
अन्तरेणापि लिङ्गविशेषोपादानं जात्यन्तरस्य व्यवच्छेद उपपद्यते— मृगजातिसम्बन्धि
मांसम्, नान्यजातिसम्बन्धीति । तस्मात् स्त्रीत्वमत्रानुपकारित्वान्न विवक्षितम् । अतः
स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदस्यार्थोऽत्र कुक्कुटाण्डादौ जातिसामान्येन स्त्रीत्वादिविशेषविहितो
विवक्षित इत्यर्थः । ततश्चास्त्रीलिङ्गा एवात्र कुक्कुटादयः शब्दा अण्डादिभिः शब्दैः
समस्यन्त इति भावः । कः पुनरसौ पूर्वपदार्थः ? कुक्कुटादिजात्या व्यवच्छिन्नं
द्रव्यमात्रम् ।

पुंवद्भावाद ह्रस्वत्वं खिद्धादिषु भवति विप्रतिषेधेन । खित् - कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या । घादि - पट्वितरा । पट्वितमा । पट्विरूपा । पट्विकल्पा । क - पट्विका । मृद्विका ।

इहेडबिड्, दरद, पृथु, उशिजित्येते जनपदशब्दाः क्षत्रियवचनाः । तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकि कृते इडबिट्वन्दा-
पदमञ्जरी

खिद्धादिष्विति । तत्र खिति विप्रतिषेधः 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्रैवोदाहृतः । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः—नर्तकितरा, नर्तकितमा, नर्तकिरूपा, नर्तकिकल्पा; यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते 'न कोपधायाः' इति—तसिलादिष्विति । पुंवद्भावस्यावकाशः यद् ड्यन्तं न भवति—दर्शनीयतरेत्यादि । पट्वितरेत्यादावुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः । केऽणो ह्रस्वो भवतीत्यावकाशः—नर्तकिका, पुंवद्भावस्यावकाशः—दरदोऽपत्यं स्त्री, 'द्वयञ्मगध' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' लुक्, ततः 'प्रागिवाक्', तसिलादिष्विति पुंवद्भावाद्दरदशब्दः, 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वं दारिदिका । ननु च परिगणतास्तसिलादयः, न च कप्रत्ययस्तेषु समस्ति ? एवं तर्हि विप्रतिषेधादेव कप्रत्ययोऽपि तत्राभ्युपगम्यत इति अनुमीयते, पट्विका मृट्विकेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद् ह्रस्वः, सर्वत्र चात्र सकृदित्याश्रयणाद् पुंवद्भावाभावः ।

अनूडिति यदुक्तं तस्य प्रयोजनं दर्शयति—इहेत्यादि । तद्राजप्रत्ययस्येति ।
न्यासः

पुंवद्भावादित्यादि । अत्र खिते, पुंवद्भावाद ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेन भवतीति पूर्वमेव व्याख्यातम् । घादिषु तु व्याख्यायते । घादिषु ड्यो ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः—नर्तकितरा, नर्तकितमा; नर्तकिरूपा, नर्तकिकल्पेति; पुंवद्भावस्यावकाशः—दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा; दर्शनीयरूपा, दर्शनीयकल्पेति; इहोभयं प्राप्नोति—पट्वितरा, पट्वितमा; पट्विरूपा, पट्विकल्पेति, विप्रतिषेधेन ह्रस्वत्वं भवति । 'केऽणः' इति ह्रस्वस्यावकाशः—नर्तकिकेति, अज्ञातादावर्थे 'प्रागिवात् कः' पुंवद्भावस्यावकाशः—दारदिकेति । दरच्छन्दस्यात्र के परतः 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति पुंवद्भावेन दारदशब्दो भवति । अतश्चापि कृते 'प्रत्ययस्थात् कात्' इत्यादिनेत्वमिहोभयं प्राप्नोति । पट्विकेति । अत्र विप्रतिषेधेन ह्रस्वत्वं भविष्यति । केन पुनः पुंवद्भावः, यावता तसिलादिषु परिगणनं कृतम्, न च तत्र कप्रत्ययः परिगणितः ? एतद् भाष्यकारः प्रष्टव्यो यः परिगणनं करोति, न तु सूत्रकारः ।

पूर्वं यस्य सिद्धयेऽनूडिति प्रसज्यप्रतिषेध आभितस्तदर्शनार्थमाह—इहेत्यादि ।

रिकेति विगृह्य समासः क्रियन्ते । ततः पुंवल्लभावेन ऐडबिडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडबिडवृन्दारिका । औशिजवृन्दारिका । दारदवृन्दारिका । पार्थवृन्दारिका ।

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ, रूप, कल्प, चेलट्, ब्रुव, गोत्र, मत, हत — इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्कात् परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ — ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणितमा । रूप — ब्राह्मणिरूपा । कल्प — ब्राह्मणिकल्पा । चेलट् — ब्राह्मणिचेली । ब्रुव — ब्राह्मणिब्रुवा । गोत्र — ब्राह्मणिगोत्रा । मत — ब्राह्मणिमत्ता । हत — ब्राह्मणिहता ।

घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि ।

‘ब्रुव’ इति—ब्रुवीतीति ब्रुवः पचाद्यचि, वच्यादेशो गुणश्च निपातनात् भवति ।

पदमञ्जरी

ये द्वयचस्तेषु ‘द्वयञ्मगध’ इत्यण्, शेषेषु ‘जनपदशब्दात्’ इत्यञ्, पृथ इति थकारान्तः ॥

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ चेलादीनां वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्वात्तैः ‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ इति समासः । ‘ङ्य’ इत्यत्र ‘ङ्याश्छन्दसि बहुलम्’ इत्यादिवदागमः प्राप्तः, सौत्रत्वान्न कृतः ।

न्यासः

तत्र तद्राजप्रत्ययस्येत्यादि । तत्रैडविट्, पृथु — इत्येताभ्याम् ‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्’ इति विहितस्याभस्तद्राजप्रत्ययस्य ‘अतश्च’ इति लुक् । दरद्, उशिजित्येताभ्यां तु ‘द्वयञ्मगध’ इत्यादिना विहितस्याणः । इडविट् चासौ वृन्दारिका चेति विगृह्य समास इति । विशेषणेत्यादिना । अत्रैडबिडादय इति आदिशब्देन दारदः, पार्थः, औशिज इत्येते गृह्यन्ते ॥

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ चेलङ्ब्रुवगोत्रशब्दानां कुत्सार्थत्वात् ‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ इति समासः । मतहतशब्दाभ्यां तु ‘विशेषणं विशेष्येण बहुलम्’ इत्यनेन । चेलडिति पचादौ पठ्यते, टकारो ङीबर्थः । यदि ‘ब्रुवः’ इति पचाद्यञन्तमेतद्, एवं सति ‘ब्रुवो वचिः’ इति वच्यादेशो गुणश्च प्राप्नोति, स कस्मान्न भवतीति ?—यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—वच्यादेशो गुणश्च निपातनात् भवतीति ।

इच्च इति किम् ? दत्तातरा । गुप्तातरा । अनेकाच्च इति किम् ?
'नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्' इति वक्ष्यति ।

भाषितपुंस्कादित्येव — आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च
शेषः ? अङी च या नदी इत्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धूतरा, ब्रह्मबन्धु-
पदमञ्जरी

दत्तातरेति । ननु च 'स्वाङ्गाच्चेतः' इत्यतः 'ईतः' इत्यनुवर्तिष्यते ? एवमपि
ग्रामणीतरः—अत्रापि प्राप्नोति ? स्त्रियामिति वर्तते । एवमपि ग्रामणीतरा—
अत्रापि प्राप्नोति ? 'स्त्रियाम्' इति वर्तते, स्त्रिया ईतः स्त्रीवाचिन ईकार
स्येत्यर्थः, ग्रामणीशब्दे त्वनर्थक ईकारः । शेषप्रकल्पत्यर्थं तर्हि ङीब्रह्मणम्, क्रिय-
माणे हि ङीब्रह्मणे 'ङ-योऽनेकाच्च' इति श्रुतत्वात्तदपेक्षः शेषो लभ्यते—अङीब्
या नदी इत्यन्तं च यदेकाजिति । अन्तरेणापि ङीब्रह्मणं प्रकल्पः शेषः, कथम् ?
ईत इति वर्तते, अनीच्च या नदी ईदन्तं च यदेकाजिति । तदेतन्ङीग्रहणं
तिष्ठतु तावत् ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ 'भाषितपुंस्कादनूङ्' इति निवृत्तम् । कश्च शेष
इति । यदि च यत्र पूर्वसूत्रेण ह्रस्वो न विवक्षितः स शेषः, ततो यद्भाषित-
पुंस्कम्, यच्च भिन्नायामाकृतौ भाषितपुंस्कमनेकाच् इत्यन्तं तस्यापि ह्रस्वत्वं
प्रसज्यते—आमलकीतरा, द्रोणीतरेति । अत्रापि पूर्वेण विहितत्वादिति प्रश्नः ।
पूर्वसूत्रे यत्साक्षात् श्रुतं तदपेक्षः शेष इत्युत्तरम् ।

न्यासः

आमलकीतरा, कुवलीतरेति । आमलककुवलशब्दौ (वृक्षे नित्यं स्त्रीलिङ्गौ) । फले
तु नपुंसकलिङ्गावित्युभावप्यभाषितपुंस्कौ, ताभ्यां गौरादित्वान् ङीष् ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ 'भाषितपुंस्कादनूङ्' इति निवृत्तम् । कश्च शेष इति ।
यदि पूर्वसूत्रेण यस्य ह्रस्वो न विहितः स शेषः, ततो यद् भाषितपुंस्कं यच्च भिन्नायामाकृतौ
भाषितपुंस्कं नैकाच् तस्यापि शेषत्वं स्यात्, ततश्चामलकीतरा, द्रोणीतरेत्यत्रापि विकल्पेन
ह्रस्वत्वं स्यात् । न ह्यत्र ह्रस्वत्वं पूर्वसूत्रेण विहितमित्यभिप्रायेणाऽऽह अङी च या नदी
इत्यन्तश्च यदेकाजिति । एतेन श्रुतापेक्षयाऽत्र शेषत्वमाश्रीयते, न तु यस्य ह्रस्वो न
विहितः, तदपेक्षयेति दर्शयति । कथं पुनरेतल्लभ्यते ? शेषग्रहणात् । अन्तरेणापि शेषग्रहणं
शेषस्यैव विकल्पेन ह्रस्वत्वं भविष्यति । तथा हि यदि ङयोऽनेकाच्चो भाषितपुंस्कस्यापि
विभाषा ह्रस्वः स्यात्, तदा पूर्वयोग एवेदमन्यतरस्याग्रहणं कुर्यात् । इह करणाद् यस्य

काशि० ५ : १६

तरा । वीरबन्धूतरा, वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा, स्त्रीतरा । स्त्रितमा, स्त्रीतमा ।

* कृत्तद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः * । लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति । श्रेयसितरा, श्रेयसीतरा, श्रेयस्तरा । विदुषितरा, विदुषीतरा, विद्वत्तरा ।

पदमञ्जरी

शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्व इत्युत्सर्गः, तस्यानेकाच ईतो नित्यह्रस्वत्वमपवादः, तस्मिन्नित्ये प्राप्ते 'उगितश्च' इति विभाषाऽऽरभ्यते । यद्येवम्, 'नद्या अन्यतरस्याम्' इत्यत्र भाषितपुंस्कादित्यनुवर्त्यते वा, न वा ? यद्यनुवर्त्यते, स्त्रितरा, स्त्रितमा—अत्र न प्राप्नोति; अथ नानुवर्त्यते, द्रोणीतरा—अत्रापि प्राप्नोति, तस्मात्कर्तव्यं शेषग्रहणम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे श्रुतापेक्षं शेषत्वं यथा विज्ञायेतेति पूर्वसूत्रे ङीग्रहणमपि कर्तव्यम् ।

लक्ष्मीतरेति । 'अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः', 'लक्ष्मेर्मुट् च' इतीकारप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इति कृन्नद्यन्तो भवति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः; कथम् ? स्त्रिया इत्यनुवर्तते, तेन नदीं विशेषयिष्यामः—स्त्रिया नद्या इति; न च कृन्नदी स्त्रीवाचिनी । नदीसंज्ञाऽपि तर्हि न प्राप्नोति ? उक्तोऽत्र परिहारो नदीसंज्ञाप्रकरणे ॥

न्यासः

पूर्वेण ह्रस्वो न विहितस्तस्यैव पाक्षिकं ह्रस्वत्वमन्तरेणापि शेषग्रहणं शेषस्यैव भविष्यतीत्यवसीयत इति किं शेषग्रहणेन तत् क्रियते ? 'ङ्योऽनेकाचः' इति पूर्वसूत्रे योऽच् श्रूयते तदपेक्षया शेषो विज्ञायत इत्येवमर्थम् । न चामलकीतरा, द्रोणीतरेत्यत्र श्रुतापेक्षया शेषत्वमुपपद्यते; ङ्योऽनेकाच्चात् । तस्मान्न भवत्यत्र ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । स्त्रीतरेति । स्त्यायतेर्ङ्, टित्वाटिलोपः, 'वलि लोपश्च', टित्वान् ङीप् ।

वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—अन्यतरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् कृन्नद्या न भविष्यतीति । लक्ष्मीतरेति । 'अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः', 'लक्ष्मेर्मुट् च' इतीकारप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्दो व्युत्पादितः । कृन्नद्यन्तं भवति ॥

उगितश्च ॥ श्रेयसितरेति । ईयसुनि परतः 'प्रशस्यस्य श्रः' इति प्रशस्यशब्दस्य आदेशः, 'उगितश्च' इति ङीप् । विदुषीतरेति । विदेः परस्य लटः श्रुतादेशः, तस्य

* पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः * । प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वस्या-
विवक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आका-
रादेशो भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः ।
जातीये — महाजातीयः ।

समानाधिकरणजातीययोरिति किम् ? महत् पुत्रो महत्पुत्रः ।
लक्षणोक्तत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् ? बहुव्रीहावपि न स्याद् —
पदमञ्जरी

उगितश्च ॥ पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्य इति । भाष्ये नैतद् दृष्टम् । प्रकर्ष-
योगात्प्रागित्यादिना वक्तव्यं प्रत्याचष्टे । विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं
कारणम् । न चेद् प्रकर्षयोगात्प्राक्स्त्रीत्वं विवक्ष्यते, तस्मादस्त्रीप्रत्ययान्तादेवाति-
शयनप्रत्ययः क्रियते, तदन्तस्य तु स्त्रीत्वविवक्षायां स्त्रीप्रत्यय इति मन्यते ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ महत् पुत्रो महत्पुत्र इति । ननु
चात्र 'आन्महतः' इत्येतावानेव योगः कर्तव्यः, ततः 'जातीये च' इति द्वितीयः,
तत्र पूर्वस्मिन् योगे उत्तरपदेन समासः सन्निधाप्यते, स च लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया 'सन्महतः' इत्यादिना यो विहितः स एव ग्रहीष्यते, स च समाना-
धिकरण एवेति अनर्थकं समानाधिकरणग्रहणम्, तदेतदाशङ्कते तावत् — लक्षणो-
न्यासः

'विदेः शतुर्वशुः' इति वस्वादेशः, 'दशोः सप्तराशः' परपूर्वत्वम्, पूर्ववत् डीप् ।

पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्य इति । श्रेयस्तरा, विद्वत्तरेति पक्षे यथा स्यात् ।
विद्वत्तरेति 'बसुन्तु' इति सकारस्य दकारः 'खरि च' इति तकारः ।

प्रकर्षयोगादित्यादिनोपसङ्ख्यानं प्रत्याचष्टे । शब्दानां व्युत्पत्तौ प्रवृत्तौ च न
वस्तुसन्निधानं प्रधानं कारणम्, अपि तु विवक्षैव । न चैवं पूर्वं प्रकर्षयोगात् स्त्रीत्वं
विवक्षितम् । तस्मादस्त्रीप्रत्ययान्तादेवातिशायिकेन भवितव्यम् । आतिशायिकप्रत्ययान्तात्
तु स्त्रीप्रत्ययेनेति सिद्धं श्रेयस्तरेत्यादि रूपम् । ननु च ङयाब्ग्रहणं तदन्तात् तद्धितविधा-
नार्थमित्युक्तम्, तत् कथमस्त्रीप्रत्ययान्तात् तद्धितप्रकर्षप्रत्ययो युज्यते ? नैतत् ; अत्र
विषये स्त्रीत्वतद्धितार्थयोर्गुणपदं विवक्षामभिप्रेत्य तदुक्तम्, न तु यत्र विषये प्राक् प्रकर्षा-
र्थेन सम्बन्धात् स्त्रीत्वस्य विवक्षा नास्ति तमभिप्रेत्येति किमत्र न युज्यते ! ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ महादेवः, महाब्राह्मण इति । 'सन्म-
हतः' इत्यादिना कर्मधारयः । महाबाहुरिति बहुव्रीहिः ।

महाबाहुरिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् ।

अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमाः — इत्यत्र गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्त्वम् ।

पदमञ्जरी

कत्वादिति । निराकरोति—बहुव्रीहावपीति । तदर्थमिति । बहुव्रीहावपि यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निवृत्त्यर्थमिति वा ।

इह अमहान् महान्सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रमसि वर्तते इति सामानाधिकरण्यादात्त्वं प्राप्नोति । स्यादेतत्—अभूततद्भावे चिर्विधीयते, अभूततद्भावश्च कः ? कारणस्य विकारात्मनाऽभूतस्य तदात्मना भावः, तत्र प्रकृतिः कर्त्री, न विकृतिः; तथा च—सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः, पटीभवन्ति तन्त्रवः, अत्वं त्वं सम्पद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयेण बहुवचनप्रथमपुरुषौ दृश्येते, न विकृत्याश्रयेणैकवचनमध्यमपुरुषौ, ततश्च भूत इति क्तप्रत्ययो भवन् क्रियायाः कर्तर्यमहत्युत्पन्नः, न तु विकारे महति; ततः किम् ? अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यम्, न तु महतः ? न ह्यवस्थावत एकत्वेऽप्यवस्थयोः सामानाधिकरण्यं सम्भवति; नहि भवति बालश्चासौ स्थविरश्चेति, भवति तु

न्यासः

लक्षणोक्तत्वादित्यादिना परमतमाविष्कृत्य निराकरोति । स्यादेतत्—उत्तरपदेन समासः सन्निधापितः, समासे हि सत्युत्तरपदं भवति, स च समासो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया महतो यः प्रतिपदोक्तः 'सन्महत्' इत्यादिना साक्षाद्विशेषविहितः स एव गृह्यते, न तु यो लक्षणिकः सामान्यलक्षणोक्तश्च समासः—महत्पुत्र इति ? अत्र षष्ठीति; सामान्यलक्षणेन विहितत्वात्, तस्मादत्र न भविष्यतीति । यद्येवम्, बहुव्रीहावपि न स्यात्; तस्यापि लक्षणिकत्वात् । तदर्थमित्यादि । बहुव्रीहावप्यात्त्वं यथा स्यादित्येवमर्थं समानाधिकरणग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्र सत्येषा परिभाषा नोपतिष्ठते । यद्युपतिष्ठते, समानाधिकरणमनर्थकं स्यात्; महतो यः प्रतिपदोक्तः समासस्तस्य समानाधिकरणपदत्वात् । तस्याश्चानुपस्थाने सति बहुव्रीहावप्यात्त्वं भवति । असति तु समानाधिकरणग्रहणे तथा परिभाषयेहोपस्थातव्यम् । ततश्च यथा महत्पुत्र इत्यत्र न भवति, तथा बहुव्रीहावपि महाबाहुरित्यत्र न स्यात् ।

'अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति यत्रार्थे ऋयन्तो महच्छब्दो वर्तते तत्रैव भूतशब्दोऽपि, तस्मात् सामानाधिकरण्ये सत्यात्वेन भवितव्यम्'—इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—अमहान् महान्त्यादि । महद्भूत इति । महच्छब्दाद् 'अभूततद्भावे' इत्यादिना चिः, तस्य 'ऊर्यादिच्चिडाचश्च' इति गतिसंज्ञ-

पदमञ्जरी

बालश्चासौ देवदत्तश्चेति, अतो वैयधिकरण्यादात्त्वाभाव इति । यद्येवम्, अमहती महती सम्पन्ना ब्राह्मणी महद्भूता ब्राह्मणीति पुंवद्भावोऽपि न स्याद्वैयधिकरण्यादेव ? यथा प्रकृतेः कर्तृत्वं दृष्टं तथा विकृतेरपि दृश्यते । तथा च पस्पशायां भाष्यम्—‘सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारवर्णे कुण्डले भवति’ इति । तथा ‘कल्पि सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या’ इति सम्पद्यकर्तरि विधीयमाना चतुर्थी विकाराद्भवति—मूत्राय कल्पते यवागूरिति, न प्रकृतेः । तथा असङ्घो ब्राह्मणसङ्घो भवति, अपटस्तन्तवः पटो भवतीति विकाराश्रयं वचनं दृश्यते; तत्र यदि विकृतेः कर्तृत्वमाश्रित्य सामानाधिकरण्याश्रयः पुंवद्भावो विधीयेत, आत्त्वमपि स्यात् । अथ प्रकृतेः कर्तृत्वाद्वैयधिकरण्यादात्त्वं न स्यात्, पुंवद्भावोऽपि न स्यात् ? उच्यते; दर्शितं तावदिदं यथा चिविषये द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वमिति । युक्तं चैतत्, यदि विकृतेः कर्तृत्वमाश्रित्य प्रत्ययः । यदा चैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मक आश्रीयते, तदा परिणामव्यवहारः । उक्तं च—

जहद्धर्मान्तरं पूर्वेमुपादत्ते यदा परम् ।

तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणाम सः उच्यते ॥ इति ।

यदा त्वन्यतरव्यवस्था न विवक्ष्यते, तदा च्वेरभावः—तन्तवो भवन्ति, पटो भवतीति, तत्र योऽयं पूर्वकं धर्मं जहदुत्तरं चोपाददस्सम्भूद्धितोऽर्थः सञ्जायमानः सम्पद्यकर्तेति चोच्यते, तदभेदाच्च पूर्वोत्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वम्, अत एतदपि निरस्तम् । असत्या उत्तरावस्थाया उत्पत्तौ शशविषाणमप्युत्पद्येत, सत्याश्च पूर्वावस्थाया उत्पत्तौ सर्व एव पटादयः सर्वदोत्पद्यमाना एव भवेयुरिति । कथं

न्यासः

कत्वाद् भूतशब्देन ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः । गौणत्वादित्यादि । लोके हि शब्दादुच्चारिताद् गौणमुख्यार्थसम्भवे सति मुख्यार्थ एव सम्प्रत्ययो भवति, न तु गौणेऽप्रधाने । तथा हि—‘गौरानीयताम्’ इत्युक्ते सास्नादिमानेवानीयते, न तु वाहीक इति । तस्मादिहापि महच्छब्दादुच्चारितान्मुख्य एव महदर्थे सम्प्रत्ययो भवति, न गौणे । गौणश्चात्र महदर्थः । तदभिधानाच्च महच्छब्दोऽपि गौण इति न भवत्यात्वम् । ननु च महत्त्वेन युक्तश्चन्द्रमा महानेव, तदयुक्तं महदर्थस्य गौणत्वम् ? नैतदस्ति; सर्वत्रैव हि च्यन्तेनार्थ आश्रितपूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थ उच्यते । तस्मादिहापि चन्द्रमा अमहत्त्वपूर्वावस्थो महच्छब्देनोच्यमान उपचरितमहत्त्वानुगतोत्तरावस्थ एवोच्यत इति युक्तस्य गौणता ।

यदि गौणत्वान्महच्छब्दस्यात्वमिह न भवति, तदा पुंवद्भावोऽपि न स्यात्, अमहती ब्राह्मणी महती सम्पन्ना महद्भूतेति वृद्ध्यास्वे च गौणस्य गोशब्दस्य न स्याताम्,

पदमञ्जरी

निरस्तम् ? किं सदुत्पद्यते, किञ्चासत् ? पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरनुवर्तमानं वस्तु तस्मान्न भिन्नेन नाप्यभिन्नेन केनचिद्रूपेणोत्पद्यते, यथा—मृद्वस्तु घटरूपेण । यद्येवम्, पूर्वावस्थया किमपराद्धम्, यत्सैव नोत्पद्यते ? न किञ्चिदपराद्धम्, असती तु सा कथं कर्त्री स्यात् ! विनष्टायां हि तस्यामुत्तरावस्थोत्पद्यते, यथा—घटः पिण्डावस्थायाम् । अतो मृद्वस्त्वेव तेन तेन पिण्डादिरूपेण परिणमत इति युक्तम् । एवमामूलप्रकृतितः । सा तु प्रकृत्यन्तरनिरपेक्षैव तेन तेन पृथिव्यादिरूपेण परिणमत इति । तदेवं स्थितमेतत्—सम्पूर्च्छितोऽर्थात्मा सम्पद्यकर्ता, तदभेदाच्च पूर्वोत्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमिति । उक्तं च—

पूर्वावस्थामभिजहत्संपृशन् धर्ममुत्तरम् ।

सम्पूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥ इति ।

तदेवं सति च्यवर्थे वाक्ये क्वचित्प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्, च्यवन्तस्य गतित्वाद्, गतीनां च क्रियाविशेषणत्वादन्याद्धि भवनम्, अन्यद्धि सङ्गीभवनम्; तत्र केवले भवने सङ्घः कर्ता, सङ्गीभवने तु ब्राह्मणः । यथा—व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति सूत्रं तद्विशेषणम्, व्याकरणं सूत्रयतीत्यत्र विशिष्टकरोतेर्व्याकरणं कर्म; तद्वदत्रापि । तत्र महद्भूतश्चन्द्रमा इति च्यवन्तोऽयं महच्छब्दो भूतशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते भवने ऽर्थावस्थिति । भूतशब्दस्तु महत्त्वेनासंपृष्टश्चन्द्रमाः स्वरूपे वर्तत इति वैयधिकरण्यादात्त्वाभावः । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु मृगक्षीरादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम् । यत्र तु स्त्रीत्वं विवक्षितम्, न भवत्येव तत्र पुंवद्भावः—अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ब्राह्मणीति ।

वृत्तिकारस्तु विकृतेः कर्तृत्वाश्रयेण सामानाधिकरण्ये सत्यपि परिहारमाह—गौणत्वान्महदर्थस्येति । गौणमुख्ययोर्हि मुख्ये सम्प्रत्ययो भवति, तद्यथा—गौरनुबन्धोऽजोऽग्नीषोमीय इति न वाहीर्कोऽनुबध्यते, स्वशास्त्रेऽपि 'स्वरूपम्' इत्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितरूपवदर्थोऽपि तन्त्रमिति मुख्यार्थस्य महच्छब्दस्यात्र ग्रहणाद् गौणार्थस्यात्त्वाभावः । च्यवन्तेषु हि एकस्य वस्तुनः प्रकृतिविकारात्मकतया द्वयात्मकत्वं गम्यते । पटीभवन्तीति ह्युक्ते प्रागपटः सम्प्रति पटात्मना परिणमत इति प्रतीयते । पटो भवतीत्युक्ते नैवं प्रतीयते, किन्तु पटो रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते । तत्र केवलविकारावस्थावाचकस्य पटशब्दस्य प्रागवस्थायामनुगतावस्थायां च वृत्तिर्न लक्षणामन्तरेणोपपद्यते ।

अपर आह—महत्त्वेन परिगामोन्मुखेऽमहति महच्छब्दस्य वृत्तिः । अत्र च प्रमाणम्—पटो भवतीति वाक्ये रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते, पटीभवतीत्यत्रापटः पटो भवतीत्येव गम्यते । एवमर्थे प्रवृत्तिरूपचारमन्तरेण नोपपद्यते इति गौणार्थत्वादात्त्वाभाव इति मन्तव्यम् । यदि तर्हि पुंवद्भावस्तु विशेषमनु-

* महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमाना-

पदमञ्जरी

पादाय विधीयमानो गौणार्थस्यापि भवति, शब्दविशेषोपादाने हि गौणमुख्य-
न्यायः ? एवं तु गोमतीभूतेत्यत्र तु पुंवद्भावनिवृत्तये यतितव्यम् । यदि तर्हि
शास्त्रेषु मुख्यार्थस्य ग्रहणम्, कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः—गौर्वाहीकः,
गां वाहीकमिति ? उच्यते; पदस्य पदान्तरसम्बन्धे सति गौणार्थत्वाभिप्रेत्यक्तिः,
विभक्त्यन्तं च पदान्तरेण सम्बध्यते, ततश्च पदस्य पदान्तरसम्बन्धे सति यत्कार्यं
प्राप्तं तत्रैवासौ न्यायः, न प्रातिपदिककार्येष्विति मुख्य एव स्वार्थे सास्नादिमति
वृद्ध्यात्वे अनुभूय गोशब्दो वाहीके वर्तिष्यते । इह तु महच्छब्दस्योत्तरपदे
परतो विधीयमानमात्वं तस्यामवस्थायां मुख्यार्थस्यैव भवितुमर्हति । अनेनैव
न्यायेन च तस्य गोशब्दस्य गोऽभवदित्यत्र 'ओत्' इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति,
अग्निसोमौ माणवकावित्यत्र 'अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः' इति षत्वं न भवति,
'ईदग्नेः' इतीत्वं च ।

महदात्वं इत्यादि । समुच्चये चशब्दः, नान्वाच्ये । तेन यत्रैव पुंवद्भाव-
स्तत्रैवात्त्वम् ।

न्यासः

गौर्वाहीकस्तिष्ठतीति वृद्धिर्न स्यात्, 'गोतो णित्' इति गौणाद् गोशब्दात् परस्य सर्वनाम-
स्थानस्य णित्वेऽसति गां वाहीकमानयेत्यत्र 'ओतोऽम्भसोः' इत्यात्वं न स्यात् ? नैष
दोषः; पुंवद्भावस्तावत् 'स्त्रियाः पुंवत्' इति योगविभागाद्भविष्यति । योगविभागश्चावश्यं
कर्तव्यो गर्भिभार्य इत्याद्यर्थः, महत्या घासो महाघास इत्याद्यर्थश्च; सोऽन्यार्थः क्रियमाण
एतदर्थोऽपि भविष्यति । ननु च क्रियमाणेऽपि योगविभागे नैवात्र पुंवद्भावः प्राप्नोति,
महदर्थस्य गौणत्वात्, योगविभागस्य चान्वत्र चरितार्थत्वात् ? एवं तर्हि 'पुंवत् कर्मधारय'
इति सूत्रे द्वितीयः पुंवदिति योगविभागः करिष्यते, स गौणार्थो भविष्यति । वृद्ध्यात्वा-
भावदोषोऽपि न प्रसजति; यस्माद् क्वक्यात् तत्र गौणत्वं प्रतीयते । पदस्य तु मुख्य
एवार्थः, न च पदसंस्कारवेलायां वाक्यार्थोऽपेक्ष्यते ।

महदात्वं इत्यादि । समानाधिकरण आत्त्वपुंवद्भावौ विधीयमानौ व्यधिकरणे न
प्राप्नुतः । तस्माद्व्यधिकरणेऽप्युत्तरपदे घासादौ महदात्त्वस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । उप-
सङ्ख्यानमित्यस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रैदं प्रतिपादनम्—'आन्महतः' इत्यत्रापि 'आत्' इति
योगविभागं करिष्यति, तेन महत्या घासो महाघास इत्यादावात्वं भविष्यतीति । स
चावश्यं योगविभागः कर्तव्यः—अष्टाकपालमित्याद्यर्थम्, सोऽन्यार्थं क्रियमाण एतदर्थोऽपि
भवति । पुंवद्वचनञ्चेत्यादि । घासकरविशिष्टेष्वित्यपेक्ष्यते । पुंवद्भावस्य वचनं
व्याख्यानं कर्तव्यम्, तच्च पूर्वमेव कृतम् ।

धिकरणार्थम् * । महत्या घासः महाघासः । महत्याः करः महाकरः ।
महत्या विशिष्टः महाविशिष्टः ।

* अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यागम् * । अष्टाकपालं चरुं
निर्वपेत् । हविषीति किम् ? अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ।

* गवि च युक्तेऽष्टन उपसंख्यानं कर्तव्यम् * । अष्टागवेन
शकटेन । युक्त इति किम् ? अष्टगवं ब्राह्मणस्य ।

पदमञ्जरी

अष्टाकपालमिति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति तद्वितार्थे समासः, 'संस्कृतं
भक्षाः' इत्यण्, तस्य 'द्विगोः' इति लुक् । अष्टकपालमिति । समाहारे द्विगुः,
पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।

अष्टागवेनेति । अष्टौ गवो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदो बहुव्रीहिः, पूर्वयोर्द्वि-
योरुत्तरपदे द्विगौ 'गोरतद्वितलुकि' इति टच् समासान्तः । तत्र दीर्घत्वेन युक्ता-
र्थसम्प्रत्ययाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः । समाहारद्विगोर्वा साहचर्यादभेदोपचाराद्यु-
क्तार्थे वृत्तिः ।

न्यासः

अष्टनः कपाल इत्यादि । अत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तच्च
प्रतिपादनं पूर्वमेव कृतम् । अष्टाकपालमिति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति 'तद्वितार्थ' इत्यादिना समासः, 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । अष्टकपालं ब्राह्मणस्येति । अष्टानां कपालानां समाहारोऽष्टकपालम्, समाहारे द्विगुः । अत्र पात्रादित्वात् स्त्रियां न भाष्यते । तेन 'द्विगोः' इति ङीबु न भवति ।

गवि च युक्त इत्यादि । गोशब्दे चोत्तरपदे युक्तार्थे गम्यमानेऽष्टशब्दस्यात्वस्य प्रतिपादनं कर्तव्यम् । तच्च प्रतिपादनं पूर्वमेव कृतम् । अष्टागवेन शकटेनेति । अष्टौ गवो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः । युक्तशब्दस्तु गम्यमानत्वाद् वृत्तौ न प्रयुज्यते, यथा दध्योदन इत्यत्रोपसिक्तशब्दः । यदि च बहुव्रीहिरयम्, तदा 'गोरतद्वितलुकि' इति टच् समासान्तो न प्राप्नोति; तत्पुरुषाधिकारात् ? मा भूत् टच्, 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यत्र अभिति योगविभागाद् भविष्यति, यथा—कृष्णभूमः, पद्मनाभ इत्यादौ । अथ वा—अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम्, अष्टागवेन युक्तमष्टागवम् । न चैवं युक्तशब्दस्य प्रयोगः प्रसज्यते; पदैकदेशस्य प्रयोगात्, यथा—सत्यभामा भामा, भीमसेनो भीमः, बलभद्रो बल इति ।

एकादश इत्यत्रापि तत एव योगविभागादात्वं वेदितव्यम् । योगविभागस्य च लिङ्गम्—'प्रागेकादशभ्यः' इति निर्देशः ।

तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्वचष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि, अष्टन् — इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् ।

द्वचष्टन इति किम् ? पञ्चदश । संख्यायामिति किम् ? द्वैमातुरः । आष्टमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम् ? द्वित्राः । द्विदशाः । द्वचशीतिः ॥

पदमञ्जरी

तपकरणं विस्पष्टार्थमिति । न भिन्नकालानां निवृत्त्यर्थम्, अनण्त्वात्, नापि गुणभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणम् ; अभेदकत्वाद् गुणानाम् । आनङ्प्रकरण एवास्मिन्वक्तव्येऽत्र 'आत्' इति वचनं योगविभागार्थम् । तेनाष्टकपालादावात्त्व-सिद्धिः । एवं चैकादशेऽन्यत्राप्यात्त्वं भवति, तथा च 'प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि' इति प्रयोगः ॥

द्वचष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ अत्र संख्यातानुदेशो न भवति । यदि स्याद्, अष्टनोऽशीतौ प्रतिषेधः स्यात्, तथा च तस्य वैयर्थ्यम् । प्रतिषिद्धेऽप्यात्त्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यम् । द्वादश, द्वाविंशतिरित्यादौ समाहारे द्वन्द्वः । 'स नपुंसकम्' इत्येतत्तु न भवति; लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ।

द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति वार्थे 'संख्ययाव्ययासन्न' इति समासः,

न्यासः

तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति । अथ भिन्नकालानां निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? भाव्यमानेनाणा सवर्णानामग्रहणात् । गुणान्तरभिन्नानां तर्हि ग्रहणं कस्मान्न भवति ? गुणानामभेदकत्वात् ॥

द्वचष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ संख्यातानुदेशोऽत्र न भवति । यदि हि स्यादष्टनोऽशीतौ प्रतिषेधः स्यात्, तथा च तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । प्रतिषिद्धे ह्यात्त्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यम् । अल्पात्तरत्वाच्चाशीतिशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये परनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिह्नेन संख्यातानुदेशाभावः सूचितः । द्वादशेति । द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः । अथ वा - द्राम्यामत्रिका दशेति समानाधिकरणाधिकारे 'शकपार्यिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इत्युत्तरपदलोपी तत्पुरुषसमासः । एवं द्वाविंशतिरित्यादावपि वेदितव्यम् ।

द्वैमातुर इति । द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रह्य तद्धितार्थे समासः, ततः 'मातु-

* प्राक् शतादिति वक्तव्यम् * । इह मा भूत् - द्विशतम् ।
द्विसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥

‘त्रि’ इत्येतस्य ‘त्रयस्’ इत्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्य-
शीत्योः । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् ।

‘संख्यायाम्’ इत्येव - त्रैमातुरः ।

‘अबहुव्रीह्यशीत्योः’ इत्येव - त्रिदशाः । त्र्यशीतिः ।

‘प्राक् शतात्’ इत्येव - त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ सङ्ख्यायामुत्तरपदेऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां

पदमञ्जरी

‘बहुव्रीहौ संख्येये डच्’ । द्विर्दश द्विदशाः । सुजर्थे समासः ॥

त्रेस्त्रयः ॥ सन्धिवेलादिषु त्रयोदशशब्दस्य पाठात्सकारान्तोऽयमादेशः ॥

न्यासः

रुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः’ इत्यण् ; उकारश्चान्तादेशः । द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति
विग्रहः ‘सङ्ख्यायाव्यय’ इत्यादिना बहुव्रीहिः, ‘बहुव्रीहौ संख्येये’ इत्यादिना डच् समा-
सान्तः, टिलोपः । द्विदशा इति । पूर्ववद् डच्, बहुव्रीहिः । द्विर्दशेति विग्रहः ।
सुजर्थेऽयं समासः । अत्र हि दशसम्बन्धिन्यावृत्तिर्दशशब्देन लक्ष्यमाणा द्विशब्देन
सङ्ख्यायते । तेन द्वौ दशकवित्ययमर्थो वेदितव्यः । समासः सुजर्थं गमयितुं समर्थ इति
वृत्तौ सुज् न प्रयुज्यते । द्व्यशीतिरिति । पूर्ववद् द्वन्द्वः, उत्तरपदलोपी वा तत्पुरुषः ।

प्राक् शतादित्यादि । शतात् प्राग् या सङ्ख्या तद्वाचिन्युत्तरपदे द्व्यष्टन आत्वं
भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् - ‘विभाषा चत्वारिंशत्’ इत्यत्र
वक्ष्यमाणविभाषाग्रहणं सिंहावलोकितन्यायेनेहाप्युपतिष्ठते, सा च व्यवस्थितविभाषा ।
तेन प्राक् शताद् या सङ्ख्या तद्वाचिन्युत्तरपदे भविष्यति । शतादिवाचिनि तु न
भविष्यति । एवमुत्तरयोरपि योगयोः प्राक्शतात् कार्यं भवतीति वेदितव्यम् ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ‘त्रयः’ इति सकारान्तोऽयमादेशः । कुत एतत् ? सन्धिवेलादिषु
त्रयोदशीशब्दपाठात् । अकारान्ते हि सति त्रयदशीति पाठः स्यात् । त्रयोदश,
त्रयोविंशतिरिति । ‘ससजुषो रुः’ इति क्त्वम्, ‘इशि च’ इत्युत्वम्, ‘आद्गुणः’ ।
त्रिर्दश इति पूर्ववत् सुजर्थे बहुव्रीहिः, डच् समासान्तः ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ सर्वग्रहणं द्व्यष्टनोरपि यथा स्यादित्येव-

द्व्यष्टन्, त्रि — इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत्, त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत्, अष्टापञ्चाशत् ।

सर्वेषाम्^१ ग्रहणं त्रयाणामपि यथा स्यात्^२ ।

प्राक् शतादित्येव — द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्णालासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य 'हृत्' इत्ययमादेशो भवति लेखं, यत्, अण्, लास — इत्येतेषु परतः । हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । यत् — हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । अण् — हृदयस्येदं हार्दम् । लास — हृदयस्य लासो हृल्लासः ।

'लेख' इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते । घञि तु — हृदयस्य लेखो हृदयलेखः ।

पदमञ्जरी

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ सर्वेषां ग्रहणमित्यादि । असति हि तस्मिन् अनन्तरस्य 'त्रैत्रयः' इत्यस्यैव विकल्पः स्यात् ॥

हृदस्य हृल्लेखयदण्णालासेषु ॥ अणन्तस्य ग्रहणमिष्यत इति । व्याख्यानात् ।

न्यासः

मर्थम् ; इतरथा हि 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति त्रैरेव स्यात् । मण्डूक-प्लुतिन्यायेन द्व्यष्टन् इत्येतदपीहानुवर्तिष्यते, ततोऽयमदोष इति चेत् ? एवं तर्हि विस्पष्टार्थं सर्वग्रहणमिति ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्णालासेषु ॥ • हृल्लेख इति । 'कर्मण्यण् । हृद्य इति । 'प्राग्विताद् यत्' । हार्दमिति । 'तस्येदम्' इति प्राग्दीव्यतोऽण् । हृल्लास इति । लसन् लासः, भावे घञ् । 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इति षष्ठीसमासः ।

लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिति । एतच्च कात्यायनप्रभृतीनां प्रमाणभूतानां वचनाद् विज्ञायते । कात्यायनेनोक्तं यत् — 'अण्ग्रहणे स्वरूपग्रहणं द्रष्टव्यम्, कुतः ? लेख-ग्रहणात्' इति । भाष्यकृताप्युक्तम् — 'सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे स्वरूपग्रहणं द्रष्टव्यम्, कुतः ? लेखग्रहणात्' इति । एतच्च वचनद्वयं कथमुपपद्यते ? यदि लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणं भवति, नान्यथा । अथ घञन्तस्यापि लेखशब्दस्य ग्रहणं कस्मान्न

१. 'अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत्, द्वापञ्चाशत्' — इत्यधिकः पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

२-२. पाठोऽयं मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

एतदेव लेखग्रहणं ज्ञापकम् — उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यज्जरोरोगेषु ॥ ५१ ॥

शोक, ष्यञ्, रोग — इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा 'हृत्' इत्ययमादेशो भवति । हृच्छोकः, हृदयशोकः । ष्यञ् — सौहार्दम्, सौहृदयम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । हृदादेशपक्षे 'हृद्भ्रगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । रोगे — हृद्रोगः, हृदयरोगः ।

हृदयशब्देन समानार्थो हृत्-शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य 'पद' इत्ययमादेशो भवति आजि, आति, ग, उपहत् — इत्येतेषूत्तरपदेषु । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पादाभ्यामततीति पदातिः । 'अज्यतिभ्यां पादे च' इत्यौणादिक इणप्रत्ययः । 'तत्राजेर्वीभावो न पदमञ्जरी

अत्र व्यावर्त्य दर्शयति—अजि त्विति । यदा चाणन्तस्य ग्रहणं न घञन्तस्य, तदा लेखग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपद्यते ॥

वा शोकष्यज्जरोरोगेषु ॥ हृदयशब्देनेत्यादि । यदुक्तं तत्रानुमन्यन्ते; अत एव विकल्पविधानात्, 'पद्मोमासहृत्' इत्यत्र हृदादेशविधानाच्च ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ आकारान्तोऽयमादेशोऽविभक्तिकः । अज्यति-
न्यासः

विज्ञायते ? इत्याह—अजि त्वित्यादि । एतदेवेत्यादि । अणग्रहणादेव तदन्तस्य लेख-
शब्दस्य ग्रहणे सिद्धे तस्य पृथग्रहणं क्रियमाणमेतज् ज्ञापयति — उत्तरपदाधिकारे प्रत्यय
ग्रहणे तदन्तं न गृह्यत इति । तेनेह यदणग्रहणे धरूपादिसूत्रे च घादिप्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रं
गृह्यते, न तदन्तविधिरिति भावः ॥

वा शोकष्यज्जरोरोगेषु ॥ सौहार्दमिति । शोभनं हृदयमस्येति बहुव्रीहिः । ततः
ष्यञ् ।

हृदयशब्देनेत्यादि । हृदयशब्देनेह समानार्थे हृच्छब्दे सति यदा हृच्छब्दस्य
प्रयोगस्तदा हृच्छोक इति भविष्यति, यदा हृदयशब्दस्य तदा हृदयशोक इति, ततश्च
तेनैव प्रकृत्यन्तरेण सिद्धे विकल्पविधानमिदं न कर्तव्यम् । एतत् क्रियते तु प्रपञ्चार्थम् ।
स एव सिद्धप्रयोगोऽनेन सूत्रेण कथ्यत इति ॥

भवति, अत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छतीति पदगः । पादेनोप-
हृतः पदोपहृतः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः, तस्य स्थाने पदादेश
उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते । तेन पदोपहृत इति 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं भवति । पदाजिः, पदातिः,
पदगः — इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पदमञ्जरी

भ्यामिति । 'अज गतिक्षेपणयोः', 'अत सातत्यगमने' । पदग इति । 'ङप्रकरणे-
ऽन्यत्रापि दृश्यते' इति ङः । उपदेश एवेति । समससन्क्रियानन्तरमेव प्रागेव
समासस्य प्राप्तस्वरादित्यर्थः । अन्तोदात्तो निपात्यत इति । अन्यथाऽऽन्तर्यत
आद्युदात्तः स्यात् । तेनेत्यादिना अन्तोदात्तनिपातनस्य प्रयोजनमाह । पदाजि-
रित्यादिनोपदेशग्रहणस्य । यदि कृत्स्वरे कृते सत्युत्तरकाले पदशब्दोऽन्तोदात्त
आदेशः स्यात्, तदा सतिशिष्टत्वात्तेन कृत्स्वरो बाध्यते । उपदेश एव त्वन्तो-
दात्तादेशे कृत्स्वरो भवति । न चान्तोदात्तनिपातनस्य वैयर्थ्यम् ;
पदोपहृत इत्यत्र श्रूयमाणत्वादिति पिण्डार्थः ॥

न्यासः

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ पदाजिरिति । 'अज गतिक्षेपणयोः' । पदा-
तिरिति । 'अत सातत्यगमने' । अन्यतिभ्याञ्च पादे च' इत्यौणादिक इणप्रत्यय
इति । अत्र 'जनिषिभ्यामिण्' इत्यत इणग्रहणानुवृत्तेः । यदौणादिक इण् प्रत्ययः, एवं
सति तत्र 'अजेर्व्यञ्जगोः' इति वीभावः कस्मान्न भवति ? इत्याह—तत्रेत्यादि । पदग
इति । 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपार' इत्यादौ सूत्रे 'ङप्रकरणेऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वक्तव्य-
मित्युक्तम् । तेन पादशब्देऽप्युपपन्ने गमेर्ङप्रत्ययः । पदोपहृत इति । 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' इति समासः, पूर्वत्र तूपपदसमासः । अकारान्तोऽयमादेशः । प्रथमायाश्च लुक्
कृत्वा निर्देशः । पादशब्दोऽयमित्यादि । 'कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तत्वे
प्राप्ते पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं विधीयते, ततश्च तस्य स्थाने पदादेशो विधीय-
मान आन्तरतभ्यादाद्युदात्त एव स्यात्, अन्तोदात्तश्चेष्यते । तस्मादन्तोदात्तो
निपात्यते उपदेशावस्थायामेव । तेनेत्यादिनान्तोदात्तनिपातनस्य फलं दर्शयति ।
पदाजिः, पदातिरित्यादिनाऽप्युपदेशग्रहणस्य । यदि 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति
प्रकृतिस्वरे कृते पदशब्दस्यान्तोदात्तत्वं निपात्यते, तदा तस्य सतिशिष्टत्वं स्यात्, ततश्च
पदाजिः, पदातिः, पदग इत्येषु कृत्स्वरो बाध्यते; सतिशिष्टस्वरस्य बलीयत्त्वात् । उप-
देशावस्थायां त्वन्तोदात्तत्वनिपातने कृत्स्वर एव सतिशिष्टो भवति । अतस्तेन समा-
सस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति, न पदशब्दस्य ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । पद्याः कण्ठकाः ।

अतदर्थ इति किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम् ।

* पद्मावे इके चरतावुपसङ्ख्यानम् * । पादाभ्यां चरति पदिकः । 'पर्पादिभ्यः ष्टन्' इति पादशब्दात् ष्टन्प्रत्ययः ।

शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिहेष्यते, तेन 'पण-पादमाषशताद्यद्' इत्यत्र पदादेशो न भवति । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् ॥

पदमञ्जरी

पद्यत्यतदर्थे ॥ इके चरताविति । चरत्यर्थे इक् प्रत्ययः कृतप्रत्ययस्तत्रेत्यर्थः । एतद्वार्त्तिकदर्शनात्पर्पादिषु 'पादः पच्च' इति पठितम् ।

शरीरावयवस्येति । व्याख्यानमत्र शरणम् । अपर आह—पूर्वत्र तावच्छरीरावयवस्य ग्रहणम्, तस्यैवाज्यादिषु करणत्वसम्भवात्; इहापि स एवानुवर्तते । 'ऋचः शे' इत्यत्र ऋग्विषये शरीरावयवस्यासम्भवाच्चतुर्थभागवचनस्य ग्रहणमिति । तेनेत्यादि । 'पणपादमाषशतात्' इत्यत्र हि परिमाणवचनैः पणादिभिः साहचर्यात्परिमाणस्य पादस्य ग्रहणम्, न शरीरावयवस्य । द्विपाद्यमिति । 'तेन न्यासः

पद्यत्यतदर्थे ॥ पद्या इति । 'विध्यत्यधनुषा' इति यत् ।

पाद्यमिति । पादशब्दात् तादर्थ्यं यत् इत्यनुवर्तमाने 'पादार्थाभ्याञ्च' इति यत् ।

पद्मावे इत्यादि । पद्मावे कर्तव्येऽस्मिन्प्रत्यये य इक् तस्मिन् कृते पद्मावस्योप-सङ्ख्यानम् = प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—पदिति योगविभागात् सिद्धमिति । पर्पादिष्वेव 'पादः पच्च' इति पाठात् सिद्धमिति वा ।

शरीरावयवस्येत्यादि । कुतः पुनरेतज्ज्ञम्यते ? केचिदाहुः—व्याख्यानादयमर्थः प्रतिपत्तव्य इति । अन्ये त्वाहुः—पूर्वसूत्रे सामर्थ्याच्छरीरावयवस्य पादशब्दस्य ग्रहणम् । तत्राज्यातिप्रभृतीनि त्रीण्युत्तरपदानि गमनार्थानि, चतुर्थं तु इननार्थम् । तेषु गमनादिषु प्राण्यङ्गस्यैव पादशब्दस्य करणभावः सम्भवति, नेतरस्य । तस्मात् तत्र प्राण्यङ्गवाचिनः पादशब्दस्य ग्रहणम्, इहापि तदेवानुवर्तते इति युक्तम्—शरीरावयवस्य ग्रहणमिति । यद्येवम्, तदा 'ऋचः शे' इत्यत्रापि शरीरावयवस्य ग्रहणं स्यात् ? नैष दोषः; ऋक्सम्बन्धिनः शरीरावयववचनस्यासम्भवात् । चतुर्थभागवचनैः पादशब्दोऽत्र ग्रहीष्यते । तेनेत्यादि । यत एवं शरीरावयववचनपादशब्दस्येह ग्रहणम्, तेन 'पणपादमाष' इत्यादौ सूत्रे यः पादशब्दस्तस्य न पदादेशो भवति; न ह्यसौ शरीरावयववचनः, किं

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम, काषिन्, हति — इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति । हिम — पद्धिमम् । काषिन् — अथ पत्काषिणो यान्ति । हति — पद्धतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋक्सम्बन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो गायत्रीं शंसति । पादं पादं शंसतीति 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस्प्रत्ययः ।

ऋच इति किम् ? पादशः कार्षापिणं ददातीति ॥

पदमञ्जरी

क्रीतम्' इत्यत्रार्थे यत्प्रत्ययः । इदमप्यत्र शक्यं वक्तुम्—पादेन यद्विशेष्यते, पादस्य यो यत्, कश्च पादस्य यत् ? यस्ततो विहितः; द्विपाद्यमित्यत्र तु पाद-शब्दान्ताद् द्विगोर्यद्विहित इति ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ पादस्य हिमं शीतं पद्धिमम् । पादौ कषन्तीति पत्का-षिणः = पादचारिणः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । पादाभ्यां हन्यत इति पद्धतिः ॥

ऋचः शे ॥ शे इति शस्प्रत्ययस्येदमेकदेशानुकरणम्, अन्यस्य शशब्दस्या-सम्भवात् । ननु च सम्भवत्ययम्, पादे शेते 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्— पादश इति । नास्त्यस्य सम्भवः; न हि ऋक्पादे कश्चच्छेते । यच्च लोमादिभ्यः

व्यासः

तर्हि ? परिमाणवचनः । कुत एतत् ? पणादिभिः परिमाणवचनैः साहचर्यात् । द्विपा-द्यम्, त्रिपाद्यमिति । 'तेन क्रीतम्' इत्यर्थे यत्प्रत्ययः ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ पद्धिममिति । षष्ठीसमासः । पत्काषिण इति । 'सुप्य-जातौ णिनिस्तच्छील्ये' इति णिनिः, उपपदसमासः । पद्धतिरिति । पादाभ्यां हन्यत इति पद्धतिः । किन्नन्तेन हतिशब्देन 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः ॥

ऋचः शे ॥ शे इति तद्धितस्य शस्प्रत्ययस्यावयवभूतो यः शशब्दस्तस्यैह ग्रह-णम्; अन्यस्य ऋक्पादात् परस्यासम्भवात् । ननु च पादे शेते इति 'अधिकरणे शेतेः' इत्यचि कृते पादश इत्यत्र शङ्खसम्बन्धी शशब्दः सम्भवति ? नैतदस्ति; न हि ऋक्पाद उपपदे शेतेर्धातोरचा भवितव्यम्; तत्र तु शयनासम्भवात्, अनभिधानाद्वा । योऽपि 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इति शो विधयीते, सोऽपि नैव ऋक्पादात् परः सम्भवति; तन्नानभिधानात् । लोमादिषु तस्यापाठान्च ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष, मिश्र, शब्द — इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा 'पद' इत्ययमादेशो भवति । पदघोषः, पादघोषः । पन्मिश्रः, पादमिश्रः । पच्छब्दः, पादशब्दः ।

* निष्के चेति वक्तव्यम् * । पन्निष्कः, पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये 'उद' — इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः । उदमेघो नाम यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्य औदवाहिः पुत्रः ।

संज्ञायामिति किम् ? उदकगिरिः ।

पदमञ्जरी

शः, तस्याप्यसम्भव एव; लोमादिषु पादशब्दस्याभावात् ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ पन्निष्क इति । निष्कशब्दः सुवर्णजातिवचनः, पादशब्दः परिमाणवचनः, कर्मधारयः समासः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ उदमेघ इति । षष्ठीसमासः, सादृश्यात्पुरुषस्य संज्ञा, पितुरप्रसिद्धत्वात्पुत्रेण व्यपदेशः । उदकं वहतीति 'कर्मण्यण्' — उदवाहः ।

न्यासः

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ घोषशब्दशब्दाभ्यां षष्ठीसमासः, मिश्रशब्दे च 'पूर्वसदृश' इत्यादिना तृतीयासमासः ।

निष्के चेति वक्तव्यमिति । निष्कशब्दे चोत्तरपदे पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् — 'हिमकाषिहतिषु च' इत्यतश्चकारोऽत्रानुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । अथ वा — सूत्रे 'वा' इति योगविभागः क्रियते, तेन निष्के चोत्तरपदे भविष्यतीति ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ उदमेघो नाम यस्यौदमेघिः पुत्र इति । पितुरप्रसिद्धत्वादुदमेघस्य तदपत्येन समाख्यातुं यस्यौदमेघिः पुत्र इत्युक्तम् । एतेन यस्यौदमेघिरपत्यं स उदमेघो वेदितव्यमिति दर्शयति । एवम् — उदवाहो नाम यस्यौदवाहिः पुत्र इत्यत्रापि वेदितव्यम् । उदमेघ इति षष्ठीसमासः, उदकपूर्णे वा मेघः — शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः, उदकं वहतीति उदवाहः — 'कर्मण्यण्' ।

वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् — इहापि स एव चकारोऽनुवर्तते अनुक्तसमुच्चयार्थः, न चान्यत् समुच्चेतव्यमस्तीति । उदभावमेवासावुदकशब्दस्य

ॐ संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम् ॐ । लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं, वास, वाहन, धि — इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य 'उद' इत्ययमादेशो भवति । उदपेषं पिनष्टि । 'स्नेहने पिषः' इति णमुल् । वास — उदकस्य वास उदवासः । वाहन — उदकस्य वाहन उदवाहनः । धि — उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

पदमञ्जरी

क्षीरोद इति बहुव्रीहिः । अत्र केचिदाहुः— उदकशब्देन समानार्थं उदशब्दोऽस्ति, तथा च संज्ञायामपि प्रयुज्यते— अप्रसन्नोद इति । इदं वचनं संज्ञायामुदकशब्दस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । एवं तु वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात् ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ असंज्ञार्थमिदम् । उदधिरिति । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । घटादिरत्रोदधिः; समुद्रे पूर्वैर्णैव सिद्धेः ॥

न्यासः

संज्ञायां समुच्चिनोति । तत्र कस्य समुच्चिनोति ? यस्य न प्राप्नोति । कस्य न प्राप्नोति ? उत्तरपदभूतस्य । तेन संज्ञायामुत्तरपदस्याप्युदकशब्दस्योद इत्ययमादेशो भवति । लोहितोदः, क्षीरोद इति बहुव्रीहिः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ उदपेषुमिति । 'पिष्ट सञ्चूर्णने' । उदधिरिति । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ।

असंज्ञार्थमिदं वचनम्; तेनोदधिरिति घटादिरह वेदितव्यः, न समुद्रः; तत्र पूर्वैर्णैव सिद्धत्वात्— उदधिशब्दः समुद्रस्य संज्ञेति कृत्वा ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ यद्येकशब्दः सङ्ख्यावचन इह गृह्यते, तदानर्थकं तस्य ग्रहणं स्यात् । न हि क्वचित् द्वौ बहवो वा हल् आदिभूताः सम्भवन्ति, यद्वयवच्छेदार्थमेकग्रहणं क्रियते । तस्मादसहायवचनोऽयमेकशब्दः । एवमपि यः कश्चिद्विशिष्ट एकोऽसहायो हल् आदिर्यस्य तदेकहलाद्युत्तरपदं गृह्यते, तदोदकस्थानमित्यत्रापि स्यात् । अत्रापि हि सकारोऽसहाय एव एकहल् । यद्यनेके वर्णा युगपदुच्चार्येरन्, उच्चारिता वा वर्णा न प्रञ्चसेरन्, तदा ससहायस्यापि स्यादादित्वम् । न चैवम्; यतो वर्णा न युगपदुच्चार्यन्ते, ते चोच्चारितप्रध्वंसिनः । तस्मान्नास्त्येव क्वचित् किञ्चिदनेकहलादित्वं यद्वयवच्छेदार्थमेकहलादावित्युच्यते । उक्तञ्चेदम् । अतोऽस्मादेव वचनाद्

काशि० ५ : १७

एकह्लादाविति किम् ? उदकस्थालम् । पूरयितव्य इति किम् ?
उदकपर्वतः ॥

पदमञ्जरी

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहूषु च ॥ द्रवद्रव्यसंयुक्ताः सक्तवः =
न्यासः

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थ

मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाह — इत्येतेषूत्तरपदेषूदकस्य 'उद' इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थ उदमन्थः, उदकमन्थः । ओदन — उदकेनोदनः उदौदनः, उदकौदनः । सक्तु — उदकेन सक्तुः उदसक्तुः, उदकसक्तुः । बिन्दु — उदकस्य बिन्दुः उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः । वज्र — उदकस्य वज्रः उदवज्रः, उदकवज्रः । भार — उदकं बिभ्रतीति उदभारः, उदकभारः । हार — उदकं हरतीति उदहारः, उदकहारः । वीवध — उदकस्य वीवधः उदवीवधः, उदकवीवधः । गाह — उदकं गाहत इति उदगाहः, उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् । ग्रामणिपुत्रः, ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः, ब्रह्मबन्धूपुत्रः ।

इक इति किम् ? खट्वापादः । मालापादः । अङ्य इति किम् ? गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ।

पदमञ्जरी

मन्थः । उदकेन मन्थ इति । तृतीयेति योगविभागात्समासः । अथ तु मथ्यत इति क्रियाशब्दः, तदा 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः, सक्त्वोदनाभ्याम् 'अन्नेन व्यञ्जनम्' इति, बिन्दुवज्रवीवधैः षष्ठीति भारहारगाहैः कर्मण्यणन्तैः 'उपपदमतिङ्' इति समासः; उदकस्य वज्रं क्रूरम्, यदपां क्रूरमिति दर्शनात् । अन्येऽपि यथासम्भवं समासा भवन्त्येव—उदकं वज्रमिव भिन्दानो हृदयमसाहिनोदवज्रः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ग्रामणिपुत्र इति । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना किप्, 'अग्रग्रामाभ्यान्नयतेः' इति णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । गार्ग्यशब्दाद् न्यासः

इत्युच्यते । तत्र मन्थशब्दोऽयं यद्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, तदोदकेन मन्थ इति 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः । अथ व्युत्पाद्यते—मथ्यत इति मन्थः, तदा 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । सक्त्वोदनाभ्याम् 'अन्नेन व्यञ्जनम्' इति समासः । बिन्दुवज्रवीवधैः षष्ठीति भारहारगाहैरणन्तैः 'उपपदमतिङ्' इति ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ग्रामणिपुत्र इति । ग्रामं नयतीति 'सत्सूद्विष'

गालवग्रहणं पूजार्थम्, 'अन्यतरस्याम्' इति हि वतंते ।

व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति — कारीषगन्धीपुत्र इति ।

इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च न भवति — श्रीकुलम्, भ्रूकुलम् । काण्डीभूतम्, वृषलीभूतम् ।

भ्रुकुंसादीनां तु भवत्येव — भ्रुकुंसः, भ्रुकुटिः ।

अपर आह — * भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् * । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः ॥

पदमञ्जरी

'यञश्च' इति ङीप्, 'यस्येति च', 'ह्रस्वस्तद्धितस्य' ।

कारीषगन्धीपुत्र इति । 'व्यङ्ः संप्रसारणम्' 'संप्रसारणस्य' इति दीर्घः ।

कारङ्गीभूतमिति । 'ऊर्यादिच्चिडाश्च' इति निपातसंज्ञायामव्ययत्वम् । स्त्री-वेषधारी नर्तकः पुरुषः = भ्रुकुंसः ।

इहालाबुकर्कन्धुजम्बुफलमिति फलशब्द उत्तरपदे जम्ब्वा ह्रस्वत्वम्, द्वन्द्वे जम्ब्वामुत्तरपदे कर्कन्ध्वा ह्रस्वत्वम् ; अलाब्वास्तु न प्राप्नोति, कर्कन्ध्वा अनुत्तरपदत्वात् ? एवं तद्वैवं विग्रहः करिष्यते—अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्ध्वौ, ते च जम्बूश्च अलाबुकर्कन्धुजम्ब्वः, तासां फलमलाबुकर्कन्धुजम्बुफलमिति, एवमपि जम्ब्वाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति । एवं कर्कन्धुजम्ब्वोरपि द्वन्द्वे द्रष्टव्यम् । जम्बुशब्दो राजदन्तादिषु द्रष्टव्यः ॥

न्यासः

इत्यादिना क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याश्च नयतेः' इति णत्वम् । गार्गीपुत्र इति । 'यञश्च' इति गार्ग्यशब्दान् ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारस्य लोपः, 'ह्रस्वस्तद्धितस्य' इति यकारस्य च ।

अथ विकल्पार्थमेव गालवग्रहणं कस्मान्न भवति ? इत्याह—अन्यतरस्यामित्यादि ।

कारीषगन्धीपुत्र इति । कारीषगन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः, 'व्यङ्ः सम्प्रसारणम्' इत्यादिना सम्प्रसारणम्, 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम्, 'ह्रस्वः' सम्प्रसारणस्य इति दीर्घः ।

इयङुवङ्भाविनामित्यादि । इयङुवङौ भाविनौ येषां ते तथोच्यन्ते । 'श्रीकुलमिति । इयङ्भाविन उदाहरणम् । भ्रूकुलमिति । उवङ्भाविनश्च । काण्डीभूतम्, वृषलीभूतमिति । अव्ययानाम् । काण्डवृषलशब्दाभ्याम् 'अभूततद्भावे' इत्यादिना च्चिः, 'अस्य च्वौः' इतीत्वम् ।

भ्रुकुंस इति । भ्रूश्चासौ कुंसश्चेति विशेषणसमासः । एवं भ्रुकुटिरित्यत्रापि ।

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगत-
मेकरूप्यम् । एकमयम् । एकस्या भाव एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे —
एकस्याः क्षीरम् एकक्षीरम् । एकदुग्धम् ।

लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति । अत्र हि

पदमञ्जरी

एक तद्धिते च ॥ 'एक' इत्यविभक्तिको निर्देशः; समानाधिकरणे हि स्त्रियाः
पुंवद्भावेनैव सिद्धत्वात् । व्यधिकरणार्थमिदम् । एकत्वमिति । असहायादि-
वचनोऽयमेकशब्दः । संख्यावचनस्य तु 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवद्भावेनैव
सिद्धम् । किं पुनः कारणं स्त्रीलिङ्ग एवोदाह्रियते, न पुनर्यथाश्रुतः पुंलिङ्गो नपुंस-
कलिङ्गो वेति ? तत्राह—लिङ्गविशिष्टस्येति । स्त्रीलिङ्गस्यैव ह्रस्वविधानमर्थवद्
भवति, नेतरस्य; तस्य स्वत एव ह्रस्वान्तत्वात् । ननु चास्तु स्वत एवान्तो ह्रस्वः,
यस्त्वसावादिरेकारः, तदर्थमितरस्यापि ग्रहणमर्थवत् ? अत आह—अचति ।
स्यादेतदेवम्, यदि गृह्यमाणेनैकशब्देन 'अचश्च' इत्युपस्थापितोऽन्विशेष्येत—
एकशब्दस्य योऽच यत्र कुत्र स्थित इति, इह तूपस्थापितेनात्र गृह्यमाण एक-

न्यासः

वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पृषोदरादित्वाद् भ्रकुंसादीनामकारो
भविष्यतीति ॥

एक तद्धिते च ॥ एकरूप्यमिति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' इति रूप्यः ।
एकमयमिति । 'मयट् च' इति मयट् । एकत्वम्, एकतेति । 'तस्य भावस्त्वतलौ'
इति त्वतलौ । यदैकशब्दः संख्यापरो भवति तदैतदुदाहरणम् । यदा संख्येयपरो भवति,
तदा 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । ननु च गुणमुक्तवान् गुणवचनः,
यश्च गुणमात्रमभिधाय तद्विशष्टं द्रव्यमाह स गुणवचनो भवति । तद्यथा—कृष्णः
पटः, शुक्लः पट इति; अयं पुनरेकशब्दो न कचिदपि द्रव्यव्यतिरिक्तं गुणमाह, सर्वदा
संख्येये द्रव्ये वर्तत इति कृत्वा, तत् कुतोऽस्य पुंवद्भावः ? अयुक्तमिदमभिधीयते;
तथा हि—प्रसिद्धिमाश्रित्यैकादयः संख्येयवचना इत्युच्यन्ते, न त्वेषां संख्याने वृत्ति-
र्नाभ्युपेयति । तथा हि—'द्रव्येकयोर्द्विवचनैवचने' इत्यत्र त्वेकशब्दः संख्यायामेव
प्रयुक्तो न संख्येये द्रव्ये ।

लिङ्गविशिष्टस्येत्यादि । पुंलिङ्गो य एकशब्दः स स्वभावत एव ह्रस्वान्त इति
न तद्ग्रहणं प्रयोजयति, अपि तु स्त्रीलिङ्गविशिष्टस्यैव । तस्यैव हि ह्रस्वत्वं विधीयमान-
मर्थवद् भवति । ननु नैतस्याप्येकशब्दस्य य एकारस्तस्य ह्रस्वत्वं विधीयमानमर्थवद्भवति,

गृह्यमाणमत्र विशेष्यते, न पुनरच् गृह्यमाणेनेति ॥

इथापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

इचन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । इचन्तस्य संज्ञायाम्—रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, भरणिपुत्रः । न च भवति—नान्दीकरः, नान्दीघोषः, नान्दीविशालः । इचन्तस्य छन्दसि—कुमारिदा^१, उर्विदा^१ । न च भवति—फाल्गुनीपौर्णमासी, जगतीच्छन्दः ।

पदमञ्जरी

शब्दो विशेष्यते—एकस्य ह्रस्वो भवति । किंविशिष्टस्य अचः ? अजन्तस्येति । तत्र 'अलोन्त्यस्य' इत्यन्तरस्य ह्रस्वेन भाव्यम्, तच्च टाबन्तस्यैवार्थवत्, नेतरस्य । इतिकरणो हेतौ ॥

इथापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ बहुलग्रहणात्कचिदुत्तरपदेऽपि भवति—अनुगायन्ति नयो गभिणय इति । एवं कृत्वा फाल्गुनीपौर्णमासीति प्रत्युदादाहरणोपपत्तिः, कर्मधारये पुंवद्भावः प्राप्नोति ।

न्यासः

तत् किमुच्यते लिङ्गविशिष्टस्यैकशब्दस्य ग्रहणं प्रयोजयति ? इत्याह—अचा गृह्यमाणमित्यादि । विशेषविशेष्यभावं प्रति कामचारः । तथा ह्युक्तम्—विशेषणविशेष्यभावयोर्यथेष्टत्वादिति । तत्र यदि गृह्यमाणेनैकशब्देनाञ् विशिष्यते—एकाशब्दस्य योऽजिति, तदैकसम्बन्धिन एकारस्य ह्रस्वत्वं विधीयमानमर्थवद्भवति । पुंलिङ्गस्याप्येकशब्दस्य ग्रहणं प्रयोजयति । न चात्र गृह्यमाणेनाञ् विशिष्यते; एकारस्य ह्रस्वस्यानिष्टत्वात् । न ह्यनिष्टार्था शास्त्रे प्रकृतिर्हृक्ता, तस्मादचा गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र विशिष्यते । तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् । एकशब्दस्य ह्रस्वो भवति, किंविशिष्टस्याचः ? अजन्तस्येत्यर्थः । तत्रालोऽन्त्यस्यैव ह्रस्वत्वेन भवितव्यम्, तच्च टाबन्तस्यैव सार्थकम्, न पुंलिङ्गस्य; न हि ह्रस्वस्यैव ह्रस्वे विधीयमाने कश्चिदर्थः सिध्यति । इतिकरणो हेतौ । यत एवाचा गृह्यमाण एकशब्दोऽत्र विशिष्यते, तेन लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दस्य प्रयोजयति ॥

इथापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ रेवतिपुत्र इति षष्ठीसमासः । एवं रोहिणिपुत्र इत्यादावपि । कुमारी ददातीति कुमारिदा । उर्वी ददातीति उर्विदा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । फाल्गुनीत्यादि । फाल्गुनी चासौ पौर्णमासी चेति फाल्गुनीपौर्णमासी, 'विशेषणम्' इत्यादिना समासः । एवं जगतीच्छन्द इत्यत्रापि ।

१-१. 'कुमारिदारा, प्रदर्विदा' इति मुद्रितः पाठः ।

आबन्तस्य संज्ञायाम्— शिलवहम्, शिलप्रस्थम् । न च भवति —
लोमकागृहम् । लोमकाषण्डम् । आबन्तस्य छन्दसि — अजक्षीरेण
जुहोति, ऊर्णमृदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न च भवति — ऊर्णासूत्रेण
कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो ङ्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदजाया भावः
अजत्वम् । अजात्वम् । तद्रोहिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् ।
संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकेषीकामालानां चित, तूल, भारिन् — इत्येतेषूत्तरपदेषु यथा-
संख्यं ह्रस्वो भवति । इष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मालभारिणी
कन्या ।

पदमञ्जरी

ऊर्णमृदा इति । ऊर्णावन् मृदीयसीति यावत्, छान्दस ईयसीशब्दस्याकारः ।
तैत्तिरीयास्तु दीर्घमधीयते—ऊर्णमृदसं चास्तृणामीति ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ इष्टकचितमिति । 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' इति समासः । इषीकतूलमिति । षष्ठीसमासः । मालाम्बिभर्तीति माल-
भारिणी, 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । प्रायेण तु हरतिमधीयते, प्रयोगस्तु बिभर्तेः,
मल्लिका मालभारिण्य इति ।

न्यासः

शिलवहम्, शिलप्रस्थमिति । शिलाशब्दस्य वहप्रस्थशब्दाभ्याम् 'षष्ठी' इत्यनेन
समासः । लोमकागृहम्, लोमकाषण्डमिति । अत्रापि लोमकाशब्दस्य गृहषण्डशब्दा-
भ्याम् । अजक्षीरेणेति । अत्राप्यजाशब्दस्य क्षीरशब्देन । ऊर्णमृदिति । ऊर्णासहिता
मृद् ऊर्णमृद् । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः ॥

त्वे च ॥ संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्तीति । एवकारेण
संज्ञाया व्यञ्छेदः क्रियते । न हि त्वप्रत्यये ङ्यापोर्बहुलत्वे कृते कस्यचित् संज्ञा गम्यते ।
तेन संज्ञायामसम्भवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ इष्टकचितमिति । 'कर्तृकरणे' इत्यादिना
समासः । इषीकतूलमिति षष्ठीसमासः । मालभारिणीति । मालां भर्तुं शीलमस्या इति
ताच्छील्ये णिनिः, 'उपपदमतिङ्' इति समासः ।

इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्वेषुकचितम् । मुखे-
षीकतूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्ते उत्तरपदेऽनव्यस्य ह्रस्वो भवति । कालिम्मन्या । हरि-
णिम्मन्या । मुमा ह्रस्वो न बाध्यते; अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं
स्यात् ।

पदमञ्जरी

इष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति । यथा तु भवति, तथा अलु-
क्प्रकरण एवोक्तम् ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ इह ह्रस्वश्रुत्या 'अचः' इत्युपस्थाप्यते । तत्र यदि पूर्व-
पदेनाज्विशेष्येत पूर्वपदस्याचो ह्रस्वो भवति यत्र तत्र स्थितस्येति, ततो बाङ्मन्य
इत्यादावपि प्राप्नोति; तस्मादचा पूर्वपदं विशेष्यते—अजन्तस्य पूर्वपदस्येति । तत्र
कालिम्मन्येत्यादावपि मुमि कृतेऽजन्तत्वाभावाद् ह्रस्वाभाव इत्यत आह—मुमा
ह्रस्वो न बाध्यत इति । कुतः ? इत्यत आह—अन्यथा हीति । उच्यते चेदम्—
अजन्तस्य ह्रस्व इति, यदि पूर्वं मुम् स्याद्वचनमिदमनर्थकं स्यात् । तस्मान्मुमा

न्यासः

इष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति । बहुलग्रहणानुवृत्तेरित्यभिप्रायः ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ कालिम्मन्या, हरिणिम्मन्येति । कालीमात्मानं मन्यते,
हरिणीमात्मानं मन्यत इति 'आत्ममाने खश्च' इति खश्, दिवादित्वाच्छयन्, अनेन
ह्रस्वत्वम्, उत्तरसूत्रेण मुम् । इहाजन्तस्य ह्रस्वत्वमभ्युपगम्यम्; अन्यथा बाङ्मन्य इत्य-
त्रापि स्यात् । अजन्तस्य ह्रस्वविधाने सति परत्वात् मुमि कृतेऽजन्तत्वाद् ह्रस्वो न प्राप्नो-
तीति यो मन्येत, तं प्रत्याह—मुमा ह्रस्वो न बाध्यत इति । अत्रैव हेतुमाह—अन्यथा
हीत्यादि । ह्रस्वः शिष्यते = विधीयते येन तद् ह्रस्वशासनम् 'खित्यनव्ययस्य' इत्येतद्
वचनम् । यदि हि मुमा ह्रस्वो बाध्येत, ततो ह्रस्वशासनमिदमनवकाशं स्यात्; ततस्तस्या-
नर्थक्यमेव स्यात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति मुमा ह्रस्वो न बाध्यते । तेन विरोधा-
भावादुभयं भवति—ह्रस्वः, मुम् च । कथं पुनर्मुमा ह्रस्वस्य बाधा शङ्किता ? कथं वा
ह्रस्वशासनस्यानवकाशत्वम्, यावता खित्यजन्तस्याविशेषेण मुम् विधीयते, ह्रस्वत्वं तु
सामर्थ्याद् दीर्घस्य, न हि ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानमर्थवत् भवति, एवं च स्तनन्धयादिषु
कृतार्थत्वात् मुमेव ह्रस्वेनापवादेन कालिम्मन्यादिषु बाध्येत ? एवमन्यते—अपवाद-
विषयेऽपि मुमो विधानार्थं मुमशालस्यावश्यमावृत्तिः कर्तव्या; अन्यथा कालिम्मन्येत्यत्र
मुम् न स्यात् । ततश्चापवादविषयेऽपि मुमा प्रवर्तमानेन ह्रस्वस्य बाधा सम्भाव्येत ।

अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः ।

‘अनव्ययस्य’ इत्येतदेव ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस्, द्विषत् — इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमा-
गमो भवति अनव्ययस्य । अरुन्तुदः । द्विषन्तपः । अजन्तानाम्—
कालिम्मन्या ।

पदमञ्जरी

ह्रस्वो न बाध्यते । कथं पुनर्मुमा ह्रस्वबाधः शङ्कितः, यावता स्तनन्धयादौ चरि-
तार्थस्य मुमः कालिम्मन्येत्यादौ ह्रस्वेनैव बाधः शङ्कनीयः ? तस्मादयमस्यार्थः—
यथा पूर्वं मुमा ह्रस्वो न बाध्यते, तथा सूत्रस्यार्थो वर्णनीयः—अजन्तस्य ह्रस्वो
विधेयः, न तु पूर्वपदसम्बन्धिनोऽचो ह्रस्व इति । तस्मिन्पक्षे मुमि कृतेऽपि
ह्रस्वप्रवृत्तिसम्भवादनवकाशत्वाभावात् मुमि कृते पश्चाद्ग्रस्वः स्यात्, पूर्वं तु
मुमा बाध्येतेति । यत्पुनरुक्तम्—मुम एव ह्रस्वेन बाधः शङ्कनीय इति ? अत्र
परिहारमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ।

कथं पुनरत्र खिदन्तस्य ग्रहणम्, यावता ज्ञापितमेतदुत्तरपदाधिकारे प्रत्यय-
ग्रहणे तदन्तविधिर्न भवति ? तत्राह—अनव्ययस्येत्येतदेवेति । घातोरेव खितो
विधानान्नाव्ययात्परः खितप्रत्ययः सम्भवति । तस्मादव्ययप्रतिषेधादत्र तदन्त-
ग्रहणमित्यर्थः ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ अरुन्तुद इति । ‘विध्वरुषोस्तुदः’ इति खश्, तुदा-
दित्वाच्छः, सकारात्पूर्वं मुमि कृते सकारस्य संयोगान्तलोपः । द्विषन्तप इति ।
‘द्विषन्तपरयोस्तापे’ इति खच्, ‘खचि ह्रस्वः’, मुमादि पूर्ववत् ।

न्यासः

अनवकाशत्वं चात एवापवादविषयेऽपि मुम्प्रवृत्तेरिति । अथ कथमत्र खिदन्तस्य ग्रहणम्,
यावता ज्ञापितमेतदुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति ? इत्यत आह—
अनव्ययस्येत्येतदेवेत्यादि । यद्यत्र खितप्रत्ययमात्रं गृह्येत न तदन्तम्, ततोऽनव्ययस्येति
प्रतिषेधोऽपार्थक्यः स्यात् । न ह्यव्ययात् परः खित् प्रत्ययः सम्भवति; घातोरेव तस्य
विधानात् । ततश्चानर्थकत्वादनव्ययस्येत्येतन्नोक्तं स्यात् । उक्तञ्च—तस्मादेतदेवैतज्ज्ञाप-
यति—खिदन्तस्यात्र ग्रहणमिति ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ अरुन्तुद इति । अरुन्तुदतीति ‘विध्वरुषोस्तुदः’ इति
खश्, संयोगान्तलोपः, तुदादित्वाच्छः, अतो गुणे पररूपत्वम् । द्विषन्तप इति । द्विषन्तं
तापयतीति ‘द्विषन्तपरयोस्तापे’ इति खच्, ‘खचि ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् ।

अर्द्धिषदजन्तस्येति किम् ? विद्वन्मन्यः ।

अनव्ययस्येत्येव — दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः ।

अन्तग्रहणं किम् ? कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

पदमञ्जरी

विद्वन्मन्य इति । 'वसुसंमुख्वसु' इति दत्वम्, 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' ।

अन्तग्रहणमनर्थकम्, वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधेर्भावादित्यत आह—
अन्तग्रहणमित्यादि । समीपन्नचनोऽन्तशब्दः, अच्चासावन्तश्चेति अजन्तः,
निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः । कः पुनरसौ पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वः, तेन
पूर्वपदस्य तदन्तविधिः ? एतदुक्तं भवति—योऽयमस्य सूत्रस्य समीपभूतो यः
पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तदन्तस्य मुम् इति, यतो ह्रस्वे कृते मुम् भवतीति ।
एतेनैदपि निरस्तम्—मुम् एव ह्रस्वेन बाधप्रसङ्ग इति । कथं तन्निमित्तकत्वा-
न्मुम् ? ह्रस्वनिमित्तको ह्येष मुम् भवति । यद्येवम्, स्तनन्धयादौ यत्र ह्रस्वो
न क्रियते तत्र मुम् न प्राप्नोति ? किं पुनः कारणमत्र ह्रस्वो न क्रियते ? प्रयो-
जनाभावात् । अस्ति प्रयोजनम्, किम् ? मुम् यथा स्यादिति । इदानीमेव
बुक्तम्—ह्रस्वनिमित्तको मुमिति ॥

न्यासः

विद्वन्मन्य इति । विद्वांसमात्मानं मन्यत इति, 'आत्ममाने खश्च' इति खश्,
'वसुसंमुख्वस्वनङ्कुहां दः' इति सकारस्य दकारः, 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति
तस्य नकारः । अथान्तग्रहणं किमर्थम्, यावता 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यनेन तदन्तस्यैव
भविष्यति ? इत्याह—अन्तग्रहणमित्यादि । कृतमजन्तकार्यं यस्य स कृताजन्तकार्यं
आगमी, तस्यैवविधस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्यथा स्थादित्येवमर्थमन्तग्रहणम् । अन्तग्रहणेन
हि कार्यान्तरस्यान्तेऽवसाने मुम् कर्तव्य इत्येषोऽर्थः सूच्यते । अतोऽजन्तकार्ये ह्रस्वत्वे कृते
पश्चान्मुम् भवति । ननु च मुमा ह्रस्वो न बाध्यत इत्यनेनैव भविष्यतीति सोपपत्तिकोऽ-
यमर्थः प्रतिपादितः, तत् किमर्थमेतदन्तग्रहणम् ? नैतदस्ति; तेन हि निरवकाशाद्
ह्रस्वशासनस्य मुमा ह्रस्वो न बाध्यत इत्येतावन्मात्रं प्रतिपादितम्, न तु कृताजन्तकार्यस्य
मुम् भवतीत्येषोऽर्थः, ततः परत्वान्मुमि कृते सत्यनजन्तस्यापि ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । अत्र
को दोषः ? खित्यन्तह्रस्वभावी नास्तीति । यथा कालिम्मन्य इत्यत्र मुमि कृते सत्यन-
जन्तस्यापि ह्रस्वत्वं भवति, तथा वाङ्मन्य इत्यत्र स्यादिति । तस्मादन्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ अत्र यदि 'प्रत्ययवच्च' इत्येतावदुच्येत, तदा गाम्मन्य

इजन्तस्य एकाचः खिदन्ते उत्तरपदेऽमागमो भवति, अम्प्रत्यय-
वच्च द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्तते । गाम्मन्यः ।

पदमञ्जरी

इच इकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ अमागमो भवतीति । कथमस्यागमत्वम् ?
मित्त्वात् । यद्येवम्, मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे श्रवणं न प्राप्नोति—श्रियम्मन्यः,
भ्रुवम्मन्य इति ? नैवास्य मकारस्य श्रवणम्, किं तर्हि ? मुमः । ननु च नाप्राप्ते
मुस्यारभ्यमाणोऽयमागमस्तं बाधेत ? न बाधेत; उक्तं तत्र—अन्तग्रहणं कृता-
जन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थमिति, तेनास्मिन्नपि प्रकृते भविष्यति । वयन्तु ब्रूमः—
नैवायमित्संज्ञको मकारः; अम्प्रत्ययवद्भावेन 'न विभक्तौ तुस्माः' इति प्रति-
षेधात् । यद्येवम्, आदेशः प्राप्नोति ? अम्प्रत्ययवद्भावात्परो भविष्यति ।
आगमव्यपदेशस्तु यौगिकः समीप आगच्छतीति, यथा 'न खाभ्यां पदान्ता-
भ्याम्' इत्यत्रैव । द्वितीयोऽपि वा मक्त्वरः 'संयोगान्तलोपेन लुप्तनिर्दिष्टो
द्रष्टव्यः ।

यद्यत्र प्रत्ययवच्चेत्येतावदुच्येत गाम्मन्य इत्यत्र 'औतोऽम्शसोः' इत्याकारो
न स्यात्, शसा सहचरितस्यामस्तत्र ग्रहणात् । इह च स्त्रीम्मन्य इति 'अमि
पूर्वः' इति पूर्वरूपं न स्यात् ; 'प्रथमयोः' इति तत्रानुवृत्तेः । इह च नरम्मन्य इति
'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणो न स्यात् ; सामान्यातिदेशे विशेषान-
तिदेशात् । यत्र हि सामान्यशब्देनातिदेशस्तत्र विशेषाणामशब्दार्थत्वात्सामान्य-
निबन्धनमेव कार्यं प्राप्यते; यथा—ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति
ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यमिति दिश्यते, न माठरादिविशेषप्रयुक्तम् ; तद्वदत्रापि
प्रत्ययमात्रप्रयुक्तयोरियङ्वङोरेवातिदेशः स्यात्, न त्वाकारादेरिति मत्वाऽऽह—
अम्प्रत्ययवच्चेति । एतदेव विवृणोति—द्वितीयैकवचनवच्चेति । ननु चात्रैक-
मग्रहणं यदि तेनागमो निर्दिष्टः प्रत्ययो न विशेषितः स्यात् ; अथ प्रत्ययो
विशेष्यते, आगमो न निर्दिष्टः स्यात् ॥ इत्यत आह—अमिति हीत्यादि । नन्वत्रापि

न्यासः

इत्यत्र 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वं न स्यात्, इह च स्त्रीम्मन्य इति—अत्रापि 'अमि पूर्वः'
इति पूर्वसर्वणः, इह च नरम्मन्य इति नृशब्दस्य 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति
गुणः । सामान्यातिदेशे विशेषस्यानतिदेशाद् वचनं त्वियङ्वङ्यमेव केवलं स्यात्,
इयङ्वङ्वावजादौ प्रत्ययमात्रसामान्येन विधीयमानौ सामान्यातिदेशोऽपि भवत इति
कृत्वा । 'अम्प्रत्ययवच्च' इत्येवमुच्यमाने सत्यात्वादयो भवन्ति, तेषामप्यम्प्रत्यय
इष्टत्वात् । एतत् सर्वं बुद्धौ कृत्वाह—अम्प्रत्ययवच्चेति । एतदेव विवृणोति—द्विती-
यैकवचनवच्चेति । कथं पुनरयमर्थो लभ्यते, यावतैकमग्रहणम्, तेन चामागमो

स्त्रीम्मन्यः, स्त्रियम्मन्यः । नरम्मन्यः । श्रियम्मन्यः । भ्रुवम्मन्यः । 'अम्प्र-
त्ययवच्च' — इत्यतिदेशादात्पूर्वसवर्णगुणेषु वङादेशा भवन्ति ।

इच इति किम् ? त्वङ्मन्यः । एकाच इति किम् ?
लेखाभ्रुम्मन्यः ।

अथेह कथं भवितव्यम् — श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्यु-
पक्रम्य १) 'श्रिमन्यमिति भवितव्यम्' इति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं

पदमञ्जरी

पक्षे, अम्प्रत्ययप्रयुक्तयोरात्पूर्वत्वयोरेवातिदेशः स्यात्, न गुणस्य सर्वनामस्थान-
मात्रनिमित्तस्य, नतरामियङुवङोः प्रत्ययमात्रनिमित्तयोः ? स्यादेतदेवम्,
यद्यमित्येतदाहत्य विहितं तस्यैवातिदेशः स्यात् । वयं तु — अमि यद् दृष्टं
सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं वा तत्सर्वमतिदिशामः ।

त्वङ्मन्य इति । अत्र त्वचंमन्य इति प्राप्नोति, येषामेको मकारः प्रत्ययवद्भा-
वात्तु परोऽयमिति पक्षः । येषामपि द्वितीयस्तेषामचः परोऽम् प्राप्नोति, येषां
त्वित्संज्ञको मकारस्तेषामत्रापि को दोष इति चिन्त्यम् । नन्वङ्ग्रहणानुवृत्तेरेवात्र
न भविष्यति, उपसमस्तस्य पृथगनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते । लेखाभ्रुम्मन्य इति ।
पूर्ववद् ह्रस्वत्वं मुमागमश्च ।

अथेहेत्यादि । भाष्ये अथेह कथमित्यारभ्य श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति स्थितम्,
न्यासः

निर्दिश्यते, प्रत्ययवच्चेत्येतदनिष्टं स्यात् । अथ प्रत्ययस्तेन विशिष्यत आगमो न निर्दिष्टः
स्यादित्यत आह — अमिति हीत्यादि । एकमप्यङ्ग्रहणमारभ्यमाणं यस्मादुभयमेतत्
सम्पादयति तस्मादयमर्थो लभ्यत इत्यभिप्रायः । श्रियम्मन्यः । भ्रुवम्मन्य इति ।
'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङुवङौ । लेखाभ्रुम्मन्य इति । पूर्वसूत्रेण मुमागमः ।

अथेहेत्यादि । श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्युपक्रम्य = प्रस्तुत्य खरप्रत्यये
विहिते कथं भवितव्यम् — किं श्रियम्मन्यमिति भवितव्यम्, उत श्रिमन्यमिति ? कथं
पुनरेतत् पक्षद्वयं सम्भाव्यते, यत एवं पृच्छति ? शब्दानां द्विधा प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा
हि — केषाञ्चित् स्वलिङ्गापरित्यागेणाप्यर्थान्तरे प्रवृत्तिर्दृष्टा, यथा भूतशब्दस्य — भूतमियं
ब्राह्मणीति; केषाञ्चित् स्वलिङ्गापरित्यागेनापि सा दृष्टा, यथा प्रष्टशब्दस्य — प्रष्टीति । तत्र
श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्त्तमानो यदा स्वलिङ्गं न परित्यजति, तदा श्रियम्मन्यमिति
भवितव्यम्; अथ स्वलिङ्गं परित्यज्य नपुंसकलिङ्गं गृह्णाति तदा 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो
लुकि कृते 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे च श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति —
एवमिमौ द्वावपि पक्षौ सम्भाव्येते । अत उभयपक्षसम्भवे न ज्ञायते — कथं भवितव्यम् ?
अतस्तत्परिज्ञानार्थं प्रश्नः । श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति भाष्ये व्यवस्थितमिति ।

भाष्यकारस्य दर्शनम्—अत्र विषये परित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्तते, यथा—प्रष्ठादयः स्त्रियाम् । तत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुग्भवति ॥

पदमञ्जरी

स्थापितमित्यर्थः । तेन भिन्नकर्तृकत्वं नाशङ्कनीयम् । ननु च स्त्रीलिङ्गः श्रीशब्दस्तत्कथं श्रिमन्यमिति रूपमित्याशङ्क्योपपादयति—तच्चेदमिति । अर्थान्तरे हि वर्तमानाः शब्दाः केचित्स्वलिङ्गत्यागेन वर्तन्ते, यथा—यष्टीयादयः शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तमानाः यष्टी, प्रचरी, गणिकेति । केचित्तु स्वलिङ्गोपादानेन यष्टीः पुरुषान् प्रवेशयेति । तत्रेह प्रथमा विधा भाष्यकारस्याभिप्रेता, तेन 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुकि कृते श्रिमन्यमिति भवति । यद्येवम्, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यस्यापि लुकोऽतिदेशः प्राप्नोति; तस्याप्यमि दृष्टत्वात्, अथाम्बिधानसामर्थ्यादस्य लुको नातिदेशः, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यस्यापि न स्यात् ? उच्यते; 'येन नाप्राप्ते' इति वा, 'मध्येऽपवादाः' इति वा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यस्यैव लुको विधानसामर्थ्याद्वाधः, न 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यस्य । एवमप्येकपदाश्रयत्वाल्लुगन्तरङ्गो विपर्ययादागमो बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्गे लुकि कर्तव्ये बहिरङ्गोऽमागमो नास्त्येव, तत्कुतो लुक् ? नात्र बहिरङ्गपरिभाषा शक्याऽऽश्रयितुम् । अनुस्वारोऽपि हि न स्याद्—अरुन्तुदः, द्विषन्तप इति । तस्मादत्र लुकि सति श्रिमन्यमिति भवति, येषां त्वमो मकार इत्संज्ञकः, प्रयोगे तु मुमः श्रवणम्, तेषामकारमात्रस्य लुकि सति मुमः श्रवणप्रसङ्गः ॥

न्यासः

ननु च श्रीशब्दोऽयं स्त्रीलिङ्गोऽर्थान्तरेऽपि वर्तमानः स्वलिङ्गमजहदेव वर्तते, तथा च प्रयोगोऽपि दृश्यते—शिरो मे श्रीः, यशो मे श्रीरिति; तत् कथं श्रिमन्यमिति भाष्ये व्यवस्थापितम् ? इत्याह—तत्रेत्यादि । यथा प्रष्ठादयः शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः परित्यक्तस्वलिङ्गा एव वर्तन्ते—प्रष्ठी, प्रवरी, गणकीति; तथा श्रीशब्दोऽप्यत्र कुलविषये वर्तमान इति भाष्यकारस्य मतम् । अतस्तन्मतेन 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुकि कृते—श्रिमन्यमिति । ननु च नाप्राप्ते लुक्प्रत्ययमारभ्यते, यथैव 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इतीमं लुक् बाधते, तथा 'स्वमोर्नपुंसकात्' इतीममपि लुक् बाधते ? अपि च लुगेकपदार्थयत्वादन्तरङ्गो विपर्ययाच्चागमो बहिरङ्गः, ततः 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यन्तरङ्गे लुकि कर्तव्ये बहिरङ्गोऽमागमो नास्त्येव, तत् कुतोऽत्र लुक् ? नैष दोषः; 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति । एवमयममागमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इतीमं लुक् बाधिष्यते, न 'स्वमोर्नपुंसकात्' इतीमम् । बहिरङ्गपरिभाषाप्यत्राशक्याऽऽश्रयितुम्, इह हि दोषः स्याद्—अरुन्तुद इति । तदाश्रयणे तु संयोगान्तलोपो न

वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ ६९ ॥

वाचंयम, पुरन्दर – इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम आस्ते । पुरं दारयतीति पुरन्दरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्द उत्तरपदे सत्य, अगद – इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्यं करोतीति, सत्यस्य वा कारः सत्यङ्कारः । एवम् – अगदङ्कारः ।

* अस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम् * । अस्तुङ्कारः ।

* भक्षस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः * । भक्षं करोतीति, भक्षस्य वा कारः भक्षङ्कारः । छन्दसीति किम् ? भक्षकारः ।

* धेनोर्भव्यायां मुम्बक्तव्यः * । धेनुर्भव्या ।

पदमञ्जरी

वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ वाचंयम इति । 'वाचि यमो व्रते' इति खच् । पुरंदर इति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्, 'खचि ह्रस्वः' । उभयस्यापि पूर्वपदस्या-मन्तत्वं निपात्यते ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ सत्यङ्कारः—समयकरणम् । अशपथेऽपि परत्वाद् डाचं बाधित्वा कारे मुमेव भवति, अगदङ्कारः = विषप्रतिपक्षद्रव्यविशेषकरणम् ।

भक्षङ्कारः = यागविशेषे द्रव्यभक्षणस्य करणम् । भक्षङ्करोतीति वा भक्ष-ङ्कारः, 'कर्मण्यण्' ।

धेनुर्भव्येति । भविष्यन्ती धेनुरुच्यते, 'भव्यगेय' इति यत्कर्त्तरि ।

न्यासः

स्यात् । संयोगान्तलोपे चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य मुमागमस्यासिद्धत्वेन संयोगान्ततानु-पपत्तेः । तस्मात् प्राप्तनिमित्ता सतीयमिह नाश्रीयते । दोषा एव हि तस्या एवमादयः ॥

वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ वाचंयम इति । वाचं यच्छतीति 'वाचि यमो व्रते' इति खच् । तत्र वाक्यशब्दस्यामन्तता निपात्यते । पुरन्दर इति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्, 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । अत्रापि पू शब्दस्यामन्तता निपात्यते । चकारोऽ-नुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'अस्तुसत्यागदस्य कारे' इति सर्वं न वक्तव्यं भवति ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ सत्यं करोतीत्यनेन कर्मण्यणं सूचयति । सत्यस्य कार इत्यनेनापि घञ् । एवमगदङ्कार इत्यत्राप्यण्वञौ वेदितव्यौ ।

अस्तुङ्कार इति । भावे घञ् । अस्तुशब्दो विभक्तिमतिरूपको निपातोऽभ्युपगमे वर्तते । अस्त्वित्यभ्युपगमस्य करणमस्तुङ्कारः ।

भक्षङ्कार इति । भावे घञ् ।

* लोकस्य पृणे मुम्बक्तव्यः * लोकम्पृणः ।

* इत्येऽनभ्याशस्य मुम्बक्तव्यः * । अनभ्याशमित्यः ।

* भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे मुम्बक्तव्यः । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

* गिलेऽगिलस्य मुम्बक्तव्यः * । तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किम् ? गिलगिलः ।

* गिलगिले चेति वक्तव्यम् * । तिमिङ्गिलगिलः ।

* उष्णभद्रयोः करणे मुम्बक्तव्यः * । उष्णङ्करणम् । भद्र-
ङ्करणम् ।

पदमञ्जरी

लोकम्पृणोति । पृणोतिः पूरणकर्मा, मूलविभुजादित्वात्कः ।

अनभ्याशमित्य इति । 'एतिस्तुशासु' इत्यादिना क्यप्—एतव्यम्, इत्यम् ।
अनभ्याशम् = दूरम्, अनभ्याशमित्यः, दूरतः परिहर्तव्य उच्यते ।

भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्ध इति । 'कर्मण्यण्', घञन्तेन वा षष्ठीसमासः ।

तिमिङ्गिल इति । मत्स्यविशेषः । तिमिङ्गिलतीति पूर्ववत्कः, इत्वम् । 'अचि
विभाषा' इति लत्वम् । तिमिङ्गिलगिलः । अयमपि मत्स्यविशेष एव ।

गिलगिले चेति । यदा गिलं गिलतीति गिलगिलः तिमिङ्गिलगिल इति
व्युत्पत्तिस्तदेदमुपसंख्यानम् । यदा हि तिमिङ्गिलं गिलतीति तिमिङ्गिलगिल इति
व्युत्पाद्यते, तदा नार्थ एतेन । उष्णङ्करणम्, भद्रङ्करणमिति । षष्ठीसमासौ ।

भ्यासः

धेनुम्भव्येति । 'भव्यगेय' इत्यादिना कर्तरि कृत्यः । धेनुश्चासौ भव्या चेति
धेनुम्भव्या ।

लोकम्पृण इति । 'पृण प्रीणने', लोकं पृणतीति मूलविभुजादित्वात् कः ।

अनभ्याशमित्यमिति । अनभ्याशं दूरमित्यं गन्तव्यमस्येत्यनभ्याशमित्यः । इन्धन-
मिन्धः, भावे घञ् । भ्राष्ट्रस्येन्धो भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्नेरिन्धोऽग्निमिन्धः । तिमिङ्गिल
इति । 'सू निगरणे' । तिमिं गिलतीति पूर्ववत् कः, 'ऋत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, रपरत्वम्,
'अचि विभाषा' इति लत्वम् । गिलगिल इति । गिलं गिलतीति पूर्ववत् कः, इत्वादि च ।

गिलगिले चेति । गिलं गिलतीति गिलगिलः । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यत्र चकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कः । पूर्वत्राप्येवं कविघाने न दोषः । तिमिनां गिलगिल इत्यस्मिन्नर्थे
विवक्षित इदं वक्तव्यम् । अथ तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः, तिमिङ्गिलं गिलतीत्येषोऽर्थो

* सूतोग्रराजभोजमेवित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशो ना वक्तव्यः * । सूतपुत्री । सूतदुहिता । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता । राजपुत्री । राजदुहिता । भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । केचित्तु शाङ्गैरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति, तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते — शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ७१ ॥

श्येन, तिल — इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे अप्रत्यये परे मुमागमो भवति । श्येनपातोऽस्यां क्रीडायाम् श्यैनम्पाता मृगया । तैलम्पाता ।

अ इति किम् ? श्येनपातः ॥

पदमञ्जरी

पुत्रङ्वेति । टकारो ङीबर्थः ।

केचित्स्वित्यादि । तेषां पक्ष उपसंख्यानमिदं नारब्धव्यम् ।

अन्यत्रापि हीत्यादिना शाङ्गैरवादिपाठमेव द्रढयति । अन्ये तु शाङ्गैरवादिपाठं नेच्छन्ति ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥' श्येनपातोऽस्यां क्रियायामिति । यद्यपि 'घञः सास्यां क्रियेति ञः' इत्यतः क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणम्, न प्रत्ययार्थः, श्येनपातोऽस्यां तिथौ श्येनपाता तिथिरिति तत्रोदाहृतत्वात्; तथाप्यस्यामिति स्त्रीलिङ्गमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वात्क्रियाया अपि प्रत्ययार्थत्वमविरुद्धम् । श्यैनम्पातेति । पतनं पातः, श्येनस्य पातः, कर्तरि षष्ठ्या समासः, ततः 'घञः सास्याम्' इति ञः ॥

न्यासः

यदा विवक्ष्यते तदा पूर्वैर्णैव सिद्धमिति नार्थ एतेन ।

उष्ट्रङ्करणम्, भद्रङ्करणमिति । षष्ठीसमासौ । पुत्रङिति । टकारो ङीबर्थः ।

केचित् तु शाङ्गैरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्तीति । तान् प्रति नेदमुपसङ्गथानं कर्तव्यम् ।

अन्यत्रापि दृश्यत इति । अनेन शाङ्गैरवादिषु पुत्रशब्दस्य पाठं द्रढयति ।

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ अप्रत्यये पर इति । अः प्रत्ययो यस्मादुत्तरपदात् तत् तथोक्तम् । श्यैनम्पातेति । पतनं पातः, भावे घञ्, श्येनस्य पातः श्येनपातः । 'कृद्-योगा च षष्ठी समस्यते' इति समासः, ततः 'घञः सास्यां क्रियेति ञः' ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्ते उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः । रात्रिमटः, रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् ।

खिति हि नित्यं मुम् भवति — रात्रिम्मन्यः ॥

पदमञ्जरी

रात्रेः कृति विभाषा ॥ कृदन्त उत्तरपद इति । गद्यप्याचारकिबन्तस्य रात्रिशब्दस्यानन्तरस्तृजादिः कृत्सम्भवति, तथापि तस्य गौणार्थत्वाद्ग्रहणमिति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेऽप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । रात्रिञ्चर इति । रात्रौ चरतीति 'चरेष्टः' । रात्रिमट इति । अटतीत्यटः, पचाद्यच्, साधनं कृतेति समासः । अप्राप्तविभाषेयमिति ।

ननु चोभयत्रविभाषेयं युक्ता, रात्रिम्मन्येत्यादौ खिदन्ते प्राप्ते, अन्यत्रा-प्राप्ते ? इत्यत आह—खिति हि नित्यं मुम् भवतीति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥
न्यासः

रात्रेः कृति विभाषा ॥ कृदन्त उत्तरपद इति । कथं पुनस्तदन्तविधिर्लभ्यते, यावता ज्ञापितमेतत्—उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति, रात्रिशब्दा-दनन्तरस्य कृत्प्रत्ययस्थासम्भवात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इति चेत् ? अयुक्तमेतत्; सम्भवति हि रात्रेरनन्तरः कृत्प्रत्ययः । रात्रिर्वाचरतीति 'आचारे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा' इति क्विप्, 'सनाद्यन्ता घातवः' इति घातुसंज्ञा, तृच्, इट्, गुणयादेशौ—रात्रयि-तेति । तदेवं सम्भवत्यनन्तरे कृत्प्रत्यये तत्रैव स्यात्, न तदन्ते ? नैष दोषः; 'अरुद्धि-षदञन्तस्य' इत्यतोऽन्तग्रहणमनुवर्तते, तेन तदन्त एव कार्यं विज्ञायत इति । एवं तर्ह्यारचकिबन्तस्यापि रात्रिशब्दस्य कृदन्त उत्तरपदे स्यात् । भवतु । अथ तु नेष्यते ? व्यवस्थितविभाषाङ्गीकर्तव्या । गौणत्वाद्वा रात्रिशब्दस्य न भविष्यति । गौणत्वं पुनः प्राथमकल्पिकादथादपेतत्वात्, यथा—वाहीको गौरित्यत्र गोशब्दस्य । रात्रिञ्चर इति । रात्रौ चरतीति 'चरेष्टः' इति टः, उपपदसमासः । रात्रिमट इति । अटतीत्यटः, पचाद्यच्, रात्रावट इति 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । अप्राप्तविभाषेय-मिति । ननु च खिदपि कृदस्ति—रात्रिम्मन्यमिति, अत्र हि 'अरुद्धिषदञन्तस्य' इति नित्यं प्राप्नोति, रात्रिञ्चर इत्यादौ न केनचित् प्राप्नोति; एवञ्च प्राप्ते चाप्राप्त इयं विभाषा युक्त्यत आह—खिति हि नित्यं मुम् भवतीति । पूर्वविप्रतिषेधेनेत्य-भिप्रायः । अत्र हि पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते, खिति पूर्वेषु नित्यम् मुम्भवति । एवञ्च खितोऽन्यदेव कृदन्तमस्य वचनस्यावकाशः । न च केनचित् तत्र प्राप्नोतीति युक्त-मस्याप्राप्तविभाषात्वम् ॥

काशि० ५ : १८

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अब्राह्मणः । अवृषलः ।
असुरापः । असोमपः ।

* नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्तव्यम् * । अपचसि
त्वं जाल्म । अकरोषि त्वं जाल्म ॥

पदमञ्जरी

नलोपो नञः ॥ नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणम्, पामादिभ्यो नः—पामन-
पुत्र इत्यादौ मा भूत् । अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे स्त्रैणपुत्र इत्यत्र
कस्मान्न भवति ? प्रत्ययवित्त्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात्, निपातवित्त्वस्य
चाचरितार्थत्वात्, पूर्वपदेन वा नञ् विशेष्यत इति अपूर्वपदत्वान्न भविष्यति ।
एवं च कृत्वाऽनुबन्धोच्चारणमपि न कर्त्तव्यम्, अपूर्वपदत्वादेव पामनपुत्रे न
भविष्यति ।

अवक्षेपे तिङीति । अवक्षेपः = निन्दा । नञोऽशितिं वा नञोऽनिति वा
सिद्धे लोपवचनं साकच्कार्थमित्याहुः ॥

न्यासः

नलोपो नञः ॥ सानुबन्धकग्रहणमिह मा भूत् । पामनपुत्र इति । पामान्यस्य
सन्तीति 'लोमादिपामादि' इत्यादिना नप्रत्ययः । तदन्तस्य पुत्रशब्देन षष्ठीसमासः ।
अथ क्रियमाणे सानुबन्धकग्रहणे स्त्रिया अयमिति 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यादिना नञ्—स्त्रैणः,
स्त्रैणश्चासावर्थश्चेति स्त्रैणार्थ इत्यत्र कस्मान्न भवति ? पूर्वपदभूतस्य नञो ग्रहणात् । कुत
एतत् ? उत्तरपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् । पूर्वपदं ह्यपेक्ष्योत्तरपदं सम्भवति । अत उत्तर-
पदाधिकारात् पूर्वपदभूतस्यात्र नञो ग्रहणम् । अथ वा—विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, तस्य
व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानान्न भविष्यति । यद्येवम्, पामनपुत्र इत्यत्राप्यत एव न
भविष्यतीति नार्थः सानुबन्धकग्रहणेन ? एवं तर्हि विस्पष्टार्थं सानुबन्धकग्रहणम् । न च
'नस्य' इत्युच्यमाने कश्चिल्लाघवकृतो विशेषो भवति ।

अवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति । अवक्षेपः = निन्दा । उत्तरपदे
नलोपो विधीयमानस्तिङन्ते न प्राप्नोति, तस्मात् तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ननु
चास्त्येवाकारः प्रतिषेधवाची, 'अ मा नो नाः प्रतिषेधवचनाः' इति वचनात्, ततश्च
तस्यैवावक्षेपे तिङि प्रयोगो भविष्यतीति किमुपसंख्यानेन ? नञोऽपि तर्ह्यवक्षेपे तिङि
परतः प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादवक्षेपे नञोऽकृतनलोपस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थमुपसंख्यानं
कर्त्तव्यमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'वाच्यम-

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्मान्नुडचनकारान्नञः नुडागमो भवति अजादावुत्तरपदे ।
अनजः । अनश्चः ।

तस्मादिति किम् ? नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि 'ङमो
ह्रस्वादचि ङमुणित्यम्' इति ङमुट् प्राप्नोति ॥

पदमञ्जरी

तस्मान्नुडचि ॥ नञ एव हि स्यादिति । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति
वचनात् । नञश्च नुटि सत्यनिष्ठं रूपं स्यात्, नलोपविधानमनजाद्यर्थं स्यात्,
तस्माद्ग्रहणे तु सति पञ्चमीनिर्देशस्य बलीयस्त्वादुत्तरस्यैव भवति । ननु यदि
तत्रैव स्यान्नाचीति नलोपमेव प्रतिषेधेत् । तद्वचनं तूत्तरपदस्यैव भविष्यति ।
तस्मादेवं वक्तव्यम्—नाप्राप्ते नलोपे आरभ्यमाणो नुट् तस्य बाधकः स्यात्,
तस्माद्ग्रहणे तु सति निमित्तमेव नुटो नलोपो भवति ।

अथ नुगिति पूर्वान्त एवायं कस्मान्न कृतः, एवं हि नञ एव स्यादित्येवमपि
दोषो न भविष्यति; तत्रायमप्यर्थः—'तदोः सः सौ' इत्यत्र 'तदोः' इत्यपनीय
'तोः' इति वर्गग्रहणमेव कर्त्तव्यम्; परादौ ह्यनेष करोतीत्यत्र नुटो नकारस्यापि
प्रसङ्गादशक्यं वर्गग्रहणम् ? तत्राह—पूर्वान्ते हीति । ङमुट् प्राप्नोतीति ।
'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो विधानसामर्थ्यान्न भवतीति भावः ।

न्यासः

पुरन्दरौ च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स, चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तिङन्तेऽप्यवक्षेपे
गम्यमाने नञो नलोपो भविष्यतीति ॥

तस्मान्नुडचि ॥ नञ एव हि स्यादिति । अचीति सप्तमीनिर्देशात्, 'तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति वचनात् । नञो नुडागमे सत्यनिष्ठं रूपं स्यात् । तस्माद्ग्रहणे तु
सति 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इत्युत्तरपदस्यैव भवति, अतो न भवत्यनिष्ठ-
प्रसङ्गः । ननु च यदि नञो नुट् स्यात् नलोपवचनमनर्थकं स्यात् ? नानर्थकम्;
अब्राह्मणः, अवृषल इत्यनजादौ नकारश्रवणं मा भूदित्येवमर्थत्वात् ।

यदि नञो मा भूदित्येवमर्थं 'तस्मात्' इत्युच्यते, तर्हि न वाच्यम्, पूर्वान्तो ह्ययं नुक्
करिष्यते ? इत्याह—पूर्वान्ते हीत्यादि । पूर्वान्ते नुटि क्रियमाणे ङमन्तस्य पदस्य
विधीयमानः 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' इति नुट् प्राप्नोति, ततश्च स एवानिष्ठ-
प्रसङ्गः । तस्मान्नुडेव कर्त्तव्यः । अस्मिन् क्रियमाणे नञ एव मा भूदित्येवमर्थं
तस्माद्ग्रहणम् ॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-

नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राट्, नपात्, नवेदाः, नासत्याः, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाक — इत्येतेषु नञ्-प्रकृत्या भवति । न भ्राजत इति नभ्राट् — भ्राजतेः क्बन्तस्य नञ्समासः । न पातीति नपात् — पातिः शत्रन्तः । न वेत्तीति नवेदाः — वेत्तिरसुन्प्रत्ययान्तः । नासत्याः — सत्सु साधवः सत्याः, न सत्या असत्याः, न असत्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः — मुचेरौणादिकः किप्रत्ययः । नास्य कुलमस्ति

पदमञ्जरी

अत्रापि पक्षे इदं कर्तव्यम्—नाप्राप्ते नलोपे आरभ्यमाणो नुक् तस्य बाधकः स्यादिति ॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ नभ्राडिति । 'भ्राजभास' इत्यादिना किप्, व्रश्चादिषत्वम्, जश्त्वम्—डकारः, तस्य 'वावसाने' इति पक्षे चर्त्वम्—टकारः । पादिति शत्रन्तमिति । तनूनपादुच्यते, अपान्नपादित्यादावनपुंसकेऽपि दर्शनाद् 'उभे वनस्पत्यादिषु' इत्यत्र पातेः किपि निपातनात्तुगित्यभिधानाच्चापपाठोऽयम् । पादिति क्बन्तमिति पाठः । शत्रन्तमित्यस्य वानन्तरं नरैर्न मन्तव्यमित्यध्याहार्यम् । औणादिकः किप्रत्यय इति । 'इगुपधात्किः' इत्यनेन । कम् = सुखम्, अकम् = दुःखम्, तद्यत्र नास्ति स नाकः स्वर्गः ।

दुःखेन यन्न सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥

न्यासः

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ नभ्राडिति । 'भ्राजृ दीप्तौ'—अस्माद् 'भ्राजभ्रास' इत्यादिना किप्, जकारस्य 'व्रश्च' इत्यादिना षकारः, तस्य जश्त्वम्—डकारः, तस्यापि चर्त्वम्—टकारः । नपादिति । नपुंसकत्वादसत्यां सर्वनामस्थानसंज्ञायामुगिल्लक्षणो नुम् न भवति । नवेदा इति । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । सत्सु साधवः सत्या इति । अनेन 'तत्र साधुः' इति सच्छब्दात् प्राग्वितीयं यतं दर्शयति । औणादिकः किप्रत्यय इति । 'इगुपधात् कि' इति

१-१. वाचस्पतिमिश्रास्तु—'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं तत्सुखं स्वःपदास्पदम्' इति पठन्ति ।

नकुलः । नख — नास्य खमस्तीति नखम् । नपुंसक — न स्त्री न पुमान्-
पुंसकम् — स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र — न क्षरति क्षीयत
इति वा नक्षत्रम् — क्षियः, क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र —
न क्रामतीति नक्रः — क्रमेर्दप्रत्ययो निपातनात् । नाक — नास्मिन्न-
कमस्ति नाकम् ।

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति एकशब्दस्य चादुगागमो भवति ।
एकेन न विंशतिः एकात्रविंशतिः । एकात्रत्रिंशत् । 'तृतीया' इति
योगविभागात्समासः ।

पदमञ्जरी . .

इति हि पठन्ति । अत्र नपुंसकादित्रये निपात्यमस्तीति ते तथैव ग्राह्याः ।
इतरेषु तूत्तरपदमात्राणि गृहीत्वा नञ् प्रकृत्येत्येव वाच्यम् । एवं सिद्धे सति
समुदायपाठः प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थः । तेन नासत्यावित्याश्विनोरेव भवति, अन्य-
त्रानसत्या इत्येव । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं दृष्टव्यम् ।

प्रकृत्येति वचनमुत्तरार्थम्, इह तु निपातनादेव सिद्धम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ एकादिरिति बहुव्रीहिः । आदिशब्दो व्यवस्था-
वचनः । एकात्रविंशतिरिति । पूर्वं नञो विंशत्यादिभिः समासं कृत्वा पश्चात्
तृतीयासमासः कर्तव्यः ।

किमर्थं पुनः पूर्वान्तोऽयमादुक् क्रियते, न परादिरादुट् क्रियेत, एवमेक-
स्येत्यगमिनिर्देशार्थं न कर्तव्यं भवति, प्रकृतस्य नञ् एवागमित्वात् ? इत्यत

(अष्टा- ४/१२०)

न्यासः

इति किप्रत्ययः । क्षिय इति । 'क्षिष् द्विषायाम्', 'क्षि निवासगत्योः' इति । क्षरतेवेति ।
'क्षर सञ्चलने' । नक्षत्रमिति निपात्यते । किमत्र निपात्यते ? यदि क्षियः, तदा त्रप्रत्यय
इकारस्यात्वम्; यदि क्षरतेस्तदापि त्रप्रत्ययो रेफलोपश्च । नास्मिन्नकमस्तीति नाक-
मिति । कमिति सुखमुच्यते । न कम = दुःखम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः = स्वर्गः ।
रुदिशब्दा ह्येते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ एकादिरिति बहुव्रीहिः । एकात्रविंशतिरिति । पूर्वं
नञो विंशतिशब्देन समासं कृत्वा ततस्तृतीयासमासः कर्तव्यः ।

किमर्थं पुनरयं पूर्वान्तं आदुक् क्रियते, न परादिरेवादुट् क्रियेत ? तत्राप्ययमर्थः—
एकस्य चेत्येष आगमिनो निर्देशो न कर्तव्यो भवति । परादौ हि क्रियमाणे नञेवागमो

पूर्वान्तोऽयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोऽत्रानुनासिको विकल्पेन यथा स्याद् इति ॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ्प्रकृत्या भवत्यन्तरस्याम् । नगा वृक्षाः, अंगा वृक्षाः ।
नगाः पर्वताः, अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्दप्रत्ययः ।

पदमञ्जरी

आह—पूर्वान्तश्चायमिति । ‘यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा’ इत्यत्र ‘न पदान्ता-
द्वोरनाम्’ इत्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्तते, अविघ्नः, बध्नातीत्येवमादिषु मा भूदिति ।
परादौ सति दकारः पदान्तो न स्यादिति अनुनासिको न स्यात् । अथानुद-
क्रियेत, एवमपि पक्षे दकारश्रवणं न स्यात् ? तदिदमुक्तम्—अनुनासिको विकल्पेन
यथा स्यादिति । किमर्थं पुनरादुक् क्रियते, अदुगेव नोच्येत, सवर्णदीर्घत्वे
तावत् सिद्धम्, ‘अतो गुणे’ इति पररूपत्वं चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न
भविष्यति, यदि स्याद् दुक्मेव विदध्यात् । सवर्णदीर्घत्वं तु ‘यं विधिं प्रत्युपदेशो-
ऽनर्थकः’ इति न्यायाद्भविष्यति । वृत्तिकारेण तु प्रतिपत्तिराधवार्यमादुगयं
व्याख्यातः ॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ गमेर्दप्रत्यय इति । ‘डप्रकरणे अन्यत्रापि
दृश्यते’ इति ॥

न्यासः

भवति, स च प्रकृतत्वादेव लभ्यते; तत्रायं वाक्यार्थो भवति—एकादिश्च नञ् प्रकृत्या
भवति, आदुक् च तस्यागमो भवति—इति सिद्धमिष्टम् ? इत्याह—पूर्वान्तोऽयमित्यादि ।
‘यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा’ इत्यत्र हि ‘न पदान्ताद्वोरनाम्’ इत्यतः पदान्तादित्यनु-
वर्तते । तत्र यदि परादिः क्रियते पदान्तताऽस्य न स्यात्, ततश्च पदान्तलक्षणोऽनु-
नासिकविकल्पो न स्यात्, इष्यते च । तस्माद् विकल्पेन यथा स्यादित्येवमर्थं पूर्वान्त
आदुक् क्रियते ।

अथ किमर्थमादुक् क्रियते ? अदुगेव नोच्येत, अदुक्यपि क्रियमाणेऽकः सवर्णे
दीर्घत्वेन सिध्यति ? न सिध्यति; ‘अतो गुणे’ पररूपत्वं प्राप्नोति, तदप्यकारोच्चारण-
सामर्थ्यान्न भविष्यति, यदि ह्यत्र पररूपत्वं स्याद् दुक्मेव विदध्यात्, तर्हि सवर्णदीर्घत्व-
मप्यकारोच्चारणसामर्थ्यान्न स्यात् ? नैतदस्ति; तथा हि—यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः
स्यात् स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेस्तदेव निमित्तं नासौ विधिर्बाध्यते । पररूपत्वं च
प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकम्, सवर्णदीर्घत्वं तु प्रति निमित्तमेव । एवं तर्ह्यदुगेवायम् ।
तुल्या हि संहिता ॥

अप्राणिष्विति किम् ? अगो वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्चत्थम् । सपलाशम् । सशिशपम् ।

संज्ञायामिति किम् ? सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सादेश उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । स च निपातस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र, तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यत एव — सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

पदमञ्जरी

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ सहयुध्वेति । युध्यतेः कनिप् 'राजनि युधि कृन्ः', 'सहे च' इति सादेशः ।

उदात्तो निपात्यत इति । अन्यथा तु किं स्यात् ? इत्यत आह—उदात्तानुदात्तवतो हीति । सहशब्दे 'निपाता आद्युदात्ताः' इति सशब्द उदात्तः, शेषनिघाते हशब्दोऽनुदात्तः, तेनासाबुदात्तानुदात्तवान् तस्य स्थाने भवन् सशब्द आन्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तन्मा भूदेष दोष इति उदात्तो निपात्यते । यद्येवम्, अव्ययीभावेऽपि तस्यैवोदात्तत्वं श्रूयेत ? तत्राह—स चेति । अयमभिप्रायः—समासे कृते समासस्वरश्च प्राप्नोति, अयं चादेशः, तत्र परत्वादस्मिन्नादेशे उदात्तेऽभिनिर्वृत्ते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् समासस्वरः, स च सतिशिष्ट इति न्यासः

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ गर्भेऽर्द्धप्रत्यय इति । 'डप्रकरणे अन्यत्रापि ह्रस्यते' इति वचनात् ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ साश्चत्थमिति । सहाश्चत्थेनेति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । सहयुध्वा, सहकृत्वेति । 'हशेः कनिप्' इत्यनुवर्तमाने 'राजनि युधि कृन्ः', 'सहे च' इति कनिप्, उपपदसमासः, 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घः ।

किं पुनः कारणं सादेश उदात्तो निपात्यते ? इत्यत आह—उदात्तानुदात्तवतो हीत्यादि । 'निपाता आद्युदात्ता भवन्ति' इति सहशब्द आद्युदात्त एव, शेषमनुदात्तम् । तेनासाबुदात्तानुदात्तवान्, ततश्चान्तर्यतस्तस्य स्थाने सशब्दः स्वरितः । तस्मान्मा भूदेष दोष इत्युदात्तो निपात्यते । यद्येवम्, अव्ययीभावेऽपि उदात्त एव स्वरः प्राप्नोति ? इत्यत आह—स च निपातस्वर इत्यादि । यत्रेत्यादि । बहुव्रीहौ, तत्पुरुषे वा ।

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

७/ ग्रन्थान्ते, अधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति । सकलं ज्यौतिषमधीते । समुहूर्तम् । (ससंग्रहं) व्याकरणमधी- यते । कलान्तम्, मुहूर्त्तान्तम्, संग्रहान्तमिति अन्तवचने — अव्ययी- भावः समासः । तत्र 'अव्ययीभावे चाकाले' इति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ।

पदमञ्जरी

तस्यैव श्रवणम् । उदात्तनिपातनस्य तु यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहितत्पुरुष- योस्तत्रैव श्रवणमिति । सेष्टि, सपशुबन्धमिति । अन्तवचनेऽव्ययीभावः ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ सकलमिति । कला = कालविशेषः, तत्सहचरितो ग्रन्थोऽपि कला । एवं समुहूर्तमित्यत्रापि । ससंग्रहमिति । एतत्तु प्रमादादलिखितम्, अत्र हि 'अव्ययीभावे चाकाले' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः सभावः । कालवाचिन्युत्तर- पद इति । कालादयः शब्दा यद्यपि तत्सहचरितग्रन्थपराः, तथाप्यधीत इति

न्यासः

'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति सहेत्येतस्य समासान्तोदात्तत्वापवादः प्रकृतिस्वरत्वं भवति । तत्पुरुषेऽपि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना । तस्मात् तत्रैव स निपातस्वरः प्रसज्यते । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वापवादः प्रकृतिस्वरो न केनचिद्विहित इति तत्र समासान्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । अतस्तेन बाध्यत एव । सेष्टि, सपशुबन्ध- मिति । इष्टिरन्तो यस्य, पशुबन्धोऽन्तो यस्येति, 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना समासः, अन्तवचने । अत्र परत्वात् प्रथमस्तावन्निपातस्वरः, ततः समासान्तोदात्तत्वम् । तच्च सति निपातस्वरे शिष्यत इति सतिशिष्टम्, अतस्तेन निपातस्वरो बाध्यते; सतिशिष्ट- स्वरस्य बलीयस्त्वात् ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ सकलमिति । कला = कालविशेषः, तत्सहचरितो ग्रन्थस्तथोच्यते । सह कलया वर्त्तत इति सकलम् । एवं समुहूर्त्तमित्येतदपि वेदि- तव्यम् । ससंग्रहमिति एतदुदाहरणं प्रमादादिदानीन्तनैः कुलेखकैर्लिखितम्, तत्र हि 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्येवं सिद्धः सभावः । अन्तवचनेऽव्ययीभावः समास इति । यद्येवम्, ग्रन्थान्तेऽपार्थकोऽयं सभावस्यारम्भः, यावता 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्येवं सभावः सिद्धः ? इत्याह—तत्रेत्यादि । कथं पुनर्न प्राप्नोति, यावता कालमुहूर्त्तशब्दौ तावत् साहचर्यादत्र ग्रन्थे वर्त्तते ? एवं मन्यते—प्रकरणादिना वाक्येन ग्रन्थविषयता तयोर्गम्यते । मुख्यस्तु काल एवाभिधेय इति ।

अधिके - सद्रोणा खारी । समाषः कार्षापणः । सकाकिणीको
माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते = प्रत्यक्षत
उपलभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्योऽनुपाख्यः=अनुमेयस्तस्मिन्
द्वितीयेऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साग्निः कपोतः ।
सपिशाचा वात्या । सराक्षसीका शाला । अग्न्यादयः साक्षादनुपलभ्य-
मानाः कपोतादिभिरनुमीयमानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

पदसञ्जरी

पदान्तरप्रयोजनसमधिगम्यत्वाद् ग्रन्थपरत्वं । बहिरङ्गमिति कालाश्रयः प्रतिषेध
एव स्यादिति मन्यते ।

सद्रोणेति । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिरयम् । तेन 'वोपसर्जनस्य'
इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ अप्रधानो यः सः द्वितीय इति । तत्रैव लोके द्वितीय-
शब्दस्य प्रयोगात्, स्वामिभृत्ययोर्हि स्वामिनं प्रति भृत्यो द्वितीय इत्युच्यते,
न विपर्ययेण । उपाख्यायते इत्यस्य विवरणम्—प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति ।
'ध्वज्ये कविधानम्' इति कः कर्मणि । साग्निरिति । पूर्ववद्बहुव्रीहिः, इदमपि
नित्यार्थं वचनम् । 'अग्न्यादयः' इत्यादिना अनुपाख्यत्वं दर्शयति, कपोतश्चेद-
गारमुपहन्यात्ततश्च कपोतेनाग्निरनुमीयते । विद्युद्वात्ययोश्च रक्षःपिशाचं वर्तत
इति वार्त्ता ॥

न्यासः

सद्रोणा खारीत्यादि । 'तेन सह' इत्यादिना बहुव्रीहिः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ द्वयोः सहप्रयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीय इति ।
प्रधानेतरसन्निपाते सत्यप्रधान एव द्वितीयशब्दस्य प्रयोगात् । तथा हि—स्वामिभृत्ययोः
सहयुक्तयोर्भृत्य एव स्वामिनं प्रति द्वितीय उच्यते, न तु भृत्यं प्रति स्वामी । उपाख्यायते
यः स उपाख्य इति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, स च भवन् 'कृत्यत्युदो बहुलम्' इति
कर्मणि भवति । साग्निः कपोत इति । पूर्ववद् बहुव्रीहिः । अत्राग्निसहयुक्तः कपोतः,
तयोर्हि साहचर्ये लोके प्रसिद्धम् । तत्राग्निरप्रधानः । तथा ह्यग्निः कपोतमनुविधत्ते—
यत्र हि कपोतस्तत्राग्निनावश्यं भवितव्यम्, न तु यत्राग्निस्तत्र कपोतेनेति नासावाग्निमनु-
विधत्ते, तेन कपोतस्य प्राधान्यम् । अग्न्यादयः पुनरप्रधाना एव । अग्न्यादय इति ।

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासेऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमा-
देशो भवति । सचक्रं घेहि । सधुरं प्राज्ञ ।

अकाल इति किम् ? सहपूर्वाह्णम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

पदमञ्जरी

अव्ययीभावे चाकाले ॥ अकालवाचिनीति । स्वरूपग्रहणं न भवति; 'ग्रन्थान्ताधिके च' इत्यत्र ग्रन्थग्रहणात्, तद्धि समुहूर्तमित्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि चात्र स्वरूपग्रहणं भवति, तदा मुहूर्त्तादौ निषेधाभावाद्नेनैव सिद्धत्वाद-
नर्थकं तत्स्यात् । सचक्रमिति । यौगपद्येऽव्ययीभावः । सपुरमिति । 'ऋक्पूरब्धूः'
इत्यकारः समासान्तः । सहपूर्वाह्णमिति । साकल्येऽव्ययीभावः ॥

वोपसर्जनस्य ॥ उपसर्जनस्येत्यस्य सहशब्दे विशेष्ये सहयुध्वा, सहकृत्वेत्य-
त्रापि स्यात्, अनर्थकञ्च विशेषणं स्यात्, सहशब्दस्य चासत्त्ववाचित्वाद्
द्वन्द्वो न सम्भवति, समासान्तरे च सह उपसर्जनमेव; तस्मादुत्तरपदेन सन्निधा-
पितस्य समासस्यैवेदं विशेषणं विज्ञायते । तत्राप्यवयवद्वारा समासस्योपसर्जन-
संज्ञाया अभावात् सर्वत्र च समासे कश्चिदवयव उपसर्जनमेव । उच्यते चेदमु-
न्यासः

अत्रादिशब्देन पिशाचादयो गृह्यन्ते । ते हि न कश्चित् प्रत्यक्षेण उपलभ्यन्ते, अपि तु
कपोतादिभिरविनाभावमिभिरनुमीयत इत्यनुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ अकालवाचिनीति । अनेन 'काले' इति नेह स्वरूपस्य
ग्रहणम्, अपि तु कालविशेषवाचिनां पूर्वाह्णादिशब्दानामिति दर्शयति । कुत एतत्
पुनरवसितम् ? 'ग्रन्थान्ताधिके च' इत्यत्र ग्रन्थान्तग्रहणात् । अनेन हि कालवाचिन्युत्तर-
पदे प्रतिषेधः प्राप्नोति, स मा भूदिति । तत्र ग्रन्थान्तग्रहणं क्रियते, यदि चात्र 'काले'
इति स्वरूपग्रहणं स्यात्, ततस्तेनैव सकलम्, समुहूर्तमित्यत्र सभावः सिद्ध इति तत्र
ग्रन्थान्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । सचक्रमिति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना यौगपद्ये-
ऽव्ययीभावः । सधुरमिति । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तः ।

सहपूर्वाह्णमिति । तेनैव सूत्रेण साकल्येऽव्ययीभावः ॥

वोपसर्जनस्य ॥ यदि 'उपसर्जनस्य' इत्येतत् सहशब्दस्य विशेषणं स्यात् तदातिप्रसङ्गः
स्यात् । विशेषानुपादानादिहापि स्यात्—सहयुध्वा, सहकृत्वेति । अत्रापि सहशब्द उप-
सर्जनम् ; 'उपपदमतिङ्' इति प्रथमानिर्देशात्, अप्राधान्याच्च । अनर्थकञ्च विशेषणं
स्यात् ; सर्वत्रैव हि समासे सहशब्दस्योपसर्जनत्वात् । समासश्चेदुत्तरपदेन सन्निधापितः,

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनम्, यस्य सर्वेऽवयवा उप-
सर्जनीभूताः स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिगृह्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य
वा स इत्ययमादेशो भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः ।
सहच्छात्रः ।

उपसर्जनस्येति किम् ? सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सहकृत्वप्रियः, प्रियसहकृत्वेति, इह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः
सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

पदमञ्जरी

पसर्जनस्येति, ततश्च सर्वावयवद्वारा विज्ञायते, तदिदमुक्तम्—उपसर्जनसर्वावयव
इति । तदवयवस्येति । 'उपसर्जनस्य' इत्यवयवयोगे षष्ठीति दर्शयति । सहकृत्वप्रिय
इति । 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपातविकल्पः । इह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमिति ।
उत्तरपदाधिकारात्, सर्वोपसर्जनस्य बहुव्रीहेराश्रयणाच्च तत्सम्बन्धिन्वेवोत्तरपदे
सहशब्दस्यानन्तरे सभावेन भाव्यमिति भावः । तत्परः सहशब्दो न भवतीति ।

न्यासः

यस्मात् समासे ह्युत्तरपदं भवति, अतस्तस्यैवेदं विशेषणमिति मन्यमान आह—
उपसर्जनसर्वावयव इति । उपसर्जनं सर्वोऽवयवो यस्य स तथोक्तः; अवयवधर्मेण
समुदायधर्मस्य तथा निर्देशात्, यथा—आढ्यमिदं नगरमिति । यदि कस्यचित्कश्चिदुप-
सर्जनमवयवः कश्चिदनुपसर्जनं सोऽप्युपसर्जनमित्युच्यते, तदातिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थः
स्यादिति सर्वग्रहणम् । कः पुनरसौ सर्वोपसर्जनावयवः समासः ? बहुव्रीहिः । ननु द्वन्द्वोऽ-
प्युपसर्जनसर्वावयव एव, तस्यापि ग्रहणं ग्राप्नोति ? नैष दोषः; न हि सहपदेन सहान्यस्य
द्वन्द्वोऽस्ति । स हि प्रधानानां समानकक्षाणामेव भवति । सहशब्दश्च यत्रैकस्य प्राधान्यम्,
अपरस्य तु गुणभावस्तत्रैव प्रयुज्यते । अथ वा—उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति
लौकिकमप्युपसर्जनमिह गृह्यते । तेन शास्त्रीयोपसर्जनेन लौकिकेन चोपसर्जनीभूताः
सर्वेऽवयवा यस्य स एवोपसर्जनशब्देन विवक्षित इति विज्ञायते । न चैवविधो द्वन्द्वः ।
तस्य ह्यवयवानां शास्त्रीयेणोपसर्जनेनोपसर्जनत्वम्, न तु लौकिकेन । बहुव्रीहिस्तु
लौकिकेनापि । तस्मात् तस्यैवोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणम् । तदवयवस्येति । अनेनोपसर्जनस्ये-
त्येषाऽवयवषष्ठीति दर्शयति । सपुत्र इति । पूर्ववद्बहुव्रीहिः ।

सहयुध्वा, सहकृत्वेति । तत्पुरुषोऽयमुत्तरपदार्थप्रधानः । राज्ञि युधि कृत्वाः सहे-य

अथेह कस्मान्न भवति—सहकृत्वप्रियः, प्रियसहकृत्वेति, भवति ह्यत्रापि सहशब्दो

बहुव्रीह्यावयवः ? इत्याह—इहेत्यादि । 'वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य विकल्पेन पूर्व-

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषयेऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय ।

अगोवत्सहलेष्विति किम् ? स्वस्ति भवते सहगवे, सगवे । सह-
वत्साय, सवत्साय । सहहलाय, सहलाय । 'वोपसर्जनस्य' इति पक्षे
भवत्येव सभावः ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

'सः' इति वर्तते । समानस्य 'स' इत्ययमादेशो भवति छन्दसि
विषये मूर्द्धन्, प्रभृति, उदकं — इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनु-
भ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुत्यः । समानो गर्भः
सगर्भः, तत्र भवः सगर्भः । 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' इति यत्प्रत्ययः ।

अमूर्धप्रभृत्युदकेष्विति किम् ? समानमूर्धा । समानप्रभृतयः ।
समानोदकाः ।

'समानस्य' इति योगविभाग इष्टप्रसिद्ध्यर्थः क्रियते । तेन सपक्षः,

पदमञ्जरी

पूर्वत्र तावन्न भवति, कृत्वशब्देन व्यवधानात्, उत्तरत्रापि सहकृत्वेत्येतदुत्तर-
पदम्, न कृत्वशब्दः ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ 'प्रकृत्याशिषि' इत्येतावत्सूत्रम्, परिशिष्टं
भाष्यवार्तिकदर्शनात् सूत्ररूपेण पठितम् । 'न' इति वक्तव्ये प्रकृतिवचनं
वैचित्र्यार्थम् ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ॥ समानस्येति योगविभाग इति । अपर
न्यासः

निपातः । उत्तरपदाधिकारादिह बहुव्रीह्याश्रयणाच्च बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत् परं यस्मात्
सहशब्दात् तस्य सभावेन भवितव्यम् । न चेह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत् सहशब्दात्
परम्, शब्दान्तरेण व्यवधानादिति न भवति सभावः ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ पूर्वोणातिप्रसक्तस्य सभावस्य प्रकृतिभावेन निवृत्तिः
क्रियते । नेति वक्तव्ये प्रकृत्येति वचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ॥ सगर्भः, सयूथ इति । समानो

साधर्म्यम्, सजातीयः — इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्ण-
वयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान,
वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु — इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य 'स' इत्ययमा-
देशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा ।
सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो
पदमञ्जरी

आह—सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति, यथा—सदृशः सख्या ससखीति, तस्यायमस्व-
पदविग्रहो बहुव्रीहिः—समानो धर्मोऽस्य, समानः पक्षोऽस्य, समाना जातिरस्य;
'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । समानशब्दस्य तु समानजातीय इत्यादि भवति ।
योगविभागे तु तस्य नित्यत्वान्नैतत्सिध्यति । अत एव भाष्यवार्तिकयोर्योग-
विभागस्य नोपन्यास इति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ सज्योति-
रिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः, यस्मिन्ज्योतिष आदित्ये नक्षत्रे वा उप-
निपतितमानस्यास्तमयादनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते, 'सरूपाणामेक-
शेषः', 'स्थानान्ताद्विभाषा', 'सस्थानेन' इति निर्देशाद्बहुव्रीहावप्ययं सभावो
भवति, न तु 'पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमान' इति इतिपदोक्त एव तत्पुरुषे ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ चरणशब्दः कठकलापादौ शाखाविशेषे मुख्यः,
न्यासः

गर्भः, समानं यूथमिति विग्रह्य 'पूर्वापरप्रथम' इत्यादिना कर्मधारयः । साधर्म्यमिति ।
बहुव्रीहेर्भावप्रत्ययः । सजातीय इति । अत्रापि बहुव्रीहेरेव 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति
च्छः । सस्थानीय इति । 'स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्' इति च्छप्रत्ययः ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ सज्योति-
रिति । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । एवं सजनपदादयो वेदितव्याः । तत्पुरुषेऽपि
भवितव्यमेव; विशेषानुपदानात् । सनामेति । 'सर्वनामस्थाने च' इत्यादिना दीर्घः ।
सवया इति । अत्रापि 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ चरणशब्दोऽयमभ्ययननिमित्तमुपादाय पुरुषादिषु वर्तते ।

भवति । समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी । ब्रह्म=वेदः, तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी= सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

पदमञ्जरी

तदध्यायिषु पुरुषेषु गौणः, तदिह मुख्यो गृह्यते—समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीति, तच्चरति तदनुतिष्ठतीत्यर्थः । ब्रह्मचारीति । 'व्रते' इति णिनिः । एवं ब्रह्मचारिशब्दं निरूप्य सब्रह्मचारीशब्दं निर्वक्तुकामः समानशब्दस्यार्थमाह—समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादिति । तस्यैवेति । पूर्वमुक्तस्य । इतिकरणो हेतौ, यस्माद् ब्रह्मचारिणां समानत्वं तद्विवक्षितं तस्मादयं वक्ष्यमाणस्सब्रह्मचारिशब्दस्यार्थो भवति । तमेव दर्शयति—समाने ब्रह्मणीति । समाने साधारण इत्यर्थः । एकस्मिन्काले एकेन ब्रह्मणा एवशाखाध्ययनार्थं ययोर्व्रतमादिष्टं तावन्योऽन्यं सब्रह्मचारिणावित्यर्थः । एतच्च चरणप्रहणादभ्यते, तद्धि चरणे समाने यथा स्यादाकारादौ मा भूदित्येवमर्थं कृतम् । एवं चरणे गम्यमाने इत्यस्यापि चरणे समानत्वेन गम्यमान इत्ययमर्थो द्रष्टव्यः ॥

न्यासः

ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी, 'व्रते' इति णिनिः । सब्रह्मचारीति । पूर्ववत् कर्मधारयः । सब्रह्मचारीत्यस्यायमर्थोऽभिमतः—समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । एष चात्रार्थो यथोपपद्यते, तथा दर्शयितुमाह—ब्रह्म वेद इत्यादि । तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तदपि ब्रह्मेति । तादर्थ्यात् ताच्छब्दम्, यथा—इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र इति । तच्चरतीति तत् सम्पादयति, परिपालयतीत्यर्थः । केन पुनरसौ समानः ? इत्याह—समानस्तस्यैवेत्यादि । तस्यैवेति वेदाख्यस्य ब्रह्मणः । इतिकरणो हेतौ । यत एवमुपचारेण लब्धब्रह्मव्यपदेशं व्रतं यश्चरति ब्रह्मणश्च समानत्वाद् यः समानः स सब्रह्मचारी । तेन सब्रह्मचारीत्यस्यायमर्थो भवति—समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति । यदि ह्यसमाने ब्रह्मणि व्रतं चरेत् तदा समानत्वं न स्यात् । तथापि ब्रह्माख्यं व्रतं न चरेदेवमपि ब्रह्मचारित्वं न स्यात् । तस्माद् यः समाने ब्रह्मणि ब्रह्मचारी, सोऽवश्यं समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति भवति । सब्रह्मचारीत्ययमस्यार्थः सम्पद्यते—समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति । अथ धा—तस्यैवेत्युपचारेण लब्धब्रह्मव्यपदेशस्य व्रतस्यात्र पक्षे परामर्शः । समाने ब्रह्मणि इत्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदे वर्तते, प्रतिवेदं हि भिद्यते, तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तत्र यः समाने वेदेऽध्येतव्ये व्रतं चरति स एव सब्रह्मचारीत्युच्यते ॥

तीर्थशब्दे उत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थ्यः । 'समानतीर्थे वासी' इति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः, समानोदर्यः । 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इति यत् ॥

दृग्दशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक्, दृश, वतु — इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक्, सदृशः । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च' इत्यत्र 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इति कञ्चिन्नौ प्रत्ययौ क्रियेते ।

* दृक्षे चेति वक्तव्यम् * । सदृक्षः ॥

पदमञ्जरी

तीर्थे ये ॥ सतीर्थ्यः = एकगुरुकः ॥

विभाषोदरे ॥ यत्प्रत्ययान्त इति । पूर्वसूत्रे 'ये' इति यकारादेः प्रत्ययस्य ग्रहणं यत्प्रत्ययोऽन्ते समीपे यस्य स तथोक्तः । तत्र यदा सभावः, तदा 'सोदराद्यः', यदा तु न तदा 'समानोदरे शयितः' इति यत् ॥

दृग्दशवतुषु ॥ वतुग्रहणमुत्तरार्थमिति । समानशब्देऽसम्भवात् ।

दृक्षे चेति । छान्दसमेतदिति केचित् । भाष्ये 'सदृक्षम्' इत्यनुदाहृतत्वात्-स्मिन्पक्षे कसप्रत्ययोऽपि छन्दस्येव ॥

न्यासः

तीर्थे ये ॥ सतीर्थ्य इति । पूर्ववत् कर्मधारयं कृत्वा तद्धितः कर्त्तव्यः । समाने तीर्थे वसतीति सतीर्थ्यः ॥

विभाषोदरे ॥ दृक्दशवतुषु ॥ समानमात्मानं पश्यतीति सदृक्, उपपदसमासः, 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । कथं पुनरिह कञ्चिन्नौ, यावता त्यदादिषूपपदेषु तौ विहितौ, न च समानशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते ? इत्यत आह—त्यदादिष्वित्यादि ।

दृक्षे चेति वक्तव्यमिति । 'दृक्षशब्दे चोत्तरपदे समानस्य सभावो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः' । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वकाद् योगविभागाद् दृक्षेऽपि भविष्यतीति । अत एव तत्र (६.१.८४) वृत्तिकृतोक्तम्—एवमादयः सिद्धा भवन्तीति ।

केन पुनरत्र दृशो कसप्रत्ययो विहितो येन दृक्षशब्द उत्तरपदं भवति ? इत्यत आह—

विष्णुदेवयोरिति किम् ? अश्वाची । अश्चताविति किम् ?
विष्णुग्युक् । वप्रत्यय इति किम् ? विष्णुगञ्जनम् ।

वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेना-
यस्कृतम्, अयस्कार इत्यत्र 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्र' इति सत्त्वं
भवति ।

* छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् * । विश्वाची च घृताची

पदमञ्जरी

संख्यानम्' इति ङीप्, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घत्वम् । विष्णुग्यु-
नक्तीति विष्णुग्युक्, 'सत्सूद्विष' इत्यादिना किप् । विष्णुगञ्जनमिति । ल्युट् ।

कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, यावता 'उत्तरपदे' इत्युच्यते, न चात्राश्चतिरुत्तर-
पदम्, किं तर्हि ? ल्युङन्तम्, न च तदादिविधिरस्ति, अत्प्रहण एव तदादि-
विधिः ? इत्यत आह—वप्रत्ययग्रहणमिति । यदि धातुग्रहणे तदादिविधिर्न स्याद्व-
प्रत्ययग्रहणमकर्तव्यं स्यात्, कृतं तु तदादिविधिं ज्ञापयति । अत्र प्रयोजन-
माह—तेनेति । अयस्कृतमिति । असति तु ज्ञापने अयस्कृदित्यादौ यत्र करोति-
मात्रमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् ।

विश्वाची च घृताची चेति । वेदपाठोऽयं प्रदर्शितः, न तु घृताचीत्युदा-
हरणम्; प्राप्त्यभावात् । उपसंख्याने 'स्त्रियाम्' इत्येतेन नार्थः, पुंस्यपि हि

न्यासः

इतोऽन्यत्र धातुग्रहणे सति न केवलं धातुरेव गृह्यते, अपि तु धात्वादिः शब्द इति ।
तेनायस्कृतम्, अयस्कार इत्यत्र 'अतः कृकमि' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः सिद्धो
भवति । यदि पुनरयमर्थो न विज्ञान्येत, तदा करोतेरेव केवलस्य ग्रहणं स्यात्, ततो यत्र
करोतेः केवलस्य प्रत्ययरहितस्य प्रयोगस्तत्रैव स्याद्—अयस्कृदिति । अत्र तुगागमः
करोतेरेव भक्तत्वात् तद्ग्रहणेनैव गृह्यत इति करोतेरेव केवलस्य प्रयोगः । अश्वाचीति ।
अश्वमञ्चतीति किन्, 'अश्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप्, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ'
इति दीर्घः । विष्णुग्युगिति । विष्णुग्युनक्तीति 'सत्सूद्विष' इत्यादिना किप् । विष्णु-
गञ्जनमिति । 'ल्युट् च' इति ल्युट् ।

छन्दसीत्यादि । छन्दसि विषये स्त्रियामभिधेयायां बहुलमद्रथादेशो भवतीत्येतदर्थ-
रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषोदरे' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्तते,
सा च व्यवस्थितेविभाषा । इह वा चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन छन्दसि विषये
विष्णुगादेरन्यत्रापि कचिदद्रथादेशो भवतीति, कचिन्न भवत्येव । ननु च सर्वनाम्नोऽनु-
कर्षणार्थश्चकारः ? नैतदस्ति; स्वरितत्वादेव हि सर्वनाम्नोऽनुवृत्तिर्भविष्यति । विश्वाची-
त्यादि । विश्वघृतकिंशब्देष्पपदेष्वाश्चतेः पूर्ववत् किन्, ङीवादिकार्यञ्च ॥

चेत्यत्र न भवति । कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव' ॥

समः समि ॥ ९३ ॥

समित्येतस्य 'समि' - इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्ते उत्तरपदे । सम्यक्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

'तिरस्' इत्येतस्य 'तिरि' इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्ते उत्तरपदेऽलोपे = यदाऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः ।

अलोप इति किम् ? तिरश्चा । तिरश्चे । 'अचः' इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य 'सध्रि' इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्ते उत्तरपदे । सध्र्यङ्, सध्र्यञ्चौ, सध्र्यञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥

छन्दसि विषये माद, स्थ-इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य 'सध' - इत्ययमादेशो भवति । सधमादो द्युमन्य एकास्ताः । सधस्थाः ॥

पदमञ्जरी

कचिदद्रयादेशो न दृश्यते । तस्मान्निष्पन्नञ्चौ प्राणापानाविति । कद्रीचीति । किंशब्दस्य टेरद्रयादेशः, पूर्ववन्डीब्लोपदीर्घत्वादि ॥

तिरसः तिर्यलोपे ॥ यदाऽस्य लोपो न भवतीति । अकारस्य लोपे सतीत्ययं त्वर्थो न भवति; व्याख्यानात् ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ 'सधमादो द्युमनि' इति केचिदाहुः । अस्मिन्मन्त्रे न्यासः

समः समि ॥ तिरसस्तिर्यलोपे ॥ सहस्य सध्रिः ॥ सध्रीचेति । पूर्ववदकारलोपः, दीर्घत्वञ्च ॥

सधमादस्थयोश्छन्दसि ॥ सधमाद इति । सह मादेन वर्त्तत इति 'तेन सह' इत्यादिना बहुव्रीहिः, मादशब्दो घञन्तः । ननु च 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यपा भवितव्यम् ? नैष दोषः; तत्र हि 'स्वनहसोर्वा' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ।

१. 'कचिदन्यत्रापि भवति-विश्वद्रयाशा' इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

द्वयन्तरुपसर्गभ्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥

द्वि, अन्तर् — इत्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपम् । अन्तरीपम् । उपसर्गात् — समीपम् । वीपम् । नीपम् ।

॥ समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ समापं नाम देवयजनम् ।
अपर आह — ॥ इत्त्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् —
प्रापम्, परापम् ।

अप्शब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् ।

पदमञ्जरी

द्युम्निरित्यादिकमपां विशेषणम्, सधमाद् इत्यपि तत्समानाधिकरणं शसन्तम्, मादयतेः क्बन्तस्य रूपम् । भादः छन्दसि सधादेशो दृश्यते बहुलम् — ‘आ त्वा बृहन्तो हरयो युजानाः’, ‘अर्वाग्निन्द्रसधमादो बहन्तु’ इत्यादावपीति । अपर आह — मदनं मादः, ‘मदोऽनुपसर्ग’ इत्यपि प्राप्ते छान्दसो घञ्, तेन रुह वर्तत इति सधमाद् इति । ‘रेवतीस्थः सधमाद्’ इत्यादौ तु सधमादो यज्ञः, सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति कृत्वा ॥

द्वयन्तरुपसर्गभ्योऽप ईत् ॥ उदाहरणेषु द्विर्गता आपोऽस्मिन्नित्यादिविग्रहः, ‘ऋक्पूरब्धूः’ इत्यकारः समासान्तः ।

समापं नामेति । ईत्वे प्रतिषिद्धे ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इत्यकारस्य दीर्घः । अपर आह — समशब्दस्यात्र प्रयोगः, समा आपोऽस्मिन्निति समाप इति । अप्शब्दं प्रतीत्यादि । इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति तेषामुपसर्गत्वम्,

न्यायः

तेन छन्दसि घञेव भविष्यति । अत एव निर्देशाद्वा । सधस्थ इति । सह तिष्ठतीति ‘सुपि स्थः’ इति कः ॥

द्वयन्तरुपसर्गभ्योऽप ईत् ॥ द्वीपमिति । द्विर्गता आपोऽस्मिन्नित्यस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । यथा — शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । ‘ऋक्पूरब्धूः’ इत्यादिनाऽङ्कारः समासान्तः । अन्तर्गता आपोऽस्मिन्नित्यन्तरीपम् । सङ्गता विगता निर्गता आपोऽस्मिन्निति समीपम्, वीपम्, नीपम् ।

वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । उत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्यायमेवार्थः । व्याख्यानं त्विहापि पूर्ववद् ‘विभाषोदरे’ इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषात्वात्कथ्यते । अन्यदपि चात्र व्याख्यानं करिष्यामः ।

अप्शब्दं प्रतीत्यादि । इह यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति अप्शब्दस्य तु क्रिया न सम्भवति; द्रव्यवाचित्वात् । तस्मात् तं प्रति नास्ति

ऊदनोद्देशे ॥ ९८ ॥

अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपो देशः ।
देश इति किम् ? अन्वीपम् ।

दीर्घोच्चारणमवग्रहाथम् । अनु ऊपोऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोति-
कारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥

अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति
आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग,
छ-इत्येतेषु परतः । अन्या आशोः अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्य-

पदमञ्जरी

अप्शब्दश्च न क्रियावचनः, तस्माद्यस्य प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं तदुपलक्षणार्थमुपसर्ग-
ग्रहणं विज्ञायते ॥

ऊदनोद्देशे ॥ अवग्रहार्थमिति । यत्र समासावयवानां रूपाणि प्रदर्शयन्ते
पदकारैः सः = अवग्रहः ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥

न्यासः

कस्यचिदुपसर्गसंज्ञेति । क्रियते चेदमुपसर्गग्रहणम् । तत्सामर्थ्याद् यत्र प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं
दृष्टं तदुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते । यद्येवम्, अन्तःशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यम्,
यथैव हि प्रादय उपसर्गग्रहणेन लक्ष्यन्ते तथान्तःशब्दोऽपि, तस्याङ्क्विषिणत्वेऽप्युपसर्गत्वं
दृष्टमेव ? एवं तर्ह्यन्तग्रहणेन ज्ञाप्यते—उपसर्गग्रहणोपलक्षितमीत्वमनित्यमिति । तेन
समापम्, परापम्, प्रापमिति सिद्धं भवति ॥

ऊदनोद्देशे ॥ अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्निति विग्रहः, पूर्ववत् समा-
सान्तः, सवर्णदीर्घः । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, यावता ह्रस्वेऽपि विहितेऽकः सवर्णो
दीर्घत्वेनानूप इति सिध्यत्येव ? अत आह—दीर्घोच्चारणमित्यादि । असति दीर्घोच्चा-
रणे संहितायामेव दीर्घत्वं स्यात्, नावग्रहे । तस्मादवग्रहेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं
दीर्घोच्चारणम् ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥
अन्याशीरन्यदाशीरित्यादि । विग्रहविशेषेण सर्वत्र विशेषणसमासं दर्शयति । अन्ये-

दाशा । अन्या आस्था अन्यदास्था । अन्य आस्थितः अन्यदास्थितः ।
 अन्य उत्सुकः अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः अन्यदूतिः । अन्यः कारकः
 अन्यत्कारकः । अन्यो रागः अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः अन्यदीयः ।
 गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्यः ।

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम् ? अन्यस्य आशीः अन्याशीः ।
 अन्येन आस्थितः अन्यास्थितः ॥

दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारकम् अन्यत्कारकम् । अन्यस्येदम् अन्यदीयम् ।

अस्य च द्विर्नञ्ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्दे उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्य-
 दर्थः, अन्यार्थः ॥

पदमञ्जरी

उदाहरणेषु विशेषणसमासः । गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्य इति । तेषामवृत्कृत-
 त्वात् ।

दुगागमोऽविशेषेणेत्यादि । छप्रत्यये परतोऽविशेषेण सामान्येन दुक्कर्तव्यः,
 कीदृशे छे ? सकारके, कारकशब्दसहिते कारकशब्दे चेत्यर्थः । कारकच्छयोरिति
 पाठे पूर्वनिपातलक्षणस्यानित्यत्वात्तस्य परनिपातः । अन्येष्वशीरादिषु सप्तसु
 षष्ठीतृतीययोर्नेष्टस्तेष्वेव प्रतिषेध इत्यर्थः ।

कथमेतल्लभ्यते ? इत्याह—अस्य चेति । ‘अषष्ठीतृतीयास्थस्य’ इत्येव सिद्धे

न्यासः

नास्थितोऽन्यदास्थित इति । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासः ।

दुगागमोऽविशेषेणेत्यादि । कारकशब्दे छप्रत्यये परतोऽविशेषेण सामान्येन
 दुगागमः कर्तव्यः । अन्येष्वशीरादिषु सप्तसुत्तरपदेषु षष्ठीतृतीयास्थयोर्नेष्टो नाभिमतः ।

किं पुनरस्यार्थस्य लिङ्गं यतोऽयमवसीयते ? इत्यत आह—अस्य चेत्यादि । अषष्ठी-
 तृतीयास्थस्येत्येवं सिद्धे द्विर्नुपादानमस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन क्वचित्
 षष्ठीतृतीयास्थस्यापि समासे दुगागमो भवत्येव ॥

अर्थे विभाषा ॥ अन्यार्थ इति । अन्यस्मै इदमिति ‘चतुर्थी तदर्थाय’ इत्यादिना
 समासः ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥

‘कु’ इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे । कदजः । कदश्वः । कदुष्टः । कदन्नम् ।

तत्पुरुष इति किम् ? कूष्ठो राजा । अचीति किम् ? कुब्राह्मणः । कुपुरुषः ।

* कद्भावे त्रावुपसंख्यानम् * । कुत्सितान्नयः वात्त्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

‘रथ’, ‘वद’—इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः ‘कत्’ इत्ययमादेशो भवति । कद्रथः । कद्रवः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्दे उत्तरपदे जातावभिधेसायां कोः कदादेशो भवति । कत्तृणा नाम जातिः ।

जाताविति किम् ? कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पदमञ्जरी

द्विर्नञ् उपपादानं प्रतिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, व्याख्यानप्रकारश्चायम् । शक्यं हि वक्तुं द्विर्नञ् उपपादानं दाढ्यार्थमिति ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ उदाहरणेषु ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः । कूष्ट इति । एतदेव तत्पुरुषग्रहणं ज्ञापकम्—अस्मिन्प्रकरणेऽप्रतिपदोक्तोऽपि समासो गृह्यत इति, तेन ‘ज्योतिर्जनपद’ इति सम्भवो बहुव्रीहावपि भवति ।

त्रावुपसंख्यानमिति । ‘कत्र्यादिभ्यः’ इति वचनात्सिद्धम् ॥

० न्यासः

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ कदज इति । कुत्सितोऽज इति ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः । कूष्ठो राजेति बहुव्रीहिः ।

कद्भावे इत्यादि । अजादावुत्तरपदे कद्भावे उच्यमानस्त्रिशब्द उत्तरपदे न प्राप्नोति । तस्मात् त्रिशब्दादुत्तरपदात् पूर्वो यः कुशब्दस्तस्य कद्भावस्योपसंख्यानम् = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम् । तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रे चकारः क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन त्रिशब्देऽप्युत्तरपदे परतः कद्भावो भविष्यतीति ॥

रथवदयोश्च ॥ अनन्वाद्यर्थोऽयं योगः । एवमुत्तरत्रापि ॥

तृणे च जातौ ॥ का पथ्यक्षयोः ॥ अनीषदर्थ आरम्भः । कापथ इति ।

पथिन्, अक्ष-इत्येतयोस्तत्परपदयोः कोः 'का' इत्ययमादेशो भवति कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे च ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोः 'का' इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । काम्लम् । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दे उत्तरपदे विभाषा कोः 'का' इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् ।

ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥

पदमञ्जरी

का पथ्यक्षयोः ॥ अनीषदर्थ आरम्भः । कुत्सितः पन्थाः कापथः । पूर्व-वत्समासान्तः । काक्ष इति । अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् ॥

ईषदर्थे ॥ कामधुरमिति । 'कुगति' इति समासः । 'कुः पापार्थः' इत्येतत् प्रायिकम् । काम्लमिति । ननु चात्र 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कद्वावः प्राप्नोति, अस्य त्वनजादिरवकाशः ? तत्राह—अजादावपीति ॥

विभाषा पुरुषे ॥ अप्राप्तविभाषेयमिति । 'ईषदर्थे' इत्यस्य निवृत्तत्वात् ।

नन्वेवं सत्युभयत्रविभाषेयं युक्ता, ईषदर्थे प्राप्तत्वात्, अन्यत्र चाप्राप्तत्वाद् ? अत आह—ईषदर्थे त्विति । 'ईषदर्थे च' इत्यस्यावकाशः—कामधुरमिति,

न्यासः

कुत्सितः पन्थाः कापथः, 'ऋक्पूः' इत्यादिनाकारः समासान्तः । काक्ष इति । कुत्सितो-ऽक्ष इति तत्पुरुषः । अथ वा—कुत्सिते अक्षिणी अस्येति बहुव्रीहिः, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इति षच् समासान्तः ॥

ईषदर्थे ॥ ईषन्मधुरं कामधुरमिति । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । 'कुशब्दः पापार्थः' इत्येतत् तु प्रायिकमुपाधिबचनमित्युक्तम् । तत्र प्राधिकत्वे चैतदेव कादेशवचनं शपकम् । काम्लमिति । ननु चात्र 'कोः कत्तत्पुरुषे' इति कदादेशेन भवितव्यम् ? इत्यत आह—अजादावपीत्यादि ॥

विभाषा पुरुषे ॥ अप्राप्ते विभाषेयमिति । ईषदर्थस्य निवृत्तत्वात् । ननु

कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे कोः कवमित्ययमादेशो भवति, का च विभाषा । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव, का — इत्पेतावादेशौ भवतो विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरप्रकाराणि शब्दरूपाणि, येषु लोपतागवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः, दृश्यन्ते च, तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोपदिष्टानि = शिष्टैरुच्चारितानि, प्रयुक्तानि, तानि तथैवानुग-

पदमञ्जरी

‘विभाषा पुरुषे’ इत्यस्यावकाशः— कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः; ईषत्पुरुष इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

कवञ्चोष्णे ॥ छन्दस्यन्यत्रापि दृश्यते—न कवादिभ्यो न हि ते पृणन्तीति, कवाशब्दोऽपि दृश्यते केवलः—कवातिर्यदि वोपतिष्ठेतेति, ईषत्तिर्यद्वित्यर्थः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानाम् ‘उणादयो बहुलम्’ इति सिद्धिरुक्ता, अनेन तु समासपदानां जीमूतबलाहकान्यासः

चानीषदर्थे केनचिदप्राप्ते, ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्त इत्युभयत्र विभाषेयं युक्तेत्याह—ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि । ‘ईषदर्थे च’ इत्यस्यावकाश ईषन्मधुरं कामधुरम्, ‘विभाषा पुरुषे’ इत्यस्यावकाशः—कुत्सितः पुरुष कापुरुष इति; इह चोभयं प्राप्नोति— ईषत्पुरुषः कापुरुष इति । अत्रेषदर्थ इत्यनेनैव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

कवञ्चोष्णे ॥ पथि च चच्छन्दसि ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ आदिशब्दः प्रकारवचन इति । यद्यत्रादिशब्दो व्यवस्थावचन आश्रीयेत, ततो यान्येव गणे पठ्यन्ते तेषामेव साधुत्वं स्यात्, नान्येषाम् । प्रकारवचन आदिशब्द आश्रीयमाणे सत्यपरिपठितानामपि साधुभावो भवतीत्येतत् सन्नं चेतसि कृत्वाऽऽदिशब्दोऽयं प्रकारवचन इति दर्शयन्नाह—पृषोदरप्रकाराणीत्यादि । प्रकारः = सादृश्यम् । अतस्तद्दर्शयितुमाह—येष्वित्यादि । यथा पृषोदरशब्दे लोपकार्यं शास्त्रेणाविहितं दृश्यते, तथान्यत्रापि लोपादिकार्यं शास्त्रेणाविहितं दृश्यते । तानि च पृषोदरप्रकाराणि भवन्ति । यथोपदिष्ट-

मयूभावः । एवमन्येऽपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः ।

* दिक्शब्दस्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति * । दक्षिण-
तीरम्, दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम्, उत्तरतारम् ।

* वाचो वादे डत्वं च लभांश्चोत्तरपदस्येभि प्रत्यये भवति * ।
वाचं वदतीति वाग्वादः । तस्यापत्यं वाङ्वालिः ।

* षष उत्वं दत्तदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति * । षड् दन्ता
अस्य षोडन् । षट् च दश च षोडश ।

* धासु वाषष उत्वं भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् * । षोढा, षड्धा
पदमञ्जरी

नाष्टाध्यायीमधीते, अथ चात्र तु विहिताः शब्दास्तान्प्रयुङ्क्ते, नूनमन्यानपि
अयं जानाति । सैषा शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायीः ।

जीवनस्य जलस्य मृतो भाजनं जीमूतः, यथा कुसूलो धान्यानाम्, खम् =
बिलम् । पिशितम् = मांसम् । वृसी = वृणमयमासजम् । एवमन्येऽपीत्यादि ।
कप्यश्वमहीशब्देषूपपदेषु 'सुपि स्थः', सकारस्य तकारः, महीशब्दस्य ह्रस्वः ।

दक्षिणतारमिति । विशेषणसमासः । वाग्वाद इति । कर्मण्यण् । षोडशिति ।
'वयसि दन्तस्य दत्त', उगित्त्वान्नुम् ।

धासु वैति । उत्वस्यायं विकल्पः । उत्वपक्षे तु ष्टुत्वं नित्यमेव भवति, अत्रो-
न्यासः

मपि येऽस्यामष्टाध्याय्यां विहिताः शब्दास्तान् प्रयुञ्जानं पश्यन्नेवमध्यवस्यति—शिष्टोऽय-
मिति, न चासावष्टाध्यायीमधीतवान्, अथ च तस्यां ये व्युत्पादिताः शब्दास्तान्
प्रयुङ्क्ते, नूनमयमन्यानपि जानाति—इत्येषा शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी ।

एवमन्येऽपीत्यादि । कप्यश्वमहीशब्देषूपपदेषु 'सुपि स्थः' इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः ।
सकारस्य तकारः क्रियते । महीशब्दस्यापि ह्रस्वत्वम् ।

'दक्षिणतारमिति । षष्ठीसमासः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः' इति
पुंवद्भावः । अथ वा—दक्षिणशब्दस्यायं तीरशब्देन षष्ठीसमासः, कर्मधारयो वा ।

वाचोवाद इति । वाक्शब्दस्य वादशब्द उत्तरपदे परतो ङकारादेशो भवति ।
उत्तरपदस्य च वादशब्दस्य वल् इत्ययमादेशो भवतीति प्रत्यये परत इति । वाचं वदतीति
'कर्मण्यण्'—वाग्वादः, तस्यापत्यम् 'अत इञ्'—वाङ्वालिः ।

षष उत्वमित्यादि । षष्ठाब्दस्योत्वं भवति दत्त, दश—इत्येतयोर्भूत्तरपदयोः, उत्तर-
पदादेः ष्टुत्वञ्च । षड् दन्ता इत्येति बहुव्रीहिः । 'वयसि दन्तस्य दत्त' इति दत्तादेशः—
षोडन् । षट् च दश चेति द्वन्द्वः—षोडश ।

कुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थः ।
इह मा भूत्-षट् दधाति धयति वा षड्धेति ॥

दुरो दाशनाशदभ्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च षट्त्वम् । कृच्छ्रेण
दाश्यते नाश्यते दभ्यते च यः स दूडाशः । दूणाशः । दूडभः । दम्भेः
खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः । दुःशब्दोप-
पदस्य ध्यायतेः, 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः ।

* स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् * । जाय एहि स्वो रोहाव ।

* पीवोपवसनादीनां च लोपो वक्तव्यः * । पीवोपवसनानां
पयोपवसनानाम् ॥

पदमञ्जरी

उत्तरपदशब्देन धाप्रत्ययोऽभिधीयते । पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ इति पदम्, उत्तरं
च तत्पदं च उत्तरपदम् । षड्धेति । 'न पदान्तादोरनाम्' इति षट्त्वप्रतिषेधः ।
नानाधिकरणवाचिन इति । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचन-
निर्देशः, तेन 'अधिकरणविचाले च' इति विहितस्य धाप्रत्ययस्येदं ग्रहणम् ।
षड्धेति । 'आतोऽनुपसर्गे कः', स्त्रियां टाप्रत्ययः । लाक्षणिकत्वादस्याग्रहण-
मिति चेत् ? एवमपि क्बन्ते प्रसङ्गः ।

नाश्यत इति । 'णश् अदर्शने' ण्यन्तः । दभ्यत इति । 'दम्भु दम्भे' ।
स्वो रोहावेति । लोटुत्तमद्विवचने ।

न्यासः

धासु वेति । उत्त्वस्यैवायं विकल्पः । षट्त्वं तु नित्यमेव भवति । षोढा, षड्धेति ।
'अधिकरणविचाले च' इति धाप्रत्ययः । अथ किमर्थं धास्विति बहुवचननिर्देशः क्रियते ?
इत्याह—बहुवचननिर्देश इत्यादि । षड्धेति । धाओ धेटो वा स्त्रियाम् 'आतोऽनुपसर्गे
कः' इति कप्रत्ययः ।

दाश्यत इति 'दाश्च दाने', नाश्यत इति 'णश् अदर्शने', दभ्यत इति
'दम्भ दम्भे'—एतेभ्यः कर्मणि घञ् । दुर्गन्धस्य दाशशब्दादिभिः प्रादिसमासे—दूडाशः,
दूणाशः, दूडभः । दम्भेरनुनासिकलोप इत्यादि । यदेतद् 'दाशनाशदभ्येषु' इत्यत्र
कृतानुनासिकलोपस्य दम्भेरन्वारणं तन्निपातनम्, तत एवात्र दम्भेरनुनासिकलोपो
भवति ।

पीव उपवसनं येषां ते पीवोपवसनाः । एवं पयोपवसनाः । उभयत्र सकारलोपः ।

१. सैषा भाष्येष्टिरेवेति ध्येयम् ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥

संख्या, वि, साय इत्येवंपूर्वस्याह्शब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां ङौ परतः । द्वयोरहोर्भवः द्व्यहः । व्यहः । द्व्यह्नि, द्व्यहनि । व्यह्नि, व्यहनि । द्व्यह्ने । व्यह्ने । व्यपगतमहो व्यहः ।

पदमञ्जरी

वर्णागम इत्यादि । कौ जीर्यत इति कुञ्जर इत्यत्र नकारस्य वर्णस्यागमः । हिनस्तीति सिंह इत्याद्यन्तयोर्वर्णयोर्विपर्ययो व्यत्यासः । षोड इत्यत्र षकारस्योकाररूपापत्तिः, वर्णविकारः । पृषोदर इत्यादौ तकारादेर्वर्णस्य विनाशः । यस्य धातोर्योऽर्थः प्रसिद्धः, तस्मादर्थान्तरेण योगस्तदर्थान्तिशयेन योग इति । एतत्पञ्चविधं निरुक्तम् = निर्वचनप्रकारः, शब्दानां तदन्तेन सूत्रेणोच्यत इति श्लोकार्थः ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां ङौ ॥ द्व्यह इति । 'तद्धितार्थ' इति समासः, 'कालाट्ठच्', तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्', 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्याह्लादेशः । द्व्यह्नीति । 'विभाषा डिश्योः' इत्यल्लोपविकल्पः ।

न्यासः

वर्णागम इति । निरुक्तशब्दे ये शब्दा व्युत्पाद्यन्ते तेषां पृषोदरादित्वादेव साधुत्वमिष्यत इतीमं श्लोकमाह—वर्णागम इत्यादि । अपूर्वस्य वर्णस्यागमो वर्णागमः = नकारादेरपूर्वस्य वर्णस्य प्राप्तिः, यथा—कौ जीर्यते कुञ्जर इति । अत्र कुशब्दस्य नुगागमः क्रियते । वर्णविपर्ययः = वर्णस्थानव्यत्यासः, यथा—'हिसि हिंसायाम्', हिनस्तीति सिंह इत्यत्र पचाद्यचि कृते हकारसकारयोः स्थानव्यत्यासः । वर्णविकारः = वर्णस्य रूपान्तरापत्तिः, यथा—षोडन्निति । अत्र षकारस्योत्वरूपापत्तिः, दकारस्य च डकाररूपापत्तिः । वर्णनाशः = वर्णस्य लोपः, यथा—पृषोदर इति । अत्र तकारस्य लोपः । अर्थान्तिशयः = अर्थविशेषः, प्रसिद्धादर्थान्तरम्, तेन धातोर्योगः = सम्बन्धः, यथा—मह्यां रौतीति मयूरः । अत्र रोते रमणेनार्थान्तिशयेन योगः । एतत् पञ्चविधं पञ्चप्रकारं निरुक्तम्, निश्चयेनोच्यतेऽर्थोऽनेनेति निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां ङौ ॥ द्वयोरहोर्भव इति । भवार्थविवक्षायाम् 'तद्धितार्थ' इति समासः, ततः 'कालाट्ठच्' इति ठच्, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः, 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्याह्लादेशः । द्व्यह्नीति । 'विभाषा डिश्योः' इत्यकारलोपः पाक्षिकः । द्व्यह इति । 'आद्

व्यहि, व्यहनि । व्यह्ने । सायमह्णः सायाह्णः । सायाह्नि, सायाहनि । सायाह्ने ।

एकदेशिसमासः पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याह्णस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमह्णो मध्याह्ण इत्यपि भवति ।

संख्याविसायपूर्वस्येति किम् ? पूर्वाह्णे । अपराह्णे ॥

पदमञ्जरी

व्यह इति । प्रादिसमासः, शेषं पूर्ववत् । सायाह्ण इति । एकदेशिसमासः ।

ननु चायं पूर्वापरादिभूते न पठ्यते, तत्कथमस्यैकदेशिसमासः ? तत्राह— एकदेशिसमास इत्यादि । ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्यत्र ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः’, ‘अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः’ इति प्रक्रान्ताः संख्यादयः परामृश्यन्ते । यदि च पूर्वादय एवैकदेशिना समस्येरन् सायंशब्दात्परस्याहोऽहोदेशः स्यात् ; ‘एतेभ्यः’ इत्यनेन तस्यापरामृष्टत्वात् । ततश्च तत्र पूर्वस्याह्णशब्दस्येह ग्रहणमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात्सायंशब्दस्य समासस्तावदनुमीयते । तत्र सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते—अन्यस्यापि भवतीति । एवं हि प्रयोजनान्तरमपि सिध्यति, तद्दर्शयति—तेनेति । स्यतेरन्तर्कमणः सायंशब्दो घबन्तोऽहरवसानवचनः । पूर्वाह्ण इति । समासादि पूर्ववत्, ‘अहोऽदन्तात्’ इति णत्वम् ।

न्यासः

गुणः’ । व्यह्ण इति प्रादिसमासः । शेषं पूर्ववत् । सायाह्ण इति । एकदेशिसमासोऽयम् । तत्रेदं चोद्यमाशङ्क्यते—ननु च ‘पूर्वापराधरोत्तरम्’ इत्यादिना समासो विहितः, न च सायंशब्दस्तत्र पठ्यते, तत् कथमिह सायंशब्दस्याहःशब्देन समासः सम्भवतीति ? एतन्निराकर्तुमाह—एकदेशिसमासः पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापीत्यादि । तत्पुरुषसमासे ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्यनेनाहोदेशो विधीयते, ‘एतेभ्यः’ इत्यनेन च ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः’ इति, तथा ‘अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः’ इति प्रक्रान्ताः संख्याव्ययादयः प्रत्यवमृश्यन्ते । तत्र यदि पूर्वादय एवैकदेशिना समस्येरन्, तदा न सायंशब्दः ‘एतेभ्यः’ इत्यनेन प्रत्यवमृश्येत; तस्य संख्यादिष्वपरिपठितत्वात् । ततश्च सायंशब्दात् परस्याहोदेशो न स्यात् । एवञ्च सायंपूर्वस्याह्णशब्दस्याभावात् तस्येह ग्रहणं न क्रियेत, कृतञ्च, तस्मादेतदेव सायंपूर्वस्याह्णशब्दस्य ग्रहणं ज्ञापयति—पूर्वादिभ्योऽन्यस्याप्येकदेशिसमासो भवतीति । तेन मध्यमह्णो मध्याह्ण इति सिद्धं भवति । पूर्वाह्ण इति । ‘अहोऽदन्तात्’ इति णत्वम् । ‘संख्याविसायेभ्यः’ इत्येव वक्तव्ये पूर्वशब्दस्याधिकस्य ग्रहणं तदधिककार्यविधानसूचनार्थम् । तेन सायाह्ण इत्यत्र मकारलोपः सिद्धो भवति ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १११ ॥

ढकाररेफयोलोपो यस्मिन् स ढ्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति । लीढम् । मीढम् । उपगूढम् । मूढः । रलोपे—नीरक्तम् । अगनीरथः । इन्दूरथः । पुनारक्तं वासः । प्राताराजक्रयः ।

पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् ।

पदमञ्जरी

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ रेफे अकार उच्चारणार्थः । यद्ययं षष्ठीतत्पुरुषः स्यात्, तदाणः पूर्वत्वं नोपपद्यते, लोपस्याभावरूपत्वात् । अथापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते ? एवमपि करणीयमित्यादान्नप्यनीयरो रेफस्य लोपे परतः पूर्वस्य दीर्घप्रसङ्ग इति तत्पुरुषे एवं दोषं दृष्ट्वा कण्ठेकालवद्वयधिकरणपदो बहुव्रीहिरित्याह—ढकाररेफयोलोपो यस्मिन्निति । अत्र लिङ्गम्—‘भव्यगेयप्रवचनीय’ इति निर्देशः । लीढमिति । ‘लिह आस्वादाने’, निष्ठा, ढत्वधत्वषुत्वढ्रलोपेषु रूपम्, ‘मिह सेचने’, ‘गुह संवरणे’, ‘मुह वैचित्ये’ । पूर्वग्रहणमनर्थकम्, ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति सिद्धे ? इत्यत आह—पूर्वग्रहणमित्यादि ।

न्यासः

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ढ्रलोप इति तत्पुरुषोऽयं वा स्याद्, बहुव्रीहिर्वा ? तत्र यदि तत्पुरुषः स्याद्—ढ्रयोलोपो ढ्रलोप इति, तदाणः पूर्वत्वं नोपपद्यते; लोपस्याभावरूपत्वात्, अभावे च पौर्वापर्यासम्भवात् । अथापि स्थानिद्वारकं पौर्वापर्यमाभित्य पूर्वत्वमुच्यते, करणीयः—इत्यत्राप्यनीयरो रेफस्य लोपे कृते पूर्वस्य दीर्घत्वं स्यादिति दोषं दृष्ट्वा बहुव्रीहिरयमिति दर्शयन्नाह—ढकाररेफयोलोपो यस्मिन्नित्यादि । गमकत्वाद् वैयधिकरण्येऽपि बहुव्रीहिर्भवत्येव, यथा—कण्ठेकाल इति । लीढमिति । ‘लिह आस्वादाने’, निष्ठा, ‘हो ढः’, ‘झषस्तयोर्घोऽघः’, ‘ष्टुना ष्टुः’, ‘ढो ढे लोपः’—इत्येते विधयः कर्तव्याः । मीढमिति । ‘मिह सेचने’ । उपगूढमिति । ‘गुह संवरणे’ । मूढ इति । ‘मुह वैचित्ये’ । नीरक्तमिति । ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः, ‘रो रि’ इति रेफस्य लोपः ।

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्, यावत्ता ‘ढ्रलोपे’ इति सप्तम्या निर्देशः, तत्रान्तरेणापि पूर्वग्रहणम् ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति पूर्वस्यैव भविष्यति ? इत्यत आह—पूर्वग्रहणमित्यादि । असति पूर्वग्रहणे, उत्तरपदाधिकारादुत्तरपद एव स्यात्—नीरक्तमित्यादौ, अनुत्तरपदे न स्यात्—लीढमित्यादौ । यद्यपि ढ्रलोपस्योत्तरपदेऽसम्भवादननुत्तरपदेऽपि वचनप्रामाण्याद्दीर्घत्वं स्याद्, रलोपे त्वनुत्तरपदे न प्राप्नोति; उत्तरपदे रलोपस्य

अण इति किम् ? आतृढम्, आवृढम् ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि, वहि—इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति ढूलोपे ।
सोढा, सोढुम्, सोढव्यम् । वोढा, वोढुम्, वोढव्यम् ।

पदमञ्जरी

सति पूर्वग्रहणे यद्यपि ढूलोपे वचनप्रामाण्यादनुत्तरपदेऽपि स्यात्, रलोपे त्वनुत्तरपदे न स्यात् ; नीरक्तमित्यादावुत्तरपदस्यापि सम्भवात् । आतृढमिति । 'तृहू हिंसायाम्' 'यस्य विभाषा' इतीदृप्रतिषेधः । कचिदादृढमिति पाठः; तदसत् ; सेट्त्वादस्य धातोः 'दृढः स्थूलबलयोः' इति ढूलोपो निपात्यते । आवृढमिति 'वृहू उद्यमने' ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ऊढ इति । अत्रासत्यवर्णग्रहणे वह् + त इति स्थिते न तावदोत्वं ढूलोपनिमित्तत्वात् । अत्र 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, तस्मिन्कृते पूर्वत्वे वोकारस्योत्वं प्राप्नोति ।

भाष्ये त्ववर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अन्तरङ्गाणि ढत्वादीनि, वर्णाश्रयत्वात् बहिरङ्गं सम्प्रसारणम्, प्रत्ययविशेषत्वात्तस्याप्यसिद्धत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्यानुपस्थानम् । यद्वा—ढूलोपस्यौत्वदीर्घविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये न्यासः

सम्भवात् । तस्मादनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्याणो दीर्घो यथा स्यादिति पूर्वग्रहणम् । आतृढमिति । 'तृहू तृहू हिंसायौ' । आदृढमिति कचित् पाठः । 'दृह दृहि वृह वृहौ' इत्यस्य निष्ठायां किलेदं रूपम्, एहत् तु नोपपद्यते; दृहेः सेट्त्वात्, तस्येदा भवितव्यम् । अथापि कथञ्चिन्न स्यात्, एवमपि 'दादेर्धातोर्धः' इति घत्वेन भवितव्यम् । स्थूलबलवद्विवक्षायाम् 'दृढः स्थूलबलयोः' इति निर्देशादुभयं न भविष्यतीति चेद् ! दीर्घत्वमप्यत एव तर्हि न स्यात् । केचिदत्रानित्यत्वादागमशासनस्याभावमिदो वर्णयन्ति । 'वा द्रुह' इत्यादौ सूत्रे 'वा' इति योगविभागात् पक्षे घत्वस्याभावः । आवृढमिति । 'वृहू उद्यमने' ।

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ऊढः, ऊढवानिति । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम्, दीर्घत्वञ्च । तत्रेदानीमसत्यवर्णग्रहणे ऊकारस्याप्योत्वं स्यात् । ननु च सम्प्रसारणादिभ्यः परत्वादोत्वेन भवितव्यम्, तथा च भाष्ये—'उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वेन भवितव्यम्, ओत्वे कृते सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणे कृते सम्प्रसारणपरपूर्वत्वम्, कृतकार्यत्वात् पुनरोत्वं न भविष्यति' इति । तस्माद् भवितव्यमेवौत्वेन, तस्मिन् सति पश्चात् सम्प्रसारणादिभिः । न चैवं किञ्चिदनिष्टमापद्यत इति नार्थो

अवर्णस्येति किम् ? ऊढः । ऊढवान् । वर्णग्रहणं किम् ? कृता-
यामपि वृद्धौ यथा स्यात्—उदवोढाम् । उदवोढम् । तादपि परस्तपरः,
तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥

• पदमञ्जरी

ढत्वादीनामसिद्धत्वं नास्ति, ततः प्रागेव सम्प्रसारणात्परत्वात् ऋवादिषु कृतेषु
वढ इति स्थिते सम्प्रसारणं च प्राप्नोति, ओत्त्वं च; परत्वादोत्त्वम्, ततः सम्प्र-
सारणम् । पूर्वत्वं च न पुनरोत्त्वम्, तस्मिन्नेव प्रयोगे कृतत्वात्तदभावे निमित्त-
सद्भावाद् दीर्घत्वं प्रवर्तिष्यत इति ।

वर्णग्रहणं किमिति । ओदस्येति वक्तव्यमिति प्रश्नः । कृतायामपीत्यादि ।
उत्पूर्वाद्वहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपढत्वादीनि । तत्रेदानीमसति वर्ण-
ग्रहणे मात्रिकस्योच्यमानो दीर्घस्य न स्यात् । नन्ववर्णः सवर्णान् गृह्णातीत्याकार-
स्यापि ग्रहणं भवति ? तत्राह—तादपि परस्तपर इति । इदमेव वर्णग्रहणं लिङ्गं
'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र पञ्चमीसमासोऽप्याश्रीयत इति । तेनैतन्न चोदनीयम्—
'सहिवहोरस्यौत्' इत्येवं कस्मान्न कृतमिति ॥

न्यासः

वर्णग्रहणेन । एवं तर्ह्यवर्णग्रहणं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति—कचिद् सम्प्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं
बलीयो भवतीति । तेन यदुक्तम्—'सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयश्च कार्यं बलीयो भवति'
इति, तदुपपन्नं भवति ।

वर्णग्रहणं किमिति । 'ओदस्य' इतावत्पि सति सोढा, सोढुमित्यादि सिध्यत्येवेत्य-
भिप्रायः । कृतायामपीत्यादि । उत्पूर्वाद्वहेर्लुङि च्लिः, 'च्लेः सिच्', तसस्ताम्,
यसस्ताम्, अडागमः, ढत्वादेरसिद्धत्वात् ततः पूर्वम् 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः, ततो
ढत्वादि । अथेदानीमसति वर्णग्रहणे मात्रिकस्याकारस्योच्यमानमोत्त्वं दीर्घस्य न स्यात्,
वर्णग्रहणाद्वर्णमात्रस्य भवतीति सिद्धम्—उदवोढाम्, उदवोढमिति ? ननु च 'अणुदित्
सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यकारो गृह्यमाण आकारमपि ग्राहयिष्यति, तत् किं वर्णग्रहणेन ?
इत्यत आह—तादपि पर इत्यादि । 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र तादपि परस्तपर इत्यय-
मपि समास आश्रितः खट्वैडका, खट्वैतिकायनः—इत्येवमादिषु त्रिमात्रिके चतुर्मात्रिके
वर्तमानस्यैकारस्य वृद्धिसंज्ञा मा भूदित्येवमर्थम् । तत्रासति वर्णग्रहणेऽकारस्य तपरत्वा-
दाकारो न गृह्येत, ततश्च तस्योत्त्वं न स्यात् । तस्मादवर्णमात्रस्य यथा स्यादित्येवमर्थं
वर्णग्रहणं कर्त्तव्यम् । तादपि परस्तपरः—इत्यस्य च समासस्यैतदेव वर्णग्रहणं ज्ञापकं
वेदितव्यम् ॥

काशि० ५ : २०

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढ्यै, साढ्वा, साढा - इति निगमे निपात्यन्ते । साढ्यै सम-
न्तात् । साढ्वा शत्रून् । सहेः क्त्वाप्रत्यये ओत्वाभावः । पक्षे क्त्वा-
प्रत्ययस्य ध्येभावः । साढा - इति तृचि रूपमेतत् ।

निगम् इति किम् ? सोढ्वा, सोढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

'संहितायाम्' इत्ययमधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“द्व्यचोऽतस्तिङः” इति ।
विद्वा हि त्वा सत्पति शूर गोनाम् । संहितायामिति किम् ? विद्म, हि,
त्वा, सत्पति, शूर, गोनाम्” ॥

पदमञ्जरी

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ साढेति तृचि रूपमिति । अपपाठोऽयम्,
'आषाढोऽग्निर्बृहद्वयोः', 'आषाढमुग्रं सहमानम्', 'आषाढं युत्सु पृतनासु',
'आषाढाय सहमानाय' इत्यादौ निष्ठायामात्वदर्शनात् । तस्माच्चिष्टायां रूपमिति
पाठः । सूत्रवृत्तौ च साढेति ह्रस्वान्तं छेत्तव्यम् । यदि वृजन्तेऽपि कचिदात्वं
दृश्यते, तदान्यतरत्सुत्रे इति करणस्य प्रकारार्थत्वात्साध्यम् ॥

संहितायाम् ॥ अनन्तरैर्यौगैरुत्तरपदे कार्यं विधीयते, उत्तरपदं च समासे
भवति । तत्र नित्यमेव संहितया भवितव्यम् ; संहितैकपदे नित्येति वचनात् ।
अवग्रहेऽपि कचित्कार्यं दृश्यते, कचिन्न, 'इकः काशे' अनूकाशमित्यनु + काश-
मिति, 'अष्टनः संज्ञायाम्', अष्टाबन्धुरमित्यष्टा + बन्धुरमिति । अतो न तेष्व-
वश्यमस्योपयोग इति । यत्रानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तदुदाहरति—वक्ष्यति
द्व्यचोऽतस्तिङ इति । अत्र हि तिङन्तस्य समासासम्भवादुत्तरपद इति न
सम्बध्यते । विद्वा हि त्वेति । विदेर्लट्, मस्, 'विदो लटो वा' ॥

न्यासः

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ साढ्वेत्यादौ ओत्वाभावो निपात्यते । दीर्घस्तु
'दूलोपे' इत्यादिनैव सिद्धः ॥

संहितायाम् ॥ 'उत्तरपदे' इति वर्त्तते, उत्तरपदञ्च समासे भवति, तत्र चान्तरे-
णापि वचनं नित्यमेव संहितया भवितव्यम्, तस्मादुत्तरपदे परतो वक्ष्यमाणानां यत्
कार्यं न तदर्थताधिकारस्योपपद्यत इति यदनुत्तरपदे कार्यं तदर्थमेवायमधिकारः । तेन
यौगैरुत्तरपदे कार्यं विधीयते तानुल्लङ्घ्य येन योगेनानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तत्रास्यो-

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-

सुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति विष्ट, अष्टन् , पञ्चन् , मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, सुव, स्वस्तिक - इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः । द्व्यङ्गुलाकर्णः । अङ्गुलाकर्णः ।

यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते ।

पदमञ्जरी

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्वस्तिकस्य ॥ तदिह लक्षणं गृह्यत इति । तत्रैव लक्षणशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् विष्टादिपर्युदासाच्च । दात्रादिशब्द उपमानात्तदाकारे चिह्ने वर्तते ॥

न्यासः

पयोगं दर्शयन्नाह—वक्ष्यति द्व्यचोऽतस्तिष्ठ इत्यादि । विद्या हि त्वेत्यादि । विदेल्लोटे मसः 'स उत्तमस्य' इति सकारलोपः, अदादित्वाच्छपो लृक् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्वस्तिकस्य ॥ लक्ष्यतेऽनेन स्वामिविशेषस्य सम्बन्ध इति लक्षणम् = चिह्नम् । दात्राकर्ण इति । दात्रमिव दात्रम्, सादृश्यात् तदाकारं चिह्नमुच्यते । दात्रं कर्णे यस्य स दात्राकर्णः । एवमुत्तरत्रापि बहुव्रीहिरेव त्रैदितव्यः । द्वौ गुणौ यस्य स द्विगुणः । तदाकारमपि चिह्नं द्विगुणम् । गुणशब्दोऽयं बन्धनवचनः । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम्, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यादिना च समासान्तः, द्व्यङ्गुलाकारमपि चिह्नं द्व्यङ्गुलम् । तदिह लक्षणं गृह्यत इति । कुत एतत् ? लक्षणग्रहणाद् यदिह सामान्येन येन केनचित्लक्ष्यते तल्लक्षणं गृह्येत चिह्नस्येत्येवं ब्रूयात्, लघु ह्येवं सूत्रं भवति । तस्माच्चिह्नग्रहणे कर्तव्ये यल्लक्षणग्रहणं कृतं तेन लक्षणविशेषोऽत्र ग्राह्यः, न तु लक्षणमात्रमित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनं कृतमिति लक्ष्यते । तथा चोक्तम् - इङ्गितेनोन्मिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेन वेदाचार्याणामभिप्राया लक्ष्यन्त इति । ननु च लक्षणग्रहणेन लक्षणविशेषोऽत्राभिमतः, न तु लक्षणमात्रमित्येतावन्मात्रं गम्यते, स तु विशेषो न वृत्तिकारेणोपदर्शितः कुतोऽवसेयः ? आचार्याणां स्वीकर-

१-१. 'गुणशब्दोऽयमवयववचनः' इति पाठा० ।

लक्षणस्येति किम् ? शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् ?
विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्न-
कर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥

नहि, वृति, वृषि, व्यधि, रुचि, सहि, तनि — इत्येतेषु किप्रत्यया-
न्तेषूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घो भवति संहितायां विषये । नहि —
उपानत्, परीणत् । वृति — नीवृत्, उपावृत् । वृषि — प्रावृट्, उपा-
वृट् । व्यधि — मर्मावित्, हृदयावित्, श्वावित् । रुचि — नीरुक्,
अभीरुक् । सहि — ऋतीषट् । तनि — तनीतत् ।

गमः काविति गमादीनामिष्यते । ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः ।
काविति किम् ? परिणहनम् ॥

पदमञ्जरी

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ उपनह्यते इत्युपानत्, सम्पदादि-
त्वात्कर्मणि किप्, 'नहो धः' । परीणदिति । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् ।
नीवृदिति । नीवृदादौ कर्तरि किप्, व्यवेर्ग्रहिज्यादिसम्प्रसारणम् । ऋतीषा-
हमिति । 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् । परीतदिति । अनुदात्तेति लोपस्य किङ्क्षल्लि-
मित्तकत्वात् कौ च तदभावाद् गमादीनामिति तनोतेरनुनासिकलोपे तुक् ॥

न्यासः

णात् । शोभनकर्ण इति । यद्यप्यनेनापि लक्ष्यते, न त्वेवंविधस्य लक्षणस्येह ग्रहणम् ।
नापि शोभनत्वं लोके लक्षणत्वेन प्रतीयत इति भवत्येतत् प्रत्युदाहरणम् ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥ 'णह बन्धने' । उपनह्यत इति
उपानत्, सम्पदादित्वात् किप्, 'नहो धः' इति षत्वम्, ततो जश्त्वम्, चत्वंञ्च ।
परिणह्यतीति परीणत् । 'उपसर्गादसमासे' इत्यादिना णत्वम् । निवर्त्तत इति नीवृत् ।
'अन्येभ्योऽपि ह्रस्यते' इति किप् । एवमुत्तरत्रापि किवेव वेदितव्यः । 'वृषु सेचने',
प्रवर्षतीति प्रावृट् । षकारस्य जश्त्वम् — डकारः, तस्य चत्वं टकारः । 'व्यध ताडने',
मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् । ग्रह्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । 'रुच दीप्तौ', निरोचणं
नीरुक् । 'नोः कुः' इति कुत्वम् । ऋति सहत इति ऋतीषट् । 'सहेः पृतनर्ताभ्याञ्च'
इत्यत्र 'सहेः' इति योगविभागादानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा चकारस्य षत्वम् । परितनोतीति
परीतत् । अनुनासिकलोपे कृते तुक् ।

केन पुनरत्रानुनासिकलोपः ? इत्याह — गमः कावित्यादि । गतिकारकयोरेवेव्यत

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन, गिरि — इत्येतयोरुत्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुल-
कादीनां च दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् — कोट-
रावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणम्, सारिकावणम् ।

गिरौ किंशुलकादीनाम् — किंशुलकागिरिः । अञ्जलागिरिः ।

कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् ? गस्तिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः ।

कोटर । मिश्रक । पुरक । सिध्रक । सारिक । कोटरादिः ।

किंशुलक । शाल्वक । अञ्जन । भञ्जन । लोहित । कुक्कुट ।
किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः ।
दन्तावलः । 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति वलच्प्रत्ययो गृह्यते, न
प्रातिपदिकम् ।

अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव । उत्साहवलः । भ्रातृवलः ॥
पितृवलः ॥

पदमञ्जरी

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ कोटरावणमिति । 'वनं पुरगा'
इति णत्वम् ॥

वले ॥ वलच्प्रत्ययो गृह्यत इति । वक्ष्यमाणेन मतुपा साहचर्यात् । तेन 'वल
संवरणे' इत्यतः पचाद्यचि यत्प्रातिपदिकं तत्र दीर्घो न भवति ।

अण इत्येव — मर्तृवलः ॥

न्यासः

इति । तदर्थम् 'विभाषा पुरुष' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा
विज्ञेया ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ कोटरावणमिति । षष्ठीसमासः ।
'वनं पुरगा' इत्यादिना णत्वम् ॥

वले ॥ वलच्प्रत्ययो गृह्यते, न प्रातिपदिकमिति । एतच्च वक्ष्यमाणस्येह बहुल-

१-१. पाठोऽयमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽनजिरादिर्वर्जितस्य दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । भमरावती । 'नद्यां मतुप्' इति मतुप्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' इति मतोर्वत्वम् ।

बह्वच इति किम् ? ब्रीहिमती । अनजिरादीनामिति किम् ? अजिरवती । खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारण्डववती । चक्रवाकवती ।

'संज्ञायाम्' इत्येव — वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती ।

शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु । शरादिः ।

'संज्ञायाम्' इति मतोर्वत्वम् । यवादित्वाद् ब्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वह्नेऽपीलोः ॥ १२१ ॥

पदमञ्जरी

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ संज्ञायामिति मतोर्वत्वमिति । यद्यप्युदाहृतेषु 'मादुपधायाः' इति वत्त्वं सिद्धम्, तथापि संज्ञायामत्रापि परत्वाद्नेनैव वत्त्वं युक्तम् । प्रत्युदाहरणे च ब्रीहिमतीत्यत्रापि नानेन वत्वमित्येतदुपन्यस्तम् । अनजिरादिष्वबह्वचां पाठ उपसमस्तार्थः ॥

इको वह्नेऽपीलोः ॥ ऋषीवहादयः षष्ठीसमासाः । वह्शब्दः पचाद्यजन्तः ॥

न्यासः

अग्रणस्य सिंहावलोकितन्यायेनोपस्थानाल्लभ्यत इत्येके । अनन्तरं वक्ष्यमाणेन मतुपाप्रत्ययेन साहचर्याच्चेत्यपरे ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ब्रीहिमतीत्यादौ पूर्ववन्मतुप् ।

वलयवतीत्यत्र तु — 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' ॥

शरादीनाञ्च ॥ अबह्वचर्थोऽयमारम्भः । शरावतीति । 'नद्यां मतुप्' इति मतुप ।

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वह उत्तरपदे दीर्घो भवति ।
ऋषीवहम् । कपीवहम् । मुनीवहम् ।

इक इति किम् ? पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम् ? पीलूवहम् । ले

* अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् * । इह मा भूत् — दारुवहम् ।

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्ते उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुल दीर्घो भवति ।
वीक्लेदः । वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति — प्रसेवः, प्रसारः ॥

* सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवति * । प्रासादः । प्राकारः ।
कृत्रिम इति किम् ? प्रसादः । प्रकारः ।

* वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति * । प्रतिवेशः, प्रतीवेशः ।
प्रतिरोधः, प्रतीरोधः ।

अमनुष्य इति किम् ? निषादो मनुष्यः ॥

पदमञ्जरी

उपसर्गस्य घञ्यनुष्ये बहुलम् ॥ उपसर्गाद् घञोऽविधानादुत्तरपदाधिकारे-
ऽप्यत्र तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—घञन्त उत्तरपदे इति । वीमार्ग इति ।
मृजेवृद्धिः ।

कृत्रिमम् = करणेन निर्वृत्तम् । पुरुषव्यापाराभिनिर्वृत्तमित्यर्थः ।

निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः, 'हलश्च' इति घञ् ॥

भ्यासः

इको वहेऽपीलोः ॥ ऋषीवह इति । षष्ठीसमासः । वहश्चन्दः पचाद्यञन्तः ।

अपीलवादीनामित्यादि । यदेतदिको दीर्घविधानं सत् पीलवादीनां न भवतीत्ये-
तदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि तदेव बहुलग्रहणं पूर्ववदुप-
तिष्ठते, तेन पीलुशब्दादन्येषामपि केषाञ्चिद् दीर्घत्वं न भविष्यतीति ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ उपसर्गात् केवलं घञप्रत्ययो न सम्भवति,
अतो घञन्त उत्तरपदे कार्यं विज्ञायते इत्याह—घञन्त उत्तरपद इत्यादि । वीक्लेद
इति । 'क्लिद आर्द्राभावे', 'अकर्त्तरि च कारके' इत्यादिना घञ् । वीमार्ग इति ।
'मृजू शुद्धौ', 'मृजेवृद्धिः', 'चषोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् । प्रसेव इति । 'षिषु
तन्नुसन्ताने' ।

कृत्रिममिति । करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पुरुषव्यापारादिभिर्निर्वृत्तमित्यर्थः ।

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनुकाशः । पचाद्यजन्तोऽयं काशशब्दः, न तु घञन्तः ।

इक इति किम् ? प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

‘दा’ इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । ‘अच उपसर्गात्तः’ इत्यन्तस्य पदमञ्जरी

इकः काशे ॥ पचाद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्द इति । न घञन्तः, तत्र पूर्वेणैव सिद्धम् । यथा निगमे—प्रकाशावध्वर्यवे ददातीति । ‘इको वहेऽपीलोः’ इत्यत्र पूर्वपदमात्रस्येष्यते, इह तूपसर्गस्य; तेन द्विरिक इत्युक्तम् ॥

दस्ति ॥ दा इत्येतस्यादि । अत्र तकारादिशब्दः कर्मधारयः । तस्मिन्परत इति । ‘यस्मिन्विधित्तदादौ’ इति वचनात्तदादावुत्तरपदे परत इत्यर्थः । ‘दा’ इत्येतस्य सम्बन्धी यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे दीर्घ इत्येषोऽर्थो विवक्षितः । नीत्तमिति । ननु चात्र तकार आदिर्न भवति, यस्तावद् ‘अच उपसर्गात्तः’ इति तकारः स ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यन्तस्य क्रियते, योऽपि दकारस्य ‘खरि च’ इति तकारः, सोऽप्यस्मिन्दीर्घे कर्तव्येऽसिद्धः ? अत आह—अच उपसर्गात्त इत्यादि ।

न्यासः

निषाद इति । ‘षद्ल विशरणगत्यवसादनेषु’, निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः । ‘हलश्च’ इति घञ् ॥

इकः काशे ॥ नीकाश इति । ‘काश्च दीप्तौ’ । पचाद्यजन्तोऽयं काशशब्दः, न तु घञन्त इति । तत्र पूर्वेणैव सिद्धमित्यभिप्रायः । ‘पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमेतत्—इक एव काशे नान्यस्य’ इति कचिद् ग्रन्थः, एष तु नोपपद्यते; घञि पूर्वेण दीर्घविधानात्, एतस्य च काशशब्दस्य पचाद्यजन्तत्वात् । अथ बहुलग्रहणात् पचाद्यजन्तेऽपि पूर्वेणैव सिद्धमित्युच्यते, तथा च तत एव बहुलग्रहणादिकोऽन्यस्य न भविष्यतीति न कर्त्तव्यमेवेदं सूत्रम् । क्रियमाणश्च पूर्वस्यैव प्रपञ्चार्थं द्रष्टव्यम् ॥

दस्ति ॥ ‘दा’ इत्येतस्य यस्तकारादिरादेश इति । एतेन स्थान्यादेशसम्बन्धे ‘दः’ इत्येषा षष्ठीति विज्ञायते । वीत्तमिति । ददातेर्निष्ठायां रूपम् । ननु चात्र तकारादिरादेशः परो न सम्भवत्येव, तथा हि—यस्तावद् ‘अच उपसर्गात्तः’ इति तकारः स ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति वचनादन्त्यस्य क्रियते, स च वर्णान्तरो व्यवधानादनन्तरस्तकारः परो

यद्यपि तकारः क्रियते, तथापि चत्वंस्याश्रयात्सिद्धत्वमिति तकारादि-
भंवति । एक इत्येव — प्रत्तम्, अवत्तम् ।

द इति किम् ? वितोर्णम् । नितीर्णम् । तीति किम् ? सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टन् — इत्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः ।

अष्टाबन्धुरः । अष्टापदम् ।

संज्ञायामिति किम् ? अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । आग्नेयमष्टाकपालं
पदमञ्जरी

उच्यते चेदं तकारादावुत्तरपद इति । यदि चत्वंमसिद्धं स्याद्, दीर्घविधिरनर्थकः
स्यात्, अत आश्रयात्सिद्धं चत्वंम् । तेन तकार आदिरुत्तरपदस्य सम्भवतीत्यर्थः ।
यद्यपीति । अनेनैतद्दर्शयति—द्वितकारपक्षस्याश्रयणे न किञ्चिद्वक्तव्यमिति ।
सुदत्तमिति ॥

‘अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तं चेति चेभ्यते’ ॥

इत्यनयेष्ट्याऽत्र ददादेशः ॥

छन्दसि च ॥ अष्टाकपालमिति । ‘आन्महतः’ इत्यत्राष्टनः कपाले हविषीति
न्यासः

न सम्भवति; योऽपि ‘खरि च’ इति दकारस्य तकारो विधीयते, सोऽपि न सम्भवत्येव;
दीर्घत्वे कर्त्तव्ये चत्वंस्यासिद्धत्वेनाविद्यमानत्वादित्यत आह—अच उपसर्गात्त इत्यादि ।
आश्रयणमाश्रयः = अङ्गीकरणम् । ‘दा’ इत्यत्र यस्तकारादिरादेशः, तस्मिन् परत इगन्त-
स्योपसर्गस्य दीर्घो भवतीति ब्रुवता चत्वंमाश्रितम्, न ह्यन्यथा तकारादिरादेशः परः
सम्भवति । तस्मात् चत्वंस्याश्रयणात् सिद्धम् । अतस्तकारादिरादेशो भगतीति ।
नितीर्णमिति । ‘तु हवनतरणयोः’, ‘ऋत इद् धातोः’ इतीत्वम्, ‘हलि च’ इति दीर्घः ।
‘अट्कुप्वाब्’ इत्यादिना णत्वम् । सुदत्तमिति । ‘दो दद् धोः’ इत्यत्र—

‘अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेभ्यते’ ॥

इत्यनयेष्ट्या ददातेर्ददादेशः ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ अष्टावक्र इति । अष्टौ वक्राण्यस्येति बहुव्रीहिः ॥

निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् ।

* गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् * ।
अष्टागवं शकटम् ॥

चितेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः । त्रिचित्तीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु, राट् — इत्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः । विश्वाराट् ।

राडिति विकारनिर्देशः — यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति—विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

पदमञ्जरी

अष्टागवं शकटमिति च व्युत्पादितम्, इदं तु व्युत्पत्तिविकल्पप्रदर्शनार्थमात्वं वा, दीर्घो वेति ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ विश्वाराडिति । विश्वस्मिन्नाजत इति 'सत्सूद्विष' इत्या-
न्यासः

छन्दसि च ॥ अष्टाकपालमिति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति 'संस्कृतम्' इत्यण्, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लृक् । अष्टाहिरण्येति । बहुव्रीहिः । पादस्य लोपे कृत इति । 'पादस्य लोपोऽङ्स्यादिभ्यः' इत्यनेन ।

गवि च युक्त इत्यादि । वक्तव्यमिति । अस्य व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवति ॥

चितेः कपि ॥ एकचित्तीक इति । एका चितिरस्येति बहुव्रीहिः, ततः 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना पुंवन्नावः, 'शेषादिभाषा' इति कप् ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ विश्वावसुरिति । विश्वं वसु अस्येति बहुव्रीहिः । विश्वाराडिति । विश्वस्मिन् राडत इति 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्तिप्, ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, तस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्—ङकारः, ङकारस्यापि चत्वम्—टकारः ।

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति ।
विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः ।

संज्ञायामिति किम् ? विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चषौ ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वामित्रो
नाम ऋषिः ।

ऋषाविति किम् ? विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्वदेव्य—इत्येतेषां मतुप्प्रत्यये
परतो दीर्घो भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्व-
देव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

‘मन्त्रे’ इति वर्तते । ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो
दीर्घो भवति । ओषधिभिरपीपतत् । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः ॥

विभक्ताविति किम् ? ओषधिपते । अप्रथमायामिति किम् ?
स्थिरेयमस्त्वोषधिः ॥

ऋचि तुनुषमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु, नु, घ, मक्षु, तङ्, कुत्र, उरुष्य — इत्येषां दीर्घो
पदमञ्जरी

दिना किप् । यत्रास्यैतदिति । पदसंज्ञाविषय इत्यर्थः ॥

ऋचि तुनुषमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ ‘मन्त्रे’ इति प्रकृते ऋग्रहणं मन्त्र-
न्यासः

यत्रास्यैतद्रूपमिति । क पुनरस्यैतद्रूपम् ? यत्र पदसंज्ञा; पदाधिकारे षकारादीनां
विधानात् । विश्वराजौ, विश्वराज इति । अत्र पदसंज्ञा नास्ति; ‘असर्वनामस्थाने’
इति प्रतिषेधात् ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ मित्रे चषौ ॥ मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥
ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ ऋचि तुनुषमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ तङ्किति

भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रहन् । नु-नू करणे । घ-उत वा घा' लस्यात् । मक्षु-मक्षू गोमन्तमीमहे । तङ्-भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम्, तेनेहं न भवति-शृणोत ग्रावाणः । कृ-कूमनः । त्र-अत्रा गौः । उरुष्य-उरुष्या णोऽनेः ॥

पदमञ्जरी

विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । 'घ' इति स्वरूपग्रहणम्, न तरप्तमपोः; छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् । उत वा घा स्यालादिति । भार्याया भ्राता स्यालः; ततः पञ्चमी । तङिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणमिति । लोष्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य 'लोढो लङ्वत्' इत्यतिदेशेन यस्तादेशस्तस्य यदा डित्त्वं तदा ग्रहणमित्यर्थः । शृणोत ग्रावाण इति । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । अत्र पित्त्वान्ङित्त्वं नास्ति । तङिति प्रत्याहारग्रहणमिति तु वृत्तौ न कापि पाठो दृश्यते । यच्च तत्रोक्तम्—'लोष्मध्यमपुरुषबहुवचनादारभ्य आ महिङो ङकारात्प्रत्याहारः' इति, तदप्ययुक्तम्; असन्निविष्टेन प्रत्याहारायोगात् । उरुष्या ण इति । रुष्यतिः कण्ठ्वादियगन्तो रक्षतिकर्मा लोट्, सेर्हिः, 'अतो हेः' इति लुक्, न इत्यस्य 'नश्च धातुस्थोरुष्यभ्यः' इति णत्वम् ॥

न्यासः

प्रत्याहारग्रहणम्—लोष्मध्यमपुरुषबहुवचनादारभ्य महिङो ङकारेण । आ तू न इन्द्र वृत्रहन्निति । आ तु न इति प्राप्ते । एवमुत्तरत्रापि ह्रस्वप्रयोगे प्राप्ते दीर्घो वेदितव्यः । लस्यादिति । 'लस स्तेषणक्रीडनयोः' इत्यस्याशिषि लिङि रूपमेतत् । अथ घग्रहणेनात्र तरप्तमपोः प्रत्यययोगग्रहणं कस्माच्च भवति ? तदन्तस्य कृतदीर्घस्य ऋग्विषये प्रयोगा-सम्भवात् । भरता इति । 'भृ मरणे' इत्यस्माद्धातोर्लोष्मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमेतत् । शृणोत ग्रावाण इति । अत्र तु न भवति; 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति वचनात् । अत्रा इति । त्रलन्तमेतत् । 'सप्तम्याल्ल' इति त्रलि कृते 'एतदोऽश्' इत्यनेनैतदोऽशादेशः । उरुष्या ण इति । आत्मन उरुमिच्छति 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्, ततः 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्यः' इत्यौपसंख्यानिकोऽसुक्, 'सुषामादिषु च' इति षत्वम्, लोष्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम्, 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । न इति । 'बहुवचनस्य वसनसौ' इत्यस्मदादेशोऽयम् । णत्वं तु वर्णव्यत्ययेन । 'उपसर्गाद्वहुलम्' इति बहुलवचनाद्वा । अन्ये तु—'उरुष्य इति निपातः' इत्याचक्षते ॥

१-१. 'स्यालात्' इति मुद्रितः पाठः ।

इकः सुञि ॥ १३४ ॥

सुञ् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति । अभी षु णः सखीनाम् । उर्ध्वं ऊ षु ण ऊतये । 'सुञः' इति षत्वम्, 'नश्च घातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् ॥

द्वयचोऽतस्तिङः ॥ १३५ ॥

'ऋचि' इति वर्तते । द्वयचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति । विद्या हि त्वा सत्पति शूर गोनाम् । विद्या सं तस्य पितरम् ।

द्वयच इति किम् ? अश्वा भरत वाजिनः । अत इति किम् ? आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

'ऋचि' इत्येव । निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते । अच्छा ते ॥

पदमञ्जरी

इकः सुञि ॥ सुञिति निपातस्य ग्रहणम्, तस्य च वकारोऽत्रैव विशेषणार्थः । ऊ षु ण इति । उकारस्य दीर्घः ॥

द्वयचोऽतस्तिङः ॥ भवतेति । लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनम् । वक्षि, यक्षीति । बह्वेयजेश्च लेट्, सिप् । 'सिच्चबहुलं लेटि' इत्ययं तु विधिर्न भवति; बहुलवचनात् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, वहेर्बत्वम्, यजेः षत्वम्, 'षट्ठोः कः सि' द्वयोरपि । 'देवानावह यज च' इत्यग्निं प्रति भरद्वाजस्य वचनम् ॥

निपातस्य च ॥ एवमशब्दश्चादिषु पाठान्निपातः, 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इत्यच्छशब्दः ॥

न्यासः

इकः सुञि ॥ सुञिति निपातस्य ग्रहणम् । अभी षु ण इति । अभिशब्दस्य दीर्घत्वम् । 'सुञः' इति षत्वम् । 'नः' इत्ययमस्मदादेशः, तस्य 'नश्च घातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । उर्ध्वं ऊ षु ण इति । उकारस्य दीर्घः ॥

द्वयचोऽतस्तिङः ॥ अश्वा भरत वाजिन इति । 'भृ' इत्येतस्य लोप्मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपमेतत् । वक्षि, यक्षीति । वचेर्यजेश्च परस्य लेटः सिप्, 'कर्त्तरि षप्' । वचेरदादित्वाच्छपो लुक् । यजेरपि 'बहुलं छन्दसि' इति ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितम्, दृश्यते च प्रयोगे, तदनेन कर्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । जलाषाट् । नारकः । पूरुषः ॥

* शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु * । श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । 'चौ' इत्यञ्चतिलुप्तनकाराकारो गृह्यते । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य ।

पदमञ्जरी

अन्येषामपि दृश्यते ॥ 'मन्त्रे' इति निवृत्तम् । केशाकेशीति । 'तत्र तेनेदम्' इत्यादिना बहुव्रीहिः, 'इच् कर्मव्यतिहारे' । जलाषाडिति । 'छन्दसि सहः' इति ण्विः, 'सहेः साढः सः' इति षत्वम् । पूरुष इति । पुरुषशब्दस्याद्यचो दीर्घः ।

शुनो दन्तेत्यादि । तत्र श्वादंष्ट्र इति बहुव्रीहिः । अन्यत्र तत्पुरुषः, बहुव्रीहिर्वा । दंष्ट्रेति ह्रस्वान्तस्य ग्रहणाद्दीर्घान्ते नायं दीर्घो भवतीत्याहुः । अन्ये तु दीर्घान्तमेव पठन्तोऽविशेषेणेच्छन्ति ॥

चौ ॥ अञ्चतिर्गृह्यत इति । चवर्गस्य तु ग्रहणं न भवति; व्याख्यानात् । दधीच इति । ननु चान्तरङ्गत्वाद्यणादेशेनैव प्राग्भवितव्यम्, अकारलोपो भस्य

न्यासः

निपातस्य च ॥ एवा ते, अच्छा त इति । एवाच्छशब्दो निपातौ; चादिपाठात् ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ ऋचोति निवृत्तम् । केशाकेशीति । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं वृत्तमिति 'तत्र तेन' इत्यादिना बहुव्रीहिः, 'इच् कर्मव्यतीहारे' इतीच् समासान्तः । जलाषाडिति । जलं सहत इति 'छन्दसि सहः' इति ण्विः, 'सहेः साढः षः' इति षत्वम् ।

श्वादन्त इति । शुनो दन्त इति षष्ठीसमासः । श्वादंष्ट्र इति । शुन इव दंष्ट्रा-अस्येति बहुव्रीहिः । श्वाकर्ण इत्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः, बहुव्रीहयो वा ॥

चौ ॥ दधीच इति । दध्यञ्चतीति ऋत्विगादिना किन्, ततः शस्, 'अचः' इत्यकारलोपः । ननु चान्तरङ्गत्वाद् यणादेशेनात्राकारलोपाद् दीर्घाच्च प्राग् भवितव्यम्, स हि वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः, इतरौ तु बहिरङ्गौ, अकारलोपो हि तस्य विधीयते, भसंशा च

मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गोऽपि हि यणादेशो दीर्घविधानसमाध्यानि प्रवर्तते ॥

सम्प्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

‘उत्तरपदे’ इति वर्तते । सम्प्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करोषस्येव गन्धोऽस्य, कुमुदस्येव गन्धोऽस्य — ‘अल्पाख्यायाम्’, ‘उपमानाच्च’ इति इकारः समासान्तः । कारीष-
पदमञ्जरी

विधीयते, भसंज्ञा च यकारादावजादौ च सम्भवतीति बहिरङ्गः, दीर्घत्वं तु लोपमपेक्षत इति बहिरङ्गम् ? अत आह—अन्तरङ्गोऽपीति । एवं मन्यते—इह दीर्घ-श्रुत्या ‘अचश्च’ इत्युपतिष्ठते, तत्राचा पूर्वपदं विशेष्यते—अजन्तस्य पूर्वपदस्येति । यदि च यणादेशः स्यान्न काप्यजन्तपूर्वपदं स्यात् । प्राच इत्यादावपि पूर्वमेव सवर्णदीर्घत्वप्रसङ्गः, तस्मादन्तरङ्गोऽपि विधिर्बाध्यत इति । अत्र च लिङ्गं प्रतीच इति निर्देशः ॥

सम्प्रसारणस्य ॥ अकृत एवेत्यादि । कारीषगन्धिपुत्र इति स्थिते ह्रस्वत्वं च न्यासः

यकारादावजादौ च स्वादौ विधीयते, दीर्घत्वमप्युत्तरपदे परतः पूर्वपदस्य विधीयमानं द्विपदाश्रयत्वाद् बहिरङ्गम्, ततश्चान्तरङ्गे यणादेशो कृते पूर्व चो दीर्घत्वं न सिध्यति ? इत्यत आह—अन्तरङ्गोऽपीत्यादि । यदि यणादेश एव प्रवर्तते, तदा दीर्घवचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद् दीर्घवचनसमाध्याद् यणादेशो न प्रवर्तते ।

ननु च कृते यणादेशोऽनन्तरो दीर्घभावो नास्तीति कृत्वा व्यवहितस्यापि दीर्घत्वं भविष्यति, यथा—‘शमामष्टानां दीर्घा श्यनि’ इति शमादीनां श्यनि दीर्घत्वम्, तस्माद् भवितव्यमेवात्र यणादेशेन, तथा च व्यवहितस्य दीर्घत्वे कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात् ? नैतदस्ति; इदं च तावद् विचार्यताम् । किं तत् ? ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इत्येषा परिभाषा बाध्यते, आहोस्विदन्तरङ्गपरिभाषेति ? तत्रान्तरङ्गपरिभाषाया लिङ्गादनुमानाद्वा सिद्धा, तस्या हि ‘वाह ऊठ्’ इत्यूङ्वचनं लिङ्गम् । यथा चैतल्लिङ्गं तथा तत्रैव वृत्तिकारो दर्शयिष्यति । इतरा तु परिभाषा साक्षात् श्रुता । तत्र युक्तं यदनुमितोऽर्थो बाध्यते, न तु साक्षाद् दृष्ट इत्यन्तरङ्गपरिभाषा बाध्यते, नेतरेति । तथा चानन्तरस्यैव दीर्घत्वेन भवितव्यमिति यणादेशो न प्रवर्तते ॥

सम्प्रसारणस्य ॥ कारीषगन्धीपुत्र इति । कारीषगन्धेरपत्यमिति ‘तस्यापत्यम्’

गन्धेरपत्यं कारीषगन्ध्या, कुमुदगन्धेरपत्यं कौमुदगन्ध्या, तस्याः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः, कौमुदगन्धीपतिः ।

‘इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य’ इत्येतन्न भवति; व्यवस्थित-विभाषा हि सा । अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पक्षान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते ।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानं च न भवति; ‘सकृदगतौ विप्रतिषेधे’—यद्वाधितं तद्वाधितम् एवेति ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ

षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, अनेन दीर्घत्वं च; तस्यावकाशः—ग्रामणि कुलम्, ह्रस्वाभावपक्षे दीर्घस्यावकाशः; पक्षान्तरे उभयप्रसङ्गः । यद्यपि ह्रस्वाभावपक्षे सावकाशं दीर्घत्वम्, तथापि तेन परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते ।

अथेदानीं दीर्घे कृते पुनःप्रसङ्गः कस्मान्न भवति ? तत्राह—पुनः प्रसङ्ग-विज्ञानं चेति ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां

षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

न्यासः

इत्यण्, ‘अणिजोरनार्षयोः’ इत्यादिना व्यङ्गादेशः, ततः ‘यङश्चाप्’ इति चाप् प्रत्ययः, ततः कारीषगन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः, ततः ‘व्यङ्गः सम्प्रसारणम्’ इत्यादिना सम्प्रसारणम्, अनेन दीर्घत्वेम् ।

व्यवस्थितविभाषा हि सेति । इकोह्रस्वादौ सूत्रे ‘एकहलादौ’ इत्यतः सूत्रादन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन कारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र न भवति । अकृत एवेत्यादि । अथ वा—अकृत एव सम्प्रसारणदीर्घत्वे कारीषगन्धिपुत्र इति स्थिते ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, सम्प्रसारणदीर्घत्वं च; उभयञ्चैतत् सावकाशम्, इकोह्रस्वत्वस्यावकाशः—ग्रामणिपुत्र इति, सम्प्रसारणस्यावकाशः—ह्रस्वाभावः; पक्षे तूमयं प्राप्नोति । तत्र यद्यपि ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थं दीर्घत्वम्, तथापि तेन परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते । अथ कृते दीर्घत्वे कस्मात् पुनःप्रसङ्गविज्ञानान्न भवति ? अत आह—पुनः-प्रसङ्गविज्ञानञ्चेत्यादि । गतार्थम् ॥

बोधिसत्त्वदेसीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां षष्ठाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः

अथ षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“हल्” । हूतः । मी
जीनः । संवीतः” ।

पदमञ्जरी

अङ्गस्य ॥ अधिकारोऽयमिति । स्वरितत्वात् । इह केचिन्मन्यन्ते—प्रागभ्यास-
विकारेभ्योऽयमङ्गाधिकारः । एवं हि ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यत्र लुग्रहणं न
कर्त्तव्यं भवति, कथम् ? प्रत्ययलक्षणेनैव सिद्धम् । यदि त्वभ्यासविकारेऽप्यय-
मधिकारः स्यात्, ततोऽङ्गाधिकारविहितमिति ‘न लुमताङ्गस्य’ इति प्रतिषेधः
स्यादिति । वृत्तिकारस्तु मन्यते—यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः, वज्र-
श्चेति वृश्चतेर्लिटि ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ इति रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्वे
न्यासः

अङ्गस्य ॥ अधिकारोऽयमिति । स्वरितलिङ्गासङ्गात् । इह केचित् प्रागभ्यास-
विकारेभ्योऽयमङ्गाधिकारो युक्त इति मन्यन्ते । एवं हि ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यस्मिन्
सूत्रे लुग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति; यङ्लुक्पि प्रत्ययलक्षणेन गुणस्य सिद्धत्वात् ।
यदि पुनरा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरयमङ्गाधिकारः स्यात्, ततोऽवश्यं लुग्रहणं
कर्त्तव्यम्, न ह्यन्यथा यङ्लुकि गुणः सिध्यति; ‘न लुमताङ्गस्य’ इति प्रतिषेधादित्येवं
तेषामभिप्रायः । वृत्तिकारस्तु—यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽयमङ्गाधिकारः स्यात्, ततो
वज्रश्चेत्यत्र वृश्चतेर्लिटि द्विर्वचने कृते हलादिशेषात् प्राक् सम्प्रसारणम् पूर्वविप्रतिषेधेन
‘उभयेषाम्’ इति वचनसामर्थ्याद्वा परमपि हलादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणं स्यात्, ततश्च
‘सम्प्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपत्वे ‘उरत्’ इत्यत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे च कृते वकारस्यापि
सम्प्रसारणं प्रसज्येत । आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सति ‘उरत्’
इत्यस्य परनिमित्तत्वात् प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते । तेन परनिमित्तत्वादुरदत्त्वस्य
सम्प्रसारणे कर्त्तव्ये ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति स्थानिवद्भावः, ततश्च ‘न
सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति वकारस्य सम्प्रसारणं प्रतिषिध्यते । प्रागभ्यासविकारेभ्यः
पुनरङ्गाधिकारे सत्यपरनिमित्तत्वाद्गुणदत्त्वस्य स्थानिवद्भावो न स्यात्, ततश्च ‘न
सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इत्यस्य प्रतिषेधस्याभावाद् वकारस्य सम्प्रसारणं स्यादेव ।
ततश्चोब्रश्चेत्यनिष्टं रूपं स्यात् । तस्मादा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो युक्तः,
न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य इति मन्यमान आह—आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति ।

काशि० ५ : २१

अङ्गस्येति किम् ? निरुतम् । दुरुतम् । नामि दीर्घः—अग्नी-
नाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति किम् ? क्रिमिणां पश्य । पामनां
पश्य । 'अतो भिस ऐस्'—वृक्षैः । प्लक्षैः ।

पदमञ्जरी

हलादिशेषे च कृते वकारस्यापि सम्प्रसारणं प्राप्नोति, तस्य 'न सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणम्' इति प्रतिषेध इष्यते, स न प्राप्नोति; उरदत्वस्यासम्प्रसारण-
त्वात् । न च तस्य स्थानियत्वम्, अपरनिमित्तत्वात् । आ सप्तमाध्यायपरि-
समाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सत्युरदत्वं परनिमित्तकं भवति; अङ्गेन स्वनिमित्तस्य
प्रत्ययस्याक्षेपात् । यदप्युक्तम्—लुग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति, तदपि न; न हि
तत्राङ्गाधिकारविहितस्यैव प्रतिषेधः, कस्य तर्हि ? लुमता लुप्ते प्रत्यये वस्तुतो
यदङ्गं तस्य प्राप्तं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः । तस्मादासप्त-
माध्यायपरिसमाप्तेरयमङ्गाधिकारो युक्त इति । हूत इत्यादौ यजादित्वात्सम्प्र-
सारणम् । जीन इति । 'ग्रहिज्या' इति सूत्रेण सम्प्रसारणम्, 'त्वादिभ्यः'
इति निष्ठानत्वम् ।

निरुतम्, दुरुतमिति । 'वेच् तन्तुसन्ताने', यजादिः, अत्राङ्गेऽनन्तर्भूतयो-
र्निर्दुरोरवयवौ यौ हलौ तदाश्रयं दीर्घत्वं न भवति । क्रिमिणामिति । क्रिमिपाम-
न्शब्दाभ्यां मत्वर्थे पामादिभ्यो नः, पामनो नलोपः, स्त्रियां टाप्, द्वितीयैक-
वचनम् । अत्र नामिति समुदायस्याप्रत्ययत्वान्न तदपेक्षं पूर्वस्याङ्गत्वमिति
नप्रत्ययापेक्षयाऽङ्गत्वेऽपि दीर्घत्वं न भवति, पामनामित्यत्र नलोपे कृतेऽजन्त-
त्वाद् दीर्घप्रसङ्गः । न च नलोपस्यासिद्धत्वम्, असुव्विधित्वात् । न ह्यस्यां
दशायां दीर्घत्वं सुव्विधिर्भवति । अस्तु वाऽसिद्धत्वम्, 'नोपधायाः' इति दीर्घ-
त्वप्रसङ्गः ।

न्यासः

सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेस्तु परेण 'पदस्य' इत्थधिकृत्य कार्यं विधीयते । तेन तत्राङ्गा-
धिकारो नानुवर्त्तते । हूत इति । 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्', निष्ठा, यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।
जीन इति । 'ज्या वयोहानौ' ग्रह्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, 'त्वादिभ्यः' इति निष्ठा-
नत्वम् । संवीत इति । 'व्येञ् संवरणे', वच्यादिना सम्प्रसारणम् ।

निरुतम्, दुरुतमिति । 'वेच् तन्तुसन्ताने', पूर्ववत् सम्प्रसारणम् । असत्यङ्गाधि-
कारे निर्दुरोरवयवो यो हल् ततोऽप्युत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यात् । अङ्गाधिकारे
पुनरङ्गावयवो यो हल् तदुत्तरं यत् सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घत्वं विज्ञायत इति
न भवति दीर्घत्वप्रसङ्गः । न ह्यत्राङ्गावयवाद्दल उत्तरं सम्प्रसारणम् । अग्नीनामिति ।
'ह्रस्वनद्यापो नुट्' । क्रिमिणां पश्य, पामनां पश्येति । क्रिमयोऽस्यां सन्तीति, पामानोऽ-

अङ्गस्येति किम् ? ब्राह्मणमिस्सा । ओदनमिस्सिटा । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्थः 'नामि'-दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति ।

पदमञ्जरी

मिस्सा=ओदनः, मिस्सदा=दधि । ननु क्रिमिणामित्यत्र प्रत्ययस्यार्थवत्त्वेऽपि समुदायोऽनर्थकः, परस्परसम्बन्धात्, एवं मिस्साभिस्सदयोर्मिश्रशब्दः, ततश्च 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्येव न भविष्यति ? तत्राह-अङ्गाधिकार इत्यादि । सन्सम्प्रसारणदीर्घत्वैवतातडियङ्वङ्नुट्ढस्वत्वतत्त्वे चाङ्गस्येत्यधिकारे प्रयोजनम् । सनि दीर्घः प्रयोजनम्-दधि सनोतीति दधिसेत्यत्र मा भूत् । सम्प्रसारणदीर्घत्वम्-निरुतम्, दुरुतमित्यत्र मा भूत् । एत्वम्-'एलिङ्गि', 'वान्यस्य संयोगादेः', निर्यायात्, निर्वायादित्यत्र मा भूत् । तातड्-निपातस्य तोर्मा भूत्, जीव तु त्वम् । इयङ्वङ्-इयर्थम्, वर्थम् इत्यत्र मा भूत् । नुट्-'ह्रस्वनद्यापो नुट्', कुमारी आमित्याहेत्यत्र मा भूत् । ह्रस्वत्वम्-'केऽणः', कुमारी कस्मै स्पृहयति, कुमार्याः कं सुखं कुमारीकमित्यत्र मा भूत् । तत्वम्-'अपो मिः' अवभार इत्यत्र मा भूदित्येवमर्थं कर्तव्योऽङ्गाधिकारः । सोऽन्यार्थः कृतो नामीत्यत्रापि दीर्घत्वं व्यवस्थापयति=अभिमतं विषये नियमयति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयेति । उपलक्षणमेतत् । 'आने मुक्', प्राण इत्यत्र मा भूत् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' दधि यातमित्यत्र मा भूत्-इत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा, नभिवयुक्तन्यायश्च नाश्रयितव्यो भवति ।

'षष्ठी स्थानेयोगा' इति वचनादङ्गस्येति स्थानषष्ठीयम्, ततश्च 'अतो मिस ऐस्' इत्यत्रात इति पञ्चम्यन्तमङ्गस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य सामानाधिकरण्येन न्यासः

स्यां सन्तीति 'लोमादि' इत्यादिना नप्रत्ययः, ततश्चाप्, द्वितीयैकवचनम् । 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपत्वम् । यद्यङ्गस्येति नाधिक्रियते, ततोऽत्रापि क्रिमिशब्दस्य पामशब्दस्य च नामि परतो दीर्घत्वं स्यात् । अङ्गाधिकारे तु न दोषः, न ह्यत्र क्रिमिपामशब्दयोर्नामि परतोऽङ्गत्वमस्ति, अपि तु नप्रत्यये । ब्राह्मणमिस्सा, ओदनमिस्सिटेति । मिस्साभिस्सिटाशब्दौ टाबन्तौ । तत्रैक ओदनस्य वाचकः, अपरस्तु तदधिकारः । ताभ्यां यथाक्रमं ब्राह्मणौदनशब्दयोः षष्ठीसमासः । तत्रासत्यङ्गाधिकारे अनङ्गाभ्यामपि ब्राह्मणौदनशब्दाभ्यां परस्य मिस ऐस्भावः प्रसज्येत ।

ननु च 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति वचनाद् यथा क्रिमिणां पश्य, पामनां पश्येत्यत्र दीर्घत्वं न भविष्यति, तथा ब्राह्मणमिस्सौदनमिस्सिटेत्यत्राप्येवमभावः, न ह्यत्र नामोऽर्थवत्त्वम्, नापि मिसः, तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेनाङ्गाधिकारेण ? इत्याह-अङ्गाधिकार इत्यादि । नामिदीर्घत्वाद्यप्येत्यादि । आदिशब्देन 'अतो मिस ऐस्' इत्यैस् गृह्यते ।

अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये एषा षष्ठी यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते ।

पदमञ्जरी

विशेषणं नोपपद्यते इत्यकारमात्रस्य ग्रहणात् ब्राह्मणमिस्सेत्यादावपि प्रसङ्गः । अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रसिद्धिः, ततश्च 'उदुपधायां गोहः' 'अङ्गस्य' इति स्थान-
षष्ठ्या अन्त्येऽल्युपसंहाराद् गोहश्चान्त्यस्य स्यात्, 'उपधायाश्च' इति वचना-
दुपधामात्रस्य च । एवं 'शास इदङ्हलोः' इत्यादावपीत्याशङ्क्यामाह—अङ्ग-
स्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति । अयमभिप्रायः—अधिकारोऽयम्, स च परार्थः,
'षष्ठीस्थाने योगा' इत्यपि परिभाषा परार्था, न च परार्थयोः परस्परं सम्बन्धोऽ-
स्ति, यथोक्तम्—'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्' इति, ततश्चाङ्ग-
स्येति षष्ठी स्वभावप्रयुक्तं सम्बन्धसामान्यमेवार्थमभिधत्त इति । यथायोगमिति ।
यस्मिन्योगे यस्य सम्बन्धविशेषस्याभिव्यञ्जकमस्ति तस्मिन्योगे तत्रैव विशेषे
पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

तद्यथा 'हन्तेर्जः' इत्यादौ स्थानषष्ठी, 'उदुपधाया गोहः' इत्यवयवषष्ठी,
'युवोरनाकौ' इत्यादौ निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे षष्ठी, लोकवत्, तद्यथा—लोके
देवदत्तस्येत्यभेदेन प्रवृत्ता षष्ठी—पुत्रः पाणिः कम्बल इति प्रतिसम्बन्धवशात्तत्रतत्र
विशेषे पर्यवस्यति ।

न्यासः

इतिकरणो हेतौ । यस्मादसत्यङ्गाधिकारे 'हलः' इति दीर्घत्वं यथा हूतः, जीन इत्यत्र
भवति, तथा निरुतम्, दुरतमिन्त्रापि स्यात् । 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घत्वं यथा
चिकीर्षतीत्यत्र भवति, तथा दधि सनोति, मधु सनोतीत्यत्रापि स्यात् । 'एलिङ्ङि'
'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्त्वं यथा ग्लेयादित्यत्र भवति, तथा निर्यायाद्, निर्वायादित्य-
त्रापि भवेत् । तस्मादेवमाद्यर्थोऽवश्यकर्तव्योऽङ्गाधिकारः । सोऽन्यार्थः क्रियमाणो नामि
दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयति=विषयान्तराद् व्यावर्त्याभिमते विषये नियमयति । तेन तद-
र्थमेषा परिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अगत्या हि खलु परिभाषाऽऽश्रीयत इति भावः ।

ननु 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति वचनादङ्गस्येति स्थानषष्ठीयम्, ततश्च 'अतो मिस
ऐस्' इत्येतत् पञ्चम्यन्तेनाङ्गस्येत्येतत्षष्ठ्यन्तस्य समानाधिकरणत्वं न स्यात् ; भिन्न-
विभक्तिकत्वात् । तथा च सत्यकारान्तात् परस्य मिस्सेत्यत्रास्यैस्भावः प्रसज्येत ।
ततश्चात्रापि स्यात्—ब्राह्मणमिस्सा, ओदनमिस्सिटेति । अवयवषष्ठ्यादयश्च न
प्रसिद्धेययुः, ततश्च 'उदुपधाया गोहः' इत्यत्र 'गोहः' इत्यस्याः स्थानषष्ठ्या
'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्तेऽल्युपसंहारादुपधाग्रहणसामर्थ्याच्च गोहश्चान्त्यस्य स्यादूत्त्वम् ।
उपधामात्रस्य च 'शास इदङ्हलोः' इत्यत्रापि शास इति स्थानषष्ठीत्वेन विज्ञातायाः
षष्ठ्या अन्तेऽल्युपसंहारादुपधाग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याच्च शासश्चान्त्यस्येत्त्वम्, उपधा-
मात्रस्य चेत्येतद् देश्यमपाकर्तुमाह—अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्य एषा षष्ठीत्यादि ।

अथ वा—प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् सम्पन्नं भवति ॥

पदमञ्जरी

अथ वेत्यादि । पूर्वं विवक्षितोऽपि षष्ठ्यर्थः सामान्यरूप इत्युक्तम्, इदानीं तु प्रयोगसाधुत्वायैव षष्ठ्युच्चार्यते, न त्वर्थविवक्षयेत्युच्यते । अवश्यं च यथा कयाचन विभक्त्या निर्देष्टव्यम् । षष्ठ्यनुरोधस्तु बाहुल्येन तदर्थस्योपयोक्ष्यमाणत्वात् । यथायोगं विभक्तिषु विपरिणम्यत इति । लोकवदेव । तद्यथा—सच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आढ्यो वैधवेयो देवदत्तः, आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तम्, किमनेन

न्यासः

सम्बन्धसामान्ये = अविशेषितसम्बन्धमात्रे । तत्रानेकसम्बन्धानुग्रहार्थमनाश्रितविशेषं सम्बन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता सत्युत्तरेषु भिन्नार्थेषु लक्षणवाक्येषु यथायोगं विशेषेण विवक्षिते । सा क्वचित् स्थानेयोगा भवति, यथा—‘हन्तेर्जः’ इत्येवमादौ । क्वचिदवयवयोगा भवति, यथा—‘उदुपधाया गोहः’, ‘शास इदङ्गहलोः’ इत्येवमादौ । क्वचिन्निमित्तनिमित्तिसम्बन्धविषया, यथा—‘युवोरनाकौ’ इत्यादौ । यथैव हि देवदत्तस्येत्येका षष्ठ्यभेदेन प्रवृत्ता ज्ञात्यवयवादिषु सम्बन्धभेदैर्मिद्यमाना जन्यजनकभावाद्यैः सम्बन्धविशेषे यथायोगमुपतिष्ठते—देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति, तथाङ्गस्येत्येषापि । तत्र यस्मिन् वाक्ये ‘शास इदङ्गहलोः’ इत्येवमादौ सम्बन्धविशेषो विद्यते—अवयवोऽन्यो वा, तत्र यथायोगमवयवादिसम्बन्धे षष्ठी वेदितव्या । यत्र न विद्यते तत्र स्थाने षष्ठी, यथा—‘हन्तेर्जः’ इत्येवमादौ । कथं पुनरेषा सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति लभ्यते, यावता ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ इत्युक्तम् ? एवं मन्यते—न हि सर्वा षष्ठी स्थानेयोगा भवति, अपि तु यस्याः कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते; अन्यथा हि ‘उदीचामातः स्थाने’ इति स्थानग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् विशिष्टैव या षष्ठी यस्याः कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते सा स्थानेयोगेत्युक्तम् । न चास्याः कलादिकं लिङ्गं प्रतिज्ञायते । ततो नेयं स्थानेयोगा भवितुमर्हति ।

अथ वेत्यादि । अङ्गशब्दस्य प्रातिपदिकस्य योऽर्थस्तन्मात्रमधिक्रियते, न त्वङ्गस्येत्येतच्छब्दरूपम् । मात्रशब्दो विभक्त्यर्थव्यवच्छेदाय । अत एवाह—अविवक्षितविभक्त्यर्थमिति । न विवक्षितो विभक्त्यर्थो यस्मिन्नर्थमात्रे तत् तथोक्तम् । यतश्चैतदेवं तेन षष्ठी स्थानेयोगेति । नात्रेयं परिमाणोपतिष्ठते । अनेकसम्बन्धप्रसङ्गे हि सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदार्थमेवा प्रणीता । ततो यत्र सम्बन्धो विवक्ष्यते तत्रैव नियमार्थमुपतिष्ठते, न चात्र कश्चित् सम्बन्धः षष्ठ्या विवक्षितः । केवलं निर्देशार्थ एवास्याः प्रयोगः ।

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं सम्प्रसारणम् तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हूतः । जीनः । संवीतः ।

पदमञ्जरी

कृत्यं देवदत्तेनेति, तेन 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र पञ्चम्या विपरिणामे सति अकारान्तादङ्गादित्ययमर्थो भवति । आदिशब्देन 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ्' इत्येवमादिर्गृह्यते । अपिशब्देनैतद्वर्णयति—न केवलं षष्ठ्यर्थ एव सस विशेषः सिध्यति, अपि तु पञ्चम्यर्थेऽपीति । पूर्वत्र तु पक्षे 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे षष्ठी—अङ्गस्य निमित्तं यो भिस् । कश्चाङ्गस्य निमित्तम् ? यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति ? प्रत्यये ॥

न्यासः

अवश्यं हि यथा कयाचिद् विभक्त्या निर्देशः कर्तव्य इति षष्ठ्या निर्देशः कृतः । ननु च स्वरितेनाधिकारः, स च शब्दधर्मः, नार्थधर्मः, तत् कथं स्वरितरहितोऽर्थः शक्यतेऽधिकर्तुम् ? नैष दोषः; अङ्गशब्दप्रतिपादितो योऽर्थः स शब्दात्मक एव । तथा हि यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादेः शब्दस्याङ्गसंज्ञा विहिता । तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यत इत्यादि । अर्थवशात् क्वचित् षष्ठ्यन्तत्वेनैव, क्वचिद् विभक्त्यन्तरत्वेन यथा—आढ्यो वैधवेयो देवदत्तः, उच्चान्यस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वेन देवदत्तमिति । तेन 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र पञ्चम्यन्ततया विभक्तिविपरिणामे हि सत्यकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसादेशो भवतीत्येवमाद्यर्थरूपं सम्पन्नं भवति । आदिशब्देन युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य ङसोऽङ् भवतीति परिगृह्यते । अपिशब्दादवयवषष्ठ्यादयोऽपि परिसम्पन्ना भवन्ति । पूर्वत्र तु परिहारे 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्रात इत्येषा निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे षष्ठी द्रष्टव्या । तत्रायं सूत्रार्थः—अकारान्तस्याङ्गस्य यो भिस् तस्यैव भवतीति । तेन ब्राह्मणभिस्सेत्येवमादौ न भवति । अङ्गस्य हि को भिस् ? यस्तस्य निमित्तम् । कस्तस्य पुनर्निमित्तम् भिस् ? परभूते यस्मिन्नङ्गमित्येवं भवति । कस्मिंश्चैतद् भवति ? प्रत्यये । न च ब्राह्मणभिस्सेत्येवमादौ भिस्प्रत्यय इति कुतस्तस्यैव स्पष्टः ! ॥

हलः ॥ अणग्रहणं सम्प्रसारणग्रहणं दीर्घग्रहणञ्चैतत् त्रयमनुवर्तते । कुतः पुनः प्रकृतमणग्रहणम् ? 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतः । ननु तत् 'इकः काशे' इतीग्रहणेन व्यवच्छिन्नम्, तत् कथमिहानुवर्तते ? नैष दोषः; इग्रहणेन ह्यणोऽपि विशिष्यते—अणिगिति । ततो विरोधाभावाद्देवग्रहणेनाणग्रहणं व्यवच्छिद्यते । ननु च यदीग्रहणेनाणग्रहणं विशिष्यते तदा—अवाचा, स्वराचेत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात् । 'चौ' इत्यत्राणग्रहणमेवात्रानुवर्तिष्यते, इग्रहणं तु निवृत्तमित्येषोऽप्यदोषः । अथ वा—यद्यपीग्रहणेनाणग्रहणं व्यवच्छिन्नम्, तथापीह मण्डकप्लुतिन्यायेनानुवर्तते ।

हल इति किम् ? उत्तः । उत्तवान् । अङ्गावयवादिति किम् ? निरुतम् । तदन्तस्येति किम् ? विद्धः । विचितः ।

अण इत्येव—तृतीयः, तृतीयेति, वा निपातनादत्र दीर्घाभावः ।

पदमञ्जरी

हलः ॥ हल इति किमिति । केनेदानीमुदाहरणेषु दीर्घसिद्धिः ? एवं मन्यते—यथा ‘शेषे’ इति लक्षणं चाधिकारश्च; तथाङ्गस्येत्येतदपि, ततश्चाभिमते विषये दीर्घो भविष्यतीति । अतिप्रसङ्ग इति तूत्तरम् । विद्धः, विचित इति । ‘व्यध ताडने’, ‘व्यच व्याजीकरणे’, ‘ग्रहिज्या’ इत्यादीनां सम्प्रसारणम् ।

अण इत्येवेति । ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इत्यतः । न च तस्य ‘इकः काशे’ इतीग्रहणेन विच्छेदः । तत्र हि विरोधाभावादिग्रहणेनाणैव विशेष्यते—इकोऽण इति । अथेदानीम् ‘चौ’ इत्यारभ्याण इत्येवानुवर्तिष्यते, नेक इति । तृतीयेति वा निपातनादिति । मा नामाण इत्येतदनुवृत्तत्, द्वितीयतृतीयचतुर्थेति योऽयं निर्देशस्तस्मादेव निपातनादनणो दीर्घत्वं न भविष्यतीत्यर्थः ।

न्यासः

ननु यथा ‘शेषे’ इत्येतल्लक्षणं विधिरधिकारश्च, तथा ‘अङ्गस्य’ इत्येतदपि, ततश्चानेनैव द्रुतः, जीन इत्यादेः सिद्धत्वादपार्थक्यम् ‘हलः’ इत्येतद्वचनम् । अतो न कर्त्तव्यमेवेति मन्यमान आह—हल इति किमिति । किमर्थं हल इत्येतत् सूत्रमारभ्यत इत्यर्थः । उत्तः, उत्तवानिति । असत्यस्मिन् सूत्रे सम्प्रसारणान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवतीत्युच्यमान इहापि दीर्घत्वं स्यात् । भवति ह्येतदपि व्यपदेशिवद्भावेन सम्प्रसारणान्तमङ्गम्, तस्माद्धल इति सूत्रं कर्त्तव्यम् । विद्धः, विचित इति । ‘व्यध ताडने’, ‘व्यच व्याजीकरणे’ निष्ठा, ग्रहादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणान्तस्याङ्गस्य ग्रहणादिह न भवति दीर्घः । यद्यपि ‘विध्यत्यधनुषा’, ‘ग्रहिज्यावयव्यधिवष्टिवचिति’ इति निर्देशाद् हलन्तस्य यत् सम्प्रसारणं तस्य दीर्घो न भविष्यतीति विशयते, तथापि शापकद्वारेणास्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने प्रतिपत्तिगौरवं स्यादित्येतत्परिहारार्थं सम्प्रसारणान्तस्येत्युक्तम् । तृतीय इति । ‘द्वेस्तीयः’ इति, ‘त्रेः संप्रसारणञ्च’ इति तीयप्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च । सर्वमत्रास्ति, न त्वण् । कस्मान् नास्त्यण् ? यस्माद् ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इत्यत इहाणग्रहणमनुवर्त्तते, तत्र च पूर्वैणैव णकारेण प्रत्याहारग्रहणम्, नच तत्र ऋकारः सन्निविष्ट इति भवत्येव प्रत्युदाहरणम् । तृतीयेति वेत्यादि । अथ वा ‘अण’ इत्येतन्निवृत्तमेव । तथाप्यत्र न भवत्येव दीर्घः; ‘कर्त्तृकरणयोस्तृतीया’ इति निपातनात् ।

‘हलः’ इत्येतस्य त्रयोऽर्थाः सम्भाव्यन्ते । हल उत्तरस्य सम्प्रसारणान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति—अयमेकोऽर्थः; अङ्गावयवादल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घो भवति—इति द्वितीयः; तृतीयस्तु वृत्तिकारेणैव दर्शितः । तत्र यदि प्रथमः पक्ष आश्रीयते, तदा निरुतम्, दुरुतमित्यत्रापि स्यात् । भवति ह्येतदपि हल उत्तरं सम्प्रसारणान्तमङ्गम् ।

अङ्गग्रहणमावर्तयितव्यम्—हल्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रति-
पत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

‘नाम्’—इत्येतत्षष्ठीबहुवचनमागतनुट्कं गृह्यते । तस्मिन्पर-
पदमञ्जरी

एकमङ्गग्रहणं प्रकृतं तद्धलो यदि ।
विशेषणं स्थात्कार्यित्वमङ्गस्येह न लभ्यते ॥
ततश्च विद्वमित्यादावपि दीर्घः प्रसज्यते ।
अथ निर्दिश्यते कार्यी नाहलः स्याद्विशेषणम् ॥
ततो निरुतमित्यादावपि दीर्घत्वमापतेत् ।
सकृच्छ्रुतस्य चैकस्य युज्यते नोभयार्थता ? ॥

अत आह—अङ्गग्रहणमित्यादि ।

आवर्त्तमानं वस्त्वेकमप्यनेकस्य शेषताम् ।

भजते भाजनं यद्वन्नृणामसहभोजने ॥

नामि ॥ नामित्येतस्य शास्त्रे कचिदप्यविहितत्वात्तत्परिज्ञानार्थमाह—नामिति

न्यासः

अथ द्वितीयस्तदा विद्वः, विच्छित इत्यत्रापि स्यात् । अत्राप्याङ्गावयवाद्धल उत्तरं
सम्प्रसारणमिति । अथ ‘विध्यत्यधनुषा’, ‘ग्रहिज्यावयव्यधिवष्टिविचिति’ इति निर्देशान्न
मविध्यति ? ततश्च ज्ञापकद्वारेणैवंविधे दीर्घत्वाभावे प्रतिपत्तगौरवं स्यादेव । तस्मा-
देतस्यैव दोषस्य परिजिहीर्षया तृतीयोऽर्थो वृत्तिकारेण दर्शितः । अत्रापि देश्यमिदमा-
शङ्क्यते—ननु चायमर्थोऽस्य सूत्रस्य नोपपद्यत एव, यस्मादङ्गस्येत्येकमङ्गग्रहणं
प्रकृतम् । तच्च हलो विशेषणं वा स्याद्, अङ्गस्य कार्यप्रतिपत्त्यर्थं वा । तत्र यदि
पूर्वकः पक्ष आश्रीयते, तदाङ्गविशिष्टस्य सम्प्रसारणान्तस्याङ्गस्येति यावद् दीर्घो न लभ्यते ।
अथ द्वितीयस्तदा हल् विशेषितो न स्यात् । तस्माद् द्वितीयमङ्गग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् ।
न ह्येकेन शक्यमेतदुभयं प्रतिपादयितुम् । अतोऽस्य देश्यस्य निरासायाऽऽवृत्तिन्यायमा-
श्रित्याह—अङ्गग्रहणमित्यादि । एकमपि हि वस्त्वावर्त्तमानमनेकत्रोपयुज्यते । यथैकं
भाजनमसहभुजामनेकेषां भुजिक्रियायाम्, तथेदमङ्गग्रहणमावर्त्त्यते । तत्रानावृत्तेन
हल् विशिष्यते, आवृत्तेन त्वङ्गस्य दीर्घत्वं भवतीत्युभयार्थप्रतिपत्तिर्भवति ॥

नामि ॥ अङ्गाधिकारानामि परतोऽङ्गस्य दीर्घो विधीयते, अङ्गञ्च प्रत्यये परतो
भवति । न चेह शास्त्रे कचिन्नाम्प्रत्ययो विहितः, ततो न ज्ञायते—नामीति कस्येदं
ग्रहणमिति ? अतस्तत्परिज्ञानार्थमाह—नामिति षष्ठीबहुवचनमित्यादि । आगतः प्राप्तो

तोऽङ्गस्य दीर्घो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । 'अणः' इत्येतदत्र निवृत्तम् ।

आगतनुट्कग्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम्, अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ॥

पदमञ्जरी

षष्ठीबहुवचनमित्यादि । नामीति दीर्घपाठस्तु न समीचीनः । आगतनुट्कमिति । गत्यर्थत्वाद्गमेः कमणि कर्तरि वा क्तः । आगतो नुडचेन आगतो वा नुडचं तदागतनुट्कम् । अग्नीनामित्यादि । अकारान्तस्य तु 'सुपि च' इति दीर्घः सिद्धः । कर्तृणामिति । नन्वण इति वर्त्तते ? तत्राह—अण इत्येतदिति । 'न तिसृचतस्र' इति प्रतिषेधादिति भावः ।

उत्तरार्थमिति । 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वं सनुट्के आमि यथा स्यात्—पञ्चानाम्, सप्तानाम्, 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट्; चर्मणामित्यादावनुट्के मा भूत् । कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति । आगतनुट्कस्य ग्रहणमित्यनुषङ्गः । अन्यथा हीत्यादि । यद्यागतनुट्कस्य ग्रहणं न क्रियेत, ततः अग्नि + आम् इति स्थिते दीर्घत्वं च प्राप्नोति, नुट् च; परो नुट्, नित्यं दीर्घत्वम्, कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि, ततो दीर्घे कृतेऽह्रस्वत्वान्नुडेव न स्यात्, योऽयं सिद्धान्ते निमित्तत्वेनोपादानादयत्नेन सिद्धो नुट्, स एव न स्यादित्येवशब्दस्यार्थः । ननु चाह

न्यासः

नुड् येन तदागतनुट्कम् । अथ वा आगतः = प्राप्तो नुड् यत्र तदागतनुट्कम् । कर्तृणामिति । कथं पुनरत्र दीर्घत्वम्, यावताऽणग्रहणमत्रानुवर्त्तते ? अत आह—अण इत्येतन्निवृत्तमिति । 'न तिसृचतस्र' इति तिसृचतस्रोदीर्घत्वप्रतिषेधादित्यभिप्रायः ।

उत्तरार्थमिति । 'नोपधायाः' इति । अत्र नामि परतो नोपधाया दीर्घत्वं यथा स्यात्, आमि मां भूदिति—एवमर्थमागतनुट्कग्रहणम् । तेन वर्मणामित्यत्र दीर्घो न भवति । कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिपत्त्यर्थमित्यागतनुट्कस्य ग्रहणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । अन्यथा हीत्यादि । अन्यथा यद्यागतनुट्कस्यामो ग्रहणं न क्रियेत तदा नुट् आम्भक्तत्वादांमग्रहणेन ग्रहणे कृते सति नुटि दीर्घत्वेन भवितव्यम्, अकृतेऽपि । ततश्च कृताकृतप्रसङ्गो यो विधिः स नित्य इति नित्यत्वात् परमपि नुटं बाधित्वा दीर्घत्वमेव स्यात् । एवञ्च सति ह्रस्वान्तमङ्गलं न भवतीति नुडेव न स्यात् । ननु न नुड् ह्रस्वान्ताद् विधीयते, न च नित्यत्वाद् दीर्घत्वे कृते ह्रस्वान्तमङ्गलमस्ति, तत्र वचनसामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिर्भविष्यति, भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्यामो नुड् भवतीति, न च

पदमञ्जरी

चायं ह्रस्वान्तानुडिति, न च नित्यत्वादीर्घे कृते कचिदपि ह्रस्वान्तमस्ति, तत् एवं विद्वास्यामः—भूतपूर्वं यद् ह्रस्वान्तमिति, ननु चेदं सम्प्रति ह्रस्वान्तमस्ति, 'न तिसृचतसृ' तिसृणाम्, चतसृणाम्? नैतदस्ति; इह तावच्चतसृणामिति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट् सिद्धः, तिसृणामित्यत्रापि 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यत्र 'त्रेस्त्रयः' इत्यतस्त्रेरित्यनुवृत्तेरेव नुट् सिद्धः । यदा तर्हि 'नृ च' इति दीर्घत्व-प्रतिषेधस्तदास्यवकाशः? न चैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयो-जनं स्यात् 'नृनद्यापो नुट्' इत्येव ब्रूयात्, ह्रस्वग्रहणान्तु भूतपूर्वगतिविज्ञायते । यद्येवम्, अस्थनाम्, दधनाम्, 'अस्थिदधिसक्थ्यक्षणां' इत्यनङ् कृतेऽपि भूत-पूर्वमेतद् ह्रस्वान्तमिति नुट् प्राप्नोति, ततश्च 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वे नलोपे च अस्थानामिति प्राप्नोति । यद्वा—यदा नुड्विधौ भूतपूर्वगतिस्तदा नुणित्यो भवति, अनङ् त्वनित्य इति पूर्वं नुटि कृतेऽस्थीनामिति प्राप्नोति, द्विपदा-मित्यादौ पादस्य लोपे कृते नुट्प्रसङ्गः । एवम् 'पद्मोमास्' इत्यत्र ये ह्रस्वान्त-स्यादेशस्तेष्वपि प्रसङ्गो योज्यः, तस्मान्न शक्यं भूतपूर्वगतिविज्ञानम् । यच्चो-क्तम्—त्रेरित्यनुवृत्तेरेव तिसृणामित्यत्र नुट् सिद्ध इति; तदप्यप्रमाणम्; न हि द्वयोरन्यतरस्य वाऽपेक्षायामसत्यां चकारे चासत्यनुवृत्तिः स्वध्यवसाना । तस्माद्—अन्यथा हि नुडेव न स्यादिति स्थितमेतत् ।

न्यासः

शक्यते वक्तुम्; तिसृणाम्, चतसृणामित्यत्र 'न तिसृचतसृ' इति प्रतिषेधात् । ह्रस्व-वचनं सावकाशमिति । यस्माद् 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यत्र 'त्रेस्त्रयः' इत्यतस्त्रिग्रहण-मनुवर्तते, तेन त्रिग्रहणानुवृत्तेरेव स्थानिवद्भावेन तिसृणामित्यत्र नुड् भविष्यति । तथा चतसृणामित्यत्रापि 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेन स्थानिवद्भावादिति । नापि शक्यते वक्तुम्—नृणामित्यत्र 'नृ च' इति पक्षे दीर्घत्वाभावाद् ह्रस्ववचनस्य सावकाशत्वमिति । न ह्येकमुदाहरणं प्रति ह्रस्ववचनं प्रयोजयति, यदि ह्येतावत् प्रयोजनं स्यात् 'नृनद्यापो नुट्' इत्येवं ब्रूयात् । तदेवं ह्रस्ववचनमनवकाशम् । अतः कृतेऽपि दीर्घत्वे, अग्नीना-मित्यादौ भूतपूर्वगत्या नुड् भविष्यति; ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तमिदमुक्तम्—अन्यथा हि नुडेव न स्यादिति ।

एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते वृत्तिग्रन्थे—'आगतनुट्कस्य ग्रहणमुत्तरार्थम्' इत्युक्ते चोदक आह—कृते च नुटीत्यादि । कस्मान्न भवतीति वाक्यशेषः । कृते च नुटि दीर्घस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमागतनुट्कस्य ग्रहणं कस्मान्न भवतीति । युक्तञ्चेतत्, तथा हि यद्यागतनुट्कस्य ग्रहणं न स्यात् ततो नित्यत्वादीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावादग्नी-नामित्यादौ नुड् न स्यात् । सनुट्कस्य ग्रहणे तु भवतीत्येवं चोदकेनोक्ते सतीदमाह—अन्यथा हीत्यादि । हिशब्दोऽयमपिशब्दार्थे वर्तते । नशब्दोऽपि नन्वित्यर्थे वर्तते ।

नामिदीर्घं आमि चेत्स्यात् कृते दीर्घे न नुङ् भवेत् ।

वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

पदमञ्जरी

उक्त एवार्थे संग्रहश्लोकं पठिति । नामिदीर्घ इति । यदि नुटमकृत्वा आमी-
त्येव सूत्रं क्रियेतेत्यर्थः । वचनादिति । वचनसामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिविज्ञायत इति
भावः । यत्र तन्नास्तीति । तिसृणामित्यत्र यत्र दीर्घत्वं नास्ति स वचनस्या-
वकाश इत्यर्थः । नोपधायाश्चेति । चशब्दः समुच्चयं ॥

न्यासः

अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । एवकारो भिन्नक्रमः स्यादित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तदयम-
त्रार्थः—अन्यथापि ननु नुट् स्यादेव, न केवलं सनुट्कस्य ग्रहणे सत्यग्नीनामित्यादौ
नुङ् भवति, अपि त्वन्यथाप्यनागतनुट्कस्यापि ग्रहणे नुट् स्यादेवेति ।

अथ किमर्थमागतनुट्कस्य ग्रहणम्, 'आमि दीर्घः' इत्येव नोच्येत ?—अस्मिन्
पर्यनुयोगे सति नामि दीर्घ इत्यादेः श्रोकस्यापन्यासः । योऽयं नामि दीर्घ उक्तः स
यद्यामि भवेदामीत्येवं सूत्रप्रणयने सति कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परमपि नुटं
बाधित्वा दीर्घत्वमेव स्यात्, ततश्च नुङ् न स्यादेव, अहस्वान्तत्वादङ्गस्य ? नैष
दोषः; वचनादिति । वचनानुङ् भविष्यति । यदि दीर्घत्वे नुङ् न स्यात्, तदा 'ह्रस्वन-
द्यापो नुट्' इत्यत्र ह्रस्ववचनमनर्थकं स्यात् ; अनवकाशत्वात् । तस्माद् ह्रस्ववचन-
सामर्थ्यादसति साम्प्रतिके ह्रस्वान्तेऽङ्गे भूतपूर्वगत्या कृतेऽपि दीर्घत्वेऽङ्गस्य नुङ्
भविष्यति । यत्र तन्नास्तीति तत्र वचनस्यावकाश इति वाक्यशेषः । यत्र दीर्घत्वं
नास्ति—तिसृणाम्, चतसृणामिति तत्र ह्रस्ववचनस्यावकाशः । अतोऽग्नीनामित्यादौ
दीर्घत्वे कृते भूतपूर्वगत्या नुडागमो न लभ्यते । साम्प्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति ।
ननु तिसृणामित्यादावपि नैव ह्रस्ववचनस्यावकाशः । अन्यथैवात्र नुटः सिद्धत्वादिति
भावः । इह तावत् तिसृणामिति विनापि ह्रस्वग्रहणेनानेनैव सूत्रेण नुङ् भविष्यति,
त्रिग्रहणानुवृत्तेः । चतसृणामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेनैव नृणामित्यत्र यद्यपि
ह्रस्वान्तमङ्गं तथापि नैकमुदाहरणं प्रति ह्रस्ववचनं प्रयोजयति, अन्यथा हि नृग्रहणमेव
कुर्यात्, न ह्रस्वग्रहणम् । तस्मान्नास्त्येव ह्रस्ववचनस्यावकाशः । तदेतदपार्थक्यं मा
भूदिति ह्रस्ववचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि नुङ् भवतीत्यविचलमेतत् । एवमक्रियमाणेऽपि
सनुट्कस्य ग्रहणे दीर्घत्वे कृतेऽपि नुङ् भविष्यतीति परमतमाशङ्क्य प्रयोजनान्तरमाह—
नोपधायाश्चेत्यादि । चशब्दस्तर्ह्यर्थः । एवं तर्हि 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वं नामि
परभूते या नोपधा तरथा यथा स्यात्—पञ्चानाम्, सप्तानामित्यादौ । अत्र हि
'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेन पञ्चानामित्येवमादेर्नान्तादङ्गादामो नुटि कृते नामि परतो
नोपधा भवति । यदि पुनः 'आमि' इत्येवोच्येत, तदा वर्णामित्यादावपि दीर्घत्वं

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ, चतसृ—इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम् ।
चतसृणाम् ।

इदमेव 'नामि' इति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—'अचि र ऋतः' इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ।

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतसृ—इत्येतयोर्नामि परत उभयथा दृश्यते—
दीर्घश्च, अदीर्घश्च । तिसृणां मध्यदिने, तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां
मध्यदिने, चतसृणां मध्य दिने ॥

पदमञ्जरी

न तिसृचतसृ ॥ सूत्रे षष्ठीद्विवचनस्य लुका निर्देशः । तिसृणाम्, चतसृणा-
मिति । कथं पुनरत्र दीर्घप्रसङ्गः, यावताऽजन्तस्य दीर्घो नामीति, न चात्राजन्तता
सम्भवति, कथम् ? तिसृ + आम् इति स्थिते नुट् प्राप्नोति, 'अचि र ऋतः'
इति रादेशश्च, परत्वाद्रादेशः ? तत्राह—इदमेवेति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोरिति । अविशेषेण तु विकल्पो दृश्यते—
अयं पितृणामग्निः, धाता धातृणामिति तैत्तिरीयके ह्रस्वः, बह्वृचे दीर्घः ॥

न्यासः

प्रसज्येत । सनुट्कस्य ग्रहणे सति न भवति, नुटो लक्षणाभावात् । अत्र हि केवल
आमि नोपधा, न तु सनुट्के । तदेवं वर्मणामित्यत्र 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वं मा
भूदित्येवमर्थं नामीत्युक्तम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ तिसृचतसृ इति 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठीद्विवचनस्य लुकं कृत्वा
निर्देशः कृतः । तिसृणाम्, चतसृणामिति । 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इति तिसृ-
चतस्रादेशौ भवतः । ननु चात्र दीर्घत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तत् किं प्रतिषेधेनेति ?
तथा ह्यत्रादेशयोः कृतयोरुभयं प्राप्नोति—नुडागमः, 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशश्च,
तत्र परत्वाद्रेफादेशे सत्यनजन्तमङ्गं भवति । अजन्तस्य दीर्घत्वेन भवितव्यम्,
दीर्घग्रहणेन 'अचश्च' इत्यस्या उपस्थापितत्वादित्यत आह—इदमेवेत्यादि । यद्यत्र
रेफादेशः स्यादयं प्रतिषेधो न कृतः स्यात्, कृतश्च, तस्मादयं प्रतिषेधो ज्ञापयति—
'अचि र ऋतः' इत्यस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति । तेन 'नुमचिर-
ऋततृज्वद्भावेभ्यो नुड् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्येतदुक्तं भवति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ वेति वक्तव्ये 'उभयथा' इति वचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

नृ च ॥ ६ ॥

‘नृ’ इत्येतस्य नामि परे उभयथा भवति । त्वं नृणाम् नृपते, त्वं नृणाम् नृपते ।

केचिदेतत् ‘छन्दसि’ इति नानुवर्तयन्ति, तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तेस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् ।

न इति किम् ? चतुर्णाम् । नामीत्येव—चर्मणाम् ॥

पदमञ्जरी

नृ च ॥ केचिदत्रेति । ‘छन्दस्युभयथा’ इत्यतः । ये त्वनुवर्तयन्ति ते पूर्वसूत्रे तिसृचतसृग्रहणमनुवर्तयन्ति ॥

नोपधायाः ॥ अनजन्तार्थ आरम्भः, न इति षष्ठ्येकवचनान्तम् । सौत्र-
त्वान्निर्देशस्य यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः । अपर आह—नेत्य-
विभक्तिको निर्देशः, अकारश्चोच्चारणार्थ इति । पञ्चानामित्यादौ सुबिधौ
नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तत्वम् । उपधाग्रहणमाद्यचो मा भूत् । नैतदस्ति प्रयो-
जनम्—दीर्घश्रुत्योपस्थापितमचं नाम्परतया विशेषयिष्यामः, उत्तरत्र च सर्व-
नामस्थानपरतया, तत्र येन नाव्यवधानमित्येकेन वर्णेन व्यवधाने भविष्यति ?
उत्तरार्थं तु; ‘इह्न्पूर्वार्थम्णां शौ’ इत्यत्र, ‘दीर्घविधेरुपधानियमात्’ इति वक्ष्यति,
तदर्थमुपधाग्रहणम् ॥

न्यासः

नृ च ॥ केचिदेतच्छन्दसीति नानुवर्तयन्तीति । त एवं मन्यन्ते—यद्ययं योगश्छ-
न्दस्येव स्यात् ‘छन्दसि नृ चोभयथा’ इत्येकयोगमेव कुर्यात् । चकारो हि तिसृचत-
स्रोरनुकर्षणार्थः । तत्रैकयोगेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणान्निश्चीयते—भाषायामप्येष
योग इति ॥

नोपधायाः ॥ अनजन्तार्थ आरम्भः । न इति षष्ठ्येकवचनान्तम्, सौत्रत्वान्नि-
र्देशस्य यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्या ‘आद् गुणः’ कृतः । न इति वर्णग्रहणम्, तत्र
वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति नकारान्तस्याङ्गस्योपधाया तस्या दीर्घत्वं
विज्ञायत इत्याह—नकारान्तस्याङ्गस्येति । पञ्चानामिति । ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’
इति नकारलोपः ॥

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसम्बुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति ।
राजा, राजानौ, राजानः । राजानम्, राजानौ । सामानि
तिष्ठन्ति । सामानि पश्य ।

सर्वनामस्थान इति किम् ? राजनि । सामनि । असम्बुद्धाविति
किम् ? हे राजन् । हे तक्षन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

ॐ षपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽ-
सम्बुद्धौ वा दीर्घो भवति । स तक्षाणं तिष्ठन्तमब्रवीत्, स तक्षणं
तिष्ठन्तमब्रवीत् । ऋभुक्षाणमिन्द्रम्, ऋभुक्षणमिन्द्रम् ।

निगम इति किम् ? तक्षा, तक्षाणौ, तक्षाणः ॥

पदमञ्जरी

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ॥ राजनीति । 'विभाषा डिश्योः' इत्यल्लोपाभाव-
पक्षे दीर्घत्वप्रसङ्गः । एवं चर्मणामित्यादावपि प्रसङ्गः ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ अत्र दीर्घश्च्युतोपस्थापितस्याचो विशेषणमुपधा-
ग्रहणम् । 'षपूर्वस्य' इत्येतद्वापि तस्यैव विशेषणम्, तेन पुंलिङ्गस्याविरोध इति
मन्यमान आह—षपूर्वस्याच इति । ऋभुक्षणमिति । ऋभुक्षिशब्द उणादिषु
निपातितः, 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यकारः ॥

न्यासः

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ॥ सामानीति । 'जस्शसोः शिः' इति शिभावः ।
राजनीति । सप्तम्येकवचनान्तम् । चकारः 'नोपधायाः' इत्यनुकर्षणार्थः । यद्येवम्,
'चानुकृष्टं नोत्तरत्राभिसम्बन्ध्यते' इत्येतदनुवृत्तिर्न प्राप्नोति ? एवं तर्ह्येतदसन्देहार्थश्चकार
इति । असति हि चकारे सर्वनामस्थाने सम्बुद्धावित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमय-
मसम्बुद्धावथ सम्बुद्धाविति । यद्येतत् प्रयोजनं स्याद् 'असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने' इत्येवं
ब्रूयात् । एवं तर्हि वैचित्र्यार्थश्चकारः ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ अत्र दीर्घग्रहणेन 'अचश्च' इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थाने
सत्यच् सन्निधापितः । 'नोपधायाः' इत्यधिकारादुपधापि । षपूर्वस्येति । षः पूर्वो
यस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र यद्युपधाऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयेत, 'षपूर्वस्य' इत्यस्त्री-
लिङ्गेन निर्देशो नोपपद्यते, तस्मादजत्रान्यपदार्थत्वेनाश्रीयत इत्याह—षपूर्वस्याच
इत्यादि । 'उपधायाः' इत्येतदचः समानाधिकरणं विशेषणम् । ऋभुक्षणमिति ।
ऋभुक्षोऽस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' इतीति, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, ऋभुक्षिन्निति

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतस्सम्बुद्धौ । श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः ।

पदमञ्जरी

सान्तमहतसंसंयोगस्य ॥ सकारेऽकार उच्चारणार्थः, सोऽन्तो यस्य स सान्तः । सान्तेति पृथक्पदं लुप्रषष्ठीकं संयोगस्य विशेषणम्, तद्विशिष्टसंयोगो नकारस्य विशेषणम्, महच्छब्दोऽपि तस्यैव विशेषणम्, 'सर्वनामस्थाने' इत्यनेनानुवृत्तेन सान्तः संयोगो महच्छब्दश्च विशेष्यते, तेन हंसः, हंसावित्यत्र दीर्घाभावः । महतश्चेति । यो नकार इत्यपेक्ष्यते । तस्येति नकारस्य, कः पुनर्नकारस्योपधायाश्च सम्बन्धः, यावता यस्मिन्समुदाये योऽन्त्यादलः पूर्वः स तं प्रत्युपधा ? सत्यम्; इह तु गत्यभावात् सामीप्यलक्षणः सम्बन्धः, नकारसमीपवर्तिन्यास्तमेव नकारान्तं समुदायं प्रत्युपधाया इत्यर्थः । कल्पसूत्रेषु च प्रौढोऽयं व्यवहारः, तद्यथा—विसर्जनीयोऽनत्यक्षरोपधो रिषित इति ।

न्यासः

स्थिते द्वितीयैकवचनम्, 'पथिमथ्यभुक्षाणाम्' इत्यनुवर्तमाने 'इतोऽसर्वनामस्थाने' इत्यत्वम् । पूर्वग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु 'वा षो निगमे' इत्येतावत्युच्यमाने षकारात् परस्याचः 'नोपधायाः' इति विकल्पेन दीर्घत्वं लभ्यत एव ।

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ सकारेऽकार उच्चारणार्थः । सोऽन्तोऽस्य स तथोक्तः । 'सान्त' इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः; तत्रोत्पन्नायाः षष्ठ्या लुप्तत्वात् । सकारान्तस्य संयोगो नकारो महतश्चेति । तत्रापि नकार इत्यपेक्ष्यते । सकारान्तस्य महतश्चेति द्वे अप्यवयवषष्ठ्यौ, सान्तसंयोगो यो नकारोऽवयवो महच्छब्दस्य च योऽवयव इत्यर्थः । एतेन सान्तसंयोगो महच्छब्दश्चोभयमप्येतन्नकारस्य विशेषणमिति दर्शयति । तस्योपधाया इति । तस्येत्यनेन नकारः प्रत्यवमृश्यते । तस्य नकारस्य सम्बन्धिन्या उपधाया इत्यर्थः । एतेनापि नकार उपधाया विशेषणमित्याचष्टे । कः पुनर्नकारस्योपधायाश्च सम्बन्धः येनासौ तस्येति व्यपदिश्यते ? निमित्तनिमित्तिभावः । अन्त्यनकारापेक्षया हि पूर्वत्वे सत्यन्त्यनकारात् पूर्वो वर्ण उपधा भवति । तस्मान्नकारो निमित्तम्, उपधा निमित्तिनी । अथ वा—समीपसमीपिलक्षणः सम्बन्धः, एतेन नकारसमीपवर्तिन्य उपधाया इत्यर्थः । श्रेयानिति । प्रशस्योऽयम्, प्रशस्योऽयम्, अनयोरयम्प्रकर्षेण प्रशस्य इति 'द्विवचनविभज्योपपदे तरत्रीयसुनौ' इतीयसुन्, 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः, 'प्रकृत्यैकाज्' इति प्रकृतिवद्भावाट् टिलोपः, 'यस्येति च' इति लोपश्च न भवति । 'उगिदचाम्' इत्यादिना नुम्, हल्ङ्थादिसंयोगान्तलोपो । श्रेयांसि, पयांसि । पूर्ववज्जसः शिभावः, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । कथं पुनरत्र नकारात् पूर्वस्योपधा-

श्रेयांसि । पयांसि । यशांसि । महतः खल्वपि—महान् । महान्तौ । महान्तः ।

पदमञ्जरी

श्रेयानिति । 'प्रशस्यस्य श्रः', 'उगिदचाम्' इति नुम् । श्रेयांसीति । 'जशसोः शिः', 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । महानिति । 'बृहन्महच्छतृवच्च' इति वचनाद् 'उगिदचाम्' इति नुम् ॥

न्यासः

त्वम्, यावता 'अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा' इत्यां सन्निविष्टानां योऽन्तोऽल्ल् तन् पूर्वस्योपधासंज्ञा विहिता । न चात्र नकारोऽन्त्यः, किं तर्हि ? सकारः ? नैष दोषः; अपेक्षितं ह्यन्त्यत्वम् । तत् सकारात् पूर्वे ये वर्णास्तेषां नकारोऽन्त्य इति । ततः पूर्वो वर्ण उपधा भवति । यद्येवम्, तक्षको रक्षक इत्यत्रापि सकारात् पूर्वे ये वर्णास्तेषां नकारोऽन्त्य इति, ततः पूर्वोऽवर्ण उपधा स्यात्, ततश्च 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः स्यात् ? नैतदस्ति; अङ्गस्य योऽकार उपधा तस्या वृद्धिर्विधीयते । न चात्राकारोऽङ्गस्योपधा, अतो न भविष्यतीति—एतच्चाशक्यं वक्तुम्, अकारस्याङ्गावयवत्वात् । पाचक इत्यादावप्यङ्गावयवत्वादकारोऽङ्गस्योपधेत्युच्यते, तस्मात् प्राप्नोत्येव वृद्धिः ? नैष दोषः, 'अत उपधायाः' इत्यत्र हि 'ङिति' इत्यनुवर्त्तते, तेनोपधा विशिष्यते—जिति प्रत्यये परतो योपधेति, तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेन । तक्षकः, रक्षक इत्यत्रानेकेन वर्णेन व्यवधानम्, अतो न भवति वृद्धिप्रसङ्गः ।

इह तु सूत्रे न सर्वनामस्थानेनोपधा विशिष्यते, किं तर्हि ? संयोगः—तेन सर्वनामस्थाने परतो यः संयोग इति । तेन यत्र संयोगादनन्तरं सर्वनामस्थानं तत्र यद्युपधायाः सर्वनामस्थानस्य चानेकवर्णकृतं व्यवधानम्, तथापि दीर्घत्वं भवत्येव । अत एव सर्वनामस्थानेन संयोगस्य विशेषणाद् हंसौ, हंसा इत्यत्र दीर्घत्वं न भवति । न ह्यत्र संयोगादनन्तरं सर्वनामस्थानमस्ति, अकारेण व्यवधानात् । अथेह कस्मान्न भवति—हंसमाचष्ट इति 'तदाचष्टे' इति णिच्, णाविष्ठवत् कार्यम्, प्रातिपदिकस्येति टिलोपः, हंसयतेः क्विप्—हन्, हंसौ, हंस इति ? 'वा षपूर्वस्य निगमे' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तेः । न चैवं सति सर्वत्र विकल्पप्रसङ्गः; व्यवस्थितविभाषात्वात् । एतेन 'हिसि 'हिसायाम्' इत्यस्य क्विबन्तस्य सुहिन्' सुहिसौ सुहिस' इत्यत्र दीर्घत्वाभावो वेदितव्यः ।

यस्त्वाह—'इदितो नुम् धातोः' इत्यनेन नित्यो नुम् ; नुम्विधावुपदेशिवदवचनात्, ततो नुमः पृथक्सिद्धत्वं नास्ति, अत्र तु सिद्धानां सम्बन्धः समवायो भवति,

१-१. 'अथहिन् अत्रहिंसौ अत्रहिंसः' इति पाठा० ।

असम्बुद्धाविति किम् ? हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अमृतन्तृचस्वसृनपुननेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ॥ ११ ॥

तन्तृणां अप्-इत्येतस्य तृजन्तस्य, स्वसृ, नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षत्तृ, होतृ, पोतृ, प्रशास्तृ-इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनाम-स्थाने परतोऽसम्बुद्धौ । अप्-आपः । बह्वाम्पि तडागलोति केचिदिच्छन्ति, तत्र 'समासान्तो विधिरनित्यः' इति समासान्तो न क्रियते ।

पदमञ्जरी

अमृतन्तृचस्वसृनपुननेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ॥ आप इति । अप्शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वाद् द्विवचनैकवचनयोरसम्भवः । बह्वाम्पि । बहुव्रीहिः । 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति तदन्तविधिरभ्युपगतः । किं पुनरत्रेष्टव्यम्, न तावद् 'ऋक्पूरब्धूः' इति प्राप्तस्य समासान्तस्याभावः ? इत्याह—

न्यासः

न तु संयोगः । तेन संयोगाभावादिह दीर्घत्वं न भवति । तन्मतेन संयोगान्तलोपोऽपि सुहृन्नित्यत्र न स्यात् । नेह वैशेषिकशास्त्रप्रसिद्धोऽयं संयोगो गृह्यते, अपि तु 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इति हलान्तेनन्तर्यलक्षण इह शास्त्रे प्रसिद्धः संयोग एव । स चेहास्त्येवेत्यसारः परिहारः । महानिति । 'वर्त्तमाने षष्ठद्वहन्महजगच्छत्तृवच्च' इति निपातनसूत्रेण शतृवादित्यतिदेशादुगित्कार्यं नुम् । सान्तमैहत इति किम् ? बृहन्ति ।

अमृतन्तृचस्वसृनपुननेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ॥ आप इति । अप्शब्दस्य बहुत्वादेकवचनद्विवचने न सम्भवति इति बहुवचनमुपन्यस्तम् । बह्वाम्पि । बहव आप एष्विति बहुव्रीहिः । तदन्तविधेरिष्टत्वात् तदन्तस्यपि दीर्घत्वं भवति । तथा हि 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र सूत्रे 'कानि पुनरत्र प्रयोजनानि' इति प्रश्ने इदमुक्तम् प्रयोजनम्—महदप्स्वसृनपुननेष्टृत्वष्टृ इति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते, यावता 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते' ? नैष दोषः, 'सर्वनाम-स्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यतश्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तदन्त-स्यापि दीर्घत्वं भविष्यति । केचिदिति वचनात् केचिन्नेच्छन्तीत्युक्तम् । तन्मतेन बह्वाम्पित्येवं भवति । कस्मात् पुनरत्र 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इत्यनेनाकारः समासान्तो न क्रियते ? इत्याह—तत्र समासान्तो विधिरनित्य इत्यादि । इयञ्च परिभाषा 'स्फिग-पूतवीणाङ्गोऽध्वकुक्षिसीरन्नाम नाम च' इत्यत्राध्वग्रहणेन ज्ञापिता । यथाध्वग्रहणं ज्ञापकं तथा तत्रैवोक्तम् । नन्वेवमपि बह्वाम्पिति नैव सम्भवति, तथा हि—बह्वप् + शि इति स्थितेऽनेन दीर्घत्वं प्राप्नोति, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् च, तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परत्वाच्च नुम् कर्त्तव्यः, तस्मिन् कृत उपधाया अदीर्घभाविनीत्वाद्

काशि० ५ : २२

नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते ।

तृन्-कर्त्तारौ कटस्य । वदितारौ जनापवादान् । कर्त्तारः ।

पदमञ्जरी

तत्रेति । यत्पुनरेष्टव्यं तद्वर्शयति—नित्यमपीति । कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यो नुम् ।
 जनापवादानिति । ‘न लोकाव्यय’ इत्यादिना तृन्योगे षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि
 द्वितीयैव भवति । एतच्च तृन्नन्तत्वाभिव्यक्तये प्रयुक्तम्, एतेन कटस्येति-
 व्याख्यातम् । ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’, ‘तुश्छन्दसि’ इतिवत् सामान्यनिर्देशे कर्त्तव्ये,
 तृन्तृचोर्भेदेनोपादाने प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

न्यासः

दीर्घत्वं न प्राप्नोति ? इत्यत आह—नित्यमपि चेत्यादि । नित्यमपीत्यपिशब्दात् परमपि ।
 कथं पुनरिष्यमाणं नुममकृत्वा दीर्घत्वं लभ्यते ? ‘वा वपूर्वस्य निगमे’ इत्यतः पूर्वग्रह-
 णानुवृत्तेः । तस्यैतदेव प्रयोजनम्—यदन्यत् कार्यं प्राप्नोति तदकृत्वा दीर्घत्वमेव पूर्वं
 कर्त्तव्यमिति ।

अन्यस्त्वाह—‘नपुंसकस्य झलचः’ इति नुम् विधीयते, नपुंसकञ्चार्थधर्मः, अर्थे च
 शब्दानुशासनेऽस्मिन् कार्याभावान्नपुंसकामिधायी शब्दो नुम्बिधावाश्रयणीयः । तच्च
 शब्दं ग्रहीतुं प्रयोगोऽनुगमनीय इति नुमो बहिरङ्गत्वम् । अयं तु दीर्घः साक्षादप्शब्द-
 मुच्चार्य विधीयमानो यथोच्चारितस्यैव क्रियमाणोऽप्याश्रयत्वादन्तरङ्ग इति पूर्वं दीर्घः
 प्रवर्तते, पश्चान्नुमिति । एतच्चायुक्तम्, अनेन हि न्यायेन बह्वम्पीति न सिध्येत् ।
 एतदपि कैश्चिद्विष्यते—अस्य च न्यायस्य साधारणत्वादिहापि पूर्वमेव दीर्घत्वेन
 भवितव्यम्, पश्चान्नुमा । पूर्वस्मिस्तु परिहारे न दोषः । ये हि बह्वम्पीतीच्छन्ति, ते
 पूर्वग्रहणमिह नानुवर्त्तयन्ति ।

कर्त्तार इति । तच्छीलादावर्थे तृन्निति, ‘ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः’ इति गुणः ।
 जनापवादानिति । द्वितीयान्तस्यानुप्रयोगस्तृन्नन्ततां दर्शयितुम् । तृनो हि प्रयोगे ‘न
 लोकाव्ययनिष्ठा’ इत्यादिना षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायाम् द्वितीयैव भवति । एकवचनं
 नोदाहृतम् । तत्र ‘ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसाञ्च’ इत्यनङ्गादेशे कृते ‘नोपधायाः’
 ‘सर्वनामस्थाने च’ इत्यादिना दीर्घस्य सिद्धत्वात् । कटस्येति षष्ठ्यन्तस्यानुप्रयोगस्तृ-
 चोऽभिव्यक्तये । तस्य प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्यनेन । अथ
 यथा ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ इत्यत्र तुरिति तृन्तृचोर्यत् समानं रूपं तस्यैव ग्रहणं कृतम्, न तु
 तयोर्भेदेन, तथेहापि किमर्थं न कृतम् ? ‘अवर्णस्त्रसावनजः’ इत्यर्वादेशस्य तृशब्दस्य
 ग्रहणम् मा भूदित्येवमर्थमिति चेद्, नैतत् प्रयोजनम्; अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयैव हि
 तस्य ग्रहणं न भविष्यति । एवं तृन्तृचोर्भेदेनोपादानमस्यः परिभाषाया अनित्यत्व-
 शापनार्थम् । तेन ‘अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति’
 इत्युपपन्नं भवति । अथ वा—‘सामान्यनिर्देशे क्वचिद् विशेष एव गृह्यते’ इति शाप-

तृच्-कर्तारौ कटस्य । कर्तारः । हर्तारौ भारस्य, हर्तारः ।

स्वसृ-स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः ।

नप्तृ-नप्ता । नप्सारौ । नप्सारः ।

नेष्टृ-नेष्टा । नेष्टारौ । नेष्टारः ।

त्वष्टृ-त्वष्टा । त्वष्टारौ । त्वष्टारः ।

क्षत्तृ-क्षत्ता । क्षत्तारौ । क्षत्तारः ।

होतृ-होता । होतारौ । होतारः ।

पोतृ-पोता । पोतारौ । पोतारः ।

प्रशास्तृ-प्रशास्ता । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः ।

नप्त्रादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे निय-
मार्थम्-एवम्भूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घो, मा भूदिति । पितरौ,
पितरः । मातरौ, मातरः ।

पदमञ्जरी

अव्युत्पत्तिपक्षे इति । नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्येतद् 'अतः कृकमिकंस'
इत्यत्र कंसग्रहणाल्लभ्यते, ज्ञापकादिति भावः । व्युत्पत्तिपक्षे इति । नमेस्तृचि
मकारस्य पकारः-नप्ता, नयतेस्तृनि षुक् गुणश्च-नेष्टा, त्विषेस्त्चोपधायाः-
त्वष्टा; क्षदेस्त्वन्यनिट्त्वम्-क्षत्ता; होता, पोता-तृनेव; प्रपूर्वाच्छासेस्तृच्, अनि-
ट्त्वं च-प्रशास्ता । एवम्भूतानामिति । अस्यैव विवरणम्-संज्ञाशब्दानामिति ॥

न्यासः

नार्थम् । तेन 'न कोपधायाः' इत्यत्र सामान्योक्तावपि तद्विषयसम्बन्धेन ककारो
गृह्यते, न ककारमात्रम् ।

अथ नप्त्रादीनां ग्रहणं किमर्थम्, यावता ते हि केचित् तृजन्ता व्युत्पाद्यन्ते,
केचित् तृन्नन्ताः । तत्र तृस्तृजग्रहणेनैव सिद्धम् ? इत्याह-नप्त्रादीनामित्यादि । केचि-
दार्या नप्त्रादीन्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीच्छन्ति, केचिद् व्युत्पन्नानि । तत्रैषा
व्युत्पत्तिः-नप्त्रिति नमेस्तृचि मकारस्य पकारो निपात्यते । नेष्ट्रिति-नयतेस्तृचि
षुक् च । त्वष्ट्रिति-त्विषेस्तृत्रैवाकार उपधाया अनिट्त्वञ्च । क्षत्रिति-क्षदेस्तृच् । होतृ-
पोत्रिति-जुहोतेः पुनातेश्च स एव । प्रशास्त्रिति-शासेः प्रपूर्वाच्छासिद्धादिभ्यः
संज्ञायाञ्चानिट्त्वञ्चेति तृर्ननिट्त्वञ्च । तत्राव्युत्पत्तिपक्षे एषां तृजन्तत्वाभावात् तृस्तृ-
जग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति विध्यर्थं पृथगुपादनम् । व्युत्पत्तिपक्षे तु तृस्तृजन्तादेव सिद्धे
नियमार्थम्-एषामेव संज्ञाशब्दानां यथा स्यात्, अन्ये य एवम्भूताः संज्ञाशब्दा-

असम्बुद्धाविति किम् ? हे कर्तः । हे स्वसः ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन्, हन्, पूषन्, अर्यमन्—इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दोर्घो भवति । बहुदण्डीनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभ्रूणहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि ।

पदमञ्जरी

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ ‘अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति’ इति इन्ग्रहणेन तदन्तं गृह्यते । इतरेभ्योऽपि केवलेभ्यः शिर्न सम्भवति, कथम् ? हन्निति हन्तेः क्विबन्तस्य ग्रहणम्, ब्रह्माद्युपपदाच्च हन्तेः क्विबन्तवित्, इतरौ च पुंलिङ्गौ, तस्मात्सर्वैरेव तदन्तविधिर्विज्ञायते, इत्याह—इन्हन्पूषार्यमन्त्रित्येवमन्तानामिति । बहुदण्डीनीति ।

न्यासः

स्तेषां मा भूदिति । तेन मातरौ, मातर इत्यादौ न भवति । अथ प्रशास्तृणामित्यत्र केन गत्वम्, ‘रषाम्याम्’ इत्यादिनेति चेत् ? न; यस्मात् ‘रषाम्याम्’ इत्युच्यते, न चात्र रषो स्तः । एवं तद्ध्येप निदेशो ज्ञापयति—यतो विहितं णत्वं ततोऽन्यत्रापि भवतीति । तेन मातृणाम्, पितृणाम्, ब्रामणोः, अग्रणीरित्यादौ णत्वं सिद्धम्भवति । ततश्च ‘रषाम्यां’ णत्व ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् न वक्तव्यं भवति ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ ‘अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति’ इतीन्ग्रहणेन तदन्तं गृह्यते । इतरेभ्योऽपि केवलेभ्यः शिर्न भवतीति । तथा हि—हन्निति हन्तेः क्विबन्तस्येदं ग्रहणम्, न च केवलस्य हन्तेः क्विबन्तस्येदं । इतरौ तु पुंलिङ्गौ । नपुंसकादुत्तरयोर्जस्वसोः शिर्विधीयते । तस्मात् तैरपि सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—इन्, हन्, पूषन्, अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानामिति । बहुदण्डीनीति । दण्ड एषामस्तीति मत्वर्थीय इनिः, बहवो दण्डिन एषां सन्तीति बहुब्रीहिः, ततो जश्शसौ, तयोश्च पूर्ववच्छिभावः, अनेन दीर्घत्वम् । ननु चेन्निति प्रत्ययग्रहणम्, तत्र ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवति’ इति दण्डीनीत्यत्रैव दीर्घत्वेन भवितव्यम्, न तु बहुदण्डीनीत्यत्र ? नैतदस्ति; यत्र हि प्रत्ययस्यैव ग्रहणं तत्रैवेयं परिभाषा, नेदं प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्, अपि तु प्रत्ययाप्रत्यययोः; अन्यथा वाच एषां सन्तीति ‘वाचो विमनिः’ वाग्मीनि, स्रज्ज एषां सन्तीति ‘अस्मायामेधास्रजो विनिः’ स्रज्वीणीत्येवमादौ न स्यात् । तस्मान्नात्रासौ परिभाषोपतिष्ठते । बहुवृत्रहाणीति । वृत्रं हतवन्तः ‘ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्’ बहवो वृत्रहणो येषु तानि बहु-

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—इन्हन्पूषार्यम्णामुपधायाः शावेव दीर्घो भवति, नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्त्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

पदमञ्जरी

वैषम्यपरिहारार्थमाद्ययोर्वहुपूर्वयोः ।

उपन्यासो बहुत्वं च पूषादौ कालभेदतः ॥ इति ।

इह दण्डीनि ब्राह्मणकुलानि, ब्रह्महाणि ब्राह्मणकुलानि—इत्यन्तरेणापि बहुशब्दमाद्ययोरिन्हन्नित्येतयो रुदाहरणत्वेनोपन्यासः सम्भवतीति चोद्यम्, वैषम्यपरिहारार्थं तु बहुपूर्वयोरुपन्यास इत्युत्तरम् । वृत्रहा इन्द्रः, स एकः, एवं पूषार्यमणौ, तेषां कथं बहुत्वं विशेषणमिति चोद्यम्, मन्वन्तरादिकालभेदेनेन्द्रादयो भिद्यन्ते इत्युत्तरम् । यद्वा—बहुषु यज्ञेष्वाहूता इन्द्रादयो यैर्ब्राह्मणकुलैस्तानि तथोच्यन्ते ।

ननु च 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घत्वं सिद्धम्, तत्किमर्थोऽयमारम्भः ? इत्याह—सिद्धे सत्यारम्भ इति । इन्द्रादीनामुपधायाः शावेवेति । विपरीतस्तु नियमो न भवति—इन्द्रादीनामेव शाविति; 'सर्वनामानि', तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इति निर्दशात् । वृत्रहणाविति । नन्वत्रास्तु 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति प्राप्तस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः, 'अनुनासिकस्य क्विञ्चलोः क्विञ्चति' इति प्राप्तो दीर्घः कस्मान्न भवति, न ह्यसौ तस्य नियमः, अप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च ? सत्यम्; नियमविधानसामर्थ्यास्तु तस्याप्यनेन निवृत्तिः ।

अस्त्वेवं सर्वनामस्थाने, विभक्त्यन्तरे तु सर्वत्रानुनासिकलक्षणो दीर्घः प्राप्नोति ? अत आह—दीर्घविधिरिति । य इह शास्त्रे इन्द्रादीनां दीर्घविधिस्तं

न्यासः

वृत्रहाणि । 'प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तिषु च' इति णत्वम् । बहवः पूषणो येषु तानि बहुपूषाणि । बहवोऽर्यमणो येषु तानि बह्वर्यमाणि ।

ननु 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनेन दीर्घत्वं सिद्धम्, तत् किमर्थोऽयमारम्भः ? इत्यत आह—सिद्धे सत्यारम्भ इत्यादि ।

युक्तोऽस्य नियमार्थ आरम्भः, किन्त्वारम्भमाणेऽप्येतस्मिन् नियमार्थे भ्रूणहनीत्यत्र 'अनुनासिकस्य क्विञ्चलोः क्विञ्चति' इति दीर्घत्वं प्राप्नोत्येव, तथा ह्ययं शौ सर्वनामस्थाने नियम आरम्भ्यते । अत्र यथा विशिष्टायाः प्रकृतेर्नियम आरम्भमाणः प्रकृत्यन्तरस्य न भवति—प्रतामौ, प्रताम इति, तथा सर्वनामस्थानाविशिष्टे शिप्रत्यय आरम्भमाणः सर्वनामस्थान एव स्यात्, अन्यत्र न स्यात्; तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य । ततश्चासर्वनामस्थाने नियमाभावाद्दीर्घत्वं स्यादेवेत्यत आह—दीर्घविधिरित्यादि श्लोकम् । य इह

शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥

पदमञ्जरी

विनियम्य=तस्य नियमं कृत्वा, क्व ? सुटि सर्वनामस्थाने । उपलक्षणमेतत् । तेन शसादेशोऽपि शिर्गृह्यते । इतिशब्दो हेतौ, स च भिन्नक्रमः श्लोकान्ते द्रष्टव्यः । ततः किं कुर्यात् ? शौ नियमं पुनर्विदध्यात् । एवकारो भिन्नक्रमो नेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । एकस्मिन्योगे नियमद्वयस्य कर्तुमशक्यात्वाद्योगविभागः कर्त्तव्य इत्यर्थादुक्तं भवति । 'इहन्पूषार्यगणाम्' इत्येको योगः, 'सर्वनामस्थाने' इति च वर्त्तते, इन्नादीनां च सर्वनामस्थानं एव दीर्घो भवतीत्यर्थः । अत्र हन्व्यतिरिक्तानां ग्रहणमुत्तरार्थम् । ततः 'शौ' इति द्वितीयो योगः, सर्वनामस्थानेऽपि शावेव न सर्वत्र । ततः 'सौ च' इति सूत्रं विध्यर्थम् । एवं च योगद्वये क्रियमाणे च सति यदिष्टं सम्पद्यते तदर्शयति—भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येदिति । तथेति योगद्वये सतीत्यर्थः । अस्येति आचर्यस्य । भ्रूणहनीति सप्तम्येकवचने 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपाभावक्षेऽनुनासिकलक्षणो दीर्घो न भवतीत्यर्थः । सप्तम्येकवचनमुपलक्षणम्; सर्वत्र दीर्घप्रसङ्गस्योक्तत्वात् ।

न्यासः

शास्त्र इन्नन्तादीनां दीर्घत्वविधानं तं विनियम्य तस्य नियमं कृत्वा । क्व विनियम्य ? सुटि । सर्वनामस्थानोपलक्षणमेतत् सुङ्ग्रहणम् । सर्वनामस्थान इत्यर्थः । ततः किं कुर्यात् ? इत्यत आह—शौ नियममित्यादि । सर्वनामस्थाने नियमं कृत्वा पुनः शौ नियमं कुर्यात् । एवकारोऽवधारणार्थः, स तु भिन्नक्रमः, विदध्यादित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । सुविद्वान्=सुपण्डितः । कथं पुनरेकेन योगेन द्वौ नियमौ शक्येते कर्तुम् ? एवं मन्यते—इमं योगं विभज्य द्वौ योगौ कर्त्तव्याविति । 'इहन्पूषार्यगणाम्' इत्येको योगः, ततः 'शौ' इति द्वितीयः । सर्वनामग्रहणञ्चात्रानुवर्त्तते । तत्र पूर्वयोगः—दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विधिं विनियम्य सुटीत्यनेन दर्शितः । द्वितीयस्तु 'शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्' इत्यनेन । तत्र पूर्वेण योगेन दीर्घत्वं भवेत् । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनेन 'अनुनासिकस्य क्विञ्चलोः ङिङिति' इत्यनेन वा दीर्घत्वं विनियम्यते—इहन्प्रभृतीनां सर्वनामस्थान एव दीर्घत्वम्, नान्यत्र । तेन सप्तम्यां दीर्घो न भवति—वृत्रहणि, भ्रूणहनीत्यत्र । द्वितीयेन तु शौ नियम्यते, तत्रापि सर्वनामस्थाने शावेव दीर्घो भवति, नान्यत्रेति । तेन बहुवृत्रहाणीत्यत्र भवति, वृत्रहणौ इत्यत्र न भवति । एवं योगद्वयेन नियमद्वये क्रियमाणे सति योऽर्थः सम्पद्यते तं दर्शयितुमाह—भ्रूणहनीति । तथास्य न दुष्येदिति । तथैवं योगद्वये कृतेऽस्य पाणिनेः भ्रूणहनीत्येतच्छब्दरूपं नैव दुष्येन्नसिद्धत्वदोषवद्भवतीत्यर्थः । इति करणो हेतौ । यस्मादेवं योगद्वयेन नियमद्वये क्रियमाणे भ्रूणहनीत्येतन्न दुष्येत्; तस्माद् दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटि शौ नियमं सुविद्वान् पुनर्विदध्यात् । द्वितीयस्त्वितिकरणो भ्रूणहनीत्येतस्य स्वरूपपदार्थकतां द्योतयति ।

शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्त ! यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥

प्रदमञ्जरी

एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्योगे परिहर्तुमाह—शास्मीति ।
शास्मि=उपदिशामि तं प्रकारम्, येनैकयोगेऽपि दोषाभावः । अत्रापि सुडिति
सर्वनामस्थानं लक्ष्यते सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्वनामस्थान-
त्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण । शौ नियमं कुरु वा । एवं वा कुरु, पूर्वोक्तं
वा प्रकारमित्यर्थः । असत्यपि शास्त्रीयेऽधिकारे लौकिकापेक्षालक्षणः स्यात्
सम्बन्ध इति तन्निवृत्त्यर्थमाह—अप्यसमीक्ष्येति । अपेक्षालक्षणमपि सम्बन्ध-
मनाश्रित्येत्यर्थः । एवं च विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन
तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे निवृत्तिं करोति ।

यद्येवम्, वृत्रहेवाचरति वृत्रहायते इति क्यङि ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इत्यपि
दीर्घो न स्यात् ? अत आह—दीर्घविधेरिति । निर्द्धारणे एषा षष्ठी, जाता-

न्यासः

एवं योगद्वयेन भ्रूणहनीत्यत्र दीर्घत्वं परिहृत्यैकस्मिन् योगे परिहर्तुमाह—शास्मी-
त्यादि । शास्मि=उपदिशामि तमपरमुपायम्, येनैकस्मिन् योगे सति भ्रूणहनौ, भ्रूणहन
इति न दुष्यति । नापि भ्रूणहनीत्येतत् । कः पुनरसावपायः ? इत्याह—निवर्त्येत्यादि ।
सुटीत्येकयोगेन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । ‘सर्वनामस्थाने’ इति यदेतद् प्रकृतं तं निवर्त्य ।
अविशेषे इति । नास्य विशेषो विद्यत इत्यविशेषः, तस्मिन्नविशेषे = अनाश्रितविशेषे
प्रत्ययमात्रे शौ इत्येवं तं नियमं कुरु । एवं वा नियमं कुर्वित्यर्थः । वाशब्दः पक्षान्तर-
त्वमस्य परीहारस्य द्योतयति । अपिशब्दो भ्रूणहनीत्यत्रापि पक्षान्तर आश्रीयमाणे न
दुष्यति ? शावेव दीर्घत्वस्य नियतत्वात् । ॥ इन्द्रभृतीनां यदि दीर्घत्वं भवति तदा शावेव
प्रत्यये, नान्यत्रेति निवर्त्य सुटीत्यनेन शास्त्रीयस्याधिकारस्य निवृत्तिर्दक्षिता । निवृत्ते
तु तस्मिन् यदि लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते तदा पूर्ववद् भ्रूणहनीत्यत्र
स्यादेव दीर्घत्वम् । अतो लौकिकाधारनिरासायाह—असमीक्ष्येति । सुटीत्यनेनास्य
सम्बन्धः । सर्वनामस्थानमपेक्ष्येत्यर्थः । एवं सर्वनामस्थानग्रहणनिवृत्तेऽनपेक्षिते च
प्रत्ययमात्रापेक्षया शावित्ययं नियमः प्रत्ययमात्रं नियमयति, न तु तुल्यजातीयं सर्व-
नामस्थानमेव । तेन न केवलमन्यत्र सर्वनामस्थाने दीर्घो न भवति, अपि तु भ्रूण-
हनीत्यत्रापि ।

यदि तर्हि प्रत्ययमात्रमाश्रित्य सर्वनामस्थानविषयमनपेक्ष्य शौ नियमः, एवं हि
सति दीर्घत्वस्य शावेव नियतत्वाद् यथा भ्रूणहनीत्यत्र न भवति, तथाचारे क्यङ्यपि
‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घत्वं न स्यात्, ततश्च भ्रूणहेवाचरतीति ‘कर्तुः क्यङ्
सलोपश्च’ इति क्यङि विहिते भ्रूणहयत इत्यनिष्टं रूपमापद्येत्यत आह—दीर्घविधेरि-

सुटचपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

पदमञ्जरो

वेकवचनम् । उपधाशब्देन उपधालक्षणं दीर्घत्वमुच्यते । दीर्घविधानमध्ये उपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमादित्यर्थः । एतच्चोपधाग्रहणानुवृत्तेर्लक्ष्यते । हन्तेर्यो हन्तियः, तस्मिन्यो दीर्घविधित्तत्र न दोष इत्यर्थः । क्वचित्तु—हन्तेति निपातोऽभिमुखीकरणार्थः पठ्यते । अत्रापि यिग्रहणमुपलक्षणम्, दण्डीभूत-इत्यत्र 'चवौ च' इत्यपि दीर्घो भवत्येव ।

इदानीमसत्यपि योगविभागे सर्वनामस्थानापेक्षायां सत्यामपि न दोष इत्याह—सुट्यपीति । अपिशब्दः 'अप्रकृतप्रतिषेधे' इत्यनेन सम्बन्धनीयः । वाशब्दः पक्षान्तरं द्योतयति । अत्रापि सुडिति सर्वनामस्थानोपलक्षणम्, तदयमर्थः—अथ वा—सुटि सर्वनामस्थाने प्रकृते प्रकरणादपेक्ष्यमाणे । एतेन लौकिक-मधिकारमभ्युपगच्छति, शास्त्रीयस्तु नैवाभ्युपगम्यते । अनवकाश इति । हेतुगर्भ-मिदं विशेषणम् । यतोऽनवकाशः शौ नियमोऽतोऽप्रकृतस्याप्यनुनासिकदीर्घस्य प्रतिषेधे व्यावृत्तौ क्तव्यायामपि प्रवर्तते ।

न्यासः

स्यादि । 'नोपधायाः' इत्यत उपधाग्रहणमनुवर्तते, तेन न सर्वस्य दीर्घविधेरयं नियमः, अपि तूपधादीर्घविधेः । न च 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्युपधादीर्घविधिः, किं तर्हि ? अजन्तदीर्घविधिः, तस्मादयमत्र प्रवर्तते एव । हन्त यि दीर्घविधौ च न दोष इति । यकारादौ प्रत्यये क्यङि दोषो न भवतीत्यर्थः । हन्तेति निपातो वचनारम्भेऽभिमुखीकरणे वा वर्तते । अन्ये तु हन्तियि दीर्घविधौ च न दोष इति पठन्ति । त एवं व्याचक्षते—हन्तेर्यो हन्तियः, 'पञ्चमी' इति योगविभागात् समासः, तस्मिन् हन्तियि । सप्तम्येकवचनमेतत् । हन्तेर्धातोर्यकारादिर्यः प्रत्यय इति । तत्र दीर्घविधौ न दोषः । चकारः पूर्वत्र परीहारे वक्ष्यमाणे च । अत एवोपधानियमाद् हन्तेर्यकारादौ प्रत्यये न दोष इत्यस्यार्थस्य द्योतनाय ।

सम्प्रति सर्वनामस्थानग्रहणेऽनुवर्त्तमाने, असति च योगविभागे भ्रूणहनीत्यत्र यथा दीर्घत्वं न भवति तथा तद्दर्शयितुमाह—सुटचपि वेत्यादि । वाशब्दोऽत्र पक्षान्तरं द्योतयति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः 'अप्रकृतप्रतिषेधे' इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । अत्रापि सुटीत्येतत् सर्वनामस्थानोपलक्षणार्थं वेदितव्यम् । नास्य विद्यतेऽनवकाशः, व्यावृत्ति-विषयो व्यवच्छेद्य इत्यनवकाशः । प्रकृतात् सर्वनामस्थानादन्यदप्रकृतम् । सर्वनाम-स्थानव्यतिरिक्तं प्रत्ययान्तरमप्रकृतम्, तत्र दीर्घत्वस्य प्रतिषेधोऽप्रकृतप्रतिषेधः । अप्रकृते प्रतिषेधोऽप्रकृतप्रतिषेधः । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः । अप्रकृतप्रतिषेध इति विषयसप्तमीयम् । अयं तावत् पूर्वार्धस्यावयवार्थः । समुदायार्थस्तु च्यते—अथ वाऽनु-

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेः 'अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः कङिति' इति दीर्घत्वं यत् तदपि

पदमञ्जरी

कथमनवकाशत्वम् ? अत आह—यस्य हीति । द्विविधं सर्वनामस्थानम्—
शिः सुट् च, तत्र शिर्नपुंसकस्य सम्बन्धी, तत एतस्य विधानात्, सुट् तु स्त्रीपुं-
सयोः; 'सुडनपुंसकस्य' इति वचनात् । ततश्च यस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनि
शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञके नैतन्नपुंसके सम्भवति; अनपुंसक-
स्येति वचनात् । हिशब्दो हेतो, यस्मादेवं तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने
सुटि नियन्तव्यं व्यावर्त्य दीर्घत्वं न सम्भवतीति सामर्थ्याद्विशेषेण नियम
आश्रीयते । एतदुक्तं भवति—यदि प्रकरणाप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं शोराश्रीयते,
तदा नपुंसकसम्बन्धित्वमप्याश्रयणीयम् । उभयथाश्रयणे वायमर्थो भवति—
इन्नादीनां नपुंसकानां शवेव सर्वनामस्थाने दीर्घत्वमिति । एवंविधस्य
नियमस्य किं तुल्यजातीयं व्यावर्त्तनीयम् ? नपुंसकानामेवैषां सर्वनामस्थानान्तरं
न च तदस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात्प्रकरणप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं साम-
र्थ्यप्राप्तं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषात्परित्यज्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंससम्बन्धिनि
दीर्घत्वं व्यावर्त्यत इति । विनियम्यम्=साधु नियम्यम् ।

हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना प्रथमश्लोकं व्याचष्टे ।

न्यासः

वर्त्तमानेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणे तत्र शावित्यस्य नियमस्य किञ्चिद्व्यावर्त्यमस्तीत्यन-
वकाशः सन् सामर्थ्यादप्रकृतप्रतिषेधेऽपि कर्त्तव्यता विषयभूते प्रवर्त्तते=व्याप्रियते ।
अपिशब्दादन्यत्रापि सर्वनामस्थाने । कथं पुनरनवकाशः ? इत्याह—यस्य हीत्यादि ।
यस्येति शावित्यपेक्षया षष्ठी । हि शब्दो यस्मादर्थः । द्विविधं हि सर्वनामस्थानम्—
सुट्, शिश्च । तयोः पूर्वं स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धि, न नपुंसकस्य; 'सुडनपुंसकस्य' इति
वचनात् । इतरत् पुनर्नपुंसकस्य; तत् एव तस्य विधानात् । तत्र यत्सम्बन्धिनि शौ
सर्वनामस्थाने शावित्यर्थं नियमः क्रियते, सुटि नैतत् । सुटि सर्वनामस्थाने परतस्त-
न्नपुंसकं न भवतीत्यर्थः । अनेन सुटः सर्वनामस्थानस्यानपुंसकसम्बन्धित्वमाख्यातम् ।
तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् । यस्मादेवं सुट् सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य सम्बन्धि न
भवति, तेन कारणेन तत्रानपुंसकसम्बन्धिनि सर्वनामस्थाने शावित्यस्य नियमस्य
विनियम्यं व्यावर्त्य नास्तीति नपुंसकसम्बन्धिनि हि क्रियमाणो नियमो युक्तः ।
अनपुंसकसम्बन्धिन्येवास्मिन् सर्वनामस्थाने तुल्यजातीये निवृत्तिं कुर्यात् । न च
शिष्यतिरिक्तं नपुंसकसम्बन्धि सर्वनामस्थानमस्ति, ततो नास्ति तुल्यजातीये व्याव-
र्त्यम् । शौ नियमस्येति तस्यानवकाशत्वम् । तस्मादप्रकृतप्रतिषेधेऽपि व्याप्रियते ।

हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना कारिकात्रयस्यापि यथाप्रधानमर्थमाचष्टे । तत्र हन्तेर-

नियमेन बाध्यते—वृत्रहणि, भ्रूणहनीति । कथम् ? योगविभागः क्रियते—इन्हन्पूर्वार्थम्णाम् सर्वनामस्थान एव दीर्घो भवति, नान्यत्रेति । ततः 'शौ' इति द्वितीयो नियमः—शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति, नान्यत्रेति । सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते ।

यस्तु न उपधालक्षणः, स भवत्येव—वृत्रहायते, भ्रूणहायते । अथ वा—अनुवर्त्तमानेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणे सामर्थ्यादियमविशेषेण नियमः । शिशब्दो हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत् सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः ।

तत्र तु 'नपुंसकस्य' इत्येतन्नाश्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति ।

पदमञ्जरी

सर्वनामस्थान इत्यादिना द्वितीयस्य पूर्वार्द्धम् ।

यस्त्वित्यादिना पश्चार्द्धम् ।

अथ वेत्यादिना तृतीयश्लोकम् । अनुवर्त्तमानेऽपीति । लौकिक्यत्रानुवृत्तिर्विवक्षिता, न शास्त्रीया स्वरितत्वनिवन्धना । तथा हि सति सामर्थ्यप्राप्तस्य नपुंसकत्वस्यैव परित्यागः स्यात्, न वचनप्राप्तस्य सर्वनामस्थानत्वस्य । सामर्थ्यादित्युक्तम्, तदेव दर्शयति—शिशब्दो हीति । अविशेषेणेति । नपुंसकत्वं सर्वनामस्थानत्वं च विशेषमनाश्रित्येत्यर्थः । पूर्वं नपुंसकत्वाप्रसङ्गनेन केवलसर्वनामस्थानत्वाश्रयेण नियमो दोषप्रसङ्गात्तथा नाश्रीयत इत्याद्ययोः श्लोकयोरुक्तम् ।

वृत्तिकारस्तु सर्वनामस्थानत्वपरित्यागेन केवलनपुंसकत्वाश्रयणमपि दोषप्रसङ्गादेव सर्वथा न कार्यमित्याह—तत्र त्विति । तुशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे 'भिन्नक्रमश्चैतत्' इत्यस्थानन्तरं द्रष्टव्यः । तत्रैतस्मिन्नियमे क्रियमाणे नपुंसकस्येत्येतदपि विशेषणं नाश्रीयत इत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवति ? तद्दर्शयति—तेनेति । तदाश्रयणे ह्ययमर्थः स्यात्—इन्नादीनां नपुंसकानां शावेव दीर्घत्वमिति, ततश्च भ्रूणहनि ब्राह्मणकुले इत्यादावेव दीर्घत्वं न स्यात्, न लिङ्गान्तरे । तस्मान्नपुंसकत्वमपि विशेषणं नाश्रयणीयमिति भावः ।

न्यासः

नुनासिकस्येत्यादिना 'भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत्' इत्यस्यार्थ आख्यातः । योगविभाग इत्यादिना 'दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां तं विनियम्य सुटि' इत्यस्य । तत इत्यादिना

सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

पदमञ्जरी

कथं पुनरप्रकृतस्यासंज्ञाविधानस्य नपुंसकत्वस्याश्रयणप्रसङ्गः ? इत्याह—
सर्वनामस्थानविधाने त्विति । सर्वनामस्थानमिति तटस्थमुपलक्षणम्, यदिदं सर्वनामस्थानं शिशब्दस्तस्य यद्विधानं जशसोरित्येतत्, तत्रैतत्पर्यः । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने त्विति पाठे योऽयं सर्वनामस्थानसंज्ञः शिशब्दस्तद्विधाने इत्यर्थः । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने तु इति प्रसिद्धः पाठः, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः । तथा हि—‘शि सर्वनामस्थानम्’ इत्येतत्संज्ञाविधानम्, तत्र नपुंसकग्रहणमस्ति । अथ शिशब्दस्य नपुंसकत्वाव्यभिचारादार्थान्नपुंसक-

न्यासः .

‘शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्’ इत्यस्य । सर्वनामस्थान इत्यादिना द्वितीयश्लोकपूर्वाधस्य । यस्त्वित्यादिना उत्तरार्धस्य ।

अथ वेत्यादिना ‘सुट्यपि वा प्रकृतेरनवकाशः इत्यस्य । सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यम्=अनवकाशत्वम् । अविशेषेण नियम इति अनेन शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेध इत्यस्य । अविशेषेणेति सामान्येन, न प्रकृत एव, अपि तु प्रत्ययमात्र इत्यर्थः । यस्त्वप्रकृतप्रतिषेधार्थतामेवास्य नियमस्य व्याचष्टे तस्यैव तद्वचनमविशेषेणेत्यनेन वृत्तिकारवचनेन विरुध्यते । एवं ह्यविशेषेण नियमो भवति यदि सर्वत्र प्रकृते चाप्रकृते च प्रत्ययमात्रे भवति । अथ तु प्रकृतं परित्यज्याप्रकृत एव स्यात् ततो विशेषेणैव स्यात्, नाविशेषेण । अविशेषेण वास्मिन्नियमे सत्यनेनैव सर्वत्र दीर्घत्वस्य निवर्तितत्वात् ‘सौ च’ इत्ययं योगो विध्यर्थो वेदितव्यः । सामर्थ्यादविशेषेण नियम इत्युक्तम् । अतस्तत् सामर्थ्यं दर्शयन् शिशब्दो ह्येत्यादिना ‘यस्य हि शौ नियमः’ इत्यस्यार्थमाचष्टे । यत्र शिशब्दे नियमः क्रियते स यस्मान्नपुंसकस्य सर्वनामस्थानं न स्त्रीपुंसयोः, नपुंसकादुत्तरयोजशसोः श्यादेशस्य विधानात् । न च तस्यान्यत् सर्वनामस्थानमस्तीति । अनेन सुटः सर्वनामस्थानस्य नपुंसकसम्बन्धित्वं दर्शयति । इतिकरणो हेतौ । यत एवं नियमो विधीयते नपुंसकसम्बन्धिनि शौ सर्वनामस्थाने तज्जातीयमन्यत् सर्वनामस्थानं हि नास्ति । तस्मात् तुल्यजातीयव्यवच्छेदस्यासम्भवादविशेषेण नियमः ।

तत्र त्वित्यादि । तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च नेत्यस्यान्तरं द्रष्टव्यः । तत्रैतस्मिन्नियमे क्रियमाण इत्यादीनां नपुंसकस्येत्येतद्विशेषणं नैवाश्रीयते । अनाश्रीयमाणे च तस्मिन्नेषोऽर्थः सम्पद्यते—इत्यादीनां शावेव दीर्घो भवति, नान्यत्रेति । तेनानपुंसकस्यापि भ्रूणहनीत्यत्र नियमेन व्यावर्तितत्वाद् दीर्घो न भवति । यदि नपुंसकस्येत्येतद् विशेषणं तेषामाश्रीयते, ततोऽयमर्थः स्यात्—इन्द्रमुतीनां नपुंसकानां शावेव दीर्घो भवति,

सावसम्बुद्धौ परत इन्हन्पूषार्यम्णामुपधाया दीर्घो भवति । दण्डी ।
वृत्रहा । पूषा । अर्यमा ।

असम्बुद्धाविति किम् ? हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पूषन् ।
हे अर्यमन् ॥

पदमञ्जरी

स्याश्रयणम् ? तदत्रैव सूत्रे शक्यते वक्तुम्, किमुच्यते-संज्ञाविज्ञाने त्विति ! अथा-
वश्यमयमेव पाठो योज्यस्तदाहः प्रश्लेषः, स च धात्वर्थानुवादी, सर्वनामस्थान-
संज्ञस्याविधानं सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानम्, तत्रेति, स एवार्थो यं पूर्वमवोचाम ।
तुशब्दो हेतौ, अपि स्यादिति सम्भावनायाम् । यस्मान्नपुंसकादेव शेषविधानं
तस्मात्तत्र शिशब्दे क्रियमाणस्य नियमस्य नपुंसकविषयता सम्भाव्यते इत्यर्थः ॥

न्यासः

नान्यत्रेति । ततश्च नपुंसक एव निष्क्रमः स्यात् । तत्र को दोषः ? भ्रूणहनि ब्राह्मणकुले
इत्यत्रैव दीर्घनिवृत्तिः स्यात्, भ्रूणहनि ब्राह्मणे इत्यत्र न स्यात् । तस्मात् तदोषपरि-
जिहोर्षया नपुंसकस्येत्येतद् विशेषणं नाश्रीयते । यद्येवम्, यदुक्तम्—‘अनवकाशः शौ
नियमः’ इति, तन्नोपपद्यते, अनाश्रिते ह्येतस्मिन् विशेषणे तेषामनाश्रितविशेषणानां
नपुंसकानामनपुंसकानाञ्च सम्बन्धिनि शौ सर्वनामस्थाने नियमः स्यात्, तथाभूता-
नाञ्च तेषामन्यदपि सुट्सर्वनामस्थानमस्त्येव, ततश्च तुल्यजातीयव्यवच्छेदविषये सति
कुतो नियमस्यानवकाशत्वम् ? नैतदस्ति; नियमविधानवेलायां तेषां नपुंसकत्वं
विशेषणं यद्यपि नाश्रीयते, तथापि तेषां नपुंसकादेव शेषविधानान् नपुंसकस्य निमित्त-
भावः, शेस्तु निमित्तिभाव इति निमित्तनिमित्तिभावलक्षणैर् सम्बन्धेन शोः सर्व-
नामस्थानस्य नपुंसकसम्बन्धित्वं विद्यत एव । न चान्यन्नपुंसकसम्बन्धि सर्वनामस्थान
विद्यत इत्युपपन्नमेतत्—अनवकाशः शौ नियम इति ।

ननु चात्र नपुंसकस्येति न प्रकृतम्, नाप्युपात्तम्, ततश्च तदाश्रयणशङ्का नास्त्ये-
वेति तन्निवृत्तये न युक्तमिदम्, तत्र तु ‘नपुंसकस्य’ इत्येतन्नाश्रीयते ? इत्यत आह—
सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने त्वित्यादि । तुशब्दो हेतौ । यतो नपुंसकेनोत्पादितस्य
शिशब्दस्य ‘शि सर्वनामस्थानम्’ इति सर्वनामस्थानसंज्ञा विधीयते, तस्मात् सर्वनाम-
स्थानसंज्ञाविधानं प्रति नपुंसकमिति निमित्तभावमापद्यते । तदेवं निमित्तभावोप-
गमनं नपुंसकस्य सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने व्यापारः । तस्माद् यत्र शिशब्दः सर्वनाम-
स्थानसंज्ञकस्तत्रावश्यं नपुंसकेनोपस्थातव्यम् । इह तु सर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्तेः
सर्वनामस्थानसंज्ञकस्य शिशब्दस्य ग्रहणम् । ततो नपुंसकं सामर्थ्यात् सन्निहितम् ।
तेन सम्भाव्यते तदाश्रयणमित्यभिप्रायः ॥

सौ च ॥ पूर्वेण नियमेन सौ दीर्घत्वं न प्राप्नोतीति विध्यर्थोऽयमारम्भः । चकार
इन्प्रभृतीनामनुकषणार्थः ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु, अस्—इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसम्बुद्धौ परतो दीर्घो भवति । डवतु—भवान् । क्तवतु—कृतवान् । मतुप्—गोमान् । यवमान् । अत्र कृते दीर्घे नुमागमः कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वान्नित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमतूपधा विहन्येत । असन्तस्य—सुपयाः । सुयशाः । सुश्रोताः ।

अधातोरिति किम् ? पिण्डं ग्रसते इति पिण्डग्रः, चर्म वस्ते इति चर्मवः । अनर्थकोऽप्यसशब्दो गृह्यते; 'अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति' इति ।

पदमञ्जरी

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ अत्रेत्यादि । ननु च परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमेव पूर्वं प्राप्नोति ? तत्राह—यदि हीति । इह दीर्घश्चुत्याचः स्थानित्वम्, तच्च न स्वरूपेण, किं तर्हि ? 'उपधायाः' इत्यनुवृत्तेरुपधात्वनिबन्धनम्, अत एवाजन्तस्य दीर्घाभावः । तस्मात्स्थानिन्येवात्र निमित्तशब्दः प्रयुक्तः ।

पिण्डग्रश्चर्मव इति । 'ग्रसु ग्लसु अदने', 'वस आच्छादने', क्विप् । ननु चानर्थकत्वादेवात्र न भविष्यति, मूलोदाहरणेषु त्वमुन्प्रत्ययस्यार्थवत्त्वात्सिद्धम् ? अत आह—अनर्थकोऽपीति । अत्रैव हेतुमाह—अनिनस्मिन्ग्रहणानीति । अयमेव

न्यासः

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ अत्र कृते दीर्घत्वे नुमागम इति । कथं पुनरेतल्लभ्यते, यावता कृताकृतप्रसङ्गित्वात् परत्वाच्च नुमेव भवितव्यं पूर्वमित्याह—यदि हीत्यादि । इह दीर्घग्रहणेन 'अचश्च' इत्युपस्थापिते सत्यजलक्षणाया उपधाया दीर्घो विधीयते । यदि च परत्वान्नित्यत्वान्नुम् प्राग् विधीयते, अच उपधात्वं विहन्येत । तस्माद् वचनसामर्थ्यादीर्घः प्राग् भवति, ततो नुमागमः । सुपयाः, सुयशाः, सुश्रोता इति । अमुन्निति वर्त्तमाने 'पिबतेरिच्च' इति, 'अशेदेवने युट् च', 'सुरिम्यां तुट् च' इति—एते यथाक्रममुन्प्रत्ययान्ताः पयोग्रशःश्रोतःशब्दा व्युत्पाद्यन्ते ।

पिण्डग्रश्चर्मव इति । 'ग्रसु ग्लसु अदने', 'वस आच्छादने', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । ननु चार्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवानेवासित्ययं शब्दो गृह्यते, यथा मूलोदाहरणेषु, पयःप्रभृतीनामुन्प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययार्थनार्थवानसौ, न तथा प्रत्युदाहरणयोः, धात्ववयवस्तत्र दीर्घत्वस्याप्रसङ्गादपार्थकोऽधातोरिति प्रतिषेधः ? इत्यत आह—अनर्थकोऽपीत्यादि । कथमेतल्लभ्यते ? इत्याह—अनिनस्मिन्ग्रहणानीत्यादि । अथेह कथं

अन्तर्ग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहार्थम्, अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद्—उपदेशे रूपनिर्ग्रहहेतौ नायमत्वन्त इति ।

पदमञ्जरी

धातुप्रतिषेधो ज्ञापयति—अस्तीयं परिभाषेति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्यर्थमेतत्स्यात्—शत्रूनस्यात्, शत्रूनस्यतीति शत्रूव इति, तस्माद्वचनमेवेदम् । अतुग्रहणे त्वर्थवतोऽतुशब्दस्याभावादेवानर्थकस्य ग्रहणम् ।

अन्तर्ग्रहणमनर्थकम्, क्लेवल्योरत्वसोरभावादेव सिद्धम् ? अत आह—अन्तर्ग्रहणमित्यादि । उपदेशः=लक्षणवाक्यानि गणपाठश्च, प्रयुज्यत इति प्रयोगः, उपदेशे प्रयोग उपदेशप्रयोगः । उपदेशे यत्प्रयुज्यते शब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । असति पुनरन्तर्ग्रहणे कस्य ग्रहणं न स्यात् ? इत्यत आह—इतरथा हीति । मतुग्रहणमुपलक्षणम् । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो डमतुप्' इत्यस्यापि ग्रहणं न स्यात् । किं कारणमित्यत आह—उपदेश इति । रूपनिर्ग्रहः=रूपनिश्चयः । स यद्यपि लौकिके प्रयोगे भवति, अनुबन्धयुक्तं तु रूपमुपदेश एव निश्चीयत इत्युपदेश इत्युक्तम् । नायमत्वन्त इति । यद्यपि तावतोऽवधेरतुरन्तः, तथापि न तत्पर उपदेशः, यत्परश्चोपदेशो न सोऽत्वन्तः;

न्यासः

दीर्घत्वम्—गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, 'सुप आत्मनः क्यच्', गोमत्यतेरप्रत्ययो गोमानिति, कथञ्च न स्यात् ? अधातोरिति प्रतिषेधात्, अस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वात् ? नैतदस्ति; 'अधातोः' इति प्रतिषेध आनन्तर्यादनन्तरस्यैव, नान्तरस्य ।

अथ वा चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेनेह धातोरपि भविष्यति । अथान्तर्ग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अङ्गस्य' इत्यनुवर्त्तते, तत्र गृह्यमाणेनातुशब्देनासशब्देन च प्रकृतेऽङ्गे विशिष्यमाणे विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्यन्तरेणाप्यन्तर्ग्रहणं तदन्तस्यैव दीर्घत्वं भविष्यति ? इत्यत आह—अन्तर्ग्रहणमित्यादि । उपदेशः=लक्षणवाक्यानि, गणपाठः, प्रातिपदिकपाठः । प्रयुज्यत इति प्रयोगः, कर्मणि घञ् । उपदेशे प्रयोग उपदेशप्रयोग इति । सप्तमीति योगविभागात् समासः । तदयमस्य वाक्यस्यार्थः—उपदेशे प्रयुज्यते यच्छब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थमन्तर्ग्रहणमिति । कस्य पुनरस्यन्तर्ग्रहण उपदेशे प्रयोगैकदेशस्य ग्रहणं न स्यात्, यतस्तत्परिग्रहार्थमन्तर्ग्रहणं क्रियते ? इत्याह—अन्यथा हीत्यादि । किं कारणं न स्यात् ? इत्याह—उपदेशे रूपनिर्ग्रहहेतावित्यादि । निर्ग्रहणं निर्ग्रहः=निश्चय इत्यर्थः । रूपस्य स्वरूपस्य शब्दस्य निर्ग्रहो निश्चयनो रूपनिर्ग्रहः, तस्य हेतु रूपनिर्ग्रहहेतुः । उपदेशग्रहणमुपलक्षणमात्रम् । लौकिकोऽपि हि प्रयोगो गृह्यते । उपदेशाद्वि शब्दरूपं निश्चीयते, लौकिकाद्वा प्रयोगात् । मतुप् चायं लौकिके प्रयोगे नात्वन्तः श्रूयते, नाप्युपदेशोऽतोऽत्वन्ततया नावधार्यते । ततश्चानवधा-

असम्बुद्धावित्येव—हे गोमन् ! । हे सुपयः ! ॥

अनुनासिकस्य विवङ्गलोः किङ्कति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति क्विप्रत्यये परतो झलादौ च किङ्कति । प्रशान् । प्रतान् । झलादौ किति—शान्तः । शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः । ङिति खल्वपि—शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तादयं तस् ।

अनुनासिकस्येति किम् ? ओदनपक् । पक्वः । पक्ववान् । क्विङ्गलोरिति किम् ? गम्यते । रम्यते । किङ्कतीति किम् ? गन्ता । रन्ता ॥

पदमञ्जरी • •

पकारान्तत्वात् । ततश्च तस्य ग्रहणं न स्यात्, अन्तग्रहणसामर्थ्यात् तावतोऽप्यवधेरत्वन्तस्य ग्रहणम् ॥

अनुनासिकस्य विवङ्गलोः किङ्कति ॥ अङ्गाक्षिप्तस्य झला विशेषणात्तदादि-विधिः । कितीत्येतत्सम्भवव्यभिचाराभ्यां झलादेरेव विशेषणम् । प्रतानित्यादि । 'तमु काङ्क्षायाम्', 'शमु उपशमे', दमु ग्लानौ'—एतेभ्यः क्विप्, 'मो नो धातोः' इति नत्वम् । यङ्लुगन्तात्तसिति । तस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वम् । वस्तुकथनं चैतत्, न त्वनेन निष्ठाशङ्का वार्यते; 'ङिति खल्वपि' इत्युपक्रमात् । किञ्च निष्ठायामिटा भवितव्यम्, न चोदित्वाद् 'यस्य विभाषा' इति प्रतिषेधः; 'एकाच' इति तत्रानुवृत्तेः ॥

न्यासः

यंमाणत्वान्न गृह्यते । अन्तग्रहणे च सत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादित्वन्तमात्रग्रहणे विशायमाने यो ह्युपदेशे प्रयोगैकदेशभूतस्तस्यापि ग्रहणं भवतीत्युपपद्यते मतुपो ग्रहणम् ॥

अनुनासिकस्य विवङ्गलोः किङ्कति ॥ क्विप्रत्यये परतो झलादौ च किङ्कतीति । अत्र 'किङ्कतित्येतज्झलादावित्यनेनैव सम्बध्यते, न तु क्विप्रत्ययेन; यतः सम्भवव्यभिचारे हि विशेष्यविशेषणभावो भवति । कित्त्वङित्त्वयोस्तु सम्भवव्यभिचारावुभावपि झलादौ स्तः, न तु क्वौ । ज्ञथा हि कित्त्वस्य क्वावव्यभिचारः, ङित्त्वस्य त्व-सम्भवः । प्रशान्, प्रतान्, प्रदानिति । 'शमु उपशमे', 'तमु काङ्क्षायाम्', दमु उपशमे'—एतेभ्यः प्रपूर्वेभ्यः क्विप् 'मो नो धातोः' इति नत्वम् । शंशान्त इति । शमेर्यङ्, द्विवचनम्, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक्, 'यङोऽचि च' इति यङो लुक्, लट्, तस्, तस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वम्, 'चर्करीतञ्च' इत्यदादौ प्राडाददादित्वाच्छपो लृक् ॥

अज्जनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे दीर्घो भवति । अजन्तानाम्—विवीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । जिहोर्षति । हन्—जिघांसति । गम्—अधिजिगांसते ।

ॐ गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम् ॐ । इह मा भूत्—संजिगांसते वत्सो

१

पदमञ्जरी

अज्जनगमां सनि ॥ अत्र यद्युपधाया इत्यनुवर्त्तत, अजन्तेषु व्यञ्जनस्य दीर्घप्रसङ्गः । तस्मान्निवृत्तम् । यद्येवम्, हनिगम्योरलोऽन्त्यस्य दीर्घप्रसङ्गः ? तन्न, 'अचश्च' इत्युपस्थानात् । न चैवमभ्यासस्य प्रसङ्गः, हन् स इति स्थिते परत्वादीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् द्विर्वचनम् । अस्तु वाऽभ्यासस्यापि दीर्घः, 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वो भविष्यति । जिघांसतीति । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । अधिजिगांसत इति । 'इङश्च' इति गमिरादेशः ।

इह बहवो गमयः—'गम्लु सृक्षु गतौ' इति धातुः, 'णौ गमिरवोधने', सनि चेतीणादेशः, 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' इतीक आदेशः, 'इङश्च' इतीङादेशश्चेति; तत्राविशेषात्सर्वत्र प्रसङ्गे सत्याह—गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यमिति । इण इक इङश्चैक एवादेशः स इहोपलक्ष्यते, अतो धातुमेकं वर्जयित्वा त्रयाणामादेशस्य ग्रहणम्, तथा च वक्ष्यति—अजादेशस्य गमेरिति । एवं चेणिकोरादेशस्यापि गमेर्भावकर्मणोरात्मनेपद इङभावे झलादौ सनि 'अज्जन' इति दीर्घो भवत्येव—सञ्जिगांस्यते इति । सञ्जिगांसत इति । गमेः 'समो गम्यच्छ' इत्यात्मनेपदं

न्यासः

अज्जनगमां सनि ॥ 'उपधायाः' इति निवृत्तम्, अत एव वृत्तौ 'उपधायाः' इति नोक्तम् । कः पुनस्तदनुवृत्तौ दोषः स्यात् ? व्यञ्जनस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । चिकीर्षति, तुष्टूषतीत्यत्र हि यथा 'अचः' इति वचनादचो भवति, तथा 'उपधायाः' इति वचनादनचोऽपि स्यात् । यद्येवम्, हनिगम्योरच्युपधाया दीर्घत्वं न स्यात्, कस्य तर्हि स्यात् ? 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य ? नैतदस्ति; अत्र हि दीर्घग्रहणेन यद् 'अचः' इत्युपस्थापितं तद्वनिगमिम्यां विशेषयिष्यामः—अचो दीर्घो भवति स चेद्वनिगम्योरिति । यद्येवम्, अभ्यासस्यापि स्यात् ? नैतत्; कृतदीर्घस्यैव द्विर्वचनविधानात् । कुत एतत् ? द्विर्वचनाद्, दीर्घस्य परत्वात् । तुष्टूषतीति । 'शपूर्वाः खयः शेषः' । चिकीर्षतीति । 'ऋत इद्वातोः' इतीत्वम्, रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः, अभ्यासस्य 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम् । जिघांसतीति । 'अभ्यासाच्च' इति हन्तेः कुत्वम्—घकारः, अभ्यासस्य पूर्ववच्चुत्वम्—क्षकारः, तस्य 'अभ्यासे चर्च' इति जकारः । अधिजिगांसत इति । 'इङश्च' इतीङो गमिरादेशः 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् । सञ्जिगांसत इति ।

मात्रेति । स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति छन्दसि यदनिङादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तद् 'अन्येषामपि दृश्यते' इत्यनेन भवति ।

अथ वा—इहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्, सनि दीर्घो भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम् । तत्राचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धम-

पदमञ्जरी

विहितम्, तत्र च 'अकर्मकात्' इति वर्तते, तेन सनन्तादपि 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमकर्मकादेव भवति, ततश्च मातरमित्यपपीठः । मात्रेति द्वितीयान्तं पठितव्यम् । सजिगांसदिति । सम्पूर्वाद् गमेः सन्, सकर्मकत्वात् परस्मैपदम्, छान्दसत्वादिङभावः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङभावः । प्रायेण तु वृत्तौ साटकं पठ्यते ।

इहेत्यादिना 'गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम्' इत्येतत्प्रत्याचष्टे । कथं पुनः 'सनि दीर्घः' इत्येतावति सूत्रे क्रियमाणेऽजन्तस्यैव दीर्घत्वं लभ्यते ? अत आह—तत्राचेत्यादि । 'सनि दीर्घः' इति सूत्रे क्रियमाणेऽङ्गस्येति वर्तते, दीर्घश्रुत्या वा 'अचश्च' इत्युपतिष्ठते, तत्र विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारादुत्तरत्र हनिगम्योदीर्घविधानाद् गृह्यमाणमङ्गमचा विशेष्यते, तेन त्वचाङ्गम्, विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वम्, यथा 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यत्र ।

न्यासः

अत्रापि 'पूर्ववत् सनः' इति तड् । गमेर्ह्यसनन्तात् 'समो गम्यृच्छि' इत्यादिनात्मनेपदं विहितम्, इङोऽपि 'अनुदात्तङितः' इत्यादिना यदि गमेरिङादेशस्येति वचनं तत् कथं छन्दस्यनिङादेशस्यापि स्वर्गं लोकं समजिगांसदित्यत्र दीर्घत्वं दृश्यते ? इत्याह—छन्दसि यदनिङादेशस्यापीत्यादि । समजिगांसदिति । गमेः सनन्ताल्लुङ्, 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इतीडागमो न भवति; 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' इत्यत्र नेति योगविभागात् ।

इहेत्यादिना यदुक्तम् 'गमेरिङादेशस्य' इति, तत् प्रत्याचष्टे । 'सनि' इति प्रथमो योगः, हनिगम्योस्तु दीर्घविधानाय 'हनिगम्योः' इति द्वितीयो योगः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः । कथं पुनरेतावति योगे क्रियमाणेऽजन्तस्यैव दीर्घत्वं सिध्यति ? इत्यत आह—तत्रेत्यादि । गृह्यमाणस्येति । कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । विशेषण इति । भावे ल्युट् । विशेषणमनजन्तव्यवच्छेदाय । यत्र ह्रस्वदीर्घप्लुताः शिष्यन्ते तत्र 'अचश्च' इत्येतदुपतिष्ठते, तत्राङ्गस्य दीर्घो भवति, किंविशिष्टस्याचः ? एवमचा गृह्यमाणस्याङ्गस्य विशेषणे व्यवच्छेदे सति विनाप्यज्ग्रहणेनान्तस्यैव दीर्घत्वं सिद्धम्, यथा—'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यत्र । तस्मादपार्श्वकत्वाच्च कर्त्तव्यमेव । किमर्थं तद्धि क्रियते ? इत्याह—तत् क्रियत इत्यादि । प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः व्यापारः, तस्य भेदो नानात्वम् । प्रवृत्तिर्भेदश्चैकस्यां सत्यामावृत्तौ न सम्भवतीत्यावृत्तिरभ्युपगन्तव्या । ननु च 'अचश्च' इत्यस्योप-

जन्तस्य दीर्घत्वम् ? तत्क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम्—
अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति, अजादेशस्य गमेरिति । ततो न वक्त-
व्यमिदम्—गमेरिडादेशस्येति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति । तितांसति ।
तितंसति ।

झलौत्येव—तितनिषति । ‘सनीवन्तर्ध’ इत्यत्र तनोतेरुपसंख्या-
नादिडागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्त्व ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ
परतः । क्रन्त्वा, क्रान्त्वा ।

पदमञ्जरी

तस्मादिहाजग्रहणं न कर्त्तव्यम् । किमर्थं तर्हि क्रियते ? इत्याह—तत्क्रियते इति ।
प्रवृत्तिभेदेन = व्यापारभेदेन । तमेव दर्शयति—अजन्तस्येति । एवं च ‘अजग्रहणं
सामर्थ्यादावर्त्तते’ इत्युक्ते संवति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ उपसंख्यानेनेति । ‘तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्’ इत्यनेन ।

क्रमश्च क्त्व ॥ ‘अनुनासिकस्य क्विझलोः क्विङिति’ इति नित्यस्य दीर्घ-
स्थापवादोऽयं विकल्पः । उपधाया इति । यद्यप्युपधाग्रहणं पूर्वमेव निवृत्तम्,
तथापि ‘अचश्च’ इत्युपस्थानाद्, अन्यस्य चाचोऽसम्भवादेवमुक्तम् ।

न्यासः

स्थाने सति द्वे अजग्रहणे भवत इति किमित्यावृत्तिराश्रीयते ? नैतदस्ति; असति
ह्यजग्रहणे ‘अचश्च’ इत्यस्योपस्थानं भवति । अत्राजग्रहणे तु सति निर्दिष्टस्था-
निकत्वाद् ‘अचश्च’ इत्येतन्नोपतिष्ठते, यथा ‘अचो ङिति’ इत्यत्रेकपरिभाषा
अजन्तस्याङ्गस्येत्यादिना प्रवृत्तिभेदेनाङ्गमचा गमिञ्च विशेषयति । ततो न वक्तव्यमिद-
मिति । अजग्रहणेनैवैतत्प्रतिपाद्यस्यार्थस्यासिद्धत्वात् । न हीडादेशमुक्त्वाऽन्यो गमिरचः
स्थाने सम्भवति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ तनोतेरुपसंख्यानादिति । ‘तनिपतिदरिद्राणाम्’ इत्यस्मात् ।
क्षितपानिर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । प्रकृतिग्रहणपरिभाषया तदन्तादपि विकल्पः
सम्भवेत्—तन्तंसति ॥

क्रमश्च क्त्व ॥ ‘अनुनासिकस्य क्विझलोः’ इत्यादिना नित्ये प्राप्ते विकल्पायं
वचनम् । उपधाया इति । कुत एतत् ? ‘अचश्च’ इत्यस्योपस्थानात् उपधाया एव
क्रमोऽन्त्वात् ।

झलीत्येव—क्रमित्वा । प्रक्रम्य, उपक्रम्येति बहिरङ्गोऽपि ल्यबा-
देशः ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्बाधते’ इति पूर्वमेव, दीर्घत्वं न प्रवर्तते ॥

छवोः शृङनुनासिके च ॥ १६ ॥

‘छ’ इत्येतस्य सतुक्कस्य, वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श्,
ऊर्—इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वौ झलादौ
पदमञ्जरी

क्रमित्वेति । ‘उदितो वा’ इति पक्षे इट् । बहिरङ्गोऽपि ल्यबादेश इति ।
एतच्च ‘अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति’ इत्यत्र ल्यब्रह्णेन ज्ञापितम् ॥

छवोः शृङनुनासिके च ॥ यद्यत्र केवलस्य छस्य ग्रहणं स्यात्, तदा पृच्छेरूप-
देशानन्तरं तुकि कृते कप्रत्यये परतश्छकारमात्रस्य शादेशे षत्वे तुकः षटुत्वे
पृट् इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । न च ‘निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः’ इति
तुको निवृत्तिः; न हीदं वचनं नापि न्यायः, न हि कृतस्य निवृत्तौ कश्चि-
न्न्यायः । कथं तर्हि स्थातेत्यत्र सत्वे कृते षटुत्वस्य निवृत्तिः, नात्र कृतमेव षटुत्वं
निवर्तते, किं तर्हि ? तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव सत्वम्, तत्र षटुत्वस्य प्राप्त्यभावः ?
तदेवं वितुक्कस्य ग्रहणे दोषं दृष्ट्वाऽऽह—छ इत्येतस्य सतुक्कस्येति । कथं पुनर्ज्ञायते—
छेत्यस्य सतुक्कस्य ग्रहणमिति ? ‘यजयाच’ इति नञो ङित्करणत्वात् । तद्धि विशन
इत्यत्र गुणो मा भूदिति, सतुक्कस्यैव शादेशे लघूपधत्वाद् गुणप्रसङ्गः । वितुक्कस्य
न्यासः

क्रमित्वेति । ‘उदितो वा’ इति पक्ष इडागमः । प्रक्रम्येति । समासेऽनञ्पूर्वे
क्त्वो ल्यप् । ननु दीर्घत्वं क्त्वाप्रत्ययमपेक्षत इत्यन्तरङ्गम् । ल्यबादेशस्त्वनेकपदा-
श्रयत्वात् समासमपेक्षमाणो बहिरङ्गो भवति । तत्रान्तरङ्गत्वाल्ल्यबादेशात् प्रागेव
झलादौ दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ? इत्याह—बहिरङ्गोऽपीत्यादि । ‘अदो जग्धिर्ल्यप्ति
किति’ इत्यत्र ज्ञापितमेतत्—‘बहिरङ्गो ल्यबादेशोऽन्तरङ्गान् विधीन् बाधते’ इति ॥

छवोः शृङनुनासिके च ॥ यदि केवलस्य छकारमात्रस्य ग्रहणं क्रियते, तदा
‘प्रच्छ शीप्सायाम्’ इत्यस्य कप्रत्यये कृतेऽन्तरङ्गत्वात् ‘च्छे च’ इति तुकि कृते छकार-
मात्रस्य शकारादेशे कृते (पृट्) इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । सतुक्कस्य ग्रहणे तु सति
स्थान्यन्तर्भावात् तुगप्यादेशेन निवर्त्यत इति न भवत्येव दोषप्रसङ्ग इत्येतदालोच्य
सतुक्कस्य ग्रहणमिति दर्शयितुमाह—छ इत्येतस्य सतुक्कस्येति । सतुक्कस्य ग्रहणम्
‘यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ इति ङित्करणादवगम्यते । तस्य हि ङित्करणस्यै-
तत् प्रयोजनम्—विश्न इत्यत्र, ‘पुगन्तलघूपधस्य’ इति गुणो मा भूदिति; यदि चात्र
तुग्रहितः केवल एवच्छकारः स्थानित्वेन परिगृह्यते तदा तुकि कृते छकारमात्रस्य
सकारे कृते गुरुपधत्वादेव गुणो न भविष्यतीति ङित्करणमनर्थकं स्यात् । सतुक्कस्य

च किञ्चि । प्रश्नः । विद्मः । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः ।

पदमञ्जरी

तु शादेशे तकार उपधा, नेकारः, 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञश्च । पृच्छेस्तु किञ्चि सम्प्रसारणार्थं नङ्गे डित्त्वं न भवति; 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति निपातनात् । तस्मात्सतुक्कस्य ग्रहणम् । एवं च कृत्वा 'पृष्ठप्रतिवचने' इति निर्देशोपपत्तिः । ननु सतुक्कस्य ग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इति छमात्रस्य प्रसङ्गः ? न ह्यनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरस्ति । अथ सतुक्केन च्छेनाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तस्याङ्गस्यालोऽन्त्यस्य प्रसङ्गः ? तदापि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति सह तुका भविष्यति । अन्तरङ्गत्वादिति । उपदेशान्तरं प्रसङ्गादन्तरङ्गत्वम्, शस्तु बहिरङ्गः, कथम् ? उत्पन्ने प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञा, अङ्गस्य च शादेशः । न च वार्णादाङ्गं बलीयः; भिन्नकालत्वात् ।

न्यासः

तु ग्रहणे कृते तुकि सतुक्कस्यैव शकारादेशः क्रियते, ततश्च लघ्व्यामुपधायां समुपजातायां गुणः प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधार्थं डित्करणं क्रियमाणमर्थवद्भवतीत्येके वर्णयन्ति, एतच्चायुक्तम्; सतुक्कस्याप्यादेशे कृते निष्ठितमङ्गं भवति, प्रयोगार्हत्वात् । तत्र 'अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इत्यनया परिभाषया गुणो न भविष्यतीति । तस्मात् सतुक्कस्याप्यादेशे क्रियमाणे सति डित्करणमनर्थकमेव, कथं तेन सतुक्कस्य ग्रहणमवसीयते ? एवं तर्हि 'ननौ पृष्ठप्रतिवचने' इति निर्देशात् सतुक्कस्य ग्रहणमवसीयते । तुग्रहितस्य ग्रहणे पृष्ठेऽप्येवं यथोक्तं प्राक् । नङ्गस्तु डित्करणमनित्यमागमशासनमिति शापनार्थम् । अनित्यत्वे हि तस्य यदा तुगभावस्तदाऽसति डित्करणे गुणः प्रसज्येत । ननु चासति प्रयोजने शापकं भवति, अस्ति च तस्य डित्करणस्य प्रयोजनम्, किं तत् ? ग्रह्यादिसूत्रेण प्रच्छेः सम्प्रसारणं यथा स्यादिति ? नैतदस्ति; न हि प्रच्छेर्नङ्गि सम्प्रसारणमिष्यते । कथमेतज् ज्ञायते ? 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति निर्देशात् । तदेतत् 'डित्करणमनित्यमागमशासनम्' इत्यस्य शापकमेव । अथ तु सतुक्कस्यापि ग्रहणे कथं सतुक्कस्यादेशो भवति, यावता 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनादन्त्यस्यैव स्यात् ? नैतदस्ति; सतुक्कस्य ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । एवमपि तदन्तस्याङ्गस्य स्यात् । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति तदन्तस्य न भविष्यति । प्रश्नः, विद्म इति । 'प्रच्छे जीप्सायाम्', विच्छे गतौ, 'यजयाच' इति नङ् ।

अन्तरङ्गत्वादित्यादि । 'छे च' इति ह्रस्वस्य वर्णस्य भुग् विधीयत इति वर्णाश्रयत्वात् तुगन्तरङ्गः, शकारस्त्वङ्गाश्रयः । तत्राङ्गस्यैव तावत् प्रत्ययाश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । किं पुनस्तदाश्रयस्य शकारस्य, ननु च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति शकारस्यैव बली-

वकारस्य ऊठ्-स्योनः । सिवेरोणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते, तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वाच्च न वार्णादाङ्गं बलीयो भवति ।

पदमञ्जरी

औणादिके नप्रत्यय इति । साक्षात्सिवेरविहितोऽपि बाहुलकान्नप्रत्ययः । पुगन्तलघूपधगुणात्पूर्वमूठ् क्रियते इति । अन्तरङ्गत्वादिति वक्ष्यमाणो हेतुरिहाव्यपकृष्टव्यः, गुणो हि बह्वपेक्षो बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षश्च, ऊठ् तु विपर्ययादन्तरङ्गः, तेन स एव पूर्व क्रियते । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद्यणादेश इति । अन्तर्भूताजपेक्षत्वाद्यणोऽन्तरङ्गत्वम्, गुणस्तु पूर्ववदेव बहिरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्चेति । यत्रैकमेव निमित्तीकृत्याङ्गवर्णयोर्युगपत्प्राप्तिस्तत्र 'वार्णादाङ्गं बलीयः', तथा 'अचो ङिति' इति वृद्धेरवकाशः—गौरिति, यणोऽवकाशः—दध्यत्रेति; चकारेत्यत्र कृ+अ इति स्थिते उभयप्रसङ्गे परामपि वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्यणि प्राप्ते 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति वृद्धिर्भवति ।

न्यासः

यस्त्वम् ? नैतदस्ति; यत्र ह्याङ्गवार्णयोर्युगपदेकनिमित्तमाश्रित्य प्राप्तिस्तत्रास्या उपस्थानं भवति । यथेयायेत्यत्र हि यमेवाकारमाश्रित्य 'इको यणचि' इत्यभ्यासेकारस्य यणादेशः प्राप्नोति, तमेवाकारमाश्रित्य 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङपि । तत्र युगपदेकत्रोभयप्राप्तौ 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्यस्या उपस्थाने सत्यङ्गकार्यमिडेव भवति । इह तु प्रागेव नङुत्पत्तेश्चकारमाश्रित्य तुक् प्राप्नोति, उत्तरकालं नङि विहिते तदाश्रयः शकार इति भिन्नाश्रयत्वम्, अतो नेयमुपतिष्ठते ।

सिवेरिति । 'षिवु तन्तुसन्ताने' इत्यस्य । औणादिके नप्रत्यय इति । 'धातृवस्य जतिभ्यो नः' इति वादिभ्यो विधीयमानो नप्रत्ययो बहुलवचनात् सिवेरपि भवति । केनचित् 'सिवेष्टेर्यू च' इत्यनेन सूनशब्दस्य व्युत्पत्तये नकारो विधीयते, दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्, तत्र गुणो न भवति । ये तु स्योनशब्दव्युत्पत्तय एवेदं सूत्रं वर्णयन्ति, तेषां दीर्घोच्चारणमर्थकं स्यात् । न हि ह्रस्वस्य दीर्घस्य वा गुणे कृते कश्चिद् विशेषोऽस्ति । लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियत इति । अन्तरङ्गत्वादिति । वक्ष्यमाणो हेतुरिहापि द्रष्टव्यः । गुणो ह्याङ्गधातुकमङ्गसम्बन्धिनीञ्चोपधां लघ्वीमिग्लक्षणां विशिष्टामेवाश्रयति । ऊडादेशस्त्वनुनासिकादि प्रत्ययमङ्गसम्बन्धिताविशिष्टं वकारमात्रम् । तस्माद् गुणो बहिरङ्गः । ऊडादेशस्त्वन्तरङ्गः । अतोऽन्तरङ्गत्वाल्लघूपधगुणात् पूर्वमेवोठ् क्रियत । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेश इति लघूपधगुणात् पूर्व क्रियत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अन्तरङ्गत्वं तु वर्णाश्रयत्वाद् यणादेशस्य । ननु च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्याङ्गस्य गुणस्यैव बलीयस्त्वम्, ततः स एव यणादेशात् पूर्व कस्मान्न क्रियते ? इत्याह—नानाश्रयत्वादित्यादि । यत्र ह्युभावप्याङ्गवार्णौ विधी एकं निमित्त-

क्वौ छस्य—शब्दप्राट् । ‘क्विब्वचि’ इत्यादिनौणादिकः क्विप्, दीर्घश्च । गोविट् । वकारस्य—अक्षद्युः । हिरण्यष्ठद्युः । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति ‘नाजानन्तर्ये’ इति प्रतिषिध्यते ।

झलादौ छस्य—पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । वकारस्य—द्युतः ।

पदमञ्जरी

शब्दप्राडिति । व्रश्चादिषत्वम्, जश्त्वचत्वे । गोविडिति । ‘विच्छ गतौ’, गां विच्छायतीति विगृह्य ‘आयादय आर्धधातुके वा’ इत्यायप्रत्ययाभावपक्षे क्विप् । अक्षद्युः, हिरण्यष्ठयूरिति । दिविष्ठिविभ्यां क्विप्, ‘सुब्धातुष्ठिबुष्कतीनां प्रतिषेधः’ इति सत्त्वाभावः । ननु चान्तरङ्गे यणि बहिरङ्गस्योऽसिद्धत्वाद्यणादेशेन नात्र भवितव्यम् ? अत आह—असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । नाजानन्तर्य इति । अस्यायमर्थः—पत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाऽचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति । एतच्च ‘षत्वतुकोरसिद्धः’ इत्यत्र ज्ञापि-

न्यासः

माश्रित्य प्राप्तुतस्तत्रेयमुपतिष्ठत इत्युक्तम् । इह तु यणादेश ऊडाश्रयः, गुणस्त्वाद-
धातुकाश्रय इति मिन्नाश्रयत्वम् । अतो नेयं परिभाषोपतिष्ठते ।

शब्दप्राडिति । शब्दं पृच्छतीति ‘क्विब् वचि’ इत्यादिना क्विप्, दीर्घश्च, व्रश्चादिसूत्रेण शकारस्य षकारः, तस्यापि जश्त्वं डकारः, तस्यापि चत्वं टकारः । गोविडिति । विच्छ गतौ । गां विच्छतीति क्विप् । ‘क्विप्च’ इत्यनेन । तथा अक्षद्युर्हिरण्यष्ठयूरित्यत्रापि दिविष्ठिविभ्याम् । ननु च यणादेशोऽन्तरङ्गो वर्णाश्रयत्वात् । ऊडादेशस्तु प्रत्ययाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः, तत्र ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति यणादेशेनात्र न भवितव्यम् ? इत्यत आह—असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यादि । यत्र द्वयोरचोरानन्तर्यं तत्रैषा प्रतिषिध्यते ‘नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकलृप्तिः’ इति । अस्या अयमर्थः—अचोरानन्तर्ये सति बहिरङ्गपरिभाषा न प्रकल्पते न भवतीत्यर्थः । अत्रार्थे ज्ञापकम्—‘षत्वतुकोरसिद्धः’ इति तुकि कर्त्तव्येऽसिद्धवचनम् । तस्य ह्येतदेव प्रयोजनम्—अधीत्येत्यत्र सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणस्तुग् यथा स्यादिति । यदि चाचोरानन्तर्ये बहिरङ्गपरिभाषा स्यात् तदैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्ग तुकि कर्त्तव्ये पदद्वयाश्रयत्वाद् बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वं भविष्यतीति किमसिद्धवचनेन ? तत् क्रियतेऽजानन्तर्ये बहिरङ्गपरिभाषा नास्तीति ज्ञापनार्थम् । हिरण्यष्ठयूरित्यत्र ‘धात्वादेः षः सः’ इति सत्त्वं न भवति; ‘सुब्धातुष्ठिबुष्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति वचनात् ।

पृष्ट इति । प्रह्लादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, पूर्ववत् षत्वं ष्टुत्वञ्च । द्युभ्यामिति । ‘दिब उत’ इत्युत्वम् ।

द्युतवान् । द्यूत्वा । किञ्चितीत्येव—द्युभ्याम् । द्युभिः ।

केचिदत्र 'किञ्चि' इति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्याम्, द्युभिरिति, ऊठि कृते ? 'दिव उत्' इति तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति ।

पदमञ्जरी

तम् । द्युभ्यामिति । ऊठोऽवकाशः—द्युतः, द्यूतवान्, उत्त्वस्यावकाशः—अहर्वि-
मलद्युः द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसङ्ग परत्वादूठप्रसङ्गः । तस्मात् किञ्चितीत्यत्रानु-
वर्त्तयितव्यमिति भावः ।

केचिदित्यादि । तेषां मते हि दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तिप्सिपोरी-
डभावपक्षे ऊठि सति देदिवीति देद्योति, देदिवीषि, देद्योषीति । पूर्वत्र तु पक्षे
वलिलोपे—देदेति, देदेवीति ।

कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ऊठि कृत इति । किञ्चितीत्यस्याननुवृत्तत्वात् अत्रापि
परत्वादूठा भाव्यम्, ऊठि च कृते द्युभ्यां द्युभिरिति भवितव्यमिति प्रश्नः ।
दिव उदिति तपरकरणादित्यादि । अत्र हि तपरकरणं न कर्त्तव्यम्; यतोऽर्द्ध-
मात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्राकालो ह्रस्व एव सिद्धः, तत्क्रियते लक्षणान्तरेणापि
दीर्घो मा भूदिति । तेन परमप्यूठं बाधित्वा 'दिव उत्' इत्यनेन मात्राकालो
भविष्यतीत्यर्थः ।

अथ वा—'ऊठि कृते' इत्यस्य परेण परिहरग्रन्थेन सम्बन्धः । तत्रायमर्थः—
क्रियतां सामान्येन किञ्चि चान्यत्र च ऊठ्, कृते तु तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यान-
न्यत्वात्तस्यैवोठः स्थाने तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । तेषामित्यादि । किञ्चि-
ग्रहणे हि निवृत्ते सति वृजादावपि शस्यानेन विधानाद् व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न
कर्त्तव्यम्; शकारस्य षत्वविधानेनैव सर्वस्य सिद्धत्वात् । ये तु किञ्चिद्ग्रहण-
मनुवर्त्तयन्ति, तेषां वृजादौ शत्वस्याभावाच्छस्येव षत्वं विधातव्यम् । तत्रापि
सतुक्स्य ग्रहणम् ।

न्यासः

येऽत्र किञ्चितीति नानुवर्त्तयन्ति तेषामन्यत्राप्यनेन विधिना भवितव्यम्, ततः
द्युभ्यां द्युभिरिति न सिध्यतीति मन्यमान आह—कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ऊठि कृत इति ।
ऊठि कृते न किञ्चित् सिध्यतीत्यर्थः । दिव उदिति तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यतीति ।
'दिव उत्' इत्यत्र तपरकरणं न कर्त्तव्यम् । यद्यपि हि 'भाव्यमान उकारः सवर्णान्
गृह्णाति', तथाप्यान्तरतम्यादर्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्राकाल एवोकारो भविष्यति ।
न दीर्घ इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेन ? तत् क्रियते लक्षणान्तरेणापि यो दीर्घः
प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थम् । तेनात्र 'दिव उत्' इत्यनेनैव तपरत्वान्मात्राकालो
भविष्यति, अन्यथा यदि 'च्छ्रवोः शृङनुनासिके च' इत्यनेन दीर्घः स्यात्, ततो निष्फलं
'दिव उत्' इत्यत्र तपरकरणं स्यात्; व्यावर्त्याभावात् ।

‘छशां षः’ इत्यत्र छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते ।

पदमञ्जरी

ऊढयं यदि टित्स्याद् ‘आद्यन्तौ टकितौ’ इत्यादिः प्रसज्येत, अस्तु वकार-
स्य, वलि लोपे सति अक्षद्युरित्यादि सिद्धम् । न च नाप्राप्ते वलिलोपे आरभ्य-
माण ऊढ्रलोपस्य बाधकः स्यादिति शङ्कनीयम्; भिन्नजानीयत्वात्—ऊढागमः,
लोप आदेशः, न च भिन्नयातीयं बाधकं भवति । न हि दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां
कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो बाधको भवति ? सत्यम्; उत्तरसूत्रे
त्वागमिभेदाद् द्वावूठौ स्याताम्—एको वकारात्पूर्वः, अपर उपधायाः, तस्मादूठ-
न्यासः

अथ वा—‘ऊठि कृते’ इत्युत्तरेण परिहारग्रन्थेन सम्बध्यते । तत्रायमर्थः—क्रियतां
नाम सामान्येन किञ्चिद्वाचिञ्चिच्चोठ् । कृतेऽपि तत्र ‘एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति’
इति तस्यैव स्थाने ‘दिव उत्’ इत्यनेन तपरत्वाद् ह्रस्वो भविष्यति । एतदेव हि तस्य
प्रयोजनम्—ऊठस्थाने भवन् मात्रिको यथा स्यात्, आन्तरतम्यादीर्घो मा भूदिति ।
अस्मिंश्च व्याख्याने यदुक्तम्—‘दिव उदिति तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थम्, द्युभ्यां द्युभिरित्यत्र
परत्वादूठ् प्राप्नोति’ इति तद्विरुध्यते । नहि तेनोत्त्वस्थोऽऽथान्यादेभाव उपपद्यते,
किं तर्हि ? बाध्यबाधकभावः । तथा हि तस्यायमर्थो वर्ण्यते—ऊठो निवृत्त्यर्थं बाधनार्थं
तपरकरणम् । असति हि तस्मिन् परत्वादूठ् प्राप्नोति, तस्मात् तद्बाधनार्थं तपरकर-
णम् । परमप्यूठं बाधित्वाऽनेनैव मात्रिक उकारो यथा स्यादिति नास्ति विरोधः ।
ये हि स्थान्यादेशभावमिच्छन्ति त एवं ग्रन्थं व्याचक्षते । ऊठो निवृत्त्यर्थं स्थानिभूत-
स्योठो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ऊढादेशे कृत ऊठ्स्थितिमतो निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं
तपरकरणमित्यर्थः । परत्वादूठ् प्राप्नोतीत्यत्र विहितश्च । श्रुतिमानित्यध्याहार्यम् ।
तदेतदुक्तं भवति—अत्र हि परत्वादूढ् विहितः सन् श्रुतिमानेव प्राप्नोति, निवृत्तिमां-
श्रेष्यते । तस्मात् तस्य निवृत्तये तपरत्वमिति । अतपरेऽप्यादेशे विधीयमाने सत्यूठो
निवृत्तिर्मवत्येव; निवृत्तिधर्मत्वात् स्थानिनः । उच्यते चेदं तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थ-
मिति । तत्र वचनसामर्थ्याद् यस्यां निवृत्तौ सत्यां विशेषो भवति तदर्थं तपरकरण-
मिति विज्ञायते । ततश्च सामर्थ्यादिदमुक्तम्—भवत्यूठो ह्रस्वादेशार्थं तपरकरणमिति ।
यतस्तपर आदेशे सत्यूठो या निवृत्तिः क्रियते तस्यां सत्यां विशेषो भवति, नातपरे ।
अतपरे ह्यादेशे सत्यान्तरग्यादीर्घस्य दीर्घ एव स्यादिति कृतो विशेषः ।

किं पुनः किङ्दग्रहणे निवृत्ते सतीष्टं सिध्यति, यदर्थं केचिदत्र किञ्चीति
नानुवर्त्तयन्तीत्याह—छशां ष इत्यत्रेत्यादि । किङ्दग्रहणे निवृत्ते सत्यविशेषेण किञ्चिद्
चाकिञ्चिच्चानेन चकारस्य शकारो विधीयते, तेन ब्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्त्तव्यं

ऊठष्ठित्करणम् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति विशेषणार्थम् । 'वाह ऊठ्' इत्ययमपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवापुपधायश्च ॥ २० ॥

ज्वर, त्वर, स्त्रिवि, अव, मव—इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उप-
पदमञ्जरी

ष्टित्वमवश्याङ्गीकर्तव्यमिति मन्यमानस्तदङ्गीकरणे प्रयोजनमाह—ऊठष्ठित्करण-
मिति । एवं ब्रुवता 'एत्येधत्यूठ्सु' इति ठकारस्य चत्वेन निर्देश इत्युक्तं
भवति । यत्र ठकारो न क्रियते ततो वृद्धिविधावपि नोपादीयेत, ततश्च
प्र+ऊहते प्रोहत इत्यत्रापि स्यात् । वाह ऊठित्ययमपि ठिदेवेति । अन्यथा तस्य
वृद्धिविधौ ग्रहणं न स्यात्, अत्रापि ठकारस्याश्रवणं जश्चत्वचत्वाभ्याम् ॥

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवापुपधायश्च ॥ 'ज्वर रोगे', 'वित्वरा सम्भ्रमे', 'स्त्रिवु

न्यासः

भवेत् । शकारस्य षत्वविधानेनैव सर्वस्य षत्वस्याभावाच्छकारस्य षत्वविधानार्थं
ब्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं कर्तव्यमेव । अथ तेषां कथं प्रष्टेति सिध्यति, यावता तुकि कृते
छकारमात्रस्य षत्वे प्रट्ठेत्यनिष्टं रूपं प्राप्नोति ? नैष दोषः; ते हि ब्रश्चादिसूत्रे
सतुक्कस्य च्छकारस्य ग्रहणमिच्छन्ति ।

ऊडयं यदि टित् स्याद् 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यादौ स्यात् । तत्र यद्यपि वकारस्य
वलि लोपे कृते सत्यक्षद्युरित्यादि सिध्यति, जूरित्यादि तु न सिध्येत् । टित्वे हि सति
ज्वरत्वरदिसूत्रेणैको वकारात् पूर्वमूढपरोऽकारादिति द्वावदौ स्याताम् । तस्मादूठष्ठि-
त्वमङ्गीकर्तव्यम्, न टित्वम् । तस्यापि ठित्वस्य यदि प्रयोजनं न स्याद् वैयर्थ्यं
स्यादित्येतत् चेतसि कृत्वोडादेशस्य यद् ठित्वं तस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—ऊठष्ठि-
त्करणमित्यादि । एवं ब्रुवता 'एत्येधत्यूठ्सु' इत्यत्रापि ठित एव ग्रहणं भवति । एवं
ह्यूठष्ठित्करणस्य विशेषणार्थतोपपद्यते, यदि तत्रापि ठित एव ग्रहणं भवति, नान्यथा ।
यद्यत्र ठकारोऽनुबन्धो न क्रियते तदा 'एत्येधत्यूठ्सु' इत्यत्रापि न कर्तव्यम् ; ठका-
रानुबन्धवत् ठकारस्य क्वचिदसम्भवात् । एवञ्चोच्यमाने प्रऊहते, प्रोहत इत्यत्रापि
वृद्धिः स्यात् । तस्माद् विशेषणार्थं ठित्करणं क्रियते । ठकारस्य तु श्रवणं न भवति;
कृतचत्वेन निर्देशात् । यदि तर्हि ठिदयम् 'एत्येधत्यूठ्सु' इत्यत्रापि ठित एव ग्रह-
णम्, एवं सति 'वाह ऊठ्' इत्यस्य तत्र ग्रहणं न स्यात्, ततश्च प्रष्टौह इत्यत्र वृद्धिर्न
स्यादित्यत आह—वाह ऊठित्ययमपीत्यादि । ठकारस्यापि पूर्ववदेवाश्रवणम् ॥

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवापुपधायश्च ॥ स्त्रिव्यविमवां वकारस्य पूर्वेणैव सिद्धम् । उप-
धायस्तु न सिध्यतीति तदर्थमेषां ग्रहणम् । ज्वरत्वरस्तु वकारस्यापि पूर्वेण न सिध्यति;
अनयोरकाररेफाभ्यां शलादेः क्षिपश्च व्यवधानात् । तस्मात् तयोर्वकारार्थमुपधायश्च

धायाश्च स्थाने ऊडित्ययमादेशो भवति क्वौ परतोऽनुनासिके झलादौ च किञ्चति । जूः, जूरौ, जूरः । जूर्तिः । त्वर-तूः, तूरौ, तूरः । तूर्तिः । स्त्रिवि-सूः, सुवौ, सुवः । सुतः । सुतवान् । सुतिः । अक्-ऊः, उवौ, उवः । ऊतिः । मक्-मूः, मुवौ, मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः ।

ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, स्त्रिव्यवमवां पूर्वा ॥

शान्तोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति क्वौ परतो झलादौ किञ्चति च परतः । मुर्छा-मूः, मुरौ, मुरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । 'न ध्याख्यापृमूर्छिमदाम्' इति निष्ठानत्वाभावः । हुर्छा-हूः, हुरौ,

५दमञ्जरी

गतिशोषणयोः, 'अव रक्षणे', 'मव बन्धने' । ज्वरत्वेत्यादि । वस्तुकथनम् ॥

राल्लोपः ॥ मूर्छेति । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । हुर्छेति । 'हुर्छा कौटिल्ये' ।

न्यासः

ग्रहणम् । जूः, जूरौ, जूर इति । 'ज्वर रोगे' क्प्, वकारस्योपधायाश्चोठि कृते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । जूर्त्तिरिति । क्तिन् । तूरिति । 'जित्वरा सम्भ्रमे' । तूर्ण इति । 'रदाम्यां निष्ठातो नः' इति नत्वम् । सूरिति । 'स्त्रिवु गतिशोषणयोः' । सवर्णदीर्घः । सुवौ, सुव इति । 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ् । ऊरिति । 'अव रक्षणे' । मूरिति । 'मव बन्धने' ।

इह ज्वरादिसम्बन्धिन्या उपधाया ऊङ् विधीयते, उपधा चालोऽन्त्यात् पूर्वो वर्णः, अन्त्यत्वञ्चापेक्षितम्; तत्र यथा-श्रेयान्, श्रेयांसावित्यत्र सकारात् पूर्वो ये वर्णास्तेषामन्त्यो यो नकारस्तस्मात् पूर्वो वर्ण उपधा, तथा ज्वरादीनामपि यौ पूर्वौ वर्णौ तयो-र्योऽन्त्यो वर्णस्तस्मात् पूर्व उपधा, सा च ज्वरदीनां सम्बन्धिनी; तदवयवत्वात्, ततश्च तस्या अप्युपधाया ऊठा भवितव्यमिति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुं यस्या उपधाया ऊठा भवितव्यं तां दर्शयितुमाह—ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परेत्यादि । यस्या उपधाया ऊठा भवितव्यम्, सेहोपधाशब्देन विवक्षिता । किं पुनः कारणमस्या वृत्तिकारोपदर्शिताया उपधाया ऊङ् भवति, नान्यस्याः ? किञ्चल्यया किञ्चता चोपधाविशेषणात् । अत्र किंप्रत्ययेन झलादिना किञ्चता चोपधा विशिष्यते—ज्वरादीनां योपधा क्वौ झलादौ च परतस्तस्या उपधाया ऊङ् भवतीति । अत्र 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि' इत्यादिना यत्रैकेन वर्णेन व्यवधानं वृत्तिकारेणोक्ताया उपधायाः सम्भवति तस्या एवोङ् भवति, नान्यस्याः ॥

राल्लोपः ॥ मूर्छेति । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । हुर्छेति । 'हुर्छा कौटिल्ये' ।

हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राल्लोपे सतुक्कस्य छस्याभावात्
केवलो गृह्यते । वकारस्य—‘तुर्वी’—तूः, तुरौ, तुरः । तूर्णः । तूर्ण-
वान् । तूर्तिः । ‘धुर्वी’—धूः । धुरौ । धुरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदिदं ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्याय-
परिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । आ भादिति विषय-

पदमञ्जरी

ननु च पूर्वत्र सतुक्कस्य छकारस्य ग्रहणं वितुक्कश्चायम्, तत्कथमत्र लोपः ?
इत्याह—राल्लोप इत्यादि । ननु यदि नाम रेफात्परः सतुक्कश्छकारो न सम्भ-
वति, किमेतावताऽप्रकृतस्यासंस्थितस्य केवलस्य छस्य ग्रहणं भवति ? तस्मादेवं
व्याख्येयम्—पूर्वत्र द्विच्छकारो निर्देशः, तत्रैकः सतुक्कः, अपरस्तु केवलो
गृहीतः, तत्र च राल्लोपे सतुक्कस्य छस्यासम्भवात्केवलो गृह्यत इति । यदि
द्विच्छकारकः पूर्वत्र निर्देशः, च्छोरिति निर्देशो नोपपद्यते, कथम् ? समाहार-
द्वन्द्वे एकवचनप्रसङ्गः ? नैष दोषः; पूर्वं द्वयोश्छकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा
पश्चाद्वकारेणेतरेतरयोग द्वन्द्वः करिष्यते । एवमपि ‘द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समूहारे’
इति समासान्तः प्राप्नोति ? तर्हि छकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तेन
सह सतुक्कस्य छस्येतरेतरयोगे द्वन्द्वो भविष्यति । यदि पूर्वत्र वितुक्को गृह्यते,
वाञ्छतेः किपि शत्वं प्राप्नोति ? इष्टमेवैतत्संगृहीतम्—वांशौ, वांश इत्येव
भवितव्यम् ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ आ भादिति निर्देशः ‘आ कडारात्’ इत्यनेन व्याख्यातः ।

न्यासः

कथं पुनरत्र च्छकारलोपो भवति, यावता नात्र सूत्रे छकार उपात्तः; योऽपि प्रकृतः
सोऽपि सतुक्कः, नात्र तुगस्ति, न हि रेफस्य च्छे क्वचित् तुग् विहितः ? इत्याह—
राल्लोपे सतुक्कस्येत्यादि । उत्तरत्रानुवृत्तिर्यथा स्यादिति पूर्वसूत्रे च्छकारस्य
स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम्, न च रः परः सतुक्कः सम्भवति । तत्र सामर्थ्यात् तुग्रहित एवा-
नुवर्तते । अथ वा—पूर्वसूत्रे द्विच्छकारनिर्देशः; तत्रैकः सतुक्कः, परस्तुग्रहितः ।
सम्भवति चागमशासनस्यानित्यत्वाद्वा तुग्रहितश्छकारः । एवञ्च कृत्वा यदुक्तम्—नङो
ङित्वं गुणप्रतिषेधार्थमिति, तदुपपन्नं भवति । तदेवं यद्यपि पूर्वसूत्रे छकारौ प्रकृतौ,
तथापि रेफात् परः सतुक्को न सम्भवति । केवलो यस्तुग्रहितः स एवानुवर्तते । तः,
धूरिति । ‘तुर्वी शुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः’ ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ असिद्धवद् भवतीत्येवं वेदितव्यमिति । सिद्धशब्दोऽयं परि-
निष्पन्नवचनः । यथा—सिद्ध ओदन इति । न सिद्धमसिद्धम्, सिद्धकार्यकारणसाध-

निर्देशः । आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये ।

अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तदा

पदमञ्जरी.

सिद्धशब्दो निष्पन्नवचनः, न सिद्धोऽसिद्धः=यः पुनः सिद्धोऽपि सिद्धकार्यं न करोति, स तेन तुल्यं वर्त्तत इति असिद्धवत् । किं पुनस्तत् ? प्राधान्यात्कार्यमिति प्राप्तम्, शास्त्रं हि कार्यार्थत्वादप्रधानम् । कार्यस्य चासिद्धत्वे आदेशलक्षणप्रतिषेध एव सिद्धयेत्—आगहि, जहीति; न तूत्सर्गलक्षणस्य भावः—एधि, शाधीति । कार्यस्यासिद्धत्वे ह्ययमर्थः—आ भाच्छास्त्रीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीति, अतः प्रवृत्तकार्यनिबन्धनस्यैव कार्यस्य प्रतिषेधः स्यात् । न च एधि, शाधीत्यत्र एत्वशाभावनिबन्धनं किञ्चित्कार्यं प्राप्तं यस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत । आभीयं तु शास्त्रं स्वकार्यं कुर्यादेव । अत एत्वशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोः प्रवर्त्तितयोः स्थानिनोरभावात्तन्निबन्धनं धित्वं न स्यादेव । शास्त्रासिद्धत्वे त्वयमर्थः—आभीयं शास्त्रं निष्पन्नमपि स्वकार्यं न करोतीति । अत एत्वशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोरप्रवृत्तत्वादनिवर्त्तितत्वाच्चैत्वधिभावशास्त्रस्य स्थानिबुद्धिरेव वर्त्तते इति तन्निबन्धनं कार्यं सिध्यति । अतो व्यापकत्वाच्छास्त्रस्यैवासिद्धत्वम्, आ भादिति शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्देशाच्च ।

यद्ययं स्वतन्त्रविधिः स्यात्, तदा भाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थं वा स्यात्—आ भाच्छास्त्रेऽत्र कर्त्तव्येऽसिद्धवदिति; असिद्धवद्भवतो वा निर्देशार्थम्; अत्रग्रहणं

न्यासः

म्येणासिद्धेन तुल्यं वर्त्तत इत्यसिद्धवत् । किं पुनस्तत् ? प्राधान्यात् कार्यमित्येके—शास्त्रं हि कार्यार्थम्, अतः शास्त्रापेक्षया कार्यस्य प्राधान्यम्; व्याप्तेन्यायात् । शास्त्रमित्यन्ये—शास्त्रस्यासिद्धत्वे हि कार्यस्याप्यसिद्धत्वं लभ्यते, शास्त्रनिमित्तकत्वात् कार्यस्य । आ भादिति शास्त्रस्यावधित्वेनोपादानाच्च शास्त्रस्यासिद्धवदभावो युक्तः; अन्यथा हि कार्यमेव किञ्चिदवधित्वेनोपादीयेत । अथाभाद्ग्रहणं किमर्थम्, यावता स्वरितलिङ्गासङ्गादन्तरेणाप्याभाद्ग्रहणमापादगरिसमाप्तेरसिद्धवदित्यनुवर्त्तिष्यते ? इत्याह—आ भादिति विषयनिर्देश इति । असति ह्यभाद्ग्रहणे न ज्ञायते—कस्मिन् कर्त्तव्य इदं प्रकरणमसिद्धवद्भवति; तस्मादा भादिति विषयनिर्देशः क्रियते—आ भसंशब्दनाद् यद् वक्ष्यते तस्मिन् कर्त्तव्यतया विषयग्रहेऽसिद्धवद्भवतीत्यस्यार्थस्य परिज्ञानाय । यद्येवम्, अत्रेत्यतदपार्थक्यमेतद्विषयनिर्देशार्थं क्रियते, स च विषय आ भादित्यनेनैव निर्दिष्टः ? इत्यत आह—अत्रेत्यादि । समान एक आश्रयो निमित्तं

भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्ध-
वद्भवतीत्यर्थः ।

प्रदमञ्जरी

तु विषयार्थम्—आ भाद्यच्छास्त्रं तदसिद्धवद्भवति अत्रैवाभीये शास्त्रे कर्तव्य
इति ? तत्राद्ये पक्षे असिद्धवद्भवतो निर्देशाभावाद्यत्किञ्चनाष्टाध्याय्यां कार्यं
तत्सर्वमाभीये कर्तव्ये असिद्धवत्, ततश्च 'धिन्विक्कण्योरं च' इत्यस्यासिद्ध-
त्वाद्धिनुते, कृणुत इत्यतो लोपो न स्यात् । अत्रग्रहणं चानर्थकं स्यात्; अपरि-
पूर्णत्वादध्याहारेणैवाभाद्यत्तत्र कर्तव्य इत्यर्थलाभान् । द्वितीये तु पक्षे समाना-
श्रयत्वं विशेषो न लभ्येत, ततश्च प्रशम्येति मितो ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो
मकारो न भवतीति 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्याद्यादेशो न स्यात्; प्रवेभिदम्येति,
भिदेर्यङन्ताद् णिचि 'यस्य हलः' इति यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिञ्ज
भवति, यकारेण व्यवधानादित्याद्यादेशो न स्यात्; प्रस्तनम्येति, 'अदन्तात्स्तन-
शब्द' इत्यस्माद् णिच्यल्लोपस्यासिद्धत्वाल्लघोरेव परो णिच, न तु लघुपूर्वादित्य-
यादेशाप्राप्तिः; पशुं सनोतीति 'जनसनखन' इति विट्, 'विड्वनोः' इत्यात्वम्,
'सनोतेरेनः' इति शत्वम्—पशुषाः, ततः शसि पशुषो नवाजानित्यादावा-
त्वस्यासिद्धत्वात् 'आतो धातोः' इत्यालोपो न स्यात्; चास्त्रायितेति, खनेर्यङि
द्विर्वचनात्परत्वात् 'ये विभाषा' इत्यात्वे द्विर्वचने वृचि आत्वस्यासिद्धत्वात्
'यस्य हलः' इति यलोपः स्यात्; पपुष इत्यादौ च दोषो वक्ष्यते ।

अधिकारे आ भाद्ग्रहणं चानर्थकं स्यात्, अधिकारादेव तदर्थलाभात् ।
तथा हि—'शनान्नलोपः' इत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सति शनादुत्तरस्य नकारस्य
लोपो भवति स चासिद्धवद्भवतीत्ययमर्थो भवति । एवम् 'अनुदात्तोपदेश'
इत्यादावपि, तत्किमसिद्धवद्भवतो निर्देशार्थेनाभाद्ग्रहणेन । न चासिद्धवद्भवत
इयत्तावधारणार्थमाभाद्ग्रहणम्, अधिकारे ह्यस्मिन्नवध्यनिर्देशाद् 'युवोरनाकौ'

न्यासः

यस्य तत् समानाश्रयम्, तस्य भावः समानाश्रयत्वम् । तस्य प्रसिद्धये परिज्ञानायात्र-
ग्रहणम्, तच्चेतदत्रेति भवतीति वाक्यशेषः । तदित्यनेन यस्यासिद्धवद्भावो विधीयते
तन्निर्दिश्यते । अत्रेत्यत्रेनापि यत्र ततोऽन्यदाभाच्छास्त्रीयं तत् तदाश्रयमेव भवतीति ।
असिद्धवदिति वक्ष्यमाणेनाभिसम्बध्यते । तदित्यनेन यत्रा भाच्छास्त्रीयं विधीयते तस्य
परामर्शः । स आश्रयो निमित्तं यस्य तत् तदाश्रयम् । एवकारोऽवधारणार्थः । तदेवा-
सिद्धवद्भवतीति यावत् । व्याश्रयस्तु नासिद्धवद्भवतीति । एवकारेण यद्व्यवच्छिन्नं
तद् दर्शयति । यत्र तदाभाच्छास्त्रीयं कार्यं विधीयते ततो मिन्नोऽन्यन्तरभूत आश्रयो
यस्य तत् तथोच्यत इत्यर्थः इति । इति करणेनानन्तरं व्याख्यातोऽर्थः प्रत्यवमृश्यते ।
अत्रग्रहणे समानाश्रयत्वप्रसिद्धयर्थे सत्येषोऽस्य सूत्रस्यार्थः सम्पद्यत इति यावत् ।

पदमञ्जरी

इत्यादीनामपि असिद्धत्वं स्यादिति वाच्यम्, 'अध्याप्रातिपदिकात्' इतिवृद्धन्तरेणाप्यवधिनिर्देशमधिकारपरिमाणावगतेः । नन्वसत्याभाद्ग्रहणेऽधिकारेऽस्मिन् सति यत्रैतदधिकृतं तदेव सूत्रं तद्विहितं वा कार्यमत्रग्रहणेन परामृश्येत, अन्यस्य सन्निहितस्याभावात्, ततश्च 'शनान्नलोपः' इत्यस्यायमर्थः स्यात्—शनादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति, स चासिद्धवद्भवत्यत्रैव शनान्नलोपे कर्त्तव्य इति । एवं सर्वत्र । ततश्च 'विणो लुक्' इत्यत्रैवेष्टं सिध्येत्—अकारितरामिति, गतः, गतवानित्यदावन्यस्मिन्नाभीयेऽन्यस्याभीयस्यासिद्धत्वानापादनादतो लोपादि स्यादेव । आ भाद्ग्रहणं तु कृत्वा विधावाश्रीयमाणे तस्यैव सन्निहितस्यात्रग्रहणेन परामर्शादाभीयमाभीयेऽसिद्धवत्स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते ? उच्यते; अधिकारेऽप्यस्मिन्सति 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादौ तत्रैव कर्त्तव्ये तस्यैवासिद्धवचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदमसिद्धवद्भवति । 'अत्र कर्त्तव्ये' इत्येवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नप्यन्यस्यासिद्धत्वं भविष्यति, तदेवमा भाद्ग्रहणमतिरिच्यमानं विधयार्थं विज्ञायते । अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतोऽवगतिः ।

अत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम्, यद्युभे अप्याभीये एकमेव निमित्तमाश्रित्य प्राप्नुतः, एवमन्योऽन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवति, किमत्रग्रहणमतिरिच्यते इत्यतः समानाश्रयत्वप्रतिपत्तिः ? नेत्याह; अक्षरार्थ एवायम्; तथा हि—'अनुदात्तोपदेश' इत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सत्ययमर्थो भवति—अनुदात्तोपदेशानां लोपो भवति झलादौ किञ्चि परतः, स चासिद्धवद्भवति । कुत्र कर्त्तव्ये ? अत्र यदा भात्तत्रेति । कोऽर्थः ? किञ्चित्यनुनासिकलोपो भवतीत्युक्तम्, अत्रैव किञ्चि निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्त्तव्य इति । एवं सर्वत्र । एवं च विस्पष्टमक्षरैरेव समानाश्रयत्वं प्रतिपादितं भवति ।

यद्ययमधिकारस्ततो यत्रास्थोपस्थानं तत एवारभ्य यदा भात्तत्रैव तस्यासिद्धत्वं स्यात्, न तु स्वस्मात्पूर्वेष्वितरेषु, यदेशस्थेन हि वक्ता आङ्गुचार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिप्रतिपत्तिः, यथा—आ पाटलिपुत्रादृष्टो देव इति, एवं च 'ध्वसोरेद्धौ' इत्यस्यायमर्थो भवति—अस्तेहौ एकारः, स चेत आरभ्य यदा भात्तत्रासिद्धवदिति, ततश्च पूर्वत्र घित्वे नासिद्धवत्स्यात् ; स्वतन्त्रे तु विधौ अत्रैव प्रदेशे आङ्गर्थं प्रतिपादयन् अत एवारभ्य यदा भात्तदसिद्धवद्भवत्यत्रैव कर्त्तव्य इति 'शनान्नलोपः' इत्यारभ्य 'ऋत्त्वयास्तव्य' इत्येवमन्तानां सर्वेषामेवान्योऽन्यस्मिन्नसिद्धत्वमापादयति ? उच्यते; द्वौ पक्षौ—शब्दाधिकारश्चार्थाधिकारश्च; ततश्च शब्दाधिकारे स्यादेष दोषः, अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आङ्गर्थं प्रतिपादयन् पूर्ववत्प्रतिपादयति, स च प्रतिपादितार्थादुत्तरत्रोपतिष्ठते,

असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थम्, आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च ।
एधि, शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्ज्ञल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति,
असिद्धत्वाद्भवति । आगहि, जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च 'अतो
हेः' इति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति ।

पदमञ्जरी

उपस्थितश्च तत्रतत्रोपस्थितेनात्रग्रहणेन विशेष्यत इति सर्वमिष्टं सिद्धम् ।
तदनेन सूत्रेणायमर्थः सम्पादितः—'श्नान्नलोपः' इत्यादिभ्यापादपरिसमाप्तेर्यानि
सूत्राणि तान्यन्योऽन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवन्ति, तानि चेतुस्त्यनिमित्तानीति । तदे-
तत्सर्वं वृत्तौ यथास्थानं योज्यम् । तदाश्रयमेव भवतीत्यत्रासिद्धवदिति वक्ष्य-
माणमपक्रष्टव्यम् । विभिन्नाश्रयम्=व्याश्रयम्, विभिन्ननिमित्तमित्यर्थः ।

असिद्धवचनमित्यादि । उत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्यत इत्युत्सर्गः=स्थानी,
स लक्षणं निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणम्, तस्य भावः=प्रवृत्तिर्यथा स्यात् ।
एतच्च शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाल्लभ्यत इत्युक्तम् । आगहीति । 'बहुलं छन्दसि'
इति शपो लुक्, 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । जहीति ।
'हन्तेर्जः' ।

न्यासः

किमर्थं पुनरसिद्धवद्भवतीत्यत आह—असिद्धवचनमित्यादि । उत्सर्गशब्देन स्थान्य-
त्रोपदिश्यते, उत्सृज्यत आदेशेन निवर्त्यत इति कृत्वा । उत्सर्गसाधर्म्यादुत्सर्गः ।
यथा ह्युत्सर्गस्य सामान्येन प्रवृत्तस्य सतः कुतश्चिद्विशेषान्निवृत्तिर्भवति, एवं स्थानि-
नोऽप्यादेशात् । उत्सर्गो लक्षणम्=निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणम्, आदेशो लक्षणं
निमित्तं यस्य तदादेशलक्षणम्, तयोर्यथाक्रमं भावप्रतिषेधौ यथा स्याताम्—इत्येवमर्थ-
मसिद्धवचनम् । एधि, शाधीति । उत्सर्गलक्षणभावस्योदाहरणम् । 'अस भुवि', 'शास
अनुशिष्टौ', लोट्, सिप्, 'सेह्यपिच्च' इति हिरादेशः, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'शनसोर-
लोपः' इत्यकारलोपः । परत्वान्नित्यत्वान्च धिभावात् पूर्वम् 'ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च'
इत्येत्त्वम् । शासेरपि नित्यत्वात् 'शा हौ' इति शादेशः पूर्वं धिभावात् तयोरेत्त्वशा-
भावयोः 'हुश्लभ्यो हेर्धिः' इति श्लान्तलक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, निमित्ताभावात् ।
असिद्धत्वाद्भवति । आगहि, जहं ति । आदेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणम् । आगहीति—
गमेराङ्पूर्वालोट्, सिप्, तस्य हिरादेशः, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'अनुदात्तो-
पदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । जहीति—हन्तेर्लोङादि पूर्ववत्, अदादित्वाच्छपो
लुक्, 'हन्तेर्जः' इति जभावः । अत्रेदानीमनुनासिकलोपजादेशयोरुत्तरकालम् 'अतो
हेः' इति हेलोपः प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति ।

आ भादिति किम् ? अभाजि । रागः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ कर्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति ।

अत्रग्रहणं किम् ? पपुषः पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य । वसुसम्प्रसारणमाल्लोपे यणादेशे उवडादेशे च कर्तव्ये नासिद्धं भवति । आल्लोपादोनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणमिति

पदमञ्जरी

अभाजीति । 'भञ्जेश्च चिणि' इत्यनुनासिकलोपः । राग इति । 'रञ्जेश्च' 'धञि च भावकरणयोः' इत्यनुनासिकलोपः ।

अत्रग्रहणं किमिति । यद्यपि समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति पूर्वमेवात्र ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्, तथापि समानाश्रयत्वप्रतिपत्तेः किं फलमिति प्रश्नावसरोऽस्त्येव । पपुष इति । 'पा पाने', 'आतो लोप इटि च' । चिच्युष इति । 'चिच् चयने', 'एरनेकाचः' इति यणादेशः । लुलुविष इति । 'लूच् छेदने' । कथं पुनरत्र व्याश्रयत्वम् ? इत्याह—आलोपादीनि हीति । नन्वेवमपि नैवात्रालोपादीनि सिध्यन्ति, अन्तरङ्गाणि हि तानि, तदन्तर्भूतसम्प्रसारणापेक्षत्वात्; बहिरङ्गं सम्प्रसारणम्, बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षत्वात्, ततः किम् ? 'असिद्धं बहि-

न्यासः

अभाजीति । 'भन्जो आमर्हने', लुङ्, कर्मण्यात्मनेपदम्, 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेशिण्, 'चिणो लुक्' इति तकारलोपः, 'भञ्जेश्च चिणि' इत्यनुनासिकलोपः । तस्य समानाश्रयस्यापि वृद्धावनामाच्छास्त्रीयायां कर्तव्यायामा भादिति वचनादसिद्धत्वं न भवति । राग इति । रञ्जेश्च, 'धञि च भावकरणयोः' इत्यनुनासिकलोपः । तस्यापि समानाश्रयायामपि साप्तमिक्यां वृद्धौ कर्तव्यायामा भादिति वचनाद् असिद्धत्वं न भवति । पपुषः, चिच्युषः, लुलुवुष इति । पातेश्चिनोतेर्लुनातेश्च लिटः कसुः, द्विर्वचनम्, 'वसोः सम्प्रसारणम्' तस्य व्याश्रयत्वाद् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणादेशे 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवडादेशे च कर्तव्येऽसिद्धवत्त्वं न भवति । ननु च 'उस्यपदान्तात्' इत्यनेनैव पररूपेण सर्वं सिद्धम् ? नैतदस्ति; प्रतिपदोक्तस्य ह्युच्चादस्य तत्र ग्रहणम्, लाक्षणिकश्चात्रोस् ।

कथं पुनरत्र व्याश्रयत्वमित्याह—आलोपादीनि हीत्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थे । इति करणस्तस्मादर्थे । नन्वेवमपि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति अन्तरङ्गेवाल्लोपादिषु बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाद् आलोपादयो न प्राप्नुवन्त्येव । अत्र हि विभक्तेः, पूर्वा वस्वन्तो भागः, तदाश्रया लोपादय इति, सम्प्रसारणं तु विभक्त्याश्रयम्, प्रकृत्या-

समानाश्रयत्वं नास्ति । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति ? एतदप्यत्र न भवति, किं कारणम् ? एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया, तस्यां प्रवर्तमानायां वसुसम्प्रसारणादीनामाभाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वाद्-
न्तरङ्गबहिरङ्गयोः युगपत्समुपस्थानं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते ।

❧ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ❧ । वुग् उव-

पदमञ्जरी

रङ्गमन्तरङ्गे'; तत्राह-असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, इत्यादि । एतदिति वचनापेक्षं नपुंसकत्वम् । किमिति न प्रवर्तते ? अत आह-एषा हीति । आ भाच्छास्त्रीयेति । 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितत्वात् । ततः किम् ? इत्याह-तस्यामिति । अन्तरङ्ग-
बहिरङ्गयोर्युगपत्सन्निधानं नास्तीति परिभाषया सह यौगपद्यमेष्टव्यम् । परि-
भाषासन्निधावन्तरङ्गबहिरङ्गयोरवस्थानाभावादित्यर्थः । वसुसम्प्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वमप्यस्ति । एतच्च 'नाजानन्तर्ये' इत्यनाश्रित्योक्तम् । आल्लोपादयो हि अचोरानन्तर्यमाश्रित्य प्राप्नुवन्ति ।

वुग्युटाविति । तत्र युटा तावत्सिद्धत्वं न वक्तव्यम्, युद्धिधानसामर्थ्यात् यण् न भविष्यति । तत्र यकारद्वयश्रवणार्थं युद्धिधानम्; 'यणो मयो द्वे भवतः' इति द्विर्वचनविधानात् । 'हलो यमां यमि लोपः' इति पक्षे लोपविधानाच्च पक्षे यकारद्वयश्रवणस्य सिद्धत्वात् । वुकोऽपि सिद्धत्वं न वक्तव्यम्, कथम् ? नाप्राप्ते उवङ्यारभ्यमाणो वुक् तस्यापवादो भविष्यति । ननु च बाधकप्रवृत्ति-

न्यासः

श्रयश्चान्तरङ्गम्, प्रत्ययाश्रयं च बहिरङ्गमित्याह-असिद्धं बहिरङ्गमित्यादि । एतदपीति । एतदपीति वचनापेक्षया नपुंसकेन निर्देशः । एषा हीत्यादिना परिभाषाया अप्रवृत्तौ-
कारणमाह । यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदुपस्थानं तत्रैषा परिभाषा प्रवर्तते, अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धतामापादयितुम् । इयञ्च परिभाषा 'वाह ऊठ्' इत्यत्राभाच्छास्त्रे ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया । अतोऽस्यां कर्त्तव्यायाम् 'असिद्धवदत्रा मात्' इति 'वसोः सम्प्रसारण'स्याल्लोपादीनाञ्चासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदुपस्थानं नास्तीति न प्रवर्तते । तदप्रवृत्तौ नास्ति बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वम् । तेन भवन्त्येवाल्लोपादयः ।

वुग्युटावित्यादि । वुग्युडित्येतौ यथाक्रममुवङ्गि यणि च कर्त्तव्ये सिद्धौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्-इह वतिग्रहणं न कर्त्तव्यम्, विनापि तेनातिदेशः सिद्ध एव, यथा-'षत्वतुकोरसिद्धः', 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति च । तत् क्रियते क्वचित् स्वाश्रयमपि सिद्धं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन वुग्युटावुवङ्यणोः

काशि० ५ : १४

डादेशे-बभूव, बभूवतुः, बभूवुः । युट् यणादेशे-उपदिदीये, उपदि-
दीयाते, उपदिदीयिरे ।

पदमञ्जरी

वेलायां यद्विरुध्यते तद्वाधकेन निवर्त्तितं न प्रयत्तते, उग्रङ्निरवकाशे वुकि
प्रवर्त्तमानेऽसिद्धत्वात्स्वमात्मानमदर्शयन्नशक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्या-
सिद्धत्वात्स्यादेव ? एवं तर्हि वुग्न करिष्यते, 'भुवो लुङ्लिटोरुपधायाः'
इति सूत्रमस्तु, तत्र च 'ओः सुपि' इत्यतः ओरित्यनुवर्त्तिष्यते, तेन भुवोऽङ्गस्यो-
पधाया उकारस्य ऊद्भवतीत्याश्रयणे उवङ्ङि कृत उकारो भविष्यति । यद्येवम्,
बभूव, बभूविथेति गुणवृद्धयोरवावोश्च कृतयोरुवर्ण उपधा न भवतीत्युत्वं न
स्यात् ? तत्रापि 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति पितोऽपि लिटः कित्वाद् गुणवृद्धयो-
रभावे उवङ्ङि ऊद्भविष्यति । यद्येवम्, 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति सूत्रं कर्त्तव्यं
स्यात्, वुकि पुनः क्रियमाणे इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वादिति
न्यायात्तन्न कर्त्तव्यं भवति; अत्रश्यं च वुको नित्यत्वमाश्रित्य बभूवेति साध-
यितव्यम्; अन्यथा 'अचो ङिति' इत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादनिगलक्षणा वृद्धिः
स्यादेव ? एवं तर्हि नार्थो वुका, नापि कित्त्वेन, 'ओः सुपि' इत्यत्रावर्णमपि
प्रश्लिष्यते, अकारोकारयोरादुगुणे कृते 'ङसिङ्सोश्च' इति पूर्वैकादेशेन निर्दे-
शात् । तेन बभूविथेति गुणवृद्धयोरवावोश्च कृतयोरुवर्णस्याप्युपधाया ऊद्भविष्यति;
बभूवतुरित्यादावुवङ्ङि कृते उवर्णस्यापि । यद्येवम्, 'ओः सुपि' इत्यवर्णस्यापि
निर्देशात्कीलालपः पश्येत्यादावपि यण स्यात् ? परत्वाद् 'आतो धातोः' इति
लोपो बाधको भविष्यति, लोपस्यावकाशः-संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः, अकार-
प्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाशः-बभूव, बभूविथ; कीलालपः पश्येत्यत्रोभयप्रसङ्गे पर-
त्वादाकारलोपः, विप्रतिषेधे ह्यसिद्धत्वं नास्तीति ज्ञापयिष्यते । एवमपि कीला-
लपौ सर्वनामस्थाने भसंज्ञाया अभावादाकारलोपासङ्गाद्यण स्यात् ? एवं
तर्हि 'ओः सुपि' इत्यत्र 'अचि श्नुधातु' इत्यतः 'खोः' इत्यनुवर्त्तिष्यते, ततश्चा-
कारोकारसमुदायनिर्देशेऽपि 'खोः' इत्यनेन विशेषणसामर्थ्यादुकारस्यैव यण
भविष्यति, न त्ववर्णस्येति सामर्थ्यादवर्णग्रहणमुत्तरार्थमेव सम्पद्यते । तदेवं
सत्यप्यस्मिन्योगे वुग्युटोः सिद्धत्वं न वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् ।

न्यासः

सिद्धौ भविष्यतः । बभूव इति । 'भवतेरः' इत्यंभ्यासस्यात्वम्, 'भुवो वुग् लुङ्लिटोः'
इति वुक् । तत्र यद्यसिद्धं स्याद् 'अचिश्नुधातु' इत्यादिना उवङ्ङि स्यात्, तस्य
सिद्धत्वान्न भवति । उपदिदीय इति । 'दोङ् क्षये', लिट्, तस्य 'लिटस्तद्धयोः' इत्या-
दिनेश, 'दीङो युङचि ङिति' इति युट् । तस्यापि यद्यसिद्धत्वं स्याद् 'एरनेकाचोऽ-
ङ्योगपूर्वस्य' इति यणादेशः स्यात् । सिद्धत्वान्न भवति ।

पदमञ्जरी .

ये त्वाहुः—‘भुवो वुग्लुङ्लिटोः’ इत्यत्र ‘ओः’ इत्यनुवर्तनीयम्, उवर्णान्तस्य भुवो वुग्यथा स्यात्—बोभाव, बोभविथेति यङ्लुकि पिति लिटि ‘इन्धि-भवतिभ्यां च’ इत्यत्र शितपा निदेशादसति कित्त्वे गुणवृद्धयोः कृतयोरनुवर्णान्तस्य मा भूदित्येवमर्थम् । एवं च बभूव, बभूविथत्यत्रापि गुणवृद्धयोः कृतयोः वुकोऽप्रसङ्गादनित्यत्वात् ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इति कित्त्वमात्रम्भणीयम् । तत्र च छिदित्यधिकारात्कित्त्वञ्चित्त्वयोरुभयोरपि विधानाद् बभूवेत्यनिरूपक्षणापि वृद्धिर्न भवति । एष एव च कित्त्वे शितपा निर्देशं वुकि च तदभावं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिप्राय इति तेषां वुकः सिद्धत्वं वक्तव्यमेव । न च वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वुकः सिद्धत्वं लभ्यते, सत्यसति वा वतावतिदेशे-ष्वातिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवर्तनात्सिद्धत्वासिद्धत्वयोस्तु विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वप्रापणम् ? कथं वा विषयविभागो लभ्येत ? स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशार्थं सत् स्वाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं वर्ण्यते ? एवं तर्हि ‘शनसोरल्लोपः’ इति तपरकरणात्लिङ्गात् क्वचित्सिद्धत्वमनुमीयते, तद्धि आस्तामित्यादावाटो मा भूदिति । यदि चेदमसिद्धत्वं नित्यं स्यात्, आटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यतीति किं तपरकरणेन ! वत्करणं तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमेव । तथा च ‘षत्तुकोरसिद्धः’, ‘गोतो णिद्’ इत्यादौ वतिमन्तरेणापि परत्र परशब्दप्रयोगादेवातिदेश आश्रितः, तत्रापि चाविरुद्धं स्वाश्रयं भवत्येव ।

अत्राङ् मर्यादायां यदि स्याद्, भाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात् । न चाभादप्रहणं विषयार्थम्, असिद्धवद्भवतस्तु परिज्ञानमधिकारादेवेत्युक्तम् । अतो मर्यादार्थेऽप्याङि भाधिकारेऽप्यस्योपस्थानं न विहन्यते । तस्मादेवं वक्तव्यम्—भाधिकारीये कर्तव्ये भाधिकारीयस्य पूर्वस्यैव प्रकरणस्याप्यसिद्धत्वं नोक्तं स्यादिति ? सत्यम्; अयमेव दोषः—तत्र सूर्येणैकदिगिति अणि कृते यस्येति-लोपः, ङीप्, पुनरणो यस्येति लोपः, अत्रेदानीम् ‘सूर्येतिष्य’ इति यलोप इष्यते—सौरी बलाकेति, स न प्राप्नोति; भ्रमधिकारीये यलोपे यस्येति लोप-स्यासिद्धत्वाभावाद्यकारस्यानुपधात्वात् । स्थानिवद्भावश्च यलोपविधिं प्रति .

न्यासः .

आ मादित्याङ् मर्यादायां वा स्याद् ? अभिविधौ वा ? तत्र यद्याद्यः पञ्च आश्री-येत, भाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात् । ततश्च ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्यस्याः परि-भाषाया अनाभाच्छास्त्रीयत्वाद् अस्यां प्रवर्तमानायां वसोः सम्प्रसारणस्याल्लोपादीनां चासिद्धत्वं न स्यात् । एवमपि वसोः सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गाणाञ्चाल्लोपादीनां युगपदुपस्थाने सति तस्या परिभाषया प्रवर्तमानया वसोः सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वे हस्या-

आ भादित्ययमभिविधावाङ् । तेन भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्भवति ॥

पदमञ्जरी

निषिद्धः, तमिमं मर्यादापक्षे दोषं दृष्ट्वाऽऽह—आ भादित्ययमभिविधावाङ्गिति । भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्भवतीति । भाधिकारेऽपि तदवस्थितम्, तत्रापि कर्त्तव्ये तत्र-
त्यमन्यच्चासिद्धवद्भवतीत्यर्थः । एवं व्याख्याता वृत्तिः ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? इह पादोऽस्यास्तीति 'अत इनिठनौ',
प्रादिकः; उदकं वहतीत्यण् 'संज्ञायामुदभावः, उदवाहस्यापत्यम् 'अत इन्' औद-
वाहिः; सारणवारणशब्दाभ्यां ल्युङन्ताभ्यामत इन्, सारणिः, वारणिः; शातन-
पातनशब्दाभ्यां टित्त्वान्डीप्, शातनी, पातनी; संसेध्वंसेर्ष्यन्ताद्यकि संस्यते,
ध्वंस्यते, अत्र यस्येतिलोपे णिलोपे च कृते पद्भावः, ऊठ्, 'नस्तद्धिते', 'अल्लोपो-
ऽनः', 'अनिदिताम्' इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति, लोपस्यासिद्धत्वान्न भवन्ति ? तन्न,
'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । 'शा हौ' इत्यत्र 'शास्
हौ' इति पदच्छेदः, शासः शासित्ययमादेशो भवति, किमर्थमिदम् ? इत्वबाध-
नार्थम् ; ततः 'हुङ्लभ्यः' इति धित्वम्, 'धि च' इति सलोपः, शाधीति सिद्धम्,
धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, चकाधीत्येव भवितव्यमिति निर्णेष्यते ।
'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्यत्रापि 'श्नसोरल्लोपः' इत्यतो विषयार्थमल्लोप
इत्यनुवृत्तेरल्लोपविषयत्वं भवदकारस्यैव भविष्यति, ततः पूर्ववद् ह्रस्वसलोपयोरे-
धीति सिद्धम् । इह च कुरु इति कृ+उहि इति स्थिते हिलुक्च प्राप्नोति गुणश्च,
परत्वाद् गुणे कृते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वं च प्राप्नोति हिलुक्च, नित्यत्वा-
द्धिलुकि कृतेऽपि सार्वधातुकग्रहणसामर्थ्यादभूतपूर्वेऽपि तस्मिन्नुत्वं सिद्धम् ।
'लुङ्लङ्लुङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेः, द्विलकारकनिर्देशाश्रयणाद्वा
लुङादिषु लावस्थायामेवाडाटौ भवत इति अकारि, ऐक्षीत्यत्र 'चिणो लुक्' इति
नित्ये लुकि कृतेऽडाटौ सिद्धौ । एवं चासन्नित्यत्रापि प्रागेव श्नसोरल्लोपादाटि
कृते तपरकरणाल्लोपाभावः । एवं चायन्नित्यत्रापि 'इणो यण्' इति यणादेशा-
त्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टम् । यद्येवम्, ऐज्यत, औप्यतेति लङो लावस्थायां यजि-
वप्योरनजादित्वादटि सति 'आटश्च' इति वृद्धिर्न स्यात् ? अत्र परिहारम्
'आडजादीनाम्' इत्यत्र वक्ष्यामः । 'अतो हेः' इत्यत्र च 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यतः
प्रत्ययग्रहणापकर्षणाज्जहीत्यत्र हन्तेर्जभावे लुग्न भविष्यति । 'अतो लोपः' इत्यत्र
च 'अनुदात्तोपदेश' इत्यत उपदेशग्रहणानुवृत्तेः 'उपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपः'
इति गतः, गतवानित्यत्रानुनासिकलोपे कृते सम्प्रत्यकारान्तत्वेऽपि तदभावः ।

न्यासः

दितेऽन्तरङ्गत्वादल्लोपादयः पपुषः, चिच्युषः, लुलुवष इत्यत्र न स्युः ? इतीमं मर्यादापक्षे
दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं प्रक्षमाश्रित्याह—आ भादित्ययमभिविधावाङ्गिति । गतार्थश्च ॥

पदमञ्जरी

इहापि तर्हि न स्यात्—‘धिन्विक्कृण्वयोर च’, धिनुतः ? नोपदेशग्रहणेना-
ङ्गमभिसम्बध्यते—यदङ्गमुपदेशकालेऽकारान्तमिति, अपि तु आर्द्धधातुकमभि-
सम्बध्यते—आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति । एतदुक्तं भवति—यदार्द्धधातुक-
मुत्पन्नं न मुहूर्त्तमात्रमप्यनकारान्तात्परं तत्र तदन्तस्य लोप इति; धिनुत
इत्यत्र चोप्रत्ययसन्नियोगेनाकारविधानादुप्रत्यय उत्पन्नो न कदाचिदपि
अनतः पर इति ।

इह च मघमस्यास्तीति ‘छन्दसीवनिपौ च’ इति वनिबन्ताच्छस्, ‘श्वयुव-
मघोनाम्’ इति सम्प्रसारणम्, मघ + उन् + अस् इति स्थिते सम्प्रसारणमाश्रित्य
यस्येति लोपः प्राप्तस्तस्यासिद्धत्वान्न भवति ? नात्रासिद्धत्वं लभ्यते, व्याश्रय-
त्वात्—शसि सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणे यस्येति लोपः । तस्मान्मघवच्छब्दो
व्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, ततश्च तद्धिताभावादेव लोपाभावः ।

इह च कंस्विद् गर्भं प्रथमं दघ्न आप इति ? दधातेर्लिटि धा+इरे इति स्थिते
नित्यत्वात् ‘इरयोरे’ इति छान्दसोः रेभावः, लिट्, छन्दसि सार्वधातुकमपीति
शप्, शपः श्लुः, द्विर्वचनम्, ‘ई हल्यघोः’ इति प्रतिषेधात् ‘श्नाभ्यस्तोरातः’ इति
सिद्धो लोपः, घुव्यतिरिक्तेषु माप्रभृतिषु छान्दसत्वाद्यथादर्शनं भविष्यति ।

इह तर्हि कुर्वः, कुर्मः, कुर्यादिति, कृउ + वस्, कृउ + मस्, कृउ + यात् इति
स्थिते ‘नित्यं करोतेः’, ‘ये च’ इति लोपश्च प्राप्नोति करोतेर्गुणश्च, तत्रोभयो-
नित्ययोः परत्वाद् गुणे कृते ‘अत उत्सार्वधातुके’ इत्युत्वं बाधित्वा नित्यत्वादु-
कारलोपे कृते सार्वधातुकपर उप्रत्यये विधीयमानमुत्वं न स्यात्, न च सार्व-
धातुक एव परतः शक्यमुत्वं विधातुम्, तथा हि सति कुरुत इत्यादौ विकरण-
व्यवायेऽपि न स्यात्, क तर्हि स्यात् ? यत्र विकरणस्य लोपः—कुर्यात्, कुर्म
इत्यादौ ? यद्यप्यत्रापि स्थानिवद्भावाद् व्यवधानं तथापि वचनादीदृशं व्यवधान-
माश्रीयते, तस्माद्भवतीदं प्रयोजनम् ? न प्रयोजनम् ; सत्यप्युकारलोपे तस्य
स्थानिवद्भावात्प्रत्ययलक्षणेन वा ‘अत उत्’ इत्यत्र स्वर्य इत्यनुवृत्तेर्वा उत्वं
भविष्यति ।

इह तर्हि करिष्यते इति चिण्वदिटोऽसिद्धत्वाणिलोपो भवति, अन्यथा
अनिटीति प्रतिषेधः स्यात् ? तत्रं चिण्वदिट् चेति चकारः समुच्चये—इट् च
यच्चान्यत्प्राप्नोति, किं चान्यत्प्राप्नोति ? णिलोपः, अवश्यं चकारेणैव णिलोपः
समुच्चेतव्यः, अन्यथा चिण्वदिटोऽसिद्धत्वेऽपि वलादिलक्षणेनेटां सेड्बुद्धिरेव
णिलोपशास्त्रस्यास्मिन्विषये वर्तत इति लोपो नैव स्यात्, ‘चिणो लुग्’ इत्यत्र च
‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यतः किङ्ग्रहणमनुवर्त्य तस्य ‘चिणः’ इति पञ्चम्या षष्ठ्यां

शनान्नलोपः ॥ २३ ॥

पदमञ्जरी

प्रकल्पितायां चिण उत्तरस्य क्ङितो लुग्विधीयते, तेनाकारितरामित्यादौ तरपो न भविष्यति ।

इह तर्हि शुन इति 'श्वयुवमघोनाम्' इति सम्प्रसारणे शु+अन् अस् सम्प्रसारणपूर्वत्वं बाधित्वा 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे सति विभक्तेरनुदात्त-निवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, कृतेऽस्मिन्योगे सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वात् 'न संयोगा-द्धमन्तात्' इति प्रतिषेधादल्लोपेऽसति सम्प्रसारणपूर्वत्वे सति 'एकादेश उदात्ते-नोदात्तः' इत्याद्युदात्तं पदं भवति । नात्राल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रसङ्गः; 'न गोश्वन्साववर्ण' इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः; कस्य तर्हि ? तृतीयादिस्वरस्य । स च श्वभ्याम्, श्वभिरिति हलादौ विभक्ता-वुदात्तलोपाभावे चरितार्थः ? एवं तर्हि न लक्षणप्रतिषेधं शिष्यः, किं तर्हि ? येन केनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति-शुनः पश्येति, तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ? एवं तर्हि तृतीयादिग्रहणमपि निवृत्तिष्यते, अविशेषेण विभक्तिस्वरमात्रस्य प्रतिषेधः । ज्ञापकाद्वा सिद्धम्, यदयं श्वन्-शब्दं गौरादिषु पठति, तज्ज्ञापयति-नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति ।

एवमपि विद्यते विशेषः, अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा अल्लोपे सति, बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहेरुपधालोपित्वाद् 'अन उपधालोपिनः' इति ङीपा भाव्यम्-बहुशुर्नोति, तदभावे तु बहुश्चेति भवति । गौरादिङीषो-ऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः । किञ्च-ज्ञापकात्सामान्येन वा निषेधादुद-त्तनिवृत्तिस्वराभावेऽपि कथमाद्युदात्तं पदं भवति, न हल्लोपे सत्येकादेशस्वरो-ऽस्ति, ततश्च सर्वानुदात्तं पदं स्यात्, तदेतद्भवति प्रयोजनम् ? न प्रयोजनम्; अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं भवति । न च वाणादाङ्गस्य बलीयस्त्वम्; व्याश्रयत्वात् विभक्तिरल्लोपस्य निमित्तम्, पूर्वत्वस्य तु श्वन्शब्दाकारः ।

इह तर्हि भूयानिति भूभावस्यासिद्धत्वादोर्गुणो न भवेदिति ? दीर्घोच्चा-रणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्ति दीर्घोच्चारणे प्रयोजनम्, किम् ? भूम्नेति, निपातनादप्येतसिद्धम् उत्तरपदभूम्नीति । इदं च सूर्येणैकदिक् सौरी बलाकैति ? द्वयोरकारयोर्यस्येति लोपेऽपि वचनसामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाल्लोपो भविष्यति ।

तदेवं न सन्ति प्रयोजनानि, प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं सूत्रमारब्धम् ॥

शनान्नलोपः ॥ पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम्, तेनोत्तरत्रोपधाग्रहणेन नकारो

न्यासः

शनान्नलोपः ॥ अन्यस्य श्नशब्दस्यासम्भवादसत्यपि श्नसौ मकारस्य श्रवणे साम-

इनादिति—श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते, तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति ।

शकारवतो ग्रहणं किम् ? यज्ञानाम्, यत्नानाम्—‘सुपि च’ इति परत्वात् कृतेऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावात्तलोपः स्यादेव ।

पदमञ्जरी

विशेष्यते । श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यत इति । अन्यस्य श्नस्यासम्भवात् । अन-
क्तीति । ‘अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणक्रान्तिगतिषु’, ‘भञ्जो आमर्द्दने’, ‘हिसि हिंसायाम्’ ।

शकारवतो ग्रहणं किम् ? इह मा भूत्, नन्दिता—नन्दकः । एवं वक्ष्यामि—
‘नान्नलोपोऽनिदिताम्’ इति, ततः ‘हल उपधायाः क्ङिति’ इति ‘अनिदिताम्’
इत्येव, इहापि न स्यात्—हिनस्तीति । पामादिभ्यो नः—अस्य च ग्रहणं स्यात् ?
एवं तर्हि क्ङितीति वर्त्तते, सत्सममी चैषा—क्ङिति सतीति, तेन हिनस्तीत्यत्र
तिपः पित्त्वादङित्वेऽपि श्नममेव ङितमाश्रित्य लोपो भविष्यति । इहापि
तर्हि प्राप्नोति—नन्दमान इति, चानशो ङित्त्वात् ? एवं तर्हि नशब्दमेव क्ङि-
त्वेन विशेषयिष्यामः—क्ङितो नशब्दादिति, तस्मात् ‘नान्नलोपः’ इति वक्तव्य-
मिति पृच्छति—शकारवतो ग्रहणं किमिति । यज्ञानामिति । ‘यजयाच’ इत्या-
दिना नङ्, श्चुत्वम्, तस्यासिद्धत्वान्नशब्द एवायम् । ननु यद्यपि नामि दीर्घा-
दयं लोपः परः, ‘सुपि च’ इत्येतदीर्घत्वमस्मात्परम्, तत्र कृते नादिति व्यपदे-
शाभावादेव लोपो न भविष्यति ? अत आह—सुपि चेत्यादि । स्थानिवद्भावादिति ।
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् ।

न्यासः

थ्यात् श्नेम एव ग्रहणं विज्ञायते, इत्यत आह—श्नमयमुत्सृष्टमकार इति । उत्सृष्टः=परि-
त्यक्तो मकारो यस्य स तथोक्तः । अनक्तीत्यादि । ‘अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणक्रान्तिगतिषु’,
‘भञ्जो आमर्द्दने’, ‘हिसि हिंसायाम्’, अस्येतिदत्वान्नुम्, रुधादित्वात् श्नम् ।

शकारवतो ग्रहणमेतदर्थं क्रियते—नन्दिता, नन्दक इत्यत्र मा भूदिति, एतच्चा-
प्रयोजनम्; ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्’ इत्यनया परिभाषयाऽत्र न भविष्यति ।
ज्ञापकाच्च, यदयं नन्दिनन्दनशब्दौ लुभ्नादिषु पठति, तज्ज्ञापयति—नन्देर्नकारलोपो
न भवतीति । सामान्यापेक्षञ्च ज्ञापकम्, तेन नन्दिता, नन्दक इत्यत्रापि न भविष्यति ।
तस्माद् ‘नान्नलोपः’ इत्येवं वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—शकारवतो ग्रहणं किमिति ।
यज्ञानाम्, यत्नानामिति । ‘यजयाच’ इति नङ्, तदन्तात् षष्ठीबहुवचनम्, नुट् । यदि
शकारवतो ग्रहणं न क्रियेत तदा तत्र नलोपः स्यादेव । स्यादेतत्—दीर्घे कृते
नादिति व्यपदेशाभावात् न भविष्यतीति ? अत आह—सुपि चेत्यादि । ‘सुपि च’ इत्ययं

विश्वानाम्, प्रश्नानामित्यत्र 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त-
स्यैव' इत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः किञ्चि ॥ २४ ॥

पदमञ्जरी

अथ गृह्यमाणेऽपि शकारवतो ग्रहणे विश्वानाम्, प्रश्नानामित्यत्र कस्मान्न
भवति, ननु सम्प्रति स्वरूपत्वादत्रैव प्राप्नोति ? अत आह—विश्वानामिति ।

अत्र संग्रहलोकः—

नान्नस्यायं विधेयो ननु लुबनिदितां नन्दिता चापि सिध्येद्
हिंसेनं प्राप्तिरेवं किञ्चि सति तु तथा नन्दमानो न सिध्येत् ।
किञ्चनाच्चेच्चाथ यत्नाद्बहुवचनविधौ दुष्यति स्थानिवत्त्वाद्
विश्वानां लक्षणेऽप्रतिपदवचनात्सिद्ध एवेत्यदोषः ॥

लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः । 'राल्लोपः' इति प्रकृते लोपग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

अनिदितां हल उपधायाः किञ्चि ॥ इकार इत्संज्ञको येषां ते इदितः,

न्यासः

दीर्घोऽजादेशः, तस्य नकारलोपपूर्वविधौ कर्त्तव्ये 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति
स्थानिवद्भावेन तद्रूपतामापन्ने परत्वादीर्घत्वे यदि कृतेऽपि शकारविशिष्टस्य ग्रहणं न
क्रियते तदा स्यादेवात्र नलोपः । कृताकृतप्रसङ्गित्वाच्च । दीर्घत्वं तु नकारलोपे कृते
निमित्तविहितत्वान्न प्राप्नोतीति तदनित्यम् । ननु च पूर्वविधौ स्थानिवद्भाव उक्तः,
न चायं पूर्वविधिः ? नैष दोषः; अयमपि पूर्वविधिरेव । 'पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिः'
इत्यस्यापि समासस्य तत्राश्रयणात् ।

अथ क्रियमाणेऽपि शकारवतो ग्रहणे कस्मादिह न भवति—विश्वानाम्, प्रश्ना-
मिति, भवति ह्यत्रापि शकारवान्नकारः ? इत्याह—विश्वानां प्रश्नानामित्यत्रेत्यादि ।
इह हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तो यः साक्षान्निर्दिष्टः स्नशब्दस्तस्य
ग्रहणम्, न तु लाक्षणिकस्य । विश्वानाम्, प्रश्नानामित्यत्र हि 'च्छ्वोः शृङ्गुनासिके
च' इति शकारे कृते स्नशब्दः सम्पद्यते, स च लाक्षणिकः । तस्मात् ततः परस्य लोपो
न भवति । 'राल्लोपः' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन लोपग्रहणानुवृत्तौ सत्यां सिद्धायां
यत् पुनर्लोपग्रहणं क्रियते तद् योगविभागार्थम् । 'श्नान्न' इत्येको योगः, अत्र च नेत्य-
विभाक्तकोऽयं निर्देशः, लोपग्रहणादनुवर्त्तते, तेनायमर्थो भवति—श्नादुत्तरस्य नकार-
स्य लोपो भवतीति; ततः 'लोपः' इति द्वितीयो योगः, ततः श्नान्नेत्यतो नेत्यनुवर्त्तते—
इष्टे विषये नकारलोपो यथा स्यादिति । तेन लङ्गिकम्पिप्रभृतीनामुपतापशरीरविकारा-
दिषु नलोपः सिद्धो भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः किञ्चि ॥ इद् इद् येषां त इदितः, न इदितोऽनिदित

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति
किङ्कति प्रत्यये परतः । स्रस्तः, ध्वस्तः । स्रस्यते, ध्वस्यते । सनीस्र-
स्यते, दनीध्वस्यते ।

अनिदितामिति किम् ? नन्द्यते, नानन्द्यते । हल इति किम् ?
नीयते, नेनीयते । उपधाया इति किम् ? नह्यते, नानह्यते । किङ्क-
तीति किम् ? स्रंसिता, ध्वंसिता ।

❧ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुप-
संख्यानं कर्त्तव्यम् ❧ । विलगितः । विकल्पितः । उपतापशरीरविकार-
योरिति किम् ? विलङ्गितः । विकम्पितः ।

पदमञ्जरी

ततोऽन्येऽनिदितः, तेषां विशेषणम्—‘हलः’ इति । व्यत्ययेन त्वेकवचनम् । सनी-
स्रस्यत इति । ‘नीग्वञ्चु’ इत्यादिनाऽभ्यासस्य नीगागमः । नानन्द्यत इति ।
‘दुणदि समृद्धौ’, यङ्, ‘दीर्घोऽङ्कितः’ । नह्यत इति । कित्परस्वेन नकारो विशे-
ष्यते । येन नाव्यवधानमित्येकेन व्यवधानमाश्रीयते—इत्येतत्तु दुर्ज्ञानमिति भावः ।

लङ्गिकम्प्योरिति । इदित्वाद्वचनम् । कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापः, न रोगः; शरीर-
विकार इत्येव सिद्धत्वात् । शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते, न स्वाभाविकः स्थौ-
ल्यादिः । विलगितः, विकल्पित इति । ‘गत्यर्थार्कर्मक’ इत्यादिना कर्त्तरि क्तः ।

न्यासः

इति षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने सुव्यत्ययेनेकवचनम्, तच्चानिदितां विशेषणम्, विशेष-
णेन च तदन्तविधिर्भवतीत्यत आह—हलन्तानामित्यादि । उपधाया नकारस्येति ।
उपधाया इत्येतन्नकारस्य विशेषणम् । स्रस्तः, ध्वस्त इति । ‘स्रन्तु ध्वन्तु अधःपतने’,
निष्ठा । स्रस्यते, ध्वस्यत इति । भावे कर्मणि वा लकारः । सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यत
इति । यङन्ते एते । ‘नीग्वञ्चु’ इत्यादिनाऽभ्यासस्य नीगागमः ।

नन्द्यत इति । ‘दुणदि समृद्धौ’ । नानन्द्यत इति । यङन्तम् । ‘दीर्घोऽङ्कितः’
इत्यभ्यासस्य दीर्घः । नेनीयत इति । नयतेः ‘गुणो यङ्लुकोः’ इति गुणोऽभ्यासस्य ।
नह्यत इति । णह वन्धने ।

लङ्गिकम्प्योरित्यादि । लङ्गिकम्प्योरिदित्वान्नलोपो न प्राप्नोति, अतस्तयोरुपताप-
शरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उपसंख्यानम्=प्रतिपादनम् । उत्तरत्राप्युपसंख्यान-
शब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनं तु कृतमेव । उपतापः=व्याधिः । शरीरविकारः=
शरीरस्यान्यथात्वम् । स पुनरिहोपतापादन्यो गृह्यते, अन्यथा ‘उपताप’ इत्येवं सिद्धे
शरीरविकारग्रहणमनर्थकं स्यात् । विलगित इति । ‘अगि वगि लगि गत्यर्थाः’ । उप-

❧ रञ्जेणौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्तव्यम् ❧ । रजयति मृगान् ।
‘जनोजृष्णनसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ इति मित्त्वादुपधाह्रस्वत्वम् । मृगरमण
इति किम् ? रञ्जयति वस्त्राणि ।

❧ धिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ❧ । रागो । ‘त्यजरज-
भज’ इति निपातनाद्वा सिद्धम् ।

❧ रजक-रजन-रजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम् ❧ । रजकः । रज-
नम् । रजः ॥

दशसज्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

पदमञ्जरी

मित्त्वादुपधाह्रस्वत्वमिति । एतदेव मित्त्ववचनं ज्ञापकम्—रञ्जेरक्ङित्य-
प्युपधालोपो भवतीति ।

रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति । कित्त्वात्सिद्धम् । कित एते औणादिकाः
प्रत्ययाः, ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः’—रजकः । पुंयोगान्डीष्—रजकी । अपुंयोगे तु
नैव डीषा भवितव्यम् । रञ्जेः क्युन्—रजनः । स च बाहुलकाद्वित्, रजनी ।
‘श्रृरञ्जिभ्यां किञ्च’ इत्यसुन्, शिरः, रजः ॥

न्यासः

तापे विलङ्घित इत्येव प्रयोगो मम भूदित्येवमर्थं लङ्गेल्लोपो विधीयते, न तु रूपसिद्धय-
र्थम्; ‘लगे सङ्गे’ इत्यस्य प्रकृत्यन्तरस्य तस्य सिद्धत्वात् ।

रञ्जेणौवित्यादि । अक्ङित्यर्थं वचनम् । मृगरमणम्=मृगक्रीडा । रजयति मृगा-
निति । रममाणान् मृगान् प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः ।

रजनरजकरजःसूपसंख्यानमिति । अत्र भूयः प्रतिपादनं क्रियते—‘घञि च
भावकरणयोः’ इत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन रजकादिषु प्रतिपाद्येषु रञ्जेः
ष्वुन्नादिप्रत्यये परतो नलोपो भवति । रजक इति । ‘शिल्पिनि ष्वुन्’ । रजनमिति ।
ल्युट् । रज इति ‘सर्वधातुभ्योऽसुन्’ इत्यसुन् ।

धिनुणि चेत्यादि । रागीति । सम्प्रचान्वादिसूत्रेण धिनुण्, ‘चजोः कु षिण्यतोः’
इति कृत्वम् । ‘त्यजरजमज’ इति निपातनात् सिद्धमिति । यतोऽयमक्ङिति निमित्ते
सम्प्रचादिसूत्रे रञ्जेरनुनासिकलोपं कृत्वा निर्देशं करोति, तज्ज्ञापयति—धिनुण्यपि नलोपो
भवतीति । ननु च ‘रञ्जेश्च’ इति लक्षणेनैव शपि नलोपोऽभिनिर्वृत्तः ? नतदस्ति;
यथैव ‘इन्धिभवतिभ्याञ्च’ इत्यागन्तुकेनेकारेणैर्धेर्निर्देशः, तथेहाप्यागन्तुकेनाकारेण, न
तु शपा । न हि ‘इन्धिभवतिभ्याञ्च’ इत्यत्रेका निर्देशः; अन्यथा हि ‘अनिदिताम्’
इत्यनुनासिकलोपः स्यात् ॥

दंश, सञ्ज, ष्वञ्ज—इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति, रजतः, रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे—आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे—रज्यते—ऽनेनेति रागः ।

भावकरणयोरिति किम् ? रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवेऽभिधेये 'स्यदः' इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धच-
पदमञ्जरी

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ परिष्वजत इति । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे', अनुदात्तेत्, 'उप-सर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् ॥

रञ्जेश्च ॥ पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र रञ्जरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, दंशप्रभृतीनां मा भूत् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ राग इति । 'हलश्च' इति करणाधिकरणयोर्घञ्, 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् ॥

स्यदो जवे ॥ जवः=वेगः ।

न्यासः

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ 'दन्श दंशने', ष्वन्ज परिष्वङ्गे । परिष्वजते इति । 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना षत्वम् ॥

रञ्जेश्च ॥ अथ पृथग्योगकरणं किमर्थम्, न पूर्वयोग एव रञ्जेर्ग्रहणं क्रियते ? इत्याह—पृथग्योगकरणमित्यादि । उत्तरसूत्रे रञ्जरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, दंशप्रभृतीनां मा भूदिति ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ रज्यतेऽनेनेति राग इति । 'हलश्च' इति घञ् । एवं रङ्ग इत्यत्रापि ॥

स्यदो जवे ॥ जवः=वेगः, गतिविशेषः । वृद्धचभावश्चेति । 'अत उपधायाः' इति । नलोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः प्राप्नोति, अतस्तदभावो निपात्यते । ननु च 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यनेनैव वृद्धिप्रतिषेधः सिद्धः, तत् किमर्थं वृद्धचभावो

भावश्च । इक्प्रकरणात् 'न धातुलोपः' इति प्रतिषेधो नास्ति—
गोस्यदः, अश्वस्यदः ।

जव इति किम् ? तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैघोन्नप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २६ ॥

अवोद, एध, ओद्, प्रश्रथ, हिमश्रथ—इत्येते निपात्यन्ते ।

अवोद इति, उन्देरवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते ।

एध इति, इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते 'न धातुलोप
आर्धधातुके' इति हि प्रतिषेधः स्यात् ।

ओद् इति, उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते ।

प्रश्रथ इति, प्रपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्धचभावश्च निपात्यते ।

हिमश्रथ इति, हिंमपूर्वस्य श्रन्थेर्घञ्येव निपातनम् ।

पदमञ्जरी

गोस्यद इति । गोर्गतिविषयो वेग इत्यर्थः । तैलस्यन्द इति । तैलस्य
स्त्रवणमित्यर्थः ॥

अवोदैघोन्नप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ 'उन्दी क्लेदने', 'इन्धी दीप्तौ', 'श्रन्थ मोचन-
हर्षयोः' ॥

न्यासः

निपात्यते ? इत्याह—इक्प्रकरणादित्यादि । तत्र 'इको गुणवृद्धी' इत्यत इगिति प्रकृत-
मनुवर्त्तते, तेनेग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः, न चेयमिग्लक्षणा वृद्धिः, किन्तूपधा-
लक्षणा । न चेयमुपधालक्षणा वृद्धिरिग्लक्षणा भवति, निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । तेन नास्त्यत्र
तस्याः प्रतिषेधः । गोस्यद इति । भावे घञ् । गवां स्यद इति गोस्यदः, 'कृद्योगा षष्ठी
समस्यते' इति समासः । तैलस्यन्द इति ॥ तैलस्य स्त्रवणमित्यर्थः । 'स्यन्दू स्त्रवणे' ॥

अवोदैघोन्नप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ अवोद इति । उपसर्गण सह 'आद् गुणः' । 'न
धातुलोपः' इत्यादिना प्रतिषेधो न भवति; अनिग्लक्षणत्वाद् गुणस्य ।

गुणश्च निपात्यत इति । ननु च 'पुगन्तलघूपधस्य' इत्येवं गुणः सिद्धः, तत् किमर्थं
निपात्यते ? इत्याह—न धातुलोप इत्यादि ।

औणादिके मन्प्रत्यय इति । 'अर्त्तिस्तुसुहुसृष्टिक्षुभायावापदियक्षिनौम्यो मन्'
इत्यर्त्यादिभ्यो विधीयमानो बहुलवचनादुन्देरपि भवति ।

श्रन्थेरिति । 'श्रन्थ मोचनप्रतिहर्षणयोः' इत्यस्य ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति । अञ्चितता अस्य गुरवः । अञ्चितमिव शिरो वहति । ‘अञ्चेः पूजायाम्’ इति इडागमः । पूजायामिति किम् ? उदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतमित्यर्थः । ‘यस्य विभाषा’ इतीदृप्रतिषेधः ॥

क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः ॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द, स्यन्द—इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देरुदित्वात्पक्षे इडागमः—स्यन्दित्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा ‘न क्त्वा सेट्’ इति क्त्त्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

पदमञ्जरी .”

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ उदाहरणे ‘मतिबुद्धिपूजार्थ’ इत्यादिना वर्तमाने क्तः, ‘क्तस्य च वर्तमाने’ इति कर्त्तरि षष्ठी । अथ ‘नाञ्चेरिति’ इत्येव कस्मान्नोक्तम् ? नैवं शक्यं वक्तुम्; इह हि न स्यात्—समञ्चते गुरुः, गुरुं समञ्च्यागत इति । इङ्घिधौ वृत्तिकारो वक्ष्यति—“निष्ठायाम् ‘यस्य विभाषा’ इति प्रतिषेधे प्राप्ते क्त्वायाम्, तथा ‘उदितो वा’ इति विकल्पे प्राप्ते पूजायां नित्यमिङ्घिधीयते” इति । तेन गुरुमङ्त्वेति पूजायामसाधुरेव ॥

क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः ॥ न क्त्वा सेडिति क्त्त्वप्रतिषेधादेवेति । तेन सेटः क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः ॥

न्यासः

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ‘अनिदिताम्’ इत्यनेन प्राप्तस्य नलोपस्यायं प्रतिषेधः । एतस्मादेव प्रतिषेधान्नकारोऽयं कृतञ्जुत्वो निर्दिश्यत इति गम्यते । अथ ‘नाञ्चेरिति’ इत्येव कस्मान्नोक्तम्, एवमपि ह्युच्यमाने पूजायामेव प्रतिषेधो लभ्येत, तथा हि—पूजायामेवाञ्चतेरिङ् विहितः ? अशक्यमेवं वक्तुम्, ‘अञ्चेः पूजायाम्’ इत्यनेन क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिङ् विहितः । यस्तु क्त्वाप्रत्ययः ‘उदितो वा’ इति पाक्षिक इडागमः, स पूजायामपि भवति, तत्रैवमुच्यमाने यदा क्त्वाप्रत्ययस्य पूजायामिङ् न स्यात्, तदा प्रतिषेधो न स्यात्—गुरुमङ्क्त्वेति । नेत्येतत् प्रतिषेधवचनमुत्तरार्थम् । इह ‘अञ्चेरपूजायाम्’ इत्युच्यमाने सतीष्टं सिध्यत्येव । अञ्चिता अस्य गुरव इति । ‘मतिबुद्धि’ इत्यादिना क्तः, ‘क्तस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठी । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेध इति । अञ्चतेः ‘उदितो वा’ इति विकल्पेनेङ्विधानात् ।

क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः ॥ स्कन्स्वेति । ‘स्कन्दिर् गतिशोषणयोः’ । पक्षे इडागम इति । ‘स्वरति’ इत्यादिना । क्त्त्वप्रतिषेधाद् नलोपभाव इति । ‘अनिदिताम्’ इत्यादिना

ज्ञान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

ज्ञान्तानामङ्गानां नशेश्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकार-
लोपो न भवति । रङ्क्त्वा, रक्त्वा । भङ्क्त्वा, भक्त्वा ।

नशः—नष्ट्वा, नंष्ट्वा । इट्पक्षे— नशित्वा ॥ रक्षादिभ्यश्च

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभाजि,
अभञ्जि ।

पदमञ्जरी

ज्ञान्तनशां विभाषा ॥ मक्त्वा, मङ्क्त्वा, नष्ट्वा, नंष्ट्वा । 'मस्जिनशोर्झलि' इति
नुम् । अन्तग्रहणं बिस्पष्टार्थम्; वर्णग्रहणादेव तदन्तविधिलाभात् ॥

न्यासः

हि किञ्चित् नलोपो विधीयते । सेट्क्त्वाप्रत्ययस्य 'न क्त्वा सेट्' इति क्त्वाप्रतिषेधः
कृतः, ततश्चेडागमपक्षे क्त्वाभावादेव नलोपाभाव इति नासाविमं योगं प्रयोजयति ।
तेन न सेट्क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शितमित्यभिप्रायः ॥

ज्ञान्तनशां विभाषा ॥ नष्ट्वा, नंष्ट्वेति । नशेर्ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, ष्टुत्वम् ।
'मस्जिनशोर्झलि' इति मुमागमः । 'ज' इति वर्णग्रहणम्, तत्र वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिं
प्रयोजयतीत्यन्तरेणाप्यन्तग्रहणेन तदन्तविधौ सिद्धे यदिहान्तग्रहणं क्रियते तद्विस्पष्टा-
र्थम् । यत्त्वाह—अनुपधाया अपि पक्षे लोपस्य प्रतिषेधार्थमन्तग्रहणम्, तद्यथा—भक्त्वा,
भङ्क्त्वेति, तन्न; केन पुनरनुपधामूतस्य नकारस्य लोपः प्राप्नोति, यतोऽसौ पक्षे
प्रतिषिध्यते । उपधानकारस्य लोप उक्तः, न चायमुपधानकारः । एवं तर्हि विधिविषया-
दन्यत्रापि क्वचिन्नलोपो नकारस्य भवतीति ज्ञापयति । तेनैतत् सिद्धं भवति—मग्नः,
मग्नवानिति । ततश्चैतदर्थम् 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गलोपार्थम्' इत्येतन्न
वक्तव्यं भवति । तत्र यदीदं नोच्येत, तदा यस्मिन् पक्षे क्त्वाप्रत्ययेन लोपो न भवति
तस्मिन् पक्षे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपोऽपि न स्यात्; असंयोगादित्वात् ।
तस्माद् वक्तव्यमेवेदम्—मस्जेरन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्तीति । ततश्चानुपधामूतस्य
नकारस्य लोपभाविनोऽसम्भवादनुपधामूतस्य नकारस्य लोपप्रतिषेधो यथा स्यादेव-
मर्थमन्तग्रहणं न युज्यते ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ चकारः 'विभाषा' इत्यनुकर्षणार्थः । लभाजीति । पूर्वमेव व्यु-
त्पादितम् ।

१-१, पाठोऽयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

अप्राप्तोऽयं नलोपः पक्षे विधीयते, ततो नेति नानुवर्तते ॥

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च ङिति । अन्वशिषत्, अन्वशिषताम्, अन्वशिषन् । हलादौ किति—शिष्टः । शिष्टवान् । ङिति—आवां शिष्वः । वयं शिष्वः । इत्वे कृते 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् ।

अङ्हलोरिति किम् ? शासति । शशासतुः, शशासुः ।

ॐ क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॐ । आर्यान् शास्तीति आर्यशीः । मित्रशीः ।

पदमञ्जरी

शास इदङ्हलोः ॥ अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य हला विशेषणात्तदादिविधिरित्याह—हलादौ च ङिति ।

क्वौ च शास इति । नित्यत्वात्क्वपो लोपे हलादेरभावाद्भचनम् । प्रत्ययलक्षणेन तु सिद्धम्, यत्र कार्ये वर्णरूपमेव निमित्तत्वे नाश्रीयते तद्वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति, यथा—रायः कुलं रैकुलमित्यायादेशः । यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव, यथा—अतृणेङिति, हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमागमः, इदमपीत्वं हलादौ ङिति प्रत्यये विधीयमानं लोपेऽपि भवति । आर्यशीरिति । सकारस्य रुत्वे 'वर्णरूपधायाः' इति दीर्घः ।

न्यासः

अप्राप्तोऽयं नकारलोप इति । ङिति नलोपविधानात्, चिणश्चाङित्वात् । अतः प्रतिषेध्याभावाच्चेति नानुवर्तते । तेन विधिरैवायमित्यभिप्रायः ॥

शास इदङ्हलोः ॥ अन्वशिषदिति । 'सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः । शिष्वः, शिष्व इति । वस्मसोरुदाहरणे, अदादित्वाच्छपो लुक् । शासतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा, 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशः । शशासतुः, शशासु-रिति । लिट्यतुस्युसि रूपे ।

क्वौ च शास इति । क्वौ परतः शासेरित्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—यद्यपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वादत्र पूर्वमित्त्वात् क्विब्लोपस्य विधानम्, तथापि लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनात्रेत्वं भविष्यति ।

'वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणं नास्ति' इत्येतत्तु प्रायिकम् । तथा हि—वर्णाश्रयेऽपि क्वचिद् भवति । तद्यथा—अतृणेङिति । अत्र 'तृणह इम्' इतीमागमः । अथ वा—वर्णाश्रयमेवेदमित्त्वं न भवति । कथम् ? अङ्गग्रहणेनात्र प्रत्ययः सन्निधापितः, स हल्ग्रहणेन

परस्मैपदम्

यस्मात् शासेरङ् विहितः 'शासु अनुशिष्टौ' इति, तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते । 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्य न भवति-आशास्ते, आशास्यमानः ।

ॐ क्विप्प्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॐ । आशीः, आशिषौ, आशिषः । 'श्रियाशीः प्रेषेषु तिङाकाङ्क्षम्' इति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

पदमञ्जरी

अथाऽऽशास्ते, आशास्यमान इत्यत्र कस्मान्न भवति ? इत्याह—यस्माच्छासेरिति । अङ्विधौ तावत्परस्मैपदिभ्यामर्तिसर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः शासेर्ग्रहणम्, इहाप्यङ्संसर्गाद्विशिष्टस्य शासेर्ग्रहणं संसर्गस्य विशेषावगतिहेतुत्वात् । यथा—सवत्सा धेनुरानीयतां सकलभा सकिशोरेति गवादिर्धेनुः प्रतीयते । ननु च नात्राङ् केवलो निमित्तम्, अपि तु हलादिरपि, स चात्मनेपदिनोऽपि सम्भवति, तत्कुतः संसर्गाद्विशिष्टस्य प्रतीतिः ? नैष दोषः; साधारणा-

न्यासः

विशिष्यते । अत एव वृत्तावुक्तम्—'हलादौ किङ्ति' इति । तेन यद्यपि क्विब् वर्णात्मकः प्रत्ययः, तथापि नासौ वर्णरूपत्वेनाश्रीयते, किं तर्हि ? प्रत्ययरूपत्वेन ।

आर्यशीरिति । सकारस्य रुत्वे कृते 'वोरुपधाया दीर्घः' इति दीर्घः ।

अथाशास्ते, आशास्यमान इत्यत्र कथमित्त्वं न भवति ? इत्याह—यस्माच्छासेरित्यादि । द्वाविमौ शासी—एकः परस्मैपदी, अपरस्त्वात्मनेपदी, तत्र यस्मात् शासेरङ् विहितम् तस्येदं ग्रहणम्, स च 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्य 'सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च' इति विधीयते, तत्र 'परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्त्तते, अस्यैव परस्मैपदे सम्भवात् । कथं पुनः सामान्येनोपादाने परस्मैपदिन एव विज्ञायते ? अङः संसर्गात् । संसर्गे हि सति विशेषपरिच्छेदो भवति, तथा हि—सकिशोरा धेनुरानीयतामित्युक्ते किशोरेण संसर्गाद् वडवायामेव सम्प्रत्ययो भवति । इह शासेरित्त्वं प्रत्यङ् निमित्तत्वेनोपात्तः, अतस्तेन संसर्गाद् विशिष्ट एव परस्मैपदी शासिः प्रतीयते । ननु चाङ्केवात्र केवलो निमित्तत्वेनोपात्तः, किं तर्हि ? हलपि, स चात्मनेपदिनोऽपि सम्भवति, तत् कुतोऽङ्संसर्गाद् विशिष्टस्य शासेः प्रतीतिः ? नैतदस्ति; साधारणासाधारणसम्बन्धिसाक्षपाते यस्यासाधारणः सन्निहितः सम्बन्धो तत्रैव प्रत्ययो जायते । तथा हि—वृद्धानां किशोराणाञ्च मध्ये धेनवोऽनुबध्यन्तामित्युक्ते वडवा एव प्रतीयन्ते । तस्मादङ्हलोरुपादानेऽपि यस्मादङ् विहितस्तस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।

यदि तर्हि यतोऽङ् विहितस्तस्येदं ग्रहणम्, एवं सति यथाशास्ते, आशास्यमान इत्यत्र न भवति तथा क्विप्प्रत्ययेऽपि न स्यात् ? इत्यत आह—क्विप्प्रत्यये त्वित्यादि । क्षिया-

शा हो ॥ ३५ ॥

शासो हो परतः 'शा' इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि ।

'उपधायाः' इति निवृत्तम्, ततः 'शासः' इति स्थानेयोगा षष्ठी भवति ।

'किङ्कति' इत्येतदपि निवृत्तम् । तेन यदा 'वा छन्दसि' इति पदमञ्जरी

साधारणसम्बन्धिसन्निपाते यस्यासाधारणः सम्बन्धी सन्निहितस्तस्यैव ग्रहणं भवति, यथा 'वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्ते' इत्युक्ते बड्वा धेनवो बध्यन्ते । तस्मादङ्गुलोलोद्धेयोरप्युपादाने यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्यैव ग्रहणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वविधौ शासिमान्नस्य ग्रहणं द्रष्टव्यम्; 'आशिषि लिङ्गोटौ' इत्यादिनिर्देशात् ॥

शा हो ॥ उपधाया इति निवृत्तमिति । तद्धि उपधाग्रहणं किङ्कतीत्यनेन सम्बद्धम्, इह च 'किङ्कद्ग्रहणं निवृत्तम्' इति वक्ष्यति, तेन तत्सम्बद्धमुपधाग्रहणं च निवृत्तम् । स्थानेयोगा षष्ठी भवतीति । एतच्च शब्दाधिकारपक्षस्याश्रयणाल्लभ्यते, अर्थाधिकारे त्विहाप्यवयवसम्बन्धान्न सर्वस्य स्यात् ।

किङ्कतीत्यपि निवृत्तमिति । उत्तरत्र पुनः किङ्कद्ग्रहणात् । तेनेति । अन्यथा

न्यासः

शीरित्यादि । अथ वा-नैव तस्या ह्यपि क्विप्प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति । विकल्पार्थो वाशब्दः । अथ तशब्दः किमर्थः, आन्तरतभ्याद् दीर्घो मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति; भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति न भविष्यति ? एवं तर्हि विस्पष्टार्थः । अथासन्देहार्थः कस्मान्न भवति ? 'शास यङ्गुलोः' इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्-किमयमिकारः कृतयणादेशो निर्दिष्टः ? आहोस्विदीकारः ? अथवा यकार इति ? नास्ति सन्देहः, यदयम् 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति निर्देशं करोति, ततो निश्चीयते-इकारोऽयम्, न हीकारः, नापि यकार इति ॥

शा हो ॥ यद्यत्र 'उपधायाः' इति वर्तते, ततो यथा पूर्वसूत्रे 'शासः' इत्यवयवभूता षष्ठी, तथेहापि स्यात्, एवञ्चोपधाया एवायमादेशः प्रसज्येत, सर्वादेशश्चेष्यत इति मनसि कृत्वाह-उपधाया इति निवृत्तमिति । तद्धि उपधाग्रहणं किङ्कद्ग्रहणेन सम्बद्धम्, इह च किङ्कद्ग्रहणं निवृत्तम् । तस्माद् 'उपधायाः' इत्यस्यापि निवृत्तिर्भवति ।

किङ्कतीत्येतदपि निवृत्तमिति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादौ सूत्रे पुनः किङ्कद्ग्रहणात् । तेनेत्यादिना किङ्कद्ग्रहणे निवृत्ते यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयति । यद्यत्र 'किङ्कति' इत्येतदनु-

काशि० ५ : २५

पित्त्वं हिशब्दस्य, तदाप्यादेशो भवत्येव । शाधीत्याद्युदात्तमपि छन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्धातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

पदमञ्जरी

‘सार्वधातुकमपिन्’ इति वचनात्पित्त्वपक्षे ङित्त्वाभावाच्छाभावो न स्यात् । मा भूत्पित्त्वपक्षे, दृश्यमानस्तु प्रयोगोऽपित्त्वपक्षेऽप्युपपद्यते ? अत आह—शाधीत्याद्युदात्तमीति । यदि तु पिति शाभावो न स्यात्, तदा शाधीत्येतत्सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव स्यात् । आद्युदात्तमपि दृश्यते, तस्मात्पित्त्वपि शाभाव एव द्रष्टव्यः ।

इह ‘आ हौ’ इति वक्तव्यम्, उपधाया इत्येव, आकारस्याकारवचनमित्त्वबाधनार्थम्, ततः ‘हुङ्गल्भ्यो ह्रैर्धिः’ इति धित्वम्, ‘धि च’ इति सकारलोपः । येषां तु ‘धि सकारे सिचो लोपः’ इति पक्षः, तेषां शाभाव एव विधेयः, अन्यथा उपधायाः इत्यस्य निवृत्तावपि सकारस्याकारे तस्यासिद्धत्वाद्यद्यपि धित्वं लभ्यते, उपधायास्तु पूर्वोणेत्यमाशङ्क्येत, अविरोधात् ॥

हन्तेर्जः ॥ शितपा निर्देशो यङ्लुग्नित्त्वर्थः ॥

न्यासः

वर्त्तत ततो ‘वा छन्दसि’ इति यस्मिन् पक्षे हेरपित्त्वं न भवति तस्मिन् पक्षे ‘सार्वधातुकमपिन्’ इति वचनात् ङित्त्वं नास्तीति शाभावो न स्यात् । किङ्दग्रहणे तु निवृत्तेऽपित्त्वपक्षेऽपि भवत्येव । स्यादेतत्—व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्छास उत्तरस्य हेः पित्त्वं न भविष्यति, ततो नार्थः किङ्दग्रहणेन निवर्तितेन ? इत्यत आह—शाधीत्येतदित्यादि । यदि शास उत्तरस्य हेः पक्षे पित्त्वं न स्यात्, तदा शाधीत्येतत् सतिशिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमेव स्यात् । आद्युदात्तमपि छन्दसीष्यते । तच्च हेः पित्त्वे सति धातुस्वरेण सम्पद्यते, नान्यथा । तस्मादवश्यं छन्दसि पक्षे पित्त्वं विधेयम् ।

अथ ‘आ हौ’ इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, अकारेऽपि हि ‘अलोन्त्यस्य’ इति सकारस्य विहिते सवर्णदीर्घत्वेन शाधीत्येतत् सिद्धं भवति ? न सिध्यति; पूर्वसूत्रेणोपधाया इत्त्वं स्यात् । न चायं तस्य बाधको युज्यते; अस्ति च सम्भवे बाधनं भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात्, अत्रास्ति सम्भवः । तस्मादकारेऽन्त्यस्य विहित उपधाया इत्त्वं स्यादेव ॥

हन्तेर्जः ॥ हन्तेरिति शितपा निर्देशो यङ्लुग्नित्त्वर्थः—‘जङ्घहि ॥

१. अत्र सायणः—“‘हन्तेर्जः’ इत्यत्र च न्यासे ‘हन्तेरिति शितपा निर्देशाद् यङ्लुकि जमावामावाज् जङ्घहीति भवति’ इति कृतानुनासिकलोपः प्रत्युदाहृतः । अत्रात्रेयः—‘न्यासे प्रत्युदाहरणं जङ्घनीहि’ इति पठन् ‘भाषायां हेरपित्त्वादोडभावाच्छान्दसमुदाहरणम्’ इत्याह ।” इति । (मा० धातु० पृ० ३१३)

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो झलि विडति ॥३७॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलादौ विडति प्रत्यये परतः । यमु—यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः ।

रमु—रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः०

वनति—वतिः । क्तिनो रूपमेतत् । क्तिचि तु 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति भवति । अन्यत्र झलादाविटा भवितव्यम् ।

तनोत्यादयः—ततः । ततवान्^१ । सनोतेरात्वं वक्ष्यति । क्षणु—

पदमञ्जरी०

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो झलि विडति ॥ उपदिश्यन्ते इत्युपदेशः, अनुदात्ताश्च ते उपदेशाश्च अनुदात्तोपदेशाः । उपदिश्यमानावस्थायामनुदात्ता इत्यर्थः । अनुनासिकेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमनुदात्तोपदेशानां विशेषणम्, तेन तदन्तर्बन्धिः ।

यमिरमीत्यादि । 'यमिर्यमन्तेषु' इति श्लोको वक्ष्यते । वनतेरिति । 'वन षण सम्भक्तौ' ।

न्यासः

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो झलि विडति ॥ 'अनुनासिक' इति षष्ठ्या बहुवचनस्य लुक् कृत्वाऽविभक्तिकोऽयं निर्देशः । अत एवाह—अनुनासिकान्तानामिति । 'अनुनासिकस्य क्लृप्तेः विडति' इति दीर्घत्वे प्राप्ते लोपोऽयं विधीयते । अत्र लोपे कृतं दीर्घत्वं न प्राप्नोति; विहतनिमित्तत्वात् । यमिरमिगमिनमिहनिमन्यतय इति । 'यम उपरमे', 'रमु क्रीडायाम्', 'गम्लु सृष्टु गतौ', 'णम प्रह्वत्वे', 'हन हिंसागत्योः', 'मन ज्ञाने' ।

वतिरिति । 'वन षण सम्भक्तौ' । 'तितुत्रतथ' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः । 'क्तिनि' इत्यनेन क्तिन्येव वनतेरुदाहरणं सम्भवति, नान्यत्रेति दर्शयति । किं कारणम् ? इत्याह—क्तिचि स्विष्यादि । क्तिचि तु 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । ये त्वन्ये झलादयः प्रत्ययास्तेष्वपीटा भवितव्यम्, ततो झलादित्वाभावाद्वनतेरनुनासिकलोपं प्रति ते निमित्तभावं नोपयान्तीति पारिशेष्यात् क्तिन्येव वनतेरनुनासिकलोपेन भवितव्यम् ।

सनोतेरात्वं वक्ष्यतीति । तेन तस्यानुनासिकलोपोदाहरणं न भवतीति भावः ।

१, 'तत्त्वा, अतिः' इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

क्षतः । क्षतवान् । ऋणु-ऋतः । ऋतवान् । तृणु-तृतः । तृतवान् ।
घृणु-घृतः । घृतवान् । वनु-वतः । वतवान् । मनु-मतः । मत-
वान् । ङिति-अतत । अतथाः ।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति किम् ? शान्तः । शान्त-
वान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति
किम् ? पक्वः । पक्ववान् । झलीति किम् ? गम्यते । रम्यते ।
विडतोति किम् ? यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् ? इह च
यथा स्यात्-गतिः । इह च मा भूत्-शान्तः, शान्तवानिति ॥

दा न्यपि ॥ ३८ ॥

न्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
भवति । व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेन मकारान्तानां विकल्पो
भवति । अन्यत्र नित्यमेव लोपः । प्रयत्य, प्रयम्य । प्ररत्य, प्ररम्य ।

पदमञ्जरी

सनोतेरात्वं वक्ष्यतीति । 'जनसनखनां सञ्जलोः' इत्यनेन । अतत, अतथा
इति । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुक् ।

इह च यथा स्यादिति । अन्यथा क्तिनि नित्स्वरेण सम्प्रत्युदात्तत्वान्न
स्यात् । इह च मा भूदिति । अन्यथा प्रत्ययस्वरे कृते शेषनिघाते सम्प्रत्यनुदात्त-
त्वाच्छान्त इत्यादावपि स्यात् ॥

न्यासः

आत्वं पुनः 'जनसनखनाम्' इत्यादिना वृक्ष्यति । वृत्त इति । 'क्षणु हिसाग्राम्' ।
ऋत इति । 'ऋणु गतो' । वृत इति । 'तृणु दाने' । घृत इति । 'घृणु दीप्तौ' । वत
इति । 'वनु याचने' । मत इति । 'मनु अवबोधने' । अतत, अतथा इति । तनोते-
लुङ् । आत्मनेपदप्रथममध्यमपुरुषैकवचने । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुक् ।

शान्तः, तान्तः, दान्त इति । शमितमिदमीनां रूपाणि । एते नानुदात्तोपदेशाः ।
इह चेत्यादि । गमिरमिभ्यां क्तिनि कृते तयोर्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वेऽनुदात्तत्वाभावाद-
सत्युपदेशग्रहणे लोपो न स्यात्, अस्मिन्नु सति भवति । किञ्च—असत्युपदेशग्रहणे
शान्तः, दान्त इत्यत्रापि स्यात् । भवति हि शमिः सतिशिष्टप्रत्ययस्वरे कृते 'अनुदात्तं
पदमेकवर्जम्' इति शेषस्यानुदात्तत्वेऽनुदात्तः । उपदेशग्रहणात् तु न भवति, न
द्वयमुपदेशोऽनुदात्तः ॥

वा न्यपि ॥ अल्ललाद्यर्थ आरम्भः । प्रयत्येति । प्रादिसमासे कृते 'समासेऽनञ्पूर्वं
कृत्वो ल्यप्', 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ॥

प्रणत्य, प्रणम्य । आगत्य, आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य ।
प्रक्षत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३६ ॥

क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न
भवति । यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे 'अनुनासिकस्य क्तिञ्जलोः क्ति' इति दीर्घः प्राप्नोति, सोऽपि प्रतिषिद्धयते ॥

गमः क्वौ ॥ ४० ॥

गमः क्वौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गगत् । कलिङ्ग-
गत् । अध्वगतो हरयः ।

ॐ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॐ । इहापि यथा स्यात्—संयत् ।
परीतत् ।

पदमञ्जरी

गमः क्वौ ॥ अध्वगत इति । अध्वनो गन्तार इत्यर्थः । अनुनासिकलोपे
कृते ह्रस्वस्य तुक् ।

संयदिति । सम्पूर्वाद्यमेः क्विप् । परीतदिति । तनोतेः क्विप्, 'नहिवृतिवृद्धि'
इत्यादिना पूर्वापदस्य दीर्घः ।

न्यासः

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ यन्तिरित्यादि । 'क्तिञ्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । अत्र
चानुदात्तोपदेशादिग्रहणमनुवर्त्तते, तेन क्त्वान्तिः, शान्तिरित्यत्र दीर्घप्रतिषेधो न भवति ।
अनुनासिकलोपस्य त्वत्र प्राप्तिरेव नास्ति; उदात्तोपदेशत्वात् ।

अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्ध इत्यादिना दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । ननु च
प्रकरणापेक्षया यदस्मिन् प्रकरणे विहितं तन्न भवतीति विज्ञायमानेऽन्तरेणापि दीर्घग्रहणं
दीर्घस्यापि प्रतिषेधो भविष्यति, तत् किं दीर्घग्रहणेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अस्तीयं
परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति ॥

गमः क्वौ ॥ अयमप्यक्षलाद्यर्थ आरम्भः । अध्वगतो हरय इति । अध्वानं गच्छ-
न्तीति क्विप्, तदन्ताज्जस् ।

गमादीनामित्यादि । गमादीनामनुनासिकलोपः क्वौ भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय-
मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्राच्चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन
गमादीनां भविष्यति, न तु गमेरेव केवलस्येति । संयदिति । सम्पूर्वाद् यमेः क्विप् ।
परीतदिति । परिपूर्वात् तनोतेः, 'नहिवृति' इत्यादिना दीर्घः ।

ॐ ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॐ । अग्रेगूः । अग्रेभूः ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । अब्जाः । गोजाः । ऋतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अग्रेगा उन्नेतृणाम् । 'जनसनूखनक्रमगमो विट्' इति विट् प्रत्ययः । 'सनोतेरनः' इति षत्वम्—गोषा इन्द्रो नृषा असीत्यत्र । वन्-विजावा । अग्रेजावा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप्रत्ययः ।

'अनुनासिकस्य' इति वर्त्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम्, अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

०. पदमञ्जरी

ऊ चेति । चकारादनुनासिकलोपश्च । अग्रेगूरिति । अनुनासिकलोपे कृते अकारस्य ऊकारः । क्वचिद् ऊङिति ऊकारः पठ्यते, न तस्य प्रयोजनमस्ति । 'ओः सुपि' इति यणादेशो धातुत्वाद्भवति—अग्रेग्वौ, अग्रेग्वः । अग्रेभूरिति । एवं च कृत्वा 'अचि श्नुधातु' इत्यत्र अग्रहणं न कर्त्तव्यं धातुत्वादेव सिद्धम् ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ अग्रेगा इत्यादि । यद्यप्यकारविधानेऽपि सवर्णदीर्घेण सिद्धयति, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे हि अतोलोपमेव विदध्यात् । ये त्वकारोपधा न भवन्ति, तदर्थं दीर्घोच्चारणम्—'घुण घूर्ण भ्रमणे', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप्, घ्वावा, घूरावा । क्षिणु—क्षावा, ऋणु—रावा, ओणु—आवा ॥

न्यासः

ऊ चेत्यादि । चकारादनुनासिकलोपः । क्वचिद् ऊङ् चेति पठ्यते, तत्र ऊकारस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । अलोऽन्त्यपरिभाषयैवात्र भविष्यति । अग्रेगूः । अग्रेभूरिति । गमेः, अग्रेश्चानुनासिकलोपे कृतेऽकारस्योकारः ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ अब्जा इति । अप्सु जायत इत्युपपदसमासः, पकारस्य जश्त्वम्—बकारः । गोषा इति । 'षणु दाने' । विजावा इति । 'जन जनने' । 'जनी प्रादुर्भावे' इति वा । अग्रेगावा इति । 'तत्पुरुषे कृतिः बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् ।

अथानुनासिकग्रहणं किमर्थम्, यावतानुदात्तोपदेशेत्यादेः सूत्रादनुनासिकग्रहणमनुवर्त्तत एव ? इत्याह—अनुनासिकस्येति वर्त्तमान इत्यादि । तद्धि प्रकृतमनुनासिकग्रहणमनुदात्तोपदेशग्रहणेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्मादिदमन्यदनुनासिकग्रहणं क्रियते—अनुनासिकमात्रस्य यथा स्यात् । अथेह दीर्घोच्चारणं किम-

जनसनखनां सञ्ज्ञलोः ॥ ४२ ॥

‘झलि’, ‘किङ्ति’ इति चानुवर्तते । जन, सन, खन—इत्येतेषाम-
ज्ञानां सनि झलादौ किङ्ति झलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो
भवति । जन्—जातः । जातवान् । जातिः । सन्—सनि, सिषासति ।
सातः । सातवान् । सातिः । खन्—खातः । खातवान् । खातिः ।

झल्यग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्यते ? इह मा भूत्—
जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोते: ‘सनीवन्तर्ध’ इति
पक्षे इडागमः ।

तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र झलादौ किङ्ति सनोते-
विप्रतिषेधाद् आत्त्वमनुनासिकलोपं बाधते ।

पदमञ्जरी ०

जनसनखनां सञ्ज्ञलोः ॥ झल्यब्देनात्र झलादिर्गृह्यते; अङ्गेनाक्षिप्तस्य प्रत्य-
यस्य झला विशेषणात् । किङ्दग्रहणं तस्य विशेषणम् । प्रकृतं तु झल्यग्रहणं सनो
विशेषणम् ।

तदिहेति । वाक्योपन्यासे । विप्रतिषेधादिति । सनोतेस्तनोत्यादिपाठस्या-
न्यासः

र्थम्, ह्रस्व एवोच्येत, ह्रस्वेऽपि कृते सत्यकः सवर्णे दीर्घत्वेन सिद्धयत्येव; अतो गुणे
पररूपत्वं प्राप्नोति, अतो न सिध्यतीत्येतन्नाशङ्कनीयम्, अकारविधानसामर्थ्यात्; यदि
ह्यतो गुणे पररूपत्वं स्यात् तदा प्रकृतं लोपग्रहणमेव विदध्यात्, ततो ह्रस्व एव कर्त्तव्यः ।
नैतदस्ति; ह्रस्वे हि सति ‘घुण घूर्णे’ इत्यस्माद्वनिपि विहिते ध्वावा इति न सिध्येत् ?
ततो दीर्घस्यैव विधानं युक्तम् ॥

जनसनखनां सञ्ज्ञलोः ॥ झलि किङ्ति चानुवर्तत इति यथाक्रमं सनो झलश्च
विशेषणम् । सूत्रोपात्तेन तु झल्यग्रहणेन न शक्यते सन् विशेषयितुम्, विशेषणं ह्यप्रधानं
भवति, विशेष्यं तु प्रधानम् । सञ्ज्ञलोरिति चार्यं द्वन्द्वः । तत्र सर्वेषां द्वन्द्वपदानां
प्राधान्यादन्योऽन्यं प्रधानगुणभावो नोपपद्यते । सन्ग्रहणञ्चाकिङ्दर्शम् ।

तदिहेत्यादि । यस्मात् सनोतेः पक्ष इडागमस्तस्मात् तत एव परो झलादिः सन्
सम्भवतीति तदर्थमेव सन्ग्रहणम्, न तु जनखनार्थम् । न हि ताभ्यां परो झलादिः सन्
सम्भवति, तयोर्नित्यं सेट्त्वात् । यद्येवम्, सनोतेः सनि कृतार्थत्वादात्त्वं न स्यात्,
अन्यत्र निष्ठादौ झलादौ किङ्तिप्रत्यये ‘अनुदात्तोपदेश’ इत्यादिना नलोपः स्यात् ?
इत्यत आह—अन्यत्रेत्यादि । सनोतेस्तनोत्यादिषु पाठस्यावकाशोऽन्यत् तनादिकं
कार्यम्—‘तनादिभ्यस्तीथासोः’ इत्यादि, आत्वविधौ च सन्ग्रहणस्यावकाशः—सन्,
सिषासतीति; इहोभयं प्राप्नोति—सातः, सातवानिति । अत्रानुनासिकलोपं बाधित्वात्त्वं

‘धुमास्थागापाजहातिसां हलि’ इति हल्ग्रहणं ज्ञापकम्—अस्मिन्न-
सिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

पदमञ्जरी

वकाशोऽन्यत्तनादि कार्यम्—‘तनादिकृञ्भ्य उः’, तनादिभ्यस्तथासोः’ इति, इह
त्वास्त्वविधौ सन्ग्रहणस्यावकाशः—सन्, शिषासति; स्यतः, सातवानित्यत्रोभय-
प्रसङ्गे परत्वादात्वं भवति ।

ननु चासिद्धकाण्डे वक्ष्यति—पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति,
यत्र किलैकस्याप्यसिद्धत्वे विप्रवेधाभावस्तत्र का कथा द्वयोरप्यसिद्धत्वे ? इत्यत
आह—धुमास्थागापाजहातीत्यादि । विप्रतिषेधो भवतीति । विप्रतिषेधेन व्यव-
स्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? हल्ग्रहण-
स्यैतत्प्रयोजनम्—हलादौ यथा स्यात्, इह मा भूत्—गोदः, कम्बलद इति । यदि
चात्र विप्रतिषेधो न स्याद्वल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वन्नेत्वम्, तस्यासिद्ध-
त्वादियङादेशे असुत्याल्लोपे तत्सिद्धं स्यात्, सति विप्रतिषेधे आल्लोप
स्यावकाशः—पाणित्रम्, अङ्गुलित्रमिति, ईत्वस्य—दीयते, मीयते; गोद इत्या-
दावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणमर्थवद्भवति ? नेतदस्ति
ज्ञापकम्; व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् । असति हि तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोपः,
तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ? नास्ति चक्रकप्रसङ्गः,
न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम्, शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्र पूर्व-
मीत्वम्, तस्यासिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानं भविष्यति । एवमपि कुत एतत्-
ईत्वास्यासिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानमिति; न पुनर्विपर्ययः स्यात्—पूर्व-
माल्लोपः, तस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्थानमिति ? एवं तर्हि यदि व्यव-
स्थार्थमेतत्स्यात्, नैवायं हल्ग्रहणं कुर्वीत, अविशेषेणायमीत्वं कृत्वा तस्याजादौ

न्यासः

भवति विप्रतिषेधेन । ननु चोभयोः सिद्धयोर्विप्रतिषेधो भवति, इह च ‘असिद्धव-
दत्रा भात्’ इत्युभयमप्यसिद्धम्, तत् कुतो विप्रतिषेधः ? इत्यत आह—धुमास्थागा-
स्थादि । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? हल्ग्रहणस्यैतदेव प्रयोजनम्—हलादावीत्वं यथा स्यात्,
इह मा भूत्—‘आतोऽनुपसर्गो कः’ गोदः, कम्बलद इति । यदि चात्र विप्रतिषेधो न
स्याद् हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वन्नेत्वम्, तस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति ।
पश्यति त्वाचार्यः—भवतीह प्रकरणे विप्रतिषेधः इति; यतो हल्ग्रहणं करोति । ननु
चासति हल्ग्रहणेऽजादावपीत्वं स्यात्, ततश्चेयङ् प्रसज्येतेत्यनिष्टं रूपमपद्येत ।
तस्मादनिष्टनिवृत्त्यर्थत्वाद्वल्ग्रहणस्य न युज्यते ज्ञापकत्वम् ? नैष दोषः; असिद्धत्वा-
देवेत्त्वस्येयङादेशो न भविष्यति । व्यवस्थार्थं तर्हि हल्ग्रहणं स्यात्, असति हि

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ किञ्चि प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा । जायते, जन्यते । जाजायते, जञ्जन्यते । सायते, सन्यते । सासायते, संसन्यते । खायते, खन्यते । चाखायते, चञ्चन्यते । जनेः श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति नित्यं जादेशो भवति ॥

पदमञ्जरी

लोपमपवादं विदधीत, कथम्? इदमस्ति 'आतो लोप इटि च', ततो घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति—इटि चाजादौ च किञ्चितीति, किमर्थं पुनरिदमीत्त्वम्? वक्ष्यति—तस्य न्याधनार्थं तत्, ईद्ववति घ्वादीनाम्, ततः 'एलिङि, 'वान्यस्य संयोगादेः', 'न ल्यपि', 'मयतेरिदन्यतरस्याम्', ततः 'यति च', यति च ईद्ववति 'आतः' इत्येव, सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यति यद्वल्ग्रहणं करोति तद् गरीयांसं यत्नमारभते, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवतीह विप्रतिषेध इति ।

इह झल्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम्? योगविभागः कर्त्तव्यः—जनसनखनामनुनासिकस्याकारादेशो भवति, झलि किञ्चि; ततः सनि च, जनसनखनामाकारादेशो भवति झलीत्येव ॥

ये विभाषा ॥ जायत इति । यक् । नित्यं जादेशो भवतीति । तस्यानवकाशत्वात् । तेन श्यनि जायते इत्येव भवति, न तु कदाचित् जन्यत इति ॥

न्यासः

तस्मिन्नीत्त्वस्यासिद्धत्वादाल्लोपः, आकारलोपस्यासिद्धत्वादीत्त्वमिति चक्रवदव्यवस्था स्यात्? एतदप्यप्रयोजनम्, यदि व्यवस्थार्थं हल्ग्रहणं स्यात्, नैवायं हल्ग्रहणं कुर्वीत । अविशेषेणेकारमुक्त्वा तस्याजादौ लोपमपवादं विदध्यात् । तत् कथमिदमस्तु—'आतो लोप इटि च' इति ? ततः 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' आकारलोपो भवतीत्यजादौ च किञ्चि । किमर्थमिदम्? प्रत्ययमात्रे घ्वादीनां यदीत्वं वक्ष्यते, तस्यायमित्यजादौ च किञ्चित्पवादः, ततः 'ईत्' इतीत्वं भवति घादीनामनचि किञ्चि, ततः 'एलिङि' 'वान्यस्य संयोगादेः', 'न ल्यपि', 'मयतेरिदन्यतरस्याम्'; ततो यतीत्वं भवति—सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्वल्ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—भवतीह विप्रतिषेधः इति ॥

ये विभाषा ॥ असञ्जलार्थं आरम्भः । जायते, जन्यत इति । भावे लकारः । जाजायत इति । यङ्, 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । जञ्जन्यत इति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुगागमः । सायते, सन्यत इति । भावे कर्मणि वा

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति ।
तायते, तन्यते ।

यंकीति किम् ? तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोप-
श्चास्यान्यतरस्याम् । सातिः, सन्तिः, सतिः ।

अन्यतरस्यांग्रहणं विस्पष्टार्थम् । ये सम्बद्धं हि विभाषाग्रहणमिह
निवृत्तमित्याशङ्क्यते ॥

पदमञ्जरी

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ अस्यग्रहणमनन्तरस्य क्तिचो मा भूद्,
व्यवहितस्यापि धातोरेव यथा स्यात् । क्रियमाणे हि तस्मिन्कायित्वेन प्राधा-
न्याव्यवहितस्यापि धातोरेव परामर्शो भवति ।

अन्यतरस्यांग्रहणमनर्थकम्, 'विभाषा' इति प्रकृतत्वाद् ? अत आह—
अन्यतरस्यांग्रहणमिति । ननु नैतद्विस्पष्टनीयं प्रकृतमनुवर्त्तते इति ? तदाह—
ये संबद्धं हीति ॥

न्यासः

लकारः । जनेः इयन्यपि विभाषात्वेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्,
अतस्तां निराकर्तुमाह—जनेः इयनीत्यादि । जनेर्दिवादित्वात् इयनि विहिते सत्युभयं
प्राप्नोति, अनेन विभाषाऽऽत्त्वम्, 'जाजनोर्जा' इति जाभावश्च, तत्र जादेशस्या-
नवकाशत्वात् स एव नित्यं भवति । तेन इयनि 'जायते' इत्येवं नित्यं भवति, न तु
कदाचित् 'जन्यते' इति ॥

तनोतेर्यकि ॥ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ अस्य ग्रहणमनन्तरस्य क्तिचो
लोपो मा भूत् । व्यवहितस्यापि नलोपो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अथ क्रियमाणेऽप्यस्य-
ग्रहणे कस्मादेव क्तिचो लोपो न भवति ? अस्यग्रहणसामर्थ्यात् ।

अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम्, यावता विभाषेत्यनुवर्त्तते ? इत्याह—अन्यतरस्यां-
ग्रहणमित्यादि । कथं पुनर्विभाषाग्रहणस्य निवृत्तिराशङ्क्यते, यतो विस्पष्टार्थमन्यतरस्यां-
ग्रहणं कृतम् ? इत्याह—यकारसम्बन्ध हीत्यादि । तद्विभाषाग्रहणं यकारादिप्रत्ययस्य
सम्बन्धेन । इह च य इत्येतस्मिन् निवृत्ते क्तिचो 'निमित्तान्तरस्योपादानादतस्तन्नि-
वृत्तौ विभाषाग्रहणमपि निवृत्तमिति कस्यचिदाशङ्का स्यात्, अतो विस्पष्टार्थमन्यतर-
स्यांग्रहणं क्रियते ॥

आर्धधातुके ॥ ४६ ॥

‘आर्धधातुके’ इत्यधिकारः । ‘न त्यपि’ इति प्रागेतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ‘आर्धधातुके’ इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—

“‘अतो लोपः’ । चिकीर्षिता । जिहीर्षिता । आर्धधातुक इति किम् ? भवति । भवतः ।” अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं प्रत्ययलोप-लक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतन्न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य ।

“‘यस्य हलः’ । बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्धधातुक इति किम् ? बेभिद्यते ।”

पदमञ्जरी

आर्धधातुके ॥ चिकीर्षितेति । सनन्तात्तृच् भवतीति सर्वत्रातो लोपे कृते ‘अतो दीर्घो यञि’ इत्यस्य कोऽवकाशः, वर्धनात्पचाव इत्यादौ लोपं बाधित्वा दीर्घोऽस्तु । तत्र चरितार्थम् ‘अदुपदेशाल्लसर्वधातुकानुदात्तत्वम्’ इति ? तदपि न ज्ञापकं सार्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य; यत्तर्ह्यदिप्रभृतिभ्यः शपो लुक् शास्ति तज्ज्ञापयति—न शपोऽतो लोप इति ? तत्राह—अदिप्रभृतिभ्यः शप इति । ये तर्हि न गुणवृद्धिभाजोऽदिप्रभृतयस्तेषामदादिषु पाठोनर्थकः ? सत्यम्; वृक्षत्वम्, वृक्षतेत्यादावतो लोपे आर्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनम्—बेभिद्यते इत्यत्र शपि सार्वधातुके न भवति । यञो यकारोपशस्तु हलन्तेषु चरितार्थः ।

न्यासः

आर्धधातुके ॥ चिकीर्षितेति सनन्तात् तृच् ।

भवति, भवत इति । ‘आर्धधातुके’ इत्यधिकारात् सार्वधातुकेऽत्र शपो लोपो न भवति । यद्यत्र शपो लोपो मा भूदित्येवमर्थ आर्धधातुकाधिकारः क्रियते, तर्हि न कर्त्तव्यः, ज्ञापकादेव शपो लोपो न भविष्यति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नानेन शपो लोपो भवतीति यदयम् ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ इति शपो लुक् शास्ति ? इत्यत्र आह—अदिप्रभृतिभ्य इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । असति हि प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति चादिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? वित्त इत्यत्र गुणो मा भूत् । यदि वित्त इत्यत्र लोपः स्यात्, प्रत्ययलक्षणेन ‘पुगन्तलघूपधस्य’ इति गुणः स्यात् । मृष्ट इत्यत्र ‘मृजेवृद्धिः’ लुकि तु सति न भवति, ‘न लुमताङ्गस्य’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । तस्माददिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादिति न ज्ञापकं शपो लोपाभास्य ।

बेभिदितेति । यञो लोपः । बेभिद्यत इत्यत्र शपि सार्वधातुके न भवति ।

“‘णेरनिटि’ । कारणा । हारणा । आर्धधातुक इति किम् ? कारयति । हारयति ।”

“‘आतो लोपः ।’ ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्धधातुक-इति किम् ? यान्ति । वान्ति ।”

“‘धुमास्थागापाजहातिसां हलि’ । दीयते । धीयते । आर्ध-धातुक इति किम् ? अदाताम् । अधाताम्” ।

“‘कान्यस्य संयोगादेः’ । स्नेयात्, स्नायात् । आर्धधातुक इति किम् ? स्नायात् । आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवति” ।

“‘स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च’ । कारिषोष्ट । हारिषोष्ट । आर्धधातुक इति किम् ? क्रियेत । ह्रियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत” ।

पदमञ्जरी

कारयतीति । णिञ्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थमियदर्थं च स्यात् ।

यान्तीति । ननु ‘श्नाभ्यस्तयोरातः’ इत्येन्नियमार्थं भविष्यत्-सार्वधातुके श्नाभ्यस्तयोरेवेति ? नैतदस्ति; विपरीतोऽपि नियमः स्यात्—श्नाभ्यस्तयोः सार्वधातुक एवेति, तदा च ययतुरित्यादौ न स्यात् । श्नाग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात् ।

अदातामिति । लुङ्, ‘गातिस्थाघु’ इत्यादिना सिचो लुक् ।

चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यादिति । नन्वतो लोपो वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधे,
न्यासः

कारणेति । ‘ण्यासश्चन्यो युच्’ । कारयतीति शपि सार्वधातुके न भवति ।

पपतुः, पपुः । ववतुः, ववुरिति । अतुसुसौ ! पातेवतिश्च ‘आतो लोप इटि च’ इत्या कारलोपः ।

दीयते, धीयत इति । आर्धधातुके यकोत्त्वम् । अदाताम्, अधातामिति । लुङ्, ‘तस्थस्थ’ इति तसस्ताम्, ‘गातिस्था’ इत्यादिना सिचो लुक् ।

स्नायात्, स्नेयादिति । स्नातेराशिषि लिङ्, तस्य ‘लिङाशिषि’ इत्यार्धधातुक-संज्ञा, यासुट्, ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इत्यादिना सकारलोपः । आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवतीति । आशीर्लिङोऽन्यद् विध्यादिलिङ्, तत्र न भवति; तस्य सार्वधातुकसंज्ञकत्वात् । तेन तत्र नित्यं स्नायादित्येवं भवति । अत्र ‘लिङः सलोपोऽनन्तस्य’ इति सकारलोपः ।

कारिषोष्टेति । आशिषि लिङ्, सीयुट्, ‘भावकर्मणोः’ इत्यात्मनेपदम्, सुट्,

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावरश्च सीयुटि ॥

पदमञ्जरी

तद्यथा—चिकीर्षक इति, अदिहनिमावाप्रभृतिभ्यः शपो लुग्विधानेन सार्व-
धातुकेऽतोलोपाभावस्य ज्ञापितत्वात्सश्रयोऽतो लोपो मा भूच्चिण्वद्भावात्तु
चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेव । वृत्तिकारेण तु 'प्राप्तिमात्रमाश्रित्य वृद्धिः स्यात्'-
इत्युक्तम् । दोषोपलक्षणं वृद्धिग्रहणम्, लोपेऽपि रूपासिद्धिरिव ।

ततो युक् प्रसज्येतेति । 'आद्गुणः' इति तु वाणित्वान्न लभ्यते, इट्प्रसङ्गभूत
विशेषाभावान्नोक्तः ।

प्रयोजनसंग्रहश्लोको गतार्थः । 'भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्', 'दीङो युडचि
क्ङिति' इत्यत्र तु नास्य प्रयोजनम्, कथम् ? भृञ्जतेः सार्वधातुके तुदादित्वाच्छः,
तत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । दीङोऽपि दिवादित्वान् श्यना भाव्यमि-
त्युक्तान्येव प्रयोजनानि ।

असिद्धत्वनिवृत्त्यर्थं द्वितीयाध्यायगोचराः ।

आदेशा नेह विहिता वुगाल्लोपौ प्रयोजनम् ॥

अन्यथा—अस्त्यादेशस्य भवतेरसिद्धत्वान्न वुग्भवेत् ।

न चाचख्यतुरित्यादावाल्लोपः ख्यावसिद्धितः ॥

न्यासः

तिथोः' इति सुट्, चिण्वदभावाद् वृद्धिः । क्रियेतेति । विध्यादिलिङ्, पूर्ववदात्मनेपदम्,
सार्वधातुके यक्, सीयुडीकारेण सह 'आद्गुणः', लोपो व्योर्वलि' इति यकारलोपः,
रिङ् श्यग्लिङ्भु' इति रिङादेशः । अत्र चिण्वद्भावेन यो दोषः स्यात् तं यगन्तस्ये-
त्यादिना दर्शयति । यद्यत्र चिण्वद्भावात् वृद्धिः स्यात्, ततश्च 'आतो युक् चिण्वदतोः'
इति युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्चेत्यादि । आर्धधातुकाधिकारप्रयोजनसंग्रहश्लोकः । गतार्थः ।

नन्वत्र 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' इति रम्, 'दीङो युडचि क्ङिति' इति
युडार्धधातुकाधिकार एव विधास्यते, तत् कस्मात् तौ तत्र प्रयोजनत्वेन नोपात्तौ ?
एवं मन्यते—भ्रस्जो रम्भाव आर्धधातुकाधिकारं न प्रयोजयति, स तु तुदादौ पठ्यते,
ततः सार्वधातुके परतः शेन भवितव्यम्, शे च सति पूर्वविप्रतिषेधाद् ग्रहिज्यादिसूत्रेण
सम्प्रसारणेन भवितव्यम् । युडपि नैव प्रयोजयति, दीङो हि दिवादित्वात् सार्वधातुके
श्यना भवितव्यम् । ततोऽजादित्वाभावादेव युडागमस्याभाव एव । 'आर्धधातुके'
इति यदार्धधातुकसामान्यं विवक्ष्यते तदा सामान्ये पौर्वापर्यासम्भवात् विषयसप्तमीयम् ।
यदार्धधातुकव्यक्तिस्तदा परसप्तमी । प्रतिपादितञ्चास्माभिः 'न धातुलोप' इत्यत्र ज्ञापक-
द्वारेण परसप्तमीत्वं विषयसप्तमीत्वञ्चास्येति ॥

अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

अस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । 'रोपधयोः' इति स्थानषष्ठीनिर्देशादुपधा, रेफश्च निवर्त्तते । मित्वाच्चायमचोऽन्त्यात्परो भवति । भ्रष्टा, भर्ष्टा । भ्रष्टुम्, भर्ष्टुम् । भ्रष्टव्यम्, भर्ष्टव्यम् । भ्रज्जनम्, भर्ज्जनम् ।

भृष्टः, भृष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन सम्प्रसारणं भवति ।

पदमञ्जरी

अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ रमित्ययं रोपधयोर्यदि स्थाने भवति मित्वमस्यानर्थकं स्यात्, अथाचोऽन्त्यात्पर आगमो रोपधयोः श्रवणं प्राप्नोति ? तत्राऽऽह—रोपधयोरिति स्थानषष्ठीनिर्देशादिति । 'रोपधयोः' इति तावत्स्थानषष्ठी, स्थानं च प्रसङ्गः, रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते, रोपधे न प्रयुज्यते इत्यर्थः । प्रयुज्यमानश्च रम् मित्वादन्त्यादचः परः प्रयुज्यते । यस्य तु देशान्तरे विधानं नास्ति स स्थानिदेश एव भवति, तत्प्रसङ्गे हि तस्य विधानम्, विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्गः । इह तु मित्वेनायं न्यायो बाध्यते, स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यादु देशान्तरे प्रयुज्यमानोऽपि रोपधे निवर्त्तयतीति सर्वमवदातम् । भारद्वाजीयास्तु 'सनः क्तिचि' इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्योऽपि रमागमं चान्यतरस्यां विदधति । भ्रज्जनमिति । ल्युटि सकारस्य जश्त्वम्—दकारः, तस्य चुत्वम्—जकारः ।

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । रमोऽवकाशः—भ्रष्टा, भ्रष्टुम्, सम्प्रसारणस्यावकाशः—
न्यासः

अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ रमयं यदि रेफोपधयोः स्थाने स्यात् मित्वमनर्थकं स्यात् । अथायं रमागमोऽचोऽन्त्यात् परो भवति रेफोपधयोः श्रवणमापद्येत ?—इत्येतच्चोद्यमाशङ्क्याह—रोपधयोरित्यादि । मित्वाद्भ्रमनेनावश्यमचोऽन्त्यात् परेण भवितव्यम्, अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तत्र यदि रेफोपधयोः श्रवणं स्याद् 'रोपधयोः' इति षष्ठीनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् षष्ठीनिर्देश एव तयोर्निवृत्तिमाचष्टे । तस्या ह्येतदेव प्रयोजनम्—षष्ठ्या निर्दिश्यमानस्य यो धर्मो निवृत्तिः सा यथा स्यात् । न ह्यन्यत् षष्ठीनिर्देशस्य प्रयोजनमस्ति । तस्मान् मित्वादचोऽन्त्यात् परो भवति रम् । षष्ठीनिर्देशसामर्थ्याद् रेफोपधे स्थानिधर्मनिवृत्तिं प्रतिपद्यते । अष्टेति । 'अस्ज पाके' ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । भ्रज्जनमिति । सकारस्य जश्त्वम्—दकारः, तस्यापि श्रुत्वम्—जकारः ।

अथेह कस्माच्च भवति—भृष्टः, भृष्टवान् ? इत्याह—भृष्टः, भृष्टवानित्यादि । रमोऽवकाशः—भर्ष्टा, भ्रष्टा, सम्प्रसारणस्यावकाशः—भ्रज्जतीति; इहोभयं प्राप्नोति—

उपदेश इत्येव—बरीभृज्यते ॥

पदमञ्जरी

भृज्जति, सार्वधातुकत्वादत्र रमोऽप्रसङ्गः, भृष्टः भृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिषेधः ।

अथैवं कस्मान्नोक्तम्—‘भ्रस्जो रस ऋदन्यतरस्याम्’ इति ‘भ्रस्जैः सम्बन्धी रसिति योऽयं सङ्घातस्तस्य ‘ऋ’ इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः । तस्याक्ङिति गुणे कृते भर्जनमित्यादि रूपं भवति, ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जनमिति; किञ्चि ऋकारपक्षे भृष्टमिति, तदभावपक्षे तु, ग्रहिव्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणे सति तदेव रूपं भवतीति पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति; उपदेशग्रहणमपि नानुवर्त्यम्, न ह्यत्र पक्षे रीकः प्रसङ्गोऽस्ति ? अत्रापि पक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः, क ? सिचि वृद्धौ अभाक्षीदिति; अन्यथा ऋकारविकल्पं बाधित्वा परत्वाद्वल्लक्षणा वृद्धिर्नित्यं प्राप्नोति । रम्भावे तु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौ कृतायामपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति सिद्धम्—अभाक्षीदिति । न चान्तरङ्गत्वात्पूर्वसृकारः; न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं तर्हि नित्यत्वादृभावः, स हि कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि; एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्; शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्ति; वृद्धिस्तु कृते ऋभावे ऋकारस्याकृते त्वकारस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्या, तस्मादकार एव विधेयः ? तथा तु न कृतमित्येव । भ्रस्जेभृज्जिरित्युच्यमाने यङ्लुकि दोषः, साभ्यासे भृज्जिभावः प्राप्नोति, इष्यते तु तत्रापि रोपधयोरेव निवृत्ती, रम्भावश्च ।

बरीभृज्यत इति । यङि सम्प्रसारणे ‘रीगृत्वत इति वक्तव्यम्’ इति रीक, तस्य तन्मध्यपतितस्य तदुग्रहणात्प्रसङ्गः ॥

न्यासः

भृष्टः, भृष्टवानिति, ग्रह्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणेमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । पूर्वविप्रतिषेधश्चेष्टवाचत्वात् परशब्दस्य लभ्यते ।

बरीभृज्यत इति । यङ् । ‘रीगृदुग्रहस्य’ इति रीगागमः । अत्र ‘उपदेश’ इत्यधिकारात् बरीशब्दावयवस्य रेफस्योपधायाश्च निवृत्तिर्न भवतीति । न ह्ययमुपदेशो रेफः । किं तर्हि ? उत्तरकालभावी ।

अन्यतरस्यांग्रहणमिहापि स्पष्टार्थम् । सनः ‘क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्’ इत्यतो हि यदन्यतरस्यांग्रहणं प्रकृतं तत् सनादिसम्बद्धम्, इह च सनादेर्निवृत्तिः । अतस्तन्निवृत्तौ तस्यापि निवृत्तिराशङ्केयत । अनन्तरयोगस्य चान्यार्थत्वात्, तत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनाभावात् ।

अथ भ्रस्जो भर्जेभ्येवं कस्मान्नोक्तम् ? अशक्यमेवं वक्तुम् । एवं ह्युच्यमाने ‘प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणं भवति’ इति यङ्लुगन्तादार्धधातुक उत्पन्ने सत्यभ्यासस्य भ्रस्जो भर्ज्जदिशः स्यात् ? नैष दोषः; उपदेशग्रहणेन भ्रज्जिं विशेष-

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् ।
चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः ।

अत इति किम् ? चेता । स्तोता । तपरकरणं किम् ? याता ।
वाता । आर्धधातुक इति किम् ? वृक्षत्वम् । वृक्षता ।

ॐ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॐ । चिकीर्षकः ।

पदमञ्जरी

अतो लोपः ॥ धिनुतः, कृणुत इति । 'इवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः', 'कृवि
हिंसाकरणयोः', लट्, तस्य तस्, 'धिन्विकृण्वयोर च' इति उप्रत्ययः, अकारोऽ-
न्तादेशश्च, तस्य चोप्रत्ययेऽतो लोपः । एकवचने त्वन्तरेणातो लोपमुप्रत्ययस्य
गुणे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपेणापि सिद्धिः ।

चेता, स्तोतेति । तपरकरणस्य पृथग्व्यावर्त्यस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्तद्रहित-
स्याकारमात्रस्येदं प्रत्युदाहरणम्, एवं च गुणवृद्धयोर्दीर्घेषु चरितार्थत्वाद् ह्रस्वेषु
लोपप्रसङ्गः । ननु च परत्वाद् गुणो भविष्यति, तस्मात्कुटादिषु 'गु पुरीषोत्सर्गे',
'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' इत्यत्र लोपप्रसङ्ग उदाहार्यः । याता, वाता इति । असति
तकारेऽत्रापि लोपप्रसङ्गः, 'आतो लोप इटि च' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—
आत इटचेवाजादौ च किञ्चि, नान्यत्रेति ? नैतदस्ति; विपरीतोऽपि नियमः
स्यात्—आत एवेटि, नान्यस्येति । तथा च चिकीर्षितेत्यत्र न स्यात् ।

वृद्धिदीर्घाभ्यामिति । 'अचो ङिति' इति बद्धेरेवकाशः—नौरिति, अतो

न्यासः

यिष्यामः—उपदेशे यो भ्रज्जिरिति । क्षिप्वा निर्देशोऽत्र वा करिष्यते—भृज्जतेर्भर्ज इति;
तेन यङ्ङुगन्तस्य ग्रहणं न भविष्यति । एवमपि भृज्ज्यत इत्यत्र प्राप्नोति, भवति
ह्यत्रोपदेशे भ्रज्जिरिति ? नैतदस्ति; अत्र हि पूर्वविप्रतिषेधात् सम्प्रसारणेन भवितव्यम्,
यथा—भृष्ट इत्यत्र । एवं तर्हि वैचित्र्यार्थं तथा नोक्तम् ॥

अतो लोपः ॥ धिनुतः, कृणुत इति । 'हिवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः', 'कृवि
हिंसाकरणयोः', इदित्वान्नुम्, लट्, तस्, 'धिन्विकृण्वयोर च' इत्युप्रत्ययः, अकार-
श्चान्तादेशः, तस्यानेन लोपः । अथ तपरकरणं किमर्थम्, यावता धातेत्यत्र मा भूत् ?
ननु च 'अतो लोप इटि च' इति नियमार्थं भविष्यति—आकारस्येटचेवाजादौ
किञ्चित् लोपो भवति ? नैतदस्ति; विपरीतनियमोऽपि सम्भाव्येत—आत एवेटि किञ्चित्
नान्यस्येति । तथा च चिकीर्षितेत्यत्र न स्यात् । तस्माद् विपरीतनियमसम्भावना-
निवृत्त्यर्थं तपरकरणम् । विस्पष्टार्थं वा !

वृद्धिदीर्घाभ्यामित्यादि । 'अचो ङिति' इत्यस्यावकाशः—कारयति, हारयति,

जिहीर्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४६ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् ।

‘यस्य’ इति सङ्घातग्रहणमेतत् । तत्र ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्येतन्न भवति; ‘अतो लोपः’ इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् ।

पदमञ्जरी

लोपस्यावकाशः—चिकीर्षितेति; चिकीर्षकः—इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । वृद्धौ तु युक्ति—चिकीर्षायक इति स्यात् । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इत्यस्य दीर्घ-स्यावकाशः—चीयते, अतो लोपस्यावकाशः—स एव; चिकीर्ष्यते—इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

यस्य हलः ॥ यस्येति यद्यागन्तुकोऽकारः, ततो वर्णग्रहणम्; अन्यथा तु सङ्घातग्रहणमिति पक्षद्वयसम्भवादाह—यस्येति सङ्घातग्रहणमिति । श्रुतस्याकार-स्याविवक्षार्या कारणाभावादिति भावः । अतो लोप इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति । अस्तु तर्हि नियमः—यस्य हल एव नान्यतः, लोद्धयिता, पोपूयिता, कैमथ्याद्धि नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्या ? इह चास्ति विधेयम्, किम् ? अन्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः । तत्रापूवो विधिरस्तु, नियमो वेति ? अपूवो विधि-रेव भविष्यति ।

न्यासः

अतो लोपस्यावकाशः—चिकीर्षिता, जिहीर्षितेति; इहोभयं प्राप्नोति—चिकीर्षकः, जिहीर्षक इति, अतो लोप एव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इत्यस्यावकाशः—चीयते, लूयत इति, अतो लोपस्यावकाशः स एव; इहोभयं प्राप्नोति—चिकीर्ष्यते, जिहीर्ष्यत इति, लोप एव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

यस्य हलः ॥ बेभिदितेति । यङन्तादार्धधातुकं वृच्, तस्मिन् परतो यशब्दस्य लोपः । ‘यस्य’ इतीदं वर्णनिर्देशो न्न स्याद्, यकाराकारग्रहणं वा ? तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत तदेर्ष्यता, मव्यितेत्यत्रापि स्यादिति द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—यस्येति सङ्घातग्रहणमिति । कुत एतत् ? मिर्देशात् । यदि वर्णग्रहणं स्यात्, तदा ‘यो हलः’ इत्येवं ब्रूयात् । यदि तर्हि सङ्घातग्रहणम् ? एवं तर्हि ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यन्त्यस्य स्यादित्यत आह—तत्रालोऽन्त्यस्येत्यादि । कस्मान्न प्रवर्तते ? इत्याह—अतो लोप इत्यादि । पूर्वेणाप्यलोऽन्त्यस्य लोपः सिद्धः, तत्रारम्भसामर्थ्यात् सर्वस्य भवति ।

काशि० ५ : २४

‘हलः’ इति वा पञ्चमीनिर्देशः, तत्र ‘आदेः परस्य’ इति यकारोऽनेन लुप्यते ।

सङ्घातग्रहणं किम् ? ईष्यता । मव्यता । हल इति किम् ? लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्धघातुके । समिधिता, समिध्यिता । दृषदिता, दृषद्यिता । समिधमात्मन इच्छति,
‘पदमञ्जरी

एवमपि क्यस्य विभाषायां दोषः—समिधमिच्छति समिध्यति, समिध्यते-स्तृच, इट्, समिधिता, यदलोपस्तदा सर्वस्य लोपः, यदा त्वलोपपक्षस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति, सङ्घातग्रहणे हि ‘यस्य हलः’ इत्यनेन येननाप्राप्तिन्यायेन अतो लोपो बाध्यः, यलोपोऽपि ‘क्यस्य विभाषा’ इति विकल्पेन बाध्यः, ततश्च पक्षे सङ्घातस्यैव श्रृङ्गं स्यात्, यलोपवदलोपस्यापि विकल्पेन बाधनात् ? इत्यत आह—हल इति वेत्यादि । एवं च ‘क्यस्य विभाषा’ इति यकारस्यैव विकल्पेन लोपः, अकारस्य तु ‘अतो लोपः’ इत्यनेन नित्यमिति ? सिद्धमिष्टम्; अवश्यं चातो लोप एवात्रैष्टव्यः; अन्यथा पापचक इत्यादौ ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः स्यात्, स्थानिवद्भावात् न भवति । तस्मात्सङ्घातस्य ग्रहणम्, अवयव-शस्तु लोप इति, तदेव युक्तम् ।

मव्यतेति । मव्यतिः संयोगान्तोऽस्ति, ज्वरत्वरदि सूत्रे तु वकारान्त उदाहृतः ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ‘क्यस्य’ इति क्यच्क्यङोः सामान्येन ग्रहणम्, क्यषस्तु हल-न्तादसम्भवः । समिधमिवात्मानमाचरतीति । अपपाठोऽयम्; एवं हि क्यङो वाक्यं न्यासः

हल इति वेत्यादिना परीहारान्तरमाह । ‘हलः’ इति पञ्चमीनिर्देशः, तत्र ‘हल उत्तरो यो यशब्दस्तस्य लोपः’ इत्युच्यमाने ‘आदेः परस्य’ इति वचनाद् यकारस्यैवानेन लोपो भवति । अकारस्य तु ‘अतो लोपः’ इत्यनेन ।

ईष्यिता, मव्यतेति । ‘सूर्य ईर्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः’, ‘मव्य बन्धने’ । अत्र सङ्घातात्मको यशब्दो न भवतीति न प्रवर्तते ‘लोपः’ । लोलूयितेति । यङ् ‘गुणो यङ्लुकोः’ इति गुणः ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ‘क्य’ इति क्यच्क्यङोरुत्सृष्टानुबन्धयोः सामान्येन ग्रहणम्; विशेषानुपादानात् । समिधमिवात्मानमाचरतीति । वेति वाशब्दः समुच्चये धर्तमानः

समिधमिवात्मानमाचरति—इति वा क्यच्च्यङौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

गेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके णेलोपो भवति । इयङ्यणुण्वृद्धिदीर्घाणामपवादः । अततक्षत् । अररक्षत् । आटिटत् । आशिशत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । शीप्सति ।

पदमञ्जरी

न प्रदर्शितं स्यात्, क्यचश्च द्वितीयं वाक्यमनर्थकं स्यात् । विधिभेदान्नानर्थकमिति चेत् ? यद्येवम्, 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' इत्यस्यापि प्रदर्शनीयं स्यात् । तस्मात्समिदिवाचरतीति पाठः । अत्र केचित्कण्डादिकोऽपि ग्रहणमिच्छन्ति, 'क्यस्य' इति कितो यकारस्य ग्रहणे तात्पर्यम्, आदित्वं ककारस्याविवक्षितं वदन्ति, नेति वयम्; आदित्वाविवक्षायां प्रमाणाभावात् ॥

गेरनिटि ॥ इयङादिभिरेव सर्वस्य विषयस्यावष्टब्धत्वादनवकाशो णिलोपस्तेषां बाधक इत्याह—इयङ्यणित्यादि । ननु पाचयस्तेः पाक्तिः, याजयतेर्याष्टिरित्युदाहरिष्यति, 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि प्राप्ते 'क्तिन्नजादिभ्यः' इति क्तिन्प्रत्ययः, क्तिञ्वा पुनरयं द्रष्टव्यः, तत्कथमनवकाशः ? उच्यते; यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात्, अनिटीति न वक्तव्यं स्यात्, अतोऽनिटीति वचनादार्धधातुकमात्रविषयतास्यावसीयते, ततश्च युक्तमियङादीन्प्रत्ययपवादत्वम् । वार्त्तिककारेण तु पूर्वविप्रतिषेधः पठितः—'ण्यल्लोपावियङ्यणुण्वृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति । अततक्षदिति । अत्र चङो ङित्वाद् गुणस्याप्रसङ्गः, संयोगपूर्वत्वाद् 'एरनेकाचः' इति यणोऽप्यप्रसङ्गः । इयङ एवायं विषयः, अत्रेयङ्ङि सति पुनः-प्रसङ्गश्चिज्ञानात् भन्नन्नपि लोपोऽन्त्यस्य स्यात् । आशिशदिति । 'एरनेकाचः'

न्यासः

समिदिवाचरतीत्यमुमर्थं ग्राहयति । यथायोगमिति । यदात्मनः समिधमिच्छतीत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् कर्त्तव्यः, यदा समिधमिवात्मनमाचरतीति तदा 'उपमानादाचारे' इति क्यजेव, यदा समिदिवाचरतीति तदा 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्—इत्येष यथायोगशब्दार्थः ॥

गेरनिटि ॥ गेरिति—णिङ्णिचोर्विशेषकरावनुबन्धावुत्सृज्य यत् सामान्यं णिमात्रं तस्य ग्रहणम् । इयङादिभिः सर्वस्य विषयस्यावष्टब्धत्वादनवकाशोऽयं णिलोपस्तेषामपवादोऽयं विशायत इत्यत आह—इयङ्यणित्यादि । अततक्षत्, अररक्षदिति । तक्षिरक्षिभ्यां हेतुमणिच्, तदन्ताल्लङ्, 'णिश्रीद्वस्तुभ्यः' इत्यादिना च्लेश्वङ्, ङित्वाद् गुणस्य प्रसङ्ग एव नास्तीतीयाङादेशः स्यात् । अतस्तस्यापवादो णिलोपः । आटिटत्, आशिशत् । अद्यक्षिभ्यां पूर्वं णिजादिषु कृतेषु 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्विगन्दिशब्दौ

अनिटोति किम् ? कारयिता । हारयिता ।

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो गेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् ।
गणितम् । लक्षितम् ।

पदमञ्जरी

इति यणोऽत्र प्रसङ्गः । अत्र सत्यपि यणि असिद्धत्वात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन वा
णिलोपे सति सिद्धमिष्टम् । 'एवं गुणवृद्धिदीर्घविषयेऽपि द्रष्टव्यम् । न च गुण-
वृद्धयोरयादेशप्रसङ्गः, 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति णिलोपः । ज्ञीप्सतीति । 'आप्ञ्-
प्युधामीत्' 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घप्रसङ्गः ।

अनिटोति शक्यमकर्तुम् । कथं कारयिता ? 'निष्ठायां सेटि' इत्येतन्नियमार्थं
भविष्यति—सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति । विपरीतस्तु नियमो न भवति—
निष्ठायां सेट्येवेति; अनिटो निष्ठायां असम्भवात् । असम्भवश्चोत्तरसूत्रे वक्ष्यते ।

अथ वा—'अयामन्तात्वाय्येन्विष्णुषु' इत्यत्र गेरिति योगविभागः क्रियते,
सेट्याद्धधातुके गेरयादेशो भवति लोपस्यापवादः ॥

निष्ठायां सेटि ॥ सेटीति किमिति । अनिटि पूर्वेण सिद्धत्वात्सेडर्थमेवेदं सूत्रं
भविष्यतीति प्रश्नः । सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रप्राप्तेरेव व्यावृत्तिरित्युत्तरम् ।

भ्यासः

द्विरुच्येते । अत्र 'एरनेकाचः' इत्यादिना प्रातस्य यणादेशस्यायमपवादः । कारणा,
हारणेति । अत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्रातस्य गुणस्य । कारकः, हारक इति ।
अत्र 'अचो ङिति' इति वृद्धेः । कार्यते, हार्यते इति । अत्र 'अकृत्सार्वधातुकयोः'
इति प्रातस्य दीर्घस्य । ज्ञीप्सतीति । 'अञ्जनगमां सनि' इति प्रातस्य दीर्घस्यैव ।
जानातेर्णिचि 'अर्त्तिह्वी' इत्यादिना पुक्, 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति घटादि-
पाठाद् 'घटादयो मितः' इति मित्संज्ञा, 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्, ततः सन्,
'सनीवन्तर्ध' इत्यादिना पक्ष इडागमामावः, 'आब्जप्युधामीत्' इतीत्त्वम्, 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः ।

कारयिता, हारयितेति । 'अनिटि' इति वचनादिह न भवति ।

अनिटोति शक्यमकर्तुम् । कथम् ? 'निष्ठायां सेटि' इति नियमार्थं भविष्यति—
निष्ठायामेव सेटि, नास्त्यत्रेति ? अयुक्तमेतत्, विपरीतनियमोऽप्याशङ्क्येत—सेट्येव
निष्ठायामिति । तथा च सति कारयितेत्यत्र स्यादेव णिलोपः । तस्माद् विपरीत-
नियमाशङ्कानिरासार्थमनिटीत्युक्तम् ॥

निष्ठायां सेटि ॥ गणितम्, लक्षितमिति । 'गण संख्याते', 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः',
चुरादी ।

सेटीति किम् ? संज्ञपितः पशुः । इङ्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वैणापि न भवति । 'सनीवन्तर्ध' इति ज्ञपेरिति विकल्पिते 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां प्रतिषेधः ।

अथ पुनः 'एकाचः' इति तत्रानुवर्तते, तदा नित्यमत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति सेङ्ग्रहणमनर्थकम् ? तत् क्रियते कालावधारणार्थम्—इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतोऽटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

पदमञ्जरी

संज्ञपित इति । 'वा दान्तशान्तपूर्ण' इत्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते—ज्ञप्तः, ज्ञपित इति । अथ पुनरिति । प्रतिपत्तुविप्रतिपत्त्या सन्दिग्धाभिधानम् ।

कालावधारणार्थमिति । सेङ्ग्रहणे क्रियमाणे यदा निष्ठा सेङ् भवति तदा लोपो भवति न प्रागिति कालावधारणं लभ्यते । किं पुनः स्याद्यद्येवमर्थं सेङ्ग्रहणं न क्रियेत ? तत्राह—अकृते हीति । णिलोपे सतीति । नित्यत्वात् । स हि कृतेऽपीति प्राप्नोत्यकृतेऽपि, इट् पुनरनित्यः, णिलोपे सत्येकाच इति प्रतिषेधात् ।

न्यासः

संज्ञपितः पशुरिति । ननु चात्र यदि सेटीति वचनादनेन न भवितव्यं तदा पूर्वसूत्रेण कस्मान्न भवति ? इत्याह—सेङ्ग्रहणसामर्थ्यादिस्थादि । यदि ह्यनिर्णयं पूर्वण णिलोपः स्यात् सेङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, निष्ठायामित्येवं ब्रूयात्, आरम्भसामर्थ्यादेव हि सेङ्ग्रहणं भविष्यति । तस्मात् सेङ्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वैणापि—संज्ञपितः पशुरित्यत्र णिलोपो न भवति । कथं पुनरत्र सेङ्ग्रहणं निष्ठा न भवति ? इत्याह—सनीवन्तर्धेत्यादि । अथेत्यादि । अथ 'यस्य विभाषा' इत्यत्र 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत एकाग्रहणमनुवर्तते, ततोऽनेकाच्चाज्ज्ञपेः प्रतिषेधाभावाद् भवितव्यमिडागमेन निष्ठायाम् । तस्मात् सेङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावात् । ननु च ज्ञप्त इत्यत्र मा भूदित्येवमर्थं सेङ्ग्रहणं भविष्यति ? नैतदस्ति; क्रियमाणेऽपि सेङ्ग्रहणे 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः' इति निपातनादत्र भवितव्यमेव णिलोपेन ।

यदि तर्ह्यनर्थकं सेङ्ग्रहणम्, तत् किमर्थं क्रियते ? इत्याह—तत् क्रियत इत्यादि । पूर्वमिडागमे कृते सेटि निष्ठायां जातायां पश्चादणिलोपो यथा स्यादित्येवमर्थं सेङ्ग्रहणं कृतम् । कः पुनरकृत इति णिलोपे सति दोषः स्याद्, यन्नित्यस्य पूर्वमिडागमे इष्यते ? इत्याह—अकृते हीत्यादि । असति सेङ्ग्रहणे, कारित इति स्थिते णिलोपः प्राप्नोति, इट् च, तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन णिलोपेनैव भवितव्यम्, णिलोपे च सत्येकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् स एवायं करोतिरिति 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीट् प्रतिषेधः प्रसज्येत, ततश्च कारितमित्येतन्न सिध्येत् । तस्मात् सेङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता
जनिता ।

मन्त्र इति किम् ? जनयिता ।

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । श्रुतं
हविः शमितः । तृचि सम्बुद्धयन्तमेतत् ।

पदमञ्जरी

यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यम्, न हि बालिसुग्रीवयो-
र्युध्यमानयोर्भगवता रामेण बालिनि हते सुग्रीवापेक्षया बालिनो दौर्बल्यं मन्यन्ते
शूरमानिनः ? सत्यम्; कार्यगतभावाभावविवक्षायां तु तत्राश्रीयते । इदप्रतिषेधः
प्रसज्येतेति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । एतच्च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिव-
द्भावमनाश्रित्योक्तम् ।

भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्यख्यातम् । सप्तमे 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्ययं योग-
स्त्रेधा विभक्तव्यः, क्रमविपर्ययश्चाश्रयणीयः—'णेः' इत्येको योगः, तत्र निष्ठायां
नेडिति वर्तते—प्यन्तादुत्तरस्या निष्ठाया इण् भवति; ततः 'वृत्तम्'—वृत्तमिति
निपात्यते, णिलोपः । किमर्थमिदम् ? नियमार्थम्—अत्रैव निष्ठायां णेलोपो भवति,
नान्यत्रेति । क मा भूत् ? कृरितम्, हारितम्, कैमर्थक्यान्नियमो भवति, विधेयं
नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम्, किम् ? गुणाभावः । एवं तर्हि तन्त्रावृत्त्ये-
कशेषाणामन्यतमाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भवति,
ततोऽध्ययने, वर्तेरध्ययन एव णिलोप इति ॥

शमिता यज्ञे ॥ तृचि सम्बुद्धयन्तमेतदिति । उदाहृताभिप्रायमेतत् । सूत्रे तु
शुद्धप्रथमैकवचनान्तम् । सर्वोसु च विभक्तिषु निपातनम्; प्रथमैकवचनस्याविव-
क्षितत्वात् । तथा च सूत्रार्थकथनसमये 'इडादौ तृचि' इति सामान्येनोक्तम् ।

न्यासः

जनिता मन्त्रे ॥ इडादौ णिलोपो निपात्यत इति । जनितेति वृजन्तम्, तत्रानि-
टीति प्रतिषेधादिडादौ न प्राप्नोति, अतो निपात्यते । ह्रस्वत्वं तु 'जनीजृक्नसुरञ्जो-
ऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञकत्वात् 'मितां ह्रस्वः' इत्यनेनैव सिद्धम् ॥

शमिता यज्ञे ॥ शमितरित्यत्र पूर्ववद् ह्रस्वत्वम् । 'श्रुतो डिस्वर्नामस्थानयोः' इति
गुणः, हल्ङ्थादिना सुलोपः, रेफस्य विसर्गः । तृचि सम्बुद्धयन्तमेतदिति । निष्ठा-
न्तमेतदिति कस्यचिदाद्यङ्का स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमिदमुक्तम् । शमयितरित्येत-
दपि तृचि सम्बुद्धयन्तम् ॥

यज्ञे इति किम् ? शृतं हविः शमयितः ॥

अयामन्तात्वाय्येत्स्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु, इष्णु-इत्येतेषु परतो णेरया-
देशो भवति । कारयाञ्चकार । हारयाञ्चकार । अन्त-गण्डयन्तः ।
मण्डयन्तः । आलु-स्पृहयालुः । गृहयालुः । आय्य-स्पृहयाय्यः ।
गृहयाय्यः । इत्नु-स्तनयित्नुः । इष्णु-पोषयिष्णवः । पारयिष्णवः ।

‘न’ इति वक्तव्ये अयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

पदमञ्जरी

प्रयोगोऽपि तथाविध एव—शमितारो यदत्र सुकृतमिति, शमितृभ्यश्चैवैनन्त-
न्निगृहीतृभ्यश्चेति च । शमित्रमिति तद्धितेऽपि भवति । सूत्रे च सम्बुद्धयन्तं
विवक्षितं चेच्छमितर्यज्ञ इति प्राप्नोति ॥

अयामन्तात्वाय्येत्स्विष्णुषु ॥ गण्डयन्त इति । ‘गडि सेचने’ घटादिः, ‘मडि
भूषायाम्’—आभ्यामौणादिको झच्, ‘झोऽन्तः’ । स्पृहयालुरिति । ‘स्पृहिगृहि’
इत्यादिना आलुच् । स्पृहयाय्य इति । ‘भृदक्षिस्पृहिभ्य आय्यः’ । स्तनयित्लु-
रिति । औणादिक इत्नुच् । पारयिष्णव इति । ‘णेश्छन्दसि’ इति इष्णुच् ॥

नेति वक्तव्ये इति । णिलोपे हि प्रतिषिद्धे गुणे सत्ययादेशः सिद्धः,

न्यासः

अयामन्तात्वाय्येत्स्विष्णुषु ॥ कारयाञ्चकारेति । ‘कास्प्रत्ययात्’ इत्यादिना ‘आमः’
इति लेङ्क्, ‘कृञ्’ इत्यादिना लिट्प्रस्य कृञोऽनुप्रयोगः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् ।
गण्डयन्तः, मण्डयन्त इति । ‘गडि सेचने’ मडि भूषायाम्, हेतुमणिञ्च, गडेषटादि-
त्वादिमत्त्वे सति पूर्ववद् ह्रस्वत्वम् । ‘जृवृषिभ्यां झच्’ इत्यनुवर्त्तमाने ‘तृभूवहिवस-
भासिसाधिगमिमण्डिजिनन्दिम्यश्च’ इति झच्, अन्तादेशः । स्पृहयालुः, गृहयालुरिति ।
‘स्पृह ईप्सायाम्’ ‘ग्रह ग्रहणे’—चौरादिकावदन्तौ, ‘अतो लोपः’ इत्यकारलोपः, तस्य
स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाभावः, ‘स्पृहिग्रहि’ इत्यादिनाऽऽलुच् । स्पृहयाय्य इति ।
‘तनुदक्षिस्पृहिग्रहिभ्य आय्यः’ इति आय्यप्रत्ययः । स्तनयित्लुरिति । ‘स्तन गदी देव-
शब्दे’, चुरादावदन्तः, ‘अतो लोपः’ । तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ‘अत
उपधायाः’ इति वृद्धिर्न भवति । ‘स्तनिहृषिपुषिगदिमदभ्यो णेरित्नुच्’ इतोऽनुच्प्रत्ययः ।
पोषयिष्णवः, पारयिष्णव इति । ‘पुष पुष्टौ’, हेतुमणिञ्च, ‘पार तीर कर्मसमाप्तौ’,
चुरादिणिच्, ‘णेश्छन्दसि’ इतोऽणुच् ।

अथ ‘न’ इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, णिलोपे हि प्रतिषिद्धे गुण एव स्यात्, तत्र ‘एचो-
ऽयवायावः’ इत्ययादेशो भविष्यति; लघु चैवं सूत्रं भवति, अथेत्युच्यते मात्राधि-
क्येन सूत्रं गुरु भवतीति मत्वाऽऽह—नेति वक्तव्य इत्यादि । ‘त्यपि लघुपूर्वात्’ इत्यत्र

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वाद्विर्णादुत्तरस्य णेरयादेशो भवति । प्रणमय्य, प्रतमय्य, प्रदमय्य, प्रशमय्य, सन्दमय्य- गतः । प्रवेभिदय्य गतः । प्रगणय्य गतः ।

ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वं न भवति, असमानाश्रयत्वात्—
ह्रस्वादयो हि णौ, ल्यपि णेरयादेशो भवति ।

लघुपूर्वादिति किम्? प्रपात्य गतः ॥

पदमञ्जरौ

मात्रालाघवं च भवति । उत्तरार्थमिति । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यत्र न गुणः, नाप्ययादेशः ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ अत्र केचिदाचार्येण 'ल्यपि लघुपूर्वस्य' इति षष्ठ्यन्त-
मध्यापिताः, अन्ये पञ्चम्यन्तम्; तत्राद्यपक्षे प्रशमय्येत्यादौ व्यञ्जनान्ते न
स्यात्, न ह्यत्र णिल्लघुपूर्वः, किं तर्हि? व्यञ्जनपूर्वः । न चाव्यवहिते सम्भवति
व्यवहितं पूर्वमाश्रयितुं युक्तम् । प्रचकाश्य गत इत्यादावतिप्रसङ्गश्च । क तर्हि
स्यात्? प्रगणय्य, प्रस्तनय्येत्यादौ? यद्यप्यत्राल्लोपे कृते णिल्लघुपूर्वो न भवति,
व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धिरपि नास्ति; तथापि भूतपूर्वलघुपूर्वेतामाश्रित्यात्रैव
स्यात् । तथा प्रचिकीर्ष्येत्यादावपि प्रसङ्गः, सम्प्रति गुरुपूर्वत्वेऽपि भूतपूर्व-
गत्या । तस्माद् द्वितीयं पक्षमाश्रित्य व्याचष्टे—लघुपूर्वाद्विर्णादिति ।

नन्वत्रापि पक्षे प्रशमय्येत्यादौ ह्रस्वादीनामसिद्धत्वादयादेशाप्रसङ्गः, क तर्हि
स्यात्? मृदमाचष्ट इति णिचि 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाद्विलोपाभावे
प्रमृदय्य गत इत्यादौ स्यादत आह—ह्रस्वयलोपाल्लोपानामिति ॥

न्यासः

गुणाभावादयादेशो न स्याद् यदि नेत्युच्यते । तस्मादुत्तरार्थमयादेशवचनम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ लघुपूर्वादिति—लघुः पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः । वर्णोऽन्य-
पदार्थः । प्रणमय्य, प्रतमय्य, प्रदमय्य, प्रशमय्येति । अत्र नमादीनां मित्त्वात्
पूर्ववद् ह्रस्वत्वे कृते मकारो लघुपूर्वः । प्रवेभिदय्य गत इति । मिदेर्यङन्ताणिच् ।
यस्य हलः' इति यकारलोपः । अत्रापि दकारो लघुपूर्वः । प्रगणय्येति । 'गण
संख्याने', चुरादावदन्तः, पूर्ववदल्लोपः । अत्रापि णकारो लघुपूर्वः ।

ननु ह्रस्वादय एवाभाच्छास्त्रीयाः, अयादेशोऽपि; तत्र 'असिद्धवदत्रा भात्'
इति ह्रस्वादीनामसिद्धत्वान्नलघुपूर्वत्वं मकारादेर्वर्णस्य नोपपद्यते? इत्यत आह—
ह्रस्वयलोपाल्लोपानामित्यादि । कथमसमानाश्रयत्वम्? इत्याह—ह्रस्वादयो होत्वादि ।

विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य गेल्यपि परतो विभाषाऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य गतः ।

इडादेशस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति—अध्याप्य गतः ॥

युप्लुवोदीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु, प्लु—इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं वियूय । यत्रा यो दक्षिणा परिज्लूय ।

पदमञ्जरी

विभाषाऽऽपः ॥ 'आप्लु लम्भने' चुरादिः, 'आप्लु व्याप्तौ' स्वादिः—द्वयोरपि ग्रहणम् । इह 'इड् अध्ययने', णिच्, 'क्रीड्जीनां णौ' इत्यात्वम्, 'अत्तिही' इत्यादिना पुक्, अध्याप्य गत इत्यत्रापि प्रान्तेति; आप्लुपस्य भावात्, तस्मात् सानुबन्धको निर्देश्यः ।

आपुलिति पठितव्यम्, आप्लुशब्दान्धसिः, ऋकारलृकारयोः सवर्णत्वात् 'अत उत्' इत्युत्वम्, 'उरणरपरः' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वम्, सकारस्य संयोगान्तलोपः, तत्तर्हि तथा पठितव्यम् ? नेत्याह—इडादेशस्येति ॥

न्यासः

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्, न लघोरित्येवोच्येत ? अशक्यमेवं वक्तुम्; एवमुच्यमाने लघोरुत्तरस्य गेल्यप्ययादेशो भवतीत्येष वाक्यार्थः । तथा च प्रतमस्येत्यादौ न स्यात्, हला व्यवधानात् । क्व तर्हि स्यात् ? प्रगण्येत्यादौ । ननु चात्राप्यतो लोपे कृते लघोरुत्तरो णिर्न सम्भवत्येव, तत्र वचनसामर्थ्याद्व्यवधानमाश्रयिष्यते ? नैतदेवम्; वचनसामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते । कुत एतल्लभ्यते—वचनसामर्थ्याद्व्यवधानमाश्रयितव्यम्, न तु भूतपूर्वगतिरिति ? भूतपूर्वगतावाश्रीयमाणायाम् प्रगण्येत्यादावेव स्यात्, प्रणमय्य गत इत्यादौ तु न स्यात् । तस्मात् पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषाऽऽपः ॥ प्रापय्येति । 'आप्लु लम्भने', आप्लु व्याप्तौ—द्वयोरपि ग्रहणम् । पूर्वकश्चुरादिः, अपरः स्वादिः ।

अथाध्याप्य गत इत्यत्र कस्मान्न भवति, अत्रापि 'क्रीड्जीनां णौ' इतीड् आप्लवे कृते 'अत्तिही' इत्यादिना पुक्याप उत्तरो णिर्भवति ? इत्यत आह—इडादेशस्येत्यादि । यद्येवम्, अप आचष्ट इत्यप्-शब्दाणिच कृते प्रापय्येत्यादि न स्यात्, लाक्षणिकत्वादेव मा भूदनेन, पूर्वेण सूत्रेण भविष्यति, ननु चैकादेशे कृते सत्यलघुपूर्वत्वान्न प्राप्नोति ? एकादेशस्यासिद्धत्वान्न दोषः । कथम् ? 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति बहिरङ्गत्वं त्वेकादेशस्य द्विपदाश्रयत्वात् । अयादेशस्य पुनर्णिमात्राश्रयत्वादन्तरङ्गत्वम् ॥

छन्दसीति किम् ? संयुत्य । आप्लुत्य ॥

क्षियः ॥ ५६ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति त्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी, ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षिगः कर्तरि क्तः ।

प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इत्यधिकरणे क्तः ।

अण्यदर्थ इति किम् ? अक्षितमसि मामेक्षेष्ठाः । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात् 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्वमपि न भवति ॥

पदमञ्जरी

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी इति । यद्यपि भव्यगेयादावासाव्यापायशब्दयोः कर्तापि पक्षे ण्यदन्तयोर्वाच्यः; तथापि क्षियः सन्निधानात् दीयो ण्यदर्थ एव पर्युदस्यते ।

प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी । अधिकरण इति । क्तः प्रत्यय इत्यनुषङ्गः । एवमक्षितमिति भावे इत्यत्रापि ॥

न्यासः

युष्मद्वोर्दोर्ध्वश्छन्दसि ॥ 'यु मिश्रणे', 'प्लुङ् गतौ'—अनयोर्धात्वोस्तुकि प्राप्ते दीर्घार्थं वचनम् ॥

क्षियः ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । 'क्षियः' इति 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति 'क्षि क्षये', 'क्षि निवासगत्योः'—इत्यनयोर्ग्रहणम्, न 'क्षिष् हिंसायाम्' इत्यस्य ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी इति । 'तयोरेव कृत्यक-खलार्थाः' इति वचनात् । ताभ्यामन्यत्रेति । कर्तर्यधिकरणे च । आक्षीण इति । 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्वम् । अकर्मकात् क्षियः कर्तरि क्तप्रत्ययोऽयमिति । 'गत्यर्थ' इत्यादिना ।

प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी । अधिकरण इति । क्तप्रत्ययोऽयमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । प्रक्षीयतेऽस्मिन्निति प्रक्षीणम्—अधिकरणभूतं द्रव्यमुच्यते । क्षितमिति भाव इति । अस्यापि पूर्ववत् सम्बन्धः । कर्मणि न प्रस्युदाहरति; क्षियोऽकर्मकत्वात् ॥

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने, दैन्ये च क्षियो निष्ठायामप्यदर्शे वा दीर्घो भवति । क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये—क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोऽयं तपस्वी । क्षीणोऽयं तपस्वी ॥

स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा

चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ ३

स्य, सिच्, सीयुट्, तासि—इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामज्जानाम्, हन्, ग्रह, दृश्—इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति पदमञ्जरी

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ क्षितायुरिति । पूर्ववत्कर्त्तरि क्तः । क्षीणक इति । ‘अनुकम्पायाम्’ इति कन् । प्राप्तविभाषेयम् । अप्यदर्थ इत्येव—क्षितं सर्वमस्य, क्षितमस्य तपस्विनः ॥

स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ चिणीव चिण्वत्, ‘तत्र तस्येव’ इति सप्तमीसमर्थाद्वृत्तिः; ‘स्यसिचसीयुट्तासिषु’ इति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात्, यथा—मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्रासाद इति । भावकर्मविषयेष्विति । अनेन ‘भावकर्मणोः’ इति विषयसप्तमीति दर्शयति । भावकर्मणोर्ये स्यादयो वर्तन्ते तेष्विति तु विज्ञायमाने सीयुडेको विशेषितः स्यात्, स्यादयो न विशेषिताः स्युः; भावकर्मणोर्लङ्घित्वाच्चत्वात्सीयुटश्च तद्भक्तत्वात् । अथ यदाभावकर्मभिधायी प्रत्ययो भावकर्मशब्दाभ्यामभिधीयते, तदायमर्थः स्यात्—भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति । तदा स्यादयो विशेषिताः, सीयुडविशेषितः, न हि तद्भक्तस्य तेन सह पौर्वापर्यं

न्यासः

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ क्षितायुरिति । पूर्ववत् कर्त्तरि क्तः । एवमुत्तरत्रापि । क्षितक इति । अनुकम्पायां कन् । आक्रोशदैन्याभ्यामन्यत्र पूर्वेण नित्यं भवति ।

अप्यदर्थ इति किम् ? क्षितं जाल्मस्य, क्षितकमस्य तपस्विनः ॥

स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ‘स्यसिचसीयुट्तासिषु’ इति सप्तम्या प्रतियोगिनो निर्देशाच्चिणीव चिण्वदिति सप्तमीसमर्थाद्वृत्तिर्विज्ञायते, यथा—मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति । भावकर्मविषयेष्विति । अनेन ‘भावकर्मणोः’ इत्यस्य विषयसप्तमीत्वं दर्शयति । भावकर्मणी विषयौ येषां ते तथोक्ताः । के पुनः स्यादयो भावकर्मविषयाः ? ये स्यादयो लादेशेन भावकर्मणोर्वि-

वा । यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य ? स्यसिचसी-
युट्तासोनामेवेति वेदितव्यम्; ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्य-
विरोधान्न क्रियते ।

पदमञ्जरी

सम्भवति । तस्मात्सर्वानुग्रहाय विषयसप्तम्येव युक्ता । यदा चिण्वत्तदेडागमो
भवतीति । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वात् । कस्येति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमो
भवति, स्यादयश्च सल्लमीनिर्दिष्टाः, 'अङ्गनग्रहृशाम्' इति षष्ठीनिर्दिष्टम्,
'अङ्गस्य' इति च वर्तते, अतोऽजन्तादीनामङ्गानामेवागमित्वं युक्तमिति विपर्ययं
मन्यमानस्य प्रश्नः । स्यसिचसीयुट्तासीनामेवेति । कथम् ? इत्याह—ते हि प्रकृता
इति । सन्नहिता इत्यर्थः । नन्वङ्गमपि प्रकृतं योग्यविभक्तिकं च ? तत्राह—अङ्गस्य
त्विति । लक्ष्यविरोधादिति । यद्वा—सप्तमे योगविभागः क्रियते, आर्धधातुकस्येत्,
परिभाषेयम्, यो यावान्कश्चिद्विडागमः स सर्वं आर्धधातुकस्यैव द्रष्टव्यः,
तेनायमपीडागमः स्यादीनामेव भवति, नाङ्गस्य ।

न्यासः

वक्षितयोर्भवन्ति । चकारोऽत्र सन्नियोगार्थः क्रियते । तेन यदा चिण्वद्भावो भवति
तदेडागमो भवति । यदा तु चिण्वद्भावो न भवति तदा त्विडागमो न भवतीति
दर्शयन्नाह—यदेत्यादि । कस्येति । षष्ठीनिर्दिष्टस्य ह्यागमा भवन्ति, स्यादयश्चेह
सप्तम्या निर्दिष्टाः; न चान्य आगमी श्रूयत इति प्रश्नः । यद्यपि ते सप्तम्या निर्दिष्टाः,
तथापि यथा 'हनश्च वधः' इति पङ्गमीनिर्दिष्टोऽपि हन्तिः प्रत्ययमुत्पाद्यादेशेन सम्बन्ध-
मनुभवन् षष्ठ्यन्ततां प्रतिपद्यते, तथा स्यादयोऽपि यद्वागमेन सम्बन्धमनुभवन्ति तदा
षष्ठ्यन्ततां प्रतिपद्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—स्यसिजित्यादि । अत्रैव हेतुमाह—ते हि
प्रकृता इत्यादि । इड्यमागमलिङ्गः, तस्यावश्यमागमिना भवितव्यम्, तत् किमश्रुता-
नामागमित्वं परिकल्प्य, तस्यैव विधीयतामुक्तं प्रकृतानामेव स्यादीनामिति ? श्रुतं
यत् प्रकृतानामेव विधीयते; अश्रुतप्रकल्पनाया गरीयस्त्वात् । ननु चाङ्गमपि प्रकृतम्,
तस्य कस्मान्न क्रियते ? इत्यत आह—अङ्गस्येत्यादि । अङ्गस्य न क्रियते, लक्ष्यविरो-
धात् । यद्यङ्गस्य स्यात्, तदेति कृते लक्ष्यविरोधादनिष्टं स्यात् । न ह्यनिष्टार्था शास्त्रे
प्रकृतिर्युक्ता । तस्मान्मा मूललक्ष्यविरोध इति यद्यप्यङ्गमपि प्रकृतम्, तथापि स्यादी-
नामेव क्रियते, नाङ्गस्य ।

इह द्वौ पक्षौ सम्भवतः—चिणिमिसत्तं यत् कार्यम्, यदाहत्य चिणि विधीयते तद्वाति-
दिश्यते । यद्वा चिणि यद् दृष्टं चिणिमिसत्तमचिणिमिसत्तं च तत् सामान्येन । तत्र यदि
पूर्वकः पक्ष आश्रीयेत, तदा 'आतो युक् चिण्वत्तोः' इति युगागमः, 'चिण्वत्तुलोर्दीर्घो-
ऽन्यतरस्याम्' इति दीर्घत्वञ्च—एते द्वे एवाङ्गकार्ये अतिदिश्ये स्याताम् । नान्यद्
वृद्ध्यादिकम्, न हि तदाहत्य चिणि विधीयते । आहत्य=उच्चार्येत्यर्थः । यद्धि साक्षाच्चिणं

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घृत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।

पदमञ्जरी

कानि पुनरिति । चिणि यदेवाहत्य विहितं तदेवातिदिश्यते, आहोस्वित् चिणि दृष्टमात्रमिति प्रश्नः । तत्र द्वितीयः पक्ष आश्रीयत इति श्लोकेन दर्शयति—चिण्वद्वृद्धिरिति । यथा चिणि वृद्धिः तथा स्यादिव्वपीष्यते—घानिष्यते । एतदेकं प्रयोजनम्, एवमुत्तरत्रापि । प्रत्येकं सम्बन्धेन यथायोगमतिदेशो योग्यः । दायिष्यत इति, 'आतो युक् चिण् कृतोः' इति युक्, एतच्चिण्याहत्य विहितम् । यच्च 'हो हन्तेऽङ्गिन्नेषु' इति कुत्वमघानीत्यत्र दृष्टम्, तदपि प्रयोजनम्—घानिष्यत इति । यच्च 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति दीर्घविकल्पविधानं तदपि प्रयोजनम् । एतदपि चिण्याहत्य विहितम्—शमिष्यते, शामिष्यत इति शमेर्णिचि 'मितां ह्रस्वः' लृटि स्ये चिण्वद्भावेन दीर्घविकल्पः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः ।

न्यासः

निमित्तमुपादाय विधीयते तच्चिण्याहत्य विधीयते, न चैवं वृद्धयादिकं विधीयते । अथ द्वितीयस्ततो न भवत्येष दोषप्रसङ्गः; वृद्धयादीनामपि चिणि दृष्टत्वात् ।

यदि चिणि यद् दृष्टं तदतिदिश्यते, तर्हि हनिणिङामादेशा अपि प्राप्नुवन्ति, तेषामपि तत्र दृष्टत्वादिति ? अनेनाभिप्रायेणाह—कानि पुनरित्यादि ।

द्वितीये पक्षे यो दोषस्तमुत्तरत्र परिहरिष्यामीति चेतसि कृत्वा चिणि यद् दृष्टं कार्यं तन्निमित्तमितरद्वा तदिह सामान्येन निर्दिश्यत इति दर्शयन्नस्य योगस्य यानि प्रयोजनानि तेषां संग्रहश्लोकमाह—वृद्धिश्चिण्वद्वृद्ध्यादि ।

चायिष्यत इत्यत्र वृद्धिः प्रयोजनम् । चिनोतेलृट्, स्यप्रत्ययः । 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्, अत्रेदानीं चिण्वद्भावाद् वृद्धिर्भवति । यथा—चिणि 'अचो ङिति' इति वृद्धिर्मवत्यचायीति, एवमुत्तरत्रापि चिण्वदित्येतस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धं कृत्वा यथायोगमतिदेशो योजनीयः । अचायिष्यत इति । लृट्, शेषं पूर्ववत् । युक् च प्रयोजनम्—दायिष्यत इत्यत्र । दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति स च । प्रयोजनम्—शमिष्यते, शामिष्यते इत्यत्र । 'शमेः 'जनजिष्कनसुरङ्गोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञा, स च ण्यन्तः 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यत्रोपादिष्ट इत्युपदेशेऽजन्तो भवति । यत्तु हन्तेः 'हो हन्तेऽङ्गिन्नेषु' इति कुत्वं विधास्यते, तच्च प्रयोजनम्—घानिष्यत इत्यत्र । हनिष्यत इत्यत्र तु 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् ।

सन्त्येतानि प्रयोजनानि, किन्त्वनेनेटि कृते शमिष्यते, शामिष्यत इत्यत्र 'णेरनिटि'

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते निमित्त्यश्चायं वल्निमित्तो विघातो ॥
 अजन्तानां तावत्—चायिष्यते, चेप्यते, अचायिष्यत, अचेप्यत ।
 दायिष्यते, दास्यते, अदायिष्यत, अदास्यत । शायिष्यते, शमिष्यते,
 शमयिष्यते, अशायिष्यत, अशमिष्यत, अशमयिष्यत । हन्—घानि-
 ष्यते, हनिष्यते, अघानिष्यत, अहनिष्यत । ग्रह—ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते,

पदमञ्जरी

नन्वनिटीत्युच्यते, सेट् चायम् ? अत आह—इट् चासिद्ध इति । आ
 भाच्छास्त्रीये णिलोपे कर्त्तव्ये आ भाच्छास्त्रीयश्चिण्वदिङ्सिद्धः, तेनानिडा-
 दित्वात्सिद्धो णिलोप इत्यर्थः । मे इति । सूत्रकारायमाणस्य वचनम् । ननु
 चास्य चिण्वदिटोऽत्रकाशः येऽनितः, येषु 'ऋद्धनोः स्ये' इत्यादि प्रतिपदविधानं
 नास्ति; आर्द्धधातुकस्येत्यस्यावकाशः—सेड् योऽस्य विषयो न भवति; यस्तु सेडस्य
 च सूत्रस्य विषयः, तत्र परत्वात् 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्ययमेव प्राप्नोति,
 तत्कथमसिद्धत्वम् ? अत आह—नित्यश्चायमिति । अयं चिण्वदिण्णिनयः,
 कृतेऽपि वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति, अकृतेऽपि, न ह्ययं वलादित्वमपेक्षते ।
 अस्मिस्तु कृते वलादिलक्षण इण् प्राप्नोति, तस्माद् वल्निमित्त इडनित्यः ।
 विघातः=निमित्ताभावादप्रवृत्तिः, सोऽस्यास्तीति विघाती । तदेवं नित्यत्वात्सेड्-
 भ्योऽप्यनेनैवेड् भवति, अयं चासिद्ध इति न भवति णिलोपाभावदोषः । अवश्यं
 चानेनैव सेड्भ्योऽपीडेष्टव्यः, अन्यथा एतदिट्सन्नियुक्तश्चिण्वद्भावोऽपि न
 स्यात् । न च शब्दान्तरप्राप्तेरस्याप्यनित्यत्वम्; आकृतिपक्षे शब्दान्तरत्वाभावात् ।

न्यासः

इति णिलोपो न सिध्यति; सेट्त्वात् । अत आह—इट् चासिद्ध इत्यादि । 'असिद्ध-
 वदत्राभात्' इत्यसिद्धोऽयं चिण्वदिट्, तेन णिलोपो भविष्यति । स्यादेतत्—
 येऽनुदात्तोपदेशाश्चिनोत्यादयस्तेभ्यः परेषां स्यादीनामनेनेड् विधीयत इति युक्तम-
 सिद्धत्वम्, ये तूदात्तोपदेशाः शमिप्रभृतयस्तेभ्यः परत्वाद् 'आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः'
 इति वल्निमित्तेनेटा भवितव्यम्, स च सिद्ध एव; तस्मिस्तु तदवस्थ एव दोषः ?
 इत्यत आह—नित्यश्चायमित्यादि । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः—इत्येतदाश्रित्यायं
 चिण्वदिङ् नित्यः । कृतेऽपि हि वलादिलक्षण इटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि, न ह्ययं वलादि-
 त्वमपेक्षते । अस्मिस्तु कृते वलादिलक्षण इड् न प्राप्नोति; वलादित्वस्य विहतत्वात् ।
 वल्निमित्ता विघातोति । वल् निमित्तं कारणं यस्य स तथोक्तः । विघातोऽस्यास्तीति
 विघाती । विघातः=निमित्ताभावादप्रवृत्तिः । तदेवं नित्यत्वादुदात्तेभ्योऽप्यनेनैव
 चिण्वदिटा भवितव्यम्, अयञ्चासिद्ध इति न भवति णिलोपाभावप्रसङ्गः ।

ग्राहिष्यत इति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः प्रयोजनम् । अथेह 'ग्रहोऽल्लिङि

अग्राहिष्यत, अग्रहीष्यत । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इति प्रकृतस्येटो दीर्घ-
त्वम् । दृश्-दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते, अदर्शिष्यत, अद्रक्ष्यत ।

सिच्यजन्तानाम्-अचायिषाताम्, अचेषाताम् । अदायिषाताम्,
अदिषाताम् । अशामिषाताम्, अशमिषाताम्, अशमयिषाताम् । हन्-
अघानिषाताम्, अवधिषाताम्, अहसाताम् । ग्रह्-अग्राहिषाताम्, अग्र-
हीषाताम् । दृश्-अदर्शिषाताम्, अदृक्षाताम् ।

सोयुटि अजन्तानाम्-चायिषीष्ट, चेषीष्ट । दायिषीष्टं,
दासीष्ट । शामिषीष्ट, शमिषीष्ट, शमयिषीष्ट । हन्-घानिषीष्ट,
वधिषीष्ट । ग्रह्-ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट । दृश्-दर्शिषीष्ट, दृक्षीष्ट ।

तासावजन्तानाम्-चायिता, चेता । दायिता, दाता । शामिता,
शमिता, शमयिता । हन्-घानिता, हन्ता । ग्रह्-ग्राहिता, ग्रहीता ।
दृश्-दर्शिता, दष्टा, द्रष्टा ।

स्यसिचसीयुटतासिष्विति किम् ? चेतव्यम्, दातव्यम् । भाव-
कर्मणोरिति किम् ? चेप्स्यति । दास्यति । उपदेश इति किम् ?

पदमञ्जरी

प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमिति । वलादिलक्षणस्य प्रकृतत्वात् ।

न्यासः

दीर्घः' इति दीर्घः कस्मान्न भवति ? इत्याह-ग्रहोऽजिटीत्यादि । वलादिलक्षणस्तत्रेट
प्रकृत इति तस्यैव दीर्घो विज्ञायते, नान्यस्य । द्रक्ष्यत इति । 'सृजिदृशोर्ज्ञत्यमकिति'
इत्यमागमः, ब्रश्चादिना षत्वम्, 'बढोः कः सि' इति कत्वम्, 'इण्कोः' इति षत्वम् ।
दर्शिष्यत इति । 'पुगन्तलघूपधस्य' इत्यनेनात्र गुणः सिद्धयत्येव । इडर्थस्तु चिण्वद्भावो
विधीयते ।

अचेषातामिति । आताम्, सिचि रूपम् । अदिषातामिति । 'स्थाच्वोरिच्च'
इतीत्वम्, 'सिचश्च' कित्त्वम् । अर्वाधिषातामिति । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति
वधादेशः । अदृक्षातामिति । 'लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वम् । तेनामागमगुणौ
न भवतः, षत्वादि पूर्ववत् ।

चेतेति । छट्, त्सिः, 'छटः प्रथमस्य डारौरसः' इति डादेशः, टिलोपः ।
द्रष्टेति । पूर्ववदमादिः । चेतव्यमिति । कर्मणि तुभ्यः । चेप्स्यतीति । अत्र कर्तुर्लादेशेन
विवक्षितत्वात् कर्तृविषयः स्पष्टस्त्ययः ।

कारिष्यते—इति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति, उपदेशग्रहणाद् भवति । अङ्गनग्रहदृशामिति किम् ? पठिष्यते ।

अङ्गाधिकारविहितं कार्यमिहातिदिश्यते, तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति । हनिष्यते, घानिष्यते । एष्यते, आयिष्यते । अध्येष्यते, अध्यायिष्यते । ‘हनो वध लिङि,’ ‘लुङि च,’ ‘इणो गा लुङि,’ ‘विभाषा लुङ्लुङोः’ इत्येते विधयो न भवन्ति ॥

पदमञ्जरी

गुणे कृत इति । परत्वान्नित्यत्वाच्च । उपदेशग्रहणाद् भवतीति । यद्यपि करोतिरुत्तरकालमनजन्तः, उपदेशे त्वजन्त एव ।

यदि चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेशः, हनिणिङादेशा अपि प्राप्नुवन्ति, तेषामपि तत्र दृष्टत्वात् ? अत आह—अङ्गाधिकारविहितमिति । अङ्गस्येति प्रकृत्य यद्विहितं चिणि दृष्टं तदेवातिदिश्यते, सन्निहतत्वात् । न च हनिणिङामादेशा एवंविधा इति तेषामनतिदेशः । अत्र वार्तिकम्—‘वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन’ इति । वधभावस्यावकाशः—वध्यात्, वध्यास्ताम्, वध्यासुः; चिण्वद्भावे हन्ग्रहणस्यावकाशः—घानिष्यते, अघानिष्यत, अघानिषाताम्; अघानिषत, घानिषीष्टेत्यत्रोभयप्रसङ्गे चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं चिण्वद्भावे पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् क्धादेशः कस्मान्न भवति ? सकृदगतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । ननु द्वितीयाध्याये, तत्र ‘आधंधातुके’ इति विषयसप्तमी, ततः किमन्तरङ्गो वधभावः ? नैतदस्ति; लिङीति विशेषनिर्देशात्पर-

न्यासः

गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोतीति । कृ + ण्यत इति स्थिते गुणः प्राप्नोति, चिण्वद्भावश्च; तत्र परत्वाद् गुणः, तत्र कृते रपरत्वम् । यद्युपदेशग्रहणं न क्रियेत ततोऽनजन्तत्वादिह न स्यात् । उपदेशग्रहणाद् भवति । यद्यपि करोतिरुत्तरकालमनजन्तः, उपदेशे त्वजन्त एव ।

यदि चिणि यद् दृष्टं कार्यं तदतिदिष्टं हनिणिङादेशा अपि प्राप्नुवन्ति । तेषामपि तत्र दृष्टत्वात् ? इत्यत आह—अङ्गाधिकारविहितमित्यादि । अङ्गस्येति अधिकारे सति प्रत्यासत्तेरङ्गाधिकारे विहितं कार्यं यच्चिणि दृश्यते सामान्येन तदतिदिश्यते, न तु यद्विप्रकृष्टं प्रकरणान्तरविहितम् । न च हनिणिङामादेशा अङ्गाधिकारे विहिताः, अपि तु प्रकरणान्तरे । तस्मान्न तेऽतिदिश्यन्त इति न भवन्ति तत्र । घानिष्यते इत्यत्र ‘लुङि च’ इत्यनेन विहितो वधादेशो न भवति । आयिष्यत इति । ‘इणो गा लुङि’ इत्यनेन विहितो गादेशः । अध्यायिष्यते इति । अत्र ‘विभाषा लुङ्लुङोः’ इत्यनेन विहितो

दीङो युङचि क्ङिति ॥ ६३ ॥

दीङो युङागमो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । उप-
दिदीये, उपदिदीयाते, उपदिदीयसुरे ।

‘दीङः’ इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युङागमो भवति । विधानसा-
मर्थ्याच्च ‘एरनेकाचः’ इति यणादेशे कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति ।

पदमञ्जरी

सप्तमी । यत्र तु विशेषनिर्देशाभावः—‘अस्तेभूः’ इत्यादौ, तत्रैव विषयसप्तमी
भव्यादिसिद्धये ॥

दीङो युङचि क्ङिति ॥ दीङ इति पञ्चमीनिर्देशादिति । षष्ठ्यां त्वस्यां दीङ्
एनादितो युट् स्यात्, पञ्चम्यां तूभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति अचीति
सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायामजादेर्युङ् भवति । सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरार्थः,
तदादिविध्यर्थश्च । विधानसामर्थ्याच्चेति । यदि युटोऽसिद्धत्वेन यणादेशः स्यात्,
युङ्विधानमनर्थकं स्यात्; उपदिदीये इति रूपे विशेषाभावात् । न च यकारद्वय-
श्रवणाद्विशेषः; ‘हलो यमां यमि लोपः’ इति पक्षे यलोपविधानात् । न च पक्षे
श्रुतिभेदः; ‘यणो मये द्वे’ इति द्विर्वचनविधानादेव सिद्धत्वात् । श्रुतिभेदोऽपि
व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वा यकारस्य कीदृश इति चिन्त्यम् ।

न्यासः

गाडादेशः । एवमपि स्यादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोति; अङ्गाधिकारे चिण उत्त-
रस्य प्रत्ययस्य ‘चिणो लुक्’ इति लुग्विधानात् ? नैष दोषः; इह हि सप्तमीसमर्थार्द्ध
विहितस्य वतेराश्रयणम् । तेन चिणि यद् दृष्टं कार्यं पूर्वस्य सम्भवति तदतिदिश्यते, न
तूत्तरस्य भूत् कार्यं तदपि ॥

दीङो युङचि क्ङिति ॥ उपदिदीय इति । ‘दीङ् क्षये’, असंयोगाल्लिट् कित्
इति कित्त्वम्, लिटस्तन्मयोरेशिरेचौ ।

‘दीङः’ इति षष्ठीयं वा स्यात्, पञ्चमी वेति द्वौ पक्षौ । तत्र यद्याद्यः पक्ष
आश्रीयेत, तदा ‘आद्यन्तौ टकितौ’ इत्यादौ युटि कृते धातोरनिष्टं रूपमापद्येत; अत
इदं षष्ठीपक्षे दूषणमालक्ष्य पञ्चमीपक्षं पुरस्कृत्याह—दीङ इति पञ्चमीनिर्देशादित्यादि ।
पञ्चमीनिर्देशे हि सति ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्’ इति ‘दीङः’ इति
पञ्चम्या अचीति सप्तम्याः षष्ठीत्वे प्रकल्पिते ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यजादेरादिर्युङागमो
भवति । ‘अचि’ इति सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरार्थः । ननु चात्र ‘एरनेकाचः’ इति यणादेशे
कर्तव्ये युङसिद्ध इति यणादेशेन भवितव्यम्, ततश्चोपदिदीय इति न सिध्येत्,
उपदिदीये इत्यनिष्टं रूपं प्राप्नोति । अत आह—विधानसामर्थ्यादित्यादि । यदि
यणादेशे कर्तव्ये युटोऽसिद्धत्वं स्यात्, तदा युटो विधानमनर्थकं स्यात्; विशेषाभावात् ।

अचीति किम् ? उपदेदीयते । क्ङितीति किम् ? उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इट्यजादावार्धधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति ।
इटि-पपिथ । तस्थिथ । किति-पपतुः, पपुः । तस्थतुः, तस्थुः ।
गोदः । कम्बलदः । ङिति-प्रदा । प्रधा ।

पदमञ्जरी

उपदानमिति । 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' 'इत्यात्वम्, 'दीङः' इत्यनु-
बन्धनिर्देशो यङ्लुकि मा भूदिति ॥

आतो लोप इटि च ॥ इह 'अचि', 'क्ङिति', आर्द्धधातुके' इति त्रयाणां
प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात्तेषामन्यतमेनानुभूतान्यतरविशेषणेन,
अनुभूतोभयविशेषणेन, अननुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्चयसम्भवाद् द्वादश
पक्षाः सम्भवन्ति । तत्र यदि तावद्विशेषणसम्बन्धात् प्रागेवाचा इटः समुच्चयः,
अङ्गाक्षिप्तश्च प्रत्ययो ना विशेष्यते, 'इत्यजादौ च प्रत्यये' इति विज्ञायते,
तदेङ्ग्रहणमनजाद्यर्थं भवति; अजादेरिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयासम्भवात् ।
तदा च ङिदार्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठेते, नेटः; हलादेरिटः क्ङि-
त्त्वासम्भवात्, आर्धधातुकत्वाद्, व्यभिचाराच्च । ततश्च दासीयेत्यादौ लोप-
प्रसङ्गः । अथ किद्विशिष्टेनाचा समुच्चयः—क्ङित्यजादौ भवतीति चेति, ततो-

न्यासः

कथं पुनर्विशेषाभावः, यावताऽस्ति हि युट्येकस्य यकारस्य श्रवणं भवति, सति तु
द्वयोः ? नैषोऽस्ति विशेषः; न हि व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा हलः श्रवणं प्रति
विशेषोऽस्ति । ये तु विशेषमिच्छन्ति, तन्नातेनास्माभिः पूर्वमेव यणादेशे युटः सिद्धत्व-
मन्यथा प्रतिपादितम् ।

उपदेदीयत इति । यङ् । उपदानमिति । ल्युट्, 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च'
इत्यात्वम् । दीङ इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि मा भूदित्येवमर्थः—देद्यतुः, देद्युरिति ।
ननु चात्र 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे' इत्यामा भवितव्यम्, तेनाक्ङित्त्वादेव न भविष्यति ?
सत्यमेतत्; अमन्त्रे न भविष्यति, मन्त्रे तु स्यादेव; तत्रामोऽभावात् । अथ यङ्लुग-
न्तस्य मन्त्रे प्रयोगो न दृश्यते, तदा विस्पष्टार्थम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ इत्यजादावार्धधातुके क्ङिति चेति । 'अजादावार्धधातुके'
इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते—इत्यजादावार्धधातुके, क्ङिति चाजादावार्धधातुक इति ।
इङ्ग्रहणमक्ङिदर्थम् । पपिथेति । पातेः पिबतेर्वा लिट्, सिप्, 'परस्मैपदानाम्'
इत्यादिना तस्य थल्, 'भृतो भारद्वाजस्य' ति नियमादित् । गोद इति । 'आतोऽनु-
पसर्गे कः' ।

‘आर्धधातुके’ इत्येव—यान्ति । वान्ति । व्यत्यरे । व्यत्यले ।
रातेर्लतिश्च लङि इटि रूपम् ।

अचीत्येव—ग्लायते । दासीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

पदमञ्जरी

ऽक्विड्दर्थमनजाद्यर्थं चेङ्ग्रहणं भवति—पपिथ, दासीयेति; अथार्धधातुक-
विशिष्टेनाचा समुच्चयः, ततोऽक्विड्दर्थमनजाद्यर्थमनार्धधातुकार्थं चेङ्ग्रहणम्—
पपिथ, दासीय, व्यत्यरे—इतीप्मात्रे लोपप्रसङ्गः; तदेवमचा समुच्चये चत्वारः
पक्षाः । एवमार्धधातुकेन; एवं क्विड्तेति द्वादश पक्षाः । तयोरप्युभयविशिष्टयोस्त
एव दोषाः, यांस्त्ववोचाम ।

अथाविशेषितेनार्धधातुकेन समुच्चयस्तदा नार्धधातुकार्थमिङ्ग्रहणमिति
‘व्यत्यरे’ इत्यत्रैव प्रसङ्गः; अथ क्विड्द्विशिष्टेनार्धधातुकेन समुच्चयस्तदाऽक्विड्-
दर्थमनार्धधातुकार्थमिङ्ग्रहणम्—पपिथ, व्यत्यरे; अथाविविशिष्टेनार्धधातुकेन
समुच्चयः, अनजाद्यर्थमनार्धधातुकार्थं चेङ्ग्रहणम्—दासीय, व्यत्यरे; अथाविवि-
शिष्टेन क्विड्ता समुच्चयः, ततोऽनजाद्यर्थमक्विड्दर्थं चेङ्ग्रहणम्—दासीय, पपिथ ।
अथार्धधातुकविशिष्टेन क्विड्ता समुच्चयः, तदानार्धधातुकार्थमक्विड्दर्थं चेङ्-
ग्रहणम्—व्यत्यरे, पपिथ । तदेवमेकादशपक्षा दुष्टाः । द्वादशः पक्षः शिष्यते—अवि-
शिष्टेन क्विड्ता समुच्चय इति, अत्र च पक्षे ‘अच्यार्धधातुके’ इति विशेषणद्वयम-
विशेषाद् द्वावपि क्विड्दिट्वावुपनिपततीति अक्विड्दर्थमेवेङ्ग्रहणं भवति । तेन
पपियेत्यादावाल्लोपो भवति; दासीय, व्यत्यरे—इत्यनजादावनार्धधातुके च न
भवति । स एष निर्दोषः पक्षः, तस्मिन्माश्रयति—इत्यनजादावनार्धधातुक इति ।
क्विड्ति चेति । ‘अजादावनार्धधातुके’ इत्यनुषङ्गः । दासीयेति । आशिषि लिङ्,
उत्तमैकवचनमिट्, ‘इटोऽन्’ । अत्र सीयुट् इङ्भक्तत्वादितोऽजादित्वाभावः ॥

न्यासः

व्यत्यरे, व्यत्यले इति । ‘कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे’ इत्यात्मनेपदम्, उत्तमपुरुषैक-
वचनम्—इट्, तस्य ‘सार्धधातुकमपिप्’ इति डित्त्वम् । तत्रार्धधातुकत्वं नास्तीति न
भवति लोपः ।

ग्लायत इति । भावे लकारः । दासीयेति । आशिषि लिङ्, आत्मनेपदोत्तमैक-
वचनम्, तस्य ‘इटोऽन्’ इत्यदादेशः । अत्र सीयुट्स्तद्भक्तत्वादितोऽजादित्वं नास्तीति
सत्यप्यार्धधातुकाङ्गादित्वे लोपाभावः ।

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् ।
धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा, स्था, गा, पा, जहाति, सा—इत्येतेषां
हलादौ किङ्कति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते, देदीयते ।

पदमञ्जरी

ईद्वयति ॥ दीर्घविधानमुत्तरार्थम्—अध्यगीष्ट । इह तु गुणेन भवितव्यमिति
ह्रस्व एव विधेयः ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ माग्रहणेन 'मेङ् प्रणिदाने', 'माङ् माने',
'मा माने' इति सर्वेषां ग्रहणम् । एवं गा इत्यत्रापि 'गाङ्गतौ', 'गौ शब्दे', 'गा
स्तुतौ छन्दसि', 'इणो गा लुङि', 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्', 'गाङ् लिटि'
इति सर्वेषां गारूपाणां ग्रहणम्; 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति वचनात् ।

न्वासः

ईद् यति ॥ किङ्कतीत्युत्तरार्थमनुवर्त्तमानमण्डे नामिसम्बध्यते; यतः किङ्कत्वा-
सम्भवात् । तकार उच्चारणं; अनण्त्वादे हि सर्वर्णग्रहणं न भविष्यति ।
असत्यपि वा जातिपक्षे सत्रं ग आन्तरतम्याद् दीर्घ एव भविष्यति; न ह्रस्वः ।
दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । इह तु गुणेन भवितव्यम् । न चात्र दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा गुणे
कृते कश्चिद् विशेषोऽस्ति । देयमिति । 'अचो यत्' ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ दीयत इति । कर्मणि लकारः । देदीयत इति ।
यङ् । अथ मेति कस्येदं ग्रहणम्, किम् 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्य भौवादिकस्य ? उत
'माङ् माने' इत्यस्य जौहोत्यादिकस्य ? आहोस्विद् 'मा माने' इत्यस्यादादिकस्य ?
तत्र केचिदाहुः—'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्यादादिकस्य ग्रहणम् ।
अन्ये त्वाहुः—'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इत्यलुग्विकरण-
योर्माङ्मेङोरिति । अपरे ब्रुवते—'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति त्रयाणामपीति;
एतदेव वृत्तिकारस्याभिमतमिति लक्ष्यते । तथा हि—'पातेरिह ग्रहणं नास्ति, लुग्वि-
करणत्वात्' इति ब्रुवता 'पा रक्षणे' इत्यस्य ग्रहणाभावः स्वयमेवोक्तः । यदि चात्रा-
लुग्विकरणयोर्लुग्विकरणस्य वा ग्रहणमभिमतं स्यात्, तदपि प्रतिपादयेत्, न च प्रतिपा-
दितम्, अतोऽवगम्यते—त्रयाणामपि ग्रहणमभिमतमिति । गा इति । गाङ् गतौ
'के गौ शब्दे—एतौ भौवादिकौ; 'गास्तुतौ छन्दसि' इति जौहोत्यादिकः; 'इणो
गा लुङि' इतीणो गादेशः; 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' इतीको गादेशः 'गाङ् लिटि',
'विभाषा लृङ् लृङोः' इति चेडो गाङादेशः—एषां पूर्ववत् सर्वेषामविशेषेण ग्रहणम् ।
सत्यपि सर्वेषां ग्रहणे यस्य किङ्कदार्धधातुकपरं सम्भवति तस्यैवेत्वं भवति, नेतरस्य;

धीयते, देधीयते । मीयते, मेमीयते । स्थीयते, तेष्ठीयते । गीयते, जेगीयते । अध्यगीष्ट, अध्यगोषाताम्, अध्यगीषत । पीयते, पेपीयते ।

पातेरिह ग्रहणं नास्ति; लुग्विकरणत्वात् । पायते—इत्येव तस्य भवति ।

होयते । जेहीयते । जहातेरिह निर्देशाद् जिहातेर्ग्रहणं न भवति । हायते । 'षोऽन्तकर्मणि'—अवसोयते, अवर्सेसीयते ।

हलीति किम् ? ददतुः, ददुः । आतो लोपाद्धि परत्वादेत्वं स्यात् । एतदेव हलग्रहणं ज्ञापकम्—अस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेनासिद्धत्वं भवति ।

'किङ्कति' इत्येव—दाता । धाता ॥

पदमञ्जरी

जहातेरिति । 'ओहाक् त्यागे' । जिहातेरिति । 'ओहाङ् गतौ' इत्यस्य । 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वे सति, जहातीति निर्देशो नोपपद्यते ।

कामं हागित्यपि निर्देशेन प्रसङ्गः, तथा तु न कृतमित्येव ।

एतदेवेत्यादि । यथा चैतज्ज्ञापकं तथा 'जन जनताम्' इत्यत्रोक्तम् । ईत्वे वकारप्रतिषेधः, वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधा वकारप्रतिषेधः । वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः । 'आतो मनिन्कनिर्वानेपश्च'—घृतं पिबन्ति घृत-
न्यासः

निमित्ताभावात् । गीयते, जेगीयत इति । भौवादिकयोरुदाहरणे । अध्यगीष्टेत्यादि । इङोऽन्ताङ्, गाङ्कुटादिसूत्रेण सिचो ङित्वम्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः ।

अथ किमर्थं जहातीति श्रित्पा निर्देशः क्रियते, न हेत्येवोच्येत ? इत्यत आह—जहातेरित्यादि । यदि हेति निर्देशः क्रियते, तदा जिहातेः 'ओहाङ् गतौ' इत्यस्यापि स्यात्, जहातीति निर्देशे तु न भवति । अत्र हि निर्देशे सति यस्यैतद्रूपं भवति तस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम् । कस्य चैतद्रूपम् ? 'ओहाक् त्यागे' इत्यस्य, इतरस्य 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वे कृते जिहीतेति रूपं भवतीति । कामं हागित्यपि निर्देशे न भवति जिहातेः प्रसङ्गः, वैचित्र्यार्थस्तु न तथा निर्देशः कृतः ।

अवसोयत इति । 'षोऽन्तकर्मणि' ।

ददतुरित्यादि । ननु चार्त्त 'आतो लोपः' इत्यादिनाकारलोपो भविष्यति, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन हलीत्यनेन ? इत्यत आह—आतो लोपाद्धीत्यादि । आतो लोपस्यावकाशः—ययुतुः, ययुरिति, ईत्वेस्यावकाशः—दीयते, धीयत इति; इहोभयं प्राप्नोति—

एलिङि ॥ ६७ ॥

धुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ।
देयात् । मेयात् । धेयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् ।

‘किङिति’ इत्येव—दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

घ्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति
लिङि परतः । ग्लेयात्, ग्लयात् । म्लेयात्, म्लयात् ।

अन्यस्येति किम् ? स्थेयात् । संयोगादेरिति किम् ? यायात् ।

पदमञ्जरी

पावानः, वसां पिबन्ति वसापावानः । कनिपीत्वं न भवति । धीवरी, पीवरीत्यत्र
त्वौणादिकमीत्वं ध्याप्योर्वा सम्प्रसारणम् ; तथा च ‘स्थः क च’ इत्यत्र किपि
ईत्वाभाव उदाहृतः ॥

वान्यस्य संयोगादेः ॥ स्थेयादिति । अन्यस्य ग्रहणेऽक्रियमाणे पूर्वयोगोऽन्येषु
सावकाशः, अयमपि ग्लयादित्यादिषु ; स्थेयादित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव
विधिः स्यादित्यन्यस्य ग्रहणम् ॥

न्यासः

ददतुः, ददुरिति । तत्र यदि हल्ग्रहणं न क्रियेत, तदा परत्वादीत्वं स्यात् । ननु सिद्धयो-
र्द्वयोर्विप्रतिषेध उपपद्यते, इह तु ‘असिद्धवदत्रा भात’ इति द्वयोरप्यसिद्धत्वम्, तत्
कुतो विप्रतिषेधः ; अस्मिंश्च सति परत्वादीत्वं स्यादिति न युक्तं वक्तुम्, तथा हि—विप्र-
तिषेधे परं कार्यम् इत्युक्तम् ? अत आह—एतदेवेत्यादि । यद्यत्र विप्रतिषेधे कर्त्तव्ये-
ऽसिद्धत्वं स्याद्, हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । भवत्वन्नेत्वम्, तस्यासिद्धत्वादातो लोपो
भविष्यति, तत् किं हल्ग्रहणेन ? तदेतत् कथमर्थवद् भवति ? यदि विप्रतिषेधे कर्त्तव्ये
सिद्धत्वं स्यात्, नान्यथा ॥

एलिङि ॥ पूर्वेण्येत्वे प्राप्त एत्वं विधीयते । मेयादिति । ‘मा माने’ इत्यस्येदमुदा-
हरणम्, न तु माङ्-मेङोः ; तयोर्ह्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदं न सम्भवति । गेयादिति ।
‘कै गै’ इत्यस्योदाहरणम्, न तु गाङ् ; तस्य परस्मैपदासम्भवात् । नापीणिगिङादे-
शानाम् ; तेषामपि लिङ्यसम्भवात् । इङादेशस्य तु पूर्वस्मान्च हेतोः ॥

वान्यस्य संयोगादेः ॥ अन्यस्येति किं स्थेयादिति । यद्यन्यस्येति न क्रियेत, तदा
पूर्वयोगोऽन्येषु घ्वादिषु सावकाशः, अयमपि ग्लयादित्यादिषु ; स्थेयादित्यत्रोभय-
प्राप्ति परत्वादानेन विकल्पः स्यादित्यन्यग्रहणम् ।

संयोगेन द्वाभ्याम्

‘किङ्ति’ इत्येव—ग्लासीष्ट । ‘अङ्गस्य’ इत्येव—निर्वायात् ॥

न न्यपि ॥ ६६ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तत्र ।
प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय ।
अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो वा भवति ल्यपि परतः । अपमित्य, अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ्, लङ्, लृङ्—इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याऽडामो भवति, उदात्तश्च स
पदमञ्जरी

न ल्यपि ॥ यदुक्तमिति । ईत्त्वम्, न त्वनन्तरमेत्त्वम्; प्राप्त्यभावात् ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ अपमित्येति । ‘उदीचां माडो व्यतीहारे’ इति क्त्वा-
प्रत्ययः, इत्त्वे कृते तुक् ॥

न्यासः

यदि पूर्वयोगस्तिष्ठत्यर्थोऽप्यारम्भेत, तदा तदर्थस्य तस्यारम्भसामर्थ्यात् पूर्वोण
नित्यमेत्त्वं भविष्यति, अन्यथा तदर्थस्य तस्यारम्भो निष्फलः स्यादिति शक्यमन्यग्रहण-
मकर्तुम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

न ल्यपि ॥ वेति निवृत्तम्; ‘उत्तरसूत्रे पुनरन्यतरस्याग्रहणात् । यदुक्तमिति ।
ईत्त्वम्, न पुनरनन्तरमेत्त्वम्; तस्य ल्यपि प्राप्त्यभावात् । प्रतिषेधस्य च प्राप्तिपूर्व-
कत्वात् ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ‘न ल्यपि’ इति प्रतिषेधादाकारस्य श्रवणे प्राप्ते सतीत्त्व-
मारम्भते । अपमित्येति । ‘मेङ् प्रणिदाने’ । ‘उदीचां माडो व्यतीहारे’ इति क्त्वा,
इत्त्वे कृते तुक् । ननु च ‘अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ’ इति निपातनात् सिद्धमेतत्,
तदपार्थकोऽयमारम्भः ? नैतदस्ति; ‘बाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति’ इति पक्षे
अपमायेति न स्यात् । ‘माङ् माने’ इत्यस्य भविष्यतीति चेत् ? न; अर्थमेदात् ।
अथापि ‘अबाधकान्यपि निपातनानि’ स्युः ? एवमप्यारब्धव्यमेवेदमसन्देहार्थम् ।
असति ह्यस्मिन् सन्देहः स्यात्—किं मयतेरिदं निपातनम्, अथ धात्वन्तरस्येति ।
उपसर्गनियमश्च विज्ञायेत—अपपूर्वस्यैवेति । अस्मिन्स्तु सत्यन्धोपसर्गस्यापि भवतीत्यै-
तदर्थो युक्त आरम्भः ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ उदात्तश्च स भवतीति । आगमानुदात्तत्वे प्राप्त
उदात्तत्वं विधीयते । एतच्चोदात्तवचनम् ‘अमेदका इह शास्त्रे गुणाः’ इत्यस्यार्थस्य

भवति । लुङ्-अकार्षीत्, अहार्षीत् । लङ्-अकरोत्, अहरत् । लृङ्-
अकरिष्यत्, अहरिष्यत् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडांगमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्क्षु परतः, उदात्तश्च स भवति । ऐक्षिष्ट । ऐहिष्ट । औञ्जीत् । औम्भीत् । लङ्-ऐक्षत । ऐहत । औञ्जत् । औम्भत् । लृङ्-ऐक्षिष्यत । ऐहिष्यत । औञ्जिष्यत् । औम्भिष्यत् ।

इह ऐज्यत, औप्यत, औह्यतेति लङि कृते लावस्थायामडागमा-

पद्मञ्जरी

आडजादीनाम् ॥ ऐज्यतेत्यादौ यजिवपिवहीनां हलादित्वादाण् प्राप्नोति,
सम्प्रसारणे कृतेऽजादित्वाद्भ्रमिष्यति, परत्वाल्लादेशेभ्यः प्रागटा भवितव्यम्,
ततो लादेशैः, ततो यका, ततः सम्प्रसारणेन, अत आह—इहेति । लादेशस्या-
न्तरङ्गत्वं लकारमात्रापेक्षित्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषमङ्गं चापेक्षते इति
बहिरङ्गः, कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्विकरणस्य नित्यत्वम् । नन्वडागमोऽपि कृतेऽपि

न्यासः

ज्ञापकम् । कथं कृत्वा ? यदि च भेदका गुणाः स्युः, तदोदात्तयुक्तेनैवाटं समुच्चारयेत् । पश्यत्याचार्यः—‘अभेदका इह शास्त्रे गुणाः’ इति, यतः स्वरान्तरनिवृत्त्यर्थमुदात्तवचनं कृतवान् । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? ‘वृद्धिरादैच्’ इत्यत्रोदात्तादिभेदभिन्नानामपि वृद्धिसंज्ञा सिध्यतीति ॥

आडजादीनाम् ॥ ऐक्षिष्ट, ऐहिष्टेति । 'ईक्ष दर्शने', 'ईह चेष्टायाम्'—अनुदा-
त्तेतौ, 'आटश्च' इति वृद्धिः । औञ्जीव, औस्मीदिति । 'उञ्ज आर्जवे', 'उम उन्म
पूरणे', 'आर्धधातुकस्येष्ट', 'अस्तिसिचोऽपृच्छे' इतीट्, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः ।

अथैज्यत, औप्यत, औह्यतेत्यत्र कथमाट्; यतो यजिवपिवहिभ्यो लङ् विहितः कर्मणि, ते च हलादयः, नाजादयः । न च शक्यते वक्तुम्-सम्प्रसारणे कृतेऽजादित्वं भविष्यतीति । यस्मात् प्रागेव लादेशात् परत्वादडागमेन भवितव्यम्, ततो लादेशेन, ततो यका, ततः सम्प्रसारणेन ? इत्यत आह-इहेत्यादि । यच्चप्यडागमः परः, तथाप्यन्तरङ्गत्वादादेशस्य पूर्वं स एव क्रियते । लादेशो हि धातोर्विहितं लकारमात्रमपेक्ष्य भवतीत्यन्तरङ्गः । अडागमस्तु लकारविशेषम्; अङ्गस्य विश्रीयमानत्वात् । अङ्गं च प्रत्ययमपेक्षत इति बहिरङ्गः । पूर्वोत्पत्तिनिमित्तोपलक्षणमात्रं चेहान्तरङ्गत्वम्, तेन नित्यत्वमप्युक्तं भवति । लादेशो हि नित्यः, कृतेऽप्यटि प्राप्नोति अकृतेऽपि; अडागमस्त्वनित्यः, शब्दान्तरप्राप्तेः । कृते हि लादेशो नित्यत्वाद् विकरणेन भवितव्यम् । विकरणे च कृते विकरणान्तरस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य । तस्मादन्त-

दन्तरङ्गत्वाल्लादेशः क्रियते, तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते । शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वम्; कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ।

पदमञ्जरी

विकरणे प्राप्नोत्यकृतेऽपीति नित्य एव, ततश्च परत्वादडागम एव प्राप्नोति, तत्राह—शब्दान्तरप्राप्तेरिति । शब्दान्तरप्राप्तिमेव दर्शयति—कृते हीति । अङ्गस्याडागमः कृते विकरणे विकरणान्तमङ्गम्, अकृते तु धातुमात्रमित्यस्ति शब्दान्तरप्राप्तिः । ननु विकरणोऽपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः, तथा हि—स कृतेऽडागमे तदादेर्धातोर्भवति, अकृते तु धातुमात्रात् ? अत आह—शब्दान्तरस्येति । षष्ठीनिर्दिष्टस्य यद्विधीयते आगम आदेशो वा तत्रैषा परिभाषा, न पञ्चमीनिर्देश इत्यर्थः ।

नित्यत्वादेवेति । एषकारः पौनर्वचनिकः, नित्यत्वादडागमं बाधते इति पूर्वमुक्तम्, तत्रापि स एव हेतुरिति । अडागमस्तु सम्प्रसारणे कृते न प्राप्नोति; आटा बाधितत्वात् । 'यस्य निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते' इति तु न सार्वत्रिकमिति भावः ।

अयं योगः शक्योऽकर्तुम्, अजादीनामपि पूर्वसूत्रेण अडेवास्तु । कथम् 'आटश्च' इति वृद्धिः ? 'अटश्च' इति वक्ष्यामि । इहापि तर्हि प्राप्नोति—अकार्षीत् ? अचीति वर्त्तते । एवमपि स्वपेर्लेङ्, सिप्, 'अङ् गार्ग्यगालवयोः' इति सिपोऽट्, रुत्वम्, 'हशि च' इत्युत्वम्—अस्वपो हसतीत्यत्र वृद्धिप्रसङ्गः ?

न्यासः

रङ्गत्वान्नित्यत्वाच्चाडागमात् पूर्वं लादेशः क्रियते । तत्र कृत इति । लादेशे कृते । विकरण इति । यक् । नित्यत्वादिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन विकरणस्य नित्यत्वम् । स हि कृतेऽप्यटि प्राप्नोति, अकृतेऽपि । स्यादेतत्—अडागमोऽपि कृते विकरणे प्राप्नोति अकृतेऽपि, अतस्तस्यापि नित्यत्वम्, तत्रोभयोरनित्यत्वे परत्वादडागम एव पूर्वं भविष्यति ? इत्यत आह—शब्दान्तरप्राप्तिरित्यादि । कथं पुनः शब्दान्तरप्राप्तिः ? इत्याह—कृते हीत्यादि । अङ्गस्याडागमो विधीयते; कृते च विकरणे तदादिग्रहणस्य स्यादिति नुमर्थत्वाद् विकरणान्तमङ्गे भवति, अकृते तु धातुमात्रम् । अन्यच्च विकरणान्तादङ्गाद् धातुमात्रमङ्गम्, अतोऽन्यस्य कृते प्राप्नोति, अकृते त्वन्यस्येति स्फुटैव शब्दान्तरप्राप्तिः, तत्रैतत् स्यात् । विकरणस्यापि शब्दान्तरप्राप्तेरेवानित्यत्वम्, तथा हि—तेनापि कृते, सत्याडागमे तदादेर्धातोर्भवितव्यम्; अकृते धातुमात्रादित्यत आह—शब्दान्तरस्य चेत्यादि । यद्यप्यटः कृताकृतयोरेवावस्थयोर्विकरणः शब्दान्तरात्

नतु शब्दान्तरादिति विकरणोऽनित्यः। विकरणे कृते सम्प्रसारणमडागमान्नित्यत्वादेव भवति, सम्प्रसारणे च कृतेऽजाद्यङ्गं जातमिति 'आडजादोनाम्' इत्याडागमः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यत्रो हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि पदमञ्जरी

अज्ञादौ धातौ वृद्धिं वक्ष्यामि । तर्हि धाताविति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्; यदेतद् 'उपसर्गादिति धातौ' इति, तत्पूर्वत्रापकृष्यते, 'अटश्च' इत्यत्र चकारस्तस्यैव विधेः समुच्चयार्थः—अटो विध्यन्तरं बाधित्वा वृद्धिरेव यथा स्यात् । तेनाटिटदित्यादौ परमप्यतो गुणे पररूपं बाधित्वा वृद्धिरेव भवति । यथा सिद्धान्तेऽपि, औसीयत् औङ्कारीयत् 'उस्यपदान्तात्', 'ओमाडोश्च' इति पररूपं न भवति । उत्तरार्थं तर्ह्याङ्गचनम् 'छन्दस्यपि दृश्यते'—सुरुचो वेन आवः ? अट एवात्र छन्दसं दीर्घत्वं भविष्यति—पुरुषो नारक इति । यथा आसन्नित्यत्रापि लावस्थायामेवाटि कृते अ+अस्+ल् इति स्थिते 'अटश्च' इति वृद्धिश्च प्राप्नोति, लादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वाल्लादेशः । वृद्धिर्ह्यटमचं च निमित्तमपेक्षते, कृते लादेशे वृद्धिश्च प्राप्नोति, 'शनसोरल्लोपः' च, तत्रान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः । नानाश्रयत्वाच्च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति नास्ति कृतायां वृद्धौ तपरकरणादाकारस्य लोपाभावः । इह च आयन्निति इणो लङि अटि अ + इ + अन्, 'अटश्च' इति वृद्धिः प्राप्नोति, 'इणो यण्' इति यणादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः; नानाश्रयत्वाच्च

न्यासः

प्राप्नोति, तथापि न तस्यानित्यत्वमुपपद्यते, तस्मात् 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति' इत्येषा हि शास्त्रव्यवस्था; न तु 'शब्दान्तरात् प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इत्येषा । न च विकरणः कस्यचिच्छब्दस्यागम आदेशो वा विधीयते; यतः 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' स्यात् । तथा हि—सर्वधातुके परे धातोः परः प्रत्ययो विधीयते, न तु तस्यागमः, आदेशो वेति कुतो विकरणस्यानित्यत्वम् !

विकरणे तर्हि कृते सम्प्रसारणात्पूर्वमाडागमो भविष्यति ? इत्यत आह—विकरणे कृते सम्प्रसारणमित्यादि । नित्यत्वं तु सम्प्रसारणस्य पूर्ववत्; कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । आडागमस्तु कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति, कृते हि सम्प्रसारणेऽजादित्वादाटा भवितव्यमित्यनित्योऽयमाडागमः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवतीति । अपिशब्दात् तत्रापि । आवरिति । गुणे रपरत्वे च कृते तिपो हल्ङ्थादिना लोपः, रेफस्य विसर्जनीयः ।

दृश्यते । 'आडजादीनाम्' इत्युक्तम्, अनजादीनामपि दृश्यते—सुरुचो
वेन आवः । आनक् । आयुनक् । 'आवः' इति वृजो लुङि 'मन्त्रे
घसह्वर' इति लेर्लुकि कृते च भवति, तथा 'आनक्' इति नशेः ।
'आयुनक्' इति युजेर्लुङि ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तन्न भवति । मा भवान्

पदमञ्जरी

'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति नास्ति, 'इणो यण एः' इति योगविभागादिवर्णान्त-
स्येणो यण्विधानादेकारस्य तदभावादायादेशे सिद्धमिष्टम् । अत्र श्लौकौ—

अजादीनामटा सिद्धं वृद्धयर्थमिति चेदतः ।
अस्वपो हसतीत्यत्र धातो वृद्धिमटः स्मरेत् ॥
पररूपं गुणेनाट ओमाङोरुसि तत्समम् ।
छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घं इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ इति ।

न माङ्योगे ॥ यद्ययमनन्तरस्याट एव प्रतिषेधः स्यात्, तत्संयुक्तमेव प्रतिषेधं
कुर्यात्—'आडजादीनाममाङ्योगे' इति, असंयुज्य तु प्रतिषेधात्सर्वस्य प्राकरणि-
कस्य प्रतिषेधो विज्ञायत इत्याह—लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तन्न भवतीति । तत्र
लुङ उदाहरणं न प्रदर्शितम्; माङ्योगे तदसम्भवात् । द्विदिशिष्टस्योपादानम्—
अस्मदादेशो यो माशब्दः 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति तद्योगे प्रतिषेधो मा भूत्-
सुखिनं मा अकार्षीदिति । अथ कथम्—'मा बालिपथमन्वगाः' ?

स्वच्छन्दमनुवर्तन्ते न शास्त्रमृषयः किल ॥

न्यासः

तथेत्यादि । यथावरिति 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना लेर्लुकि कृते भवति, तथानगिति
लेर्लुकि कृते नशेर्भवतीत्यर्थः । तत्र 'नशेर्वा' इति कुत्वम् । आयुनगिति । 'युजिर्
योगे', रुधादित्वात् इनम्, 'चो कुः' इति कुत्वम्—गकारः, तस्य चत्वम्—ककारः ।
'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति वक्ष्यति, तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

न माङ्योगे ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्याट एवायं प्रतिषेध
इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु
परतो यदुक्तं तन्न भवतीति । एतेनोभयोरप्यङाटोः प्रतिषेध इति दर्शयति । उभावपि
तौ लुङ्लङ्लृङ्क्षुत्तौ । कथं पुनर्द्वयोरपि प्रतिषेधो लभ्यते ? आटाप्यत्रानुवृत्तेः । न च
तस्मिन्नुवर्त्तमाने सत्यजादीनामप्यट् प्राप्नोतीत्येष दोषः प्रसज्यते; मण्डूकच्छुतिन्याये-

कार्षीत् । मा भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानोहिष्ट, मा स्म भवानीहत् । मा भवानोक्षिष्ट । मा स्म भवानोक्षत् ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । अमाङ्योगे तावत्—जनिष्ठा उग्रः । काममूनयोत् ।

पदमञ्जरी

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ मा वः क्षेत्र इति । वः युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां वीर्याणि मा वाप्सुः, उप्तानि मा भूवन् । वपेः कर्मणि लुङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, झेर्जुस्, सिच्, 'वदव्रज' इति वृद्धिः । क्वचित्तु माङ्योगेऽपि भवति इति प्रक्रम्य अवाप्सुरिति पठ्यते, तथाध्ययनं तु न क्वचिदृष्टम् ।

न्यासः

नात्राटोऽनुवृत्तेः । योगविभागाद्वा, अयमटोऽपि प्रतिषेध इत्यवसीयते; यदि ह्याट एव प्रतिषेधोऽभिमतः स्यात्, तदा 'आङजादीनां न माङ्योगे' इत्येकमेव योगं कुर्यात् ।

अथ वा—'लुङ्लुङ्लुङ्क्षु' इत्येतावन्मात्रमनुवर्त्तते, तेन लुङादिषु यदुक्तं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो न विज्ञायते । न चैवमतिप्रसङ्गः; यतः प्रत्यासत्तेरस्मिन्नेव लुङ्लुङ्लुङ्प्रकरणे यत् कार्यं विहितं तस्यैव प्रतिषेधो लभ्यते, न सर्वस्य प्रकरणान्तरविहितस्य । अत्र तु प्रकरणेऽडाटावेव विहितौ, अतस्तयोरेव प्रतिषेधः ।

मा भवान् कार्षीदिति । 'माङि लुङ्' इति लुङ् । मा स्म करोदिति । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति लङ् । माङिति ङकारानुबन्धवत् उपादानम्—अस्मदादेशो यो माशब्दस्तस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम्; अन्यथा भवान् सुखिनं मात्राकार्षीदित्यत्रापि प्रतिषेधः स्यादिति केचित् । लाक्षणिकत्वादेवास्मदादेशस्याग्रहणमित्ययुक्तमेतत् । निपात एव त्वन्योऽङिन्माशब्दोऽस्ति—मा बालिपथमन्वगाः । मा भवतु तस्य पापमिति तु यस्य प्रयोगस्तद्योगे प्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थं द्विद्विशष्टस्य ग्रहणम् । योगग्रहणं तु—योगमात्रे प्रतिषेधो यथा स्यादिति, तेन व्यवहितेऽपि भवति ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ अमाङ्योगेऽपि न भवत इत्यादिनाऽमाङ्योगेऽपीत्यस्यार्थमाचष्टे । अत्र च वाक्यद्वयेऽपि 'बहुलं छन्दसि' इत्येतत्सम्बध्यते । 'बहुलं छन्दसि' इत्येतावतैव सिद्धेऽमाङ्योगेऽपीति वचनं विस्पष्टार्थम् । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् माङ्योगस्य प्रकृतत्वात् तत्रैव छन्दसि बहुलमडाटौ न भवत इत्याशङ्क्येत । जनिष्ठा इति । जनेर्लुङ्, थास्, इट्, षत्वम्, ष्टुत्वञ्च । ऊनग्रीत्, अदंयीदिति । ऊन परिहाणे, 'अर्द्धं हिंसायाम्'—चुरादी । 'ह्यथन्तक्षण' इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः । 'इट्

काममर्दयीत् । माङ्गयोगेऽपि भवतः—मा वः क्षेत्रे परबोजान्यवाप्सुः ।
मा अभित्थाः । मा आवः ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

‘इरे’—इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं ‘रे’ इत्ययमादेशो भवति ।
गर्भं प्रथमं दध्न आपः । याऽस्य परिदध्ने । परिददृश्ने । धाजो रेभाव-
स्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति ।

न च भवति—परमाया धियोऽग्निकर्माणि चक्रिरे । अत्र
रेशब्दस्य सेटां धातूनामिति कृते पुना रेभावः क्रियते, तदर्थम् ‘इरयोः’

पदमञ्जरी

अभित्था इति । भिदेस्थास्, ‘झलो झलि’ इति सिचो लोपः । आवरिति ।
पूर्वसूत्रे वृत्तावेव व्युत्पादितम् ॥

इरयो रे ॥ दध्न इति । ननु चात्र परत्वाद्देभावे कृते अनजादित्वादात्लोपो
न प्राप्नोति ? अत आह—धाजो रेभावस्यासिद्धत्वादिति ।

नन्वेवमपि रेभावे कृते तस्यैवेडागमः प्राप्नोति; न च रेभावस्य वैयर्थ्यम्;
कृत्स्नप्रभृतिष्वनिट्सु चरितार्थत्वात् ? इत्यत आह—अत्रेति । कथं पुनर्लाक्षणि-
कस्य तस्य इरेशब्दस्य रेभावो भवति ? कथं वा स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य तस्मिन्नि-
डागमे कृते पुनः स्वयं प्रवर्त्तमानस्यात्माश्रयदोषो न भवति ? तत्राह—तदर्थं

न्यासः

‘इटि’ इति सिचो लोपः, गुणयादेशौ । अवाप्सुरिति । ‘आप्लु व्याप्तौ’, अवपूर्वः ।
‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ इति झेजुसादेशः । मा अभित्था इति । भिदेस्थास्, ‘झलो झलि’
इति सिचो लोपः । माऽऽवरिति । पूर्वमेव व्युत्पादितम् ॥

इरयो रे ॥ दध्न इति । दधातेर्लिट्, ‘लिटस्तस्योरेशिरेच्’ इतीरेच्, तस्यानेन
रयादेशः, ‘आतो लोपः’ इत्याकारलोपः । परिददृश्न इति । दृशः परिपूर्वाङ्गिडादिरातो-
लोपवर्जं विधेयः । अथ दध्न इत्यत्र कथमातो लोपः, यावता दधा—इरे इति स्थित
आकारलोपः प्राप्नोति, रेभावश्च, तत्र परत्वाद्देभावः; तस्मिन् कृतेऽनजादित्वादाकार-
लोपो न प्राप्नोति ? अत आह—धाजो रेभावस्यासिद्धत्वादित्यादि । असिद्धत्वं तु
‘असिद्धवदत्रा मात्’ इत्यनेन ।

चक्रिरे इति । कृजो रूपम् । ननु च रेभावे कृते दृशिप्रभृतयो ये लिटि सेटो धातवः,
क्रादिनियमात् तेभ्यो र इत्यस्येष्टि कृते ददृश्ने इति रूपं न सिध्येत्, ददृश्निर इत्यादिना
रूपेण भवितव्यम्, न च शक्यते यक्तुम्—रेभावविधानसामर्थ्यादिङ् न भविष्यति; रेभा-
वस्य क्रादिषु चरितार्थत्वात् तेभ्यो हि परस्य लिटः ‘कृत्’ इत्यादिनेट्प्रतिषेधः ? इत्यत
आह—अत्रेत्यादि । कथं पुना रेभावो लभ्यते ? इत्याह—तदर्थं चेत्यादि । इटि कृते

१. उदाहरणमिव न्यासाद्भासति ।

इत्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवडौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य 'भ्रु' इत्येतस्य च इयङ्, उवङ्-इत्येतावादेशौ भवतोऽजादौ प्रत्यये, परतः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः-चिक्षियतुः, चिक्षियुः । लुलुवतुः, लुलुवुः । नियौ, नियः । लुवौ, लुवः । भ्रुवौ, भ्रुवः ।

अचोति किम् ? आप्नुयात् । शक्नुयात् । राध्नुयात् । श्नुधातु-भ्रुवामिति किम् ? लक्ष्म्यै । वध्वै । य्वोरिति किम् ? चक्रतुः । चक्रुः ।

पदमञ्जरी

चेति । द्विवचननिर्देशाद् दोषद्वयं न भवतीत्यर्थः ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवडौ ॥ इश्च उश्च यू, तयोर्व्योः । ह्रस्वयोरिदं ग्रहणम्, दीर्घयोरपि तु कार्यं भवति सवर्णग्रहणान् । य्वोरिति वर्णग्रहणात्ताभ्यां श्नादीनां तदन्तविधिः । तत्र 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्येवान्तस्य सिद्धेर्ङकारो विस्पष्टार्थः । आप्नुवन्तीत्यादि । यत्संयोगपूर्वमेकाच् तदिहोदाहरणम्, अन्यत्र 'हुश्नुवोः सार्वधातुके', 'एरनेकाचः' इति शणा भाव्यम् । लुलुवतुरित्यादिकं तु भवत्येव; 'ओः सुपि' इति वचनात् ।

न्यासः

पुना रेभावो यथा स्यादित्येवमर्थमिरेश्च इरेश्चेत्येकशेषं कृत्वेरयोरिति द्विवचनेन निर्देशः । तेन यश्च झस्थान इरेच् शब्दः क्रियते, यश्चरे इत्यस्येति कृते सत्युत्तरकालमिरेशब्दः सम्पद्यते, तयोरपि रेभावः सिद्धो भवति ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवडौ ॥ 'आर्धधातुके' इति निवृत्तम् । कुतः ? 'समः क्षुवः', 'क्षियः' इति निर्देशात् । ह्रस्वयोरिवर्णोवर्णयोरिदं ग्रहणम् । कुत एतत् ? तत एव निर्देशात् । अत्राण् गृह्यमाणः सवर्णान् ग्राहयतीति ह्रस्वौ गृह्यमाणौ दीर्घावपि ग्राहयतः, तेन तदन्तस्यापि भवतः । अचीति वर्णग्रहणम्, तत्र 'यस्मिन् विधिस्तदावल्ग्रहणे' इत्यजादौ विज्ञायत इत्याह—अजादौ प्रत्यय इति । प्रत्यय इत्येतत् कुतो लभ्यते ? अङ्गाधिकारात् । अङ्गाधिकारो ह्यस्ति, प्रत्ययसन्निधापितत्वात् । प्रत्यये हि परतो ऽङ्गसंज्ञा विधीयते । यद्यजादौ प्रत्यय इयङुवडौ भवतः, नियौ, लुवौ-इत्यत्र न प्राप्नुतः । अत्र ह्यजेव प्रत्ययः, न त्वजादिः ? अत्रापि व्यपदेशिषद्भावे, नाजादित्वमस्तीत्यदोषः । इवर्णोवर्णान्तस्येति । धातोरेवेदं विशेषणम्, नेतरयोः; व्यभिचाराभावात्, असम्भवाच्च । इवर्णोवर्णान्तता चाङ्गस्य ताभ्यां विशेषणाल्लभ्यते । इयङुवडोर्ङकारोऽन्तादेशार्थः । असति त्वस्मिन्ननेकाल्त्वात् सर्वस्याङ्गस्य स्याताम् । ननु त्व 'निर्दिश्यमान-

इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम्, चायकः ।
लवनम्, लावकः ।

❁ इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् ❁ । तन्वं पुषेम, तनुवं पुषेम । विष्वं पुषेम, विषुवं पुषेम
स्वर्गो लोकः, सुवर्गो लोकः । त्र्यम्बकं यजामहे, त्रियुम्बकं यजामहे ॥

पदमञ्जरी

इयङुवङ्भ्यामिति । गुणवृद्धयोरवकाशः—चेता, गौः, इयङुवङ्गोरवकाशः—
चिक्षियतुः, लुलुवतुः; चयनम्, चायकः, लवनम्, लावक इत्यत्रोभयप्रसंगे
विप्रतिषेधः ।

तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते । तन्वमिति । 'वा छन्दसि'
इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । विष्वमिति । विषुव इति—'सत्सूद्विष' इति क्विप् ।
अत्र नित्यम् 'ओः सुपि' इत्यनेन यण् प्राप्तः । स्वर्गादिषु यजुर्वेदे-इयङुवङ्गौ,
बह्वचे-यण् ॥

न्यासः

स्यादेशा भवन्ति—इत्यन्तरेणापि ङकारमन्तः यैव भवतः ? एवं तर्हि विस्पष्टार्थम् ।
आप्नुवन्ति, राप्नुवन्तीति । 'आप्नु. व्याप्तौ', राप् साधू संसिद्धौ । स्वादित्वाच् श्रुः ।
शकारवतो ग्रहणं किमर्थम् ? 'दामाभ्यां नुः'—दानुः, भानुरित्यत्र मा भूत् । चिक्षियतुः,
चिक्षियुरिति । त्रयाणामपि क्षिधातूनामन्यतमस्य रूपम् । निषौ, निषः, लुवौ, लुव
इति । अत्र 'क्विप्ता धातुत्वं न जहति' इति धातुत्वं वेदितव्यम् । तत्र नयतेः
'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । लुनातेस्तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यनेन ।

इयङुवङ्भ्यामित्यादि । गुणस्यावकाशः—चेतव्यम्, स्तोतव्यमित्यादि, इयङुवङ्गोः—
चिक्षियतुश्चिक्षियुः, लुलुवतुर्लुलुवरिति; इहोभयं प्राप्नोति—चयनम्, लवनमिति । विप्रति-
षेधेन गुण एव भवति । वृद्धेरवकाशः—सखायौ, सखायः, गावौ, गाव इति; इयङुवङ्गोः
स एव; इहोभयं प्राप्नोति—चायकः, लावक इति, वृद्धिरेव भवति विप्रतिषेधेन ।

इयङुवङ्प्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपाद-
नम्—'बहुलं छन्दसि' इत्यादेः सूत्राद् बहुलग्रहणमनुवर्तते । तेन तन्वादीनां छन्दसि
विकल्पेनेयङुवङ्गौ भविष्यतः । तन्वमिति । यत्रोवङ् नास्ति, तत्रामि परपूर्वत्वमपि
नास्ति; बहुलवचनादेव । विष्वम्, विषुवमिति । सूधातोः क्विप्, 'उपसर्गात् सुनोति'
इत्यादिना षत्वम् । स्वर्गः, सुवर्ग इति । 'सु' इत्येतस्मादर्गशब्दे परत उवङ्गादेशः ।
योगश्चायं यणादेशापवादः ।

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णेऽचि परत इयङ्, उवङ्-इत्येता-
वादेशौ भवतः । इयेष । उवोष । इर्यात्ति ।

असवर्ण इति किम् ? ईयतुः, ईयुः । ऊवतुः, ऊवुः ।

‘अचि’ इत्येव-इयाज । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

‘स्त्री’-इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्री,
स्त्रियौ, स्त्रियः । स्त्रीणाम्-इत्यत्र परत्वान्नुडागमः ।

पदमञ्जरी

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ पूर्वमङ्गस्याजादौ प्रत्यये विधानादिदमारभ्यते । इयेषेति ।
अत्र गुणस्य स्थानिवद्भावाविषये यद्वक्तव्यं तद् ‘द्विर्वचनेऽचि’ इत्यत्रोक्तम् ॥

स्त्रियाः ॥ स्त्री इत्येतस्येति । स्त्रीप्रत्ययान्तानां स्वार्थवृत्तेर्वा शब्दस्य ग्रहणं

न्यासः

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ इयेष, उवोषेति । ‘इषु इच्छायाम्’, ‘उष दाहे’-आभ्यां
लिट्, णल् । अत्र च द्विर्वचनं प्राप्नोति, ‘पुगन्तलघूपधस्य’ इति गुणश्च, तत्र परत्वाद्
गुणः-एष, ओष इति स्थिते ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावादिषुषित्येतयोर्द्वि-
र्वचनम्, तत इयङुवङौ । ननु च तयोः कर्त्तव्ययोः ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति
स्थानिवद्भावात् सवर्णता नास्ति ? नैतदस्ति; यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ
कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावेन भवितव्यम्, आदिष्टाच्चात्राचः पूर्वं एषोऽभ्यासः, तत्
कुतोऽत्र स्थानिवद्भावः ! इयर्त्तीति । ‘अद् गतौ’, जुहोत्यादित्वाच्छपः शङ्खः, अभ्यासस्य
‘उरत्’ इत्यत्त्वम्, ‘अर्त्तिपिपत्त्योश्च’ इतीत्त्वम्, तत इयङादेशः ।

ईयतुः, ईयुरिति । ऊवतुः, ऊवुरिति । ‘असंयोगाल्लिट् कित्’ इति । कित्त्वाद्
गुणाभावः, तेन सवर्णोऽङ्गन भवति ।

इयाजेति । उवापेति । यजिवप्योः ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ इति सम्प्रसारणम् ॥

स्त्रियाः ॥ स्त्रिया इति, ‘आण् नद्याः’, ‘जातेरस्त्रीविषयादयीपधात्’ इति
निर्देशान्नेदं स्त्रीप्रत्ययानां ग्रहणम्, नापि स्वार्थवृत्तेः शब्दस्येति निश्चित्य स्त्रीशब्द-
स्यैव स्वरूपेण ग्रहणमिति दर्शयितुमाह-स्त्रीत्येतस्येत्यादि । इतिकरणः स्त्रीशब्दस्य
स्वरूपपदार्थतां दर्शयति । अथ षष्ठीबहुवचने कस्मान्न भवतीत्याह-स्त्रीणामित्यादि ।
परत्वत् षष्ठीबहुवचने नुदा भवितव्यम्, तस्मिंश्च सत्यजादिः परः प्रत्ययो न भवती-
तीयङ् न प्रवर्तते ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वाऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रियाः वां इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य,
स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य, स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु ।
आयन् । इयङादेशापवादोऽयम् । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते'

पदमञ्जरी

न भवति; 'आण्णद्याः', 'कुमार्या वयसि' इत्यादिनिर्देशात् । उत्तरार्थमिति ।
उत्तरत्र 'स्त्रियाः' एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्, श्रुधाश्रुवां मा भूत् ॥

इणो यण् ॥ अत्र सूत्रार्थकथनानन्तरं क्वचित्पठ्यते—“अन्तरङ्गत्वात् 'इको
यणचि' इति सिद्धे समानाश्रये 'वार्णादाङ्गं वलीयः' इति ज्ञापनार्थं वचनम्” इति,
तदयुक्तम्; 'इयङादेशापवादोऽयम्' इति वक्ष्यति, तत्कथमियङ् विषये यणप्रवर्त्तते !
इयङादेशापवादोऽयमिति । इयङादेशस्यैवापवाद इत्यर्थः । कुतः इत्याह ? मध्येऽप-

न्यासः

अथ किमर्थं पृथग् योगः क्रियते ? न 'अचि श्रुधाश्रुवां भुवाम्' इत्येक एव योगः
क्रियेतेति ? अत आह—पृथग्योगकरणमित्यादि । 'वाऽम्शसोः' इत्यत्र स्त्रीशब्दस्यैव
विकल्पो यथा स्यात्, धातुभ्रुवोर्मा भूदित्येवमर्थम् पृथग्योगकरणम् ।

वाऽम्शसोः ॥ इणो यण् ॥ अत्र पक्षद्वयं सम्भाव्यते—इण इति प्रत्याहारग्रहणं
स्याद्, धातुग्रहणं वा ? तत्र 'एरच्' इति; 'ओरावश्यके' इति, 'उरत्' इत्येवमादिभ्यो
निर्देशेभ्य एव नेदं प्रत्याहारग्रहणम् । अतः पारिशेष्याद् धातुग्रहणमेवेदं विज्ञायते ।
णकारोच्चारणमिगिङोर्निवृत्त्यर्थम् । ये तु 'इण्वदिकः' इति सामान्येनातिदेशमिच्छन्ति,
तेषामिङ् एव निवृत्त्यर्थम् । इकस्त्वधियन्तीति भवितव्यमेव यणा । अथ 'नेणः'
इत्येव कस्मान्नोक्तम्, इयङादेशोऽचि प्रतिषिद्धे सति 'इको यणचि' इति यण्
भविष्यति ? सत्यमेतत्; उत्तरार्थन्तु यणग्रहणम् । यन्तीत्याद्युदाहरणेष्वदादित्वाच्छपो
लुक् । आयन्निति । लङ्, श्लोऽन्तादेशे संयोगान्तलोपः, असिद्धत्वादजादित्वादाट् ।
अथेह कस्मान्न भवति—अयनम्, आदक इति ? अत आह—इयङादेशापवादोऽयमिति ।
ननु यथेयङि प्राप्तेऽयमारभ्यते, तथा गुणवृद्धयोरपि, तत् कुत एतल्लभ्यते—अयमियङो-
ऽपवादः, न गुणवृद्धयोः ? इत्याह—मध्येऽपवादा इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मात्
'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्', तस्मादियङ् एव पूर्वस्य विधेयमप-

आशि० ५ : १६

इति गुणवृद्धिभ्यां परत्वादयं बाध्यते । अयनम् । आयकः ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते, तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णान्न भवति असावसंयोगपूर्वः, तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः, निन्युः । उन्न्यौ, उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः ।

पदमञ्जरी

वादा इति । एवं सति यदिष्टं सिद्धम्, तद्वर्तयति—गुणवृद्धिभ्यामिति । यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरम्भात्सर्वमेव विध्यन्तरं यण्बाधेत, गुणवृद्धिविषयेऽपि स्यात् । अथ 'इणो न' इत्येव ऋस्मान्नोक्तम्—इयङ्गादेशे हि प्रतिषिद्धे 'इको यणचि' इत्येव यण्भविष्यति ? अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रियः, यदिदमपि न दृष्टम्—ईयिव, ईयिम, कर्मणि ईयिरे, अत्रेयङि प्रतिषिद्धे सर्वणदीर्घः स्यात् ! तस्माद्यणेष्वेव विधेयः ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ तेन संयोगो विशेष्यते इति । यद्यप्यन्यपदार्थं प्रति गुणभूतः संयोगः, तथापि सं एव विशेष्यते; 'धातोः' इत्यनुवृत्तस्य प्रयोजनान्तराभावात् । अस्तीदं प्रयोजनम्—इवर्णं विशेषयिष्यामीति ? नैतदस्ति; यद्यधातोरिवर्णोऽसंयोगपूर्वः, भवितव्यमेव तस्य यणा 'इको यणचि' इति, तद्यथा—कुमार्यौ, कुमार्य इति । ननु ग्रामणीवदधातोः पूर्वसवर्णं बाधित्वा यण् मा भूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः ? नैन्याह; इयङ्बाधनार्थो यण् । न च धातोरियङः प्रसङ्गोऽस्ति, तत्कथमधातुनिवृत्त्यर्था धात्वनुवृत्तिरुपपद्यते, तस्मात्सुष्ठूक्तम्—गुणभूत एव संयोगो विशेष्यत इति ।

न्यासः

वादः, न तु परयोर्गुणवृद्धयोः, यतश्चैतदेवं तेन गुणवृद्धिभ्यां तु परत्वाद् बाध्यते । अस्यावकाशः—यन्ति, यन्त्विति, गुणवृद्धयोः—चयनम्, चायक इति; अयनम्, आयक इत्यत्रोभयं प्राप्नोति । परत्वाद् यणं बाधित्वा गुणवृद्धी भवतः ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ तेन संयोगो विशेष्यत इति । ननु चान्यपदार्थे गुणीभूतत्वादुपसर्जनमत्र संयोगः । न चोपसर्जनं विशेषणेन सम्बन्धमनुभवति । तथा हि शोभनो राजपुरुष इत्युक्ते पुरुषस्येव प्रधानस्य शोभनत्वेन योगो गम्यते, नोपसर्जनस्य राजः ? नैतदस्ति; धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादुपसर्जनमपि संयोगविशेषणेन सम्बन्धमनुभविष्यति, अन्यथा धात्वनुवृत्तिरपार्थिका स्यात् । न त्विवर्णविशेषणार्थं धातुग्रहणमिहानुवृत्तं स्यात् ? नैतदस्ति; यद्यधातोरिवर्णान्तं तस्य हि भवितव्यमेव यणादेशेन 'इको यणचि' इत्यनेन । निन्यतुः, निन्युरिति नयतेर्लिट् । इयङ्गादेशो प्राप्ते यणादेशः । उन्न्यौ, उन्न्य इति । उन्नयतीति 'सत्सुद्धि' इत्यादिना क्तिप् । एवं ग्रामण्यौ, ग्रामण्य इत्यत्रापि । 'अग्रग्रामाभ्याञ्च' इति णत्वम् ।

एरिति किम् ? असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद्, अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः—इत्येतत्तु 'ओः सुपि' इति नियमादपि सिध्यति ।

अनेकाच्च इति किम् ? नियौ, नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम् ? यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् ? इहापि न स्याद्—उन्न्यौ, उन्न्य इति ।

पदमञ्जरी

अङ्गविशेषणं मा भूदिति । अन्यथाधिकारेण सन्निहितस्य तस्यैव विशेषणं स्यादसंयोगपूर्वग्रहणम्, ततश्च यवक्रियौ, यवक्रियः—इत्यत्रापि प्रसज्येत, न ह्यत्राङ्गस्य संयोगः पूर्वोऽवयव इति । ननु च य्वोरिति प्रकृतम्, तत्र एरित्यनुच्यमाने ओरपि यण् स्यात्—लुलुवतुरित्यादौ, ततश्च तन्निवृत्त्यर्थमपि स्यात् ? इत्यत आह—लुलुवतुर्लुलुवुरित्येतत्त्विति । इह एरित्यनुच्यमानेनैवौ रपिसिद्धत्वाद् 'ओः सुपि' इत्येतन्नियमार्थं भवति—ओः सुप्येवेति । विपरीतस्तु नियमो न भवति—ओरेव सुपीति; 'न भूसुधियोः' इति यणप्रतिषेधात् । ततश्चास्मादेव नियमाल्लुलुवुरित्यादौ सिद्धत्वादेरित्येतदोर्निवृत्त्यर्थं नोपपद्यते इति पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । यदि त्वसंयोगपूर्वयोरिति द्विवचननिर्देशेन य्वोरैवैतद्विशेषणमुच्येत, तर्ह्योरिति शक्यमकर्तुम् । इहापि न स्यादिति । यदि धातुना संयोगो न विशेष्येतेति भावः । कचिद् इहापि यथा स्यादिति पाठः, तत्र प्रकृतत्वाद्यणादेश इत्यर्थः ।

न्यासः

असंयोगपूर्वग्रहणमिस्थादि । यद्येरिति नोच्येत, ततोऽसंयोगपूर्वमङ्गस्य विशेषणं स्यात्, एवञ्च यवक्रियौ, यवक्रिय इत्यत्रापि स्यात् । भवति ह्येतदसंयोगपूर्वमङ्गम्, तस्माद् 'एः' इत्युच्यते । असंयोगपूर्वग्रहणमिकारस्य विशेषणं यथा स्यादङ्गस्य मा भूदित्येवमर्थम् । ननु च य्वोरिति प्रकृतम्, तत्र यद्येरिति नोच्येत, तदोवर्णान्तस्यापि स्यात्; ततश्च लुलुवतुः, लुलुवुरिति न सिध्येत् । तस्मादुवर्णान्तस्यापि मा भूदित्येवमर्थमेरिति स्यादित्यत आह—लुलुवतुर्लुलुवुरित्यादि । इहैरोरित्युच्यमाने, अनेनैवोवर्णस्यापि सिद्धे सति 'ओः सुपि' इति नियमार्थं स्यात्—उवर्णान्तस्य यदि भवति तदा सुप्येव, नान्यत्रेति । ततश्चास्मादेव नियमाल्लुलुवतुर्लुलुवुरिति सिध्यतीति एरित्येतदुवर्णान्तनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते । तस्मात् पूर्वोक्तमेवास्थं प्रयोजनं युक्तम् । यवक्रियौ, यवक्रिय इति । यवान् क्रीणातीति 'अन्येभ्योऽपि ह्रश्यते' इति क्विप् । अत्रेकारस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वान्न भवति । इहापि न स्यादिति । यदि धातुना संयोगो न विशिष्येतेति शेषः । क्वचिदिहापि यथा स्यादिति पाठः । तत्र प्रकृतत्वाद् यणादेश इति विज्ञायते । यदि

गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते । परमनियौ । परम-
निय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णान् भवति तदन्तस्याङ्गस्या-
नेकाचोऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलप्वौ, खलप्वः ।
शतस्वौ, शतस्वः । सकृल्लवौ, सकृल्लवः ।

सुपीति किम् ? लुलुवतुः, लुलुवुः ।

‘अनेकाचः’ इत्येव—लुवौ, लुवः ।

‘असंयोगपूर्वस्य’ इत्येव—कटप्रुवौ, कटप्रुवः ।

पदमञ्जरी

गतिकारकाभ्यामित्यादि । इष्टिरिवैषा । परमनियाविति । भावे कर्त्तरि वा क्तिप् ॥

ओः सुपि ॥ सकृल्लवाविति । क्रियाविशेषणत्वात् सकृदित्यस्य कारकत्वम् ।

कटप्रुवाविति । ‘क्विब्बचि’ इत्यादिना क्विप्, दीर्घश्च ॥

न्यासः

धातुना संयोगो न विशिष्येत, तदा धात्ववयवोऽधात्ववयवो वा संयोगः पूर्वो यस्माद्
भवति तदन्तरय न भवतीति विज्ञायते । ततश्चोन्न्यौ, उन्न्य इत्यत्रापि न स्यात्;
संयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य । धातुना संयोगे विशेषिते तु भवति । न ह्यत्रेवर्णो धात्ववयव-
संयोगपूर्वः । तस्मादिहापि यथा स्यादिति धातुना संयोगो विशिष्यते ।

गतिकारकाभ्यामित्यादि । अथ कथमिदं पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? पूर्वग्रहणात् ।
इह पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यम्, ‘एरनेकाचोऽसंयोगात्’ इत्येवोच्येत । तत्र, धात्ववयवसंयोगाद्
य इवर्णः परो न भवति तदन्तस्याङ्गस्य यणभवति—इत्येवं विज्ञायमाने सिध्यत्येवेष्टमिति
किं पूर्वग्रहणेन ? तत् क्रियते पूर्वाचार्यैः—यस्य विहितोऽयं यण् तस्यैव कर्त्तव्यो नान्य-
स्येत्यस्यार्थस्य सूचनार्थम् । पूर्वाचार्याश्च क्विबन्तस्य गतिकारकपूर्वस्यैव कृतवन्तः,
नान्यस्येति । तस्मादिहापि गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य न क्रियते । अथ वा—‘वाग्भसोः’
इत्यतो मण्डूकच्छ्रुतिन्यायेन ‘वा’ इत्यनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।
तेन गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य न भविष्यतीति । अस्मिन् च व्याख्याने पूर्वग्रहणं विस्प-
ष्टार्थं वेदितव्यम् । परमनियाविति । ‘सन्महत्’ इत्यादिना समासः । अत्र परमशब्दो
न गतिः, न च कारकमिति तत् पूर्वस्य न भवति ॥

ओः सुपि ॥ खलप्वाविति । खलं पुनातीति ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति क्विप् ।
शतस्वाविति अत्रापि शतं स्तुत इति ‘सत्सूद्विष’ इत्यादिना क्विप् । सकृल्लवाविति ।
‘तोलि’ इति परसवर्णः । कटप्रुवाविति । ‘प्रूङ् गतौ’, ‘क्विब्ब चविप्रच्छयायतस्तुकट-
प्रुजुभीणां दीर्घोऽस्यसारणञ्च’ इति क्विप्, दीर्घश्च ।

‘गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते’ इत्येव—परमलुवौ, परमलुवः ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू—इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः ।

ॐ पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् ॐ । पुनर्भ्वौ, पुनर्भ्वः ॥

कारापूर्वस्यापीष्यते—काराभ्वौ, काराभ्वः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू, सुधो—इत्येतयोर्मणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ, प्रतिभुवः ।
सुधियौ, सुधियः ॥

पदमञ्जरी ० ०

वर्षाभ्वश्च ॥ ‘न भूसुधियोः’ इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।

पुनर्भ्वश्चेत्यादि । एवं च ‘पुनर्वर्षाकारेषु भुवः’ इति सूत्रन्यासः ॥

न भूसुधियोः ॥ भूशब्देन तदन्तस्य ग्रहणम्; केवलस्य यन्प्राप्त्यभावात् ।

न्यासः

‘ओः’ इति स्पष्टार्थम् । अनुकारान्तनिवृत्त्यर्थं तु न युज्यते; खोरित्यनुवृत्तेः ।
इकारस्य च पूर्वणैव सिद्धो यण्-उन्न्यौ, ग्रामण्याविति ॥३

वर्षाभ्वश्च ॥ ‘न भूसुधियोः’ इति प्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादोऽयमारभ्यते । वर्षाभ्वा-
विति । वर्षाशब्दाद्भवतेः क्तिप् ।

पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यमिति । न पुनर्भ्वित्येतस्याचि सुपि यणादेशो भवतीत्येतदर्थ-
रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः ।
तेन पुनर्भ्वित्यस्यापि भविष्यतीति ।

कारापूर्वस्यापीष्यत इति । सोऽपि तत् एव चकाराद् भवतीति वेदितव्यम् ॥

न भूसुधियोः ॥ भूग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणम्, न केवलस्य । केवलस्य ह्येकाचो
यणादेशप्राप्त्यसम्भवादनर्थकं वचनं स्यात् । उवङादेशप्रतिषेधार्थत्वान्नानर्थकमिति
चेत् ? न; एवं हि ‘वर्षाभ्वश्च’ इति यणादेशविधानमनर्थकं स्यात्, यदि ह्ययं यणादे-
शस्य प्रतिषेधः स्यात्—एवं हि तत् सार्थकं भवति, नान्यथा ? नैतदस्ति; उवङ्प्रति-
षेधार्थेऽपि ह्यस्मिन्निन्यमार्थं स्यात् । एवं तर्हि यणो यत्रानुवृत्तिस्तस्यैवायं प्रतिषेधो
युज्यते । स चानेकाचो विहित इति केवलस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति युक्तमुक्तम्—भू-
ग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणमिति ।

प्रतिभुवौ, प्रतिभुव इति । ‘भुवः संज्ञान्तरयोः’ इति क्तिप् । सुधियाविति ।

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू, सुधी-इत्येतयोरुभयथा दृश्यते । वनेषु चित्रं विभवं विशे, विशे, विभुवम् । सुध्यो हव्यमग्ने, सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुशुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

‘हु’ इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परंतो यणादेशो भवति । जुह्वति, जुह्वतु । जुह्वत् । सुन्वन्ति, सुन्वन्तु, असुन्वन् ।

हुशुवोरिति किम् ? योयुवति । रोरुवति ।

पदमञ्जरी

न चोवङः प्रतिषेधः; विच्छिन्नत्वात्, ‘वर्षाभ्वश्च’ इत्यारम्भाच्च । सुधिया-
धिति । ध्यायतेः क्विप्, इतिप्रहणात्सम्प्रसारणम् ॥

हुशुवोः सार्वधातुके ॥ अनेकाचः, असंयोगपूर्वस्य, ओरिति चानुवर्त्तते । यद्यपि हुशुवोरुवर्णान्तत्वमव्यभिचारि, तथाप्यसंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं यथा स्यात्, हुशुवोर्मा भूदित्येवमर्थमनुवर्त्यमोरित्येतत् । हुशुवोर्विशेषणे हि तक्षु-
वन्तीत्यादावेव प्रतिषेधादानुवन्तीत्यादौ न स्यात्, तत्र श्नुप्रत्ययान्तस्या-
संयोगपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्यावयवोऽसंयोगपूर्वो य
उकारस्तस्येत्यर्थः । ‘अनेकाचः’ इति त्वङ्गेन समानाधिकरणमेव, सार्वधातुक-
ग्रहणं जुहोत्यर्थम्, न श्वर्थम्; अव्यभिचारात् । जुह्वतीति । ‘अदभ्यस्तात्’ ।
जुह्वदिति । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुम्प्रतिषेधः ।

योयुवति, रोरुवतीति । ‘यु’, ‘रु’—इत्येताभ्यां यङ्लुगन्ताभ्यां छटि पूर्ववत्
क्षेरद्भावः ।

न्यासः

शोभनं ध्यायतीति ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति क्विप्, ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणं च’ इत्युप-
संख्यानान् सम्प्रसारणम् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ हुशुवोः सार्वधातुके ॥ यणिति, अनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य,
ओरिति चानुवर्त्तते । ननु च हुशुवोरित्येतत् श्नुप्रत्ययान्तश्चाङ्गमुकारान्ततां न व्यभिचर-
त्येव, तत् किमर्थमोरितिहानुवर्त्तते ? असंयोगपूर्वग्रहणमुकारस्य विशेषणं यथा स्यादित्ये-
वमर्थम्; अन्यथा हुशुवोरेवैतद् विशेषणं विज्ञायेत । ततश्च तक्षुवन्तीत्यादावे
प्रतिषेधो विज्ञायेत, राधुवन्तीत्यादौ तु यणादेशः स्यादेव जुहोतेरपि—जुह्वतीत्यत्र
संयोगपूर्वत्वाद् यणादेशो न स्यात् । ननु च धातुग्रहणानुवर्त्तते, तत्रैवं विज्ञास्यते—
धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मान्न भवतीति ? एवमपि विज्ञायमाने ह्यत्र न प्राप्नोत्येव ।
भवति ह्यत्रापि जुहोतेर्धात्ववयवः संयोगः पूर्वः ‘क्विबन्ता धातुत्वं न जहति’ इति

इदमेव हुश्नुग्रहणं ज्ञापकम्—भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि
'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्-
लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणम् उवर्णान्तिमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके
विद्यते ।

पदमञ्जरी

इदमेवेत्यादि । एतच्च 'यङोऽचि च' इत्यत्र छन्दोऽनुवृत्तिमाश्रित्योक्तम् ।
जयादित्यस्तु तत्र छन्दोऽनुवृत्तिं नाशिश्रियत् । कथं पुनरेतज्ज्ञापकम् ? इत्याह—
छन्दसि हीति । छन्दसि यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणं न भवति; ततः परस्य
तिङ् आर्धधातुकत्वात् । यणादेशस्याप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा चात्र वार्तिकम्—
'यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्धम्' इति । स्यादेतत्—यङ्लुगन्तादन्य-
व्यावर्त्यं भविष्यति, अतो न ज्ञापकं हुश्नुग्रहणमिति ? अत आह—न चेति ।
असंयोगपूर्वमिति । असंयोगपूर्वोवर्णान्तिमित्यर्थः । अत्र ओरित्यनुवृत्तेः—मिगते

न्यासः

कृत्वा । अन्यथाप्यवयववचनं पूर्वशब्दमाश्रित्यैवं विज्ञायते—धात्ववयवः संयोगो यस्य
पूर्वो न भवतीति ? एवमपि राध्नुवन्तीत्यत्र यणादेशः स्यात्, न ह्यत्र शुप्रत्ययस्य
धात्ववयवः संयोगपूर्वः । तस्मादोरित्येतदनुवर्त्तनीयम्, तद्विशेषणे हुश्नुवौ । तत्रासंयोग-
पूर्वग्रहणं शुप्रत्ययस्यावयवस्योकारस्य विशेषणं वेदितव्यम्, न जुहोत्यवयवस्य;
तस्याव्यभिचारात् । शुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । शुप्रत्य-
यान्तस्याङ्गस्य योऽवयवोऽसंयोगपूर्व उकारः, तस्येत्यर्थः । 'अनेकाचः' इत्येतद् जुहोतेः
शुप्रत्ययान्तस्य समानाधिकरणं विशेषणं वेदितव्यम् । 'सार्वधातुके' इति जुहोत्यर्थम्,
न शुप्रत्ययान्तार्थम्; अव्यभिचारात् । जुह्वतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यादेशः । योयु-
वति, रोरुवतीति । 'यु' 'रु'—इत्येताभ्यां यङ्, तस्य 'यङोऽचि च' इति छक्,
'गुणो यङ्छुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः, पूर्ववच्छेददादेशः ।

इदमेवेत्यादि । कथं पुनरिदं ज्ञापकम् ? इत्याह—छन्दसीत्यादि । यदि छन्दस्येव
यङ्छुक् स्यात्, तदा 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वाद् एव योयुवति, रोरुवतीत्यत्र
न भविष्यतीत्यनर्थकमेव हुश्नुग्रहणं स्यात् । पदा तु भाषायामपि यङ्लुगस्ति,
तदार्धधातुकत्वाभावादसति हुश्नुग्रहेण योयुवतीत्यादौ प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमुपपद्यते
हुश्नुग्रहणम् । तस्मादेतदेव ज्ञापकम्—भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । तेन बेभिदीति,
चेच्छिदीतीत्यादि भाषायामप्युपपन्नं भवति । स्यादेतत्—यङ्लुगन्तादन्यद् यङ्-
वर्णान्तिमनेकाच् संयोगपूर्वं तन्निवृत्त्यर्थमेतद् भविष्यतीति ? नेदं ज्ञापकमित्यत
आह—न चेत्यादि । ननु चेदं विद्यते—अयुवन्, अरुवन्निति ? नैतदस्ति; यद्यप्येतदसं-
योगपूर्वम्, अनेकाज्ज न भवति; अटोऽसिद्धत्वात् ॥

सार्वधातुक इति किम् ? जुहुवतुः, जुहुवुः ।

‘असंयोगपूर्वस्य’ इत्येव—आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् ।
अभूवम् । लिट्—बभूव, बभूवतुः, बभूवुः ॥

पदमञ्जरी

इत्यादौ न भविष्यति, ‘अनेकाचः’ इत्यनुवृत्तेर्युवन्तीत्यादौ । अयुवन्, अरुवन्नि-
त्यत्राप्यटोऽसिद्धत्वादेकाच्चत्वमेव । असंयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तेः प्रोर्णुवन्तीत्यत्र न
भविष्यति । तन्वन्तीत्यादौ च भवतिव्यमेव यणा । तस्माच्चल्लुगन्तादन्यद्
व्यावर्त्य न सम्भवति । आह च—दुश्नुग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावादिति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ अभूवन्निति । ‘गातिस्था’ इत्यादिना सिचो लुक् ।
अभूवमिति । मिपोऽम्भावः । लुङ्लिटोरिति किम् ? भवति, भविष्यति—शप्स्य-
योर्न भवति । यदि क्ङितीत्यनुवर्तिष्यते, अभूवमित्यत्रापि तर्हि न स्यात् ?
एवं तद्योरित्यनुवर्तिष्यते, गुणे कृते अनुवर्णान्तत्वान्न भविष्यति, अभूवमित्यत्र
‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणप्रतिषेधादुवर्णान्तत्वम् । नात्र शक्यमोरित्यनुवर्तयितुम् ।
एतच्च ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इत्यत्र विस्तरेणोक्तम् ॥

न्यासः

भुवो वुग् लुङ्लिटोः ॥ अभूवन्निति । ‘गातिस्था’ इत्यादिना सिचो लुक् ।
क्षेरन्तादेशे कृते संयोगान्तलोपः । अभूवमिति । ‘तस्थस्थ’ इत्यादिना मिपोऽम्भावः ।
बभूवेत्यादि । ‘भवतेरः’ इत्यभ्यासस्यात्त्वम् । ‘इन्धिभवतिभ्याञ्च’ इति लिटः कित्त्वम्,
तेन गुणवृद्धयौ न भवतः । किमर्थं पुनर्भवतेः परस्य लिटः कित्त्वमारभ्यते, यावता
‘एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति’ इति कृतयोरपि गुणवृद्धयोर्बुक् प्राप्नोत्यकृतयोरपि,
बुकि कृतेऽनिगन्तत्वादलघूपधत्वादनजन्तत्वान्च नास्ति गुणवृद्धयोः प्राप्तिः, ततः
कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद् बुकि कृते गुणवृद्धयोः प्राप्तिरेव नास्तीत्यनर्थकं
कित्त्वम् ? नैतदस्ति; वुगप्यनित्य एव, न ह्यसौ कृतयोर्गुणवृद्धयोः प्राप्नोति,
ओरित्यनुवृत्तेरुवर्णान्तस्य वुका भवितव्यमिति कृत्वा । अत्रोभयोरनित्ययोः परत्वाद्
गुणवृद्धी स्यात्तम् । तस्मात् कित्त्वमारब्धव्यम् । किमर्थं पुनरोरित्यनुवर्तते ? बोभाव,
बोभवेति गुणवृद्धयोः कृतयोर्बुङ् मा भूदित्येवमर्थम् । ननु च कित्त्वे सत्यत्रापि
गुणवृद्धिभ्यां न भवितव्यम् ? नैतदस्ति; न हि यङ्लुगन्ताद् भवतेः परस्य लिटः
कित्त्वं भवति, ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इत्यत्र भवतीति क्षिपा निर्देशात् ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८६ ॥

गोहोऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः ।
निगूहति । निगूहकः । साधु निगूही । निगूहं निगूहम् । निगूहन्ति ।
निगूहो वर्त्तते ।

उपधाया इति किम् ? अलोऽन्त्यस्य मा भूत् ।

‘गोहः’ इति विकृतग्रहणं विषयार्थम् । यत्रस्यैतद्रूपं तत्रैव यथा
स्यात्, इह मा भूत्—निजुगुहुतुः, निजुगुहुः ।

पदमञ्जरी

ऊदुपधाया गोहः ॥ उदाहरणेषु णिच्, ण्वुल्, णिनिः, ‘आमीक्ष्ये णमुल्’,
घञ्—इत्येते प्रत्ययाः । सर्वत्र गुणे कृते ओकारस्य ऊकारः ।

उपधाया इति किमिति । ‘ओः’ इत्यनुवृत्तेर्योकारस्य भविष्यति, स चोप-
धैवेति प्रश्नः । ननु च ओरित्युच्यते, न चास्योपधोकारः सम्भवति ? ओरित्यनु-
वृत्तिसामर्थ्याद् ‘गोहः’ इति विषयोपलक्षणं भविष्यति, न तु कृतगुणप्रतिपत्त्यर्थम् ।
अन्त्यस्य मा भूदिति । नोपलक्षणत्वे प्रमाणमस्ति, ततश्चासम्भवादोरित्यस्य
निवृत्तावन्त्यस्य स्यात् । ‘गमहनजनखनघसाम्’ इति लोप उपधाया यथा स्या-
दित्युत्तरार्थमप्यवश्यमुपधाग्रहणं कर्तव्यमिति भावः ।

विकृतग्रहणं विषयनियमार्थमिति । ‘गुह’ इत्युच्यमाने धातुनिर्देशोऽयं
भवति, ततश्च किञ्चद्विषयेऽपि तत्स्वरूपप्रयुक्तमूत्वं स्यात् । तस्मादूत्वस्य
विशिष्टो विषयो निर्दिष्टो यथा स्यादिति विकृतस्य कृतगुणस्य ग्रहणं कृतम् ।

न्यासः

ऊदुपधाया गोहः ॥ निगूहयतीति । ‘गुहू संवरणे’, हेतुमणिच् । निगूहक इति ।
ण्वुल् । साधु निगूहीति । ‘सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छोऽल्ये’ इति णिनिः । निगूहं निगूहमिति ।
‘आमीक्ष्ये णमुल् च’ इति णमुल्, ‘आमीक्ष्ये द्वे भवतः’ इति द्विवचनम् । निगूह
इति । भावे घञ् । अलोऽन्त्यस्य मा भूदिति । उत्तरत्र इत्यभिप्रायः । इह त्वोरित्यनु-
वर्त्य विनाप्युपधाग्रहणेन शक्यत एवायमर्थः प्रतिपादयितुमित्येतदेव मनसि कृत्वा परं
पृष्ठवान्—उपधाग्रहणं किमिति ? उत्तरार्थञ्चोपधाग्रहणं क्रियमाणमत्राप्यलोऽन्त्यस्य
विधिं निवर्त्तयति । तेन प्रयोजनाभावादोरित्येतन्नानुवर्त्तते ।

अथ किमर्थम् ‘गोहः’ इति विकृतनिर्देशः क्रियते, न ‘गुहः’ इत्येवोच्येत, लघु
ह्येवं सूत्रं भवति ? इत्याह—गोह इति विकृतग्रहणमित्यादि । ऊत्वस्य विशिष्टविषयो
यथा स्यादित्येवमर्थम् । ‘गोहः’ इति विकृतस्य कृतोकारस्य ग्रहणमित्यर्थः । एतदेव
व्यक्तीकर्तुमाह—यन्नेत्यादि । अस्य कश्चिदमुमर्थमाचष्टे । एतदुक्तं भवति—‘गुणे कृते’

१. ‘विषयनियमार्थम्’ इति क्वचित्पाठः ।

अयादेशप्रतिषेधार्थं च केचिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्यूत्वस्या-
सिद्धत्वाद्, 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः स्यात् । व्याश्रयत्वादेवा-
सिद्धत्वमत्र नास्ति—णावूत्वम्, ण्यन्तस्य च ल्यप्ययादेश इति ।

अचीत्येव—निगोढा । निगोढुम् ॥

पदमञ्जरी

दिष्यार्थतां स्पष्टयति—यत्रेति । गुणविषये यथा स्यादित्यर्थः । अयादेशप्रति-
षेधार्थं च केचिदिच्छन्तीत्यादि । पूर्वविषयावधारणे तात्पर्यमित्युक्तम्, तच्चाविड-
तीत्युच्यमाने सिद्धयति । लाघवार्थं तु गोह इत्युक्तम्, तच्च कालावधारणार्थमप्य-
र्थाद्भवति, गुणोत्तरकालमूत्वमिति । इदानीं तूभयत्रापि तात्पर्यमित्युक्तं भवति ।
गुणविषये भवति—तत्रापि कृते गुणे इति । यदि हि प्रागेव गुणादूत्वं स्यात्,
तदा 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशे तस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो हकार इत्ययादेशः
स्यात् । यदा तु गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वम्, तदा तस्यासिद्धत्वेऽप्योकारस्य
गुरुत्वादयादेशाभावः सिद्धयतीति । तदेतद् दूषयति—व्याश्रयत्वादिति । कथं
व्याश्रयत्वमित्याह—णावूत्वमिति ।

न्यासः

ऊत्वेन भवितव्यम्' इति लक्ष्यते; एतच्चायुक्तम्, एवं हि व्याख्यायमाने 'अयादेशप्रतिषे-
धार्थं निगूह्य गत इति केचिदिच्छन्ति' इत्युक्त्वा यद्वक्ष्यति—“उत्त्वस्यासिद्धत्वात् 'ल्यपि
लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः स्यात्” इति, तन्नोपपद्यते । यदि गुणं कृत्वोकारस्योत्त्वं
विधीयते, ततश्च सत्युकारस्यासिद्धत्वेनैव लघुपूर्वत्वमुपपद्यते, ओकारपूर्वत्वात्; तत्
कृत ऊकारस्यासिद्धत्वेऽयादेशप्रसङ्गः ? तस्मादयमत्रार्थः—यस्मिन् विषये गुहेर्गोह
इत्येतद्रूपं सम्भाव्यते तत्र यथा स्यात् । यत्र प्रत्यये गुणः सम्भवति तस्मिन् कृतेऽकृत
एव गुणे यथा स्याद्, अन्यत्र मा भूदिति । तस्माद् विकृतनिर्देशस्य विशिष्टविषयोप-
लक्षणार्थत्वाद् गुणविषये सम्मुखीभूत एवाकृत एव गुण ऊत्वेन भवितव्यम् । एवञ्च सति
'ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात्' इत्यादिकः प्रसङ्गग्रन्थो युज्यते, नान्यथा । ननु च गुणनिमित्ते
प्रत्यय उत्पन्ने परत्वाद् गुणेनैव भवितव्यम्, तत् कथमकृत एव गुण ऊत्त्वं भवेत् ?
कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । तद्धि कृते गुणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि, विकृतनिर्देशस्य विशिष्ट-
विषयोपलक्षणार्थत्वात् । न तच्चे कृते गुणः प्राप्नोति, अलघूपधत्वात् । तस्माद् गुणात्
पूर्वमूत्वेन नित्यत्वाद् भवितव्यम् । अत एव दीर्घोच्चारणमर्थवद्भवति, नान्यथा । यदि
गुणे कृते सत्ययमादेशः स्याद्, दीर्घोच्चारणमनर्थकं स्यात् । आन्तरतम्यादेव दीर्घस्य दीर्घो
भविष्यति । शपितं हि 'दिव उत' इति तपरकरणेन—'भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान्
गृह्णाति' इति । यदन्यत् प्राप्नोति तन्नित्यर्थं दीर्घोच्चारणमिति चेत् ? स्यादेतत्—
अजुगूहदित्यत्र 'णो चङुपधायाः' इति ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थं दीर्घोच्चारणमिति ।

दोषो णौ ॥ ६० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः । दूषयति ।
दूषयतः । दूषयन्ति ।

विकृतग्रहणं प्रक्रमाभेदार्थम् । पूर्वत्र हि 'गोहः' इत्युक्तम् ।

णाविति किम् ? दोषो वर्तते ॥

पदमक्षरी

दोषो णौ ॥ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते, न 'दुषः' इत्येवोच्येत ? विषयार्थमिति चेत् ? न; णाविति विषयस्य साक्षान्निर्देशात् । प्रदूष्य गत इत्यादावयादेशप्रतिषेधार्थमिति चेत् ? न; दत्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत्— व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं नास्तीति । तस्माद् 'दुषः' इत्येव वक्तव्यम्, अत आह— विकृतग्रहणमिति । क्रमः = प्रस्तावः, प्रकरणमित्यर्थः ॥

न्यासः

कुतः पुनरेष नियमोऽत्र ह्रस्वत्वेन न भवितव्यमिति ? स हीह कात्यायनस्य, भाष्यकारस्य वा वचनमस्ति, नापि शिष्टप्रयोगः, यत एष निश्चयः स्यात् । 'यथालक्षणमप्रयुक्तेषु' इति चोच्यते । तस्मादजगुहदित्येवं भवितव्यम् । यदि गुणे कृतेऽयमादेशः क्रियेत, ततः किमनिष्टं स्यात् ? दीर्घोच्चारणमनर्थकं स्यात् । अत्रापि दीर्घोच्चारणं वैचित्र्यार्थं प्रकल्प्येत ? एवमपि प्रक्रियागौरवं स्यात् । तस्माद् दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादिकृत एव गुण ऊक्त्वेन भवितव्यम् ।

निगूळ गत इति । प्यन्तात् क्त्वा, प्रादिसमासः । 'समासेऽनङ्पूर्वं' इत्यादिना क्त्वो ल्यप् । तत्र व्याश्रयत्वादित्यादि । एतेनायादेशप्रतिषेधार्थतां विकृतनिर्देशस्य प्रत्याचष्टे । कथं पुनर्व्याश्रयत्वम् ? इत्याह—णावूर्ध्वमित्यादि ।

निगोढेति । वृच् । 'होढः', 'क्षपस्तयोर्धोऽधः' इति धत्वम्, 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्, 'ढो ढे लोपः' ॥

दोषो णौ ॥ दूषयतीति । 'दुष वैकृत्ये' ।

अथ किमर्थम् 'दोषः' इति विकृतस्य ग्रहणम्, न 'दुषः' इत्येवोच्येत, विषयावधारणार्थमिति चेत् ? न; णाविति साक्षाद् विषयस्य निर्देशादित्यत आह—विकृतग्रहणमित्यादि । पूर्वसूत्रे हि गोह इत्युक्तम्, अत्र यदि 'दुषः' इत्येवोच्येत, प्रक्रमस्यासम्भस्य भेदः स्यात्, अमेदश्चेष्यते । अतस्तदर्थं विकृतस्य ग्रहणम् । किमर्थं पुनः प्रक्रमस्याभेद इष्यते ? अस्य रूपमिदं पृच्छ्यते, वैचित्र्यस्यापि नाम प्रयोजनं प्रष्टव्यम् । वैचित्र्यस्य ह्ययं प्रकारः—प्रक्रमाभेद इति, किं तदर्थेन प्रश्नपरिश्रमेण ।

१. 'णावीरस्यैव सम्भवात्' इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

वा चित्तविरागे ॥ ६१ ॥

चित्तविकाराथे दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः ।
चित्तं दूषयति, चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति, प्रज्ञां दोषयति ।

मितां ह्रस्वः ॥ ६२ ॥

मितो धातवः 'घटादयो मितः' इत्येवमादयो ये प्रतिपादिताः,
तेषामुपधाया ह्रस्वी भवति णौ परतः । घटयति । व्यथयति ।
जनयति । रजयति । शर्मयति । ज्ञपयति ।

केचिदत्र 'वा' इत्यनुवर्तयन्ति, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन
उत्क्रामयति, संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

पदमञ्जरी

वा चित्तविरागे ॥ चित्तविरागः चित्तस्याप्रीतता । प्राप्तविभाषेयम् ।

णावित्येव—चित्तस्य दोषः ॥

मितां ह्रस्वः ॥ रजयतीति । 'रञ्जेणौ मृगरमण उपसङ्ख्यानम्' इत्यु-
पधालोपः ॥

न्यासः

वा चित्तविरागे ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयमारभ्यते । चित्तविराग इति ।
चित्तस्याप्रीतता । चित्तं दोषयतीति । चित्तमप्रीतं विमुखं करोतीत्यर्थः ।

चित्तविराग इति किम् ? साधनं दूषयति—अत्र पूर्वेण नित्यं भवति । णावित्येव—
चित्तस्य दोषः । भावे घञ् ॥

मितां ह्रस्वः ॥ एवमादिनेति । आदिशब्देन 'जनीजृक्कनसुरञ्जोऽमन्ताश्च'
इत्येवमादिग्रहणम् । घटयति, व्यथयति, जनयतीति । 'घट चेष्टायाम्', 'व्यथ भयचल-
नयोः', 'जनी प्रादुर्भावे' । ननु च जनेः 'जनिवर्ध्याश्च' इति वृद्धिः प्रतिषिध्यते, तदयु-
क्तमिदमुदाहरणम्, मित्संज्ञाप्यपार्थिका ? नैतदस्ति; चिण्कृतोर्हि स वृद्धिप्रतिषेधः,
तत्र हि 'आतो युक् चिण्कृतोः' इत्यनुवर्तते । रजयतीति । 'रञ्जेणौ मृगरमण उप-
संख्यानम्' इत्यनुनासिकलोपे कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, तस्यानेन ह्रस्वः ।
शर्मयतीति । शमेरमन्तत्वान्मिच्छम् । अस्यापि 'नोदात्तोपदेश' इत्यादिना वृद्धिप्रति-
षेधश्चिण्कृतोरेव । ज्ञापयतीति । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य क्रयादिपरिपठितस्य 'भारण-
तोषणनिशामनेषु ज्ञा, मिच्च' इति मित्संज्ञा, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुकि कृते ह्रस्वः ।

केचिदत्रेत्यादि । 'क्रमु पादविक्षेपे' इत्यस्यामन्तत्वान्मित्संज्ञा, तस्य च ह्रस्वत्वे
संक्रामयति, उत्क्रामयतीति न मिथ्येत् । तस्मादेतत्सिद्धये 'वा चित्तविरागे' इत्यतो
वाग्रहणमनुवर्तयन्ति । तस्मिन्श्चानुवर्तमाने सर्वत्र विकल्पः प्रसज्येतेत्यतिप्रसङ्गपरिहारार्थं
सा च व्यवस्थितविभाषेति व्याचक्षते । अथ 'मितामत्' इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, लघु

चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६३ ॥

चिण्परे णमुल्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् । अशमि, अशामि । अतमि, अतामि । शमं-शमम्, शामंशामम् । तमन्तमम्, तामन्तामम् ।

दीर्घग्रहणं किम्, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते ? नैवं शक्यम्; शमयन्तं प्रयुक्ते—इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । इत्यादि न दीर्घः

पदमञ्जरी

चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ न ह्रस्वविकल्प एव विधीयेतेति । एवमपि ह्रस्व-पक्षे अशमीति सिध्यति, पक्षान्तरे अशामीति यथाप्राप्तं दीर्घ एवावस्थस्यत इति भावः । शमयन्तं प्रयुक्ते इति । यद्यपि चिण्विषये कर्म प्रदर्शनीयं भूत-कालश्च, तथापि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारमीप्रदर्शनमत्र विवक्षितम्, न कर्त्ता, नापि वर्त्तमानः काल इति न दोषः ।

न्यासः

ह्येवं सूत्रं भवति ! अशक्यमेवं वक्तुम्, 'वेष्ट वेष्टने' इति घटादौ पठ्यते, तत्रैवमुच्य-माने तस्याप्यकारः प्रसज्येत । 'ह्रस्व' इत्युच्यमाने 'एच इग् ह्रस्वादेशे' इतीकारः सिद्धो भवति ॥

चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ 'णौ' इति वर्त्तते, चिण्णमुलौ च तद्विशेषणे । अशमि, अशामीति । शमेर्ण्यन्ताह्रस्वः, 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिण्, चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक्, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । शमंशमम्, शामंशाममिति । पूर्ववर्णणमुल्लिख्येवर्चने ।

दीर्घग्रहणं किमिति । एवं मन्यते—ह्रस्वस्यैवानन्तरस्य प्रकृतस्य विकल्पमात्रं विधेयम्, एवमप्यभीष्टं सिध्यत्येव । तथा हि—यस्मिन् पक्षे ह्रस्वो विधीयते, तस्मिन्नशमीत्यादि सिध्यति । यस्मिन् ह्रस्वो न विधीयते, तत्र 'अत उपधायाः' इति दीर्घे वृद्धिसंशके विहिते तेनैव रूपेणावस्थानाद् अशामीत्यादि सिध्यतीत्यभिप्रायः । इतरस्तु दीर्घग्रहण-मन्तरेण यन्न सिध्यति, तद्दर्शयति—शमयन्तं प्रयुङ्क्त इत्यादिना । शमेर्ण्यन्तात् पुनः प्रयोजकविवक्षायां द्वितीयो णिच्, तत्र पूर्वस्य णेलोपः, लुङ्, चिण् । पक्षे दीर्घत्वम् ।

अशमि, अशामि । शमंशमम्, शामंशाममिति । द्वितीयणिजन्तात् णमुलि कृते पक्षे दीर्घत्वम् । शमयन्तेतिरित्यादि । अत्यर्थं शाम्यतीति यङ्, द्विर्वचनम्, 'नुगतोऽनु-नासिकान्तस्य' इति नुक्—शम्येति स्थिते हेतुमणिच्, 'अतो लोपः' इत्यकारस्य लोपः, 'यस्य हलः' इति यकारस्य, शममीति स्थिते, यदा ततः परश्चिण्भवति, तदा पक्षे दीर्घत्वे कृते अशमयन्तशममीति भवति । यदा तु णमुल् तदा शमंशमंशमम्, शमंशमंशममिति । तत्र योऽसौ णौ णिर्लप्यते, यक्ष यङोऽकारस्तयोर्दीर्घग्रहणे सति

णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्, दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवत् । शमयन्तं प्रयुक्तवान् । अशमि, अशामि । शमंशमम्, शामंशमम् । शंशमयतेः—अशंशमि, अशंशामि । शंशमंम् । शंशामम् ।

योऽसौ णौ णिलुप्यते, यश्च यङकारः, तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति । ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात् ।

पदमञ्जरी

णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति । स्थानिवद्भावे हि सति यश्चिण्णमुल्लपरो णिः न तस्मिन्मिदङ्गम्, पूर्वेण णिच् व्यवधानात्; यस्मिंश्च मिदङ्गं न स चिण्णमुल्लपः, परेण णिच् व्यवधानात्; ततश्च ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, पूर्वेण नित्यमेव तु ह्रस्वः स्यात् । ननु दीर्घविकल्पेऽपि यावता स्थानिवद्भावः, कथमिदं तत् सिद्ध्यति ? तत्राह—दीर्घविधौ त्विति । ‘न पदान्तद्विर्वचन’ इत्यादिना स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद्दीर्घविकल्पस्यायं विषय एवेत्यर्थः । तथेत्यादि । अत्र दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भवतीत्यनुषङ्गः । शमेर्यङ्, द्विर्वचनम्, नुक्, णिच्यतो लोपः, ‘यस्य ह्रस्वः’, शंशमि इति स्थिते—यदा ततश्चिण्णमुल्लो भवतः, तदा दीर्घविकल्पः सिद्ध्यति; अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावादित्यर्थः ।

एतदेव स्पष्टयति—योऽसावस्ति । यश्च यङकार इति । णौ लुप्यत इत्यनुषङ्गः । एवं तावद्दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भवतीत्येतत्स्पष्टीकृतम् । ‘णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वविकल्पो न स्यात्’ इति यदुक्तम्, तत्समर्थयते—ह्रस्वविकल्पे त्विति । णेर्णिः णिणिः, सोऽन्तो यस्य स णिण्यन्तः । एतेन ‘यङ्ण्यन्ते’ इति व्याख्यातम् ।

न्यासः

‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति स्थानिवद्भावो न भवति; ‘न पदान्त’ इत्यादिना प्रतिषेधात् । तेनासति व्यवधाने दीर्घः सिद्धो भवति । स्यादेतत्—ह्रस्वविकल्पे विधीयमाने यस्मिन् पक्षे ह्रस्वो नास्ति तस्मिन् पक्षे स्वरूपेणैवावस्थितो दीर्घः स्यात् ? इत्यत आह—ह्रस्वविकल्पे त्वित्यादि । न हि ह्रस्वे विधातव्ये केनचित् स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । तत्र ह्रस्वविकल्पे विधीयमाने णेलोपस्य यङकारस्य च स्थानिवद्भावः स्यादेव । ततश्च स्थानिवद्भावाद् विकल्पेन ह्रस्वत्वं न स्यात् । चिण्णमुल्लपरे हि णौ परतो मितामङ्गानां ह्रस्वत्वं विधेयम् । यश्चात्र णिश्चिण्णमुल्लपरो न तत्र मिदङ्गम्, पूर्वेण णिच् व्यवधानात् । यस्मिंश्च णौ मिदङ्गं नासौ चिण्णमुल्लपः, परेण चिणा व्यवधानात् । तस्मान्नायमस्य योगस्य विषय इति पाक्षिकं ह्रस्वत्वमनेन न स्यात् । पूर्वेणैव योगेन नित्यं स्यात्, ततश्च दीर्घो न स्यात् ।

व्याध्यायः चतुर्थः पादः
 दीर्घस्य सिद्धिः दीर्घस्य
 णिण्यन्ते, यङ्ण्यन्ते त्वसिद्धिरेव । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि
 नास्ति । णौ हि णियङ्गोर्लोपः, चिण्णमुत्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ६४ ॥

खच्परे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषन्तपः ।
 परन्तपः । पुरन्दरः ॥

पदमञ्जरी

असिद्धिरेवेति । कस्य ? प्रकृतत्वादीर्घस्य, एवकारेण तु शब्देन चैतद्दर्शयति ।
 णिचमाश्रित्य वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य शङ्का, णिलोपस्य तु स्थानिवद्भावादयं
 विकल्पो न स्यादित्येव दोषः । यङ्ण्यन्ते तु भग्नत्वात् नानामयं विकल्पः, तथापि
 पक्षे दीर्घस्य श्रवणं न सिध्यति; णिचमपेक्ष्य वृद्धौ कर्त्तव्यायामतो लोपस्य
 स्थानिवद्भावाद्, दीर्घस्यानुन्मेषादिति ।

स्यादेतत्—दीर्घविकल्पे विधीयमाने यदि नाम स्थानिवद्भावो नास्ति,
 तथापि नैवात्र दीर्घः सिध्यति, 'असिद्धवदत्राभात्' इति णियङ्गोर्लोपस्यासिद्ध-
 त्वादिति ? अत आह—व्याश्रयत्वादिति । व्याश्रयत्वमेव दर्शयति—णौ हीत्यादि ।

न्यासः

णिण्यन्त इत्यादि । गेर्णिरन्तः समोपो यस्मिन् स णिण्यन्तः । अथ वा—गेर्णिः णिणिः,
 सोऽन्तो यस्य स णिण्यन्तः । अस्मिन् पक्षेऽन्तशब्दोऽवयववचनः । यङ्ण्यन्ते त्वसिद्धिरे-
 वेति । यङ्ण्यन्तशब्दस्यापि पूर्ववद् द्विधा व्युत्पत्तिः । कस्यासिद्धिः ? प्रकृतत्वादीर्घस्येति
 वेदितव्यम् । एवकारेणैतद्दर्शयति—णिण्यन्ते स्यादपि केनचित् प्रकारेण दीर्घस्य सिद्धिः,
 यङ्ण्यन्ते त्वसिद्धिरेव । न केनचित् प्रकारेण सिद्धिरित्यर्थः । कथं पुनर्णिण्यन्ते सिद्धि-
 र्भवति ? णिजातेराश्रयणात् । णिजातिविवक्षायां हि यद्यपि णिलोपस्य स्थानिवद्भावः,
 तथापि नास्ति व्यवधानम्; जातेरेकत्वात् । न हि तत्रैव तस्या व्यवधानमुपपद्यते । तेन
 व्यवधानाभावाणिण्यन्ते दीर्घस्य सिद्धिः । अथ वैतदेवकारेण दर्शयति—णिण्यन्ते पूर्वं
 णिचमाश्रित्य 'अत उपधायाः' इति वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य सिद्धिः, तस्यास्तु ह्रस्वत्वेन
 निवृत्तिः क्रियते, न तु सर्वथा नास्त्येव । यङ्ण्यन्ते तु सर्वथैव दीर्घसिद्धेरभावः; तत्र वृद्धे-
 रसम्भवादिति । स्यादेतत्—विकल्पे दीर्घत्वे विधीयमानेऽपि नैवात्र दीर्घः सिध्यति ।
 'असिद्धवदत्रा भात्' इति णियङ्गोर्लोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह—व्याश्रयत्वादित्यादि ।
 कथं पुनर्व्याश्रयत्वम् ? इत्याह—णौ हीत्यादि ।

अन्यतरस्याग्रहणं विस्पष्टार्थम्; शक्यते हि 'वा, चित्तचिरागे' इत्यतो मण्डूक-
 प्लुतिन्यायेन वाग्रहणमनुवर्त्तयितुम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ द्विषन्तपः, परन्तप इति । 'द्विषत्परयोस्तापे' इति खच्, 'अर्वादि-

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ६५ ॥

ह्लादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रह्लन्नः ।
प्रह्लन्नवान् ।

निष्ठायामिति किम् ? प्रह्लादयति । 'ह्लाद' इति योग-
विभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात्—प्रह्लत्तिरिति ॥

छादेर्घेऽद्वचुपसर्गस्य ॥ ६६ ॥

छादेरङ्गस्याद्वचुपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति ।
उरश्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः ।

पदमञ्जरी

किञ्च—'हेड वेष्टने' घटादिः, तस्य ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात्, दीर्घे तु
ह्रस्वस्य कृते—अहीडीति भवति । तस्मादतोऽपि हेतोर्दीर्घ एव विकल्पनीयः ॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ 'ह्लादी सुखे च', ईदित्वान्निष्ठायामनिद् । क्वचित्पठ्यते—
ह्लाद इति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात् प्रह्लत्तिरिति । भाष्ये तु
नैतदृष्टम् ॥

छादेर्घेऽद्वचुपसर्गस्य ॥ उरश्छद इति । 'छद आवरणे', चुरादिणिच्, 'पुंसि
संज्ञायाम्' इति करणे घः, कर्मणि षष्ठ्या समासः । ननु छात्र घे परतो ण्यन्त-
मङ्गं तस्योपधादकारः, न च सा ह्रस्वभाविनी । न च शक्यं वक्तुम्—णिलोपे
कृते आकारो ह्रस्वभाविन्युपधेति; णिलोपस्य 'असिद्धवदत्रा भात्' इत्यसिद्धत्वाद्

न्यासः

षदजन्तस्य' इति मुम् । पुरन्दर इति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्, 'वाचंयम-
पुरन्दरौ च' इति निपातनान्मुमागमः ।

ह्रस्वग्रहणं विस्पष्टार्थम्; शक्यते 'मितां ह्रस्वः' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन ह्रस्व-
ग्रहणमनुवर्त्तयितुम् ॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ प्रह्लन्न इति । 'ह्लादी सुखे च', 'रदाम्याम्' इत्यादिना नत्वम् ।

प्रह्लादयतीति हेतुमणिच् ॥

छादेर्घेऽद्वचुपसर्गस्य ॥ उरश्छद इति । 'छद अपवारणे', चुरादिणिच्, 'पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण' इति चः । उरसश्छद इति विग्रह्य 'कृदयोगा च षष्ठी समस्यते'
इति समासः ।

१०१, पाठोऽयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

णिलोपस्य चासिद्धत्वं स्थानिवद्भावाद्वा वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति ।

अद्वयुपसर्गस्येति किम् ? समुपच्छादः ।

॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ समुपातिच्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्तयति, न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते ॥

पदमञ्जरी

‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवद्भावाच्च । अत आह—णिलोपस्य चेति । अपर आह—‘णाविति वर्त्तते, घे परतो यो णिस्तत्र यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः । ‘छादेः’ इति चेका निर्देशः, न णिचा’ इति ।

ननु यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति, द्वावपि तत्र स्तः, ततश्च ‘अद्वयुपसर्गस्य’ इत्येव सिद्धम्, किं सूत्रशिक्षया ? अत आह—उत्तरा हीति । एतदेव लोकव्यवहारेण द्रढयति—न हीति ॥

न्यासः

ननु च णिलोपस्य ‘असिद्धवदत्रा भात्’ इत्यसिद्धत्वात् ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति स्थानिवद्भावाद्वा ह्रस्वभाविन्यज्जक्षणोपधा न सम्भवति, तत् कथं ह्रस्वत्वं प्रवर्त्तते ? इत्याह—णिलोपस्येत्यादि । यद्यत्र णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावाद्वा वा स्यात्, तदा वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद् वचनसामर्थ्यादुभयमपि न भवति, तेन ह्रस्वभाविन्युपधा भवति ।

अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति । ननु च त्रिप्रभृतयो यत्र सन्ति तत्र द्वावपि स्तः, ततश्चाद्वयुपसर्गस्येत्येवं सिद्धम् ? इत्यत आह—उत्तरा हीत्यादि । यद्यपि त्रिप्रभृतिषु द्वावपि स्तः, तथापि न ताविह द्विशब्देनोपात्तौ; यत उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याया यः कृतो व्यपदेशस्तदभिधानं निवर्त्तयति । कथं ज्ञायते ? इत्याह—न हीत्यादि । यद्युत्तरा संख्या पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशं न निवर्त्तयेत्, तदा त्रिपुत्रोऽपि लोके द्विपुत्र इत्यभिधीयते, न चाभिधीयते । तथा हि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते नैव त्रिपुत्र आनीयते, अपि तु यस्य द्वावेव पुत्रौ स एव ।

अद्विप्रभृतीत्यादेशश्च वाक्यस्यायमर्थः—अद्विप्रभृत्युपसर्गस्य छादेर्ह्रस्वत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—द्विशब्दोऽत्रानेकोपलक्षणार्थम्, द्वयुपसर्गस्यानेकोपसर्गस्येति यावत् । अद्वयुपसर्गस्येति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनायमर्थो भवति—छादेर्ह्रस्वस्यानेकोपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाह्रस्वो न भवतीति । केन पुनः प्राप्तस्य ह्रस्वस्यानेन प्रतिषेधः क्रियते ? एतस्मादेव प्रतिषेधाद्विधायकं वाक्यमनु-
काशि० ५ : २९

इस्मन्त्रन्विषु च ॥ ६७ ॥

इस्, मन्, त्रन्, क्वि-इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदि-छद्म । छत्रम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः विडित्यनङि ॥ ६८ ॥

गम, हन, जन, खन, घस-इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये विडित्यनङि परतः । जग्मतुः, जग्मुः । जघ्नतुः,

पदमञ्जरी

इस्मन्त्रन्विषु च ॥ 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्दिभ्य इसिः' इतीसिप्रत्ययः । 'मनिन् सर्वधातुभ्यः' । 'घृन् सर्वधातुभ्यः' । योगविभागाद् द्विप्रभृत्युपसर्गादपि भवति-समुपच्छदिः ॥

गमहनजनखनघसां लोपः विडित्यनङि ॥ जज्ञतुरिति । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । जज्ञतुरिति । 'जन जनने' परस्मैपदी जौहोत्यादिकः, नकारस्य चुत्वम् । जज्ञ इति । 'जनी प्रादुर्भावे' अनुदात्तेत् दैवादिकः । जक्षतुरिति । 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदर्घस्लादेशः, घकारस्य चत्वम्, 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । अक्षचिति । 'लुङ्सनोर्घस्लृ', 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ।

न्यासः

मीयते । योगविभागाद्वा-'छादेर्घे' इति । यदि च द्विशब्दोऽत्रानेकोपलक्षणार्थः, योगविभागश्चाभ्युपेयेतैव तदा पर्युदासेऽप्यदोषः । कथम् ? द्व्युपसर्गादनेकोपसर्गादन्योऽद्व्युपसर्गः = एकोपसर्गः, तस्य ह्रस्वत्वं भवति । किमर्थमिदम्, न 'छादेर्घे' इत्यनेनैव सिद्धम् ? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः-एकोपसर्गस्यैव भवति, नान्यस्येति । यद्येवम्, उरश्छद इत्यत्र न प्राप्नोति ? नैष दोषः; एवं हि योगविभागोऽनर्थकः स्यात् । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य, सोपसर्गस्य नियमः क्रियमाणः सोपसर्गस्यैव ह्रस्वत्वं निवर्तयति, नानुपसर्गस्य । तेनोरश्छद इत्यत्र प्रवर्तत एव ॥

इस्मन्त्रन्विषु च ॥ चकारश्छादेरनुकर्षणार्थः । छदिरिति । 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' इतीसिप्रत्ययः । छद्मेति । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति मनिन् । छत्रमिति । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' इति घृन् । योगविभागोऽनेकोपसर्गस्यापि यथा स्यात्-समुपातिच्छदिरिति ॥

गमहनजनखनघसां लोपः विडित्यनङि ॥ अनङीति अजादावयं प्रतिषेधः, तेन तत्तुल्येऽजादावेव प्रत्यये कार्यं विज्ञायते, इत्याह-अजादौ प्रत्यय इति । जघ्नतुः, जघ्नुरिति । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । जज्ञतुः, जज्ञुरिति । 'जन जनने'-परस्मैपदी जौहोत्यादिकः, 'स्तौः श्रुना श्रुः' इति श्रुत्वम् । जज्ञ इति । 'जनी प्रादुर्भावे'-

जघ्नुः । जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिरे । चख्नुतुः, चख्नुः । जक्षतुः, जक्षुः ।
अक्षन्तमीमदन्त पितरः ।

किङ्तीति किम् ? गमनम् । हननम् । अनङ्गीति किम् ? अगमत् ।
अघसत् ।

अचीत्येव—गम्यते, हन्यते ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ६६ ॥

तनि, पति—इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति
अजादौ किङ्तीति प्रत्यये परतः । वितत्तिरे कवयः । शकुना इव पसिम ।

छन्दसोति किम् ? वितेनिरे । पेतिम ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०७ ॥

घसि, भस—इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादाव-
जादौ च किङ्तीति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां
ते हरी धानाः ।

पदमञ्जरी

अचीत्येवेति । ‘अचि श्नुधातु’ इत्यतः । तस्य तु ‘दोषो गौ’ इत्यत आरभ्यो-
पयोगो न प्रदर्शितः; क्वचिद्वयमिचाराभावात्, क्वचिदसंभवात् । इह तूपयोगः,
तथा चोत्तरसूत्रे ‘हलि च’ इति वक्ष्यति ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ वितत्तिर इति । लोपविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेऽपि तस्य
‘अत एकहल्मध्ये’ इत्येत्वाभ्यासलोपो न भवतः । पस्तिमेति । लिट्, मस्, इट् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ सूत्रे चकारस्य पाठोऽनार्षः । तथा च वार्तिकम्—
‘हल्प्रहणमपरिभाष्यम्, अन्यत्रापि दर्शनात्’ इति ।

न्यासः

आत्मनेपदी दिवादिः, ‘लिट्स्तक्षयोरेशिरेच्’ इत्येच् । जञ्जुरिति । अदेः ‘लिङ्ग्रन्य-
तरस्याम्’ इति घस्लादेशः, ‘खरि च’ इति घकारस्य ककारः, ‘शासिवसिघसी-
नाञ्च’ इति षत्वम् । अथ वा—‘घुस्तु अदने’ इत्यस्यैतद्रूपम् । अक्षमिति । छुङ्,
‘छुङ्सनोर्षस्तु’ इति घस्लादेशः, ‘मन्त्रे घसह्वर’ इत्यादिना लेङ्क, झेरन्तादेशः,
संयोगान्तलोपः । शेषं पूर्ववत् । अर्धसत्, अगमदिति । पुषादिसूत्रेणाङ् ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ वितत्तिर इति । अत्र यद्युपधालोपस्यासिद्धत्वम्, तथापि
लोपविधानसामर्थ्याद् ‘अत एकहल्मध्ये’ इत्यादिनैत्वाभ्यासलोपो न भवतः । पस्ति-
मेति । लिट्, क्रादित्थियमादिट् ॥

सन्धिरिति—अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते 'झलो झलि' इति सकारलोपः । धत्वं तकारस्य, जश्त्वं घकारस्य । ततः समाना सन्धिः सन्धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः ।

बन्धामिति—भसेर्लोपि तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोप-
सलोपधत्वजश्वानि कर्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वान्नित्यत्वाच्च
उपधालोपः प्राप्नोति; छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते ।

अजादौ—बप्सति । विङ्गतीत्येव—अंशून् बभस्ति ॥

हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥

पदमञ्जरी

तथा न क्रियत इति । यदि क्रियेत, अनच्चकत्वाद् द्विर्वचनं न स्यादिति भावः । पूर्वत्र अचीत्यधिकारादिह हलीत्युक्तम्, तदुपादानाद्—अचि न स्यादिति चकारेण समुच्चयः ।

यदि पूर्वत्रैवाचीत्यनुवर्तते, नेह इत्युच्येत, ततः 'हलि च' इति शक्यमकर्तुम्, उत्तरार्थं तु तत्कृतम् ॥

हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः ॥ हलादेरिति । 'हुञ्जल्भ्यः' इति पञ्चम्या हलीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते इति भावः । यद्येवम्, 'यस्मिन्विधिः' इत्यस्याभावात्तदादिविधिर्न

न्यासः

घसिभसोर्हलि च ॥ धत्वं तकारस्येति । 'क्षपस्तथोधोऽधः' इति । जश्त्वं घकार-
स्येति । 'झलां जश् झशि' इति । समासे कृत इति । 'पूर्वापरप्रथम' इत्यादिना ।
समानस्य सभाव इति । 'समानस्य छन्दसि' इत्यादिना ।

यदि द्विर्वचनात्पूर्वमुपधालोपः क्रियते, तदैकाच्चाभावाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति ?
इत्यत आह—छान्दसत्वादित्यादि । बन्धामिति । छान्दसमेतत् । तत्र 'बहुलं छन्दसि'
इति वचनाद् बहुलं विधयो भवन्ति । तेन यद्यपि परत्वान्नित्यत्वाच्च द्विर्वचनात् पूर्व-
मुपधालोपः प्राप्नोति, तथापि स तथा न क्रियते । द्विर्वचनात् पूर्वं न क्रियत इति
भावः । बप्सतीति । भसेः परस्य झेरदादेशः, शपः झुः, 'श्लौ' इति द्विर्वच-
नम्, अभ्यासकार्यम्, उपधालोपे कृते भकारस्य चत्वंम्—पकारः । बभस्तीति ।
तिपि रूपम् ॥

हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः ॥ हलादेरिति । कुतः पुनर्हल्प्रहणं प्रकृतं येन हिशब्दो विशिष्यते ?

‘हु’ इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरा-
देशो भवति । जुहुधि । झलन्तेभ्यः—भिन्धि । छिन्धि ।

हुञ्जलभ्य इति किम् ? क्रीणीहि । प्रीणीहि ।

हेरिति किम् ? जुहुताम् ।

हलीत्येव—रुदिहि । स्वपिहि ।

इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातडि कृते ‘सकृद्-
गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव’ इति पुनर्धिभावो न भवति ।

भिन्धिकि, छिन्धिकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनःप्रसङ्ग-
विज्ञानादकच् क्रियते ॥

पदमञ्जरी

स्यात् ? हलीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्धलन्तत्वाभावाच्च भविष्यति । भिन्धीति । ‘श्नसो-
रलोपः’ । प्रीणीहीति । ‘ई हल्यघोः’ । ‘लोटो लङ्घत्’ । जुहुतामिति । तसस्ताम् ।
रुदिहीति । शब्दान्तरप्रात्या द्वयोरप्यनित्ययोः परत्वादिति कृते पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः ।

इहेत्यादि । धित्वस्यावकाशोऽनाशिषि—जुहुधीति, तातडोऽवकाशो हुञ्ज-
लभ्योऽन्यः—जीवतात्त्वमिति; आशिषि हुञ्जलभ्यस्तूभयप्रसङ्गे परत्वात्तातड् ।
अथ कृतेऽपि तस्मिन् स्थानिवद्भावाद्धित्वं कस्मान्न भवति ? तत्राह—तत्र कृते
इति । भिन्धिकि, छिन्धिकीत्यत्रापि तर्हि परत्वेन धित्वे कृते अकञ्च स्यात् ?
इत्यत आह—भिन्धिकीति । अपर आह—‘स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थः,
हकारस्य धकार आदेशः, हलीत्यपि नानुवर्त्यम्, न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्गः’ इति ॥

न्यासः

अनन्तरसूत्रादिति चेत् ? न; तद्धि सप्तमीनिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ‘हुञ्ज-
लभ्यः’ इत्येषा पञ्चमी हलीत्येतस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकलयिष्यति । ‘तस्मादित्युत्तरस्य’
इति वचनादित्यदोषः । भिन्धीति । ‘श्नसोरल्लोपः’ इत्यकारलोपः । क्रीणीहीति ।
‘सेर्ह्यपिन्च’ इति हिरादेशः ‘ई हल्यघोः’ इतीत्त्वम् । जुहुतामिति । लोट्, तसस्ताम् ।
रुदिहि, स्वपिहीति । अदादित्वाच्छपो लुक्, ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ इतीट् ।

अथेह कस्मान्न भवति—जुहुतात् त्वमिति ? आह—इहेत्यादि । धिभावस्यावकाशोऽ-
नाशिषि—जुहुधीति, तातडोऽवकाशः—जीवतात् त्वमिति; आशिषि लोटि उभयप्राप्तौ
परत्वात्तातडेव भवति । अथ कृतेऽपि तस्मिन्तस्य स्थानिवद्भावात् पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्
धिभावः कस्मान्न भवति ? इत्याह—तत्रेत्यादि ।

यद्येवम्, भिन्धिकि, छिन्धिकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे स्थान्यन्तरोक्तादेव हेतोरकञ्च न
स्यात् ? इत्यत आह—भिन्धिकि, छिन्धिकीत्यादि । व्यक्तौ हि पदार्थे ‘सकृद्गते विप्रतिषेधे
यद् बाधितं तद् बाधितमेव’ इत्येतत् प्रवर्तते । जातौ च ‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

श्रु, शृणु, पृ, कृ, वृ—इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये । श्रुधी हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्द्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि ।

शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्याद् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुग्न भवति । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' इति शप्, तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् ॥

पदमञ्जरी

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ उरुकृदुरुणस्कृधीति । 'नश्च धातुस्थोरुभ्यः' इति णत्वम्, 'कः करत्' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ।

अन्येषामपि दृश्यत इति । दीर्घत्वमिति । न केवलं शृणुधी गिर इत्यत्र; श्रुधी हवम्, अपावृधीत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्रेति । शृणुधीत्यतोऽन्येषु सर्वोदाहरणेषु ॥

न्यासः

इति 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्यत्र प्रतिपादितम् । पाणिनेस्तूभयं मतम्, लक्ष्यानुरोधात् क्वचित् किञ्चिद् आश्रीयते । तत्र तातङ्विधौ व्यक्तिपदार्थस्याश्रयणात् 'सकृद्गते विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इत्यस्या उपस्थानम्; अकञ्विधौ तु जातेः पदार्थस्याश्रयणात् 'पुनःप्रसङ्गप्रिज्ञानात् सिद्धम्' इत्यस्याः । भिन्धंकीति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यादिनाकच् । तत्र 'तिङ्श्च' इत्यनुवर्तते ॥

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ शृणुधीति । 'श्रुवः शृ च' इति श्नुप्रत्ययः, शृभावश्च । पूर्द्धिति । 'पृ पालनपूरणयोः', 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः । उरु णस्कृधीति । उरु अस्माकं कृधीति स्थिते 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इत्यस्मदो नसादेशः, 'नश्च धातुस्थोरुभ्यः' इति णत्वम्, सकारस्य रुत्वम्, विसर्जनीयः । तस्य 'अतः कृकमि' इत्यादिना सत्वम् । अपावृधीति । वृङो वृजो वा रूपम् । वृङोऽपि हि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति च्छन्दसि परस्मैपदं भवत्येव ।

अथ शृणुधीत्यत्र 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इत्यनेन लुक् कस्मान्न भवति ? इत्याह—शृणुधीत्यत्रेत्यादि । यद्यत्र लुक् स्याद् धिभावस्यानर्थक्यं स्यादिति भावः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वमपावृधीत्यत्र । ननु च श्रुधीत्यत्र 'श्रुवः शृ च' इति शृभावेन श्नुप्रत्ययेन च भवितव्यम्, पूर्धीत्यत्र क्रयादित्वात् श्नाप्रत्ययेन, उरु णस्कृधीत्यत्र 'तनादिकृभ्य उः' इत्युप्रत्ययेन; अपावृधीत्यत्र यदि वृङ् तदा क्रयादित्वात् श्नाप्रत्ययेन, अथ वृज् तदा स्वादित्वात् श्नुप्रत्ययेन; एवञ्चैतानि रूपाणि न सिध्यन्ति ? इत्यत आह—अतोऽन्यत्रेत्यादि । शृणुधीत्येतस्मादुदाहरणादन्येषूदाहरणेषु 'व्यत्ययो बहुलम्' इति शप्, तस्यापि 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् ॥

अङितश्च ॥ १०३ ॥

अङितश्च हेर्धिरादेशो भवति । 'वा छन्दसि' इति पित्वेना-
स्याङित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्यं तद्व्यंश्च प्रयन्धि । युयोध्य-
स्मज्जुहुराणमेनः ।

अङित इति किम् ? हव्यं प्रीणीहि ।

रारन्धीति—रमेव्यत्ययेन परस्मैपदम्, शपः श्लुः, अभ्यासदीर्घत्वं
छान्दसत्वात् । मलोपाभावस्तु अङित्वादेव । प्रयन्धीति—यमेः शपो
लुक् । युयोधीति—यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुगभूवति । अकारि । अहारि ।
अलावि । अपाचि ।

पदमञ्जरी

अङितश्च ॥ मलोपाभावस्त्विति । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना यो मलोपस्त-
स्याभावः । अङित्वादेवेति । नासौ यत्नसाध्य इत्येवशब्दार्थः । यमेः शपो
लुगिति । 'बहुलं छन्दसि' इत्येव । एवमुत्तरत्रापि ॥

चिणो लुक् ॥ चिण इति पञ्चमी, न षष्ठी; विधानसामर्थ्यात् । प्रत्ययस्येति ।
'प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः' इति वचनादङ्गाधिकारान्नैतदङ्गभ्यते । तेनाकारितरा-
मिति तशब्दस्य तरप आमश्च यः सङ्घातस्तस्य युगपल्लुग्न भवति; प्रत्येकं
प्रत्ययत्वेऽपि सङ्घातोऽप्रत्ययो ह्ययम् ।

प्यासः

अङितश्च ॥ वा छन्दसीत्यादि । 'सार्वधातुकमपित्' इत्यपितः सार्वधातुकस्य ङित्वं
विधीयते, छन्दसि विषये 'वा छन्दसि' इत्यनेन हेर्यदपित्वं तद्विकल्प्यते । तेन पक्षे
तस्य ङित्वं न भवति ।

अथ रारन्धीति कथं परस्मैपदम्, यावता रमिरयमात्मनेपदी ? कथं वात्र शपः श्रवणं
न भवति ? कथञ्चाभ्यासस्य दीर्घत्वम् ? कथञ्च 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना मकारलोपो
न भवति ? इत्याह—रारन्धीत्यादि । 'शपः श्लुः' इति व्रुवाणेन 'श्लौ' इति द्विवचन-
मित्युक्तं भवति । मकारलोपाभावस्त्वङित्वादेव सिद्ध इति नासौ यत्नसाध्य इत्यभि-
प्रायः । यमेः शप इति । 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । यौतेः शपः श्लुरिति । 'बहुलं
छन्दसि' इत्यनेन ॥

चिणो लुक् ॥ चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्येति । अथ प्रत्ययस्यैतत् कुतो लभ्यते ?
'अङ्गस्य' इत्यनेन प्रत्ययस्य सन्निधापितत्वात् ।

अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्तम-
पोर्न लुग्भवति; 'चिणो लुक्' इत्येतद्विषयभेदाद्भिद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । पच । पठ । गच्छ । धाव ।

अत इति किम् ? युहि । रुहि । तपरकरणं किम् ? लुनीहि ।
पुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

पदमञ्जरी

ननु चेदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनो विषयविषयिभावः, तत्कथं चिणो
लुक्चिणो लुक्येवासिद्धो भवति ? अत आह—चिणो लुगित्येतदिति । अथ
वा—'किञ्चि' इति वर्तते, 'चिणः' इति पञ्चमी तस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तेन
किञ्चितः प्रत्ययस्य लुग्विधीयमानस्तत्परपो न भविष्यति ॥

अतो हेः ॥ गच्छेति । 'इषुगमियमां छः' । धावेति । 'धावु गतिशुध्योः',
पाप्मादिसूत्रेण सत्तेर्धावादेशः ।

लुनीहीति । 'प्वादीनां ह्रस्वः', 'ई ह्रस्वघोः' । ननु चात्रानवर्णान्तत्वादेव न
भविष्यति, ईत्वमेव हि परत्वादभवति ? तत्राह—ईत्वस्येति । नन्वेवमप्युत्तरसूत्रे
'उतः', 'प्रत्ययात्' इति यदुपात्तमुपाधिद्वयं तस्मादेवात्र प्रत्युदाहरणद्वयेऽपि न

न्यासः

यदि चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति, अकारितरामकारितमामित्यत्र तरप्तमपो-
र्लुक् कस्मान्न भवति ? इत्याह—अकारितरामित्यादि । योऽसौ तशब्दस्य लुक्, तस्य
तरप्तमपोर्लुकि कर्त्तव्ये 'असिद्धवदत्रा भात्' इत्यसिद्धत्वम् । अतस्तशब्देन व्यवधाना-
च्चिणोऽनन्तरौ तरप्तमपौ न भवत इति तयोर्लुग्न भवति । ननु चान्यस्यान्यस्मिन्न-
सिद्धवचनादेकस्य तत्रैवासिद्धत्वं नोपपद्यते ? इत्यत आह—चिणो लुगित्येतदित्यादि ।
'चिणो लुक्' इत्यभेदेनापि श्रुतमिदं लक्षणं विषयस्य लक्ष्यस्य भेदाद्भिद्यते, व्यक्तौ पदार्थे
प्रतिव्यक्ति लक्षणं भिद्यत इति कृत्वा, तेन भेदे सत्युपपद्यत एवासिद्धत्वम् । अकारि,
अहारीति स्थिते, अतिशयविवक्षायां तरप्तमपौ 'तिङ्श्च' इत्यनेन, तदन्तात् 'किमे-
त्तिङ्व्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे', इत्यामौ कृते, अकारितराम्, अहारितमामिति भवति ॥

अतो हेः ॥ गच्छेति । गमेलोर्ट्, 'इषुगमियमां छः' इति छत्वम् । धावेति ।
'धावु गतिशुध्योः' । अथ वा—सत्तेः 'पाप्मा' इत्यादिना धावादेशः । युहि, रुहीति ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । लुनीहि, पुनीहीति । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्, 'ई
ह्रस्वघोः' इतीत्वम् ।

ननु चेत्वे कृते सत्यनकारान्तत्वान्न भविष्यति, तत किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकर-
णेन ? इत्यत आह—ईत्वस्येत्यादि । असिद्धत्वं तु पूर्ववत् ॥

उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ।
चिनु । सुनु । कुरु ।

पदमञ्जरी

भविष्यति । यदि च लुनीहीत्यत्र परत्वादीत्वं भवति, ततोऽसिद्धत्वं नास्ति;
विप्रतिषेधविषये तदभावस्योक्तत्वात् । तस्मादत इत्यस्थ—इहि, अधीहीति
प्रत्युदाहरणम्, तपरकरणस्य—याहि, वाहीति ॥

उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ उत्तः, प्रत्ययात्—इत्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे
कामचारः । तत्र—

उकारस्य विशेष्यत्वात् तेन नास्ति तदन्तता ।

न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥

विशेष्यते उकारेण प्रत्ययस्तत्तदन्तता ।

आश्रीयते प्रत्ययस्य तत्पक्षद्वयसम्भवः ॥

तत्राद्ये पक्षे तनु, कुरु—इत्यादावेव स्यात्; सुनु, चिनु—इत्यादौ तु न स्यात् ।
तथा उकारस्य प्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादसंयोगपूर्वग्रहणमस्मिन्पक्षे अङ्गविशेषणं
विज्ञायेत, ततश्च क्षिणु इत्यादौ न स्यात्, 'क्षिणु हिंसायाम्' तानादिकः,
अत्र धातोर्गुणो न भवतीत्याहुः । तस्मादुकारो विशेषणम्, तेन तदन्तविधिः ।
यद्येवम्, तनु, कुरु—अत्र न प्राप्नोति, इकार एवात्र प्रत्ययो न तदन्तः ?
अत्रापि तदन्तः; कथम् ? व्यपदेशिवद्भावात् । एवं स्थिते—

यद्यसंयोगपूर्वत्वमुकारान्तविशेषणम् ।

आप्नुहीत्यत्र हेर्लुक्स्यात्प्रतिषेधस्तु तक्ष्णुहि ।

तस्माद्विशेषणमिदमुकारस्यैव गृह्यताम् ॥

ननु च 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति उकारस्तदन्तस्य संज्ञा, ततः किम् ?

न्यासः

उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ उकारो योऽसंयोगपूर्व इति । अविद्यमानः संयोगः
पूर्वो यस्मात् स तथोक्तः । एतेनासंयोगपूर्वग्रहणमुकारविशेषणमिति दर्शयति । स
एवंविध उकारः प्रत्ययस्य विशेषणम्, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याहुः—
तदन्तादित्यादि । किमर्थं पुनस्तदन्तविधिरभ्युपगम्यते ? सुनु, चिन्वित्यत्र यथा
स्यात् । अस्वेतत् प्रयोजनम्, अयं तु दोषः—तनु, कुर्वित्यत्र न प्राप्नोति, अत्र
ह्युकार एव प्रत्ययः, न तदन्तः ? अत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वं प्रत्ययस्यास्तीत्य-
दोषः । कुर्विति । धातोर्गुणे रपरत्वे च कृते 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्त्वम् ।

उत इति किम् ? लुनीहि । पुनीहि । प्रत्ययादिति किम् ? रुहि ।
युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् ? प्राप्नुहि । राध्नुहि । तक्ष्णुहि ॥

❧ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् ❧ । 'उतश्च प्रत्ययात्'
इत्यत्र 'छन्दसि वा' इति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि
यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वः तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो
पदमञ्जरी

संज्ञिप्रत्यायनपरा संज्ञा तस्या विशेषणम् ।
अयुक्तमिति चेदत्र समाधिरभिधीयते ।
विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा, सत्यम्, तथापि तु ।
विशेषणत्वस्फुरणात् प्रागेवोतो विशेषणम् ।
स्यादस्य संयोगपूर्वत्वं पश्चात्तत्तु विशेषणम् ।
प्रत्ययस्येति, नैवेह किञ्चिदस्ति तिरोहितम् ॥

तदिदमुक्तम्—योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । युहि, रुहीति ।
ननु जुहोतेः परस्य हेर्धित्वविधानादेव धातोः परस्य न भविष्यति ? सत्यम्;
विशिष्टविषयमेतज्ज्ञापकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणम् । छन्दसि वेति च वक्तव्य-
मिति । एवं च कृत्वोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययः प्रत्यवमृश्यते ।
अस्येत्यनुच्यमाने 'म्वोः' इति षष्ठ्याश्रयणे न म्वोरेव लोपो विज्ञायेत । एवं च

न्यासः

तक्ष्णुहीति । 'तनूकरणे तक्षः' इति श्नुः ।

छन्दोवावचनमिति । अभिधानेऽभिधेयोपचाराद् वार्थो विकल्पो वाशब्देन
विवक्षितः । उच्यते व्याख्यायतेऽनेनेति वचनम्, वार्थस्य वचनं वावचनम्,
छन्दसि वावचनं छन्दोवावचनमिति 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः । छन्दसि
वेति वक्तव्यमिति । छन्दसि विषये विकल्पेनायं विधिर्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय-
मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणमुभयोर्योगयोः शेषः, सा च
व्यवस्थितविभाषा । तेन छन्दसि विषये विकल्पेनायं विधिर्भवतीति । धिनुहि, कृणुहीति ।
'इवि, दिवि, धिवि, प्रीणनार्थाः', 'कृवि हिंसाकरणयोः' । इदिस्त्वानुम्, 'धिन्विकृण्व्योर
च' इत्युप्रत्ययः, अकारश्चान्तादेशः, तस्य 'अतो लोपः' इति लोपः ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्व इति । एतेनास्येत्यनेन
प्रकृत उकारः प्रत्यवमृश्यत इति दर्शयति । ननु च 'उतः' इत्यनुवृत्तेरुकारस्यैव लोपो

भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः, सुनुवः । सुन्मः, सुनुमः । तन्वः, तनुवः । तन्मः, तनुमः ।

प्रत्ययस्येत्येव—युवः, युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव—शक्नुवः, शक्नुमः ।

लुगिति वर्त्तमाने, लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्थ उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्वः, कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानि-

पदमञ्जरी

‘उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्’ इति पञ्चमी न बाधिता भवति । लुगिति वर्त्तमाने इत्यादि । यदि हि प्रकृत एव लुक् क्रियेत, सर्वस्यैव प्रत्ययस्य स्यात् । ‘लुगादयः सर्वादेशाः’ इति संज्ञाविधावबोचाम । सर्वस्य लोपे कृते सुन्वः, सुनुव इति न सिध्येत । तस्मादन्त्यस्य लोपार्थं लोपग्रहणम् । किञ्च-कुर्वः, कुर्म इत्यत्र लुकि सति गुणो न स्यात्; ‘न लुमताङ्गस्य’ इति प्रतिषेधात् । लोपे तु सति भवति ॥

नित्यं करोतेः ॥ करोतेरुत्तरस्थान्तस्येति । ‘उत्तश्च प्रत्ययाद्’ इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते । उकारलोपस्येत्यादिना सोपपत्तिकां दीर्घप्राप्तिमनूद्य प्रतिषेधं दर्शयति ।

न्यासः

विज्ञास्यते, तत् किम् ‘अस्य’ इत्यनेन ? षष्ठीप्रकृत्यर्थमस्येत्येतदिति चेत् ? न; ‘भ्वोः’ इत्येषैव हि सप्तम्यकृतार्था ‘उतः’ इत्यस्याः पञ्चम्याः पूर्वयोगे कृतार्थायाः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति, ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति वचनात् । स्यादेतत् । यदि ‘भ्वोः’ इत्येषा सप्तमी विज्ञायते, एतदेव तु विज्ञायते—किमियं षष्ठी, उत सप्तमीति ? तस्मात् षष्ठीप्रकृत्यर्थमस्येत्युक्तम् । लुगित्यनुवर्त्तमान इत्यादि । यदि प्रकृत एव लुक् क्रियते तदा सर्वस्यैव प्रत्ययस्य लुक् स्यात्, नान्त्यस्य; यतः प्रत्ययादर्शनस्य लुगित्येषा संज्ञा विहिता, न तु प्रत्ययावयवस्यादर्शनस्य । सर्वस्य तु लुकि कृते सुन्वः, सुन्म इति न सिध्यति ? लोपग्रहणाददोषः । तत्र ह्युकारमात्रस्य लोपः; ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति वचनात् । तस्मादन्त्यस्य लोपार्थं लोपग्रहणम् । किञ्च कुर्वः, कुर्म इत्यत्र गुणो लुकि सति न स्यात्; ‘न लुमताङ्गस्य’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । लोपे तु सति भवति । ततो गुणार्थमपि लोपग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ करोतेरुत्तरस्थस्येति । ननु चकारेण पूर्वसूत्र उकारोऽनुकृष्टः, ‘चानुकृष्टञ्चोत्तरत्र ननुवर्त्तते’, तत् कथमुकारस्य लोपो लभ्यते ? नैवम्; पूर्वसूत्रे ह्युकारस्य सन्निधानमस्येत्यनेनैव लभ्यत इति तत्र तस्य चकारेण याऽनुकृष्टिः सैतदर्थेव वेदितव्या । उकारलोपस्येत्यादिना कुर्वः, कुर्म इत्यत्र सोपपत्तिकां दीर्घप्राप्तिं दर्शयति,

वद्भावाद् 'हलि च' इति दीर्घत्वं प्राप्तम्, 'न भकुर्छुराम्' इति प्रतिषिध्यते ॥

ये च ॥ १०६ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ १०७ ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके किञ्चिदिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति ।

सार्वधातुकग्रहणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि सार्वधातुके यथा स्यात्—कुरु ।

पदमञ्जरी

आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ करोतेरुत्तरप्रत्ययान्तस्येति । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते ।

सार्वधातुक इति किमिति । सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यतास्यन्तस्य प्रसङ्गः—करिष्यावः, कर्त्तारविति; स्यतासिभ्यां व्यवधानान्न भविष्यति । कुरुते—इत्यत्रापि तद्धुप्रत्ययेन व्यवधानान्न स्यात् । तस्मात्सार्वधातुके परतः करोतेरङ्गस्येत्यर्थासम्भवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् । एवं च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसङ्ग इति । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यवश्यमनुवर्त्यम्, उप्रत्ययान्तात्करोतेः परं किञ्च्सार्वधातुकमेवेति प्रश्नः । भूतपूर्वेऽपीति । कुरु+हि इति स्थिते उत्वं च प्राप्नोति, हिल्कच, नित्यत्वाद्विलुकि कृते किञ्चित् परस्या-

न्यासः

'न भकुर्छुराम्' इत्यनेन च तत्प्रतिषेधम् ।

नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो विधिर्भविष्यति ॥

ये च ॥ चकारो लोपस्यानुकर्षणार्थः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ उकारप्रत्ययान्तस्येति । उकारः प्रत्ययोऽन्तो यस्य स तथोक्तः । उकारप्रत्ययान्तश्च करोतिः सार्वधातुकत्वं न व्यभिचरति, अनेनाभिप्रायेणाह—सार्वधातुकग्रहणं किमिति ? भूतपूर्वेऽपीत्यादि । असति सार्वधातुकग्रहणे करोतेरुत्तरप्रत्ययान्तस्य किञ्चिदिति प्रत्यये परत उत्त्वमुच्यमानं यत्र किञ्च् सार्वधातुकं परभूतं तत्रैव स्यात्—कुरुतः, कुर्वन्तीत्यादिषु; कुर्वित्यत्र हेर्लुकि कृते किञ्च्प्रत्ययस्याभावात् 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् न स्यात् । तस्माद् भूतपूर्वेऽपि सार्वधातुके यथा स्यादित्येवमर्थं सार्वधातुकग्रहणम् ।

तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् ।

विडन्तीत्येव—करोति । करोषि । करोमि ॥

शुनसोरल्लोपः ॥ १११ ॥

शुनस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके विडन्ति परतः ।
रुन्धः, रुन्धन्ति । भिन्तः, भिन्दन्ति । अस्तेः—स्तः, सन्ति ।

विडन्तीत्येव—भिनन्ति । अस्ति ।

‘शुनसोः’ इत्याकारस्य पररूपत्वं शकन्ध्वादिषु द्रष्टव्यम् ॥

पदमञ्जरी

भावादुत्वं न स्यात् । प्रत्ययलक्षणं च ‘नं लुमताङ्गस्य’ इति प्रतिषिद्धम् ।
तस्माद् भूतपूर्वेऽपि सार्वधातुके यथा स्यादिति सार्वधातुकग्रहणम् । असिद्धो
हिलुक्, तस्यासिद्धत्वादुत्वं भविष्यति । तस्माद्विषयार्थं सार्वधातुकग्रहणम् ।
यथा पुनरस्योत्तरत्राप्युपयोगाभावः, तथा तत्र तत्र वक्ष्यते ।

इह यद्यपि भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति, तथाप्यान्तर्यतो मात्रि-
कस्यातो मात्रिक उकार एव भविष्यति, नार्थस्तकारेण ? तत्राह—तपरकरणमिति ।
असति हि तस्मिन्नुपप्रत्ययमाश्रित्योकारस्य लघूपधलक्षणो गुणः स्यात्, स मा
भूदिति तपरकरणम् । तस्य हि प्रयोजनम्—लक्षणान्तरेणापि दीर्घो मा भूत् ॥

शुनसोरल्लोपः ॥ तपरकरणं किम् ? आटो मा भूत्—आस्ताम्, आसन्,
असिद्ध आट् । एवं तर्ह्यभीयस्यासिद्धत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं तपरकरणम् ।

न्यासः

अथ तपरकरणं किमर्थम्, यावता यद्यपि भाव्यमान उकारः सवर्णानां ग्राहको
भवति, तथाप्यान्तरतस्यान्मात्रिकस्य स्थाने मात्रिक एव भविष्यति ? इत्यत आह—
तपरकरणमित्यादि । असति हि तपरकरण उकारप्रत्ययमाश्रित्य ‘सार्वधातुकार्धधातु-
कयोः’ इति गुणे कृते रपरत्वे च यदुत्त्वं तस्योकारस्य ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ इति गुणः
स्यात् । तस्मात् तपरकरणं क्रियते—ह्रस्वस्यैव श्रवणं यथा स्यात्, लक्षणान्तरेण यो
दीर्घः प्राप्नोति स मा भूदिति ॥

शुनसोरल्लोपः ॥ रुन्ध इति । ‘शपस्तथोर्धोऽधः’ इति तकारस्य धकारः । स्त इति ।
अदादित्वाच्छपो लुक् ।

अथ शुनसोरिति कोऽयं निर्देशः, यावता ‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इति दीर्घत्वे कृते
‘शुनासोः’ इति निर्देशेन भवितव्यम् ? इत्याह—शुनसोरित्याकारस्य पररूपत्वमित्यादि ।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, आस्तामासन्नित्यत्राडागमस्य मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति;
इह हि लङि कृते लावस्थायामाडागमात् पूर्वमन्तरङ्गत्वान्नादेशः क्रियते । तत्र कृते
विकरणः कृताकृतप्रसङ्गित्वादाडागमं बाधते । आडागमस्य त्वशब्दान्तरप्राप्तेरनित्यत्वम् ।

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

‘श्ना’ इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके किङ्ति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत’ । अभ्य-स्तानाम्—मिमते । मिमताम् । अमिमत । सञ्जिहते । सञ्जिहताम् । समजिहत ।

श्नाभ्यस्तयोरिति किम् ? यान्ति । वान्ति । आत इति किम् ? बिभ्रति ।

मदमञ्जरी

अथात्र सार्वधातुकाधिकारस्योपयोगः ? नेत्याह । श्नः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भाव्यम् । नन्वनुप्रयोगे भूभावो नास्ति—ईहा-मासुः ? सत्यम्; तत्र द्विर्वचने ह्लादिशेषे च कृते येननाप्राप्तिन्यायेन ‘अतो गुणे’ इति पररूपं बाधित्वा ‘अत आदेः’ इति दीर्घत्वे कृते परस्याकारस्य सत्यपि लोपे सिद्धमिष्टम् ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ लुनत इति । लट्, ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इति झस्यादा-देशः । लुनतामिति । लोटि ‘आमेतः’ । अलुनतेति । लङ् । मिमते इत्यादौ ‘भृजामित्’ इतीत्वम् ।

यान्ति, वान्तीति । अस्ति हि श्नाभ्यस्तग्रहणे ‘अतो गुणे’ इत्यत्र तपर-न्यासः

तथा हि—कृते विकरणे विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते धातुमात्रस्य । कृते विकरणे यद्यप्याडागमाकारलोपयोर्द्वयोरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वम्, तथापि पर-त्वादकारलोपः क्रियते, तस्मिन् कृते तर्थासिद्धत्वादाट्, तस्यासिद्धत्वादेव च लोपो न भविष्यतीति किं तपरकरणेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—आभाञ्छास्त्रीयमसिद्धत्व-मनित्यमिति । तेन ‘वुग्युटाबुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः’ इत्येतद् वक्तव्यं न वक्तव्यं भवति ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ लुनत इति । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इत्यदादेशः । लुनतामिति । लोट् ‘आमेतः’ । अलुनतेति । लङ् । मिमत इति । ‘माङ् माने’ । अभ्यासस्य ‘भृजामित्’ इतीत्वम् । एवं सञ्जिहत इत्यत्रापि ‘ओहाङ् गतौ’ इत्यस्य । बिभ्रतीति । पूर्वदिक्त्वम् । अलुनादिति । ननु चासति किङ्तीत्यस्मिन्नीत्वेनात्र भवितव्यम्, तत् कुतो लोपस्य प्रसङ्गः ? नैतदस्ति; ईत्वमपि हि किङ्त्येवेष्प्यते । इह चोत्तरसूत्रे किङ्ती-त्यनुवर्त्यम्, तत्र यदि किङ्तीति नानुवर्तते तदा स्यादेव लोपः ।

१ ‘पुनते, पुनताम्, अपुनत’—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

किञ्चीत्येव—अलुनात् । अजहात् । आद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुवर्जितानामात् ईकारदिशो भवति हलादौ सार्वधातुके किञ्चि परतः । लुनीतः, पुनीतः । लुनीथः, पुनीथः । लुनीते, पुनीते । अभ्यस्तानाम्—मिमीते । मिमीषे । मिमीध्वे । सञ्जिहीते । सञ्जिहीषे । सञ्जिहीध्वे ।

हलीति किम् ? लुनन्ति । मिमते । अधोरिति किम् ? दत्तः । धत्तः ।

किञ्चीत्येव—लुनाति । जहाति ॥

पदमञ्जरी

करणस्य यानमित्यादावकिञ्चित् चरितार्थत्वादिह लोप एव स्यादिति भावः । अलुनादिति । उत्तरसूत्रे किञ्चीत्यस्य सम्बन्धः स्थित एवेति नायमीत्वस्य विषयः । इहाकारेणाभ्यस्तविशेषणादाकारान्तस्य लोपो जाग्रतीत्यत्र न भवति । तत्र 'निर्दिश्यमानस्यादेशः' इति वा 'अलोऽन्त्यस्य' इति वा आकारस्यैव लोप इत्यादि मत्वा व्याख्यातम्—श्न इत्येतस्याभ्यस्तानां चाकारस्येति । आकारान्तानाम् इति तु व्याख्येयम् । अत्रापि आ सार्वधातुक एव सम्भवति । एवमभ्यस्तमप्याकारान्तम् । ववतुरित्यादौ भवत्येव लोपः ॥

ई हल्यघोः ॥ लुनन्तीति । अंसति हल्ग्रहणे ईत्वलोपयोः पर्यायः स्यात्; एकविषयत्वात् । घुसंज्ञकेष्वेव वा लोपः स्यात् । अत्रापि पूर्ववत् सार्वधातुकमेव सम्भवति ॥

न्यासः

नन्वाद्ग्रहणं किमर्थम्, 'श्नाभ्यस्तयोरतः' इत्येवोच्येत, एवं ह्येकमात्रया लघु भवति ? इत्यत आह—आद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । जागर्तः 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्त-संज्ञायामपि ऋकारलोपो न भवति—जाग्रतीति । एतच्च श्नेत्यकारान्तेन साहचर्यादभ्यस्तस्याकारान्तस्यैव ग्रहणाल्लभ्यते ॥

ई हल्यघोः ॥ लुनीतः, पुनीतः; लुनीथः, पुनीथ इति । तस्यसौ । मिमीत इति । आत्मनेपदैकवचनम् । मिमीष इति । 'यासः से' । मिमीध्वमिति । ध्वम् । लुनन्ति, पुनन्तीति । क्षिप्रत्ययः ।

ननु च यद्यप्यजादावपीत्वं स्यात्, लोपोऽनवकाशः स्यात्, अतोऽनवकाशत्वाल्लोप ईत्वं बाधिष्यते, तत् किं हलीत्यनेन ? नैतदस्ति; असति हल्ग्रहणे वचनादुभयं स्यात् । घुसंज्ञकेष्वाल्लोपः प्रसज्येत । तस्माद्धलीति वक्तव्यम् । दत्त इति । 'खरि च' इति

इहरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके किङ्ति परत इकारादेशो भवति ।
दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः ।

हलीत्येव—दरिद्रति । किङ्तीत्येव—दरिद्राति ।

❧ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ❧ ।

❧ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ❧ । दरिद्रातीति
दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो णप्रत्ययो न भवति, पचादित्वादजेव
भवति ।

पदमञ्जरी

इहरिद्रस्य ॥ इदमपि सार्वधातुक एव; अन्यत्र लोपविधानात् । सिद्धश्चेति ।
यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकाल एव सिद्धो भवति, तथा लोपः कर्त्तव्यः,
'आर्धधातुके' इति विषयसप्तम्याश्रयणीयेति भावः ।

आकारान्तलक्षण इति । 'आर्धधातुके' इति परसप्तम्यां तस्योत्पत्तिं प्रतीक्ष्य
लोपः कर्त्तव्यः, ततश्च 'स्याद्बध' इत्याकारान्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात्, तत्र कृते-
ऽनेन लोपश्च प्राप्नोति युक्च, तत्र लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम्;
युक्स्तु लोपे कृतेऽप्राप्तिः, ततश्च उभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद्युक् स्यात् ।
अथापि लोपः स्यात्, एवमपि अदरिद्र इत्यत्र 'अच्चावशक्तौ' इत्येष स्वरो न
स्यात् । ईषदरिद्रमित्यत्र च 'आतो युच्' इति युच् स्यात् ।

न्यासः

चर्त्तम् । धत्त इति । धाजो द्विर्वचने कृते 'अभ्यासे चर्त्त' इत्यभ्यासस्य जश्वे च
'दधस्तथोश्च' इति भणभावेन दकारस्य धकारः, धातोस्त्वाकारलोपे कृते जश्वच्चर्त्तम् ॥
इद् दरिद्रस्य ॥ दरिद्रतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा, तेनाभ्यस्तलक्षण
आकारलोपो भवति ।

वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'इनसोरल्लोपः' इत्यतो
मण्डूकफ़लुतिन्यायेन लोपग्रहणमनुवर्त्य—सार्वधातुके, हलि, किङ्तीत्येतान् विशेषान्
निवर्त्य दरिद्रातेः सामान्येनेत्त्वलोपो विधातव्यौ । न चैवं सति तौ सङ्करेण प्रसजतः,
यस्माद् वक्ष्यमाणमन्यतरस्यांग्रहणमुभयोर्योग्योः शेषभूतम् । सा च व्यवस्थितविभाषा ।
तेन यत्रैवेष्यते यत् तत् तत्रैव भविष्यति, नान्यत्रेति ।

सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति । तथासौ कर्त्तव्यो यथा प्रत्ययविधौ = प्रत्ययविधानकाले
सिद्धः = निष्पन्नो भवति । एतदुक्तं भवति—आर्धधातुके प्रत्यये विषयभूतेऽनुत्तरान्ने एव
लोपः कर्त्तव्य इति । एवं ह्यसौ प्रत्ययविधौ सिद्धो भवति, नान्यथा । 'सिद्धश्च प्रत्यय-
विधौ' इत्यस्योपादाने यत् फलं तद्—आकारान्तलक्षण इत्यादिना दर्शयति । यद्यार्ध-

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

ॐ अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् ॐ । अदरिद्रोत्, अदरिद्रासीत् ।
'दरिद्रस्य' इति निर्देशे छान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥

पदमञ्जरी

दरिद्रायक इति । ण्वुलि, युक् । दरिद्राण इति । ल्युट् । दिदरिद्रासतीति ।
'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति व्यवस्थितविभाषा, तेन लोपपक्षे इट् ।
अन्यत्रेडभावः ।

अद्यतन्यामिति । लुङ् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । अदरिद्रासीदिति । 'यमरमन-
मातां सक्च' इति । 'एकाचः' इति तत्रानुवर्त्तत इत्येकीयं मतम् । चिणि-अद-
रिद्रि, अदरिद्रायि । णलि-दरिद्रौ । छान्दसं ह्रस्वत्वमिति । अन्यथा 'आतो
धातोः' इति लोपे दरिद्र इति निर्देशः स्यात् ॥

न्यासः

धातुक उत्पन्ने सति लोपः क्रियते, तदा 'श्याद्वयधासु' इति सूत्रेण णप्रत्ययः स्यात्;
दरिद्रातेराकारान्तत्वात् । ततश्च 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्ति कृते, दरिद्राय-
इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इत्युच्यमाने तु प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लोपः,
तस्मिन् सत्यनत्कारान्तत्वात् पचाद्यजेव भवति । तेन दरिद्रः—इतीष्टं सिद्धं भवति ।

न दरिद्रायके लोप इत्यादिना श्लोकेन यत्रार्द्धधातुके लोपो नेष्यते यत्र विकल्पेन
चेष्यते कैश्चित्, तद्दर्शयति । दरिद्रायक इत्यत्र ण्वुलन्ते शब्दे सिसाधयिषिते लोपो
नेष्यते । दरिद्रातीति दरिद्रायक इति । पूर्ववद् युक् । दरिद्राण इति । अत्रापि
ल्युङन्ते लोपो नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येक इति । सनि कृते द्विवचनम्, अभ्यास-
कार्यम् । दिदरिद्रिषतीति वेति । 'सनीवन्तर्ध' इत्यत्र 'तनिपतिदरिद्राणाम्' इत्युप-
संख्यानद्विकल्पेनेट् ।

अद्यतन्यामिति । लुङीत्यर्थः । लुङोऽद्यतनीति पूर्वाचार्यसंज्ञा । अदरिद्रासीदिति ।
'यमरमनमातां सक्च' इति सगिटौ, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, 'इट ईटि' इति
सिचो लोपः । ननु च 'आतो धातोः' इत्याकारलोपे कृते दरिद्रः इति निर्देशेन भवि-
तव्यम्, तत् कथं दरिद्रस्येति निर्देश इत्याह—दरिद्रस्येति निर्देश इत्यादि । 'छन्दो-
वत् सूत्राणि भवन्ति' इत्यतः 'ङथापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति बहुलवचनाच्छान्-
न्दसमिह ह्रस्वत्वम् ।

तपरकरणं विस्पष्टार्थम् । भाव्यमानतया सवर्णाग्रहणादेव दीर्घो न भविष्यति ॥

१. "'आत औ णलः' इत्यत्रौकारेणैव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते
श्रवणार्थमिति निर्णीतत्वात्" इति पाठः ।

काशि० ५ : ३०

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

‘भी’ इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ
किञ्चि सार्वधातुके परतः । बिभितः, बिभीतः । बिभिथः, बिभीथः ।
बिभिवः, बिभीवः । बिभिमः, बिभीमः ।

‘हलादावित्येव’—बिभ्यति । किञ्चितीत्येव—बिभेति । सार्व-
धातुक इत्येव—भीयते ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ किञ्चि

पदमञ्जरी

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ हलादौ किञ्चि सार्वधातुक इति । नैतेषामत्रोपयोगः,
तथा च प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम् । तथा हि—अजादावप्यस्तु बिभ्यतीति,
‘एरनेकाचः’ इति ह्रस्वस्यापि यण् भविष्यति । न चेत्यविधेर्वैयर्थ्यम्; हलादौ-
चरितार्थत्वात् । तथा बिभेतीति अकिञ्चत्यपि भवतु गुणो भविष्यति । इत्व-
विधिश्च किञ्चि चरितार्थः । तथा ‘अभ्यस्तस्य’ इत्यनुवृत्तेर्भीत इत्यादावार्ध-
धातुके न भविष्यति । क्वसावपि तर्हि प्राप्नोति ? छान्दसः क्वसुः, ‘दृष्टानु-
विधिश्छन्दसि’ ॥

जहातेश्च ॥ अत्रापि न ‘सार्वधातुके’ इत्यस्योपयोगः, अत एवास्य प्रत्यु-
दाहरणं न प्रदर्शितम् । ‘अभ्यस्तस्य’ इत्यनुवृत्तेरार्धधातुके न भविष्यति,
लिङ्जादिः ॥

न्यासः

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ हलादौ सार्वधातुके किञ्चि परत इति । यद्यप्येते विशेषाः
पूर्वस्मिन्निवर्त्तिताः, तथापीह मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तन्त इत्यभिप्रायः । बिभीत इति ।
‘जिभी मये’, जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । हलादावित्येव—बिभ्यतीति । इत्वविधान-
सामर्थ्यादेव ‘एरनेकाचः’ इति यणादेशो न स्यात् । सार्वधातुक इत्येव—भीतः,
भीतवान् । किञ्चितीति किम् ? बिभेति ॥

जहातेश्च ॥ ईत्वापवाद इत्वमारभ्यते; अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः । पक्षे तदपि
भवत्येव । सार्वधातुक इत्येव—हीनः, हीनवान् । इह केचित् ‘सार्वधातुके’ इत्य-
स्यानुवृत्तिं प्रत्याचक्षते । कथम् ? ‘हलि परत ईत्तेत्वे प्राप्नुतः, द्विर्वचनञ्च; तत्र यदि
परत्वादीत्वेत्वे स्यातां ततश्चेवर्णान्तताभ्यासस्य स्यात्; तस्मादभ्यस्तग्रहणमनुवर्त्तनीयम्,
तस्मिन्वानुवर्त्तमाने सार्वधातुकानुवृत्तिरपार्थिका’ इति, एतच्चायुक्तम् ; अन्तरङ्ग-

१-१ पाठोऽयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

सार्वधातुके परतः । जहितः, जहीतः । जहिथः, जहीथः ।

हलादावित्येव—जहति । किङ्तीत्येव—जहाति । सार्वधातुक-
इत्येव—‘होयते । जेहीयते’ ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः ।
जहाहि, जहिहि, जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ किङ्ति सार्वधातुके परतः ।
जह्यात्, जह्याताम्, जह्युः ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यास-
लोपश्च । देहि । धेहि । अस्तेः—‘शनसोरल्लोपः’ इत्यकारलोपः,

पदमञ्जरी

आ च हौ ॥ सार्वधातुकमेव हि ॥

लोपो यि ॥ ‘अभ्यस्तस्य’ इत्यनुवृत्तेर्येकि न भविष्यति । यद्यपि यकारेण सह
द्विर्वचनान्न जहातिरभ्यस्तम् ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ देहि, धेहीति । दाब्धाजो रूपे । दोदाण्धेटां तु

न्यासः

त्वाद् । द्विर्वचनेनैव प्रागीत्वेत्त्वाभ्यां भवितव्यम्, तत् कुतोऽभ्यासस्येवर्णन्ताप्रसङ्ग !
अन्तरङ्गत्वं तु द्विर्वचनस्याल्पापेक्षत्वात् । तद्धि श्लुमात्रमपेक्षते । इत्वेत्त्वयोश्च बहु-
पेक्षत्वाद् बहिरङ्गता, बहुपेक्षा च; तयोः पुनरङ्गस्य हलादौ किङ्ति सार्वधातुके
विधानात् । जहातेरिति निर्देशाज्जिहीत इत्यत्र जिहातेर्न भवति ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । ‘आ च हौ’ इत्येष विधिर्जहातेरेव यथा स्यात्,
विभेतेर्मा भूदिति ॥

आ च हौ ॥ चकार इत्त्वान्यतरस्याग्रहणयोरनुकर्षणार्थः ॥

लोपो यि ॥ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ अभ्यासलोपश्चेति घुसंज्ञकार्थमभ्यास-
लोपग्रहणम्, न त्वस्त्यर्थम्; अस्तेरभ्यासस्यासम्भवात् । देहि, धेहीति । दाब्धाजो-
रेते रूपे । अन्येषां तु घुसंज्ञकानामुदाहरणं न सम्भवति; विकरणेन हेर्न्यवधानात् ।
असम्भवाच्च यथायोगम् । तत्र ‘दो’ इत्येतस्य श्यना द्विशब्दो व्यवधीयते, दाणो

१-१ पाठोऽयं बहुत्र नास्ति ।

एधि । शिदयं लोपः, तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाययोर्हलोर्मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च

पदमञ्जरी

विकरणेन हिर्यवहितः । देङात्मनेपदी । शिदयमिति । न सूत्रे श्रूयमाणशकारो विभक्तिसकारस्य श्चुत्वेनागतः, किं तर्हि ? औत्पत्तिको लोपशब्द-सम्बन्धी । विभक्तेषु हल्ङादिलोप इति भावः । संज्ञाशब्दे च कृतोऽनुबन्धः संज्ञिनः कार्यं सम्पादयति, यथा—ङमुटष्टित्वम् । एतच्च 'नानर्थकेऽलोन्त्य-विधिः' इत्यनाश्रित्योक्तम् ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ एकशब्दोऽसहायवचनः, न सङ्ख्यावचनः मध्याभावात् । द्विवचनान्तस्य च समासः, द्वयोरेव मध्यसम्भवात्, अत्र लिटोति यदि विधीयमानयोरेत्वाभ्यासलोपयोर्निमित्तनिर्देशः स्यात्, आदेशो न विशेषितः स्यात्, ततश्च नेमतुः, नेमुः, सेहे, सेहाते, सेहिरे—अत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, न त्वसत्वयोः कृतयोरङ्गस्यादेशादित्वात् । तस्माद् गुणभूतस्याप्यादेश-स्यायं निमित्तनिर्देश इति दर्शयति—लिटि परत इति । लिटि परत्रावस्थिते य आदेशो विधीयते स आदिर्यस्याङ्गस्य नास्तीत्यर्थः ।

न्यासः

षेटस्तु शपा, देङः पुनरात्मनेपदित्वाद् हेरसम्भवः । एधीति । सकारस्यैत्त्वे कृते तस्यासिद्धत्वाद् 'हुभ्रल्भ्यो हेर्धिः' इति धिभावः । ननु च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यलामन्त्यस्य लोपेन भवितव्यम्, तत् कथं सर्वस्याभ्यासस्य लोपो भवति ? इत्यत आह—शिदयमित्यादि । 'लोपश्च' इत्यत्र द्वौ शकारौ निर्दिष्टौ । तत्रैको लोपस्य सम्बन्धी, द्वितीयस्तु विभक्तेः । यश्च लोपस्य सम्बन्धी तस्यैत्संज्ञा प्रतिज्ञायत इति शिदयं लोपो भवति । तेन सर्वस्याभ्यासस्य लोपो भवति । 'आ च हौ' इत्यतो हौग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेन शक्यतेऽनुवर्त्तयितुम् । तत् त्वन्यतरस्याग्रहणेन सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ 'अन्यतरस्याम्' इत्येतस्याप्यनुवृत्तिरित्याशङ्का स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थम् 'हौ' इत्युक्तम् । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वाल्लोपो भवत्येत्त्वञ्च ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ एकहल्मध्ये इति । एकशब्दोऽयमसहायवाची । एकश्च एकश्च एकौ, एकौ च तौ हलौ चेत्येकहलौ, एकहलोर्मध्य इति द्विवचनान्तरयषष्ठीसमासः । द्वयोरेव हि हलोर्मध्यं सम्भवति, नैकस्य । अत्र यदि लिट्यादेशो न विशिष्यते ततो नेमतु, नेमुः, सेहे, सेहाते, सेहिर इत्यत्र न स्यात् । अस्ति ह्यत्राप्यङ्गस्यादेश आदिरित्येतन्तेतसि कृत्वा लिट्यादेशं विशेषयितुमाह—लिटि परत इत्यादि । लिटि

लिटि ङिति परतः । रेणतुः, रेणुः । येमतुः, येमुः । पेचतुः, पेचुः ।
देमतुः, देमुः ।

अत इति किम् ? दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् ?
ररासे, ररासाते, ररासिरे । एकहल्मध्ये इति किम् ? ररक्षतुः,
ररक्षुः । तत्सरतुः, तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम् ? चकणतुः,
चकणुः । जगणतुः, जगणुः । बभणतुः, बभणुः ।

लिट आदेश विशेषणं किम् ? इहापि यथा स्यात्-नेमतुः,

पदमञ्जरी

ररक्षतुरिति । अयुक्तमिदमादेशादित्वात् । क्वचित्तु ततश्चुरिति पठ्यते,
तदप्ययुक्तम्; संयोगान्तत्वेन लिटः कित्वाभावात् । तस्मात्तत्सरतुः, तत्सररिति
प्रत्युदाहरणम् । 'त्सर छद्मगतौ' । चकणतुरिति । कणतिः शब्दार्थधातुवर्गे भूवादौ
पठ्यते । जगणतुरिति । 'गण संख्याने', चुरादित्वात्तत्र णिच् प्राप्नोति । यदि
नेष्यते, 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' । एतच्च 'घुषिरविशब्दने' इत्यत्र वक्ष्यते ।
यद्यपि 'कुहोश्चुः' इति चुत्वं लिट्याहत्य न विहितम्, अभ्यासनिमित्ते तु प्रत्यये

न्यासः

परभूते य आदेशो विधीयते स आदिर्स्याङ्गस्य नास्तीत्यर्थः । तस्येति । तस्यैवविधस्या-
ङ्गस्येत्यर्थः । तस्येति चाङ्गस्य योऽकार इत्यनेन सम्बन्धः । अवयवषष्ठी चेयम्, तस्यैव-
विधस्याङ्गस्य योऽकारोऽवयवस्तस्येत्यर्थः । एकहल्मध्ये इत्यस्येदं विवरणम्—असहाय-
योर्हलोर्मध्य इति । तस्येत्यन्तरोक्तोऽकारः सम्बध्यते । तस्याङ्गस्यावयवस्याकारस्येत्यर्थः ।
स्थानषष्ठी चेयम्—तस्य स्थान एकार आदेशो भवति । रेणतुः, रेणुरिति । 'अण
रण' इति 'रणिः शब्दार्थः' पठ्यते । येमतुः, येमुरिति । 'यम उपरमे' । देमतुर्देमु-
रिति । 'दमु उपशमे' ।

रराश इति । 'राश्र् शब्दे', आत्मनेपदी । शश्रमतुः, शश्रमु रिति । 'श्रमु
तपसि खेदे च' ।

केचित्तु, ततश्चतुः, ततश्चुरित्येतद् एकहल्मध्ये प्रत्युदाहरणं पठन्ति; एतच्चा-
युक्तम्; ङिङ्गीत्यनुवर्त्तते, न च तक्षेः परस्य लिटः कित्त्वमिति । 'असंयोगात्' इति
प्रतिषेधात् । तत्सरतुः, तत्सररिति । 'त्सर छद्मगतौ' । चकणतुः, चकणुरिति । 'अण
रण वण मण क्वण कण शब्दार्थाः' । तत्र कणतिर्भवादौ पठ्यते । जगणतुः, जगणुरिति ।
'गण संख्याने' चुरादौ पठ्यते । ननु च चौरादिकत्वाणिचि कृते 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे
लिटि' इत्यामा भवितव्यम् ? 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इत्यदोषः । अनित्यण्यन्तत्वं
तु तेषां सप्तमे स्थापयिष्यते । बभणतुरिति । मणतिर्भवादौ पठ्यते शब्दार्थ एव ।

नेमुः । सेहे, सेहाते, सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्त्वे, तदादिर्लिट्या-
देशादिर्न भवति ।

पदमञ्जरी

विधानाल्लिणितमित्तमपि भवति, सर्वथा लिट्युत्पन्ने पश्चाद्भवति । अनैमित्तिके
नत्वसत्त्वे इति । ततश्च प्रागेव लिङ्युत्पत्तेस्ताभ्यां भवितव्यम्, तेन तदाद्यङ्गं
लिटि य आदेशस्तदादि न भवति, यदि लिटा आदेशो विशिष्यते, एत्वमलिट्यपि
प्राप्नोति—पक्वः, पक्ववानिति ? नैष दोषः; चकारः समुच्चये, नान्वाचये;
तेन यत्राभ्यासलोपस्तत्रैवैत्वम् । इह तर्हि स्यात्—पिपठिषति ? किञ्चीति
वर्त्तते । एवमपि पापठ्यते—अत्रापि प्राप्नोति ? नैष दोषः; इह ह्यभ्यासकार्येषु
ह्रस्वहलादिशेषाबुत्सर्गौ, तयोरन्येऽपवादास्तत्रेह 'दीर्घोऽकृतः' इति दीर्घत्वं
च प्राप्नोति अनेन लोपश्च, तत्र दीर्घस्यावकाशः—बामाष्यते, अस्य विधेर-
वकाशः—पेचतुः, पेचुः; पापठ्यते—इत्यत्रोभयप्रसङ्गे अपवादविप्रतिषेधादीर्घत्वे-
नायमभ्यासलोपो बाध्यते; तत्सन्नियोगशिष्टत्वादेत्वमपि न भविष्यति । अभ्या-
सविकारेषु उभयसमावेशो यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्र । इह तु यद्यपि दीर्घत्वे
कृतेऽपि एत्वाभ्यासलोपयोः प्रसङ्गः, तयोश्च कृतयोन दीर्घस्य प्रसङ्ग इति न
सर्वेषां प्रवृत्तिः ।

ननु च बभणतुः, बभणुरित्यादावभ्यासजश्वचर्त्तयोरसिद्धत्वादनदेशादित्वात्
एत्वाभ्यासलोपाभ्यां भाव्यम्, विप्रतिषेधस्य तु जहसतुर्जहसुरित्यादौ यत्र 'कुहो-
न्यासः

नेमुरिति । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे' । 'णो नः' इति नत्वम् । सेह इति । 'षह मर्षणे',
'धात्वादेः षः सः' इति सत्वम् । कथं पुनर्नत्वे सत्त्वे च लिट्यादेशादी न भवतः ?
इत्यत आह—अनैमित्तिके नत्वसत्त्वे इत्यादि । नत्वसत्वविधाने हि न किञ्चिद् निमि-
त्तमाश्रीयत इत्यनैमित्तिके एते भवतः, ततश्च प्रागेव लिङ्युत्पत्तेस्ताभ्यां भवितव्यम् ।
तेन तदादि यदङ्गं तल्लिट्यादेशादि न भवति । यदि तर्हि लिटादेशो विशिष्यत एवं
सत्यङ्गमविशेषितं स्यात्, ततश्च पक्वः, पक्ववानित्यत्रापि प्रसज्येत, पचेरपि ह्यङ्गस्य
लिटि परभूते य आदेशः क्रियते स इहाप्यादिर्नास्ति ? नैतदस्ति; अभ्यासलोपसन्नि-
योगेन ह्येत्वमुच्यते । तेन यत्रैवाभ्यासलोपः, तत्रैवैत्त्वेन भवितव्यम् । नचात्राभ्यास-
लोपः; असम्भवात् । इह तर्हि स्यात्—पापठ्यत इति ? अयमप्यदोषः; इह परत्वाद्
'दीर्घोऽकृतः' इति दीर्घो भविष्यति । ह्रस्वहलादिशेषाबुत्सर्गौ, तयोर्दीर्घत्वमेत्वञ्चा-
पवादः । तत्र दीर्घस्यावकाशः—बामाष्यते, एत्वस्यावकाशः—पेचतुः, पेचुरिति;
इहोभयं प्राप्नोति—पापठ्यत इति, अपवादविप्रतिषेधे सति परत्वादीर्घत्वं भविष्यति ।

अथ बभणतुर्बभणुरित्यत्रैत्वं कस्मान्न भवति, 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे कृत
आदेशादित्वादिति चेत् ? न; एत्वे कर्त्तव्ये जश्त्वस्यासिद्धत्वात् । तस्माद् भवित-
व्यमेवैत्त्वेन । विप्रतिषेधस्य तु यत्र 'कुहोश्चुः' इति चुत्वं क्रियते—चकणतुः; चकणुः,

इहाभ्यासजश्चत्त्वयोरसिद्धत्वं नास्ति, तेन तदादिरप्यादेशा-
दिर्भवति । तथा च फलिभजोरेत्वं विधीयते । रूपाभेदे चादेशादिर्ना-
श्रीयत इति शसिदद्योः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्, अन्यथा हि पेचतुः,
पेचुः, देमतुः, देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनामेत्वं न स्यात् ।
किञ्चीत्येव—अहं पपच । अहं पपठ ।

पदमञ्जरी

श्चुः' इति चुत्वं क्रियते सोऽवकाशः स्यात् ? अत आह—इहेति । अत्रैव ज्ञापक-
माह—तथा चेति । रूपाभेदे त्विति । यत्रादेशस्य स्थानिना सह रूपभेदो नास्ति
तत्रेत्यर्थः । शसिदद्योरिति । 'अभ्यासे चर्च' इति सर्वत्र जश्चरोः प्राप्तयोरन्तरतम-
परिभाषाव्यापारलब्धमिदं वक्ष्यते—प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः, प्रकृतिजशां प्रकृति-
जश इति । तेन शसेः शकारस्य शकारो ददेर्दकारस्य दकार इति, तावप्या-
देशादी भवतः । यदि चाभिन्नरूपोऽप्यादेश इहाश्रीयेत, तत आदेशादित्वादेव
प्रतिषेधे सिद्धे 'न शसददवादिगुणानाम्' इति शसिदद्योः प्रतिषेधोऽनर्थकः
स्यात्, कृतस्तु; ज्ञापयति—रूपाभेदे य आदेशः स इह नाश्रीयते इति । यदि पुन-
राश्रीयेत किं स्यात् ? इत्यत आह—अन्यथेति । प्रकृतिजश्च प्रकृतिश्चार्चादियेषां तेषां
न स्यात्, वचनं तु रेणुरित्यादौ चरितार्थम् । अहं पपचेति । उत्तमे णलि णित्वा-

न्यासः

जहसतुः, जहसुरित्यादाववकाशः स्यात् ? इत्यत आह—इहेत्यादि । कथमेतज्ज्ञायते—
नास्त्यसिद्धत्वम् ? इत्याह—तथा चेत्यादि । तदैव 'तुफलभजत्रपश्च' इति फलिभज्यो-
रेत्त्वमुपपद्यते यदि जश्चत्त्वयोरसिद्धत्वं न भवति, नान्यथा । अनादेशादित्वादानेन-
वैत्स्वस्य सिद्धत्वात् तन्नोपपद्यते । तस्मात् फलिभज्योरेत्त्वविधानादवसीयते—जश्च-
त्त्वयोरसिद्धत्वमिह नास्तीति । रूपाभेदे चेत्यादि । 'शब्दरूपस्य स्थानिनोऽभेदे सति
य आदेशः स इह नाश्रीयते' इत्यस्यार्थस्य 'न शसददवादिगुणानाम्' इति शसिदद्योः
प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । 'अभ्यासे चर्च' इत्यनेन प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां
प्रकृतिचरो भवन्तीति शसः शकारस्य शकारो भवति, ददेर्दकारस्यापि दकारः;
तेनोभावपि तावादेशादी भवतः । तत्र यदि स्थान्यभेदे सति य आदेशः सोऽपीहा-
श्रीयेत, तत आदेशादित्वादेव न भविष्यतीति शसिदद्योरेत्त्वप्रतिषेधो न विधीयत;
विहितश्च, तस्मादेतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापयति—रूपाभेदे सति य आदेशः स इह नाश्री-
यत इति । यदि तर्ह्याश्रीयेत किं स्यात् ? इत्यत आह—अन्यथा होत्यादि । अन्यथा
योऽपि रूपाभेदादादेशः स्थानिनाभिन्नरूपः सोऽपीहाश्रीयेत, ततो यथा चकणतुरित्येव-
मादीनामेत्वं न भवति, तथा पेचतुः, पेचुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनां न
स्यात् । प्रकृतिजज्ञः प्रकृतिचरश्चादयो येषां ते तथोक्ताः । अहं पपठ, अहं पपचेति ।

❖ दम्भेरेत्वं वक्तव्यम् ❖ । देभतुः । देभुः । नलोपस्यासिद्ध-
त्वान्न प्राप्नोति ।

❖ नशिमन्योरलिटचेत्वं वक्तव्यम् ❖ । अनेशम् । मेनका ।
अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् । मेनकेति मनेराशिषि चेति वुन् ।
क्षिपकादिषु प्रक्षेपादित्वं न क्रियते ।

पदमञ्जरी

भावपक्षे रूपम् । णित्वपक्षे तु परत्वाद्बृद्धौ कृतायां तपरकरणादकाराभावादेवा-
प्रसङ्गः ।

देभतुरिति । 'अन्थिग्रन्थि' इत्यादिना लिटः क्तिन्वे सति नलोपः ।

नशिमन्योरलिटचेत्वमिति । अलिटीति पादपूरणार्थोऽनुवादः, श्लोकोहोवं
भाव्ये पठितः ॥

नशिमन्योरलिटचेत्वं छन्दस्यमिपचोरपि ।

अनेशमेनकेत्येतद्व्योमानं लिङि पेचिरन् ॥ इति ।

अनेशमिति । श्लोऽन्तादेशः । अनेशन्नस्येषवः । अनेशमिति तु प्रायेण पाठः,
तत्र मिपोऽम्भावः । क्षिपकादिष्विति । क्षिपकादिषु हि इत्वप्रतिषेधो वक्ष्यते,
एतच्च 'न यासयोः' इत्यत्र 'आशिषि चोपसङ्गयानम्' इत्यनाश्रित्योक्तम्, छन्द-

न्यासः

अत्र स्थानिवद्भावेन पित्वात् क्तिन्वं नास्ति, तेनैत्वाभ्यासलोपौ न भवतः । वृद्धिरपि
न भवति; 'णञ्छुत्तमो वा' इति पक्षे णित्वाभावात् । णित्वपक्षे तु परत्वाद् वृद्ध्या
बाधितत्वादेत्वाभ्यासलोपाभ्यां न भवितव्यम् इत्यणित्वपक्ष एवोदाहृतम् ।

दम्भेरेति । किं पुनः कारणं दम्भेरेत्वं न भवति, यावता लिट्यानादेशाद् ह्येत-
दङ्गम् । 'अनिदिताम्' इत्यादिना नलोपे कृत एकहल्मध्ये एवाकारः ? इत्यत आह-
नलोपस्येत्यादि । 'ग्रन्थिग्रन्थिदग्निस्वङ्गीनाम्' इति सूत्रे दम्भेः परस्य लिटः क्तिन्वमु-
क्तम्, तस्मिन् सति य उपधाया लोपस्तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वान्न
प्राप्नोति । तस्माद् दम्भेरेत्वं वक्तव्यम् । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—
'इनसोरल्लोपः' इत्यत्राभाच्छास्त्रीयस्यासिद्धत्वस्यानित्यत्वं ज्ञापितम्, तेन दम्भेरेत्वे
कर्तव्ये लोपस्यासिद्धत्वं न भवति, ततश्च दम्भेर्लिट्येत्वं भविष्यतीति । अथ वा—'अत-
एकहल्मध्ये' इत्यत्र 'अतः' इति योगविभागः कर्तव्यः, तेन यत्र यत्रेत्त्वमिष्यते तत्र
तत्र भविष्यतीति । एवञ्च कृत्वा नशिमन्योरलिटचेत्वमिष्याद्यपि नोपसंख्येयम्; योगवि-
भागेनैव सिद्धत्वात् । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येषोऽर्थ इति सर्वत्र वेदितव्यम् ।

अनेशमिति । 'तस्थस्थ' इत्यादिना मिपोऽम्भावः ।

अथ मेनकेत्यत्र 'प्रत्ययस्थात्' इत्यादिनेत्वं कस्मान्न भवति ? इत्याह—क्षिपका-

ॐ छन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम् ॐ । व्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक् न क्रियते । लिङि—पेचिरन् । पेचिरन्नित्ये-
तस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ।

ॐ यजिवप्योश्च ॐ । आयेजे । आवेपे । यजेर्वपेश्च लङि इति
'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने
एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेकिथ ।

पदमन्जरी

सीतिवचनात् मेनकेति भाषायां न प्राप्नोति । यदौघ्यते, पृषोदरादिषु द्रष्टव्यः ।
लुग्न क्रियत इति । छान्दसत्वात्, 'बहुलं छन्दसि' इति वा शपो लुप्तत्वात् ।
पेचिरन्निति । पचेरन्निति प्राप्ते ।

कचित्पठ्यते—यजिवप्योश्च; आयेजे आवेपे, यजेर्वपेश्च लङि इति छन्दस्यपि
दृश्यते इत्यनजादेरप्याडिति । अपर आह—लिटि तस्य एशादेशः, सम्प्रसारणपूर्वत्वे
'वा छन्दसि' इत्यनुवृत्तेर्यणादेशः, एत्वाभ्यासलोपौ, उदात्तवता तिङ्शेत्याहः
समास इति । तथा चावगृह्णन्ति—यच्छञ्चयोगश्च मनुरायजे पिता, आयेज उद्योते
इत्यायेजे इति ॥

थलि च सेटि ॥ पेचिथेति । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येष्टः 'उपदेशेऽजत्वतः' इति
न्यासः

दिर्बिर्स्यादि । क्षिपकादिष्वित्त्वस्य प्रतिषेधो वक्ष्यते । अस्य च क्षिपकादिषु प्रक्षेपः,
तेनेत्त्वं न क्रियते ।

चानशीति । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' मुक् न क्रियत इति । 'आने
मुक्' इति मुक् प्राप्नोति, स न भवति 'अनित्यमागमशासनम्' इति कृत्वा । छान्द-
सत्वाद्वा—'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति । छान्दसं ह्रस्वत्वमिति । 'ङथापोः
संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ङथापोर्विधीयमानं ह्रस्वत्वं बहुलवचात् पेचिरन्नित्यत्रापि
भवति । पेचेर्लिङ्, सीयुट्, क्षस्य रन्, शप्, आद्गुणः । पेचेरन्निति प्राप्त एत्वे ह्रस्वत्वे
च कृते पेचिरन्निति भवति ॥

थलि च सेटि ॥ पेचिथ । शेकिथेति । 'उपदेशेऽजत्वतः' इतीट्प्रतिषेधप्राप्तः 'श्रुतो
भारद्वाजस्य' इति निर्यमाद् इहेङ् भवति । तदयमन्त्रार्थः—श्रुत एव भारद्वाजस्येति,
नान्येषां धातुनामिति ।

सेटीति किम् ? पपकथ ।

थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अकिङ्कर्तृमेतद्वचनमित्यन्यस्येदोऽस-
म्भवात् ।

अत इत्येव—दिदेविथ । ‘एकहल्मध्यगतस्य’ इत्येव—ततक्षिथ ।
ररक्षिथ । अनादेशादेरित्येव—चकणिथ । बभणिथ ॥

तुल्यलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

पदमञ्जरी

प्रतिषेधे प्राप्ते ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति नियमात्पक्षे इट् । पपकथेति । अन्येषां
मतेन प्रतिषेधः ।

थल्ग्रहणमनर्थकम्, पेक्षित्यादावन्यत्र सेटि किञ्चात्पूर्वेण भवितव्यमेव ?
अत आह—थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । किमत्र विस्पष्टनीयम् तद्दर्शयति—अकिङ्-
कर्तृमित्यादि । आरम्भसामर्थ्यादेवायं निश्चयः स्यात्—यत्र पूर्वेण न सिद्ध्यति
तदर्थमिति, बहवश्च विशेषाः प्रकृताः—‘अत एकहल्मध्ये’ इत्यादयः, तत्रासति
थल्ग्रहणे सन्देहः स्यात्—किमनकारार्थं वचनम्—ददिविव, ररादिव इति ?
अथानेकहल्मध्यार्थम्—तत्सरिवेति ? अथादेशार्थम्—बभणिवेति ? उतालि-
ङ्कर्तृम्—पठित इति ? उताकिङ्कर्तृमिति ? तत्र ‘अत इत्यादयो विशेषा अनुव-
र्तन्ते, किङ्कतीत्येतत्तु निवर्तते—इति व्याख्यानमन्तरेण दुर्ज्ञानम् । तस्माद्विस्पष्टार्थं
थल्ग्रहणं कृतम् ॥

न्यासः

पपकथेति । अन्येषामाचार्याणां मतेनेट्प्रतिषेधो भवत्येव ।

अथ थल्ग्रहणं किमर्थम्, न सेटीत्येवोच्येत; यत्र हि पूर्वेण न सिद्ध्यति तदर्थं
वचनम्, अन्यत्रेडादौ किञ्चात् पूर्वेणैव सिद्धम्, तत्रान्तरेणापि थल्ग्रहणं थल्येव
भविष्यति ? इत्यत आह—थल्ग्रहणमित्यादि । असति थल्ग्रहणे, आरम्भसामर्थ्यादे-
तावान् निश्चयः स्याद्—यत्र पूर्वेण न सिद्ध्यति तदर्थमेतदिति । अकिङ्कर्तृमित्येतत् तु
दुरवसानम्; बहवो विशेषाः प्रक्रान्ताः, तत्र सन्देहः स्यात्—किमकिङ्कर्तृमेतत्
स्याद्, उतादेशार्थम् ? आहोस्विदनेकहल्मध्यार्थम् ? किमु अनेकाकारार्थमिति ?
तत्रासन्देहार्थम् ‘अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि’ इत्येते विशेषाः सर्व एवेहानुव-
र्तन्ते । किङ्कर्तृग्रहणन्तु निवृत्तम् । तस्माद् किङ्कर्तृऽयमारम्भः । न च थलोऽन्यदिहा-
किङ्कर्तृस्ति सेट् । ततः सामर्थ्यात् थल्येवायं विधिर्व्याख्येयः । व्याख्यानद्वारेण प्रतिपत्तौ
मन्दधियां प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्माद् विस्पष्टार्थं थल्ग्रहणं क्रियते । थलो ह्यकिङ्कर्तृ
उपादाने सुखमेव प्रतीयते—अकिङ्कर्तृऽयमारम्भ इति ॥

तु, फल, भज, त्रप—इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः, तेरुः, तेरिथ । फेलतुः, फेलुः, फेलिथ । भेजतुः, भेजुः, भेजिथ । त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे ।

तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभजोरादेशाद्यर्थम् । त्रेपरेनेकहल्म-
ध्यार्थम् ।

❖ श्रन्थेश्चेति वक्तव्यम् ❖ । श्रेथतुः, श्रेथुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलो-
पश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः, अपरेधुः,
अपरेधिथ ।

हिंसायामिति किम् ? रराधतुः, रराधुः, रराधिथ ।

पदमञ्जरी

तुफलभजत्रपश्च ॥ 'फल निष्पत्तौ', 'जिफला विशरणे'—द्वयोरपि ग्रहणम् ।
गुणार्थमिति । 'न शसददवादिगुणानाम्' इति प्रतिषेधं बाधितुमित्यर्थः । श्रेथतु-
रिति । पूर्ववत्किञ्चनलोपौ ॥

राधो हिंसायाम् ॥ अनेकार्थत्वाद्धातूनां राधो हिंसायां वृत्तिः ।

न्यासः

तुफलभजत्रपश्च ॥ तेरतुः, तेरुरिति । 'ऋच्छत्यताम्' इति गुणः । फेलतुः, फेलु-
रिति । 'फल निष्पत्तौ', 'जिफला विशरणे' इति च ।

तरतेर्गुणार्थमिति । 'न शसददवादिगुणानाम्' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । अतस्त-
रतेरिदं वचनं गुण इत्येवमभिनिवृत्तस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

श्रन्थेश्चेति वक्तव्यमिति । 'ग्रन्थ श्रन्थ सन्दर्भे' इत्यस्याप्येवं भवतीत्येतदर्थरूपं
व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः,
तेन श्रन्थेरपि भविष्यतीति । श्रेथतुः, श्रेथुरिति । पूर्ववदुपसंख्यानानेन लिटः क्तिन्वे
नकारलोपः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ राधो हिंसायामर्थे इत्यादि । यद्यपि 'राध साध संसिद्धौ'
इति राधिः संसिद्धौ पठ्यते, इह तथाप्यनेकार्थत्वाद् धातूनां हिंसार्थता वेदितव्या ।
राधेहिंसायामर्थेऽङ्गणैस्वैकारादेशो भवतीत्युच्यते ।

अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वकृतमपास्य कालविशेषम-
सम्भवादवर्णमात्रं प्रतिपादयति ।

अथ वा—‘श्नाभ्यस्तयोरातः—इत्यनुवर्त्तते’ इति व्याख्येयम् ।
एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ, भ्रमु, त्रस—इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो
भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि विङिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः,
जेरुः, जेरिथ । जजरतुः, जजरुः, जजरिथ । भ्रेमतुः, भ्रेमुः, भ्रेमिथ ।

पदमञ्जरी

ननु च नात्रापूर्वमवर्णग्रहणमस्ति, प्रकृतश्च मात्रिकस्तपरकरणात्, तत्क-
थमवर्णस्थान एत्वं भवतीत्युक्तम् ? अत आह—अत इत्येतदिति । ‘अतः’ इति
तावत्स्वरितत्वादुपतिष्ठते, तत्तपरत्वकृतस्य कालविशेषस्य मात्रात्मकस्यासम्भ-
वात् तमपास्यावर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वेति । पूर्वत्र त्वत इति विरोध्यु-
पादानादात् इत्यस्यानभिसम्बन्धः । एकहल्मध्ये चेति । अत्र ‘एकहल्मध्ये’

न्यासः

ननु च नात्र सूत्रेऽवर्णग्रहणमस्ति, योऽप्यत्रत्योऽवर्णः प्रकृतः सोऽपि मात्राकालः,
न च राधेर्मात्राकालोऽवर्णोऽस्ति, तत् कथमवर्णस्य स्थान एत्वं लभ्यते ? इति यश्चो-
दयेत् तं प्रत्याह—त इत्येतदिहोपस्थितमित्यादि । ‘अतः’ इति स्वरितत्वादिहोपस्थि-
तम्, यदिहोपस्थितं तत् तपरत्वकृतस्य कालविशेषस्याभावात् तदपास्य=परित्यज्या-
वर्णमात्रं स्थानित्वेन प्रत्याययति=बोधयति; अन्यथा तस्योपस्थानमनर्थकं स्यात् ।

अथ वेत्यादि । ‘श्नाभ्यस्तयोः’ इत्यनेन यतः सूत्रात् स्थान्यनुवर्त्तते तदुपलक्षयति ।
‘आतः’ इत्यनेनापि यः स्थान्यनुवर्त्तते तं दर्शयति—श्नाभ्यस्तयोरात इत्यत आत इत्यनु-
वर्त्तत इति व्याख्येयमिति । एवञ्च व्याख्यायमाने राधेरवर्णस्येत्वं विज्ञायते यदि तर्ह्यात
इत्यनुवर्त्तते, एवञ्च सति ‘अत एकहल्मध्ये’ इत्यत्रापि तस्यातः सन्निधानादिहापि
प्राप्नोति—शशासिव, शशासिमेति ? नैष दोषः; मण्डूकप्लुतिन्यायेन तस्येहानुवृत्तिः ।
एकहल्मध्ये वेत्यादि । अथवा—एकहल्मध्य इत्यनुवर्त्तते, तत्राप्यनुवर्त्तमानेऽसम्भ-
वादत इतीदं न व्याप्रियते । तेन राधेर्य एकहल्मध्येऽवयवः स स्थानी भवति, स पुन-
राकार एव भवति, तस्यैवैत्वं भविष्यति ॥

वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ ‘जृ’ वयोहानौ’ इत्यस्य गुणार्थं वचनम् । भ्रेमेरादेशार्थम्,
अनेकहल्मध्यार्थञ्च । त्रसेश्चानेकहल्मध्यार्थम् । जजरतुरिति । पूर्ववद् गुणः ॥

बभ्रमतुः, बभ्रमुः, बभ्रमिथ । त्रेसतुः, त्रेसुः, त्रेसिथः तत्रसतुः,
तत्रसुः, तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो
भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः, ०थलि च सेटि ।

फेणतुः, फेणुः, । फेणिथ; पफणतुः, पफणुः, पफणिथ ।

रेजतुः, रेजुः, रेजिथ, रराजतुः, रराजुः, रराजिथ ।

भ्रेजे, भ्रेजाते, भ्रेजिरे; बभ्राजे, बभ्राजाते, बभ्राजिरे ।

भ्रेशे, भ्रेशाते, भ्रेशिरे; बभ्राशे, बभ्राशाते, बभ्राशिरे ।

भ्लेशे, भ्लेशाते, भ्लेशिरे; बभ्लाशे, बभ्लाशाते, बभ्लाशिरे ।

स्येमतुः, स्येमुः, स्येमिथ; सस्यमतुः, सस्यमुः, सस्यमिथ ।

स्वेनतुः, स्वेनु, स्वेनिथ; सस्वनतुः, सस्वनुः, सस्वनिथ ।

सप्तानामिति किम् ? दध्वनतुः, दध्वनुः, दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

पदमञ्जरी

इत्येव, 'अतः', 'आत' इति च द्वयमपि नानुवृत्तम् । एकहल्मध्ये इत्यनुवृत्तेर्यत्त-
च्छब्दाध्याहारेण स्थानी लभ्यत इत्यर्थः ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ बहुवचनिर्देशादाद्यर्थो गम्यत इत्याह-फणादीनामिति ।
'फण गतौ', 'राजृ दीप्तौ', 'दुभ्राश्च दुभ्राजृ दुभ्लाश्च दीप्तौ', 'स्यमुस्वनध्वन
शब्दे', अन्त्यवर्जं फणादयः सप्त । अत्र राजप्रभृतीनामप्येत्वमवर्णस्य भवति ।
उक्तोऽत्र न्यायः 'राधो हिंसायाम्' इत्यत्र ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ अत्र वस्तुतो यो गुणसंज्ञकोऽकारस्तत्रैव यदि

न्यासः

फणाञ्च सप्तानाम् ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते । अत आह—फणादीनामि-
त्यादि । 'फण गतौ', 'राजृ दीप्तौ', 'दुभ्राजृ दुभ्राश्च दुभ्लाश्च दीप्तौ' । 'स्यमु स्वन ध्वन
शब्दे'—इत्येते ध्वनवर्जिताः फणादयः सप्त । तत्राद्यस्य नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्,
इतरेषामप्राप्ते । तत्र राजप्रभृतीनां चतुर्णामवर्णस्यैस्त्वस्य प्रतिपत्तये 'राधो हिंसायाम्'
इत्यत्र 'अत इत्येतदिहोपस्थितम्' इत्यादिना यदुक्तं तद् यथासम्भवं वेदितव्यम् ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ अत्र यदि गुण इत्यनेन यस्यैत्वं विहितं स एवाकार

शस, दद—इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः, विशशसुः, विशशसिथ । दददे, दददाते, दददिरे ।

वादीनाम्—ववमतुः, ववमुः, ववमिथ । गुणस्य—विशशरतुः, विशशरुः, विशशरिथ । लुलविथ, पुपविथ ।

पदमञ्जरी

प्रतिषेधस्तर्हि विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यात्, 'ततश्च 'वा जभ्रमुत्रसाम्' इति यद्वाग्रहणं तदेवादितः पाठ्यं स्यात्, तस्माद् गुणग्रहणेन तच्छब्दरुषितस्य तद्भावि तस्य ग्रहणमित्यह—गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य चेति । तस्य सम्बन्धी योऽकार इत्यर्थः । सम्बन्धित्वमपि तस्य तत्स्थानिकत्वात्तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् । शशसतुरिति । 'शसु हिंसायाम्', 'दद दाने', अनुदात्ते, 'दुवम उद्गिरणे' । विशशरतुरिति । 'शृ हिंसायाम्', 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणः ।

यदुक्तम्—'गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य' इति, तदुदाहरणं दर्शयति—गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्येति । 'उरण् रपरः' इत्यत्र 'सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात्' इति वचनाद्गुणो भवन्नेव रेफशिरस्कोऽभिनिर्वृत्तते, एवमभिनिर्वृत्तस्यारशब्दस्यावयवोऽकारः । लुलविथेत्यत्र तु अभिनिर्वृत्तस्योकारस्य स्थानेऽवादेशस्तदवयवोऽकारः । कचित्पठ्यते—गुणशब्देनात्र शसादीनां ग्रहणसामर्थ्यात्तद्भावितस्य ग्रहणमिति । अकारमात्रस्य हि ग्रहणे शशिदद्योर्वकारादीनां च ग्रहणमनर्थकं स्यादिति किल तस्यार्थः ॥

न्यासः

उच्यते, ततोऽयमर्थः—अकारस्य गुणस्य न भवतीति । तथा चैत्वविधिरनवकाश एव स्यादित्येतद् बुद्धौ कृत्वा नात्र गुणेनाकार एवोच्यते, अपि तु गुणशब्दाभिनिर्वृत्त इति दर्शयन्नाह—गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य चेत्यादि । गुणशब्दमुच्चार्य योऽभिनिर्वृत्तः शब्दस्तस्य सम्बन्धी योऽकारस्तस्य स्थान एत्वं न भवतीत्यर्थः । तत्सम्बन्धित्वं पुनस्तस्य तत्स्थानिकत्वात् तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् । तदेवं गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्य सम्बन्धकारः प्रतिषेधस्य निमित्तम्, इतरस्तु विधेरित्येव विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागः । विशशसतुरिति । 'शसु हिंसायाम्' । ददद इति । 'दद दाने' ।

ववमतुरिति । 'दुवम उद्गिरणे' । विशशरतुरिति । 'शृ हिंसायाम्' । गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्येत्यादिना यदुक्तं तस्यार्थमुदाहरणे दर्शयति । विशशरतुरित्यत्रारित्यर्थं शब्दो गुणशब्दाभिनिर्वृत्तः । तत्सम्बन्धकारस्य तदेकदेशत्वात्, लुलविथेति । अत्रा-

गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्योकारस्य चायमकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

अवर्णस्त्रसावनजः ॥ १२७ ॥

अवर्णित्येतस्याङ्गस्य 'तृ' इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्ततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति । अवर्न्तौ, अवर्न्तः । अवर्न्तम्, अवर्न्तौ, अवर्तः । अवर्ता, अवर्द्ध्याम्, अवर्द्धिः । अवर्ती । अवर्तम् ।

असाविति किम् ? अर्वा । अनञ इति किम् ? अनर्वाणौ, अनर्वाणः । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

पदमञ्जरी

अवर्णस्त्रसावनजः ॥ ऋकार उगित्कार्यार्थः, तेन सर्वनामस्थाने नुम् भवति । स च नञ उत्तरो न भवतीति । चेदित्यनुषङ्गः । अवर्तीति उगित्त्वाभान्त्वत्वाद्वा ङीप् । अवर्तमिति । तद्धितेऽपि भवति, असाविति प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासः, तेन नञिवयुक्तन्यायाभावाद्विभक्तैरेव ग्रहणं न भवति, तथा च-सुश्चेत्परो न भवतीति प्रथमैकवचनस्य चात्र ग्रहणम्, न सप्तमीबहुवचनस्य; व्याख्यानात् ॥

न्यासः

प्योकारो गुणशब्दाभिनिर्वृत्तः; तत्सम्बन्धकारस्य तत्स्थानिकत्वात् । ननु विशशरत्-रित्यत्राकारमात्रं गुणशब्देनाभिनिर्वृत्तम्, नाऽऽश्चब्दः ? नैतदस्ति; रेफस्य गुणभक्तत्वात् । तथा च भाष्यम्-‘अर्भवति गुणो भवति, आर्भवति वृद्धिर्भवति-रेफसहितो गुणवृद्धिसंज्ञो भवति’ इति ॥

अवर्णस्त्रसावनजः ॥ ‘तृ’ इत्ययमादेशो भवतीति । ‘नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्’ इत्यन्तस्य भवति; एकाल्त्वात्, ऋकारस्यानुबन्धत्वात् । उकारस्यानुबन्धत्वात् प्रथमैकवचनं सुशब्दो गृह्यते, तेन सप्तमीबहुवचने भवत्येव-अवर्त्स्विति । स च नञ उत्तरो न भवतीति चेदिति यत् प्रकृतं तदिहापि सम्बध्यते । अवर्न्ताविति । ऋकारस्योगित्कार्यार्थत्वाद् ‘उगित्चाम्’ इति नुम् । अवर्तीति । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । अवर्तमिति । अपत्यार्थविवक्षायामण् । ननु च नञिवयुक्तन्यायेन सादृश्यात् सौरन्यत्र विभक्तावेव प्रवितव्यम् ? नैतत्; असाविति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । अत एव वृत्तिकृतोक्तम्-सुश्चेत् ततः परो न भवतीति । अन्यथा सौरन्यो यः सुप् स चेत् ततः परो भवतीति ब्रूयात् । अथापि पर्युदासः ? एवमप्यदोषः; अनित्यत्वान्ननिर्वयुक्तपरिभाषायाः । अनित्यत्वं तु तस्या ‘ओषधेश विभक्तावप्रथमायाम्’ इत्यत्र विभक्तिग्रहणाद्, विज्ञायते । यदि

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

‘मघवन्’ इत्येतस्याङ्गस्य बहुलम् ‘तृ’ इत्ययमादेशो भवति ।
मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः । मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः ।
मघवता । मघवती । माघवतम् ।

न च भवति—मघवा, मघवानौ, मघवानः । मघवानम्,
मघवानौ, मघोनः । मघोना, मघवभ्याम्, मघवभिः । मघोनी ।
माघवनम् ॥

पदमञ्जरी

मघवा बहुलम् ॥ मघवेति । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । मघोन इति । ‘श्वयुवमघोनाम्’
इति सम्प्रसारणं पूर्वत्वम् ‘आद्गुणः’ । ननु च मघमस्यास्तीति मघवान्, मघमिति
घननाम, ‘छन्दसीवनिपौ वक्तव्यौ’ इति वनिप्, सम्प्रसारणे कृते पूर्वस्य
भसंज्ञायां यस्येतिलोपप्रसङ्गः । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नाशङ्कनीयम्; शसि
सम्प्रसारणे यस्येतिलोपः । य एवं तर्ह्यन्यदेवेदमव्युत्पन्नं भविष्यति, तथा
चैतस्य भाषायां प्रयोग उपपद्यते । यथा तु माष्यम्, तथा न केवलमस्यैव
अर्वणोऽपि भाषायामसाधुः प्रयोगः । आह हि—

आठ्ये

‘अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यंछान्दसं हि तत् ।
मनुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्’ ॥

ऋधातोर्वनिपि गुणे च कृते अर्वन्निति रूपम् । तस्माद्विचि मतुपि अर्वन्ता-
वित्यादि सिद्धं भवति, वनिप्यर्वणामित्यादि, मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये सिद्धं
भवति, नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । मघोन इत्यादौ तु यस्येतिलोपाभावश्छान्दस-
त्वादेव । माघवनमिति । ‘अन्’ इति प्रकृतिभावः ॥

न्यासः

हि सा नित्या स्यात्, प्रथमापर्युदासेन विभक्तावेव भविष्यतीति विभक्तिग्रहणं न
कुर्यात् । कुर्वन्नपि तज्ज्ञापयति—अनित्येयं परिभाषेति ।

मघवा बहुलम् ॥ मघवेति सुब्ब्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा । मघोन इति ।
‘श्वयुवमघोनाम्’ इति सम्प्रसारणम्, परपूर्वत्वम्, ‘आद्गुणः’ । ननु च मघोऽस्यातीति
मत्वर्थविवक्षायां ‘छन्दसीवनिपौ वक्तव्यौ’ इति वनिप्रत्ययान्तोऽयं मघवन्शब्दः,
तत्र वनिपः सम्प्रसारणे भसंज्ञायां सत्याम् ‘यस्येति च’ इति लोपेन भवितव्यम्, ततश्च
मघुन इत्यनिष्टं रूपं स्यात् ? नैतत् ; अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, तथा हि
भाषायामपि तस्य प्रयोगो दृश्यते । अथापि वनिप्रत्ययान्तः स्याद् ? एवमपि बहुल-
वचनाद् ‘यस्येति’ इति लोपो न भविष्यतीत्यदोषः । मघोनीति । ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’
माघवनमिति । पूर्ववदण् । ‘अन्’ इति प्रकृतिवद्भावः ॥

भस्य ॥ १२६ ॥

‘भस्य’ इत्ययमधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वम-
नुक्रमिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“पादः पत् । द्विपदः
पश्य । द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् ? द्विपादौ । द्विपादः” ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥ :

‘पादः’ इति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते, तदन्तस्याङ्गस्य भस्य
‘पत्’ इत्ययमादेशो भवति । स च ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’
इति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य ।
द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

पदमञ्जरी

पादः पत् ॥ पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यत इति । पादयतेः क्विबन्त-
स्याप्यत्र ग्रहणमिति ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इत्यत्र भाष्यकारेणोक्तम् । तस्माद-
पिशब्दाध्याहारेणायं ग्रन्थो योज्यः । लुप्ताकारः पादशब्दोऽपि गृह्यते, पादयतिः
क्विबन्तोऽपि । ‘अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च’ इति वक्तव्यात्तदन्तस्या-
ङ्गस्येत्यत्रापि तस्य चाङ्गस्येति दृष्टव्यम् । तदन्ते तु वक्तव्यमस्तीति तस्यैव प्राधा-
न्येनोपन्यासः, तद्दर्शयति—स चेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्या-
ख्यते, तथापि विशेषणत्वेन यो निर्दिश्यते तत्रापि यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैवादेशः,
न प्रतीयमानस्य समुदायस्येत्यर्थः । द्विपद इति । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः,
‘संख्यासुपूर्वस्य’ इत्यन्तलोपः । द्विपदिकामिति । ‘पादशतस्य संख्यादेः’ इति
बुनु, लोपश्च । व्याघ्रपाच्छब्दो गर्गादिः ॥

न्यासः

भस्य ॥ पादः पत् ॥ पाद इति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यत इति । अथ पादयतेः
क्विबन्तस्य यः पाच्छब्दः सम्पद्यते स कस्मान्न गृह्यते ? तस्यासम्भवात् । पादयतेर्हि
क्विब् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्यनेन स्यात् ? स च ‘दृश्यते’ इति वचनान्न भवति ।
यत्र लोके क्विबन्तप्रयोगो दृश्यते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं हि तत्र ‘दृश्यते’ इत्युक्तम्,
न च पादयतेः क्विबन्तस्य प्रयोगो दृश्यते ? पादशब्दस्य समास एवाकारो लुप्यते,
तेन सामर्थ्यात् तदन्तस्याङ्गस्य कार्यं विज्ञायत इत्याह—तदन्तस्याङ्गस्येत्यादि । यदि
तर्हि पाच्छब्दान्तस्याङ्गस्य, पदित्ययमादेशो विज्ञायेत, एवं तर्हि ‘येन विधिस्तदन्तस्य’
इति सर्वस्य तदन्तस्य प्राप्नोतीत्याह—स चेत्यादि । द्विपद इति । द्वौ पादावस्येति
बहुव्रीहिः । ‘संख्यासुपूर्वस्य’ इत्यकारलोपः । द्विपदिकामिति । द्वौ द्वौ पादौ ददातीति

काञ्चि० ५ । ११

वसोः सम्प्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे । पेचुषः पश्य । पेचुषा । पेचुषे । पपुषः पश्य ।

आकारलोपे कर्त्तव्ये वसुसम्प्रसारणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति ।

वसुग्रहणे' क्वसोरपि ग्रहणमिष्यते ।

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

'वाहः' इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्सम्प्रसारणं भवति ।

पदमञ्जरी

वसोः सम्प्रसारणम् ॥ पेचुष इति । पक्षेः क्वसुः, एत्वाभ्यासलोपौ ।

कथं पुनर्बन्धकस्य क्वसोर्ग्रहणम् ? इत्याह—वसुग्रहण इति । एतच्च शत्रादेशस्य वसोरुकारानुबन्धकरणाल्लभ्यते, तस्य ह्येतदेव प्रयोजनम्—इह सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति; उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ॥

वाह ऊठ् ॥ वाह इति वहिर्ण्विप्रत्ययान्तस्य ग्रहणम्, णिवश्च सोपपदाद्धिहित इति सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिरित्याह—वाह इत्येवमन्तस्येति । सम्प्रसारणं

न्यासः

'पादशतस्य' इत्यादिना वुन् । वैयाघ्रपद्य इति । व्याघ्रस्येव पादावस्येति बहुव्रीहिः, 'पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः' इत्यकारलोपः, व्याघ्रपदोऽपत्यमिति गर्गादित्वाद् यञ् ॥

वसोः सम्प्रसारणम् ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यं विज्ञायत इत्याह—वस्वन्तस्येत्यादि । विदुष इति । 'विदेः शतुर्वसुः' । पेचुष इति । 'कसुश्च' इति लिटः कसुः, 'अत एकहल्मध्ये' इत्यादिनैत्वाभ्यासलोपौ । पपुष इति । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । ननु चाकारलोपे कर्त्तव्ये सम्प्रसारणमसिद्धम्, तत् कुतोऽत्राकारलोपः ? इत्याह—आकारलोपे कर्त्तव्य इत्यादि । आकारलोपः सम्प्रसारणे, तत् तु विभक्ताविति व्याश्रयत्वम्, अतो नास्त्यसिद्धत्वम् । ननु च 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्वयानुबन्धकस्य' इति, 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति वा न कसोरिह ग्रहणेन भवितव्यम्, तत् कथं पपुषः, पेचुष इत्यत्र सम्प्रसारणं भवति ? इत्याह—वसुग्रहण इत्यादि । एतच्च शत्रादेशस्य वसोरुकारानुबन्धकरणाद् वेदितव्यम् । उकारानुबन्धस्य ह्येतदेव फलम्—इह सामान्येन ग्रहणं यथा स्यात् । ननु चोगित्वायं तत् स्यात् ? नैतत्; उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ॥

वाह ऊठ् ॥ वाह इति । वहिरयं णिवप्रत्ययान्तः, स चास्माद् सोपपदादेव

१. 'वसुसम्प्रसारणे'—इति मुद्रितः पाठः ।

प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । प्रष्ठौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे ।
'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः ।

अथ किमर्थमूठ् क्रियते, सम्प्रसारण एव कृते गुणे च 'वृद्धिरेचि'
इति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति—प्रष्ठौह इति, अनकारान्ते चोपपदे

पदमञ्जरी

भवतीति । सम्प्रसारणग्रहणानुवृत्तिं दर्शयति । तेन वङ्कारस्य स्थाने भवति,
अन्यथान्त्यस्य स्यात् । उदाहरणेषु 'छन्दसि सहः', 'वहश्च' इति ण्विः ।

अथेत्यादि । वाह इत्येतावता प्रकृतं सम्प्रसारणमेव विधेयमिति प्रश्नः । का
रूपसिद्धिः ? इत्याह—सम्प्रसारणे कृत इति । गुणे चेति । कृत इत्यनुषङ्गः ।
ण्विप्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययलक्षणेन गुणः । नन्वेवं शालीन्वहतीत्यादावनकारान्त
उपपदे शाल्यूह इति न सिध्यति ? तत्राह—अनकारान्ते चेति । चकारादका-
रान्त उपसर्गोऽपीति द्रष्टव्यम् । तेन प्रौह इत्यादावेङ्ङि पररूपसङ्ग इति न

न्यासः

ण्विर्विहितः । तेन सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—वाह इत्येवमन्तस्येत्यादि ।
ऊढित्येतदिति । ठिदयमूकारः । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति विशेषणार्थः । सम्प्रसारणं
भवतीति । सम्प्रसारणमित्येष विशेषः कुतो लभ्यते ? पूर्वसूत्रात् सम्प्रसारणमित्यस्यानु-
वृत्तेः । किमर्थं पुनः सम्प्रसारणमनुवर्त्यते ? स्थानिनियमार्थम् । यद्येतन्नानुवर्त्यत,
'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यात् । सम्प्रसारणमित्यस्मिन्नुवर्त्तमाने तेनाभिसम्बन्ध-
मानेनोठा यण एव स्थाने 'इयणः सम्प्रसारणम्' इति भवितव्यम् । प्रष्ठौह इति ।
प्रष्ठं वहतीति 'भजो ण्विः' इत्यनुवर्त्तमाने 'वहश्च' इति ण्विः ।

अथ किमर्थमूठ् क्रियते, न 'वाहः' इत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः ।
सम्प्रसारण एव कृत इति । पूर्वसूत्रात् सम्प्रसारणग्रहणानुवृत्तेः । गुणे चेति । कृत इति
सम्बन्धः । गुणस्तु 'पुगान्तलघूपधस्य च' इति छत्सेऽपि ण्वौ प्रत्ययलक्षणेन । ननु च
'अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति सम्प्रसारणे कृते गुणेन न भवितव्यम् ?
'निष्ठितस्य' इति वचनाददोषः । निष्ठा हि शब्दस्य परिसमाप्तिः, सा च तदा भवति
यदा शब्दस्य प्रयोगार्हता भवति । न च यावद् गुणादिसंस्कारो न क्रियते तावदस्य
प्रयोगार्हता भवति । तस्मात् कृतेऽपि सम्प्रसारणे भवत्येव गुणः, तत्रैतत् स्यात् । यद्युह
न क्रियते, तदा शालिं वहति, दितिं वहति (शाल्यूहो दित्यूह इत्येवमाद्यनकारान्ते शालि-
दितिशब्द उपपदे वहेर्ण्विप्रत्यये विहिते सति न सिध्यतीत्यत आह—अनकारान्ते चोप-
पद इत्यादि । 'वहश्च' इत्यनेन 'छन्दसि सहः' इत्यतोऽत्र छन्दोग्रहणानुवृत्तेस्छन्दस्येव
ण्विर्विधीयते, दृष्टार्थविधिवच्छन्दसि, अकारान्त एव चोपपदे प्रष्ठौहो वहेश्छन्दसि
ण्विर्विधीयते न स्वकाशान्ते शाल्यादौ । कथं पुनरनेन बहिरङ्गपरिभाषा ज्ञाप्यते ?

वहेर्ण्विनं दृश्यते ? ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञापयति—भवत्येषा परिभाषा
'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्र-
सारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन्, युनन्, मघवन्—इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः
सम्प्रसारणं भवति । शुनः, शुना, शुने । यूनः, यूना, यूने । मघोनः,
मघोना, मघोने ।

अतद्धित इति किम् ? शौवं मांसम्^१ । यौवनं वर्तते । माघवनः
स्थालीपाकः । शुनो विकारे 'प्राणिरजतादिभ्योऽण्', द्वारादित्वादौ-
जागमः ।

पदमञ्जरी

चोदनीयम् । ज्ञापनार्थमिति । कथमेतज्ज्ञापकम् ? इत्याह—तस्यां हि सत्या-
मिति । बहिरङ्गस्य बहिरङ्गत्वं बहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वात्, अन्तर्भूताण्यपे-
क्षत्वाद् गुणोऽन्तरङ्गः ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ शौवमिति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । यौवन-
मिति । यूनो भाव इति 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्', 'अन्' इति प्रकृतिभावः ।
मघवा देवतास्य माघवनः ।

न्यासः

इत्याह—तस्यां हीत्यादि । बहिरङ्गत्वं पुनः सम्प्रसारणस्य बाह्याजादिप्रत्ययनिमित्तां
भसंज्ञाभाश्रित्य प्रवृत्तत्वात् । गुणस्य त्वन्तरङ्गत्वम् ; अबाह्यप्रत्यये प्रवृत्तत्वात् । किं
पुनरस्याः परिभाषाया ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? पचावेदम्, यजावेदमित्यत्रासिद्धत्वं बहि-
रङ्गलक्षणस्य । अतोऽन्तरङ्गलक्षणमेत ऐत्वं न भवति; बहिरङ्गलक्षणत्वाद् गुणस्य ।
बहिरङ्गत्वं तु पदद्वयाश्रितत्वाद् । ऐत्वस्य त्वन्तरङ्गत्वं विपर्ययात् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ यून इति । सम्प्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च सर्वर्णदीर्घ-
त्वम् । शौवमिति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । यौवनमिति । यूनो भाव इति 'हाय-
नान्तयुवादिभ्योऽण्' इत्यण्, 'अन्' इति प्रकृतिभावाट् 'ऐः' इति टिलोपात्त्वोपौ न
भवतः । माघवनमिति । मघवा देवतास्येति 'सास्य देवता' इत्यण्, पूर्ववत् प्रकृति-
भावः । शौवमित्येतद् व्युत्पादयितुमाह—'शुनो विकार इत्यादि । युवशब्दस्य

१. मुद्रितपुस्तके तु शौवनं मांसमिति पाठः । शौवमिति पाठे शुनः संकोच उपसं-
ख्यानमिति संकोचेऽभिधेये एव टिलोपः स्यात् । शौवः सङ्कोचः । शौवनोऽन्यः ।
न्यासकारस्तु वार्षिकं नाजीगणदिति प्रतीयते । (३० १, ४, १४४ सूत्रव्याख्यानम्)

श्वादीनामेतत्सम्प्रसारणं नकारान्तानामिष्यते । इह न भवति—
युवतीः पश्य । मघवतः, मघवता, मघवते । तदर्थमुत्तरत्र योगवि-
भागं कुर्वन्ति—‘अल्लोपः’, ‘अनः’; अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥

‘अन्’ इत्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य ।
राज्ञा । राज्ञे । तक्षणः पश्य । तक्षणा । तक्षणे ।

अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते । इह न भवति—राजकी-
यमिति ॥

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् युवतिशब्दस्यापि सम्प्रसारण-
प्रसङ्गः, तथा मघवत इत्यादौ ‘मघवा बहुलम्’ इति त्रिदेशे कृते एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वात्प्रसङ्गः ? इत्याह—श्वादीनामित्यादि । कथमेतल्लभ्यते ? इत्याह—एत-
दथमिति । अन इत्युभयोः शेष इति । न त्वनन्तरस्यैव; योगविभागसामर्थ्यात् ।
न चैवमपि मघवतेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गः; सामान्यातिदेशे
विशेषानतिदेशात् ॥

अल्लोपोऽनः ॥ अदिति पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकम्, तेन ‘आतो धातोः’
इत्यादौ केवलस्य लोपशब्दस्य सम्बन्धः । राजकीयमिति । ‘गर्तोत्तरपदाच्छः’
इत्यधिकारे ‘राज्ञः क च’ इति छः, ककारश्चान्तादेशः । अत्रैकदेशविकृतस्यान-
न्यत्वात्प्रसङ्गः ॥

न्यासः

तिप्रत्ययान्तस्यापि ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’ इति सम्प्रसारणं
प्राप्नोति । मघवन्नित्यस्यापि त्रित्यादेशे कृते ‘एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति’ इति
तकारान्तस्यापि प्राप्नोति । तत् कथं न भवति ? इत्याह—श्वादीनामित्यादि ।

तदर्थमिति । नकारान्तानामेव यथा स्यात्, अनकारान्तानां मा भूदित्येवमर्थम् ।
अन इत्युभयोः शेष इति । ‘अनः’ इत्यस्योभयोर्योगयोः शेषत्वेऽवयवत्वे सत्यं
इत्यनेन सम्प्रसारणशेषस्यातिदेश इति न भवति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ तपरकरणम् ‘नञ्समासोऽयम्’ इत्याशङ्कानिरासार्थम् ।

राजकीय इति । ‘गर्तोत्तरपदाच्छः’ इति छे प्रकृते ‘राज्ञः क च’ इति छः,
ककारश्चान्तादेशः । अत्रापि ‘एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति’ इति ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

षकारपूर्वो योऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति अणि परतः । औक्षणः । ताक्षणः । औणघ्नः । धार्तराज्ञः ।

षपूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम् ? सामनः । वैमनः । 'अन्' इति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपावुभावपि न भवतः । अणीति किम् ? ताक्षण्यः ॥

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥

पदमञ्जरी

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ किमिदं नियमार्थम्, आहोस्विद्विध्यर्थम् ? कथं चेदं नियमार्थम्, कथं वा विध्यर्थम् ? यद्यन्निति प्रकृतिभावोऽनन्तरस्यैव टिलोपस्य, तदाल्लोपस्य प्रकृतिभावेनान्वितितत्वात्पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थम्; अथाविशेषेणाल्लोपटिलोपयोर्द्वयोरपि प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम् । तत्रापि नियमपक्षे यदि तावदेवं नियमः—षपूर्वादीनामण्येवेति, तत इह न स्यात्—ताक्षण्यः; सामनादौ तु प्रसङ्गः । अथाप्येवं नियमः—षपूर्वादीनामेवाणीति भवेत्, इह न स्यात्—सामनः, वैमनः; ताक्षण्य इत्यत्र तु प्रसङ्गः । अथाप्युभयनियमः स्यात्, षपूर्वादीनामेवाणि, षपूर्वादीनामण्येवेति; एवमपि सामनः, वैमनः, ताक्षण्य इति सिद्धम्; सामसु साधुः सामन्योऽत्र प्राप्नोति । तस्मादुभयोः प्रकृतिभाव इत्याश्रित्य विध्यर्थमिदमित्याह—तस्याकारस्य लोपो भवतीति । ताक्षण इति । इदमर्थेऽण्, अपत्ये तु कारिलक्षणो ण्यो भवति । उभावपि न भवत इति ।

टिलोपमात्रव्यावृत्तिर्निषेधेनापि सिध्यति ।

तत्प्रकृत्येति वचनान्निवृत्तिरुभयोरपि ॥

न्यासः

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ 'अन्' इति प्रकृतिभावेनाल्लोपस्य निवृत्तिर्मा भूदित्येवमर्थं वचनम् । औक्षणः, ताक्षण इति । उक्षन्, तक्षन्—इत्येताभ्यामपत्यार्थेऽण् । औणघ्न इति । भ्रूणं हतवानिति 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु हनः' इति क्विप्, तदन्तादण्, 'हो हन्तेऽङ्गिन्नेषु' इति कुत्वम् । धार्तराज्ञ इति । धृतराज्ञशब्दाद् बहुव्रीहेरण् ।

सामनः, वैमन इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । उभावपि न भवत इति । अल्लोप-टिलोपावुभावपि चापेक्ष्य प्रकृतिभावस्य विधानात् । ताक्षण्य इति । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्ये प्रकृते सेनान्तलक्षणकारित्वाण्यप्रत्ययः, 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः ॥

१. 'वात्रघ्नः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

डौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति ।
राज्ञि, राजनि । साम्नि, सामनि । साम्नी, सामनी ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति ।
पर्वणा, पर्वणे । अथर्वणा, अथर्वणे । *यमर्णा यमर्णे*

संयोगादिति किम् ? प्रतिदीप्ता । प्रतिदीप्ते । साम्ना, साम्ने ।
वमन्तादिति किम् ? तक्षणा । तक्षणे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

‘अचः’ इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते, तदन्तस्य भस्य अका-
पदमञ्जरी

विभाषा ङिश्योः ॥ ‘जसः शी’, ‘औञ आपः’, ‘नपुंसकाच्च’ इति योऽयं
शीशब्दस्तस्येह ग्रहणम्, न ‘जश्शसोः शिः’ इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य; तत्र संज्ञाया
अभावात् ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ स्याद्वकारमकाराभ्यां संयोगस्य विशेषणात् तदन्त-
विधिरत्रेति विस्पष्टार्थमन्तग्रहणम् ॥

अचः ॥ अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यत इति । प्रत्याहारग्रहणं तु न
भवति, यदि स्याद्, अजन्तस्याङ्गस्य लोपो भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्च ‘आतो
न्यासः

विभाषा ङिश्योः ॥ शीशब्दे चेति । एतेन ‘नपुंसकाच्च’ इति यो विहितः
शीशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्, न तु ‘जश्शसोः शिः’ इति यो विहितः शिशब्दस्तस्येदं
ग्रहणमिति दर्शयति । कुतः पुनरेतज्जायते ? शिशब्दे भसंज्ञाया अभावात् ॥

न संयोगाद् वमन्तात् ॥ प्रतिदीप्तेति । ‘हलि च’ इति दीर्घः ।

अथान्तग्रहणं किमर्थम्, न ‘वमः’ इत्येवोच्येत, वकारमकाराभ्यां संयोगेन
विशिष्यमाणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्यन्तरेणाप्यन्तग्रहणं तदन्तविधिर्लभ्यत एव ?
सत्यमेतत्, विस्पष्टार्थमन्तग्रहणम् ॥

अचः ॥ अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यत इति । कुत एतत्, प्रत्याहारः
कस्मान्न गृह्यते ? अल्लोप इत्यनुवृत्तेर्न शक्यते प्रत्याहारो ग्रहीतुम् । प्रत्याहारग्रहणे
सति तेनाकारो विशिष्येत, तथा चानर्थकं प्रत्याहारग्रहणं स्यात् । न ह्यकारोऽन्वं
व्यभिचरति । ननु चाङ्गं प्रकृतम्, तत् प्रत्याहारेण विशिष्यते-अजन्तस्याङ्गस्येति ?

१. ‘चर्मणा, चर्मणे’-इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

रस्य लोपो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा, दधीचे । मधूचः पश्य ।
मधूचा, मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३६ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा ।
उदीचे ॥

आतो घातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य घातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य ।
कीलालपा, कीलालपे । शुभंयः पश्य । शुभंया, शुभंये ।

आत इति किम् ? 'निया, नये । घातोरिति किम् ? खट्वाः
पश्य । मालाः पश्य ।

'आतः' इति योगविभागः, तेन 'क्त्वो ल्यप्', 'हलः श्नः
शानच्'—इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

मन्त्रेष्वाल्ढ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

पदमञ्जरी

घातोः' इत्येतदनर्थकं स्यात् । यच्च 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' इति निर्दि-
शति, यच्च 'चौ' इत्याह, ततो ज्ञायते—अञ्चतेरेवात्र ग्रहणमिति । एतेन
पचाद्यचोऽप्यग्रहणम् ॥

आतो घातोः ॥ एवमादि सिद्धं भवतीति । सूत्राद्वहिरस्मदादिप्रयोगेऽपीति
भावः । सूत्रे तु सौत्रो निर्देश इत्येव सिद्धम् ॥

न्यासः

न; एवं सत्यजन्तस्याल्लोपो भवतीत्येष सूत्रार्थः स्यात् । तथा च 'यस्येति च' इति
लोपोऽनर्थकः स्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात् । अपि च 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्'
इत्येवमादिनिर्देशो लिङ्गं ह्यत्राप्रत्याहारग्रहणस्य । यदि हि प्रत्याहारग्रहणं स्याद्,
अत्राञ्चतेर्ग्रहणं न स्यात्, न ह्येतदजन्तमङ्गम् । अत एव निर्देशात् पचाद्यजपि न
गृह्यते । न ह्येतत् पचाद्यजन्तमङ्गम् । दधीच इति । दध्यञ्चतीति ऋत्विगादिना
क्विन्, 'अनिदिताम्' इत्यादिनानुनासिकलोपः, 'चौ' इति दीर्घः ॥

उद इत् ॥ आतो घातोः ॥ कीलालप इति । 'विजुपेच्छन्दसि' इति विचि प्रकृते
'आतो मनिक्वनिव्वनिपश्च' इति विच् । निय इति । क्विप्, इयङ् ॥

मन्त्रेष्वाल्ढ्यादेरात्मनः ॥ आहिति, तृतीयैकवचनस्यैषा संज्ञा पूर्वाचार्यैर्विहिता ।

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः ।
त्मना सोमेषु ।

मन्त्रेष्विति किम् ? आत्मना कृतम् । आङोति किम् ? यदा-
त्मनस्तन्नो वरिष्ठा ।

ॐ आङोऽन्यत्रापि दृश्यते ॐ । त्मन्यासमञ्जत मह्यम् ॥

ति विंशतेर्दिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य ङिति प्रत्यये परतो लोपो भवति ।
विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः ।
एकविंशः ।

पदमञ्जरी

मन्त्रेष्वङ्यादेरात्मनः॥ आङिति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीयैकवचनस्य ग्रहणम् ।
आङोऽन्यत्रापि दृश्यते इति । तस्मादाङीति न वक्तव्यमित्यर्थः । 'आतः' इत्य-
नुवृत्तेरादेरित्यपि शक्यमकर्तुम् । त्मन्येति । सप्तम्येकवचनस्य याशब्द आदेशः ॥

ति विंशतेर्दिति ॥ तिग्रहणं किम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । सिद्धोऽन्त्यस्य लोप
उत्तरसूत्रेण ? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्यात्—ङित्येव यथा स्यादन्यत्र
यस्येति लोपो मा भूदिति । अथापि विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वम् ?
एवमप्यारम्भसामर्थ्यात् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येतस्मिन् बाधिते समुदायस्यैव षष्ठी-
निर्दिष्टस्य लोपप्रसङ्गः, न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य लोपः सिध्यति । तिग्रहणे
तु सति तत्सामर्थ्याद् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्य तिशब्दस्य
भवति । विंशम्, विंशकमित्यादौ तिलोपे कृते 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । यस्येति-
लोपस्तु न भवति; तिलोपस्यासिद्धत्वान् ॥

न्यासः

आङोऽन्यत्रापि दृश्यत इति । मन्त्रेष्विति बहुवचननिर्देशादेतल्लभ्यते । बहुवचन-
निर्देशेन ह्ययमर्थः सूचितः—बहुविषयोऽयं निर्देश इति । एवञ्च बहुविषयो भवति
यदाङोऽन्यत्रापि कचिद् भवति, नान्यथा । त्मन्यासमञ्जतेति । सप्तम्येकवचने ।
अत्रादिलोपः ।

आदिग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु पूर्वसूत्रात् 'आतः' इत्यनुवृत्तेरन्तरेणाप्यादिग्रहण-
मादेरेव लोपो भवतीति शक्यते विज्ञातुम् ॥

ति विंशतेर्दिति ॥ विंशक इति । 'विंशतित्रिंशद्भ्यां ङ्वुनसंज्ञायां' इति ङ्वुन्,
तिशब्दस्य लोपे कृते 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । विंशं शतमिति । विंशतिरधिकाऽस्मि-
न्निति, 'शदन्तविंशतेश्च' इति डप्रत्ययः । विंशः, एकविंश इति । तस्य पूरणे ङट् ।

डित्तीति किम् ? विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । उपसरजः । मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

पदमञ्जरी

टेः ॥ डित्यभस्यापीति । श्रवणार्थस्तु ङकारो न भवति, ड्मत्तुपि तावद् 'देशे तन्नाम्नि' इति वर्त्तते, न च ङकारवता प्रत्ययेन तन्नामा गम्यते देशः । डेऽपि 'प्रावृट्शरत्कालदिवां जे' इति निर्दिष्टत्वान्न श्रवणार्थो ङकारः । मन्दुरज इति । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्' इति ह्रस्वः ॥

नस्तद्धिते ॥ तेषामिति । 'अन्' इति प्रकृतिभावः प्राप्त इत्यनुषङ्गः । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी । कलापिशब्दात्प्रोक्तार्थे कलापिनोऽण्, 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि', 'तदधीते' इत्यण्, प्रोक्ताल्लुक्, कालापाः । एवं कौथुमाः । किं पुनः

न्यासः

तिग्रहणमन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थम् ॥

टेः ॥ कुमुद्वानित्यादि । कुमुदनडवेतसेभ्यश्चातुरर्थिको ड्मत्तुप् । उपसरज इति । 'सप्तम्यां जनेडः' । एवं मन्दुरज इत्यत्रापि । अत्र हि 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्' इति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । त्रिंशक इति । पूर्ववत् ड्वुन् । ननु च 'भस्य' इत्यनुवर्त्तते, न च ड्मत्तुपि डप्रत्यये च धातोर्विहिते पूर्वस्य भसंज्ञा प्राप्नोति, उभयोरनजादित्वात् अस्वादित्वाच्च यथायोगम्, तत् कथमत्र लोपो भवति ? इत्याह—डित्यभस्यापीत्यादि । यदि टिलोपो न स्यात् तदा डिस्वमनर्थकं स्यात् । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते—प्रयोजनाभावादत्रेत्संज्ञैव न भवतीति, तस्याश्च सत्यां श्रवणार्थमेव ङकारोच्चारणमिति ? अशक्यमेवं विज्ञातुम् । एवं तर्हि 'प्रावृट्शरत्कालदिवां जे' इति कृतटिलोपस्य जने-निर्देशो नोपपद्येत ? तस्मादत एव निर्देशादवसीयते—भवति धातुप्रत्ययङकारस्येत्संज्ञेति । तस्याश्चासत्यां यदि टिलोपो न स्यात्, तस्यास्तदा वैयर्थ्यं स्यात् । ड्मत्तुपोऽपि यदि ङकारस्य लोपो न स्यात्, तदन्तेन तन्नामादेशो न गम्येत, तत्र च 'देशे तन्नाम्नि' इति वर्त्तते । तस्मादवश्यं तत्रापि ङकारस्येत्संज्ञया भवितव्यम्, तस्यां च तत्सामर्थ्यादिलोपेन ॥

नस्तद्धिते ॥ सात्वत इति । सत्वतोऽपत्यमित्यण् । नान्तस्य टिलोप इत्यादि ।

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आग्नि-
शमिः । औडुलोमिः । बाह्वादित्वादित्प्रत्ययः ।

न इति किम् ? सात्वतः । तद्धित इति किम् ? शर्मणा । शीर्मणे ।

❀ नान्तस्य टिलोपे सन्नह्यचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलि-
जाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसन्धसुपर्वणामुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् ❀ । अत्र ये इन्नन्तास्तेषाम् 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः प्राप्तः,
ये त्वन्नन्तास्तेषाम् 'अन्' इति । सन्नह्यचारिण इमे साब्रह्मचाराः ।
पीठसर्पिणः—पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कुथु-
मिनः—कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनावाद्यायौ, तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात्
तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते, *तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः,
जाजलाः । शैषिकेष्वर्थेषु वृद्धत्वादत्र छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः ।
शैलालाः । शिखण्डिनः—शैखण्डाः । सूकरसन्धनः—सौकरसन्धाः ।
सुपर्वणः—सौपर्वाः ।

पदमञ्जरी

कारणमुपचार आश्रीयते, न पुनर्मुख्यार्थवृत्तिभ्याम् 'तेन प्रोक्तम्' इत्याद्यर्थेऽण्
क्रियते ? इत्यत आह—शैषिकेष्विति । केचित्तिलिशब्दं पठन्ति—तिलानां तलं
तितलम्, पृषोदरादिः, तदस्यास्तीति तितली । एवं लाङ्गला इति । उपचारादि
सर्वमतिदिशति । उत्तरेषु त्रिष्विदमर्थेऽण् ।

न्यासः

किं पुनः कारणं न सिध्यति यत उपसंख्यानं कर्तव्यम् ? इत्याह—अत्र य इन्नन्ता
इत्यादि । ये इन्नन्तास्तेषाम् 'अन्' इति । प्रकृतिभावः प्राप्त इति प्रकृतेन सम्बन्धः ।
साब्रह्मचारा इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । पीठसर्पिण इति । इम इति प्रकृतेन सम्बन्धः ।
पैठसर्पा इति । पूर्ववदण् । कालापा इति । पूर्ववत्प्रोक्तार्थे 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासि-
भ्यश्च' इति वैशम्पायनान्तेवासित्वाण् णिनिप्रत्यये प्राप्ते तदपवादः 'कलापिनोऽण्',
ततः 'तदधीते तद्वेदे' इत्यण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक्, 'छन्दोब्राह्मणानि च
तद्विषयाणि' इत्यध्येतृवेदितृविषयता । कौथुमा इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । तत्कृतो ग्रन्थ
उपचारादित्यादि । उपचारस्य तु तत्कृतत्वमेवात्र निबन्धनम् । भवति हि तत्कृतत्वे
तदुपचारः, यथा—सर्वमिदं पुराणं कर्म शुभाशुभं भुज्यत इति । अथ कस्मादुपचार
आश्रीयते, न 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्येवमादिशैषिकार्थविवक्षायां तद्धित एव क्रियेत ?
इत्यत आह—शैषिकेष्वर्थेष्वित्यादि । तैतिलिजाजलिशब्दौ वृद्धसंज्ञकौ, तयोर्वृद्धत्वात्

ॐ अश्मनो विकार उपसंख्यानम् ॐ । अश्मनो विकार आश्मः ।
आश्मनोऽन्यः ।

ॐ चर्मणः कोश उपसंख्यानम् ॐ । चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यः ।

ॐ शुनः सङ्कोच उपसंख्यानम् ॐ । शौवः सङ्कोचः । शौवनोऽन्यः ।

ॐ अव्ययानां च सायम्प्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् ॐ । के पुनः
सायम्प्रातिकादयः ? येषामव्ययानामविहितष्टिलोपः, प्रयोगे च दृश्यते,
ते सायम्प्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः । सायम्प्रातर्भवः सायम्प्रातिकः ।
पौनःपुनिकः । बाह्यः । कौतस्कुतः । 'कालाट्ठब्' इति ठञ्प्रत्ययः ।

पदमञ्जरी

एवमाश्मन इत्यत्रापि । 'चार्म' इत्यत्र विकारे । चार्मण इत्यत्रेदमर्थे,
विकारेऽपि कोशादन्यत्र ।

शौव इति । तस्येदमित्यण्, अत्र परत्वाद्धृद्विप्राप्तौ द्वारादित्वात्तत्प्रतिषेधे
ऐजागमे च कृते टिलोपः । शौवनोऽन्य इति । विकारावयवयोस्तु प्राणित्वाद-
विति प्रकृतिभावाभावात् शौव इत्येव भवति ।

के पुनरिति । प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्प्रश्नः । आदिशब्दस्य प्रकारवचन-
त्वादाकृतिगणोऽयमित्युत्तरम् । सायम्प्रातिकमिति । 'यथाकथञ्चित्कालवृत्तेरपि
भवति' इत्युक्तत्वात्कालसमुदायेऽपि ठब् एव भवति, 'येषां च विरोधः शाश्व-

न्यासः

शैबिकेष्वर्थेषु विधीयमानोऽसौ तद्धितः 'वृद्धाच्छः' इति छः प्रसज्येत । तस्मिंश्च सति
तैतिलाः, जाजला इति न सिध्येत्, तस्मान्मा भूदेष दोष इत्युपचार आश्रितः ।
एवमित्यनेनान्तरोक्तां व्युत्पत्तिं दर्शयति छप्रत्ययनिवृत्तये । लाङ्गलिशब्दस्याप्येवं
व्युत्पत्तिः कर्त्तव्या । लाङ्गलिः = आचार्यः, तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् लाङ्गलिशब्देना-
भिधीयते । लाङ्गला इति । शिखण्डा इत्याद्युदाहरणत्रयेऽपि 'तस्येदम्' इत्यण् ।

आश्म इति । अत्रापि 'तस्य विकारः' इत्यण् । आश्मनोऽन्यत्रेति । अत्रापि 'तस्ये-
दम्' इत्यत्रार्थमिधाने । चार्म इत्यत्रापि 'तस्येदम्' इत्यणेव ।

चार्मणोऽन्य इति । चर्मणो विकार इति ।

शौव इति । 'द्वारादीनाञ्च' इत्यैजागमः ।

सायम्प्रातिकादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्त इत्यतः पृच्छति—के पुनः सायम्प्राति-
कादय इति । सायम्प्रातिकप्रकारः इत्यनेन प्रकारवचनतामादिशब्दस्य दर्शयति ।

ननु च 'सायञ्चिरम्' इत्यादिनाव्ययेभ्यश्च्युल्लभ्यां भवितव्यम्, तत् कथं ठञ्

ट्युट्युलौ तु नेष्येते । आरातीयः, शाश्वतिकः, शाश्वतः—इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अह्णष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

‘अहन्’ इत्येतस्य टखोरेव परतष्टिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः । त्र्यहः । द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्व्यहीनः । त्र्यहीनः । अह्नां समूहः क्रतुः अहीनः ।

ॐ अह्नः समूहे खो वक्तव्यः ॐ । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ।

पदमञ्जरी

तिकः’ इति निर्देशात् ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ इति कादेशाभावः । शाश्वतमिति । भाष्यकारवचनादण् प्रत्ययः ॥

अह्णष्टखोरेव ॥ द्व्यह इति । ‘न सङ्ख्यादेः समाहारे’ इति अह्नादेशस्य प्रतिषेधः । द्व्यहीन इति । तद्धितार्थे द्विगुः, ‘समायाः खः’, द्विगोर्वा, ‘रात्र्यहः-संवत्सराच्च’ इति खः ।

आह्निकमिति । आर्हीयष्टक् ।

न्यासः

भवति ? इत्याह—ट्युट्युलौ तु नेष्येते इति । अनभिधानात् । अत्र च सर्वत्रोपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—मन्त्रेष्वित्यादेः सूत्रादादिग्रहणमनुवर्त्तते, तद्धितग्रहणञ्चेदमर्थमेव कृतम् । तदनुवृत्तौ चायमर्थो भवति—नान्तादीनां तद्धिते परतष्टिलोपो भवतीति । आदिशब्देन सायम्प्रातिकांदयो गृह्यन्ते । तेन सर्वत्र टिलोपः सिद्धो भवति । इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोप इति । एतेनारातीयः—इत्येवमादीनामसायम्प्रातिकृत्वं दर्शयति । अथ शाश्वत इत्यत्र कथमण्, यावता ‘कालाठञ्’ इति ठञ् भवितव्यम् ? नैतदस्ति; ‘कालाठञ्’ इत्यत्र ‘कालात्’ इति योगविभागः कर्त्तव्यः, तेन शश्वच्छब्दाद् यथाविहितमण् भवति । न च योगविभागेन ठञ् बाध्यते; ‘येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः’ इति निपातनात् । तेन पक्षे ठञपि भवत्येव । ट्युट्युलौ तु शाश्वतशब्दान्नेष्येते, अनभिधानादेव । अथ शाश्वतिक इत्यत्र ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ इति ठञः कादेशः कस्मान्न भवति ? अत एव निर्देशात् ॥

अह्णष्टखोरेव ॥ द्व्यह इति । ‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति समासः, ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ इति टच् समासान्तः । अत्र ‘अह्नोऽह्ण एतेभ्यः’ इत्यह्नादेशः प्राप्तः । स च ‘न सङ्ख्यादेः समाहारे’ इति प्रतिषेधान्न भवति । द्व्यहीन इति । तद्धितार्थे ‘समायाः’ इति वर्त्तमाने ‘रात्र्यहःसंवत्सराच्च’ इति खः ।

‘केन पुनरहीन इत्यत्र खप्रत्ययः ? इत्याह—अह्नः समूहे खो, वक्तव्य इति । ननु

इह मा भूत्-अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ।

एवकारकरणं विस्पष्टार्थम् । अह् एव टखोः-इत्येवं नियमो न भविष्यति; 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य अस्य गुणो भवति तद्धिते परतः । बाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः । औपगवः । कापटवः ।

'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा

पदमञ्जरी

एवकारकरणं विस्पष्टार्थमिति । विपरीतनियमनिरासार्थं तु न भवतीत्याह—
अह् एवेति । विपरीते हि नियमे अन्यस्य खे टिलोपप्रसङ्गाद् 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति भावः ॥

ओर्गुणः ॥ बाभ्रव्यादौ गोत्रे यञ् । शङ्खव्यादौ प्राक्क्रीतीयः 'उगवादिभ्यो यत्' । औपगवादावपत्येऽण् ।

संज्ञापूर्वको विधिरित्यादि । माष्येऽनुक्तमपि प्रयोगो बाहुल्यादुक्तम् । तद्धित-
इत्येव—'वोतो गुणवचनात्', पट्वी ॥

न्यासः

च अहो नकारान्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धष्टिलोपः, तत् किमर्थोऽयमारम्भः ? इत्याह—सिद्धे सतीत्यादि । आह्निकमिति । आर्हीयष्टक ।

यदि सिद्धे सति नियमार्थोऽयमारम्भः, एवं सत्येवग्रहणमनर्थकं स्यात्, विनापि तेन सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो विज्ञास्यते ? इत्याह—एवकारकरणं विस्पष्टार्थमिति । अथ विपरीतनियमाशङ्कानिरासार्थं कस्मान्न भवति ? इत्याह—अह् एवेत्यादि । यद्यह् एव टखोः—इत्येष विपरीतनियमः स्याद्, एवं सत्यन्यस्य खे टिलोपप्रसङ्ग एव नास्ति । 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिवद्भावविधानमनर्थकं स्यादित्यभिप्रायः ॥

ओर्गुणः ॥ बाभ्रव्य इति । 'मधुवध्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः' इति वध्रुशब्दादपत्यार्थे यञ् । माण्डव्य इति । अत्रापि गगोदित्वात् । 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः । शङ्खव्यमित्यादौ 'तस्मै हितम्' इत्यस्मिन्नर्थे 'उगवादिभ्यो यत्' । औपगवः, कापटव इति । अत्राप्यपत्यार्थेऽण् । तद्धित इत्येव—'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्, पट्वी ।

ओरोदिति वक्तव्य इत्यादि । एवमुच्यमाने लघु सूत्रं भवतीति भावः ।

स्यात्, तेन स्वायम्भुव इति सिद्धं भवति ॥

ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ १४७ ॥

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्र्वा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैतबाहेयः । जाम्बेयः । माद्रबाहेयः ।

अकद्र्वा इति किम् ? काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य इकारे परे तद्धिते च लोपो भवति । इवर्णान्तस्य ईकारे—दाक्षी । प्लाक्षी । सखी ।

पदमञ्जरी

ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ मद्रबाहुशब्दाद् 'बाह्वन्तात्संज्ञायाम्' इत्यूङ्, कद्रुशब्दादपि 'कद्रुकमण्डत्वोऽछन्दसि संज्ञायाम्' इत्यूङ्, ताभ्यामपत्ये 'स्त्रीभ्यो ढक्', अन्यत्र 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्', कमण्डलुपद आदधीतेति बह्वग्राहणम् । शृगालः = जम्बुः, शिवा = जम्बूः । जम्बुरेव जम्बजम्बुकः ॥

यस्येति च ॥ इश्च अश्च यम्, समाहारद्वन्द्वे 'ध्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन' इति अशब्दस्य पूर्वनिपातः सौत्रत्वान्न भवति । यशब्दस्य तु ग्रहणं न भवति, लिङ्गात्, यदयं गर्गशब्दस्य यञि कुमारशब्दस्य तु ङीप् लोपं निर्दिशति—'ओतो गार्ग्यस्य', 'कुमार्या वयसि' इति । अत एव निर्देशादकारे तावद् ह्रस्वस्य ग्रहणम्, तत्साहचर्यादिकारेऽपि । कार्यं तु दीर्घस्यापि भवति; सवर्णग्रहणात् । दाक्षीति । 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, सखिशब्दादपि 'सख्यशि-

न्यासः

स्वायम्भुव इति । स्वयम्भवतीति क्तिप्-स्वयम्भूः, स्वयम्भुव इदमित्यण् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादत्र गुणो न भवति, तस्मिन्चासत्युवङ्गेव क्रियते ॥

ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ कामण्डलेयः, शैतबाहेय इति । 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इति ढञ् । एवं जाम्बेय इत्यत्रापि । माद्रबाहेय इति । मद्रबाहुशब्दाद् 'बाह्वन्तात्संज्ञायाम्' इत्यूङ्, तदन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' । काद्रवेय इति । 'कद्रुकमण्डत्वोऽछन्दसि संज्ञायाम्' इत्यूङ् तदन्तात् पूर्ववद् ढक् ॥

यस्येति च ॥ अत्र यस्येति यकारस्येदं ग्रहणं वा स्यात्, इवर्णावर्णयोर्वा ? अत्र यदि यकारस्येदं ग्रहणं स्याद्, उत्तरसूत्रे पुनर्यग्रहणं न कुर्यात्, एतदेव हि तत्रानुवर्तिष्यते । तस्मादिवर्णावर्णयोरिदं ग्रहणम् । तत्र वर्णाग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिप्रयोजयतीति तदन्तविधिर्विज्ञायते—इत्येतच्च चेतसि कृत्वाऽऽह—इवर्णावर्णान्तस्येत्यादि । दाक्षी, प्लाक्षीति । दाक्षिप्लाक्षिशब्दाभ्याम् 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । सखीत्य-

सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्त-
वत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् ।

‘इवर्णान्तस्य तद्धिते—दुलि, दौलेयः । वलि, वालेयः । अत्त्रि,
आत्त्रेयः ।

अवर्णान्तस्य ईकारे—कुमारो । गौरो । शाङ्गैरवी ।

अवर्णान्तस्य तद्धितै—दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः ।
सौमित्रिः ।

पदमञ्जरी

श्वीति भाषायाम्’ इति । सर्वत्र सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यति, किं लोपेन ?
तत्राह—सवर्णदीर्घत्वे हीति । अतिसखेरिति । अतिक्रान्तः सखीमिति तत्पुरुषे
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ इति टञ्ज भवति; तस्यानित्य-
त्वात् । तत उपसर्जनह्रस्वत्वम् । एकादेशस्येति । ङीषा सह कृतस्य । असखीति
प्रतिषेधः स्यादिति । कथं पुनः सखिशब्दस्योच्यमानोऽतिसखिशब्दस्य प्रतिषेधः
स्यात् ? तदन्तविधिना; ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ । एवं
मन्यते—‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’ इति पक्षे ‘घेङ्ङिति’ इत्यत्र घिसंज्ञाया उप-
स्थानाद् ‘अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च’ इत्यस्ति तदन्तविधिरिति ।
यद्वा-शेषस्येकारोकारमात्रस्य घिसंज्ञा, न तदन्तस्य, ततः किम् ? असखीत्यपि
सखिशब्देकारस्य प्रतिषेधः, न सखिशब्दस्य । एकादेशे च सखिशब्देकार एवाय-
मिति तदन्तेऽपि प्रतिषेधः स्यादेव । लोपे तु सति यद्यप्युपसर्जनह्रस्वत्वे कृते रूप-
मविशिष्टम् ; तथापि तस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति प्रतिषेधः । दौलेयादौ ‘इतश्चा-

न्यासः

त्रापि ‘सत्यशिवीति भाषायाम्’ इति निधातनात् । ननु चात्र सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतत्
सिद्धम्, तत् किमर्थमत्र लोपो विधीयते ? इत्यत आह—सवर्णदीर्घत्वे हीत्यादि ।
अतिक्रान्ता सखी एनमिति ‘प्रादिभ्यो घातुजस्य’ इति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च, उपस-
र्जनह्रस्वत्वम् । तत्र यदि सवर्णदीर्घत्वं क्रियेत, न तु लोपस्तदा सखीकारेकारयोरेका-
देशः सखिशब्दस्यान्तवद् भवतीति ‘शेषो घ्यसखि’ इति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् ।
ततश्चातिसखेरागच्छतीति ‘घेङ्ङिति’ इति गुणो न स्यात् । लोपे सत्युपसर्जनह्रस्वत्वे सति
यद्यपि प्रविशिष्टं रूपम्, तथापि लाक्षणिकम् । अतो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया,
तन्न गृह्यत इति न भवति प्रतिषेधः । तस्माल् लोप एव कर्त्तव्यः ।

दौलेय इति उदाहरणत्रये ‘इतश्चानिजः’ इत्यपत्यार्थे ढक् ।

कुमारीति । ‘वयसि प्रथमे’ इति ङीप् । गौरीति । ‘षिद्गौरादिभ्यश्च’ इति ङीष् ।
शाङ्गैरवीति । ‘शाङ्गैरवाद्यञो ङीन्’ । बालाकिः, सौमित्रिरिति । बालाकासुमित्राभ्यां
बहुव्रीहिसिद्धिः ।

❧ यस्येत्यौङः श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ❧ । काण्डे । कुड्ये । सौर्ये हिमवतः शृङ्गे । औङः शीभावे कृते 'यस्येति च' इति, 'सूर्य-
तिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' इति च लोपः प्राप्नोति ।

❧ इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ❧ । वत्सानीप्रीणाति
वत्सप्रीः, तस्यापत्यं वात्सप्रेयः । 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इति ढञ्
प्रत्ययः । लेखाभ्रूः शुभ्रादिः, तस्या अपत्यं लैखाभ्रेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४६ ॥

सूर्य, तिष्य, अगस्त्य, मत्स्य—इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य
पदमञ्जरी

निञः' इति ढक् । बलाका—सुमित्राशब्दौ बाह्यादी । सौर्य इति । 'तेनैकदिक्'
इत्यण्, एतच्च 'सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च' इत्यनपेक्षयोदाहृतम् ।

इयङुवङ्भ्यामिति । इयङुवङोरवकाशः—श्रियौ, भ्रुवौ, लोपस्यावकाशः—
दौलेयः, कामण्डलेयः ।

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ यद्यत्र भस्वेन सूर्यादयो विशेष्यन्ते—
सूर्यादीनां भसंज्ञानामिति, ततः सूर्यस्य स्त्री सूर्या, आगस्त्यस्य अगस्तीत्यादौ यत्र
सूर्याद्येव भसंज्ञकं तत्रैव स्यात्; सौरी बलाकेत्यत्र तु न स्यात्, न ह्यत्र सूर्यशब्द
इति भसंज्ञकः, किं तर्हि ? अणन्तम् । तस्मादनाश्रितरूपस्य भमात्रस्य लोपेन
सम्बन्धः । सूर्यादिभिर्यकारो विशेष्यते इति दर्शयन्नाह—सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्ये-

न्यासः

यस्येत्यादाविति । आदिशब्देनोत्तरो विधिः परिगृह्यते । वक्तव्य इति व्याख्येय
इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषा ङिभ्योः' इत्येतत्सूत्राद्विभाषाग्रहणं मण्डूक-
प्लुतिन्यायेनानुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन चानेन सूत्रेण लोपो विधीयते,
यश्चोत्तरसूत्रेण, तावुभावपि न भवत इति । काण्डे, कुड्ये इति । 'औङ आपः' इति,
'नपुंसकाच्च' इति शीभाव इति, तत्र यस्येत्यकारलोपः प्राप्नोति । सौर्ये इति ।
'तेनैकदिक्' इति सूर्यशब्दादण्, तदन्तादौङः शीभावः, तत्रानेनाकारलोपः प्राप्नोति,
उत्तरसूत्रेण यकारलोपश्च । इयङुवङ्भ्यामित्यादि । इयङुवङोरवकाशः—श्रियौ, श्रियः,
भ्रुवौ, भ्रुवः, लोपस्यावकाशः—कामण्डलेयः, माद्रवाहेय इति; वात्सप्रेयः, लैखाभ्रेय
इत्यत्रोभयं प्राप्नोति, लोपो भवति विप्रतिषेधेन । वत्सप्रीरिति । क्तिन्तमेतत् ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ यद्यत्र भसंज्ञया सूर्यादयो विशिष्येरन्—
सूर्यादीनां भसंज्ञकानामिति, तदा सौरी, बलाकेत्यत्र लोपो न स्यात् । न हि सूर्यशब्द
इह भसंज्ञक इति, किं तर्हि ? अन्यदेवाणन्तं शब्दान्तरमिति बुद्धौ निधायानाश्रितरूप-
भेदस्य लोपेन सम्बन्धः सूर्यादिभिः सम्बन्धिभिर्यकारो विशिष्यत इति दर्शयन्नाह—

काशि० ५ : ३२

लोपो भवति ईति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक् सौरी बलाका ।
अणि यो यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति; व्याश्रयत्वात् । ईकारे
तु यस्तस्यासिद्धत्वाद् उपधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य सम्बन्धीति
लुप्यते । तिष्य-तैषमहः । तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री, ऋषि-
त्वादणि कृते—आगस्ती । आगस्तीयः । मत्स्य—गौरादित्वान्
डीष्, मत्सी ।

उपधाया इति किम् ? मत्स्यचरी ।

पदमञ्जरी

त्येतेषामिति । भसंज्ञकस्य यो यकार उपधा तस्य लोपो भवति, स चेत्सूर्यादीनां
सम्बन्धीत्यर्थः । सौरीति । 'अत्र ईति परतो भसंज्ञकमङ्गमणन्तं तस्य यकार
उपधा यथा भवति तथा दर्शयति—अणि यो यस्येति लोप इति । व्याश्रयत्वा-
दिति । अणि यस्येति लोपः, ईति यलोप इति व्याश्रयत्वम् । ईकारे तु य इति ।
लोप इत्यपेक्षते । भस्याणन्तस्येति । भसंज्ञकस्याणन्तस्य यकार उपधा भवती-
त्यर्थः । स्थानिवद्भावस्तु द्वयोरपि यस्येति लोपयोर्यलोपविधिं प्रति प्रतिषिद्धः ।

मत्स्यचरीति । मत्सी भूतपूर्वेति चरट्, तसिलादिष्विति पुंवद्भावः, टित्त्वा-
न्डीप्, भवत्यत्र मत्स्यचरशब्द ईति भसंज्ञकः, मत्स्यसम्बन्धी च यकारः, न त्वसौ
भसंज्ञकस्योपधेति लोपाभावः ।

न्यासः

सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्य—इत्येतेषामित्यादि । भस्येति । भसंज्ञकस्य । यो यकार उपधा
तस्य लोपो भवति स चेद् यकारः सूर्यादीनां सम्बन्धी भवति—अयमत्रार्थो विदक्षितः ।
ते तु सूर्यादयो भत्वेन न विशिष्यन्ते । तेन यदापि तेषां भसंज्ञा न भवति, तदापि
तस्योपधायकारस्य लोपो भवत्येव यद्यसौ यकारः सूर्यादीनां सम्बन्धी भवति । सौरी
बलाकेति । ननु चात्राकारलोपस्य व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वं नास्तीत्युपधायकारो न भवती-
त्येतदुक्तम् ? इत्याह—अणि यो यस्येति लोप इत्यादि । अत्र हि द्वौ यस्येति लोपौ—एको-
ऽणि परतः, अपर ईकारे । तत्र प्रथमो व्याश्रयः, तथा हि—लोपोऽणमाश्रित्य भवति,
यलोपस्त्वीकारम्, अतो व्याश्रयत्वादसिद्धत्वाभावस्तस्य युक्तः । इतरस्त्वीकारमाश्रित्य
भवति समानाश्रय एव, ततश्च तस्यासिद्धत्वादुपधायकारो भवति । भस्याणन्तस्येत्या-
दिना सूत्रार्थकुदाहरणे दर्शयति । तैषम्, तैषीति । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्,
'टिड्ढाणञ्' इति डीप् । ऋषित्वादणि कृत इति । 'ऋष्यन्धक' इत्यादिना मत्स्य-
चरीति । मत्स्यो भूतपूर्वः—'भूतपूर्वे चरट्', पूर्ववन् डीप् । भवत्यत्र मत्स्यचर इति
भसंज्ञकमत्स्यसम्बन्धी यकारः, न त्वसौ भसंज्ञकस्योपधेति लोपो न भवतीति ।

यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्तव्यम्—

❖ मत्स्यस्य ड्यामिति वक्तव्यम् ❖ । इह मा भूत्—मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ।

❖ सूर्यागस्त्ययोश्छे च ड्यां च ❖ । सौरीयः । सौरो । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत्—सौर्यं चरं निर्वपेत् । आगस्त्यः ।

❖ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ❖ । तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः तैषः । पौषः ।

❖ अन्तिकस्य तसिक्कादिलोप आद्युदात्तं च ❖ । अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादेः शब्दस्य लोपो वक्तव्यः, आद्युदात्तं च । अन्तितो न दूराद् ।

पदमञ्जरी

यग्रहणमुत्तरार्थमिति । इह तु सूर्यादिसम्बन्धी भसंज्ञकस्योपधायकार एवं न वर्णान्तरमिति नार्थस्तेन ।

सौरीय इति । सौर्यशब्दाद्वृद्धाच्छः । एवम्—आगस्तीयः । आगस्त्य इति । अपत्ये ऋष्यण् ।

तिष्यपुष्ययोरिति । तिष्यस्य सत्रेणैव प्राप्ते नक्षत्राणि नियमः, पुष्यस्याप्राप्ते विधिः । सूत्रे त्वर्थग्रहणे सिध्यत्यस्यपि प्रसङ्गः ।

अन्तिकस्येत्यादि । छन्दस्येतदिष्यते । ककारादेः शब्दस्येति । ककारस्याकारस्य चेत्यर्थः । आद्युदात्तञ्चेति । प्रत्ययस्वरस्यापवादः । अन्तित इति ।

न्यासः

अथ किमर्थं यग्रहणम्, यावतां सूर्यादिभिरुपधायां विशिष्यमाणायाम् अन्तरेणापि यग्रहणं यकारस्योपधाभूतस्य लोपो विज्ञास्यते, यकार एव हि तेषामुपधा, न तु वर्णान्तरम् ? इत्यत आह—यग्रहणमुत्तरार्थमिति । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं त्विहापि पूर्ववद् विभाषामाश्रित्य कर्तव्यम् । मात्स्यमिति । 'तस्येदम्' इत्यण् ।

सौरीयमिति । अणन्ताद् 'वृद्धाच्छः' । एवमागस्तीयमिति । सौर्यमिति । सूर्यो देवतास्येति 'सास्य देवता' इत्यण् । आगस्त्य इति । अपत्यार्थं ऋष्यण् ।

नक्षत्राणोति । नक्षत्रसम्बन्धो योऽण् तस्मिन्नित्यर्थः ।

ककारादेः शब्दस्येति । ककारस्याकारस्येत्यर्थः । आद्युदात्तत्वं चेति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते सत्याद्युदात्तार्थं वचनम् । अन्तित इति । 'अपादाने चाहीयरहोः' इति तसिः ।

❖ तमे तादेश्च ❖ । तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे-अन्तमः । कादिलोपे-अन्तितमः ।

❖ कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ❖ । अन्यत्रापि हि दृश्यते-अन्तिके सीदतीति अन्तिषत् । 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् ।

❖ ये च ❖ । अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

'तद्धिते' इति निवृत्तम् । हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी । वात्सी ।

हल इति किम् ? कारिकेयो । तद्धितस्येति किम् ? वैद्यस्य भार्गा वैद्यी ॥

पदमञ्जरी

'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः । कादेश्चेति । कशब्दस्येत्यर्थः । अन्तिष-दिति । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । बहुचास्तु व्यस्तमधीयते ।

ये चेति । दृश्यत इत्यपेक्षते । अन्तिय इति । 'भवे छन्दसि' इति यत् । कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ तद्धित इति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्, तेनायमीत्येव विधिः ॥

न्यासः

तादेश्चेति । तिकशब्दस्येत्यर्थः । चकारात् कादेश्च । अन्तम इति । 'अतिशायने तमप्' ।

अन्तिषदिति । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् ।

ये चेति । दृश्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । अन्तिय इति । 'भवे छन्दसि' इति यः, 'तत्र साधुः' इति वा । केचित् सर्वमेव लोपविधानं छन्दस्येवेच्छन्ति ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ तद्धित इति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणात् । तेनायमीत्येव विधिः । गार्गीत्यादि । गार्गादिशब्देभ्यो यजन्तेभ्यः 'यजश्च' इति ङीप् । कारिकेयोति । 'स्त्रीभ्यो ढक्', तदन्ताद् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । वैद्याति । 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीष् ॥

१-१, पाशेऽयं मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥

अपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां समूहो गार्गकम् । वात्सकम् ।

आपत्यस्येति किम् ? साङ्काश्यकः । काम्पित्यकः ।

तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम्—सौमी इष्टिः ।

पदमञ्जरी

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ गार्गकमिति । 'गोत्रोक्षोष्ट्र' इत्यादिना वुञ्, 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' इति वुञ्छणादिसूत्रेण चातुरर्थिकः, ततः 'धन्वयोपधाद्वुञ्' इति जातादावर्थे ।

तद्धितग्रहणमित्यादि । सोमो देवतास्येति 'सोमाट्ठ्यण्' टित्त्वाङ्गीप्, तत्र परतोऽनापत्ययकारस्याप्यस्य 'हलस्तद्धितस्य' इति लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमिह तद्धितग्रहणं कृतम्; अन्यथा हि प्रकृतं तद्धितग्रहणमिहानुवर्त्तनीयम्, तस्मिन्श्चानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धमीतीत्यपि सम्बध्येत, 'तच्चोभयमिह सम्बध्यमानं पूर्वसूत्रेऽपि सम्बध्येत', ततश्च पूर्वणैव सिद्धे सत्युभयत्र तद्धित ईति चेति नियमोऽयं विज्ञायेत-आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्धिते ईति चेति । ततो यथा तद्धितेऽनापत्यस्य न भवति-साङ्काश्यक इत्यादौ, तथा ईत्यपि न स्यात्—सौमी इष्टिरिति । तद्धितग्रहणे तु सति तेन पूर्वयोगे तद्धितग्रहणस्य निवृत्तिराख्यातेत्यापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि पूर्वण ईति लोपो विधीयत इति सौमी इष्टिरित्यत्रापि यलोपः सिध्यतीत्यासः

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ गार्गकमिति । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरञ्' इत्यादिना गार्ग्यशब्दाद्वुञ्, तत्र यजो लोपः । साङ्काश्यक इति । काम्पित्यक इति । पूर्ववत् सङ्काशकम्पिलशब्दाभ्याञ्चातुरर्थिकः 'वुञ्छण्' इत्यादिना ण्यः, तदन्ताज्जातादौ शैषिकेऽर्थे 'धन्वयोपधाद्वुञ्' इति वुञ् ।

अथ तद्धितग्रहणं किमर्थम्, 'नस्तद्धिते' इति तद्धितग्रहणमनुवर्त्तिष्यते ? इत्यत आह—तद्धितग्रहणमित्यादि । सोमी देवतास्येति 'सोमाट्ठ्यण्', 'टिट्ठाणञ्' इति ङीप् । तत्र परतोऽनपत्ययकारस्यापि 'हलस्तद्धितस्य' इत्यनेन लोपो यथा स्यादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणम्; अन्यथा यदि तदेव प्रकृतं तद्धितग्रहणमिहानुवर्त्तते, तदा तत्सम्बद्धमीद्ग्रहणमनुवर्त्तत । तथा चोभयमिहानुवर्त्तमानं पूर्वयोगेऽप्यनुवर्त्तत । तथा च पूर्वणैव योगेन सिद्धे सत्युभयत्र तद्धित ईति च नियमार्थोऽयमारम्भः स्यात्—आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्धिते लोपो भवति ईति च, नानापत्ये च । एवं च यथानपत्यस्य साङ्काश्यक इत्यत्र लोपो न भविष्यति, तथा सोमी इष्टिरित्यत्रापि न स्यात्; नियमेन व्यावर्त्तित-

१-१. पाठोऽयमेकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

अनातीति किम् ? गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः ।

हल इत्येव—कारिकेयस्यापत्यं कारिकेयिः ॥

क्यच्च्योश्च ॥ १५२ ॥

क्य, च्वि—इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य
पदमञ्जरी

त्यतस्तद्धितग्रहणम् । ननु च यद्युभयस्यायं नियमः स्याद्, योगविभागोऽनर्थकः स्याद्, 'हल आपत्यस्य तद्धितस्यानाति' इत्येकमेव योगं कुर्यात्, ततो योगविभागदन्यतरस्यैवानुवृत्तिः, तत्रापि 'अनाति' इति वचनात्तस्यैव ? एवमपि दोषः; अनापत्यस्य तद्धितेऽपि प्राप्नोति, कथम् ? आपत्यस्य यदि भवति अनाकारादावेवेति नियमसम्भवात्, साङ्काशकादौ लोपः स्यादेव । अनाकाराविति नियमः, तत आकारादावापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि लोपप्रसङ्गो यद्यनापत्ये आकारादौ सम्भवति । अथ न सम्भवति तदा न कश्चिद्दोषः; आपत्यस्यैव तद्धिते, तत्राप्यनाकारादेवेति नियमद्वयाश्रयणात् ॥

क्यच्च्योश्च ॥ गार्गीपतीति । 'क्यचि च' इतीत्वम् । गार्गीयत इति ।

न्यासः

त्वात् । इह तु तद्धितग्रहणे क्रियमाणे पूर्वयोगे तद्धितग्रहणस्य निवृत्तिराख्यायते । तेन पूर्वयोगेन तद्धितमात्रस्य यकारस्थानपत्यस्य चापत्यस्य चाविशेषेण लोपो विधीयते । सौमी इष्टिरित्यत्रापि लोपो यथा स्यादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणम् । ननु च यद्युभयत्र तद्धित ईति चायं नियमः स्यात् सूत्रद्वयस्यार्थोऽप्यर्थकः स्यात् । 'हल आपत्यस्यानाति' इत्येकमेव योगं कुर्यात् । तस्मात् सूत्रद्वयस्यारम्भसामर्थ्यादन्यतरस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति, न तुभयस्यापि । इह त्वेतावान् सन्देहः स्यात्—किं तद्धितग्रहणमिहानुवर्तते, उतेद्ग्रहणमिति ? अत्रापि तद्धितग्रहणमनुवर्तते, नेद्ग्रहणमिति; व्याख्यानात् । सर्वसन्देहेष्विदमुपतिष्ठते—'भवति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति । तद्धितग्रहणे च केवल इहानुवर्तमाने तद्धितविषय एवायं नियमो भविष्यति, न त्वीद्विषय इति । तथा चासत्यपि पुनरिह तद्धितग्रहण ईति नियमाभावात् पूर्वसूत्रेण सौमी इष्टिरित्यत्रापि लोपः सिध्यत्येव । तत् कथमिदमुक्तम्—तद्धितग्रहणमीत्यनपत्यस्यापि लोपार्थमिति ? सुखेन लोपः प्रतीयत इत्येतदर्थमिदमित्यभिप्रायो द्रष्टव्यः । ततश्चायमत्रार्थः सम्पद्यते—प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थं तद्धितग्रहणम् ।

'गार्ग्यायण इति । 'यञिञोश्च' इति फक् ।

कारिकेयिरिति । कारिकाया अपत्यमिति 'स्त्रीभ्यो ढक्', ततस्तस्यापत्यम्, 'अत इज्' कारिकेयिः ॥

क्यच्च्योश्च ॥ अतद्धितार्थोऽयमारम्भः । 'क्य' इति क्यच्च्यङोः सामान्येन ग्रहणम् ।

लोपो भवति । वात्सीयति । गार्गीयति । वात्सीयते । गार्गीयते ।
च्चौ-गार्गीभूतः । वात्सीभूतः ।

आपत्यस्येत्येव-साङ्काश्यायते । साङ्काश्यभूतः ।

हल इत्येव-कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठ्यन्ते । 'नडादीनां कुक्च' इति कृतं-
कुगागमा बिल्वकादयो भवन्ति, तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते
परतो लुग् भवति । बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भवाः
बैल्वकाः । वेणुकीयाः, वैणुकाः । वेत्रकीयाः, वैत्रकाः । वेतसकीयाः,
वैतसकाः । तृणकीयाः, तार्णकाः । इक्षुकीयाः, ऐक्षुकाः । काष्ठ-
कीयाः, काष्ठकाः । कपोतकीयाः, कापोतकाः ।

ॐ क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॐ । क्रुञ्चकीयाः, क्रौञ्चकाः ।

पदमञ्जरी

'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः', क्यषस्त्वापत्यादसम्भक् । गार्गीभूत इति । 'अस्य
च्चौ' इतीत्त्वम् ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ बिल्वकादीनामस्मिन्प्रदेशे प्रातिपदिकगणे
पाठाभावात्तत्परिज्ञानार्थमाह-नडादिष्विति । नडादिषु बिल्वादयस्तावत्पठ्य-
न्ते, तत्र कुकि कृते यद्रूपं ककारान्तं तदिहानुकृतम् । बिल्वक् आदिर्येषामिति
विगृह्य समासः । जश्त्वे तु क्रियमाणे रूपविनाशप्रसङ्गान्न कृतमित्यर्थः । तेन
बिल्वक आदिर्येषामिति अज्ञातादिषु यः कस्तदन्तानां ग्रहणं नाशङ्कनीयम्;
पाठाभावात् ।

न्यासः

गार्गीयतीति । 'सुप आत्मनः क्यच्', 'क्यचि च' इतीत्त्वम् । गार्गीय इति । 'कर्तुः
क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । गार्गीभूत इति ।
'अभूततद्भावे' इति च्विः, 'अस्य च्वौ' इतीत्त्वम् ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ बिल्वकादिभ्य इति । आगन्तुकेनाकारेण निर्देशः ।
बिल्वकीया इति । 'उत्करादिभ्यश्छः' 'नडादीनां कुक्च' इति चातुरर्थिकश्छः, कुगा-
गमः । वैल्वका इति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' ।

छग्रहणं किम् ? छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति; अन्यथा हि सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति कुगपि निवर्त्तते । लुग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद्, यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इंष्ठन्, इमनिच्, ईयसुन्—इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति । आसुतिं करिष्ठः । विजयिष्ठः । वहिष्ठः । दोहीयसी घेनुः ।

पदमञ्जरी

छग्रहणं किमिति । कृतकुगागमेभ्यः परस्तादन्यो न सम्भवतीति प्रश्नः । कथं पुनः कुको निवृत्तिप्रसङ्गः ? इत्याह—अन्यथा हीति । इदमेव छग्रहणं ज्ञापकम्—अस्त्येषा परिभाषेति । यकारमात्रस्येति । उपधाया इत्यनुवृत्तेस्तस्यैव स्याद् । अथापि तन्निवृत्तम्, एवमपि, 'आदेः परस्य' इति परस्य प्रसङ्गाद-निष्ठमेव ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ दोहीयसीत्यत्र घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं तृशब्दस्य लोपे कृते पञ्चान्निमित्ताभाषात्तेषामभावः ।

न्यासः

अथ छग्रहणं किमर्थम्, यावता कृतकुगागमा बिल्वकादयो गृहीताः, एभ्यश्छ-प्रत्ययः सम्भवतीत्यन्तरेणापि छग्रहणं छस्यैव लोपो भविष्यतीति ? अत आह—छग्रहण-मित्यादि । यदि छग्रहणं न क्रियेत, तदा सन्नियोगशिष्टपरिभाषया छकारे निवर्तमाने कुको निवृत्तिः स्यात् । तस्याश्च परिभाषाया एतदेव छग्रहणं ज्ञापकम् । अथ लुक्-ग्रहणं किमर्थम्, प्रकृत एव लोपो विधीयेत ? इत्यत आह—लुग्रहणमित्यादि । यकार-ग्रहणमेकदेशोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स हि लोप उपधाया इत्यनेन सम्बन्ध इति तस्मि-न्ननुवर्त्तमाने 'य उपधायाः' इत्येतदप्यनुवर्त्तते, छस्येयादेशे कृते यकारमात्रस्य स्यात् । अथापि 'उपधायाः' इत्येतन्नानुवर्त्तते ? एवमपि 'आदेः परस्य' इतीकारमात्रस्य स्यात् । लुग्रहणमिति । लुगिति प्रत्ययादर्शनस्येषा संज्ञा, न तु प्रत्ययस्यैकदेशस्यो-दर्शनस्येति । लुग्रहणे सति सर्वस्यैव लुक् सिध्यति । तदर्थं हि लुग्रहणम् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ तुरिति विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य तृस्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । करिष्ठ इति । करोतेस्तृन्, तदन्तादतिशायन इष्ठन्, तृशब्दस्य लोपः । विजयिष्ठ इति । विपूर्वाञ्जयतेस्तृन् । वहिष्ठ इति । अत्रापि वहेस्तृन् । तदन्तादि-ष्ठन्, 'हो ढः' इति ढत्वम् । तृशब्दस्य लोपे कर्त्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धम्, तेन पूर्वलोप एव क्रियते, तस्मिन् कृते शलि पदान्ते च विधीयमानं ढत्वं निमित्ताभावान्न प्रवर्त्तते । दोहीयसीति । दुहेस्तृजन्तादीयसुन्, 'उगितश्च' इति ङीप् । अत्रापि

सर्वस्य तृशब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्त्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः ।

लुगित्येतदत्र नानुवर्तते; तथा हि सति 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् ।

इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । इतरौ तु ^{स्त्वित्} 'तुश्छन्दसि' इति भवतः ॥

पदमञ्जरी

'लोपो भवति' इत्युक्तम्, तत्रान्त्यस्य प्राप्नोत्यत्र आह—सर्वस्येति । कारण-
माह—अन्त्यस्य हीति ।

नन्वेवमनन्तरो लुगेव विधेयः, एवं सुखमेव सर्वस्य निवृत्तिर्लभ्यते ? अत आह—लुगित्येतत्त्विति । कः पुनस्तदनुवृत्तौ दोषः स्याद् ? अत आह—तथा हीति । न च पूर्वमेव गुणो भवति; 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति वचनात् ।

इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थमिति । नेहार्थम्; तृशब्दात्तस्यासम्भवात् । न चेदमेव कल्पकं भवितुमर्हति, उत्तरार्थतयाप्युपपत्तेः । नन्वेवम् 'अजादी गुणवचनादेव' इति नियमादिष्ठेयसुनोरपि न सम्भवः ? अत आह—इतरौ स्त्विति ॥

न्यासः

लोपे कर्त्तव्ये 'दादेर्धातोर्घः' इत्येतदप्यसिद्धमिति पूर्वं लोपः, तस्मिन् सति पूर्ववद् घत्वं न प्रवर्तते ।

अथ 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्यायं लोपः कस्मान्न भवति ? इत्याह—सर्वस्ये-
त्यादि । तत्रैव कारणमाह—अन्त्यस्येत्यादि । यद्यन्त्यस्य स्याद् वचनवैयर्थ्यमापद्यते;
अन्त्यस्य टेरित्येवं सिद्धत्वात् । तस्मादन्त्यलोपवचने प्रयोजनं नास्तीति सर्वस्य तृशब्दस्य लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वचनं विज्ञायते ।

यदि तर्हि तृशब्दस्य लोपार्थं वचनमनन्तरो लुगेव कस्मान्न विधीयते, एवं तर्हि सर्वस्य सुखमेव लोपोऽवसीयते, प्रत्ययादर्शनस्य लुग्विधानात् ? इत्यत आह—
लुगित्येतत् स्त्वित्यादि । कः पुनस्तत्र सति दोषः स्याद् ? इत्यत आह—तथा हीत्यादि ।
यदि लुगित्येतदिहानुवर्तते, ततः 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति कृत्वा पूर्वं लुका भवितव्यम्, ततश्च 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधः स्यात्; करिष्ठः, विजयिष्ठ इत्यत्रार्धधातुकलक्षणो गुणो न स्यात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति लुगित्येतदिहानुवर्तते । अथेमनिज्ग्रहणं किमर्थम्, यावता तृशब्दात् पर इमनिज् न सम्भवति ? तथापि 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा', 'वर्णहंढादिभ्यः ष्यञ्च'—इत्यनेन योगद्वयेन सन्निहितः, न तृशब्दात्तं किञ्चित् पृथ्वादिषु दृढादिषु वा मध्ये पठ्यते, नापि वर्णवाच्यस्तीत्यत आह—इतरौ स्त्वित्यादि ॥

टेः ॥ १५५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टमेयस्सु परतः । पटु-पटिष्ठः, पटिमा, पटोयान् । लघु-लघिष्ठः, लघिमा, लघीयान् ।

॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥

किं प्रयोजनम् ? पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भावः—एनोमाचष्टे एतयति । श्येतयति । 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः'

पदमञ्जरी

टेः ॥ णाविष्ठवदिति । सप्तमीसप्तमर्थाद्विहितः, णाविति प्रतियोगिनि सप्तमी-निर्देशात् तेनेष्टनि यत्कार्यं तदतिदिश्यते, न त्विष्ठनो यत्कार्यं तदपि । तेन बहूनाचष्टे बहयतीत्यत्र 'इष्टस्य यिट् च' इति णेर्यिण् भवति, तदभावे तत्सन्नि-योगशिष्टो भूभावोऽपि न भवति । केचित्तु भूभावमुदाहरन्ति—भावंयतीति । एतयतीति । टिलोपातिदेशेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तावपि सिद्धायां पुंवद्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम्; तेन श्यैवेयः, ऐनेय इत्यादि सिद्धं भवति ।

अपर आह—इडविडमाचष्टे ऐडविडयति, दरदमाचष्टे दारदयतीत्येव-मादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति । ननु चेडविडादीनामिष्टानि पुंवद्भावो न दृष्टः, इष्टन एव तत्रासम्भवात् । नेष्टनि दृष्टस्यातिदेशः, किं तर्हि ? सम्भावितस्य; अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात् ।

न्यासः

टेः ॥ णाविष्ठवदिति । 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इष्टनि पुंवद्भाव उक्तः, 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावः, 'टेः' इति टिलोपः, 'स्थूलदूरयुवह्रस्व' इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः, पूर्वस्य च गुणः, 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति कन् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना प्रादय आदेशः—एतानि कार्याणि यथेष्टानि भवन्ति, तथा णावपि यथा स्युरिति णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ।

प्रातिपदिकग्रहणं शक्यमकर्तुम्, अन्यस्यातिदेशस्यासम्भवात् । वतिरिह सादृ-श्यार्थः, तेन यस्येष्टनि यत्कार्यं विवक्षितं ततोऽन्यस्यातिदेशस्यासम्भवात् तद्व्यवच्छे-दार्थं प्रातिपदिकग्रहणं न कर्तव्यम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । केचित्तु ब्रुवते—प्रत्ययस्य कार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थं प्रातिपदिकग्रहणम्, तेन बहुमाचष्टे बहयतीत्यत्र 'इष्टस्य यिट् च' इति यिड् न भवति ? एतच्चायुक्तम्; इष्टवदित्यत्र हि सप्तमीसप्तमर्थाद्विहितः, णाविति प्रतियोगिनि सप्तमीश्रवणात् । तेनेष्टनि यत् कार्यं विहितं तदतिदिश्यते, न त्विष्टस्य यत् कार्यं तदपि । न च यिड् इष्टनि यत् कार्यम्,

इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः—पृथुमाचष्टे प्रथयति । म्रदयति ।
टिलोपः—पटुमाचष्टे पटयति । लघयति । यणादिपरम्—स्थूलमाचष्टे
स्थवयति^१ ।

भारद्वाजीयास्तु पठन्ति—‘णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-
भावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कनर्थम्’ इति । स्रग्विणमाचष्टे स्रज-
यति । वसुमन्तमाचष्टे वसयति । युवानमाचष्टे यवयति । कनयति ।
एतदुभयमप्युदाहरणमात्रम्, न परिगणनम् ।

प्रादयोऽपि हीष्यन्ते—प्रियमाचष्टे प्रापयति ॥

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकग्रहणं प्रकृतिमात्रोपलक्षणम् । तेन द्रोणीमाचष्टे इत्यादावपि
टिलोपो भवति । नात्र पुंवद्भावोऽस्ति; अभाषितपुंस्कत्वात् । लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया वा ङीवन्तस्य ग्रहणम् । उक्तं हि प्राक्—‘यथाकथञ्चित्प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टं गृह्यते’ इति । स्थवयतीत्यादौ ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्न
भवति; ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य’ इति वचनात् । अस्यार्थः—अङ्गा-
धिकारविहिते कस्मिंश्चित्कार्ये वृत्ते पुनः कार्यान्तरस्य वृत्तौ प्राप्तायामविधिस्तस्य
कार्यस्य, तच्चेदङ्गं निष्ठितं भवति = प्रयोगार्हं भवति । यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र
भवत्येव वृत्तिः—प्रापयति, स्थापयतीति । कर्तारमाचष्ट इत्यादौ वृशब्दस्य
‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति लोपो भवति न वेति चिन्त्यम् ॥

न्यासः

अपि त्विष्ठन एव । तस्येह प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन प्रातिपदिकग्रहणेन !
एनीमिति । एतद्वन्ताद् ‘वर्णाद्रनुदात्तात्तोपधात्’ इत्यादिना ङीष्, तकारस्य च
नकारः । एतयतीति । णौ कृते पुंवद्भावेन ङीष्काराबुभावपि निवर्त्तते । ननु च ङीषा
व्यवहितोऽत्र णिरिति णावतिदेशः क्रियमाणस्तद्व्यवधाने न प्राप्नोतीति ? नैष दोषः;
इष्टमपि हि ङीषा व्यवधान एव प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावः । तस्मादिहापि व्यवधानेऽपि
तद्वदेव भविष्यति ।

स्रग्विणमिति । ‘अस्मायामेधास्रजो विनिः’ इति विनिः । स्रजयतीत्यत्र ‘संज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्यः’ इति ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्न भवति । ‘अङ्गवृत्तेः पुनरङ्ग-
वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य’ इति वा । प्रापयतीत्येवमादौ भवत्येवानिष्ठितत्वात् । अत्र
‘अर्त्तिही’ इत्यादिना पुक् । ननु भारद्वाजीयपाठे प्रादयो न सिध्यन्ति; अपि तु
स्रजयति वसयतीति लुक्, कनयतीत्यत्र च कन्नित्यत आह—तदेतदुभयमप्युदाहरण-
मात्रमित्यादि । तदेतद्भारद्वाजीयपाठे अन्येषाञ्च प्रयोजनमुपदर्शितम्, न त्वेतदु-

१. ‘द्वययति’—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल, दूर, युव, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र—इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टेभ्यस्सु परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल—स्थविष्ठः, स्थवीयान् । दूर—दविष्ठः, दवीयान् । युवन्—यविष्ठः, यवीयान् । ह्रस्व—ह्रसिष्ठः, ह्रसीयान्, ह्रसिमा । क्षिप्र—क्षेपिष्ठः, क्षेपीयान्, क्षेपिमा । क्षुद्र—क्षोदिष्ठः, क्षोदीयान्, क्षोदिमा । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्र-शब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते ।

परग्रहणं किम् ? यविष्ठः, यवीयान्; ह्रसिष्ठः, ह्रसीयान्—इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत् ।

पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

पदमञ्जरी

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ यद्यपि प्रकृतो लोपशब्दो भावसाधनः, तथापीह कर्मसाधनोऽपि ज्ञायते; यणादि परं लोप इति सामानाधिकरण्येन निर्देशात् । तदाह—यणादिपरं लुप्यत इति । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । ‘इको गुणवृद्धी’ इति वचनाल्लुप्तावशिष्टस्य य इक् तस्य गुणो भविष्यतीति भावः । अत एव वचनादजादी प्रत्ययौ भवत इति । इमनिच तु पृथ्वादिष्वपठितेभ्यो न भवति; अनभिधानात् ॥

न्यासः

दाहरणमात्रपरिगणनम् । एतावदेव प्रयोजनमिति यस्मात् प्रादयोऽपीष्यन्ते । ननु ‘प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च’ इति चुरादिगण एव पठ्यते, तत् कस्मात् पुनरिह णाविष्टवद्भाव उच्यते ? अस्यैव प्रपञ्चार्थमित्येके । गणे वा स वक्तव्यः । असौ इतर इति विकल्पप्रदर्शनार्थमित्यन्ये ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ यद्यपि पूर्वं भावसाधनो लोपशब्द उपात्तः, तथापीह कर्मसाधनो गृह्यते; यणादिपरमिति निर्देशात् । भावसाधने हि तस्मिन् ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति षष्ठी स्यात् । कर्मसाधने तु कर्मणस्तेनैवाभिहितत्वात् प्रथमैव युज्यत इति मन्यमानो लोपशब्दस्य कर्मसाधनतां दर्शयन्नाह—यणादिपरं लुप्यत इति । कथं पुनस्तस्यैव भावसाधनस्य सतः कर्मसाधनतोपपद्यते ? कः पुनराह—तस्यैवेति ! प्रतिसूत्रं ह्यनुवर्त्तमानो लोपशब्दो भिद्यते ।

ननु च यणादौ परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात् तत्पूर्वस्यैव गुणो विज्ञास्यते, तत् किमर्थं पूर्वग्रहणम् ? इत्याह—पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षित्रन्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ, वृन्दा-
रक—इत्येतेषां प्र, स्थ, स्फ, वर, बंहि, गर, वर्षि, त्रप्, द्राघि, वृन्द-
इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्टेमेयस्सु परतः । प्रिय—प्रेष्ठः ।
प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर—स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्फिर—स्फेष्ठः ।
स्फेयान् । उरु—वरिष्ठः । वरिमा । वरीयान् । बहुल—बंहिष्ठः ।
बंहिमा । बंहीयान् । गुरु—गरिष्ठः । गरिमा । गरीयान् । वृद्ध-
वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । तृप्र—त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घ—द्राघिष्ठः ।
द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक—वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् ।

प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते, तेनान्येषामिमनिज्
न भवतीति नोदाह्रियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसां लोपो भवति, तस्य च बहोः स्थाने 'भू'
इत्ययमादेशो भवति । भूयान् । भूमा ।

'पदमञ्जरी

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षित्रन्द्राघि-
वृन्दाः ॥ प्रियस्थिरोरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते, तेनैते विमनिजनुवृत्ते-
श्चरितार्थत्वादितरेष्विमनिचः कल्पकमेतद्वचनं न भवति, तदाह—तेना-
न्येषामिति ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ भूयानिति । 'आदेः परस्य' इत्यादेर्लोपः ।

न्यासः

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षित्रन्द्राघि-
वृन्दाः ॥ किं पुनः कारणं प्रियोरुगुरुदीर्घाणामेवेमनिजुदाह्रियते, नान्येषाम् ? इत्याह—
प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घा इत्यादि । 'प्रियादिभ्य एवेमनिच् सम्भवति, नान्येभ्यः' इत्येवम्पर-
मेतद्वाक्यमित्यर्थः । अन्यथा यद्यपि प्रियादय एव पृथ्वादिषु पठ्यन्ते, तथापि यद्यन्ये
वा इडादिषु पठ्यन्ते, वर्णवाचिनो वा स्युः, तदोदाह्रियेतेमनिच् तेषामित्यकारणमेतद्
इमनिचोऽत्र उदाहरणं स्यात् ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ बहोरुत्तरेषामिति । एतेन प्रथमस्य बहोः पञ्चम्यन्ततां

बहुशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते । 'बहोः' इति पुनर्ग्रहणं स्थानित्वप्रति-
पत्त्यर्थम्; अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५६ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति ।
भूयिष्ठः ।

लोपापवादो यिडागमः; तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

पदमञ्जरी

अन्यथा हीति । यदि पुनः 'बहोः' इति नोच्येत, ततो यथा लोपः प्रत्ययानां भवति,
तथा भूभावोऽपि तेषामेव स्यात् । पर्यायेण तत्र लोप आदेर्भूभावः सर्वस्य शक्यते
वक्तुम् ? पृथग्निर्देशात्प्रत्ययानां न भविष्यति, अन्यथा 'भूलोपो बहोः' इति
ब्रूयात् । एवं च कृत्वा 'उत्तरपदभूम्नि' इति निर्देश उपपद्यत इति ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ लोपापवादो यिडागम इति । नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात् ।
तस्मिन्निति । लोपापवादभूते । यदि तु लोपोऽप्यनुकृष्य विधीयते तदा इकारो
नोच्चारणार्थः ॥

न्यासः

दर्शयति, तस्य च बहोरित्यनेनापि द्वितीयस्य षष्ठ्यन्तताम् । भूयानिति । 'आदेः
परस्य' इतीकारस्यैव लोपः ।

अथ किमर्थं बहोरिति पुनर्ग्रहणम् ? इत्याह—बहोरिति पुनरित्यादि । असति हि
बहोरिति ग्रहणे बहुशब्दस्य स्थानित्वं न प्रतीयेत; पञ्चम्यन्तेन निर्देशात् । तस्मात्
स्थानित्वप्रतिपत्त्ये पुनर्बहोरित्युच्यते । अन्यथा हीत्यादि । यदि बहोरिति नोच्येत,
तदा प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात्; 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति वचनात् । ननु पृथ-
ग्निर्देशादेव प्रत्ययानां न भविष्यति, अन्यथा 'भूलोपो' इत्ययं ब्रूयात् ? नैतदस्ति; अस्ति
ह्यन्यत् पृथग्निर्देशस्य प्रयोजनम् । किम् ? पृथक्स्थानिकौ यथा स्याताम्, आदेर्मा
भूतामिति । यदि 'भूलोपो' इत्येवमुच्येत, तदा 'आदेः परस्य' इत्याद्यस्यैव वर्णस्य
पर्यायेण भूलोपो स्यातामिति । अतो भिन्नस्थानिकौ यथा स्यातामित्येवमर्थः पृथ-
ग्योगूनिर्देशः स्यात् । तस्माद् युक्तमुक्तम्—'अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात्'
इति । चकारोऽत्र सन्नियोगार्थः ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ लोपापवादो यिडागम इति । नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात् ।
तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः इति । प्रयोजनान्तराभावात् । चकारः 'बहोश्च भूः' इत्यनु-
कर्षणार्थः ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् ।

लोपस्य यिटा व्यवहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अकृद्य-
कार इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टमेयस्सु परतः ।
प्रथिष्ठः, प्रथिमा, प्रथीयान् । अदिष्ठः, अदिमा, अदीयान् ।

ऋत इति किम् ? पटिष्ठः, पटिमा, पटीयान् । हलादेरिति
किम् ? ऋजिष्ठः, ऋजिमा, ऋजीयान् ।

लघोरिति किम् ? कृष्णिष्ठः, कृष्णीयान्, कृष्णिमा ।

परिगणनं कर्तव्यम्—

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

पदमञ्जरी

ज्यादादीयसः ॥ लोपस्येति । यदि लोपो यिटा न व्यवहितः स्यात्तेनैव ज्या-
यानिति सिध्यतीति कृत्वा आदिति न वक्तव्यं स्थादिति भावः । कथं पुनर्लोपे
सिद्धिः ? इत्याह—लोपे हीति । अकृद्यकार इति । अत्र किञ्चीति नानुवर्त्तत
इति भावः । उरुयेत्यादौ छान्दसत्वादीर्घाभावः ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ परिगणनं कर्तव्यमिति । एवं च 'हलादेर्लघोः' इति
न्यासः

ज्यादादीयसः ॥ ज्यायानिति । 'प्रशस्यस्य श्रः', 'ज्य च' इति ज्यादेशः ।
लोपस्य यिद् चेत्यादि । यद्यत्र लोपो यिटा न व्यवधीयते तदा तेनैव ज्यायानित्येतत्
सिध्यतीति कृत्वाऽऽदिति नोच्येत इत्यभिप्रायः । कथं पुनरादित्यनुच्यमाने लोपेन
सिध्यति ? इत्यत आह—लोपे हि सतीत्यादि । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, यावतान्तर-
तम्यादेव दीर्घस्य दीर्घ एव भविष्यति ? नैतदस्ति; न हि भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न
यङ्गातीति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ कर्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—
उत्तरसूत्रे यद्विभाषाग्रहणं तदिहापि सम्बध्यते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन पृथ्वा-
दीनामेव भविष्यति । यद्येवम्, 'हलादेर्लघोः' इत्येतन्न कर्तव्यम्, व्यवस्थितविभाषया
हलादेर्लघोश्च भविष्यति ? सत्यमेतत्; तद् विस्पष्टार्थं क्रियते ।

तत इह न भवति—कृतमाचष्टे कृतयति, मातरमाचष्टे मात-
यति, भ्रातयति ॥

विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

‘ऋजु’ इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टे-
मेयस्सु परतश्छन्दसि विप्रये । रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाज् यद्भ्रसंज्ञकं तदिष्टेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति । स्रग्वि-
न्नित्येतस्य विन्नन्तस्य—स्रजिष्ठः, स्रजीयान्, स्रजयति । स्रग्वदित्ये-
तस्य मत्वन्तस्य—स्रुचिष्ठः, स्रुचीयान्, स्रुचयति ।

पदमञ्जरी

न वक्तव्यम् । मातयतीति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् ‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति
तृशब्दस्य लोपो न भवति, अत्र परत्वादिलोपं बाधित्वा रभावः प्राप्नोति ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ इष्टेमेयस्सु परत इति । यदि त्विष्ठादीनामिहानुवृत्तिर्न स्यात्,
तदा श्रिये हितम् ‘प्राक् क्रीताच्छः’ श्रीयम्, ज्ञा देवतास्य ज्ञः, स्थालीपाक
इत्यत्र यस्येतिलोपो न स्यात्, ततश्च श्रीयमित्यत्रेयञादेशः स्यात्, तस्मादनु-
वर्त्या इष्ठादयः । स्रजिष्ठ इति । अथ प्रादयः किमित्युपेक्षिताः—प्रेष्ठः, प्रेयान्,
स्थेष्ठः, स्थेयानिति ? असिद्धत्वात्प्रादीनां टिलोपो यस्येतिलोपश्च न भवि-
ष्यति । इह तर्हि श्रेष्ठः, श्रेयानिति ? अकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भवि-
ष्यति । तस्माद्विन्मतोलुक्क्येवास्यादाहरणस्य सम्भवः । यद्येयम्, नाप्राप्ते टिलोपे
आरभ्यमाणो विन्मतोलुक् लोपं बाधिष्यते ? सत्यम्; विन्नन्तस्य मत्वन्तस्य च
टिलोपः प्राप्तस्तं बाधते । यस्तु तयोर्लुकि कृते अवशिष्टस्य टिलोपः प्राप्नोति,

न्यासः

तत इह न भवतीत्यादि । अक्रियमाणे तु परिगणने कृतयतीत्यादावपीष्ठवद्भावेन
स्यादेवेति भावः ।

विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ प्रकृत्यैकाच् ॥ स्रजिष्ठ इति । अत्र प्रकृतिवद्भावेन टिलोपो
न भवति । ननु च ‘विन्मतोलुक्’ टिलोपं बाधिष्यते, नाप्राप्ते त्वस्मिन्स्वरस्यारम्भात् ?
नैतदस्ति; द्वौ टिलोपौ—एकौ विन्मत्वन्तस्य, अन्यो लुकि कृते सत्यवशिष्टस्य; तत्र
योऽसौ विन्मत्वन्तस्य टिलोपस्तस्मिन्नाप्राप्ते लुगारभ्यत इति युक्तं यदसौ तं बाधते ।
यस्त्ववशिष्टस्य टिलोपस्तस्य प्राग्लुक्प्राप्त्यसम्भवादप्राप्त एव तस्मिन्नारभ्यमाणः कथं
पश्चादुपजातप्राप्तिकं लोपं बाधेत ! तस्मादपरव्यभिचारी ।

एकाजिति किम् ? वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः । वसीयान् ।

❁ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ❁ । अके प्रत्यये प्ररतो राजन्य, मनुष्य, युवन्—इत्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् । 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । 'यूनो भावः यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्, तस्य 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति ॥

पदमञ्जरी

तस्य कथं बाधकः स्यात् ! न हि तस्मिन्नप्राप्ते विन्मतोर्लुगारभ्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—अवशिष्टस्य यष्टिलोपस्तं न बाधत इति; अन्यथा यत्रावशिष्टमनेकाच् तत्रापि टिलोपो न स्यात्, ततश्च वसिष्ठः, वसीयानिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते । एवं चातिशयेन ब्रह्मवान् ब्रह्मिष्ठः, अवशिष्टस्य 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो भवति । बहुचन्नाह्वणं च—'तस्माद्ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत' इति, तथातिशयेन पयस्वी पयिष्ठ इति भवति, न तु पयसिष्ठ इति ।

अपर आह—

इष्टमेयस्त्रनेकाचोऽप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।

टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि ॥ इति ।

प्रकृत्येत्यादि । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः, 'राजश्वशुराद्यत्', मनोरपत्यं मनुष्यः, 'मनोर्जातावज्यतो पुक्च', ताभ्यां समूहे 'गोत्रोक्षोष्ट्र' इत्यादिना वुञ् । आपत्यस्य चेत्यादि । एतच्चानयोरपत्यवाचित्वमङ्गीकृत्योक्तम् । यदा तु जातिमात्रमुभयत्र शब्दार्थः, अपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति पक्षः, तदानापत्यत्वादेव लोपस्याप्रसङ्गान्नार्थः प्रकृतिभावेन ॥

न्यासः

प्रकृत्याके राजन्येत्यादि । किं वक्तव्यमेतत् ? न; कथं तर्हि 'तुरिष्ठमेयस्सु' इत्येतन्निवृत्तम् । सामान्येनायं प्रकृतिवद्भावो विधेयः, विभाषेति चानुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन यत्र यत्रेष्यते तत्र सर्वत्र भविष्यति, यत्र तु नेष्यते तत्र न भविष्यत्येव । एवम् 'इनण्यनपत्ये' इत्येवमादिकं प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति चेत् ? न; प्रपञ्चार्थत्वात् । राजन्यकमिति । राज्ञोऽपत्यमिति 'राजश्वशुराद् यत्', तस्मात् समूहेऽर्थे 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र' इत्यादिनात्र वुञ् । मानुष्यकमिति । मनोरपत्यमिति 'मनोर्जातावज्यतै पुक्च' इति येषां मतेऽप्रत्यार्थे यत्, तेषां पूर्वसूत्रेण वुञ् कृते लोपः प्राप्नोति, स प्रकृतिभावात्निवर्त्तते । येषां तु मतेन जातिमात्रे यत्, नापत्ये, तेषां नार्थः प्रकृतिभावेन; अनापत्ययकारत्वादेव हि लोपो न भविष्यति ॥

काशि ५ : १३

इनप्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इन्नन्तमनपत्यार्थेऽणि परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् ।
सांराविणम् । सांमार्जिनम् । 'अभिविधौ' भावे इनुण्, 'अणिनुण्',
इत्यण् । स्रग्विण इदं स्राग्विणम् ।

अणोति किम् ? दण्डिनां समूहो दाण्डम् । 'अनुदात्तादेरञ्'
इत्यञ्प्रत्ययः । अनपत्य इति किम् ? मेधाविनोऽपत्यं मैधावः ॥

गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन्, विदथिन्, केशिन्, गणिन्, पणिन्—इत्येते चाणि प्रकृत्या
भवन्ति । गाथिनोऽपत्यं गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः ।
पाणिनः ।

अपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनोऽपत्यं शाङ्खिनः ।
माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

पदमञ्जरी

इनप्यनपत्ये ॥ सांकूटिनमिति । 'कूट-दाहे', दीर्घोपधः, 'अभिविधौ भावे
इनुण्', 'अणिनुणः' ॥

गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥ मत्वर्थीयेन्नन्ता एते । गाथाशब्दो
ब्रीह्यादिः । विदथः = यज्ञः ॥

संयोगादिश्च ॥ अयमपत्यार्थ आरम्भः ॥

न्यासः

इनप्यनपत्ये ॥ सांकूटिनम्, सांराविणम्, सांमार्जिनमिति । 'कूट दाहे', 'रु
शब्दे', 'मृजू शुद्धौ' । 'अभिविधौ भावे इनुण्', 'मृजेर्दृद्धिः' सांकूटिन्, सांराविन्,
सांमार्जिन्—इति स्थिते 'अणिनुणः' इति स्वार्थेऽण् । मैधाव इति । 'अस्माया'
इत्यादिना विनिः, तदन्तात् प्राग्दीव्यञोऽणपत्यार्थे ॥

गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥ अपत्यार्थोऽयमारम्भः; अनपत्ये पूर्वैणैव सिद्ध-
त्वात् । इन्नन्तत्वादेष्टाम् ॥

संयोगादिश्च ॥ अयमप्यपत्यार्थ आरम्भः । शाङ्खिन इति । शङ्खमद्रवज्रशब्देभ्यो
मत्वर्थे इनिः, तदन्तात् पूर्ववदण् ॥

१-१. पाठेऽयं बहुत्र नास्ति ।

अन् ॥ १६७ ॥

अन्नन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । साम्नः ।
वैमनः । सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्धितेऽभावकर्मणोरर्थयोरुन् प्रकृत्या भवति ।
सामसु साधुः सामन्यः । वेमन्यः ।

अभावकर्मणोरिति किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।
'राजन्' इति पुरोहितादिषु पठ्यते, ततोऽयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन्-इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने
हित आत्मनीनः । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः ।

ख इति किम् ? प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्मम्-इत्यव्ययी-
भावे 'अनश्च' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । प्राध्वम्-इति 'उप-
सर्गादध्वनः' इति अच्प्रत्ययः ॥

पदमञ्जरी

अन् ॥ 'अनपत्ये' इति निवृत्तम् । सामनः, वैमन इति । 'तस्येदम्' इत्यण्,
न्यासः

अन् ॥ 'अनपत्ये' इति निवृत्तम् । सामान्येनाणमात्रे विधिः । सामनः, वैमन
इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । सौत्वन इति । 'षुज् अमिषवे', 'सुयजोर्ध्वनिप्' इति
ध्वनिप्, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ सामन्यः, वेमन्य इति । 'तत्र साधुः' इति यत् ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ आत्मनीनमिति । 'आत्मन्विश्वजनमोगोत्तरपदात् खः' ।
अध्वनीनमिति । अत्रापि 'अध्वनो युत्खौ' इति खप्रत्ययः ।

प्रत्यात्ममिति । आत्मानं प्रतीति 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना यथार्थेऽव्ययी-
भावः । ततः 'अनश्च' इति टच् । प्राध्वमिति । प्रगतमध्वानमिति प्रादिसमासः, 'उप-
सर्गादध्वनः' इत्यच् ॥

१. 'ब्राह्मण्यः' इति सुद्वितः पाठः ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वोऽन् अवर्मणोऽणि परतोऽपत्येऽर्थे न प्रकृत्या भवति ।
सुषाम्णोऽपत्यं सौषामः । चान्द्रसामः ।

मपूर्वं इति किम् ? सौत्वनः । अपत्य इति किम् ? चर्मणा
परिवृतो रथः चार्मणः । अवर्मण इति किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्यं
चाक्रवर्मणः ।

❀ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ❀ । हितनाम्नो-
ऽपत्यं हैतनामः, हैतनामनः ॥

ब्राह्मोऽजातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोऽत्र क्रियते । 'ब्राह्मः' इत्येतदपत्याधिकारेऽपि साम-
पदमञ्जरी

'सुयजोर्ध्वनिप्', ह्रस्वस्य तुक्—सुत्वा, तस्यापत्यं सौत्वनः ॥

ब्राह्मोऽजातौ ॥ योगविभागोऽत्र क्रियते इति । यदि न क्रियेत, तदापत्य इत्य-
नुवर्त्तते वा, न वा ? तत्रानुवृत्तावनन्तरसूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधात् 'नस्तद्धिते'

न्यासः

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ 'वामर्ण' इति । 'परिवृतो रथः' इत्यर्थे 'प्राग्दीव्यतोऽण्' ।
वा हितनाम्न इति वक्तव्यमिति । हितनाम्नशब्दस्य वा प्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थ-
रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि तदेव विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, सा
च व्यवस्थितविभाषा । तेन हितनाम्नो वा प्रतिषेधो भविष्यति ॥

ब्राह्मोऽजातौ ॥ यद्येतदेकमेव सूत्रं स्यात् ततो नियमार्थं वा स्यात् ? विध्यर्थं वा ?
यद्यपत्य इति वर्त्तते, ततोऽनन्तरसूत्रेणैव प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः
सिध्यत्येव, सिद्धे सत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—अजातावेवापत्यार्थे यथा स्यादिति ।
तथा च 'तस्येदम्' इत्यणि विहिते ब्राह्मो गर्भः, ब्राह्ममस्त्रम्, ब्राह्मं हविः, ब्राह्मी ओष-
धिरिति न सिध्यति; अपत्याणोऽभावात् । अथापत्य इति निवृत्तम्, ततो विध्यर्थमेव
भविष्यति । अपत्ये हि पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावः प्रतिषिद्धः, ततश्च 'अन्' इति प्रकृतिभावे
प्राप्तेऽजातौ ब्राह्म इत्येतद्विलोपार्थं निपात्यते । एवञ्च विध्यर्थेऽस्मिन् सिद्धम्—ब्राह्मो
गर्भः, ब्राह्ममस्त्रम्, ब्राह्मं हविरिति; ब्रह्मण इयं ब्राह्मी ओषधिरित्येतत्तु न सिध्येत;
अजाताविति प्रतिषेधात् । अपत्ये जातौ च 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः' इति प्रकृतिभावे
प्रतिषिद्धे सति 'नस्तद्धिते' इति भवति टिलोपः—ब्राह्मो नाद इति, तथेहापि स्याद्-
ब्रह्मणोऽपत्यमिति ब्राह्मण इति । एवमेकयोगे दोषप्रसङ्गमभिधीक्ष्य तत् परिजिहीर्षुराह-
योगविभागोऽत्र क्रियत इति । योगविभागे सति यद्यपत्य इत्यनुवृत्तेरपत्य एव टिलोपो

यथादिपत्यादन्यत्राणि टेलोपार्थ निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्म-
मस्त्रम् । ब्राह्मं हविः । ततः 'जातौ', अपत्य इत्येव—अपत्ये जातावणि
ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः ।

अपत्य इत्येव—ब्राह्मी ओषधिः ॥

कर्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

पदमञ्जरी

इत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वान्नियमार्थमेतद्भवति—अजातावेवापत्ये इति, तत्रापत्ये
सिद्धमिष्टम्—ब्राह्मो नारदः, ब्राह्मणजातिरिति । अनपत्ये तु जातावजातौ च न
क्वचिद्विलोपः स्याद्—ब्राह्मी ओषधिः, ब्राह्मं हविरिति । अननुवृत्तौ तु विधिनियम-
सम्भवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये 'अन्' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते अजातौ
टिलोपार्थं विध्यर्थमेतद्भवति; तत्र ब्राह्मं हविरित्यादि सिद्धम्, ब्राह्मी ओषधि-
रिति न सिध्यति; अजाताविति प्रतिषेधात्, ब्राह्मणी ओषधिरिति प्राप्नोति ।
अपत्ये च जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति, पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे
टिलोपप्रसङ्गादिति भावः । विभक्तस्यार्थमाह—ब्राह्म इत्येतदिति । सामर्थ्यादिति ।
अपत्ये पूर्वेणैव टिलोपस्य सिद्धत्वाद्ब्राह्म इत्येतावता नियमस्य कर्तुमशक्य-
त्वाच्च, तत्रापत्येऽपि ब्राह्मो नारद इति परत्वादनेनैव टिलोपः । अपत्ये वेति ।
अन्यथा अनपत्ये वापत्ये च जातौ प्रतिषेधः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधश्चाय-
मित्याह—अपत्ये जाताविति ॥

कर्मस्ताच्छील्ये ॥ यद्येवमिति । यदि तु णप्रत्ययोऽयमित्यर्थः । नस्तद्धित
न्यासः

निपात्यते, पूर्ववत् सिद्धे सति नियमार्थमेव निपातनं स्यात्, ततश्च स दोषस्तदवस्थ
एव स्याद् यः प्राङ् नियमपक्षे उक्तः । तथा च योगविभागकरणमनर्थकं स्यात् ।
तस्मादपत्याधिकारेऽपि योगविभागकरणसामर्थ्यादिपत्यादन्यत्र 'ब्राह्म' इत्येतन्नि-
पात्यते । एवमनपत्येऽपि 'ब्राह्म' इति निपातनाद् ब्राह्मो गर्भः, ब्राह्ममस्त्रम्, ब्राह्मं
हविरित्येतत् सिध्यति । ततः 'अजातौ' इत्ययं द्वितीयो योगः । 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः'
इति प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे यः 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, स मा मूदित्येवमर्थोऽपत्य
इत्येवेति । एतेनास्मिन् द्वितीये योगे 'अपत्य' इत्यनुवर्त्तत इत्याचष्टे । 'अजातौ' इति
च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तत्र जातेस्पत्यार्थेन सम्बन्धः, नञस्तु भवतिना । तमेवार्थं
वृत्तौ दर्शयन्नाह—अपत्ये जातावणि ब्राह्मण इति लोपो न भवतीति । जातिविशिष्टे-
ऽपत्ये विवक्षितेऽणि परतो ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भवतीत्यर्थः ।

अपत्य इत्येव—ब्राह्मी ओषधिरिति । प्रत्युदाहरणव्याजेन योगविभागे सति
जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मी ओषधिरित्येतदपि सिद्धं भवतीति दर्शयति ॥

कर्मस्ताच्छील्ये ॥ यद्येवमिति । यदि णकारोऽत्र प्रत्ययः, एवं सति किमर्थमिदम् ?

‘कर्मः’ इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः
कर्मः । शीलम् ‘छत्रादिभ्यो णः’ इति णप्रत्ययः ।

यद्येवम्, किमर्थमिदम्, ‘नस्तद्धिते’ इत्येव टिलोपः सिद्धः ?
सत्यमेतत्; ज्ञापकार्थं तु; एतज् ज्ञापयति—ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि
भवन्तीति । तेन चोरो, तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति ।

ताच्छील्य इति किम् ? कर्मण इदं कर्मणम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औक्षमित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् ।

अनपत्य इति किम् ? उक्ष्णोऽपत्यमौक्षः, ‘षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि’
इत्यलोपः ॥

पदमञ्जरी

इति टिलोपः सिद्ध इति । अणि हि प्रकृतिभावः । ज्ञापनार्थमिति । एवं च ‘छत्रा-
दिभ्योऽण्’ इति लाघवाय कर्त्तव्यम्; णवचने प्रयोजनाभावात् । ताच्छीलिक
इति । तुल्यजातीयविषयत्वाज्ज्ञापनस्यैतल्लभ्यते, तेन ‘तदस्यां प्रहरणम्’, ‘प्रज्ञा-
श्रद्धाचो’ इत्यादिके णे ङीबन् भवति ॥

न्यासः

नैवास्य प्रयोजनं किञ्चिदित्यर्थः । किं कारणम् ? इत्याह—नस्तद्धित इत्येवं हीत्यादि ।
यद्धि लक्षणेन न प्राप्नोति तदर्थं निपातनमारभ्यते, इह तु ‘नस्तद्धिते’ इत्येवं सिद्धः,
न हि णे केनचित् प्रकृतिभाव उक्तो यतस्तत्र टिलोपार्थमारभ्यमाणमिदमर्थवत् स्यात् ।
अणि हि प्रकृतिभावोऽणन्तस्योक्तः, न तु णे । अनन्तरोक्तमर्थमभ्युपगच्छति—यदि
सत्यम्, किमर्थमिदम् ? इत्याह—ज्ञापकार्थमित्यादि । अण्कृतानीत्यादि । अणि कृतानि
कार्याणि अण्कृतानि, ‘सप्तमी’ इति योगविभागात् समासः । अथ वा—अणा कृतानि,
‘कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासः । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? इत्याह—
तेनेत्यादि । चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्य इति ‘छत्रादिभ्यो णः’ इति णः, तदन्तान्
ङीप् । ‘ताच्छीलिके णः’ इत्यस्यार्थस्य ज्ञापितत्वात् ‘तदस्यां प्रहरणमिति क्रोडायां
णः’ इति दण्डात् णे दाण्डेति—अण्कृतं कार्यं न भवति ।

यदि तर्हि ताच्छीलिकेष्वण्कृतमिष्यते, अण्वेव छत्रादिभ्यः कस्मान्नोच्येत, तत्राप्य-
यमर्थः—ज्ञापनार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति ? युक्तमेतदुक्तवानसि; वैचित्र्यार्थं
त्वण्कृतः ।

कर्मणमिति । ‘तद् युक्तात् कर्मणोऽण्’ इत्यण् । कर्मणा युक्तं कर्मणमिति ॥

औक्षमनपत्ये ॥ औक्षं पदमिति । ‘तस्येदम्’ इत्यण् ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्वाशिनेयवासिनायनिभ्रौण-
हत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन, हास्तिनायन, आथर्वणिक, जैह्वाशिनेय, वासिना-
यनि, भ्रौणहत्य, धैवत्य, सारव, ऐक्ष्वाक, मैत्रेय, हिरण्मय—इत्येतानि
निपात्यन्ते ।

दाण्डिन्, हस्तिन्—इत्येतौ नडादिषु पठन्ते, तयोरायने परतः
प्रकृतिभावो निपात्यते । केषाञ्चित्तु—हस्तिन्निति नडादिषु न पठ्यते;
तेषामत एव निपातनात् फगपि भवति । दाण्डिनोऽपत्यं दाण्डि-
नायनः । हस्तिनोऽपत्यं हास्तिनायनः ।

अथर्वन्—इति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि
उपचाराद् अथर्वन्नित्युच्यते, तमधीते यः स आथर्वणिकः । इके प्रकृति-
भावो निपात्यते ।

जिह्वाशिन्—इति शुभ्रादिषु पठ्यते, तस्य परतः प्रकृतिभावो
निपात्यते । जिह्वाशिनोऽपत्यं जैह्वाशिनेयः ।

वासिनोऽपत्यम्, 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इति फिज्, तत्र
प्रकृतिभावो निपात्यते—वासिनायनिः ।

भ्रूणहन्, धीवन्—इत्येतयोः प्यञि परतस्तकारादेशो निपात्यते ।
भ्रूणघ्नो भावः भ्रौणहत्यम् । धीव्नो भावो धैवत्यम् । 'हनस्तोऽचि-

पदमञ्जरी

दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्वाशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवै-
क्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ उपचारादिति । मुख्यस्याध्ययनासम्भव उपचारे हेतुः ।

भ्रौणहत्येति तु निपातनानर्थक्यम्; 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तकारस्य
सिद्धत्वात् । न च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपप्रसङ्गः, उभयोरनित्ययोः परत्वात्तस्यैव

न्यासः

दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्वाशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रे-
यहिरण्मयानि ॥ उपचाराद् ग्रन्थोऽप्यथर्वन्नित्युच्यत इति । उपचारस्य तु तत्प्रोक्तत्वमेव
निबन्धनम् । आथर्वणिक इति । 'वसन्तादिभ्यष्टक्' ।

भ्रौणहत्यमिति । भ्रूणं हतवानिति 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्', तदन्तात् प्यञ् ।
'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यनेनैव तकारः सिद्धः, तत् किं निपात्यते ? इत्याह—हनस्तो-

णलोः' इति यत्तत्त्वं तद्धातुप्रत्यय एवेति—भ्रौणघ्नः, वार्त्रघ्न इत्यत्र न भवति, अतो भ्रौणहत्ये तत्त्वं निपात्यते ।

सारव—इति 'सरयू' इत्येतस्य अणि परतोऽयूशब्दस्य 'व' इत्यादेशो निपात्यते । सरय्वां भवं सारवमुदकम् ।

ऐक्ष्वाकू—इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोऽयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्च निपात्यते । इक्ष्वाकोरपत्यम्, 'जनपदशब्दात्क्षत्त्रि-
पदमञ्जरी

भावादत आह—हनस्तोऽचिण्णलोरिति । धातुस्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये धातोरित्येवं विहितो यस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते, न च व्यञ्जेवं विहितः, किं तर्हि ? प्रातिपदिकादित्येषम्, तेनात्र तो निपात्यते । कथं पुनर्विज्ञायते—'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते' इति ? अत एव निपातनात् । एवं तर्हि कुत्वनिवृत्त्यर्थं निपातनम् ? मैवम्; तथाहि—'न क्वादेः' इत्यत्र प्रकरणे 'भ्रूणघ्नः व्यञ्जि' इत्यवक्ष्यन्, अतस्तत्त्वार्थमपि निपातनं सत् ज्ञापकमेव ।

ऐक्ष्वाकशब्दोऽयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्चेष्यते, तत्रान्यतरस्य पाठे इतरस्योकारलोपो न सिद्ध्यति, तत्राह—स्वरसर्वनाम्नेति । उदात्तादीनामविभागेनावस्थानम्—एकश्रुतिः, सर्वनामवत्सर्वनाम् । यथैव हि 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ उपगुप्रभृतीन्विशेषान्सर्वनाम् प्रतिपादयति, तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन्स्वरविशेषानिति एकश्रुतेः सर्वनामत्वम् ।

न्यासः

अचिण्णलोरित्यादि । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यसम्प्रत्यय एव' । 'धातोः' इत्येवं यो विहितः प्रत्ययः, तत्र कार्यं विज्ञायत इत्यर्थः । न च व्यञ्जप्रत्ययो धातुप्रत्ययः, किं तर्हि ? प्रातिपदिकप्रत्ययः । तेन तत्र 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्कारो न प्राप्नोति, अतो निपात्यते । कथं पुनर्विज्ञायते—धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं भवतीति ? अत एव निपातनात् । ननु च 'हो हन्तेऽङ्गिन्नेषु' इति कुत्वप्रतिषेधार्थं निपातनं स्यात् ? नैतदस्ति; 'न क्वादेः' इत्यत्र हि नेति योगविभागादपि शक्यते कुत्वनिवृत्तिः कर्तुम् । भ्रौणघ्नः, वार्त्रघ्न इति । अपत्यार्थेऽण् । इक्ष्वाकुशब्दाद् यदा 'जनपदशब्दात्' इत्यादिनाम् भवति, तदैक्ष्वाकशब्दो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यदा तु 'कोषधातु' इति शेषिकोऽण्, तदाऽन्तोदात्तः ।

ननु चैवंविधसूत्र एकस्योपादानेऽपरस्य ग्रहणं न सिद्ध्यति, तस्मादुभयोरपि स्वरभिन्नयोरुपादानं कर्तव्यम्—ऐक्ष्वाकः, ऐक्ष्वाक इति ? एतन्तोद्यमपाकर्तुमाह—स्वरसर्वनाम्नेत्यादि । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनोच्चारणम्—एकश्रुतिः । सा च स्वराणां

यादञ्' इत्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐक्ष्वाकः । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः 'कोपधादाण्' इत्यण् । ऐक्ष्वाकः ।

मैत्रेय—इति, मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते, ततो ढञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः ।

अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो बिदादिष्वेव न पठ्यते, तत्राञि कृते यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धम्; एवं च यलोपार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति; यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्र-यव इत्यञ् इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति; मित्रयूणां सङ्घ-

पदमञ्जरी

इयादेशापवाद इति । केकयादिसूत्रेण प्राप्त इयादेशः ।

इह मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते—गृष्ट्यादिषु प्रत्ययसिद्धयर्थम्, यस्कादिषु लुगर्थम्, केकयादिसूत्रे इयादेशार्थम्, इदं चतुर्थं यलोपार्थम्; तत्र द्विर्ग्रहण-मकर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह—अथ किमर्थमिति । लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्य इति । यञ्वोरित्येव सिद्धत्वात् । परिहरति—नैतदस्तीति । अप्राप्नोतीति । यदि तु 'सङ्घः क्लृप्तक्षणे' इत्यस्यानन्तरं न मैत्रेयादित्युच्येत, तदा त्रीणि ग्रहणानि, नार्थो निपातनेन । यलोप इति । युशब्दस्य लोप इत्यर्थः ॥

न्यासः

सर्वनामेव सर्वनाम । यथैव हि 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ निर्देश उपगुप्रभृतीन् विशेषान् विभागेन प्रतिपादयति, तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन् स्वरविशेषान् । तथात्रायमैक्ष्वाकशब्दः पठ्यते—नाप्याद्युदात्तो नाप्यन्तोदात्तः; तस्य त्वेवं पठितस्य प्रत्ययविशेषात् स्वरविशेषो भवति—यदाञ् तदाद्युदात्तः, यदाण् तदान्तोदात्तः ।

इयादेशापवाद इति । केकयादिसूत्रेण यादेशः प्राप्नोति, तदपवादो लोपो निपात्यते । 'अतो गुणे' पररूपत्वम् ।

अथ किमर्थमिति । येनाभिप्रायेण पृष्ठवाँस्तं स्वयमेवाविष्कर्तुमाह—ततोऽञि कृत इत्यादि । सिद्धमिति । रूपस्वरूपयोरभेदात् । यलोपार्थं चेत्स्यादिना बिदादिषु पाठे यो गुणस्तं दर्शयति । यस्कादिषु चेत्स्यादि । तत्र हि तस्य बहुषु गोत्रप्रत्ययस्य लुग् यथा स्यादित्येवमर्थः पाठः । स च लुग् बिदादिषु पाठे सति 'यञञोश्च' इत्यनेनैव सिध्यतीति नार्थो यस्कादिषु पाठेन । मैत्रेयः सङ्घ इत्यादि । एतेन बिदादिषु पाठे यो दोषस्तं दर्शयति । बिदादिषु पाठे सति सर्वमेतदुपपद्यते यदुक्तवानसि; किन्तु मैत्रेय-शब्दादञन्तात् 'सङ्घाक्लृप्तक्षणे' इत्यादिनाप्रत्ययः स्यात्, ततो मैत्रेय इत्यनिष्टं रूपं

इत्यत्र गोत्रचरणाद् वुञं बाधित्वा मैत्रयकः सङ्घ इत्यत्र 'सङ्घाङ्गलक्ष-
णेष्वाञ्जिजामण्' इत्यण् प्राप्नोति ।

हिरण्मयम्—इति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते,
हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयः ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य, वास्त्व्य, वास्त्व, माध्वी, हिरण्यय—इत्येतानि निपा-
त्यन्ते छन्दसि विषये । ऋतु, वास्तु—इत्येतयोर्यति यणादेशो निपा-
त्यते । ऋतौ भवम् ऋत्व्यम् । वास्तौ भवं वास्त्व्यम् । वस्तुशब्द-
स्याणि यणादेशो निपात्यते । वस्तुनि भवो वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि
स्त्रियां यणादेशो निपात्यते—माध्वीनः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दाद्वि-
हितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययम् ॥

इत्युप्राध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकावृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः
पदमञ्जरी

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ॥ मलोपो निपात्यत इति । तस्या-
सिद्धत्वाच्चस्येतिलोपाभावः । एवमपि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः
प्राप्नोति, 'अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्तौ' इति वचनान्न भविष्यति । क्वचित्तु मकारलोप
इति पठन्ति । तत्र यस्येति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

न्यासः

स्यात्, न तु मैत्रेयक इत्यभीष्टम् । दञन्तात् तु 'गोत्रचरणाद्बुञ्' भवतीति मैत्रेयक इत्य-
भीष्टं सिध्यति ।

हिरण्मय इति । 'मयड्वैतयोर्भाषायाम्' इति मयट् ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ॥ ऋत्व्यम्, वास्त्व्यमिति । 'भवे
छन्दसि' इति यत् । वास्त्वमिति । तस्येदम् इत्यण् । एवं माध्वीत्यत्रापि । हिरण्यय
इति । पूर्ववन्मयट् ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

समाप्तश्च षष्ठोऽध्यायः

* तस्मै श्रीगुरवे नमः *

काशिकावृत्तिः

अथ सप्तमाध्याये प्रथमः पादः

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु, वु—इत्येतयोस्तृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययो-
ग्रहणम्, तयोः स्थाने यथासङ्ख्यमच, अक—इत्येतावादेशौ भवतः ।

पदमञ्जरी

युवोरनाकौ ॥ शास्त्रस्य लाघवार्थं युवू प्रत्ययौ उपदिष्टौ, तयोरनेनानाका-
वादेशौ विधीयेते; तत्रतत्र ह्यनाकयोरेवोपदेशे शास्त्रस्य गौरवं स्यात् । इह
कस्मान्न भवति—‘यु मिश्रणे’, युतः, युतवान् ? उदितोर्युवोरिदं ग्रहणम् ।
कथम् ? ल्युडादिपूकारोऽनुनासिक इत्संज्ञकः । एवमपि द्यूत्वा, द्यूतः, द्यूतवान्—
अत्र प्राप्नोति, ऊठस्त्वनुदिदवकाशः ? अथार्थवतो युवुशब्दस्य ग्रहणम्, अन-
र्थकश्चायम्; तेन धात्वन्तस्य न भवति । भुज्युः, मृत्युः, कंयुः, शंयुः, ऊर्णायुरि-
त्यादावुकारस्यानित्संज्ञकत्वादादेशाभावः । यदि तर्हि ल्युडादिपूकार इत्सं-
ज्ञकः—नन्दनः, कारकः, ‘उगिदचाम्’ इति नुम् प्राप्नोति ? उगितो झलन्तस्य
नुम्, न चैतौ झलन्तौ । तत्तर्हि झलप्रहणं कर्तव्यम् ? नेत्याह; यदेतत् ‘नपुंसकस्य
झलचः’ इति झलप्रहणं तत्पुरस्तादपक्रक्ष्यते, ‘उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो-
र्झलः’ ‘युजेरसमासे’, ततः—‘नपुंसकस्य’, ‘झलः’ इत्येव, ततः ‘अचः’, ‘नपुंसक-
स्य’ इत्येव, तच्चावश्यं झलप्रहणमपक्रष्टव्यम्; अन्यथोगितो लिङ्गविशिष्टस्यापि नुम्

न्यासः

युवोरनाकौ ॥ शास्त्रस्य लाघवार्थमिह युवू प्रत्ययावुपदिष्टौ, तयोः स्थानेऽनाकावा-
देशौ विधीयेते । यदि हि यत्र यत्र युवोरुपदेशस्तत्र तत्रानाकावादेशौ विधीयेयाताम्,
तदा शास्त्रस्य गौरवं स्यात्; तयोः प्रभूतवर्णसमुदायात्मकत्वात् । इह युवोरनुनासि-
कयणोः प्रत्यययोरिदं ग्रहणम्, न च तथाविधावननुबन्धकौ युवू शास्त्रे सम्भवतः, तत्र
सामर्थ्याद् विशेषकराननुबन्धानुत्प्लूज्य सामान्येन तयोर्ग्रहणं विज्ञायते ? इत्याह—
युवु—इत्येतयोस्तृष्टविशेषणयोरिति । इदं ग्रहणमिति वक्ष्यमाणेन सर्वबन्धः । विशेषणं
यथायोगं लकारादि, तद्वत्तृष्टं परित्यक्तं यथेस्तौ तथोक्तौ । एतेन ‘युवो’ इति ल्युडा-
दीनां सामान्येन निर्देश इति दर्शयति । यद्यत्र युवोरित्यविशेषेण ग्रहणं स्यात् तदा

योरनः, वोरकः । नन्दादिभ्यो ल्युः—नन्दनः । रमणः । सायमा-
दिभ्यष्टचुटचुलौ तुट्—सायन्तनः । चिरन्तनः । ण्वुल्लुचौ—कारकः ।
हारकः । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्'—वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

पदमञ्जरी

प्रसज्येत—गोमती भवती । इह तर्हि नन्दना, कारिका—'उगितश्च' इति
ङीप् प्राप्नोति ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं क्वचिद्युवू षिट्ठितौ करोति—'शिल्पिनि
ष्वुन्', 'ट्चुटचुलौ तुट् च', इति, तज्ज्ञापयति—न युवोरीकारो भवतीति ।
नैतदस्ति ज्ञापकम्; षित्करणं ङीषर्थम्, टित्करणमनुपसर्जनार्थम्, टितो ह्यनु-
पसर्जनात् ङीप् भवति, उगितः पुनरविशेषण । तथा शातनपातनशब्दौ ल्यु-
ङन्तौ गौरादिषु पठितौ, तत्र शातर्नितरा, पातनितरा, 'नद्याः शेषस्यान्यतर-
स्याम्', 'उगितश्च' इत्युगिल्लक्षणो ह्रस्वविकल्पः प्राप्नोति । ननु चोगित
इत्येवमुगित्संज्ञाशब्दनेन या 'नदी' विहिता तस्यास्तत्र ग्रहणम् ? नेत्याह; इह
हि दोषः स्यात्—भोगवतितरा, गौरिमतितरा, शार्ङ्गरवादिङीनन्तावेतौ, तत्र
ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, इष्यते चात्रापि ह्रस्वविकल्पो भाष्यकारेण । तस्मान्नैवं
शक्यम्—उदितोर्युवोर्ग्रहणम् इति । न चेदेवं युतः, युत्वा, भुव्युः, शंयुरित्यत्रापि
प्राप्नोति ? तत्राह—अनुनासिकयणोरिति । सन्ति हि यणः सानुनासिकाः, निरनु-
नासिकाश्च, तत्र येषामादेश इष्यते तेषु यकारवकारावनुनासिकौ पठितव्यौ,
तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्गः । प्रत्यययोरिति । वस्तुकथनमेतत्, न त्वप्रत्ययनिवृ-
त्त्यर्थम्, तथाविधस्यानुनासिकस्य यणोऽसम्भवात् ॥

न्यासः

'यु मिश्रणे'—युतः, युतवान्, युत्वा; 'दिवु क्रीडादौ'—द्युतः, द्यूतवान्, द्यूत्वा; 'ऊर्णाया
युस्' उर्णायुरित्येवमादावप्यनाकौ स्याताम्, अतोऽस्यातिप्रसङ्गनिरासायाह—अनुनासि-
कयणोरिति । अनुनासिको यणयोरिति बह्व्रीहिः । सन्ति हि यणः सानुनासिकाः,
निरनुनासिकाश्च, तत्र हि ययोरनुनासिको यण् तयोरिदं ग्रहणम् । अनुनासिकयणौ
च यौ युवू तौ प्रत्ययावेव, नाप्रत्ययाविति दर्शयितुमाह—प्रत्यययोरिति । अन्ये त्वप्रत्यय-
निवृत्त्यर्थं प्रत्यययोरित्युक्तमिति वर्णयन्ति, तदयुक्तम्; अनुनासिकयणोरित्यनेनैवाप्रत्यय-
निवृत्तेः सिद्धत्वात् । न ह्यप्रत्ययावनुनासिकयणौ युवू शास्त्रे स्तः । तस्मादनुनासिक-
यणौ यौ युवू तौ प्रत्ययावेव, नाप्रत्ययाविति सम्भवप्रदर्शनार्थं प्रत्यययोरित्युक्तमिति
विज्ञायते । अनुनासिकयणोश्च प्रत्यययोर्ग्रहणे सत्यङ्गस्थेति सम्बन्धलक्षणेयं षष्ठी विज्ञेया ।
अङ्गसम्बन्धिनोर्युवोरिति सम्बन्धः । स पुनर्निमित्तिभावलक्षणः । प्रत्ययनिमित्तो ह्यङ्ग-
स्यात्मलाम इत्यङ्गं निमित्ति, प्रत्ययो निमित्तम् । योरनो वोरक इति । अनेन यथाक्रमं
स्थान्यादेशसम्बन्धमाचष्टे । नन्दादिभ्यो ल्युरिति । 'नन्दीग्रहि' इत्यादिना । नन्दनः,
रमण इति । 'दुनदि समृद्धौ', 'रमु क्रीडायाम्' । हेतुमति णिच्, तदन्ताल्ल्युः ।

अनुनासिकयणोरिति किम् ? 'ऊर्णाया युस्', ऊर्णायुः । 'भुजि-
मृड्भ्यां युक्त्युकौ'—भुज्युः, मृत्युरिति । एवमादीनां हि यणोऽनुना-
सिकत्वं न प्रतिज्ञायते, 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः' ।

पदमञ्जरी

मृत्युरिति । 'भुजिमृड्भ्यां युक्त्युकौ' इति सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादिदमुदा-
हृतम्, शक्यते ह्यत्र वक्तुम्—अङ्गस्य यौ युयू, कौ चाङ्गस्य युयू, ? ययोरङ्गमित्येत-
द्भवति, कयोश्चैतद्भवति ? प्रत्यययोः, न चैष प्रत्यय इति । आनर्थक्याच्च टङ्गु-
टङ्गुलोस्त्वनादेशे कृते पश्चात्तुडित्यर्थवत्त्वं प्रत्ययत्वं च । किमुच्यतेऽनुनासिकत्वं
न प्रतिज्ञायत इति, न पुनर्न पठ्यते ? इत्येत आह—प्रतिज्ञानुनासिक्या इति ।
प्रतिज्ञायानुनासिक्यं येषां ते तथोक्ताः । सर्वत्र पाठाभावात्सतोऽपि वा पाठस्य
सङ्कीर्णत्वात्प्रतिज्ञासमधिगम्यमेवानुनासिकत्वमित्यर्थः ।

युवोरिति समाहरद्वन्द्वश्चेत् 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे सति 'औत्व-
गुणवृद्धित्वञ्चद्वावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम्' इति वचनात् 'घेडिंति' इति गुणं
वाधित्वा 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमि सति युवुन इति भवितव्यम्; इतरेतर-
योगद्वन्द्वे तु द्विवचने यणादेशे च सति द्वयोर्वकारयोः श्रवणप्रसङ्गः; स्थानिव-
द्वावाद्बलि लोपोऽपि नास्ति, तत्कथमयं निर्देशः ? इत्याह—युवोरिति । नपुंसक-

न्यासः

सायन्तन इति । सायमादिभ्यष्टुष्टुलुविति । 'सायञ्चिरम्' इत्यादिना । जातादौ शैषि-
केऽर्थे तद्धितः । वासुदेवकः, अर्जुनक इति । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः, वासुदेवो
भक्तिरस्येति 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' इति वुन्—वासुदेवकः, अर्जुनकः ।

ऊर्णा अस्य सन्तीत्यूर्णायुः, तत्रानुनासिकयणत्वाभावात् न भवति । किं पुनः कारण-
मेवमादीनां यणोऽनुनासिकत्वं नास्ति ? इत्याह—एवमादीनामित्यादि । प्रतिज्ञानुना-
सिक्याः पाणिनीया इति । यत्र तैरनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव भवति, नान्यत्र । न
च युस्प्रभृतीनां तैस्तत् प्रतिज्ञायते, लक्ष्यानुरोधात् । तेन तेषां यणोऽनुनासिकत्वं न
भवति । आदिशब्देन 'अहंशुभमोर्युस्' इत्येवमादयो गृह्यन्ते । ननु च 'अहंशुभमो-
र्युस्', 'कंशंभ्यां वभयुस्तिवृतयसः' इत्यत्र सित्करणदेव न भविष्यति, सित्करणं हि
पदसंज्ञार्थम्, पदसंज्ञा चानुस्वारार्था—तस्यां सत्याम् 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारो यथा
स्यात् । यदि चात्रानादेशः स्यात् तदा सित्करणमनर्थकं स्यात्, न ह्यनादेशे कृतेऽनु-
स्वारो भवति; तद्विधौ 'हलि सर्वेषाम्' इत्यतो हलीत्यनुवृत्तेः । आदेशे कृते न भवति;
हलादित्वाभावात् ? नैतदस्ति; वचनसामर्थ्यादजादावप्यनुस्वारः स्यात् । सित्करण-
स्यान्यदपि प्रयोजनम्—पदसंज्ञा । तत् प्रयोजनम्—मसंज्ञाबाधः । मसंज्ञायामव्ययानां
भमात्रे दिलोपः स्यात् । अवग्रहार्थं वा सित्करणं स्यात्, कुतस्तस्यानर्थक्यम् !

इह युवोः' इति निर्देशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षे 'अनित्यमागम-
शासनम्' इति नुम् न क्रियते । ६

नपुंसकलिङ्गता वा 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य'
इति न भवति । इतरेतरपक्षे तु छान्दसत्वाद् वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यन्तु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेदयम् ॥

पदमञ्जरी

लिङ्गता चेति । न भवतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । मध्ये हेतुः । लिङ्गमशिष्य-
मिति । छान्दसो वर्णलोप इति । अकृत एव यणादेशे उकारस्य लोपः, कृते वा
तस्मिन्नन्यतरस्य वकारस्य । अपरं आह—कर्मधारयोऽयम्, अवयवधर्मेण समु-
दायस्य व्यपदेशः । युश्चासौ समुदायो युबुलक्षणो बुश्चासाविति तत्र समुदाय-
यस्य, क्वचिदभावादवयवयोरेवानाकादेशाविति ।

न्यासः

इह युवोरिति निर्देशे समाहारे वा द्वन्द्व आश्रीयते, इतरेतरयोगे वा; तत्र पूर्व-
स्मिन् पक्षे षष्ठ्येकवचने कृते 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वात् 'इकोऽचि विभक्तौ' इति
नुमा भवितव्यम्, ततश्च 'युवुनः' इति निर्देशः स्यात् । इतरस्मिन् पक्षे ओसि परतो
यणादेशे कृते युवोरिति द्वितीयवकारश्रवणमपिद्येत ? इत्येतच्चोद्यनिरासायाह—
इह युवोरिति निर्देश इत्यादि । अनित्यमागमशासनमिति । आगमानां शासनम्=
विधानम्, तदनित्यमिति; क्वचित् तदभावात् । अथ वा—आगमाः शिष्यन्ते विधीयन्ते
येन शास्त्रेण तदागमशासनं शास्त्रम्, तदनित्यम्, अविद्यमानं नित्यं कार्यमस्येति
कृत्वा । अनित्यता पुनरागमशासनस्य 'घोलोपो लेटि वा' इत्यत्र वाग्रहणास्तिङ्गाद्
विज्ञायते । तद्धि ददद्, ददादित्यत्र नित्यं घोलोपो मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि च
नित्यमागमशासनं स्याद् वाग्रहणमनर्थकं स्यात् । भवतु नित्यो लोपः, सत्यपि तस्मिन्
'लेटोऽडाटौ' इत्यटि कृते ददद् ददादिति सिद्धयत्येव । अनित्यत्वे त्वागमशासनस्या-
डागमाभावाच्च सिध्यति । ततो वाचनमर्थवद्भवति ।

नपुंसकलिङ्गता वेत्यादि । अथ वा नपुंसकलिङ्गताैवात्र नास्ति । किं कारणम् ?
इत्याह—लिङ्गमशिष्यमित्यादि । लिङ्गस्य हि लोकधर्मत्वाल्लोक एवाश्रयः । तस्माल्लोकत
एव सिद्धत्वात् तदशिष्यं न विधातव्यम् । लिङ्गशास्त्रमेवात्र तादर्थ्याल्लिङ्गशब्देनो-
च्यते । लिङ्गार्थं शास्त्रमशिष्यं न कर्त्तव्यम्, तत्साध्यस्य लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । तदनेन
'स नपुंसकम्' इत्यादेः प्रत्याख्यानं दर्शयति । तस्मिन् प्रत्याख्याते सति तद्द्वारेण तस्य
नपुंसकत्वं न भवतीति कुतो नुम्प्रसङ्गः ! इतरेतरपक्षे तु छान्दसत्वाद् वर्णलोप इति ।

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।

अशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय्—इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं
फ, ढ, ख, छ, घ—इत्येतेषां प्रत्यादीनाम् । ‘फ’ इत्येतस्यायनादेशो
भवति—‘नडादिभ्यः फक्’, नाडायनः, चारोयणः । ढस्य एयादेशो
भवति—‘स्त्रीभ्यो ढक्’, सौपर्णेयः, वैनतेयः । खस्य ईनादेशो
भवति—‘कुलात्खः’, आढ्यकुलीनः, श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईया-
देशो भवति—‘वृद्धाच्छः’, गार्गीयः, वात्सीयः । ‘घ’ इत्येतस्येयादेशो
भवति—‘क्षत्राद्धः’, क्षत्रियः ।

पदमञ्जरी

आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ।
व्यञ्जनमात्रं स्थानि; अन्ते ‘फढखच्छघाम्’ इत्यनच्कनिर्देशात् । एवं च निरनु-
बन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । आढ्यकुलीन इति । ‘अपूर्वपदात्’ इति वचनात्
‘कुलात्खः’ इत्यनेन सपूर्वपदादपि खो भवति ।

‘फक् नीचैर्गतौ’, ‘ढौक् तौक् गत्यथौ’ । इह प्रत्ययाद्युदात्तत्वं संज्ञास-
न्नियोगेन विधानादन्तरङ्गम् ।

न्यासः

‘छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति इति छान्दसत्वम् । तेन यथेष्कर्तारमध्वर इत्यत्र निसो
नकारलोपः, तथेहापि वकारस्यापि लोपो द्रष्टव्यः ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ फादयोऽपीह शास्त्रे लाघवार्थमुप-
दिष्टाः, ततस्तेषामायन्नादय आदेशा विधीयन्ते । ते च विधीयमानाः फकारादेर्हल्मात्र-
स्य भवन्तीति वेदितव्यम् । कुत एतत् ? अन्ते घामित्यनच्कनिर्देशात्; इतरथा हि
घानामित्येवं ब्रूयात् । अन्यत्र त्वागन्तुकोऽकार उच्चारणार्थ एव । अत एव प्रत्ययादौ
वर्तमानस्य फादेर्व्यञ्जनमात्रस्य स्थानित्वेनोपादानान्निरनुबन्धकपरिभाषात्र नोपतिष्ठते,
सर्वत्र हि फादयो निरनुबन्धकाः । यत्र चोभयं सम्भवति तत्रैवास्या उपस्थानम् ।
नाडायन इति । ‘नडादिभ्यः फक्’ अपत्यार्थे फक्प्रत्ययः । उत्तरेष्वप्युदाहरणेष्वीयादेशो-
दाहरणादन्यत्रापत्यार्थे वेदितव्यः । सौपर्णेयः, वैनतेय इति । सुपर्णाविनताभ्यां ढक् ।
आढ्यकुलीन इति । ‘अपूर्वपदादन्यतरस्याम् यङ्ढक्ञौ’ इत्यत्रापूर्वपदादिति वचनात्
‘कुलात्खः’ इत्यनेन सपूर्वपदादपि खो भवति । गार्गीयः, वात्सीय इति । गार्ग्यवात्स्य-
शब्दाभ्यां यजन्ताभ्यां ‘तस्येदम्’ इत्यर्थविवक्षायां छः, ‘यस्येति च’ इत्याकारलोपः
‘आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति’ इति यकारलोपः ।

प्रत्ययग्रहणं किम् ? फक्कति । ढौकते । खनति । छिनत्ति ।
घूर्णते । आदिग्रहणं किम् ? ऊरुदध्नम् । जानुदध्नम् ।

एते आयन्नादयः प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति । कृतेष्वेतेषु
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च 'घच्छौ च' इति घचश्चित्करण-
मर्थवद्भवति ।

शङ्खः^१, षण्डः^१—इत्येवमादीनां हि 'उणादयो बहुलम्' इति
बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । 'ऋतेरीयङ्' इति वा वचनं ज्ञापकम्—
पदमञ्जरी

एते त्वायन्नादयोऽङ्गाधिकारे विधानाद्बहिरङ्गाः, ततश्च यत्र स्वरार्थोऽनु-
बन्धो नास्ति—'शिलाया ढः', 'वृद्धाच्छः' इत्यादौ; तत्राद्युदात्तत्वे कृते पश्चा-
द्भवन्त एते आदेशा अस्वरकस्याच उच्चारणासम्भवादनियतस्वराः स्युः ?
इत्याशङ्क्याह—आयन्नादय इत्यादि । अयमभिप्रायः—प्रत्ययादीनां फकारादी-
नामङ्गसम्बन्धाव्यभिचारात्प्रयोजनाभावादिह 'अङ्गस्य' इति न सम्बध्यते,
तेन एतेऽप्यन्तरङ्गाः, तत्र परत्वादेतेषु कृतेषु पश्चादाद्युदात्तत्वमिति । अत्रैव
ज्ञापकमाह—तथा चेति । यदि प्रत्ययस्वरे कृते आयन्नादय आदेशाः स्युः,
ततो घशब्दाकारस्योदात्तत्वे कृते घकारस्य हलः संसनधर्मिणः, संसनधर्मि-
ण्यनुदात्त आदेशे कृतेऽन्तोदात्तत्वं सिद्धमिति चित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः ।

न्यासः^१

फक्कति, ढौकत इति । 'फक्क नोचैर्गतौ', 'ढौक गतौ', खनु अवदारणे', 'छिदिर्
द्वैधीकरणे', 'घूर्ण घूर्ण भ्रमणे'—इत्येतेषां रूपाणि । ढौकतिघूर्णत्योरनुदात्तेत्वादात्मने-
पदम् । ऊरुदध्नम्, जानुदध्नमिति । ऊरु प्रमाणमस्य 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्या-
दिना दध्नच् ।

इहैत आयन्नादयोऽङ्गाधिकारे विधीयमानाः प्रकृतिप्रत्ययावपेक्ष्य भवन्तीति बहि-
रङ्गाः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तु प्रकृत्यनपेक्षत्वात् प्रत्ययमात्रमाश्रित्य भवतीत्यन्तरङ्गम् ;
ततो बहिरङ्गा यावदायन्नादयो न भवन्ति तावदेव प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन भवितव्यम्,
तस्मिन् कृते सत्यादेशा भवन्तो यत्र स्वरार्थोऽनुबन्धो न विधीयते 'शिलाया ढः', 'वृद्धा-
च्छः' इत्यादौ तत्रानियतस्वराः प्राप्नुवन्तीत्यस्य चोद्यस्य निरासाग्राह—इहैत आयन्नादय
इत्यादि । अयमभिप्रायः—आयन्नादयोऽप्यन्तरङ्गा एव । यदि हि 'अङ्गस्य' इत्यत्रा-
भिसम्बध्यते तदा स्यात् तेषां प्रकृतिप्रत्ययापेक्षया बहिरङ्गत्वम् । न चात्र तदभिसम्ब-
ध्यते; प्रयोजनाभावात् । तथा हि—अङ्गस्य निमित्तं ये प्रत्ययास्तदादीनां फादीना-

१-१, शमेः खः, षणो ढः—शङ्खः, षण्डः—इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य ।

पदमञ्जरी

इयङिति । वाचनं ज्ञापकमिति । यदि धातुप्रत्ययानामप्येते आदेशाः स्युः, 'ऋतेऽछङ्' इत्येव ब्रूयात् । न च छङि सति बलादिलक्षणे इटि कृते अनादित्वा-
दियादेशो न स्यादिति वाच्यम्; इदानीमेव ह्युक्तम्—अन्तरङ्गा आदेशा इति ।

अपर आह—यदि धातुप्रत्ययेष्वेतज्ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययेष्वपि शक्यं वक्तुं
यदयमीयसुनं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न प्रातिपदिकप्रत्ययानामिमे आदेशा
इति । यदि स्युस्तर्हि छसुनमेव विदध्यात् । एतावन्तश्च प्रत्ययाः—धातुप्रत्ययाः,
प्रातिपदिकप्रत्ययाश्चेति, उच्यन्ते चादेशाः, ते वचनात्सर्वत्रैव स्युरिति ।

न्यासः

मायन्नादयो यथा स्युः, अन्येषां मा भूवन्नित्येतत् प्रयोजनम् । एतच्च विनाप्यङ्गा-
धिकारं सामर्थ्यादेव लभ्यते । नहि फादीनां मध्ये सोऽस्ति प्रत्ययो योऽङ्गस्य निमित्तं न
भवति । तस्मात् प्रयोजनाभावादङ्गस्येतन्नाभिसम्बध्यते । तेन स्थानिमात्रमेवादेशा
अपेक्षन्ते, न प्रकृतिमिति तेऽप्यन्तरङ्गा एव । ततश्च परत्वात् प्रत्ययोपदेशकाले तैरेव तावद्
भवितव्यम्, ततश्च प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति प्रत्ययोपदेशकाल एवायन्नादयो भवन्तीति तेषु
कृतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति । अत्र ज्ञापकमप्याह—तथा चेत्यादि । एवं चेत्यर्थः ।
घञश्चित्करणस्येतत् प्रयोजनम्—'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । यदि च प्रत्ययोप-
देशावस्थायामेवायन्नादयो भवन्ति, एवं सति घञश्चित्करणमर्थवद् भवति; नान्यथा ।
अन्यथा हि यद्युपदेशावस्थाया उत्तरकालमेते स्युस्ततो यत्रैवासति चित्करण उदात्तत्वं
भवति, घकाराकारे सत्यपि चित्करणे तत्रैव तेन भवितव्यमिति चित्करणमनर्थकं
स्यात् । तस्माच्चित्करणादवसीयते—प्रत्ययोपदेशकाल एवैत आयन्नाद्यादेशास्तावद्
भवन्ति, पश्चात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति भावः ।

ननु च व्यञ्जनस्यैते विधीयन्ते, तच्च व्यञ्जनमस्वरकम्, एवाञ्चावश्यं येन केन-
चित् स्वरेण भवितव्यम्; उदात्तादिगुणरहितस्याचोऽसम्भवात् । तत्र स्थानिनः स्वरा-
भावादान्तरतम्यं नास्तीति—स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया अनुपस्थाने सत्यनियतस्वरैरेभि-
र्भवितव्यम्, ततश्च यदि चित्त्वं न स्यात्, पश्चाद् विधीयमानानामेषां यदाद्युदात्तस्वरो
भवति तदा स एव स्वरः प्रसज्येत; सतिशिष्टत्वात् । तस्मात् तमपि सतिशिष्टस्वरं
बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं घञश्चित्करणम् । ततः कुतो ज्ञापकत्वमेत-
च्चिन्त्यम् । अथ 'शमेः खः' शङ्खः, 'षणो ढः' षण्डः—इत्येवमादीनां कस्मादादेशा न
भवन्ति ? इत्याह—शङ्खः, शण्ड इत्यादि । 'लशक्तद्धिते', 'चुद्ध' इतीत्संशापि बहुलवच-
नादेव न भवतीति वेदितव्यम् । ऋतेरीयङित्यादि । यदयम् 'ऋतेरीयङ्' इतीयङ् शास्ति
तज्ज्ञापयति—धातुप्रत्ययानामायन्नादयो न सन्तीति । यदि हि स्युः, 'ऋतेऽछङ्' इति

१. धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्ति इति कुत्रचित्पाठः ।

क्रांति ० ५ । १४

‘एजेः खश्’, ‘पदरुजविशस्पृशो घञ्’-इत्येवमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्धितेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितो-त्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते । आयन्नीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यम्, नित्कार्यं हि सम्भवति ॥

पदमञ्जरी

इत्संज्ञया भवितव्यमिति । न च वचनसामर्थ्यादित्संज्ञाया बाधनमित्याह-तद्धितेषु हीति । प्रतिविधानं कर्तव्यमिति । प्रतिविधानं तु ‘प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम्’ इति फिनो नित्करणादित्संज्ञाया अभाव इति । न च ‘फेश् च’ इत्यत्र फिनः, फिञश्च सामान्यग्रहणार्थं नित्करणम्; वृद्धादित्यधिकाराद्धि फिञ एव तत्र ग्रहणम्, न फिनः ॥

न्यासः

ब्रूयात् । ननु सिद्धे विधिरारम्भमाणां ज्ञापकाय भवतीति ? न च च्छडा सिध्यतीति, छडि हि सति वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत, ततश्चानादित्वादादेशो न स्यात् ? नैत-दस्ति; यस्मादन्तरङ्गत्वादापेक्षेनैव भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वं तु तस्योपदेशवस्थायामेव विधीयमानत्वात् । आदेशो च कृते वलादित्वाभावादिट्प्रसङ्गो नास्ति । तदेतदीयङ्-वचनं ज्ञापकमेव ।

एजेः खशित्यादि । तुशब्दः शङ्खः, षण्ठ इत्येवमादिभ्यो विशेषप्रदर्शनार्थः । यत्रे-त्संज्ञा नास्ति-शङ्खादौ, तत्रादेशप्रसङ्गे सति तन्निरासार्थं बहुलवचनमिति, ‘ऋतेरीयङ्’ इति वा वचनमुपन्यस्तम् । ‘एजेः खश्’ इत्येवमादौ तु ‘लशक्ततद्धिते’ इतीत्संज्ञाया भवितव्यमित्यादेशप्रसङ्गो नास्त्येव । ततो न तत्र तदभावार्थं बहुलवचनम्, ‘ऋतेरीयङ्’ इति वावचनमुपन्यसनीयमिति भावः । आदिशब्देन ‘प्रियवशे वदः खच्’, ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण’ इत्येवमादीनां ग्रहणम् । स्यादेतत्-अनवकाशं खकारघकारयोरादेशवच-नम्, अतस्तेन बाध्यमानेत्संज्ञा कथमत्र स्यात् ? इत्याह-तद्धितेष्वित्यादि । ‘खित्यन-व्ययस्य’ इति ह्रस्वविधानम् ‘चजोः कु षिण्यतोः’ इति कुत्वविधानं ज्ञापकम्—न ह्यादेशविधानेनेत्संज्ञायां बाधितायां तदुपपद्यते; खितो धितश्चात्यन्तासम्भवात् । आयन्नीनोर्नकारस्येत्यादि । आयन्नीनोर्नकारोऽन्ते वर्त्तत इति तस्य ‘हलन्त्यम्’ इती-त्संज्ञा प्राप्नोति, तस्याञ्च सत्याम् ‘तस्य लोपः’ इति कृते नाडायनः, आढ्यकुलीन इत्यादि न सिध्यति । तस्मादायन्नीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां तत्प्रतिविधानं कर्तव्यम् । स्यादेतत् । प्रयोजनाभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यति ? इत्यत आह-नित्कार्यं हीत्यादि । तत्पुनः ‘जिन्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रतिविधानं पुनरत्र ‘प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्’ इत्यत्र फिनो नकारानुबन्धकरणम् । तस्यैतत् प्रयोजनम्—निस्त्वादाद्यु-दात्तत्वं यथा स्यात् । तत्र यद्यायन्नीनोर्नकारस्येत्संज्ञा स्यात्, निस्त्वे सत्याद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् फिना नित्करणमनर्थकं स्यात् । ननु ‘फेश् च’ इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थं

श्रीऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावृयस्य
अस्य 'अन्त' इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति ।
अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । 'जृविशिभ्यां
अच्'—जरन्तः, वेशन्तः ।

पदमञ्जरी

श्रीऽन्तः ॥ आदिग्रहणं निवृत्तमिति । तदनुवृत्तौ हि शयान्ते इत्यत्र शीर्षो
लेटि 'लेटोऽडाटौ' इति लावस्थायामेव प्राप्ते आटि सति झकारस्यानादि-
त्वान्न स्यात् । कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्त्तते ? नैष दोषः;
अनाश्रितार्थकं शब्दमात्रं स्वरितत्ववशादनुवर्त्तते—इति पक्षे यस्यैव स्वरितत्वं
प्रतिज्ञातं तस्यैवानुवृत्तिः । अर्थाधिकारपक्षे तु समासार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः
स्याद्वा, न वा । यद्वा—प्रत्ययग्रहणं पूर्वसूत्रे पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकम्, तेन
तस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति । आदेशे त्वकार उच्चारणार्थः, तेन पचन्तीत्यादौ श्रवणं
न भवति ॥

न्यासः

स्यात्, तस्मिन्नसति निरनुबन्धकपरिभाषयास्यैव ग्रहणं स्यात्, न फिजः ? नैतदस्ति;
तत्र हि 'बृद्धाष्टक् सौवीरेषु बहुलम्' इति बहुलग्रहणानुवृत्तेः फिज एव ग्रहणमिष्यते,
न फिनः । तदेतत् फिनो नित्करणस्मिन्संज्ञाभावस्य ज्ञापकमेव । योगापेक्षं चेदं ज्ञाप-
कम्—अनेन योगेन विहितस्यादेशस्य यो नकारस्तस्येत्संज्ञा न भवतीति । तेनेनोऽपि
नकारस्येत्संज्ञाऽभावो भवति सिद्धः ॥

श्रीऽन्तः ॥ प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तत इति । अनन्तरसूत्रात् । यद्येवम्, एकयोग-
निर्दिष्टत्वादादिग्रहणमप्यनुवर्त्तत, ततश्च शयान्ते—इत्यत्र न स्यात्, चकारस्यादित्वा-
भावात् ? इत्यत आह—आदिग्रहणं निवृत्तमिति । एवं मन्यते—स्वरितत्वप्रतिबद्धा
हि शब्दानामनुवृत्तिः, तच्च स्वरितत्वं प्रतिज्ञाधर्मः—'प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः'
इति—यत्रैव तैः स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव भवति, नान्यत्रेति । तेनैकयोगनिर्दिष्टाना-
मप्येकतरस्यानुवृत्तिर्न विरुध्यते । इह च प्रत्ययस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, नादि-
ग्रहणस्य । तेन सत्यप्येकयोगनिर्दिष्टत्वे प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते । आदिग्रहणं निवृत्तमिति ।
अन्त इत्ययमादेशो भवतीति । अकारसहित एवादेशः करणीयः । अकारः—तकारेत्संज्ञा
मा भूदित्येवमर्थः । स च जरन्तः, वेशन्त इत्यत्र । कुर्वन्तीत्यादौ 'न विभक्तौ तुस्माः'
इति प्रतिषेधादेवेत्संज्ञा न भवति । अथ तु 'उणादयो बहुलम्' इति वचनाज्जरन्तः,
वेशन्त इत्यादौ न भवति ? तथा च सत्यकार उच्चारणार्थः । 'न विभक्तौ तुस्माः' इत्यस्या-
नित्यत्वज्ञापनार्थं त्रिाङ्कारोच्चारणम् । तेन 'विभक्तौ तुस्माः' इत्यादीनां तकारेत्संज्ञा भवति ।

‘प्रत्ययस्य’ इत्येव—उज्झिता । उज्झितुम् । उज्झितव्यम् ।

अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च—
अचश्चित्करणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य झकारस्य ‘अत्’ इत्ययमादेशो भवति ।
ददति, ददतु । दधति, दधतु । जक्षति, जक्षतु । जाग्रति, जाग्रतु ।

पदमञ्जरी

अदभ्यस्तात् ॥ ददतीत्यादि । जक्षतीत्यादौ यत्रोपदेशानन्तरमभ्यस्तसंज्ञा,
तत्राप्यवश्यं विकरणाभावः प्रतीक्ष्यः; अन्यथा नित्यत्वाच्छपि कृते तेन व्यव-
धानान्न स्यात्, ततश्च ददतीत्यादावपि शपः श्लावभ्यस्तसंज्ञायामादेशो
भवति ।

न्यासः

कुर्वन्तीति । ‘अत उत्सर्वधातुके’ इत्युत्त्वम् । शयान्तै इति । शीङः ‘लिङ्थे लेट्’
‘लेटोऽडाटौ’ इत्याट्, टेरेत्त्वम्, ‘एत ऐ’ इत्यनुवर्तमाने ‘वैतोऽन्यत्र’ इत्यैत्त्वम् ।
उज्झितेति । ‘उज्झ उत्सर्गे’ तृच् । ‘अदुशनस्’ इत्यादिनानङ्, ‘नोपधायाः’, ‘सर्वनाम-
स्थाने च’ इति दीर्घः । उज्झितुमिति । तुमुन् । उज्झितव्यम् । इति तव्यः ।

अस्मिन्नपीत्यादि । ननु चाङ्तरङ्गत्वात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन प्राग्भवितव्यम्, पश्चा-
दादेशेन ? नैवम्; अन्तादेशस्याप्यन्तरङ्गत्वात् । अन्तरङ्गत्वं तु तस्यायन्नादिवद्
वेदितव्यम् । उभयोरन्तरङ्गत्वात् पूर्वमन्तादेशः, पश्चात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । अत्रैव
ज्ञापकमाह—तथा चेत्यादि । एतच्च “घञ्छौ च” इति घञश्चित्करणमर्थवद्भवति—
इत्येतद्वाक्यानेन व्याख्यातमिति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पूर्वमन्तादेशस्य भावे सति
द्विषन्तीत्यत्र मध्योदात्तत्वम्; अन्यथाऽन्तोदात्तता स्यात् । सा चानिष्टेति पूर्वमन्तादेशः
क्रियते ।

अदभ्यस्तात् ॥ अनात्मनेपदार्थ आरम्भः; आत्मनेपदेषूत्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वात् ।
ददतीति । ‘इनाभ्यस्तथोरातः’ इत्याकारलोपः । ददत्विति । ङोट्, ‘एरुः’ इत्युत्त्वम् ।
जक्षति, जाग्रतीत्यत्र ‘जक्षित्यादयः षट्’ इत्यभ्यस्तसंज्ञा ।

युक्तं जक्षित्यादिकमुदाहरणम्, ददतीत्याद्युक्तम्; अत्र झकारस्यात्मलामकालसम-
नन्तरमेव तावदन्तरङ्गत्वादन्तादेशेन भवितव्यम्, ततः शपः श्लुः, ‘श्लौ’ इति द्विर्वचनम्,
ततोऽभ्यस्तसंज्ञा; तदा झकारस्य स्थानिनोऽभावादङ्गावो न प्राप्नोति । न च शक्यते
वक्तुम्—स्थानिवद्भावाद् भविष्यति । न ह्यत्र स्थानिवद्भावोऽस्ति; अल्विधित्वात् ।
नापि बहिरङ्गोऽनवकाशत्वादन्तादेशं बाधित्वाऽदादेशो भविष्यतीति युक्तं परिकल्पयि-
तम् । जक्षित्यादिषूपदेशावस्थायामेव लक्ष्यभ्यस्तसंज्ञकेषु तस्य सावकाशत्वादिति चोच्य-

अन्तादेशापवादोऽयम्, जुसादेशेन तु बाध्यते—अदधुः, अजा-
गरुः' । अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

पदमञ्जरी

जुसादेशेन तु बाध्यत इति । तस्यानवकाशत्वात् । अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वं भवतीति । उत्तरत्रेति भावः । इह तु 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वूरो
भवति ॥

न्यासः

मपाकर्तुमाह—अन्तादेशापवादोऽयमिति । अन्तादेशस्य सामान्येन सर्वत्र प्रसक्तस्याय-
मन्भावोऽपवाद आरभ्यते । न चापवादविषयमुत्सर्गोऽवगाहते । तथा चोक्तम्—'पूर्व-
मपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः, परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते' इति । अत एव
तर्हि जुस्भावो न स्यात् । यथैव ह्यन्तादेशस्य सामान्येन प्रवृत्तस्य विशेषोऽन्भाव
आरभ्यमाणोऽपवादः, तथा जुस्भावस्यापीत्याह—जुसादेशेन तु बाध्यत इति । जुसा-
देशस्यानवकाशत्वादित्यदादेशो बाध्यते । अदधुरिति । लङ्, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च'
इति शेरुस् । अजागरुरिति । जागर्त्तर्या गुणप्राप्तिस्तस्याः 'अविचिण्णल्लिङ्त्सु' इति
प्रतिषेधाल्लक्षणान्तरेण 'जुसि च' इत्यनेन गुणः । अत्राप्यदादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
भवतीति । तेन पुनत इत्यादिकं^१ पद मध्योदात्तं भवतीति भावः । यदि तु विपर्ययः
स्यात्, अन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते व्यञ्जनमात्रस्यान्भावो विधीयमानोऽनियतस्वरः
प्रसज्येत । तत्र यदासावनुदात्तः स्यात्, तदा पुनत इत्यादेः पदस्यान्तोदात्तता प्रस-
ज्येत; यदा स्वरितस्तदा मध्यस्वरितता, मध्योदात्तता चेभ्यते । ननु च प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं, प्रत्ययमात्रापेक्षयाऽन्तरङ्गम्, आदेशस्तु प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । 'अन्त-
रङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः' इति प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैव पूर्वं भवितुं युक्तम्, पश्चादा-
देशेनेति, तत् कथमुच्यते—अदादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति ? नैतदस्ति; उक्तं हि
'उपदेशिवद् वचनं कर्त्तव्यम्' इति । किञ्च—आदेशो नित्यः, कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । स
हि कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं पुनरनित्यम्, शब्दान्तर-
प्राप्त्या । तथा ह्यकृतेऽदादेशे शेरिकारस्य प्राप्नोति, कृते त्वदादेशाकारस्य, 'शब्दान्त-
रस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति' । 'नित्यानित्ययोर्नित्यं बलीयः' इति बलीयस्त्व-
मस्य । तदेतन्नित्यत्वादनयोर्बलीयसोः परत्वाददादेशेन पूर्वं भवितव्यम्, ततः प्रत्यया-
द्युदात्तत्वेन । तस्मात् सुष्ठूक्तम्—आदेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति ॥

१. 'अजक्षुः' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. 'ददतोत्यादिकम्' इति पाठा० । इदं तु 'अभ्यस्तानामादिः' इति ददत्यादे-
राद्युदात्तत्वाच्चित्तव्यम् ।

आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्य 'अत्' इत्ययमादेशो भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । पुनते । लुनते । लुनताम् । अलुनत ।

आत्मनेपदेष्विति किम् ? चिन्वन्ति, लुनन्ति । अनत इति किम् ? च्यवन्ते । प्लवन्ते । नित्यत्वादत्र विकरणे कृते झोऽन्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन झकारविशेषणं किम् ? इह मा भूत्—अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै ॥

पदमञ्जरी

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ अनभ्यस्तार्थमिदं वचनम् । चिन्वतामिति । लोट्, टेरेत्वम् 'आमेतः' । च्यवन्त इति ।

ननु चात्रापि प्रागेव शपः परत्वाददादेशप्रसङ्गः, 'अनतः' इत्यस्य तु बेभियन्ते—इत्यादिरवकाशः ? इत्यत आह—नित्यत्वादिति । झकारविशेषणं किमिति । श्रुतानामात्मनेपदानामधिकृतस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणे को दोष इति प्रश्नः । शयान्तै इति । अत्राङ्गस्यानन्तरमात्मनेपदमादस्तङ्कस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्, झकारस्त्वाटा व्यवहितः । अन्तादेशस्त्वङ्गविशेषानुपादानादत्रापि भवति ॥

न्यासः

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ चिन्वत इति । लट्, स्वरितत्वादात्मनेपदम् । चिन्वतामिति । लोट्, झः, टेरेत्वम्, 'आमेतः' । अचिन्वतेति । लङ्, अडागमः, 'हुशुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः । पुनते, लुनत इति । पूर्ववदाकारलोपः ।

च्यवन्ते, प्लवन्त इति । अत्र शपि कृतेऽनकारान्तादङ्गादुत्तरो झकारो न भवति ।

ननु परत्वाददादेशेन भवितव्यम्, पश्चाद् विकरणेन ? इत्यत आह—नित्यत्वादत्रेत्यादि । नित्यत्वं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । विकरणो हि कृतेऽप्यदादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि, न तु तरिमुन् कृतेऽङ्गावस्य प्राप्तिरस्तीत्यनित्यत्वमस्य । अनकारान्तेनेत्यादि । प्रत्ययः कस्मादनकारान्तेनाङ्गेन न विशिष्यते ? इति मन्यमान आह—इहेत्यादि । यदि प्रत्ययो विशिष्येत शयान्तै—इत्यत्रापि स्यात्, भवति ह्यत्राप्यनकारान्तादङ्गादुत्तरो झप्रत्ययः । आटा व्यवहितत्वान्न भवतीति चेत् ? न; तस्य सङ्कतत्वान्न हि तदेकदेशेन व्यवधानं युक्तम् । झकारे तु विशिष्यमाणे न दोषः; अटा व्यवहितत्वात् । समुदायभक्तो ह्याट् समुदायमेव न व्यवध्यात् । अवयवं तु व्यवधत्वात्; न ह्यवयवोऽवयवान्तरस्याव्यवधायको दृष्टः ।

'तङ्घनतः', 'हस्यानतः' इति वा वक्तव्ये 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति वैचित्र्यार्थम् ॥

श्रीडो रुट् ॥ ६ ॥

श्रीडोऽङ्गादुत्तरस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते ।
शेरताम् । अशेरत ।

पदमञ्जरी

श्रीडो रुट् ॥ ज्ञादेशस्यात इति । ननु च नेहाद्ग्रहणमस्ति, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, 'श्रीड्' इत्येषा पञ्चमी अदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति । शेरत इति । सार्वधातुकावयवस्य ज्ञस्यादादेशस्तदागमो रुट् तद्ग्रहणेन गृह्यते । अवयवस्य समुदायं प्रत्यवयवत्वं लोकेऽपि दृश्यते, यथा-देवदत्तस्याङ्गुलिरिति । सार्वधातुकस्याप्यवयवो रुडिति 'श्रीडः सार्वधातुके गुणः' इति गुणो भवति ।

न्यासः

श्रीडो रुट् ॥ ज्ञादेशस्यातो रुडागमो भवतीति । ननु न चेहाद्ग्रहणमस्ति, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमान्तम्, षष्ठीनिर्देशेन चेहार्थः, 'तत् कथं ज्ञादेशस्यातो रुडागमो भवतीति शक्यं विज्ञातुम् ? नैतदस्ति; 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति श्रीड् इत्येषा पञ्चमी अदित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वं परिकल्पयिष्यतीत्यदोषः । शेरत इति । 'श्रीडः सार्वधातुके गुणः' । ननु चात्र रुडा व्यवहितं सार्वधातुकम्, तत् कुतो गुणः, न ह्ययं सार्वधातुकमक्तस्तत् कथं व्यवधायको न स्यात्, अच्छन्दस्य सार्वधातुकावयवस्यायमवयव इति तद्ग्रहणेन गृह्यते, न सार्वधातुकग्रहणेन; अवयवावयवस्य समुदायानवयवत्वात्; तथा हि- 'छे च' इत्यत्रोक्तम्—'नावयवावयवः समुदायावयवो भवति' इति ? नैव दोषः; अवयवावयवोऽपि समुदायावयवो भवत्येव । तथा हि-देवदत्तोऽङ्गक्रियतामित्युक्ते देवदत्तस्य येऽवयवा हस्तपादादयस्तदवयवाश्चाङ्गुल्यादयोऽङ्गक्रियन्ते । तस्मात् सार्वधातुकावयवस्याच्छन्दस्य योऽवयवो रुडागमः, सोऽपि सार्वधातुकावयव इति तद्ग्रहणेन गृह्यते, अतो नास्ति व्यवधानम् ।

यत् पुनः 'छे च' इत्यत्रोक्तम्—नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति, तत् तत्सूत्रविहितमेव तुगागममभिप्रेत्योक्तम्, स तुगवयवावयवोऽपि समुदायग्रहणेन न गृह्यत इति कृत्वा । कस्मात् पुनर्न गृह्यते ? ह्रस्वानुर्कर्षणसामर्थ्यात् । तत्र हि चकारेण ह्रस्वोऽनुकृष्यते—ह्रस्वमात्रस्यागमित्वं यथा स्यात्, ह्रस्वान्तस्य मा भूदिति । यदि ह्रस्वान्तस्यागमित्वं स्यात्, चिच्छित्तु, चिच्छित्तुरित्यत्र तुकोऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्वलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात् । यदि च तत्सूत्रविहितस्तुगवयवावयवः समुदायग्रहणेन न गृह्यते, तदा ह्रस्वमात्रस्यागमित्वे हलादिशेषेण निवृत्तिः स्यादेव; ह्रस्वावयवस्य तुकोऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् । ततश्च ह्रस्वानुर्कर्षणमनर्थकं स्यात् ।

अथ किमर्थमज्ञादेशस्य रुड् विधीयते, न शकारस्य विधीयताम्, तत्रायमर्थः—अत इति षष्ठीं प्रकल्पयितव्या न भवति; अ इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य प्रकृतत्वात् ? अतः

रुड्यं परादिः क्रियते, स यदि झकारस्यैव स्यात्, अदादेशो न स्यादिति, अत एवायमादेशस्यागमो विधीयते ।

पदमञ्जरी

किं पुनः कारणं रुडागमो झादेशस्यातो विधीयते, न झकारस्यैव विधीयते, एवं हि न षष्ठी प्रकल्प्या भवति ? अत आह—रुड्यमिति । यदि तु ककारासञ्चनेन पूर्वान्तः क्रियेत, शेरत् इत्यत्र गुणो न स्यात्; अनिगन्तत्वात् । तस्मात् परादिरेव व्रक्तव्यः । स यदि झकारस्यैव स्यात्, ततो यथा शयान्तै इत्यत्राटा व्यवहितत्वाज्झस्यादादेशो न भवति, तथा शेरते इत्यत्रापि न स्यात्; रुटा व्यवहितत्वात् ।

ननु च युक्तमाटा व्यवधानम्, स हि सार्वधातुकभक्तस्तदेव न व्यवदध्यात्; झकारं तु व्यवदधात्येव, रुट् पुनर्झकारभक्तः स कथं तस्य व्यवधायकः ? उच्यते; गृह्यतां तावत्तद्ग्रहणेन, तथापि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति यदत्र निर्दिश्यते 'झ' इति विशिष्टं रूपं न तदनन्तरम्, यश्चानन्तरो रेफझकारसमुदायो न स निर्दिश्यत इति न स्यादेवादेशः । अपर आह—“आदेशो न स्यादिति, कोऽर्थः ? झस्य न स्यादिति, कस्य तर्हि स्यात् ? 'आदेः परस्य' इति रुट् एव

न्यासः

आह—रुड्यमित्यादि । यदि ककारमनुबन्धमासज्य पूर्वान्तः क्रियेत, तदा शेरत् इत्यत्र गुणो न स्यात्; अनिगन्तत्वात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति रुड्यं परादिरपि क्रियमाणो यदि झकारस्यैव स्यात्, किमनिष्टं स्यात् ? इत्याह—यदीत्यादि । यदि झकारस्यैव रुट् स्यात् तदाऽदादेशो न स्यात् । ततो यथा शयान्तै—इत्यत्राटा व्यवहितत्वादादेशो न भवति, तथा शेरते इत्यत्रापि न स्यात्; रुटा व्यवहितत्वात् । तस्मादस्य दोषस्य परीहारार्थम्—अत एव एव रुडागमो विधीयते, न झकारस्येति केचिद्व्याचक्षते, एतच्चासम्यक्; झकारस्य क्रियमाणो रुट् तस्यैव भक्तो भवति, तत् कथं तेन व्यवधानं भवेत् ! न हि स्वावयवेन व्यवधानमुपपद्यते, आटा च व्यवधानं युक्तम् । तस्य समुदायभक्तत्वात् समुदायं न व्यवदधाति, अवयवं तु व्यवदधात्येव । तस्मादसद्व्याख्यानमेतदित्यन्यथा व्याख्यायते—अदादेशो न स्यादित्यत्र झकारस्येत्येतदपेक्षते, तदयमर्थो भवति—यदि रुडागमो झकारस्यैव स्यात् तदादादेशस्तस्यैव न स्यात् । कस्य तर्हि स्यात् ? तस्यैव रुट् स्यात्; 'आदेः परस्य' इति वचनात् । अनेकाल्त्वेऽपि सर्वादेशो न भवति; रुट् आनर्थक्यप्रसङ्गात् । रुटो विधानसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? वार्त्तामेतत्; अस्ति ह्यन्यद्रुड्विधेः प्रयोजनम् । किं तत् ? झकारस्य श्रवणं यथा स्यात् । यद्येतत् प्रयोजनं स्यादतटमेव विद्ध्यात्, न रुटम् । तस्माद्रुड्वचनसामर्थ्यादिवगम्यते—नेदमिह प्रयोजनम् । अभीष्टमिति चेत् ? नैतदस्ति; उत्तरार्थं रुड्-

सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तेनेह न भवति—व्यतिशेष्यते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य ज्ञादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति ।
संविद्रते, संविदते । संविद्रताम्, संविदताम् । समविद्रत, समविदत ।

वेत्तिरिति लुग्विकरणस्य ग्रहणम्, किम् ? इह मा भूत्—विन्ते,
विन्दाते, विन्दते इति ॥

पदमञ्जरी

स्यात् । न च रुटो वैयर्थ्यं स्यात्; झकारस्य श्रवणार्थत्वात्” इति, तच्चिन्त्यम्;
अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति । सर्वादेशे रुटो, वैयर्थ्यमिति चेत् ? किं कुर्मः !
मा भूदादेशः । ‘शीङः’ इत्यनुबन्धोच्चारणं यङ्लुग्वित्यर्थम्—व्यतिशेष्यते ।
गुणोऽपि न भवति; तत्राप्यनुबन्धनिर्देशात्” ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ संविद्रत इति । ‘समो गम्यच्छि’ इत्यादिनात्मनेपदम् । वित्त
इत्यादि । ‘विद विचारणे’, रुधादिरेनुदात्तेत् । सत्तालाभार्थयोस्तु विकरणव्य-
वधानादेवाग्रहणम् । अत्र च बहुवचनं प्रत्युदाहरणम्, इतरयोरुपन्यासो विचार-
णार्थस्येदं बहुवचने रूपमिति प्रदर्शनार्थम् । विदन्ते इति रूपस्य लाभार्थं तौदादिके
स्वरितेत्त्वादात्मनेपदे एकवचने ‘शे मुचादीनाम्’ इति नुम्यपि कृते सम्भवात् ।
किञ्च—वेत्तेरिति शितपा निर्देशादेव यङ्लुकि न भवति—व्यतिवेविदते इति ॥

न्यासः

विधानं स्यात् । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यत्र रुडागमो यथा स्यात् । न ह्यहञ्जित्यतटा
सिध्यति । तस्माज्झकारश्रवणं रुडविधेः प्रयोजनम् । सत्येतस्मिन् प्रयोजने यदि झकार-
स्यैव रुडागमः स्यात् तदा स्यात्त्वादादेशः स्यात्, न झकारस्य । तदेतस्य दोषस्य
निरासायादादेशस्य रुड विधीयते, न झकारस्य । ‘शीङः’ इत्यनुबन्धेन निर्देशो यङ्लु-
ग्वित्यर्थः—व्यतिशेष्यते इति ।

वेत्तेर्विभाषा ॥ संविद्रते, संविदत इति । ‘विद ज्ञाने’ । ‘समो गम्यच्छि’
इत्यादिनात्मनेपदम्, अदादित्वाच्छपो लुक् । संविद्रताम्, संविदतामिति । लोट् ।
टेरेत्त्वे कृते ‘आमेतः’ इत्याम् ।

वेत्तेरिति लुग्विकरणस्य ग्रहणं किमिति । एवं मन्यते—विदेरिति सामान्यनिर्देशेन
सर्वविदीनां ग्रहणमस्तु, लघु ह्येवं सूत्रं भवति, सत्यपि सर्वविदीनां ग्रहणे लुग्विकर-
णादेव भविष्यति, नान्यतः; विकरणेन व्यवधानात् । यद्यविशेषणं विदीनां ग्रहणं
स्याद् ‘विद विचारणै’ इत्यस्मादपि रौधादिकात् स्वात्, न ह्यत्र विकरणो व्यवधायकः;
धात्वन्तःपातिह्वात् ? इत्यत आह—इहेत्यादि । विन्ते, विन्दाते, विन्दत इति । अनु

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वा अप्सरसो अदुह । दुहेर्लङि झकारस्यादादेशे कृते रुट् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तकारलोपः । न च भवति—अदुहत ।

बहुलवचनादन्यत्रापि भवति—अदृश्रन्नस्य' केतवः । 'ऋदृशोऽङि गुणः' इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

पदमञ्जरी

बहुलं छन्दसि ॥ बहुलवचनादन्यत्रापि भवतीति । एतदर्थमेव विभाषाग्रहणे प्रकृतेऽपि बहुलग्रहणं कृतम् ।

अदृश्रमिति । 'इरितो वा' इति वाङ् ॥

न्यासः

दात्तेत्वाद त्मनेपदम्, 'इनसोरल्लोपः' । अत्र तु 'विन्दते' इति बहुवचनान्तं प्रत्युदाहरणम् । एकवचनद्विवचनयोरन्यासो विदेर्विचारणार्थस्य रूपमिति प्रदर्शनार्थः; अन्यथा 'विन्दते' इत्येतावत्युच्यमाने लाभार्थस्य विदेरेकवचनान्तमिदं रूपमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् ।

क्षितपा निर्देशाद् यङ्लुकि न भवति—संवेविदते, व्यतिवेविदते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ अदुहेति । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ।

ननु च विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेवादुहतेत्यादि सिद्धम्, किं बहुलवचनेनेति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—बहुलवचनादित्यादि । विभाषानुवृत्त्या हि विकल्पमात्रं लभ्यते, न त्वन्यत्रापि भवति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । तेन विभाषायां प्रकृतायां बहुलवचनमिति भावः । अदृश्रन्निति । इशेरुङ्, क्षेरन्तादेशः, 'इरितो वा' इति च्लेरङ्, तस्य रुट्, 'इतश्च' इतीकारलोपः, 'संयोगान्तस्य' इति तकारस्य च, 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । अथात्र 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः कस्मान्न भवति ? 'किङिति च' इति प्रतिषेधादिति चेत् ? न; तस्य ङित्येव विधानात् । सार्वधातुकस्य ङितमाश्रित्य प्रतिषेधः प्राप्नोतीति चेत् ? न; एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—ऋदृशोऽङि गुण इति ॥

१. अदृश्रमिति सुद्वितकाशिकायाम्, मट्टोजिग्रन्थे च पाठः । अत्र मट्टोजिः—'बाहुलकादेव ऋदृशोऽङि गुणो नेत्येके । भाष्ये तु गुणं वारयितुं 'इशेरग् वक्तव्यः' इत्युक्तम् । व्यत्ययेन प्रथमपुरुषर्धुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं बाह्व्ये । शास्त्रान्तरे, त्वदृश्रन्नित्येव पठ्यते—इति भाष्यः" इति ।

अतो भिस ऐस् ॥ ६ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृक्षैः । प्लक्षैः । अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तेरिति विगृह्य समासे 'कृते' ह्रस्वत्वे च भिस ऐसादेशो भवति । 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति जरशब्दस्य जरसादेशः ।

'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति परिभाषेय-मनित्या; 'कष्टाय क्रमणे' इति निर्देशात् ।

अत इति किम् ? अग्निभिः । वायुभिः । तपरकरणं किम् ? खट्वाभिः । मालाभिः ॥

पदमञ्जरी

अतो भिस ऐस् ॥ अतिजरसैरिति । अत्रैव चैकारस्य श्रवणार्थमैसादेशः कृतः । वृक्षैरित्यादावेसादेशोऽपि वृद्ध्या रूपं सिद्धम् । 'अतो गुणे' इति पररूपं तु न भवति; यदि स्यात्, इसमेव विदध्यात् ।

न्यासः

अतो भिस ऐस् ॥ समासे कृत इत्यादि । 'कुंगतिप्रादयः' इति क्रान्ताद्यर्थेऽति-शब्दस्य । ह्रस्वत्वे चेति । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । ननु यदि ह्रस्वः क्रियते, तदा जरशब्दस्योच्यमानो जरसादेशो जरशब्दस्य न प्राप्नोतीति चोद्यमपा-कर्तुमाह—एकदेशविकृतमित्यादि ।

ननु चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेऽपि नैवात्र जरसादेशेन भवितव्यम्, 'सन्निपात-लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति परिभाषया जरशब्दसन्निपातलक्षणो ह्यैस् विधीयते, स कथं तस्य विघातस्य निमित्तं स्यात् ? इत्याह—सन्निपात इत्यादि । अनित्यत्वं पुनरस्याः 'कष्टाय क्रमणे' इत्यतः कष्टायेति निर्देशाद्भेदितव्यम् । यदि ह्येषा नित्या स्यात्, ततोऽकारान्तलक्षणो विधिरकारान्तताविघातस्य निमित्तं न स्या-दिति 'सुपि च' इति दीर्घत्वं न स्यात्, ततश्च 'कष्टाय' इति निर्देशो नोपपद्यत इति । अथ किमर्थमैस् विधीयते, न एसेव विधीयताम्, तत्रापि 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ कृतायाम्-वृद्धेः, प्लक्षैरित्यादि सिध्यति ? कः पुनरेवं सति गुणो लभ्यते ? न ह्येत्येसि वा क्रियमाणे कश्चिल्लाघवकृतो विशेषः, प्रक्रियागौरवमेव तु स्यात्; एषं विधाय लक्षणान्तरेण वृद्धेर्विधानात् ? अतिजरसैरिति तु न सिध्यति; वृद्धय-भावात् । वृद्धयभावस्त्वकारान्तताभावादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

इह वृद्धैरित्यत्र भिसि परभूते 'अतो भिस ऐस्' इत्यैस्मावः प्राप्नोति, 'बहुवचने श्लेष्ते' इत्येत्त्वञ्च, उभयञ्चैतत् सावकाशम्; तत्रैस्मावस्य सावकाशत्वम्-कृतेऽप्येत्त्वे

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत् ऐस् क्व भविष्यति ।
कृतेऽप्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

‘अतः’ इत्यधिकारः—‘जसः शी’ इति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तम्, अनतोऽपि भवति—नद्यैरिति । अतो न भवति—देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति ॥

पदमञ्जरी

परत्वादिति । एत्वस्यावकाशः—वृक्षेषु, ऐसोऽवकाशः—कृत एत्वे; प्रागेत्वादु-भयप्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्ग इति चेन्मन्यसे, अत ऐस् क्व भविष्यति ! एत्वे कृते मुख्यमकारान्त न भवतीति प्ररनः । कृत एत्वे भौतपूर्व्यादिति । भूतपूर्वस्य भावो भौतपूर्व्यम्, साम्प्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयत इति भावः । ऐस् तु नित्यस्तथा सतीति । एवं हि सत्यैस्भावो नित्यः, कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । एत्वं त्वैसि कृते न प्राप्नोति; अज्ञलादित्वात् । न च तत्र भूतपूर्वगतिः; मुख्यस्यैव सम्भवात् । एतच्चोद्यपरिहारयुत्सर्गापवादभावमनाश्रित्य कृतं द्रष्टव्यम्, तदाश्रयणे हि नाप्राप्त एत्व आरम्भादैसपवाद इत्ययुक्तो विप्रतिषेधः स्यात् ॥

न्यासः

भूतपूर्वमकारान्तत्वमाश्रित्य, एत्वस्यावकाशः—भ्यसादिः, परत्वादेत्वेनात्र भवितव्यमिति यो मन्येत, तं प्रत्याह—एत्वं भिसि परत्वादित्यादि । भिसि परत्वादेत्वेन्मन्यसे, अत ऐस् क्व भविष्यति ? अकारान्तात् परस्य भिस ऐस् विधीयते, तत्र यदि परत्वादेत्वं भवेत् क्वेदानीमैस् भविष्यति ? न क्वचित्; अकारान्ततायाः सर्वत्रैत्वेन विहितत्वादिति भावः । ऐस्भावस्य विषयं दर्शयितुमाह—कृतेऽप्येत्वे इत्यादि । कथं पुनः कृत एत्वं ऐस् भवति, यावताऽकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐस् भवति, न च कृत एत्वे-ऽकारान्तमङ्गं भवति ? इत्याह—भौतपूर्व्यादिति । उच्यते चेदम्—अतो भिस ऐसिति, न च परत्वादेत्वे कृतेऽकारान्तादङ्गादुत्तरो भिस भवति, तत्र वचनप्रामाण्यात् कृतेऽप्येत्वे भूतपूर्वमकारान्तत्वमाश्रित्यैस्मविष्यति । ऐस्तु नित्यस्तथा सतीति । एवं कृतेऽप्येत्वे ऐस्भावेन भवितव्यमकृतेऽपीति कृताकृतप्रसङ्गित्वात्; ऐस्तु नित्यः, एत्वं त्वनित्यम्; न हितदैस्भावे कृते प्राप्नोति; श्लो निमित्तस्याभावात् । नित्यानित्ययोश्च तुल्यबलत्वाद् विप्रतिषेधो नोपपद्यते । ततश्च परमप्येत्त्वमपास्य बलवानैस्मविष्यतीति भावः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ बहुलग्रहणं विस्पष्टार्थम् । शक्यते हि मण्डूकप्लुतिन्यायेन बहुलग्रहणमनुवर्त्तयितुम् ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम्, अदस्-इत्येतयोरकारयोर्मिस ऐस्न भवति । एभिः ।
अमीभिः ।

अकोरिति किम् ? इमकैः । अमुकैः ।

अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—‘तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन
गृह्यते’ इति ।

‘इदमदसोः कात्’ इति नोक्तम्, विपरीतोऽपि नियमः सम्भा-
पदमञ्जरी

नेदमदसोरकोः ॥ ‘इदमदसोः’ इति मिसपेक्षया सम्बन्धलक्षणा षष्ठी ।
एभिरिति । त्यदाद्यत्वम्, ‘हलि लोपः’ इतीद्वागस्य लोपः । अमीभिरिति । ऐसि
प्रतिषिद्धे ‘बहुवचने झल्येत्’ इत्येत्वम्, ‘एत ईद्बहुवचने’ इतीत्वमत्वे ।

अकोरित्येतदनर्थकम्, कथम् ? विशिष्टरूपाश्रयोऽयं प्रतिषेधः—‘इदमदसोः’
इति, तत्राकचि कृते रूपभेदादेव न भविष्यति ? तत्राह—अकोरित्येतदेवेति ।
ज्ञापनस्य प्रयोजनम्—सर्वके इत्यादौ सर्वनामकार्यप्रवृत्तिः ।

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते, द्वावपि शक्याववक्तुम् । कथम् ? एवं हि
वक्ष्यामि—‘इदमदसोः कात्’ इति, तन्नियमार्थं भविष्यति—इदमदसोः कादेव,
नान्यत इति ? नैतदस्ति; विपरीतोऽपि नियमः स्यात्—इदमसोरेव कादिति ।
ततश्च सर्वकैरित्यादौ न स्यात्, एभिरित्यादौ च स्यादेव—तन्मध्यपरिभाषा

न्यासः

नेदमदसोरकोः ॥ अविद्यमानः ककारो ययोस्तावकौ । एभिरिति । इदमस्त्यदाद्य-
त्वम्, ‘बहुवचने झल्येत्’ इत्येत्वम्, ‘हलि लोपः’ इतीद्रूपस्य लोपः । अमीभिरिति ।
अदस एत्वे कृते ‘एत ईद्बहुवचने’ इतीत्वम्, दस्य च मत्वम् ।

इमकैरिति । ‘अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः’ इत्यकच्, ‘दश्च’ इति दकारस्य
मत्वम् । अमुकैरिति । ‘अदसोऽसेदाहुं दो मः’ इति मत्वोत्वे ।

अथ ‘नेदमदसोः’ इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, किमकोरित्यनेन, अकोरित्यनुच्यमाने सक-
कारयोरपि प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति; इदमदसोर्हि प्रतिषेध उच्यमानः कः
प्रसङ्गो यः सककारयोः स्यात् ? नैव प्राप्नोति शब्दान्तरत्वादित्याह—अकोरित्येतदित्यादि ।
ज्ञापकस्य प्रयोजनम्—अकज्वतां सर्वनामसंज्ञा सर्वादीनाम्, स्वरादीनाञ्चाव्ययसंज्ञा ।

अथ ‘इदमदसोः कात्’ इति कस्मान्नोक्तम्, तत्र पूर्वैर्नैव सिद्धे नियमार्थं भवि-
ष्यति—इदमदसोः सम्बन्धी यो मिस तस्य कादेव परस्येस् भवति, इत्येवं विशायमाने
नियमे सर्वमपीष्टं सिध्यत्येव, लघु च सूत्रं भविष्यति ? सत्यमेतत्; किन्त्वस्मिन् सूत्रवि-
न्यासे ‘तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इत्येषा न ज्ञापिता स्यात् । विपरीतनियमोऽपि

व्येत-इदमदसोरेव कादिति । ततश्चेह' न स्यात्-सर्वकैः, विश्वकैः ।
इह च स्यादेव-एभिः, अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियम-
निवृत्त्यर्थम् ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरेषां टाडसिडसाम् इन, आत्, स्य-इत्येते
आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । 'टा' इत्येतस्येनादेशो भवति-वृक्षेण,
प्लक्षेण । 'डसि' इत्येतस्य आत्-वृक्षात्, प्लक्षात् । 'डस्' इत्येतस्य
स्यादेशो भवति-वृक्षस्य, प्लक्षस्य ।

पदमञ्जरी

च न ज्ञापिता स्यात् । क्वचित्तु वृत्तावेव पठ्यते-इदमदसोः कादिति नोक्तम्,
विपरीतोऽपि नियमः स्यात्-इदमदसोरेव कादितीति ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ॥ अतिजरसिनेत्यादि । समासे ह्रस्वत्वे कृते इनादेशः, ततः
सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चरसादेशः । एवमातिजरसादित्यत्राप्यादादेशो
कृते जरसादेशः । ननु च टाडस्योरेवाजादित्वात्प्रागिनादादेशाभ्यां जरसादेशः
प्राप्नोति, स हि नित्यः परश्च, तत्र कृतेऽनदन्तत्वादेवेनादादेशयोरभावे अतिज-
रसा, अतिजरस इति भवितव्यम् ? नैष दोषः; एवं हि इनादेशस्य, अदादेशस्य

न्यासः

मन्दधीमिराशङ्क्येत-इदमदसोरेव कादिति । तत्रायं नियमार्थः स्यात्-इदमदसोरेव
यः ककारस्तस्मात् परस्य भिस ऐस्मभ्रतीति । ततो विश्वकैः, सर्वकैरित्यत्र न स्यात्;
नियमेन व्यावर्तितत्वात् । इह च स्यादेव-एभि, अमीभिरिति; नियमेनाव्यावर्तित-
त्वात् । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ॥ अतिजरसिनेत्यादि । पूर्ववत् समासे कृते ह्रस्वत्वे च
जरसादेशः । केचिदिति । सूत्रकारमतानुसारिणः । यदि ह्यतिजरसिनेत्येतत् सूत्रकारस्य
साधुत्वेनाभिमतं न स्यात्, टेत्येतस्य नादेशमेव कुर्यात् । तत्राप्येत्वे कृते वृत्तेणेत्यादि
सिध्यति । कथमेत्त्वमिति चेत् ? एवमेत्त्वविधौ योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति-
'बहुवचने शल्येत', ततः 'ओसि च', ततः आङि चापः' इति; तत्राङीति योगविभागः
कर्त्तव्यः-आङि परतोऽत एत्वं भवति-वृक्षेण, प्लक्षेण; तत 'आपः', 'सम्बुद्धौ च' इति ।
ननु च नादेशो सतीदम् इद्रूपस्य हलि लोपः प्रसज्येत, ततश्चानेनेति न सिध्यति ? नैष
दोषः; 'हलि लोपः' इत्यत्र 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते,
सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते, तेन नादेशो कृते सतीद्रूपस्य लोपो न भवति । तदेवं
नादेशोनैव वृक्षेणेत्यादि सिध्यति । ततः स एव कर्त्तव्यः, नेनादेशः; कृतश्चासौ, अतोऽव-

१-१. पाठोऽवमेकार्त्तव्यत्वेनास्ति ।

अत इति किम् ? सख्या । पत्या ।

अतिजरसिनः, अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति । यथा तु भाष्ये,
तथा नैतदिष्यत इति लक्ष्यते ॥

पदमञ्जरी

च विधानमनर्थकम्, नादेशोऽदादेशश्च विधेयः स्यात्, का रूपसिद्धिः ? इह
तावद् वृक्षेणेति एत्वे योगविभागः करिष्यते—‘बहुवचने श्लोते’, ‘ओसि च’, ततः
‘आङि च’—आङि च परतोऽत एत्वम्—वृक्षेण । नैवं शक्यम्, इह ह्यनेनेति ‘हलि
लोपः’ इति इद्रूपलोपे सति एनेति प्राप्नोति ? ‘हलि लोपः’ इत्यपनीय ‘श्लि
लोपः’ इति सूत्रं करिष्यते, तत्र नकारस्याङ्गत्वालोपाभावः । न स शक्यो श्लि
लोपो वक्तुम्, इह हि न स्यात्—अयाविष्ट, अजनयत्, अयेति इदमश्चेतुर्ध्वकवच-
नस्य ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना यादेशः, ‘सुपि च’ इति दीर्घाभावः छान्दसः,
तत्रास्याङ्गलादित्वादित्द्रूपलोपो न स्यात् । तस्माद्वलि लोप एव कर्तव्यः, ततश्चा-
नेनेति न सिध्यति ? एवं तर्हि ‘अनाप्यकः’ इति द्विनकारकोऽयं निर्देशः, तत्रा-
देशसम्बन्धी पदान्तत्वाल्लुप्तः, नश्च आप् च नाप्, तत्र परत इदोऽनादेश इति
सूत्रार्थाश्रयणादित्द्रूपलोपापवादो न शब्दे परतो नादेश एव भविष्यति । यद्येवम्,
आदेशेन लोपस्यासिद्धत्वाद्वाजेत्यादाविव सूत्रे दीर्घप्रसङ्गः—‘अनाप्यकः’ इति ?
नैव दोषः, ‘सुपां सुलुक्’ इति लुकि कृते ‘न लुमताङ्गस्य’ इति प्रतिषेधः । वृक्षा-
दित्यत्रापि सवर्णत्वेनैव सिद्धम्, अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो गुणे पररूपं न
भविष्यति । तदेवमिनादेशस्यादादेशस्य च विधानसमर्थ्यात्पूर्वमिनादादेशौ,
पश्चाज्जरसादेश इत्येषामभिप्रायः ।

यथा त्वित्यादि । भाष्ये हि पूर्वोक्तप्रक्रियाश्रयणेन नादेशोऽदादेशश्च व्यव-
न्यासः

गम्यते—नूनं सूत्रकारस्यातिजरसिनेत्येतत्साधुत्वेनाभिमतम्, यस्य सिद्धयर्थमिनादेशं
कृतवानिति । तथा यद्यतिजरसादित्यस्य साधुत्वमभीष्टं न स्यात् ङसेरन्नावं विदध्यात् ।
तत्रापि अकः सवर्णे दीर्घत्वेन वृक्षादित्येवमादि सिद्धयत्येव । ननु चाकः सवर्णापवादः
‘अतो गुणे’ पररूपत्वं प्राप्नोति, तत् कथं सिध्यति ? नैतदस्ति; अकारोच्चारणसामर्थ्याज्ज
भविष्यति पररूपम्, अन्यथा तकारमेव विदध्यात् । अत्र हि ‘आदेः परस्य’ इत्यकारस्य
तकारे विहिते संयोगान्तलोपे वृक्षदित्येवमादि सिध्यत्येव । तस्मादकारोच्चारणसाम-
र्थ्यात् पररूपत्वं न भविष्यतीत्यन्नावो विधेयः, किमाद्भावेनेति ? विहितश्चाङ्गः वः,
ततोऽवसीयते—नूनमतिजरसादित्यस्य साधुत्वं सूत्रकारस्याभिमतं यत्सिद्धयर्थमाद्भावं
विहितवानिति । एवं सूत्रकारस्य मतमनुसरन्तः केचिदतिजरसिना, अतिजरसादित्यस्य
साधुत्वमिच्छन्ति । यथा त्वित्यादि । भाष्ये हि—‘अथ किमर्थमिनादेश उच्यते, न
नादेश एवोच्येत’—इत्येवं ग्रन्थसन्दर्भेण नादेशं प्रत्याख्याय नादेश एव व्यवस्थापितः ।

डेर्यः ॥ १३ ॥

‘डेः’ इति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य ‘डे’ इत्येतस्य ‘य’ इत्ययमादेशो भवति । वृक्षाय । प्लक्षाय ।

अत इति किम् ? सख्ये, पत्ये ।

‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति परिभाषे-
यमनित्या, तेन दीर्घो भवति ॥

पदमञ्जरी

स्थापितः । यदि चैतद्रूपद्वयमिष्टं स्यात्, तयोरादेशयोः प्रत्याख्यानमनुपपन्नं स्यात् । तत्र सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभावादतिजरेण, अतिजरादिति भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति केचित् । प्रागेव जरसादेशे—अतिजरसा, अतिजरस इत्यभिप्रेतमित्यन्ये ॥

डेर्यः ॥ डे इति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमिति । तस्य हि ‘डे’ इति रूपं प्रति-
पदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य ‘घेर्ङिति’ इति गुणे लाक्षणिकम् । यद्यपि ‘डेः’ इति विभक्त्यन्तमुपात्तम्, तच्चोभयोरपि लाक्षणिकम्; तथापि प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वापेक्षया परिभाषाप्रवृत्तिः । यद्येवम्, ‘डेराम्नद्या-
न्नीभ्यः’ इत्यत्राप्येवमेव प्रसङ्गः—तस्माद्वाख्यानमेवात्र शरणम् । लिङ्गं च—‘तस्मै प्रभवति,’ ‘तदस्मै दीयते,’ तस्मै हितम्,’ ‘तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः’ इत्यादि । वृक्षायेति । ‘सुपि च’ इति दीर्घः ।

कथं पुनरकारसन्निपातकृतो यशब्दस्तद्विधातनिमित्तं भवति ? अत आह—
सन्निपातलक्षण इति । अनित्यत्वं तस्याः ‘कष्टाय क्रमणे’ इति निर्देशादवसीयते ॥

न्यासः

‘अथ किमर्थमादित्युच्यते, न अदेवोच्येत’ इत्येवमादिना ग्रन्थसन्दर्भेण आदादेशं प्रत्याख्याय अदादेश एव व्यवस्थापितः । यदि चातिजरसिनः, अतिजरसादित्यस्य साधुत्वमिष्टं स्यादिनादेशमाद्भावं च भाष्यकृन्न प्रत्याचक्षीत । न हि प्रयोजने सति प्रत्याख्यानं युक्तम्, कृतञ्च तयोः प्रत्याख्यानम्, ततोऽवगम्यते—नैतदिष्यत इति ।

डेर्यः ॥ डेरिति चतुर्थ्येकवचनस्येदं ग्रहणम् । कस्मान्न भवति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् ? यदि हि तस्य ग्रहणं स्यात् तदा—अत्यन्तसंयोगे, भावे, अपवर्गे, कारकमध्ये—इत्येवमादि न सिद्ध्यति । तस्मादेतेभ्यो निर्देशेभ्यो नेदमिह सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् । अतः पारिशेष्याच्चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं निश्चीयत इति । ‘तस्मै हितम्’ इति निर्देशान्च लिङ्गादुत्तरत्राप्येतदेवानुवर्त्तते । वृक्षायेति । ‘सुपि च’ इति दीर्घः ।

ननु ‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति परिभाषाया उपस्थाने सति सन्निपातलक्षणो यविधिरकारविधातं प्रति निमित्तं नोपपद्यते, कुतो दीर्घत्वम् ? इत्याह—सन्निपातलक्षण इत्यादि । अनित्यत्वं तस्याः प्रागेव प्रतिपादितम् । अथ

सर्वनाम्नः स्मै ॥१४॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः 'स्मै' इत्ययमादेशो भवति ।
सर्वस्मै । विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै ।

'अतः' इत्येव—भवते ।

अथो अत्रास्मै—इत्यन्वादेशोऽशादेशो एकादेशः प्राप्नोति ? तत्रान्त-
रङ्गत्वादेकाशात्पूर्वं स्मैभावः क्रियते, पश्चादेकादेश इति ॥

पदमञ्जरी

सर्वनाम्नः स्मै ॥ भवत इति । 'द्विपर्यन्तास्त्यदादयः' इति वचनादन्यत्र
त्यदाद्यत्याभावादनकारान्तत्वम् । अन्वादेशोऽशादेशो कृत इति । अनन्वादेशे
त्वत्रास्मै इत्यानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कथम् ? नात्राकृते स्मैभावे ह्लादिर्विभक्तिः,
ह्लादौ चेद्रूपलोपः, न चाकृते इद्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोतीति । न चाद्गुण-
प्रसङ्गः, नित्येनेद्रूपलोपेन बाधितत्वात् । एकादेशः प्राप्नोतीति । नित्यत्वात् ।
वाक्यसंस्कारपक्षे चैतच्चोद्यम् । तद्वयर्थप्रतिपादनाय लोके प्रयुज्यते, तदेव च

न्यासः

ङकारोच्चारणं किमर्थम् ? एकारमात्रस्य ग्रहणं मा भूदिति । यदि स्यात्, पचे, यजे-
इत्येवमादावपि स्यात् । ननु च 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे कृते निमित्ताभावान्न
भविष्यति ? नैतदस्ति; नाप्राप्ते ह्यतो गुणे पररूपत्वेऽयमादेश उच्यते; स यथा वृक्षाय
इत्यत्र 'अतो गुणे' पररूपत्वं बाधते तथा पचे, यजे—इत्यत्रापि बाधेत । प्रतिपदोक्त-
स्येकारस्य ग्रहणादिह न भविष्यतीति चेत् ? न; अस्याप्येकारस्य प्रतिपदोक्तत्वात् ।
'द्वित आत्मनेपदानां णेरे' इति, निर्देशादेकारः प्रतिपदाक्तो भवति । तस्माद्
विशेषणार्थो ङकारः कर्त्तव्यः ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ भवते इति । त्यदाद्यत्वं न भवति । 'द्विपर्यन्तास्त्यदादयः'
इति भवच्छब्दस्य त्यदादित्वाभावादकारान्तता न भवति ।

अथो अत्रेत्यादि चोद्यम् । अत्र इदम् + ए इति स्थिते 'इदमोऽन्वादेशो' इत्यशादेशो
कृते परमपि स्मैभावं बाधित्वा नित्यत्वादेकादेशोऽङ्कः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नोति ।
नित्यत्वं पुनरस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । एकादेशे च कृतेऽनकारान्तत्वात् स्मैभावो
न प्राप्नोति । तत्रेत्यादि परीहारः । तत्रैकादेशो प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वात् पूर्वं स्मैभावो
विधीयते, पश्चादेकादेशः । अन्तरङ्गत्वं तु स्मैभावस्यैकपदाश्रयत्वात् । एकादेशस्य
द्विपदाश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वम् ॥

काशि० ५ : १५

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

ङसि, ङि—इत्येतयोरकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात्, स्मिन्—इत्येतावादेशौ भवतः । ङसीत्येतस्य 'स्मात्'—सर्वस्मात्, विश्वस्मात्, यस्मात्, तस्मात्, कस्मात् । ङीत्येतस्य 'स्मिन्'—सर्वस्मिन्, विश्वस्मिन्, यस्मिन्, तस्मिन्, अन्यस्मिन् ।

अत इत्येव—भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव—वृक्षात् । वृक्षे ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्योः स्मात्, स्मिन्—इत्येतावादेशौ वा भवतः । पूर्णस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । परस्मात्, परात् । परस्मिन्, परे । अवरस्मात्, अवरात् । अवरस्मिन्, अवरे । दक्षिणस्मात्, दक्षिणात् । दक्षिणस्मिन्, दक्षिणे । उत्तरस्मात्, उत्तरात् । उत्तरस्मिन्, उत्तरे । अपरस्मात्, अपरात् । अपरस्मिन्, अपरे । अधरस्मात्, अधरात् । अधरस्मिन्, अधरे । स्वस्मात्, स्वात् । स्वस्मिन्, स्वे । अन्तरस्मात्, अन्तरात् । अन्तरस्मिन्, अन्तरे ।

पदमञ्जरी

च शास्त्रे विभज्यान्वाख्यायते । अन्तरङ्गत्वादिति । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वम्, पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ द्वये पूर्वादयः—सूत्रपठिताः, गणपाठपठिताश्च, 'सर्वनाम्नः' इति चेहानुवर्त्तते; तत्रासति नवग्रहणे ङसिङ्योर्येन सर्वनामसंज्ञा स गणपाठ एव गृह्यत इति नवग्रहणम् ।

न्यासः

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ डेरल्पात्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातो वैचित्र्यार्थः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ पूर्वेण नित्यं प्राप्तयोः स्मात्स्मिनोर्विकल्पार्थं वचनम् ।

ननु च 'पूर्वापरवरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्', 'स्वमशतिधनाख्यायाम्', 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' इति नवैव सूत्रे पूर्वादीनि पठ्यन्ते, तदपार्थक्यं नवग्रहणम् ? नैतदस्ति; न हीह सूत्रपरिपठितानि पूर्वादीनि गृह्यन्ते, किं तर्हि ? गणपठितानि । कुत एतत् ? जसि हि सूत्रपरिपठितानां तेषां सर्वनामसंज्ञा;

नवभ्य इति किम् ? त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तत्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः 'शी' इत्यमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे । ये । के । ते ।

दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम्—त्रपुणी । जतुनीं ॥

औड आपः ॥ १८ ॥

आबन्तादङ्गदुत्तरस्यौडः 'शी' इत्यमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे पश्य । बहुराजे । कारीषमन्ध्ये ।

पदमञ्जरी

इह 'जसिङ्सिङीनां शीस्मात्स्मिनः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, औड आपः, शी नपुंसकाच्च' इति सूत्रन्यासः कर्त्तव्यः, एवं जसि विभाषार्थानि त्रीणि सूत्राणि न कर्त्तव्यानि भवन्ति ? तथा तु न कृतमित्येव ॥

जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थमिति । इह त्वत् इत्यधिकाराद् गुणेन भवितव्यमिति, ह्रस्वेऽपि सिद्धम् । न च सर्वे छत्त्रिण ईत्यत्र 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वाश्रयस्य नित्यस्य तुकः प्रसङ्गः; तत्र हि पदान्तपदाद्योर्य एकादेशस्तस्यैवासिद्धत्वम् ॥

औड आपः ॥ 'औडः' इति निर्देशं क्रियमाणमनुवादपूर्वमाक्षिपति ।

न्यासः

न ङसिङ्योः । 'सर्वनाम्नश्च' इतीहानुवर्त्तते, किं प्रयोजनम् ? विद्यमाने स्वे यजते, स्वाद् विभेतीत्यत्र मा भूत् । तस्मात् गणपैरिपठितान्येव पूर्वादीनि गृह्यन्ते; तत्रासति नवग्रहणे त्यदादिभ्योऽपि स्यात् । तस्मान्नवग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

जसः शी ॥ शकारः सर्वादेशार्थः, असति तस्मिन् 'आदेः परस्य' इति वचनादकारमात्रस्य स्यात् । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, न ह्रस्व एव विधीयताम्, अकारान्ताद्वयं विधीयते । अत्राद्गुणेन भवितव्यमिति नास्ति गुणे कृते ह्रस्वस्य दीर्घस्य वा विधाने विशेषः ? इत्याह—दीर्घोच्चारणमित्यादि । 'नपुंसकाच्च' इति वक्ष्यति; तत्र त्रपुणी, जतुनी—इत्यत्र दीर्घस्य श्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थं दीर्घोच्चारणम् ।

सर्वनाम्न इत्येव—दक्षिणा इमे गाथकाः । अत इत्येव—भवन्तः ॥

औड आपः ॥ 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ प्राप्तायामयमारम्भः । 'औड' इति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोः सामान्येन ग्रहणम् । 'आपः' इति टाण्डाप्चापाम् । खट्वे इति । 'अजाद्यतष्टाप्' । तिष्ठतः, पश्येति यथाक्रममनुप्रयोगयोरुपन्यासः प्रथमान्ततां द्वितीयान्तताञ्च प्रतिपादयितुम्; अन्यथा खट्वे इत्युभयत्र रूपस्य तुल्यत्वात् प्रथमान्ततादौ

ङकारः सामान्यग्रहणार्थः—औटोऽपि ग्रहणं यथा स्यात् ।
 औकारोऽयं शीविधौ ङिद्गृहीतो ङिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
 सामान्यार्थः, तस्य चासञ्जनेऽस्मिन्ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥

पदमञ्जरी

औकारोऽयमिति । कोऽयं प्रकारः, कुत्सितोऽयं सूत्रप्रणयनप्रकारः, सिद्धस्य ह्यनुवाद उपपद्यते, यथा—‘ङेर्यः’ इति, अयं तु न क्योपि सिद्ध इति ? परिहरति—सामान्यार्थ इति । ‘औतः’ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यान्निरनुबन्धकत्वात्, न सानुबन्धकस्यौटः । यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्धः, तथापि प्रत्ययानुबन्धत्वमपि तस्याविरुद्धम् । द्वार्था अपि हेतवो भवन्ति, तद्यथा—‘आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिताः’ इति, ‘औट’ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्य न स्यात् । ‘तस्माद् द्वयोरपि सामान्यग्रहणार्थो ङकारानुबन्धनिर्देशः । नन्वसतोऽनुवादोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः, तत्र प्रयोजनाभिधानमसङ्गतम् ? नैष दोषः; ओदौटोरौङिति विधिवाक्यमस्मादेवानुवादादनुमास्यते, तस्यैव प्रयोजनाभिधानम् । पुनश्चोदयति—तस्य चेति । तस्य ङकारानुबन्धस्यासञ्जनेऽस्मिन्नेवं विज्ञायमाने ङित्कार्यं ‘याडापः’ इत्येतत्ते एवंवादिनस्तव, श्यां शीशब्दे परतः, प्रसक्तम् । प्रसजतु नाम ? तत्राह—स दोष इति । दोष इत्यनेन

न्यासः

विशेषे सन्देहः स्यात् । बहुराजे ईति । बहवो राजानो ययोरिति बहुव्रीहिः । ‘डाडु-माभ्यामन्यरस्याम्’ इति डाप् । करीषगन्ध्ये इति । करीषस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिः, ‘उपमानाच्च’ इतीच् । करीषगन्धेरपत्यमित्यण्, तस्य ‘अणिजोः’ इत्यादिना ष्यङादेशः । ‘यङश्चाप्’ इति चाप् ।

औकारोऽयमित्यादि । शीविधौ शीविधाने । औकारोऽयं स्थानी ङिद्गृहीतो ङकारानुबन्ध उपात्त इत्यर्थः । ङकार इद् यस्य स ङि । ङिच्चास्माकं वैयाकरणानां मतेन शास्त्र औकारो नास्ति । ततः कोऽयं प्रकारः, किञ्चन्दः कुत्सायां वर्तते । कुत्सितोऽयं सूत्रप्रणयनप्रकार इत्यर्थः । कुत्सितत्वं त्वसत एवोपादानात् ।

ङकारासञ्जनप्रयोजनप्रदर्शनद्वारेण कुत्सितत्वं सूत्रप्रणयनस्य निराकर्तुमाह—सामान्यार्थ इति । यदि ह्यौकारोऽनुबन्धरहितः स्थानित्वेनोपादीयेत, ततः ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’ इति द्वितीयाद्विवचनं न गृह्येत । अथ तस्य टकारोऽनुबन्ध उपादीयेत, एवमपि प्रथमाद्विवचनं न गृह्येत । तस्मात् सामान्येन द्वयोरपि ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं ङकार आसज्यते । ननु च द्वितीयाद्विवचने यष्टकारो नासौ तस्यानुबन्धः, कस्य तर्हि ? समुदायस्य । प्रत्याहारार्था हि येऽनुबन्धास्ते समुदायानुबन्धा एव विज्ञायन्ते, यथा—महिङो ङकारः, सुपश्च पकारः । तस्मान्निरनुबन्धकग्रहणे द्वयोरप्यनु-

ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ।

पदमञ्जरी

सामानाधिकरण्यात्स इति पुंलिङ्गनिर्देशः । परिहरति—ङित्व इति । 'वर्णमात्र-
निर्देशः' इति विवक्षितम्, वृत्तभङ्गभयात्त्वस्थाने मात्रशब्दः प्रयुक्तः । 'याडापः'
इत्यत्र ङितीति यदनुवृत्तं न स बहुव्रीहिः—ङ इद्यस्येति, किं तर्हि ? कर्मधारयः—

न्यासः

बन्धकत्वात् सामान्येन ग्रहणं भविष्यति, तत् किं ङकारेण ? नैतदस्ति; समुदायानु-
बन्धकत्वेऽवयवानुबन्धकत्वमपि ह्येषां प्रतिज्ञायते । न हि समुदायानुबन्धकत्वे प्रत्ययानु-
बन्धकत्वं विरुध्यते । इत्संज्ञको ह्यनुबन्ध उच्यते, हलश्चान्त्यस्येत्संज्ञा विधीयते । औटश्च
टकारो यथा समुदायं प्रत्यन्तस्तथा प्रत्ययं प्रत्यपि । तस्मात् तस्य 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञायां
विहितायां यथासौ समुदायं प्रत्यनुबन्धस्तथा प्रत्ययमपि । प्रयोजनाभावात् प्रत्ययानु-
बन्धकत्वमनुपपन्नमिति चेत् ? न; इहास्ति प्रयोजनम्—द्वितीयादिवचनस्य सानुबन्ध-
कत्वं यथा स्यात् । यदि तर्हि प्रत्ययानुबन्धस्तदा सत्यपि ङकारासञ्जने 'तदनुबन्धक-
ग्रहणेनातदनुबन्धकस्य' इति 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इति च प्रथमाद्वि-
वचनस्यैव ग्रहणं स्यात्, तस्य हि ङकार एवैकोऽनुबन्धः; द्वितीयादिवचनस्य तु स
चान्योऽपि टकारः ? नैष दोषः; ङकारोच्चारणसामर्थ्याद् द्वितीयादिवचनमपि ग्रही-
ष्यते । अन्तरेणैव ङकारं प्रथमादिवचनस्यैव ग्रहणे सिद्धे ङकार उपदिश्यते सामा-
न्यार्थः । यदि च सत्यपि ङकारे प्रथमादिवचनमेव गृह्यते ङकारोऽनर्थकः स्यात् ।
कथं पुनरस्य ङकारस्येत्संज्ञा, यावतोपदेशे योऽन्त्यो हल् तस्येत्संज्ञा विहिता, न चाय-
मुपदेशोऽन्त्यः ? भवतु वा तस्येत्संज्ञा, टकारस्य औटस्तर्हि न स्यात्; कथं ह्येकस्मि-
न्नुपदेशे द्वावन्त्यौ स्याताम् ? नैष दोषः; औङिति वचनात् । द्वयोरप्यौकारयोरौङि-
त्ययमादेशो विज्ञायते, तस्य चोपदेशोऽस्ति । यथा—'चक्षिङः ख्याञ्' इति अकार
उपदेशोऽन्त्य इति, यथा तस्येत्संज्ञा तथा ङकारस्यापि । टकारस्य तु पूर्वमेव क्रमेणे-
त्संज्ञा लोपश्च क्रियत इति नास्ति दोषः । यश्चासावादेश औकारः स एव शोभावस्य
स्थानित्वेनोपात्त इति वेदितव्यम् ।

तस्य चेत्यादिना—ङकारासञ्जने यो दोषः प्राप्नोति तं दर्शयति । अनुबन्धभूतस्य
ङकारस्योपादानमासञ्जनम् । ङिति यत् कार्यं तत् ङित्कार्यम्—'सप्तमी' इति योग-
विभागात् समासः । तत् पुनः कार्यम् 'याडापः' इति आट् । यदि सामान्यार्थोऽयं
ङकार आसज्यते, एवं सति ङकारस्यासञ्जने ङिति यत् कार्यं तत् ते = तव सूत्रका-
रस्य मतेन इयां प्रसक्तं प्राप्तम्, स दोषः । 'याडापः' इति याडागमि सति खट्वे—
इति रूपं न सिध्येत् । अथ इयामिति कथमामाटौ स्याताम् ? कथञ्च न स्याताम् ?
अनदीत्वात्; अनदीत्वं च तस्यास्थाख्यत्वात् ? नैतदस्ति; यथेव हि खट्वादयः क्रियां
वर्तन्ते तथा शीशब्दोऽपि । तथा चाह लिङ्गकारिकाकारः—'इदूदन्तं यच्चैकाच् शरद-

वर्णश्चायं तेन ङित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

पदमञ्जरी

ङश्चास्यविच्छेति, ततः किम् ? इत्यत आह—वर्णे यत्स्यादिति । ‘यस्मिन्विधिस्तदादावलम्बहणे’ ।

अयं तावन्ङित्वमभ्युपेत्य परिहार उक्तः, ङित्वमेव तु नास्तीत्याह—वर्णश्चायमिति । चशब्दो वार्थे पठितः । वर्णो वायमित्येव वा पाठः । औङिति वर्णो वायमुपात्तो न प्रत्ययः । ङकारस्तु मुखसुखार्थः, यथा—‘ऋदोरप्’ इत्यत्र दकारः । अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य तेन विशेषणादौकारान्तस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । वर्णरूपतया चौकारग्रहणे सति द्वयोरप्यौकारयोर्ग्रहणं भवति; प्रत्ययविषयत्वादननुबन्धकपरिभाषायाः । ङित्वेऽप्यदोष इति । ङित्वे सति यो दोषः सोऽपि न भवति, ङित्वस्यैवाभावादित्यर्थः, पूर्वेण वा परिहारेणास्यान्वयः ।

परिहारान्तरमाह—निर्देशोऽयमिति । पूर्वाचार्याणां हि सूत्रे द्वे अप्येते द्विवचने औङिति पठ्येते, तदाश्रयेणायं निर्देशः, तेन द्वयोरपि ग्रहणं भवति । न च ङित्कार्यप्रसङ्गः; न हि पूर्वाचार्यानुबन्धैरिह कार्याणि क्रियन्ते ॥

न्यासः

रदृष्टत्प्रावृषश्च’ इति । तस्मात् स्न्याख्यत्वादयमपि नदीसंज्ञक एव; श्रुतिसामानाधिकरण्यात् । श्रुतौ वर्तमानः शशब्दो नदीसंज्ञां प्रतिपद्यते । श्रुतिः स्वरूपमेव ।

ङिश्च इत्यादि । ‘याडाप’ इत्यत्र ‘घेङिति’ इत्यतौ ङिद्ग्रहणमनुवर्तते । तत्र ङिदिति नायं बहुव्रीहिः—ङकार इद् यस्य स ङिदिति, किं तर्हि ? तत्पुरुषः—ङकार एव इद् ङित् । तस्मादौकारो यो ङित् तस्मिन्नभ्युपेते सति ङितीत्यस्मिन्निर्देशे ङकारस्येत्यसंज्ञकस्य वर्णमात्रस्य निर्देशं विद्यादवगच्छेत् प्राज्ञः । मात्रशब्दस्ततोऽन्यव्यवच्छेदाय । यदि ङितीत्यत्र ङकारस्य वर्णमात्रस्य निर्देशो न ङकारानुबन्धस्य प्रत्ययस्य तत् किमिति श्यां ङित्कार्यं न भवति ? इत्याह—वर्ण इत्यादि । वर्णे परभूते यत् कार्यं विधीयते तद् ‘यस्मिन् विधिस्तदादावलम्बहणे’ इति परिभाषया तदादौ वर्णादौ विद्यात् । ततश्च यत्र ङकार आदावित्यसंज्ञकस्तत्रैव भवितव्यं याटा, न श्याम् । न ह्यत्रादौ ङकारः, क्व तर्हि ? अन्ते । एवमयं ङित्वमभ्युपेत्य परिहार उक्तः ।

इदानीं ङित्वमनभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह—वर्णश्चायमित्यादि । वार्थे चशब्दः । वर्णो वायमिति यावत् । औङित्यौवर्णोऽयमुपात्तः प्रत्ययविशेषणार्थः, न तु प्रत्ययः । अङ्गाधिकारादावन्तात् परो यः परो यः सामर्थ्यप्राप्तः प्रत्ययः स औकारेण विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीति । तेनायमर्थो जायते—औकारान्तेऽस्य प्रत्ययस्येति । औकारान्तत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । ङकारश्चायं नानुबन्धः, मुखसुखार्थस्त्वयम्, यथा—‘ऋदोरप्’ इत्यत्र दकारः । वर्णरूपतया च तथौकारस्य ग्रहणे सति द्वयोरप्यौकारयोः

नपुंसकाच्च ॥ १६ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङः 'शी' इत्यमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठति । कुण्डे पश्य । यस्येतिलोपः प्राप्तः । १६

❀ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । इति न भवति—दधीनि, मधुनी, त्रपुणी, जतुनी ॥

जशशसोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जशशसोः 'शि' इत्यादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि ।

पदमञ्जरी

जशशसोः शिः ॥ कुण्डश इति । जातिशब्दोऽप्ययं यदार्थप्रकरणादिना जात्याधार-भूतायामेकस्यां व्यक्तौ वर्तते, तदा वृत्तिविषय एकवचनो भवतीति 'संख्यैकवचनात्' इति शस् भवति । अर्थप्रकरणाद्यभावे तु तत्र प्रत्युदाहृतम्—घटं घटं ददातीति ॥

न्यासः

शीभावः सिद्धो भवति । प्रत्ययग्रहणे हि निरनुबन्धकपरिभाषोपतिष्ठते, न चेह प्रत्यय-ग्रहणम् । किं तर्हि ? वर्णमात्रस्य । ननु च द्वावप्येतौ प्रत्ययौ, तत् किमिति नोप-तिष्ठते ? सत्यम्; यद्यपि तौ प्रत्ययौ, तथापि नात्र शास्त्रे प्रत्ययरूपेणोकार उपात्तः ? किं तर्हि ? वर्णरूपेणेति, अतस्तस्या नेहोपस्थानम् ।

ङित्वमनभ्युपेत्य परीहारान्तरमाह—निर्देशोऽयमित्यादि । नेह व्याकरण औकारस्य ङकारोऽनुबन्ध उपादीयते । पूर्वाचार्याणां तु सूत्रे द्वे अप्येते द्विवचने ङित्ती पठ्येते । तथा हि 'आबौटावौङ्' इति तत्र सूत्रपाठः । अतस्तत्सूत्रानुरोधेनायं निर्देशः, तस्येह ग्रहणं यथा स्यात् । तस्मान् ङित्त्वाभावान्नास्ति ङित्कार्यस्य प्रसङ्गः । न हि पूर्वाचार्यसूत्रानु-रोधेनेहानुबन्धकार्याणि क्रियन्ते । तेन ङित्वेऽप्यदोष इति । किं पुनर्यत्र नास्त्येव ङित्व-मित्यपिशब्दस्यार्थः । तदेतदुक्तं भवति—ङित्वेऽभ्युपेते सति ङित्वे विद्याद् वर्णनिर्देश-मात्रम् । 'वर्णे यत्स्यात् तच्च विद्यात्तदादौ' इत्येवं ङित्कार्यप्रसङ्गनिरासाय यस्मात् परीहार उक्तः । यस्माद्वर्णश्चायमित्यनेन, 'निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात्' इत्यनेन चौकारयोर्ङित्त्वाभावः प्रतिपादितः । तेन हेतुना सत्यपि ङित्वेऽप्यदोषः । किं पुनर्ना-स्त्येव यत्र ङित्वमिति ॥

नपुंसकाच्च ॥ दधीनी इति । 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम् ॥

जशशसोः शिः ॥ जसीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः । कुण्डानीति । 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः ।

१. पूर्वाचार्यश्रमाप्येन न्यासकारोऽत्र 'जशशसोः शिः' इत्येवं सूत्रं मन्यते, न तु 'जशशसोः शिः' इति । न्यासकारामिप्रायः 'आज्जसेरसुक' (७.१.२०) इत्यत्रापि द्रष्टव्यः ।

जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति—कुण्डशो ददाति ।
वमंशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥

‘अष्टाभ्यः’ इति कृताकारोऽष्टम्—शब्दो गृह्यते । तस्मादुत्तरयो-
र्जशसोः ‘औश्’ इयमादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य ।
कृताकारस्य ग्रहणं किम् ? अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव

पदमञ्जरी

अष्टाभ्य औश् ॥ कृताकारोऽष्टशब्दो गृह्यते इति । कृताकारस्यानुकरणमष्टा-
शब्दः, न तु विभक्तौ लक्षणवशादात्वं कृतमित्यर्थः ।

कृताकारस्य ग्रहणं किमिति । आत्ववतोऽनुकरणं किमित्याश्रितमित्यर्थः ।
यदाऽऽत्वं भवति तदैव यथा स्यादित्युत्तरम् ।

अष्टेति । कथं पुनरत्रात्वाभावः, यावता न हि तद्विधौ विकल्पः सन्निहितः ?
इत्यत आह—एतदेवेति । इह ‘अष्टनः’ इति वक्तव्यम्—यथा ‘अष्टन आ विभक्तौ’
इत्यत्र, एवं सिद्धे ‘अष्टाभ्यः’ इति निर्देशात्कृतात्वस्यानुकरणमिति तावन्निश्चि-
तम्, तस्य चैतत्प्रयोजनम्—यदात्वं भवति तदैव यथा स्यादिति । यदि च नित्य-
मात्वं स्यात्, कृतात्वस्यानुकरणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावादिति भावः ।
ननु च ‘अष्टनो दीर्घात्’ इति द्वीर्धग्रहणेनायमर्थो ज्ञापितः, तद्वा ज्ञापकमिदं

न्यासः

अथेह कस्मान्न भवति—कुण्डं कुण्डं ददाति, ‘संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्’
इति शस्, कुण्डशो ददाति ? इत्याह—जसा साहचर्यादित्यादि । एतच्चोद्यपरिहार-
वचनं यदार्थप्रकरणादेर्वृत्तौ कुण्डादिशब्द एकवचनो भवति तदा वेदितव्यम्, न
त्वन्यदा । शस्विधौ द्वि वृत्तिस्यैकार्यताऽश्रीयते, न वक्तव्यस्था । अर्थप्रकरणादिरहितः
कुण्डादिशब्दो वृत्तौ निवृत्तायां विभक्तावेकार्यो न भवतीति जसा न भवितव्यम् ।
कस्मात् पुनः कुण्डादिशब्दो वृत्तावेकार्यो न भवति ? जातिशब्दत्वात् । जातिशब्दा
हि नैकस्यामेव जाल्याधारभूतायां व्यक्तौ वर्तन्ते । किं तर्हि ? अनेकस्यामपि । एवञ्च
यत् तत्र शस्विधौ प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्—‘संख्यैकवचनादिति किम् ? घटं घटं ददाति’,
तदुपपद्यते । यद्यर्थप्रकरणादिरहितो जातिशब्दो वृत्तादेकार्यो न भवति, तदा न भवि-
तव्यमेव जसा ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ कृताकारोऽष्टम्—शब्दो गृह्यते इति । यत्रात्वं तत्रौत्वं यथा स्यादि-
तामिप्रायः । अष्टौ तिष्ठन्तीति । ज्ञात्वे कृत औत्त्वम् ।

अष्ट तिष्ठन्तीति । अत्रात्वाभावादौत्वं न भवति । कथं पुनरत्रात्वाभावः, यावता

कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकम्—‘अष्टन आ विभक्तौ’ इति आत्ववि-
कल्पस्य ।

‘षड्भ्यो लुक्’ इत्यस्यायमपवादः, नाप्राप्ते तस्मिन्निद-
मारभ्यते ।

यस्तु ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति, तस्मिन्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति
स न बाध्यते—अष्टपुत्रः, अष्टभार्य इति ।

पदमञ्जरी

वा, को न्वत्र विशेषः ? इहेयत्तावद्वक्तव्यम्—‘षड्भ्यो लुक्’ इत्यस्यायमपवाद
इति । अस्यैवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । कारणमाह—नाप्राप्ते हीत । अयं हि लुग्
वाक्ये समासे च सर्वत्र प्राप्नोति । तस्मिन्प्राप्ते चेति । स हि समास एव
प्राप्नोति, न तु वाक्ये । अष्टपुत्र इति । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते’
इति वचनाद्वाक्यावस्थायामेव प्राप्तोऽप्यौश् न क्रियते, औश् एव वा स्थानिवद्भा-

न्यासः

न तत्रात्वविधौ विकल्पस्य प्रतिपादकं किञ्चिदन्यतरस्यांग्रहणादिकमस्ति ? इत्याह—एत-
देवेत्यादि । कृतात्वनिर्देशस्यैतदेव प्रयोजनम्—यत्रात्वं तत्रैवौत्वं यथा स्यात्, अन्यत्र मा
भूदिति । यदि च नित्यमात्वं स्यात् तदा कृतात्वस्य निर्देशोऽनर्थकः स्यात्, व्यावर्त्ता-
भावात् ‘अष्टनः’ इत्येवंब्रूयात् । तदेवं लघुनिर्देशे सम्भाति सति यत् कृतात्वस्य निर्देशो
गरीयान् क्रियते, तज्ज्ञापयति—विकल्पेनात्वं भवतीति । यद्यपि चायमर्थः ‘अष्टनो
दीर्घात्’ इत्यत्रापि ज्ञापितः, तथापि विस्मरणशीलानामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञाप्यते ।

अथाष्टपुत्रः, अष्टभार्य इत्यत्र कस्मान्न भवति, ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति
लुका बाधितत्वादिति चेत् ? न; इहापि तर्हि न स्याद्—अष्टौ तिष्ठन्ति, अष्टौ-
पश्येति । ‘षड्भ्यो लुक्’ इति लुका बाधितत्वात् । अथौभवास्य लुगपवादत्वादत्र लुकं
बाधित्वा स एव भवति । पूर्वत्रापि तर्हि स एव स्यात्, अत एव हेतोः ? इत्याह—
षड्भ्यो लुगित्यस्यापवादोऽयमिति । अत्रैवोपपत्तिमाह—नाप्राप्त इत्यादि । ‘षड्भ्यो
लुक्’ इत्यसमासे प्राप्नोति—अष्टौ तिष्ठन्तीत्यादौ, समासे च—अष्टपुत्र इत्यादौ ।
तस्मान्नाप्राप्ते ह्येतस्मिन् लुक्प्रयोजनमारभ्यत इति तस्यैवायं बाधक इत्यभिप्रायः ।

स्यादेतत्—इतरस्मिन्नपि लुकि नाप्राप्त एवेदमारभ्यत इति ? अत आह—यद्विस्व-
त्यादि । ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इत्यत्राह—अष्टपुत्र इत्यादौ नाप्राप्ते सतीदमारभ्यते,
अष्टौ तिष्ठन्तीत्यत्राप्राप्ते । अप्राप्तिस्तु धातुप्रातिपदिकावयवत्वात्सुपः । तस्मादिहोत्सर्गा-
पवादधर्माभावान्नायमस्यीपवाद इति सोऽनेन न बाध्यते । तेनाष्टपुत्रः, अष्टभार्यः—
इत्यत्र सुलुक्कैव भवितव्यमित्यौत्वं न भवति ।

तदन्तग्रहणमत्रेष्यते—परमाष्टौ, उत्तमाष्टौ ।

‘प्रियाष्टानः’ इत्यत्रात्वस्याभावादौस्त्वं न भवति ॥

षट्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोर्लुग्भवति । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । पञ्च । सप्त । नव । दश ।

षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति—परमषट् । उत्तमषट् ।

यत्र तूपसर्जनं षट्, ततो न भवति—प्रियषषः, प्रियपञ्चान इति ॥

पदमञ्जरी

बाल्लुक् । तदन्तग्रहणमत्रेष्यते इति । ‘अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च’ इति वचनात् । यद्येवम्, यत्राष्टशब्दार्थ उपसर्जनं तत्रापि प्राप्नोति ? अत आह—प्रियाष्टान इत्यत्रेति । यथा पुनरत्रात्वं न भवति, तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

षट्भ्यो लुक् ॥ षट्प्रधानादिति । षट्संज्ञकानामर्थः प्रधानं यत्र तस्मादित्यर्थः । प्रियषष इति । अन्यपदार्थप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः, ‘सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्’ इति षषः पूर्वनिपाते प्राप्ते ‘वा प्रियस्य’ इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

न्यासः

तदन्तग्रहणमित्यादि । किं पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते ? ‘अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य’ इति वचनात् । अथवा—अष्टाभ्य इत्यर्थप्रधाननिर्देशोऽयं बहुवचननिर्देशादवसीयते । शब्दप्रधाने हि निर्देशे ‘अष्टनः’ इत्येव ब्रूयात् । अर्थाच्च शब्दद्वारेणैव जश्शसोः परत्वं विज्ञायत इति केवलाच्चाष्टनो भवति । तदन्ताच्चातदन्तेऽपि हि शब्दद्वारेणार्थात् परौ जश्शसौ भवत इति । यदि तदन्तग्रहणमत्रेष्यते, प्रियाष्टान इत्यत्रापि प्राप्नोति ? अत आह—प्रियाष्टान इत्यत्रेत्यादि । प्रिया अष्टौ येषामिति बहुव्रीहिः । ननु च विकल्पेनात्वम् । तत्र यदात्वं न भवति तदा मा भूदौस्त्वम्, यदात्वं तदा स्यादेव व्यवस्थितविभाषयात्रात्वं न भविष्यतीत्यदोषः ॥

षट्भ्यो लुक् ॥ पञ्च, सप्तेति । ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपः । षट्प्रधानात् तदन्तादपि भवतीति । अत्र पूर्वको हेतुर्वक्तव्यः । यत्र स्त्वित्यादि । अर्थस्येदं ग्रहणं बहुलवचनादवसितम् । स चार्थो द्विविधः—प्रधानोऽप्रधानश्च । तत्र ‘प्रधाने कार्यमप्रत्ययः’ इति यत्रार्थस्य प्राधान्यं तत्रैव भवति, न तु यत्रार्थस्याप्राधान्यं तत्र । एष च हेतुः प्रियाष्टान इत्यत्रौस्त्वभावेऽपि वेदितव्यः । प्रियषष इति । प्रिया षडेषामिति बहुव्रीहिः । अत्रान्यपदार्थस्य प्राधान्यम्, षडर्थस्तु तत्र गुणभावादप्रधानः ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु, अम्—इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति । दधि तिष्ठति ।
दधि पश्य । मधु तिष्ठति । मधु पश्य । त्रपु । जतु ।

तद्ब्राह्मणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते; पूर्वविप्रतिषेधेन,
नित्यत्वाद्वा । लुको हि निमित्तम् 'अतोऽम्' इति लक्षणान्तरेण
पदमञ्जरी

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ 'सु' इति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्, न सप्तमीबहुवचनस्य;
अमा एकवचनेन साहचर्यात् । तद्ब्राह्मणकुलमित्यत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वे कृते लुग्न
प्राप्नोति; 'अतोऽम्' इत्यम्भात्नेन बाधितत्वात्, तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ?
अत आह—तद् ब्राह्मणकुलमित्यत्रेति । नित्यत्वाद्देति । लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यत
इत्यनुषङ्गः ।

कथं पुनर्लुको नित्यत्वम्, यावता त्यदाद्यत्वे कृते अतोऽमित्यपवादविधानात्
सोऽप्यनित्य एव ? अत आह—लुको हीति । यदि ह्यतोऽमित्येतन्न स्यादकारा-
न्यासः

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ 'सु' इति यद्यपि सप्तमीबहुवचनमस्ति, तथाप्यमा द्वितीयेक-
वचनेन साहचर्यात्प्रथमैकवचनमेव गृह्यते ।

तद् ब्राह्मणकुलमित्यत्र परत्वात् त्यदाद्यत्वेनैव भवितव्यम्, त्यदाद्यत्वे कृते लुग्न
प्राप्नोति; 'अतोऽम्' इत्यम्भावप्रसङ्गात्, तस्मात्त्यदाद्यत्वात्प्राग् लुग्नवक्तव्यः ? इत्याह—
तद् ब्राह्मणकुलमित्यत्रेत्यादि । लुकोऽवकाशः—दधि, मध्वित्यत्र, त्यदाद्यत्वस्यावकाशः—
स ब्राह्मण इति; इहोभयं प्राप्नोति—तद् ब्राह्मणकुलमिति, लुग्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।
न च पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः; इष्टवाचित्वात् परशब्दस्य । नित्यत्वाद्देति । वाशब्दः
समुच्चये । यद्यपि लुक्, त्यदाद्यत्वञ्चोभयं प्राप्नोति, तथापि लुक् एव नित्यत्वं विज्ञायते ।
कुतः ? सामर्थ्यात् । 'लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते' इत्यत्र हीदं हेत्वन्तरमुक्तम् । एवञ्चेदम-
त्रार्थं हेत्वन्तरं सम्भवति यदि लुको नित्यत्वं भवति, नान्यथा, नित्यत्वं पुनः कृताकृत-
प्रसङ्गित्वात् । त्यदाद्यत्वं हि विभक्तावुच्यमानं कृते लुकि विभक्त्यभावान्न
प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन चास्य प्राप्तिर्न युक्ता; 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधात् ।
लुक्पुनः कृते त्यदाद्यत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

ननु च कृते त्यदाद्यत्वे लुकः प्राप्तिरेव नास्ति; 'अतोऽम्' इत्यमपवादविधानात् ।
तस्मात्सोऽप्यनित्य ? एव इत्याह—लुको हीत्यादि । असति 'अतोऽम्' इति लक्षणेऽका-
रान्तमप्यङ्गं लुको निमित्तमासीत्, तदनेन लक्षणेनोपजायमानेनापवादविधानाल्लुक्
प्रत्यनिमित्तभावमापद्यते । लुग्निमित्तभावोपादनमेव विधातः । न पुनस्त्यदाद्यत्वेनेति ।
लुको निमित्तभावो विहन्यत इति सम्बन्धनीयम् । यदि 'अतोऽम्' इत्यपवादविधायि

विहन्यते, न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतोऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्तान्नपुंसकाद् उत्तरयोः स्वमोः 'अम्' इत्ययमादेशो भवति । कुण्डं त्रिष्ठति । कुण्डं पश्य । वनम् । पोठम् ।

मकारः कस्मान्नं क्रियते ? दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

पदमञ्जरी

न्तमप्यङ्गं लुको निमित्तं स्यादेव, ततः किम् ? इत्युत आह—यस्य चेति । त्यदाद्यत्वं तु लुकि कृते नैव प्राप्नोति; 'न लुमताङ्गस्य' इति निषेधात् । यद्येवम्, तदपि लक्षणान्तरेणैव बाध्यते ? नासावत्वस्य प्रतिषेधः, कस्य तर्हि ? प्रत्ययलक्षणस्य, प्राप्तिर्हि प्रत्ययलक्षणेन ॥

अतोऽम् ॥ अत्रामिति पदच्छेदः, न तु मिति; तथा हि सति लाघवाय मत इत्येव ब्रूयात् । किमर्थं पुनरम्बिधीयते न मकार एवोच्येत, द्वितीयैकवचनेऽपि 'आदेः परस्य' इत्यकारस्य मकार कृतेऽन्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव सिद्धमिष्टम् ? दीर्घप्रसङ्गस्तु; 'सुपि च' इति दीर्घः प्राप्नोति । न च दीर्घविधौ सन्निपातपरिभाषा प्रवर्तते; वृक्षायेत्यादावपि प्रसङ्गात् । तस्मादमेव विधेयः ।

अपर आह—अम्बिधानसामर्थ्यादतिजरसमित्यत्र जरसादेशो भवतीति, तच्चिन्त्यम्; सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रसङ्गात् । अम्बिधानं तु दीर्घबाधनेन चरितार्थमिति ॥

न्यासः

लक्षणान्तरं न स्यात्, कृते त्यदाद्यत्वे स्यादेवाकारान्तमङ्गं लुको निमित्तम् । तच्च 'अतोऽम्' इत्यपवादेनैव लुको निमित्तं व्याहन्यते, न पुनस्त्यदाद्यत्वेन । यद्येवम्, तत् किमित्यनित्यो लुग्न भवति ? इत्याह—यस्य चेत्यादि । लक्षणान्तरत्वं पुनरम्भावशास्त्रस्य त्यदाद्यत्वशास्त्रापेक्षया वेदितव्यम् ॥

अतोऽम् ॥ पूर्वं प्राप्तस्य लुकोऽयमपवादः । तपरकरणं सुखसुखार्थम्, न तु दीर्घनिवृत्त्यर्थम्; दीर्घस्याभावात् । अभावस्तु 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वविधानात् । अथ किमर्थमम्भाव उच्यते, न मकारादेश एवोच्येत ? न चैवम्; 'आदेः परस्य' इति द्वितीयैकवचनाकारस्य मकारे कृते द्वयोर्मकारयोः श्रवणं प्राप्नोति; एकस्य संयोगान्तलोपेनापहृतत्वात् । नापि 'सुपि च' इति यञादौ सुपि विधीयमानं दीर्घत्वं प्राप्नोति; 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति वचनात् । अकारान्तसन्निपाते हि मकारविधिः, स कथमकारविधातस्य निमित्तं स्यात् ? एवं

अद्वुत्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

उतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्वु इत्ययमादेशो भवति । कतर-
त्तिष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् ।
अन्यतरत् । अन्यत् ।

पञ्चभ्य इति किम् ? नेमं पश्य । डित्करणं किम् ? कतरत्
तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घो मा भूत् ।

इह तु कतरत्पश्येति स्थानिवद्भावादमि पूर्वत्वेनापि सिद्ध्यति ।
एवं तर्हि तकारादेश एव कस्मान्न विधीयते ? हे कतरदिति सम्बुद्धे-
र्लोपो मा भूत् ।

पदमञ्जरी,

अद्वुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ अद्वुत्तादेशो भवतीति । विवक्षितादेशरूपप्रति-
पादनाय ण्टुत्वं न कृतम् । कथं पुनर्ज्ञायते-डिदयमादेश इति ? यदि हि डिन्न
स्यात् 'उतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽन्' इत्येव ब्रूयात् । किं पुनः कारणं सावेव दीर्घ-

न्यासः

तर्हि मकारादेशे विधातव्येऽमादेशं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति-नित्यैषा परिभाषेति । तेना-
तिजरसात्, अतिजरसैरिति जरसादेशः सिद्धो भवति ॥

अद्वुत्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ द्विडकारोऽयं निर्देशः—तत्रैको उतरसम्बन्धी,
द्वितीयस्त्वादेशसम्बन्धी । उतरादयश्चैते सर्वाद्यन्तःपातिनो गृह्यन्ते, न तु 'द्वयोरेकस्य
उतरच्' इत्येवमादयः प्रत्ययाः । कुत एतत् ? 'नेतराच्छन्दसि' इति प्रतिषेधात् ।
प्रत्ययग्रहणे हीतरशब्दात् प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तेषां उतरादीनां
मध्येऽन्त्यानि त्रीणि प्रातिपदिकानि, उतरउतमौ च प्रत्ययौ; तत्र प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषया तदन्तयोर्ग्रहणं भवति । कतरदिति । 'कियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य उतरच्' ।
कतमदिति । 'वा बहूनां जातिरिग्रहणे उतमच्' । कतरत् तिष्ठतीत्यत्रेत्यादि । असति
हि डित्करणे कतरत् तिष्ठतीत्यत्र 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यनुवर्त्तमाने 'प्रथमयोः पूर्व-
सवर्णः' इति दीर्घः स्यात्, अतः स मा भूदित्येवमर्थं डित्करणं क्रियते । अत्र हि कृते
दीर्घत्वप्रसङ्गो न भवति; टिलोपेनाक्रोऽपहृतत्वात् ।

किं पुनः कारणम्—प्रथमैकवचनस्यैव डित्करणस्य दीर्घाभावः प्रयोजनमुच्यते,
न तु द्वितीयैकवचनस्य ? इत्यत आह—इह स्वित्यादि । अमो हि स्थाने य आदेश-
स्तस्य 'स्थानिवदादेशेऽनृत्वौ' इति स्थानिवद्भावादमि पूर्वत्वेनापि सिद्ध्यति—कतर-
दित्येतत्, तस्मान्न तत्र डित्करणस्य दीर्घत्वाभावः प्रयोजनमिति नोच्यते । तकारादेश
एव कस्मान्न क्रियते इति । यद्यत्र दीर्घत्वं नेष्यते तदा तकारादेश एव कर्त्तव्यः ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु ।

अड्डित्वाद्भुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अड्डादेशो न भवति ।
इतरमितरमण्डमज्ञायत् । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसोति किम् ? इत-
रत्काष्ठम् । इतरत्कुण्डचम् ।

पदमञ्जरी

निवृत्तिः प्रयोजनमुच्यते, न त्वमि ? इत्याह—इह त्विति । एवं तर्हीति । पूर्वसूत्र-
विहितमममनुवर्त्य डतरादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्प्य तस्यैवामो दकारो
विधास्यत इति चोद्यार्थः । हे कतरदित्यत्र सम्बुद्धिलोपो मा भूदिति । अयं च दोष
पूर्वस्मिन्नपि पक्षे समानः ।

ननु च सम्बुद्धिलोपे 'हल्ङ्याभ्यः' इत्यतोऽपृक्तग्रहणमनुवर्तयिष्यते, इह
च 'आदेः परस्य' इत्यमोऽकारस्य दकारे कृते मकारस्य संयोगान्तलोपः, तस्या-
सिद्धत्वान्नायमपृक्तः, एवमदादेशो नापृक्तः, यद्यपृक्तग्रहणमनुवर्तते, हे काण्डे-
त्यमोऽपि न स्यादिति दोषः । तदिदमुक्तम्—अपृक्तश्चेदमो दोष इति । सम्बुद्धि-
लोपे अपृक्तश्चेल्लुप्यते अमो न स्यादिति दोषः । अथ निवृत्तमपृक्तग्रहणम्, ततो
निवृत्ते डतरादिषु दोषः—हे कतरदित्यादौ लोपः स्यादिति । अतो डित्वादड्डा-
देशविधानान्तस्य च डित्वान्न सम्बुद्धिलोपः, नापि पूर्वसवर्णदीर्घत्वमित्यर्थः ।

यदि पुनः पूर्वसूत्रविहितमममनुवर्त्य तस्यैवादादेशो विधीयते शक्यं
डित्त्वमकर्तुम् ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ अतोऽमित्यस्यानन्तरमेवेति । अमादेश एवाड्डादेशस्या-
पवादो भविष्यति, ततश्च 'न' इति वक्तव्यं न भवतीति भावः ॥

न्यासः

तत्राप्ययमर्थः—दीर्घनिवृत्त्यर्थं डित्करणं न कर्तव्यमिति । हे कतरदित्यादि । यदि
तकारादेश एव क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावेन सम्बुद्धिभावोऽस्तीति 'एङ् ह्रस्वात्
सम्बुद्धेः' इति लोपः प्राप्नोति, अतः स मा भूदित्येवमर्थं तकारादेशो न क्रियते ।

अपृक्तश्चेदित्यादि । 'हल्ङ्याभ्यो दीर्घास्सुतिस्यपृक्तम्' इत्यतश्चेदपृक्तग्रहणं
सम्बुद्धिलोपेऽनुवर्तते तदामो दोषः—हे कुण्डेत्यत्र । निवृत्ताऽपृक्ताधिकारे डतरादिषु
दोषः—हे कतरदिति । तस्माद् डित्करणादेवाकारलोपे कृते ह्रस्वाभावान्न लोपः, न च
दीर्घनेति ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ पूर्वोणाड्डादेशस्य प्रसक्तस्यायं प्रतिषेधः ।

‘अतोऽम्’—इत्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यम् ? ‘नेतरा-
च्छन्दसि’ इति वचनं योगविभागार्थम् ।

❀ एकतराद्धि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते, ❀ । एक
तरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मद्—इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङसः ‘अश्’—इत्ययमादेशो
भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ।

शित्करणं सर्वादेशार्थम्; अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशप्रकल्पत्यर्थमा-
देरेव स्यात्, ततश्च ‘योऽचि’ इत्येतन्न स्यात् ॥

पदमञ्जरी

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । अन्यथा ‘आदेः परस्य’
इत्यादेः स्यात् । ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादाद्यनुसंहारे बाधिते
‘अलोन्त्यस्य’ इति मकारस्याकारे सति ‘अतो गुणे’ इति पररूपेणैव सिद्धम् ?
अत आह—अन्यथा हीति । आदेश इति व्यपदेश आदेशव्यपदेशः, यस्यादेशस्य
प्रयोजनं नास्तीति मन्यसे तस्यैव स्यादित्येव शब्दार्थः । किं पुनरादेशव्यपदेशेन
न्यासः

अथ ‘अतोऽम्’ इत्यस्यानन्तरम् ‘इतराच्छन्दसि’ इति कस्मान्नोक्तम्, एवं हि नेति
प्रतिषेधः कर्तव्यो न भवति, अमादेशोऽद्वादेशस्यापवादो भविष्यति ? इत्याह—अतो-
ऽमित्यस्मादनन्तरमित्यादि । योगविभागार्थमिति । नेत्येकयोगविभागो यथा स्यादिति ।
किमर्थं पुनर्योगविभाग इष्यते ? इत्याह—एकतराद्धीत्यादि । एकशब्दाद्धि सर्वत्र प्रति-
षेध इष्यते, स च नेति योगविभागाल्लभ्यते । तस्माद् योगविभाग इष्यते । स च
यथान्यासे सिध्यति, नान्यथेति ‘नेतराच्छन्दसि’ इत्युच्यते ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ यदि ‘शेषे लोपः’ इत्यन्तलोपः, तदास्य भावे प्राप्त इदं
वचनम् । अथ टिलोपः, तदा विभक्तेः श्रवणप्राप्त आदेशार्थं वचनम् । तव स्वम्,
मम स्वमिति । ‘तत्रममौ ङसि’ इति मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोस्तव-ममादेशौ भवतः ।
‘शेषे लोपः’ इति दकारलोपे कृते ‘अतो गुणे’ पररूपत्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थमिति ।
असति शित्करणे ‘आदेः परस्य’ इत्याकारस्यादेशोऽकारः स्यात् । ननु चाकारस्या-
कारवचने प्रयोजनं नास्तीत्यन्तरेणापि शित्करणं सर्वादेशो भविष्यति, अन्तस्य वा ।
तत्र द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वेनेष्टं सिध्यति ? अत आह—अन्यथा हीत्यादि ।
अन्यथा यदि शित्करणं न स्यात् तदाऽऽदेशे इति योऽयं व्यपदेशस्तस्य या प्रकल्पतिः=

डे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

‘डे’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । ‘डे’ इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः

पदमञ्जरी

प्रयोजनं यत् आदेरेव स्यात् ? तत्राह—ततश्चेति । ह्यर्थे चः पठितः । ततो ह्यादेश-
व्यपदेशाद् ‘योऽचि’ इति यत्वं न स्यात्, यत्वाभावः प्रयोजनमादेशव्यपदेशस्य
स्यादित्यर्थः । ‘योऽचि’ इत्यत्र ‘युष्मदस्मदोरनादेशे’ इति वर्तते । ननु चानादेशो
वा विभक्तिरित्येवं तत्र विज्ञास्यते, न हि तदादिविधिरस्ति यत् अनादेशादाविति
विज्ञायेत, ततश्च सत्यप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वात्स्यादेव यत्वमिति व्यर्थ-
मेवाकारस्याकारविधानम् ? एवं मन्यते—‘सर्वे सर्वपदादेशाः’ इति न्यायेनादि-
विकारद्वारेण विभक्तेरेवादेशो विधीयत इति विभक्तिरेवादेश इति । ‘सर्वे सर्व-
पदादेशाः’ इत्यत्र न पदशब्देन सुप्रिङ्गन्तमुच्यते, किं तर्हि ? पद्यते गम्यतेऽनेनार्थ
इति पदम्; ततश्च पचत्वित्यत्र यथा तिशब्दस्य तुशब्दो भवति, तद्वदत्रापि
ङ्सोऽशेव विधीयत इति भवत्येवादेशत्वं विभक्तेः ॥

डे प्रथमयोरम् ॥ डे इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देश इति । ‘प्रथमयोरिति प्रथमा-
द्वितीययोर्ग्रहणम्’ इति वक्ष्यति, तदत्र समासे सति बहुवचनप्रसङ्ग इति
भावः । प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासम्भवात्सन्निवेशविशेषापेक्षया प्रथमस्य
ग्रहणमिति तावन्निश्चितम् । इतिङ्प्रथमयोस्तु युष्मदस्मद्ग्रहणमसम्भव एव, तत्र
प्रत्यययोर्ग्रहणम्, विभक्त्योर्वेति संशयः । यदि स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्ततो विभक्त्यो-
र्ग्रहणम्, पुल्लिङ्गनिर्देशे तु प्रत्यययोः । तत्र निर्णयमाह—प्रथमयोश्च विभक्त्यो-

न्यासः

निष्पत्तिस्तदर्थमादेरेव स्यात्; ‘आदेः परस्य’ इति वचनात् । स्यादेतत्—यद्यादेशव्यप-
देशप्रकृत्युत्पत्तिः कश्चिदर्थः सम्पद्यते तदा स्यात् तदर्थमादेरेव वचनम्, न च ततः कश्चि-
दर्थः सम्पद्यते तस्मादयुक्तमेवेति ? इत्यत आह—ततश्चेत्यादि । चशब्दो हेतौ । लिङ्
सम्भावनायाम् । तत आदेशव्यपदेशप्रवृत्तेः ‘योऽचि’ इति कार्यं न स्यात् । एतद्धि
यत्र विभक्तावादेशो नास्ति तत्र विधीयते; ‘अनादेशे’ इत्यधिकारात् । तस्मात्
प्रयोजनवत्यादेशव्यपदेशप्रकृत्युत्पत्तिरिति तदर्थमादेरेव स्यात्, ततश्चेष्टं रूपं न सिध्येत् ।
तस्मात् सर्वादेशार्थः शकारः कर्त्तव्यः ॥

डे प्रथमयोरम् ॥ डे इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या
लुप्तत्वात् । प्रथमयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तम्—प्रथमा च प्रथमा च ते प्रथमे, तयोः
प्रथमयोः । षष्ठीनिर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वात् प्रथमयोः प्रत्यययोः स्वीकारयोर्ग्रहणमिति
कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—विभक्त्योरिति । एतदेव षष्ठी-

प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोः 'अम्' इत्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मह्यं दीयते ।

प्रथमयोः—त्वम्, अहम् । युवाम्, आवाम् । यूयम्, वयम् । त्वाम्, माम् । युवाम्, आवाम् ॥

पदमञ्जरी

रिति । एतदेव स्पष्टयति—प्रथमाद्वितीययोरिति । कथं पुनः प्रथमाशब्देन द्वितीयोच्यते, साहचर्यात् । ननु सकृत्प्रयुक्तः शब्दो मुख्यवृत्तिर्वा भवतु, जघन्यवृत्तिर्वा; न पुनरुभयवृत्तिः ? सत्यम्; 'प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायमुद्भूतावयवभेदश्च समुदाय इति द्विवचनम्' । कथं पुनर्ज्ञायते—विभक्त्योर्ग्रहणमिति ? 'द्वितीयायां च' इत्यात्वविधानात् । तद्व्यादेशार्थमुच्यते, अनादेशे 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्येव सिद्धत्वात् । यदि चात्र विभक्त्योर्ग्रहणं स्यात्, एवमस्यादेशार्थतोपपद्यते । ननु च 'योऽचि' इति यत्वबाधनार्थं तत्स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्, यत्वमेवायं विशिष्य ब्रूयात्—योऽच्यापीति । आश्रिति प्रत्याहारः 'अनाप्यकः' इतिवत् । यतस्तु द्वितीयायामात्वं शास्ति, ततो ज्ञायते—विभक्त्योरिह ग्रहणमिति ॥

न्यासः

कर्तुमाह—प्रथमाद्वितीययोरिति । कथं पुनर्द्वितीयां प्रथमाशब्देनोच्यते ? उपदेशे प्रथमासामीप्यात् । भवति हि सामीप्यात् ताच्छब्दधम्, यथा—गङ्गायां घोष इति । अथ विभक्त्योरिदं ग्रहणं न प्रत्यययोः—इति कुतोऽयं निश्चयः ? लिङ्गात् । तत् पुनर्लिङ्गम्—'द्वितीयायाञ्च' इत्यत्त्वविधानम् । तद्व्यादेशार्थमुच्यते; अनादेशे हि 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । यदि च विभक्त्योरिदं ग्रहणम्, न च प्रत्यययोः, एवमस्यादेशार्थतोपपद्यते, नान्यथा । ननु च 'योऽचि' इति यत्वबाधनार्थम् 'द्वितीयायाञ्च' इत्याद्वचनं स्यात् ? नैतदस्ति; तदर्थं द्विवचने यकारमेव विशेषणं विदध्याद्—'योऽच्यद्वितीयाम्' इति, 'योऽच्यनचि' इति वा ब्रूयात् । अतो द्वितीयायामात्त्वविधानं शापकमेवैतद् विभक्तिग्रहणस्य । तुभ्यम्, मह्यमिति । मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यमह्यावादेशौ । 'शेषे लोपः', 'अमि पूर्वः' ।

त्वम्, अहमिति । 'त्वाहौ सौ' । युवाम्, आवामिति । 'युवावौ द्विवचने' इति युवावौ, 'प्रथमायाश्च' इत्यादिनाऽत्त्वम् । यूयम्, वयमिति । 'यूयवयौ जसि' । त्वाम्, मामिति । 'त्वमावेकवचने', 'द्वितीयायाञ्च' इत्यात्त्वम् । अथ किमर्थममादेश उच्यते, न सकार एवोच्येत ? स चैकात्वादादेर्मविष्यति, तत्र परस्य संयोगान्तलोपेन सिद्धम्, 'शेषे लोपः' इति णिलोपान्न सिध्यतीति चेत् ? नैष दोषः; शेषेलोपो यद्यपि णिलोपः

शसो न ॥ २६ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान्कुलानि ।

‘तस्माच्छसो नः पुंसि’ इति सिद्धे स्त्रीनपुंसकार्थं वचनम् । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसः ‘भ्यम्’ इत्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते ।

पदमञ्जरी

शसो न ॥ नेत्यविभक्तिको निर्देशः, तथा च पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायममः प्रतिषेध इति भाष्ये शङ्कितम्—कः पुनः प्रतिषेधे सति दोषः, यावताऽमि प्रतिषिद्धे ‘योऽचि’ इति यत्वे प्राप्ते ‘च’ द्वितीयायां इत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते ‘तस्माच्छसो नः पुंसि’ इति नत्वे च युष्मानिति सिद्धयत्येव ? सत्यं पुंसि सिद्धयति; स्त्रीनपुंसकयोस्तु न सिद्धयति, तदिदं दर्शितम्—युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणीरित्यादि ।

अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । लिङ्गानुशासने तथा पाठात् । उदाहरणे तु ‘आदेः परस्य’ इत्यकारस्य नकारे सकारस्य संयोगान्तलोपः ॥

न्यासः

स्यात्, तथापि ‘त्वाहौ सौ’ इत्येवमादीनामकारान्तत्वात् सिद्धयत्येव; ते चावश्यकमकारान्ता विधेयाः, अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । न च मकारादेशे ‘सुपि च’ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति; ‘अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिर्निष्ठितस्य’ इति वचनात् । एवं तर्हि वैचित्र्यार्थममादेशविधानम् । अथ वा—मकार एवादेशः, अकारस्तूच्चारणार्थः; न ह्यन्यथास्मिन्निर्देश आदावन्ते वाऽकारमकृत्वा मकार उच्चारयितुं शक्यते । ‘ङेसुटोः’ इति वक्तव्ये ‘ङेप्रथमयोः’ इति वचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

शसो न ॥ पूर्वेषामादेशे प्राप्ते शसो नो विधीयते । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणानिति । ‘आदेः परस्य’ इत्यकारस्य नकारः, संयोगान्तलोपः, पूर्ववदात्त्वम् । ननु चेत्तदुदाहरणद्वयममादेशे कृत आत्वे च ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इति दीर्घत्वे च ‘तस्माच्छसो नः पुंसि’ इति नत्वेनैव सिध्यति ? नैतदस्ति; न ह्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति, अमि पूर्वत्वेन बाधितत्वात् ॥

१-१. पाठोऽयं सुव्रितपुस्तके टिप्पण्यासस्ति ।

भ्यमादेशे कृते शेषेलोपे च 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं प्राप्नोति, तद् 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्य' इति न भवति ।

केचित् पुनरभ्यमादेशमेतन्निवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषेलोप-
ष्टिलोपः, तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पदमञ्जरी

भ्यसो भ्यम् ॥ एत्वं प्राप्नोतीति । 'सुपि च' इति दीर्घस्याप्युपलक्षणमेतत् ।
अङ्गवृत्त इत्यादि । अस्यार्थः पूर्वमेव व्याख्यातः ।

केचित्पुनरित्यादि । येषां शेषेलोपोऽन्त्यस्य लोपः, तेषाम् 'अतो गुणे' पररूप-
त्वमेकादेशः, स्वरश्च । एत्वंनिवृत्त्यर्थमिति । अत्रापि दीर्घस्याप्युपलक्षणम्, एत्व-
निवृत्त्या चाकारोच्चारणस्यार्थवत्त्वात्सवर्णदीर्घत्वं तेषां न भवति । येषां त्विति ।
अन्त्यलोपपक्षे मतभेदः—भ्यमादेशः, अभ्यमादेश इति । टिलोपपक्षे त्वषश्यम-
भ्यमादेशः, अन्यथा रूपासिद्धेः । नन्वेवं स्वरे दोषः, कथम् ? 'अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोपः' इत्यत्र 'कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तग्रहणमनुवर्त्तते,
ततश्च भ्यमोऽन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ? अत्यत आह—उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चेति । न
तत्रान्तग्रहणमनुवर्त्तते, उच्चारणक्रमे प्रत्यासत्त्या चादेरेवोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

न्यासः

भ्यसो भ्यम् ॥ युष्मभ्यम्, अस्मभ्यमिति । 'शेषे लीपः' इत्यन्तलोपः ।

यदि भ्यमादेशोऽयम्, एवं सति तत्र विहिते शेषेलोपे च 'बहुवचने झल्येत्' इत्ये-
त्वं प्राप्नोति, ततश्चानिष्टरूपमापद्येत ? इत्यत आह—भ्यमादेशे कृत इत्यादि । वर्त्तनं
वृत्तम्, अङ्गे वृत्तं यस्य तदङ्गवृत्तं कार्यम्, तस्मिन्नङ्गवृत्ते कार्ये पुनरुत्तरकालमङ्गवृत्ता-
वपरस्य कार्यस्य प्राप्तौ तस्य कार्यस्याविधिः=अविधानम् । निष्ठितस्येत्येनेन यत्सम्ब-
न्धिनः कार्यस्याविधिर्भवति तदङ्गं विशिष्यते । निष्ठितम् = परिसमाप्तम्, प्रयोगार्ह-
मङ्गम् । तत्सम्बन्धिनः कार्यस्याविधिर्भवति, नान्यसम्बन्धिन इत्यर्थः ।

केचित्त्वादित्यादि । तेषामन्त्यलोपे कृते 'अतो गुणे' पररूपत्वं भवति । येषां
स्वित्यादि । यैः 'शेषे लोपः' इत्यन्तलोपः क्रियते, तेषां मतभेदः—ते हि केचिद्
भ्यमादेशमिच्छन्ति, केचिदभ्यमादेशम् । येषां तु शेषेलोपष्टिलोपः, तेषां मतेनायमभ्य-
मादेश एव, न भ्यमादेशः; अन्यथा युष्मभ्यमिति न सिध्येदित्यभिप्रायः । यदि तुर्हि
शेषेलोपष्टिलोपः, एवं सति 'अनुदात्तस्य यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेनाभ्यम् शब्दस्यान्तो-
दात्तत्वं स्यात् ? इत्यत आह—उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चेत्यादि । पूर्वपक्षवादिनोदात्तनिवृत्ति-
स्वरविधौ 'कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः' इत्यतोऽन्तग्रहणमनुवर्त्तते इति मन्यमानेन
चोदितम् । उत्तरपक्षवादिना तु 'अन्तग्रहणं तुत्र निवृत्तमुच्चारणक्रमप्रत्यासत्त्या चादे-
रेवोदात्तत्वेन भवितुं युक्तम्'—इति मन्यमानेन परिहृतम् ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य 'अत्' इत्ययमादेशो भवति । युष्मद् गच्छन्ति । अस्मद् गच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य 'अत्' इत्ययमादेशो भवति । त्वद् गच्छन्ति । मद् गच्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

'साम' इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य 'आकम्' इत्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् ।

अथ किमर्थमागतसुट्को गृह्यते, न ह्यादेशविधानकाले सुङ् पदमञ्जरी

'साम आकम् ॥ सामिति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यत इति । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यान्यस्यासम्भवात् ।

अथ किमर्थमागतसुट्को गृह्यत इति । यद्यपि षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यत इति प्रकृतम्, इह तु प्रत्ययापेक्षया पुंलिङ्गनिर्देशः । नपुंसकलिङ्गमेव वा पठितव्यम् । अथेति न प्रयोजनप्रधानः प्रश्नः, किं तर्हि ? युष्मदस्मद्भ्यां परस्यैव विधस्यासम्भवप्रधानः । अत एवाह—न ह्यादेशविधानकाले सुङ् विद्यत इति । सुङ् विधौ 'आञ्जसेरसुक्' इत्यत आदित्यनुवर्त्तते, अकारान्तत्वं च युष्मदस्मदोः 'शेषे लोपः' इत्यन्त्यस्य लोपे भवति, कश्च शेषः ? आदेशः । अनादेशे यत्वात्वन्यासः

पञ्चम्या अत् ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य भ्यसोऽयमपवादः ॥

एकवचनस्य च ॥ चकारोऽदादेशानुकर्षणार्थः, भ्यसपेक्षया समुच्चयार्थो वा । 'ङसेश्च' इति वक्तव्ये, एकवचनस्येति वचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

साम आकम् ॥ साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं परिगृह्यत इति । युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यान्यस्य सामशब्दस्यासम्भवात् । अगतः सम्प्राप्तः सुट् यत्र येन वा तत् तथोक्तम् ।

अथेत्यादौ वाक्य आगतसुट्कं इत्याग्रप्रत्ययापेक्षया पुंलिङ्गत्वं वेदितव्यम् ! 'अथ किमर्थमागतसुट्कः परिगृह्यते' इति पृष्ठस्य समुट्कस्यादेशो यथा स्यादिति प्रतिवचनमाशङ्क्याह—न हीत्यादि । 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इत्यत्र 'आञ्जसेरसुक्' इत्यत आदिति वर्त्तते, तेनाकारान्तात् सर्वनाम्नः सुङ् विधीयते । अकारान्तता च

विद्यते ? तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे-
लोपे युष्मदस्मदोरकारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति, स स्थान्यन्तर्भूतत्वा-
न्निवर्तते ।

पदमञ्जरी

योर्विधानात् । आदेशत्वं चाकमादेशे सति । न च त्यदाद्यत्वेनाकारान्तत्वम्; 'त्य-
दाद्यत्वं प्रति द्विपर्यन्तास्त्यदादयः' इति स्मरणात् । तस्मादादेशविधानकाले सुणन
विद्यते । उत्तरवादी तु—आदेशविधानकालेऽसत् एव सुट् उपादानम्, अथापि
तस्योपादाने प्रयोजनमस्तीत्याह—तस्यैव त्विति । यद्यसुट्को गृह्यते, ततः पूर्वी-
क्तेन न्यायेन पश्चाद्भवतः सुटः केन निवृत्तिः स्यात् ! स्थानिन्यन्तर्भूतत्वादिति ।
तेन सहस्थानित्वेनोपादानसामर्थ्यादिति भावः । एतच्च पाक्षिकं प्रयोजनम् ।
कतरस्मिन्पक्षे ? यदा शेषेलोपोऽन्त्यलोपस्तदा, यदा तु टिलोपस्तदा पश्चादपि
सुटः प्रसङ्गाभावान्नैतत्प्रयोजनम् ।

न्यासः

युष्मदस्मदोः 'शेषे लोपः' इत्यन्तलोपे सति भवति । शेषेलोपेनाप्याकमादेशे कृते भवि-
तव्यम् । तस्मादादेशविधानकाले सुणन विद्यते, ततश्च ससुट्कस्यादेशो यथा स्यादि-
त्येतत्प्रयोजनं नोपपद्यत इत्यन्यद्वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—तस्यैवेत्यादि । यद्यसुट्को
गृह्यते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्यसुट्कस्यैवादेशः स्यात् । एवञ्चाभिनिवृत्ते
स्थान्यादेशभावे पश्चाद्भवतः सुटः केन निवृत्तिः स्यात् ? इष्यते च तस्यापि निवृत्तिः ।
अतस्तस्य भाविनोऽपि निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं ससुट्को गृह्यते । ननु च युष्मदस्म-
द्व्यामुत्तरस्यामः सुडेव न प्राप्नोति, अकाराद्धि सर्वनाम्नः सुड् विधीयते, युष्मद-
स्मदोश्च त्यदाद्यत्वं नास्ति, 'द्विपर्यन्तास्त्यदादयः' इति त्यदाद्यत्वस्याभावाच्छेषेलोपस्य
च टिलोपादकारान्तता न सम्भवति; अतो भाविनोऽपि सुटो निवृत्तिर्नैव प्रयोजनमुप-
पद्यते ?—एतच्चोद्यमपाकर्तुम् "'शेषे लोपः' इत्यन्तलोपः" इति हृदि कृत्वाऽऽह—कृते
हीत्यादि । अथ क्रियमाणे ससुट्कस्य ग्रहणे कथमसौ निवर्तते, शास्त्रान्तराद्धि प्रस-
क्तस्य शास्त्रेण निवृत्तिः क्रियते, न चादेशविधानकाले सुट्प्रसङ्गोऽस्ति ? इत्याह—स
च स्थान्यन्तर्भूतत्वादित्यादि । यद्यादेशविधानकाले सुटः प्रसङ्गः सम्भवेत्, ततो
भावी न निवर्तते, न चासावादेशकाले सम्भवति । तस्माद् भाविनः सुटः ससुट्क-
ग्रहणेन स्थान्यन्तर्भूतत्वाद् यस्यामवस्थायां तस्य प्राप्तिस्तस्यां प्रसक्तः स निवर्तते;
अन्यथा हि तस्य स्थान्यन्तर्भावोऽनर्थकः स्याद् । स्यादेतत्—यदि 'शेषे लोपः'
इत्यन्तलोपस्ततः ससुट्कस्योपादानमर्थवद्भवति, यदा तु शेषेलोपष्टिलोपस्तदा नार्थः
ससुट्ग्रहणेन; टिलोपे हि कृतेऽकारान्तत्वाभावात् सुटः प्रसङ्ग एव नास्तीति ? एवं
तर्हि टिलोप एव कस्मान्नाश्रीयते, तस्यानुपपत्तेः । अनुपपत्तिस्तु लक्षणाभावात् ।
अन्त्यलोपस्यास्यैतदेवास्ति लक्षणमिति स एवाश्रितः । यद्येवम्, युष्मद् ब्राह्मणीभ्यो

दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादिव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति अकारकरणमेत्वनिवृत्त्यर्थमिति 'अतो गुणे' पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तदिङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्थौ । जग्लौ । मम्लौ ।

अत्रौत्वमेकादेशः, स्थात्तिवद्भावः, द्विर्वचनम्—इत्यनेन क्रमेण पदमञ्जरी

दीर्घोच्चारणमित्यादि । अन्यथातो गुणे पररूपत्वं स्यात् । नन्वकारोच्चारण-सामर्थ्यान्न भविष्यति, अन्यथाऽकमेव विदध्यात् ? अत आह—अकमि त्विति ।

आत औ णलः ॥ पपावित्यादौ पा + अ इति स्थिते युगपत् त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति द्विर्वचनम्, सदणदीर्घत्वमेकादेशः, औत्वमिति; तत्र येन क्रमेणैतानि कर्तव्यानि, तद्दर्शयति—अत्रेति । लिट्स्वरं तु नोपन्यस्यति, सर्वथान्तोदात्त-
न्यासः

गच्छतीत्यन्तलोपे सति 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रसज्येत ? 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति नैषोऽस्ति प्रसङ्गः ।

दीर्घोच्चारणमित्यादि । ननु चाकम्यपि अकः सवर्णदीर्घत्वे न सिध्यत्येव ? न; सिध्यति । 'अतो गुणे' इति पररूपत्वमभावादः प्राप्नोतीति चेत् ? न; अकारोच्चारण-सामर्थ्यात् । यदि 'अतो गुणे' पररूपत्वं स्यात् तदाकारोच्चारणमनर्थकं स्यात्, कमि-त्येव ब्रूयादित्यत आह—अकमि त्वित्यादि । तुशब्दो दीर्घोच्चारणापेक्षया समुच्चयार्थः । इतिकरणो हेतौ ।

यदि ह्यकारोच्चारणस्य प्रयोजनं न स्यात्, शक्यते वक्तुम्—अकारोच्चारणसाम-र्थ्यान्न भविष्यतीति; अस्ति च तस्य प्रयोजनम्, किं तत् ? 'बहुवचने ह्रस्वेत्' इत्येत्वं मा भूत् । तस्मात् सत्यप्यकारोच्चारण एत्वनिवृत्त्यर्थे 'अतो गुणे' पररूपत्वं स्यात्, न सवर्णदीर्घत्वम् । अतस्तदर्थं दीर्घोच्चारणं क्रियते ॥

आत औ णलः ॥ तस्थाविति । 'शपूर्वाः खयः' इति खयः शेषः । जग्लाविति । 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम् ।

इह 'पा' इत्यादिभ्यो णलि परत्रावस्थिते युगपत् त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति—द्विर्वचनम्, एकादेशः, औत्वञ्च । तेषाञ्च तथा प्राप्तानां युगपत्प्रवृत्तिः सम्भवतीति सामर्थ्यात् प्राप्तः क्रम आश्रीयते । तत्र येन क्रमेण तानि कर्तव्यानि, तं दर्शयितुमाह—

कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विर्वचनादपि परत्वा-
देकादेश इति ।

पदमञ्जरी

त्वसिद्धेः । उक्तक्रमे हेतुमाह-एकादेशादिति । यदि पूर्वमेकादेशः स्याद्व्यपवर्गा-
भावादौत्वं न स्यादित्यनवकाशं तत् । परत्वादेकादेश इति । अत्र वृद्धिरेकादेशः,
तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्, स्थानिवद्भावस्तु 'द्विर्वचनेऽचि' इति । तत्र
ह्यचीति न स्थानिवद्भावस्य निमित्तनिर्देशः, किं तर्हि ? अजादेशस्य-द्विर्वचन-
निमित्तेऽचि योऽजादेश इति । तेन सम्प्रत्यच्परत्वाभावेऽपि स्थानिवद्भावो भव-
त्येव । ओकारौकारयोर्लाघवे विशेषाभावात्प्रयोगसमवाय्यौकार एव विहितः ।
अपर आह-आङ्प्रश्लिष्टाकार ओकारः, तस्योच्चारणे प्रयत्नलाघवं भवति;
विश्लिष्टाकार औकारस्तस्योच्चारणे प्रयत्नगौरवं भवति, तद्विधानं दरिद्रात्यर्थम्-
ददरिद्रौ, अत्र 'दरिद्रातिराद्धं धातुके लोपो वक्तव्यः' इत्याकारलोपेऽप्यौकारस्य श्रव-
णम् भवति । यद्यपि 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनाल्लिटि विवक्षित एवाकार
लोपे सत्यौत्वस्याप्रसङ्गः, यद्यपि च 'कास्यनेकाङ्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' इत्यामि
सति णल एवासम्भवः; तथाप्यौत्वविधानसामर्थ्याद् द्वयमप्येतन्न भवति ॥

न्यासः

अत्रेत्यादि । अत्रेत्यनेन पपावित्यादीन्युदाहरणानि प्रत्यवमृश्यन्ते । यदि द्विर्वचनादेका-
देशः पूर्वं क्रियते तदा 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धावेकादेशे कृते निमित्तिनिमित्तनोर्विशेषा-
भावाल्लिटि परतः पूर्वस्थोच्यमानं द्विवचनं न प्राप्नोतीति तस्य निरासादेदमुक्तम्—
स्थानिवद्भावो द्विर्वचनमिति । केन पुनरत्र स्थानिवद्भावः ? 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यनेन ?
नैवम्; द्विर्वचननिमित्तेऽचि परतः पूर्वस्य स्थानिवद्भाव उच्यते, न चात्र द्विर्वचन
निमित्तं परमचं पश्यामः ।

अत्र केचिदाहुः-अचीत्युपलक्षणम्, अचि य आदेशो दृष्टः स द्विर्वचने कर्तव्ये
स्थानिवद् भवतीतीमं सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुक्तम् । इह सम्प्रत्यनच्परत्वेऽप्येकादेशकरण-
कालेऽचः परस्य निमित्तभावेनाश्रयणादच्ययमादेशः कृतः । तस्माद् भवितव्यं स्थानि-
वद्भावेन ।

अन्ये त्वाहुः-एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यम्' इत्यनयेष्टथा
स्थानिवद्भावः ।

'द्विर्वचनेऽचि' इति योगविभङ्गाद्वा स्थानिवद्भावः-इत्यपरे ।

कथं पुनरयमेषां कार्याणां क्रम उपलभ्यते ? इत्यत आह-एकादेशादित्यादि ।
पा + अ इति स्थितेऽङ्कः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नोति, औत्वञ्च । तत्रैकादेशः-दण्डाग्र-
मित्यादौ सावकाशः, औत्वं तु न क्वचित् सावकाशम्; अतस्तावदनवकाशत्वात्
प्रागौत्वं क्रियते, तत्र कृते वृद्धिः प्राप्नोति, द्विवचनञ्च, तत्र परत्वाद् वृद्धिर्भवति ।

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु, हि-इत्येतयोराशिषि विषये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।

जीवताद्भवान् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् ।

ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातड् भवति ।

पदमञ्जरी

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ जीवतात्त्वमिति । अत्र स्थानिवद्भावेन तातडो हिग्रहणेन ग्रहणाद् 'अतो हेः' इति लुक् प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'हुञ्-लभ्यो हेर्धिः' इत्यनुवर्त्तमाने पुनः 'अतो हेः' इति हिग्रहणम्-हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्यात्, स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य माभूदित्येवमर्थम् ।

ङित्करणमित्यादि । यद्यपि सर्वादेशतायाः प्राग्गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वमनिश्चितम्, तथापि सर्वादेशत्वेऽपि ङित्त्वस्य प्रयोजनं तातङि सम्भवति, अनङादिषु तु नैव सर्वादेशत्वे प्रयोजनं सम्भवतीति तेष्वनन्यार्थङित्वेषु 'ङित्च' इत्येतत् सहसा प्रवर्त्तते, तातङि तु प्रयोजनान्तरसम्भावनया क्रियानपि विलम्बो भवति । तेनास्मिन्विषये उत्सर्गापधादयोस्तुल्यकाला प्रवृत्तिरित्यपवादमपि 'ङित्च'

न्यासः

द्विर्वचनं हि-पपाचेत्यादौ सावकाशम्, वृद्धेस्त्वक् शः-खट्वैडकेत्यादौ । अतो वृद्धौ कृतायां पश्चाद् भवति द्विर्वचनं स्थानिवद्भावेन !

णल इति णकारोच्चारणं प्रत्ययग्रहणं यथा स्यात् । णलो णकारोच्चारणे हि खलप्रत्ययोऽस्तीति तस्य ग्रहणं भवति । तस्मिंश्चासत्यल इत्युच्यमाने सत्यलप्रत्यस्याभावात् प्रत्याहारग्रहणं विज्ञायेत ।

लकारोच्चारणम् 'श्याद्वयध' इत्यादिना विहितस्य णप्रत्ययस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम् । अथ 'एकवचनस्य' इत्यनुवर्त्तते ? तथा सति मुखसुखार्थम् ॥

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ जीवताद् भवानिति । 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लोट्, तिप्, शप्, 'एरुः' इत्युत्वम्, तस्य तुशब्दस्य तातड् । जीवतात्त्वमिति । सिप्, 'सेह्यपिञ्च' इति हिरादेशः, तस्य तातड् । जीव त्वमिति । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । अथ जीवतात् त्वमित्यत्र स्थानिवद्भावेन तातडो हिग्रहणेन ग्रहणाल्लुक्कस्मान्न भवति ? 'हुञ्लभ्यो हेर्धिः' इत्यतो हेरित्यनुवर्त्तमाने पुनः 'अतो हेः' इति ग्रहणात् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनम्-हिरूपावस्थितस्यैव हेर्लुग्यथा स्यात् । स्थानिवद्भावेन यच्छब्दान्तरं हिग्रहणेन गृह्यते तस्य मा भूत् ।

अथ 'ङित्च' इति वचनात् तातङ्यमन्यस्य कस्मान्न भवति ? इत्याह-ङित्करणमित्यादि । गुणप्रतिषेधार्थम्-ब्रूयात् भवानित्यत्र । वृद्धिप्रतिषेधार्थम्-मृष्टादित्यत्र । इतिकरणो हेतौ । यस्माद् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्करणं तस्मात्सर्वादेशस्तातड् भवति ।

डित्वाच्चास्य स्थानिवद्भावाद्यत्पित्वं प्राप्नोति, तन्निवर्तते; डित्त्व
पिन्न भवति । तेन 'ब्रुव ईट्' इति ब्रूताद्भवान्-इतीप्न भवति ।

आशिषीति किम् ? ग्रामं गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ।

तातडि डित्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेत्तच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ, तु ज्ञापकमाह ॥

पदमञ्जरी

इत्येतद्वाधित्वा 'अनेकाल्शिप्सर्वस्य' इत्येतदेव परत्वात्प्रवर्तते इति भावः ।
एतच्च 'डित्त्व' इत्यत्र सम्यगुपपादितम् । तत्र ब्रूतादित्यादौ गुणप्रतिषेधः,
मृष्टादित्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः । डित्वाच्चास्येति । ननु च डित्कार्यं भवतु, स्थानिव-
द्भावात्पित्त्वात्पित्कार्यमपि, को विरोधः ? अत आह—डित्त्व पिन्न भवतीति ।
वचनमिदम् 'सार्वधातुकमपित्' इत्यत्र योगविभागेन कल्पितम् । ब्रुव ईडिति ।
उपलक्षणमेतत्, वृण्ढाद्भवान् इत्यत्र 'वृणह इम्' न भवतीति ।

तातडि डित्वमित्यादि श्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते । तातडि व्यवस्थितं डित्वं
संक्रमकृत्स्यात्, संक्रमो नाम=गुणवृद्धिप्रतिषेधः, अर्हार्थे लिङ्, गुणवृद्धिप्रति-
षेधकृद्भवितुमर्हति । अन्त्यविधिश्चेत्, अन्त्यविधिहेतुत्वादन्त्यविधिर्डित्वम् ।
करणसाधनो वा विधिश्चन्दः, अन्त्यस्य यथा स्यादित्येवमर्थं चेत् डित्वमि-
त्यर्थः । निराकरोति—तच्च तथा न । चशब्दोऽवधारणे प्रतिषेधेन सम्बध्यते, तत्
डित्वं तथा सति नैव कर्तव्यम् । 'एरुः' इत्यस्यानन्तरम् 'तुह्योस्तादाशिषि' इति
वक्तव्यम्, एरुरित्येव, एवं सिद्धे डित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति निश्चीयते ।
न च सर्वादेशतामन्तरेण तत् तत्प्रतिषेधार्थत्वं डित्वस्योपपद्यत इति सर्वादेश-
स्तातड् भवति । ननु चान्त्यविधिश्चास्तु, 'अवयवे कृते लिङ्गम्' इति न्यायेन
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थश्चास्तु डित्करणसामर्थ्यादित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह—
हेरधिकार इति । 'अतो हेः' इत्यत्र लोपविधौ 'हुङ्गल्भ्यो हेधिः' इत्यतो हेरित्य-

न्यासः

यदि हि तस्यान्यत् प्रयोजनं न स्यात्, स्यादेवान्त्यस्य तातड् । अस्ति च तस्यान्यत्
प्रयोजनं गुणवृद्धिप्रतिषेधः । तस्मिन् सति किम् 'डित्त्व' इत्यन्त्यस्य भवतु, अथ 'अने-
काल्शिप्सर्वस्य' इति सर्वस्य वा ? तत्र परत्वात् सर्वादेशेनैव युक्तं भवितुम् । तस्माद्
'अनेकाल्शिप्सर्वस्य' इति सर्वस्यैव स्यादिति सर्वादेशो भवति । ननु च तुस्थानि-
कस्य तातडः स्थानिवद्भावेन पित्वं प्राप्नोति, ततश्च हलि पिति सार्वधातुके यथा
ब्रवीत्वित्यत्रेड् भवति, तथा ब्रूताद्भवानित्यत्रापीडा भवितव्यम् ?—एतच्चोद्यमपाकर्तु-
माह—डित्वाच्चेत्यादि । अस्येति तातडः । किं कारणं निवर्तते ? इत्याह—डित्त्वेत्यादि ।

तातङ्गो ङित्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनङ्गादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदे शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

‘विद ज्ञाने’—इत्येतस्माद्धातोस्तत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति ।
विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः ।

पदमञ्जरी

धिकारे सत्येव योऽयं हेरित्यधिकारस्तं ज्ञापकमाह सूत्रकारः, तस्य ह्येतत्प्रयो-
जनम्—हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्यात्, स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य मा
भूदिति । तच्च सर्वादेशत्वे सत्युपपद्यते ।

ननु च हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्याद्विकृतो यो हिस्तस्य मा भूदित्यन्त्या-
देशत्वेऽपि तातङ्गो हेरित्यधिकारोऽपपद्यत इत्याशङ्क्य साक्षात्परिहारमाह—
तातङ्गो ङित्वसामर्थ्यादिति । ङित्वसामर्थ्यात्किलायमन्त्यविधिः स्यात्, तच्च
सामर्थ्यं नास्ति, सर्वादेशत्वेऽपि प्रयोजनसम्भवात् । ततश्च पूर्वोक्त्या रीत्या
विप्रतिषेधात्सर्वादेश एव तातङ्गो भवति । ‘अनङ् सौ’ इत्यादावनङ्गादीनां नैवं
ङित्वसामर्थ्याभावः, तेन तेऽन्त्यविकारदा जाताः ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ विद ज्ञान इति । सत्ताविचारणार्थयोरात्मनेपदित्वेन शतु-
रसम्भवः, लाभार्थस्य तूभयपदित्वेन शतुः सम्भवेऽपि तुदादित्वाद्विकरणेन
व्यवधानमिति ज्ञानार्थस्यैव लुग्विकरणस्य परस्मैपदिनो ग्रहणमिति भावः ।

न्यासः

चकारो हेतौ । तुस्थानिकस्य तातङ्गो नाप्राप्ते पित्त्वे ङित्वमारभ्यत इति ङित्वेन हि
पित्त्वं बाध्यते । तथासौ ङिद् भवति यदि स्थानिवद्भावेन प्राप्तं पित्त्वं निवर्त्तते ।
तेनेत्यादि । यत एवं पित्त्वं निवर्त्तते तेन पित्त्वाश्रयं ईणं भवति । ग्रामं गच्छतु
भवान् । त्वं गच्छेति । ‘लोट् च’ इति विध्यादौ लोट् ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ यद्यपि विदेरिति सामान्यनिर्देशोऽयम्, तथापि ज्ञानार्थस्य
ग्रहणं विज्ञायते । तस्यैव हि शतानन्तरः सम्भवति, नान्येषां विदीनाम् । तत्र सत्ता-
विचारणार्थयोः शतुरसम्भव एव; आत्मनेपदित्वात् । लाभार्थस्य तूभयपदित्वात्
सम्भवत्यसौ, न त्वनन्तरः; शप्रत्ययेन व्यवधानात् । ज्ञानार्थस्य तु लुग्विकरणत्वा-
च्छतुर्विकरणकृतं व्यवधानं नास्ति, अतस्तस्यैव ग्रहणमित्याह—विद ज्ञान इति ।
विद्वानिति । उगित्त्वान्नुम्, ‘सान्तमहतः संयोगान्तस्य’ इति दीर्घः । अन्यतरस्यां-
ग्रहणनुवर्त्तते । तेन पक्षे विदन्, विदन्तौ, विदन्त इत्याद्यपि भवति । एतच्च
गम्यमानत्वाद् वृत्तौ नोक्तम् ।

स्थानिवद्भावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोरुकारकरणम् 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इत्येतदपि न भवति; तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात् ।

अन्यतरस्यांग्रहणं केचिदनुवर्त्तयन्ति । विदन्, विदन्तौ, विदन्तः ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासेऽनञ्पूर्वे 'क्त्वा' इत्येतस्य 'ल्यप्' इत्यमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य ।

पदमङ्गरी

क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थमिति । अन्यथा 'वसः सम्प्रसारणम्' इत्युच्यमाने निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु च क्रियमाणेऽप्युकारानुबन्धे एकानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् ? तत्राह—एकानुबन्धकग्रहण इति ।

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ पूर्वशब्दोऽवयववचनः, अनञ्पूर्वोऽवयवो यत्र समासे सोऽनञ्पूर्वः । प्रकृत्येति । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति त्वा, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, ल्यपि सति ह्रस्वस्य तुक् । पार्श्वतःकृत्येति । आद्यादि-त्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः, 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः' इति त्वा, 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' 'त्वा च' इति समासः । नानाकृत्य, द्विधाकृत्येति । 'नाधार्यप्रत्यये

न्यासः ।

अथ किमर्थमुकारोऽनुबन्धः क्रियते, नुमादशुगित्कार्यं यथा स्यादिति चेत् ? न; तस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वादित्यत आह—स्थानिवद्भावादित्यादि । क्वसोरपीति । अपिशब्दादस्यापि । असत्युकारे सामान्यार्थे क्वसोरेव ग्रहणं स्यात्, नान्यस्य । अथ 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति सूत्रं क्रियत एवास्यैव ग्रहणार्थम्, न क्वसोः; ननु च सत्यप्युकारणे सामान्यग्रहणं नोपपद्यते, एकानुबन्धकपरिभाषास्यैव ग्रहणं स्यात्, न क्वसोः ? इत्याह—एकानुबन्धकग्रहण इत्यादि । एतत् परिभाषासूत्रम् । न भवति । नोपतिष्ठत इत्यर्थः । किं कारणं न भवति ? इत्याह—तथा च सतीत्यादि । एवञ्च सतीत्यर्थः । यदि क्रियमाणेऽप्युकार एकानुबन्धपरिभाषोपतिष्ठते, एवं सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात् । विनापि तेन 'वसः संप्रसारणम्' इत्युच्यमाने केवलस्यास्य ग्रहणं लभ्यत एव । तस्मादुकारकरणसामर्थ्यादियं परिभाषा नोपतिष्ठते ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ अनञ्पूर्वं इति । न नञ् अनञ्, अनञ् पूर्वो यस्य सोऽनञ्पूर्वः । प्रकृत्येत्यादि । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा', 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । पार्श्वतःकृत्येति । 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः' इति त्वा, 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति समासः । नानाकृत्येति । 'नाधार्यप्रत्यये

समास इति किम् ? कृत्वा । हृत्वा । अनञ्पूर्व इति किम् ?
अकृत्वा । अहृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा ।

‘अनञ्’ इति हि नञाऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते । तेन
नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति । स्नात्वाकालकादिषु मयूरव्यंसका-
दिषु निपातनाल्ल्यबादेशो न भवति ।

पदमञ्जरी

‘च्यर्थे’ इति क्त्वा, पूर्ववत्समासः ।

अकृत्वा, अहृत्वेति । हृत्वेत्येतत्प्रत्युदाहरणम्, अत्र कृत्वाशब्दो नञ्सदृशः
पूर्वोऽस्ति, समुदायस्तु समासो न भवति । परमकृत्वेति । ‘सन्महद्’ इत्यादिना
समासः, तुमर्थोधिकाराद्भावे क्त्वा प्रत्ययः । पारस्यमपि क्रियाया एव विशेषण-
मिति समानाधिकरण्यम् ।

कथं पुनरिदं प्रत्युदाहरणम्, यावता भवत्येवायमनञ्पूर्वः समासः ? इत्यत
आह—अनञिति हीति । ‘अनञ्’ इति पर्युदासोऽयम्, तत्र नञिव्युक्तन्यायेन
नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते, तेन नञ् अनव्ययं च परमशब्दादिकमनञ् न भवति,
अभेदादनव्ययत्वाच्च । स्नात्वाकालक इत्यादिष्विति । आदिशब्देन पीत्वास्थिरक
न्यासः

‘च्यर्थे’ इति क्त्वा, पूर्ववत्समासः ।

कृत्वा, हृत्वेति । एतत् प्रत्युदाहरणम् । अत्र कृत्वाशब्दोऽनञ्पूर्वोऽस्ति; किन्तु
समासो न भवतीति ल्यबभावः । परमकृत्वा, उत्तमकृत्वेति । ‘सन्महद्’ इत्यादिना
समासः । कथं पुनरनेन समासः ? कथञ्च न स्यात् ? सामानाधिकरण्याभावात् ?
वार्त्तमेतत्; कर्त्तरि क्त्वा विहितः, स एव च परमोत्तमशब्दाभ्यां विशिष्यते, तत्
कथं सामानाधिकरण्याभावः ! अथ क्रियाविशेषणत्वं तयोराश्रित्य सामानाधिकर-
ण्याभाव उच्यते, एवमपि ‘विशेषणं विशेष्येण बहुलम्’ इत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेर-
सामानाधिकरण्येऽपि समासो भवति ।

ननु चानञ्पूर्वावेतौ समासौ, तत् कथमेतत्प्रत्युदाहरणमुपपद्यते ? इत्याह—
अनञित्यादि । अनञिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः, किं तर्हि ? पर्युदासः—नञोऽन्यद-
नञ् । तत्र नञिव्युक्तन्यायेन नञो यदन्यन्भञ्सदृशमव्ययं तदनञिति परिगृह्यते ।
तेन कारणेन नञव्ययमनव्यञ्च परमशब्दादिकमुभयमप्येतदनञ् न भवति, तत्राव्य-
येन नञो सादृश्यमस्ति । अत्यन्ताभेदादनव्ययत्वाच्च यथाक्रमम् । तस्माद् यथा
अकृत्वा, अहृत्वेत्येतत् प्रत्युदाहरणमुपपन्नरूपम्, एवं परमकृत्वा, उत्तमकृत्वेत्यपि । यदि
तर्हि अनञिति नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते—स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरक इत्यादावपि
स्यात्, अस्ति ह्यत्रापि नञ्सदृशमव्ययं पूर्वपदम्; क्त्वाप्रत्ययस्याव्ययत्वादित्याह—स्नात्वा-

अथ वा—‘समासे’ इति निर्धारणे सप्तमी । तेन क्त्वान्तः समास एव परिगृह्यते । स ‘च येन विधिस्तदन्तस्य’ इत्यनेन तदन्तविधिना, न तु ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि’ इति । तथा च ‘अनञ्पूर्वे’ इत्यु-

पदमञ्जरी

इत्येवमादेर्ग्रहणम्, यत्रोत्तरपदे क्रिया नोपादीयते तत्राध्याहृतक्रियापेक्षः क्त्वा-प्रत्ययः । सापेक्षत्वेऽपि निपातनात्समासः । निर्पातनाल्ल्यबादेशो न भवतीति । न प्राकरणिकः समास एव तत्र निपात्यते, किं तर्हि ? यस्य लक्षणं नास्ति तत्सर्वमिति भावः ।

निर्धारणे सप्तमीति । जातावेकवचनम्, वचनव्यत्ययो वा । समास एव निर्धार्यत इति । निर्धारणस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वात् । कथं पुनः समासः क्त्वान्तो भवति, यावता ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्’, न च समासात् क्त्वा विहितः ? अथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्समासस्य क्त्वान्तता ? एवमपि प्रकृत्य, पार्श्वतः कृत्येत्यादावेव स्यात्, उच्चैकृत्येत्येवमादौ तु न स्यात्; अगतित्वादकारकत्वाच्च ? इत्याशङ्क्याह—स चेति । तत्र

न्यासः

कालक इत्यादि । मयूरव्यंसकादिषु समाससंज्ञार्थमेते समुदायाः पठ्यन्ते, तस्मान्निपातनाल्ल्यबादेशो न भवति ।

अथ वेत्यादि । ‘समासे’ इत्यधिकरणसप्तम्यां सत्यां स्नात्वाकालकादिषु ल्यबादेश-प्रसङ्गो भवतीति । तथा ह्यधिकरणसप्तम्यामयमर्थो भवति—समासेऽनञ्पूर्वे यः क्त्वा वर्त्तते तस्य ल्यब् भवति । एवञ्च सति देशविशेषपरिग्राभावाद् यथा समासस्यान्ते वर्त्तमानस्य क्त्वो ल्यब् भवति, तथा मध्येऽपि स्यात् । तस्मान्न चेत्यधिकरणसप्तमी, किं तर्हि ? निर्धारणसप्तमी । तस्मिन्च पक्षे ‘समासे’ इति जातावेकवचनम्, यथा—‘कारके’ इति । अथ वा—‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति सुव्यत्ययेन बहुवचनस्य स्थान एकवचनं वेदितव्यम् । तेनेत्यादि । यतो निर्धारण इयं सप्तमी, तेन क्त्वान्तः समास एव गृह्यते, न समासावयवः—स्नात्वेति । निर्धारणं हि समानजातीयस्यैव भवति, यथा कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरेव निर्धार्यमाणा प्रतीयते, तथात्रापि ‘समासेऽनञ्पूर्वे’ इत्युक्ते समासेष्वनञ्पूर्वेषु मध्ये यः क्त्वान्तः समासः स एव निर्धार्यमाणः प्रतीयते । तेन समासस्यैव क्त्वान्तस्य ग्रहणमिति तस्यैव ल्यबादेशेन भवितव्यम्, न च यत् । तेन समासस्यैव क्त्वान्तः समासः । स्नात्वाकालकादयो यद्यपि समासाः, न तु स्नात्वाकालकादिषु क्त्वान्तः समासः । स च समासः ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इति तदन्तविधिना क्त्वान्तो गृह्यते । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणेन वा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं न शक्यते वक्तुम् । न हि क्त्वाप्रत्ययः समासादुत्पद्यते । तत्र

च्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति, नञ् गतिः, न च कारकमिति ।

प्रधाय, प्रस्थायेत्यादिषु हिप्रभृतीन् अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बधत एव—इति ज्ञापितमेतत् ॥

पदमञ्जरी

‘निर्दिश्यमानस्यादेशा ऽवन्ति’ इति क्त्वामात्रस्यैव ल्यब्भर्वात् । ननु प्रत्यय-विषये पूर्वेण परिभाषाद्वयेन तदन्तविधिव्यवस्था, न तु ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इत्यनेन ? तत्राह—तथा चेति । कथं पुनरेतज्ज्ञापकम् ? इत्याह—गतिकारकपूर्वस्य त्विति । कथं नास्ति प्रसङ्गः ? इत्याह—नञ् गतिरिति । ‘अदो जग्धिर्त्यसि किति’ इत्यत्र यदुक्तम्—‘जग्धौ सिद्धरन्तरङ्गत्वात्’ इत्यादि, तत्स्मारयति—प्रधाय, प्रस्थायेत्येवमादिष्विति ।

न्यासः

यदि कृद्ग्रहणपरिभाषया तदन्तो गृह्यते, नानाकृत्येत्यत्र न स्यात्, न ह्ययं गतिकारक-पूर्वः । इहैव तु स्यात्—प्रकृत्य, पार्श्वतःकृत्येति । अस्ति ह्यत्रापि गतिः कारकश्च पूर्वोऽवयवः, ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इत्यनेन तदन्तविधौ गम्यमाने सर्वत्र भवतीति मन्यमान आह—स चेत्यादि । अत्रैवापपत्तिमाह—तथा चेत्यादि । यस्माद् ‘येन विधि-स्तदन्तस्य’ इत्यनेन कत्वान्तः समासो गृह्यते, एवञ्च कृत्वा ‘नञ्पूर्वे’ इत्युच्यते । ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इत्यनेन हि सामान्येन तदन्तविधौ सति नञ्पूर्वस्यापि प्रस-ज्येत । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थम्—‘अनञ्पूर्वे’ इति युक्तमुक्तम् । यदि कृद्ग्रहणपरिभाषया कत्वान्तः समासो गृह्यते, तदा गतिकारकपूर्वस्यैव ग्रहणं स्यात् । एवञ्च गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् न गतिर्न च कारकमिति । अतो हेतोरयैव परमकृत्वेत्यत्र प्रसङ्गो नास्ति, परमशब्दस्यागतित्वादकारकत्वाच्च; तथाऽकृ-त्वेत्यत्रापि, नञोऽगतित्वादकारकत्वाच्च । ततश्च प्रसङ्गाभावाद् ‘अनञ्पूर्वे’ इति न वक्तव्यं स्यात्, उक्तञ्च । तदेतस्मादनञ्पूर्वं इति वचनाद् ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इत्य-नेन कत्वान्तः समासो गृह्यते, न तु कृद्ग्रहणपरिभाषयेति स्थितमेतत् ।

प्रधायेति—अत्रान्तरङ्गत्वाद् ‘दधातेर्हि’ इति हिः प्राप्नोति । प्रस्थायेति—अत्रापि ‘द्यतिस्यतिमास्थामिति किति’ इतीत्त्वम् । प्ररुन्येति—‘जनसनखनाम्’ इत्यात्त्वम् । प्रणम्येति—‘अनुनासिकस्य क्विञ्श्लोः क्विञ्ति’ इति दीर्घः । आपृच्छयेति—‘च्छ्वोः शृङुनासिके च’ इति शत्वम् । प्रतिदीव्येति—तेनैवोठ् । प्रपठयेति—‘आर्धधातुक-स्येङ् वलादेः’ इतीट् । अन्तरङ्गत्वं पुनरेषामेकपदाश्रयत्वात् । ल्यबादेशस्य तु बहिर-ङ्गत्वम्, समर्थानेकपदाश्रयसमासापेक्षत्वात् । हिप्रभृतिषु कृतेषु प्रक्षयेत्यादीनि रूपाणि न सिध्यन्ति ? इति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—प्रधायेत्यादि । ज्ञापितमेतदिति । ‘अदो जग्धिर्त्यसि किति’ इत्यत्र ।

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥

समासेऽनञ्पूर्वे 'क्त्वा' इत्येतस्य 'क्त्वा' इत्ययमादेशो भवति, अपिशब्दाल्ल्यवपि भवति छन्दसि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधा-
पयित्वा । प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्पयित्वा । ल्यवपि भवति—उद्धृत्य जुहोति ।

पदमञ्जरी

के पुनरन्तरङ्गा विधयः ? हित्त्वत्वात्वेत्वेत्वदीर्घत्वशूडिटः । हित्वम्—
'दधातेर्हिः', हित्वा, प्रधाय । दत्वम्—'दो दद्धोः', दत्वा, प्रदाय । आत्वम्—'जन-
सनखनां सन्झलोः', खात्वा, प्रखाय, प्रखन्य । इत्वम्—'द्यतिस्यतिमास्थामिति
किति', स्थित्वा, प्रस्थाय । ईत्वम्—'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' पीत्वा,
प्रपाय । दीर्घत्वम्—'अनुनासिकस्य किञ्जलोः किञ्जति', शान्त्वा, प्रशम्य । श्—'च्छोः
शूडनुनासिके च', पृष्ट्वा, आपृच्छय । ऊठ्—द्यूत्वा । ईट्—'उदितो वा', देवित्वा,
प्रदीव्य, अत्रेति सति 'न त्त्वा सेट्' इति कित्प्रतिषेधाद् गुणः स्यात् ।

पूर्वग्रहणं किमर्थम्, 'अनञ्' इत्येवोच्यमाने बहुव्रीहिः स्यात्—अविद्य-
मानो नञ् यस्मिन्नसावनञिति, तथा च स्त्रैणीकृत्येत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात् ।
पूर्वग्रहणे तु सति, तस्य नियतदेशावयववचनत्वान्नायं दोषः । लिट्करणं प्रचि-
कीर्णेत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वस्य स्वरार्थम् । प्रकृत्येत्यादौ तु धातुस्वरेणैव सिद्धम् ।
पित्करणं तुगर्थम् ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ अपिशब्दाल्ल्यवपीति । स च समासेऽसमासे च भवति,
अप्राप्तिविषये ल्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य, अन्यथा 'वा छन्दसि' इत्येव वाच्यं

न्यासः

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम्, नानञीत्येवमुच्येत ? नैवं शक्यम्; अनञीत्युच्यमाने
बहुव्रीहिरयं स्याद्—अविद्यमानो नञ् यत्रासावनञिति । ततश्चेहापि न स्यात्—स्त्रैणी-
कृत्येति । स्त्रिया इदं स्त्रैणम्, 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सनञौ भवनात्' इति नञ् । तदन्ताद्
अभूतद्भावे' इत्यादिना न्विः, 'अस्य च्वौ' इतीत्त्वम्, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः ।
पूर्वग्रहणे तु सति पूर्वशब्द आदिभूतावयवमाचष्टे । तेन यत्र समासादिभूतो नञ्,
तत्र न ल्यपा भवितव्यम्, तत्र स्त्रैणीकृत्येन भवत्येव । न ह्यत्र समासादिभूतो नञ् अवयवः,
किं तर्हि ? मध्यभूतः ।

लिट्करणम्—प्रचिकीर्णेत्यत्र लिट्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । प्रकृत्येत्ये-
वमादाबुदात्तार्थं लिट्करणं नोपपद्यते, धातुस्वरेणैव पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति । तस्माद-
नेकाजवयव एव धातुलित्वं प्रयोजयति ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ परिधापयित्वा, प्रत्यर्पयित्वेति । दधातेः, अर्चेश्च हेतुमणिञ्

‘वा छन्दसि’ इति नोक्तम्, सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेनास-
मासे ल्यबभवति—अर्च्यं तान् देवान् गतः ।

छन्दोऽधिकारः ‘आज्जसेरसुक्’ इति यावत् ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये सुपां स्थाने सु, लुक्, पूर्वसवर्ण, आ, आत्, शे,
या, डा, ड्या, याच्, आल्—इत्येते आदेशा भवन्ति ।

सु—अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते ।

❀ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ❀ । धुरि दक्षिणायाः ।
दक्षिणायामिति प्राप्ते ।

पदमञ्जरी

स्यात्, तथा च छन्दोविधानमनुविधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते—आज्ये-
नाक्षिणी आज्येत्यादि ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ सुशब्द आदेश उच्यमाने अन्ये
सुपो न प्राप्नुवन्ति, तस्मात् सुग्रहणमपनीय सुङ्ग्रहणं कर्तव्यमित्याह—सुपां सुप
इति । तिङां तिङ इति । एतच्च ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति सिद्धम् । सुपां सुप
इत्ययमपि तस्यैव प्रपञ्चः । तद्व्यवन्तीति प्राप्त इति तु युक्तः पाठः ।

न्यासः

‘अर्त्तिही’ इत्यादिना पुक्, ‘पुगन्तलघूधूस्य’ इति गुणः, क्त्वा, इट्, अयादेशः ।
उद्धृत्येति । ‘हृज् हरणे’, ‘ज्ञथो होऽन्तरस्यम्’ इति हकारस्य धकारः ।

‘वा छन्दसि’ इति वक्तव्ये ‘क्त्वापि छन्दसि’ इति वचनमसमासेऽपि यथा स्यात्—
अर्च्यं तान् देवान् गत इति ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ पन्था इति । पथिन्नित्येतस्माज्जस्,
तस्य सुः, ‘पथिमथ्यृभुक्षामात्’ इत्यात्त्वम्, ‘इतोऽस्सर्वनामस्थाने’ इतीकारस्थात्त्वम्,
‘थो न्यः’ इति न्यादेशः ।

सुपाम्—इत्यादिना सुपां स्थाने सुप आदेशो भवन्तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय-
मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादपिशब्दोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः,
तेन सुपामन्येऽपि सुपो भवन्ति । धुरि दक्षिणाया इति । सप्तम्येकवचनस्य स्थाने
पञ्चम्येकवचनम्, षष्ठ्येकवचनं वा ।

१-१. पाठोऽयं कस्मिंश्चित्पुस्तके नास्ति ।

❀ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ❀ । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ।

लुक्-आर्द्रं चर्मन्, लोहिते चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । हवि-रो द्वानि' यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनोरन्वाह । यस्मिन्सुन्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते ।

पूर्वसवर्णः-धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या, मत्या, सुष्टुत्या इति प्राप्ते ।

पदमञ्जरी'

आर्द्रे चर्मन्ति । ननु च पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्, कथम् ? चर्मन् + इ इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णो नकारः, तत्र परतः 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्य नकारस्य लोपः, तत्रायमप्यर्थः—'न ङिसम्बुद्धयोः' इत्यत्र ङिप्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, अप्रातिपदिकत्वादेव विभक्तिनकारस्य लोपाप्रसङ्गात्, पूर्वस्य तु नकारस्येष्ट एव लोपः ? नैतदस्ति; अत्र हि पूर्वसवर्णो भयन्नान्तर्यतो निरनुनासिकस्य निरनुनासिको दकार एव स्यात् । अस्तु, संयोगान्तलोपो भविष्यति ? नात्र संयोगान्तलोपः प्राप्नोति, 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वनकारस्य लोपे सति असंयोगान्तत्वात् । नलोपो हि संयोगान्तलोपे सिद्धः । एवं तर्हि 'न ङिसम्बुद्धयोः' इत्यत्र ङिप्रहणं करिष्यते, तत्र नलोपाभावे संयोगान्तलोपः ? तदेवमस्यान्यथासिद्धत्वादुदाहरणान्तरमाह-हविर्द्वानि यत्सुन्वन्तीति । यत् + इ इति स्थिते अत्र यदि पूर्वसवर्णो दकारः स्यात्तदाद्यत्वे सति स्थानिवद्भावात्स्मिन्भावः प्राप्नोति । तस्मादत्र लुगेव कर्त्तव्यः । अनेकाल्पु च भ्यामादिषु अन्त्यस्य पूर्वसवर्णे पूर्वभागस्य श्रवणाप्रसङ्गः, तस्मात्तत्रापि लुगेव कर्त्तव्यः ।

धीतीत्यादि । धीति-मति-सुष्टुतिशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण इकारः, सवर्णदीर्घत्वम् ।

न्यासः

तिङामित्यादि । तिङाश्च तिङो भवन्तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु पूर्ववदेव वक्तव्यम् ।

आर्द्रं चर्मन्ति । सप्तम्येकवचनस्य चर्मन्-शब्दात्लुक् ।

यदिति । अत्रापि यच्छब्दात्, तच्छब्दाच्च ।

धीतीत्यादि । धीति-मति-सुष्टुतिशब्देभ्यः परस्य तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण इकारः, उभयोरकः सवर्णे दीर्घत्वम् ।

१. 'हविर्धानाय' इति पाठा० ।

काशि० ५ : ३७

आ—उभा यन्तारौ । उभौ यन्तारौ इति प्राप्ते ।

आत्—न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि । तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते ।

शे—न युष्मे बाजवन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूयादेशः, वयादेशश्च छान्दसत्वान्न भवति ।

या—उरूया । धृष्णुया । उरूणा, धृष्णुनेति प्राप्ते ।

डा—नाभा पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते ।

ड्या—अनुष्ट्या च्यावयतात् । अनुष्टुभेति प्राप्ते ।

याच्—साधुया । साध्विति सोर्लुकि प्राप्ते ।

पदमञ्जरी

न ताद् ब्राह्मणादिति । तच्छब्दाद् ब्राह्मणशब्दाच्च शस्, तस्यादादेशः, 'न विभक्तौ तुस्माः' इति इत्संज्ञाप्रतिषेधः । 'या देव विन्तात् त्वा महान्तम्' इति बहुचाः । यूयं वयमिति प्राप्त इति । प्रमादपाठोऽयम्, तथा हि—'न युष्मे बाज-व बन्धवः' इत्यत्र मन्त्रे ऋक्षाश्वमेधनाम्नो राज्ञोर्दानं स्तूयते, व्यत्ययेन द्वयोर्वहु-वचनम्, बाजमित्यन्ननाम, अन्नप्रदानेन सर्वेषां बन्धवस्तेषां सम्बोधनं हे बाज-बन्धवः । युष्मे युष्मासु अधीत्यस्यानेन सम्बन्धः, स च सप्तम्यर्थानुवादी । निनि-त्सुश्च निन्दनशीलोऽपि मर्त्यो युष्मासु अवद्यं न धारयति नावधारयति, अवद्या-भावादित्यर्थः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती इत्यत्रापि रयिं धत्तमिति क्रिया, दद्या-तिश्च दानार्थः । तस्माद्युष्मासु अस्मयमिति युक्तः पाठः । यूयादेश इत्याद्यपि न पठितव्यम् ।

न्यासः

उभा इति । उभशब्दात्प्रथमाद्विवचनस्याकारः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्येकादेशः ।

न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामीति । तच्छब्दाद् ब्राह्मणशब्दान्च द्वितीयैकवचन-स्यात् । निशब्दे परतः 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति तकारस्य नकारादेशः ।

युष्मे, अस्मे इति । युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां परस्य च 'जसः शे' इत्ययमादेशः । शकारः सर्वादेशार्थः । अथेह 'यूयवयौ जसि' इति यूयवयादेशौ कस्मान्न भवति ? इत्याह—यूयादेश इत्यादि ।

उरूया, धृष्णुयेति । उरुधृष्णुशब्दाभ्यां परस्य तृतीयैकवचनस्य यादेशः ।

नाभेति । नाभिशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य डादेशः । डकारष्ठिलोपार्थः ।

अनुष्टुभेति । अनुष्टुप्-शब्दात् तृतीयैकवचनस्य ड्यादेशः ।

साधुयेति । साधुशब्दात् परस्य प्रथमैकवचनस्य याजादेशः । चकारोऽन्तो-

आल्-वसन्ता यजेत । वसन्त इति प्राप्ते ।

❖ इयाडियाजोकाराणामुपसंख्यानम् ❖ । इया—उर्विया परि-
धानम् । दार्विया । उरुणा, दारुणेति प्राप्ते । डियाच्—सुक्षेत्रिया ।
सुगात्रिया । सुक्षेत्रिणा, सुगात्रिणेति प्राप्ते । ईकारः—दृति न शुष्कं
सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते ।

❖ आडयाजयारामुपसंख्यानम् ❖ । आङ्—प्रबाहुवा । प्रबाहुने-
ति प्राप्ते । अयाच्—स्वप्नया सच सेवनम् । स्वप्नेति प्राप्ते । अयार्—
T | सिन्धुमिव नूवया । नावेति प्राप्ते ॥

पदमञ्जरी

अनुष्टुमेति प्राप्त इति । अग्निगुप्रैषे तु ता अनुष्टुयोक्त्यावयतादिति अनुपूर्वा-
त्तिष्ठतेः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, अनुष्ठानमनुष्ठा, तथाऽनुष्ठया ।

प्रबाहुवेति । 'धेङिति' इति गुणः । ननु 'ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे
यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ' इत्युक्तम् ? सत्यम्; ङित्करणसामर्थ्यात्तु गुणः ।
प्रबाहुनेति प्राप्त इति । बाहुनेति तु युक्तः पाठः; प्रशब्दस्याख्यायन सम्बन्धनात् ।
अयाचोऽकारः 'सुपि च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः ॥

न्यासः

दात्तार्थः । सोऽङ्कि प्राप्त इति । याजित्ययमादेशो द्विधीयत इति शेषः । लुक्प्राप्तिस्तु
'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यनेन ।

वसन्तेति । वसन्तशब्दात् परस्य सप्तम्येकवचनस्यालित्ययमादेशः । लिट्करणं
लिट्प्रत्ययात् पूर्वशब्दात्तत्त्वं यथा स्यात् ।

उपसंख्यानमिति । प्रतिपादनमस्यार्थः । उत्तरत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादन-
मर्थः । प्रतिपादनं त्वपिशब्दमाश्रित्य कर्तव्यम् । उर्विया, दार्वियेति । उरुदाशब्दा-
भ्यां परस्य तृतीयैकवचनस्येयादेशः । सुक्षेत्रियेति । सुक्षेत्रिन्नित्यादेर्मत्वर्थीयेनिप्रत्यया-
न्तात् परस्य तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः । डकारश्लोपापार्थः । चकारोऽन्तोदा-
त्तार्थः । सरसी इति । सरःशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य ईकारः । प्रबाहुवेति । प्रबाहु-
शब्दात् तृतीयैकवचनस्याडादेशः, 'धेङिति' इति गुणः, अवादेशः । ननु च 'ङित्वे
विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत् स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ' इत्युक्तम्, न चेहादौ ङकारः,
तत् कथं गुणः ? ङित्करणसामर्थ्याद् भविष्यतीत्यदोषः । स्वप्नयेति । स्वप्नशब्दात्
परस्य तृतीयैकवचनस्यायाच्, 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । चकारः स्वरार्थः । नावेति ।
नौशब्दात् परस्य तृतीयैकवचनस्यायारादेशः । रेफः 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमाकार-
स्योदात्तत्वार्थः ॥

१. 'अयारिणि रेफ उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः'—अधिकोऽयं पाठ एकत्र ।

अमो मश् ॥ ४० ॥

‘अम्’ इति मिबादेशो गृह्यते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति । वधीं वृत्रम् । क्रमीं वृक्षस्य शाखाम् । लुङि ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेऽपि’ इत्यङ्गमाभावः ।

शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वार-
न्निवृत्यर्थं स्यात् ॥

पदमञ्जरी

अमो मश् ॥ अमिति मिबादेशो गृह्यत इति । द्वितीयैकवचनस्य ग्रहणं न भवति; छन्दसि दृष्टानुविधानाद्वक्ष्यमाणेषु बाहुल्येन तिङ्वा निर्देशात् । वधी-
मिति । हन्तेर्लुङ्, ‘लुङि च’ इति वधादेशः, ‘च्लेः सिच्’, इट्, मिपोऽम्भावः,
तस्य मश्—अकार उच्चारणार्थः, ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ इतीट्, ‘इट ईटि’ इति
सिचो लोपः, सवर्णदीर्घत्वम् ।

शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । अन्यथा हि ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति मकारस्य मकार-
वचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यति, अत आह—मकारस्यापीति । यथा ‘भो
राजि समः कौ’ इत्यत्रेति भावः । पञ्चमीनिर्देशाभावात्तु ‘आदेः परस्य’ इत्ये-
तन्न भवति । अथोच्यते—द्विमकारकोऽयं निर्देशः करिष्यते, तत्रैकस्य संयोगा-
न्तलोपेऽपि वधीमित्यादि सिद्धमिति ? एवमपि लाघवे नास्ति विशेषः । किञ्च-
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादपृक्तलक्षण ईट् एव स्यात् । एवं तर्हि यकारादिः

न्यासः

अमो मश् ॥ अमिति मिबादेशो गृह्यत इति । द्वितीयैकवचनाशङ्कां निराकरोति ।
द्वितीयैकवचनस्याग्रहणम्; छन्दसि यथादृष्टानुविधानात् । अपिशब्दानुवृत्तेर्वा, तदनुवृत्तौ
ह्येवं सम्बन्धः क्रियते—अमो मश् भवति, अपिशब्दात् क्वचिच्छ्रवणमपीति । वधीमिति ।
हन्तेर्लुङ्, ‘च्लेः सिच्’ सिप्, तस्य ‘तस्यस्थ’ इत्यादिनाऽम्, तस्य मशादेशः—अकार
उच्चारणार्थः, ‘लुङि च’ इति हन्तेर्वधादेशः, ‘आर्धधातुकस्य’ इत्यादिनेट्, ‘अस्ति-
सिचोऽपृक्ते’ इतीट्, ‘इट ईटि’ इति सिचो लोपः, सवर्णदीर्घत्वम् । क्रमीमिति । ‘क्रमु
पादविक्षेपे’ । सर्वं पूर्ववत् । अयमत्र विशेषः—‘स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमिसे’ इतीट् ।
अवधिषम्, अक्रमिषमिति प्राप्ते ।

शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । असति तस्मिन् ‘अलोऽन्त्यस्य’ स्यादिति भावः ।
ननु च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीत्यन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ?
इत्याह—मकारस्येत्यादि । अस्ति हि मकारविधाने प्रयोजनम् । किं तत् ? ‘मोऽनुस्वारः’

१. ‘अवधिषमक्रमिषमिति प्राप्ते’—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वाप्सरसो अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । 'दुहामश्वभ्यां पयो अघ्नयेयम् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते ।

अपीत्यधिकारान्न भवति—तत्र आत्मानमनृतं कुरुते ।

आत्मनेपदेष्विति किम् ? वत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलम् ॥

पदमञ्जरो,

करिष्यते, किम् ? यकारो न श्रूयते, वलि लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ? नत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति, तस्माच्छिक्त्करणम् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ अदुहेति । दुहेर्लङ्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्या-
दादेशः, 'बहुलं छन्दसि' इति रुट्, तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे'
पररूपत्वम् । शये इति । शेते इत्यत्र तलोपे कृते अयादेशः । दुहामिति । लोट्,
टेरेत्वम्, 'आमेतः', तलोपः ।

न्यासः

प्राप्नोति, स मा भूदिति । सत्येतस्मिन् प्रयोजने यदि शकारो न क्रियेत, तदाऽन्त्यस्यैव
स्यात्, न सर्वस्य । तस्मात् सर्वादेशार्थः शकारः कर्तव्यः ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ अदुहेति । दुहेर्लङ्, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आत्मनेपदेष्व-
नतः' इत्यादेशः, 'बहुलं छन्दसि' इति रुट्, तकारलोपे कृते द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे'
पररूपत्वम् । दुहामिति । लोट्, बहुवचनं झः, टेरेत्वम्, आमादेशः, आदेशस्यातो रुडा-
गमः, पूर्ववच्छपो लुक्, तकारलोपे कृते 'अकः सवर्णे दीर्घः' । शय इति । लट्, एक-
वचनान्तः, 'शीङः सार्वधातुके गुणः', शपो लुक् । दुहामिति । लोट्, एकवचनान्तः,
टेरेत्वम्, 'आमेतः' इत्याम् । दुग्धामिति । 'दादेर्धातोर्घः', 'झषस्तयोर्धोऽधः' इति
धत्वम्, 'झलां जश् झशि' इति घकारस्य गकारः ।

अपीत्यधिकारादित्यादि । 'क्त्वापि छन्दसि' इत्यतोऽपीत्यनुवर्त्तते, तत्रैवमभि-
सम्बन्धः क्रियते—लोपो भवति श्रवणमपीति; तेन कुरुत इत्यत्र न भवति । करोतेर्गुणे
कृते 'अत उत्सार्वाधातुके' इत्युत्त्वम् । यदि अपिशब्दानुवृत्तेः क्वचिच्छ्रवणमपि भवति,
अत एव हेतोः परस्मैपदेषु न भवतीति किमात्मनेपदग्रहणेन ? एवं तर्हि विस्पष्टार्थ-
मात्मनेपदग्रहणम् ॥

१. 'दुहाम्' इति मुद्रितः पाठः ।

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

‘यजध्वम्’ इत्येतस्य एनमित्येतस्मिन्परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्छन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्व-
मेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने ‘तात्’ इत्ययमादेशो भवति । गात्रंगात्रमस्या नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोहं पार्थिवं खनतात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारक्षः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

पदमञ्जरी

अपीत्यधिकारादिति । एवं च ‘आत्मनेपदेषु’ इति वचनं तस्यैव प्रपञ्चः ॥

यजध्वैनमिति च ॥ वकारस्य च यकार इति । बहुचास्तु वकारमेवाधीयते, तत्र मलोपमात्रं निपात्यते ॥

तस्य तात् ॥ लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु ग्रहणं न भवति; छन्दसि दृष्टानुविधानात् । पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां वा साह-
चर्यात् । कृणुतादिति । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’, धिन्विकृण्वोर च’ इत्युप्रत्ययः, वकारस्य चाकारः, ‘अतो लोपः’ ॥

न्यासः

ध्वमो ध्वात् ॥ वारयध्वादिति । वृओ वृडो वा हेतुमणिजन्ताद् ‘वृज् आवरणे’ इत्यस्माद्वा चुरादिण्यन्ताल्लोट्, तस्य ध्वम्, तस्य ध्वात् । वारयध्वमिति । टेरेस्त्वे कृते ‘सवाभ्यां वामौ’ इत्यमादेशः ॥

यजध्वैनमिति च ॥ तस्य तात् ॥ लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति । अथ प्रथम-
पुरुषस्यैकवचनं कस्मान्न भवति ? छन्दसि यथादृष्टानुविधानात्, अपिशब्दानुवृत्तेर्वा । कृणुतादिति । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ इत्यस्येदिस्त्वान्नुम्, ‘धिन्विकृण्वोर च’ इत्यु-
प्रत्ययः, अकारश्चान्तादेशः, अतो लोपः । संसृजतादिति । ‘सृजेस्तुदादित्वाच्छः ।
गमयतादिति । णिच्, ‘मितां ह्रस्वः’ ॥

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥

‘तस्य’ इति वर्त्तते । छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप्, तनप्, तन, थन—इत्येते आदेशा भवन्ति । तप्—शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप्—संवरत्रा दधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन—जुजुष्टन । जुषतेति प्राप्ते । छान्दसत्वात् श्लुः । थन—यदिष्ठन । यदिच्छतेति प्राप्ते ।

पित्करणमङित्त्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सका-

पदमञ्जरी

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ शृणोतेति । ‘श्रुवः शृ च’ इति श्नुप्रत्ययः शृभावश्च, पित्त्वे सति ङित्त्वाभावाद् गुणः । दधातनेति । अत्रापि पित्त्वाभावात् ‘श्नाभ्यस्तयोः’ इत्याकारलोपाभावः । जुजुष्टेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम्, तुदादित्वाच्छः, तस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति श्नुः, द्विवचनम् । जुषेरनुदात्तेत्वात् जुषध्वमिति प्राप्त इति तु युक्तः पाठः । यदिच्छतेति प्राप्त इति । बहुचास्तु—‘कोवस्तो मरुतो यतिष्ठन’ इत्यस्यामृचि यतिष्ठनेति पठन्ति । यतिस्थनेति पदकाले, तत्रास्ते रूपम् ॥ ४६ ॥

इदन्तो मसि ॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । अन्त-

न्यासः

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ शृणोतेति । ‘श्रुवः शृ च’ इति श्नुप्रत्ययः, शृभावश्च । पित्त्वे ङित्त्वाभावाद् गुणः । सुनोतेति । ‘स्वादिभ्यः श्नुः’ । दधातनेति । दधातेः ‘श्लौ’ इति द्विवचनम् । अत्रापि पूर्ववत् ङित्त्वाभावात् ‘श्नाभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपो न भवति । धत्तेति । ‘दधस्तथोश्च’ इत्यभ्यासदकास्य धकारः । धातोराकारलोपे कृते ‘श्लां जश झशि’ इति जश्त्वम्—दकारः, तस्य ‘खरि च’ इति चर्त्वम्—तकारः । जुजुष्टेति । जुषेः पूर्ववच्छः, तस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति श्लुः, द्विवचनम्, ष्टुत्वम् । यदिष्ठेति । इषेरिच्छार्थात् पूर्ववच्छः, ‘बहुलं छन्दसि’ इति तस्य लुक् । यदिच्छतेति । ‘इप्पुगमियमां लः’ । चकारस्तस्येत्यस्येहानुकर्षणार्थः ॥

इदन्तो मसि ॥ इदन्त इति । तकारोऽसन्देहार्थः । असति हि तकारे यणादेशे कृते ‘यन्तः’ इति भवितव्यम्, तत्र सन्देहः स्यात्—किमयं इकारान्तः, उतेकारान्तः इति । इदं अन्तो यस्य इदन्तः । मसित्ययं शब्दोऽन्यपदार्थः । सकारान्तमसीत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः, ‘सुपां सुलुक्’ इति प्रथमैकवचनस्य लुप्तत्वात् । इकार उच्चारणार्थः । मसीत्ययं शब्द इकारान्तो भवतीत्यस्यार्थं मसः सकारान्तस्येत्यादिना व्यक्तीकरोति ।

रान्तस्य इकारागमो भवति, स च तस्यान्तो भवति । तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शलभं भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रि वासयामसि । वासयाम इति प्राप्ते ।

पदमञ्जरी

शब्दोऽवयववचनः—इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसन्देहार्थम्, 'यन्तः' इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किं यकारान्त ईदन्तः ? इदन्तो वेति ? तत्र यदि संकारोपमर्हेन इकारान्तमभिप्रेतं स्यात्, 'मस इत' इत्येव वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकार इकार उपसृज्यते । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते, ततश्च टित्त्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽपि अर्थादागमोऽयं सम्पद्यते । तदिदमुक्तम्—मसः सकारान्तस्येत्यादि । एवं च 'मस इक्' इति वक्तव्यम् ? प्रत्याहारसन्देहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥

न्यासः

'सकारान्तस्य' इत्यनेन मन्त्रं चोचेमेत्यत्राकारान्तस्य न भवतीति दर्शयति । कथं पुनः सकारान्तस्योपादानेऽसकारान्तस्य प्राप्नोति ? एकदेशविकृत्यान्यत्वात् । यद्येवम्, कस्मान्न भवति ? छन्दसि यथादृष्टानुविधानात् । अपीत्यधिकाराद्वा । चोचेमेति । वचेः परस्याशिषि लिङो मस, यासुट्, 'लिङ्याशिषि' इत्यङ्, 'अतो येयः' इतीडादेशः, 'वच उम्' इत्यमागमः । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपः, 'नित्यं ङितः' इत्युत्तमस्य सलोपः, 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारस्थ च, 'आद् गुणः' । आगम इकारो भवतीति । कथम्पुनरयमागमः ? कथञ्च न स्यात् ? आगमलिङ्गाभावात् । टित्त्व-कित्त्व-मित्त्वान्यागमलिङ्गानि, अत्र चैषामेकमपि नास्ति, ततो नासावागमः, अथा—'अस्तेर्म्' इति भूमावः । यद्येवम्, 'न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ च ताभ्यामैच्' इत्यैजागमो न स्यात् । अथ पूर्वग्रहणात् तस्यागमत्वमवसीयते ? अस्याप्यन्तग्रहणादवसीयताम् । यथैव हि पूर्वशब्दोऽवयववचनो नियतदेशमवयवमाचष्टे, तथान्तशब्दोऽपीति समानमेतत् । स च तस्यान्तो भवतीति । अन्त एकदेशोऽवयव इति यावत् । अत एवासौ तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्याह—तद्ग्रहणेनेत्यादि । एतेनागमत्वमिकारस्य दर्शयति । 'आगमो हि तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति प्रसिद्धमेतत् । तद्ग्रहणे च प्रयोजनम्—पृथक् स्वरनिवृत्तिरिति, 'तिङ्ङितिङः' इति निघातश्च । 'मस इक्' इति नोक्तम् ; असन्देहार्थम् । एवं ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमिगागमः, उत प्रत्याहार इति । दीपयामसि, जग्मयामसीति । 'दीपी हसौ', 'जमि जृभी गात्रविनामे'—आभ्यां ण्यन्ताभ्यां लट्, 'रधिज्जभोरचि' इति नुम् । क्वचिद् भञ्जयामसीति पाठः । स च 'भञ्जो आमर्दने' इत्यस्य ण्यन्तस्य वेदितव्यम् ॥

क्त्वो यक् ॥ ४७ ॥

‘क्त्वा’ इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये । दत्त्वाय सविता धियः । दत्त्वेति प्राप्ते ।

‘क्त्वापि छन्दसि’ इत्यस्यानन्तरमिदं कस्मान्नोच्यते ? ‘समासे’ इति तत्रानुवर्तते ॥

इष्ट्वीनमिति च ॥ ४८ ॥

‘इष्ट्वीनम्’—इत्ययं शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽन्त्यस्य निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्तं ।

पीत्वीनमित्यपीष्यते । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नातव्यादयश्च ॥ ४९ ॥

‘स्नात्वी’—इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये । स्नात्वी मलादिव । स्नात्वेति प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते ।

पदमञ्जरी

क्त्वो यक् ॥ दत्त्वायेति । ‘दो दद्वोः’ । ‘सौभाग्यमस्यै दत्त्वाय’, ‘दत्त्वा-यास्मभ्यं द्रविणेह भद्रः’—इत्यादिमन्त्रगतमुदाहरणम् । दत्त्वाय सविता धियमिति क्वचित् पठ्यते, तत्र तैत्तिरीयकास्तत्त्वायेति पठन्ति ।

क्त्वापि छन्दसीत्यादि । एवं हि पुनः क्त्वाग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥

न्यासः

क्त्वो यक् ॥ दत्त्वायेति । ‘दी दद् धोः’ इति ददादेशः ।

क्त्वापि छन्दसीत्यादि । एवमुच्यमाने द्विः क्त्वाग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः । समास इत्यत्रानुवर्तते इति । ‘समासेऽनञ्पूर्वे’ इत्यतः । यदि तस्यानन्तरमिदमुच्यते, तत्रापि समासग्रहणमनुवर्तते इत्याशङ्का स्यात्, ततस्तस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं तस्यानन्तरमिदं नोक्तमित्यभिप्रायः ॥

इष्ट्वीनमिति च ॥ इष्ट्वीनमिति । वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । पीत्वीनमिति । ‘धुमास्था’ इत्यादिनेत्त्वम् । एतच्चेति करणादाद्यर्थाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा लभ्यते । अनयोरन्यतरोपादानेनैव सिद्ध उभयोरुपादानं वैचित्र्यार्थम् ॥

स्नातव्यादयश्च ॥ ‘स्नात्वी, पीत्वीति । आकारस्य स्थान ईत्त्वन्निपात्यते । ननु च स्नातव्यादयः शब्दाः प्रातिपदिकगणे न पठ्यन्ते, तत् कथं ते वेदितव्याः ?

प्रकारार्थोऽयमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति ह्रन्दसि विषये ।
ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते ।

ये पूर्वासो य उग्ररासः—इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञाना-
च्छोभावः प्राप्तः, 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति
न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रोतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

पदमञ्जरी

आज्जसेरसुक् ॥ 'जसेः' इति पूर्वोच्चार्यानुरोधेन निर्देशः । ब्राह्मणास इति ।
असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम्, असुकः सकारस्य विसर्जनीयः ।

ये-पूर्वास इत्यादि । चोद्यम्—उपरास इति । अपरशब्दस्यादेरुकाश्छान्दसः ।
यदि पुनरयं पूर्वान्तः क्रियते—'अस्य जस्यसुक्' इति, नैवं शक्यम्, 'अतो गुणे'
पररूपत्वं हि स्यात् । अकारोर्च्चारणं तु—उत्तरसूत्रे दध्यस्यतीत्यादौ श्रवणार्थं
स्यात् । सकृद्गतावित्यादि परिहारः । यद्यप्येत्सर्वनामसंज्ञाया पूर्वादिषु जसि
विकल्पनादेव सिद्धम्; 'उभयासो जातवेदः स्याम' इत्यत्र तु शोभावप्रसङ्गः, अत्र
हि 'प्रथमचरम' इति विकल्पं बाधित्वा सर्वादिषु पाठान्नित्या संज्ञा भवति,
सा ह्यन्तरङ्गा ॥

न्यासः

कथं चादिशब्देन ते शक्या लक्षयितुम् ? इत्याह—प्रकारार्थोऽयमादिशब्द इति । एव-
म्प्रकारा य एतत्सदृशाः शब्दास्ते स्नातव्यादयो वेदितव्या ॥

आज्जसेरसुक् ॥ जसेरिति पूर्वाचार्यनिर्देशः । पूर्वाचार्या हि जसिरित्येवं विहित-
वन्तः । ये पूर्वासः, ये परास इत्यत्रेत्यादि चोद्यम् । एतच्च जातौ पदार्थे । तत्रान्यत्र
चरितार्थत्वाच्छास्त्रयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति, परस्परप्रतिबन्धादप्रवृत्तौ प्राप्तायां
'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति क्रियते—विप्रतिषेधे परं भवति, तत्र कृते यदि पूर्वमपि
प्राप्नोति तदपि भवतीति जातिपदार्थः पुनः प्रसङ्गविज्ञानस्य विषयः । सकृदित्यादिना
परीहारः । एष च व्यक्तौ पदार्थेऽन्यत्राकृतार्थत्वाद् द्वयोरपि शास्त्रयोरीदृशे विषये
पर्यायेण प्रवृत्तौ प्राप्तीयामयं नियम आरभ्यते—विप्रतिषेधे परमेव भवति, न पूर्व-
मिति । तेन पुनः प्रसङ्गविज्ञानार्भावाद् बाधितः शोभावो न भवति । न ह्यसति पुनः-
प्रसङ्गे यद् बाधितं तदुत्सहते पुनर्भवितुम् ॥

अपर आह—* सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः * ।
दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ।

अपर आह—* सुग्वक्तव्यः * । दधिस्यति, मधुस्यति—इत्ये-
वमाद्यर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

‘आत्’ इति वर्त्तते ! अवर्णात्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो
भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वासाम् ।
यासाम् । तासाम् । आदित्येव—भवताम् ।

‘आमि’ इति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न ‘ङेराम्नद्याम्नीभ्यः’ इति,
तस्य हि परत्वादाडघाट्स्याटो भवन्ति । यश्च ‘किमेत्तिङव्यय-

इदमञ्जरी

रार्थो न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी
सर्वप्रातिपदिकार्थम्, सर्वेषां प्रातिपदिकानामित्यर्थः ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ इमे बहव आमः—ङस्-ओस्-आम्, ‘ङेराम्नद्या-
म्नीभ्यः’, ‘किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे’, ‘कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि’,
तेषु कस्येदमामो ग्रहणम् ? इत्याह—आमिति षष्ठीबहुवचनं गृह्यत इति । तस्य
हि परत्वादिति ।

सुटो नुटश्च षष्ठीबहुवचनमवकाशः, आट्प्रभृतीनां चतुर्थ्येकवचनादि;
ङेराम उभयप्रसङ्गे परत्वादाडादयो भवन्ति, तेषु कृतेषु सकृद्गतिन्यायाश्रयणात्
सुट्नुटौ न भवतः । यश्च घादामुरिति । ‘किमेत्तिङव्ययघादामु’ इत्येव । चस्त्वर्थे,

न्यासः

आत्मनोऽश्वादिकमिच्छत्यश्वीयतीति । लवणीयति । तृष्णातिरेक इति । तृष्णाया
अतिरेकः=अतिशयः, प्रकर्षः, आधिक्यमित्यर्थः ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’ इति प्राप्ते वचनम् ।

आमीति षष्ठीबहुवचनं परिगृह्यत इति । इह बहव आमः सम्भवन्ति—षष्ठीबहु-
वचनम्, ‘ङेराम्नद्याम्नीभ्यः’ इति, ‘किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे’ इति, ‘कास्प्र-
त्ययादाममन्त्रे लिटि’ इत्याम्; एषां यदि सर्वेषां ग्रहणं स्यात् तदा सर्वेषाम् ‘ह्रस्व-
नद्यापो नुट्’ इति नुट् प्रसज्येत, तत्राप्येतदेवाम्ग्रहणमनुवर्त्तते, षष्ठीबहुवचनस्यै-
वेष्यते, अतस्तदेव गृह्यत इत्याह—तस्य हि परत्वादित्यादि । सुटो नुटश्च षष्ठीबहु-
वचनमवकाशः, आट्प्रभृतीनां तु चतुर्थ्येकवचनादिः, ‘ङेराम्नद्याम्नीभ्यः’ इति परत्वा-
दाडादयो भवन्ति । तत्र ‘आणनद्याः’ इत्याट्—कुमार्यामिति । ‘याडापः’ इति याट्—
खट्वायामिति । ‘सर्वनाम्नः स्याङ्द्रस्वश्च’ इति स्याट्—सर्वस्यामिति । यस्तर्हि

धादामुः', आम् च लिटि; न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धका-
विति वा, तौ न गृह्येते ।

'आमि' इति सप्तमीनिर्देश उत्तरार्थः । इह तु 'सर्वनाम्नः' इति
पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति षष्ठीप्रक्लृप्तिर्भविष्यति ॥

त्रेक्षयः ॥ ५३ ॥

पदमञ्जरी

तुरेव वा पठितव्यः । आम् च लिटीति । लिटि परतो य आम् 'कास्प्रत्ययात्'
इति विहित इत्यर्थः । न तौ सर्वनाम्नः परौ स्त इति । तेनात्र तावत्तयोरग्रहणम्,
यस्य चात्र ग्रहणं तस्यैवोत्तरत्राप्यधिकार इति नुड्विधावपि तयोरग्रहणमिति
भावः । आचारविवन्तानां सर्वादीनां सर्वार्थत्वाभावात्सर्वनामसंज्ञाभावात्सर्व-
नाम्नो लिट्यामोऽसम्भवः । यस्तु मन्यते—इह सामान्यग्रहणे सति यथासम्भवं
प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः, ततश्च तयोरपि नुटप्रसङ्ग इति, तं प्रति परिहारान्तर-
माह—सानुबन्धकाविति वेति । सामान्यग्रहणे तु सति पचतितरामित्यत्र यस्ये-
तिलोपं बाधित्वा परत्वानुट् स्यात् । कारयाम्, चिकीर्षामित्यत्र तु नित्यत्वाद्
'अयामन्त' इत्ययादेशे, अतो लोपे च कृते ह्रस्वग्रभावान्नास्ति नुटः प्रसङ्गः ।

उत्तरार्थमिति । 'त्रेक्षयः' इत्यामि परतो यथा स्यात् । इह त्विति । पञ्चमी-
निर्देशस्तु 'आत्' इत्यनुवृत्तेन सामानाधिकरण्यादवसीयते, एवं च कृत्वा 'हलि
सर्वेषाम्' इति निर्देशोपपत्तिः ॥

न्यासः

घान्तादाम् विधीयते यश्च लिट्याम् तौ कस्मान्न गृह्येते ? इत्याह—यश्च किमित्यादि ।
तयोर्होको घान्ताद् विधीयतेऽपरो धातोः । न च घान्तस्य सर्वनामसंज्ञा, नापि धातो-
रिति । न तौ सर्वनाम्नः परौ सम्भवत इति न गृह्येते । अथ तु सर्वनाम्नः परौ न
सम्भवत इति कृत्वैतदर्थं तयोर्ग्रहणमनुपपन्नम्, तथाप्युत्तरार्थं त्वपपद्यते, विद्येते तौ हि
ह्रस्वान्तात् परौ—पचतितराम्, पचतितमाम्, चिकीर्षाञ्चकार, कारयाञ्चकार ? इत्यत
आह—सानुबन्धकाविति वा तौ न गृह्येते इति । निरनुबन्धकपरिमाणयेति भावः । तत्र
धादामोरुकारोऽनुबन्धः, इतरस्य त्वकारः । तथा चोक्तम्—आमोऽमित्वमदन्तत्वादिति ।

उत्तरार्थ इत्यादि । 'त्रेक्षयः' इत्यामि परतो यथा स्यात् । एतदर्थोऽप्यामीति
सप्तमीनिर्देशः कस्मान्न भवति, अस्ति ह्यत्रापि प्रयोजनम्—आमि परतः सर्वनाम्नः
नुड् यथा स्यात् ? इत्यत आह—इह त्वित्यादि । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्'
इति 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति 'सर्वनाम्नः' इत्यनया पञ्चम्या आमीत्यस्याः सप्तम्याः
षष्ठ्यां परिकल्पितायामाम एव सुटा भवितव्यमिति नीस्तीह निर्देशस्य प्रयोजनम् ॥

त्रेक्षयः ॥ 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति प्राप्तौ वचनम् । त्रयाणामिति । 'सुपि च' इति

‘त्रि’ इत्येतस्य आमि परे ‘त्रय’ इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ।
त्रीणामित्यपि छन्दसीष्यते—त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्तात्तद्यन्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वा-
न्तात्तावत्—वृक्षाणाम् । प्लक्षाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् ।
कर्तृणाम् । नद्यन्तात्—कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् ।
शार्ङ्गरवीणाम् । लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । वीरबन्धूनाम् । माला-
नाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्ध्यानाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दान्चोत्तरस्यामो नृणां छिम्भो भवति । षण्णाम् ।

षट्मञ्जरी

त्रैलोक्यः ॥ त्रैरिति षष्ठी, न पञ्चमी; ‘णिजां त्रयाणाम्’ इति निर्देशात् ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ह्रस्वन्त्याप इति पञ्चमी; ‘नामि’ इति लिङ्गेन; अन्यथा-
ऽङ्गनिमित्तस्य नामो न ह्यस्ति सम्भवः ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ पञ्चानामिति । नुटि कृते ‘नोपधायाः’ इति दीर्घः । ‘न-

न्यासः

दीर्घः । ननु च ‘णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ’ इति निपातनादेव सिद्धम्, तस्मिन्मर्थमिद-
मारभ्यते ? एवं सिद्धे सतीदमारभ्यमाणमेतज्ज्ञापयति—‘अत्राद्यकान्यपि निपातनानि
भवन्ति’ इति, तेन पुरातनमिति सिद्धं भवति; अन्यथा ‘पुराणप्रोक्तेषु’ इति निपात-
नेन बाधितत्वात् सिध्यति ।

त्रीणामपीष्यते छन्दसीति । एतच्चापीत्यधिकाराद्वा, ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विक्र-
ल्प्यन्ते’ इति वा लभ्यते ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ कुमारीणामिति । ‘वयसि प्रथये’ इति ङीष् । गौरीणामिति ।
‘षिद्गौरादिभ्यश्च’ इति ङीष् । शार्ङ्गरवीणामिति । ‘शार्ङ्गरवाद्यङो ङीन्’ इति ङीन् ।
लक्ष्मीणामिति । ब्रह्मबन्धूनामिति । ब्रह्मा बन्धुरासामिति बहुव्रीहिः । ‘ऊङुतः’ इत्यूङ् ।
खट्वानामिति । ‘वाजाद्यतष्टाप’ । बहुराजानामिति । ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ इति
डाप् । कारीषगन्ध्यानामिति । कारीषगन्धेरपंत्यमित्यण्, तस्य ‘अणिजोरनार्थयोः’
इत्यादिना ष्यङादेशः, ‘यङश्चाप्’ इति चाप् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ पञ्चानामिति । ‘नोपधायाः’ इति दीर्घः, ‘नलोपः प्रातिपदिका-

१. ‘कर्तृणाम्’ इत्यपि बहुषु पुस्तकेष्वस्ति ।

२. ‘सुपि च’ इति दीर्घो यद्यापि परस्तथापीह न प्रवर्त्तते; सन्निपातपरिमाषाविरोधा-
दिति भट्टोजिप्रभृतिमतेऽत्र ‘नामि’ इत्यनेनैव दीर्घः ।

पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् ।

रेफान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता; 'षड्भ्यो लुक्' इति लुग्मा भूत् । बहुवचननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति—परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम् । परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् ।

उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति—प्रियषष्णाम्, प्रिय-पञ्चाम्, प्रियचतुरामिति ॥

पदमञ्जरी

लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' । षण्णामिति । 'झलां जशोऽन्ते'—इति षकारस्य ङकारः, 'यरोऽनुनासिके' इति ङकारस्य णकारः, ष्टुत्वम् ।

अथ 'णान्ताः षट्' इति रेफस्य प्रक्षेपणेन रेफान्ताया अपि संख्याया षट्संज्ञा कस्मान्न विहिता, एवं ह्यत्र चतुर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तथा 'षट्त्रिचभ्यो हलादिः' इत्यत्रापि ? इत्यत्र आह—रेफान्ताया इति । बहुवचननिर्देशादिति । शब्दप्राधान्ये हीतरेतरयोगे द्विवचनेन भाव्यम्, समाहारद्वन्द्वे त्वेकवचनेन भाव्यम्, अर्थप्राधान्ये तु षट्संज्ञका एव प्रत्येकं बह्वर्थाश्चतुःशब्दश्चेत्युपपद्यते बहुवचनम् । अत्रामः परत्वं शब्दद्वारकम् । परमषण्णामिति । अत्रापि षडर्थ-प्राधान्यात्त एव पर आम् भवति । बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थस्य प्राधान्यात् षडर्थ-पेक्षं परत्वमिति न भवति ।

प्रियपञ्चामिति । अल्लोपे कृते चुत्वम्—ञकारः ॥

न्यासः

न्तस्य' इति नलोपः । षण्णामिति । 'झलां जशोऽन्ते' इति षकारस्य ङकारः, 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति ङकारस्य णकारः, 'ष्टुना ष्टुः' इति नकारस्य णकारः ।

'णान्ताः षट्' इति रेफान्ताया अपि संख्याः कस्मान्न विहिता षट्संज्ञेति, एवं सतीह चतुर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ? इत्याह—रेफान्ताया इत्यादि । गतार्थम् । बहुवचननिर्देशादि । यदि हि शब्दस्य प्रधानस्य ग्रहणं स्यात्, तदेतरेतरयोगपक्षे 'षट्चतुर्भ्याम्' इति द्विवचने निर्देशं कुर्यात्, समाहारपक्षे त्वेकवचनेन 'षट्चतुरः' इति, बहुवचनेन तु निर्देशः कृतः । तस्माद् बहुवचननिर्देशात् संख्याप्रधानस्यैव षट्संज्ञकस्य चतुःशब्दस्य च ग्रहणम् । तस्य चेदं प्रयोजनम्—यत्र संख्यायाः प्राधान्यं तदन्तादपि यथा स्यात् । अत एव परमषण्णामित्यादिषूत्तरपदार्थप्रधानत्वात् तत्पुरुषस्य संख्यायाः प्राधान्यम्, तेन तदन्तादपि भवति । अर्थप्रधाने हि निर्देशेऽर्ग्रहणमेतद् भवति, अर्थाच्च शब्दद्वारेणैवामः परत्वं विज्ञायते । अतः केवलेभ्यः षट्चतुर्भ्याम् भवति, तदन्ताच्च । तदन्तादपि शब्दद्वारेणैवामः परत्वं भवत्येव ।

उपसर्जनीभूतायास्त्वित्यादि । बहुवचननिर्देशाद्वि संख्यार्थस्येदं ग्रहणम् । स चार्थो द्विविधः—प्रधानः, अप्रधानश्च । तत्र प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाच्च संख्यायाः प्राधान्यं

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री, ग्रामणी—इत्येतयोश्छन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति ।
श्रीणामुदरो धरुणो रयीणाम् । अप्यत्र सूतग्रामणीनाम् ।

श्रीशब्दस्य 'वामि' इति विकल्पेन नदीसंज्ञा, तत्र नित्यार्थं वचनम् ।

सूतग्रामणीनामिति—यदा सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो
भवन्ति, तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि,
सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति सूतग्रामणीनामिति,
तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

पदमञ्जरी

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ नित्यार्थं वचनमिति । अन्यथा भाषायामिव विकल्पः
स्यात्, छन्दसि नुडेव चेद् दृश्यते, तस्य च लक्षणमस्ति, कोऽयं विकल्पप्रसङ्ग
इति ? चिन्त्यमेतत् ।

सूताश्च ते ग्रामण्यश्चेति । नेदं कर्मधारयस्य वाक्यम्, किं तर्हि ? बहुवचना-
न्तयोर्यद्वैतरेतरयोगे द्वन्द्वस्तदा नुड्विधेः प्रयोजनम् । यदैकवचनान्तयोः समाहार-
द्वन्द्वं कृत्वा एकशेषः क्रियते तदा ह्रस्वान्तत्वादेव नुट् सिद्ध इति न प्रयोजनमिति
दर्शयति । एवं च तेशब्दो न पठितव्यः ।

अत्रापि नुडेव चेद् दृश्यते तस्य च निर्वाहोऽस्ति, इतरेतरेतरयोगद्वन्द्वो न
करिष्यते, तदेवमिदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥

न्यासः

तत्र तदन्तादपि भवति । यत्र तूपसर्जनीभूता संख्या तत्र न भवति—प्रियषषामित्यादौ ।
अन्यपदार्थस्य ह्यत्र प्राधान्यम्, संख्यायास्त्वप्राधान्यम् । प्रियपञ्चामिति । अल्लोपे
कृते 'स्तोः श्रुना श्रुः' इति श्रुत्वम् ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ श्रीग्रामण्योरिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । नित्यार्थं वचनमिति ।
श्रीशब्दस्य, न तु ग्रामणीशब्दस्य । तस्य तु प्राप्त्यर्थमेव । यथैव हि भाषायां नदी-
संज्ञापक्षे 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति सिध्यति, तथा छन्दस्यपि । तस्मान्नित्यं यथा स्यादि-
त्येवमर्थम् । असति ह्यस्मिन् यदा नदीसंज्ञा, तदैव स्यात्, नान्यदा ।

यदा सूताश्चेत्यादि । एतेनैतद् दर्शयति—यदा सूतशब्दस्य ग्रामणीशब्देन सह
कर्मधारयः क्रियते तदा सूतग्रामणीशब्दो न ह्रस्वान्तः, न नद्यन्तः, नाप्याबन्त इति न
प्राप्नोति, इष्यते च, ततो यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् । यदा सूतग्रामणीशब्दयोः
'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति' इत्येकवद्भावी द्वन्द्वः, तदा 'स नपुंसकम्' इति नपुं
सकत्वाद् 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वं कृत्वा बहूनां सूतग्रामणी-
शब्दानामेकशेषश्च, ततः षष्ठीबहुवचनं विधीयते । तदा ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धमिति
नार्थस्तदर्थेन वचनेन ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

‘गो’ इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति ।
विधा हि त्वा सूतपति शूरगोनाम् ।

पादान्त इति किम् ? गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः । ‘सर्वे
विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति पादान्तेऽपि क्वचिन्न भवति ।
हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति ॥ कुडि—कुण्डिता, कुण्डितुम्,
कुण्डितव्यम्, कुण्डा । हुडि—हुण्डिता, हुण्डितुम्, हुण्डितव्यम्, हुण्डा ।

इदित इति किम् ? पचति । पठति ।

अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमो भवति—कुण्डा, हुण्डेति;
‘गुरोश्च हलः’ इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । तथा हि—‘धिन्वि-
कृण्वोर च’ इति प्रत्ययविधावेव नुमनुषक्तयोर्ग्रहणम् ।

पदमञ्जरी

गोः पादान्ते ॥ ‘छन्दसि’ इत्यधिकारादृक्पादस्यैव ग्रहणम्, न श्लोकपाद-
स्येत्याह—ऋक्पादान्त इति ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ‘कुडि दाहे’, ‘हुडि सङ्घाते’ ।

अङ्गाधिकारान् नुमयं प्रत्यये परतो भवेत् ।

कुण्डेत्यादौ ततश्च क्तिन्स्यान्नाकारो गुरोर्हलः ?

इत्याशङ्क्याह—अयमिति । अत्र प्रमाणमाह—तथा हीति । कथं पुनरेतज्ज्ञा-
पकम्, यावता ‘इक्षितपौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ’ इति इक्प्रत्यये कृतेऽङ्गसंज्ञायां
सत्यां नुमा भवितव्यमिति लक्षणवशादेव नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं कर्तव्यम् ? एवं
मन्यते—नायमिका निर्देशः, किं तर्हि ? आगन्तुकेनेकारेण, तत्राप्राप्तो नुमिति ।

न्यासः

गोः पादान्ते ॥ ऋक्पादान्ते वर्तमानादिति । छन्दसि ऋक्पाद एव सम्भवति, न
श्लोकपाद इति ऋक्पादग्रहणम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ कुण्डिता, हुण्डितेति । ‘कुडि दाहे’, ‘हुडि सङ्घाते’—
आभ्यां तृच्, इट्, ‘ऋदुशनस्’ इत्यादिनानङ् ।

किमयं धातूपदेशावस्थायामेव नुम् विधीयते ? इत्याह—कुण्डा, हुण्डेत्यादि ।
यदि प्रत्यय उत्पन्ने नुम् स्यात्, तदा प्रत्ययविधानवेलायां कुडिहुड्योरगुरुत्वात् क्तिन्नेव

काशि० ५ : ३८

धातुग्रहणं चेह क्रियते—धातूपदेशकाल एव नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्ति—इत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते । अमंस्तेत्येवमादौ हि 'हनः सिच्' इति कित्त्वविधानसामर्थ्यान्नकारलोपो न भवति ।

पदमञ्जरी

नात्र किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह—धातुग्रहणं चेति । धातुत्वमेवापेक्षितं न त्वङ्गत्वमित्येवमर्थं धातुग्रहणम्, नान्यत्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति भावः । ननु च भेत्ता, अभैत्सीदित्यत्राधात्वोस्तासिसिचोरिदितोर्नुम्निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं स्यात् ? अत आह—तासिसिचोरिति । ननु चामंस्तेत्यादौ आत्मनेपदं छित्तमपेक्ष्य सिजन्तस्य 'अनिदिताम्' इति लोप मा भूदित्येतत्सिचीदित्कार्यं स्यात् ? इत्यत आह—अमंस्तेत्यादाविति । यथा 'हनः सिच्' इति कित्त्वविधानमस्य लिङ्गं तथा तत्रैव प्रतिपादितम् ।

न्यासः

स्यात्, न त्वकारप्रत्ययः, स चेज्यते । तस्मात् तदर्थं धातूपदेशावस्थायायामेव नुम् भवतीत्यवसीयते । कथं पुनर्धातूपदेशावस्थायां नुम् भवतीत्यवसीयते, यावतात्रोपदेशग्रहणं नास्ति ? इत्याह—तथा हात्यादि । 'धिन्विक्कण्व्योर च' इत्युप्रत्ययविधानकाले नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं सनुष्कयोरेव प्रकृतत्वं यथा स्यात् । एवं सनुष्कयोः प्रकृतत्वं भवति यद्युपदेशावस्थायामेव नुम् भवति, नान्यथा । तस्मान्नुमनुषक्तयोर्ग्रहणाज्ज्ञापकादवसीयते—धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीति । तस्य ह्येतत् प्रयोजनम्—उपदेशावस्थायामेव नुम् यथा विज्ञायेतेति । न हि तन्नुमर्थं प्रयुज्यते; नुम् इदित्त्वादेव सिद्धत्वात् । ननु च 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इतीगिति प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञायां सत्यां नुमा भवितव्यम्, तत्र लक्षणवशादेव 'धिन्विक्कण्व्योर च' इति नुमनुषक्तयोर्ग्रहणम्, तत् कथमस्यास्य ग्रहणं ज्ञापकम् ? नैतदस्ति; न हि 'धिन्विक्कण्व्योर च' इत्ययमिका निर्देशः, स हि 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इति बहुलवचनेन सन्निधानात् क्वचिदेव भवति, न सर्वत्र । एवञ्च 'गुप्तिज्जिह्वयः सन्' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते । तस्माद् 'धिन्विक्कण्व्योः' इति नायमिका निर्देशः, किं तर्हि ? उच्चारणार्थेनेकारेण, यथा—'इन्धिभवतिभ्याम्' इत्यत्रेकारेण निर्देशः; अन्यथा 'अनिदिताम्' इत्यादिनानुनासिकलोपः स्यात् ।

अत्रापि हि 'धिन्विक्कण्व्योः' इतीका निर्देशः स्यात्, एवमपि यदि धातूपदेशावस्थायामेव नुम्भवतीत्यमर्थो ज्ञापयितुं नाभीष्टः स्यात्, ततो लाघवार्थमनित्यत्वादानामशासनस्य नुममङ्कत्वैव निर्देशं कुर्याद्, यथा—'युवोरनाकौ' इत्यत्र द्वन्द्वैकवद्भावपक्ष उक्तम् । तस्मान्नुमनुषक्तयोर्ग्रहणं ज्ञापकमेव धातुग्रहणादप्यवसीयते । नुमुपदेशावस्थायामेव भवतीति दर्शयितुमाह—धातुग्रहणं चेत्यादि । धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकालो धातु-

मन्ता-इत्यत्रापि 'असिद्धवदत्राभात्' इति टिलोपस्यासिद्धत्वा-
त्रलोपो न भवति ।

पदमञ्जरी

तासेस्तर्हीदित्करणं मन्तेत्यादौ आत्मनेपदैकवचनस्य ङादेशे. कृते टिलोपे
च मनत् + आ इति स्थिते नकारस्योपधालोपो मा भूदित्येवमर्थं स्यादत आह-
मन्तेत्यत्रेति । नकारलोपो न भवतीत्यनुषङ्गः ।

जयादित्यस्तु-आभीयमसिद्धत्वमनित्यमाश्रित्य तासेरिदित्करणमनुनासिक-
लोपप्रतिषेधार्थमित्यवोचत् । तन्मते धातुग्रहणं तासिनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमिति
'उपदेशे नुम्भवति' इत्यत्र यत्नान्तरमास्थेयम् ।

न्यासः

पदेशकालः, तत्रैव नुम् भवतीत्येवमर्थमिह धातुग्रहणं क्रियते । तस्मादतोऽपि धातु-
ग्रहणादुपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीति ज्ञायते, न ह्यन्यद्धातुग्रहणस्य प्रयोजनमस्तीत्य-
भिप्रायः । ननु च भेत्ता, अभैत्सीदित्यत्राधात्वोस्तासिसिचोरिदितोर्नुम् मा भूदित्येवमर्थं
धातुग्रहणं स्यात् ? इत्याह—तासिसिचोरित्यादि । यदि तासिसिचोरिदित्कार्यं स्यात्,
तदेकारस्येत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायेत, न चास्ति प्रयोजनमिति न प्रतिज्ञायते;
ततश्च निरनुनासिकोऽप्रतिलब्धेत्संज्ञक उच्चारणार्थं एवानयोरिकारः पठ्यत इति नुमः
प्रसङ्ग एव नास्ति, तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेन धातुग्रहणेन ! ननु चारस्त, अमस्त, मन्ता,
संगन्तेत्यत्र 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपो मा भूदित्येवमर्थं तासिसिचोरिदित्कार्यम्,
तत् किमुच्यते इदित्कार्यं तासिस्त्रिजोर्नास्ति ? इत्यत आह—अरस्त, अमस्तेत्यादि ।
'हनः सिच्' इति । कित्त्वविधावस्यैतत्प्रयोजनम्—आहतेत्यत्रानुनासिकलोपो यथा
स्यात् । यदि सिजन्तस्यानुनासिकलोपः सार्वधातुककित्त्वमाश्रित्य स्याद्, 'हनः सिच्'
इति कित्त्वमनर्थकं स्यात्, प्रयोजनाभावात् ? नैतदस्ति; अस्ति ह्यन्यत् कित्त्वविधानस्य
प्रयोजनम्—'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना सिच्यनुनासिकलोपो यथा स्यादिति; 'अनि-
दिताम्' इत्यादिना सिजन्तस्य सार्वधातुके मा भूदिति । कः पुनरत्र विशेषः—सार्व-
धातुके ङिति वा ? सिचि (किति) वा ? अयमस्ति विशेषः—समानाश्रये सिच्यनुनासिक-
लोपस्यासिद्धत्वादतो लोपो न भवति; सार्वधातुके तूपधालोपे तस्य व्याश्रयत्वेनासिद्ध-
त्वाभावादतो लोपः स्यादेव । नैषोऽस्ति विशेषः; अतो लोपविधौ 'अनुदात्तोपदेश'
इत्यादेः सूत्रादुपदेशग्रहणमनुवर्त्तते, तेनार्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमङ्गं तस्य लोपो
विज्ञायते; न चाहतेत्यत्रोपदेशेऽकारान्तमेतत् । तस्माद् 'हनः सिच्' इति कित्त्व-
विधानसामर्थ्यादरस्तेत्यादौ नकारलोपो न भवति । तदेवं सिच् इदित्कार्यं न भवतीति
प्रतिपादितम् ।

इदानीं तासेरित्यनुनासिकलोपाभाव इदित्कार्यं न भवतीति प्रतिपादयितुमाह—
मन्तेत्यादि । नकारलोपो न भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । उपधानकारस्य 'अनिदिताम्'

इह कस्मान्न भवति—भेत्ता, छेत्तेति ? 'इरितां समुदायस्ये-
त्संज्ञा' इतीदित्वं नास्ति ।

अवयवशोऽपीत्संज्ञायां सत्याम् 'गोः पादान्ते' इतोऽन्तग्रहण-
मनुवर्त्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५६ ॥

पदमञ्जरी

इह भिदिर्प्रभृतिषु इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इतीत्संज्ञा, रेफ-
स्यापि 'हलन्त्यम्' इति, ततश्चेदित्वान्नुम् प्राप्नोति ? तत्राह—इरितामिति ।
'इरितामिर उपसङ्ख्यानम्' इत्यौपसङ्ख्यानिकी समुदायस्येत्संज्ञा, न प्रत्येकं
सौत्री, ततश्चानिदित्वान्नुम् न भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवमपि स्वरितेत्स्विनिबन्धनमात्मनेपदं न प्राप्नोति भिदिर्प्रभृतिषु,
तस्मात्प्रत्येकपक्षे परिहारो वाच्यः—इति मत्वा प्रत्येकपक्षे परिहारमाह—
अवयवशोऽपीति । अपर आह—इदित इति नायं बहुव्रीहिः, किं तर्हि ? कर्म-
धारयः, ततश्च वर्णग्रहणमिदं भवति । तत्र तदन्तविधिनेत्संज्ञकेकारान्तस्य
धातोर्नुमिति । अथेदितो धातवो नुमनुषक्ता एव कस्मान्न पठिताः, एवं हीदं
न कर्त्तव्यं भवति ? नुमग्रहणं तावदुत्तरार्थं कर्त्तव्यम्, इदितां च भूयस्वात्प्रत्येकं
नकारोच्चारणादिदमेव सूत्रं लघीयः ॥

न्यासः

इत्यादिना लोप उच्यते । न च मन्तेत्यत्र नकार उपधा भवति; टिलोपस्यासिद्ध-
त्वात् । तस्मात् तासेरपीदित्कार्यं न विद्यते । ततश्च युक्तमुक्तम्—'तासिसिचोरिदित्कार्यं
नास्ति' इति । अथ नुमागम इदित्कार्यं कस्मान्न भवति ? अनिष्टत्वात् । न ह्यनिष्टं
कार्यं शास्त्रे परिकल्पयितुं युक्तम् । यदि तर्हि तासेर्निरनुनासिक इकारः उच्चारणार्थः,
एवं तर्हि 'स्यतासी लृछटोः' इत्यत्र यदुक्तम्—'इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थम्',
तत् कथं न विरुध्यते ? यथा न विरुध्यते तथा तत्रैवोक्तम् ।

अथ भिदिरित्येवमादीनां नुम् कस्मान्न भवति, अस्ति ह्येषामपीकार इत्संज्ञकः ?
इत्याह—इरितामित्यादि । भिदिर्प्रभृतयो हीरितः, न त्विदितः; यस्मादिर उपसंख्या-
नमिति रेफेकारस्य समुदायस्य तेषामित्संज्ञा, न प्रत्येकमवयवस्य । तत्रेदितामुच्यमानो
=नुम् कः प्रसङ्गो यदिरितां स्यात् !

स्यादेतत्—'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इतीत्संज्ञेकारस्य, 'हलन्त्यम्' इति रेफस्य,
तस्मादस्त्येव तेषामिदित्वम् ? इत्याह—अवयवस्यापीति । गतार्थम् ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुच्लृ—
मुञ्चति । लृप्लृ—लुम्पति । विद्लृ—विन्दति । लिपि—
लिम्पति । सिच्—सिञ्चति । कृती—कृन्तति । खिद—खिन्दति ।
पिश—पिशति ।

शे इति किम् ? मोक्ता, मोक्तुम्, मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति
किम् ? तुदति, नुदति ।

ॐ शे तृम्फादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॐ । के पुनस्तृम्फादयः ?
'तृफ तृम्फ तृप्तौ' । 'दृफ.दृम्फ उत्त्वलेशे', 'गुफ गुम्फ ग्रन्थे'; 'उभ उम्भ
पूरणे', 'शुभ शुम्भ शोभार्थे'—इत्यत्र 'ये सानुषङ्गास्तृम्फादयः,
तेषाम् 'अनिदितां हल उपधायाः भिडति' इत्यनुनासिकलोपे कृते

पदमञ्जरी

शे मुचादीनाम् ॥ मुचादयः 'मुच्लृ मोक्षणे' इत्योरभ्य तुदादिष्वा गणान्ता-
द्वेदितव्याः ।

के पुनस्तृम्फादय इति । व्यवस्थावाचिन्यादिशब्दे निरनुषङ्गाणामपि ग्रहण-
प्रसङ्गादिति प्रश्नः । प्रकारवाची आदिशब्दः, प्रकारश्च सादृश्यम्, तच्च नकारा-
नुपक्ततयेत्युत्तरम् । यदि सानुषङ्गाणां पुनर्नुम् विधीयते, एवं सति परस्य नकार-
स्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्नकारमकारयोः श्रवणप्रसङ्गः इत्यत आह—तेषा-

न्यासः

शे मुचादीनाम् ॥ मुचादयस्तुदादौ पठ्यन्ते 'मुच्लृ मोक्षणे' इत्यतः प्रभृत्या गण-
परिसमाप्तेः ।

मोक्तेति तृच्, 'एकाचः' इतीट् प्रतिषेधः, 'चोः कुः' इति कुत्वम् ।

के पुनस्तृम्फादय इति । एवं मन्यते—तृम्फादिषु तृफादयो निरनुषङ्गा अपि गणे
पठ्यन्ते—'तृफ तृम्फ तृप्तौ' इत्येवमादयः । तत्र यदि तेऽपि तृफादिग्रहणेन गृह्येरन्,
तृफतीत्यादि रूपं नोपपद्यत इत्यत आह—ये तत्र सानुषङ्गाः पठ्यन्ते, ते तृम्फादय इति ।
आदिशब्दोऽयं प्रकारार्थः, प्रकारस्तु सादृश्यम्, तस्मात् तृम्फतिना सानुषङ्गेण ये
सदृशाः, त एवादिग्रहणेनोपलक्ष्यन्त इत्यभिप्रायः । सानुषङ्गा इति । नकारोऽनुषङ्गः,
तेन सह वर्तन्त इति सानुषङ्गाः । यदि तर्हि ये सानुषङ्गाः पठ्यन्ते ते तृम्फादयः,
तेषां नुमि कृते परस्यानुस्वारे कृते तस्य परसवर्णे द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्राप्नोति ?
इत्यत आह—तेषामित्यादि । कृते हि नकारलोपे नुम् विधीयते । अतो न श्वत्येष

नुम्बिधीयते, स च विधानसामर्थ्यान्न लुप्यते—तृम्फति, दृम्फति, गुम्फति, उम्भति, शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गाः, तेषां तृफति, दृफति, गुफति, उभति, शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्झलि ॥ ६० ॥

मस्जि, नशि—इत्येतयोरङ्गयोर्झलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्क्ता, मङ्क्तुम्, मङ्क्तव्यम् । नष्टा, नष्टुम्, नष्टव्यम् ।

झलीति किम् ? मज्जनम् । नशानम् ।^१

पदमञ्जरी

मिति । अथास्य नुमोऽपि लोपः कस्मान्न भवति ? तत्राह—स चेति । विधानसामर्थ्यादिति । अयं च मुचादिष्वेव लोपाभावस्य हेतुः । तृम्फादिषु तु परनकारलोपस्य चिणो लुग्न्यायेनासिद्धत्वादेव पूर्वभकारस्य लोपाभावः सिद्धः । अथ मुचादिष्वेव तृम्फादयः कस्मान्न पठिताः ? इत्यत आह—ये त्विति । अयमभिप्रायः—सानुषङ्गाणां निरनुषङ्गाणां च तन्त्रेणार्थनिर्देशः । तत्र यदि सर्वे मुचादिषु पठयेन्, निरनुषङ्गाणामपि नुम्प्रसङ्गः । सानुषङ्गाणां निष्कृत्य पाठे द्विरर्थनिर्देशेन गौरवप्रसङ्ग इति ॥

मस्जिनशोर्झलि ॥ मङ्क्तेति । ‘टुमस्जो शुद्धौ’, तृच्, ‘एकाचः’ इतीट्प्रतिषेधः, अन्त्याज्जकारात्पूर्वो नुम्, ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे’ इति सलोपः, कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ । नष्टेति । ‘रधादिभ्यश्च’ इतीडभावपक्षे नुम् । मज्जनन्यासः^१

दोष इति भावः । अथ सोऽपि नुम् कस्मान्न लुप्यते ? इत्याह—स चेत्यादि । यदि सोऽपि लुप्येत, नुमो विधानमनर्थकमेव स्यादिति मन्यते । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—‘धातोः’ इत्यनुवर्तते, ‘शे’ इति योगविभागः क्रियते, तेन तृम्फादीनाञ्च नुम् भविष्यति । मुचादीनामित्येवमनर्थकं स्यात्, ‘शे’ इत्यनेन सिद्धत्वात् ? नानर्थकम्; ‘शे’ इत्यस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थत्वात् । एवं ह्यतिप्रसङ्गो न भवति । कथं मुचादिष्वेव तृम्फादयो न पठिताः ? येऽत्र निरनुषङ्गाः पठ्यन्ते तेषां नुमागमो मा भूदित्येवमर्थम् ॥

मस्जिनशोर्झलि ॥ मङ्क्तेति । ‘टुमस्जो शुद्धौ’, तृच्, पूर्वविडभावः, कुत्वञ्च, अन्त्याज्जकारात् पूर्वो नुम्, ‘स्कोः’ इत्यादिना संकारलोपः, अनुस्वारपरसवर्णौ । नष्टेति । ‘रधादिभ्यश्च’ इति यदेणनास्ति तदायं नुम्, ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, ष्टुत्वम् । इट्पक्षे झलादित्वाभावान्नुम् नास्ति—नशितेति ।

१. ‘नशिता’—इति मुद्रितः पाठः ।

मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् । मग्नः ।
मग्नवान् ।

रघिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रघि, जभि—इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्ध-
यति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धंरन्धम् । रन्धो वर्तते । जम्भ-
यति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भंजम्भम् । जम्भो वर्तते ।

पदमञ्जरी

मिति । जकारे परतः सकारस्य श्चुत्वे जश्त्वे च प्राप्ते जश्त्वस्यासिद्धत्वात्
श्चुत्वम्, शकारस्य जश्त्वम्—जकारः ।

मस्जेरित्यादि । यद्यन्यादचः परः स्यात्तदा नसुजानां समुदायस्यैका संयोग-
संज्ञेति सकारस्यासंयोगादित्वात्लोपो न स्यात् । अथापि सजयोः पृथक्संयोग-
संज्ञामाश्रित्य लोपः स्याद् ? एवमपि तस्य लोपस्यासिद्धत्वान्नकार उपधा
न भवतीति तस्य लोपो न स्यात् । तस्मादन्त्यल्लकारात्पूर्वः सजयोर्मध्ये
नुमेषितव्यः ॥

रघिजभोरचि ॥ 'रध हिंसासंराद्धोः' जभ जूमी गात्रविनामे', इहास्य नुमो-
ऽवकाशः—रन्धनम्, रन्धतुरित्यादि, 'अत उपधायाः' वृद्धेरवकाशः—पाचकः,

न्यासः

मञ्जनम्, नशनमिति । ल्युट्, 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्—सकारस्य दकारः,
तस्य चुत्वम्—जकारः ।

मस्जेरित्यादि । यदि मस्जेरन्त्यादचः परो नुम् स्यात्, असंयोगादित्वात् सलोपो
न प्राप्नोति, अनुपधत्वान्न नलोपः, स चेष्ट्यते; अन्यथा मग्नो मग्नवानिति न
सिध्यत् । तस्मादन्त्यात्पूर्वमाचार्या मस्जेनुमिमिच्छन्ति । कथं पुनरिष्यमाणोऽप्ययमर्थो
लभ्यते ? नशेरल्पात्तरस्य पूर्वनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नात् । स हि लक्षणनिरपेक्षतां
सूचयन् 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्येतदपीह लक्षणं नापेक्षत इति सूचयति । तस्मिन्श्चा-
नपेक्षिते लक्ष्यानुरोधाद् यत्र मस्जेनुमि कृते सतीष्टं सिध्यति तत्रैव विधीयते । तेन
मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुम् सिद्धो भवति । मग्न इति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् ॥

रघिजभोरचि ॥ रन्धयतीति । 'रध हिंसासंराद्धोः', हेतुमणिच् । रन्धक इति ।
ण्वुल । साधुरन्धीति । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये' इति णिनिः । रन्धंरन्धमिति ।
'आभीक्ष्ये णमुल्', 'आभीक्ष्ये द्वे भवतः' इति द्विवचनम् । रन्धो वर्तते इति ।
भावे घञ् । अथ रन्धयतीत्यादिषु परत्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः प्राप्नोति,

परापि सतो वृद्धिर्नुमा बाध्यते; नित्यत्वात् ।

अचीति किम् ? रद्धा । जभ्यम् ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता ।
रधितुम् ।^१ रधितव्यम् ।

इटीति किम् ? रन्धनम्, रन्धकः । अलिटोति किम् ? ररन्धिव,
ररन्धिम ।

नुमि कृते संयोगान्तत्वाद् ‘असंयोगाल्लिट् कित्’ इति कित्त्वं
नास्तीति नलोपो न भवति ।

पदमञ्जरी

पाठकः; रन्धकइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति ? तत्राह—परापि सतीति ।
वृद्धिस्तु नुमि कृते न प्राप्नोति, अकारस्यानुपधात्वादित्यनित्या । रद्धेति ।
‘रधादिभ्यश्च’ इति पक्षे इडभावः, ‘क्षपस्तथोर्धोऽधः’ इति तकारस्य धत्वम् ।

इह ‘जभेरचि रधेलिटि च नेटि’—इति सूत्रन्यासः कर्त्तव्यः ? तथा तु
न कृतमित्येव ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ नुमि कृते इत्यादि । ननु चेति सत्यजादित्वान्नुमा
भवितव्यम्, प्रागेव चेदः कित्त्वं प्राप्नोति; न च ‘अलिटि’ इत्यस्य वैयर्थ्यम्,
थल्यर्थवत्त्वात् ? एवं हि धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम् भवति । अचीत्येषा तु
विषयसप्तमी ।

न्यासः

सा कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—परापि सतीत्यादि । नित्यत्वं पुनः कृताकृतप्रसङ्गि-
त्वान्नुमः । स हि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपीति नित्यः; वृद्धिस्तु नुमि कृते न
प्राप्नोत्यकारस्यानुपधात्वादित्यनित्या ।

रद्धेति । ‘क्षपस्तथोर्धोऽधः’ इति तकारस्य धकारः, धातुधकारस्य जश्त्वम्—दकारः ॥

नेटथलिटि रधेः ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य नुमः प्रतिषेध उच्यते । रधितेत्यादि । ‘रधा-
दिभ्यश्च’ इतीट् । ररन्धिव, ररन्धमेति । क्रादिनियमादिट्, ‘परस्मैपदानाम्’ इत्या-
दिना वस्मसोर्वमादेशौ ।

ननु रधिरयमसंयोगान्तः पठ्यते, तत्र ‘असंयोगाल्लिट् कित्’ इति कित्त्वे ‘अनि-
दिताम्’ इति नलोपः प्राप्नोति, स कस्मान्न भवति ? इत्याह—नुमि कृत इत्यादि ।
‘उपदेशावस्थायामेव’ नुम् भवति’ इत्युक्तमेतत्, तेनोपदेशावस्थायामेव नुमि कृते
संयोगान्तत्वं जातमिति कित्त्वं नास्तीति न भवति नलोपः ।

अथ क्वसौ कथं भवितव्यम् ? रेधिवानिति । कथम् ? एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते, ततो नुमागमः, तस्यौपदेशिक-
कित्वाश्रयो लोपः ।

अथ इटि लिटीत्येवं नियमः कस्मान्न क्रियते—लिट्येवेति नान्य-
त्रेति ? विपरीतमप्यवधारणं सम्भाव्येत—इट्येव लिटि नान्यत्रेति ।
तथा हि सति ररन्धेत्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

पदमञ्जरी

अथेति । येषां छान्दसः कसुस्तेषामेष विचारो नास्ति; छन्दसि दृष्टानुवि-
धानात् । एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिति । 'वस्वेकाजादघसाम्' इत्यत्र कृतद्विर्वच-
नानामेकाचां ग्रहणादेव, मुक्तम् । तत्र कृते नुमागम इति । अचीति वचनात् ।
तस्येत्यादि । यद्यपि ररन्धितेत्यादिवत् क्वस्तवप्यातिदेशिकं कित्त्वं नास्ति,
तथाप्यौपदेशिकं कित्त्वमाश्रित्य नलोपो भवतीत्यर्थः ।

अथेत्यादि । एवं सति 'नेट्यलिटि' इति द्वावपि प्रतिषेधौ न वक्तव्यौ भवत इति
भावः । विपरीतमवधारणं सम्भाव्येतेति । एवकारे तु क्रियमाणे न लाघवे विशेषः ॥

न्यासः

अथ कसौ कथं भवितव्यमिति । किं ररध्वानिति भवितव्यम्, उत रेधिवानिति
पृच्छति । अपर आह—रेधिवानिति । 'लिटः कसुश्च' इति कसुः, द्विर्वचनम्, 'अत
एकहल्मध्ये' इत्यादिनैत्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजादघसाम्' इतीट्, नुम्, 'सान्तमहतः
संयोगस्य' इति दीर्घः । कथमित्यादि । एवं अन्यते—यदेड् भवति तस्मिन् नुमा
भवितव्यम्, नुमि च सत्येकहल्मध्यता नास्तीत्येत्वेभ्यासलोपयोः पुनः प्रत्यापत्त्या
भवितव्यम्, ततश्च कृतद्विर्वचन एकाञ्चन भवतीतीटा न भवितव्यम्; तस्माद्ररध्वानि-
ति युक्तं भवितुमिति । इतरस्तु कृतस्यापि नुमोऽत्र लोपेन भवितव्यम्, ततश्चै-
कहल्मध्यताभावो नोपपद्यते, कुतः पुनरेत्वाभ्यासलोपयोः प्रत्यापत्तिः ? इत्याह—
एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरित्यादि । कृतद्विर्वचनानानेकाचां क्वसोरिड् विधीयते ।
ततो नुमागम इति । अचि तद्विधानात् तस्यौपदेशिकत्वाश्रयो लोप इत्यौपदेशिक-
ग्रहणानुमि कृते संयोगान्तत्वादातिदेशिकस्य कित्त्वस्यासम्भवात् ।

अथेत्यादि । इटि नेटीत्युच्यमाने पूर्वेण सिद्धे सति नियमार्थमेतद् भविष्यति—
लिट्येवेडादौ, नान्यस्मिन्निडादाविति । तेन ररन्धिव, ररन्धितेत्यादौ भविष्यति, न
रधितेत्येवमादौ । तस्मादिटि लिटीति कस्मान्नोक्तम्, एवं सतीष्टं सिध्यति, लघु च
सूत्रं भवतीति भावः । लिट्येवेति । नियमस्वरूपं दर्शयति । नान्यत्रेत्यनेनापि तस्य
व्यवच्छेदम् । यतो हेतोर्नियमो न क्रियते, तं दर्शयितुमाह—विपरीतमित्यादि । इट्येव
लिटीति । विपरीतनियमस्य स्वरूपकथनम् । नान्यत्रेत्यनेनापि तद्व्यवच्छेदं दर्शयति ।
कस्माद्विपरीतमवधारणं नेष्यते ? इत्याह—तथा हीत्यादि । इत्येव लिटीत्यस्य नियम-

रभेरशब्दितोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य शब्दित्वजितेऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति ।
आरम्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आर-
म्भो वर्तते ।

अशब्दितोरिति किम् ? आरभते । आरेभे ।

अचीत्येव—अःरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्दित्वजिते नुमागमो भवति । लम्भ-
यति । लम्भकः । साधुलम्भी । लम्भंलम्भम् । लम्भो वर्तते ।

अशब्दितोरित्येव—लभते । लेभे । अचीत्येव—लब्धा ।

लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ।

पदमञ्जरी

रभेरशब्दितोः ॥ 'रभ राभस्ये', अनुदात्तेत् ॥

लभेश्च ॥ 'डुलभष् प्राप्तौ', अनुदात्तेत् । लम्भो वर्तते इति । 'उपसर्गादेव
खल्वव्योः' इति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादपपाठोऽयम् । 'खनो घ च' इति चका-
राद् 'भंगः पदम्' इतिवत् घप्रत्यय इत्येके । योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरो
विधिर्लभेरेव यथा स्याद्रभेर्मा भूत् । किञ्च—शब्दितोर्यथासंख्यनिरासार्थश्च ॥

आङो यि ॥ अत्र 'घातोः' इत्यनुवृत्तेरूपदेशावस्थायामेव नुमा भवितव्यम्,

न्यासः

स्यानिडादिङ्गिड् व्यावर्त्य इतीडादावेव लिट् भवति, नानिडादाविति । ततश्चानिडा-
दित्वाद् ररन्धेत्यत्र नुम् न स्यात् । रधितेत्यत्र पूर्वेण स्यादेव; नियमेनाव्यावर्तित्वात् ।
तस्मात्तद्दोषपरिजिहोर्पृथा नियमो न क्रियते ॥

रभेरशब्दितोः ॥ आरेभ इति । 'रभ राभस्ये', लिट्, अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् ।
'लिट्स्तक्षयोरेशिरेच्' इत्येष्, पूर्ववदेत्त्वाभ्यासलोपौ ॥

लभेश्च ॥ पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरसूत्रेण लभेरेव कार्यं यथा स्यात्,
रभेर्मा भूदिति । यदि 'रभिलभ्योरशब्दितोः' इत्येको योगः क्रियते, ततो रभेरित्यनुवृत्ति-
कर्त्तरत्र स्यात् । अतश्च तस्याप्युत्तरत्र कार्यं प्रसज्येत ॥

आङो यि ॥ यकारादौ प्रत्यय इति । अनेन 'यि' इत्यस्थाः सप्तम्या विषय-

आलम्भ्या गौः । आलम्भ्या वडवा ।

प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहतमदुपधत्वमिति 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः, तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । यति तु पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् ।

आड इति किम् ? लभ्यम् ।

कथमग्निष्टोम आलभ्य इति ? सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ।

अथ वा—आलभ्य इत्यत्र नुमि कृतेऽनुषङ्गलोपः क्रियते ॥

उपाधप्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

पदमञ्जरी ०

तस्माद् 'यि' इति विषयसप्तमीत्याह—यकारादौ प्रत्यये विषय इति । प्रागित्यादिना विषयसप्तम्याश्रयणस्य फलं दर्शयति । तत्रेत्यादि । रूपे तु नास्ति विशेषः, ण्यत्प्रत्ययेऽपि वृद्ध्या नैव भवितव्यम्; नित्ये नुमि सति विहितनिमित्तत्वात् । यति पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यादिति । 'यतोऽनावः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वात् । आलभ्य इति । यक् । अनुषङ्गलोपः क्रियत इति । एतेन यक्त्यपौ व्याख्यातौ । तेन 'यि' इति सामान्योक्तावपि ण्यदेवोदाहृत इति भावः ॥

न्यासः

सप्तमीत्वं दर्शयन् यकारादौ प्रत्यये विषयभूतेऽनुत्थेन एव नुम् भवतीति दर्शयति ।

प्रागित्यादिना विषयसप्तम्यां सत्यां यदिष्टं सम्पद्यते तदाचष्टे । परसप्तम्यां हि पूर्वं प्रत्ययेन भवितव्यम्, पश्चान्नुमा, ततश्च 'अदुपधात्' इति यत् प्रसज्येत । विषयसप्तम्यां तु प्रागुत्पन्नेन नुमादुपधत्वस्य विहतत्वाद् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यदेव भवति । कः पुनर्ण्यति यति वा विशेषः, यावतोभयत्रापि तदेव रूपमिति, ण्यत्प्रत्ययेऽपि वृद्ध्या न भवितव्यम्, तथा च प्रागुक्तेम्—'परापि सती वृद्धिर्नित्यत्वान्नुमा वाध्यते' इति ? अत आह—तत्रेत्यादि । तत्र ण्यति सति तित्स्वरितत्वाद् 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति प्रकृतिस्वरः; तेनालभ्य इत्युदाहरणमन्त्यस्वरितं भवति । यति तु 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे सति प्रकृतिवद्भावेनाप्युदात्तत्वमित्यस्ति विशेषः ।

लभ्यमिति । यदन्तमेतत् ।

एवमालभ्य इत्येतदपि । आलभ्यत इति भावे कर्मणि वा लकारः ।

अनुषङ्गलोपः क्रियत इति । 'अनिदिताम्' इत्यादिना ॥

१. 'अदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमेतत् । यीति किम् ? आलम्भ्या—इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये
नुमागमो भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि ।
प्यत्प्रत्ययास्तत्त्वादन्तस्वररितत्वमेव ।

प्रशंसायामिति किम् ? उपलभ्यमस्माद् वृषलात्किञ्चित् । पोर-
दुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खल्वजोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्वजोः परतो नुमागमो भवति । ईष-
त्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । घञि—प्रलम्भः, विप्रलम्भः ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—उपसर्गादेव लभेः खल्वजोः परतो
नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईषल्लभः । लाभो वर्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु, दुर्—इत्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य
पदमञ्जरी

उपात्प्रशंसायाम् ॥ अत्र प्राप्तिरेव धात्वर्थः । प्रशंसा तु गम्यमानतया विशेष-
णम् । अतो यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तत्रोदाहरणम् । विपर्यये
तु प्रत्युदाहरणम् ॥

उपसर्गात् खल्वजोः ॥ सिद्धे सतीति । 'लभेश्च' इत्यनेन । उपसर्गादेवेति ।
विपरीतस्तु नियमो न भवति—उपसर्गात्खल्वजोरेवेति; 'गृधिवञ्च्योः प्र-
लम्भने' इति निर्देशात् ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ केवलशब्दः शब्दोपात्तादन्यस्य सजातीयस्याभाव-
माचष्टे । यथा हि—

न्यासः

उपसर्गप्रशंसायाम् ॥ प्रशंसायामिति । उपलभ्य इति स्तुतौ । अतिप्रशंस्य इत्यर्थः ।
उपलभ्यमिति । प्राप्तव्यमित्यर्थः ॥

उपसर्गात्खल्वजोः ॥ ईषत्प्रलम्भ इति । 'ईषदुःसुपु' इत्यादिना खल् । दुष्प्रल-
म्भ इति । 'इदुदुपधस्य' इत्यादिना पत्वम् । निप्रलम्भ इति । भावे घञ् । ननु च
'लमेश्च' इत्यनेन नुस्मिद्धः, तत्किमर्थोऽयमारम्भः ? इत्याह—सिद्ध इत्यादि ।
उपसर्गादेवेत्यादिना नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । अन्यत्र न भवतीति तद्व्यवच्छेदम् ।
'उपसर्गात् खल्वजोरेव'—इत्येष तु विपरीतनियमोऽत्र न सम्भावनीयः; 'गृधिवञ्च्योः
प्रलम्भने' इति निर्देशात् ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ उपसृष्टस्येति । उपसर्गेण सम्बद्धस्येत्यर्थः । सुलाम इति ।

लभेः खल्वजोः परतो नुमागमो न भवति । सुदुर्लभम् । सुलभम् ।
दुर्लभम् । घञि—सुलाभः, दुर्लाभः ।

केवलाभ्यामिति किम् ? सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः ।

‘सुदुर्भ्याम्’ इति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां
हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः ।

पदमञ्जरी

केवलाभ्यामिहैताभ्यां प्रवेष्टव्यमितीरिते ।

अन्यस्य पुरुषस्यैव प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥

न शुकादेः, तथेहापि परस्परयुताभिर्भौ ।

एकाकिनौ विज्ञातीयसहितौ चापि केवलौ ॥

सुदुर्लभम्, सुलभम्, दुर्लभम्, अतिसुलभमित्युदाहरणानि । सुलाभः, दुर्लाभ इति ।
भावे घञ् । कर्मणि तु खल् भवति । यद्वा—सुः क्षेपे, यथा—सुषिक्तं नामेति ।
दुर्निन्दायाम्, यथा—दुर्ब्राह्मण इति । तेन कृच्छ्राकृच्छ्रार्थत्वाभावात्खलभावः ।

तृतीयां मत्वेति । तृतीयापक्षे त्विदं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अथ पञ्चमीपक्षे
कस्मान्न प्रत्युदाहरणम् ? इत्याह—पञ्चम्यां हीति । न च तदापि प्रसुलम्भमिति
प्रत्युदाहरणम् ? उक्तं हि भाष्ये—‘नैषोऽस्ति प्रयोगः’ इति ।

न्यासः

सुशब्दोऽयमाधिक्यार्थः, नाकृच्छ्रार्थः, यथा—सुषिक्तं नाम किं तवात्रेति । दुर्लाभ इति ।
दुःशब्दोः निन्दार्थः, न कृच्छ्रार्थः, यथा—दुर्ब्राह्मण इति । तेन घञेव भवति, न खल् ।

‘सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते इति । ‘सुदुर्भ्याम्’ इति तृतीयायाम-
भ्युपेतायां सुदुर्भ्यामुपसृष्टस्य लभेर्नुन्न भवतीत्येषोऽर्थः सम्पद्यते । व्यवहितेनाप्युपसृष्टो भव-
त्येव । तत्रासति केवलग्रहणे सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भ इत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात्
तृतीयायामभ्युपेतायां केवलग्रहणं क्रियते । अथ पञ्चम्यां केवलग्रहणं कस्मान्न क्रियेतेति
प्रश्नावसरत आह—पञ्चम्यां हीत्यादि । पञ्चम्यां ह्यस्यां निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थ-
त्वादनन्तरस्यैव प्रतिषेधेन भवितव्यम्, इह च प्रशब्देन व्यवधानम्, अतः प्रसङ्ग एव
नास्ति, तत् किं केवलग्रहणेन ? यद्येवम्, न कर्तव्यमेव केवलग्रहणम्, पञ्चमीमेनां
प्रतिज्ञास्याम इति ? नैतदस्ति; सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भ इति—प्रत्युदाहरणद्वयमभिप्रेत्यै-
तदुक्तम् । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्ग इति । अतिसुलम्भ इत्यत्र यदभि-
शब्दोऽप्युपसर्गस्तद्वा ह्यसति केवलग्रहणे प्रतिषेधः प्रसज्येत; अव्यवधानात् । तस्मात्
सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्, क्रमव्यतिक्रमे च प्रयोजनाभावात् तृतीयैवैष युक्ता
प्रतिज्ञातुम् ।’

अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उप-
सर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयः,
तदा नुम्भवत्येव—अतिसुलभ इति ।

पञ्चमोनिर्देशपक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६६ ॥

चिण्, णमुल्—इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि,

पदमञ्जरी

अतिसुलभमित्यत्रेति । ‘उपसर्गात्’ इत्यनुवृत्तेरुपसर्गयोः सुदुरोरिह ग्रहण-
मिति भावः । ‘अतिरतिक्रमणे च’ इत्यतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तथा चोपसर्गसंज्ञा
बाध्यते; एकसंज्ञाधिकारात् । पञ्चमीनिर्देशपक्षेऽप्येति । एवं च सर्वथा केवलग्रहणस्य
कर्तव्यत्वात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावात्पूर्ववृत्तीयाश्रयणेन प्रत्युदाहरणं दर्शितम् ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ तेनानुपसृष्टस्य विकल्प इति । तथा च वार्त्तिकम्—

न्यासः

अतिसुलभमित्यत्रातिनोपसर्गेन सुशब्देन च लभिरुपसृष्टः, तस्मात् प्रतिषेधेन
भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—अतिसुलभमित्यत्रे-
त्यादि । कर्मप्रवचनीयत्वं पुनरतिशब्दस्य ‘अतिरतिक्रमणे च’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
विधानात् । यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तस्योपसर्गसंज्ञा नास्ति; एकसंज्ञाधिकारात्,
कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वात् । कश्च पुनः कर्मप्रवचनीयस्य हि तस्यापि
केवलत्वमुपपद्यते ? एवं मन्यते—केवलग्रहणात् स्वशब्दोपात्तादन्यत् तुल्यजातीयमेव
व्यवच्छेद्यम्, न तु विजातीयम् । सथा हि—‘केवलाभ्यां देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां प्रवेष्टव्यम्’
इत्युक्तेऽन्येनैव तुल्यजातीयेन विष्णुमित्रादिना सहितौ न तौ प्रविशतः, परस्परेण
विजातीयेन कर्कटादिना सहितौ प्रविशत एव । अत एवान्योपसर्गरहिताभ्यामित्यनेन
तुल्यजातीयनिवृत्त्यर्थता केवलग्रहणस्य दर्शिता । यदि तु सर्वस्य तुल्यजातीयस्य
विजातीयस्यापि केवलग्रहणेन निवृत्तिः कर्तुं शक्यते, तदोपसर्गग्रहणमनर्थकं स्यात्,
अन्यरहिताभ्यामित्येनं ब्रूयात् । तस्माद्विजातीयेन सहितावपि तौ केवलावेवेत्यतिसुलभ-
मित्यत्र कर्मप्रवचनीयसहितेनापि सुशब्देनोपसृष्टस्य भवत्येव प्रतिषेधः । यत्र तर्हि
पूजातिक्रमणाभ्यामन्यत्र वृत्तिः, अतिशब्दस्य तत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न भवति, तदा
कथम् ? इत्याह—यदा स्त्रित्यादि । पञ्चमीनिर्देशेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यमिति;
अन्यथा ह्यत्र व्यवधानाभावात् प्रतिषेधः प्रसज्येतेत्यभिप्रायः । ननु च प्रसुलभः—
इत्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ? नैतदस्ति, उक्तं हि भाष्ये—‘नैषोऽस्ति प्रयोगः’ इति ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ अलाभीति । लुङ्, ‘चिणभावकर्मणोः’ इति चिण्,
‘चिणो लुक्’ इति तकारस्य लुक् ।

अलम्भि । लाभंलाभम् । लम्भंलम्भम् ।

व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेनानुपसृष्टस्य विकल्पः । उपसृष्टस्य नित्यं नुम्भवति—प्रालम्भि, प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेऽञ्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । भवतु—भवान्, भवन्तौ, भवन्तः । ईयसुन्—श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः । शतृ—पचन्, पचन्तौ, पचन्तः । अञ्चतेः—प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः ।

पदमञ्जरी

‘चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य’ इति ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ धातुवर्जितानामिति । नेदमधातोरित्यस्याथ-प्रदर्शनम्; तस्यान्यपरत्वात् । तस्माद् ‘अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्’ इति यद्वक्ष्यते, तत्सिद्ध एवायमर्थः प्रदर्शितः । ‘अधातोः’ इत्यस्य त्वर्थप्रदर्शने उगितामङ्गानाम-अञ्चतेश्चाधातोश्चोगितो नुम् भवतीति प्रदर्शनीयम् । अञ्चतेश्चेति । अजिति प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति; ‘नपुंसकस्य झलचः’ इति पुनरञ्ग्रहणात् । तत्र हि प्रत्याहारस्यैव ग्रहणम्, नाञ्चतेः; झलन्तत्वात् । भवानिति । ‘अत्वसन्तस्य च’ इति दीर्घः । श्रेयानिति । ‘सान्तमहत्तः’ इत्यादिना दीर्घः । अत्रावयवे कृतं लिङ्गं समुदास्यापि विशेषकं भवतीत्यङ्गस्योगित्वम् । प्राङिति । ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन्, सुः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ, ‘किन्प्रत्ययस्य कुः’ इति कुत्वम्—नकारस्य ङ्कारः ।

न्यासः

अनुपसृष्टस्येति । उपसर्गेणासम्बद्धस्येत्यर्थः ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ उगिति प्रत्याहारग्रहणम्—उक् इद् येषां तान्युगिन्ति, अङ्गविशेषणञ्चैतत्, अत आह—उगितामङ्गानामिति । अजिति प्रत्याहारस्य ग्रहणमेवेदं वा स्याद्, अञ्चतेर्वा लुप्तनकारस्य ? तत्र यदि प्रत्याहारग्रहणं स्यात्, ‘नपुंसकस्य झलचः’ इत्यत्र सूत्रे पुनरञ्ग्रहणं न कुर्यात्, तद्धि प्रत्याहारग्रहणम्, नाञ्चतेः; झला साहचर्यात् । तस्मादञ्चतेरिदं ग्रहणमित्यालोच्य आह—अञ्चतेऽवेत्यादि । भवानिति । ‘अत्वसन्तस्य चाधातोः’ इति दीर्घः । श्रेयानिति । प्रशस्यशब्दाद् ‘द्विवचन-विभज्योपपदे तर-नीमसुनौ’ इतीयसुन्, ‘प्रशस्यस्य श्रः’ इति आदेशः, ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिवद्भावाट्टिलोपाभावः, ‘आद् गुणः’, ‘सान्तमहत्तः संयोगस्य’ इति दीर्घः । ननु चात्र नाङ्गमुदितं, किं तर्हि ? प्रत्ययः ? नैतदस्ति; अङ्गमप्युगिदेव । कथम् ?

उगिदचामिति किम् ? दृषत्, दृषदौ, दृषदः । सर्वनामस्थान इति किम् ? भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य ।

अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्—अञ्चतेरेव धातोरन्यस्य मा भूत् । उखासत् । पर्णध्वत् ।

अधातोरिति किम् ? अधातुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्त-मिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः—गोमान् । अत्र हि धातुत्वाद-ञ्चतिग्रहणान्न स्यात् ॥

पदमञ्जरी

अञ्चतिग्रहणं नियमार्थमिति । न हि 'अधातोः' इति प्रतिषेधादप्राप्ते विध्यर्थमेतद्भवति । एवं ह्यधातोरिति न वक्तव्यम्; नियमादेव सिद्धेः । उखासदिति । 'वसुस्रंसु' इत्यादिना दत्वम् ।

अधातोरिति किमिति । अञ्चतिग्रहणान्नियमादेव धातोर्न भविष्यतीति प्रश्नः । अधातुभूतपूर्वस्यापीति । यस्य कदाचिदधातुत्वं दृष्टं तस्य सम्प्रति धातुत्वे सत्यपि यथा स्यादित्यर्थः । गोमत्यतेरिति । 'सुप आत्मनः क्यच्', अविद्यमानः

न्यासः

अवयावयवेनापि समुदायस्य सम्बन्धो भवत्येव, यथा—देवदत्तस्याङ्गुलिरित्यत्र देव-दत्तस्यावयवस्य हस्तस्य योऽवयवोऽङ्गुलिस्तेन देवदत्तस्य सम्बन्धः । तस्मादिहापि प्रत्य-यस्यावयवो य उक् इत्संज्ञकस्तेनाङ्गस्यापि सम्बन्धोऽस्त्येवेत्यङ्गमप्युगिदेव । प्राङ्ङिति । प्राञ्चतोति ऋत्विगादिसूत्रेण क्विन्, नुम्हल्डयादिसंयोगान्तलोपौ, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्—नकारस्य ङकारः । प्राञ्चो, प्राञ्च इति । चुत्वम्—नकारस्य अकारः ।

अथाञ्चतिग्रहणं किमर्थम्, यावतोगित्त्वादेव तस्य नुम् सिद्धः ? इत्यत आह—अञ्चतिग्रहणमित्यादि । उखासत्, पर्णध्वदिति । 'स्रंसु ध्वंसु अधःपतने', उखायां स्रंसते; पर्णानि ध्वंसते । 'क्विप्च' इति क्विप्, नलोपः, 'वसुस्रंसुध्वंस्वनङ्गुहां दः' इति सकारस्य दकारः, तस्य 'वाऽवसाने' चत्वम्—तकारः ।

अधातोरिति किमिति । अञ्चतिग्रहणादेव नियमार्थाद्धातोर्न भवतीत्यभिप्रायः । अधातोरिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः, किं तर्हि ? पर्युदास इति मन्यमान आह—अधातु-भूतपूर्वस्यापि यथा स्यादिति । पूर्वपक्षवादिनाऽधातोरिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्य-मानेन नोदितम् । सिद्धान्तवादिना पर्युदासेन परिहृतम् । गोमत्यतीति । गोमच्छब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' । गोमत्यतेरप्रत्यय इति । अत्रावी प्रत्ययोऽप्रत्ययः, स पुनः क्विप्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः, 'क्यस्य विभाषा' इति यकारस्य नुम्, 'अत्वसन्त-स्य चाधातोः' इति दीर्घः—गोमान् । कस्मात् पुनरसत्यधातुग्रहणेऽत्र न सिध्यतीत्यत आह—अत्र हीत्यादि । असत्यधातुग्रहणेऽञ्चतिग्रहणान्नियमाद् यथोखासदित्यादौ न

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ्, युञ्जौ, युञ्जः ।

असमासे इति किम् ? अश्वयुक्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः ।

‘युजेः’ इतीकारनिर्देशाद् ‘युज समाधौ’ इत्यस्य ग्रहणं न भवति—युजमापन्ना ऋषयः ॥

पदमञ्जरी

प्रत्ययः=अप्रत्ययः, स पुनः क्विप् । ‘अतो लोपः’, ‘क्वस्य विभाषा’ इति यलोपः, नुम्—गोमान् । कथं पुनरत्र दीर्घत्वम्, यावता ‘अत्वसन्तस्य चाधातोः’ इत्युच्यते ? नैष दोषः, ‘अधातोः’ इति तत्र विभज्यते, तत्सामर्थ्यादसन्तस्यैव प्रतिषेधः, नात्वन्तस्य । अत एव तत्र वृत्तौ असन्तस्यैव प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

युजेरसमासे ॥ युङ्, युञ्जौ, युञ्ज इति । पूर्ववत्क्विवादि । अश्वयुगिति । ‘सत्सूद्विष’ इत्यादिना क्विप् । एतदेवासमासवचनं ज्ञापकम्—‘अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवति’ इति ।

युजेरितीकारनिर्देशादिति । नायमिका धातुनिर्देशः, किं तर्हि ? धातुपाठगतस्येकारस्यानुकरणमिति भावः । युजमिति । सम्पदादित्वाद्धावे क्विप् ॥

न्यासः

भवति, तथात्रापि न स्यात् । भवति ह्ययमपि धातुः—सत्यपि धातुत्वे क्विवन्तत्वे ‘क्विबन्ता धातुत्वं न जहति’ इति कृत्वा । तस्मादधातुग्रहणं क्रियते—योऽप्यवस्थान्तरेऽधातुरासीत् तस्य ग्रहणं यथा स्यात् । अथ गोमानिति कथमत्र दीर्घत्वम् ? कथं च न स्यात् ? अधातोरिति प्रतिषेधः, नात्वन्तस्य । अत्र ह्यधातोरिति किम् ? पिण्डं ग्रसत इति पिण्डग्र, चर्म वस्त इति चर्मवः—इत्यसन्तस्यैव प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्, नात्वन्तस्य । अथ वा—चकारस्तत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन क्वचिद्धातोरपीति भविष्यति ॥

युजेरसमासे ॥ युङ्, युञ्जौ, युञ्ज इति । पूर्ववत्क्विन्नादि ।

अश्वयुगिति । अश्वं युनक्तीति ‘सत्सूद्विष’ इत्यादिना क्विप् । कथं युजेर्नुग्युच्यमाने समासेऽपि स्यात् ? तदन्तविधिना । कथमत्र तदन्तविधिः ? एतदेव ज्ञापकम्—अस्तीह तदन्तविधिरिति । उक्तञ्च—‘अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य’ इति वचनात् ।

युजेरित्यादि । इकारेण निर्देशो ह्येवमर्थः क्रियते—यस्य युजेरिकारोऽनुबन्धस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात्, अन्यस्य मा भूदिति । तेन ‘युज समाधौ’ इत्यस्य ग्रहणं न भवति, न हि तस्येकारोऽनुबन्धोऽस्ति । युजमिति । सम्पदादित्वात्क्विप् । आपन्ना इति । प्राप्ता इत्यर्थः ॥

काशि० ५ : ३९

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य झलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उदश्वन्ति । शकृन्ति । यशांसि । पयांसि । अजन्तस्य—कुण्डानि । वनानि । त्रपूणि । जतूनि ।

नपुंसकस्येति किम् ? अग्निचिद् ब्राह्मणः । झलच इति किम् ? बहुपुरि । बहुधुरि । विमलदिवि । चत्वारि । अहानि ।

पदमञ्जरी

नपुंसकस्य झलचः ॥ त्रपूणीति । यत्राप्यत्र 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्येव नुस्मिद्धः, तथापि 'अचः' इति प्रत्याहारग्रहणस्यानन्यार्थत्वाद्नेनैव नुम् भवति । कः पुनरत्र विशेषः—तेन वा नुमि सति, अनेन वा ? न तु कश्चिद्विशेषः, न्यायस्तु प्रदर्शितः । यद्येवम्, मा कारि प्रत्याहारग्रहणम्; अकार एव गृह्यताम्—झलत इति ? कः पुनरेवं लाघवे विशेषः ! किञ्चात्र प्रत्याहारग्रहणात् 'उगिदचाम्' इत्यत्र—'अञ्चते-ग्रहणम्, न प्रत्याहारस्य' इत्युक्तम्; तदपि विघटितं स्यात् ।

बहुपुरीति । बहवः पुरो येषामिति बहुव्रीहौ 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तः प्राप्तः, समासान्तविधेरनित्यत्वान्न भवति । विमला द्यौर्येषु तानि विमलदिवि दिनानि । इह झल्लक्षणस्य नुमोऽवकाशो यदुगिद-
नपुंसकम्—सर्पीषि, धनूंषि, उगिल्लक्षणस्यावकाशो यदनुगिन्नपुंसकम्—
गोमान्, यवमान्; उगितो झलन्तस्य नपुंसकस्योभयप्रसङ्गे परत्वाद्नेनैव नुम्.

न्यासः

नपुंसकस्य झलचः ॥ पयांसि, श्रेयांसीति । 'सामन्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घः । बहुपुरि, बहुधुरीति । बह्वयः पुरः, बह्वयो धुरो येषामिति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तो न भवति—'समासान्तविधिरनित्यः' इति कृत्वा । विमलदिवीति । विमला द्यौर्येषामिति तानि । विमलादिवि वकारो दन्त्यौष्ठयो झल् न भवति; झलः पूर्वेण पठितत्वात् । चत्वारि । 'चतुरनुङ्गोरासुदात्तः' इत्याम् ।

इह यदुगिन्नपुंसकं झलन्तं तस्यानेन नुमि कृते 'उगिदचाम्' इत्यादिना द्वितीयो नुम् प्राप्नोति, सम्भवति हि विधानकालेऽनेकस्य परत्वम्, यथा—पचतीत्यत्र लकार-विकरणयोरेकस्मादातोरिति । अत्र तुदन्ति, नुदन्तीत्यत्र परस्य नुमोऽनुस्वारे कृते तस्य परसवर्णे च द्वयोर्नकारयोः श्रवणमापद्येत ? भवतु नाम, ह्रस्परस्य व्यञ्जनस्यैकस्यानेकस्य श्रुतिं प्रति नास्ति विशेषः शक्यते वक्तुम् । इह त्वस्ति विशेषः—कुर्वन्ति, कृषन्ती-त्यत्र परस्य नुमोऽनुस्वारसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्याह्रस्परत्वाद्नुस्वारपरसवर्णौ न स्त इति अट्कुप्वादिना णत्वं प्राप्नोति । एकस्मिन् नुमि तस्यानुस्वारे परसवर्णे कृते न भवति णत्वप्रसङ्गः; परसवर्णस्यासिद्धत्वात् । तस्मादुगिल्लक्षणस्य नुमः प्रतिषेधो वक्तव्य

उगितो झलन्तस्य नपुंसकस्य परत्वादनेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि, भूयांसि, कुर्वन्ति, कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ।

❀ बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ।

अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति । बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

पदमञ्जरी

भवति । अस्तु, कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लक्षणोऽपि नुम् प्राप्नोति, कथं पुनरेकमन्यमचमपेक्ष्यानेकस्य परत्वं सम्भवति ? मा नाम सम्भूतप्रयोगे, विधानकाले तु सम्भवति, यथा पचतीति लटः शपश्च ? तत्र तुदन्ती, नुदन्तीत्यत्र परस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति ।

इह तर्हि-कृषन्ति, रुषन्तीत्यत्र परस्मै नुमोऽनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्याझलपरत्वादनुस्वारपसवर्णौ न स्त इति 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति णत्वं प्राप्नोति, यदा पुनरेको नुम् तदा तस्यानुस्वारश्च प्राप्नोति णत्वं च, तत्र णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे कृते परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वाणत्वाभावः सिद्धः; तस्मादुगिल्लक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ? इत्याशङ्क्याह-उगितो झलन्तस्येति । सकृद्गतिन्यायोऽत्राश्रीयत इत्येवकारेण दर्शयति—अनेनैवेति ।

अन्त्यात्पूर्वं इति । रेफजकारयोर्मध्य इत्यर्थः ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ इक इति किमिति । पूर्वत्र यदङ्ग्रहणं तदिहैव कर्तव्यम्—नपुंसकस्य झलः, अचोऽचीति; तैन तु झलन्तस्य न भविष्यति, सन्ध्यक्षरान्तं तु

न्यासः

इत्याह—उगितो झलन्तस्येत्यादि । झलन्तलक्षणस्य नुमोऽवकाशो यदनुगिन्नपुंसकम्—सर्पीषीति, उगिल्लक्षणस्यावकाशो यदुगिदनपुंसकम्—गोमान्, यवमानिति; यदुगि-ज्झलन्तं नपुंसकं तस्योभयप्रसङ्गे सति परत्वादनेनैव नुमा भवितव्यम्, तस्मिन् सति पुनरुगिल्लक्षणो नुम् न भवति—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति कृत्वा । भूयांसितीति । बहुशब्दादीयसुन्, 'बहोर्लोपो मू च बहोः' इतीकारस्य लोपः बहोश्च भूभावः । कुर्वन्ति, कृषन्तीति । शत्रन्तात् 'जश्शतोः शिः' इति शिभावः ।

बहूर्जित्यादि । बहूर्जित्यस्मिन् नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यः, व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषा चिण्णमुलोः' इति विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यक्तस्थित-विभाषा, तेन बहूर्जित्यत्र न भवति । 'उर्ज बलप्राणधारणयोः' इत्येतस्माद् 'भ्राजभ्रास' इत्यादिना क्विप्, बहव ऊर्जो बलानि येषां तानि बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ।

अन्त्यात्पूर्वमिति । अन्यो जकारः, तस्मात्पूर्वं नुममिच्छन्ति केचिद्-बहूर्जिति ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ 'विभक्तौ' इति वचनात् 'सर्वनामस्थाने' इति निवृत्तम् ।

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ नुमागमो भवति । त्रपुणी ।
जतुनी । तुम्बुरुणौ । त्रपुणे । जतुने । तुम्बुरुणे ।

इक इति किम् ? कुण्डे । पीठे ।

अचीति किम् ? उत्तरार्थम् । यद्येवम्, सत्रैव कर्तव्यम् ?

इह तु करणस्य एतत्प्रयोजनम्—हे त्रपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति,
'न डिसम्बुद्धयोः' इति नलोपप्रतिषेधः स्यात् ।

ननु च 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणे प्रतिषिद्धे विभक्ति-
पदमञ्जरी

नपुंसकं नास्त्येवेति प्रश्नः । अत एवादन्तं प्रत्युदाहरति, न हलन्तम् ।

अचीति किमिति । त्रपुभ्यामित्यादौ हलादौ सत्यपि नुमि 'स्वादिषु' इति
पदसंज्ञायां सत्याम् 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति लोपेनैव सिद्धमिष्टमिति
प्रश्नः । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह—उत्तरार्थमिति । 'अस्थिदधिसक्थ्यक्षणा-
मनङ्' अचि यथा स्यात्, हलादौ अस्थिभ्यामित्यादौ मा भूत् । पुनश्चोदयति—
यद्येवमिति । परिहरति—इह त्विति । हे त्रपो इति । अत्र प्रागेव गुणान्नुमः
प्रसङ्गः, गुणे कृतेऽनिगन्तत्वादपसङ्गः । स्यादेतत्—अस्त्वत्र नुम्, 'स्वमोर्नपुंस-
कात्' इति सोर्लुकि सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञायां नलोपो भविष्यतीति ? तत्राह—
न डिसम्बुद्धयोरिति । ननु चेत्यादि । एवकारो भिन्नक्रमः प्रतिषेधेन सम्बद्धमान
औपचारिकमपि विभक्तेरस्तित्वं प्रतिषेधति । द्विविधं विभक्तेरस्तित्वम्—मुख्यम्,
औपचारिकं च । तत्र मुख्यं श्रूयमाणायाः, इतरल्लुप्तायाः प्रत्ययलक्षणेन । तदिह

न्यासः

अचीति किमिति । एवं मन्यते—त्रपुभ्याम्, त्रपुभिरित्यत्र व्यञ्जनादौ मा भूदित्ये-
वमर्थमजग्रहणं क्रियते, एतच्चाप्रयोजनम्; अस्त्वत्र नुम्, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'
इति लोपो भविष्यति । इतरो विदिताभिप्राय आह—उत्तरार्थमिति । 'अस्थिदधिसक्थ्य-
क्षणामनङ्मुदात्तः' इत्यजादौ यथा स्यात्, इह मा भूद्—अस्थिभ्याम्, अस्थिभिरिति,
एवमर्थमजग्रहणम् । इहास्य करणस्य यत् प्रयोजनं तन्मया पृष्ठम्, अतस्तदेव कथ्य-
ताम् ? इत्यभिप्रायेणाह—यद्येवमित्यादि । इतरो विदिताभिप्राय आह—इह तु करणस्ये-
त्यादि । त्रपुशब्दात् सम्बोधने प्रथमैकवचने कृते यद्यचीति नोच्येत, तदत्रापि नुम्
स्यात्, तदत्र नुम् मा भूदित्येवमर्थमचीत्युच्यते । स्यादेतत्—भवतु नाम नुम्, तस्य
'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि कृते 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो भवि-
ष्यति ? इत्याह—न डिसम्बुद्धयोरित्यादि ।

ननु चेत्यादि । एवकारोऽत्र भिन्नक्रमः प्रतिषेधानन्तरं द्रष्टव्यः । स औपचारिकमपि

१-१, 'अजग्रहणमुत्तरार्थम्' इति सुद्रिढः पाठः ।

रेव नास्ति ? एतदेवाजग्रहणं ज्ञापकम्—प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽत्र न भवतीति । तथा च—सम्बुद्धिगुणः क्रियते ।

विभक्तावृत्ति किम् ? तौम्बुरवं चूर्णम् । पञ्चतन्त्रेण

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ?

पदमञ्जरी

लुप्तत्वान्मुख्यं तावन्नास्ति, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेनौपचारिकमपि नास्त्येव, तत्र 'विभक्तौ' इत्युच्यमानो नुम् कः प्रसङ्गो यत्सर्वथैवासत्यां विभक्तौ स्यात् ! नैव प्राप्नोति, नार्थोऽजग्रहणेन । एतदेवेत्यादि । अन्यथा ह्यजग्रहणं न कुर्यात्, कृतं तु, ज्ञापयति—अत्रोगन्ते नपुंसके सम्बुद्धिविषये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न भवतीति । तथा चेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । 'सम्बुद्धौ च' इति वर्तमाने 'ह्रस्वस्य गुणः' इति विहितो गुणः सम्बुद्धिगुणः ।

तौम्बुरवमिति । विकारे 'ओरञ्' ।

इकोऽचीत्यादि । इकः अचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ मा भूत्-त्रपुभ्याम्, त्रपुभिः । अस्तु लोपः, अस्त्वत्र नुम् 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो भविष्यति ? स्वरः कथम्-पञ्चत्रपुभ्याम्, पञ्चत्रपुभिः ? इगन्ते उत्तरपदे द्विगौ पूर्वपदं प्रकृत्या न्यासः

विभक्तेरस्तित्वम् 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधान्नास्तीति प्रतिपादयति । द्विविधं हि विभक्तेरस्तित्वम्—मुख्यम्, औपचारिकञ्च । तत्र मुख्यं श्रूयमाणाया विभक्तेर्भवति, इतरत् तु लुप्ताया अपि । कार्यस्यारितत्वाद् विभक्तेरप्युपचारेणास्तित्वमुच्यते, यथा—अस्त्यतीतं कर्मेति । तत्रातीतेन कर्मणा यदाहितं फलदानसामर्थ्यं तस्यास्तित्वात् तत् कर्मास्तीत्युच्यते । तदिह 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति विभक्तेर्लुप्तत्वान्मुख्यं तावदस्तित्वं नास्ति । 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादौपचारिकमपि नास्त्येव । तत्र विभक्तावुच्यमानो नुम् कः प्रसङ्गो यः सर्वथैवासत्यां विभक्तौ हे त्रपो इत्यत्र स्यात् ! नैव प्राप्नोति; तस्मान्नैतदजग्रहणस्य प्रयोजनम् । एतदेवेत्यादि । यदि ह्यत्र प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधः स्यात्, अजग्रहणमनर्थकं स्यात्, कृतञ्च, तस्मादेतदेवाजग्रहणं ज्ञापयति—प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधोऽत्रेगन्ते नपुंसके सम्बुद्धिविषये नास्तीति । तथा चेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनमाह । सम्बुद्धिविषयो गुणः 'सम्बुद्धौ च' इति वर्तमाने यः 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यनेन गुणः स वेदितव्यः ।

तौम्बुरवं चूर्णमिति । तुम्बुरणो विकारः, 'ओरञ्', 'ओरुणः' ।

क्वचित्—इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथमित्यादिकं श्लोकद्वयं पठ्यते । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत्राचीति किमर्थमुच्यते, न 'इको विभक्तौ' इत्येवोच्यते ? प्रयोजनमाह—व्यञ्जने मा भूदिति । प्रकरणान्नुमिति विज्ञायते । त्रपुभ्याम्, त्रपुभि-

स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ?

पदमञ्जरी

भवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति; नुमि सत्यनिगन्तत्वात् । नलोपेऽपि कृते स्वर-
विधौ तस्यासिद्धत्वादननिगन्तत्वादननिगन्तत्वमेव ।

स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किञ्च भविष्यतीति । वैशब्दः क्षमायाम् । श्रूयमाणे-
ऽपि वै नकारे स्वरो भवति-पञ्चत्रपुणे, पञ्चत्रपुणः । सं लुप्ते किं न भविष्यति,
यत्र शास्त्रवशेन सम्भवो न प्रत्यक्षेण, तत्र किं न भविष्यति ? भविष्यत्येव । किं
पुनः कारणं श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति ? सङ्घातभक्तोऽसौ नोत्सहते तदुत्तर-
पदेगन्ततां विहन्तुम् । यदि चान्तरङ्गः स्वरः, प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेर्भविष्यति । अत्र
तर्हि-अतिराभ्याम्, अतिराभिरिति-अतिरिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते तेन व्यव-
धानाद् 'रायो हलि' इत्याकारो न प्राप्नोति, नलोपेऽपि कृते सुविधौ तस्यासिद्ध-
त्वाव्यवधानमेव, सङ्घातभक्तो नुम् तमेव न व्यवदध्यात्, रैशब्दं तु व्यवदधात्येव ।
अथापि अत्र 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति रैशब्दान्तस्याङ्गत्व-
विधानान्नास्ति नुमाङ्गस्य व्यवधानम् ? अथापि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति'

न्यासः

रित्यत्र व्यञ्जनादौ मा भूदित्येवमर्थमग्रहणं क्रियते । यद्येवम्, नार्थस्तेन, व्यञ्जनादौ
नुमस्तु, न च तस्य श्रवणं प्रसज्यते; यस्मात् 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
नलोपो भविष्यति । पञ्चत्रपुभ्याम्, पञ्चत्रपुभिरित्यत्र कथं स्वरः ? पञ्चमिस्त्रपुभिः
क्रीताभ्यां क्रीतैर्वेति 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति तद्धितार्थे समासः 'संख्यापूर्वो
द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा, 'आर्हादगोपुच्छ' इत्यादिना ठक्, तस्य 'अध्यर्द्धपूर्वद्विगो-
र्लृगसंज्ञायाम्' इति लृक्, ततो विभक्तौ नुम्, नकारलोपः, तस्य 'नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा-
तुग्विधेषु कृति' इत्यसिद्धत्वात् 'इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ' इत्यनेन
पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न प्राप्नोति; अनिगन्तत्वात् ('भः संख्यायाः') इत्यादथुदात्तत्वं
स्यात् । 'नः' इति नकाररेफान्तयोर्ग्रहणमिति । स्वरो वै इत्यादि । वैशब्दोऽक्षमा-
याम् । पञ्चत्रपुण इत्यत्र श्रूयमाणे नुमि स्वरो भवति । लुप्ते किं न भविष्यति ? भवि-
ष्यत्येवेत्यर्थः । किं पुनः कारणं श्रूयमाणे नुमि स्वरो भवति ? स्वरविधौ व्यञ्जनस्या-
विद्यमानत्वात् । अथ वा—समुदायभक्तो ह्यसौ नुम् नोत्सहतेऽवयवस्य त्रपुशब्दस्ये-
गन्ततां विहन्तुम् ।

इह तर्हि रायमतिक्रान्ताभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् 'अतिराभ्यामिति' 'कुगतिप्रादयः'
इति समासे कृते 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे च कृते यदि व्यञ्जनादौ
नुम् स्यात्, तदा तस्य लोपे कृते नलोपस्यासिद्धत्वात् 'रायो हलि' इति हलादावुच्य-
मानमात्वं न प्राप्नोति, नुमा व्यवधानात्; समुदायभक्तोऽसौ समुदायमेव न व्यव-

आतिरिक्तं प्रियातिस्तृतीयं

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।

पदमञ्जरी प्राप्य

इति रैशब्दस्य व्यवधानमेव । अथाप्यङ्गस्यात्वम्, एवमपि नुम एवात्वं प्राप्नोति, तत्र पूर्वस्य यणि सति अतिरिक्त्यामिति स्यात् । तथा प्रियतिसृभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्यामित्यत्र प्रियत्रिभ्यामिति स्थिते तिसृभावो न स्यात्; नुमा व्यवधानात् । नलोपेऽपि कृत इत्यादि पूर्ववत् ।

नैष दोषः; रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि भवतः । व्यवधानादिति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी, नुमा व्यवधानं प्राप्यापि भवत इत्यर्थः । विभक्तिविधानदशायां यदानन्तरं तत्तत्राश्रीयते, न त्वादेशविधानदशायामिति भावः । नुमा अपीत्यत्र संहिताया अविवक्षितत्वात्सर्वर्णदीर्घत्वं न कृतम् । अन्ये मध्ये 'हि' शब्दं पठन्ति । अपिशब्देनैतत्सूचयति—प्रकारान्तरेणाप्यात्वतिसृभावौ सिद्धयत इति । तत्कथम् ? अतिरिक्त्यामिति स्थिते नुमात्वेयोरुभयोरप्यनित्ययोः परत्वादात्वमेवं तिसृभावः, तत्र सकृदगतिन्यायाश्रयणेन नुमभावः, सत्यपि वा नुमि न कश्चिदोषः ? एवं तर्हि नुमुदोर्विप्रतिषेधार्थमङ्ग्रहणं कृतम् । 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यस्यावकाशः—अग्नीनां वायूनाम्, नुमोऽवकाशः—त्रपुणे, जतुने; त्रपूणाम्, जतूनामित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यते । 'नामि' इति दीर्घो यथा स्याद् इति । स च विप्रतिषेधोऽङ्ग्रहणे सत्युपपद्यते; द्वयोरप्यनित्यत्वेन तुल्यबलत्वात् । असति हि त्वङ्ग्रहणे कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वान्नुमेव स्यात् ।

न्यासः

दध्यात्, अवयवं तु व्यवदधात्येव । तथा प्रियास्तिस्रोऽनयोर्ब्राह्मणकुलयोरिति बहुव्रीहौ कृते प्रियतिसृभ्यामिति—यदि व्यञ्जनादौ नुम् स्यात्, तदा 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इत्यनेन तिस्रादेशो न प्राप्नोति, समुदायभक्तौ नुमा त्रिशब्दस्य व्यवधानात् ? नैतदस्ति;

रायात्वं तिसृभावं च व्यवधानान्नुमापि हि । भवतीति शेषः । व्यवधानादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, यथा—प्रासादात् प्रेक्षत इति । प्रासादमारुह्येत्यर्थः । तदयमर्थः—नुमा व्यवधानमपि प्राप्य राय आत्वं तिसृभावश्च भवतीति । कस्मात् पुनर्व्यवधाने तौ भवतः ? 'रायो हलि' इत्यत्र रायो या विहिता विभक्तिः, त्रिशब्दाच्च या विहिता विभक्तिस्तस्यामिति विहितविशेषणपक्षस्य तत्राश्रयणात् । अथ वा—किं व्यवधानचिन्तया, परत्वादेव हि तौ भविष्यतः, तयोस्तु कृतयोः 'सकृदगतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति पुनर्नुम् न भवति । नुम्परत्वमनङ्गीकृत्य 'व्यवधानान्नुमापि हि' इत्युक्तम् । अत एवापिशब्दः पश्चान्तरद्योतनाय प्रयुक्तः । व्यवधाने च यथा भवति, तथोक्तमेव । एवं तर्हि नुमुदोर्विप्रतिषेधार्थमङ्ग्रहणमिति नुडि कृते नुम्न क्रियते । 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति अस्यावकाशः—अग्नीनाम्, वायूनामिति, इगन्तनुमोऽवकाशः—त्रपुणे, जतुने इति; इहोभयं प्राप्नोति—

नुड् वाच्य, उत्तरार्थं तु इहं किञ्चित्त्रपो इति ॥

पदमञ्जरी

एतदपि प्रयोजनं दूषयति—नुड् वाच्य इति । क्रियमाणेऽप्यङ्ग्रहणे नुट् तत्र वाच्यः=वचनेनैव साध्यः, अन्यथा परत्वान्नुमेव स्यात् । ततश्चाङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम्, पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्यः—इति यत्नद्वयमाश्रयणीयम् । तत्राङ्ग्रहणमकृत्वा एक एव नुडर्थो यत्नः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—तेनैव यत्नेन नुटि तत्रैवानजादौ नुम् मा भूत् ? अस्तु, लोपो भविष्यति, नलोपस्यासिद्धत्वादनजन्तत्वात् 'नामि' इति दीर्घत्वं न स्यात् । मा भूदेवम्, 'नोपधायाः' इत्येवं भविष्यति ? इह तर्हि शुचीनाम्, 'इन्हन्पूर्वार्थेणां शौ', 'सौ च' इति नियमादीर्घत्वं न स्यात्, प्रतिपदोक्तस्येनस्तत्र ग्रहणम्, लाक्षणिकश्चायम् । एवं प्रत्याख्यातेऽङ्ग्रहणे प्रयोजनमाह—उत्तरार्थं त्विति । तुशब्दः तर्ह्यर्थः । यद्युत्तरत्रास्य प्रयोजनं तर्हि तत्रैव कर्त्तव्यम् ? अत आह—इह किञ्चिदिति । तुशब्दस्य यण् न कृतः; 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य' इति प्रकृतिभावविधानात् । त्रपो इति । अत्र तु 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्वे' इति प्रगृह्यत्वादवादेशाभावः ।

न्यासः

त्रपूणाम्, जट्नामिति, पूर्वविप्रतिषेधे नुडागमो भवति, नुटि च सति 'नामि' इति दीर्घत्वं प्राप्नोति, अस्मिस्तु सति न स्यात्; अनजन्तत्वात्, यथा—वर्मणामित्यत्र । स चायं विप्रतिषेधोऽङ्ग्रहणे सत्युपपद्यते । नुटि कृते नुम् न प्राप्नोति; अनजादित्वात् । नुम्यपि कृते नुण् प्राप्नोति, ह्रस्वान्ताभावादित्येवमुभयोस्तुल्ययोर्विप्रतिषेध उपपद्यते । अक्रियमाणेऽङ्ग्रहणे नुटि कृतेऽप्यकृतेऽपि हलादावजादौ च नुमा भवितव्यमिति तस्य नित्यत्वम् । नुमि कृते ह्रस्वान्तत्वाभावान्नृटा न भवितव्यमिति तस्यानित्यत्वम् । नित्यानित्ययोश्चातुल्यबलत्वादयुक्तो विप्रतिषेधे इति नित्यत्वान्नुमेव भवितव्यमिति । तस्मादङ्ग्रहणं विप्रतिषेधार्थमिति ।

अत्र परीहारान्तरमाह—नुड् वाच्य इति । लाघवार्थम् । नुडर्थः पूर्वविप्रतिषेधः । तादर्थ्यान्नुडित्युक्तः । क्रियमाणेऽप्यङ्ग्रहणे विप्रतिषेधेन नुमेव प्राप्नोति, ततोऽवश्यं पूर्वविप्रतिषेधेन नुड् वाच्यः—'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुड् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन' इति । क्रियमाणेऽप्यङ्ग्रहणे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्रियमाणे तस्मिन्तेनैव यत्नेन नुड् भविष्यतीति किं यत्नद्वयेन, तस्मादङ्ग्रहणमनर्थकम् ? ननु चेष्टवाची परशब्दः, 'इष्टे वाचित्वाद् भविष्यति, अलं यत्नेन ? असदेतत्; अवश्यं हि पूर्वविप्रतिषेधः परिगणयितव्यः, अन्यथेदमिष्टमिदमिष्टमित्येतदेव न ज्ञायते । ननु च त्रपूणामित्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि कृते नुम् मा भूदित्येवमर्थमङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ?' नैतदस्ति; अस्त्वत्र नुम्, तस्य लोपो भविष्यति । नलोपस्य दीर्घविधावसिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घत्व-

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कमिगन्तं नपुंसकं
गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतः,

पदमञ्जरी

केचिदत्र हे त्रपो, हे त्रपु—इति द्वैरूप्यमिच्छन्ति, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्या-
नित्यत्वं ज्ञाप्यते, न त्वस्मिन्विषये सर्वथैवाभाव इति वदन्ति । तथा च माझे हे
त्रपु, हे त्रपो इति द्वयमप्युदाहृतम् । अन्ये तु हे त्रप्विति प्राप्ते हे त्रपो इति भव-
तीति भाष्यं व्याचक्षणा नित्यमेव गुणमिच्छन्ति । तथा च वृत्तौ गुण एवोदाहृतः ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ॥ 'नपुंसकस्य' इति यत्पष्ठयन्तं प्रकृतं
तदिह 'भाषितपुंस्कम्' इत्यनेन सम्बन्धात्प्रथमान्तं सम्पद्यते । पुंवदिति । पुं-
शब्देन तुल्यमित्यर्थः । केन पुनः प्रकारेण पुंशब्देन तुल्यं वर्त्तते ? इत्यपेक्षायामाह-
यथेति । नुम्हस्वयोरभावः पुंशब्दे दृष्टः, तद्द्वारेण यत्सादृश्यं तदिहातिदिश्यते;
अन्यस्य कस्यचित्तृतीयादिषु पुंशब्देन सादृश्यस्यासम्भवात् । तेनार्थान्नुम्हस्वयोः

न्यासः

मनजन्तत्वान्न स्यादिति चेत् ? मा भूदनेन, 'नोप'गायाः' इत्यनेन भविष्यति । इह तर्हि
शुचीनामित्यत्र 'इन्हन्पूषार्यणां शौ' इति नियमादीर्घत्वं न स्यात् ? नैतदस्ति; लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तस्येन्नन्तस्य च नियमः । अयञ्च नुमि कृते सतीन्नन्त
इति लाक्षणिकत्वादेवास्य नियमेन प्रत्याख्यानं करिष्यते । एवं प्रत्याख्यातेऽञ्ग्रहणे
अत उत्तरतोऽञ्ग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—उत्तरार्थं त्विति । तुशब्दस्तदर्थार्थः । तर्हि-
शब्दः पक्षान्तरापेक्षासे । यद्येतत् प्रयोजनं नोपपद्यते, उत्तरार्थं तद्वञ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

• इह तु करणस्य यत्प्रयोजनं तदुच्यताम् ? इत्याह—इहेत्यादि । अपिशब्दोऽत्र गम्य-
मानार्थत्वान्न प्रयुक्तः । इहापि प्रयोजनमस्ति, किं पुनस्तत् ? इत्याह—त्रपो इति । हे
त्रपो इत्यस्योदाहरणस्य साधुत्वार्थमञ्ग्रहणम् । अक्रियमाणे त्वञ्ग्रहणे प्रत्ययलोपलक्षण-
मिहास्तीति न ज्ञाप्येत; यतश्च हे त्रपो इत्यत्र लुप्तायां सञ्चुद्धावुच्यमानो गुणो न
स्यात्, अञ्ग्रहणे सत्यत्रापि प्रत्ययलोपलक्षणो भवति । तस्मादेतदर्थमञ्ग्रहणं कर्तव्यम्,
उत्तरार्थञ्च ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ॥ इगन्तं नपुंसकमिति । नपुंसकस्येक
इत्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि षष्ठयन्तं प्रकृतम्, तथाप्येतदथाद् विभक्तिविपरिणामो भव-
तीति प्रथमान्तं सम्पद्यते । पुंवद् भवतीति । अस्यार्थं स्पष्टीकर्तुमाह—यथेत्यादि ।
कथं पुनः 'पुंवद् भवति' इत्यनेन प्रतिषेधातिदेशः शक्यते वक्तुम् ? एवं मन्यते—पुंसि
तृतीयादिष्वजादिषु न किञ्चित् कार्यं विधीयते यन्नपुंसकेऽतिदिश्येत । तस्मान्नपुंसका-
श्रयस्य कार्यस्य पुंस्यभावात् प्रतिषेधातिदेश एवायं विज्ञायते । एवमपि नुम एव

तद्वदत्रापि न भवत इत्यर्थः । ग्रामणीर्ब्राह्मणः, ग्रामणि ब्राह्मण-
कुलम् । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन, ग्रामणिना ब्राह्मणकुलेन । ग्रामण्ये
ब्राह्मणकुलाय, ग्रामणिने ब्राह्मणकुलाय । ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलात्,
ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलस्य, ग्रामणिनो ब्राह्मण-
कुलस्य । ग्रामण्योर्ब्राह्मणकुलयोः, ग्रामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रामण्यां
ब्राह्मणकुलानाम्—‘नुमचिर’ इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट्, ग्रामणीनां
ब्राह्मणकुलानाम् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले, ग्रामणिनि ब्राह्मणकुले ।

शुचिर्ब्राह्मणः, शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्राह्मणकुलेन ।

पदमञ्जरी

प्रतिषेधोऽयं सम्पद्यते । नन्वेवमपि प्रकृतत्वान्नुम एवाभावातिदेशो युक्तः, न ह्रस्व-
स्य, ततश्च ह्रस्वस्यावस्थितत्वात्तदाश्रयाणां गुणनाभावनुडौत्वात्त्वनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः । गुणः—‘घेडिति’; ग्रामण्ये कुलाय; नाभावः—‘आडो नास्त्रियाम्’ ग्रामण्या
कुलेन; नुट्—‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’ ग्रामण्यां कुलानाम्; औत्वम्—‘औत्’, ‘अच्च घेः’,
ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले ? नैष दोषः; अतिदेशसामर्थ्याद् ह्रस्वाभावोऽप्यतिदिश्यते,
अन्यथा प्रतिषेधमेव गालवस्य विदध्यात् । ग्रामणीर्ब्राह्मण इति । भाषितपुंस्क-
प्रदर्शनमेतत् । ग्रामणि ब्राह्मणकुलमिति । नपुंसकह्रस्वत्वं भवति, अतस्तदभावो-
ऽतिदिश्यत इत्यनेन दर्शितम् । परिशिष्टमुदाहरणं शुचि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रमा-
भेदाय दर्शितम् । प्रत्युदाहरणेषु यथायोगं नित्यमेव नुम्हस्वौ भवतः ।

न्यासः

प्रकृतस्याभावातिदेशः पक्षे स्यात्, न ह्रस्वस्य; तस्याप्रकृतत्वात्, ततश्च ह्रस्वाश्रयाणि
गुण-नाभाव-नुडौत्वात्त्वानि प्रसज्येरन्—‘घेडिति’ गुणः—ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलायेति;
‘आडो नास्त्रियाम्’ इति नाभावः—ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेनेति; ‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’—
ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानामिति; ‘अच्च घेः’ इत्यौत्वात्त्वम्—ग्रामण्यां ब्राह्मणकुल इति ?
नैतदस्ति; नुमभावमात्रातिदेशे ह्यतिदेश एवानर्थकः स्यात् । नुम एव गालवस्य मतेन
प्रतिषेधं कुर्यात् । तस्मादतिदेशसामर्थ्याद् ह्रस्वाभावोऽप्यतिदिश्यते । ग्रामणीर्ब्राह्मण,
ग्रामणि ब्राह्मणकुलमिति । भाषितपुंस्कत्वदर्शनार्थमिदमुक्तम्, न तूदाहरणम् । इदमत्रो-
दाहरणम्—ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेनेति । अत्र पुंवद्भावेन ह्रस्वो न भवति, नुमपि ।
‘एरनेकाच्चः’ इत्यादिना यणादेशः । ग्रामणिनेति । पुंवद्भावादन्यत्र ‘ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य’ इति ह्रस्वत्वम्, ‘आडो नास्त्रियाम्’ इति नाभावः । ग्रामणीनामिति ।
पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि कृते ‘नामि’ इति दीर्घत्वम् ।

शुचिशब्दस्य तृतीयैकवचनं नोदाहृतम्; विशेषाभावात् । ‘सत्यसति वा पुंवद्भावः

१. अत्र सुद्रितप्रस्तके तृतीयैकवचनमप्युदाहृतम्, तत्तु न्यासासंमतम् ।

शुचये ब्राह्मणकुलाय, शुचिने ब्राह्मणकुलाय । शुचेर्ब्राह्मणकुलात्, शुचिनो ब्राह्मणकुलात् । शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य, शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयोः, शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मणकुले, शुचिनि ब्राह्मणकुले ।

तृतीयादिष्विति किम् ? ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुंस्कमिति किम् ? त्रपुणे, जतुने ।

इह कस्मान्न भवति—पीलुर्वृक्षः पीलु, फलम्—पीलुने फलायेति ? समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्भावः । इह तु वृक्षाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि शब्दस्य, फलाकृतिर्नपुंसके ।

पदमञ्जरी

पीलु फलमिति । विकारे ओरञ्जः फले लुक् । समानायामाकृताविति । अस्यैव विवरणम्—तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति । यद्योगाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तत्प्रवृत्तिनिमित्तं ग्रामनयनादि । अस्त्वेवम्, प्रकृते किमायातम् ? तत्राह—इह त्विति । पुंसि न्यासः ।

‘आडो नास्त्रियाम्’ इति नाभावेन भवितव्यम् । शुचय इति । पुंवद्भावपक्षे न नुम्, ‘वेडिति’ इति गुणः । शुचिन इति । पुंवद्भावाभावपक्षे नुम् ।

ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले इति । पुंवद्भावाभावादिह ह्रस्वनुसौ भवतः । त्रपुणे, जतुने इति । सर्वकालं नपुंसकत्वमेवानयोरिति भाषितपुंस्कत्वाभावः । तेनात्र पुंवद्भावाभावाभ्युत्पत्त्येव ।

इह कस्मान्न भवतीति । भाषितपुंस्कशब्दस्य बहुव्रीहेः शब्दोऽन्यपदार्थः । पीलु-शब्दश्चायं पुंसि वृक्षे वर्तित्वा पीलोर्विकारः फलमिति विवक्षिते सति ‘ओरञ्ज’ इत्यागतस्याञः ‘फले लुक्’ इति लुक् क्रियते, तदा नपुंसके फले वर्तत इति भाषितपुंस्को भवति, न चेह कश्चिद्विशेष उपात्तः, तस्माद् भवितव्यमेवात्र पुंवद्भावेनेति मन्यमानस्य प्रश्नः । समानायामाकृतावित्युत्तरम् । अस्यैवार्थं स्पष्टीकर्तुमाह—तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति । अत्र ‘तस्य पुंवद्भावो विधीयते’ इत्यध्याहार्यम् । आक्रियते व्युत्पाद्यते परिच्छिद्यते अनया बुद्धिशब्दाविति आकृतिः । शब्दस्य प्रवृत्तिकारणमिहाकृतिरभिप्रेता, न सन्निवेशः, नापि जातिमात्रम् । तस्मिन्स्तु तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यद् भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावो विधीयते । तथा च—ग्रामणीशब्दस्य, शुचिशब्दस्य च समाने प्रवृत्तिनिमित्ते पुंवद्भाव उदाहृतः, यथा—ग्रामणीशब्दस्य पुंसि नपुंसके च वर्तमानस्य ग्रामनयनं प्रति कर्तृत्वं समानाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । शुचिशब्दस्यापि शुचित्वं गुणः तत्रैवैतत् स्यात् । इहापि समानैवाकृतिः ? इत्याह—इह त्वित्यादि । तुशब्दो ग्रामणीशब्दादेर्विशेषं

तदेतदेवं कथं भवति—भाषितपुंस्कमिति ? भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति निमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तद्योगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदेर्पि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रतिपादकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति ।

पदमञ्जरी

शब्दस्य या प्रवृत्तिस्तत्र वृक्षाकृतिः वृक्षावान्तरजातिनिमित्तमित्यर्थः । फलाकृति-
नपुंसक इति । प्रवृत्तिनिमित्तशब्दस्येत्यनुषङ्गः । फलाकृतिः=फलावान्तरजातिः ।
तत्र यद्यपि पीलोः फलमिति व्युत्पत्तौ वृक्षावान्तरजातिरप्यङ्गीकृता, तथापि न
सा फले प्रवृत्तिनिमित्तम्, किं तर्हि ? फलावान्तरजातिरेवेति भिद्यते निमित्तम् ।
तदेतदेवमित्यादि 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्रैतद्व्याख्यातम्, तत् एवावधार्यम् ।

न्यासः

दर्शयति । अनेन पीलुशब्दस्य भिन्नाधामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वं दर्शयति । वृक्षाकृतिः
वृक्षजातिः । फलाकृतिः फलजातिः । तदेवं समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य
पुंवद्भावो विधीयते । न तु पीलुशब्दः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्क इति न भवति
तस्य पुंवद्भावः । तदेतदेवमित्यादि । यदेतदुक्तम्—'समानायामाकृतौ' इत्यादि,
तदेतदेवम्प्रकारमर्थरूपं कथम्भवति ? न कथञ्चिदित्यर्थः । 'समानायामाकृतौ' इत्यस्य
विशेषस्यानुपादानादित्यभिप्रायः । भाषितपुंस्कग्रहणादित्यादिना यथैतदेवं भवति तथा
दर्शयति । शब्दे ह्यन्यपदार्थे समानाश्रयमाणे सत्येतन्नोपपद्यते । न चात्र शब्दोऽन्यपदार्थ-
त्वेनाश्रितः, किं तर्हि ? (अर्थः) सोऽपि न सर्वः, अपि तु प्रत्यासत्तेर्यस्य शब्दस्य यत्
प्रवृत्तिनिमित्तं स एव विज्ञायत इति स एव भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते; अन्यथा सर्व
एव ह्यर्थो भाषितपुंस्को भवति, अन्ततोऽर्थशब्देनापि भाषितपुंस्कत्वसम्भवात् । तत्र
यदि येन केनचिच्छब्देन यो भाषितपुंस्कः, स इहाश्रीयते, तदा भाषितपुंस्कग्रहणम-
नर्थकं स्यात्; व्यावर्त्याभावात् । तस्माद् यस्य नपुंसकाभिधायिनः शब्दस्य पुंवद्भाव
इह विधातुमिष्टस्तेनैव स्वस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते पुमान् भाषितः, स एव भाषितपुंस्को-
ऽत्राश्रीयते । तद्योगादित्यादि । तेन प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेनार्थेन योगात् सम्बन्धाद-
भिधेयं यन्नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमित्युच्यते । भवति हि तद्योगात् ताच्छब्दम्,
यथा—यष्टीः प्रवेशयेति । योगः पुनरत्र समवायसमवायिलक्षणः; शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
स्यार्थस्य नपुंसकेन समवायात् । यत् तस्येत्यादि । तस्य नपुंसकस्य यत् प्रतिपादकं
शब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्केन नपुंसकेन योगाद् भाषितपुंस्कमित्युच्यते । योगः पुनर-
नयोर्वाच्यवाचकभावः । तत्र यद्यपि सूत्रेऽर्थो भाषितपुंस्कशब्देनोपात्तः, तथाप्यर्थे कार्या-
सम्भवाद् यथोक्तेन प्रकारेण यो भाषितपुंस्कः शब्दस्तस्यैवायं पुंवद्भावो विधीयते ।
एवञ्च स विधीयमानः समानायामाकृतौ यो भाषितपुंस्कः शब्दः सामर्थ्यात् तस्य
भवतीति विज्ञायते । यो ह्येवं भाषितपुंस्केन शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बद्धं नपुंसकमाह

इक इत्येव—कीलालपा ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् ।
कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन ।

अचीत्येव—ग्रामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यङ्गणामननुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि—इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्व-
जादिषु विभक्तिषु परतोऽनङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति ।
अस्थना, अस्थने । दध्ना, दध्ने । सक्थ्ना, सक्थ्ने । अक्षणा, अक्षणे ।

अस्थ्यादय आद्युदात्ताः, तेषामनङादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तः
स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भसंज्ञायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तिरुदात्ता भवति ।

पदभञ्जरी

कीलालपेनेति । ह्रस्वस्य निवृत्तौ 'आतोः धातोः' इति लोपः स्यात् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यङ्गणामननुदात्तः ॥ अनङो द्वितीयोऽकार उच्चारणार्थः, ङका-
रोऽन्तादेशार्थः, अस्थ्यादयः 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्ताः, शेषमनुदा-
न्यासः

स नियोगतः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्को भवति । यथा स एव ग्रामणीशब्दः,
शुचिशब्दश्च । पीलुशब्देन यत्र भाषितः पुमान् प्रवृत्तिनिमित्ते वृक्षाकृतौ न तत्सम्बद्ध-
मसौ नपुंसकमाह । किं तर्हि ? फलाकृतिसम्बन्धम् । तस्मात् पीलुशब्दो न समानाया-
माकृतौ भाषितपुंस्क इति न भवति तस्य पुंवद्भावः ।

कीलालपा इति । 'आतो मन्निक्वनिन्वनिपश्च' इति विच् । कीलालपाशब्दोऽयं
समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कः—उभयत्रापि वर्तमानः कीलालपात्वं प्रवृत्तिनिमित्त-
मादय प्रवर्तत इति कृत्वा । इगन्तस्तु न भवतीति न भवति पुंवद्भावः, तेन ह्रस्वत्वं
भवत्येव । तस्मिन् सति 'टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः' इतीनादेशे कृते कीलालपेनेति भवति ।
यदि पुनरत्र पुंवद्भावः स्यात् तदा ह्रस्वत्वं न स्यात्, ततश्च 'आतो धातोः' इत्यकार-
लोपे कृते कीलालपेति स्यात् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यङ्गणामननुदात्तः ॥ 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमि प्राप्तेऽस्थ्यादी-
नामनङ् विधीयते । ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । अकार उच्चारणार्थः । अस्थ्यादयश्चैते
'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्ताः, शेषमनुदात्तम् । तत्रानङ् विधीयमानः स्थानि-
वद्भावादनुदात्तत्वं प्राप्नोतीत्युदात्तत्वमुच्यते—नन्विषयस्येति । नपुंसकविषयस्ये-
त्यर्थः । अस्थेनेति । अनङि कृते 'अल्लोपोऽन्ः' इत्यकारलोपः ।

एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तग्रहणमिष्यते ।
प्रियास्थ्ना ब्राह्मणेन, प्रियदध्ना ।

तृतीयादिष्विति किम् ? अस्थिनी, दधिनी ।

अचीत्येव—अस्थिभ्याम्, दधिभ्याम् ।

पदमञ्जरी

तम् । तत्रान्तर्यतोऽनुदात्त आदेशे प्राप्ते उदात्तवचनमस्थनेत्यादौ 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तेरुदात्तत्वार्थम् । 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपाभावपक्षे त्वकारस्य उदात्तस्य श्रवणं भवति—अस्थ-नीति, यथा 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यत्र—इन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति ।

एतैरस्थ्यादिभिरित्यादि । अत्र 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति तदन्तस्य तावद् ग्रहणं भवति । तथा 'नपुंसकस्य' इत्यनुवृत्तं श्रुतत्वादस्थ्यादीनां विशेषणम्, न प्रकृतस्याङ्गस्य, तेनानपुंसकस्यापि तस्य ग्रहणम् । किमर्थं पुनरस्थ्यादयो नपुंसकत्वेन विशेष्यन्ते ? यदृच्छाशब्दानां पुंलिङ्गानां मा भूत्—दधि-र्नाम कश्चित्, तेन दधिनेति । नैतदस्ति प्रयोजनम्—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

एवं तर्हि, 'नपुंसकस्य' इत्यनुवृत्तस्यान्वयप्रदर्शनमात्रं कृतम्—एतैरस्थ्या-दिभिर्नपुंसकैरिति ॥

न्यासः

एतैरित्यादि । कथं पुनरेतद्विश्रुते, यावता प्रकृतस्यास्थ्यादिभिर्विशेषणाद् विशेष-णेन तदन्तविधिरिति विज्ञानाद् 'अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य' इति वचनाद्वा यद्यपि तदन्तविधिर्भवति, तथापि सत्यपि तस्मिन्नस्थ्याद्यन्तस्यानपुंसकस्य ग्रहणं नोपपद्यते, नपुंसकस्येत्यनुवृत्तेः ? नैष दोषः; न ह्यत्र नपुंसकेनाङ्गं विशिष्यते, अपि तु श्रुतत्वादस्थ्यादय एव । एवञ्च तदन्तस्याङ्गस्य लिङ्गान्तरेऽपि वर्तमानस्यास्थ्यादीनां नपुंसकत्वं विद्यत एव । तेन नपुंसके ये वर्तन्तेऽस्थ्यादयस्तदन्तस्यानपुंसकेऽपि वर्त-मानस्य ग्रहणमुपपन्नं भवति । यदि तर्हि तदन्तस्य ग्रहणम्, केवलानां न सिध्यति ? अयमप्यदोषः; व्यपदेशिवद्भावात् केवलानां न भविष्यति । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-पादेकेन' इत्येषा परिभाषा प्रत्ययविधिविषयेभवतीतीह नोपतिष्ठत एव ।

नपुंसकेनास्थादिविशेषणं किम् ? यदा ते यदृच्छाशब्दाः सन्तोऽपि लिङ्गान्तरे वर्तन्ते तदा मा भूत्—दधिर्नाम कश्चित्, तेन दधिनेति ॥

१. 'प्रियास्थ्ने, प्रियदध्ने, प्रियसक्यन्ता, प्रियसक्यन्ते, प्रियाङ्गना, प्रियाङ्गणे'—एता-न्युदाहरणान्यधिकाभ्येकस्मिन् पुस्तके ।

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्षणात्मनः छन्दस्यपि दृश्यते । यतो विहित-
स्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ।

‘अचि’ इत्युक्तम्, अनजादावपि दृश्यते—इन्द्रो दधीचोऽस्थभिः ।
भद्रं पश्येमाक्षभिः ।

‘तृतीयादिषु’ इत्युक्तम्, अतृतीयादिष्वपि दृश्यते—अस्थान्युत्कृत्य
जुहोति ।

‘विभक्तौ’ इत्युक्तम्, अविभक्तावपि दृश्यते—अक्षण्वता लाङ्गलेन ।
अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषयेऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स
चोदात्तः । अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले कपेरिव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ।

पदमञ्जरी

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ‘छन्दसि’ इत्येव सिद्धे ‘अपि दृश्यते’ इत्येतत्सर्वोपाधि-
व्यभिचारार्थम्; अन्यथारम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः शङ्क्येत । तदिद-
मुक्तम्—यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति । अस्थन्वन्तमिति । अनञ्चि कृते
‘अनो नुट्’ इति मनुषो नुट्, अनञ्चो नकारस्य लोपः ॥

ई च द्विवचने ॥ अक्षी इति । अक्षि+औ इति स्थिते औः शीभावः,
पूर्वस्य इकारः, तत्र ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इति दीर्घस्य ‘दीर्घाञ्जसि च’ इति
नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते ‘वा छन्दसि’ इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘अकः सवर्णे
दीर्घः’ इति वा दीर्घत्वम् । ननु चासत्यप्यस्मिन्वचने पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनैव
सिद्धम् ? नात्र पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् प्राप्नोति, परत्वान्नुमा बाध्यते । एवं तर्हि
न्यासः

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ यतो विहित इत्यादिनाऽपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थतां
दर्शयति । अस्थिमिरिति । अनञ्चि कृते नलोपः । अस्थान्युत्कृत्येति । शस्यनङ् ।
अक्षयवतेति । अत्रापि मनुषि ‘अनो नुट्’ इति नुडागमः, अनञ्चो नकारस्य लोपे
कृते ‘मादुपधायाश्च’ इति वृत्त्वम् । अक्षयवन्मिति । पूर्वेण तुल्यम् । द्वितीयान्तमे-
तत् । यदनस्थेति । अस्थि यस्य नीस्तीति सावनङ्, ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घः ॥

ई च द्विवचने ॥ चकारश्छन्दसीत्यनुकर्षणार्थः । अक्षी ते इति । अक्षि औ इति स्थिते
‘नपुंसकाच्च’ इति शीर्षावः, इकारे कृते ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इति दीर्घः, ‘दीर्घाञ्जसि
च’ इति प्रतिषिद्धोऽपि छान्दसत्वाद्भवति । ननु सवर्ण दीर्घत्वेनाप्येतत् सिद्ध्यति ?

अक्षी—इत्यत्र नुम्परत्वादीकारेण बाध्यते, तत्र कृते 'सकृद्गतौ विप्रति-
षेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति पुनर्नुम्न क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम्न भवति । ददत्, ददतौ, ददतः ।
दधत्, दधतौ, दधतः । जक्षत्, जक्षतौ, जक्षतः । जाग्रत्, जाग्रतौ,
जाग्रतः ।

शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रति-
षेधो विज्ञायते ॥

पदमञ्जरी

छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः—मधोस्तृप्ता इवासते—इत्येवमाद्यर्थम्, तेन
पुंवद्भावेन नुमि शीभावे चासति पूर्णसवर्णदीर्घत्वेनापि सिद्धम्—अक्षी इति ?
सत्यम्; स्वरस्तु न सिध्यति, अक्षिशब्दस्य 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदा-
त्तत्वात् । न च पुंवद्भावेन स्वरस्याप्यभावातिदेश इष्यते । तस्मात्स्वरार्थमत्रापी-
कार एव विधेयः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ दददिति । 'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इत्यकारलोपः । जक्षदित्यादौ
'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा । कथं पुनश्चतुर्भिर्योगैर्व्यवहितस्य नुमः प्रति-
षेधः शक्यो विज्ञातुम् ? इत्याह—शतुरनन्तरो न विहित इति । अनन्तर ईकारः
शत्रन्तस्य न विहितः, एवं तदनन्तर इति यावद्विहितान्वेषणे नुमि पर्यवसानम् ॥

न्यासः

यद्यपि रूपं सिध्यति, उदात्तत्वं तु न सिध्यति । एतेनोदात्त ईकारो विधीयते ।
अथ वा—रूपमपि न सिध्यति । पूर्वसवर्णाद्धि परत्वात् पूर्वं नुमि कृते नैव सवर्णदीर्घः
स्यात् । अथाक्षी इत्यत्र 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम् कस्मान्न भवति ? इत्याह—
अक्षी इत्यत्रेत्यादि । नुमोऽवकाशः—त्रपुणे, जतुन इति, इकारस्यावकाशः—अक्षीभ्या-
मिति; प्रथमाद्विवचन उभयप्रसङ्गे परत्वादीकार एव भवति । 'अथेदानीमीकारे कृते
पुनःप्रसङ्गविज्ञानान्नुम् कस्मान्न भवति ? इत्याह—सकृद्गताविति ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ददद्, ददताविति । 'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इत्याकारलोपः ।
जक्षितिजागर्योः 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा ।

कथं पुनरयं नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते, यावता 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वा' इतीकारस्य प्रतिषेधो युक्तः ? इत्याह—शतुरनन्तर इत्यादि । लक्षणान्तरेण विहितस्य
प्रतिषेधो भवति, न तु शतुरनन्तर ईकारः केनचिद्विहितः । अङ्गस्येति वर्तते,
न च नुमोऽन्यत् कार्यं शतुः सम्भवति । अतः सामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि 'उगिदचाम्'
इति नुमः प्रतिषेधो विज्ञायत इति ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७६ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा
नुमागमो भवति । ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि ।
जक्षति जक्षन्ति कुलानि । जाग्रति जाग्रन्ति कुलानि ॥ . :

आच्छीनघोर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः ।
तुदती कुले, तुदन्ती कुले । तुदती ब्राह्मणी, तुदन्ती ब्राह्मणी । याती
कुले, यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी, यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले,
करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी, करिष्यन्ती ब्राह्मणी ।

अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादु-
पदमञ्जरी

आच्छीनघोर्नुम् ॥ अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति । सूत्राक्षरैस्तावदयमेवार्थः
प्रतीयते इत्येवं व्याख्यातम्, न पुनरयं व्यवस्थितः सूत्रार्थः; दूषणस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । तस्मान्नाप्रदर्शितविषयं दूषणं शक्यं वक्तुमिति विषयप्रदर्शनपरमिदं
द्रष्टव्यम् । याती कुले इति । 'नपुंसकाच्च' इत्यौङ्ः शीभावः । याती ब्राह्मणीति ।
'उगितश्च' इति ङीप् । करिष्यतीति । लृट्, 'लृटः सद्वा', 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् ।

अत्रेत्यादि चोद्यम् । अन्तरङ्गत्वं पुनरेकादेशस्य शतृमात्रापेक्षत्वात् । नुमस्तु
बहिर्ङ्गत्वम्; शीनद्युत्पत्त्यपेक्षत्वात् । व्यपवर्गः=भेदः—इदमवर्णान्तमङ्गम्, अयं
शतृप्रत्यय इत्येवंरूपः । स एकादेशे कृते ज्ञास्ति, क्षीरोदकवत् । तद्यथा—क्षीरो-
दके संयुक्ते न ज्ञायते—इदं क्षीरमिदमुदकम्, अमुष्मिन्नवकाशे क्षीरममुष्मि-
न्नवकाशे उदकमिति ।

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुमिति । यथा पूर्वमवोच-
न्यासः

वा नपुंसकस्य ॥ शतृप्रत्ययमात्रं नपुंसके न वर्तत इत्यभ्यस्तादङ्गादुत्तरो-यः
शता तदन्तस्य नपुंसकस्य विकल्पो विशायत इत्याह—अभ्यस्तादङ्गादित्यादि ।

आच्छीनघोर्नुम् ॥ तुदन्ती कुले इति । 'नपुंसकाच्च' इति शीभावः । तुदती ब्राह्म-
णीति । 'उगितश्च' इति ङीप् । याती ब्राह्मणीति । अदादित्वाच्छपो लुक्, 'उगितश्च'
इति ङीप् । करिष्यन्ती कृजे इति । 'लृटः सद्वा' इति शत्रादेशः, 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् ।

अत्रान्तरङ्गत्वादित्यादि । चोद्यम् । अकारान्तादङ्गात् परे शतृरिव व्यवस्थिते ईकारे
काशि० ५ : ३०

तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम्, 'उभयत आश्रये नान्तादिवत्' इत्यादि-
न्तादिवद्भावोऽपि नास्ति, भूतपूर्वगत्याश्रयणे वा—अदती, घनतीत्येव-
मादिष्वतिप्रसङ्ग इति ? अत्र समाधिं केचिदाहुः—शतुरवयवे शत-
शब्दो वर्तते, अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति ।

पदमञ्जरी

स्तथा न युज्यत इत्यर्थः । तथा हि सर्वत्रैवावर्णस्य निवृत्त्या भवितव्यम्,
क्वचिल्लुका—अदती, घनतीति, क्वचिच्छ्रुता—जुह्वतीति, तुदतीत्यादावे-
कादेशेन, लुनतीत्यादौ 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपेन । स्यादेतत्—एका-
देशविषयेऽन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यतीति ? तत्राह—उभयत आश्रय
इति । यत्र च पूर्वं परं चोभयं युगपदाश्रीयते न तत्रान्तादिवद्भावोऽस्तीति, यथा
'उपसर्गाद्ध्रस्वः' ऊहते, प्रोहते; 'एतेर्लिङि' अभीयादिति । इहाप्यवर्णान्तमङ्गं
शता चेत्युभयं युगपदाश्रीयते, इति नास्त्यन्तादिवद्भावः । एतद्युच्यते चेदमवर्णा-
न्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति, न च सम्प्रत्येवंविधः शता क्वचित्सम्भवति, तत्र
भूतपूर्वगतिराश्रयिते—पूर्वं यः शता अवर्णान्तादङ्गादुत्तर आसीदिति ? तत्राह—
भूतपूर्वगत्याश्रयणे वेति । समाधिः=समाधानम्, परिहारः । अवर्णान्ताच्छब्दा-

न्यासः

च किं नुम् क्रियताम् ? उतैकादेशः ? अत्रान्तरङ्गत्वाद् 'अतो गुणे' पररूपमेकादेशः ।
अन्तरङ्गत्वं पुनस्तस्य वर्णाश्रयत्वात्, नुमस्तु बह्वपेक्षत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । स ह्यकारान्तमङ्गं
शतृप्रत्ययान्तं ततश्च परतः शीनद्योर्भावमपेक्षते । 'वार्णादाङ्गम्' इत्यादीह नास्ति;
भिन्नकालत्वात्—शीनद्योर्हि परभावे सति नुम् प्राप्नोति, एकादेशस्तु ततः प्रागेव ।
'यत्र च वर्णाङ्गयोर्युगपत् प्राप्तिः, तत्रेयमुपतिष्ठते' इत्युक्तं प्राक् । व्यपवर्गाभावादवर्णा-
न्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति शक्यते वक्तुम् । भेदे हि सत्यवध्यवधिमतोऽदिमस्मादुत्तर-
मिदञ्च पूर्वमित्येष व्यवहारो भवति, नान्यथा । स्यादेतत्—'अन्तादिवच्च' इत्यन्ता-
दिवद्भावेनैकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद्भवति परञ्च प्रत्यादिवदित्येकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तव-
त्त्वात् परञ्च प्रत्यादिवत्त्वाद्युच्यत एवावर्णादङ्गादुत्तरस्य शतुः ? इत्याह—उभयत आश्रय
इत्यादि । अत्र हाकारान्तमङ्गं शता चोभयमाश्रितम् । 'उभयत आश्रये नान्तादिवत्'
इति नास्त्यन्तादिवद्भावः । न ह्येकस्यैकदा पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः परञ्च प्रत्यादिवद्भाव
उपपद्यते । तथा हि—यदि पूर्वं प्रत्यन्तवद्भवति, तदा शतृरूपं न सम्पद्यते; अथ परं
प्रत्यादिवद्भवति, तदाऽकारान्तताऽङ्गस्य न परिकल्प्यते; उच्यते चेदमाच्छीनद्योनुमिति,
न चावर्णान्तादङ्गादुत्तरः शता क्वचित् सम्भवति; तत्र वचनप्रामाण्याद् भूतपूर्वगति-
राश्रयिते—अवर्णान्तादुत्तरो यः शता पूर्वमासीदिति । अत आह—भूतपूर्वगत्येत्यादि ।

१. 'यथा ग्रामो दग्ध इति ग्रामैकदेशो ग्रामशब्दो निर्दिश्यते'—इत्यधिकमेकत्र ।

अपरे पुनराहुः—‘आत्’ इत्येतेन शीनद्यावेव विशेष्येते, अवर्णा-
न्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्यौ तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति । तत्र

पदमञ्जरी

दिति । अङ्गादिति द्रष्टव्यम्; अन्यथा ददतीत्यादावपि प्रसङ्गात् । भवति ह्यत्रापि
शत्रवयवादकारात्परस्तकारः । कथं पुनरवर्णान्तस्याङ्गत्वम् ? एकादेशस्यान्तव-
द्भावात् । न हीदानीं परस्प्रत्यादिषत्वं विवक्षितम्; तकारस्य स्वयमेव शत्रवयव-
त्वात् । एवं तेन तकारेण पुनरङ्गस्य तदन्तविधिः, ‘अङ्गस्य’ इत्येतदत्रावर्त्यते ।

अपरे पुनरिति । अत्रापि पक्षे युगपदुभयं नाश्रीयते, किन्तु क्रमेणेत्यस्त्यं-
न्तादिवद्भावः । ननु च तुदन्तीत्यादावन्ताद्विवद्भावादवर्णान्तमङ्गं भवतु; तथापि
न ततः परे शीनद्यौ, तकारेण व्यवधानात् ? इत्यत आह—तत्रेति । प्रकृतो

न्यासः

यदि हि भूतपूर्वगतिराश्रीयते, अदती, धनतीत्यादीवतिप्रसङ्गः स्यात्; अत्राप्यवर्णान्ता-
दङ्गादुत्तरः शता पूर्वमासीत् ? इत्याह—अत्र केचित्समाधिमाहुरिति । समाधि=परीहारः ।
परीहारश्च—शतुरवयव इति । शतुरवयवस्तकारः । तत्रेह शतृशब्दो वर्तते, यथा—पटो
दग्ध इत्यत्र पटावयवे पटशब्दः, समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा क्वचिदवयवेष्वपि वर्तन्त
इति । स च शत्रवयव एकादेशे हि कृतेऽवर्णान्तादङ्गादुत्तरो भवतीति ‘अत्यन्तरङ्गत्वा-
देकादेशे कृते’—इत्यादिना यत् कृतञ्चोद्यं तत् परिहृतं भवति । किं पुनरनङ्गस्य तका-
रस्य नुम् ? कथञ्च नुम् स्यात् ? कथञ्च न स्यात् ? ‘मिदचोऽन्त्यात् परः’ इति वच-
नात् । मा भूत् तकारस्य, तदन्तस्य मावष्यति । एवञ्च सूत्रार्थं वर्णयिष्यामः—अवर्णा-
न्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयवस्तन्तस्याङ्गस्य नुम् भवतीति । अङ्गग्रहणञ्च द्विरावर्त्तयि-
ष्यामः—शत्रवयवविशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिप्रत्यर्थञ्च । कथं पुनस्तुदतीत्यादौ तकारात्
पूर्वस्याङ्गत्वम्, यावता यतः प्रत्ययो विहितस्तदादेः प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञा, न च तकारः
प्रत्ययः, असत्याञ्चाङ्गसंज्ञायां यदुक्तमवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति तन्नोपप-
द्यते ? नैष दोषः; यथैव हि शत्रवयवे शतृशब्दो वर्तते, तथाङ्गावयवे तकारात् पूर्व-
स्मिन्नङ्गशब्दः । किं पुनस्तदङ्गम् ? यस्यावयवः शत्रन्तम् । तस्य हि शीनद्योः परतोऽङ्ग-
संज्ञा विधीयते ।

इहापि तर्हि कस्मान्न भवति—अदती, धनतीति, अत्रापि ह्यवर्णान्तादङ्गादुत्तरः
शत्रवयवो भवति ? यद्यत्रापि स्याद्, आदिति विशेषणमनर्थकं स्यात्, शीनद्योरित्येवं
ब्रूयात् । यत्र च शीनद्योः परतुः शत्रन्तमङ्गं भवति, तत्र नियोगत एवाकारान्तमदङ्गा-
दुत्तरो शत्रवयवो भवति । तस्माद् ‘आतः’ इति विशेषणोपपादानसामर्थ्याद् विशेष-
परिग्रहो विज्ञायते—शत्रवयवादकारात् पूर्वो योऽकारस्तदन्तादुत्तरो यः शत्रवयव इति
नेह नुमः प्रसङ्गः । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्याविति । अत्रापि पूर्ववदङ्गावयवेऽङ्ग-
शब्दो वर्तते । ननु च तुदन्तीत्यादाववर्णान्तादङ्गादुत्तरे शीनद्यौ न सम्भवत एव;

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते ।

आदिति किम् ? कुर्वती । सुन्वती । शीनद्योरिति किम् ? तुदताम् । नुदताम् ।

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप्, श्यन्—इत्येतयोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले, पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले, दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले, सीव्यन्ती ब्राह्मणी ।

नित्यग्रहणम् 'वा' इत्यस्याधिकारस्य निवृत्यर्थम् । इहारम्भ-सामर्थ्यान्नित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतोऽनडुहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् !

पदमञ्जरी

नुम् प्रतिषेधेन सम्बद्ध इति तदनुवृत्ताविहापि प्रतिषेध एव विकल्पेन, शीनद्योर्वा नुम् न भवति अवर्णान्तादिति, केन पुनः प्रसङ्गः ? इदमेव ज्ञापकं स्यात्—अस्ति शीनद्योर्नुमिति, ततश्च कुर्वतीत्यादावनवर्णान्तान्नित्यं नुमः प्रसङ्गः, मैवं विज्ञायीति नुमग्रहणम् ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ इत्येतयोः शतुरिति । एतयोः सम्बन्धी यः शता तस्येत्यर्थः, सम्बन्धश्च निमित्तनिमित्तभावः । कचित्तु सम्बन्धिन इति पठ्यते । नित्यग्रहणमिति । ननु चारम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति ? तत्राह—इहैति ॥

सावनडुहः ॥ इह 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्यामागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधेयमानः सोरन्यत्र सावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्येत, तथा सम्बुद्धेरन्यत्र सौ सावकाशो नुम् सम्बुद्धौ विशेषविहितेन 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यनेन

न्यासः

तकारेण व्यवधानात् ? इत्याह—तत्र येनेत्यादि । गतार्थम् । अथ नुम्यनुवर्त्तमाने किमर्थं पुनर्नुमग्रहणम् ? नेति, वेति च प्रकृतम् । तत्र नुमग्रहणमन्तरेणानिष्टमपि विज्ञायते—शीनद्योर्विभाषा नुमवर्णान्तान्न भवतीति । किञ्च स्यात् ? कुर्वती, तन्वतीत्यत्र विभाषा स्यात्, करिष्यन्तीत्यत्र न स्यात् । केन पुनः प्राप्तं नुमः शीनद्योः प्रतिषेध क्रियते ? एतदेव ज्ञापयति—अस्ति शीनद्योर्विभाषा नुमिति । नुमग्रहणे तु क्रियमाणे विधिरेवायं विज्ञायत इत्यदोषः ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ सावनडुहः ॥ इक्षववस्वततचसां छन्दसि ॥ ईड्ड, कीड्डिति ।

अत्र केचित् 'आत्'-इत्यधिकारादाममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति ।
तेन नुमाऽमामौ न बाध्येते, आमम्भ्यां च नुमिति ।

अपरे तु—सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममोर्नुमश्च समावेश-
मिच्छन्ति, न बाध्यबाधकभावम्, यथा—चिचीषत्यादिषु दीर्घत्व-
द्विवचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्वतवसां छन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक्, स्ववस्, स्वतवस्—इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति
छन्दसि विषये । ईदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वत-
वान्पायुरग्ने ॥

पदमञ्जरी

बाध्येत ? इत्याशङ्क्याह—अत्र केचिदित्यादि । कथं पुनरादित्यस्यानुवृत्तौ सत्या-
मप्याममोः कृतयोर्नुमं भवति, न पुनर्य एवानडुहि नित्यः सन्निहितोऽकारस्तत
एव परः स्यात् ? उच्यते; एवं सति 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति परिभाषा
बाध्यते, तत्राबाधेनोपपत्तौ सत्यां बाधो न न्याय्यः १° तत्र यथा परिभाषा न
बाध्यते आदित्यनुवृत्तिश्च सार्थिका भवति, तथा वक्तव्यम् । यदि चाममोर-
कृतयोर्नुमं स्यात्, नेदमुभयमनुगृहीतं स्यादिति कृतयोरेव तयोर्नुमं भविष्यति ।
अमामौ च न बाध्येते इति । न केवलममेव न बाध्यते, अपि त्वाममावुभावपि न
बाध्येते इत्यर्थः । अमत्र दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यथाऽम् न बाध्यते तथा आमिति
भावः । न पुनरमो नुमा बाधशङ्का; अमो विशेषविहितत्वात् । आमम्भ्यां च
नुमिति । 'न बाध्यते' इति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः । अत्रापि यथा आमा न
बाध्यते तथाऽमापीत्यर्थः । न पुनरामा नुमो बाधशङ्का; तस्य सामान्यत्वात् ।
अपरे 'त्वित्यादि । 'इच्छन्ति' इति वचनादिष्ठिरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वाहुः—
भवतु वा सामान्यविशेषयोः सन्निधौ बाध्यबाधकभावः, इह त्वनेकेन योगेन
व्यवधानम्, असति हि सम्भवे बाधनं भवति, इह च अस्ति सम्भवो यदुभयं
स्यादित्याममोर्नुमश्च समावेश इति । यथेति । अत्र नाप्राप्ते द्विवर्चने दीर्घ आर-
भ्यते । अथ च सम्भवात्प्रकरणभेदाच्च समावेशः । बह्वनड्वां हि ब्राह्मकुलानीति
परत्वादांमि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् 'नपुंसकस्य श्लचः' इति नुम् भवति ॥

दृक्स्ववस्वतवसां छन्दसि ॥ ईदृङ् इत्यादौ 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्'
इति क्विनि नुमि च कृते पूर्ववत्कृत्यम् ॥

न्यासः

'त्यदादिषु' इत्यादिना क्विन्, 'इदंकिमोरीश्वरी' इतीश्वरी-आदेशौ, हल्ङ् इत्यादिसंयोगा-
न्तलोपौ, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । यादृङ्, तादृङ् इति । 'आ सर्वनाम्नः'
इत्यात्वम् । सदृङ् इति । 'दृग्दृशवत्पु' इति समानस्य सभावः ॥

दिव औत् ॥ ८४ ॥

‘दिव’-इत्येतस्य सौ परतः ‘औत्’ इत्ययमादेशो भवति । द्यौः ।

दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः,
स इह न गृह्यते—अक्षद्युः ॥

पथिमथ्यभुक्षामात् ॥ ८५ ॥

पथिन्, मथिन्, ‘ऋभुक्षिन्’-इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार
आदेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्थानिन्यनुनासिकेऽपि
पदमङ्गरी

दिव औत् ॥ धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः—अक्षद्युरिति, एकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वादूठि कृते दिवशब्द एवायमिति प्रसङ्ग इति ? अधात्वधिकारात्सिद्धम्,
‘अधातोः’ इत्यनुवर्तते, क्व प्रकृतम् ? ‘उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः’ इति ।
यदि तदनुवर्तते, ‘नपुंसकस्य झलचः’ इत्यत्रापि सम्बध्येत, ततश्च काष्ठतद्धि
ब्राह्मणकुलानीत्यत्र न स्यात् । तस्मादशक्यं तदनुवर्तयितुम्; ततश्च धातोः
प्रतिषेधो वक्तव्य एव ? इत्याशङ्क्याह—दिविति प्रातिपदिकमित्यादि ॥

पथिमथ्यभुक्षामात् ॥ पन्था इति । ‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ इतीकारस्याकारः,
सवर्णदीर्घत्वम्, ‘थो न्यः’ । अनुनासिकस्य नकारस्यान्तर्यतोऽनुनासिक आकारः
कस्मान्न भवति ? इत्याशङ्क्याह—स्थानिन्यनुनासिकेऽपीति । अत्र कारणमाह—
न्यासः

दिव औत् ॥ द्यौरिति । औत्वे कृते यणादेशः । इहाक्षद्युरित्यक्षैर्दीव्यतीति
क्वपि कृते तदाश्रये चान्तरङ्गत्वात् ‘च्छ्वोः शृङनुनासिके च’ इत्यूठ् । एकदेश-
विकृतस्यानन्यत्वाद् दिवशब्द एवायमित्यूकारस्यौत्त्वं प्राप्नोति, तत् कस्मान्न भवति ?
इत्याह—दिविति प्रातिपदिकमित्यादि । अस्त्येवायं दिवशब्दो धातुः, अस्ति चाव्युत्पन्नं
प्रातिपदिकम् । तत्र धातुः सानुबन्धकः, अस्य ‘उदितो वा’ इत्युदित्कार्यम् । प्रातिपदिकं
तु निरनुबन्धकम्, न हि तस्य किञ्चिदनुबन्धकार्यमस्ति । तत्र निरनुबन्धकपरिभाषया
धातुरिह न गृह्यते । तेनाक्षद्युरित्यत्र न भवत्यौत्त्वप्रसङ्गः । तकारो मुखसुखार्थः ।

पथिमथ्यभुक्षामात् ॥ हल्ङ्थादिलोपे प्राप्ते नलोपे चात्त्वं विधीयते । पन्था इति ।
‘थो न्यः’ इति न्यादेशः, ‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ इत्यत्वम् । ननु चास्य स्थान्यनु-
नासिको नकारः, तत्र ‘तपरस्तत्कालस्य’ इति सवर्णानां ग्रहणे सत्यान्तरतम्यादनुनासि-
केनैवाकारेणा भवितव्यम्, किमिह शुद्धोऽयमुदाह्रियते ? इत्याह—स्थानिन्यनुनासिकेऽ-
पीत्यादि । अत्रैव कारणमाह—भाव्यमान इत्यादि । यदि च तपरेणापि भाव्यमाने-
नेनाणा सवर्णानां ग्रहणं न भवति, एवं सति ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इत्यत्रापि न

आकारोऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन^१ सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति^१ शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

० इतोऽस्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने अकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः, पन्थानम्, पन्थानौ । मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः, मन्थानम्, मन्थानौ । ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ, ऋभुक्षाणः, ऋभुक्षाणम्, ऋभुक्षाणौ ।

पदमञ्जरी

भाव्यमानेनेति । केचिद्भाव्यमानोऽण् सवर्णान् गृह्णाति इति पठन्ति, तेषामप्यण्-ग्रहणं ग्राहकोपलक्षणार्थम्, तेनाकारोऽपि भाव्यमानो ग्राहको न भवति । 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यनेन तु ग्रहणशङ्का, उक्तं हि तत्र—अनणि विध्यर्थमेतदिति । स्यादेतत्—मा भूत्सवर्णग्रहणम्, अनुनासिकस्यैव तु सूत्रे उच्चारणात्स एव स्यात् ? इत्यत आह—शुद्धो ह्ययमिति । अकारविधाने 'अतो गुणे' पररूपं स्यात् । अकारविधानं तु नकारनिवृत्त्यर्थं स्यात्; लोपविधौ गौरवप्रसङ्गात् । तस्मादाकार एव विहितः ॥

इतोऽस्सर्वनामस्थाने ॥ अद्वचनं किमर्थम्, ह्रस्वस्य श्रवणं यथा स्यात् ? नैतदस्ति; सौ तावदकः सवर्णदीर्घत्वं भवति, अन्यत्रापि 'नोपधायाः', 'सर्व-

० न्यासः

स्यात्, तथा 'जनसनखनां सञ्जलोः' इत्यत्रानुनासिकाकारो न स्यात् । एवं तर्हि नैवायमाकारस्तपरः, किं तर्हि ? दकारः । दकारस्तु मुखसुखार्थः, स चत्वंभूतत्वाच्च श्रूयते । स्यादेतत्—यद्यपि भाव्यमानोऽण् सवर्णान् गृह्णातीति सवर्णानां ग्रहणं न भविष्यति, तथाप्यनुनासिकविशिष्टस्योच्चारणादनुनासिकेनैव युक्तं भवितुम् ? इत्याह—शुद्धो होत्यादि । अयं ह्यकारः शुद्धो निरनुनासिक उच्यते, तस्माच्छुद्ध एवेति नानुनासिकविशिष्टः । अथायं किमर्थं दीर्घ उच्यते, न ह्रस्व एव क्रियताम्, अत्रापि 'अकः सवर्णो' इति दीर्घत्वेन सिध्यत्येव ? न सिध्यति; 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं स्यात् । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? न; अस्ति ह्यन्यदकारोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? नकारस्य श्रवणं न स्यादिति । लोपे हि क्रियमाणे गौरवं स्यात्, तस्माद्दीर्घो विधीयते ॥

इतोऽस्सर्वनामस्थाने ॥ अथ 'आत्' इत्यनुवर्त्तमाने किमर्थमद्वचनम्, ह्रस्वस्य श्रवणं यथा स्यादिति चेत् ? नैतत्; कृते हि ह्रस्वत्वे सौ परतोऽकः सवर्णे दीर्घत्वेन

१-१. 'भाव्यमानोऽण्सवर्णान् न गृह्णाति'—इति पाठः ।

‘आत्’ इति वर्त्तमाने पुनरद्ववचनं षपूर्वार्थम् । ऋभुक्षणमित्यत्र
‘वा षपूर्वस्य निगमे’ इति दीर्घविकल्पः ॥

थो न्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्थकारस्य स्थाने ‘न्य’-इत्ययमादेशो भवति सर्व-
नामस्थाने परतः । पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः । मन्थाः, मन्थानौ,
मन्थानः ।

पदमञ्जरी

नामस्थाने’ इति दीर्घेण भाव्यम्, तस्मात्प्रकृत आकार एव विधेयः ? अत आह-
आदिति वर्त्तमान इति । यत्रायं विहितोऽकारः षपूर्वो भवति तत्रास्य प्रयोजन-
मित्यर्थः । तदेव दर्शयति—ऋभुक्षणमित्यत्रेति । अकारविधौ त्वेकमेव रूपं
स्याद् । दीर्घविकल्पस्तु तक्षणां, तक्षाणामित्याद्यर्थं स्यात् । स्थानिन्यादेशे च
तपरकरणं मुखसुखार्थम् ॥

थो न्यः ॥ पथिमथोरिति । त्रयाणां प्रकृतत्वेऽप्येतयोरेव थकारसम्भवात्
सम्बन्धः । आदेशोऽकार उच्चारणार्थः । स्यादेतत्—‘थेरन्यः’ इति सूत्रमस्तु,
अकारोऽपि विवक्षितोऽस्तु, पिशब्दस्यान्य आदेशः, एवं च कृत्वा ‘इतोऽत्’ इति
न वक्तव्यम् इति ? तदपि वक्तव्यम्; ऋभुक्षिन्शब्दार्थम् ॥

न्यासः

भवितव्यमन्यत्र ‘नोपधायाः’ इत्यनेन, तत्कुतो ह्रस्वस्य श्रवणम् ? इत्याह—आदिति वर्त्त-
मान इत्यादि । षपूर्वोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । कथं पुनरिदं षपूर्वार्थं भवति ?
इत्याह—ऋभुक्षणमित्यादि । यदि प्रकृतो दीर्घ एव विधीयते, तदा ऋभुक्षमिन्द्र-
मित्यत्र ह्रस्वस्य श्रवणं न स्यात् । ह्रस्वविधाने तु ‘वा षपूर्वस्य निगमे’ इति दीर्घवि-
धानात् पक्षे भवति । स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमित्येके । पथीरित्यत्र
दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यन्ये । पन्थानमिच्छति ‘सुप आत्मनः क्यच्’, ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’
दीर्घः—पथीयति; यथीयतेः क्विप्, ‘अतो लोपः’ इत्यल्लोपः, ‘क्यस्य विभाषा’ इति
‘यकारस्य लोपः—पथीः ॥

थो न्यः ॥ थः, न्यः—इति द्वावपि स्थान्यादेशावनच्छौ । यस्त्वन्य इत्यत्राकारः
श्रूयते स उच्चारणार्थः । सत्यप्यादेशस्यानेकाल्त्वे ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इति
यकारिमात्रस्यादेशो विज्ञायते, न सर्वस्य ॥

१. वस्तुतस्तु ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यल्लोपः । अत्र धातुप्रदीपे मैत्रेयरक्षितः—“न्यासे
प्रमादपाठो दृश्यते—‘क्यस्य विभाषा’ इति यकारलोप इति । न ह्यनेन प्राप्तिः; ‘यस्य
ह्रस्वः’ इत्यतो ह्रस्वहणानुवृत्तेः” इति ।

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेलोपो भवति । पथः, पथ्या, पथे । मथः, मथा, मथे । ऋभुक्षः, ऋभुक्षा, ऋभुक्षे ।

‘सर्वनामस्थाने’ इत्यनुवर्तमानमपि विरोधादिह न सम्बद्ध्यते ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥

‘पुंस’ इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतोऽमुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः ।

इह परमपुमानिति प्रागेव न प्रत्ययोत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्व-
पदमञ्जरी

भस्य टेलोपः ॥ पथ्यादीति । प्रत्येकमभिसम्बन्धाद् ‘भस्य’ इत्येकवचनम् । विरोधादिति ॥ सर्वनामस्थाने भसंज्ञायां अभावो विरोधः । इह न सम्बद्ध्यते इति । उत्तरार्थं त्वनुवर्तते एवेति भावः ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ असुङो ङकारोऽन्तादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । पुमानिति । पुंश्चब्दस्योगित्त्वानुम्, स हि ‘पूर्वो ङुमसुन्’ इति व्युत्पाद्यते । ङकार-
ष्टिलोपार्थः, उकार उगित्कार्यार्थः—बहुपुंसीति ङीब् उगित्त्वलक्षणो भवति । नकारः स्वरार्थः । मकारेऽङ्कार उच्चारणार्थः ।

इहेत्यादि । चोद्यम् । प्रागेव च प्रत्ययोत्पत्तेरिति । प्रत्ययः, सर्वनामस्थानम् । समासान्तोदात्तत्वमिति । पुंश्चब्दोकारस्य । अनिष्टः स्वर इति । संसनधर्मणः सकारस्य हलः स्थाने तद्धर्माऽनुदात्त आदेशः स्यादित्यर्थः । ननु चोकारस्य
न्यासः

भस्य टेलोपः ॥ सर्वनामस्थान इत्यदि । ‘यचि भम्’ इत्यत्र ‘स्वादिष्वसर्वनाम-
स्थाने’ इत्यतः ‘असर्वनामस्थाने’ इत्यनुवर्तमाने भसंज्ञा विहिता, तत्र यदि सर्वनाम-
स्थाने परतः पथ्यादीनां टिलोपः स्याद् तदा भसंज्ञकास्ते न स्युः, अथ भसंज्ञकास्ते
स्युस्तदा सर्वनामस्थानं परं तेभ्यो न स्यादिति भसंज्ञकानां सर्वनामस्थानस्य च
सहानवस्थानलक्षणो विरोधः । तस्माद् यद्यप्युत्तरार्थं सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्तते,
तथापिह नाभिसम्बद्ध्यते ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ असुङो ङकारोऽन्तादेशार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः । पुमानिति ।
‘उगिद्वचाम्’ इत्यादिना नुम्, ‘सान्तमहतः संयोगस्य’ इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगा-
न्तलोपो ।

इह परमपुमानित्यादि । परमश्चासौ पुमांश्चेति ‘सन्महत्’ इत्यादिना समासे कृते
यावद्विभक्तिर्नोत्पद्यते तावदसुङादेशेन न भवितव्यम्; तस्य तदाश्रयत्वात् । समासा-

१. ‘सर्वनामस्थान इत्येव—पुंसः पश्य’ इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

५ मुत्पन्नायां विभक्तौ असुङ्गित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति ? तदर्थमसुङ्गि उपदेशिवद्वचनं कर्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त एव ॥

गोतो णित् ॥ ६० ॥

पदमञ्जरी

कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुङ्गि कृतेऽनन्त्यत्वान्निवर्त्तिष्यते, असुङ्गश्चान्त्यत्वात्सर्ववर्त्तिष्यते ? नैतदस्ति; अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङ्गोऽसिद्धत्वात्, प्रवृत्तस्य निवर्त्तनायोगाच्च । तदर्थमित्यादि । परिहारः । अर्थशब्दो निवृत्तवचनः, तस्यानिष्टस्वरस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । उपदेशिवद्वचनमिति । उपदेशोऽस्यास्तीत्युपदेशी, सकारः, स यथोपदेशावस्थायां सन्निहितस्तथाऽसुङ्गपीत्यर्थः । 'सर्वनामस्थाने' इति विधयसप्तत्याश्रयणीयेत्युक्तं भवतीति, तत्र समासानन्तरमेव परत्वादसुङ्गि कृते पश्चादुदात्तत्वं भवदसुङ्ग एवाकारस्य भवतीति सिद्धमिष्टम् । यद्येवम्, पुमानित्यादावसमासेऽपि उपदेशावस्थायामसुङ्गि कृते प्रातिपदिकस्वरो भवन्नसुङ्ग एव स्यात् ? इत्यत आह—पुमानित्ययं पुनरिति । पुंश्शब्दे प्रत्ययो निदित्युक्तम्, तत्सामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् ॥

गोतो णित् ॥ गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षाः, इहापि तावन्त एव, त एव न्यासः

न्तोदात्तत्वं तु न किञ्चिदपेक्षत इति अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव विभक्तेरन्तोदात्तत्वं भवति । पश्चादुत्पन्नायां विभक्तावसुङ्ग अस्वरस्य व्यञ्जनस्य स्थाने भवन्न नियतस्वरः स्यात्, ततश्चानिष्टोऽपि स्वरः प्राप्नोति, अन्तोदात्तमेव चोत्तरपदमिष्यते, आद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । तदर्थमित्यादि । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची, यथा—मशकार्थो धूम इति । तदर्थं तस्यानिष्टस्य स्वरस्य निवृत्त्यर्थमुपदेशिवद्वचनं कर्तव्यम्, अकृते समासान्तोदात्तत्वं उपदेशावस्थायामेव विभक्त्युत्पत्तेः प्रागसुङ्ग यथा स्यात् । तेनासुङ्गि पूर्वं कृते पश्चात् समासान्तोदात्तत्वेन परमपुमानित्ययं शब्दोऽन्तोदात्तो भवति । यद्येवम्, पुमानित्ययं शब्दोऽप्यन्तोदात्तः स्यात्, उपदेशावस्थायामेवासुङ्गि कृते पश्चात् प्रातिपदिकस्वरेण भवितव्यम् ? इत्याह—पुमानित्ययं पुनरित्यादि । पुंश्शब्दोऽयं पुनातेः 'मुक्कुसुनौ ह्रस्वश्च' इति मुक्कुसुन्प्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । तेन निस्वरेणायमाद्युदात्तो भवति, नान्तोदात्तः ।

गोतो णित् ॥ णित् इति संज्ञा वाऽनेन क्रियते—गोतः परं सर्वनामस्थानं णिद् भवति, णित्संज्ञं भवतीत्यर्थः; अथ वा—गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णकार इत्संज्ञको

१. पञ्चपादद्युणादिवृत्तौ तु 'पातेङ्मुसुन्' इति ङमुसुन्प्रत्ययेन पुंश्शब्दो व्युत्पादितः । कैयटेनाप्ययमेव पन्थाः स्वीकृतः ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिङ्गवति । णित्कार्यं तत्र भवतीत्यर्थः । गौः, गावौ, गावः ।

तपरकरणं किम् ? चित्रगुः । शबलगुः ।

कथं हे चित्रगो, हे शबलगव' इति ? 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि-
पदमञ्जरी

गुणा दोषाश्च, तद्वदेव चातिदेशपक्ष आश्रीयते, यदीह—णिङ्गवतीति । परत्र परशब्दः प्रयुक्तोऽन्तरेणापि वति वत्यर्थं गमयति, यथा—सिंहो माणवक इति । णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् 'सर्वनामस्थाने' इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, तत्र सर्वनामस्थानस्य णित्कार्यं विधेयं न सम्भवतीति णिति यत्कार्यं तत्सर्वनामस्थाने पूर्वस्यातिदिश्यते । तदाह—णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थ इति । चित्रगुरिति । बहुव्रीहौ 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वम् । अत्रासति तपरकरणेऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपगमात् 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन स्थानिवद्भावेन गोशब्दान्तत्वात् णिङ्गवः प्राप्नोति । तपरकरणे तु तत्कालार्थे सति न भवति; भिन्नकालत्वात्, 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्राणित्यस्य निवृत्तत्वादनणोऽपि तत्कालनियमो भवतीति मन्यते ।

कथमिति । 'ह्रस्वस्य गुणः', 'जसि च' इति गुणे कृते सत्यपि तकारे स्थानिवत्त्वात् तत्कालत्वाणित्वं प्राप्नोत्येवेति प्रश्नः । न च स्थानिवद्भावविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा; तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गस्तु । अङ्गवृत्ते इत्यादि परिहारः ।

न्यासः

भाव्यते, तेन गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णकार इत्संज्ञको भवतीति; आदेशो वा विधीयते—गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णिणकारानुबन्धवानादेशो भवति; अतिदेशो वा क्रियते—गोतः णिद् भवति, णिद्वद् भवतीत्यर्थः, विनापि वतिना वत्यर्थो गम्यते, यथा—गाङ्कुटादिसूत्रे । तत्रापि पक्षे संज्ञोच्चारिता संज्ञिनं प्रत्याययतीति णित्प्रदेशेषु कृत्रिमत्वादस्यैव सर्वनामस्थानस्य ग्रहणं प्राप्नोति, न ण्वुलादीनाम् । द्वितीये तु णकार इत्संज्ञकः सर्वनामस्थानस्य प्रसज्येत । तृतीये तु पुनर्णित् सर्वनामस्थानं न क्वचिद् दृष्टमिति । य एवैते ण्वुलादयस्त एवादेशाः प्रसज्येरन्नित्येते दोषा आद्येषु त्रिषु पक्षेषु यथाक्रमं प्रतिविधेयाः । तत्प्रतिविधाने प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्, अतिदेशपक्षे तु न किञ्चित् प्रतिविधेयम्, अतः एव साधुरिति । तमेवाश्रित्याह—गोशब्दादित्यादि । णित्कार्यमित्यादिना णिद्भवतीत्यस्यार्थं व्याचक्षाणः कार्यातिदेशोऽयमित्योचष्टे । गौरिति वृद्धिर्णित्कार्यम् ।

चित्रगुरिति । अत्र बहुव्रीहौ कृते 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । तत्रासति

१. 'हे चित्रगव' इति पाठा० ।

निष्ठितस्य' इति सम्बुद्धिजसोर्गुणे कृते णित्वं न भवति ।

अथ वा—'गोतः' इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी, गोतः सम्बन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादिषु सर्वनामस्थानं तद् गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात्तु सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वादीनाह ।

पदमञ्जरी

णित्वं न भवतीति । णित्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

भवतु सम्बुद्धावेष परिहारः, जसि 'त्ववादेशमन्तरेणानिष्ठितत्वादङ्गस्य नायं परिहारः ? इत्याशङ्क्याह—अथ वेति । यच्चेत्यादिनार्थद्वारकं विशेषसम्बन्धमाह । आनन्तर्यलक्षणे तु सम्बन्धे चित्रगुशब्दादपि प्रसङ्गो यदि, तर्ह्यर्थद्वारकसम्बन्धान्यासः

तपरकरणे 'अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य' इति वचनात्तदन्तविधिमभ्युपगम्य स्थानिवद्भावेन गोशब्दान्तमेतदङ्गं भवतीति णिद्धावः प्राप्नोति । तपरकरणे तु तत्कालनियमे सति न भवति; भिन्नकालत्वात् । 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्राणग्रहणस्य निवृत्तत्वादनणोऽपि तत्कालनियमो भवत्येव ।

कथमित्यादि । सत्यपि तपरकरणे 'ह्रस्वस्य गुणः', 'जसि च' इति सम्बुद्धिजसोर्गुणे कृते हे चित्रगो, हे चित्रगव इत्यत्र प्राप्नोति । तत्कालत्वादित्यभिप्रायः । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न भविष्यति ? नैतदस्ति; यत्र हि स्थानिवद्भावस्तत्रैषा नोपतिष्ठते; अन्यथा हि स्थानिवद्भावोऽनर्थकः स्यात् । अङ्गवृत्ते पुनरित्यादि परीहारः । एष तु हे चित्रगवित्यत्र परीहारः, न तु चित्रगव इत्यत्र; अनिष्ठितत्वात् । अवादेशे हि कृते निष्ठितत्वमत्र भविष्यति, न च गुणमात्रे; अप्रयोगार्हत्वात् ।

अत एवाव्यापकत्वादस्य परीहारस्यापरितुष्यन् परिहारान्तरमाह—अथ वेत्यादि । स्यादेतत्—अत्रापि गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानमानन्तर्यलक्षणेन भवति सम्बन्धेनेति ? अत आह—यच्चेत्यादि । यद्यानन्तर्यलक्षणेन गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानं गृह्यते तदा षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात्, पञ्चम्येवाश्रयितव्येति; क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । तस्मात् षष्ठ्याश्रयणसामर्थ्याद् गोशब्दस्यार्थस्य य एकत्वादयस्तेषु यत्सर्वनामस्थानं तद् गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । तत् पुनर्गोशब्दस्यैकत्वादीनां वेदितव्यम् । आदिशब्देन द्विस्वादिपरिग्रहः । तत्रैतत् स्यात्—चित्रगुशब्दादपि यत् सर्वनामस्थानं तद् गोशब्दस्यार्थस्यैकत्वादिषु वर्तते ? इत्याह—चित्रगुशब्दादित्यादि ।

यदि यद् गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानं तस्य णिद्भावो विधीयते, तदा तपरकणमनर्थकं स्यात्, तद्धि चित्रगुरित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । न चात्र प्राप्तिः, न ह्यत्र

तपरकरणं तु निर्देशार्थमेव ।

केचित् 'ओतो णित्' इति पठन्ति । द्योशब्दादपि यत्सर्वनामस्थानं विद्यते तदर्थम् । द्यौः, द्यावौ, द्यावः । 'गोतः' इत्येतदेव तपरकरण-निर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्णनिर्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

गलुत्तमो वा ॥ ६१॥

उत्तमो णत्वा णिद् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं चकार, अहं चकर । अहं पपाच, अहं पपच ॥

पदमञ्जरी

श्रयणादेव चित्रगुशब्देऽप्रसङ्गः, किमर्थं तपरकरणम् ? इत्याह—तपरकरणं तु निर्देशार्थमेवेति । स्पष्टनिर्देशार्थमेवेत्यर्थः । इतरथा 'गोः' इत्युच्यमाने गुशब्द-स्यापि निर्देशः सम्भाव्येत ।

केचिदित्यादि । एवं पाठे प्रयोजनमाह—द्योशब्दादपीति । ये तद्धेवं न पठन्ति तेषां कथं द्योशब्दे णिद्भावाः ? इत्यत आह—गोत इत्येतदेवेति । कथं पुनरेतदोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टुं शक्यम् ? इत्यत आह—वर्णनिर्देशेषु हीति । 'वृद्धि-रादैच्', 'अतो लोपः' इत्यादौ वर्णनिर्देश एव तपरत्वं दृष्टम्; तस्मात्तपरकरणा-दिह ओकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते ॥

गलुत्तमो वा ॥ णित्कार्यं वा तत्र भवतीत्यर्थ इति । एतेन पक्षे णित्कार्यस्याभा-वाद्वा णिद्भवतीत्युच्यते, न तु पक्षे णकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधादिति दर्शयति । एतच्च पूर्वत्र कार्यातिदेशाल्लभ्यते । चकारेति । णित्वपक्षे वृद्धिः, अन्यदा तदभावः ॥

न्यासः

गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानम्, किं तर्हि ? अन्यपदार्थस्येत्याह—तपरकरणं त्वित्यादि ।

केचिदित्यादि । किमर्थं पुनस्त एवं पठन्ति ? इत्याह—द्योशब्दोऽपीत्यादि । ये त्वेवं न पठन्ति 'गोतः' इति, तेषां द्योशब्दात् परस्य सर्वनामस्थानस्य णिद्भावो न सिध्यती-त्याह—गोत इत्येतदेवेत्यादि । कथं पुनरेतदोकारान्तोपलक्षणार्थं शक्यं विज्ञातुम् ? इत्याह—वर्णनिर्देशेष्वित्यादि । यथा 'वृद्धिरादैच्', 'अदेङ् गुणः' इत्येवमादिषु धीगेषु वर्णस्तपरो निर्दिश्यत इति तपरकरणं वर्णनिर्देशेषु हि प्रसिद्धम् । तस्मादिहापि तपर-निर्देशाद् 'गोतः' इत्येतदोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यमिति । अतो वचनात् तपरकरणं वर्ण-निर्देशार्थमेवेत्यस्यैवोकारान्तोपलक्षणार्थं विज्ञायते ॥

गलुत्तमो वा ॥ णित्कार्यं वा भवतीत्यर्थ इति । अनेन णित्कार्यस्य पक्षेऽभावाणिद्वा भवतीत्युच्यते, न तु णित्वस्यैव प्रतिषेध इति दर्शयति । न तु णल उपदेशादस्यायां सिद्धं णित्वं तद्वचनशतेनापि शक्यं प्रतिषेद्धमिति भावः । चकार, चकरेति । यदा णित्वं

सख्युरसम्बुद्धौ ॥ ६२ ॥

असम्बुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ध-द्भवति ।
सखायौ । सखायः ।

असम्बुद्धाविति किम् ? हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ६३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतोऽनङित्ययमादेशो भवति, स चेतुसशब्दः
सम्बुद्धिर्न भवति । सखा ।

असम्बुद्धाविति किम् ? हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ६४ ॥

ऋकारान्तानामङ्गानाम्, 'उशनस्', 'पुरुदंसस्', 'अनेहस्'—इत्येतेषां
पदमञ्जरी

सख्युरसम्बुद्धौ ॥ अत्रापि णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् 'सर्वनामस्थाने'
इति प्रथमान्तम् । तत्रोत्तरार्थम् 'असम्बुद्धौ' इति सप्तम्यन्तस्योपात्तस्य यथेहा-
न्वयः, तथा दर्शयति—असम्बुद्धौ यः सखिशब्द इति ।

अनङ् सौ ॥ सर्वनामस्थानप्रकरणात्सम्बुद्धिपर्युदासाच्च 'सौ' इति प्रथमैक-
वचनस्य ग्रहणम्, न सप्तमीबहुवचनस्य, आकारविधाने सोर्हल्ङ्यादिलोपो न
स्यात् ? एवं तर्हि सोर्डादेशो विधीयताम्, एवं सिद्धे यदनङ् शास्ति तज्ज्ञाप-
यति—अनङ् एव क्वचिच्छ्रवणमस्तीति । तेन यद्वक्ष्यति—'सम्बुद्धावपि पक्षेऽनङि-
ष्यते' इति, तदुपपन्नं भवति ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ 'सम्बुद्धावपि पक्षेऽनङिष्यते' इति यदुक्तं तदा-
न्यासः

तदा 'अचो ङिति' इति वृद्धिः, अन्यदार्धधातुकलक्षणो गुणः । पपाच, पपचेति ।
यदा णित्वं तदा 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, अन्यदा तदभावः ॥

सख्युरसम्बुद्धौ ॥ 'असम्बुद्धौ' इति पर्युदासः—सम्बुद्धेरन्याऽसम्बुद्धिः । हे सखे
इति । 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणः ॥

अनङ् सौ ॥ पूर्वेण णित्वे प्राप्तेऽनङ् विधीयते । तस्य ङकारोऽन्यादेशार्थः ।
अकार उच्चारणार्थः । सखेति । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घः, हल्ङ्यादि-
सुलोपः, 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नकारस्य । आकारे विधातव्येऽनङ्वचनं
सौलोपो यथा स्यात् । अकारविधाने तस्य लोपो न स्याद्, यथा—पन्था इति ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ऋकारान्तस्य 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति
गुणे प्राप्ते । इतरेषामपि हल्ङ्यादिलोपे कृते 'रुत्वविसर्जनीयसान्तदीर्घेषु प्राप्तेषु ।

चासम्बुद्धौ सौ परतोऽनङ्गादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता ।
पिता । भ्राता । उशना । पुरुदंसा । अनेहा ।

असम्बुद्धावित्येव—हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरुदंसः ।
हे अनेहः । हे उशनः ।

उशनसः सम्बुद्धावपि पक्षेऽनङ् इष्यते—हे उशनन् ।

‘न ङिसम्बुद्धयोः’ इति नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इष्यते—हे उश्न ।
तथा चोक्तम्—

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥ इति ।

तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

पदमञ्जरी

प्रागमेन द्रढयति—तथा चोक्तमिति । सम्बोधने=सम्बुद्धौ, त्रयाणां रूपाणां समा-
हारस्त्रिरूपम्, पात्रादिः ।

कानि पुनस्तानि रूपाणि ? इत्यत आह—सान्तमित्यादि । सान्तमनङ्गोऽभाव-
पक्षे, नान्तं नलोपाभावपक्षे, अदन्तं नलोपपक्षे, मध्यन्दिनस्यापत्यं माध्यन्दिनिः=
आचार्यः, वष्टि इच्छति । भाषायामस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति ‘जक्षित्यादयः षट्’
इत्यत्रावोचाम । तथा व्याघ्रपदां व्याघ्रपादपत्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपद्यआचार्यः
नपुंसके नपुंसकसम्बन्धिनि, इगन्तं हे त्रपो इत्यादौ, गुणं वष्टीति श्लोकस्यार्थः ॥

न्यासः

• उशनसः सम्बुद्धावपि पक्ष इष्यत इति । तत् कथम् ? चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्त-
समुच्चयार्थः । तेन सम्बुद्धावप्युशनसोऽनङ् भविष्यति । यद्येवम्, नित्यं स्यात् ?
नैतत्, ‘णञ्छुत्तो वा’ इत्यधिकारात् पक्षे भविष्यति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चा-
न्येषां नित्यम् ।

नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इष्यत इति । कथमेतल्लभ्यते ? तत्र हि ‘स्वरितो वाऽनुदात्ते
पदादौ’ इत्यतो वेत्यनुवर्तते, तेनैवं विज्ञायते—न ङिसम्बुद्धयोर्नलोपप्रतिषेधो वा भव-
तीति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चोशनसः सम्बुद्धिनकारस्य लोपो वा भविष्यति ।
अन्येषां तु नित्यमेव लोपो न भविष्यतीति ।

तथा चोक्तमित्यादिनाऽनन्तरीकमर्थमागमवचनेन द्रढयति । सान्तमिति यदाऽनङ्
न क्रियते । नान्तमिति । न तु नलोपः । अदन्तमिति । यदा नलोपः क्रियते ।

तपरकरणमसन्देहार्थमिति । असति हि तस्मिन्नुशनसि परतो यणादेशे कृते सन्देहः
स्यात्—किमकारान्तस्य ग्रहणम् ? उत रेफान्तस्येति ? ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ६५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुप्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ परतः तृज्वद्भवति । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीत्यर्थः ।

पदमञ्जरी

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ क्रोष्टुशब्दस्तुप्रत्ययान्त इति । 'क्रुश आह्वाने', 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' । संज्ञाशब्द इति । तुन्प्रत्ययस्य संज्ञार्थे विधानात् । जम्बुहस्य चेत्यं संज्ञा । वस्तुस्वरूपकथनमेतत् । अत्रानन्तरं तस्येति पठितव्यम् ; क्रोष्टुरिति सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् । तृज्वद्भवतीति । तृच इव तृज्वत् । 'तत्र तस्येव' इति षष्ठीसमर्थादिति । तदेत्सर्वमुत्तरग्रन्थे स्पष्टीकृतम् । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तृजन्तस्येति लभ्यते ।

अतिदेशोऽनेकप्रकारः—निमित्त-व्यपदेश-तादात्म्य-शास्त्र-कार्य-स्वरूपविषयः । तत्रेहादितस्त्रयाणामसम्भवादनतिदेशः, शास्त्रकार्यातिदेशयोश्चायं विशेषः । शास्त्रातिदेशे तेनतेन शास्त्रेण कार्याणि भवन्ति, कार्यातिदेशे त्वतिदेशवाक्येनैवेति तत्र विप्रतिषेधे फलविशेषः । तदथा—'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र शास्त्रातिदेशे कर्मकर्तारि 'भावकर्मणोः' इत्येतद्वाधित्वा स्वाश्रयं कर्तृत्वमाश्रित्य शेषात्कर्तारि परस्मैपद-प्रसङ्गः, कार्यातिदेशे त्वात्मनेपदमेव परत्वादभवतीति । इह तु नैवं विशेषः सम्भवतीति तयोरभेदमाश्रित्य विचारः प्रवर्तितो महाभाष्ये—किं पुनरयं शास्त्रातिदेशः ? आहोस्विद्रूपातिदेश इति ? तत्र शास्त्रस्य शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति (शास्त्रातिदेशः) प्राप्नोति, प्राधान्यात्तु रूपातिदेशप्रसङ्गस्तदर्थत्वादतिदेशान्तराणाम् । तत्राद्ये पक्षे आहत्य तृचि यच्छास्त्रं तद्वातिदिश्यते ? अनाहत्य वा ? यदि तृच्छब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते तत आहत्येति पक्षः, अथ तृच्छब्दे ऋकार एव विवक्षितः, चकारः स्वरार्थः, तकारस्त्वप्रसिद्धाशङ्कानिवृत्त्यर्थः,—'ऋज्वत्' इत्युच्यमाने अप्रसिद्धाश्रयोऽतिदेशः शङ्क्येत, 'ऋक्पूः' इत्यृक्शब्दनिबन्धनस्य वा समासान्तस्यातिदेशः शङ्क्येत, तस्मात्तज्जन्ते यदृकारप्रयुक्तं शास्त्रं कार्यं वा तदतिदेशेनाहत्येति पक्षः । तत्राहत्येति पक्षे 'अप्ठन्वृच्' इति दीर्घत्वमेकमतिदिष्टं स्यादनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानि—अनङ् 'ऋदुशनस्परुदसोऽनेहसां च', 'ऋतो ऋसर्वनामस्थानयोः'; 'उरण् रपरः' न्यासः ।

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ क्रोष्टुशब्दस्तुप्रत्ययान्तः संज्ञाशब्द इति । 'क्रुश आह्वाने' इत्येतस्मात् 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्ययान्तस्य संज्ञायां व्युत्पादितत्वात् । संज्ञा पुनरियं जम्बुकस्य । तृज्वद्भवतीति । 'तृचा तुल्यं वर्तत इति तृज्वत् । 'रूपातिदेशोऽयम्' इति वक्ष्यति । तत्र 'तृज्वद् भवति' इत्युक्ते तृच्छब्दस्य यद्रूपं तदतिदिश्यत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—तृजन्तस्य यद्रूपमित्यादि । एतच्च 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विदितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवति' इत्यतो

पदमञ्जरी

इति, नह्येतानि वृज्वत्संशब्दनेन विधीयन्ते । ननु च दीर्घत्वेऽतिदिष्टेऽनञ्जादीन्यप्यतिदिष्टान्येव भवन्ति, कथम् ? दीर्घविधौ 'उपधायाः' इति वर्तते, 'अचश्च' इति चोपतिष्ठते, तच्चश्च वृजन्तस्येव तुन्नन्तस्यापि दीर्घो भवतीत्युक्तं—उपधाया अचो दीर्घो भवतीत्युक्तं भवति, न चाकृतेष्वनञादिषु तुन्नन्तस्योपधा दीर्घभाविनी सम्भवति । जसि गुणावादेशयोः सम्भवतीति चेत् ? न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्, 'अष्टुन्' इत्यत्रैव क्रोष्टुग्रहणं कुर्यात् । नन्वेवम् 'स्त्रियां च', 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' इत्येवमर्थं पुनः 'वृज्वत्क्रोष्टुः' इति वक्तव्यं स्यादिति गौरवं स्यात् ? स्यादेतत् ; 'अचि र ऋतः' इत्यस्यानन्तरम् 'क्रोष्टुः स्त्रियाम्' 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' इति रादेशार्थं वक्ष्यामीति नास्ति गौरवमिति । एवमपि क्रोष्टुः, क्रोष्टरि, पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति न सिद्धयति, नापि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति स्वरः, तुन्नन्तस्यस्युदात्तत्वात्तदेवं जसि दीर्घातिदेशेऽपि नातिदेशाश्रयं व्यर्थमिति न तत्सामर्थ्यादनञ्जादीनामाक्षेपतः सिद्धिः—इत्याहत्यपक्षो दुष्ट एव ।

अथानाहत्यपक्षः, अनञ्जादीन्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमनतिदिष्टम्, न हि (तद्वत्) इत्येवं विधीयते । अथ वृजितिसमुदाय एव विवक्षितः, न त्वृकारः, न चाहृत्यपक्ष आश्रीयते, किं तर्हि ? वृचि यद् दृष्टं यत्किञ्चन निबन्धनं तस्य सर्वस्यातिदेशः ? एवमप्यङ्गप्रकरणादङ्गाधिकार एव विहितं यत् शास्त्रं कार्यं तदेवातिदिश्येत, न विप्रकृष्टमनाङ्गम् । यथाचि रवद्भावेन वृद्धयादीन्येव भवन्ति, न हनि णिञादेशः, ततश्च रपरत्वमनतिदिष्टं स्यात् । रपरत्वमप्याङ्गम्, 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्', 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' गुणो भवति, उपस्थितमिदं भवति—'उरण् रपरः' इति । 'स्त्रियां च' इत्यत्र तर्हि क्रोष्टीत्यङ्गानाङ्गयोरीकारयणोरतिदेशो न स्यात् ? वचनाद्भविष्यति, न वृजन्तस्य स्त्रियामाङ्गं किञ्चिदस्ति । स्त्रियामप्याङ्गं किञ्चिदस्ति—पञ्चभिः कर्तृभिः क्रीतो रथः पञ्चकर्त्ता रथः, हे पञ्चकर्त्ता, पञ्चकर्तरीति स्त्रीलिङ्गे कर्तृशब्दे ङिसम्बुद्धयोर्दृष्टस्य गुणस्यातिदेशः 'स्त्रियां च' इत्यत्र सम्भवति ? न हि सम्बुद्धौ 'वृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यनेन सिद्धिः ; 'असम्बुद्धौ' इत्यधिकृष्टात् । औ 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' इति विकल्पः स्यात् । स्यादेतत्—'स्त्रियां च' इत्यत्र न किञ्चिन्निमित्तमुपादीयते, ततश्च प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः स्त्रियां वर्तत इत्येवं वृजन्ते दृष्टस्यातिदेशः, न च तदाङ्गं सम्भवतीति अनाङ्गस्याप्यतिदेश इति ? एवमपि पञ्चभिः क्रोष्टृभिः क्रीतै रथैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरित्यत्र न कथञ्चन वृजन्तरूपप्रादुर्भावः सम्भवति । तथा 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' इत्यत्रापि क्रोष्टरीति आङ्गस्य गुणस्यातिदेशसम्भवात् क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुरिति यणशास्त्रमुत्पशास्त्रं चानाङ्गं नातिदिश्यते, नापि स्वरः । ननु तत्रापि तृतीयादिग्रहण-

रूपातिदेशोऽयम् । प्रत्यासत्तेश्च क्रुशेरेव वृजन्तस्य यद्रूपं तदति-
दिश्यते । तच्च 'क्रोष्टृ' इत्येतदन्तोदात्तम् । क्रोष्टा, क्रोष्टारौ,
क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ ।

पदमञ्जरी

सामर्थ्यादजाङ्गमप्यतिदिश्येत, अन्यथा 'विभाषा छौ' इत्येव ब्रूयात् ? नैतदस्ति;
अभावातिदेशार्थं वृतीयादिग्रहणं स्यात्; वतिनिर्देशेष्वभावातिदेशस्यापि दृष्ट-
त्वात्, यथा—मरुभूमिधवस्मिन्ग्रामे जलमिति । शास्त्रेऽपि 'वृतीयादिषु भाषित-
पुंस्कम्'—इत्यत्र नुम्हस्वयोरभावोऽतिदिश्यते । यदा हि प्रत्यासत्तेराङ्गमेवाति-
देश्यमिति स्थितम्, तदा न सर्वारु वृतीयादिषु भावातिदेशः सम्भवतीति यस्य
शास्त्रस्य भावस्तृजन्ते दृष्टः, तुजन्तेऽपि तस्य भावोऽतिदिश्यते । यस्य त्वभावः,
तृजन्तेऽपि तस्याभावोऽतिदेश्यः स्यात्; ततश्च क्रोष्ट्रे, क्रोष्ट्रा—इत्यत्रापि
घिलक्ष्णयोगुणनाभावयोरभापोऽतिदिष्टः स्यात् । तदेवं शास्त्रातिदेशस्य बहु-
च्छिद्रत्वाद्रूपातिदेश एवायमाश्रयणीयः । तदाह—रूपातिदेशोऽयमिति ।

यद्येवम्, यस्य कस्यचित्तृजन्तस्य रूपमतिदिश्येत—पक्ता, वक्तेति ? तत्राह—
प्रत्यासत्तेरिति । अथैतस्मिन् रूपातिदेशे प्रयोगसमवायि यद्रूपम्—क्रोष्टा, क्रोष्टारौ,
पञ्चक्रोष्टृभी रथैः, क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुः, क्रोष्टरीत्येवम्—सावाकारान्तं द्विवचनादावा-
रन्तम्, स्त्रियां कचिद्रेफान्तं कचिदकारान्तम्, वृतीयादौ रेफान्तम्, ङसि-
ङ्सोरुकारान्तम्, डावरन्तमिति तदतिदिश्यते ? आहोस्विच्छास्त्रीयं यद्रूपम् 'ण्वु-
लृचौ', 'वृज्वत्क्रोष्टुः' इत्युपदेशवाक्येऽतिदेशवाक्ये च श्रुतं तदतिदिश्यते ? तत्राद्ये
पक्षे 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति स्वरो न सिद्ध्यति, न हि क्रोष्ट्रेत्यादावृकारा-
वस्था कदाचिद्ग्रा, यतोऽयमुदात्तयणः स्यात् । तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रणीयः ।
तदाह—तच्च क्रोष्टृ इत्येतदिति । नन्वत्रापि पक्षे उपदेशवाक्ये, अतिदेशवाक्ये

न्यासः

लभ्यते । यद्यपि शास्त्रातिदेशोऽप्यदोषो बहुधा भाष्ये प्रदर्शितः—तस्यादुष्टत्वेन प्रति-
पादनात्, कार्यातिदेशोऽप्यदोषवानेव व्याख्यातः—तस्य शास्त्रातिदेशेनाभिन्नत्वात्;
तथापि शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोरूपार्थत्वाद् रूपे गुणभावः । रूपस्य तु प्रधान्यम्;
ताभ्यां तस्य संस्कर्तृत्वात् । अतो रूपातिदेशोऽयं युक्त इत्याह—रूपातिदेशोऽयमित्यादि ।
यदि तर्हि वृजन्तस्य यद्रूपं तत् क्रोष्टुशब्दस्यातिदिश्यते तदा यत्किञ्चिदेव वृजन्तस्य रूपम्—
वक्तु, पक्तु—इत्येवमाद्यपि प्राप्नोति ? अत आह—प्रत्यासत्तेश्चेत्यादि । इह धात्व-
न्तरस्य पञ्चतिप्रभृतेस्तृजन्तस्य रूपमस्ति, क्रुशेरपि, तत् किमश्रुतस्य धातोस्तृजन्तस्य
यद्रूपं तदतिदिश्यते, उत श्रुतस्य क्रुशेरिति ? तत्र श्रुतस्यैव यद्रूपं तदेवातिदेशं युक्त-
मिति क्रुशेरेव वृजन्तस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते । किं तद्रूपम् ? इत्याह—तच्चेत्यादि ।
अन्तोदात्तार्थमिति । चकारोच्चारणसामर्थ्यात् स्वरोऽप्यतिदिश्यते । अन्यथा 'तुवत्'

‘सर्वनामस्थाने’ इत्येव—क्रोष्टून् । ‘असम्बुद्धौ’ इत्येव—
हे क्रोष्टो ! ॥

स्त्रियां च ॥ ६६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्
भवति । क्रोष्टी । क्रोष्ट्रीभ्याम्, क्रोष्ट्रीभिः ।

क्रोष्टुशब्दं केचिद् गौरादिषु पठन्ति, तै ङीषि प्रत्यये तृज्वद्भावं
पदमञ्जरी

च तृशब्दस्योदात्तस्योच्चारणाभावादुच्चारितस्य वा गुणानामभेदकत्वेनाकिञ्चि-
त्करत्वात् स्वरस्यातिदेशो न स्यात् ? सत्यम्; चकारग्रहणसामर्थ्यात्तस्याप्यति-
देशो भविष्यति । तदाह—अन्तोदात्तमिति । यद्वा—मा भूस्वरस्यातिदेशः, तृजन्त-
रूपेऽतिदिष्टे तृज्वद्भावा यथा दीर्घादीनि स्वेनस्वेन शास्त्रेण भवन्ति, स्वरोऽप्येव-
मेव भविष्यति । वतिनिर्देशाच्चायमतिदेश आश्रितः ।

यदि वतिनिर्देशमकृत्वा स्थान्यादेशभाव एवाश्रीयते, न किञ्चिदनिष्टम् ?
तथा तु न कृतमित्येव ॥

स्त्रियां च ॥ क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्भवतीत्येतत्त्वर्थकश्चनम् । षष्ठ्यन्तं तु युक्तं पठि-
तुम् । अन्ये त्वेतद्ग्रन्थपर्यालोचनया पूर्वसूत्रेऽपि ‘क्रोष्टुः’ इति प्रथमान्तं मन्यन्ते ।
अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् तृज्वद्भावो न कृतः । वतिरपि तृतीयासमर्था-
देव । तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तत इति तद्रूपभाक्त्वेन तुल्यत्वमिति रूपातिदेशत्वम् । एवं
च पूर्वसूत्रेऽप्याद्यग्रन्थे तस्येति न पठितव्यम् । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति ।
एतच्चार्थकथनम् । अत्र ‘विभक्तौ’ इत्यनुवर्त्तते चेत् क्रोष्ट्री भक्तिरस्येति बहुव्रीहौ
भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात्पुंवद्भावाभावे क्रोष्ट्री भक्तिरिति न सिद्धयति;
समासार्थाया विभक्तिलुप्तता लुप्तत्वात् । अथ वाक्यावस्थायामेव तृज्वद्भावो भवि-
ष्यति ? ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते’ । तस्मान्नात्र विभक्तिनिमित्त-
त्वेन शक्या आश्रयितुम्, किं तर्हि ? निमित्तम् ? इत्याह—केचिदित्यादि । कथं
पुनर्गौरादिषु पाठे ङीप्रत्ययो निमित्तं भवति ? ‘स्त्रियाम्’ इति नैवं विज्ञायते—

न्यासः

इत्येव ब्रूयादिति भावः । क्रोष्टेति । तृज्वद्भावे कृते पूर्वसूत्रेणानङ् । क्रोष्टारौ, क्रोष्टार
इति । ‘ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः’ इति गुणः, रपरत्वम्, अप्नादिसूत्रेण दीर्घः ।
क्रोष्टूनि । ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इति दीर्घः । ‘तस्माच्छसो नः पुंसि’ इति नत्वम् ॥

स्त्रियाञ्च ॥ क्रोष्ट्रीमिति । तृज्वद्भावे कृते यणादेशः ।

केन पुनः क्रोष्टुशब्दादीकारः, तृज्वद्भावे कृते ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ इत्यनेनेति
चेत् ? न; अनुदात्तत्वप्रसङ्गादित्यत आह—क्रोष्टुशब्दं केचिदित्यादि । पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः

कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति स्त्रीशब्दस्य लुकि कृते न सिद्धयति, तत्र प्रतिविधेयम् ।

ये तु गौरादिषु न पठन्ति, तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः—स्त्रियां वर्तमानः क्रोष्टुशब्दः तृज्वद्भवति । कृतेऽतिदेशे, 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'

पदमञ्जरी

स्त्रियामर्थ इति । कथं तर्हि ? स्त्रिया + ई = स्त्री, स्त्रियामिति, स्त्रीत्वस्य द्योतको स ईकारस्तत्रेत्यर्थः । अर्थगतं च स्त्रीत्वमीकारे आरोप्य स्त्रियामिति नदीसंज्ञा-
निमित्तावामादौ क्रियेते । एवं वदतामनिष्टमाह—तेषामिति । पञ्चक्रोष्टृभिरिति ।
तद्वितार्थे समासः, आर्हीयस्य ठक् : 'अध्यर्द्धपूर्व' इति लुक्, 'लुक्तद्वितलुकि'
इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । तत्र 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधादीकारनिमित्त-
स्तृज्वद्भावो न सिद्धयति । अन्तरङ्गाणां च विधीनां लुका बाधनात् न पूर्वमेव
तृज्वद्भावो लभ्यते । तत्र सर्वनामस्थाने पूर्वणैव सिद्धस्तृज्वद्भाव इति तृतीया-
दावसिद्धिरुक्ता, सर्वनामस्थानेऽपि सम्बुद्धौ पूर्वेणासिद्धिरेव—हे पञ्चक्रोष्टरिति ।
तथा शसि पञ्चक्रोष्टृन्, तथा तृतीयादिष्वजादिष्वप्युत्तरसूत्रेण विकल्पः
प्राप्नोति—पञ्चक्रोष्ट्रा, पञ्चक्रोष्ट्रे । नन्वारब्धेऽप्यस्मिन्, परत्वाद्विकल्प एव
प्राप्नोति ? अन्तरङ्गत्वादयमेव नित्यो विधिर्भवति । तत्र प्रतिविधेयमिति । वचन-
मेवात्र शरणम् ।

ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषां किं निमित्तम् ? न किञ्चिदित्याह—ये
त्वित्यादि । स्त्रियां च वर्तमान इति । सूत्राक्षरापुरोधेन चशब्दः पठितः । ननु च
न्यासः

क्रीतैरिति । 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । 'आर्हादिगोपुच्छ' इत्यादिना
ठक्, तस्य 'अध्यर्द्धपूर्व' इत्यादिना लुक्, 'लुक्तद्वितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्,
तस्मिँल्लुप्ते ये ङीप्प्रत्यये कृते तृज्वद्भावं कुर्वन्ति तेषां तृज्वद्भावो न भवति, तस्मात्
प्रतिविधेयमिति । प्रतिविधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिविधानम्—चकारोऽत्र
क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन लुप्तेऽपि स्त्रीप्रत्यये भविष्यति ।

ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषामीकारः कथम् ? इत्याह—गौरादिष्वित्यादि ।
तेषां पञ्चक्रोष्टृभिरित्यत्र न किञ्चित् प्रतिविधेयम्; परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाना-
श्रितत्वात् । ननु च तेषामपि स्त्रीप्रत्ययस्य लुप्तत्वादसत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमान-
स्तृज्वद्भावो न प्राप्नोतीति प्रतिविधेयमेव ? नैतदस्ति; लुप्ते हि स्त्रीप्रत्ययलक्षणेनाङ्ग-
संज्ञा भवत्येव । 'न लुमताङ्गस्य' इति यः प्रतिषेधः सोऽङ्गाधिकारविहितस्यैव कार्यस्य ।
न चाङ्गसंज्ञाऽङ्गाधिकारे विहिता । कृतेऽतिदेश इत्यादि । 'इकोऽचि विभक्तौ, इत्यनु-

१. 'स्त्रीप्रत्ययस्य'—इति पाठा० ।

इति ङीप्प्रत्ययः । तत्र 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ६७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्बद्धवति । क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे । क्रोष्टुः, क्रोष्टोः । क्रोष्टरि, क्रोष्टौ । क्रोष्टोः, क्रोष्ट्वोः ।

पदमञ्जरी

यद्यपि न शब्देन किञ्चिन्निमित्तमाश्रीयते, 'अङ्गस्य' इति त्वाश्रीयते, अङ्गे चाश्रिते प्रत्ययोऽप्याश्रित एव, यथोक्तम् 'अङ्गस्य' इत्यत्र वज्रश्चेत्यस्य सिद्धये ? सत्यम्; 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' तदुक्तम् । तत्र हि पक्षे 'उरत्' इत्यत्राङ्गसंज्ञासूत्रमुप-
तिष्ठते, ततश्च 'प्रत्ययः' इत्यस्याङ्गसंज्ञायामुरदत्तत्वं च प्रति निमित्तभावः; सन्नि-
धेरविशिष्टत्वात् । इह तु यथोद्देशपक्ष आश्रीयते, ततश्च वस्तुनोऽङ्गस्य स्त्रियां
वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य तृज्बद्धावो विधीयते, न तु पूरनिमित्तमाश्रीयते । अङ्ग-
संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । 'अङ्गस्य' इति वचनान्नाङ्गसंज्ञस्य यस्कार्यं
प्रत्ययलक्षणं तदेव प्रतिषिद्धयते, न चाङ्गसंज्ञा अङ्गस्य कार्यम् । अन्तोदात्त एव
क्रोष्ट्रीशब्दो भवतीति । गौरादिषु पाठे ङीप्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अत्रापि पक्षे
'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यन्तोदात्त एवेति एवशब्दार्थः । केचित्तु-ङीपोऽपि
'उदात्तयणः' इत्येवोदात्तत्वम्; अन्यथा ङीषि परतस्तृज्बद्धावे चित्स्वरस्य सति-
शिष्टत्वेन ङीषोऽनुदात्तत्वप्रसङ्ग इत्याहुः ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । 'स्त्रियाम्' इति नानुवर्तते,
पञ्चक्रोष्ट्रेत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वेण नित्यस्तृज्बद्धाव इत्यवोचाम, तेनोभयत्र-
न्यासः

वृत्तेर्विभक्तावुत्पन्नायां तदाश्रयायाश्चाङ्गसंज्ञायां स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्यातिदेशः
क्रियते । तस्मिन् कृते ऋकारान्तत्वात् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्भवति । ननु च
ङीप्प्रत्यये कृतेऽन्तोदात्तः क्रोष्ट्रीशब्दो न सिध्यति ? इत्याह-तत्रेत्यादि । क्रोष्ट्रीशब्दो-
ऽन्तोदात्तोऽतिदिश्यत इति तृसम्बन्धिनं ऋकारस्य स्थाने यणादेशो भवन्नुदात्तयण
भवति, ततश्च 'शतुरनुमो नद्यजादिः' इत्यनुवर्त्तमाने 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यन्तो-
दात्तो भवति क्रोष्ट्रीशब्दः ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ 'स्त्रियाम्' इति नानुवर्तते, तेनैयमप्राप्तविभाषा ।
क्रोष्टुनेति । 'आङो नास्त्रियार्थ' इति नामावः । क्रोष्टवे इति । 'वेङिति' इति गुणः ।
क्रोष्टुरिति । 'ऋत उत्' इत्युत्त्वम्, रपरत्वम्, 'रात् सस्य' ति सलोपः । क्रोष्टोरिति ।
पूर्ववद् गुणः, 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपत्वम् । क्रोष्टरीति । 'ऋतो ङिसर्वनामस्था-

तृतीयादिष्विति किम् ? क्रोष्टून् । अचीति किम् ? क्रोष्टु-
भ्याम् । क्रोष्टुभिः ।

❖ तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्नुटौ भवतः ❖ । प्रिय-
क्रोष्टुनेऽरण्याय । हतक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुट्—क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनुडुहोरामुदात्तः ॥ ६८ ॥

चतुर, अनडुह—इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो
भवति, स चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः,
अनड्वाहम् ।

तदन्तविधिरत्रेष्यते । प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः ।

पदमञ्जरी

विभाषापि न भवति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । तृज्वद्भावस्यावकाशः—क्रोष्ट्रे, पुंसे;
नुम्नुटोरवकाशः—त्रपुणे, जतुने, अग्नीनाम्, वायूनाम्; प्रियक्रोष्टुन इत्यादावुभय-
प्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । अथ किमर्थं तृज्वद्भावो विधीयते, यावता क्रुशेरेव तृचि
क्रोष्ट्रेत्यादि सिद्धयति ? तुन्नन्तस्यासम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने स्त्रियां च प्रयोगो
मा भूत्, तृजन्तस्यैव यथा स्यात् । ‘विभाषा तृतीयादिष्वचि’ इत्येतत्तर्हि किम-
र्थम्, तृजन्तस्यैव क्रोष्ट्रेत्यादि सिद्धम्, तुन्नन्तस्य क्रोष्टुनेत्यादि ? यथैव तर्ह्यजा-
दावुभयं भवति तथा हलादावपि स्यात्, एवं शस्यपि तुन्नन्तस्यैव च तत्र प्रयोग
इष्यते, तेनैतदपि नियमार्थम्—तृतीयादावेवोभयम्, तत्राप्यजादावेवेति ।

यस्तु मन्यते—अभिधानस्वभावादेव तुंस्त्वचोर्व्यवस्थितविषयः प्रयोग इति,
तं प्रति सूत्रत्रयमपि शक्यमकर्तुम् ॥

चतुरनुडुहोरामुदात्तः ॥ अत्र ‘सर्वनामस्थाने’ इति स्वर्यते, न तृतीयादि-
ष्विति । आगमानुदात्तत्वबाधनार्थमुदात्तवचनम् । तदन्तविधिरत्रेष्यत इति ।

न्यासः

नयोः’ इति गुणः । क्रोष्टाविति । ‘अच्च धेः’ इत्यत्त्वम्, औत्त्वञ्च । तृज्वद्भावादि-
त्यादि । तृज्वद्भावस्यावकाशः—पुंसि क्रोष्ट्रे इति, नुमोऽवकाशः—त्रपुणे, जतुन इति;
प्रियक्रोष्टुने, वनायेत्यत्रोभयप्रसङ्गे सति नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेति । नुटोऽवकाशः—
अग्नीनाम्, वायूनामिति, तृज्वद्भावस्यावकाशः स एव; क्रोष्टूनामित्यत्रोभयप्रसङ्गे
सति नुड् भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्तु परशब्दस्येष्टवाचित्वात्कल्प्यते ॥

चतुरनुडुहोरामुदात्तः ॥ ‘सर्वनामस्थाने’ इति स्वर्यते, न ‘तृतीयादिषु’ इति ।
‘आगमा अनुदात्ता भवन्ति’ इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तत्वाय वचनम् ।

तदन्तविधिरत्रेष्यत इति । ‘अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य’ इति वचनात् ।

प्रियानड्वान्, प्रियानड्वाहौ, प्रियानड्वाहः ।

❀ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ❀ । अनुडुही, अनड्वाही ।
गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अस्सम्बुद्धौ ॥ ६६ ॥

सम्बुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः ।
हे प्रियचत्वः ! हे प्रियानड्वन् ! ॥

ऋत इद्वातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋस्य ईकारादेशो भवति । किरति ।
गिरति । आस्तीर्णम् । विशीर्णम् ।

धातोरिति किम् ? मातृणाम् । पितृणाम् ।

पदमञ्जरी

‘अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च’ इति वचनम् । प्रियचत्वा इति । बहु-
व्रीहौ ‘सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति’ चतुरशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ‘वा
प्रियस्य’ इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

अस्सम्बुद्धौ ॥ चतुःशब्दस्य केवलस्य सम्बुद्धयभावादुपसमस्तस्योदाहरणम् ।
अनडुहस्तु प्रक्रमाभेदाय, ‘तदन्तविधिरत्रेभ्यते’ इति प्रदर्शनाय च तदन्त-
स्योदाहरणम् ॥

ऋत इद्वातोः ॥ किरतीति । ‘कृ विश्लेषे’, ‘गृ निगरणे’ तुदादी । ‘आस्ती-
र्णम्, विशीर्णमिति । ‘स्तृञ् आच्छादने’, ‘शृ हिंसायाम्’, ‘हलि च’ इति दीर्घः,
‘रदाभ्याम्’ इति निष्ठानत्वम् ।

मातृणामिति । दीर्घत्वे कृतेऽपि लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति ? अतः

न्यासः

प्रियचत्वारिति बहुव्रीहिः । ‘सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्’ इति संख्यायाः पूर्वनिपाते
प्राप्ते ‘वा प्रियस्य’ इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

अम् सम्बुद्धौ ॥ पूर्वेषामि प्राप्ते वचनम् । हे प्रियचत्वः । हे प्रियानड्वन्निस्ति ।
अत्र चतुःशब्दस्य केवलस्य सम्बुद्धिर्न भवतीति तदन्तस्योदाहरणम् । अनडुहस्तु यद्यपि
केवलस्य सम्भवति, तथापि तदन्तविधिरत्रेभ्यते इति तदन्तस्योदाहरणम् ॥

ऋत इद्वातोः ॥ किरति, गिरतीति । ‘कृ विश्लेषे’, ‘गृ निगरणे’ । ‘तुदादिभ्यः शः ।
आस्तीर्णमिति । ‘स्तृञ् आच्छादने’, ‘रदाभ्याम्’ इति णत्वम्, ‘रषाभ्याम्’ इति णत्वम्,
‘हलि च’ इति दीर्घः । विशीर्णमिति । ‘शृ हिंसायाम्’ ।

मातृणाम्, पितृणामिति । ‘नामि इति’ दीर्घः । सत्यपि ऋकारान्तत्वेऽधातुत्वादिह

लाक्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते । चिकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते^१ ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति, कीर्त्तयतः, कीर्त्तयन्ति ॥

पदमञ्जरी

आह—लाक्षणिकस्यापीति । किं प्रयोजनम् ? इत्याह—चिकीर्षतीत्यादि । अतस्तदर्थं धातुग्रहणमिति भावः । क्वचित्तु धृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

उपधायाश्च ॥ पूर्वेण ऋकारान्तस्य धातोरित्त्वमुक्तम्, उपधायामपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु पूर्वयोगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः—धातोर्न ऋकारो यत्र तत्र स्थित इति, इहापि तर्हि प्राप्नोति—ऋकारमिच्छति ऋकारीयतीति ? एवमपि 'कृतस्य' इतीयता सिद्धम्, 'ऋतः' इत्यनुवृत्तेरन्त्यस्य न भविष्यति ? तथा तु न कृतप्रत्ययेव । कीर्त्तयतीति । 'कृत संशब्दने' चुरादिः ॥

न्यासः

न भवति । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवात्र न भविष्यति, तत्किमेतन्नवृत्त्यर्थेन धातुग्रहणेन ? इत्याह—लाक्षणिकस्यापीत्यादि । किमर्थं पुनर्लाक्षणिकस्य ग्रहणम् ? इत्याह—चिकीर्षतीत्यादि । कथं पुनरिष्यमाणमपि लाक्षणिकस्यात्र ग्रहणं लभ्यते ? अत एव धातुग्रहणाज्ज्ञापकात् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनम्—मातृणाम्, पितृणामित्यत्र मा भूदिति । यदीह लाक्षणिकस्य ग्रहणं न स्यात् तदा मातृणाम्, पितृणामित्यादौ लाक्षणिकत्वादेव न भविष्यतीति धातुग्रहणमनर्थकम् । तस्मात्लाक्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणम् । तेन चिकीर्षतीत्येवमादिषु 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घत्वे सत्यपि भवत्येव ।

तपरकरणमसन्देहार्थम् । 'र' इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमयं रेफस्य निर्देशः ? उत यणादेश ऋकारस्येति ?

उपधायाश्च ॥ ऋकारान्तस्य धातोरित्त्वमुक्तम् । उपधाभूतस्य धातोर्ऋकारस्य न प्राप्नोति, इष्यते; तदर्थमेतत् । कीर्त्तयतीति । 'कृत संशब्दने', चुरादौ ण्यन्तः । ननु च 'कृतियूतिजूतिसातिहेतुकीर्त्तयश्च' इति निपातनादेवेत्वं भविष्यतीति कथं तदर्थो योगारम्भः ? नैतदस्ति; क्तिन्विषय एव निपातनं स्यात् । एवं तर्हि पूर्वयोगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः, अत्र तत्स्यस्येति ? एतदपि नास्ति; एवं सति ऋकारमिच्छति ऋकारीयतीत्यत्रापि स्यात् । तस्माद्वक्तव्यमिदम् ।

'कृतश्च' इति वक्तव्ये 'उपधायाश्च' इति वचनं वैचित्र्यार्थम् । 'कृतश्च' इत्यु-

१. 'तपरकरणमसन्देहार्थम्'—इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारादसावोष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातो-
रङ्गस्य उकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपुर्षति ।-मुमूर्षति ।
सुस्वूर्षति ।

दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽप्योष्ठ्यपूर्वो भवतीति अत्रापि भवति—बुवूर्षति
ऋत्विजम्, प्रावुवूर्षति कम्बलम् । ओष्ठ्यो ह्यत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव संज्ञा
एव गृह्यते, तेन 'ऋ गतौ' इत्यस्य सम्पूर्वस्य समीर्णमिति भवति^१ ।

पदमञ्जरी

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ पूर्त्ता इति । 'पृ पालनपूरणयोः', 'न ध्याख्यापमुर्च्छिमदाम्'
इति निष्ठानत्वप्रतिषेधः । मुमूर्षतीति । 'मृड् प्राणत्यागे' । सुस्वूर्षतीति । 'स्मृ-
चिन्तायाम्' । सुस्वूर्षतीति पाठे 'स्वृ शब्दोपतापयोः', 'सनीवन्तर्ध' इत्यादिनेड-
भावपक्षे रूपम् । पूर्वं एव तु युक्तः पाठः; पृथगुदाहरणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽपीत्यादि । ओष्ठ्यत्वमात्रं विवक्षितं नेतरव्यावृत्तिरिति भावः ।
ओष्ठ्योऽत्रेत्यादि । यथा 'हलः' इत्यत्राङ्गेन हल् विद्ध्यते, तेन सम्प्रसारणम्, तेन
च पुनरङ्गम् ; तथेहाप्यङ्गस्यावयव ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मात्तदन्तस्याङ्गस्येति ।

न्यासः

च्यमाने तकारस्य स्यात् नैतदस्ति; 'ऋतः' इत्यनुवर्त्तयिष्यते, तेन ऋकारस्यैव भवि-
ष्यति । अन्यस्त्वाह—'ऋतः' इति पूर्वसूत्रे विशेषणत्वेन प्रकृतम्, न शक्यते तद्धि विशे-
ष्यत्वेन विवक्षितुमिति । तस्य 'उपधाया ऋकारस्येकारादेशो भवति' इत्येष वृत्ति-
ग्रन्थो विरुध्यते । अत्र हि ऋकाररयं विशेष्यता दर्शिता । तस्माद् यथाङ्गस्यैतत् क्वचि-
द्विशेषणम्; तथा 'ऋतः' इत्येतदपि पूर्वसूत्रे विशेषणम्, इह तु विशेष्यम् ॥

• उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ 'ऋत इद्धातोः' इतीच्चे प्राप्तं उत्त्वं विधीयते । पूर्त्त इति । 'पृ
पालनपूरणयोः', क्तः । 'न ध्याख्या' इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वान्न निष्ठानत्वं भवति ।
बुवूर्षतीति । 'व वरणे' । मुमूर्षतीति । 'मृ हिंसायाम्' । सुस्वूर्षतीति । 'स्वृ शब्दोपता-
पयोः', 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घत्व ऋकारान्तत्वमस्य ।

अथेह कथमुत्त्वम्—'वृड् सम्मत्तौ', 'वृज् वरणे'—प्रावुवूर्षते, प्रावुवूर्षतीति,
न ह्यत्र ऋकार ओष्ठ्यपूर्वः, किं तर्हि ? दन्त्योष्ठ्यपूर्व इति ? तदेतदेह—दन्त्योष्ठ्यपूर्वो-
ऽप्योष्ठ्यपूर्वो भवतीत्यादि । यो ह्युभयस्थाने निष्पद्यते लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशम् ।
तेन दन्त्योष्ठ्यो यो भवति सोऽप्योष्ठ्यो भवत्येव दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽप्योष्ठ्यपूर्व एव । अथ
समीर्णमित्यत्र कस्मान्न भवति, अस्ति ह्यत्राप्योष्ठ्यपूर्वता ? इत्याह—ओष्ठ्यो ह्यत्रेत्यादि ।

१-१. "तेनेह न भवति—समीर्णमिति । 'ऋ गतौ' इत्यस्य सम्पूर्वस्य यद्यपि समी-
मकार ओष्ठ्यः पूर्वोऽस्ति, तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवति"—इति
पाठ एकस्मिन्पुस्तके ।

❀ इत्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ❀ । आस्तरणम्, आस्तारकः । निपरणम्, निपारकः । निगरणम्, निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । 'ओष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युक्तम्, अनोष्ठ्यपूर्वस्यापि भवति— मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठ्यपूर्वस्यापि न भवति— पप्रितमम्, वव्रितमम् । क्वचिद् भवति—पपुरिः ॥

इत्युपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकावृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः

पदमञ्जरी

इत्वोत्त्वाभ्यामित्यादि । इत्वोत्त्वयोर्देशिताभ्युदाहरणान्यवकाशः, गुणवृद्धयोर-
वकाशः—चयनं चायकः; उभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः । आस्तरणमिति । नात्र गुणस्य
नित्यत्वम्; लक्षणभेदात् । पूर्वं हीगन्तलक्षणो गुणः प्राप्नोति, इत्वोत्त्वयोः कृत-
योर्लघूपधलक्षणः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ततुरिर्जगुरिति । तुगभ्याम् 'आहगमहनः' इति किन्प्रत्ययः,
उत्त्यम्, तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात्तुग-इत्येतस्य द्विर्वचनम् । पप्रि-
तममिति । 'पु' इत्येतस्मात्पूर्ववत्किन्, इत्वोत्त्वयोरभावे यण्, तस्य स्थानिवद्भा-
वाद् द्विर्वचनम्, अतिशयने तमप् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः

न्यासः

ओष्ठ्यो ह्यत्राङ्गावयवोऽपि । तत्रेह प्रत्यासत्तेरङ्गावयवो गृह्यते, नोपसर्गावयवः । प्रत्या-
सन्नत्वम् पुनः प्रसङ्गस्य प्रकृतत्वात् । उपसर्गस्य तु नास्ति प्रत्यासन्नत्वम्; विपर्ययात् ।

इत्वोत्त्वाभ्यामित्यादि । इत्वोत्त्वयोरवकाशः—आस्तीर्णम्, पूर्त्त इति, गुणवृद्धयो-
रवकाशः—चयनम्, चायक इति; इहोभयं प्राप्नोति—आस्तरणम्, आस्तारकः, निपर-
णम्, निपारक इति; अत्र गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ततुरिः, जगुरिति । ततरेर्गिरतेश्च 'आहगमहनजनः' किक्किनौ
लिट् च' इति किकिनोरन्यतरः, ततश्चास्त्वे 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् 'तु
गु'—इति द्विरुच्यते, 'उरत्' इत्यत्त्वम् । पप्रितमम्, वव्रितममिति । 'पु, व'—इत्येतयोः
किकिनोरन्यतरः, यणादेशः । किप्रत्ययान्तात् 'अतिशयने तमप्' इत्यादिना तमप् ॥

इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायां सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः

अथ सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदपरैरे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भन्ति । अचै-
षीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अपावीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।
अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद्वाधते । .

न्यनुवीत्, न्यधुवीद्—इत्यत्र कुटादित्वान्छित्वे सति प्रतिषिद्धायां

पदमङ्गरी

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ अत्र सिचि, परस्मैपदेष्विति द्वे अपि परसप्तम्यौ,
तत्र सिचोऽङ्गापेक्षं परत्वम्, परस्मैपदानां सिजपेक्षम् । 'इको गुणवृद्धी' इति-
वचनादिक इत्युपतिष्ठते, तत्रेकाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह—इगन्त-
स्याङ्गस्येति । उदाहरणेषु 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, सेटः सिचः 'इट ईटि' इति
लोपः । ननु चान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वाद् गुणोऽन्तरङ्गः, बहिर्भूतं परस्मैपदं सिचं
चापेक्षत इति वृद्धिर्बहिरङ्गा, ततश्च पूर्वं गुणे कृते इगन्तस्याङ्गस्येति नोपपद्यते ?
इत्यत आह—अन्तरङ्गमपीति ।

यथैव तर्हि गुणं बाधते तथोवङ्गमपि बाधेत, तत्राह—न्यनुवीन्यधुवीदित्य-

न्यासः

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते वचनमिद-
मारभ्यते । सिचीति, परस्मैपदेष्विति च—द्वे अप्येते परसप्तम्यौ; तत्र सिचोऽङ्गापेक्षं पर-
त्वम्, परस्मैपदानां तु सिजपेक्षम् । परस्मैपदपर इति । परस्मैपदं परं यस्मात् स तथो-
क्तः । इगन्तस्येति । 'इको गुणवृद्धी' इत्यस्योपस्थाने सतीकाऽङ्गं विशिष्यते, विशेष-
णेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवतीति । अचैषीत्, अनैषीदिति ।
'चिञ् चयने', णीञ् प्रापणे', भूते छुङ्, 'च्लेः सिच्', 'एकाचः' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः,
अडागमः, 'नित्यं छितः' इत्यनुवर्त्तमाने 'इतश्च' इतीकारलोपः, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते'
इतीट्, इण्कोः' इत्यनुवर्त्तमाने 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । अलावीत्, अपावीदिति ।
पूर्ववत्छुङ्, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीट्, पूर्ववदीट्, 'इट ईटि' इति सिचो
लोपः । अकार्षीदित्युदाहरणं सुबोधम् । ननु चात्रान्तरङ्गत्वाद् गुणेन भवितव्यम्, अन्त-
रङ्गत्वं पुनस्तस्यार्धधातुकापेक्षत्वात्; वृद्धेस्त्वाद्वधातुकविशेषं परस्मैपदपरं सिचमपेक्ष्य
बहिरङ्गत्वम् ? अत आह—अन्तरङ्गमपीत्यादि । यद्यन्तरङ्गत्वाद् गुणः स्यात्, तदैतद्वचन-
मनर्थकं स्यात् । तस्माद्वचनसामर्थ्याद् बहिरङ्गापि वृद्धिर्गुणं बाधते । यद्येवम्, तर्हि यथा
वचनसामर्थ्याद् वृद्धिरन्तरङ्गमपि गुणं बाधते, तथोवङ्गादेशमपि बाधेत; ततश्च न्यनुवीत्,
न्यधुवीदिति न सिध्येत् ? इत्यत आह—न्यनुवीन्यधुवीदित्यादि । यत्र हि वृद्धेः प्रतिषेधो

वृद्धावुवङादेशः क्रियते ।

पदमञ्जरी

त्रेति । 'णूस्तुतौ', 'धून् विधूनने' कुटादी । यत्र हि वृद्धिः प्रवर्तते तत्रान्तरङ्गं बाधेत, इह तु प्रतिषेधादप्रवृत्ता सती नोत्सहते बाधितम् । ननु च यथा गुणो बाध्यते, एवं प्रतिषेधोऽपि बाधनीयः ? येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति, गुणे च नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते, प्रतिषेधे च प्राप्ते चाप्राप्ते चेति । अथैवं कस्मान्न कल्पते-अन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते वचनादनिकोऽपि वृद्धिर्भवति, यथा-अचैषीदित्यादावेकारस्य, अहौषीदित्यादावेकारस्येति; तत्रायमर्थः- 'ह्यधन्तलक्षण' इत्यत्र णिशिवग्रहणं न कर्तव्यं भवति, कथम् ? औनयीत्, अश्वयी-दित्यादौ अन्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां 'ह्यधन्त' इत्येव प्रतिषेधः सिद्धः ? नैवं शक्यं कल्पयितुम्; एवं हि कल्प्यमाने अभैत्सीदित्यादौ व्यञ्जनस्यापि वृद्धिप्रसङ्गः । 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इत्येषा व्यञ्जनवृद्धिं बाधिष्यते ? नाप्राप्तायां तस्यामारम्भात् । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते-अनन्दीत्, अदेवीदित्यादौ, तत्र व्यञ्जनस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'नेटि' इत्यनेन हलन्तस्य या च यावती च वृद्धिः प्राप्नोति-'वदव्रज' इति वा, सिचि वृद्धिः' इति वा, सा सर्वा प्रतिषिध्यते । इह तर्हि अगवीदिति गोशब्दस्याचारक्खिवन्तस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नोति ? अत्राप्यन्तरङ्गत्वाद्वादेशे कृते हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेटि' इति प्रतिषेधः । 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पस्तु सत्यपि सिचि वृद्धेरिग्लक्षणत्वे भवति । इह तर्हि न्यनुवीत्, न्यधुभीदिति-'क्विति च' इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति, अनिग्लक्षणत्वात् ? मा भूत्प्रतिषेधः; अन्तरङ्गत्वादुवङादेशो भविष्यति । इह च अकार्षीदिति-गुणे रपरत्वे च कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः ? यत्रापि सा प्रतिषिध्यते-अतारीत्, अस्तारीदिति, तत्रापि 'अतो लान्तस्य' इति वृद्धिः सिद्धा । इह तर्ह्यलावीत्, अयावीदन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तलक्षणायाः 'नेटि' इति प्रतिषेधे 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पः प्राप्नोति ? 'अतो लान्तस्य' इत्यत्र वकारोऽपि प्रश्लिष्यते । किं वकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो वकारः ।

न्यासः

नास्ति, तत्र वचनसामर्थ्याद्विध्यन्तरं बाधित्वाऽसौ प्रवर्तते । इह तु क्त्वि सति 'क्विति च' इति वृद्धिः प्रतिषिध्यते, प्रतिषिद्धा च सती नोत्सहते उवङादेशं बाधितुम् । तेन तस्यां प्रतिषिद्धायाम् 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङादेशः क्रियते । क्त्वि पुनरत्र 'णूस्तवने', 'धू विधूनने'-इत्येतयोः कुटादिषु पाठाद् गार्ङ्गकुटादिसूत्रेण । यथा सामर्थ्याद् वृद्ध्या गुणो बाध्यते, तथा प्रतिषेधोऽपि बाध्येत एव ? नैतदस्ति; गुणे हि नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते, प्रतिषेधे तु प्राप्ते चाप्राप्ते च । तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन गुणस्यैव बाधा युक्ता, न प्रतिषेधस्य ।

परस्मैपदेष्विति किम् ? अच्योष्ट । अप्लोष्ट ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥

पदमञ्जरी

इहापि तर्हि प्राप्नोति—मा भवानवीद्, अमधीदिति ? णिश्चिग्रहणमिह पक्षे न कर्त्तव्यमित्युक्तम्, तयोः स्थाने अविमवी प्रक्षेप्स्यामि । यत्तर्हि लांघयमस्मिन्पक्षे प्रदर्शितम्—णिश्चिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति, तदेवं सति हीयते; किं चागवी-दित्यत्रापि 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पं बाधित्वा वकारग्रहणान्नित्या वृद्धिः प्राप्नोति; तथा चिप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यो लुङि अचेचायीदिस्थादौ गुणाया-देशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति; तथा चिरिणोति-जिरिणोत्योः अचिरायीत्, अजिरायीद् । तस्मादन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धिर्वचनाद्वाधत इत्ये-तदेव साम्प्रतम् । न पुनरन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्य वचनादनिकोऽपि भवतीति । किं पुनः कारणमित्येव कल्पना भवति ? णिश्चिग्रहणात्; अन्यथा णिश्चिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ अन्तशब्दोऽयमस्त्यवयववचनः, वस्त्रान्तः, वसनान्त इति; अस्ति समीपवचनः—उदकान्तं गत इति; तत्राप्ये पक्षे 'ल्रान्तस्य' इति बहुव्रीहिः, अङ्गमन्यपदार्थः; अन्यस्यार्थस्यासम्भवात् । तत्र चर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरि-त्येव सिद्धत्वादन्तग्रहणमतिरिच्यते । तस्मात्समीपवचनोऽन्तशब्दः । तत्रापि यदि षष्ठीसमासः स्यात्—रेफलकारयोः समीपभूतस्यतो वृद्धिर्भवतीति, ततो लघिरणि-प्रभृतिष्वेव स्यात् । यदि परसमीपवचनोऽन्तशब्दः, अथ तु समीपमात्रवचन-स्तदा इष्टविषये तावत्सिध्यति, अनिष्टेऽपि तु विषये प्राप्नोति, तथा अखल्ली-दित्यत्रापि प्रसङ्गः । तस्मात्कर्मधारयः, निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः । समीपभूतौ रेफलकारौ ल्रान्तशब्देन विवक्षितौ । कस्य समीपभूतावित्यपेक्षायाम् अत इत्यनेन सम्बन्धः । एवं विशेषिताभ्यां रेफलकाराभ्यामङ्गस्य विशेषणान्त-दन्तविधिः । अतः समीपभूतौ यौ रेफलकारौ तदन्तस्याङ्गस्येति । यद्येवम्, एक-त्वाद् 'अतः' इत्यस्य तस्य च रेफलकारयोः विशेषणे एवं उपक्षीणत्वान्न वृद्धि-भाङ् निर्दिष्टः स्यात् ? विशेषणत्वेनापि तावदकारस्य श्रुतत्वात्तस्यैव वृद्धिर्भव-
न्त्यासः

अच्योष्ट, अप्लोष्टेति । 'च्युङ् छथुङ् ज्युङ् झ्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ', डित्त्वादा-त्मनेपदम् ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ अन्तशब्दोऽयमस्त्यवयववचनः, यथा—पञ्चान्तः, वसनान्त इति । अस्ति च समीपवाची, यथा—उदकान्तं प्रियं प्रोयमनुव्रजेदिति । उदकसमीपमित्यर्थः न अत्रावयववाचिनोऽन्तशब्दस्य ग्रहणे इहान्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ? तस्य ह्युपादानस्यैतत् प्रयोजनम्—रेफलकारान्तस्य यथा स्यादिति । एतच्च 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यनेनैव

रेफलकारौ यावतोऽन्तौ=समीपौ, तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति । क्षर-अक्षारीत् । त्सर-अत्सारीत् । ज्वल-अज्वालीत् । ह्राल-अह्वालीत् । 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पस्यायमपवादः ।

अत इति किम् ? न्यखोरीत् । न्यमीलीत् । ल्रान्तस्येति किम् ? मा भवानटीत् । मा भवानशीत् ।

अन्तग्रहणं किम् ? अवभीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यौ रेफलकारा-
पदमञ्जरी

तीयदोषः, तदिदमुक्तम्-रेफलकारौ यावतः समीपभूतावित्यादि ।

वयं तु ब्रूमः-‘समीपभूतरेफलकारान्तस्याङ्गस्यातः स्थाने वृद्धिर्भवतीत्येवाक्षरव्यापारः । तत्र कस्य समीपभूतावित्यपेक्षायां सन्निधानादतः समीपभूताविति गम्यते’ इति । अपर आह-‘रश्च लश्च ल्रम्, आगन्तुकोऽकारः, षष्ठ्या लुका निर्देशः, अत्र ल्रेणाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधौ ल्रान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तत्र वृद्धिर्भवति । कीदृशस्यातः ? समीपभूतस्य । सन्निधानाच्च ल्रं प्रति समीपभूतस्येति । अन्तशब्दश्च समीपमात्रवचनो न तु परसमीपवचनः’ इति ।

उदाहरणेषु, ‘क्षर सञ्चलने’, ‘त्सर छद्म गतौ’, ‘ज्वल दीप्तौ’, ‘ह्रल चलने’ ।

न्यखोरीत्, न्यमीलीदिति । ‘खुर छेदने’, ‘मील निमेषणे’ । मा भवानित्यादि । ‘अट गतौ’, ‘अश भोजने’, माङ्गः प्रयोग अडागमनिवृत्त्यर्थः ।

अवभीत्, अश्वल्लीदिति । ‘वभ्रिर्गत्यर्थः’, ‘खल्लिराशु गमने’ । अथान्तग्रहणं न्यासः

सिध्यति । तस्मात् समीपवाचिन एव ग्रहणमिति मत्वाऽऽह-रेफलकारौ यावतोऽन्तौ समीपाविति । यदि तर्हि ल्रावन्तौ यस्य समीपावत इत्यनेन निर्दिश्यते वृद्धिभाग् न निर्दिष्टः स्यात् । एवञ्च ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यन्त्यस्य स्यात्, अकारसमीपभूतस्य ल्रान्तस्यान्त्यस्य वृद्धिभाज इकोऽभावादित्यत आह-अत एव स्थान इति । एवं मन्यते-अकारस्य श्रुतत्वादकारस्यैव स्थाने वृद्धिर्विज्ञायत इति । अक्षारीदित्यादि । ‘क्षर सञ्चलने’, ‘त्सर छद्मगतौ’, ‘ज्वल दीप्तौ’, ‘ह्रल ह्रल चलने’-इत्येतेषां रूपाणि । अतो हलादेर्लघोः रित्यस्य विकल्पस्यायमपवाद इति । एतेन नित्यार्थतामस्य योगस्य दर्शयति ।

न्यखोरीत्, न्यमीलीदित्यादि । ‘खुर छेदने’, ‘मील इमील स्मील क्षमील निमेषणे’ । मा भवानटीद्, मा भवानशीदिति । ‘अट पट गतौ’, ‘अश भोजने’ । ‘न माङ्गयोने’ इत्याट्प्रतिषेधार्थो माङ्गयोगः । भवानिति । अयं सन्देहनिरासार्थः, अतोऽन्यत्र विशेषाभावात् ।

अवभीदिति । ‘अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः’ । अश्वल्लीदिति । ‘श्वल श्वल

ङ्गस्यान्तौ न तावतः समीपौ ॥ •

वदब्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदब्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि पर-
स्मैपदे परतः । अवादीत् । अव्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वदि-
ब्रजिग्रहणम् ।

हलन्तानाम्—अपाक्षीत् । अभैत्सीत् । अञ्छैत्सीत् । अरौत्सीत् ।

अत्र योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरेणापि सिद्धयति,
पदमञ्जरी

किमर्थम्, न 'हरः' इत्येवोच्येत ? इहापि तर्हि प्राप्नोति—अवभ्रीत्, अखल्लीदिति ?
अकारमेव सिचपरत्वेन विशेषयिष्यामः—हरान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तस्य सिच्यन-
न्तरे वृद्धिर्भवतीति । न च रेफलकारान्तस्थोङ्गस्य योऽकारस्तस्य सिजव्यवहितः
सम्भवतीति सामर्थ्यात् येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्ये-
केन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते । अथ वा—'अतो हलादेर्लघोः' इत्यस्यानन्तर-
मिदं कर्तव्यम्, तत्रायमप्यर्थः—अत इत्यपि न वक्तव्यं भवति, तत्र 'लघोः' इत्य-
नुवृत्तेरखल्लीदित्यादौ न भविष्यति । एवमपि, चतुश्शब्दादाचारक्विपि लुङि
सिचि चकारस्यापि प्राप्नोति ? तत्रापि सिचाऽऽनन्तर्यं विशेषयिष्यामः, तत्र
यथा अचकासीदित्यत्र 'अतो हलादेर्लघोः' इति, चकाराकारस्य वृद्धिर्न भवति,
तत्कस्य हेतोः ? सिचा आनन्तर्यं विशेष्यत इति । एवं चतुश्शब्देऽपि न भवि-
ष्यति । एवं च कृत्वा 'लघोः' इत्यपि न वक्तव्यं भवति ? तथा तु न कृतमित्येव ॥

वदब्रजहलन्तस्याचः ॥ विकल्पबाधनार्थमिति । 'अतो हलादेर्लघोः' इति
विकल्पो वक्ष्यते । 'नेटि' इति प्रतिषेधे प्राप्त इति तु नोक्तम्; विकल्पस्यैव वस्तुतः
प्राप्तत्वात् । अत्रेत्यादि । 'वदब्रज्योः' इत्येको योगः, 'अचः' इति द्वितीयः,
तत्राङ्गेनाविविशेष्यत इति—अङ्गस्य योऽच् यत्र तत्र स्थितस्तस्येति, तेन हलन्तस्य
न्यासः

आशुगमने' । न तावतः समीपाविति । भकारलकाराभ्यां व्यवधानादिति ॥

वदब्रजहलन्तस्याचः ॥ अनिगन्तार्थोऽयमारम्भः । अथ वदिब्रज्योर्ग्रहणं किमर्थम्,
यावता हलन्तत्वादेव वृद्धिः सिध्यति ? इत्यत आह—विकल्पबाधनार्थमित्यादि । 'अतो
हलादेः' इति विकल्पं वक्ष्यति, तस्य बाधो यथा स्यात् । अपाक्षीदिति । 'डुपचर्षु पाके',
'चोः कुः' इति कुत्वम् । अभैत्सीदिति । 'भिदिर् विदारणे', 'खरि त्व' इति चत्वम्—
दकारस्य तकारः । अरौत्सीदिति । 'रधिर् आवरणे' ।

अत्रेत्यादि । 'वदिब्रज्योः' इत्येको योगः, 'अच' इति द्वितीयः; एवं योगविभागे

कथम्? वदिब्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगे 'अतः' इति स्थानी अनुवर्तते, ततो यत् 'अचः' इति सूत्रम्, तत्राङ्गेनाज्विशेष्यते—अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्वल्ग्रहणं हल्समुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि स्यात्—अराङ्क्षीत्, असाङ्क्षीत् । अन्यथा हि येन नाव्यधानं तेन व्यवहितेऽपि

पदमञ्जरी

सिद्धा वृद्धिरिति भावः । किं पुनः कारणमङ्गेनाज्विशेष्यते, न पुनरचाङ्गस्येति ? असम्भवात् । अचिकीर्षीदित्यादौ अदन्तस्य तावत् 'नेटि' इति प्रतिषेधः, आकारान्तं तु सिचि न सम्भवति; 'यमरमनमातां सकच' इति सग्विधानात् । सम्भवे वा नास्ति विशेषः सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा । इगन्तस्य तु 'सिचि वृद्धिः' इत्येव सिद्धा वृद्धिः । एजन्तमप्यात्वविधानान्नैव सम्भवति । अगवीदित्यत्र तु 'नेटि' इति प्रतिषेधः । तदेवमङ्गेनाज्विशेष्यत इति सहृदयमभिधानम् । एवं प्रत्याख्याते हल्ग्रहणे, प्रयोजनमाह—तदेतदिति । किं पुनः कारणमन्तरेण हल्ग्रहणं हल्समुदायस्य परिग्रहो न सिद्ध्यति ? अत आह—अन्यथा हीति । एतच्च

न्यासः

सति हलन्तग्रहणमन्तरेणापीष्टं सिध्यत्येव । कथमिति । असम्भावयतः प्रश्नः । वदिब्रज्योरित्यादिना यथा योगविभागे सति सिध्यति तथा दर्शयति । तत्र प्रथमयोगे पूर्वसूत्रात् 'अतः' इति स्थान्यनुवर्तते । तेनावादीद्, अब्राजीदित्येतावत्सिध्यति । ततो यदच इति द्वितीयं सूत्रम्, तत्र विशेषणविशेष्यभावयोर्थेष्टत्वात् प्रकृतेनाङ्गेनाज्विशेष्यते—अङ्गस्य योऽजिति । तेनाङ्गस्याचो यत्र तत्रावस्थितस्य सिचि परतो वृद्धिर्भवति । अपाक्षीदित्याद्यपि सिध्यति । यद्येवम्, योगविभाग एव कर्तव्यः, किं हल्ग्रहणेन ? इत्यत आह—तदेतदित्यादि । हल्समुदायपरिग्रहः किमर्थो यतस्तदर्थोऽयं यत्नः क्रियते ? इत्याह—इहापीत्यादि । अराङ्क्षीदिति । 'रञ्ज रागे' । असाङ्क्षीदिति । 'षन्ज सङ्गे' । ननु चाङ्गस्य योऽच् तस्य सिचि परतो वृद्धिरुच्यते, न चान्नाङ्गसम्बन्धिनोऽचोऽनन्तरः परः सिच् सम्भवति यस्यानेन वृद्धिर्विधीयते । तथा ह्यकारान्तस्याङ्गस्य तावद् 'अतो लोपः' इति लोपेन भवितव्यम् । न च वचनादतो लोपं वृद्धिर्बाधियत इति शक्यते वक्तुम्; यदि ह्यकारान्तस्यैव वृद्धिः स्यात् प्रत्याहारग्रहणमनर्थकं स्यात्, 'अतः' इत्येवं ब्रूयात् । अथ वा—तदपि न ब्रूयात्, पूर्वसूत्रात् 'अतः' इत्यनुवर्त्तयिष्यते । तस्मादकारान्तस्य तावदङ्गस्य सम्बन्धी योऽच् ततोऽनन्तरः सिञ्ज सम्भवति । आकारान्तस्य तु कामं सम्भवति यावाप्रभृतेः । न तु तस्युस्ति विशेषः सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा । इगन्तस्य पुनः 'सिचि वृद्धिः' इत्यादिनैव वृद्धिर्विहिता । सन्ध्यक्षराणां च नास्त्येव; 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यास्त्वविधानात् । उदबोढाम्, उदबोढमित्यत्रास्तीति चेत् ? न; ङलोपस्यासिद्धत्वात् । तदयं न क्वचिदचोऽन्तरः परस्मैपदपरः सिच् सम्भवति, उच्यते चेदं वचनम्; ततो

वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यात्, अनेकेन हला न स्यात् ।

उदवोढाम्, उदवोढमित्यत्र वहेः सिचि ढत्वसलोपादीनाम् 'पूर्व-
त्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते, पश्चाद् ढलोप-
निमित्तमोत्त्वम् । तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति; कृतत्वात् ।

पदमञ्जरी

यदा वृद्धिभागजेव सिचपरत्वेन विशेष्यते, तदा वेदितव्यम् । अङ्गे तु विशेष्य
माणे सर्वत्र सिध्यति । न चैवमचकासीदित्यादिष्वनेकाल्पे पूर्वस्याप्यचो वृद्धि-
प्रसङ्गः; 'नेटि' इति प्रतिषेधात् । न चानेकाज्जनिडस्ति । न चापाक्षीदित्यादावटः
प्रसङ्गः; किं कारणम् ? लुङि यदङ्गं सिजन्तं तद्भक्तोऽङ्गागमस्तद्ग्रहणेनैव गृह्यते
न तु सिचि यदङ्गं तद्ग्रहणेन । यत्रापि सिचो लुक् क्रियते—अदात्, अघात्—
इति, तत्र सिचपरत्वाभावाद् वृद्धेरप्रसङ्गः ।

उदवोढामिति । वहेर्लुङ्, तसस्ताम्, सिच्, वह+स्तामिति स्थिते—वृद्धिश्च-
प्राप्नोति ढत्वादीनि च, आदिपदेन 'झलो झलि' इति सिचो लोपः, 'झषस्त-
थोर्धोऽधः' इति धत्वं ण्टुत्वं ढलोप इत्येतेषां ग्रहणम् । तत्र ढत्वादीनामसिद्ध-
त्वात्पूर्वं वृद्धिः क्रियते, पश्चात् ढलोपनिमित्तमोत्त्वम् । अथ तस्य पुनर्वृद्धिः
कस्मान्न भवति ? तत्राह—तत्र कृत इति । कृतत्वादिति । यद्यप्योकारस्य न कृता
वृद्धिः, तथापि प्रयोगेऽस्मिन् कृतेति भावः ।

न्यासः

येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद् यथाऽपाक्षीदित्यादौ वृद्धिर्भवति,
तथाऽराङ्क्षीदित्यादावपि वृद्धिर्भविष्यति, ततो नार्थो हल्ग्रहणेन ? इत्यत आह—
अन्यथा हीत्यादि । एकेन वर्णेन सर्वत्र व्यवधानमस्ति । हल्समुदायेन क्वचिदेवा-
राङ्क्षीदित्यादौ । अपाक्षीदित्यादौ नास्ति, तत्रासति हल्ग्रहणेऽनन्तरोक्तया नीत्या यत्रै-
केन वर्णेन व्यवधानमस्ति—अपाक्षीदित्यादौ, तत्रैव स्यात्, यत्र त्वनेकवर्णेन व्यवधान-
मस्ति—अराङ्क्षीदित्यादौ, तत्र न स्यात्, यथाऽपिपठिषीदित्यादौ आद्ययोरचोर्व्यवधा-
नान्न भवति । हल्ग्रहणे तु सति हल्समुदायेन व्यवधानेऽपि भवति; हल्ग्रहणसामर्थ्यात् ।

उदवोढाम्, उदवोढमित्यत्र वहेर्वृद्धिः कस्मान्न भवति, ढलोपे कृतेऽहलन्तादिति
चेत् ? न; ढलोपस्यासिद्धत्वादिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—क्रियत एवात्र वृद्धिः । तस्या-
स्त्वोत्त्वं विधीयत इति दर्शयितुमाह—उदवोढामित्यादि । आदिशब्देन धात्वादयो
गृह्यन्ते । वहेरुत्पूर्वाङ्गुङ्, तस्यसौ, तयोः 'तस्यस्थमिपाम्' इत्यादिना तान्तमादेशो
यथाक्रमम्, हलन्तलक्षणा वृद्धिः, 'हो ढः' इति ढत्वम्, 'झलो झलि' इति सिचो
लोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्त्वम्, 'ण्टुना ण्टुः' इति ण्टुत्वम्, 'सहिवहोरोदवूर्णस्य'
इत्योत्त्वम् । तत्र ह्योत्त्वे पुनर्वृद्धिः कस्मान्न भवति ? इत्याह—तत्र कृते पुनरित्यादि ।

काशि० ५ : ४२

यत्र त्वकृता वृद्धिः, ओकारस्यैव तत्र भवति—सोढामित्रस्यापत्यं सोढामित्रिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असे-
वीत् । अकोषीत् । अमोषीत् ।

‘हलन्तस्य’ इत्येव—अलावीत् ।

नन्वत्रैतदप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तं भवति ?
नैतदेवम्; ‘अन्तरङ्गमपि गुणं ध्वनारम्भसामर्थ्यात्सिचि वृद्धिबार्धते’
इत्युक्तम् ॥

पदमञ्जरी

यत्र त्विति । न ह्योकारत्वनिबन्धनो वृद्धेरभावः, किन्तु कृतत्वनिबन्धन इति
भावः । सोढा अभिभूता अमित्रा येन स सोढामित्रः ॥

नेटि ॥ उदाहरणेषु—‘दिवु क्रीडादौ’, ‘सिवु तन्तुसन्ताने’, ‘कुष निष्कर्षे’,
‘मुष स्तेये’ इति धातवः ।

ननु चेत्यादि चोद्यम् । नैतदेवमित्यादि परिहारः । उभयमध्येतत् सिचिवृद्धि-
सूत्रे व्याख्यातम् ॥

न्यासः

एकं ह्यत्र वृद्धिशास्त्रम्, तेन च प्रागेव कृता वृद्धिरिति कृतकार्यत्वाद् वृद्धिशास्त्रस्य,
पुनस्तन्न व्याप्रियत इति न भवति पुनर्वृद्धिः ।

सोढामित्रिरित्यत्र तर्हि कथमोत्त्वे कृते वृद्धिर्भवति ? इत्याह—यत्र त्वित्यादि । यत्र
प्राग्वृद्धिः कृता तत्र कृतार्थत्वाद् वृद्धिशास्त्रस्य पुनर्न व्याप्रियत इति न भवति वृद्धिः,
सोढामित्रिरित्यत्र तु न कृता वृद्धिः । तस्मादकृतार्थत्वाद् वृद्धिशास्त्रं व्याप्रियत इति
भवत्येव वृद्धिः । सा च भवन्त्योकारस्य भवति, नाकारस्य वृद्धिरिति; वृद्धिविधान-
काल ओकारस्यैव वृद्धिभाजः सन्निहितत्वात् । सद्देर्निष्ठा, तत्र ढत्वादेषु कृतेषु सोढ
इति भवति, सोढोऽमित्रोऽनेनेति सोढामित्रः, तस्यापत्यमिति ‘अत इज्’, ‘तद्धि-
तेष्वचामादेः’ इति वृद्धिः । ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इत्येव सिद्धे तदन्तत्वेऽन्तग्रहणम-
सन्देहार्थम् । ‘हलोऽचः’ इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमजन्तस्याङ्गस्य हलो वृद्धि-
र्भवति ? उत हलन्तस्याच इति ? ॥

नेटि ॥ हलन्तस्याच इति या वृद्धिः प्राप्ता सा हलन्तलक्षणा वृद्धिरनेन प्रतिषिध्यते
‘अनन्तरस्य विधिर्ना भवति प्रतिषेधो वा’ इति कृत्वा । अदेवीत्, असेवीदिति । ‘दिवु
क्रीडादौ’, ‘सिवु तन्तुसन्ताने’ । वृद्धौ प्रतिषिद्धायाम् ‘पुगन्तलघूपधस्य’ इति गुणः ।
अकोषीदामोषीदिति । ‘कुष निष्कर्षे’, ‘मुष स्तेये’ । नन्वत्रैतदन्तरङ्गत्वादिति चोद्यम् ।
नैतदेवमिति परिहारः । उभयं चैतद् गतार्थम् ॥

ह्यचन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानाम्, क्षण, श्वस, जागृ, णि, श्वि-इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । ग्रह-अग्रहीत् । स्यम्-अस्यमीत् । व्ययं-अव्ययीत् । टुवम्-अवमीत् । क्षण-अक्षणीत् । श्वस्-अश्वसीत् । जागृ-अजागरीत् । णि-औनयीत्, ऐलयीत् । श्वि-अश्वयीत् । एदिताम्-रगे, अरगीत् । कखे-अकखीत् ।

ह्यचन्तक्षणश्वसामिदितां च 'अतो-ह्लादेर्लघोः' इति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः । जागृ-णि-श्वीनां तु० सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च 'नेटि' इति न प्रतिषिध्यते । न च अन्तरङ्गत्वादत्र पूर्वगुणो भवति; सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् ।

पदमञ्जरी

ह्यचन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ उदाहरणेषु 'ग्रह उपादाने', 'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे', 'टुवम उद्गिरणे', 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे', 'क्षण हिंसायाम्', 'श्वस प्राणने', 'जागृ निद्राक्षये', 'ऊन परिहाणे' 'इल भेरणे' चुरादी, 'टुओश्वि गतिवृद्धयोः', 'रगे लगे सगे संवरणे', 'कखे खगे कगे हसने' इति धातवः । ऊनय-त्येलयत्योर्नोनयतिध्वनयतीति चङः प्रतिषेधः ।

न्यासः

ह्यचन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ अग्रहीदिति । 'ग्रह उपादाने' । अस्यमीदिति । 'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे' । अवमीदिति । 'टुवम उद्गिरणे' । अव्ययीदिति । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' । अक्षणीदिति । 'क्षण हिंसायाम्' । अश्वसीदिति । 'श्वस प्राणने' । अजागरीदिति । 'जागृ निद्राक्षये' । औनयीत्, ऐलयीदिति । 'ऊन परिहाणे', 'इल भेरणे', चुरादिणिच् । 'नोनयति' इत्यादिना चङि प्रतिषिद्धे सिजेव भवति, 'आडजादीनाम्' इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः । अश्वयीदिति । 'टुओश्वि गतिवृद्धयोः' । अरगीत्, अलगीदिति । 'रगे लगे सङ्गे' । अस्थगीदिति । 'स्थगे संवरणे' । अकखीदिति । 'कखे हसने' ।

सा च नेटीति न प्रतिषिध्यति इति । अनन्तराया हलन्तलक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधः, न पूर्वस्याः । अथ किमर्थं णिश्विग्रहणम्, यावतान्तरङ्गत्वादेवात्र गुणेन भवितव्यम्, कृते गुणेष्यादेशेन, ततश्च यकारान्तत्वादेव तयोः प्रतिषेधो भविष्यति ? इत्याह—न चेत्यादि । इदमन्तरङ्गत्वं सिच्यभ्युपेत्योक्तम् । इदानीमन्तरङ्गत्वमेव सिचि नास्तीति

यदि पूर्वं गुणः स्यात्, इह णिश्चिग्रहणमनर्थकं स्यात्; गुणाया-
देशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्मादिदमेव
णिश्चिग्रहणं ज्ञापकम्—न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ।

अथ जागृग्रहणं किमर्थम्, 'जाग्रोऽविचिण्णल्लिङ्गत्सु' इति जागर्त्ते-
गुणो वृद्धेरपवादो विधीयते, स यथा 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धि
बाधते, तथा सिचिवृद्धिर्मापि बाधिष्यते ? नैतदस्ति; कृते गुणे 'अतो
ल्रान्तस्य' इति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते ।

अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते, यथा
जागरयतीत्यत्र 'अत उपधायाः' इत्यपि वृद्धिर्न भवति, तथा चिण्णलोः

पदुमञ्जरी

यदि च पूर्वं गुणः स्यादित्यादि । एतदपि सिचिवृद्धिसूत्र एव व्याख्यातम् ।
अथ जागृग्रहणं किमर्थमिति । येन पृष्टं स एव यथैतन्न कर्त्तव्यं तथा दर्शयति—
जाग्रोऽविचिण्णल्लिङ्गत्विति । कृते गुणे इत्यादि । 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इत्येतत्
नाश्रितम्; निष्ठितत्वस्य दुर्ज्ञानत्वात् । अथ त्विति । अन्यथा वृद्धिविषये गुण-
विधानमनर्थकं स्यादिति भावः । तथा चेति । चिण्णलोः प्रतिषेधेन उत्तरकाल-
भाविवृद्धिमात्रं न भवतीति सामान्येन ज्ञाप्यते, न तूपधालक्षणवृद्धिर्न भवतीत्येवं

न्यासः

दर्शयितुमाह—यदीत्यादि । किं कारणं णिश्चिग्रहणमनर्थकं स्यात् ? इत्यत आह—गुणा-
यादेशयोरिति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गत्वं नास्ति, यदुक्तम् 'अन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धि-
वचनाद् बाधते' इति तद्विरुध्यते ? नास्ति विरोधः, अध्यारोप्य तथाभिधानात् ।

अथेत्यादि । अत्र वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । अथ जागृग्रहणं किमर्थमिति पृष्ठस्य किं
कारणं जागृग्रहणं न कर्त्तव्यमिति प्रश्नावसरे येनाभिप्रायेण पृष्ठवांस्तमाविष्कर्तुमाह—
जाग्रोऽविचिण्णित्यादि । यथा जागरयतीत्यादौ 'अचो ङ्णिति' इति प्राप्तां वृद्धिं जागर्त्ते-
गुणो बाधते तथा सिचिवृद्धिर्मापि बाधिष्यते, वृद्धयपवादत्वाद् गुणशास्त्रस्य । गुणे कृत
इत्यादि । अकृते हि गुणे या सिचि वृद्धिः प्राप्नोति सापवादत्वाद् गुणेन बाध्यते; अकृ-
तार्थत्वाद् गुणशास्त्रस्य । न च सानेन वचनेन बाधिष्यते, किं तर्हि ? गुणे कृते स्वरत्वे
च 'अतो ल्रान्तस्य' इत्युत्तरकालं या वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो विधीयते, न
च शक्यो गुणेन बाधितुं सा । न हि 'जाग्रोऽविचिण्णल्लिङ्गत्सु' इति शास्त्रं पुनः प्रवर्त्ति-
तमुत्सहते; कृतार्थत्वात् । न चान्यद् गुणलक्षणमस्त्युत्तरकालवृद्धिर्बाधकम् । तत्र यदि
जागृग्रहणं न क्रियते, 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः स्यात् ।

अथेत्यादि चोदकः । यदि गुणेऽपि कृते पुनर्वृद्धिः स्याद्, वृद्धिविषये गुणविधान-
मनर्थकं स्यात् । तस्मात् गुणविधानसामर्थ्याद् यापि गुणे कृते स्वरत्वे च पश्चाद् 'अतो

प्रतिषेधोऽर्थवान्भवति इति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्तुम् ? तत्तु क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । प्रौर्णवीत्, प्रौर्णवीत् । 'विभाषोर्णोः' इत्यङित्वपक्षे वृद्धिविकल्पोऽयम् । ङित्वपक्षे तु गुणवृद्धचोरभावे उवङ् भवति-प्रौर्णवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकणीत्, अकाणीत् । अरणीत्, अराणीत् ।

• पदमञ्जरी •

विशेषेणेति भावः । जागृग्रहणे सति चायं सूत्राणां प्राप्तिक्रमः, जागृ + इस् + ईत् इति स्थिते पूर्वं यण प्राप्तः, तमपवादत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणो बाधते, तमपि सिचि वृद्धिः, तामपि जागृतिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः, तस्याः 'नेटि' इति प्रतिषेधः, ततः 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पः, ततः 'अतो ह्रान्तस्य' इति नित्या वृद्धिः, ततोऽयं प्रतिषेध इति । आह च—

‘गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव' ॥

न्यासः

ह्रान्तस्य' इति वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते, यथा—जागरयतीत्यत्र । गुणे कृते रपरत्वे च या प्राप्नोति 'अत उपधायाः' इत्युत्तरकालभाविनी वृद्धिः, सापि न भवति; गुणेन बाधितत्वात् । तथा चेत्यादि । गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्गुणेन बाध्यत इति, तदेव द्रढयति । एवञ्च चिण्णलोः प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति यद्युत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते; अन्यथा हि गुणे कृते रपरत्वे च 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या भवितव्यम् । चिण्णलोः प्रतिषेधः क्रियते सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्गुणेन बाध्यत इति स्थितमेतत् । ततश्च शक्यमेव जागृग्रहणमकर्तुम् । एवं प्रत्याख्याते जागृग्रहणे, इतर आह—तत् क्रियत इत्यादि । य एवं प्रतिपत्तुं न शक्तः, तं प्रति विस्पष्टार्थं जागृग्रहणं क्रियते ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ नित्यं वृद्धिप्रसङ्गे प्राप्ते विकल्पार्थं कचनम् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ 'नेटि' इति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदमारभ्यते । अकणीत्, अकाणीदिति । 'अण रण वण कण भण क्वण' इति भ्वादौ पठ्यते । अरणीत्, अराणीदिति । रणिरपि तत्रैव ।

अत इति किम् ? अदेवीत् । असेवीत् ।

न्यकुटीत्, न्यपुटीत्—इत्यत्र 'अतः' इत्यस्मिन्नसति स्थानिनि-
देशार्थम् 'अचः' इत्येतदनुवर्तयितव्यम् । तत्र अज्जलक्षणं वृद्धिरिगलक्षणा
न भवतीति 'क्विति च' इति प्रतिषेधो न स्यात् ।

हलादेरिति किम् ? मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । लघो-
रिति किम् ? अतक्षीत् । अक्षरीत् ।

अथेह कस्मान्न भवति—अचकासीदिति ? येन नाव्यवधानं तेन

पदमक्षरी

अतो हलादेर्लघोः ॥ न्यकुटीत्, न्यपुटीदिति । 'कुट कौटिल्ये', 'पुट संश्लेषणे' ।
नन्वत्र कुटादित्वान्ङित्वे सति 'क्विति च' इति प्रतिषेधादेव वृद्धिर्न भविष्यति,
किमत्र 'अतः' इत्यनेन ? तत्राह—अत इत्येतस्मिन्नसतीति । अतक्षीत्, अरक्षीदिति ।
'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे', रक्ष पालने', सिचपरत्वेनाङ्गस्य विशेषणादत्र प्रसङ्गः ।

अथेह कस्मान्न भवतीति । यदि सिचपरत्वेनाङ्गं विशेष्यते, ततोऽत्रापि प्रसङ्ग
इति प्रश्नः । 'सिचपरत्वेनाङ्गो विशेष्यते' इत्याश्रित्योत्तरम् । येन नाव्यवधानमिति
वचनप्रामाण्यादिति । अपिपठिषीदित्यादावनन्तरस्याकारस्यातो लोपेन भवित-

न्यासः

न्यकुटीदिति । 'कुट कौटिल्ये' । न्यपुटीदिति । 'पुट संश्लेषणे' । ननु चात्र कुटा-
दित्वान्ङित्वे सति 'क्विति च' इति प्रतिषेधो भविष्यति, ततो नैतत्तन्निवृत्त्यर्थम् 'अतः'
इत्येतत् कर्तव्यम् ? इत्यत आह—अत इत्येतस्मिन्नसतीत्यादि । यदि 'अतः' इति नोच्येत,
ततोऽवश्यम् 'वदत्रजहलन्तस्याचः' इत्यनुवर्तयितव्यम्; अन्यथा ह्यनिर्दिष्टस्थानिकत्वा-
दिक एव लघोर्विकल्पेन वृद्धिः स्यात्—अदेवीदित्यादौ, अकाणीदित्यादौ त्वकारस्य न
स्यात् ! अज्ग्रहणानुवृत्तौ तु सत्यामज्जलक्षणेयं वृद्धिः स्यात्, नेग्लक्षणा; निर्दिष्टस्थानि-
कत्वात् । यत्र हि स्थानी न निर्दिश्यते स इग्लक्षणाया वृद्धेर्निषेधः, न तु यत्र स्थानी
निर्दिश्यते सोऽपि, ततश्च 'क्विति च' इति प्रतिषेधो न स्यात्; तत्र 'इकः' इत्यधिका-
रात् । तस्मान्न्यकुटीत्, न्यपुटीदित्यत्र विकल्पेन वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थमत इति वक्तव्यम् ।

अतक्षीद्, अरक्षीदिति । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे', 'रक्ष पालने' । इह सिच आनन्तर्ये-
ऽकारस्य वृद्धिरुच्यते, न क्वचिदन्तरः सिच् सम्भवति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन
व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति व्यवधानेऽपि वृद्ध्या भवितव्यम् ।

एवं यथा अकाणीदित्यत्र लघोरकारस्य भवति, तथा अचकासीदित्यत्रापि लघोरका-
रस्य वृद्ध्या भवितव्यमेव ? इत्यनेनाभिप्रायेणाह—अथेह कस्मान्न भवत्यचकासीदिति ।

व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमाश्रितम्, न पुनर-
चापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति ।

अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनस्नेकेन—इति
कल्पने 'शक्यमकर्तुम्' 'लघोः' इति, अतक्षोदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति
न भविष्यति ? तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् ।

इतीत्येव—अपाक्षीत् ॥

नेड्वशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वरमनादौ प्रयो-

पदमञ्जरी

व्यम् । ननु चोभयोरप्यनित्ययोः भरत्वाद्धृद्धिः प्राप्नोति ? अस्तु वृद्धिः, 'आतो
लोप इति च' इत्याकारलोपो भविष्यति ? न भविष्यति; परत्वात्सगितौ स्या-
ताम् ? एवं तर्हि 'ण्यल्लोपावियङ्बुवङ्गण्णवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धौ'
इत्यतो लोपो भविष्यति, यथा—चिकीर्षक इत्यत्र । युक्तं तत्र; 'अचो ङ्नि' इति
वृद्धिरन्यत्र चरितार्था, इयं तु सिच्यन्तरस्यातो विधीयमाना निरवकाशा ? एवं
तर्हि 'हलन्तस्य' इत्यनुवृत्तेरनन्तरोऽकारो न सम्भवतीत्येतत्सामर्थ्यम् ।

अथ त्विति । व्यवधानेन भवितव्यमिति स्थिते हला व्यवधानमिति कल्प-
नायां लघुग्रहणं कर्तव्यम्, एकेन वर्णेनेति तु कल्पनायां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

नेड्वशि कृति ॥ वशि कृतौति सप्तमीनिर्देशस्तदादिविध्यर्थः, तस्य च वयं
पुरस्तात्करणस्य प्रयोजनं क्रादिसूत्रे वक्ष्यामः । ईशितेत्यादेरुपन्यासः 'प्रकृत्याश्रयः
न्यासः

'चकास्त दीप्तौ' । येनेत्यादि परीहारः । हला व्यवधानमाश्रितमिति । हलन्तस्येत्यनुवृत्ते-
रित्यभिप्रायः ।

लघोरिति किमिति येनैवं पृष्टम्, स एवं लघुग्रहणं प्रत्याचिख्यासुराह—अथ पुनरि-
त्यादि । यद्येवं परिकल्प्यते, वचनप्रामाण्याद् हला व्यवधानमाश्रीयते, न त्वचा, 'अतो
लघोः' इति वक्तव्यम्, अन्यथा ह्यतक्षोदित्यादावपि स्यात् ? अत्र हि हला व्यवधानम्,
नाचा । अथ पुनरिदं परिकल्प्यते—येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्या-
दित्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेनेति नार्थो 'लघोरित्यनेनेति, न ह्येवं
परिकल्प्यमानेऽतक्षोदित्यादौ प्राप्नोति यद्यनेकेन वर्णेन व्यवधानम् ? इत्यत आह—तत्
क्रियत इत्यादि ॥

नेड्वशि कृति ॥ 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीदं वक्ष्यति, तस्य यत्र प्रकृति-
लक्षणः प्रतिषेधो नास्ति तत्रानेन प्रतिषेधः क्रियते । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य प्रयोजनं

जनम् । ईशिता, ईशितुम्—ईश्वरः । दीपिता, दीपितुम्—दीप्रः ।
भसिता, भसितुम्—भस्म । याचिता, याचितुम्—याच्चा ।

वरमनादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थम्, न परिगणनम् । तेन 'जम-
न्ताण्डः' इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्र 'उणादयो
बहुलम्' इति समाधीयते ? सम्भवोदाहरणप्रदर्शनमेतत् ।

कृतीति किम् ? रुरुदिव । रुरुदिम ॥

प्रदमञ्जरी

प्रतिषेधो न सिध्यति' इति प्रदर्शनार्थः । ईश्वर इति । 'स्थेशभास' इत्यादिना
वरच् । दीप्रमिति । 'नमिकम्पि' इत्यादिना रः । भस्मेति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'
इति मनिन् । औणादिके त्वव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेनापि सिद्धम् । याच्चेति । 'यज-
याच' इत्यादिना नङ् ।

सम्भवोदाहरणप्रदर्शनमिति । एतावन्त्युदाहरणानि सम्भवन्तीति प्रदर्शनार्थमि-
त्यर्थः । रुरुदिव, रुरुदिम इति । असति कृद्ग्रहणे 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्य-
स्यापि इटोऽत्र प्रतिषेधः स्यात्, तस्य त्ववशादिरवकाशः—रोदित्तीति । क्वचिद्
रुरुदिव, रुरुदिमेति लिटि पठ्यते, तदयुक्तम् ; क्रादिनियमादेवेष्टः सिद्धत्वात् ॥

न्यासः

क्रादिनियमसूत्रे वक्ष्यति । ईशितेत्यादि प्रत्ययान्तरे त्विटो भावेन 'एकाच उपदेशेऽनु-
दात्तात्' इति यः प्रकृतिनिमित्तकः प्रतिषेधस्तदभावमेवाचष्टे । ईश्वर इति । 'ईश
ऐश्वर्ये', 'स्थेशभास' इत्यादिना वरच् । दीप्र इति । 'दीपी दीप्तौ', 'नमिकम्पि'
इत्यादिना रः । भस्मेति । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः । 'आतो मनिन्क्वनिव्वनिपश्च' इत्यादौ
'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । याच्चेति । 'टु याचु याच्चायाम्' । 'यजयाच'
इत्यादिना नङ् ।

'वरमनादौ प्रयोजनम्' इति यदुक्तम्, तत्र परिगणनत्वमवधार्य य एवं चोदयेद्—
यदि वरमनादाविति परिगणनं क्रियते तदा 'षणु दाने', 'जमन्ताण्डः'—षण्डः, शमेः
खः—शङ्ख इत्यादौ प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति—तं प्रति नेदं परिगणनमिति दर्शयितुमाह—
वरमनादावित्युदाहरणमिति । अथ तत्रेत्यादि । तत्रौणादिके डप्रत्यये समाधीयेतेति
परिगणनपक्षभावि चोद्यं परिह्रियत इत्यर्थः । सम्भवोदाहरणप्रदर्शनार्थमेतदिति ।
अत्रापि न परिगणनमेतदिति सम्बध्यते । प्रतिषेधस्य सम्भव उदाह्रियते । यत्र कृति
प्रतिषेधः सम्भवति तस्य प्रदर्शनार्थमेतदुक्तं भवति । यत्र वशादौ कृतीट्प्रतिषेधः
सम्भवति, तस्य प्रदर्शनार्थं वरमनादावित्युक्तम्, न पुनरेतत् परिगणनमिति । रुरुदिव,
रुरुदिमेति । अत्र कृद्ग्रहणादार्धधातुकस्येदो न भवति प्रतिषेधः ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ६ ॥

ति, तु, त्र, त, थ, सि, सु, सर, क, स—इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति । 'क्लि' इति—क्तिन्किचोः सामान्यग्रहणम् ।

क्तिच्—तनिता, तनितुम्—तन्तिः । किन्—दीपिता, दीपितुम्—दीप्तिः ।

तु—'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कृशिभ्यस्तुन्', सचिता, सचितुम्—सक्तुः ।

त्र—'दाम्नीशसयुयुज' इति ष्टृन्, पतिता, पतितुम्—पत्रम्=वाहनम् । उणादिष्वपि 'सर्वधातुभ्यः ष्टृन्', तनिता, तनितुम्—तन्त्रम् । त—'हसिमृगृण्वमिदमितीमिलूपधूर्विभ्यस्तन्', हसिता, हसितुम्—हस्तः । लविता, लवितुम्—लोटः । पविता, पवितुम्—पोतः । धूविता, धूवितुम्—धूर्तः । औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते, न पुनः कस्य; हसितमित्येव हि तत्र भवति ।

पदमञ्जरी

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ क्तिन्किचोः सामान्येन ग्रहणमिति । रोदितीत्यस्य तिप एकानुबन्धकस्याप्यग्रहणम् ; 'कृति' इत्यनुवृत्तेः ।

दीप्तिरिति । 'क्तिन्नाबादिभ्यश्च' इति किन् ।

औणादिकस्यैवेति । एतच्च भूयोभिरौणादिकैः साहचर्याल्लभ्यते ।

न्यासः

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ अवशाद्यर्थोऽयमारम्भः । तन्तिरिति । 'तनु विस्तारे', 'क्तिन्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोति' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः प्राप्नोति, 'अनुनासिकस्य विवक्षलोः किङ्ति' इति दीर्घश्च, तदुभयमपि 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति प्रतिषेधान्न भवति ।

दीप्तिरिति । 'क्तिन्नाबादिभ्यश्च' इति किन् । रोदिति, स्वपितीत्यत्र प्रतिषेधो न भवति; कृतीत्यनुवृत्तेः ।

सक्तुरिति । 'सच समवाये' ।

पत्रमिति । 'पल्लु गतौ' । तन्त्रमिति । 'तनु विस्तारे' ।

हस्त इति । 'हस हसने' । लोट इति । 'लूञ छेदने' ।

औणादिकस्यैवादि । 'ऊर्णोतिर्विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनौणादिक एव तशब्दे प्रतिषेधेन भवितव्यम्, नान्यत्र । यत्र

थ-‘हनि कुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्’, कोषिता, कोषितुम्-
कुष्ठम् । काशिता, काशितुम्-काष्ठम् ।

सि-‘प्लुषिषुषिकुषिभ्यः क्विः’, कोषिता, कोषितुम्-कुक्षिः ।
‘सुक् च इषेः’, एषिता, एषितुम्-इक्षुः ।

सर-‘अशेः क्सरन्’, अशिता, अशितुम्-अक्षरम् ।

क-‘इणभीकापाशल्यतिमचिभ्य कन्’, शलिता, शलितुम्-शलकः ।

स-‘वृत्तवदिहनिक्कमिकषिषुमुचिभ्यः सः’, वदिता, वदितुम्-वत्सः ।

॥ तितुत्रतथेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः,
गेषामिदं क्तिनि दृश्यते । निगृहीतिः । उपस्निहितिः । निकुचितिः ।
निपठितिः ।

पदमञ्जरी

‘तितुत्रेष्विति । अस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । अग्रहादीनामिति । ग्रहादिव्यतिरि-
क्तानां धातूनां सम्बन्धिषु तितुत्रादिषु प्रतिषेध इत्यर्थः । आदिशब्दः प्रकार
इत्याह—ग्रहप्रकारा इति । कः पुनः प्रकारः ? इत्याह—गेषामिति । निकुचिति-
न्यासः

प्रतिषेधेन भवितव्यं तस्यैव ग्रहणं युक्तमित्यौणादिक-तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते, न तु
क्तस्य । तेन हसितमित्यत्रेडागमो भवत्येव ।

कुष्ठमिति । ‘कुष निष्कर्षे’ । काष्ठमिति । ‘काश्च दासौ’ । शकारस्य ब्रश्चादि-
सूत्रेण षत्वम्, ‘ष्टुना ष्टुः’ इति ष्टुत्वम् ।

कुक्षिरिति । कुषेः ‘षढोः कः सि’ इति क्त्वम्, ‘इणकोः’ इति षत्वम् ।

इक्षुरिति । ‘इषु इच्छायाम्’ । पूर्ववत् कत्वषत्वे ।

अक्षरमिति । ‘अशू व्यासौ’, ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, पूर्ववत् कत्वम् । शल्कमिति ।
‘शल गतौ’ । वत्स इति । ‘वद व्यक्तायां वाचि’, चत्वम्-तकारः ।

‘तितुत्रतथेष्वग्रहादीनां वक्तव्यमिति । ‘तितुत्रथ’ इत्यादिसूत्रमुपलक्षयति । तितुत्रथे-
त्यादौ ग्रहादीनां प्रतिषेधो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्-
इहापि ‘विभाषा’ इत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन ग्रहादीनां प्रतिषेधो न
भवति । ग्रहादयो ग्रहप्रकारा इति । अनेनादिशब्दस्य प्रकारार्थतामाचष्टे । के पुन-
ग्रहप्रकाराः ? इत्याह—गेषामित्यादि । निगृहीतिरिति । ‘स्त्रियां क्तिन्’, ‘ग्रहोऽलिटि
दीर्घः’ इति दीर्घः, ग्रहादिना सूत्रेण सम्प्रसारणम् । उपस्निहितिः । ‘णिह
प्रीतौ । निकुचितिरिति । ‘कुच सङ्कोचे’ ।

‘कृति’ इत्येव—रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तरुच तस्मादिडागमो न भवति ।
प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः ।

पदमञ्जरी

रिति । कुञ्चेः पूर्ववत् क्तिन्, उपधालोपः, ‘कुच शब्दकरणे’ इत्येतस्माद्वा क्तिन् ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ अनुदात्तादिति बहुव्रीहिः—न विद्यते ऽनुदात्तो यस्मिन् सोऽयमनुदात्तः । पारिभाषिके त्वनुदात्तेऽञ्मात्राणामिणादीनामेव ग्रहणं स्यात्, नाञ्जल्समुदायरूपाणां एचिप्रभृतीनाम् । ततश्च तेषामनुदात्तोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । अथ वा—अनुदात्ताच्चत्वात्समुदाय एवानुदात्त इत्युच्यते, यथा ‘अनुदात्तं पदम्’ इति । उपदेशः=प्रकृतिपाठः । अनुदात्तश्चेति । ‘उपदेशे’ इत्यपेक्षते । उभयविशेषणं चैतदिष्यते । अन्यतरविशेषणं तु यदि विज्ञायेत—उपदेश एकाचः सम्प्रत्यनुदात्तादिति, इहापि च प्रसज्येत—लविष्यति, पविष्यतीति, भवति हेतत् प्रत्ययस्योदात्तत्वे शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्तम्; इह च न स्यात्—कर्त्ता, कर्तुम्, निस्सवरेण सम्प्रत्यनुदात्तत्वात् प्रकृतिपाठे चैषामनुदात्तोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । अथ विज्ञायेत—उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति ? क्रादिसूत्रे नियमो नोपपद्येत; चकृव, चकृमेत्यादौ श्रूयमाणरूपस्यानेकाच्त्वाद्धिरेव स्यात्, तत्र को दोषः ? विभिदिच, विभिदिम अत्रेडागमो न स्यात् । ननु च सम्प्रत्यनेकाच्त्वादत्र प्रतिषेधस्याप्रसङ्गादेवेड भविष्यति ? इह तर्हि पेचिव, पेचिम, एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । परत्वादिति कृते एत्वाभ्यासलोपौ भविष्यतः ? नित्यावेत्वाभ्यासलोपौ—कृतेऽपीटि प्राप्नुतोऽकृतेऽपि; इट् पुनरनित्यः—कृतयोस्तयोरेकाचः श्रूयमाणादिति प्रतिषेधात् । एवं तर्हि ‘थलि च सेटि’ इत्यत्र सेट्ग्रहणं कालावधारणार्थं भविष्यति, कथम् ? तत्र थल्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्, सेटीत्येतावता सिद्धम्, ‘अत एकहल्मध्ये’ इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते,

न्यासः

अत्र त्रौणादिकानां ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्; यथैव हि ‘उण्णदयो बहुलम्’ इति बहुलवचनात् ‘अमन्ताड् डः’ इत्येवमादाविष्णु भवति, तथा तेष्वपि न भवितव्यम् ? प्रपञ्चार्थं तेषां ग्रहणं वेदितव्यम् ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ अनुदात्तादिति बहुव्रीहिरस्य—नास्योदात्तोऽस्तीत्यनुदात्तः । अन्वर्थशब्दोऽयमनुदात्तशब्दः । शास्त्रीये ह्यनुदात्ते गृह्यमाण एकवर्णा एव धातवो गृह्येरन् । नथा चान्येषां धातूनामनुदात्तप्रतिज्ञानमनर्थकं स्यात् । इह चेकाग्रहणमुपदेशविशेषणम् ।

के पुनरुपदेशेऽनुदात्ताः ? ये तथा गणे पठ्यन्ते, त एव विस्ष्टार्थ-
मनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्शयन्ते—

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यताम्, इमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृड्बृजौ शिवडीडिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिजावपि ॥

पदमञ्जरी

किदग्रहणमेकं निवृत्तम्, न च थलोऽन्यः सेट् किल्लिट् सम्भवति । सोऽयमेवं
पिद्धे यत्थत्प्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—किता सह समुच्चयार्थम्, थलि
च किति च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ भवत इति । तत्र किति पूर्वैणैव सिद्धे
कालावधारणार्थमिदं वचनमिति कृते एत्वाभ्यासलोपौ यथा स्याताम्, अकृते मा
भूतामिति, यथा—‘निष्ठायां सेटि’ इत्यत्र । एवमपि विधित्सति, चिच्छित्स-
तीत्यत्र नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते एकाचः श्रूयमानादिति प्रतिषेधो न स्यात् ?
तस्मादुभयविशेषणमुपदेशग्रहणम्, अत एवेदं मध्ये पठितम् । यद्युभयविशेषणम्,
वेभिदिता, चेच्छदिता—अत्रापि प्राप्नोति ? अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ
स्थानिवद्भावात् भविष्यति । यङ्लुगन्ते तर्हि प्राप्नोति—वेभिदिता, चेच्छदिता ?
‘यत्रैकाग्रहणं किञ्चित्पञ्चैतानि न यङ्लुकि’ इति वचनान्न भविष्यति । के
पुनरिति । पाठे सङ्करसम्भवात्प्रश्नः । ‘असङ्करेण पठितव्याः’ इत्युत्तरम् । प्रवि-
भक्ता इति । स्वरान्तहलन्तककारादिवर्णभेदेनेत्यर्थः । श्लोकेष्वनिडग्रहणमनुदा-
त्तोपलक्षणम् । षष्ठीसप्तम्यश्च धातुविषयनिर्धारणे द्रष्टव्याः । शिवडीडिति ।
समाहारद्वन्द्वे द्वितीयान्तम् ।

न्यासः

उपदेश इति । प्रकृतिपाठ इत्यर्थः । अनुदात्तश्चेति । उत्पुपदेश इत्यपेक्षते, तेनाप-
देशग्रहणमुभयविशेषणमिति दर्शयति । तस्य प्रयोजनं प्रत्युदाहरणेष्वविष्करिष्यति ।
ये तथा गणे पठ्यन्त इति । एतेन गणपाठादेव ते वेदितव्या इति दर्शयति । त एवेत्या-
दिना द्वितीयं परिज्ञानहेतुमाह । काः पुनस्ता अनिट्कारिकाः ? इत्याह—अनिट्स्वरान्त
इत्यादि । यावान् कश्चित् स्वरान्तोऽजन्तो धातुः स सर्वोऽनिड भवतीत्येतद् दृश्यताम्
अवगम्यताम् । अनिडिति बहुव्रीहिः—नास्मादिडस्तोति । ‘अनिट् स्वरान्तः’ इत्यस्यो-
त्सर्गस्यापवादमाह—इमांस्त्वित्यादि । इमांस्त्वदन्तादीन् वक्ष्यमाणान् सेटः प्रवदन्ति ।
इटा सह वृत्तन्त इति सेटः । के वदन्ति ? तद्विदः सेडनिड्विद् इत्यर्थः । अदन्तमिति
बहुव्रीहिः—अकारस्तपरोऽन्तो यस्य स तथोक्तः । तपरकर्णं दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । ऋदन्त-
गिति । अयमपि बहुव्रीहिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् । रन्तमित्युच्यमाने, किमयं
रेफस्य निर्देशः ? उत ऋकारस्य ?—इति सन्देहः स्यात् । ऋती चेति । ऋतामिति
निर्धारणे षष्ठी । ऋकारान्तानां मध्ये वृड्बृजौ सेटौ प्रवदन्ति । तपरकर्णं पादपूरणा-

गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्षणवः ।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चिताः, ततो हलन्तानपि सन्निबोधतः ॥

द्वये एव धातवः—स्वरान्ताः, व्यञ्जनान्ताश्च । तत्र सर्वे
स्वरान्ता एकाचोऽनुदात्ताः, अदन्तादीन्वर्जयित्वा । दाता । नेता ।
चेता । स्तोता । कर्ता । हर्ता । अदन्तादय उदात्ताः—आवधिष्ट ।

ऋदन्तम्—तरिता, तरीता ।

ऋतां च वृड् वृजौ—निर्वरिता, निर्वरीता । प्रवरित्ता, प्रवरीता ।
शिवडीडिवर्णेष्वथ शीङ् श्रियावपि—श्वयिता, उडुयिता, शयिता,
श्रयिता ।

गणस्थमूदन्तम्—लविता । पविता ।

उतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्षणवः—रविता ।
प्रस्नविता । क्षविता । प्रोर्णविता ।

पदमञ्जरी

गणस्थमिति । श्लोकपूरणार्थम् । स्वभावकथनमेतत् । मत् मत्तः, निबो-
धत, अवगच्छत ।

द्वयेत्यादिश्लोकयोर्द्वयोर्विवरणम् । इति स्वरान्ता इति । अस्य पुनः पाठो
निगदव्याख्यानतां दर्शयतुं द्रष्टव्यः । अन्ये तु पूर्वं न पठन्ति ।

न्यासः

र्थम् । पूर्वमृकारान्तग्रहणादेव हि ह्रस्वस्य ग्रहणमिहावसीयते । शिवडीडिवर्णेष्विति ।
निर्धारणे सप्तमी । इवर्णान्तेषु मध्ये शिवडीडौ सेटौ प्रवदन्ति । 'दुओशिव गति-
वृद्धयोः', 'डीङ् विहायसा गतौ' । अथ शीङ् श्रियावपीति । अथेत्यानन्तर्ये । अनयोः
पूर्वोक्तयोरनन्तरं शीङ् श्रियावपि सेटौ प्रवदन्ति । 'शीङ् स्वप्ने', 'श्रिञ् सेवायाम्' ।

गणस्थमिति । स्वरूपाख्यानमेतत्, न तु विशेषणम्—गणनिवृत्त्यर्थमिति; तस्यास-
म्भावात् । ऊदन्तमिति । 'लृञ् छेदने', 'पूञ् पवने'—इत्येवमादयः । उताञ्चेति । निर्धा-
रणप्रवृत्ति । 'रु शब्दे', 'स्तु प्रसवणे' । क्षुवं तथोर्णोतिमित्यादि । 'दृक्षु शब्दे', 'ऊर्णुञ्
आच्छादने', 'यु मिश्रणे', 'णु स्तुतौ', 'क्षु तेजने' । आवधिष्टेति । आङ्पूर्वाद्धन्ते-
र्छङ्, 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदम्, 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति वशादेशः । स
चावधीदित्यत्र वृद्धिर्मा मूदिस्त्वैवमर्थमदन्तः पठ्यते । इट्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः ।
अथ किमर्थमूर्णोतिरुदात्त उपदिश्यते ? इट्प्रतिषेधो मा मूदिति चेत् ? नैतदस्ति;

१. 'सन्निबोधत' इति पाठः ।

‘वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम्’—इत्यतिदेशादेका-
च्चमूर्णोतेरस्तीति उदात्त उपदिश्यते । यविता । नविता । क्षणविता ।
इति-स्वरान्ता निपुणं समुच्चिताः;

ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ।

शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते, घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥
घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति—घस्ता । वसिः प्रसारणी—वस्ता ।
प्रसारणीति किम् ? वसिता वस्त्राणाम् । ‘वस निवासे’ इत्यस्य यजा-
दित्वात्सम्प्रसारणं विहितम्, न तु ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य ।
रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ।

पदमञ्जरी

यमिर्यमन्तेष्विति । श्यनि पठ्यत इति । दिषादौ पठ्यत इत्यर्थः । प्रतिषेध-
वाचिनामिति । इट्प्रतिषेधः कुर्वतामाचार्याणां मतेनेत्यर्थः । दिहिर्दुहिरिति ।
यद्विषयः संशयः पुरुषाणां नास्ति ते मुक्तसंशयाः । तन्त्रान्तरम्=व्याकरणान्तरम्,
आपिशलादि । सहेर्विकल्प इति । ‘तीषसह’ इत्यादिना । सविकल्पाविति ।
विकल्पस्तद्विषयः संशय इत्यर्थः । स्वरूपेणैव ससंशयाविति । तौ स्तो न इत्यपि
संशयस्तत्रेत्यर्थः ।

न्यासः

एकाचो हीट्प्रतिषेध उच्यते, न चास्यैकाच्चमस्ति ? इत्यत आह—वाच्य ऊर्णोर्णुव-
द्भाव इति । एकाच्चमिति । पदान्तस्यापि कुत्वाभावः; कुत्वस्यानित्यत्वात् । अनित्यत्वं
तु ‘बह्वर्णपूर्वपदाद्’, ‘अल्पात्तरम्’ इति निर्देशाद् वेदितव्यम् । इतीत्येवमर्थः । निपुणं-
मिति । सम्यगविपरीतमित्यर्थः । क्रियाविशेषणञ्चैतत् । समुच्चिता इति । उदात्तानु-
दात्तसङ्कीर्णाद्वातुराशेः पृथग्व्यवस्थिता इत्यर्थः ।

तत इति । स्वरान्तुधातुसमुच्चयनादुत्तरकालम् । हलन्तानपि निबोधत अव-
गच्छतेत्यर्थः । शकिस्त्वित्यादि । ‘शकलु शक्तौ’ । घसिश्चेत्यादि । ननु चादि हदि-
मित्यादेः स्वरूपग्रहणे सति तस्य स्थाने ‘छड्सनोर्षस्तु’ इति विहितस्य घस्लादेशस्यापि
स्थानिवद्भावेनानिट्त्वं सिध्यत्येव, तत् किमर्थं घसिः पृथगुपादीयते ? इत्याह—घसिः
प्रकृत्यन्तरमस्तीति । अन्यदेव हीदं धात्वन्तरम् (‘घस्तु अदने’) इत्यदादौ पठ्यते, तस्येदं
ग्रहणम्, न त्वादेशस्य । प्रसारणीति । प्रसारणम् = सम्प्रसारणम्, तदस्यास्तीति प्रसा-
रणी । वसितेति । ‘वस आच्छादने’, ‘वस निवासे’ इत्यस्य सम्प्रसारणं विहितमिति ।
वन्द्यादिसूत्रेण । एतेन निवासाथो वसिः प्रसारणी, न त्वाच्छादनाथ इति दर्शयति ।
रभिश्चेत्यादि । ‘रभ राभस्ये’, ‘यभ मैथुने’, ‘डुलभष् प्राप्तौ’ ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ।

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो ह्युनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् ? मनुतेर्मन्ता—इत्येव
भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिर्दुहिर्मंहतिरोहती वहिर्नमिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः । ह
इमेऽनितोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥

देग्धा । दोग्धा । मेढा । आरोढा । वोढा । नद्धा । दग्धा । लेढा ।

न्यासः

यमिर्जमन्तेष्वित्यादि । 'अमिति—अकारादारभ्य अमो मकारेण प्रत्याहारग्र-
हणम् । 'यम उपरमे', 'रमु क्रीडायाम्', 'मन ज्ञाने', 'णम प्रहृत्वे, शब्दे च', 'हन
हिंसागत्योः', 'गग्लु सप्लु गतौ' । श्यनि पठ्यत इति । श्यग्रहणेन साहचर्यात्
दिवादिलक्ष्यते । दिवादौ पठ्यत इत्यर्थः । प्रतिषेधवाचिनामिति । प्रतिषेधं वक्तुं शीलं
येषां ते तथोक्ताः । धातव एव ह्यनुदात्तलिङ्गानुषक्ताः प्रतिषेधं प्रतिपादयन्तीति
प्रतिषेधवाचिन उच्यन्ते । अथ वा—इट्प्रतिषेधमात्मविषयमाचार्येण वाचयन्त्यभिधा-
पयन्तीति प्रतिषेधवाचिन इत्युच्यन्ते । एवञ्चात्र सम्बन्धः कर्त्तव्यः—अमन्तेषु मध्ये ये
प्रतिषेधवाचिनो धातवस्तेषां मध्ये यमिरनिडिष्यते । रमिश्चेत्यादि । अथ वा—प्रतिषेध-
वाचिनामित्यत्र मतेनेत्याध्याहार्यम् । तत्रैवं सम्बन्धः कर्त्तव्यः—इट्प्रतिषेधवाचि-
नामाचार्याणां मतेन यमिर्जमन्तेष्वनिडेक इष्यत इति ।

मनुतेरिति । 'मनु अवबोधने'—इत्येतस्य तानादिकस्य ।

दिहिरित्यादि । 'दिह उपचये', 'दुह प्रपूरणे', 'मिह सेचने', 'रुह जन्मनि प्रादु-
र्भावे', 'वह प्रापणे', 'णह बन्धने', 'दह भस्मीकरणे', 'लिह आस्वादने' । मुक्तसं-
शया इति । मुक्तः=त्यक्तः संशयो येषु यैर्वा ते तथोक्ताः । प्रविभज्य कीर्तिता इति ।
सेडनिडविभागेन व्यवस्थाप्य कीर्तिता इत्यर्थः ।

देग्धा, दोग्धा इति । 'दादेर्धातोर्धः' इति घत्वम्, 'क्षपस्तथोर्धोऽघः' इति धत्वम्,
'क्षलां जश् क्षशि' इति जश्त्वमित्येते विधयः कर्त्तव्याः । मेढा । आरोढेति 'हो ढः'
इति ढत्वम्, पूर्ववद्धत्वम्, 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्, 'ढो ढे लोपः' इति ढलोपः ।

१. अमिति व्याघ्रभूतिनानिडकारिकाकृता गृहीतः प्रत्याहारः, तदर्थमाचष्टे—अमि-
तीति । काशिकायां तु यमिर्यमन्तेष्विति पाठः । तत्र यमिति प्रत्याहार एतच्छास्त्रोक्तः,
यथा—'हलो यमां यमि लोपः' इति ।

मुक्तसंशया इति किम् ? तन्त्रान्तरे चत्वारोऽपरे पठ्यन्ते—
सहिमुहिरिहिलुहयः । तत्र सहेर्विकल्पस्तकारादौ, मुहिरपि रधादौ
पठ्यते, तेन तौ ससंशयौ सविकल्पौ । इतरौ तु धातुषु न पठ्येते ।
कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ।

दिशि दृशि दंशिमथो मृशि स्पृशि रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशं च शात्ताननिटः 'पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

देष्टा, द्रेष्टा, दंष्टा; आम्रष्टा, आमर्ष्टा; स्पष्टा, स्पर्ष्टा । ऋदुप-
धानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशीं वर्जयित्वा 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्य-
नरस्याम्' इति रमागमविकल्पः । रेष्टा रोष्टा, क्रोष्टा, प्रवेष्टा, लेष्टा ।

पेदमञ्जरी

दिशि दृशिमिति । पुराणम् = चिरन्तनं व्याकरणं येऽधीयते ते पुराणगाः ।
पाठेषु, धात्वादेषु । ऋदुपधानामित्यादिना तेष्वनुदात्तोपदेशस्य प्रयोजनान्तरं
समुच्चिनोति । एवं च श्लोकेष्वनिट इत्यस्यानुदात्तोपलक्षणत्वं निश्चितम् ।

न्यासः

बोद्धति । पूर्ववङ्ङत्वादि, 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्त्वम् । नद्धेति । 'नहो घः' इति
धत्वम्, पूर्ववज्जश्त्वम् । तन्त्रान्तर इति । आपिशले व्याकरणे । सहेर्विकल्पस्तकारादा-
विति । 'तीषसह' इत्यादिना तकारादौ सहेर्विकल्प उक्तः । मुहिरपि रधादौ पठ्यत
इति । एतेन मुहिरपि 'रधादिभ्यश्च' इति विकल्पं दर्शयति । तेन तौ ससंशयौ सविक-
ल्पाविति । एतेन विकल्पात्मकेन संशयेन तौ ससंशयौ, न तु सन्देहात्मकेनेति दर्श-
यति । इतराविति । रिहि-छही । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति । आपिशलिप्रभृतिभिः ।
स्वरूपेणैव ससंशयाविति । स्वरूपेणेति स्वभावेन । ससंशयौ = ससन्देहौ । संशयो ह्यत्र
सन्देहे वर्तते । सन्देहस्तु—धातुष्वपाठात्, अथ च कैश्चिदभ्युपगमान्च । तयोश्चैको
हिंसायां वर्त्तमानोऽभ्युपगम्यते, अपरस्तु गार्ध्वम् ।

दिशि दृशिमित्यादि । 'दिश अतिसर्जने' । 'दृश् प्रेक्षणे', 'दन्श दशने' ; अथो-
शब्दः पादपूरणे । 'मृश आमर्दने', 'स्पृश संपर्शे', 'रुश रिश हिंसायाम्', 'क्रुश आह्वाने
रोदने च', 'विश प्रवेशने', 'लिश अल्पीभावे' । पुराणगा इति । पुराणम् = व्याकरणम्,
चिरन्तनत्वात्, तद् गायन्त्यधीयते ये ते पुराणगाः । पाठेष्वाति । अनिट्कारिकापाठेषु,
धातुपाठेषु वा । नेतरानिति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' इत्येवमादीनिति ।

देष्टेति । ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । 'अनुदात्तस्य' इत्यादिना मृशिप्रभृतीनामनुदात्तेट्-
प्रतिषेधादधिकं फलं दर्शयति ।

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधौ शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश येऽनितो मतास्ततः परं सिध्यतिरेक नेतर ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बन्द्धा । साद्धा । क्रोद्धा । क्षोद्धा ।
शोद्धा । बोद्धा । व्यद्धा । सेद्धा । बुध्यतिसिध्यत्योः इयन्ता निर्देशात्
न्याय्यविकरणयोर्बुधिसिध्योरिङ् भवत्येव—बोधिता, सेधिता । निष्ठा-
यामपि प्रतिषेधाभावात्—बुधितम्, सिधितमित्येव भवति ।

पदमञ्जरी

रुधिः सराधिरिति । न्याय्यविकरणयोरिति । न्याय्यः=उत्सर्गः, शब्दविकरणयो-
रित्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः । केचिद्भौवादिकं सिधिमुदितं पठन्ति—‘बिधु-
गत्याम्’ इति, तेन तस्य तत्वायां धिकल्पितेदृक्त्वांन्निष्ठायाम् ‘यस्य विभाषा’
इति प्रतिषेधेन भवितव्यम् । तथा दैवादिकस्य भौवादिकस्य च बुधेरर्थे रूपे वा
विशेषो नास्ति, ततश्चैक एवायं बुधिः, विकरणद्वयार्थं तु द्वयोरर्णयोः पाठः,
तस्य चार्द्धधातुकलक्षण इडप्युक्तः, प्रतिषेधोऽपीत्येकविषयत्वाद्भिभाषितेदृक्त्वम्,
ततश्च तस्यापि निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह—निष्ठाया-
मपीति । सिधेरुदित्वं तावदनन्यार्थम् । न च यथाकथञ्चिदितो भावाभावौ
निष्ठायां निषेधस्य निमित्तम्, किं तद्भि ? विकल्पवाचिना विभाषादिशब्देन
विकल्पितेदृक्त्वमिति भावः ।

न्यासः

रुधिः सराधिरित्यादि । सह राधिना वर्त्तत इति सराधिः । ‘रुधिर् आवरणे’, राध
साध-संसिद्धौ । ‘राधोऽकर्मकादृद्धौ’ इति द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते, विशेषाभावात् । ‘युध
सम्प्रहारे’, ‘बन्ध बन्धने’, ‘क्रुध कोपे’, ‘क्षुध बुभुक्षायाम्’, ‘शुध शौचे’, ‘बुध अव-
गमने’, ‘व्यध ताडने’, ‘सिधु संराद्धौ’ । नेतर इति । इन्धिप्रभृतयः । न्याय्यविकरेण-
योरिति । शब्दविकरणयोरित्यर्थः । ‘बुध बोधने’, ‘बिधु गत्याम्’—इत्येतयोः । निष्ठायास-
पीत्यादि । अथ कथं बुधेर्भौवादिकस्य प्रतिषेध आशङ्कितः ? सिधेरुदित्वेन प्रतिषिद्ध-
त्वात् । ‘उदितो वा’ इति क्त्वाप्रत्यये विकल्पविधानाद् ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठेयां
प्रतिषेधेन भवितव्यमिति युक्ता प्रतिषेधाशङ्का । बुधेस्तु न किञ्चिन्निष्ठायां प्रतिषेधा-
शङ्काकारणमस्ति । तस्याप्यस्ति—इह भौवादिकदैवादिकयोर्बुध्योरर्थरूपे समाने, अत-
श्चार्थरूपसाम्यादुपजातभ्रान्तिः प्रतिपत्ता; एक एवायं धातुः, विकरणद्वयार्थमुभयो
र्णयोः पाठः, तस्य चार्द्धधातुक इडप्युक्तः, अनेन सूत्रेणैव प्रतिषेधोऽपीत्येकविषयत्वाद्
विधिप्रतिषेधयोः पर्यायप्रतिपत्तौ विभाषेदृक्त्वम्, अतः ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठायां
प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कैश्चिन्मन्यते । तस्मात् तन्मतमाशङ्क्येदमुक्तम्—निष्ठायामपी-

काशि० ५ : ४३

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिङ्विधौ गणेषु षान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा ।
तोष्टा । दोष्टा । द्वेष्टा । ऋष्टा । कर्ष्टा । कृषेस्तौदादिकस्य, भौवा-
दिकस्य च कृषिकर्षती—इति निर्देशः ।

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहिषान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥

पदमञ्जरी

तपिं तिपिमिति । तिपिक्षपी इति पाठः । नीचेन स्वरेणानुदात्तेन पठितान्प्रतीहि
निबोधतेति । प्रस्तावात्प्रतीतेति पाठः, प्रतीहीति पाठे उत्तरानुरोधः—विद्वधनिट्-
स्वरानिति ।

न्यासः

त्यादि । एवं मन्यते—अन्य एव भौवादिको बुधिर्यस्येङ्विधिः, अन्यश्च दैवादिको
यस्येट्प्रतिषेधः; तस्माद् भिन्नविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधयोर्विभाषेत्त्वं नोपपद्यत इति ।
अथ सिधेर्निष्ठायां प्रतिषेधाभावः कथमुक्तः, यावतोदित्वात् तस्य 'उदितो वा' इति
विभाषेत्त्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां भवितव्यमेव प्रतिषेधेन ? एवं मन्यते—
सिधेरुदित्वमनार्थमेव, यदि तस्योदित्वं स्याद्, भवादौ पाठोऽनर्थकः स्यात्; यदनेन
साध्यं रूपं तस्य 'षिधू शास्त्रे' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अनुदित्वे तु तस्य सिधितमित्ये-
तत्सिद्धयेऽर्थवान् पाठो भवति । न ह्येतत् 'षिधू शास्त्रे' इत्यनेन सिध्यतीति । ऊदित्वे-
नास्य 'स्वरितसूति' इत्यादिना विभाषितेष्टः 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिट्प्रति-
षेधात् । तस्माद् भवादिपाठादेव सिद्धे सिधेरुदित्वमनार्थमेव ।

शिषिं पिषिमित्यादि । 'शिष्टु विशरणे', 'पिष्टु सञ्चूर्णने', 'शुष शोषणे', 'पुष
पुष्टौ', 'त्विष दीप्तौ' । 'जिषु विषु मिषु सेचने', 'विष्टु व्याप्तौ'—द्वयोरपि ग्रहणम् ।
'श्लिष आलिङ्गने', 'श्रिषु श्लिषु ग्रिषु प्लिषु दाहे'—द्वयोरपि ग्रहणम् । 'तुष वृष्टौ', 'दुष
वैकृत्ये', 'द्विष अप्रीतौ', 'कृष विलेखने'—भौवादिकतौदादिकौ । पुष्यतीति । श्यना
निर्देशो भौवादिकक्रैयादिकयोर्निवृत्त्यर्थः । शुष्यतिप्रभृतीनां तु वृत्तमङ्गपरिहारार्थः ।
ऋष्टा, कर्ष्टेति । पूर्ववद् विकल्पेनामागमः ।

तपिं तिपिमित्यादि । 'तप सन्तापे', 'तप ऐश्वर्ये'—द्वयोरपि ग्रहणम् । 'तिष्ठ तेषु
ष्टेष्ट क्षरणार्थाः', 'आप्लु व्याप्तौ', 'दुवप् वीजतन्तुसन्ताने', 'झिष्वप् शये', 'लिप उप-
दाहे', 'छुप्लु छेदने', 'तूप प्रीणने', 'हप हर्षणमोचनयोः', 'गम्लु सृप्लु गतौ' । स्वरेण
नीचेनेति । अनुदात्तेनेत्यर्थः । 'शप आक्रोशे', 'शप उपलम्भे'—उभयोरपि ग्रहणम् ।

तप्ता । तेषा । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता । तृप्यति-
दृप्यत्योरनुदात्तत्वममागमार्थमेव । इट् त्वनयो रधादिप्राठाद्विकल्पेन
भवति-त्रप्ता, तर्प्ता, तर्पिता; द्रप्ता, दर्प्ता, दर्पिता । तुदादिषु तु यौ
तृपिदृपी तानुदात्तावेव-^{स्त्रप्ता, त्रर्प्ता ।} शप्ता । छोप्ता । क्षोप्ता । स्त्रप्ता । स्त्रर्प्ता ।
अदि हदि स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदि सदि स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।
तुदि नुदि विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥

अत्ता । हत्ता । स्कन्ता । भेत्ता । छेत्ता । क्षोत्ता । शत्ता ।
सत्ता । स्वेत्ता । स्विद्यतीति श्यना निर्देशः-‘जिष्विदा’ इत्यस्य ग्रहणं
मा भूत् । उदात्त एवायम् । पत्ता । खेत्ता । तोत्ता । नोत्ता । वेत्ता ।
विद्यति विन्त इत्यपि-श्यना इममा च निर्देशोऽन्यविकरणनिवृत्त्यर्थः ।
वेत्तिविन्दती उदात्तावेव-वेदिता विद्यानाम्, वेदिता धनस्य ॥

सोऽप्यादिभ्यो

पचि वचि विचिरिचिरिजिषृञ्छतीन्
निजि सिचि मुचिभजिभञ्जिभृञ्जतीन् ।

पदमञ्जरी

तेप्तेति । ‘तिष्ट तेष्ट णिष्ट ष्टेष्ट क्षरणे’ । छोप्तेति । ‘छुप स्पर्शने’ । पचि वचि-
मिति । सृजिमृजीति । समाहारद्वन्द्वः । अनिट्त्वस्य हेतुः स्वरो येषां तेऽनिट्स्वराः ।

• न्यासः

‘छुप स्पर्श’, ‘क्षिप प्रेरणे’ । तृप्यतिदृप्यत्योरनुदात्तेत्वममागमार्थम्, ‘अनुदात्तस्य’ इत्या-
दिना पक्षेऽमागमो यथा स्यात् । इट्प्रतिषेधार्थं कस्मात् भवति ? इत्याह-इट् त्वनयो-
स्थिदि । तुदादिषु यौ तृपिदृपी इति । ‘तृप’ तृप् तृप्तौ, ‘दृप उपक्लेशे’ इत्येतौ ।

अदि हदिमिस्यादि । ‘अद भक्षण’, ‘हृद पुरीषोत्सर्गे’, ‘स्कन्दिर् गतिशोषणयोः’,
‘मिदिर् विदारणे’, ‘छिदिर् द्वैधीकरणे’, ‘क्षुदिर् सम्पेषणे’, ‘शङ्दिर् शातने’, ‘षद्ल
विशरणगत्यवसादनेषु’, ‘जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे’, ‘पद गतौ’ । ‘खिद दैन्ये’, ‘खिद
परिधाते’-उभयोरपि ग्रहणम् । ‘तुद व्यथने’, ‘णुद प्रेरणे’, ‘विद मत्तायाम्’, ‘विद
विचारणे’ । जिष्विदेत्यस्य ग्रहणं मा भूदिति । ‘जिष्विदा स्नेहमोचनयोः’ इत्यस्य ।
अन्यविकरणनिवृत्त्यर्थ इति । ‘विद ज्ञाने’ इति छिद्विकरणस्य, ‘विद्ल लामे’ इत्यस्य
शविकरणस्य च निवृत्त्यर्थः । ‘विद वेदनाख्यानविवासेषु’ इत्यस्य चोरादिकस्याने-
काच्चादेवाप्रसङ्गः ।

पचि वचिमिस्यादि । ‘डुपचष् पाके’ । ‘वच परिभाषणे’, ‘ब्रुवो वचिः’ इति च
द्वयोरपि ग्रहणम् । सौत्रोऽप्युपदेशो भवत्येव । ‘विचिर् पृथग्भावे’, ‘त्रिचिर् विवेचने’,
‘रन्ज राने’, ‘प्रञ्छ ज्ञोप्तायाम्’, ‘णिजिर् शौचपोषणयोः’, ‘षिचिर् क्षरणे’, ‘मुच्ल

त्यजिं यजिं युजिरजिसञ्जिमज्जतीन्
भुजिं स्वंजिं सृजिमृजी विद्वद्यनिटस्वरान् ॥'

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्क्ता । प्रष्टा । निर्णेक्ता ।
सेक्ता । मोक्ता । भक्ता । भङ्क्ता । भ्रष्टा, भष्टा । त्यक्ता । यष्टा ।
योक्ता । रोक्ता । सङ्क्ता । मङ्क्ता । भोक्ता । परिष्वक्ता ।
स्रष्टा । माष्टा ।

मृजिरयमूदिपठ्यते, ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवितव्यम्—
माष्टा, मज्जिता इति; अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते? तदिह पाठस्य
प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति—सृजिं विजिं
पदमञ्जरी

ततोऽस्य विकल्पेन भवितव्यमिति । तेनानिट्स्वरार्थोऽनुदात्तपाठो न
भवति । अमागमोऽपीति । तेन तदर्थोऽप्यनुदात्तपाठो न भवति । तत्कस्मादि-
हानिट्कारिकासु पठ्यते? इत्यत आह—केचिदित्यादि । युक्तं चैतदित्याह—
न्यासः

मोक्षणे, 'भज सेवायाम्', 'भज्जो आमर्दने', 'भ्रस्ज पाके', 'त्यज हानौ', 'यज
देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु' । 'युजिर् योगे', 'युज समाधौ—द्वयोरपि ग्रहणम् । रुजो
मङ्गे', 'षन्ज सङ्गे', 'टुमस्जो शुद्धौ' । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः', 'भुजो कौटिल्ये'—
द्वयोरपि ग्रहणम् । 'ष्वन्ज परिष्वङ्गे' । कृतानुनासिकलोपस्य निर्देशो वृत्तमङ्गपरीहा-
रार्थः । 'सृज विसर्गे' । 'मृजू शुद्धौ' आदादिक्रः । 'मृज शौचालङ्कारयोः' इति चौरा-
दिकोऽप्यस्ति, सोऽपि यदा 'आ धृषाद्वा' इति णिज्नास्ति, तदा शक्य एव ग्रहीतुम् ।
यदा त्वस्ति, तदानेकाच्चादेवेदप्रतिषेधाप्रसङ्गः ।

सृजिरयमित्यादिनेट्प्रतिषेधार्थतां मृजेरिह निरस्यति । अमागमोऽप्यस्येत्यादि ।
अनेनामागमार्थताम् । तदिहेत्यादि । यत्र एव हि प्रयोजनद्वयं न सम्भवति,
तस्मादिहास्य पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । तत्र केचिदाहुः—यद्यप्यमागमो न दृश्यते,
तथाप्यसौ कर्त्तव्य एव; अन्यथा ह्यस्य पाठोऽनर्थकः स्यात् । न हि यत्र दृश्यते
तेन न भवितव्यमेव, अन्यथा हि 'यथालक्षणमप्रयुक्तेषु' इत्येतद् वचनमप्रयुज्यमानं
स्यात् । अन्ये तु वर्णयन्ति—मृजेर्निरुपपदात् किवबन्ताद् विकारावयवविवक्षायां
मार्ज इति 'अनुदस्तादेरज्' इत्यज् यथा स्यात्—इत्येतत् प्रयोजनमिति, एतच्चा-
युक्तम्; एकाच्चाब्धिं नित्यं मयटा भवितव्यम् । तथ हि—'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः'
इत्यत्र नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावतारम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति?—इति चोदिते,
इदमुक्तम्—'एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति तदर्थमेतत् क्रियते—त्वङ्मयं बाङ्मयम्'
इति । केचिदित्यादि । केचित् प्रयोजनमपश्यन्तो मृजेः स्थाने विजिं पठन्ति । किं

१. अत्र रुचिरा च्छः । तत्तलक्षणं यथा—'रुचिरा ज्मौ स्त्रौ ग्वतुनंवकौ' इति ।

विद्वद्यनिट्स्वरानिति । निजादिषु यो विजिरसावनिडिष्यते । तथा च ग्रन्थान्तरे^१—‘निजिविजिष्वन्जिज्वर्जम्’ इत्युक्तम् ।

एकाच इति किम् ? अवधीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरूप-दिश्यते ।

पदमञ्जरी

निजादिषु हीति । ‘णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ’ इत्यत्र पठिता निजादयः । अत्रैव व्याकरणान्तरानुमतिं दर्शयति—तथा चेति ।

अवधीदिति । किं पुनरयमुपदेशेऽनुदात्तः ? ओमित्याह । अथ पुनरस्योप-देशः ? ‘हनो वध लिङि’ इति । किमेकाज्ग्रहणं न निवर्त्तयिष्यामीत्यनुदात्त उपदि-श्यते, न ह्यस्यान्यदनुदात्तत्वे प्रयोजनम् ? न ब्रूमः—अस्मिन्नुपदेशेऽग्रमनुदात्त इति,

न्यासः

कारणमित्याह—निजादिषु हीत्यादि । ‘विजिर् पृथग्भावे’ इति निजादिषु विजिः पठ्यते, स यस्मादनिडिष्यते तस्मान्मृजिमपनीय तस्य स्थाने विजिं पठन्ति । ‘कथं ज्ञायतेऽणाव-निडिष्यते ? इत्याह—तथा चेत्यादि । तन्त्रान्तर इति । अपिशलिष्यकारणे । अथ ‘सृजि-विजी’ इत्यस्मिन् पाठे ‘ओविजी भयचलनयोः’ इत्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? ईदि-त्वात् । तद्वेधवमर्थं क्रियते—‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ इतीट्प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि च तस्यापीह ग्रहणं स्यादनेनैव सिद्धत्वादीदित्त्वमनर्थकं स्यात् ।

अवधीदिति । ‘लुङि च’ इति वधादेशोऽदन्तः । स चानुदात्तस्यादेशः स्थानि-वद्भावेनैव भवति । उपदेशेऽनुदात्त एकाच उपदेशो न भवतीति न भवति प्रतिषेधः । कथं पुनरयमेकाज्भवति ? इत्याह—वृद्धिनिवृत्त्यर्थमित्यादि । यदि ह्यदन्तो वधिनोपदि-श्येत, ‘अतो हलादेर्लघोः’ इति विकल्पेन वृद्धिः स्यात् । अदन्ते तु सति न भवति, तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमा-श्रीयते, न त्वनेकेनेति हलाव्यवधानमाश्रितम् । अदन्तत्वे तु सति वधेरकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेनापि व्यवधानं भवति, न केवलं हलैव । यापि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, साप्यदन्तत्वे सति न भवत्येव; अकारलोपस्य स्थानिवद्भावादहलन्तत्वात् । तस्माद् वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरूपदिश्यते । ननु यद्यप्यदन्त उपदिश्यते, तथापि स्थानिवद्भावेनैकाजिति व्यपदेशे सति भवितव्यमेव प्रतिषेधेन ? नैतदस्ति; एवं ह्येकाज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । तथा हि—जायदिरिद्राचकास्प्रभृतीनामुदात्तत्वात् नैका-ज्ग्रहणं ते प्रयोजयन्ति । सत्ताद्यन्तानां धातूनामुपदेशत्वं नास्ति; लार्क्षणिकत्वात् समुदायस्य । न चान्योऽनेकीज् धातुरुपदेशेऽनुदात्तोऽस्ति य एकाज् ग्रहणं प्रयो-जयति । न चास्मिन् व्यपदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावीऽस्ति; अन्विधित्वात् ।

१. तन्त्रान्तरे—इति पा० ।

उपदेशग्रहणं किम् ? इह च यथा स्यात्—लविष्यति, पञ्चि-
ष्यति । इह च मा भूत्—कर्ता कटान्, कर्तुमिति ॥

श्रुकः किति ॥ ११ ॥

‘श्रि’ इत्येतस्य, उगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न
भवति । श्रित्वा, श्रितः, श्रितवान् । उगन्तानां च—युत्वा, युतः, युत-
वान् । लूत्वा, लूनः, लूनवान् । वृत्वा, वृतः, वृतवान् । तीर्त्वा,
तीर्णः, तीर्णवान् ।

पदमञ्जरी

हन्तिरनुदात्तस्तस्य स्थाने भवन्स्थानिवद्भावेनानुदात्तः । क्रियमाणेऽपि तर्हेकाज्-
प्पहणे यावता स्थानिवद्भावः कस्मादस्य प्रतिषेधादिति चेत् ? हन्तैवमनुदात्तव्यप-
देशोऽपि स्थान्यलाश्रयत्वात्कथमिवास्य स्यात् ? स्यादेतत् । नात्र स्थानिवद्भावेन
प्रसङ्गः, किं तर्हि ? उपदेशग्रहणेन, यथा—कर्ता, कर्तुमित्यादौ रूपभेदे स्वरभेदे
च भवति । तत्कस्य हेतोः ? यः स उपदेशेऽनुदात्तः स एवेमामवस्थामापन्न इति
कृत्वा, न तु स्थानिवद्भावात्; एवमिहापि य उपदेशेऽनुदात्तो हन्तिः स एवायमिति
उपदेशग्रहणात्प्रसङ्ग इति । क्रियमाणेऽपि तर्हेकाज्ग्रहणे कथमिवास्य व्यावृत्तिः,
यावता उपदेशग्रहणस्योभाभ्यां सम्बन्धः—य उपदेशे एकाच् स एवायमिति स्यादेव
प्रसङ्गः ? तस्माद्वधेराद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम्, तत्सामर्थ्याद्वन्त्युपदेशविषया-
नुदात्तत्वश्रयोऽपि प्रतिषेधो न भवति । न ह्येतदाद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि,
प्रत्ययस्वरेण बाधितत्वादित्येवमत्र परिहारो वाच्यः । एकाज्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

श्रुकः किति ॥ येषां प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तदर्थमिदम् । श्रितः,
श्रितवान्; युतः, युतवान् इति । ‘सनीवन्तर्ध’ इति विकल्पितेत्वाद् ‘यस्य
विभाषा’ इति प्रतिषेधः सिद्धः ।

न्यासः

इह च यथा स्यादिति । असत्युपदेशग्रहणे, एकाचो धातोरनुदात्तादिडागमो
न भवतीत्येष सूत्रार्थः; एवं च लविष्यति, पविष्यतीत्यत्रेडागमो न स्यात् । भवत्यत्र
प्रत्ययस्वरे कृते श्चानुदात्तत्वे धातुरनुदात्तः । तथा च—कर्ता कटान्, कर्तुमिच्छती-
त्यत्र खिडागमः स्यादेव; तृनि तुमुनि च कृते निस्वरेण धातोरुदात्तत्वात् । उपदेश-
ग्रहणे तु सति तेनाद्याधस्था विशिष्यते इति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । यद्यप्युत्तरकालं
छनातिपुनाती अनुदात्तौ, तथाप्युपदेशावस्थायामनुदात्तावेव । तथा यद्युत्तरकालं करोति-
रुदात्तः, तथाप्युपदेशावस्थायामनुदात्त एव । अथ विभित्सतीत्यत्र कथं प्रतिषेधः,
यावता विभिच्छब्दस्य प्रकृतिपाठो नास्ति, उपदेशेनाप्येकाच्चम् ? नैष दोषः; यद्यपि
विभिच्छब्दस्य प्रकृतिपाठो नास्ति, नाप्येकाच्चम्; तथापि भिदेस्तूभयमिदमस्ति ।

श्रुत इति किम् ? विदितः । कितीति किम् ? श्रयिता, श्रयितुम्, श्रयितव्यम् ।

केचिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति—भूष्णुरित्येवं यथा स्यात्, सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य 'श्रुतः किति' इत्यत्र चत्वंस्यासिद्धत्वमनाश्रित्यं रोरुत्वं न कृतम्, विसर्जनीयश्च कृत इति । 'ग्लाजिस्थश्च कस्तुः' इत्यत्र स्था + आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्थास्नोः सिद्धत्वान्न किञ्चिदेतत् ।

पदमञ्जरी

केचिदित्यादि । यथा—'ग्लाजिस्थश्च कस्तुः' इत्यत्रोक्तम्—'कस्तोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः' इत्यादि । यदि गकारः प्रश्लिष्यते 'श्रुतः किति' इति निर्देशो नोपपद्यते; गकारे परतः 'हशि च' इत्युत्वं प्राप्नोति; चत्वं च कृते 'कुषोः (क) पौ च' इत्येष विधिर्भवति, चत्वंस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव प्राप्नोति ? तत्राह—सौत्रत्वादिति । अत्रापि ग्रन्थे 'वर्णयन्ति' इत्यस्य सम्बन्धः । तदेतद्वाच्यमिति—ग्लाजिस्थश्च कस्तुरित्यत्रेति । आकारप्रश्लेषे सति तिष्ठतेराकारान्तादित्यर्थो भवति, तिष्ठतिश्चाकारान्त एव, तत्र विशेषणमुत्तरकालभावीकारनिवृत्त्यर्थं विज्ञायते, ततश्च—

कथं प्रकृतिनिर्देशे पञ्चम्यां परतः श्रुतः ।

आकारोऽयं विधेयः स्यादिति न्योद्यमपाकृतम् ॥

स्थास्नोः । स्थास्तुशब्दस्य । न किञ्चिदेतदिति । एतद् गकारप्रश्लेषवर्णनमशोभनमित्यर्थः । कस्तुप्रत्ययस्य गित्वे हि गप्रश्लेषो युज्यते, कित्वेऽपि तिष्ठतेरुत्त्वमुक्ताद्धेतोर्निवर्त्तते ।

न्यासः

'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्' इत्ययमपि तत्र पक्ष आश्रितः, तेन मिदिरेव तत्र द्विरुच्यते, तस्य चोभयविशेषणविशिष्टत्वात् सिध्यत्येव प्रतिषेधः ॥

श्रुतः किति ॥ उदात्तार्थ आरम्भः । लून इति । 'त्वादिभ्यश्च' इति नत्वम् । तीर्ण इति । अत्रापि 'रदाभ्याम्' इति ।

केचिदित्यादि । 'ग्लाजिस्थश्च कस्तुः' इति 'भुवश्चेति वक्तव्यम्' इत्यत्र भवतेः कस्तुप्रत्यये गिति कृते सति विधीयमानत्वाद् गितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति, ततश्च भूष्णुरिति न सिध्येत् । तस्माद् भूष्णुरित्यत्रेट्प्रतिषेधार्थं केचित् इवभूति-व्याडिप्रभृतयः 'श्रुतः किति' इत्यत्र द्विककारनिर्देशेन हेतुना चत्वंभूतो गकारः, प्रश्लिष्ट इत्येवमाचक्षते । यदि चत्वंभूतो गकारः प्रश्लिष्टः, एवं सति 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे कृते चत्वंस्यासिद्धत्वाद् 'हशि च' इति रोरुत्वेन भवितव्यम्, न तु विसर्जनीयेन, ततश्च

‘उपदेशे’ इत्येव—तीर्ण इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्वे हि कृते रपत्वे च न स्यात् । मा भूदेवम्, इट् सनि वेति विकल्पे विहिते ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति ? कस्य पुनः सा विभाषा ?

पदमञ्जरी

तीर्ण इत्यत्रापि यथा स्यादिति । इह तु तीर्त्वा, पूर्व्वेति आनुपूर्व्यात्सिद्धम्, कथम् ? तत्त्वा, पत्त्वा इति स्थिते यावदिट्प्रतिषेधो न प्रवर्तते तावदित्त्वोत्वे प्राप्नुतः, किं कारणम् ? ‘किञ्चित्’ इत्युच्यते, न चाकृते इट्प्रतिषेधे क्त्वा किञ्च-
वेति; ‘न क्त्वा सेट्’ इति प्रतिषेधात् । किञ्च भो इत्वोत्वे किति विधीयेते ? न किति विधीयेते, किति तु विज्ञायेते । कथम् ? इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । तस्मात्प्रागेव सन्निहितं किञ्चमाश्रित्येड्प्रतिषेधे प्रवृत्ते इत्वोत्वे भवतः । कृतयोस्तहि तयोः प्रतिषेधनिमित्तस्योगन्तत्वस्यापगमात्पुनरिट्प्रसङ्गः, तस्मिन् सति ‘न क्त्वा सेट्’ इति किञ्चप्रतिषेधाद् गुणे सति तेरित्त्वा, पोरित्येति प्राप्नोति ? नैतदस्ति; प्रसङ्गावस्थायामेव प्रतिषेधेन बाधितस्य भ्रष्टावसरस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । इह च तितीर्षति, मुमूर्षतीति नाकृत इट्ः प्रतिषेधे सनः किञ्चमश्रलादित्वात्, असति च किञ्चे गुणस्यायं विषय इति इत्वोत्वयोरप्रसङ्ग इति ? आनुपूर्व्यात्सिद्धमित्येव । यदि वा तु + स इति स्थिते, अनवकाशत्वादिट् सनि वेति ऋकारान्तनिमित्त इडविकल्पः प्रवर्तते, तत्रेऽभावपक्षे किञ्चाद् गुणे निषिद्धे इत्वोत्वयोः कृतशोरपि विकल्पेन बाधितस्येड्लक्षणस्य भ्रष्टावसरत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगात्सिद्धमिष्टम् । तस्मात्तीर्ण इत्यत्र चोपदेशाधिकार-

न्यासः

‘श्रुक् किति’ इति निर्देशो न पुज्यते ?—इत्येतच्चोद्यं निराकर्तुमाह—सौत्रत्वान्निर्देशस्येत्यादि । चत्वंभूतस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोरुत्वं न कृतम्, विसर्जनीयश्च कृत इति वर्णयन्ति । किमर्थं पुनस्ते क्स्नुप्रत्यये गित्त्वं प्रतिजानते, यस्मिन् सतीदं व्याख्यानं कर्त्तव्यं जायते ? स्थास्नुशब्दस्य सिद्धवर्थम् । एवं हि ते मन्यन्ते—क्स्नोः कित्त्वे सति घुमास्थागादिसूत्रेण तिष्ठतेरीत्त्वं स्यात्, ततश्च स्थास्नुरिति न सिध्येदिति । ग्लाजिस्थश्च क्स्नुरित्यत्रेत्यादि । गित्त्वे हि सति क्स्नोरिट्प्रतिषेधार्थमेवं व्याख्यायते, न च तस्य गित्त्वम् । किं तर्हि ? किञ्चमेव । न च किञ्चे सतीत्वं प्रसज्यते, यस्माद् ‘ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः’ इत्यत्र स्था + आ इत्यकारप्रश्लेषः कृतः । तिष्ठतेः क्स्नुप्रत्ययान्तस्याकारान्तस्याकारान्तैव यथा स्यात्, ईकारान्तता मा भूदित्येवमर्थः । आकारप्रश्लेषे हि सतीत्वापवादस्तिष्ठतेराकारादेशो भवति, अतस्तेन बाधितत्वादीत्त्वं न प्रवर्तते । तदेवं किञ्चे सत्याकारप्रश्लेषात् स्थास्नुशब्दस्य सिद्धत्वात् न किञ्चिदेतत् । एतद् व्याख्यानमसारमित्यर्थः । तीर्णमित्यत्रापि किं पुनः कारणमस्युपदेशग्रहणेऽत्र न स्यात्,

ऋतः । यद्येवम्, इत्वे हि कृते नीयमकारान्तो भविष्यति ? स्थानि-
वद्भावाद्भविष्यति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः, अल्विधिश्चायम् ?
तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेश इति । तथा च सति-जागरितः, जाग-
रितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थम् 'एकाचः' इत्यनुवर्त्तयितव्यम् ।

पदमञ्जरो

स्योपयोगः । कस्मात्पुनरसत्युपदेशाधिकारेऽत्र, न स्यात् ? इत्यत आह—
इत्वे हि कृत इति । किं पुनः कारणमित्वमेव तावद्भवेति ? नित्यत्वात् । मा भूदि-
त्यादि चोदकः । कस्य पुनरित्यादीतरः । ऋत इत्यादि चोदकः । यद्येवमित्यादी-
तरः । स्थानिवद्भावादिति चोदकः । अनल्विधावित्यादीतरः । अल्विधित्वं
पुनरुगिति प्रत्याहारग्रहणात् । ननु चेतोत्वयोः कृतयोः सप्रत्यकाराभावे-
ऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव धातुर्यस्य सन्नि विभाषा विहितेतीदृशप्रतिषेधो
भविष्यति ? नैतदस्ति; 'आदितश्च' इति योगविभागेन ज्ञापयिष्यते—यदु-
पाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, ततश्च ऋकारान्तत्वमुपाधिरिङ्विकल्पे,
स चेत्ये कृते नास्तीति कथं प्रतिषेधः स्यात् ! तस्मादित्यादि । यस्मादेवमसत्यु-
पदेशग्रहणे तीर्ण इत्यत्र प्रतिषेधो न सेत्स्यति, तस्मात् 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्तनीयम् ।
तथा च सतीति । 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्तमाने सतीत्यर्थः । अत्रापि प्राप्नोतीति ।
जागर्तेरुपदेशावस्थायामुगन्तत्वात् । तदर्थमिति । जागरित इत्यादिसिद्धयर्थम् ।
जागरित इत्यादाविट्प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति वा । तथा च वार्त्तिकम्—'एका-
ग्रहणं जागर्त्यर्थम्' इति पूर्वसूत्रेऽनुपयोगादिद्वार्थमेकाग्रहणमित्यर्थः ।

भाष्यकारस्त्वाह—“यस्य क्वचिदिङ्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते—‘यस्य
विभाषा’ इति, न तु तद्गतं विकल्पकारणमुकारादि । भवति चेतोत्वयोः कृत-
योरयमपि स एव धातुरिति तीर्ण इत्यादौ सिद्धः प्रतिषेधः” इति । यद्येवम्,

न्यासः

यावता तरतिरयमुगन्तः पठ्यते ? इत्याह—इत्वे हीत्यादि । 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वे च
कृत उगन्तता विहितेत्यसत्युपदेशग्रहणे न स्यात्, तस्मिन्नु सति भवति । यद्यप्युत्तर-
कालं तरतिरुगन्तो न भवति, तथाप्युपदेश एव । मा भूदेवमित्यादि चोदकः । कस्य
पुनरित्यादीतरः । कृत इति चोदकः । यद्येवमित्यादीतरः । स्थानिवद्भावादिति चोदकः ।
अनल्विधाविति तरः । तत्रैतत् 'स्यात्—अयमप्येत्वधिरिति, अत आह—अल्विधिश्राय-
मिति । अल्विधित्वं पुनरुगिति' प्रत्याहारग्रहणात् । तस्मादिति । 'आह—यस्मादेवमस-
त्युपदेशग्रहणे तीर्ण इत्यत्र प्रतिषेधो न प्राप्नोति, तस्मादुपदेश इत्यनुवर्त्तनीयम् । स्या
च सतीत्यादि । उपदेशेऽनुवर्त्तमाने सतीत्यर्थः । जागरित इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । जाग-
र्तेरुपदेशावस्थायामुगन्तत्वात् । तदर्थमिति । जागरित इत्यादाविट्प्रतिषेधप्राप्तिनिवृत्त्य-

ऊर्णोतेस्तु—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

पदमञ्जरी

‘विभाषा गमहनविदविश्राम्’ इति विशिना साहचर्यात्तौदादिकस्य विदेः क्वसा-
विट् विकल्पिते दैवादिकस्यपि विदेर्निष्ठायां प्रतिषेधः प्राप्नोति—विदितः, विदित-
वानिति ? न; धातुभेदात् । कथं धातुभेदः ? अथभेदाद्, अनुबन्धभेदाद्, विकरण-
भेदाच्च । तदेवं नाथं उपदेशाधिकारेण, नापि एकाञ्ग्रहणानुवृत्त्या । किमर्थं तर्हि
पूर्वसूत्रे एकाञ्ग्रहणम् ? यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थम् । ननु च क्रियमाणेऽप्येकाञ्ग्रहणे
यङ्लुगन्तस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, उपदेशग्रहणस्योभयविशेषणत्वात्, यथा बिभित्स-
तीति, तत्रैतत्स्यात्—क्रियमाणे एकाञ्ग्रहणे ‘यत्रैकाञ्ग्रहणं किञ्चित्’ इति वचनाद्
यङ्लुगन्तस्य न भवतीति ? तच्च वाच्यम्; अक्रियमाणेऽपि चैकाञ्ग्रहणे वचना-
न्तराश्रयणेन यङ्लुगन्तेऽपि परिहारः । तदेव वचनमेवं पठ्यताम्—यत्रोपदेशग्रहण-
मिति । अनुदात्तोपदेशलक्षणोऽनुनासिकलोपोऽपि तर्हि यङ्लुगन्तानां तसादिषु न
स्यात्, तथा इवन्तानां दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानामपि सनीङ्विकल्पः प्राप्नोति ।
क्रियमाणे पुनरेकाञ्ग्रहणे न भवति, ‘एकाचः’ इति तत्रानुवृत्तेः । यदि नेष्यते,
एवं वक्ष्यामि—उपदेशेऽनुदात्तान् यङ्लुक इति । अधिकारोऽयम्, यत्रैकाञ्ग्रहणेन
यङ्लुगन्तस्य व्यावृत्तिरिष्यते, तत्रोपतिष्ठते । एवमपि ‘वावृतु वरणे’ इति दिवा-
दावनेकाजुदिदनुदात्तेपठ्यते । तथा च मट्टिकाव्ये प्रयोगः—‘ततो वावृत्त्यमाना-
ऽसौ रामशालां न्यविक्षत’ इति । तस्योदितो विकल्पितेटो निष्ठायाम् ‘यस्य
विभाषा’ इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एकाञ्ग्रहणे तु क्रियमाणे न भवति; ‘एकाचः’
इति तत्रानुवृत्तेः । तथा च ‘निष्ठायां सेटि’ (६.४.५२) इत्यत्रापि वृत्तिकारेणोक्तम्—
‘अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते’ इत्यादि ।

अन्ये पुनर्माध्यकारेणैकाञ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्नैतद्विध्यत इत्याहुः । तथा
च वृत्तिकारेणापि प्राक्षिकत्वेनैवोक्तम्—‘अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते’ इति ।
कृतमिति विस्तरेण ॥

न्यासः

यम्; अर्थशब्दस्य निवृत्तिवाचित्वात् । यदि तर्हि ‘एकाचः’ इत्यनुवर्त्तते, प्रोर्णुतः,
प्रोर्णुतवानित्यत्रेष्टप्रतिषेधो न प्राप्नोति; ऊर्णोतेरनेकाच्चात् ? इत्यत आह—वाच्य
ऊर्णोर्णुवदित्यादि । अस्याः कारिकायाः पूर्वमेवार्थो व्याख्यात इति न पुनर्व्याख्यायते ॥

१. म० का० (४. २८) ।

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह, गुह—इत्येतयोरुगन्तानां च सनि प्रत्यये परत इमागमो न ३
भवति । जिघृक्षति । जुघुक्षति । उगन्तानां च—रूषति । लूलूषति ।

‘सनीवन्तर्ध’ भ्रस्जदभ्रुश्रिस्वयूणुं भरज्ञपिसनाम्’ इति विकल्प-
विधानात् श्रयतिरत्र नानुकृष्यते । ग्रहेर्नित्यं प्राप्तः । ‘गुहेरुदित्वाद्
विकल्पः ॥

कसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

पदमञ्जरौ

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ज्ञकार उगनुकर्षणार्थः । न च ‘इको झल्’ इति सनः
कित्त्वात् उगन्तानां पूर्वैणैव सिद्धिः, किं कारणम् ? झलादौ सनः कित्त्वम्, न
चान्तरेणोत्प्रतिषेधं सन् झलादिभवेति, तेनष्येषु प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति,
तेष्वनेनैवेति प्रतिषिद्धे झलादित्वे सनः कित्त्वमित्येष क्रमः । जिघृक्षतीति । ‘रुद-
विद’ इत्यादिना सनः कित्त्वम्, ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, ‘हो ढः’, ‘षढोः
कस्सि’, ‘एकाचो वशो भष्’ । जुघुक्षतीति । गुहू संवरणे, स्वरितेत्, ‘हलन्ताच्च’
इति सनः कित्त्वम् । अथ चकारेणोगिदिव श्रयतिरपि कस्मान्नानुकृष्यते ?
अत आह—श्रिस्वयूषित्यादि ॥

कसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ क्रादय एव लिट्यनिट इति । ‘लिट्येव क्रादयो-
न्यासः’

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ग्रहेः सनि नित्यमिति प्राप्ते गुहेरप्युदित्वात् ‘स्वरति’ इत्यादि-
सूत्रेण विकल्पे प्राप्तेऽप्यारम्भः । चकारः ‘उकः’ इत्यनुकर्षणार्थः । ननु च ‘इको झल्’
इत्युगन्तानां किदेव सन्, तत्र पूर्वैणैव प्रतिषेधः सिद्धः, किमुक इत्यनुकर्षणार्थेन चका-
रेण ? नैतदस्ति; न हीट्प्रतिषेधमन्तरेण सनो झलादित्वमुपपद्यते, कुतः कित्त्वम् !
अनेन त्विति प्रतिषिद्धे झलादित्वं सनो जायते, पश्चाद् गुणप्रतिषेधार्थं कित्त्वमिति
क्रमः । जिघृक्षतीति । ‘रुदविद’ इत्यादिना सनः कित्त्वे सति ग्रहादिसूत्रेण सम्प्रसार-
णम्, ‘हो ढः’ इति ढत्वम्, ‘षढो कः सि’ इति कत्वम्, ‘इणकोः’ इति षत्वम्, ‘एकाचो
वशो भष्’ इत्यादिना भष्मावेन गकारस्य घकारः, द्विवचनम्, अभ्यासकार्यम् । जुघुक्षति
इति । ‘गुहू संवरणे’, ‘पूर्ववत्सनः’ इत्यात्मनेपदम् । रूषतीति । ‘अञ्जनगमां सनि’
इति दीर्घः । अथ चकारेण यथोगन्तमनुकृष्यते, तथा चैकयोगनिर्दिष्टः श्रयतिरप्यनु-
कृष्येत ? इत्यत आह—श्रिस्वयूणुं भरज्ञपित्यादि । श्रयतेः ‘सनीवन्तर्ध’ इतीदो विकल्पं
विधास्यतीत्यतस्तस्येहानुवृत्तिरर्थिकेति नानुकृष्यते ॥

कसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ चकृव, चकृमेति । ‘परस्मैपदानाम्’ इत्यादिना वस्म-
सोर्वमादेशौ । क्रादय एवेति । नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । ‘लिट्येव क्रादयोऽनिटः’

कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, सु, श्रु—इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति । कृ—चकृव, चकृम । सृ—ससृव, ससृम । भृ—बभृव, बभृम । वृज्—ववृव, ववृम । वृङ्—ववृवहे, ववृमहे । स्तु—तुष्टुव, तुष्टुम । द्रु—द्रुद्रुव, द्रुद्रुम । सु—सुस्रुव, सुस्रुम । श्रु—शुश्रुव, शुश्रुम ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—क्रादय एव लिट्यनिटः, ततोऽन्ये सेट इति । बिभिदिब, बिभिदिम । लुलुविव, लुलुविम ।

अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः, वृञ्चवृङोस्तु प्रत्ययाश्रयः; तदुभयस्याप्ययं नियमः । वृजो हि थलि ववर्थेति निपातनाद् व्यवस्था । अत्र रिञ्

पदमञ्जरी

ऽनिटः' इत्येष तु विपरीतोऽत्र नियमो न भवति; क्रादीनामनुदात्तोपदेशसामर्थ्यात् । 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः', 'तमधीष्टो भृतो भूतः', 'परिवृतो रथः' 'स्तुत-स्तोमयोः' इत्यादिनिर्देशाच्च ।

केन पुनरेषामिट्प्रतिषेधः सिद्धः, यतो नियमार्थोऽयमारम्भः? इत्यत आह—अनुदात्तोपदेशानामित्यादि । वृङ्चवृङ्भ्यामन्येऽनुदात्तोपदेशास्तेषां प्रकृत्याश्रयः 'एकाच उपदेशे' इतीट्प्रतिषेधः सिद्धः । वृङ्चवृङोस्तु प्रत्ययाश्रयः 'श्र्युकः किति' इत्येषः । तस्मादुभयस्यापि—प्रकृत्याश्रयस्य, प्रत्ययाश्रयस्य च । कथं पुनरयं प्रत्ययाश्रयस्य नियमः, यावता वृप्रहणं वृञ्स्थलि विध्यर्थं सम्भवति, न हि तत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः, वृञ् उदात्तत्वात्; नापि प्रत्ययाश्रयः, थलः कित्त्वाभावात्, असति प्रत्ययाश्रयस्य नियमे लुलुविभ्येत्यादावपि न स्यात् ? इत्यत आह—वृजो हीति । व्यवस्था=नियमः । इह तुष्टोत्थेत्यादौ 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्येतस्मान्नियमादिट् प्राप्नोति,

न्यासः

इत्येष तु विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः; 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इति 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी वा' इत्यादिनिर्देशात् ।

केन पुनस्तेषामिट्प्रतिषेधः सिद्धः, यतः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ उच्यते ? इत्यत आह—अनुदात्तोपदेशानामित्यादि । अनुदात्तोपदेशा वृङ्चवृङ्भ्यामन्ये करोत्यादयः, तेषामेव 'अवः' इत्यादिना प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः सिद्धः । वृङ्चवृङोस्तु 'श्र्युकः कितिः' इति प्रत्ययाश्रयः, न तु प्रकृत्याश्रयः; तथोरुदात्तत्वात् । तदित्यादि । यत एव तेषां यथायोगं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयश्च प्रतिषेधः सिद्धः, तस्मादुभयस्यापि प्रतिषेधस्य प्रयुक्तस्यायं नियम इत्यर्थः । पात्वन्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य करोत्यादीनां प्रतिषेधस्येह नियमो वेदितव्यः ।

स्तुद्रुसुश्रुवां तु 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि नेष्यते—तुष्टोथ, दुद्रोथ, सुस्रोथ, शुश्रोथ ।

पदमञ्जरी

ययिथेत्यादिवत् । यथा हि ययिथ, पपिथेत्यादौ 'आर्धधातुकस्य' इतीट् प्राप्तः 'एकाचः' इति निषिद्धः, पुनः क्रादिनियमात् प्राप्तः 'अचस्तास्वत्यलि' इति प्रतिषिद्धः, ततः 'ऋतो भारद्वाजस्य' 'थलि प्रतिषेधोऽनान्देभ्यः' इति नियमात्पक्षे इड् भवति, तथात्रापि स्यात् । कथं खलु क्रादिनियमस्य बाधकम् 'अचस्तास्वतू' इति प्रतिषेधं बाधमानो भारद्वाजनियमः क्रादिप्रतिषेधं न बाधते ? 'कस्यचिद्वृत्त' इत्येतेषु पुनर्वाच्यं दोषस्तेषामुक्तारान्तत्वेन भारद्वाजपक्षेऽपीटः प्रतिषेधात् । एवं तर्हि स्तुद्रुसुश्रुवां ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति, असति हि विधेये नियमो भवति, इह चास्ति विधेयम्, किम् ? थलि भारद्वाजनिष्क्रमाद्विटः प्राप्तस्य प्रतिषेधः, इतरेषां तु क्रादीनां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीति । विभिदिव, लुलुषिवेत्यादावपि न दोषः । कथं पुनस्तुष्टुमः, अत्र हि क्रादिनियमाद्विट् प्राप्नोति ? नैष दोषः, स्तुद्रुसुश्रुवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थम् । यश्च क्रादिनियमाद्विट् प्राप्तः, यश्च भारद्वाजनियमात्, तयोरुभयोरपीत्यर्थः ।

यद्येवम्, येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियममेव स्तुद्रुसुश्रुवां प्रतिषेधो बाधेत, न तु विकल्पेन प्राप्तं भारद्वाजनियमम्, ततश्चासौ स्यादेव ? इत्याशङ्क्याह—स्तुद्रुसुश्रुवांत्विति । एतच्च पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डेकरणात्लभ्यते । तथा हि—प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यम्, 'आर्धधातुकस्य' इत्यारभ्य

न्यासः

• कथं पुनरेतद् वृजं प्रति थलि नियमार्थमुपपद्यते ? सति हि प्रतिषेधे नियमो भवति । वृजस्थलीट्प्रतिषेधः । तस्य हि नात्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः सिद्धः, उदात्तत्वात् । नापि प्रत्ययाश्रयः, थलः क्तिवाभावात् । तस्मात् वृजं प्रति थलीट्प्रतिषेधार्थमेव युक्ता, न नियमार्थता ? इत्यत आह—वृजो होत्यादि । व्याख्या = नियमः । 'बभूथा-ततन्थजगृभभवर्थेति निगमे' इति निपातनाद् वृजो निगम एव थलीट्प्रतिषेधेन भवितव्यम्, न भाषायाम् । यत एवं व्यवस्था तस्मान्नायं वृजस्थलीट्प्रतिषेधः, अन्यथा-ववर्थेति निपातनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् प्रतिषेधाभावात् वृजोऽप्येतत् सूत्रं नियमार्थमेव विज्ञायत इत्येकान्त एषः ।

स्तुद्रुसुश्रुवां त्वित्यादि । अपिशब्द आर्धधातुकलक्षणोऽपि य इट् प्राप्नोति सोऽपि नेष्यत इति दर्शनार्थः । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते, पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य बलीयस्त्वात् । इह च 'न वृद्धश्चतुर्थः' इत्यस्यानन्तरमिदं प्रतिषेधकाण्डं कर्तुं युक्तम् । एवं द्विप्रतिषेधाश्रयणं न कर्त्तव्यं स्यात् । यदयं पुरस्तात् प्रतिषेधं करोति, तस्यैतत्

❀ कृजोऽसुट्कस्येति वक्तव्यम् ❀ । ससुट्कस्य इडागमो यथा स्यात् । सञ्चस्करिव । सञ्चस्करिम ।

‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इत्येतदप्यसुट्कस्यैवेष्यते—सञ्चस्करिथ ॥

पदमञ्जरी

‘ईडजनोर्ध्वं च’ इत्येवमन्तम्, पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणम्, तद्यथाऽन्यत्रापि—‘कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे’, ‘न गतिर्हिंसार्थेभ्यः’ इति । तत्रायमर्थो द्विरिडग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, प्रकृतमनुवर्त्तते । नन्वेवम्, ‘रूदादिभ्यः सार्वधातुके’ इति सार्वधातुकग्रहणम्, ‘लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य’ इत्यत्र विच्छिद्यते ? एवं तर्हि ‘न वृद्धयश्चतुर्भ्यः’ इत्यत्रैव पठितव्यम्, ‘एवं हि विध्युत्तरकालश्च प्रतिषेधः कृतो भवति, द्विशेडग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, सार्वधातुकग्रहणं च सलोपे न विच्छिद्यते, अपि च द्विःप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति; सोऽयमेवं सिद्धे यत्पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डं करोति, तस्यैतत्प्रयोजनम्—अनाश्रितविधानविशेषमिष्मात्रमनारभ्याधीतैर्न प्रतिषेधेन यथा बाध्येतेति । यदि तु भारद्वाजनियमात्परमिदं काण्डं क्रियेत, ततो मध्येऽपवादन्यायेन “भारद्वाजनियमः ‘अचस्तास्वत्’ इति प्रतिषेधमेव, बाधेत, न तु क्वादिनिषेधमिति पुरस्तात्प्रतिषेधकरणे न कश्चिदोषः ।

अपर आह—“यत्र तत्र वा” प्रतिषेधकरणमस्तु, सर्वथा तु भारद्वाजनियमः ‘अचस्तास्वत्’ इति योगद्वयेन थलि यः प्रतिषेधः प्राप्तस्तस्यैव नियामकः, ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा’ इति, ततश्च स्तुद्रुसुश्रुवामपि भारद्वाजनियमेन ‘अचस्तास्वत्’ इति प्रतिषेध एव निरुत्तते, न तु क्वादिप्रतिषेधः” इति । तन्मते पुरस्तात्प्रतिषेधकरणस्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यामः ।

कृजोऽसुट् इति वक्तव्यमिति । कृतेऽपि सुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः ॥

न्यासः

प्रयोजनम्—इष्मात्रस्यानाश्रितविशेषविधानस्य प्रतिषेधो विज्ञायते । पुरस्तात् प्रतिषेधे क्रियमाणि सति विशेषमनाश्रित्येष्मात्रस्यायमपवादो भवति । तेन यावानिड् प्राप्तस्तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भवति सिद्धः । अन्यस्त्वाह—‘नेटि’ इत्यनुवर्त्तमाने पुनरिडग्रहणसामर्थ्यात्, पुनः प्रतिषेधसामर्थ्याच्च इष्मात्रस्य प्रतिषेधो विज्ञायते ।

कृजोऽसुट्कस्येति वक्तव्यमिति । करोतेरविद्यमानसुटः प्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । किमर्थम् ? ससुट्कस्येडागमो यथा स्यात् । तत्रेदं व्याख्यानम्—‘द्वन्द्वे हि’ इत्यनेन स्तुप्रभृतीनामन्यतमस्य विसंज्ञकस्य पूर्वनिपातमकृत्वैतत् सूचितम्—यथेह पूर्वनिपातलक्षणं व्यभिचरति स्वविषये न प्रवर्त्तते, तथेदमपीति । तेन यदा करोतिः ससुट्कः, तत्र न प्रवर्त्तते इति । सञ्चस्करिव, सञ्चस्करिमेति । ‘सम्पयुपेभ्यः करोतो, भूषणे’ इति सुडित्यनुवर्त्तमाने ‘अडभ्-1 सव्यवायेऽपि’ इति सुट् क्रियते ।

ऋतो भारद्वाजस्येत्येतप्यसुट्कस्यैवेष्यत इति । ‘कृजः’ इति सम्बन्ध्यते । कथं पुनर-

श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्रव्यतेरोदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः, शून-
वान् । ईदितः—‘ओर्लूजी’, लग्नः, लग्नवान् । ‘ओविजी’—उद्विग्नः,
उद्विग्नवान् । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठातकारस्य नकारः । ‘दीपी’—
दीप्तः, दीप्तवान् ।

पदमञ्जरी

श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ शिवग्रहणं किमर्थम्, न सम्प्रसारणे कृते परस्य पूर्वत्वे
चोगन्तत्वे सति ‘श्र्युकः किति’ इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति; शिव+त इति स्थिते
परत्वादित् प्राप्नोति । अथापि पूर्वं सम्प्रसारणम् ? एवमपि ‘श्र्युकः किति’
इत्यत्र ‘उपदेशे’ इत्यनुवृत्तेरस्य चोपदेशे इदन्तत्वान्न सिध्यति ।

न्यासः

रमुट्कस्यैव भवतीति लभ्यते ? यथा लभ्यते तच्च श्रूयताम्—तत्र हि ‘उदितो वा’ इत्यतो
वेत्यनुवर्तते मण्डूकच्छ्रुतिन्यायेन, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेनामुट्कस्यैव भवतीति ॥

श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ शून इति । वन्धादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, ‘हलः’ इति
दीर्घः । लग्न इति । नत्वस्यासिद्धत्वात् ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् । उड्डोन इति ।
‘डीङ् विहायसा गतौ’ ।

ननु डीङ् उदात्तत्वान्निष्ठायामित् प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः; अन्यथा हि
उड्डयित इत्यनिष्टं रूपं स्यादिति यो मन्येत, तं प्रभ्राह—डीङ् इत्यादि । ओदितमिति ।
स्वादीनामित्यर्थः । ‘स्वादय ओदितः’ इति वचनात् । स्वादयः ‘षूङ् प्राणिगर्भ-
विमोचने’ इत्यादयः । कथं कृत्वा ज्ञापकः ? इत्याह—स हीत्यादि । स्वादीनां ह्योदितां
मध्ये तस्यैवमर्थः पाठः—निष्ठातकारस्योदित उत्तरस्य नत्वं यथा स्यात् । स्यादेतत्—
इत्यपि कृते नत्वं भविष्यतीति ? इत्याह—नत्वं चेत्यादि । ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यत्र
निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यस्यानुवृत्तेरोदितो धातोरनन्तरस्य निष्ठातकारस्य नत्वं विधी-
यते । तत्र यदि डीङ् परस्या निष्ठाया इट् स्यात्, तदा सत्युप्योदित्वे इटा व्यवहित-
त्वान्नत्वेन न भवितव्यम् । नित्योदितां मध्ये तस्य पाठोऽनर्थकत्वान्न कृतः स्यात्, स
चास्ति; तस्मात् स एव पाठो ज्ञापकः—डीङ् उत्तरस्या निष्ठाया इण् भवतीति ।
ननु स्वादिषु पाठसामर्थ्याद् व्यवधानेऽपि स्यात्, कथमसौ ज्ञापकः ? नैतदस्ति; एवं
ह्यानन्तर्यपरिभाषा बाधिता भवति, शास्त्रानिष्टं स्यात्, एतच्चायुक्तम्; न ह्यनिष्ठार्था
शास्त्रे प्रकलृप्तिरस्ति । तस्माद् यथानन्तर्यपरिभाषा न बाध्यते शास्त्रं नानिष्टं भवति,
ओदितां मध्ये डीङ् पाठश्च सफलो भवति—स प्रकारोऽभ्युपगन्तव्यः । ततश्चोदितां
मध्ये डीङ् पाठो ज्ञापक एव । अपरः प्रकारः—‘ओदितश्च’ इत्यत्रोदित इत्येतद् द्विरा-
वर्त्तयिष्यते ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यस्याः परिभाषाया द्विरुपस्थानार्थम्, तत्रास्या
यद् द्वितीयमुपस्थानं तस्यैतत् प्रयोजनम्—डीङोऽप्यनन्तरस्यैव निष्ठातकारस्य नत्व

डीङस्त्वोदितां मध्ये पाठो ज्ञापको निष्ठायामनिट्वस्य । स हि नत्वार्थः, नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते । उड्डीनः । उड्डीनवान् ।

निष्ठायामित्यधिकारः 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिङुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति । वक्ष्यति-^३'स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा' विधूतः, विधू-
तवान् । गुहू-गूढः, गूढवान् । 'उदितो वा'-वृद्धः, वृद्धवान् ।

'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति पतेर्विभाषितेऽकस्यापि 'द्वितीयाश्रित्मतीतपतित' इति निपातनादिडागमः ॥

पदमञ्जरी

डीङ इत्यादि । डीङ्यं स्वादीनां मध्ये पठ्यते, ते च ओदितः, 'स्वादय ओदितः' इति वचनात्, कथमेतज्ज्ञापकम् ? इत्यत आह—स हीति । निष्ठातः निष्ठातकारस्य । अनन्तरस्य विधीयत इति । इटि सत्यानन्तर्यं विहन्येत ।

एवञ्च सति श्वयतेरप्यत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, तथा ओलस्जीप्रभृती-
नामपि; उक्तेनैव न्यायेनेडभावस्य सिद्धत्वात् ॥

यस्य विभाषा ॥ 'यस्य विभाषा' इत्यनुवादवाक्यम् । अत्र च 'इङ्घितः' इति वाक्यशेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाच्चस्य निष्ठायामिण् भवतीति प्रतिषेधवाक्यं सम्प-
द्यते । निपातनादिडागम इति । अपर आह—अनित्योऽयं प्रतिषेधः; 'कृती छेदने' इत्यस्य इदित्करणसामर्थ्यात् । यदि ह्ययं विधिर्नित्यः स्यात् 'सेऽसिचि' इत्यनेन विभाषितेऽत्वादनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वादीदित्करणमनर्थकं स्यादिति ॥

न्यस्तः

यथा स्यादिति । यदि च डोङो निष्ठायामिट् स्यात्, इटा व्यवहितत्वान्नत्वं न स्यात् । न च शक्यते वक्तुम्—व्यवधानेऽपि पाठसामर्थ्याद् भविष्यतीति ; एवं हि परिभाषाया द्विरुपस्थानमनर्थकं स्यात्, एतच्चायुक्तम्; तस्मादोदितां मध्ये डीङः पाठो ज्ञापक एव ।

श्विग्रहणं शक्यमकर्तुम्, ओदित्करणादेव निष्ठायामिण् भविष्यति, ओदित्वं हि नत्वार्थं क्रियते, नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते; यदि च ततः परस्या निष्ठाया इट् स्यात्, ओदित्वमनर्थकं स्यात् ? वैचित्र्यायं श्विग्रहणं वेदितव्यम् ॥

यस्य विभाषा ॥ विधूत इति । 'धूञ् कम्पने' । गूढ इति । 'गुहू संवरणे' । ढत्वादिषु कृतेषु 'दूलोपे' इत्यादिना दीर्घः ।

अथेह कस्मात् प्रतिषेधो न भवति—पतित इति, भवति हि पतिर्विभाषितेऽ, 'सनीवन्तर्ध' इत्यत्र 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्', इति विकल्पेनोपसंख्यानानात् ? इत्यत आह—द्वितीयाश्रितेत्यादि ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठाया मिडागमो न भवति । जिमिदा--मिन्नः, मिन्नवान् । जिक्विदा—क्षिणः, क्षिणवान् । जिष्विदा—स्विन्नः, स्विन्नवान् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः ।

योगविभागकरणं किमर्थम्, 'आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोः' इत्येवं पठितव्यम्, अन्यत्र हि भावादिकर्मभ्याम् 'यस्य विभाषा' इति प्रतिषेधो भविष्यति ? ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति—'यदुपाधेर्विभाषा पदमञ्जरी'

आदितश्च ॥ आश्वस्तः, वान्त इति । भाष्यवार्तिकयोरनुक्तमपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम् । योगविभागकरणं किमिति । योगविभाग एव तावदोषः । अपि च एकयोगत्वे चकारो न कर्त्तव्यो भवतीति प्रश्नः । 'एवं चोत्तरग्रन्थे चकारो न पठितव्यः । पठ्यमानस्तु अनुक्तसमुच्चयार्थो व्याख्येयः । कथं पुनरेकयोगत्वे भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेधः सिद्धः ? तत्राह—अन्यत्रेति । यदुपाधेरिति । उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः । यदुपाधीनां भेदकत्वं न स्यात्, योगविभागोऽनर्थकः स्यात् । भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तृकर्मणोः प्रतिषेधो न स्यादिति तदर्थो योगविभागः कर्त्तव्यः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

न्यासः

आदितश्च ॥ भावादिकर्मणोरनन्तरं विभाषां वक्ष्यति, ततोऽन्यत्र कर्त्तरि कर्मणि चायं प्रतिषेधो विज्ञायते । आश्वस्त इति । 'श्वस प्राणने' । वान्त इति । 'दुषम उद्गिरणे । 'अनुनासिकस्य विवश्लोः विडति' इति दीर्घः । योगविभागकरणं किमर्थमिति पृष्ठस्थ 'आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोः' इति यद्येकयोगः क्रियते, ततो भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेधो न स्यादिति प्रतिवचनमाशङ्क्यताह—आदितश्चेत्यादि । 'आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोः' इत्येकयोगे भावादिकर्मणोर्विभाषायां विहितायां ततोऽन्यत्र कर्त्तादौ 'यस्य विभाषा' इति प्रतिषेधो भविष्यति, तस्मादपार्थक्यं योगविभागकरणम् । ज्ञापनार्थमित्यादिनाऽपार्थक्यत्वं परिहरति । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेरिति । उभयत्रापि बहुव्रीहिः । उपाधिः=विशेषणम् । स चेत्तदर्थं उपाधिर्विशेषः । 'अदि यदुपाधेर्विभाषा तदन्योपाधेरपि प्रतिषेधः स्यात्, तदा योगविभागं न कुर्यात् । एकयोगेनापि भावादिकर्मणोर्विहिते विकल्पे ततोऽन्यत्र 'यस्य विभाषा' इति प्रतिषेधो लभ्यते एव, कृतश्च योगविभागः, तस्मादेतेन योगविभागकरणेन सूचितम्—यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेध इति । तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । अत्र विदेशार्थस्य विभाषेति विशिना तौदादिकेन साहचर्याल्लभार्थस्य तौदादिकस्य ग्रहणम् । 'यस्य विभाषा' इति च तस्यैव प्रतिषेधो भवति, नान्यस्य । यदि यदुपाधे-

तदुपाधेः प्रतिषेधः' इति । तेन 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इत्यत्र विदेर्लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो घातोर्विभाषा निष्ठायामिडा-
गमो न भवति । मिन्नमनेन, मेदितमनेन । प्रमिन्नः, प्रमेदितः ।

सौनाभाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन ।
शक्तो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः कर्तुम् ॥

भावे न भवत्येव—शक्तमनेन । अस्यतेभावे—असितमनेन ।
आदिकर्मणि च न भवत्येव—अस्तः काण्डः ॥

पदमञ्जरी

इत्यत आह—तेनेति । लाभार्थस्य विभाषेति । अत्र हेतुर्वक्ष्यते । यदि तदुपाधि-
र्भेदकः, ततः 'उदितो वा' इति क्त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्प इति निष्ठाया-
मपि भाव एव प्रतिषेधः स्यात्, नार्थान्तरे । शब्देनाश्रीयमाणो ह्युपाधिर्भेदकः ।
न च 'उदितो वा' इत्यत्र भाववाचित्वं शब्देनाश्रितम् । तथा च—'तेन निर्वृत्तम्',
'निर्वृत्तेऽक्षय्यतादिभ्यः' इत्यादेरुपपत्तिः ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ मेदितमनेनेति । 'निष्ठा शीङ्' इति क्त्वाप्रतिषे-
धाद् गुणः । प्रमिन्न इति । 'आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च' इति कर्त्तरि क्तः ।

सौनागा इति । सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः=सौनागाः । शक्तो घटः
कर्तुमिति । यद्यपि शक्तिः केवलोऽकर्मकः, तथापि तुमुनन्तवाच्यक्रियाविशेषण-
त्वेन सकर्मको भवति । तथा च कर्मणि लादयो दृश्यन्ते—अयं योगः शक्यो-
ऽवच्छिन्नः, अयमर्थः शक्यते वच्छुमिति ॥

न्यासः

विभाषा तदुपाधेर्निषेध इति ज्ञाप्यते, 'जृव्रश्चोः क्त्वाः', 'उदितो वा' इति क्त्वाप्रत्यये
भाद्विषये विभाषिते 'यस्य विभाषा' इति भावविषय एव निष्ठायामिट्प्रतिषेधः
स्यात्, न कर्तृकर्मणोः ? नैष दोषः; आश्रीयमाणो हि धर्मो भेदको भवति । न च
क्त्वाप्रत्यये निष्ठायां वा मिन्नमभिधेयं निमित्तत्वेनाश्रितम् । तस्माद् भवत्येवात्र प्रति-
षेधः । अत्र लिङ्गम्—'तेन निर्वृत्तम्' इति निर्देशः ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ मिन्नमनेनेति । 'नपुंसके भावे क्तः' । मेदित-
मिति । 'निष्ठा शीङ्' इत्यादिना क्त्वाप्रतिषेधे गुणः । प्रमिन्न इति । प्रशब्द आदि-
कर्म द्योतयति । आदिकर्मेति । आदिभूतक्रियाक्षण इति । तस्मिन् भूतत्वेन विवक्षिते

शुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमन-

स्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥

शुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढ-
इत्येते निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्थ, मनः, तमः, सक्तः, अविस्पष्ट,
स्वर, अनायास, भृश-इत्येतेष्वर्थेषु । शुब्ध इति भवति मन्थाभिधानं
चेत् । शुब्धो मन्थः । शुभितमन्थत् ॥

शुभितं मन्थेन शुब्धा गिरिनदी इत्येवमाद्युपमानाद्भविष्यति ।

पदमञ्जरी

शुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमसक्ताविस्पष्टस्वरा-
नायासभृशेषु ॥ मन्थाभिधानं चेदिति । समुदायेन चेन्मन्थोऽभिधीयत इत्यर्थः ।
एतेन समुदायानामभिधेयभावेन मन्थादय इहोपात्ता इति दर्शयति । यदि तु
धात्वर्थोपाधित्वेनाश्रीयेरन्-मन्थादिसाधने धात्वर्थे शुब्धादयो निपात्यन्त इति,
तदा शुभितं मन्थेनेत्यादावपि स्यात् । द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तवः=मन्थः । दधि-
मन्थान्मधुमन्थांश्चेति हि दृश्यते । अन्ये तु मथ्यतेऽनेनेति मन्थनदण्डः खञ्जकः=
मन्थ इत्याहुः । मन्थादिषु शुब्धादिशब्दानां चलनादिक्रियायोगो यथासम्भवं
द्रष्टव्यः । उपमानादिति । उपमानम्=सादृश्यम्, तच्च यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ।

न्यासः

यः क्तः स पुनः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इत्यनेन कर्तरि कारके भवति । शक्तो घटः
कर्तुम्, शक्तितो घटः कर्तुमित्यस्य सिद्धये विभाषेति योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । तत्र
'आद्रितः' इति नानुवर्त्तनीयम् । 'भावादिकर्मणोः' इत्यत्र द्वितीये योगेऽनुवर्त्तनीयमेव ।

शुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वराना-
यासभृशेषु ॥ शुब्ध इति । 'शुभ सञ्चलने' इत्यस्येडभावो निपात्यते । मन्थाभिधानं
चेदिति । समुदायेन चेन्मन्थोऽभिधीयते । मन्थ इति द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तव उच्यन्ते ।
शुब्धो मन्थ इति । चलितो मन्थ इत्यर्थः । शुभितं मन्थेनेति । नात्र मन्थोऽभि-
धीयते, किं तर्हि ? तत्साधनं चलनम् । अथ मन्थाभिधाने शुब्धशब्दो निपात्यते,
शुब्धा गिरिनदी, शुब्धा सेना, शुब्धः समुद्रः-इत्यादि नोपपद्यते ? इत्यत आह-
शुब्धा गिरिनदीत्यादि । चलितमन्थसाधर्म्याद् गिरिनद्यादिषु तथा व्यपदेश इति
दर्शयति । यथा शुब्धस्य मन्थस्य चलनं प्रति साधनभावः, तथा गिरिनद्यादेरर्थस्य
चलनं प्रति साधनभावः शुब्धमन्थसाधर्म्यात् शुब्धशब्देन व्यपदिश्यते, यथा-गो-
साधर्म्याद् गोशब्देन बाहीक उच्यते ।

१-१. 'शुब्धो गिरिः, नदी'-इति सुद्रितः पाठः ।

स्वान्तमिति मनोऽभिधानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा ।

ध्वान्तमिति भवति तमोऽभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं तमसा ।

लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लगितमन्यत् ।

म्लिष्टमिति भवति अविस्पष्टं चेत् । म्लेच्छितमन्यत् । इत्त्वमप्येकारस्य निपातनादेव ।

विरिब्धमिति स्वरश्चेत् । विरेभितमन्यत् । 'रेभृ शब्दे' इत्यस्यैतन्निपातनम् । अन्येतु विरिभितमन्यदिति पठन्ति । रिभि सौत्रं धातुं पठन्ति, ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति ।

पदमञ्जरी

स्वान्तशब्देन विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलं मन उच्यते । स्वनितं शब्दायितमित्यर्थः । मनसेति । कर्त्तरि करणे वा तृतीया । एवं ध्वनितं तमसेत्यत्रापि ।

लग्नमिति । 'रगे लगे ष्टगे संवरणे', अत्र निष्ठानत्वमपि निपात्यते ।

म्लिष्टमिति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' । म्लेच्छितमिति । अपभाषितमित्यर्थः । अत्रार्थस्याविस्पष्टतया शब्दस्याविस्पष्टत्वम्; अपशब्दानामपि स्वरूपेणाभिव्यक्तत्वात् । उदाहरणेषु वर्णानभिव्यक्तिः = विस्पष्टत्वम् ।

न्यासः

स्वान्तम्, ध्वान्तमिति । 'स्वन ध्वन शब्दे' । इडभावो निपात्यते । एवमुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु वेदितव्यम् । बाह्येषु विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलं मनःस्वान्तमुच्यते । 'अनुनासिकस्य विवक्षलो विडति' इति दीर्घः । स्वनितं मनसेति । मनःकर्तृकं स्वननमुच्यते, न तु मनः । ध्वनितं तमसेति । अत्रापि तमःकर्तृकं ध्वननमुच्यते, न तमः ।

'लग्न इति । 'रगे लगे सङ्गे' । निष्ठानत्वं निपात्यते । म्लिष्टमिति । 'म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि', ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, ष्टुस्वञ्च । म्लेच्छितमिति । अर्थस्याविस्पष्टत्वेऽपि स्वरूपस्य विस्पष्टत्वान्न भवति प्रत्युदाहरणम् ।

विरिब्धमिति । अत्राप्येकारस्येत्त्वमपि निपात्यते । स्वरश्चेदिति । स्वरशब्दोऽत्र ध्वनौ वर्तते ।

१. 'मनसा' इति सुद्रितः पाठः ।

फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदशृतम-
पिष्टं च कषायमुदकसम्पर्कमात्राद् विभक्त रसमीषदुष्णं तत्फाण्टम् ।
तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वादनायासेन लक्ष्यते ।

बाढमिति भवति भृशं चेत् । बाहितमन्यत् । 'बाहू' प्रयत्ने
इत्यस्य धातोरेतन्निपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिंशसी वैयात्ये ॥ १६ ॥

वियातस्य भावो वैयात्यम्=प्रागल्भ्यम्, अविनीतता । तत्र
पदमञ्जरी

फाण्टमित्यादि । कः पुनरत्रानायासो विवक्षितः ? इत्यत आह—यदशृत-
मित्यादि । यस्य व्याधेर्यदौषधं जातं तस्य पञ्चधा कल्पना—रसः, कल्कः, शृतः,
शीतः, फाण्ट इति । रसः=स्वरसः । कल्कः=पिष्टम् । शृतम्=क्वाथः । शीतो
नाम=लुण्णसौषधजातमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितमुद्रकं प्रातः पीयते । तदे-
वोष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुत्य पूत्वा यत्पीयते सः=फाण्टः । यथाह वाग्भटः—
'सद्योऽभिषुत्य पूतस्तु फाण्टः' इति । पञ्चाप्येते कषायाः । तत्राशृतमिति
क्वाथस्य व्यावृत्तिः, अपिष्टमिति कल्कस्य, उदकसम्पर्केणेति स्वरसस्य, ईषदुष्णमिति
शीतस्य, मात्रशब्दः स्वभावानुवादः । विभक्तरसम् प्रागवस्थाया भिन्नरसम् ।
यदेवम्भूतं कषायं तत्फाण्टमित्यर्थः । कषायशब्दोऽभ्यलिङ्गः । कथं पुनरेतद-
नायासशब्देनोच्यते ? लक्षणया । यदाह—अनायासेनेति ॥

धृषिंशसी वैयात्ये ॥ 'विधृषा प्रागल्भ्ये', 'शसु हिंसायाम्', षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।

न्यासः

फाण्टमिति । 'फण गतौ' । पूर्ववद्दीर्घः, णट्त्वञ्च । कः पुनरयमनायासो नाम ?
इत्याह—यदशृतमित्यादि । अशृतमित्यपक्वम् । अपिष्टमित्यचूर्णितम् । उदकसम्पर्कः
उदकसंयोगः । मात्रशब्देन निष्पीडनादेर्व्यवच्छेदः । विभक्तरसमिति । पृथग्भूत-
रसमित्यर्थः । ईषदुष्णं कोष्णम् । तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वादनायासेन लक्ष्यते इति ।
आयासः=प्रयत्नाधिक्यम्, तद् यस्मिन्न विद्यते सोऽल्पप्रयत्नसाध्योऽनायासः । तेनेह
यदशृतत्वादिविशिष्टं वस्तु तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वादनायासेन लक्ष्यते । तदनेनानाया-
सोपलक्षितो यो वस्तुविशेषस्तत्र फाण्टमिति निपात्यते, न त्वनायास एव । नान्यत्रापि
सर्वत्रानायासोपलक्षित इति दर्शयति । अयं चार्थो निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते । यथैव
हान्यत् किञ्चिदिदभावादिकं निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते तथार्थविशेषोऽपि ।

बाढमिति । अत्र पूर्ववद् ढत्वादिकार्यम् ॥

धृषिंशसी वैयात्ये ॥ वियातस्य भावो वैयात्यमिति । यातम्=यातिः, प्राप्तिः ।

धृष्, शस—इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । धृष्टोऽयम् । विशस्तोऽयम् ।

धृषेः 'आदितश्च' इति प्रतिषेधः सिद्ध एव, शसेरपि 'उदितो वा', 'यस्य विभाषा' इति ? नियमार्थं वचनम्—धृषिंशस्योर्वैयात्ये एवेङ् न भवति । भावादिकर्मणोरपि वैयात्ये धृषिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः ।

वैयात्य इति 'किम् ? धर्षितः । विशसितः ॥

दृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥

'दृढः' इति निपात्यते, 'स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो बलवान् ।

किमत्र निपात्यते ? दृढेः क्तप्रत्यये इडाभावः, हकारनकारयोर्लोपः, परस्य ढत्वम् । अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति ? तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम्; नकारस्याभावात् ।

पदमञ्जरी

विरूपं यातम् = गमनम्, चेष्टितं यस्य स वियातः = अविनीतः ।

शसेरपीत्यादौ ग्रन्थे इट्प्रतिषेधः सिद्ध इत्यनुषङ्गः । अथ धृषेः 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणं कस्मान्न भवति ? तत्राह—भावादिकर्मणोरपीति । एवं चास्य आदित्वे प्रयोजनं चिन्त्यम् । धर्षितः = अभिभूतः, पूर्ववदकित्वम् । विशसितः = विकृतः ॥

दृढः स्थूलबलयोः ॥ स्थूलः = मांसलः, दुर्बलोऽपि । अस्थूलोऽपि बलवान् = बलः । बलवति चेति । सूत्रे अर्शआद्यक्तप्रत्ययान्तं बलशब्दं दर्शयति । हंहेरिति ।

न्यासः

विरूपं यातं यस्यासन्मार्गविषयत्वात् स वियातः = अविनीत इत्युच्यते, तद्भावो वैयात्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । धृष्ट इति । 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' । विशस्त इति । 'शसु हिंसायाम्', शसेरपि 'उदितो वा' इति विकल्पविधानाद् 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः सिद्ध एवेति सम्बध्यते । यदि तर्हि सिद्ध एव प्रतिषेधः, तत् किमर्थं वचनम् ? इत्याह—नियमार्थमित्यादि । वैयात्य एव वर्तमानयोर्यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूत् । अथ धृषेः 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनमिति कस्मान्न भवति ? इत्याह—भावादिकर्मणोरपीत्यादि । अत्र चाभिधानशक्तिस्वाभाव्यं हेतुः । धर्षित इति । पूर्ववत् कित्त्वे प्रतिषिद्धे गुणः ॥

दृढः स्थूलबलयोः ॥ बलवतीति मतुबन्धनिर्देशेनार्शआदित्वात् सूत्रे मत्वर्थीयाकारान्तो बलशब्दो निर्दिष्ट इति दर्शयति । हंहेरिति । 'हहि वृद्धौ' इत्यस्य । अथ वा—

हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम् । ढलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्रढिमा, द्रढीयान्, द्रढीयतीत्यत्र 'र ऋतो हलादे-
लंघोः' इति रेफो न स्यात्, इह च परिद्रढ्य गत इति 'त्यपि
लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशो न स्यात्, इह च परिद्रढस्यापत्यं
पदमञ्जरी

'दृहि वृद्धौ' इत्येतावान्पाठः—इति वार्तिककारस्य पक्षः, 'दृह दृहि वृद्धौ'—इति
भाष्यकारस्य ।

अथ किमर्थं हकारस्य लोपो निपात्यते, न ढत्वमेव निपात्यताम्, परस्य
धत्वं ष्टुत्वम्, 'ढो ढे लोपः' दृढ इति सिद्धम् ? इत्यत आह—हकारलोपनिपात-
नमिति । रेफो न स्यादिति । 'रादिफः' इत्यत्र वर्णादिति नापेक्ष्यते, तेन रश्ब्धो
न स्यादित्यर्थः । ढलोपस्यासिद्धत्वे 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञायोपजातया लघु-
संज्ञाया बाधितत्वात्तन्निबन्धनकार्याप्रसङ्ग इत्यर्थः । इह चेति । गुरुसंज्ञानि-
बन्धनकार्याप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । दंहितमिति । दंहेः प्रत्युदाहरणम् । दहितमिति
दृहेः । अत्र च दीर्घादिरूपेण वृद्धमुच्यते ॥

न्यासः

दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति । 'दृह दृहि वृद्धौ' इति कैश्चित् पाठात् । नकारस्याभावा-
दिति । नकारस्योपदेशाभावादिदित्वाच्च नकारस्याभावादिति ।

अथ हकारलोपः किमर्थं निपात्यते ? न ढकार एव निपात्यताम्, परस्य च धत्वे
ष्टुत्वे कृते, ढो ढे लोपे च कृते सिद्धं दृढ इति । अत्राप्ययमर्थः—परस्य ढत्वं निपा-
तयितुमर्थं न भवति, ष्टुनैव सिद्धत्वात् ? इत्यत आह—हलोपनिपातनमित्यादि । यदि
हकारस्य ढकारो निपात्यते तदा 'ढो ढे लोपः', तस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वं
स्यात्, सिद्धश्चासाविष्यते । तस्मात् पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थं हलोपो निपात्यते, न
ढकार इति । कः पुनरसिद्धत्वे दोषो यत्परिहाराय पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थं हकारलोपो
निपात्यते, न ढकारः ? इत्यत आह—ढलोप इत्यादि । यदि हि ढकारो निपात्यते,
तदा 'ढो ढे लोपः' कर्त्तव्यः, तस्मिन्सु सति लोपे द्रढिमेत्यादौ 'र ऋतो हलादेर्लंघोः'
इति रेफो न स्यात्; ढलोपस्यासिद्धत्वे 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञायामुपजातयां
लघुसंज्ञायां बाधितत्वात् । द्रढिमेति । 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च' इतीमनिच्, 'तुरिष्ठेमेयः सु'
इति टिलोपः । द्रढीयानिति । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' इतीयसुप्रत्ययः ।
द्रढ्यतीति । द्रढमाचष्ट इति 'तैत्तिरीयैः तदाचष्टे' इति णिच्, 'णाविष्ठवत् काश्'
प्रातिपदिकस्य' इतीष्टवद्भावेन रेफटिलोपौ । परिद्रढ्य गत इति । दृढमाचष्टे इति
णिच् । रभावे कृते ण्यन्तस्य परिणा योरुः, ततः क्त्वा, प्रादिसमासः, 'समासेऽनञ्-

पारिवृढी कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणः ष्यङ् च प्रसज्येत ।

स्थूलबलयोरिति किम् ? दृढितम्, दृढितम् ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

‘परिवृढः’ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति । परिवृढः कुटुम्बी ।
पूर्वेण तुल्यमेतत् । वृहेर्निपातनम् ।

वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्यापि तदेव सर्वम् । हलोप-
निपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिवृढयति । परिवृढय्य गतः ।
पारिवृढी कन्येति ।

परिवृढमाचष्टे इति निगृह्य वृढशब्दादेव णिजुत्पद्यते । संग्राम-
प्रदमब्जरी ।

प्रभौ परिवृढः ॥ पूर्वेण समानमिति । इडभावादेर्निपात्यस्य तुल्यत्वात् । वृहे-
रिति । ‘वृहि वृद्धौ’ इति वार्तिककारस्य पक्षः । ‘वृह वृहि वृद्धौ’ इति भाष्यकारस्य ।
वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्तीति । ततस्तस्यापि निपातनमित्यर्थः । तदेव
प्रयोजनमिति । असिद्धत्वाभावः ।

अथ कथं परिवृढय्येत्यत्र ल्यबादेशः, यावता परिवृढमाचष्टे इति विग्रहे
तत एव णिच् कर्त्तव्यः, समुदायस्य च धातुत्वात् तच्चाप्रत्ययोऽपि तत एव
कर्त्तव्यः, ततश्च परेरपि त्वान्तेऽन्तर्भावान्नायं समासः; इह च परिवृढयतीति
परिशब्दस्य तिङन्तेऽन्तर्भावात् ‘तिङ्ङतिङः’ इति निघातो न स्यात् ? इत्यत
आह-परिवृढमाचष्ट इति विग्रहोति । णिजुत्पद्यत इति । ण्यन्तं पठितव्यम् । अण्य-

न्यासः

पूर्वे क्त्वो ल्यप्’ इति ल्यप् । पारिवृढी कन्येति । परिवृढशब्दादिङ्, ‘इतो मनुष्य-
जातेः’ इति ङीप् । ष्यङ् प्रसज्येतेति । ‘अणिजोरनार्थयोग्योऽरूपोत्तमयोः’ इत्यादिना ।
दृढितमिति । दृहेः प्रत्युदाहरणम् । दृढितमिति । दृहेः ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ पूर्वेण समानमिति । निपातनस्येडभावादेस्तुल्यत्वात् । यथैव हि
पूर्वस्मिन् सूत्रे कप्रत्यये कृते हकारनकारयोर्योऽपि इडभावश्च परस्य ढत्वं निपतितम्,
तथेहापि तत्सर्वं निपात्यते । वृहेर्निपातनमिति । ‘वृहि वृद्धौ’ इत्यस्य । वृहिश्च यदि
प्रकृत्यन्तरमस्ति ततस्तस्यापीति । निपातनमेतदिति प्रकृतेन सम्बन्धः । प्रकृत्यन्तरा-
स्तित्वं तु ‘वृह वृद्धौ’ इति कैश्चिदुक्तम् । तदेव प्रयोजनमिति । पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्तिः ।
परिवृढयतीति । अत्र ढलोपे सति पूर्ववद्रेफो न स्यात् । परिवृढय्य गत इति । हलोप-
निपातने तु न भवन्त्येते दोषाः ।

परिवृढमाचष्ट इत्यादि । कथं पुनः परिवृढशब्देन विग्रहे कृते णिचो वृढशब्दा-

यतेरेव सोपसर्गाणि जुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रढ्यतीति 'तिङ्ङतिङ्' इति निघातो भवति । परिव्रढ्येत्यत्र परि-
शब्दस्य क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यबादेशः सिद्धो भवति ।

प्रभाविति किम् ? परिवृंहितम्, परिवृंहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

पदमञ्जरी

न्तपाठे तु विगृह्येति क्त्वाप्रत्ययो न स्यात्; असमानकर्तृकत्वात् । संग्रामयतेरेव
सोपसर्गादिति । यदत्र वक्तव्यं तद् 'भृशादिभ्यो भुव्यच्चेः' इत्यत्रैवोक्तम् ।
निघातो भवतीति । अङ्द्विर्वचनयोरप्युपलक्षणमेतत्-पर्यव्रढ्यत्, परिविव्रढ-
यिषति । परिवृंहितमिति । वृंहेः प्रत्युदाहरणम् । परिवृंहितमिति । वृहेः ॥

न्यासः

देवोत्पत्तिर्लभ्यते ? इत्याह—संग्रामयतेरित्यादि । 'प्राप्तिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्ट-
वच्च' इत्यनेनैव णिचि सिद्धे 'संग्रामे' इत्यस्य सोपसर्गस्य गणे यः पाठः स निय-
मार्थः—संग्रामयतेरेव सोपसर्गाणि जुत्पत्तिर्यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । तदेवं
संग्रामयतेरेव यस्मात् सोपसर्गाणि जुत्पत्तिरिष्यते, नान्यस्मात् । तस्माद् यद्यपि 'परिवृढ-
माचष्टे' इति विग्रहः क्रियते, तथापि वृढशब्दाणि जुत्पद्यते, न च परिवृढशब्दात् ।
किमेवं सतीष्टं सिद्धं भवति ? इत्यत आह—तथा च सतीत्यादि । वृढशब्दाणि जुत्पत्तौ
सत्यां लकारो भवन्नयं णिज् यतो विहितस्तदादेरेव भवति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया;
'सनाद्यन्ता घातवः' इति तदादेरेव धातुसंज्ञाविधानात् । तेन परेस्तिङन्तग्रहणेना-
ग्रहणात् ततोऽस्तिङन्तात् पदात् परस्य तिङन्तस्य पदस्य परिव्रढ्यतीत्यत्र 'तिङ्ङ-
तिङ्' इति निघातस्वरः सिद्धो भवति । यदि पुनः परिवृढशब्दाणि जुत्पद्यते तदा
लकारोऽपि तत एव णिजन्तात् स्यात् । एवञ्च परिशब्दस्य तिङ् एवान्तर्भावादितिङ्-
न्तात् पदात् परमत्र तिङन्तं न भवतीति निघातो न स्यात् । किञ्च—यदा वृढशब्दा-
णि जुत्पद्यते न परिवृढशब्दात्, तदा क्त्वाप्रत्ययोऽपि वृढशब्दाणि जन्ताद्भवति ।
तेन परिशब्दस्य क्तान्तेन समर्थेन शब्दान्तरेण 'कुगतिप्रादयः' इति समासे कृते परि-
व्रढ्येत्यत्र ल्यबादेशः सिद्धो भवति । परिवृढशब्दाणि जुत्पत्तौ क्त्वाप्रत्ययोऽपि परिवृढ-
शब्दादेव णिजन्तादुत्पद्यते, ततः समासो न स्यात्; कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दा-
न्तरेण समस्यन्ते, न चात्र परेः परं क्तान्तं शब्दान्तरमस्ति । एकमेव हीदं क्तान्तं
परिणा सह शब्दरूपम्; तत्रैव परिशब्दस्यान्तर्भावात् । असति च समासे 'समाहेऽ-
नङ्पूर्वे' इत्यादिनः ल्यबादेशो न स्यात् । परिवृंहितमिति । वृहेः प्रत्युदाहरणम् ।
परिवृंहितमिति । वृहेः ॥

कृच्छ्र, गहन—इत्येतयोरर्थयोः कषेर्धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । कष्टोऽग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोऽपि कष्टतराणि समानि । कृच्छ्रम्=दुःखम्, तत्कारणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते ।

गहने—कष्टानि वनानि । कष्टाः पर्वताः ।

कृच्छ्रगहनयोरिति किम् ? कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्धातोर्विशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ ।

अविशब्दन इति किम् ? अवघुषितं वाक्यमाह ।

विशब्दनम्=प्रतिज्ञानम् । 'घुषिरशब्दार्थे' इति भूवादिषु पठ्यते, 'घुषिरविशब्दने' इति चुरादिषु; तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् ।

पदमञ्जरी

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ कषतिर्हि सार्थः । कष्टोऽग्निरिति । चीयमानोऽग्निरत्राग्निशब्देन विवक्षितः, स कष्टो भवति; चयनप्रकारस्य दुर्ज्ञानत्वात् । व्याकरणस्य कष्टत्वमिडागमादिव्यवस्थाया दुर्ज्ञानत्वात् । साम्नां कष्टत्वं पर्वभेदस्य स्वरस्य स्तोमादीनां च दुर्ज्ञानत्वात् । कारणमपीति । लक्षणया, कृच्छ्रमिति व्युत्पत्त्या वा ॥

घुषिरविशब्दने ॥ घुष्टा = अविशब्दिता । अवघुषितम् = विशब्दितम्, आविष्कृताभिप्रायमित्यर्थः । चौरादिकस्य चायं प्रयोगः, स एव ह्यस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वावपीति । घुषिरिति सूत्रोपात्तं रूपं द्वयोरपि साधारणमित्यर्थः । कथं सामान्येन

न्यासः

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ कष्ट इति । कषिशिषीत्यादिहिंसार्थधातुवर्गे कषिः पठ्यते । किं पुनः कृच्छ्रं नाम ? इत्याह—कृच्छ्रं दुःखमिति । यद्येवम्, दुःखे प्राणिधर्मे प्रतिषेध उच्यमानोऽग्न्यादौ न सिध्यति ? इत्याह—तत्कारणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमुच्यत इति । कारणे कार्योपचारात्, यथा—नड्वलोदकं पादरोग इति । चिन्त्यं पुनरेतत् किं मुख्ये सति गौणस्य ग्रहणं युक्तम् ? उत नेति ? यदि तु कृच्छ्रशब्दाणिजन्तात् पचाद्यचमुत्पाद्य कृच्छ्रयतीति कृच्छ्र इत्येवं व्युत्पाद्यते, तदा कृच्छ्रशब्दोऽपि मुख्येऽग्न्यादावपीति न किञ्चिच्चिन्त्यम्; न त्रास्यां व्युत्पत्तौ तत्कारणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यत इत्येतद्विरुध्यते । यदि कृच्छ्रयति तन्नियोगत एव दुःखस्य कारणं भवति ॥

घुषिरविशब्दने ॥ विशब्दनं प्रतिज्ञानमिति । स्वाभिप्रायस्य, शब्देनाविष्करणमित्यर्थः । सामान्येन, ग्रहणमिति । विशेषानुपपन्नानात् । यदि 'घुषिरविशब्दने' इति

विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकः—‘चुरादिणिज्विशब्दनार्थस्यानित्यः’ इति ।
तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति—‘महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्प-
माणवाः’ इति । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अर्हेः संनिविभ्यः ॥ २४ ॥

सम्, नि, वि—इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्देनिष्ठाया मिडागमो न भवति ।
समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः ।

अर्देरिति किम् ? समेधितः । संनिविभ्य इति किम् ? अर्दितः ॥

अभेधाविदूय ॥ २५ ॥

पदमञ्जरी

ग्रहणम्, यावता विशब्दने णिच् भवितव्यम्, केवलश्चेह धुषिरुपात्तः ? अतः
आह—विशब्दनप्रतिषेधश्चेति । विशब्दनार्थस्यानित्य इति । अन्ये तु ‘अनित्य-
प्यन्ताश्चुरादयः’ इति सामान्येन ज्ञापकमाहुः । अपर आह—

“चिति स्मृत्यामितीदित्वमत्र ज्ञापकमस्य हि ।
फलं चिन्तित इत्यादौ न लोपो मा स्म भूदिति ॥
नित्ये च णिचि सत्यत्र नलोपस्याप्रसङ्गतः ।
चिन्त स्मृत्यामित्येव च पठितव्यं भवेदिति” ॥

अयमपीति । यद्यपि अवधुषितं वाक्यमाह—इत्येतदपि प्रयोजनम्, तथापि
जुघुषुरित्यपि प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः ॥

न्यासः

चुरादौ पठ्यते, एवं सति णिच् भवितव्यम्, न च णिजन्तस्येति सत्यसति वा कश्चि-
द्विशेषोऽस्ति । तथा हि—इति सति ‘निष्ठायां सेटि’ इति णिलोपे कृते धोषितमिति
यद्रूपं भवत्यसत्यपीटि णिलोपभावात् तदेव । न च तदन्तादिट्प्रतिषेधस्य प्राप्तिरस्ति;
‘एकाच्’ इत्यधिकारात् । भौवादिकस्य धुषेर्विशब्दने वृत्तिरेव नास्ति; शब्दशक्तिस्वा-
भाव्यात्, तत्किं विशब्दनप्रतिषेधेन ? इत्यत आह—विशब्दनप्रतिषेध इत्यादि । यदि
च नित्यो णिच् स्यात्, तदा यथोक्तया रीत्या प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, ततश्च न
कर्त्तव्य एव स्यात्, कृतश्च, तस्मादयमेव प्रतिषेधो ज्ञापयति—चुरादिणिज्विशब्द-
नार्थस्यानित्य इति । जुघुषु इति । अनित्यप्रतिज्ञाप्रयोजनम् । असति ह्यनित्यत्वे धोष-
याञ्चक्रुरिति स्यात् ॥

अर्हेः संनिविभ्यः ॥ अर्देरिति । ‘अर्दं गतौ याचने च’ ॥

अभिशब्दादुत्तरस्यादेराविदूर्येऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति ।
अभ्यर्णा सेना । अभ्यर्णा शरत् ।

आविदूर्य इति किम् ? अभ्यर्दितो वृषलः । शीतेन प्रीडित इत्यर्थः ।
विदूरम् = विप्रकृष्टम्, ततोऽन्यदविदूरम्, तस्य भाव आविदूर्यम् ।
एतस्मादेव निपातनात् 'न नञपूर्वात्तत्पुरुषात्' इत्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य
प्रतिषेधो न भवति ॥

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

प्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे वृत्तमिद्रीडभावो णिलुक्च
निपात्यते । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन ।

पदमञ्जरी

अमेश्वाविदूर्ये ॥ विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदिति । तत्पुनर्यदासन्नमविप्रकृष्टं
वा भवति तद्वेदितव्यम् । तस्य भाव आविदूर्यमिति । ब्राह्मणादेरांकृतिगणत्वात्
ष्यञ् । ननु च 'न नञपूर्वात्तत्पुरुषात्' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ? तत्राह—एत-
स्मादेवेति । 'न नञपूर्वात्' इत्यमर्याधिकारः, तेन ततः सूत्रादुत्तरस्य भावप्रत्य-
यस्य प्रतिषेधस्तत्र क्रियत इति उत्तरस्येत्युक्तम् ॥

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ अधीयत इत्यध्ययनमिति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि
ल्युट् । निष्ठाविशेषणं चैतत्—अध्ययनाभिधायिन्दां निष्ठायामिति । णिलुक्चेति ।
प्रत्ययलक्षणेन गुणो मा भूदिति णेर्लुग्निपातनम्, लोपनिपातने तु गुणः स्यात् ।
वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति । गुणः = पाठः, पदक्रमसंहितारूपोऽध्ययनविशेषः, स
वृत्तः = सम्पादित इत्यर्थः ।

न्यासः

अमेश्वाविदूर्ये ॥ विदूरं विप्रकृष्टमिति । विशेषेणातिशयेन दूरं विदूरमिति कृत्वा,
ततोऽन्यदविदूरम् । तत् पुनर्यदासन्नं यच्चादूरं न त्वतिविप्रकृष्टं तदिति वेदितव्यम् ।
तस्य भाव आविदूर्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ननु च 'न नञपूर्वात् तत्पुरुषात्'
इत्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषिद्धत्वात् ष्यञान्न भवितव्यम् ? इत्यत आह—एत-
स्मादेवेत्यादि । उत्तरत्वं तु भावप्रत्ययस्य त्वतलातेक्षया वेदितव्यम् ॥

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ अध्ययनमिति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् । अधीयत
इत्यध्ययनम्—कर्मसाधनोऽध्ययनशब्दः । भावसाधने हि वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति न
स्यात्, वृत्तं गुणस्य देवदत्तेनेति स्यात् । निष्ठाविशेषणञ्चैतत् । अध्येतव्याभिधायिन्यां
निष्ठायामित्यर्थः । णिलुक् चेति । णिलुग्निपातनं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थम् । लोपे हि

अध्ययन इति किम् ? वर्त्तितमन्यत् ।

वृत्तिरयमकर्मकः, स ण्यर्थे वर्त्तमानः सकर्मको भवति । 'तेन निर्वृत्तम्' इति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वदिहापि ण्यर्थवृत्तेरेव च वृत्तेः वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनम-
पदमञ्जरी

वृत्तिरयमित्यादिना सूत्रस्यानारम्भमाशङ्कते । अकर्मक इति । वृत्तं गुणस्य, वृत्तं पारायणस्येति भावे क्तस्य प्रयोगार्थमिदमुक्तम् । अकर्मकत्वे हि भावे निष्ठा भवति; 'तयोरेव' इत्यत्र 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यनुवृत्तेः । योऽपि 'नपुंसके भावे क्तः', सोऽपि सकर्मकेभ्यो न भवति; 'तयोरेव' इत्यत्र क्तात्रस्य ग्रहणात् । अन्यथा सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणि द्वितीया प्रसज्येत-ग्रामं गतम्, ओदनं भुक्तमिति । यदि तर्ह्यकर्मकः, कथं वृत्तो गुण इति कर्मणि निष्ठा ? इत्या-
शङ्क्याह-स ण्यर्थे वर्त्तमाने इति । यदि वा-'अयं वृत्तिरकर्मकः स ण्यर्थे वर्त्तमानः' इत्येक एव ग्रन्थः, अकर्मका अपि धातवोऽन्तर्भावितण्यर्थाः प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मका भवन्ति, यथा-राज्युध्वेति, दृश्यते च वृत्तेरन्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोग इत्याह-तेन निर्वृत्तमिति हीति । न चात्रोपसर्गवृत्तात्सकर्मकत्वम्, ण्यर्थगतेः वृत्ते-
णिचि योऽर्थः । 'निवर्त्यते यैर्नियमाभिपेक्षः' इत्यादौ तदवगतैरित्यर्थः । तत्तस्मात् । वृत्तेरेवेति । प्रकृत्यन्तादेवेत्यर्थः । वृत्तो गुण इति । 'उदितो वा' इति त्वायां

न्यासः

प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यात् । लुकि सति 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । वृत्तो गुण इति । गुणः कश्चिदेवाध्ययनविशेष इहोच्यते ।

वृत्तिरयमकर्मक इति । वृत्तं गुणस्य, वृत्तं पारायणस्येति भावे निष्ठादर्शनात् । अकर्मकाणां हि भावे निष्ठा भवति, न सकर्मकाणाम् । स ण्यर्थ इत्यादि । सोऽन्तर्भा-
वितण्यर्थो यदा भवति तदा प्रकृत्यन्तो ण्यर्थे वर्त्तमानः सकर्मको भवति, यथा-वर्द्धन्तु त्वां सुष्टुतय इत्यत्र वृद्धिः । कथमेतद् विज्ञायते ? इत्याह-तेन निर्वृत्तमित्यादि । न चैत-
द्भक्तव्यम्-अकर्मका इति । 'धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति' इति सोपसर्गत्वादिह वृत्तेः सकर्मकत्वम् । न तु ण्यर्थवृत्तित्वमिति कुतो ण्यर्थावगतिः ? यदि सोपसर्गत्वादिह वृत्तेः सकर्मकत्वं स्यान्न ण्यर्थवृत्तित्वात्, ततो यथानुभूतः कम्बलो देवदत्तेनेत्यत्र ण्यर्थो न गम्यते, तथा तेन निर्वृत्तः इत्यत्रापि न गम्येत; गम्यते च, तस्माण्यर्थवृत्तित्वादेव वृत्तेः सकर्मकत्वम् । यदा च ण्यर्थवृत्तिर्भवति तदा प्रयोजकव्यापारापेक्षयास्य कर्त्ता कर्म-
भावमापद्यत इति । तेन प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्वदिहापीत्यादि । यस्मा-
देवाकर्मकोऽपि स न प्रकृत्यन्त एव ण्यर्थे वर्त्तमानः सकर्मको भवति तस्माद् वृत्तो गुणो देवदत्तेनेत्यत्रापि ण्यर्थवृत्तेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो भविष्यति । ततश्च निपातनमनर्थकं

नर्थकम् ? तत्क्रियते—यदापि णिचैव ण्यथोऽभिधीयते तदा वर्त्तित-
मित्यध्ययने मा भूदिति केचित् ।

अपरे तु—वर्त्तितो गुणो देवदत्तेन इत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥

‘णेः’ इत्यनुवर्त्तते । दम्, शम्, पूरी, दस्, स्पस्, छद्, जप्—
इत्येतेषां ण्यन्तानां धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते । दान्तः,
दमितः । शान्तः, शमितः । पूर्णः, पूरितः । दस्तः, दासितः ।

पदमञ्जरी

विकल्पितेदृक्त्वाद् ‘यस्य विभाषा’ इतीदृप्रतिषेधः सिद्धः । तदेवं निपातन-
मनर्थकमित्येव मतं चोद्यम् । परिहरति—तत्क्रियत इति । इष्टस्यान्यथासिद्धावप्य-
निष्टनिवृत्त्यर्थं निपातनमित्यर्थः । अपरे त्विति । तेषां मते नानेनार्थः सूत्रेण ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ दान्तः, शान्त इति । ‘दमिशमी उप-
शमनार्थः’ । णिलुगिट्प्रतिषेधयोः ‘अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः’ इति दीर्घः ।
निपात्यमानस्य च णिलुकोऽपरनिमित्तत्वादीर्घविधिं प्रति निषेधाच्च स्थानिव-
द्भावो नास्ति । पूर्ण इति । ‘पूरी आप्यायने’ दिवादिः, चुरादिश्च । दस्त इति ।

न्यसः

स्यात्; विनापि तेन सिद्धत्वात् । कथमिति चेत् ? वृत्तेः क्त्वाप्रत्यये ‘उदितो वा’
इतीदृविकल्पे कृते निष्ठायां, ‘यस्य विभाषा’ इति प्रतिषेधात् । यद्येवम्, किमर्थं
तदित्याह—तत् क्रियत इत्यादि । कदाचिण्यथोऽन्तर्भावितण्यर्थतया प्रकृत्यैवाभिधीयते,
कदाचिणिचा । तत्र यदा प्रकृत्यैवाभिधीयते तदा निरर्थकत्वान्निपातनं न कर्त्तव्य-
मेव । यदा तु णिचा ण्यथोऽभिधीयते, तत्र यदि निपातनं न क्रियेत, तदाध्ययनेऽपि
वर्त्तितमिति स्यात् । तस्मादेतन्निवृत्त्यर्थं तदित्येके प्रतिपन्नाः । अपरे त्वित्यादि । अन्ये
तु वर्त्तिते गुण इत्यपीच्छन्ति । ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च—वृत्तौ गुण इति । तन्मतेन निपा-
तनं न कर्त्तव्यमेव । क्रियमाणं वैचित्र्यार्थं वेदितव्यम् ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ दान्तः, शान्त इति । ‘शमु दमु उप-
शमे’ । हेतुमणिच्, णिलुगिट्प्रतिषेधयोः कृतयोः ‘अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः षिङ्गिति’,
इति दीर्घः । ननु च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधाने सति न प्राप्नोति ? नैत-
दस्ति; न हि निपातनेन लोपे सति तस्य परनिमित्तत्वं व्यपदेशो विद्यते, तन् कुतः
स्थानिवद्भावः ! ‘न पदान्त’ इत्यादिना दीर्घविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च । दमितः,
शमित इति । ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । पूर्ण इति । ‘पूरी आप्यायने’ । दिवा-

१-१. ‘दान्त, शान्त, पूर्ण, दस्त, स्पष्ट, छन्न, जप्त—इत्येतानि निपात्यन्ते । दम्या-
दीनां धातूनां ण्यन्ते धेदागमो निपात्यते’—इति क्वचित्पाठः ।

स्पष्टः, स्पाशितः । छन्नः, छादितः । जप्तः, जपितः । इट्प्रतिषेधो
णिलुक्च निपात्यते । जप्तेस्तु 'भरजपिसनाम्' इति विकल्पविधानाद्
'यस्य विभाषा' इति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

रुच्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

'वा' इति वर्तते । रुषि, अम, त्वर, सङ्घुष, आस्वन-इत्ये-
तेषां निष्ठायां वा इडागमो न भवति । रुष्टः, रुषितः । 'तीषसहलुभ-
रुषरिषः' इति विकल्पविधानाद् 'यस्य विभाषा' इति प्रतिषेधे प्राप्ते
विकल्पार्थं वचनम् । अम्-अभ्यान्तः, अभ्यमितः । त्वर-तूर्णः,
त्वरितः । 'आदितश्च' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सङ्घुष-सङ्घुष्टौ

पदसञ्ज्ञी

'तसु उपक्षये' 'दसु च' । अत्र ह्रस्वत्वमपि निपात्यते । स्पष्टः, छन्न इति । 'स्पश
बाधनस्पर्शनयोः', 'छद अपवारणे' । अत्रापि ह्रस्वत्वमपि निपात्यते । जप्त इति ।
'ज्ञप मिच्च', चुरादिः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यत इति । चकारात्क्वचि-
दुपधाह्रस्वत्वं च । क्वचित्पठ्यते-ज्ञपेभरजपिसनामिति विकल्पविधानाद्यस्य विभाषे-
तीट्प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनमिति । एकाग्रग्रहणम् 'यस्य विभाषा' इत्यत्र
नानुवर्तत इति भावः ।

अत्रादितश्चतुर्णां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कश्चम् ? अन्तर्भावितण्यर्थानां प्रकृ-
त्यन्तानां दान्त इत्यादीनि रूपाणि, अन्यत्र ण्यन्तानां दमित इत्यादीनि ॥

रुच्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ अभ्यान्त इति । 'अम गत्यादिषु', पूर्ववदीर्घः ।
तूर्ण इति । 'जित्वरा सम्भ्रमे', 'ज्वरत्वर' इत्यादिनोठ् । आदितश्चेतीट्प्रतिषेधे
प्राप्ते इति । आदित्वे तु प्रयोजनं मृग्यम् । आत्मनेपदार्थं तावत्कश्चिदनुबन्ध
न्यासः

दिश्चुरादिश्च । दश्च इति । 'तसु उत्क्षेपे' 'दसु च' । अत्रोपधाह्रस्वत्वमपि निपात्यते ।
स्पष्टश्छन्न इति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः', 'छद अपवारणे' । अत्राप्युपधाह्रस्वत्वमपि
निपात्यते । जप्त इति । 'ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु' इति चुरादिः, 'मारणतोषण-
निशामनेषु ज्ञा मिच्च' इति घटादिश्च, ततो णिच् । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च इति ।
चकारात् क्वचिदुपधाह्रस्वत्वमपि निपात्यते ॥

रुच्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ 'रुष रोषे', 'अम गत्यादिषु' । 'अम रोगे'—इत्येतस्य
चौरादिकस्य ग्रहणं न भविष्यति; एकाच इत्यधिकांरात् । जित्वरा सम्भ्रमे' सम्पूर्वः ।
पूर्वोक्तो घुषिः । आङ्पूर्वः पूर्वोक्त एव स्वनिः । आस्वान्त इति । पूर्ववद् दीर्घः ।
तूर्ण इति । 'ज्वरत्वरसव्यविमवामुपधायाः' इत्यूठ् । सम्पूर्वं इत्यादि । 'घुषिर् अवि-
शब्दने' इत्यस्यावकाशोऽसम्पूर्वत्वे सत्यविशब्दने—घुष्टा रज्जुः, घुष्टौ पादाविति,

पादौ, सङ्घुषितौ पादौ । सङ्घुष्टं वाक्यमाह, सङ्घुषितं वाक्यमाह ।
सङ्घुष्टौ दम्यौ, सङ्घुषितौ दम्यौ । सम्पूर्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि
परत्वादयमेव विकल्पो भवति । आस्वन्-आस्वान्तो देवदत्तः,
आस्वनितो देवदत्तः । आस्वान्तं मनः, आस्वनितं मनः । आङ्-
पूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधानेऽपि परत्वादयं विकल्पः 'क्षुब्धस्वान्त' इति
निपातनं बाधते ॥

हृषेलोमसु ॥ २६ ॥

लोमसु वर्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति ।
हृष्टानि लोमानि, हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः, हृषितं
लोमभिः । हृष्टाः केशाः, हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः, हृषितं
केशैः । 'हृषु अलीकै' इत्युदित्त्वान्निष्ठायामनिट्, 'हृष तुष्टौ' इत्ययं

पदमञ्जरी

आसञ्जनीयः । कश्चिदाह—आदित्वं यङ्लुगर्थमिति, न हि तत्रायं विकल्पः,
'एकाचः' इत्यनुवृत्तेः । आदित्करणसामर्थ्याच्चानुबन्धनिबन्धनोऽपि 'आदितश्च'
इतीदृप्रतिषेधो यङ्लुकि भवति । सम्पूर्वस्य घुषेरिति । 'घुषिरविशब्दने' इत्य-
स्यासम्पूर्वोऽवकाशः—घुष्टा रज्जुः, अस्य विकल्पस्यावकाशः सम्पूर्वत्वे सति
विशब्दने—संघुष्टं वाक्यमाह; सम्पूर्वस्याविशब्दने विप्रतिषेधः । आङ्पूर्वस्येत्यादि ।
'क्षुब्धस्वान्त' इति निपातनस्यावकाशोऽनाङ्पूर्वत्वे सति मनोऽभिधाने—स्वान्तं
मन इति, अस्य विकल्पस्यावकाशः—आङ्पूर्वत्वे सत्यमनोऽभिधाने; आङ्पूर्वत्वे
मनोऽभिधाने च सति विप्रतिषेधः ॥

हृषेलोमसु ॥ हृष्टानि=उत्स्फुटानि, मूर्द्धजाः=केशाः । 'अङ्गान्तरजानि
लोमानि' इति निघण्टुप्रसिद्धिः । कल्पसूत्रकारणामपि तदनुगुणाः प्रयोगाः—

न्यासः

अस्य च वचनस्यावकाशः सम्पूर्वत्वे सति विशब्दने—संघुषितं वाक्यमाह, संघुष्टं
वाक्यमाहेति; सम्पूर्वत्वे सत्यविशब्दने उभयप्राप्तौ परत्वादेनेन विकल्पो भवति—संघु-
षितौ दन्ताविति । आङ्पूर्वस्येत्यादि । 'क्षुब्धस्वान्त' इति स्वनेरिट्प्रतिषेधस्याव-
काशः, अनाङ्पूर्वत्वे सति मनोऽभिधाने स्वान्तं मन इत्यस्यावकाशः; आङ्पूर्वत्वे
सत्यमनोऽभिधानम् । आस्वान्तो देवदत्तः, आस्वनितो देवदत्त इति । आङ्पूर्वत्वे सति
मनोऽभिधाने परत्वादयमेव विकल्पो भवति—आस्वान्तं मनः, आस्वनितं मनः ॥

हृषेलोमसु ॥ हृष्टानि लोमानीति । गत्यर्थकर्मकादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः ।
हृष्टं लोममिरिति । 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तः । निष्ठाग्रामनिङिति । 'उदितो वा' इति

सेद्; तयोरुभयोरिह ग्रहणमित्युभयत्रविभाषेयम् ।

लोमानि मूर्धजानि, अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते; यथा—
'लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यम्' इति । तद्विषये च हर्षे वर्त्तमानो
लोमसु वर्त्तत इत्युच्यते ।

लोमस्विति किम् ? हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देव-
दत्त इति तुष्ट्यर्थस्य ।

❀ विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ❀ । हृष्टो देवदत्तः;
हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः, हृषिता दन्ताः ।
प्रतिहता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

पदमञ्जरी

'केशश्मश्रुलोमनखं वापयन्ति' इति, इह तु केशानामपि ग्रहणम् ? इत्याह—मूर्ध-
जान्यङ्गजानि चेति । अत्र विशेष्यं सृज्यम् । सामान्येन गृह्यन्त इति । क्व यथा ?
इत्यत्राह—यथेति । ननु क्रियावचनस्य धातोः कथं द्रव्यात्मकेषु लोमसु वृत्तिः ?
इत्यत आह—तद्विषये चेति । प्रतिहताः कठिनद्रव्यखादनेन, शीतपीडया वा
हता इत्यर्थः ॥

न्यासः

क्त्वाप्रत्य ईटि विकल्पिते निष्ठायाम् 'स्य विभाषा' इति प्रतिषेधात् । अयं सेडिति ।
उदात्तत्वादित्प्रतिषेधाभावात् । उभयत्रविभाषेयमिति । प्राप्ते चाप्राप्ते च । आलीक्या-
र्थस्य प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पः, तादर्थ्यस्य चाप्राप्ते; लोमशब्दस्याङ्गजातेष्वेव रुढत्वात् ।
लोमस्वित्युच्यमानेऽङ्गजेष्वेव न केशेषु भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्,
अतस्तां निराकर्त्तमाह—लोमानीत्यादि । कथम् ? इत्याह—यथा लोमनखमित्यादि । अत्र
हि सामान्येन ग्रहणं तेषाम् । तथा हि—केशानपि स्पृष्ट्वा शौचं कियत इति । कथं पुनः
क्रियावचनस्य धातोर्द्रव्येषु लोमसु वृत्तिरुपपद्यते ? इत्याह—तद्विषय इत्यादि ।
तानि लोमानि विषयो यस्य स तथोक्तः । हृषेयोऽर्थः स लोमसाधनत्वालोमविषयः ।
तत्र वर्त्तमानो हृषिरप्यर्थद्वारेण लोमसु वर्त्तते इत्युच्यते । तदेवमर्थद्वारेण लोमनां हृषि
प्रति विशेषणत्वं दर्शितं भवति ।

विस्मितप्रतिघातयोश्चेति । निपातनमिति । विस्मितप्रतिघातयोर्निष्ठायामिण् न
भवत्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—हृषेरिति रोगविभागः क्रियते,
ततो विस्मितप्रतिघातयोरपि भविष्यतीति । अथ वा—बहुवचननिर्देशोऽत्र क्रियते,
आद्यर्थोऽयं विज्ञायते लोमादिषु लोमस्विति । तेन विस्मितप्रतिघातयोरपि भविष्यति ॥

काशि० ५ : ४५

‘अपचितः’ इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतेनिष्ठाया-
मनिट्त्वं चिभावश्च निपात्यते । अपचितोऽनेन गुरुः । अपचायितो-
ऽनेन गुरुः ।

❁ क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ❁ । क्तिनि नित्यं चिभावो
निपात्यते । अपचितिः ॥

ह्रस्वश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

ह्रस्वतेर्धालोनिष्ठायां छन्दसि ‘हु’ इत्ययमादेशो भवति । ह्रुतस्य
चाहुतस्य च । अहुतमसि हविर्धानम् ।

छन्दसीति किम् ? ह्रुतम् ।

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

‘अपरिहृताः’ निपात्यते छन्दसि विषये । ‘हु’ इत्येतस्यादेश-
स्याभावो निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

पदमञ्जरी

अपचितश्च ॥ अपचितोऽनेन गुरुरिति । ‘चायू पूजानिशामनयोः’ । निशामने
चायं प्रयोगः । पूजायां तु ‘मर्तिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति वर्तमाने क्ते सति ‘क्तस्य
च वर्तमाने’ इति षष्ठया भवितव्यम् । क्तिनि नित्यमिति । ‘क्तिन्नावादिभ्यः’ इति
क्तिन् । अन्यथा ‘गुरोश्च ह्रस्वः’ इत्यकारः स्यात् ॥

ह्रस्वश्छन्दसि ॥ ह्रोरिति । ‘ह्र कौटिल्ये’ । आगन्तुकेकारे गुणेन निर्देशः ॥
अपरिहृताश्च ॥ आदेशस्याभाव इति । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य । बहुवचननिर्देश-
श्छन्दसि तस्यैव प्रयोगदर्शनात् ॥

व्यासः

अपचितश्च ॥ चायतेरिति । ‘चायू पूजानिशामनयोः’ इति । अयं योगो यश्चि-
नोतेरपूर्वस्य पूजायां वृत्ति न प्रतिपद्यते तं प्रत्यारभ्यते । यस्तु प्रतिपद्यते तं प्रति नार-
ब्धव्य एव । तथा हि—‘चिनोतेरपचित इति भविष्यतीति, चायतेस्त्वपचायित इति ।

वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते । स
चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनापचितिरित्येतदपि निपात्यत इति । एतच्च निपातयता
चायतेः क्तिनि नित्यं चिभावो वक्तव्यः ॥

ह्रस्वश्छन्दसि ॥ ‘हु कौटिल्ये’—इत्येतस्यानुदात्तत्वादिति प्रतिषेधोऽस्त्येवेत्यादेशार्थं
वचनम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ‘हु’ इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यत इति । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य ।
बहुवचननिर्देशो बहुवचन एव निपातनं यथा स्यात् । तेन वचनान्तरे हि अपरिहृतः,
अपरिहृतावित्येवं भवति ॥

चत्त विकस्तेति—चतेः, कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठाया मिडभावो निपात्यते । चत्ता वर्षेण विद्युत् । चतितेति भाषायाम् । विकस्त—उत्तानाया हृदयं यद् विकस्तम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुत्वापेक्षम्, 'विकस्ताः' इति बहुवचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशः ।

विशस्तृ, शंस्तृ, शास्त्रिति—शसेर्विपूर्वस्य, शंसेः, शासेश्च तृचि वृडभावो निपात्यते । विशस्तृ—एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता । विशसितेति भाषायाम् । शंस्तृ—उत शंस्ता सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् । शास्तृ—प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषायाम् ।

तरुतृतरुतृवरुतृवरुतृवरुतृरिति—तरतेः, वृड् वृजोश्च तृचि उट्, उट्—इत्येतावागमौ निपात्येते । तरुतारं स्थानाम्, तरुतारम् ।

पदमञ्जरी

'प्रसु अदने', 'स्कम्भु स्तम्भु रोधनाथौ' सौत्रौ, 'चते याचने', 'कस गतौ', 'शसु हिंसायाम्', 'शंसु स्तुतौ', 'शासु अनुशिष्टौ', 'तृ सवनतरणयोः', 'वृड् वरणे', 'ज्वल दीप्तौ', 'क्षर सञ्चलने', 'क्षमूष् सहने', 'टुम् उद्गिरणे', 'अम गत्यादिषु' । उच्यतेति । 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसङ्घर्षः, सकारस्य तकारः । अन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवतीति । यदि स्यात्, उच्यतेतिग्रहणमनर्थकं स्यात् । निपातनबहुत्वापेक्षमिति । तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोऽप्युदाहृत इति भावः ।

न्यासः

चतेः, कसेश्चेति । 'चते चदे याचने', 'कस गतौ' । ननु सूत्रे विकस्तशब्दाद् बहुवचनं श्रूयते, ततश्च कथमसौ वृत्तावेकचनान्त उदाहृतः ? इत्यत आह—निपातनं बहुत्वापेक्षम् । विकस्ता इति बहुवचनमिति । सूत्रे प्रसिन्नादीनि निपातनानि कृतद्वन्द्वानि, अतस्तदपेक्षया बहुवचनं कृतम् । वृत्तौ त्वसमस्त एक एवायं विकस्तशब्दः । न चैतदथस्य बहुवचनं विवक्षितम्, अत एकवचनान्त एवोदाहृतः । अपरेष्विति । विशस्तृप्रभृतिषु । प्रत्येकं विभक्तिनिर्देश इति । बहुत्वाभावाद् बहुवचनम्, तेन तत्र न कृतमित्यभिप्रायः ।

शसेर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्चेति । 'शसु हिंसायाम्', 'शंसु स्तुतौ', 'शासु अनुशिष्टौ' ।

तरीवारम्, वरीवारमिति । 'वृत्तो वा' इति दीर्घः । वरुतृरिति । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्, तदन्ताज्जस्, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । जसि पूर्वसवर्णोच्चा-

तरितारम्, तरीतारमिति भाषायाम् । वरुतारं रथानाम्, वरुतारं रथानाम् । वरितारम्, वरीतारमिति भाषायाम् । वरुत्रीष्ट्वा देवी-विश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णोच्चारणं प्रयोगदर्शनार्थम् । अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति—अहोरात्राणि वै वरुत्रय इति । छान्दु-सिकमत्र ह्रस्वत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च डीबन्तस्य निपातनम्; वरुतृ-शब्दे हि निपातितः, तत एव डीपि सति सिद्धो वरुत्रीशब्दः ।

उज्ज्वलिति, क्षरिति, क्षमिति, वमिति, अमितीति च—ज्वलतेरु-त्पूर्वस्य, क्षर, क्षम, वम, अम—इत्येतेषां च तिपि ऋप इकारादेशो निपात्यते, शपो लुग्व, इडागमः । अग्निरुज्ज्वलिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । क्षरिति—स्तोकं क्षरिति । क्षरतीति भाषायाम् । क्षमिति—स्तोमं क्षमिति । क्षमतीति भाषायाम् । वमिति—यः सोमं वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति—अभ्यमिति वरुणः । अभ्यमतीति भाषायाम् ।

इतिकरणं प्रदर्शनार्थम्, तेन क्वचिदीकारो भवति—‘रविमभ्य-मीति वरुणः’ इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

पदमञ्जरी

इतिकरणः प्रदर्शनार्थं इति । तस्य प्रकारार्थत्वात् ॥

भ्यासः

रणाद् यदा पूर्वसवर्णस्तत्रैवेतन्निपातनमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—जसि पूर्वसवर्णोच्चारणमित्यादि । ननु यणादेशे कृते वरुत्रय इति भवि-तव्यम्, कथम् ‘वरुत्रयः’ इति भवति ? इत्याह—छान्दसमित्यादि । छान्दसत्वेन हि ह्रस्वत्वे कृते ‘जसि च’ इति यणादेशापवादो गुणो विधीयते । प्रपञ्चार्थमिति । विस्-रेणान्वाख्यानमित्यर्थः । तथा हि ‘पचिर्विस्तारवचने’ इति तस्यैवाजन्तस्य प्रपञ्च इति भवति । प्रपञ्चस्तु विस्पष्टार्थः । विस्तरेण ह्यन्वाख्यानं स्पष्टं भवति । अथ वरुत्री-शब्दस्य सिध्यर्थं निपातनं कस्मान्न भवति ? इत्याह—वरुतृशब्दो हीत्यादि ।

ज्वलतेरिति । ‘ज्वल दीतौ’, ‘क्षर सञ्चलने’, ‘दुवम उद्गिरणे’, ‘अम गत्यादिषु’ । इतिकरणं प्रदर्शनार्थमिति । एवमप्रकारस्यान्यस्यापि प्रदर्शनार्थमतिकरणम् । तेन किं सिद्धं भवति ? इत्याह—तेन क्वचिदित्यादि । चकारश्चान्दसीत्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुकृष्टत्वात्तत्राभिसम्बध्यते । तेनोत्तरत्र विधानमविशेषेण भवति ॥

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३५ ॥

‘छन्दसि’ इति निवृत्तम् । आर्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति । लविता, लवितुम्, लवितव्यम् । पविता, पवितुम्, पवितव्यम् ।

आर्धधातुकस्येति किम् ? आस्ते । शेते । वस्ते । ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ इत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्धधातुकग्रहणं क्रियते ।

वलादेरिति किम् ? लव्यम्, पव्यम् । लवनीयम्, पवनीयम् ।

पदमञ्जरी

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ आस्ते, वस्त इति । ननु च ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—रुदादिभ्य एव सार्वधातुक इति ? तत्राह—रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतस्मिन्निति । नियमे त्वेतस्मिन् विज्ञायमाने विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्यते—रुदादिभ्यः सार्वधातुके एवेति । तत्र च वक्तव्यं रुदविदेति क्त्वासनोः कित्त्वविधानात् भविष्यति । अनिटः सनो झलादेर्हलन्ताच्च इत्येव सिद्धत्वात् । क्त्वोऽप्यनिट औपदेशिककित्त्वसद्भावादिति, ततश्च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । ननु चासत्यार्धधातुकग्रहणे ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारात्तस्यैवेत्

न्यासः

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ आस्ते, शेते, वस्ते इति । ‘आस उपवेशने’, ‘शीङ् स्वप्ने’, ‘वस आच्छादने’ । अदादित्वाच् छपो लुक्, ‘शीङ् सार्वधातुके गुणः’ आर्धधातुकग्रहणादिह सार्वधातुकस्येण न भवतीति । ननु च ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ इत्येतन्नियमार्थं विज्ञायते—‘रुदादिभ्य एव सार्वधातुकस्य नान्येभ्यः’ इति । ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुकस्यैव’ इत्येषा तु विपरीतनियमाशङ्का न कर्तव्या । यदि ह्येवंविधो नियमः स्यात्, तदा रुदादेः परस्य सन इडागमो न स्यात्; नियमेन व्यावर्तित्वात् । ततश्च ‘रुदविद’ इत्यत्र रुदिग्रहणमनर्थकं स्यात्; ‘हलन्ताच्च’ इति कित्त्वस्य सिद्धत्वात् । तस्मान्नात्र विपरीतनियमाशङ्का । ‘रुदादिभ्य एव सार्वधातुकस्य, नान्येभ्यः’ इत्येष एव नियमो भविष्यति, ततो नार्थः सार्वधातुकनिवृत्त्यर्थेनार्द्धधातुकग्रहणेन ? इत्यत आह—रुदादिभ्य इत्यादि । ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ इत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने कश्चिन्मन्दबुद्धिः प्रतिपत्ता विपरीतनियमं सम्भावयेत्, तत्रानन्तरोक्तया नीत्याऽभिमतनियमे प्रतिपद्यमाने प्रतिपत्तिगौरवं प्रवर्ततीति । इतिकरणो हेतौ । यत एव ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ इत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति, अतो हेतोरार्धधातुकग्रहणं क्रियते । प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थमित्यभिप्रायः । अथाङ्गाधिकारादङ्गस्य

इडिति वर्तमाने पुनरिङ्ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, यथा 'लुङ्लङ्लुङ्क्ष्वडुदात्तः' इति ? ज्ञापकात्सिद्धम्, यद्ययम् 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति प्रत्ययस्येड्प्रतिषेधं शास्ति, यच्च 'निष्ठायां सेटि' 'न क्त्वा सेट्' इत्याह, तज्ज्ञापयति-प्रत्ययस्यैवायमिडिति । न च 'वृक्षत्वमित्यादौ प्रातिपदिकप्रत्ययस्य प्रसङ्गः', 'ऋत इद्वातोः' इत्यधिकाग्रात् । एवमपि जुगुप्सते, लूभ्याम्, लूमिरित्यादौ प्रसङ्गः ? 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो द्वितीयमपि धातु-ग्रहणमनुवर्तिष्यते, तत्रैकं स्वरूपपदार्थकम्, ततश्च 'धातोः' इत्येवं धातुसंशब्दनेन विहितस्य धातोः परस्येड्विधानान्न काप्स्निष्टं रूपम् । तदेवं बहुप्रतिविधेयत्वात् प्रतिपत्तिगौरवपरिहार्थम् 'आर्धधातुकस्य' इत्युक्तम् ।

प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति । केन पुनः प्राप्तस्य प्रतिषेधः शङ्क्यते ? इदमेव वचनं कल्पकं स्यात्-अस्त्यार्द्धधातुकमात्रस्येड्, यतो बलादेः प्रतिषिध्यत इति । 'नेङ्गशि कृति' इत्यादिकस्तु प्रतिषेधो नियमार्थः स्यात् ॥

न्यासः

मा भूदित्येवमर्थमार्धधातुकग्रहणं कस्मान्न भवति ? नार्हतीत्येवमर्थं भवितुम् । यदि ह्यङ्गस्य स्याद्, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति प्रत्ययस्येड्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्; प्राप्त्यभावात् । 'न क्त्वा सेट्' 'निष्ठा षीङ्' इति वचनाच्च । न ह्यस्येडागमे सति क्त्वानिष्ठयोः सेट्वमुपपद्यते । इह तर्हि वृक्षत्वम्, वृक्षतेति प्रातिपदिकप्रत्ययस्य मा भूदित्येवमर्थं कस्मान्न भवति ? एवमर्थमपि नार्हति भवितुम्, 'ऋत इद्वातोः' इत्यतः 'धातोः' इत्यनुवर्तते । नन्वेवमपि लूभ्याम्, लूमिरित्यत्र प्राप्नोतीत्येव, न ह्यत्र प्रकृतेः प्रातिपदिकत्वेन धातुत्वं विहन्यते 'किबन्ता धातुत्वं न जहति' इति कृत्वा, तस्मादिह मा भूदित्येवमर्थमार्धधातुकग्रहणं युक्तम् ? नैतदस्ति; 'ऋत इद्वातोः' इत्यत्र हि स्वरूप-पदात्मकस्य धातुशब्दस्य ग्रहणम् । अत इहापि 'धातोः' इत्यनुवर्तमानं तथाभूतमेवा-नुवर्तते । तेन 'धातोः' इत्येवं यो विहितस्तस्यायमिडागमो विज्ञायते । न च लूभ्याम्, लूमिरित्यत्र धातोरित्येवं प्रत्ययो विहितः, किं तर्हि ? प्रातिपदिकादित्येवम् । कुतः ? 'ड्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकारात् । तथा च 'धातोः' इत्येवंविहितस्येड्विधानात् लूभ्याम्, लूमिरित्यत्रास्त्यार्धधातुकग्रहणं इदं प्रसङ्गो न भवति । तथा जुगुप्सत इत्येवमादावपि; न ह्यत्र धातोरित्येवं सन् विहितः, किं तर्हि ? शुपादीन् धातून् स्वरूपे-णोपादाय । तस्मादेतन्निवृत्त्यर्थमप्यार्धधातुकग्रहणं न भवतीति वेदितव्यम् । 'ऋत इद्वातोः' इत्यत्र स्वरूपपदात्मकस्य धातुशब्दस्य ग्रहणं स्यात् । तदा तस्यापि 'ऋतः' इति विशेषणं न परिकल्प्येत । तस्य धातुशब्देऽसम्भवात् तदर्थस्य विशेषणं विज्ञायत इत्यदोषः ।

स्नुक्रमोरात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । स्नुक्रमोरार्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति,
पदमञ्जरी

स्नुक्रमोरात्मनेपदनिमित्ते ॥ स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थं वचनम्—
अनात्मनेपदनिमित्त एव यथा स्यादन्यत्र मा भूदिति । अथ प्रस्तुतः, प्रस्तुतवान्,
प्रसुस्तूषति, क्रान्तः, क्रान्तवान्—इत्यत्र 'श्रुकः किति', 'सनि ग्रहगुहोश्च', 'यस्य
विभाषा' इति प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थमेतत्कस्मान्न भवति ? पुरस्तात्प्रतिषेध-
क्रीण्डकरणात् । तस्य हि प्रयोजनम्—अनाश्रितविधानविशेषस्येष्मात्रस्य प्रतिषेधो
यथा स्यादिति । यद्यनात्मनेपदनिमित्त इति प्रसज्यप्रतिषेधः स्नुक्रमोरात्मनेपद-
निमित्तत्वे सतीप्न भवतीति, एवं च प्रतिषेधप्रकरणे ऐवैतत्पाठितव्यम्, तत्राय-
मप्यर्थः—ननुपादानं न कर्त्तव्यं भवति ? तथा तु न कृतमित्येव ।

अत्र यद्यात्मनेपदशब्देन नवः समासं कृत्वा पञ्चान्निमित्तशब्देन षष्ठी-
समासः क्रियेत—आत्मनेपदादन्यदनात्मनेपदम्, परस्मैपदमिति यावत्, तस्य
निमित्तम्, ततश्च यत्र स्नुक्रमौ परस्मैपदनिमित्ते—चक्रमिथ, चक्रमिव, चक्रमिम,
प्रास्नावीत्, प्रसुस्तुविवेत्यादौ—तत्रैवेड्भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्च कृति न स्यात्—

न्यासः

अथ वा—तत्र तन्त्रेण द्वे धातुग्रहणे उपात्ते; तत्रैकमर्थपदात्मकम्, अपरं स्वरूप-
पदात्मकम् । तत्र यदर्थपदात्मकं तत्र तस्योपयोगः, अपरस्य त्वत्रेति न कश्चिद्दोषः ।
तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थमेवार्धधातुकग्रहणम् ।

अथेड्ग्रहणं किमर्थम्, यावता 'नेड्वशि कृति' इत्यत इड्ग्रहणमनुवर्त्तते ?
इत्याह—इडिति वर्त्तमान इत्यादि । तद्विड्ग्रहणं प्रतिषेधेन सम्बद्धम्, अतस्तद-
नुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिड्ग्रहणं क्रियते । ननु च प्राप्तौ
सत्यां प्रतिषेधः स्यात्, न च वलादेरार्धधातुकस्य केनचिदित् प्राप्नोति, अतः प्राप्य-
भावादेव विधिरयं विज्ञास्यते, न प्रतिषेधः ? नैतदस्ति; एतस्यादेव प्रतिषेधवचनाद्
विधिरप्यनुमीयते । नूनमार्धधातुकस्येड्विधिरस्तीति येन वलादेः प्रतिषेधं शास्ति ।
पुनरिड्ग्रहणात् तु विधिरेव विज्ञास्यते ॥

स्नुक्रमोरात्मनेपदनिमित्ते ॥ 'स्नु प्रसवणे', 'क्रसु पादविक्षेपे'—अनयोरुदात्त-
त्वादिति सिद्धे नियमार्थं वचनम्—अनात्मनेपदविषय एज्ज्ञानयोर्यथा स्यात्, अन्यत्र
मा भूदिति । ननु च स्नौतेरुगन्तत्वात् किति सनि च प्रतिषेधविधानात् तस्य वचनं
विध्यर्थमपि सम्भवति ? नैतदस्ति; 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इत्यनुवर्त्तते । तेनास्याः
प्राप्तेर्विषये योगोऽयमिति विज्ञायते । न चास्याः प्राप्तेः सन्तिकौ विषयौ; तयोरपवाद-
विषयत्वात् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमाद्विवचनान्तम् । स्नुक्रमोरेतद् विशेषण-

न चेत्स्नुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तम् ? यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति—भावकर्म-कर्तृकर्म-कर्म-व्यतिहाराः, क्रमेर्वृत्यादयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो भवति, नासतीति ।

प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् । (स्नुक्रमोऽदित्वादिद् सिद्ध एव । ?
प्रस्नविता, प्रस्नवितुम्, प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम्, प्रक्रमितव्यम् ।

पदसङ्क्षेपः

प्रस्नविता, प्रस्नवितुम्, प्रस्नवितव्यम्, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम्, प्रक्रमितव्यमिति; तथा चिंक्रमिषतीत्यत्रापि न स्यात्, न हि सनन्तादुत्पद्यमानस्य परस्मैपदस्य क्रमिनिमित्तम्, परस्मैपदग्रहणमेव च कर्तव्यं स्यात्, तस्मादात्मनेपदशब्दस्य निमित्तशब्देन समासं कृत्वा पञ्चान्नया समासः कर्तव्यः । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनु-न्मेष एवास्य पक्षस्य स्यात् । तत्र यद्यनात्मनेपदनिमित्त इति सप्तम्येकवचनं स्यात्, ततोऽयमर्थः स्यात्—आत्मनेपदस्य यन्निमित्तं ङकारादि तस्मिन्सति न भवतीति, ततश्च प्रस्नवित्रीयत इत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, विद्यते ह्यत्रात्मनेपदस्य निमित्तम् क्यङो ङकार इति । प्रथमाद्विवचनान्तं स्नुक्रमोर्विशेषणमिति दर्शयति—न चेत् स्नुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तमिति । 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवदेकवचनम् । सूत्रे तु

न्यासः

मिति दर्शयितुमाह—न चेदित्यादि । क्व च तावात्मनेपदनिमित्ते इति । किं यत्रात्मने-पदं प्रति योग्यतामात्रमपि तयोरस्ति तत्रापि तावात्मनेपदनिमित्ते ? उत यत्र तदाश्रय-मात्मनेपदं भवति तत्र ?—एवमर्थं पृच्छति—यत्रेत्यादि । अत्रैवं व्याख्यानम्—यत्र तदाश्रयमात्मनेपदं सम्भवति तत्र तावात्मनेपदनिमित्ते । किं पुनस्तद् यत्र तदाश्रयमा-त्मनेपदं भवति ?—इत्याह—भावकर्म-कर्तृकर्म-कर्मव्यतिहाराः । क्रमेश्चेति । एषु हि स्नुक्रम्याश्रयमात्मनेपदं भवति । आदिशब्देन सर्गादिपरिग्रहः । निमित्तम् = कारणम् । न चाकुर्वत् कार्यं कारणं भवति । यत्र त्वकुर्वत्यपि कार्यं कुसुलस्थबीजादौ कारण-मपि व्यपदेशः, तत्रासौ योग्यतयौपचारिकः । तस्माद् यत्र स्नुक्रमावाश्रित्यात्मनेपदं भवति, तत्रैव भावकर्मादौ तयोरात्मनेपदनिमित्तं मुख्यं विशास्यते । तेनेत्यादि । यस्मा-देवं यत्र तावाश्रित्यात्मनेपदं भवति तत्र तयोरात्मनेपदनिमित्तत्वम् । तेन सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधोऽयं भवति, नासति । न ह्यसत्यात्मनेपदे तयोर्मुख्यमात्मनेपदनिमित्तत्वमुपपद्यते । ततश्च प्रस्नविता, प्रस्नवितुम्, प्रस्नवितव्यम्, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम्, प्रक्रमितव्यमित्यत्र यद्यप्यात्मनेपदयोग्यत्वात् स्नुक्रमावात्मनेपदस्य निमित्तव्यपदेशमासादयतः, तथापि प्रतिषेधो न भवति । न ह्यत्र मुख्यमात्मनेपदनिमित्तत्वम्; आत्मनेपदाभावात् ।

अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् ? प्रस्नोषीष्ट, प्रक्रंसीष्ट ।
प्रस्नोष्यते, प्रक्रंस्यते । प्रसुस्नूषिष्यते, प्रचिक्रंसिष्यते । सर्वत्रैवात्र

पदमञ्जरी

प्रत्येकं निमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् द्विवचनम् । निमित्तशब्दोऽयमस्ति योग्यता-
मात्रे—कुसूलस्थेष्वपि बीजेषु वक्तारो भवन्ति—अङ्कुरनिमित्तान्येतानीति; अस्ति
च कुर्वद्रूपे । तत्राद्ये पक्षे कृत्यपि प्रतिषेधः स्यात्—प्रक्षविता, प्रक्षवितुम्,
प्रक्षवितव्यम्; प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम्, प्रक्रमितव्यमिति । अस्ति ह्यत्र यथायोगं
भावकर्मकर्तृविषयत्वादात्मनेपदं प्रति योग्यत्वम्, तदिह किं विवक्षितम् ? इति
पृच्छति—क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तमिति । इतरोऽपि कुर्वद्रूपपक्षाश्रयणेन
परिहरति—यत्रेत्यादि । अत्रैवं व्याख्येयम्—यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति तत्रे-
वात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं पुनस्तत्र तदाश्रयमात्मनेपदं भवति ? इत्यत
आह—भावकमेत्यादि । अत्र हि विषये स्तुक्रस्योः श्रयमाणमात्मनेपदं भवतीति,
कुर्वद्रूप एव निमित्तशब्दो मुख्यः, योग्यतामात्रे त्वौपचारिक इति भावः । ननु
च भावकर्मादिषु त एवार्था आत्मनेपदस्य निमित्तम्, न स्तुक्रमी, क्व तर्हि प्रति-
षेधः स्याद् ? यत्र हि क्रमिरेव निमित्तम्, अनुपसर्गाद्वा—क्रंस्यते ? नैष दोषः;
भावकर्मकर्तारः क्रमेश्च वृत्त्यादयः । सर्वमेवैतद्धातोरेव विषयतया विशेषणम्,
धातुरेव तु साक्षादात्मनेपदस्य निमित्तम्—भावादिविषयाद्धातोरात्मनेपदं भव-
तीति । तेनेत्यादि । यत एवं कुर्वद्रूपमेवात्र निमित्तम्, तेनायं सत्यात्मनेपदे
प्रतिषेध इत्यर्थः ।

किमुच्यते प्रतिषेध इति, यावता पर्युदासाश्रयेणोपक्रमे व्याख्यातम् ?
तत्राह—प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रमिति । सत्यं पर्युदासेऽपि नियमार्थत्वान्नियमस्य
चेतरव्यावृत्तिफलकत्वादेवमुक्तमित्यर्थः ।

प्रस्नोषीष्टेति । आशिषि लिङ्, 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम् । प्रक्रंसीष्टेति ।
अत्र तु 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इति कर्त्तरि । सर्वत्रेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे

न्यासः

प्रस्नोषीष्टेति । आशिषि लिङ्, सीयुट्, 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्, 'सुट्
तिथोः' इति सुट्, षत्वम्, ष्टत्वम् । प्रक्रंसीष्टेति । अत्र 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इति
कर्त्तर्यात्मनेपदम् । प्रस्नोष्यते इति । 'लृट् शेषे च' इति लृट् । प्रचिक्रंसत इति । सन्,
'पूर्ववत्सन्ः' इत्यात्मनेपदम् । सर्वत्रेत्यादि । युक्तं प्रक्रंसीष्ट, प्रस्नोषीष्टेत्यादौ स्तुक्रमो-
रात्मनेपदस्य निमित्तत्वम्, तस्मादात्मनेपदस्य विधानात्; प्रचिक्रंसत इत्यत्र तु कथं
क्रमिरात्मनेपदस्य निमित्तम्, न ह्यत्र क्रमिमाश्रित्यात्मनेपदं भवति, किं तर्हि ? सनन्तं

स्नौतिः, क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सनन्तादपि हि 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं विधीयते ।

पदमञ्जरी

दर्शयति । ननु सनन्ताद्विधीयमानस्यात्मनेपदस्य स एव धातुनिमित्तं न स्तुक्रमी ? तत्राह—सनन्तादपीति । पूर्ववदिति वचनात्प्रकृतिगतमेव सनन्तेऽपि निमित्तमिति भावः । यदा तर्हि सनन्ताद्भावकर्मणोरात्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न प्राप्नोति, न हि तदा प्रकृतिगतं निमित्तमपेक्षितम्, किं तर्हि ? सन्नन्तमेव स्वतन्त्रं निमित्तम्, पुत्रीयत् इत्यादिवत् ? एवं तर्हि सनन्ताद्भावकर्मणोरपि 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं भविष्यति; एतयोरर्थयोः सन्नप्रकृतावात्मनेपदस्य दृष्टत्वात् । तत्र यद्यपि सनन्तमपि स्वयमेव निमित्तमुपपद्यते, तथापि 'भावकर्मणोः' इत्यस्यावकाशः—भूयते, पच्यते; 'पूर्ववत्सनः' इत्यस्यावकाशः—शिशयिषते; सनन्ताद्भावकर्मणोरुभयप्रसंगे परत्वात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन भविष्यति । यदि परं विशेषो नास्तीत्युच्यते ? तदपि न; अत्रैव विशेषस्य सम्भवात् । एवमपि न सिध्यति, 'पूर्ववत्सनः' इत्यत्र 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यतः कर्त्तरीत्यनुवृत्तेः । तत्र हि प्रकरणे सर्वत्रैव कर्त्तरीति सम्बध्यते । अथापि न सम्बध्यते, एवमपि यदा सनन्ताद् णिचि कृते 'णिचश्च' इति, 'भावकर्मणोः' इति वा आत्मनेपदम्, तदा प्रतिषेधो न सिध्यति—चिक्लंस्यते, चिक्लंस्यत इति । किं च—भोस्तदानीमपि प्रतिषेध इष्यते ? बाढमिष्यते । यदाह वार्त्तिककारः—'सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येत्प्रतिषेधात्, क्रमेश्च' इति । तदेवमात्मनेपदेन समानपदस्थत्वे प्रतिषेधं कुर्वतो वार्त्तिककारस्यैवंविधे विषये प्रतिषेध इष्टो लक्ष्यते । यथा पुनर्वृत्तिकारेण व्याख्यातं तथा न प्राप्नोति ? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः ।

यदि सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधः, मा कारि निमित्तग्रहणम् 'अनात्मनेपदे' इत्येवास्तु, सतिसप्तमी विज्ञास्यते—आत्मनेपदे सति न भवतीति, यद्येतल्लभ्यते कृतं स्यात्, तच्च न लभ्यम्; शास्त्रे याः सप्तम्यस्ताः सर्वा परसप्तम्य इति नियमात् परसप्तम्यां तु यदि स्तुक्रमोर्विशेषणं स्तुक्रमोरात्मनेपदेऽनन्तर इति, सिद्धं प्रस्नोषीष्ट, प्रकंसीष्ट; प्रस्नोष्यते, प्रकंस्यते—अत्र न प्राप्नोति, स्थेन व्यवहितत्वात् । अथार्धधातुकस्य विशेषणम्—स्तुक्रमिभ्यां परस्यार्धधातुकस्यात्मनेपदेऽनन्तर इति सिद्धं प्रस्नोष्यते, प्रकंस्यते; प्रस्नोषीष्ट, प्रकंसीष्ट—अत्र न प्राप्नोति, सीयुट आत्मनेपदभक्तत्वात् । उभयथापि प्रचिकंसिष्यते—अत्र न प्राप्नोति, न ह्यत्र क्रमेस्तत्परस्य

न्यासः

धात्वन्तरम् ? इत्याह—सनन्तादपीत्यादि । सनन्तादपि हि यदात्मनेपदं विधीयते 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन । तेन तत्रापि पूर्ववदिति वचनात् पूर्वं धातुस्वरूपमात्मनेपदस्य निमित्तमाश्रीयत इति । यद्यपि सनन्तादात्मनेपदं विधीयते, तथापि क्रमेस्तत्र निमित्ताभावाऽस्त्येवेत्यभिप्रायः ।

निमित्तग्रहणं किम् ? सीयुडादेस्तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम् ।
इह तु प्रस्नवितेवाचस्तीति प्रस्नवित्रीयत इति क्यङन्तमात्मनेपदस्य
निमित्तम्, न स्नौतिः ।

पदमञ्जरी

सार्वधातुकस्यात्मनेपदमनन्तरम् । तस्मान्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । तदाह—
निमित्तग्रहणमित्यादि । तदात्मनेपदं परं यस्मात्स तत्परः, प्रचिक्रंसिष्यते इत्यादौ
स्यप्रत्ययः, स परो यस्मात्स तत्परः सन्प्रत्ययः । इह त्वित्यादि । प्रागेव व्याख्या-
तम् । प्रस्नवित्रीयत इति । 'रीङ् ऋतः' । वात्तिककारमतेऽप्यत्र प्रतिषेधो न
भवति, कथम् ? 'समानपदस्थस्य' इति वचनात् इडागमेन पदावस्थापेक्षणीया ।
तत्र वृत्ति विभक्त्यानुत्पन्नायां लब्धेऽपि पदत्वे आत्मनेपदस्यासन्निधानादित्
प्रवर्त्तते । प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र तु पदावस्थायामात्मनेपदसन्निधानात्
प्रतिषेधप्रवृत्तिः ।

न्यासः

'अथ निमित्तग्रहणं किमर्थमुपादीयते, न 'आत्मनेपदे' इत्येवोच्यते ? इत्यत आह—
निमित्तग्रहणमित्यादि । सीयुट् आदिर्यस्य स सीयुडादिः, तदात्मनेपदं परं यस्मात् स
तत्परः स्यप्रत्ययः, स परो यस्मात् स तत्परपरः सन्प्रत्ययः, तयोः प्रतिषेधो यथा स्यादि-
त्येवमर्थं निमित्तग्रहणम् । तत्र सीयुडादेः प्रतिषेधार्थम्—प्रस्नोषीष्ट, प्रकंसीष्टेति;
तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम्—प्रचिक्रंसिष्यत इति; अत्र हि स्यप्रत्यय आत्मनेपदपरः
तत्परपरः सः । किं पुनः कारणमसति निमित्तग्रहणे न सिध्यति ? तदुच्यते; यदि हि
निमित्तग्रहणं न क्रियते, तदा 'आत्मनेपदे' इत्येषा परसप्तमी विज्ञायेत । न च प्रस्नोषीष्ट,
प्रकंसीष्टेत्यात्मनेपदे परत आर्धधातुकमस्ति, तथा ह्यात्मनेपदस्यागमः सीयुट्, तदेक-
देशत्वादात्मनेपदे परत इति न शक्यते वक्तुम् । यथा तदवयवस्तकारस्तथा सीयुट् च,
ततश्चात्मनेपदे परत उच्चार्यमाणः प्रतिषेधो न स्यात् । प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र 'आत्मने-
पदे' इत्येतस्यां परसप्तम्यां विज्ञायमानायाम् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति निर्दिष्ट-
ग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् स्येन व्यवधाने सति सन इट् प्रतिषेधो न स्यात्, निमित्तग्रहणे
तु सति भवति । अस्ति ह्यत्र सर्वत्र स्नुक्रमोर्यथायोगमात्मनेपदं प्रति निमित्तभावः ।
तस्मान्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । प्रस्नवित्रीयत इत्यत स्नौतेरात्मनेपदं परं चोपलब्धम्,
अतः स्नौतिरात्मनेपदस्य निमित्तमिति प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः
स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—इह प्रस्नवितेवाचरतीत्यादि । क्वचित् प्रस्नवितारमि-
वाचरतीति पाठः, स तु नोपपद्यते । न हि कर्मणः क्यङ् विधीयते, किं तर्हि ? सुबन्तात्
कर्तुः । तस्मात् प्रमादकृतोऽयं पाठः । प्रस्नवितेवाचरतीति वृजन्तात् 'कर्तुः क्यङ्
सलोपश्च' इति क्यङ्, 'रीङ्' इति रीङ् । क्यङन्तादात्मनेपदं विधीयमानं ङिति

ॐ क्रमेस्तु कर्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॐ । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । कर्त्तरीति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मनेपदविषयादिति किम् ? निष्क्रमिता ।

स्नौतेः सनि किति च प्रत्यये 'सनि ग्रहगुहोश्च' 'श्र्युकः किति' इत्येव प्रतिषेधो भवति—प्रसुस्तूषति । प्रस्तुतः । प्रस्तुतवान् ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता, ग्रहोतुम्, ग्रहीतव्यम् ।

पदमञ्जरी

आत्मनेपदविषयादिति । तद्योग्यादित्यर्थः । सत्यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिदमारभ्यते । अनुपसर्गात्क्रमेः क्रन्ता, क्रमिता—इत्युभयमपि भवति; 'अनुपसर्गाद्वा' इति विकल्पेनात्मनेपदनिमित्तत्वादित्येके । अन्ये त्वात्मनेपदविषयादिति अनन्यभावे विषयशब्दं वर्णयन्तः क्रमितेत्येव भवितव्यमित्याहुः ।

स्नौतेः सनि किति चेति । उपलक्षणमेतत् । क्रमेश्च निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इति द्रष्टव्यम् । प्रतिषेधो भवतीति । अत्र हेतुः प्रागेवोक्तः ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ग्रह उत्तरस्येड इति । कृथं पुनरिटो दीर्घत्वं लभ्यते,

न्यासः

इत्येवं विधीयते । न च स्नौतिर्ङित्, किं तर्हि ? क्यङन्तः । तस्मात् क्यङन्तमेवात्मनेपदनिमित्तं न स्नौतिरिति न भवति प्रतिषेधः ।

क्रमेस्त्वित्यादि । निमित्तग्रहणात् सत्येवात्मनेपदे प्रतिषेधेन भवितव्यम्, नासतीति । कर्तरि कृति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्युपसंख्यायते । प्रक्रन्ता, उपक्रन्तेति । 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रोपाभ्यामुपसृष्टात् क्रमेरात्मनेपदविधानादिह क्रमिरात्मनेपदस्य विषयः । आत्मनेपदविषय इति । आत्मनेपदं विषयो यस्य स आत्मनेपदविषयः । प्रक्रमितव्यम्, उपक्रमितव्यमिति । 'तयोरेव कृत्यकत्वार्थाः' इति भावे कर्मणि कृत्यः । निष्क्रमितैति । 'इदुदुपधस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । निष्पूर्वात् क्रमेरात्मनेपदस्थाभावादिहात्मनेपदस्य विषयो न भवति । अथ प्रसुस्तूषति, प्रस्तुतः, प्रस्तुतवानित्यत्र कस्मान्न भवति, न ह्यत्र स्नौतिरात्मनेपदविषयः ? इत्यत आह—स्नौतेरित्यादि । ननु 'श्र्युकः किति' इति 'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीदं प्रतिषेधस्य धात्वन्तरभृगन्तमवकाश इति परत्वादितेवात्र भवितव्यम्, न प्रतिषेधेन ? नैतदस्ति; उक्तं हि पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य बलीयस्त्वात् प्रयोजनमिण्मात्रस्थानाश्रितविशेषविधानस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ग्रह उत्तरस्येत्यादिना 'ग्रह' इति पञ्चमीं दर्शयति । यद्येवम्,

अलिटीति किम् ? जगृहिव । जगृहिम ।

पदमञ्जरी

७१८५१

इडिति यत्प्रकृतं तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ? एवं तर्हि षष्ठ्यन्तप्रसङ्ग-
करिष्यामि । एवमपि दोषः, प्रकृतमितमनपेक्ष्येत् इत्युच्यमानेऽविशेषाच्चिण्व-
द्विदोऽपि दीर्घप्रसङ्गः ? अस्तु तर्हि प्रथमान्तमेव । तत्र दीर्घं इट् भवतीति सामा-
नाधिकरण्येनान्वये सामर्थ्यादीडागमे विधिः सम्पद्यते । इट् दीर्घं इति चेद्विप्रति-
षिद्धम्, यदीट् न दीर्घः, अथ दीर्घो नेट्, इट् दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् ? स्यादे-
तन्-दीर्घं इड्भवतीत्युक्ते सामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेन इकारजातिराश्रीयते, दीर्घ-
ग्रहणाच्च तद्व्यक्तिसमवेता सा विधीयते इति । एवमपि दोषः; धिवरीषते इत्यत्र
सनीटि प्राप्ते 'वृत्तो वा' इत्यनेन पक्षे दीर्घं इटि च प्रसक्ते 'सनि ग्रहगुहोश्च'
इत्यभ्यस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनि वेति पक्षे इड्विधीयते । तत्र पुनरिटो विधा-
नाभावात्पक्षे दीर्घं ईकारो न श्रेयेतेति ? नैष दोषः; 'इट् सनि वा' इत्यत्र 'दीर्घं
इट्' इति, 'वृत्तः' इति चानुवर्तिष्यते । यत्तर्हि विदेशस्थमितं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं
तत्र न सिध्यति-'जब्रश्चोः क्त्व', जरित्वा, जरीत्वा, अत्रोदात्तत्वादिट् प्राप्तः
'वृत्तो वा' इत्यनेन च दीर्घं इट्, ततो द्वयोरपि 'श्र्युकः किति' इति प्रतिषेधे पुन-
रिड्विधीयते, न च तत्र दीर्घग्रहणस्यानुवृत्तिसम्भवः । ननु च 'श्र्युकः किति'
इत्यत्र 'नेड्वशि' इत्यधिकाराद्व्यक्तिपक्षाश्रयणाच्च इट् एकमात्रस्य निषेधः, न
दीर्घस्येदः; ततः किम् ? 'वृत्तो वा' इत्यनेन विहितो दीर्घं इट् तथैव स्थितः,
'जब्रश्चोः क्त्व' इत्यनेन चेट् प्रतिप्रसूयते इति जरित्वा, जरीत्वेति द्वयमपि
सिद्धं भवति ? स्यादेवं यद्यागमान्तरमीड्विधीयेत; इह तु 'इड् दीर्घः' इति वचना-
दिट्कार्यमस्यापि भवत्येव । अन्यथा अग्रहीदित्यत्र 'ह्ययन्तक्षण' इति वृद्धिप्रति-
षेधः, 'इट् ईटि' इति सिञ्जोपश्च; अग्रहीद्वम्, अग्रहीध्वम्, 'विभाषेदः' इति
मूर्द्धन्यविकल्पः; जरीत्वेति, 'न त्त्वा सेट्' इति क्त्वप्रतिषेधः-इत्येते विधयो न
सिध्येयुः । तस्मादिट्कार्यमस्यापीदो भवतोऽलङ्कीकर्तव्यम्, ततश्च विदेशस्थं प्रति-
षिध्य पुनर्विधाने स्थितं एव दोषः स्यात्, तस्मादीर्घं इड्शक्यो विधातुम् । एवं तर्हि
'आर्धधातुकस्य' इति वर्तते, ग्रह उत्तरस्यार्द्धधातुकस्य दीर्घो भवति । इहापि तर्हि
प्राप्नोति-ग्रहणीयम् ? 'वलादेः' इति वर्तते । इहापि तर्हि न प्राप्नोति-अग्रीता,
ग्रहीतुमिति ? भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति-ग्राहक इति ?

न्यासः

तदेड्ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम्; प्रकृतमेव तदनुवर्तते । तद्वि प्रथमान्तनिर्दिष्टम्,
षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ? नैष दोषः; 'ग्रहः' इत्येषा पञ्चमीति प्रथमायाः षष्ठीत्वं प्रक-
ल्पयिष्यति; 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति वचनात् । जगृहिव, जगृहिमेति । ग्रह्यादिसूत्रेण
सम्प्रसारणम् ।

प्रकृतस्येटो दीर्घत्वम्, इदं चिण्वदिटो न भवति—ग्राहिता,
ग्राहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

‘वृ’ इति वृङ् वृजोः सामान्येन ग्रहणम् । तस्मादुत्तरस्य ऋकारा-
पदमञ्जरी

अस्तु तर्हि इडित्येव । ननु चोक्तं षष्ठीनिर्दिष्टेन न्वेहार्थ इति ? ‘ग्रहः’ इति
पञ्चमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति ।

प्रकृतस्येति । ‘आर्धधातुकस्येड्’ इत्यनन्तरं विहितस्य । चिण्वदिटो न भवतीति ।
जरीत्येतन्न तु ‘आर्धधातुकस्येड्’ इत्ययमेवेत् प्रतिषिद्धः प्रतिप्रसूयते इति भवत्येव
दीर्घः । इह जरीगृहीतेति यङन्तात्तृच्यल्लोपयलोपयोः कृतयोर्द्विप्रयोगो द्विर्वचन-
मिति स एवायं ग्रहिरिति दीर्घः ज्ञाप्रोति ? पूर्वस्मादपि विधौ यः स्थानिवद्भावः
सोऽपि दीर्घविधौ प्रतिषिद्धः । तस्माद्विहितविशेषणमिहाश्रयणीयम्—ग्रहेर्यद्विहित-
मार्धधातुकं तस्य य इट् तस्य दीर्घ इति ।

वृत्तो वा ॥ अत्र यदि ‘वृ वरणे’ इत्येतस्य तसिला निर्देशः स्यात् ? ‘व्रः’ इत्येव
निर्दिश्येत, यथा ‘प्रो यङि’ इति । अथ तस्य ऋकारान्तात्तां च ग्रहणम् ?

न्यासः

तथा ग्राहिता, ग्राहिष्यत इत्यत्र कथं चिण्वदिटो न भवति ? इत्याह—प्रकृतस्यैवेत्यादि ।
आर्धधातुकस्येति यः प्रकृत इट् तस्येदं दीर्घत्वं भवति, न चिण्वदिटः; तस्याप्रकृतत्वात् ।
चिण्वदित्यनेन चिण्वद्भाव उपलक्ष्यते । तत्सहचरित इट् चिण्वदित्युच्यते । ग्राहितेति ।
‘अनद्यतने छट्’, ‘स्थतासी लृङ्छटोः’ इति तासिः, ‘भावकर्मणोः’ इत्यात्मनेपदम्,
‘छटः प्रथमस्य’ इत्यादिना डादेशः, टिलोपः, ‘स्यसिन्सीयुट्तासिषु’ इत्यादिनेट्,
चिण्वद्भावाद् वृद्धिः । अथ जरीग्रहिता, जरीग्रहितमित्यत्र यङन्तात् तृचि तुमुनि च
यलोपाल्लोपयोः कृतयोर्दीर्घः कस्मान्न भवति ? उत्तरसूत्रे वाग्रहणस्योभयोरपि योगयोः
शेषभूतत्वाद्ग्रहस्थितविभाषाविज्ञानात् । अथ वा—विहितविशेषणपक्षोऽत्र व्याख्यायते ।
ग्रहेर्यो विहित इट् तस्य दीर्घो भवति । न चात्र ग्रहेर्विहित इट्, कुतस्तर्हि ? यङन्तात् ।
तस्मान्नेह दीर्घस्य प्रसङ्गः । अथ ‘ग्रह ईडलिटि’ इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, किं दीर्घग्रहेण ?
नैवं शक्यम्; एवं सतीट्कार्यमीटो न स्यात्, ततश्चाग्रहीदित्यत्र ‘इट ईटि’ इति
सिचो लोपो न स्यात्, ‘नेटि’ इति प्रतिषेधश्च; इह चाग्रहीढ्वम्, अग्रहीध्वमित्यत्रेदः
‘विभाषेदः’ इति मूढन्यश्च; दीर्घ इट् आदेशे सति तस्य स्थानिवद्भावादिट्कार्यमुप-
पद्यत इति दीर्घ एव विधीयते ॥

वृत्तो वा ॥ १. ‘वृ वरणे’ इत्यस्येदं ग्रहणं वा स्मृद् ? २. अथ वा—अस्यान्येषाञ्च
ऋकारान्तानाम् ? ३. उत तस्यान्येषाञ्च ऋकारान्तानाम् ? ४. आहोस्विद् वृङ् वृजो-

न्तेभ्यश्चेतो वा दीर्घो भवति । वरिता, वरीता । प्रावरिता, प्राव-
रीता । ऋकारान्तेभ्यः-तरिता, तरीता । आस्तरिता, आस्तरिता ।

वृत् इति किम् ? करिष्यति । हरिष्यति ।

अलिटोत्येव-ववरिथ । तेरिथ ॥

न लिङि ॥ ३६ ॥

वृत् उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति । विवरिषीष्ट । प्राव-
रिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

पदमञ्जरी

एवमपि तस्य पृथग्ग्रहणमनर्थकम्; ऋकारान्तत्वात् । अथ तस्य ऋकारान्तानां
च ? तथा च सति 'ऋतश्च संयोगादेः' इत्यत्र 'ऋतः' इति न वक्तव्यम्; अस्यै-
वानुवृत्तेः । अथ वृङ्वृजोः ऋकारान्तानां च ? तथापि वृग्रहणमनर्थकमृकारान्त-
त्वात् । तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शितानामेव ग्रहणम् ।

वृत् इति किमिति । 'उः' इति वक्तव्यमिति मन्यते ॥

न लिङि ॥ विस्तरिषीष्टेति । कर्मण्यात्मनेपदम् ॥

न्यासः

आन्येषाञ्च ऋकारान्तानाम् ? अथ वा-५. तयोश्च ऋकारान्तानाम् ? तत्र यदि प्रथमः
पक्ष आश्रितः स्यात् तदा यणादेशं कृत्वा 'व्रः' इति निर्देशं कुर्याद्, यथा-'ग्रो यङि'
इति । अथ यदि द्वितीयः पक्षः, तदा 'वृ' इत्येतस्य ग्रहणं न कुर्यात्; ऋकारान्तग्रहणे-
नैव तद्ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । अथ तृतीयः पक्षः, 'ऋतस्य संयोगादेः' इत्यत्र ऋतशब्देन
ह्रस्वस्य ग्रहणं न कुर्यात्, इदमेव हि तत्र ऋकारग्रहणमनुवर्तिष्यते । अथ चतुर्थः पक्षः,
वृङ्वृजोः पृथग् ग्रहणं न कुर्यात्; ऋकारान्तग्रहणेनैव तद्ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । तस्मात्
पारिशेष्यात् पञ्चमोऽत्र पक्षोऽभिमत इति मत्वाऽऽह-वृङ्वृजोः सामान्येन ग्रहण-
मित्यादि । सामान्येन ग्रहणमिति विशेषानुपादानात् ।

वृत् इति किमिति ? एवं मन्यते-'उर्वा' इत्येवं वक्तव्यम्, एवमप्युच्यमाने वृङ्-
वृजोः ऋकारान्तयोः सर्वर्णग्रहणादृकारान्तानाञ्च ग्रहणं भविष्यति । एवमप्युच्यमाने
सत्यतिप्रसङ्गो भवतीति दर्शयन्नाह-करिष्यति, हरिष्यतीति । अत्र 'ऋद्धनोः
स्ये' इतीट् ॥

न लिङि ॥ वरिषीष्टेत्यादौ, 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीट् । विस्तरिषीष्टेति ।
कर्मण्यात्मनेपदम् ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः । अतारिष्टाम्, अतारिषुः । आस्तारिष्टाम्, आस्तारिषुः । .

परस्मैपदेष्विति किम् ? प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट । ३ २

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृतः सनो वा इडागमो भवति । वृवूर्षति । विवरिषते, वियरीषते । प्राववूर्षति, प्राविवरिषति, प्राविवरीषति । ऋकारान्तेभ्यः—तितीर्षति, तितरिषति, तितरीषति । आतिस्तीर्षति, आतिस्तरिषति, आतिस्तरिषति । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इडागमो विधीयते । इटश्च 'वृती वा' इति पक्षे दीर्घः ।

चिकीर्षति, जिहीर्षति—इत्यत्रोपदेशाधिकारात्, लक्षणिक्त्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृतो लिङि सिचि च आत्मनेपदपरे वा इडागमो भवति ।

पदमञ्जरी

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ अतारिष्टामिति । 'तु सवनतरणयोः' । अस्तारिष्टामिति । 'स्तृच् आच्छादने', निदुर्भयपदी ॥

इट् सनि वा ॥ अत्रातिस्तीर्षतीति परस्मैपदाटो न युक्तः ॥

• लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ आत्मनेपदे पुरे इति । सिच एवैतद्विशेषणम्, न लिङः;

न्यासः

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ प्रावारिष्टामिति । 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इति तसस्ताम्, सामान्यविहित इट्, सिचि वृद्धिः । प्रावारिषुरिति । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेजुस् । वृड उदाहरणं नोपन्यस्तम्; तस्य परस्मैपदासम्भवात् । प्रावरिष्ट, प्रावरीषेति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीट् ॥

इट् सनि वा ॥ वृवूर्षति इति । 'इको झल्' इति सनः क्तिवम्, 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घः, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्, रपरत्वम् । अथेह कस्मान्न भवति—चिकीर्षति, जिहीर्षतीति, अस्ति दीर्घत्वे कृते प्राप्तिः ? इत्यत आह—चिकीर्षति, जिहीर्षतीति । गतार्थम् ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ वृत उदात्तत्वादिति । प्राप्ते विकल्पार्थ आरम्भः ।

• १. 'न्यशारिष्टम्, न्यशारिषुः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

वृषीष्ट, वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट, प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट, आस्ती-
षीष्ट । सिचि खत्वपि—अवृत, अवरिष्ट, अवरोष्ट । प्रावृत, प्राव-
रिष्ट, प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्ट, आस्तरिष्ट, आस्तरीष्ट ।

आत्मनेपदेष्विति किम् ? प्रावारिष्टात्, प्रावारिषुः । लिङः
प्रत्युदाहरणं न दर्शितम्; असम्भवात्, यासुटोऽवलादित्वादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

ऋदन्ताद्धातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडा-
गमो भवति । ध्वृषीष्ट, ध्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट, स्मरिषीष्ट । अध्वृ-
षाताम्, अध्वरिषाताम् । अस्मृषाताम्, अस्मरिषाताम् ।

ऋत इति किम् ? च्योषीष्ट, प्लोषीष्ट । अच्योष्ट, अप्लोष्ट ।

संयोगादेरिति किम् ? कृषीष्ट, हृषीष्ट । अकृत, अहृत ।

‘आत्मनेपदेषु’ इत्येव—अध्वार्षीत्, अस्मार्षीत् ।

पदमञ्जरी

असम्भवात् । न चैवं तस्य परस्मैपदेऽपि प्रसङ्गः; ‘वलादेः’ इत्यधिकारात् ।
प्रावृषीष्टेत्यादौ ‘उश्च’ इति किञ्चम् ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ उदाहरणेषु ‘भावकर्मणोः’ आत्मनेपदम् ।

न्यासः

‘आत्मनेपदेषु’ इति परसप्तमीयम् । सिचश्चैतद् विशेषणम् । यद्येवम्, लिङ् विशेषितो न
स्यात्, ततश्च लिङ् परस्मैपदेष्वपि प्रसज्येत ? नैतदस्ति; ‘वलादेः’ इत्यधिकारात्,
लिङश्च परस्मैपदेषु यासुडादित्वाभावात् । आत्मनेपदपर इति । आत्मनेपदं परं यस्मात्
स तथोक्तः । एतच्च मिजित्यनेनैव सम्बध्यते, न लिङित्यनेन; सिचमेव प्रत्यात्मने-
पदग्रहणस्य विशेषणभावात् । वृषीष्टेति । ‘उश्च’ इति ‘किच्वाद् गुणाभावः ।
आस्तीर्षीष्टेति । पूर्ववत् किच्वदीर्घत्वादिः । अवृतेति । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो
लोपः ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ऋकारान्त्रानामनुदात्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वच-
नम् । ध्वृषीष्टेति । ‘ध्वृ ह्रस्वने’ । ‘भावकर्मणोः’ इत्यात्मनेपदम् । एवमन्यत्राप्यात्मने-
पदं वेदितव्यम् । पूर्ववत् किच्वाद् गुणाभावः । स्मृषीष्टेति । ‘स्मृ चिन्तायाम्’ ।

च्योषीष्टेति । ‘च्युङ् ल्युङ् ज्युङित्यादि गतौ’ । अत्र डिच्वात् कर्तर्यात्मनेपदम् ।
अकृषतेति । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इत्युदादेशः ।

अथ संस्कृषीष्ट, समस्कृतेत्यत्र कस्मान्न भवति, भवति हि करोतिरत्र ‘संपर्युपेभ्यः’

संस्कृषीष्ट, समस्कृत—इत्यत्रोपदेशाधिकारात्, अभाक्तत्वाच्च सुट इडागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयति धूजुदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति, सूति, सूयति, धूज्—इत्येतेभ्यः, ऊदिद्भ्यश्चोत्तरस्य वलादेरार्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । स्वर्त्ता, स्वरित्ता । सूति—प्रसोता, प्रसविता । सूयति—सोता, सविता । धूज्—धोता, धवितो । ऊदिद्भ्यः खल्वपि—‘गाहू’, विगाढा, विगाहिता । गुप्—गोसा, गोपिता ।

पदमञ्जरी

संस्कृषीष्टेति । ‘समः सुटि’ इत्यत्र ‘सम्पुंकानां सो वक्तव्यः’ इति वचनात् सत्वम् ॥

स्वरतिसूतिसूयति धूजुदितो वा ॥ अत्र स्वरस्वरबुदात्तत्वादप्राप्ते, इतरेषां तु प्राप्ते विभाषा ।

न्यासः

करोतौ भूषणे’ इति सुटि कृते संयोगादिः ? इत्याह—संस्कृषीष्टेत्यादि । ‘एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्’ इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्तते, तेनोपदेशावस्थायां यः संयोगादिस्तत एवैतेन भवितव्यम्, न च करोतिरुपदेशावस्थायां संयोगादिः, किं तर्हि ? तत् उत्तरम्, अतो न भवति । अमक्तत्वाच्चेत्यादि । संस्कृषीष्टेत्यत्रायं परीहारः, न समस्कृतेत्यत्र । अत्र ह्यडागमः ‘तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इति अटोऽप्यङ्गग्रहणेन ग्रहणादिति ‘तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इति सुटोऽप्यङ्गग्रहणेन ग्रहणात् करोतिरपि संयोगादिर्भवत्येव । अङ्गाधिकारान्चाङ्गावयवोऽत्र संयोगोऽपि गृह्यते; प्रत्यासत्तेः । न च संस्कृषीष्टेत्यत्राङ्गावयवः संयोगादिः, यश्चाङ्गावयवो नासौ संयोगो भवति, तदिह न भवतीत्प्रसङ्गः । अत्र ‘सम्पुंकानां सत्वम्’ इति वचनात् समो मकारस्य सकारः, पूर्वस्यानुनासिकः । समस्कृतेत्यत्र पूर्ववत् सिचो लोपः । चकार आत्मनेपदानुर्कर्षणार्थः, तेनोत्तरत्र विधिरविशेषेण भवति; चानुकृष्टस्योत्तरत्राननुवृत्तेः ॥

स्वरतिसूतिसूयति धूजुदितो वा ॥ ‘सृ शब्दोपतापयोः’, ‘षूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ इत्यादादिकः, ‘षूङ् प्राणिप्रसवे’ इति देवादिकः । ‘धूज् कम्पने’ इति स्वादिः, क्रथादिः, चुरादिश्च । तत्र ‘एकाच्चः’ इत्यधिकारादाद्ययोर्ग्रहणम्, नेतरस्य । ऊदितः—‘गाहू विलोडने’, ‘गुप् रक्षणे’ इत्यादयः । एतेषां स्वरतेश्चानुदात्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते, इतरेषामुदात्तत्वान्नित्यमिति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ? विगाढेति । पूर्ववद्वत्त्वादि विधेयम् ।

‘वा’ इति वर्त्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूति-
सूयत्योर्विकरणनिर्देशः ‘षू प्रेरणे’ इत्यस्य निवृत्त्यर्थः ।

‘धूज्’ इति सानुबन्धकस्य निर्देशः—‘धू विधूनने’ इत्यस्य निवृ-
त्त्यर्थः । सविता, ध्रुवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति ।

स्वरतेरेतस्माद्विकल्पाद् ‘ऋद्धनोः स्ये’ इत्येतद्भवति विप्रति-
षेधेन—स्वरिष्यति ।

पदमञ्जरी

वेति वर्त्तमान इति । ‘इट् सनि वा’ इत्यतः । लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति ।
अन्यथा वाग्रहणसम्बद्धयोस्तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् । षू प्रेरण इत्यस्य निवृत्त्यर्थ
इति । अन्यथा निरनुबन्धकत्वात्तस्यैव ग्रहणं स्यात् । एवं तर्हि सूडिति
वक्तव्यम् ? एवमपि ‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्’ इति
सूयतेरेव ग्रहणं स्यात्, न सूतेः । तस्याः परिभाषाया अस्तित्वेऽयमेव विकरण-
निर्देशो ज्ञापकः । धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थ इति । अन्यथा पूर्ववत्तस्यैव ग्रहणं
स्यात् । ध्रुवितेति । कुटादित्वान्दिच्चम् ।

स्वरतेरिति । अस्य विकल्पस्यावकाशः—स्वर्त्ता, स्वरिता; ‘ऋद्धनोः स्ये’

न्यासः

अथ वावचनं किमर्थम् ? यावता ‘इट् सनि वा’ इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तते ?
इत्याह—वेत्यनुवर्त्तमाने इत्यादि । तद्वि वाग्रहणं लिङ्सिज्यां सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ
तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्मात् पूर्ववाग्रहणसम्बद्धयोर्लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमन्यदिदं वा-
ग्रहणमिति । ननु च लिङ्सिचोरनुवृत्तौ स्वरतिग्रहणमनर्थकमापद्यते, पूर्वणैव विकल्पस्य
सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति; वचनप्रामाण्यात् स्वरतिग्रहणं नित्यार्थं विशायते । अथ वा—
स्वरतिग्रहणाद् ‘वा’ इत्येतन्निवर्त्तते । अथ सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशः किमर्थः, न ‘सू’
इत्येवोच्येत ? इत्यत आह—सूतिसूयत्योरित्यादि । ‘सू’ इत्युच्यमाने—‘निरनुबन्धकग्रहणेन
सानुबन्धकस्य’ इति ‘षू प्रेरणे’ इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थो विकरण-
निर्देशः, करणीयः । यद्येतत् प्रयोजनम्, सूडिति निर्देशः कर्त्तव्यः ? नैवं शक्यम्; एवं
हि सति निर्देशे क्रियमाणे ‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्’ इति
सूयतेरेव ग्रहणं स्यात्, न सूतेः । अतस्तन्निवृत्तये विकरणनिर्देशः । अस्याः परिभाषाया
अस्तित्वेऽयमेव निर्देशो ज्ञापकः । अस्यां ह्यसत्याम् ‘सूड्’ इति निर्देशं कुर्यात् । अथ
‘धूज्’ इति सानुबन्धकस्य ग्रहणं न क्रियेत, ततो निरनुबन्धकपरिभाषया ‘धू विधूनने’
इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्, एतच्चअनिष्टम् । अतो विधूननायस्य निवृत्त्यर्थः सानु-
बन्धकनिर्देशः ।

स्वरतेरित्यादि । अस्य विकल्पस्यावकाशः—स्वरिता, स्वर्त्तमि; ‘ऋद्धनोः स्ये’

किति तु प्रत्यये 'श्र्युकः किति' इति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन—स्वृत्वा, सूत्वा, धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

'रध हिंसासंसिद्धयोः' इत्येवमादिभ्योऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादे-
रार्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । रद्धा, रंघिता । नंष्टा, नशिता ।

पदमञ्जरी

इत्यस्यावकाशः—करिष्यति; स्वरतेः स्ये उभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः । किति तु प्रत्यय श्र्युक इति । ननु चायं विकल्पो यथा एकाञ्चक्षणं प्रतिषेधं बाधते वृजादौ, तथा किल्लक्षणमपि प्रतिषेधं बाधेत ? न बाधेत; कथम् ? येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । तस्मादपवादता तावदेकाञ्चक्षणमेव प्रतिषेधं प्रत्यस्य भवति, कित्युभयप्रसङ्गे पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात्प्रतिषेध एव भवति । लिङ्गाच्च, यदयम् 'स्वृयूणुभरज्ञपिसनाम्' इति विकल्पं शास्ति; अन्यथा अनेनैवं सत्यपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तं न विदध्यात् । धृत्तौ तु विप्रतिषेधशब्देनापि पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणमेव विवक्षितम्; समानफलत्वात् ॥

रधादिभ्यश्च ॥

रधिर्नशिस्तृपिहृपी हुहिर्मुहि णुहिष्णिही ।

रधादयोऽमी पठिता दिवाद्रिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

नष्टेति । 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् । तृपिहृप्योः—'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' न्यासः

इत्यस्यावकाशः—करिष्यति, हरिष्यतीति; स्वरतेरस्योभयप्रसङ्गे 'ऋद्धनोः स्ये' इत्येतत् भवति विप्रतिषेधेन स्वरिष्यतीति ।

किति तु प्रत्यय इत्यादि । 'श्र्युकः किति' इत्यस्यावकाशः—सूतः, सूतवानिति, अस्य विकल्पस्यावकाशः—स्वर्त्ता, स्वरतेति; सोता, सविता, धोता, धवितेति; इहो-
भयप्रसङ्गे श्र्युकः किंतीति नित्यं प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन स्वृत्वा, सूत्वा, धूत्वा । एतच्च पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डविधानादेव सिद्धम् । उक्तं हि प्राक् पुरस्तात् प्रतिषेधविधानस्य प्रयोजनम्—इण्मात्रस्यानाश्रितविधानविशेषस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । तदेतत् पुरस्तात् प्रतिषेधविधानं पूर्वविप्रतिषेधेन समानफलकत्वादिह पूर्वविप्रतिषेधशब्देनोक्तम् ॥

रधादिभ्यश्च ॥ 'रध हिंससंराध्योः', 'णश अदर्शने', 'तृप प्रीणने', 'हृष हर्षण-
मोहनयोः', 'द्रुह जिघांसायाम्', 'मुह वैचित्ये', 'णुह उद्गिरणे', 'णिह प्रीतौ'—
इत्येते रधादयः । एषु तृप्यतिहृप्यत्योरनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधे प्राप्ते शेषाणामनुदात्तत्वा-

त्रप्ता, तर्प्ता, तर्पिता । द्रप्ता, दर्प्ता, दर्पिता । द्रोघा, द्रोढा, द्रोहिता । मोघा, मोढा, मोहिता । स्नोघा, स्नोढा, स्नोहिता । स्नेघा, स्नेढा, स्नेहिता ।

क्रादिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वाद्विकल्पं केचिदिच्छन्ति । अपरे पुनराहः—पूर्वविधेरिण्निषेधविधानसामर्थ्याद् बलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्येति नित्यमिटा भवितव्यम्—ररन्ध्रव, ररन्ध्रमेति भवति ॥

पदमञ्जरी

नति पक्षे अमागमः । द्रोढेत्यादौ 'वा द्रुहमुहण्णुहण्णिहाम्' इति घत्वढत्वे ।

क्रादिनियमादिति । ननु च प्रतिषेधस्यासौ नियमः, न च रधादौ कस्यचित्प्रत्ययाश्रयः प्रकृत्याश्रयो वा प्रतिषेधः प्राप्नोति, ययोरपि प्राप्नोति वृषिहृष्योः, तयोरपि प्रतिषेधे लिट्यनैनं व्यावर्तितेऽप्ययं विकल्पः स्यादेव; विकल्पस्यानियुतत्वात् ? एवं मन्यते—'यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा, तस्य सर्वस्य क्रादिसूत्रेण नियमः' इति । एवं चोत्तरग्रन्थे प्रतिषेधनियमस्येति अभावनियमस्येत्येवार्थो द्रष्टव्यः । अपर इति । ननु चास्तु प्रतिषेधस्य प्राबल्यम्, किमायातम् ? नियमस्य प्रतिषेधविषयत्वान्नियमस्यापि प्राबल्यमित्यदोषः । नित्यमिटा भवितव्यमिति । प्रतिषेधाधिकारेण 'क्रादीनामेव लिटि इण् भवति' इति नियमे विज्ञायमाने धात्वन्तरेषु यावान् कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वो मा भूत्, विकल्पस्तु कस्मान्न स्यादिति ! ॥

न्यासः

नित्यमिति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । नष्टेति 'मस्तिजनशोर्झलि' इति नुम् । ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, ष्टुत्वम् । त्रप्तेति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इत्यम्, यणदेशः । तर्पितेति । लघूपधगुणः । द्रोघा, मोघा, स्नोघा, स्नेग्धेतीडभावपक्षे 'वा द्रुहमुहण्णुहण्णिहाम्' इति घत्वम्, 'झषस्तयोर्घोऽघः' इति धत्वम्, 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वं गकारः । द्रोढा, मोढा, स्नेढा, स्नेहेति । पूर्ववङ् ढत्वादि विधेयम् ।

क्रादिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वाद्विकल्पं केचिदिच्छन्तीति । पक्षे ररन्ध्रव, ररन्ध्रमेत्याद्यपि यथा स्यात् । अपरे पुनरित्यादि । एतदेव हि पूर्वविधेरिट्प्रतिषेधविधानस्य प्रयोजनम्—प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वं यथा स्यादिति । तस्मात् प्रतिषेधनियमस्य बलीयस्त्वाद् नित्यमिटा भवितव्यम् । तत्र पूर्वेषामयमभिप्रायः—पूर्वविधेरिट्प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात् प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वं भवति, न तु प्रतिषेधनियमस्येति इतरेषामयमभिप्रायः—प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वात् तद्वृत्तस्य नियमस्यापि बलीयस्त्वं भवति, न तु प्रतिषेधस्यैवेति तस्य बलीयस्त्वे सति तत्प्राप्तिः, तेन नित्यमिटा भवितुं युक्तमिति । प्रतिषेधनियमस्तु स एव क्रादिनियमः । ररन्ध्रव, ररन्ध्रमेति । 'रधिजभोरचि' इति नुम् ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

‘निर’ इत्येवम्पूर्वात् कुष उत्तरस्य वलादेराधधातुकस्य वा इडा-
गमो भवति । निष्कोष्टा, निष्कोषिता । निष्कोष्टुम्, निष्कोषितुम् ।
निष्कोष्टव्यम्, निष्कोषितव्यम् ।

निर इति किम् ? कोषिता, कोषितुम्, कोषितव्यम् ।

‘निसः’ इति वक्तव्ये ‘निरः’ इति निर्देशेन रेफान्तमुपसर्गान्तर-
मस्तीति ज्ञाप्यते । तस्य हि निलयनमिति ‘उपसर्गस्यायतौ’ इति लृत्वं
भवति । निसो हि कृत्वस्यासिद्धत्वाल्लृत्वं न स्यात् ॥

इग्निष्टायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितः । निष्कु-
षितवान् ।

पदमञ्जरी

निरः कुषः ॥ निष्कोष्टेति । ‘इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य’ इति षत्वम् । निस
इति वक्तव्य इति । प्रादिषु हि निसिति पठ्यते, तथा च ‘निसस्तपतौ’ इति
निर्देश इति भावः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? इत्यत आह—तस्येति । ननु
च नित्य एव रुत्वे कृते लृत्वं भविष्यति ? तत्राह—निसो हीति ॥

इग्निष्टायाम् ॥ इडिति वर्त्तमाने पुनरिडग्रहणं किमर्थम् ? इत्यत आह—
इडग्रहणं नित्यार्थमिति । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यमिड् भविष्यति, विकल्पस्य

न्यासः

निरः कुषः ॥ ‘कुष निष्कर्षे’ । अस्योदात्तत्वान्नित्यमिडि प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।
निष्कोष्टेति । ‘शर्परे विसर्जनीयः’ इत्यस्यानुवृत्तेः ‘इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य’ इति
विसर्जनीयस्य षत्वम् ।

ननु च सकारान्तोऽयमुपसर्गः, तथा प्रादिषु निसिति पठ्यते, न तु निरिति, तस्मात्
‘निसः’ इति वक्तुं युक्तम्, न निर इति; यथा—‘निसस्तपतावन्नासेवने’ इति, तत्
किमर्थं निर इति निर्देशः ? इत्याह—निस इति । वक्तव्य इत्यादिना रेफान्तस्यास्ति-
त्वज्ञापने प्रयोजनमाह । तेनेत्यादि । स्यादेतत् । निस इति कृत्वे कृते लृत्वं भविष्यती-
त्याह—निसो हीत्यादि । निलयनमिति । अयतेत्युटि रूपम् ॥

इग्निष्टायाम् ॥ किमर्थमिडिति वर्त्तमाने पुनरिडग्रहणं क्रियते ? इत्याह—इडग्रहणं
नित्यार्थमिति । अस्तीडग्रहणे हि विकल्पस्य प्रकृतत्वात् पाक्षिक इड्विधिः स्यात् ।
तस्मान्नित्यार्थमिडग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च सिद्धा विभाषा पूर्वसूत्रेण, अरेम्मसामः

इङ्ग्रहणं नित्यार्थम् । आरम्भो हि 'यस्य विभाषा' इत्यस्य
बाधकः; अन्यथा हि विकल्पार्थ एव स्याद् । अत्रैव नित्यमिडागमः,
उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकासदावार्धधातुके इषु, सह, लुभ, रुष, रिष—इत्येतेभ्यो वा
इडागमो भवति । इषु—एष्ठा, एषिता ।

'इषु इच्छायाम्'—इत्यस्यायं विकल्प इष्यते । यस्तु 'इष गतौ'
इति दैवादिकः, तस्य—प्रेषिता, प्रेषितुम्, प्रेषितव्यमिति नित्यं
भवति । योऽपि 'इष आभीक्ष्ण्ये' इति कृचादौ पठ्यते, तस्याप्येव-
मेव । तदर्थमेव 'तीषसह' इति सूत्रे केचिदुदितमिषं पठन्ति ।

पदमञ्जरी

पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ? इत्यत आह—आरम्भो हीति । यदि तर्हि नित्यार्थमिङ्ग्रहणं
क्रियते, उत्तरत्रापि नित्य एव विधिः स्यात् ? इत्यत आह—अत्रैवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ इषु इच्छायामित्यस्येति । तौदादिकस्य । प्रेषितेति ।
'एष्ठा पररूपम्' । उदितं पठन्तीति । धातुपाठे इच्छार्थमुदितं पठित्वा इहाप्यु-
कारोपादानेन तस्यैव ग्रहणं वर्णयन्तीत्यर्थः । इदमेव चोदित्वस्य प्रयोजनम्;
त्वायामिङ्गिकल्पस्यानेनैव सूत्रेण सिद्धत्वात् । ये तूदितं न पठन्ति, ते सहिना

न्यासः

यथादेव नित्योऽयं विधिर्भवति ? इत्याह—आरम्भो हीत्यादि । पूर्वसूत्रेणेदो विकल्प-
तत्त्वान्निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इति प्रतिषेधे प्राप्ते नित्योऽयमारम्भः । तत्र यदीङ्-
ग्रहणं न क्रियेत, तदा तस्यैव प्रतिषेधस्यायमारम्भो बाधकः स्यात्; ततश्च विकल्प एव
स्यात्, न नित्यो विधिः । तस्मान्नित्यार्थमिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदि हि नित्यार्थमिङ्-
ग्रहणं क्रियेत तदा तेन विकल्पस्य निवर्त्तितत्वादुत्तरत्रापि नित्य एव विधिः स्यादित्यत
आह—तत्रैवेत्यादि । न चानेनेङ्ग्रहणेन विकल्पः शक्यते निवर्त्तयितुम्; तस्य स्वरित-
त्वादिङ्ग्रहणसामर्थ्यात्; अनुवर्त्तमानेऽपि वाग्रहणे नित्योऽयं विधिर्भवति । या तु
तस्यैव विकल्पस्यानुवृत्तिः, सोत्तरार्था । तेनोत्तरत्र विकल्प एव ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ 'इषु इच्छायाम्', 'षह स्पर्शणे', 'लुभ गाद्वर्णे', 'लुभ
विमोहने'—द्वयोरपि ग्रहणम्; विज्ञेयानुपादानात् । रुष रोषे', 'रुष रिष हिंसायाम्' ।
'सर्व एषैत उदात्ताः' इति नित्यमिति प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भः ।

सह—सोढा, सहिता । लुभ—लोब्धा, लोभिता । रुष—रोष्टा,
रोषिता । रिष—रेष्टा, रेषिता ।

तीति किम् ? एषिष्यति ॥

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वयूणुंभरज्ञपिसनाम् ॥ ३६ ॥

इवन्तानाम् धातूनाम्, ऋधु, भ्रस्ज, दम्भु, श्रि, रुवृ, यू, ऊणुं,
भर, जपि, सन्—इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्ता-
नाम्—दिदेविषति, दुद्यूषति । सिसेविषति, सुस्यूषति ।

ऋध्—अदिधिषति, ईत्सति ।

पदमञ्जरी

साहचर्यादिच्छार्थस्य ग्रहणमाहुः । उभयोरप्यकारमात्रं विकरण इति । यथा तु
वार्त्तिकं तथा क्रैयादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते, यदाह—‘इषेस्कारे श्यन्प्रत्ययात्
प्रतिषेधः’ इति, तन्मते त्रयोऽपि निरनुबन्धकाः ॥ ०

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वयूणुंभरज्ञपिसनाम् ॥ भ्रस्जरेकाच इति । श्रयतेरुग-
न्तानां च ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इति प्रतिषेधः प्राप्तः, इतरेषां तु नित्यमिदं प्राप्तः,
तत्रेदमारभ्यते । अदिधिषतीति । लघूपधलक्षणे गुणे ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति धिस्
न्यासः ०

तदर्थमिति । इच्छार्थस्यैव विकल्पो यथा स्यादितरयोर्मा भूदित्येवमर्थम् । ये तूद्धितं
न पठन्ति, ते ‘वा’ इति प्रकृतस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सहिना भौवादिकेन
साहचर्याद्वा इच्छार्थस्यैव विकल्पेन भविष्यति, नेतरयोरिति वर्णयन्ति । सोढेति ।
ढत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ इत्योत्त्वम् ॥

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वयूणुंभरज्ञपिसनाम् ॥ इवन्तानामिति । ‘दिबु’, ‘सिबु’
इत्येवमादीनाम् । ‘ऋधु वृद्धौ’, ‘भ्रस्ज पाके’, ‘दम्भु दम्भे’, ‘श्रिञ् सेवायाम्’, ‘स्वृ
शब्दोपतापयोः’, ‘यु मिश्रणे’, ‘ऊणूञ् आच्छादने’, ‘श्रिञ् भरणे’, मारणतोषणनिशा-
मनेषु, जपिर्न्यन्तः । ‘षणु दाने’, ‘वन षण सम्भक्तौ’—द्वयोरपि ग्रहणम्; त्रिशेषानुपा-
दानात् । अत्र भ्रस्जेरनुदात्तत्वात्, स्वयूणुंभृजां चोगन्तात् ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ इति
प्रतिषेधे प्राप्ते, शेषाणामुदात्तत्वात् नित्यमिति ग्राप्ते विकल्पोऽभ्यस्यते । दुद्यूषतीति ।
दिवेः सन्, ‘हलन्ताच्च’ इति सनः कित्त्वम्, ‘च्छ्वोः शूडनुनासिके’ इत्यूठि-यणादेशः,
द्विर्वचनम्—‘द्यूष’ इत्येतस्य, ‘हलादिः शेषः’, ह्रस्वत्वम् ।

अदिधिषतीति । इति ‘पुगन्तलघूपधस्य’ गुणौ कृते ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति ‘धिस्’
इत्येतस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः, रेफस्य ‘न न्द्राः संयोगादयः’ इति निषेधान् ।

भ्रस्ज—बिभ्रज्जिषति, बिभ्रक्षति, बिभ्रज्जिषति, बिभ्रक्षति ।

दम्भु—दिदम्भिषति, धिप्सति, धीप्सति ।

श्रि—उच्छिश्त्रियिषति, उच्छिश्त्रीषति ।

स्वृ—सिस्वरिषति, सुस्वूर्षति ।

यु—यियविषति, युयूषति ।

पदमञ्जरी

इत्यस्य द्विर्वचनम्, रेफस्य तु 'न न्द्राः' इति प्रतिषेधः । ईत्संतीति । 'आप्श्रप्यु-
धामीत्' इति ऋकारस्य रपर ईकारः, धकारेण सशब्दस्य द्विर्वचनम्, 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' ।

बिभ्रज्जिषतीति । 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' । बिभ्रक्षतीति । ब्रश्चा-
दिना षत्वम्, 'षढोः कः सि' ।

धिप्सतीति । 'दम्भ इच्च' इतीत्वमित्वं च, 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वे नलोपः,
पूर्ववदभ्यासलोपः ।

यियविषतीति । 'ओः पुयण्यपरे' इत्यभ्यासस्येत्वम् ।

न्यासः

द्विर्वचनम्, 'अभ्यासे चर्च' इति धकारस्य दकारः । ईत्संतीति । 'अजादेद्वितीयस्य'
इति 'षस' इत्यस्य द्विर्वचनम्, 'हलादिः शेषः', 'अभ्यासे चर्च' इति धकारस्य दकारः,
'सन्त्यतः' इतीत्वम्, ऋदिषस इति स्थिते 'आप्श्रप्युधामीत्' इतीत्वम्, रपरत्वम्,
'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः, 'खरि च' इति चर्त्वम्-धकारस्य तकारः ।

बिभ्रज्जिषतीति । 'शलां जश् शशि' इति सकारस्य दकारः, 'स्तोः श्रुना श्रुः'
इति श्रुत्वम्—दकारस्य जकारः । बिभ्रक्षतीति । 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्'
इत्यकारात् परो रगागमः 'रोपधयोः' इति षष्ठीनिर्देशाद्रेफस्योपधायाश्च सकारस्य
निवर्तकः, 'चोः कुः' इति कुत्वम्, 'इणकोः' इति 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ।

धिप्सति, धीप्सतीति । 'दम्भ इच्च' इतीत्वमीत्वञ्च—'खरि च' इति चर्त्वम्-
भकारस्य पकारः, पूर्ववदभ्यासलोपः, 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वादनुनासिकलोपः ।

उच्छिश्त्रीषतीति । 'इको शल्' इति कित्त्वम्, 'अज्ज्ञानगमां सनि' इति दीर्घत्वम्,
द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्, दकारस्य चुत्वम्—चकारः ।
'शश्छोऽटि' इति शकारस्य च्छकारः ।

सिस्वरिषतीति । द्विर्वचनम् 'स्वृ' इत्येतस्य, 'उरत्' इत्यत्वम्, रपरत्वञ्च ।
सुस्वूर्षतीति । पूर्ववद् दीर्घः, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वम्, 'हलि च' इति
दीर्घः, द्विर्वचनम्—'स्वूर्ष' इत्येतस्य, अभ्यासकार्यम्, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ।

यियविषतीति । 'ओः पुयण्यपरे' इत्यभ्यासस्येत्वम् । प्रोणुन्वतीति । 'अजादे-

ऊर्णु—प्रोर्णुनविषति, प्रोर्णुनुविषति, प्रोर्णुनूषति ।

‘भर’ इति भृजित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहणम्; शपा निर्देशात् ।
बिभरिषति, बुभूर्षति ।

ज्ञपि—जिज्ञपयिषति, जीप्सति ।

सन्—सिसनिषति, सिषासति ।

केचिदत्र ‘भरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्राणाम्’ इति पठन्ति । तित-
निषति, तितंसति, तितांसति । पिपतिषति, पित्सति । दिदरि-
द्रिषति, दिदरिद्रासति ।

पदमञ्जरी

भृञ् इत्येतस्येति । दीर्घान्तोऽयम् । तथा च ‘भरः’ इत्यब् भवति ।

सिसनिषतीति । ‘स्तौतिण्योरेव’ इति नियमादत्र षत्वाभावः । सिषासतीति ।
षत्वभूते सनि नियमादत्र षत्वम् ।

केचिदत्रेति । ये त्वेतन्न पठन्ति ते उपसंख्युनमारभन्ते । तितांसतीति ।
‘तनोतेविभाषा’ इति पक्षे दीर्घत्वम् । पित्सतीति । ‘सनि मीमाधु’ इत्यादिना
अच इस्, ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति सलोपः, मूर्ध्वदभ्यासलोपः । दिदरिद्रा-

न्यासः

द्वितीयस्य’ इति वचनाद् द्वितीयस्यैकाचः ‘नुस्’ इत्येतस्य द्विरुक्तिः, रेफस्य पूर्ववच्च
द्विर्यचन्म् ।

प्रोर्णुनविषतीति । इट्, पक्षे ‘विभाषोर्णोः’ इति यदा ङित्वं तदोवङ्,
अन्यदा तु गुणः ।

भृजित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहणमिति । अथ भृजित्येतस्य जौहोत्यादिकस्य ग्रहणं
कस्मान्न भवति ? इत्याह—शपा निर्देशादित्यादि । यदि जौहोत्यादिकस्य भृजो धारण-
पोषणार्थस्य ग्रहणमभिस्तं स्यात्, तदा ‘भृ’ इत्येवं निर्देशं कुर्यात्, न तु ‘भर’ इति
शपा निर्देशम्, कृतश्च ‘शपा निर्देशः, तस्माद् भौवादिकस्य ग्रहणमिति गम्यते । भुभूर्ष-
तीति । पूर्ववदुत्त्वदीर्घत्वे ।

जीप्सतीति । ‘ज्ञा’ इत्येतस्माणिच्, ‘अत्तिही’ इत्यादिना पुक्, पूर्ववदीत्वा-
भ्यासलोपो । सिषासतीति ‘जनसनुखनां सञ्ज्ञलोः’ रित्यात्वम् ।

केचिदत्रेत्यादि । केचिदिति वचनात् केचिन्न पठन्तीत्युक्तं भवति । ये तु न
पठन्ति तेऽत्र तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानं कुर्वन्ति । तितंसति, तितांसतीति । ‘तनोते-
विभाषा’ इति पक्षे दीर्घः । पित्सतीति । ‘सनिमीमा’ इत्यादिनेसोदेशः, अभ्यासलोपः,
‘स्कोः’ इत्यादिना सलोपः । दिदरिद्रिषति, दिदरिद्रासतीति । ‘दरिद्रातैरार्धधातुके’
इत्यादिना विकल्पेनाकारलोपः ॥

सनीति किम् ? देविता । अष्टा ॥

क्लिशः कत्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः कत्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्ट्वा, क्लिशित्वा ।
क्लिष्टः, क्लिष्टवान् । क्लिशितः, क्लिशितवान् ।

‘क्लिशू विबाधने’—इत्यस्य कत्वायां विकल्पः सिद्ध एव, निष्ठायां
तु ‘यस्य विभाषा’ इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । ‘क्लिश उपतापे’—
इत्यस्य तु कत्वायाम्, निष्ठायां च नित्यमिडागमः प्राप्नोति, तदर्थं
कत्वाग्रहणं क्रियते ॥

पूडश्च ॥ ५१ ॥

पूडश्च कत्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा, पवित्वा ।
सोमोऽतिपूतः, सोमोऽतिपवितः । पूतवान्, पवितवान् । ‘श्र्युकः
किति’ इति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च कत्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः ।

पदमञ्जरी

सतीत्येके दिदरिद्रिषतीति चेति । इट्पक्षे दरिद्रातेराकारलोपः ॥

क्लिशः कत्वानिष्ठयोः ॥ क्लिशित्वेति । ‘मृडमृद’ इत्यादिना कित्त्वम् ।

विकल्पः सिद्ध एवेति । उदित्वात्स्वरत्यादिसूत्रेण । किमर्थं तर्हि कत्वा-
ग्रहणम् ? इत्यत आह—क्लिश उपताप इत्यस्येति ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ उषित्वेति । पूर्ववत्कित्त्वम्, यजादित्वात्सम्प्रसारणम्,
न्यासः

क्लिशः कत्वानिष्ठयोः ॥ क्लिष्ट्वेति । व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । क्लिशित्वेति । ‘रलो
व्युपधाद्वलादेः संश्र’ इति कित्त्वम् । कत्वाप्रत्यये विकल्पः सिद्ध एवेति । ऊदित्वात्
‘स्वरति’ इत्यादिना यदि कत्वाप्रत्यये विकल्पः सिद्ध एव, तत् किमर्थं कत्वाग्रहणम् ?
इत्याह—क्लिश उपताप इत्यस्य त्वित्यादि । नित्यमिडागमः प्राप्नोतीति । उपतापार्थस्य
क्लिशेरुदात्तत्वात् । तदर्थमिति । उपतापार्थो यः क्लिशिस्तदर्थम् । सोऽर्थः प्रयोजनं
यस्य तत् तथोक्तम् । अथ वा—उपतापार्थस्य क्लिशेर्यो नित्यमिडागमः प्राप्नोति
तदर्थम्, तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः; अर्थशब्दस्य निवृत्तिवचनत्वात् ॥

पूडश्च ॥ उगन्तत्वात् ‘श्र्युकः किति’ इतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते कत्वानिष्ठयोः पक्षे प्राप्त्यर्थं
वचनम् । पवित्वा, पवितः, पवितवानिति । ‘पूडः कत्वा च’ इति कित्त्वप्रतिषेधाद्
गुणो भवत्येव । ‘पूडः’ इति सानुबन्धकस्य ग्रहणं पूजो निवृत्त्यर्थम् ॥

उषितवान् । क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् ।

‘वसति’ इति विकरणनिर्देशः धातुनिर्देशार्थ एव । ‘वस्तेस्तू-
दात्तत्वादेव भवितुमिति । पुनरिङ्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥’

अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे क्तवानिष्ठयोरिडागमो भवति । अञ्चित्वा
जानु जुहोति । अञ्चिता अस्य गुरवः ।

‘उदितो वा’ इति क्त्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः, निष्ठायाम् ‘यस्य
विभाषा’ इति प्रतिषेधः प्राप्तः, तदर्थमिदं प्रारब्धम् ।

पूजायामिति किम् ? उदत्तमुदकं कूपात् । उद्धृतमित्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

‘शासिवसि’ इत्यादिना षत्वम् । वस्तेस्त्विति । ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य
यङ्लुग्नित्यर्थोऽपि शपा निर्देशो न भवति, तत्रापि क्तवानिष्ठयोः सामान्य-
लक्षणेन इङ् भवत्येव-वावसितः, वावसितवान्, वावसित्वा । गणाश्रयत्वाच्चासम्प्र-
सारणाभावः ॥

अञ्चेः पूजायाम् ॥ अञ्चिता अस्येति । ‘मतिबुद्धि’ इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः,
‘नाञ्चेः पूजायाम्’ इत्युपधालोपप्रतिषेधः, ‘क्तस्य च वर्त्तमाने’ इति कर्त्तरि षष्ठी ॥

न्यासः ०

वसतिश्चुधोरिट् ॥ ‘वस निवृत्ते’, ‘क्षुध बुभुक्षायाम्’—अनयोनुदात्तत्वादिट्-
प्रतिषेधे प्राप्ते क्तवानिष्ठयोरिङ्विधानार्थं वचनम् । ङित्वेति । क्त्वा, इट्, ‘न
क्त्वा सेट्’ इति कित्त्वप्रतिषेधे प्राप्ते ‘मृडमृद’ इत्यादिना कित्त्वम्, वञ्चादिसन्ने
यङादित्वात् सम्प्रसारणम्, ‘शासिवसिषडीनां च’ इति षत्वम् । क्षुधित्वेति । अत्रापि
‘रलो व्युपधादलादेः संश्च’ इति पक्षे कित्त्वम् ।

वसतीति विकरणनिर्देश इत्यादि । ‘विकरणनिर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव’ इत्युक्तम् ।
अथ ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य निवृत्त्यर्थः कस्मान्न विज्ञायते ? इति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—
वस्तेरित्यादि । अथ वावस्तः, वावस्तवानित्यत्र यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः कस्मान्न विज्ञायते ?
विहितविशेषणपक्षविज्ञानादपि यङ्लुङ्निवृत्तिः शक्यते कर्तुमित्यभिप्रायः । अथैदित्यनु-
वर्त्तमाने पुनरिङ्ग्रहणं किमर्थम् ? इत्याह—पुनरिङ्ग्रहणं नित्यार्थमिति । पूर्वकमिङ्ग्रहणं
विकल्पेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं
पुनरिङ्ग्रहणं कृतम् ॥

अञ्चेः पूजायाम् ॥ अञ्चिता इति । पूजिता इत्यर्थः । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति
क्तप्रत्ययः । ‘अनिदिताम्’ इत्यनुनासिकलोपो न भवति; ‘नाञ्चेः पूजायाम्’ इति
प्रतिषेधात् । अस्येति । ‘क्तस्य च वर्त्तमाने’ इति षष्ठी ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेऽर्थे वर्तमानात् क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति ।
 लुभित्वा, लोभित्वा । विलुभिताः केशाः । विलुभितः सीमन्तः ।
 विलुभितानि पदानि । विमोहनम्=आकुलीकरणम्, तत्र क्त्वायां
 'तोषसहलुभ' इति विकल्पः, निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इति प्रति-
 षेधः प्राप्तः ।

विमोहन इति किम् ? लुब्धो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः ।
 लुब्धा, लुभित्वा, लोभित्वा । गार्ध्वे यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जृग्रश्च्योः क्त्वि ॥ ५५ ॥

'जृ' 'व्रश्चि'—इत्येतयोः क्त्वाप्रत्यये इडागमो भवति । जरित्वा,
 जरीत्वा । व्रश्चित्वा । 'जृ' इत्येतस्य 'श्र्युकः किति' इति प्रतिषेधः
 प्राप्तो व्रश्चेरुदित्त्वाद्विकल्पः ।

क्त्वाग्रहणं निष्ठानिवृत्त्यर्थम् ॥

पदमञ्जरी

लुभो विमोहने ॥ लुभित्वा, लोभित्वेति । 'रलो व्युपधात्' इत्यादिना क्त्व-
 निकल्पः ॥

न्यासः

लुभो विमोहने ॥ लुभित्वा, लोभित्वेति । 'रलो व्युपधात्' इत्यादिना पक्षे क्त्वाद्
 गुणाभावो भवत्येव ।

गार्ध्वे यथाप्राप्तमेवेति । क्त्वाप्रत्यये विकल्पः । निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इति
 नित्यः प्रतिषेध इति ॥

जृग्रश्च्योः क्त्वि ॥ जरीत्वा, जश्चित्वेति । 'जृ वयोहानौ' क्रैयादिकः । 'वृतो वा'
 इति पक्षे दीर्घः । रस्तु 'जृष वयोहानौ' इति दिवादौ पठ्यते, तस्य सानुबन्धकश्चादिह
 ग्रहणं नास्तीति तस्य जीर्त्वेत्येवं भवति । व्रश्चित्वेति । 'ओत्रश्चू छेदने' । 'न क्त्वा सेट्'
 इति प्रतिषेधाद् ग्रहिज्येत्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणं न भवति; किति तस्य विधानात् ।

अथ क्त्वाग्रहणं किमर्थम्, यावता 'क्लिष्टः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यत एव क्त्वाग्रहण-
 मनुवर्त्तत एव ? इत्याह—क्त्वाग्रहणमित्यादि । तद्धि क्त्वाग्रहणं निष्ठया सह सम्बद्धम्,
 अतस्तदनुवृत्तौ तस्या अप्यनुवृत्तिः स्यात् । एवं च सति निष्ठायामपि स्यात् । तस्मात्
 निष्ठानिष्ठान्यर्थमन्यदिह क्त्वाग्रहणं क्रियते ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो घातोः क्त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति । शमु—
शमित्वा, शान्त्वा । तमु—तमित्वा, तान्त्वा । दमु—दमित्वा, दान्त्वा ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदृत्तः ॥ ५७ ॥

सकारादावसिच्यार्धधातुके कृत, चृत, छृत्, तृत्, नृत्—इत्येतेभ्यो
धातुभ्यो वा इडागमो भवति ।

कृत्—कत्स्यति । अकत्स्यत् । चिकृत्सति । कर्तिष्यति । अक-
र्तिष्यत् । चिकर्तिषति ।

चृत—चत्स्यति । अचत्स्यत् । चिचृत्सति । चर्तिष्यति । अच-
र्तिष्यत् । चिचर्तिषति ।

छृद—छत्स्यति । अछत्स्यत् । चिच्छृत्सति । छर्दिष्यति ।
अच्छर्दिष्यत् । चिच्छर्दिषति ।

पदमञ्जरी

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदृत्तः ॥ 'से' इत्यकार उच्चारणार्थः; असिचीति
प्रतिषेधात् । तेन स्येऽप्यत्र विकल्पो भवति । 'कृती छेदने' मुचादिः, 'कृती छेदने'

न्यासः

उदितो वा ॥ शान्त्वेति । 'शमु उपशमे', 'तमु काङ्क्षायाम्', 'दमु उपशमे',
भ्रमु चलने', 'क्रमु पादविक्षेपे' । अनिट्पक्षे 'अनुनासिकस्य क्विञ्श्लोः क्विति'
इति दीर्घः ।

वाग्रहणं विस्पष्टार्थम् । उदितां ह्युदात्तत्वादिट् सिद्ध एव, तत्रारम्भस्याम्यदेव
विकल्पेन विधिर्विशिष्टस्यते । उत्तरार्थं चावश्यं वाग्रहणं कर्तव्यम्, तद्विस्पष्टार्थ-
मिहैव क्रियते ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदृत्तः ॥ 'कृती छेदने' इति तौदादिकः, 'कृती वेष्टने'
इति रौधादिकः—विशेषानुपादानाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । 'चृती हिंसासंग्रन्थयोः', 'उछृ-
दिर् दीप्तिदेवनयोः', 'उचृदिर् हिंसादानयोः' । उकारौ 'उदितो वा' इति विशेषणार्थौ ।
इकाररेफावपि 'इरितो वा' इति विशेषणार्थावेव । 'तृती गात्रप्रक्षेपे' । सर्वेषामेषामुदा-
त्तत्वान्नित्यमिति प्राप्ते सिचोऽन्यत्र सकारादौ विकल्पार्थं वचनम् । 'से' इत्येतस्योच्चारो-
च्चारणमतन्त्रम्; अविवक्षितत्वात् । तेन स्येऽपि विकल्पो भवति । अतन्त्रत्वं तु पुनरस्य
'असिचि' इति सिचः प्रतिषेधाद्विज्ञेयम् । यदि ह्यतन्त्रमकारोच्चारणम्, एवं सति 'स्यासिचि'—

तृद्—तत्स्यति । अतत्स्यत् । तितृत्सति । तर्दिष्यति । अतर्दिष्यत् । तितर्दिषति ।

नृत्—नत्स्यति । अनत्स्यत् । निनृत्सति । नर्तिस्यति । अनर्तिष्यत् । निनर्तिषति ।

से इति किम् ? कृतिता । असिचीति किम् ? अकर्तीत् ॥

गमेरिर्द् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्धातोः सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति ।

गमेरिति किम् ? च्छेप्यति ।

इङ्ग्रहणं नित्यार्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् ? संगंसीष्ट । संगं-

पदमञ्जरी

रुधादिः—द्वयोरपि ग्रहणम् । इदित्त्वस्य प्रयोजनमुक्तम् । ‘चृती हिंसाग्रन्थनयोः’, ‘ऊच्छदिर्दीप्तिदेवनयोः’, ‘ऊतृदिर् हिंसानादरयोः’, ‘नृती गात्रविक्षेपे’ । ईदित्त्वं पूर्ववत् ॥

गमेरिर्द् परस्मैपदेषु ॥ संगंस्यत इति । ‘समो गम्यृच्छि’ इत्यात्मनेपदम् । गमेरिडदेशस्येति । तेन सञ्जिगंसर्ते इत्यत्र न भवतीति भावः ।

न्यासः

इत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? सन्देहमयात् । एवं ह्युच्यमाने ‘स्ये सिचि च’ इत्येषोऽप्यर्थ आशङ्क्येत । ‘सेऽसिचि’ इत्युच्यमाने तु सप्तमीद्वयोरुपादानात् सिज्वर्जिते सकारादावित्यभिमतोऽर्थो विज्ञायते । नन्वत्रापि सन्देहः स्यात्—एवमुच्यमाने किमयं सिचि न वेति ? यदि हि सिच्यपि स्यात् तदुपादानमनर्थकं स्यात्, सीत्येवं ब्रूयात् । कस्स्यतीति । लृट् । अकस्स्यदिति । लृङ् । चिक्कस्सतीति । सन्, ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वाद् गुणाभावः ॥

गमेरिर्द् परस्मैपदेषु ॥ ‘गम्लु गतौ’ । गमिरयमनुदात्तत्वादिनिट् । योऽपि ‘सनि च’ इति ‘इण् गतौ’ इत्यस्य गमिरादेशः, यश्च ‘इण्वदिक इति वक्तव्यम्’ इति ‘इक् स्मरणे’ इत्येतस्य, यश्च ‘इङ्श्च’ इत ‘इङ् अध्ययने’ इत्यस्य सोऽपि स्थानिवद्भावादिनिडेव स्यात् । तेभ्यः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्य सिज्वर्जितस्येडागमो यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् । गमिष्यति, अगमिष्यदिति । अनादेशस्य गमेरुदाहरणम् । जिगमिषति । एतत् तस्येणादेशस्य, इगादेशस्य वा ।

अथेडिति वर्तमाने पुनरिङ्ग्रहणं किमर्थम् ? इत्याह—इङ्ग्रहणं नित्यार्थमिति । तद्धि पूर्वकमिङ्ग्रहणम् । ‘उदितो वा’ इति वाग्रहणेन प्रकृतमिङ्ग्रहणं सम्बद्धम्, अत-

स्यते । संजिगंसते, संजिगंसिष्यते । अधिजिगांसते, अधिजिगांसिष्यते । गमेरिडादेशस्य 'अज्ज्ञनगमां सनि' इति दीर्घत्वम् ।

'से' इत्येव—गन्तास्मि, गन्तास्वः, गन्तास्मः ।

आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमेरयमिडागमो नेष्यते । अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यते । कृत्यपि हि भवति, परस्मैपदलुकि च—सञ्जिगमिषिता; अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य; जिगमिष त्वमिति ।

पदमञ्जरी

आत्मनेपदेन समानपदस्थस्येति । इह तु जिगमिषितेवाचरति जिगमिषित्री-यत इति बहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः । एतच्च प्रस्नवित्रीयत इत्यत्र वार्तिककारमते व्याख्यातम् । अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यत इति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते ? योगविभागात् । गमः सूकारादाविङ् भवतीत्येको योगः, ततः 'परस्मैपदेषु' इति द्वितीयो नियमार्थः । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यात्मनेपदविषय इप्तिवर्त्तत इति केचिदाहुः । अन्ये मन्यन्ते—परस्मैपदेष्विति सप्तमीनिर्देशेदानन्तर्याश्रयणादयमर्थो भवति—गमेरुत्तरस्य सकारादेराधधातुकस्य तिङ्क्ष्वनन्तरेषु

न्यासः

स्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्, तथा च विकल्पेनेट् प्रसज्येत । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिङग्रहणं क्रियते । संगंसीष्टेति । सम्पूर्वाद् गमेराशिषि लिङ्, सीयुट्, 'समो गम्युच्छि' इत्यादिनात्मनेपदम्, 'सुट् तिथोः', इति सुट्, षत्वम्, ष्टुत्वम् । सञ्जिगंसत इति । 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् । अधिजिगांसत इति । गमेरिडादेशस्य प्रत्युदाहरणम् । अथ सञ्जिगंसत इत्यत्र 'अज्ज्ञनगमां सनि' इति दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ? इत्याह—गमेरिडादेशस्येत्यादि । तद्धि दीर्घत्वमिडादेशस्य गमेरिष्यते, नान्यस्य । तथा हि तत्रोक्तम्—गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमिति ।

यदि परस्मैपदेष्वित्युच्यते, तदा कृति परस्मैपदलुकि च न प्राप्नोति ? इत्याह—आत्मनेपदेनेत्यादि । समानपदस्थस्येति । एकपदस्थस्येत्यर्थः । अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यत इति । एतच्च कृत्यपि ह्येत्यादिना विस्मयीकरोति । सञ्जिगमिषिता, अधिजिगमिषितेति । कृत्युदाहरणे द्वे । जिगमिष त्वमिति । एतत् परस्मैपदलुकि । सन्नन्तत्वाद् गमेलोट्, सिप्, 'सेर्हापिच्च' इति सेर्हिरादेशः, 'अतो हेः' इति लुक् । कथं पुनः परस्मैपदेष्वित्युच्यमाने कृति परस्मैपदलुकि च लभ्यते ? एवं मन्यते—योगविभागः कर्त्तव्यः; 'गमेरिट्' इत्येको योगः, तत्र 'से' इत्यनुवर्त्तते—सकारादावार्धधातुके गमेरिडागमो भवति । ततः 'परस्मैपदेषु' इति द्वितीयो योगो नियमार्थः । स चायं नियमो यद्यविशेषण स्यात् तदा पूर्वयोगोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् तुल्यजातीयापेक्षया नियमः, तुल्यजातीयश्च तिङ्—तिङ्विषये यदि भवति तदा परस्मैपदेष्वेव, नात्मनेपदेष्विति । तेन कृति परस्मैपदलुकि च पूर्वयोगे न भवत्येव; नियमेनाव्यावर्त्तितत्वादिति ।

काशि० ५ : ४७

पदशेषकारस्य पुनरिदं दर्शनम्—गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम्, परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेरार्धधातुकस्येड् भवति । तन्मतेन संजिगंसिता, अधिजिगंसिता व्याकरणस्य—इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ॥ ५६ ॥

वृतादिभ्यश्चतुर्भ्यः उत्तरस्य सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । वृत्—वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति ।

वृधु—वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति ।

पदमञ्जरी

यदीड् भवति परस्मैपदेष्वेवेति, ततश्च सङ्गस्यते इत्यत्रैव व्यावृत्तिः स्यात्, न सङ्गसीष्टेत्यत्र । नापि संजिगंसत इत्यादौ; शपा व्यवधानात् । एकादेशे नास्ति व्यवधानम् ? 'एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवति' इति स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव । संजिगंसिष्यत इत्यादौ च नैव स्यात्, तस्मादिष्टिरेवेयम् । अत एव इष्यत इत्युक्तम् । पदशेषो नाम ग्रन्थविशेषः । तन्मतेनेत्यादि । अनन्तरोक्तस्य दूषणम्; न पुनरयं पक्षः स्थापितः; वार्त्तिकविरोधात् । यदाह—'सिद्धं गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येदप्रतिषेधात्' इति ॥

न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ॥ बहुवचननिर्देशाच्चतुर्ग्रहणाच्चाद्यर्थो गम्यते ।

वृत्तिर्धृधिः शृधिः स्यन्दिश्चत्वारोऽमी वृतादयः ।

न्यासः

पदशेषकारस्य पुनरित्यादि । पदशेषकारः पुनरेवं मन्यते—परस्मैपदेष्विति नेयं परसप्तमी, किं तर्हि ? विषयसप्तमी, परस्मैपदविषये यो गमिरुपलक्षितः=उपलब्धस्तस्य सकारादावार्धधातुक इड् भवतीति । एवं च सति योगविभागमन्तरेणापि तन्मतेन परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितः, तस्मादस्यपि परस्मैपदे सर्वत्र कृति परस्मैपदलुकि चेड् भवत्येव; परस्मैपदपरत्वेन सकारादेरार्धधातुकस्याविशेषितत्वात् । तन्मतेन संजिगंसिता, अधिजिगंसिता व्याकरणस्येति भवितव्यमिति; सम्पूर्वस्य, अधिपूर्वस्य च गमेः परस्मैपदेष्वनुपलक्षितत्वात् । तथा हि—सम्पूर्वाद् गमेः 'समो गम्यच्छि' इत्यादिनात्मनेपदं विहितम् । अधिपूर्वादपि स्थानिवद्भावाद् 'अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदमिति ॥

न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ॥ 'वृद्धयः' इति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते । अत एवाह—वृदादिभ्य इति । 'वृत् वत्तने', 'वृधु वृद्धौ', 'शृधु शब्दकुत्सायाम्', 'स्यन्दू सवणे'—इत्येते वृतादयश्चत्वार उदात्ताः । तत्राद्यानां त्रयाणां नित्यमिति प्राप्ते, स्यन्देस्तुदित्त्वात् पाक्षिके प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । वत्स्यतीति । 'लुट् शेषे च' इति लुट्, 'वृद्धयः स्यसनोः' इति विकल्पेन परस्मैपदम् । विवृत्सतीति । 'हलन्तान्च' इति सनः कित्त्वाद् गुणभावः । वृधिशृध्योर्धकारस्य 'खरि च' इति चत्वर्य—तकारः ।

शृधु-शत्स्यति । अशत्स्यत् । शिशृत्सति ।

स्यन्दू-स्यन्तस्यति । अस्यन्तस्यत् । सिस्यन्त्येति । स

‘चतुर्भ्यः’ इति न वक्तव्यम् । वृद्धग्रहणं हि तत्र द्युतीदिपरिसमाप्त्यर्थं क्रियते-कृपू सामर्थ्ये वृद्धिः, तदेव यदि वृत्तादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायते, न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति ? तत्क्रियते स्यन्देरुदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं प्रतिषेधो यथा बाधेतेति । चतुर्ग्रहणे हि सृति

पदमञ्जरी

‘शृधु शब्दकुत्सायाम्’ । अन्ये प्रसिद्धाः । उदाहरणेषु ‘वृद्धयः स्यसर्तोः’ इति परस्मैपदम् ।

चतुर्भ्य इति न वक्तव्यमिति । किं कारणीम् ? इत्यत आह—वृद्धग्रहणं हीति । यदि द्युतादिपरिसमाप्त्यर्थं तत्क्रिमायातं वृत्तादिपरिसमाप्तेः ? इत्यत आह—तदेवेति । अगृह्यमाणविशेषत्वादिति भावः । अन्तुरङ्गमपीति । अन्तरङ्गत्वं विकल्पस्यार्धधातुकमात्रापेक्षत्वात् । अयं तु प्रतिषेधो बहिरङ्गः; सकारादिविशेषापेक्षत्वात्, बहिर्भूतपरस्मैपदापेक्षत्वाच्च । ननु चान्येष्वपि वृत्तादिषु आर्धधातुकलक्षणोऽपीडन्तरङ्ग एव, अथ तस्य वचनसामर्थ्यात्प्रतिषेधः, तर्हि विकल्पस्यापि भविष्यति ? नैतदस्ति; येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्तिश्चार्धधातुकस्येडित्यस्य, न तूदिल्लक्षणस्य । यदि परम्, परत्वादुदिल्लक्षणमपीडं प्रतिषेधो बाधेत ? तदपि न; अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तेः । कथं तर्हि सत्यपि चतुर्ग्रहणे तस्य प्रतिषेधः ? इत्यत आह—चतुर्ग्रहणे हीति । सति च तस्मिन् चतुर्थ्या प्रतिषेधेन भाव्यमिति प्रतीतिः, इतरथा संख्याशब्दाभावादेकस्य प्रतिषेधाभावेऽपि न कश्चिद्बाधः ।

न्यासः

चतुर्भ्य इति न वक्तव्यमिति । अत्र कारणमाह—वृत्करणं हीत्यादि । तदेव यदि वृत्तादिपरिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायत इति तन्त्रेणानेकशक्तितो वा शब्दानां न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति । एवमपि विज्ञायमान इष्टस्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायः । एवं प्रत्याख्याते चतुर्ग्रहणे, प्रयोजनमाह—तत् क्रियत इत्यादि । यदि चतुर्ग्रहणं न क्रियेत, तदा स्यन्देरुदिल्लक्षणोऽन्तरङ्गत्वादिकल्पः स्यात् । अन्तरङ्गत्वं तु तस्य वलाद्यार्धधातुकमात्राश्रयत्वात् । अस्य तु प्रतिषेधस्यार्धधातुकविशेषाश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । तस्मादन्तरङ्गमपि स्यन्देरुदिल्लक्षणं विकल्पमयं प्रतिषेधो यथा बाधेतेत्येवमर्थश्च चतुर्ग्रहणं क्रियते । कथं पुनः क्रियमाणेऽपि चतुर्ग्रहणे, अयमर्थो लभ्यते ? इत्यत आह—चतुर्ग्रहणं इत्यादि । स स्यन्दिः परः प्रधानो यस्य तत् तत्परम्, तद्भावस्तात्पर्यम्, तेन तात्पर्येण तत्प्र-

तात्पर्येण स्यन्दिः सन्निधापितो भवति ।

‘परस्मैपदेषु’ इत्येव । वर्तिष्यते । वर्तिषीष्ट । अवर्तिष्यत ।
विवर्तिषते ।

अत्राप्यात्मनेपदेन समानपदस्थेभ्यो वृतादिभ्यः इडागम इष्यते ।
अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो
भवति—विवृत्सिता, विवृत्स त्वमिति ॥

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

कृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चार्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडा-
गमो न भवति । श्वः कल्सा । कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चिक्लृप्सति ।

‘परस्मैपदेषु’ इत्येव । कल्पितासे । कल्पिष्यते । कल्पिषीष्ट ।
अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते ।

पदमञ्जरी

परस्मैपदेष्वित्येवेति । यद्येवम्, यत्र वृतादिभ्यः परस्यार्धधातुकस्य परस्मैपद-
मनन्तरं तत्रैव स्यात्—वत्स्यतीत्यादौ, विवृत्सतीत्यादौ न स्यात्; शपा व्यव-
धानात् । एकादेशेऽपि कृते स्थागनिवद्वावाव्यवधानमेव, विवृत्सिष्यति, विवृत्सय-
तीत्यादौ प्रत्यक्षमेव व्यवधानम्, कृति परस्मैपदलुकि च परस्मैपदगन्धोऽपि
नास्तीति तत्रापि न स्यादेव ? तत्राह—अत्रापीति । इष्टिरेवेयम् । विवृत्सिनीयत
इत्यादौ चोक्त एव परिहारः ॥

तासि च क्लृपः ॥ उदाहरणेषु ‘लुटि च क्लृपः’ इति परस्मैपदम् । क्लृपेरपी-
त्यादि । अन्यथा कल्पस्यतीत्यादावेव स्यात्, न तु चिक्लृप्सिता, चिक्लृप्स
त्वमित्यादाविति भावः ।

न्यासः

धानतयेत्यर्थः । सन्निधापित इति । उपस्थापित इत्यर्थः । तस्य चैवं सन्निधापितस्य
विकल्पोऽनेन प्रतिषेधेन कथं नाम बाध्येतेत्येतदेव प्रयोजनम् । ततश्चतुर्ग्रहणादन्तरङ्ग-
मपि विकल्पं प्रतिषेधो बाधते । अत्रापित्यादि । कथं पुनः ‘परस्मैपदेषु’ इत्यनुवर्त्तमाने-
ऽन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधो लभ्यते ? एवं मन्यते—गमेरित्यनुवर्त्तते, तत्रैवमभिज्ञम्बन्धः
करिष्यते—गमेः सकारादौ येन प्रकारेण इट् तेनैव प्रकारेण वृतादिभ्यो नेडिति । तेन
यथा गमेरात्मनेपदवर्जनमन्यत्र सर्वत्रैवेड् भवति, तथा वृतादिभ्योऽपि प्रतिषेध इति ॥

तासि च क्लृपः ॥ ‘कृपू सामर्थ्ये’ । तस्मादूदिच्चाद्विकल्पेनेटि प्राप्ते प्रतिषेधोऽ-
यमस्मरिष्यते । कल्पेति । लुट्, ‘लुटि च क्लृपः’ इति परस्मैपदं विकल्पेन, ‘कृपो रो
लः’ इति लत्वम् । चिक्लृप्सतीति । पूर्ववत् किञ्चम् ।

१. ‘विवृत्सितुम्, विवृत्सितव्यम्’ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

क्लृपेरप्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति—चिक्लृप्सिता, चिक्लृप्स त्वमिति ॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवोऽजन्ताः, तेभ्यस्तासाञ्चि व थलीडागमो न भवति । याता—ययाथ । चेता—चिचेथ । नेता—निनेथ । होता—जुहोथ ।

अच इति किम् ? भेत्ता—विभेदिथ । तास्वदिति किम् ? लूत्वा—

पदमञ्जरी

इह तु 'न वृद्धयः पञ्चभ्यस्तासि च' इति वक्तव्यम्, क्लृपिग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । न च वृतादिभ्योऽपि तासौ प्रसङ्गः; परस्मैपदाभावात्, आत्मनेपदेन समानपदस्थत्वाच्च ॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥

यस्थलि क्रादिनियमादिट् प्राप्तः स निषिध्यते ।

पञ्चसूत्र्येत आरभ्य तास्वदित्येष डेर्वतिः ॥

उपदेशग्रहोऽप्यत्र वक्ष्यमाणोऽपकृष्यते ।

गुणे नित्ये कृत्तेऽप्येष ऋदन्ते प्राप्नुयात्कथम् ॥

क्व नित्यमनिट् ?—इत्यपेक्षायां तासेः सन्निधानात्तत्रैवेति विज्ञायते, यद्वा—पूर्वसूत्रात् 'तासि' इति वर्त्तते । यातेति । तासल्यनिट्प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम् । लूत्वेति । 'तास्वत्' इत्यनुच्यमाने यत्र क्वापि नित्यानिटस्थलि प्रतिषेधः

न्यासः

क्लृपेरपीत्यादि । अयमर्थो वृदादीनामनुवृत्तेर्लभ्यते, तदनुवृत्तौ सत्यामेवमभिसम्बन्धः करिष्यते—यथा वृदादीनां प्रतिषेधो भवति, तथैवमपि क्लृपेरिति । यदि तर्हि वृदादीनां ग्रहणमिहानुवर्त्तते, तदा वृदादीनामपि तासौ प्रतिषेधः प्राप्नोति ? योऽविभागकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि वृदादीनामपि तासौ प्रतिषेधः स्यात्, तदा 'न वृद्धयः पञ्चभ्यस्तासि च' इत्येकयोगं कुर्यात् ।

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥ क्रादिनियमादिटि प्राप्तेऽजन्तानां तासौ नित्यानिटां थलि प्रतिषेधो विधीयते । पातेत्यादि । लुङ्पन्यासस्तासौ नित्यानिट्प्रदर्शनार्थः; अनिट्प्रतिषेधात् ।

लूत्वा, लृङ्विधेति । तास्वदिति वचनादिह न भवति प्रतिषेधः । तस्मिंस्त्वनु-

लुलविथ । थलिति किम् ? याता-ययिव । ययिम । अनिङ्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यग्रहणं किम् ? विधोता, विधविता-विदुधविथ । तासि विभाषितेत्, थलि नित्यमिडागमो भवति ।

पदमञ्जरी

स्यात् । लुनामिश्चायम् 'श्र्युकः किति' इति प्रतिषेधात्किति नित्यानिट्कः । ययिव, ययिमेति । 'आतो लोप इटि च' । अनिङ्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थमिति । असत्यनिङ्ग्रहणे नित्यमित्यनेन प्रतिषेध एव विशेष्येत—नित्यमिण्न भवतीति । यद्यप्यत्र विकल्पो न प्रकृतः, तथापीदमेव नित्यग्रहणं पूर्वस्य विधेर-नित्यत्वं ज्ञापयेत् । सेड्निवृत्त्यर्थं त्वनिङ्ग्रहणं न भवति, कथम् ? तास्वदित्युच्यते, यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीति । न च यस्तासौ सेट् तस्य थलि प्रतिषेधो भवन् तास्वत्कृतो भवति । विधोता, विधवितेति । स्वरत्यादिसूत्रेण तासा-विद्विकल्पितः । क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यम्, न हि तासौ नित्यानिट् क्रमिः, आत्मनेपदे इडभावात्परस्मैपदे सेट्त्वात् । तासौ विभाषेतस्थलि नित्यमिडागमो भवतीति । 'यावान्कश्चिद्विडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिसूत्रेण नियम्यते' इत्यस्मिन्पक्षे इति भावः । यदा तु 'प्रतिषेधाधिका-रेण क्रादीनामेवेण भवति' इति नियमात्प्रतिषेध एव सर्वो निवर्तते, स्वरत्यादि-

न्यासः

च्यमान इहापि प्रतिषेधः स्यात्—भवति, लुनाति । किति नित्यमनिटः 'श्र्युकः किति' इति प्रतिषेधात् । पपिव, पपिमेति । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । अनिङ्ग्रहणं नित्यमित्यनेनेत्यादि । नित्यमित्यनेनानिट्त्वं धातोः कथं नाम विशिष्येतेत्येवमर्थमनिङ्ग्रहणमित्यर्थः । अथ लयिता, लुलविथेति तासौ सेट्स्थलीट्प्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थमनिङ्ग्रहणं कस्मान्न भवति ? नार्हत्येवमर्थं भवितुम् । तथा हि—तास्वत्थलीण्न भवतीत्युच्यते, न च यस्तासौ सेट् तस्य प्रतिषेधो भवंस्तास्वदिति व्यपदेशं शक्यते, यो ह्ययमिडभावस्थलि विधीयते तस्य तासाविडभावेनैव सादृश्यं वतिराचष्टे । एवं तु वतिग्रहणादेव तासौ सेट्स्थलि प्रतिषेधो न भविष्यति; अन्यथा वतिना यत् सादृश्यं सप्ताख्यायते नञ् स्यात् । तस्माद् युक्तमुक्तमेवानिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । अथा-क्रियमाणेऽनिङ्ग्रहणे नित्यमिति कस्य विशेषणं विज्ञायते ? प्रतिषेधस्य । ननु च नित्य एव प्रतिषेधः प्रकृतः, तत्र यदि नित्यग्रहणेन प्रतिषेधो विशिष्येत, तदा नित्यग्रहणमनर्थकं स्यात् ? नैतदस्ति: पूर्वसूत्रे प्रतिषेधस्यानित्यत्वं यथा 'स्यादित्येवमर्थं स्यात् । एवं च पूर्वसूत्रेण पक्ष इडागमः स्यादेव । तस्मात् पूर्वोक्तमेवानिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तासौ विभाषितेडिति । स्वरत्यादिसूत्रेण धूञ् इड् विकल्पितः । तस्य नित्यग्रहणाद् विभाषितेडस्थलि नित्यमिडागमो भवति । असति च नित्यग्रहणे प्रतिषेधः स्यादेव ।

तास्वदिति वतिनिर्देशः किमर्थः ? तासौ सतस्थलि प्रतिषेधार्थः ।
यो हि तासावसन्, असत्त्वाच्च नित्यानिट्, तस्य थलि प्रतिषेधो न
भवति—जघसिथ । उवयिथ ।

पदमञ्जरी

लक्षणस्तु विकल्पो भवत्येव इति पक्षः; तदा विदुधोथ, विदुधवित्युभयं भवति ।
यद्येवम्, नित्यमनिट् इति न वक्तव्यम् ? अस्तु; यस्तासौ विकल्मितेत् तस्या-
प्ययं प्रतिषेधः 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नियमाद्विकल्प एवावस्थास्यते ? नैवं
शक्यम्; स्वरतौ हि दोषः स्यात् । भारद्वाजपक्षेऽपि तस्य प्रतिषेधात् सस्वर्थेऽप्येव
स्यात् । यदा तु विकल्पितेत्स्थलि प्रतिषेधोऽयं न भवति, तदा सस्वर्थ, सस्व-
रित्येत्तुभयं भवति ।

तास्वदिति वतिनिर्देश इति । तास्वदित्यस्य निर्देश इत्यर्थः । तास्वदित्यनुच्य-
माने प्रकृतस्य तासीत्यस्यानुवृत्तावप्येतावदेव लभ्येत—तासौ नित्यमनिट्स्थलीण
न भवतीति; ततश्च यस्तासावसन्, असत्त्वादेव नित्यानिट्, तस्यापि प्रसज्येत ।

तास्वदित्यनुच्यमाने तु वतेः सादृश्यगोचरात् ।
यथाभूतस्य तासौ नेट् तथाभूतस्य थल्यपि ॥
इटा न भाव्यमित्येष दोषो नैव प्रसज्यते ।
इटस्तास्यसतो धातोर्निषेधे विहिते थलि ।
अभावः सदृशो न स्यात् थलि त्रास्यसतो भवेत् ॥

न्यासः

पाक्षिकेणापीडभावेनानिङ्गव्यपदेशो भवत्येव । तथा हि—गुहेर्विभाषितेटोऽपि 'शल इगु-
प्लादनिटः कसः' इति कसो भवत्येव—अधुनादिति ।

अथ वतिना निर्देशः किमर्थः, न तासावित्येवोच्येत ? इत्यत आह—तास्वदित्यादि ।
असति वतिना निर्देशे श्रोऽपि तासावसन्, असत्त्वाच्च नित्यमनिट्, तस्यापि थलि प्रति-
षेधः स्यात् । वतिना निर्देशे तु सति, वतेः सर्वसादृश्यार्थत्वाद् यथाभूतस्य तासाविड्
न भवति तथाभूतस्यैव थल्यपीटा न भवितव्यमिति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । यदि
हि यस्तासावसत्, असत्त्वाच्च नित्यमनिट्, तस्यापि थलि प्रतिषेधः स्यात् । एवं च
सति तासावसत् इडभावः, इतरत्र तु सत् इति यथाभूतस्य तासाविड्भावस्तथाभूतस्यापि
थलि न स्यात् ।

यो हि तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यमनिट्, तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति—जघसि-
थेति—उत्तरसूत्रेणेत्यभिप्राय इत्यत आह—उत्तरसूत्रेऽपीत्यादि । तदेवमुत्तरार्थे वतिना
निर्देशोऽयं भवति । इह तु नार्थो वतिनिर्देशेन, अनजन्तत्वादेव घसेर्वदेश्च प्रतिषेधो न
भवतीति । जघसिथेति । 'लिङ्गन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्त्वदेशः । उवयिथेति । 'वेजो

उत्तरसूत्रेऽपि 'तास्वत्' इति वर्तते । अदादेशो हि घसिः, वेजा-
देशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशोऽत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविव
थलीडागमो न भवति । पक्ता-पपक्थ । यष्टा-इयष्ट । शक्ता-
शशक्थ ।

उपदेशे इति किम् ? कष्टा-चकर्षिथ । अत्वत इति किम् ?
नेता-बिभेदिथ । तपरकरणं किम् ? राद्धा-रराधिथ ।

पदमञ्जरी

जघसिथेति । स्थानिवद्भावात् 'इडित्यतिव्ययीतीनाम्' इत्येवैष सिद्ध इत्याहुः ।
उत्तरसूत्रेऽपीति । एतेनोत्तरार्थं तास्वदित्युच्यत इति दर्शयति । अदादेशो हीति ।
ननु चास्य स्थानी तासावस्ति, अस्ति चानिडिति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्
सत्त्वानिट्त्वे स्याताम् ? नैतदस्ति; स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेषु प्रवर्तते, न च
तासौ सत्त्वं नाम शास्त्रीयं कार्यम् ॥

उपदेशोऽत्वतः ॥ अनजन्तार्थ आरम्भः । इयष्टेति । 'लिट्यभ्यासस्योभये-
षाम्' इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, व्रश्चदिषत्वम् । चकर्षिथेति । 'कृष विले-
खने' । भवत्ययं गुणे कृते सम्प्रत्यकारवान्, न तूपदेशे । जिग्रहिथेति । 'सनि
ग्रहगुहोश्च' इतीट्प्रतिषेधाद्भवत्ययं सनि नित्यानिट्, न तासौ ।

न्यासः

वयिः' इति वयिरादेशः, 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणम् । कस्मात् पुनर्घसेः,
वयेश्च तासावसत्त्वान्नित्यानिट्त्वम् ? इत्याह-अदादेशो हीत्यादि । नास्तित्वं तयोः पुन-
स्तासावविधानाद्भेदितव्यम् ॥

उपदेशोऽत्वतः ॥ अनजन्तार्थोऽयमारम्भः । इयष्टेति । पूर्ववदभ्यासस्य सम्प्रसार-
णम्, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, ष्टुत्वम् । चकर्षिथेति । 'कृष विलेखने' । भवत्ययमकार-
वान्, न तूपदेशे, किं तर्हि ? पश्चाद् गुणे कृते ।

उपदेशग्रहणमिह शक्यमकर्तुम्, शक्यत एव हि 'एकाच उपदेशे' इत्यत उपदेश-
ग्रहणमनुवर्तयितुम् ? तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । असति तस्मिन्, पूर्वसूत्रे तस्यानुयोगा-
न्निवृत्तिं मन्यमानः 'तासावत्वतः' इत्येवमपि कश्चित् प्रतिपद्येत । रराधिथेति । 'राध
साध संसिद्धौ' जिघृक्षतीति । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीट्प्रतिषेधाद्भवति नित्यानिट्,
न तु तासौ, किं तर्हि ? सनि ।

तास्वदित्येव—जिघृक्षति) जग्रहिथ ।

नित्यमनिट इत्येव—अङ्क्ता, अञ्जिता—आनञ्जिथ ॥

० ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

ऋकारान्ताद्धातोर्भारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन ताक्षिषिव नित्या-
निटस्थलि इडागमो न भवति । स्मर्त्ता—सस्मर्थं । ध्वर्त्ता—दध्वर्थं ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—ऋत एव भारद्वाजस्य, नान्मेषां

पदमक्षरी

आनञ्जिथेति । 'अत आदेः' 'तस्मान्नुङ् द्विहलः', स्वरत्यादिसूत्रेण तासौ
विकल्पितेऽयम् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ सस्मर्थेति । 'स्मृ चिन्तायाम्' । दध्वर्थेति । 'ध्वृ हूर्छने' ।

सिद्धे सतीत्यादि । अदन्तानां वृङ् वृञ्वावुदात्तौ । तत्रापि वृङ्स्थल् न सम्भ-
वति; आत्मनेपदित्वात् । वृञ्स्तु ववर्थेति निपातनाद्धाषायामिटा भङ्ग्यमेव ।
तस्मात्तयोरिट्प्रतिषेधार्थं तावदेतन्नोपपद्यते । 'अन्येऽदन्तास्तासौ नित्यानिटः'
इति 'अचस्तास्वत्' इत्यनेनैव सिद्धः प्रतिषेधः । ननु च परत्वाद् गुणे कृते
रपरत्वे चानजन्तत्वाच्च सिद्ध्यति, पूर्वसूत्रेणाप्यसिद्धिरेव, न ह्यकारान्ता उपदेशे-
ऽत्यन्तः, तस्मान्नियमानुपपत्तिः ? अस्तु तर्हि दध्वर्थेत्यादौ विध्यथेमेव । यद्ये-

न्यासः ०

आनञ्जिथेति । 'अन्जू व्यक्तिप्रक्षणादिषु' । 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः,
'तस्मान्नुङ् द्विहलः' इति नुट् । भवत्ययं धातुरुपदेशेऽकारवान्, न तु तासौ नित्या-
निट्; स्वरत्यादिसूत्रेण विकल्पितेऽत्वात् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ सस्मर्थेति । 'स्मृ चिन्तायाम्' । दध्वर्थेति । 'ध्वृ हूर्छने' ।

ननु यद्यप्यकारान्तानां मध्ये वृङ् वृञ्वावुदात्तौ तत्रापि वृङ्स्थल्न सम्भवत्येव,
आत्मनेपदित्वात्; वृञ्स्तु ववर्थेति निगमे निपातनाद् भाषायामिटा भविष्यमेव,
तस्मात् तयोरिट्प्रतिषेधार्थमेतन्नोपपद्यते; ये त्वन्ये ऋकारान्ताः, तेषामनुदात्तत्वात्
तासौ नित्यमनिट्त्वमिति 'अचस्तास्वत्' इत्यनिटो नित्यम्' इतीट्प्रतिषेधः सिद्ध एव,
परत्वाद् गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वाच्च सिद्ध्यतीत्येवमेतन्नाशङ्कनीयम्; उपदेशग्रहणस्य
पुरस्तादनुकृष्टस्य 'अचः' इत्यनेन भिसम्बन्धात्; अथ वा—'अधः' इति विहितविशेषणा
पञ्चमी, तत्रैवं विज्ञाभ्यामः—अजन्ताद् यो विहितस्थलिति, तस्मादचस्तास्वादित्यनेनैव
ऋकारान्तेभ्यः प्रतिषेधः सिद्धः, तत् किमर्थोऽमारम्भः ? इत्यह—सिद्धे सत्यारम्भो
नियमार्थ इति । नान्येभ्य इति । के पुनस्ते ? य ऋकारान्तादन्येऽजन्तः, अनजन्ता-

१. 'कर्त्ता, चकर्थ' इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

धातूनाम् । ययिथ । वविथ । पेचिथ । शेकिथ । तदयमर्थात्पूर्वयो-
र्योगयोर्विकल्पः ।

तपरकरणमुकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थ-
मेतत्स्यात् ॥ १ ॥

पदमञ्जरी

वम्, स्थायापचिप्रभृतिषु पूर्वयोगाभ्यां नित्यं थलि प्रतिषेधप्रसङ्गः, जहर्थेत्यादौ
भारद्वाजस्येति वचनाद्विकल्पप्रसङ्गः ? एवं तर्हि 'अचस्तास्वत्' इत्यत्रैव भारद्वाज-
ग्रहणं करिष्यते, तदेवानन्तरयोगेऽप्यनुवर्तिष्यते, इह तु निवर्तिष्यते ? सत्यम्;
अत्र तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवति । तस्य मतम्—ऋकारान्ता-
दन्यत्र ययिथ; पेचिथेतीङ्भवति, अकारान्ते नेति । त्वदुक्ते तु न्यासे मतविपर्ययः
कृतो भवति । एवं तद्वृत्तपदेशग्रहणस्य 'अचस्तास्वत्' इत्यत्रापकर्षादुपदेशेऽजन्त-
त्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति मन्यते । ऋत एव भारद्वाजस्येति । विपरीतस्तु नियमो
च भवति—ऋतो भारद्वाजस्यैवेति । यदि स्यान्नियमाश्रयणमनर्थकं स्यात्, पूर्वो-
क्तेन प्रकारेण विध्यर्थत्वमेवाश्रयणीयं स्यात् । पूर्वयोग्योगयोरिति । ऋकारान्तेषु
'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति' इति न्यायस्य तादृशसम्भवः । यस्य तर्हि प्रसङ्गः
'अचस्तास्वत्' इति, तस्यैव नियमो युक्तः, तत्कथं पूर्वयोग्योगयोर्द्वयोरपि विक-
ल्पः ? एवं मन्यते—'द्वयोरनन्तरमस्यास्मात्तासौ नित्यमनिटां मध्ये ऋत एव
भारद्वाजस्य नान्येषाम्'—इत्येवं सामान्याकारेण नियम आश्रयणीय इति । तथा

न्यासः ॥

श्रुपदेशेऽजन्तः । अथैवं कस्मान्नियमो न विज्ञायते—ऋतो भारद्वाजस्यैव, नान्ये-
षामाचार्याणामिति ? एवं मन्यते—पूर्वसूत्रादचोऽत्वत इति चानुवर्तते, तदनुवृत्तेरेत-
देव प्रयोजनम्—अनेन नियमेन सन्निधानात् तस्यैवाजन्तस्यानुवृत्तस्यात्वतश्च प्रकृतस्य
धातोर्निवृत्तिर्यथा स्यादिति । यदि विपरीतोऽत्र नियमः स्याद्, आचार्यान्तराणां निवृत्तिः
स्यात्, न प्रकृतस्य धातोः ॥ तथा च तदनुवृत्तिरपार्थिका स्यात् । तस्मादत एव भार-
द्वाजस्येत्ययमेव नियमो विज्ञायत इत्याह—तदित्यादि । तदिति हेतौ । यस्मादेवंविधोऽत्र
नियमः—तस्मादत एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो भवति, नान्येभ्यो धातुभ्य इति ॥ तेन
यद्यपि पूर्वयोगाभ्यां नित्यमिदं प्रतिषेधः कृतः, तथा च सामर्थ्यात् पूर्वयोगयोरयं विकल्पो
भवति । यद्यपि तत्र वाग्रहणम्, आचार्यग्रहणं च न क्रियते, तथाप्यथोक्तमन्यते ।

अर्थं तपरकरणं किमर्थम्, न 'उभारद्वाजस्य' इत्येवोच्येत ? इत्याह—तपरकरणमि-
त्यादि । यदि ह्युचित्येवोच्येत, ततोऽण् सवर्णान् गृह्णातीति ऋकारान्तानामपि ग्रहणं
स्यात् । ततस्तन्ननिवृत्त्यर्थं तपरकरणम् । किं पुनः स्याद् यद्युकारान्तानां ग्रहणं स्यात् ?
इत्यत आह—तथा हीत्यादि । तथेत्येवमर्थे । हि शब्दो यस्मादर्थे । एवं यस्मात् तपर-

बभूयाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ, आततन्थ, जगृभ्म, ववर्थ—इत्येतानि निपात्यन्ते निगम-
विषये । निगमः=वेदः । बभूथ—त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । बभूवि-
थेति भाषायाम् । आततन्थ—येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । अतएव निथेति
भाषायाम् । जगृभ्म—जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जुगृहिमेति
भाषायाम् । ववर्थ—ववर्थ त्वं हि ज्योतिषा । ववरिथेति भाषायाम् ।

क्रादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनम्—निगम एवं, अत्रादिः
न भाषायामिति ॥ ॥ ६५ : प्राप्तास्याभवो निपात्यते ॥ अतः पुनः सिद्धे

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि, दृशि—इत्येतयोस्थलि विभाषा इडागमो न भवति ।
सस्रष्ठ, ससर्जिथ । दद्रष्ठ, ददर्शिथ ॥

पदमञ्जरी

हि सतीति । असति तपरकरणे ऋकारान्तानामप्यत्र ग्रहणं स्यात्, तेषां च तासौ
सिद्धत्वाद् 'अचस्तास्वत्' इत्यस्याप्रसङ्गे विध्यर्थमेवेदं स्यात्, न ह्रस्वग्रहणेन
नियमार्थम्; विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वादित्यर्थः ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ सस्रष्ठ, दद्रष्टेति । 'सृजिदृशोर्ज्ञेयमकिति', पूर्व-
वत् षत्वम् ॥

न्यासः

करणमन्तरेणापि ऋकारान्तानां ग्रहणे सति विध्यर्थमेतत् सम्भाव्येत । असति हि विधेये
नियमो भवति । ऋकारान्तानां ग्रहणे सति तेषामेव प्रतिषेधो विधेयः स्यात्, न हि
तेषां पूर्वेण प्रतिषेधः सिद्धः । अर्धेषामृकारान्तानां तासौ नित्यम्; सेट्त्वात् । तपरकरणे
तु सति तकारेण दीर्घनिवृत्तौ कृतायां विधेयताभावान्नियमोऽर्थं सम्पद्यते ॥

बभूयाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ बभूयेत्यादौ सर्वत्र क्रादिनियमादितः प्राप्त-
स्यामात्रो निपात्यते । बभूथेति । 'भवतेरः' इत्यभ्यासस्याकारस्यात्त्वम् । बभूविथेति ।
'भुवो वुग्ळुड्लिटोः' इति वुक् । आततन्थेति । 'तनु विस्तारे', आङ्पूर्वः । आते-
निथेति । 'थलि च सेटि' इत्येस्वायासलोपो । जगृभ्मेति । ग्रहेर्लिट्, 'परस्मैपदानाम्'
इत्यादिना मसो मादेशः, 'ग्रहिज्या' इति सूत्रेण सम्प्रसारणम् । ववर्थेति । 'वृज् वरणे' ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ 'सृजि विसर्गे', 'दृशिर् प्रेक्षणे'—अनयोः क्रादिनियमसिद्धिदि-
नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । सस्रष्ठ, दद्रष्टेति । व्रश्चादिना षत्वम्, 'सृजिदृशो-
र्ज्ञेयमकिति' इत्यम् ॥—इत्यनेन आभासः ॥

इडत्यर्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अति, अर्ति, व्ययति—इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिथ ।
आरिथ । संवेव्ययिथ । व्येजः 'न व्यो लिटि' इत्यात्वप्रतिषेधः ।
अतिव्ययत्प्रोः 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति त्रियमाद्विकल्पः । अर्त्तेरपि
नित्यं प्रतिषेधः ।

अत्रेङ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । विकल्पविधाने हि सति अतिव्ययति-
ग्रहणमनर्थकम्; प्रतिषेधविधाने चार्तिग्रहणमिति नित्योऽयं विधि-
रिङ्ग्रहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजाद्वसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विवचनानां धातूनामेकाचाम् अकारान्तानाम्, घसेश्च वसा-

पदमञ्जरी

'इडत्यर्तिव्ययतीनाम् ॥ अत्र इङ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । अथ विकल्पे प्राप्ते
नित्यार्थं कस्मान्न भवति ? तत्राह—विकल्पविधाने हीति । एवमपि प्रतिषेधः प्रकृतः,
तन्निवृत्त्यर्थमिङ्ग्रहणं स्यात् ? इत आह—प्रतिषेधविधाने इति ।

वस्वेकाजाद्वसाम् ॥ 'वसु' इत्यविभक्तिको निर्देशः । वसोरित्यर्थः । कृतद्विव-
चनानामिति ।

न्यासः

इडत्यर्तिव्ययतीनाम् ॥ आदिथ, आरिथेति । 'अद भक्षणे', 'ऋ गतौ' । 'अत
आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । विव्ययिथेति । 'व्येज् संवरणे', 'लिङ्गभ्यासस्योभये-
षाम्' इति सम्प्रसारणम् । कस्मात् पुनरत्र व्येजः 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वं न
भवति ? इत्याह—व्येजो न व्यो लिटीत्यादि । अर्त्तेरपि नित्यं प्रतिषेध इति । 'ऋतो
भारद्वाजस्य' इत्यनेन ।

अत्रेङ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । ननु च नित्यमिडागमी यथा स्यादित्येवमर्थमिङ्-
ग्रहणं स्यात्, न हीङ्ग्रहणमन्तरेणार्थं शक्यत इडविधिनित्यो विज्ञातुम् ? इत्याह—विक-
ल्पविधाने हीत्यादि । अनेन हि विकल्पस्यानन्तरस्य वा विधानं क्रियते, पूर्वप्रकृतस्य
वा नित्यप्रतिषेधस्य ? शक्यते ह्यसावपि मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तयितुम् । तत्र यदि
पूर्वको विकल्पस्तदार्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकं स्यात्; 'उपदेशेऽन्वतः' इत्यनेनैव विकल्पस्य
सिद्धत्वात् । अथेतरः, एवं सत्यर्तिग्रहणमनर्थकं स्यात्; 'ऋतो भारद्वाजस्यैव' इत्य-
नेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । यत एवं न विकल्पस्य विधानमुपपद्यते तेन नापि प्रति-
षेधस्य । तस्मादन्तरेणापीङ्ग्रहणं नित्योऽयमिडविधिरिति शक्यते विज्ञातुम् । प्रति-
पत्तिगौरवं पुनरेवं विज्ञायमाने स्मृादिति विस्पष्टार्थमिङ्ग्रहणं क्रियते ॥

वस्वेकाजाद्वसाम् ॥ कृतद्विवचनानां धातूनामेकाचामिति । कुत एतदवसितम् ? एका-

विडागमो भवति । आदिवान् । आशिवान् । पेचिवान् । शेकि-
वान् । धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृत-
द्विवचना एते एकाचो भवन्ति । आत्-ययिवान् । तस्थिवान् । घस्-
जक्षिवान् ।

पदमञ्जरी

कथं पुनरविशेषोक्तावेष विशेषो लभ्यते ? एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात् । न हि
कश्चिदकृते द्विवचनेनेकाजस्ति यन्निवृत्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात् । 'चिरिजि-
चकाशिभ्यः कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' इत्यामा भवितव्यमिति वसोर-
सम्भवः । ऊर्णोतिस्तु पुनर्द्वावादेकाज्ग्रहणेनानिवृत्तिः । ननु च जागर्त्तिरस्ति
'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्यामो विकल्पितत्वात्; वेदेऽपि—जागृवांसो
अनुगमन्निति 'द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति द्विवचनाभावः,
नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् 'जागर्तेर्न' इत्येव
ब्रूयात्, लघीयसी हि साक्षात्प्रतिषेधप्रतिपत्तिः । यदि वा न्यायसिद्धोऽयमर्थः ।

न्यासः

णज्ग्रह सामर्थ्यात् । न हि कश्चिदकृते द्विवचनेनेकाजस्ति, यन्निवृत्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं
क्रियते । ननु च जागर्त्तिरस्ति, अतस्तन्निवृत्त्यर्थं तत् स्यात् ? नैतदस्ति; न ह्येकमुदा-
हरणं प्रतियोगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतत् प्रयोजनं स्यात्, 'जाग्रो न' इत्येवं ब्रूयात् ।
तदाप्ययमर्थः—प्रतिपत्तिगौरवं परिहृतं भवति । ननु चोर्णोतिर्निवृत्त्यर्थमपि स्यात् ?
नैतत्; उक्तं हि प्राग्—'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावः' इति । तस्माद् युक्तमुक्तम्—कृतद्विवच-
नानां धातूनामेकाचामिति । आदिवान्, आशिवानिति । 'अद भक्षणे', 'अद्य भोजने' ।
'लिटः क्वसुश्च' इति क्वसुः, द्विवचनम्, अभ्यासकार्यञ्च, 'अत आदेः' इति दीर्घ-
त्वम् । सवर्णदीर्घत्वम्, इट्, 'उगिदचाम्' इति नुम्, 'सान्तमहतः' इत्यादिना दीर्घः,
हल्ङ्थादिसंयोगान्तलोपौ । पेचिवान्, शेकिवानिति । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यादिनै-
त्वाभ्यासलोपौ । धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृत इत्यादि । ननु 'च' षाष्ठिके द्विवचनविधौ
'द्विप्रयोगो द्विवचनम्' इत्येष पक्षो वृत्तिकारेणाश्रितः, एवं चाकृते धात्वभ्यासयो-
रेकादेशेऽकृतयोरपि चैत्वाभ्यासलोपयोः कृतद्विवचना अप्येत एकाचो भवन्ति । स्थाने
द्विवचने हि शब्दान्तरमनेकाजतिदिश्यत इति स्यादेषां कृतद्विवचनानामनेकाच्चम्,
न तु द्विप्रयोगे द्विवचने; तत्र हि स एव धातुर्द्विरुच्यते, न चासौ शतकृतोऽप्यु-
चार्यमाण एकाच्चं अर्हति, किं पुनर्द्विरुच्यमानः, तत् किमुच्यते—धात्वभ्यासयोरे-
कादेश एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विवचना एत एकाचो भवन्तीति ? औचित्य-
कृतमेकाचो भेदमाश्रित्यैवमुक्तमित्यदोषः । भवति हि धर्मभेदादपि धर्मिणो भेदव्यव-
हारः ? तथा हि, वक्तारो वदन्ति—परुद् भवान् पट्टरासीत्, पट्टरश्चैषमः, पटुतमः

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—एकाजादघसामेव वसाविडागमो भवति, नान्येषाम् । बिभिद्वान् । चिच्छिद्वान् । बभूवान् । शिश्रिवान् । क्रादिनियमात्, प्रतिषेधाभावाच्च य इट् प्रसूतः स नियम्यते ।

आद्ग्रहणमनेकाजग्रहणार्थम् । द्विर्वचने हि कृते इटि हि सति आतो लोपेन भवितव्यम् ।

पदमञ्जरी

तथा हि द्विर्वचनस्यावकाशः—पपाच, इटोऽवकाशः यत्र कृते द्विर्वचन एकाच्—पेचिवान्, आदिवान्; बिभिद्वानित्यादौ तूभयप्रसङ्गे नित्यत्वाद् द्विर्वचनम् ।

क्रादिनियमात्प्राप्त इति । 'नेद्विशि कृति' इति प्रत्ययाश्रयस्य प्रतिषेधस्य सर्वत्र भावात्क्रादिनियमादेव सर्वत्र वसोरिटः प्राप्तिः ।

आद्ग्रहणमनेकाजर्थमिति । ननु द्विर्वचने आकारलोपे सति तेषामप्येका-
त्त्वाद्देव सिद्धम् ? अत आह—द्विर्वचने हीति । इण्निमित्त आकारलोपो नासति तस्मिन्भवति, ततश्चानेकाञ्चवमित्यर्थः ।

न्यासः

परारि, सोऽन्य एवासि संवृत्त इति । अथ वा—स्थाने द्विर्वचनपक्षोऽपि तत्राश्रितः, द्विप्रयोगश्च द्विर्वचनमिति कृत्वा । चकारात् स्थाने द्विर्वचनमपीति स्थाने द्विर्वचन-
पक्षस्यापि तत्र सूचनात् । ये तु तद्व्यक्ताभाविनो दोषास्ते तत्र प्रतिविहिता एव । तस्थि-
वानिति । 'शपूर्वाः खयः' इति खयः शेषः, 'भ्रातो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ।
जक्षिवानिति । पूर्ववददर्शस्लादेशः, इट्, 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः, 'कुहोश्चुः'
इति चुत्वम्—घकारस्य क्षकारः, 'अभ्यासे चच्च' इति क्षकारस्य जकारः । परस्य
घकारस्य 'खरि च' इति चत्वम्—ककारः, 'शासिवसि' इत्यादिना षत्वम् ।

ननु चात्र क्रादिनियमादिङागमः सिद्ध एव, तत् क्रिमथोऽयमारम्भः ? इत्याह—
सिद्ध इत्यादि । क्रादिन्निग्रमात् प्रसक्त इत्यादिना 'सिद्धे सत्यारम्भी नियमार्थः' इत्येत-
देव विस्पष्टीकरोति । प्रसक्त इति । प्राप्त इत्यर्थः । नियम्यत इति । धात्वन्तरेभ्यो व्या-
वर्त्येकाजादिष्वेव व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ।

अथाद्ग्रहणं किमर्थम्, यावताऽकारान्ता अप्यातो लोपे कृते कुतद्विर्वचना एकाचो
भवन्त्येव, तत्रैकाजग्रहणेनैव सिद्धम् ? इत्याह—आद्ग्रहणमनेकाजग्रहणार्थमिति । कथं
पुनस्तेषामनेकाञ्चवम् ? इत्यत आह—द्विर्वचने इत्यादि । इण्निमित्तत्वादाकारलोपस्येडि
सति तेषामाकारलोपेन भवितव्यम्, नासति, अतो यविदिण्ण क्रियते तावदाकारलोपा-
भावात् कृत्तद्विर्वचना एतेऽनेकाच् इत्यसत्यादिग्रहणे तेषां ग्रहणं न स्यात् । तस्मादने-
काजर्थमाद्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

दरिद्रातेस्तु कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्यामा भवितव्यम् ।
दरिद्राञ्चकार । अथाप्याम्न क्रियते, तथापि च दरिद्रातेरार्धधातुके
'लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरुकारे लुप्ते
इडागमस्य निमित्तं विहृतमिति न इडागमो भवति, ददरिद्रवानिति
भवितव्यम् ।

घसेरपि यदि ग्रहणमिह न क्रियते, तदा द्विर्वचनात् परत्वाद्
'घसिभसोर्हलि च' इति उपधालोपे कृते द्विर्वचनमेव न स्यात्; अन-
चकत्वाद् । इह तु घसिग्रहणात् उपधालोपमपि परत्वादिडागमो
बाधते । तत्र कृते 'गमहनजनखनघसाम्' इत्युपधालोपः । स च
'द्विर्वचनेऽचि' इति द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवद्भवति । तेन जक्षिवान्
इति सिद्धयति ॥

पदमञ्जरी

अथाप्याम्न क्रियत इति । 'आत औ णलः' इत्योकारे विधातव्ये औकार-
विधानेन ज्ञापितमेतत्—दरिद्रातेरनित्य आमिति । तेनायमभ्युपगमः ददरिद्र-
वानिति, 'नेङ्गशि कृति' इति प्रतिषेध एव तत्र भवति ।

अथ घसिग्रहणं किमर्थम्, यावता द्विर्वचने कृते 'घसिभसोर्हलि च' इत्यु-
पधालोपे सत्येकाच्त्वादेव सिद्धम् ? अत आह—घसेरपीति । परत्वादिति । नित्य-
त्वाच्चेत्यापि द्रष्टव्यम्; तस्य इत्यपि विधानात् । अनचकत्वादिति । स्थानि-

त्यासः

यद्येवम्, दरिद्रातेरपीट् प्रसज्येत ? इत्यत आह—दरिद्रातेस्त्वित्यादि । दरिद्रातेः
कसोः सम्भवं एव नास्ति, यतः 'कास्यनेकाज्ग्रहणम्' इति वचनादरिद्रातेरामो भवित-
व्यम्, तस्मिंश्च सति 'आमः' इति लेङ्का भवितव्यम्, तत्कुतोऽयमिट्प्रसङ्गः ! दरिद्रा-
ञ्चकारेति । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति लिट्परस्य कृञोऽनुप्रयोगः । अभ्युपगम्यापि दरिद्राते-
रामोऽभावं परीहारान्तरमाह—अथाप्याम्न क्रियत इत्यादि । आकारान्तानां धातूना-
मिहेङ्विधीयते । दरिद्रातेरार्धधातुके 'लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनात् प्रागेव
प्रत्ययोत्पत्तेराकारो लुप्त इतीडागमोऽस्मान्निमित्ताभावान्न भवति ।

क्रियतां नामाद्ग्रहणम्, घसिग्रहणं न कर्तव्यमिति, अस्य द्विर्वचने कृते 'घसिभसो-
र्हलि च' इत्युपधालोपे कृते चैकाच इत्येवं सिद्ध इडागमः ? इत्याह—घसेरपीत्यादि ।

१-१. 'इति नासाविडागमस्य निमित्तमेव भवति' इति क्वचित् पाठः ।

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

२०१७-८ गम, हन, विद, विश-इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो भवति । गम-जग्मिवान्, जगन्वान् । 'मो नो धातोः' इति नकारः । हन-जघ्निवान्, जघन्वान् । विद-विविदिवान्, विविद्वान् । विश-त्रिविशिवान्, विविश्वान् ।

विशिना साहचर्याद्विद् विदेस्तौदादिकस्य लाभार्थस्य ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य तु जित्यं विविद्वानित्येव भवति ।

ॐ दृशेश्चेति वक्तव्यम् ॐ । ददृशिवान्, ददृश्वान् ॥

पदमञ्जरी

वद्भावोऽपि नास्ति; हल्लिन्मित्त्वादुपधालोपस्य । क्रियमाणे तु घसिग्रहणे नायं दोष इत्याह—क्रियमाणे त्विति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ जघ्निवान्, जघन्वानिति । 'हो हन्तेर्जिन्नेषु' । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् ।

विशिना तौदादिकेनेति । यद्यप्यादादिकेन हन्तिना साहचर्यमस्ति, तथापि शब्दपरविप्रतिषेधाद्विशिसाहचर्यमेव व्यवस्थापकमिति भावः । ज्ञानार्थस्य त्विति । सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् क्वसावसम्भव एवेति भावः । विविद्वानिति । पूर्वबदिट्प्रतिषेधः ॥

न्यासः

अनञ्कत्वादिति । द्विर्वचनाभावहेतुः । एकाचो द्विर्वचनमुच्यते; 'एकाचः' इत्यधिकारात् । तस्मादुपधालोपे कृतेऽनञ्कत्वान्न द्विर्वचनं स्यात्, ततश्च जघ्निवानिति न सिध्यतीत्यभिप्रायः । अथ क्रियमाणेऽपि घसिग्रहणे कस्मादेव दोषो न भवति? इत्याह—क्रियमाण इत्यादि । सुबोधम् ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ पूर्वस्मान्निग्रहमाह गमादीनामिड् न भवतीति विभाषेयमारभ्यते । जग्मिवानिति । परत्वादित्, ततः 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः, ततो द्विर्वचनम् । जघन्वानिति, जघ्निवानिति । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्—हकारस्य घकारः । ज्ञानार्थस्येति । 'विद्लु लामे' इत्यस्य । न ज्ञानार्थस्येति । 'विद ज्ञाने' इत्यस्य । 'विद सत्तायाम्', 'विद विचारणे'—इत्येतयोश्चात्मनेपदित्वादात्मनेपदेषु क्वसुर्न भवतीत्यनुपन्यासः ।

दृशेश्चेत्यादि । 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्माच्च परे क्वसोरिडागमो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषा' इति योगविभागः क्रियते, तेन दृशेरपि भविष्यतीति । न चैवं सति 'गमहनविदविशाम्' इत्यस्यानर्थक्यम्; पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वसूचनात् । एवं ह्यतिप्रसङ्ग परिहृतो भवति ॥

सर्निससनिवांसम् ॥ ६६ ॥

सनोतेः', सनतेर्वा धातोः 'सर्निससनिवांसम्' इति निपात्यते ।
अञ्जित्वान्ते सर्निससनिवांसम् । इडागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च
निपात्यते ।

सनिङ्पूर्वादित्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । छन्दसीदं निपातनं
विज्ञायते । भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥

ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति । करि-
ष्यति । हनिष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्वेट्त्वाद्, 'ऋद्धनोः स्ये' इत्ये-
तद्भवति विप्रतिषेधेन-स्वरिष्यति ।

तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

पदमञ्जरी

सर्निससनिवांसम् ॥ क्वसोश्छान्दसत्वात्, आनुपूर्व्याश्च विवक्षितत्वाच्छ-
न्दस्येवैतन्निपातनम् ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ स्वरत्यादिसूत्रे यदुक्तम्-स्वदतेरेतस्माद्विकल्पादित्यादि,
तदेव स्मारयति-स्वरतेर्वेट्त्वादिति । वाक्विकल्पित इड्यस्य स वेट्, तस्य भावो
वेट्त्वम्, स पुनर्विकल्पितेऽसम्बन्धः ॥

न्यासः

सर्निससनिवांसम् ॥ सनोतेरिति 'षणु दाने' इत्यस्य सर्निपूर्वस्य द्वितीयान्तस्यो-
च्चारणेन नियतामानुपूर्वीमुपलक्षयति । यत्रैषानुपूर्वीं नियता तत्रैव यथा स्यात् ।
इयं चानुपूर्वीं छन्दस्येव नियतेति तद्विषयमेवैतन्निपातनं विज्ञायते । अत एव
वृत्तिकृता छान्दसः प्रयोगो दर्शितः । सेनिवांसमिति । पूर्ववदेत्वाभ्यासलोपो । वस्वे-
काजाद्धसाम्' इतीट् ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ विभाषेति निवृत्तम् । ऋकारान्तानां हन्तेश्चानुदात्तत्वात् 'एकाचः'
इत्यादिना प्रतिषिद्धस्येऽः स्ये विधानार्थमेतत् । अथ स्वरतेः स्वरत्यादिसूत्रेण पक्ष इट्,
अथानेन नित्यमित्याह-स्वरतेरित्यादि । स्वरतेर्धातोर्यत् स्वरत्यादिसूत्रेण वेट्त्वं विहितं
तस्मादनेन स्ये ऋकारान्तेभ्यो विधीयमानं नित्येऽत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अयञ्चार्थः
स्वरत्यादिसूत्र उक्तोऽपि विस्मरणशीलानामनुग्रहाय पुनरिहोच्यते ।

१-१. 'सर्निपूर्वस्य सनोतेः सनतेर्वा सर्निससनिवांसमिति निपात्यते'-इत्येदं-
न्युस्तके पाठः ।

२-२. 'इयं चानुपूर्वीं छन्दस्येव नियतेति छन्दस्येव निपातनं विज्ञायते'-इति
पाठः । वस्तुतस्तु तदिदं न्यासव्याख्यानमेव मूले केनचित्प्रचिसम् ।

काशि० ५ : ३८

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अञ्जेः सिचि इडागमो भवति । आञ्जीत्, आञ्जिष्टाम्, आञ्जिषुः ।

सिचीति किम् ? अङ्क्ता, अञ्जिता । ऊदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु, सु, धूञ्-इत्येतैर्भ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति । अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् ।

परस्मैपदेष्विति किम् ? अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट, अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सकृच्च ॥ ७३ ॥

यम, रम, नम-इत्येतेषामङ्गानाम्, आकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि, इडागमश्च । यम्-अयंसीत्, अयंसिष्टाम्, अयंसिषुः । रम-व्यरंसीत्, व्यरंसिष्टाम्, व्यरंसिषुः । नम-

पदमञ्जरी

यमरमनमातां सकृच्च ॥ व्यरंसीदिति । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।

न्यासः

अथ तपरकरणं किमर्थम् ? दीर्घाणां मा भूदिति चेत् ? नैतदस्ति; उदत्तत्वाद्धि तेषां भवितव्यमेवेष्टा । एवं तर्ह्यसति तपरकरणे यथा 'स्मिपूङ्ग्वशां सनि' इत्यत्र स्वरत्यादिसाहचर्याद् 'ऋ' इत्येतस्य धातोर्ग्रहणम्, तथेहापि हन्तिना साहचर्याद् 'ऋ' इत्येतस्य धातोर्ग्रहणं स्यात् । तपरत्वे तु गति वर्णग्रहणमेतद्विज्ञायते । वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम् । वर्णग्रहणे च वर्णग्रहणानि सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति ऋकारान्तानामिट् सिद्धो भवति ॥

अञ्जेः सिचि ॥ 'अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु' । ऊदित्त्वादत्र स्वरत्यादिसूत्रेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । आञ्जीदिति । 'इतश्च' इतीकारलोपः, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः, 'आङजादीनाम्' इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः । आञ्जिष्टामिति । 'तस्यस्थमिपाम्' इत्यादिना तसस्थाने तामादेशः । आञ्जिषुरिति । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति चेर्जुसु ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ष्टुञ् स्तुतौ, 'षुञ् अभिषवे' — अनयोरनुदात्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते, धूञ्स्तु स्वरत्यादिसूत्रेण विकल्पे प्राप्ते सतीदमारभ्यते ॥

यमरमनमातां सकृच्च ॥ 'यम उपरमे', 'रमु क्रीडायाम्', 'गम प्रहृत्वे शब्दे च' । आकारान्ताः 'या प्रापणे' इत्येवमादयः । सर्वेषामनुदात्तत्वादिन्यप्रतिषेधे प्राप्ते-

अनंसीत्, अनंसिष्टाम्, अनंसिषुः । आकारान्तानाम्—अयासीत्, अया-
सिष्टाम्, अयासिषुः ।

यमादीनां ह्रन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा 'नेटि' इति प्रतिषिध्यते ।
परस्मैपदेष्वित्येव अयंस्त, अरंस्त, अनंस्त ॥ ३

स्मिपूङ्खञ्जशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अशू—इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति ।

पदमञ्जरी

युक्तमत्र द्विवचनबहुवचनयोरुदाहरणम्, तत्र हि सगिटोः सतोरस्ति
विशेषः; एकवचने त्वयुक्तम्, विशेषाभावात् ? तत्राह—यमादीनामिति । 'ह्रन्त-
क्षण' इत्यत्रापीटीति वर्त्तते, अपासीदित्येतत् प्रक्रमाभेदायोदाहृतम्, नत्वत्र विशे-
षोऽस्ति । ननु चात्रापि स्वरे विशेषोऽस्ति—मा हि मासीदिति, इत्यसत्याद्युदात्तं
पदं स्यात्, सति तु तस्य सिञ्भक्तत्वाच्चित्स्वरेणोदात्तत्वे 'एकादेश उदीर्त्तने-
दात्तः' इत्यन्तोदात्तं पदं भवति, तत्र 'आदिः सिचिोऽन्यतरस्याम्' इति पक्षे
आद्युदात्तत्वम्, पक्षेऽन्तोदात्तत्वम् ? नैषोऽस्ति विशेषः; 'अनिटः सिचः पक्षे उप-
संख्यानम्' इति वचनान्म हि कर्षमित्यत्र यथा पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे चान्तो-
दात्तत्वं च भवति, एवमत्रापि भविष्यति । आयंस्तेति । 'समुदाङ्भ्यो यमोऽ-
ग्रन्थे' इत्यात्मनेपदम् । अनंस्तेत्यत्र कर्मकर्त्तरि 'न दुहस्तुनमां यक्चिणौ' इति
चिणः प्रतिषेधः ॥

स्मिपूङ्खञ्जशां सनि ॥ 'ऋ' इति धातोर्ग्रहणम्, न ऋकारान्तानाम्; उत्तरत्र
न्यासः

ऽयमारम्भः । अत्र षष्ठीनिर्देशाद् यमादीनां सग् भवति, इट् पुनरार्धधातुकाधिकारात्
सिच एव । व्यरंसीदिति । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।

द्विवचनबहुवचनयोर्युक्तमुदाहरणम्, अस्ति हि तत्र सगिटोः श्रुतौ विशेषः; एक-
वचनस्य त्वयुक्तम्, विशेषाभावात्—इति यो देशयेत्, तं प्रति तत्रापि वृद्धिप्रतिषेधो
विशेषोऽस्तीति दर्शयितुमाह—यमादीनामित्यादि । आयंस्तेति । 'आङो समहनः'
इत्यात्मनेपदम् । अरंस्तेति । अत्रापि 'अनुदात्त' इत्यादिना ।

स्मिपूङ्खञ्जशां सनि ॥ 'स्मिङ् ईषद्धसने', 'पूङ् पवने' । अनुबन्धोच्चारणं पूञ्जि-
वृत्त्यर्थम् । 'ऋ गतिप्रापणम्नोः' इति भ्वादिः, 'ऋ गतौ' इति जुहोत्यादिः—उभयोरपि
ग्रहणम्; विशेषानुपदानात् । ऋकारान्तानां त्वेतद् ग्रहणं न भवति; उत्तरत्र किर-
त्यादीनामिटो विधानात् । 'अञ्जू म्रक्षणे', 'अशू व्याप्तौ' । 'अश भोजने' इत्यस्य
ग्रहणं न भवति; उदीत्तत्वादेवेत् सिद्ध इति । तत्राञ्जिदेश्चोदित्त्वाद् विकल्पे प्राप्ते,
शेषाणां तृगन्तत्वात् 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति प्रतिषेधे प्राप्त इदमारभ्यते । सिस्मचिषत्

सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । अञ्जिजिषति । अशिशिषते ।
 इकारग्रहणं पूजो मा भूत् । पुपूषति इत्येव तस्य भवति ।
 अशेरुदितो ग्रहणादश्नोतेर्नित्यमिडागमोऽस्त्येव ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किराद्भिभ्यःपञ्चभ्यस्सनि इडागमो भवति । कृ-चिकरिषति । गृ-
 जिगरिषति । दृङ्-दिदरिषते । धृङ्-दिधरिषते । प्रच्छ-पिप्रच्छिषति ।
 पञ्चभ्य इति किम् ? सिसृक्षति ।

किरतिगिरत्योः 'इट् सनि वा' इति विकल्पः प्राप्तः । 'वतो
 वा' इति च अस्येटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

पदमञ्जरी

किरादीनामिद्विधानात् । पिपविषत इति । 'ओः पुयण्यपरे' इत्यभ्यासस्येत्यम् ।
 अञ्जिजिषतीति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति जिशब्दस्य द्विर्वचनम्, नकारस्तु न
 द्विरुच्यते; 'न न्द्राः' इति प्रतिषेधात् ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ 'किरः' इति व्यत्ययेनैकवचनम् । 'पञ्चभ्यः' इति बहु-
 वचनादाद्यर्थावगतिः । कृगृदृङ्धृङ्पृच्छतयः तुदादिषु किरादयः । पिपृच्छिष-
 तीति । 'रुदविद' इत्यादिना सनः कित्त्वम् । ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् ।

किरतिगिरत्योरिति । शेषाणां त्वनुदात्तत्वात्प्रतिषेधः । दीर्घत्वं नेच्छन्तीति ।
 इष्टिरेवेयम् ॥

न्यासः

इति । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । पिपविषत इति । 'ओः पुयण्यपरे' इत्य-
 भ्यासस्येत्यम् । अरिरिषतीति । इटि सति गुणेऽकृतेऽजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ।
 अञ्जिजिषतीति । अञ्जेर्नकारो न द्विरुच्यते; 'न न्द्राः संयोगादयः' इति निषेधात् ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ कृ निक्षेपे, गृ निगरणे, 'दृङ् अनादरे', 'धृङ् अनवस्थाने',
 'प्रच्छ शीप्सायाम्' । अत्रान्त्यस्यानुदात्तत्वादित्प्रतिषेधे प्राप्ते दृङ्धृङोऽरुगन्तत्वात्
 'सनि ग्रहग्रहोश्च' इति निषेधे प्राप्ते, इतरयोस्तु वृत्तिकारप्रदर्शितविकल्पे प्राप्ते सतीद-
 नारभ्यते । पिपृच्छिषतीति । 'रुदविद' इत्यादिना सनः कित्त्वम्, 'ग्रहिज्या' इत्या-
 दिना सम्प्रसारणम्, 'छेत्च' इति तुक्, 'उरद्' इत्यभ्यासस्यात्त्वम्, पूर्ववदित्त्वम् ।
 सिसृक्षतीति । 'सृज विसर्गे' । पञ्चग्रहणादस्येण भवति । सामान्यलक्षणोऽपीण
 भवत्येव; 'एकाचः' इति प्रतिषेधात् । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वम्, 'चोः कुः' इति
 कुत्वम्, ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम् । 'वतो वेत्यस्य दीर्घत्वं
 नेच्छन्तीति । कथं पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ।
 अस्येति । एतत्सूत्रविहितस्येष्टः ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ।
रुद्—रोदिति । स्वप्—स्वपिति । श्वस्—श्वसिति । अन्—प्राणिति ।
जक्ष—जक्षिति ।

‘पञ्चभ्यः’ इत्येव—जागर्ति ।

सार्वधातुक इति किम् ? स्वप्ता ।

‘वलादेः’ इत्येव—रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य ‘से’ इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ।
ईशिषे । इशिष्व ॥

पदमञ्जरी

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ रुदिस्वप्श्वसनिजक्षिरुदादिषु रुदादयः । ‘उभय-
निर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्’ इति ‘रुदादिभ्यः’ इति पञ्चम्या ‘सार्वधातुके’
इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते । सप्तमीनिर्देशस्तुत्तरत्रोपयोगं यास्यति । प्राणि-
तीति । ‘अनितेः’ इति णत्वम् ।

स्वप्तेति । अन्येभ्यस्तु परस्यार्धधातुकस्येटा भवितव्यम् ॥

ईशः से ॥ ‘ईश ऐश्वर्ये’ आदादिकः । ‘से’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । इशि-
ष्वेति । ‘सवाभ्यां वामौ’ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सेशब्द एवायम् ॥

न्यासः

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ‘रुदिरु अश्रुविमोचने’, ‘जिष्वप् शये’, ‘श्वस प्राणने’,
‘अन च’, ‘जक्ष अदने’ । रुदादयोऽदादिषु पठ्यन्ते । ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो
बलीयान्’ इति ‘रुदादिभ्यः’ इत्येषा पञ्चमी ‘सार्वधातुके’ इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं
प्रकल्पयति । सप्तमीनिर्देशस्तुत्तरार्थः । तेन सार्वधातुकस्य वलादेरिड् विज्ञायत इत्यत
आह—रुदादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यादि । प्राणितीति । ‘अनितेः’ इति णत्वम् । स्वप्तेति ।
सार्वधातुकग्रहणादार्धधातुकस्येण भवति । सामान्यलक्षण इण् भवत्येव, ‘एकाचः’
इति प्रतिषेधात् । अन्येभ्यस्तु रुदादिभ्य उदात्तत्वादार्धधातुकस्यापीटा भवितव्यमेवेति
स्वपेरेव प्रत्युदाहरणम् ॥

ईशः से ॥ से इति ‘सुप्तं सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् कृत्वऽविभक्तिकोऽयं निर्देशः ।
ईशिषे इति । ‘ईश ऐश्वर्ये’, लट्, अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्, ‘यासः से’, अदादित्वा-
च्छपो लुक् । ईशिष्वेति । लोट्, से, ‘सवाभ्यां वामौ’ इति वादेशे कृत एकदेशविकृत-
मन्यवद्भवतीतीहापि भवति ॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड, जन—इत्येताभ्यामुत्तरस्य 'ध्वे' इत्येतस्य, 'से' इत्येतस्य च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्व । जनिध्वे । जनिध्वम् । जनिषे । जनिष्व । 'जनी प्रादुर्भावे'—इत्यस्य छान्दसत्वात् श्यनो लुक्, उपधालोपाभावश्च ।

'जन जनने'—इत्यस्यापि श्लुविकरणस्य ग्रहणमत्रेष्यते । तस्य कर्मव्यतिहारे—व्यतिजज्ञिषे, व्यतिजज्ञिष्व, व्यतिजज्ञिध्वे, व्यतिजज्ञिध्वम्—इति च भवति ।

ध्वेशब्दे ईशेरपि इडागम इष्यते । ईषिध्वे, ईषिध्वमिति । तदर्थं केचित्—'ईडिजनोः स्ध्वे च' इति सूत्रं पठन्ति । तत्र सकारादेः सेशब्दस्य सूत्र एवोपादानाच्चशब्दो भिन्नक्रम ईशेरनुकर्षणार्थो विज्ञायते ।

पदमञ्जरी

ईडजनोर्ध्वे च ॥ 'ईड स्तुतौ' अदादिः । छान्दसत्वाच्छ्यनो लुगिति । भाषायां तु जायसे—इत्यत्र नित्यत्वात् श्यनि कृते तेन व्यग्रधानादिडभावः ।

जनं जनने इत्यस्यापीति । निन्वसौ परस्मैपदी ? तत्राह—तस्य कर्मव्यतिहार इति । यदि तर्हि तस्याप्यात्मनेपदं सम्भवति, तस्यैव ग्रहणं प्राप्नोति; निरनुबन्धकत्वात् ? ईडिना साहचर्यादात्मनेपदिनोऽपि ग्रहणं भविष्यति ।

तदर्थं केचिदिति । ये त्वेवं न पठन्ति, ते चकारेण कृत्स्नमेव पूर्वसूत्रमनुवर्तयन्ति । सकारादेरिति । स् इति सप्तम्या लुका निर्देशात्तदादिविधिः ।

न्यासः

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ध्वे इति पूर्ववदेवाविभक्तिकोऽयं निर्देशः । ईडिध्वे इति । 'ईड स्तुतौ', पूर्ववदात्मनेपदम्, पूर्ववच्छपो लुक् । ईडिध्वमिति । लोट्, 'सवाभ्यां वामौ' इत्यमादेशः । अनिध्वमिति । पूर्ववदात्मनेपदम् । छान्दसत्वाच्छ्यनो लुक् 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । उपधालोपाभावश्चेति । 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः प्राप्नोति, तदभावाच्छान्दसत्वादेव, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति ।

जन जनन इत्यस्येत्यादि । ननु चानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्, न पूर्वस्य, उच्चारणार्थोऽकारः, नानुबन्धः ? नैष दोषः; इह हि लघ्वक्षरत्वाज्जनशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातो लक्षणव्यभिचाराय । तेनै निरनुबन्धकपरिभाषाया इहानुपस्थानीदुभयोरपि ग्रहणं भवति । व्यतिजज्ञिध्वमिति । 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इति आत्मनेपदम् ।

लघ्वेत्यादि । तत्रैवं सूत्रपाठे 'यस्मिन् विधित्तादादावल्ग्रहणे' इति सकारग्रहणे

‘ईशीडिजनां सेध्वयोः’ इत्येकमेव सूत्रं न पठितम् ? विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति ।

‘ध्वे’ इति कृतटेरेत्वस्य ग्रहणात् लिङि ध्वमि न भवितव्यमिटा । लोटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् भवितव्यमिटा ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७६ ॥

‘सार्वधातुके’ इति वर्तते^१ । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः ? यो

पदमञ्जरी

यदि तर्हि ईशेरपि ध्वे शब्दे इडागतो भवति, योगविभागो न कर्त्तव्यः, ‘ईडी-शजनां सेध्वयोः’ इति वक्तव्यम्; एवं हि पृथग्विभक्तिर्नोच्चारयितव्या भवति, चकारश्च न कर्त्तव्यः ? अत आह—ईशीड्जनां सेध्वयोरिति । लिङि ध्वमित्यस्य न भवतीति । लोट्यपि तर्हि ध्वमित्यस्य न प्राप्नोति ? तत्राह—लोटी पुनरिति ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ सार्वधातुके यो लिङिति । नैषा परसप्तमी; सार्वधातुकपरस्य लिङोऽसम्भवात् । तस्मान्निर्धारणे सप्तमी । जातावेकवचनम्,

न्यासः

सकारादेः शेषशब्दस्य ग्रहणम् । स च सकारादिशब्दः सार्वधातुकसंज्ञकः शेषशब्द एव सम्भवति; अन्यस्याऽसम्भावत् । ननु च स्वशब्दोऽपि सम्भवति ? नैतदेवम्; एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सोऽपि शेषशब्द एव, अतस्तद्ग्रहणेनापि भवितव्यम् ।

ये तु ‘ईड्जनोर्ध्वे च’ इति सूत्रं पठन्ति, ते ‘ईशुः से’ इत्यस्यैव योगस्यानुकर्षणार्थं चकारं कुर्वन्ति । तेनेशेरपि ध्वेशब्द इडागतो भवति । यदि तर्हि शेरपि ध्व इडागम इष्यते, तदा ‘ईशीड्जनां सेध्वयोः’ इत्येकमेव सूत्रं कस्मान्न पठन्ति, एवं पृथग्विभक्तिर्नोच्चारयितव्या, चकारश्च न कर्त्तव्यो भवति ? इत्याह—विचित्रा सूत्रस्येत्यादि ।

ध्व इति कृतटेरेत्वस्येत्यादि । कृतटेरेत्वस्यैतदेव प्रयोजनम्—यत्र टेरेत्वं कृतं तत्रैव यथा स्मात् । न च लिङि टेरेत्वमस्ति, अतस्तत्रेता न भवितव्यम् । यद्येवम्, लोट्यपि न भवितव्यम्, अमादेशे कृते टेरेत्वस्याभावात् ? इत्याह—लोटी पुनरित्यादि ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ सार्वधातुके यो लिङिति । ‘सार्वधातुके’ इत्येषात्र निर्धारणे सप्तमी, जातावेकवचनम्, यथा—‘कारके’ इति । अथ वा—सुब्यत्ययेन बहुवचनस्य प्रसङ्ग एकवचनम् । परसप्तमीत्येषा न भवति—सार्वधातुके परतः; पूर्वस्य

१-१. क्वचिदेष पाठो नास्ति ।

यासुट्-सुट्-सीयुटाम् । कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः । कुर्वीत, कुर्वीयाताम्, कुर्वीरन् ।

अनन्त्यस्येति किम् ? कुर्युः, कुर्याः ।

‘सार्वधातुके’ इत्येव—क्रियास्ताम्, क्रियासुः । कृषीष्ट, कृषी-
यास्ताम्, कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य ‘या’ इत्येतस्य सार्वधातुकस्य ‘इय्’
इत्ययमादेशो भवति । पचेत्, पचेताम्, पचेयुरिति । अत्र ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपं बाधितम् ।

पदमञ्जरी

सार्वधातुकेषु मध्ये यो लिङ् सार्वधातुकसंज्ञकस्तस्येत्यर्थः । कुर्यादिति । ‘अत
उत्सार्वधातुके’ इत्युत्त्वम्, ‘ये च’ इत्युकारस्य लोपः । अत्र यासुट्सुटोः सकारस्य
लोपः । कुर्युरिति । ‘ज्ञेजुस्’, यासुट्सकारलोपः, ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूप-
त्वम् । कुर्वीतेति । सीयुट्सुटोः सलोपः । कुर्वीरन्निति । ‘ज्ञस्य रन्’, अत्र
सीयुट एव लोपः ॥

अतो येयः ॥ ‘सार्वधातुके’ इति प्रकृतमर्थात् षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते, तदाह—
अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येति । अवयवसम्बन्धे चैषा षष्ठी, सार्व-
धातुकस्यावयवस्य याशब्दस्येत्यर्थः । इय् इत्ययमिति । सूत्रे त्वकार उच्चार-
णार्थः । पचेदिति । इयादेशे कृते शवकारेण सहाद्गुणः, वलादिषु वलि लोपः ।

ग्यासः

लिङोऽसम्भवात् । कुर्यादिति । विध्यादिसूत्रेण लिङ्, यासुट्, ‘इतश्च’ इतीकार-
लोपः, धातोर्गुणः, रपस्त्वे ‘अत उत् सार्वधातुके’ इत्युत्त्वम्, ‘ये च’ इत्युकारलोपः ।
कुर्यातामिति । तसस्तीम् । कुर्युरिति । ‘ज्ञेजुस्’, ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपत्वम् ।
कुर्वीतेति । उकास्य यणादेशः । कुर्वीरन्निति । ‘ज्ञस्य रन्’ ।

कुर्युः, कुर्या इति । अत्रानन्त्यग्रहणाज्जुसः सिपश्च न भवति ।

क्रियास्ताम्, क्रियासुरिति । आशिषि लिङ्, ‘रिङ्क्षयग्लिङ्क्षु’ इति रिङादेशः ।
सार्वधातुकग्रहणादार्धधातुके न भवति । आर्धधातुकत्वं च ‘लिङाशिषि’ इत्यार्ध-
धातुकसंज्ञाविधानात् । कृषीष्ट, कृषीष्ट इति । ‘उश्च’ इति क्त्विम्, गुणाभावः ॥

अतो येयः ॥ सार्वधातुकं, यत् प्रकृतं तदर्यादिह विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्तं
प्रतिपद्यते । अत एवाह—अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येति । पचेदिति ।

अत इति किम् ? चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकरणं किम् ? यायात् ।

सार्वधातुक इत्येव—चिकीर्ष्यात् ।

ननु चातो लोपेनात्र भवितव्यम्, पचेदित्यत्रापि हि तर्हि 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घत्वेन भवितव्यम्; तदनेनावश्यं विध्यन्तरं बाधितव्यम्, स यथैव दीर्घस्य बाधकः, एवमूतो लोपस्यापि बाधकः स्यात्। स्यादेतदेवम्, यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्यात्, न पुनरतो लोपस्य ।

पदमञ्जरी

यकारस्य च श्रवणम्—पचेयुः, पचेयमित्यादौ । पचेयुरित्यत्रेत्यादि । पररूपस्यावकाशः चिनुयुः, सुनुयुः । इयादेशस्य तु पचेदित्यादि; पचेयुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादियादेशः । यदि पूर्वमेव पररूपं स्यात्, साश्चिद्भावादियादेशो न स्यात् । एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यादिति । एतच्च 'मध्येऽपवादाः' इति न्यायमनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणे त्वतो लोपस्यैव बाधकः स्यात् । दीर्घस्तु परत्वात्स्यादेव । स्यादेतदेवमित्यादि । दीर्घविधौ 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इति प्रकृतम्, 'भूसुवोस्तिङि' इति च ।

न्यासः

इयादेशे कृतेऽकारेण सह 'आद् गुणः', 'लोपो व्योर्वालि' इति यकारलोपः । चिनुयादिति । 'स्वादिभ्यः ङुः' । यायादिति । अदादित्वाच्छपो लुक् । चिकीर्ष्यादिति । सनन्तादाशिषि लिङ् ।

ननु चातो लोपेनात्र भवितव्यमिति । नाथोऽनुवृत्तेन सार्वधातुकग्रहणेनेत्यभिप्रायः । पचेदित्यत्राप्येत्यादि । यद्यपि पचेदितोदमस्योदाहरणमभिमतम्, तत्रापि 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घत्वेन भवितव्यमिति, ततश्च सर्वविषयस्य विध्यन्तरेणावष्टम्भत्वादनवकाशोऽयमियादेशः । तस्मादवश्यमनेन विध्यन्तरं बाधितव्यम् । एवञ्च यथा दीर्घस्यायं बाधकः, तथातो लोपस्यापि स्यात् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तयितव्यमिति भावः । स्यादेतदेवमित्यादि । यद्दि च दीर्घत्वम्, 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्त्य विधीयते, ततश्च स्यादेतदेवं यदुक्तवानसि; इयादेशस्यानवकाशत्वात् । अथ 'भूसुवोस्तिङि' इति तिङ्ग्रहणमनुवर्त्त्य विधीयते, तदा तिङ्मात्रमावि दीर्घत्वमिति लिङ् विधीयमानः इयादेशे नाप्राप्ते तस्मिन्नयमारभ्यते, ततश्च येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यैव बाधको भवति, न त्वातो लोपस्य । इयोऽतो लोपे प्राप्ते चाप्राप्तेऽयमारभ्यते । सार्वधातुके हि प्राप्ते, सार्वधातुके त्वप्राप्ते ।

‘येयः’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । ‘यः’ इति वा षष्ठीनिर्देशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः कृतः; सौत्रत्वान्निर्देशस्येति ।

केचिद् अत्र-अतो यासियः-इति सूत्रं पठन्ति । तेषां सकारान्तः स्थानी, षष्ठीसमासश्च ॥

आतो ङितः ॥ ८१ ॥

१) आकारस्य ङिदवग्रवस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य पदमञ्जरी

येय इत्यविभक्तिको निर्देश इति ‘येयः’ इत्यस्मिन्समुदाये ‘या’ इत्यविभक्तिको निर्देश इत्यर्थः । य इति चेत् । याशब्दात्षष्ठी, ‘आतो धातोः’ इत्याकारलोपः ।

केचित्तु—‘अतो यास्’ इति सकारान्तानुकरणं पठन्ति ॥

आतो ङितः ॥ आकारमात्रस्य ङितोऽसम्भवाद् ‘आतः’, ‘ङितः’ इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । ङितोऽवयवस्यात इत्यर्थः । उदाहरणेषु स्वरितत्वादात्मनेपदम् । ननु गाङ्कुटादिसूत्रे परत्र परशब्दप्रयोगाद्ब्याह्रियमाणो घतिः सप्तमीसमर्थाद्ब्याहृतव्यः-ङितीव ङिद्वदिति, अन्यथा चुकुटिषतीत्यत्र सनो ङित्वादात्मनेपदप्रसङ्गादित्युक्तम् । ‘सार्वधातुकमपित्’ इत्यत्रापि तदेवानुवर्त्तते,

न्यासः

अथ येय इति कोऽयं निर्देशः, अत्र हि ‘या’ इत्येष यः स्थानी तत्र षष्ठ्यां कृतायामतो या अस् इय इति स्थिते ‘आतो लोपः’ इति ‘आतः’, ‘धातोः’ इति योगविभागाद्वा आकारलोपे कृते ‘ससञ्जुषोः’ इति षष्ठीसकारस्य रुत्वे कृते तस्य ‘भोभगोअघो-अपूर्वस्य योऽशि’ इति यकारः । तस्यापि ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति लोपे च ‘य इयः’ इति निर्देशेन भवितव्यमिति, न तु येय इति । न ह्यत्राद् गुणो भवितुमुत्सहते; ‘पूर्वत्रा-सिद्धम्’ इति यलोपस्यासिद्धत्वात् ? इत्यत आह-येय इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देश इति । येय इत्यस्मिन् स्थान्यादेशसमुदायेन ‘या’ इति योऽयं निर्देशः सौऽविभक्तिकः; ‘सुपां सुष्ठक्’ इति विभक्तेर्लुप्तत्वात् । अङ्गीकृत्य च सविभक्तिकत्वं निर्देशस्य परीहारान्तरमाह—य इति । ज्ञेत्यादि । कथं पुनर्यलोपस्यासिद्धत्वं शक्यमनाश्रयितुम् ? इत्यत्राह—सौत्रोऽयं निर्देश इति । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति ‘छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति’ इति; तस्मात् सौत्रत्वादस्य निर्देशस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य ‘आद् गुणः’ कृतः । इयादेशोऽकार उच्चारणार्थः ॥

अर्थात् ङितः ॥ ‘आतः’, ‘ङितः’ इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । आत इयादेशापेक्षया स्थाने षष्ठीदि । ङित इति आकारापेक्षयावयवषष्ठी; ङितो ह्यकारमात्रस्यासम्भवात् । ङित इत्येषोऽवयवयोतो षष्ठी विज्ञायते—ङिदवग्रवस्येति । ङकार ईद् यस्य स ङितः,

‘इय्’ इत्यमादेशो भवति । पचेते, पचेथे । पचेताम्, पचेथाम् । यजेते, यजेथे । यजेताम्, यजेथाम् ।

‘सार्वधातुकमपित्’ इत्यत्र न ङितीव ङिद्वदित्येवमङ्गीक्रियते, अपि तु ङित इव ङिद्वदिति । पूर्वसूत्रे एव उच्चुकुटिषतीति प्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि गाङ्कुटादिसूत्रे ङित इव ङिद्वद्भवतीत्येवमङ्गीक्रियते, तदा ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ इति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति ।

आत इति किम् ? पचन्ति, यजन्ति । पचन्ते, यजन्ते । ङित इति किम् ? पचाक्वहै, पचामहै ।

अत इत्येव—चिन्वाते, सुन्वाते ।

पदमञ्जरी

ततश्च पूर्वस्य कार्यं प्रत्येव सार्वधातुकस्य ङित्वम्, न स्वकार्यं प्रतीत्यर्थं कृतान्युदाहरणानि; लङ्लुङोस्तु युक्तमुदाहर्तुम्—अपचेत्ताम्, अकरिष्येतामिति; अस्ति ह्यत्रापि स्थानिवद्भावेन ङित्वम् ? अत आह—सार्वधातुकमपिदित्यत्रेत्यादि ।

न्यासः

तस्यावयवो ङिदवयवः । पचेते, पचेथे इति । लट्, स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्, आतामाथाम्, ‘सार्वधातुकमपित्’ इति ङित्वम् । पचेतात्, पचेथामिति । लोट्, टेरेत्वे कृते ‘आमेतः’ इत्याम् ।

ननु च ङिदवयवोऽत्राकारो न भवति, यस्माद् गाङ्कुटादिसूत्रे ङितीव ङिद्वदित्येवमर्थोऽङ्गीक्रियते, तथा ‘सार्वधातुकमपित्’ इत्यत्राप्ययमर्थः; तथा ह्यस्मिन्नपि योगे तदेव ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते, तस्मिन्श्चार्थोऽङ्गीक्रियमाणे ङिति यत् कार्यं तदपि हि सार्वधातुके परतः पूर्वस्य लभ्यते, न तु तस्यैवापित्सार्वधातुकस्य ङित्वम् ? इत्याह—सार्वधातुकमपिदित्यत्रेत्यादि । पूर्वसूत्र एवेति । गाङ्कुटादिसूत्रे यद्येवमङ्गीक्रियते—गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽङ्गित्प्रत्ययोऽसौ ङिद्वद्भवतीति, तदा कुटादिभ्यः परस्य (सन्) ङित्वं भवति, ङित्वे सति ‘अनुदात्तङितः’ इत्यादिनात्मनेपदं स्यात्, ततश्चोच्चुकुटिषतीति न सिध्येत् । तस्मादेतत्सिद्ध्यर्थं ङितीव ङिद्वदित्यङ्गीक्रियते । ‘सार्वधातुकमपित्’ इत्यत्र तु तत् सार्वधातुकं ङिद् भवतीत्येषोऽर्थोऽङ्गीक्रियते । तस्माद् युक्तमेवाकारस्य ङिदवयवत्वम् । पचन्ते, यजन्ते इति । भवत्यङिदवयवोऽन्तादेशस्याकारः, तथाप्यात इति वचनान्न भवति । पचाक्वहै, पचामहै इति । लोट्, वहिमङ्गिडौ । ‘अङ्कुतमस्य पिच्च’ इत्याट्, उरमश्च पिच्चवतीति । अत्र पित्वान् ङित्वं न भवतीति आतो ङिदवयवाकारो न भवति ।

तपरकरणं किम् ? मिमाते । मिमाथे ॥

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोऽङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानः, यजमानः ।
अकारमात्रभक्तोऽयं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यते इति 'अदुपदे-

पदमञ्जरी

मिमाते, मिमाथे इति । असति तपरकरणे 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति लोपात्पर-
त्वादयमेव विधिः स्यात् ॥

आने मुक् ॥ अत्र 'आने' इति सप्तम्यचरितार्था पूर्वत्र कृतार्थायाः 'अतः'
इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति, तत्र विशेषण-
विशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाद्विशेष्यते, न त्वताऽङ्गमित्यभिप्रायेणाह—अकारमात्र-
भक्तोऽयमिति । अङ्गस्यावयवो योऽकारस्तस्य मुगित्यर्थः । किमेवं सति भवति ?
इत्याह—अदुपदेशग्रहणेनेति । उपदेशे अत् अदुपदेशः, यदि त्वकारान्ताङ्गभक्तः

न्यासः

मिमाते, मिमाथे इति । 'माङ् माने', जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः । 'श्लौ' इति
द्विवचनम्, 'भृजामित्' इत्यभासस्येत्वम्, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः ॥

आने मुक् ॥ अङ्गस्यात् इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ—अङ्गस्य योऽत् तस्य मुगागमो
भवतीति । तदिहादुपदेशं तर्हि क्रियताम् ? न कर्तव्यम्; 'अतो येयः' इत्यतोऽत्
इत्यनुवर्त्तिष्यते । ननु च पञ्चमीनिर्दिष्टं तत्र, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ? नैतदस्ति;
अत इत्येषा तु पञ्चमी तत्रेयादेशे चरितार्था, 'आने इत्येषा तु सप्तम्यकृतार्था । तस्मा-
दान इत्येषा सप्तम्यत इत्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं परिकल्पयिष्यति, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व-
स्य' इति नियमात् । ननु चाकारो वर्णो मकारोऽपि वर्ण एव, मुगयं त्वन्तलिङ्गः,
अन्तश्चावयवः, न च वर्णो वर्णस्यावयवो बुध्यते, तेनानारब्धत्वात्, तस्मादयुक्तमुक्तम्—
अतो मुगागमो भवतीति ? नैष दोषः; सर्वत्रैव हि यस्यागमो विधीयते, यश्चागमो
विधीयते तत्समुदायापेक्षयाऽऽदित्वमन्तत्वं वा विधीयते । तस्मादतो मुगागमो भवती-
त्यस्यार्थोऽयं विवक्षितः—अकारादिरयं समुदायो संकारान्तश्च भवतीति । पचमान
इति । लट्, तस्य शानच् ।

आने परतोऽङ्गस्यातो मुगागमो भवतीत्युक्ते समानाधिकरणे एते षष्ठ्याविति
मन्यमानोऽकारान्तस्य आने परतो मुगागमो भवतीतीदं सूत्रार्थं गृहीत्वा य एवं देशयेद्-
यद्यकारान्तमङ्गमागमि, पचमान इत्यत्र 'अदुपदेशं सर्वधातुकमनुदात्तम्' इत्यनुदा-
त्तत्वं न स्यात्; अकारस्य मुका व्यवहितत्वात् । अकारो य उपदेश इत्येवं हि तत्र
व्यवस्थितम्, न त्वकारान्तोऽयमुपदेश इति । नच शक्यते वक्तुम्—अङ्गभक्तोऽयं
मुक्, अतो नास्ति व्यवधानमिति; अङ्गभक्तो ह्ययमङ्गमेव न व्यवदध्यात्, अकारं तु
व्यवदधात्येव । अवयवो हि समुदायस्य व्यवधायको न भवति । अवयवान्तरस्य

शात्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति । यद्येवम्, 'आतोऽङितः' इत्यमपि विधिः प्राप्नोति ? तपरनिर्देशान्न भविष्यति । मुकि सत्य-
ध्यर्धमात्रो भवति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति ?
नैष दोषः; उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते । तेन उपदेशाद्ध्वं सत्यपि

पदमञ्जरी

स्यात्, तुतस्तदेवाङ्गं न व्यवदध्यात्, तदवयवं त्वकीरं व्यञ्जदधात्येवेति स्वरो न
स्यात् । न च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्; किं कारणम् ? ह्रस्वरप्राप्तौ
व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषाया माध्यकारेण शिक्षितत्वात् । अन्यथाऽग्नि-
चिद्धानित्यादौ 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्' इति स्वरूपसङ्गात् । यदि पुनरयमभक्तो
मकारो विकरणवन्मध्ये क्रियेत, अभक्ते मुकि स्वरो न स्यादित्येव । यदि पुनुरयं
परादिः क्रियेत-आनस्य मुडिति, परादित्वे दीर्घत्वंप्रसङ्गः-पचमान इति 'अतो
दीर्घो यञि' इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ? पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे ? यदि
सार्वधातुक इत्येव तत् । अथ ङीत्येव तत्तदा न दोषः । तदयं भक्तस्तत्रापि पूर्वा-
न्तः, तत्राप्यकारस्य मुगिति स्थितम् । यद्येवमिति । यद्यकारमात्रभक्तत्वात्तद्-
ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । अध्यर्धमात्र इति । अर्धमधिकं यस्याः सा अध्यर्धा,
अध्यर्धा मात्रा यस्यासावध्यर्धमात्रः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नो-
तीति । यद्विधावपि तपरनिर्देशात् । तत्राह-उपदेशग्रहणमिह क्रियत इति । तथा
चेति । यदा द्विमात्रत्वेऽपि भवति, तदा का शङ्काऽध्यर्धमात्रत्वे इति भावः ॥

न्यासः

तु व्यवधायको भवत्येवेत्यत आह-अकारमात्रभक्तो ह्ययमित्यादि । मात्रशब्दो-
ऽयमङ्गभक्तत्वव्यवच्छेदाय । अङ्गश्चात्राकारविशेषणम् । अकार एवागमी, नाङ्गम् ।
तस्मात् तद्भक्तत्वात् तद्ग्रहणेनैव मुग् गृह्यत इति व्यवधानाभावात् लसार्व-
धातुकमनुदात्तं भवति । ननु चाकारान्तभक्तेऽपि मुकि भवितव्यमेव 'लसार्व-
धातुकमनुदात्तमहन्विडोः' इत्यनुदात्तत्वेन, 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति
मुकोऽविद्यमानवत्त्वाद् व्यवधानाभावात् ? एवं मन्यते-नैषा परिभाषा माध्यकारस्य
सम्भता । तथा हि-तेनेमां परिभाषां प्रत्याख्यायेयमन्या परिभाषा गृहीता-ह्रलः
स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति । न चान्न ह्रलः स्वरप्रसृतिरस्ति, किं तर्हि ?
अचः । यद्येवमित्यादि । यद्यकारभक्तोऽयं मुक् तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्येवं सत्यव्यवधाय-
कत्वादेव तस्य पचमानं इत्यत्राकारादनन्तरस्थान इति, तस्य 'आतोऽङितः' लीया-
देशः प्राप्नोतीत्यत आह-तपरकरणनिर्देशान्न भवतीति । अकारो ह्यत्र मात्राकाल-
स्तपरो निर्दिष्टो मुकि सत्यध्यर्धमात्रो भवति । अतः कालमेदान्न भविष्यति । अधिक-
मर्धं यस्याः सध्यर्धा, अध्यर्धा मात्रा यस्य सोऽध्यर्धमात्रः । लसार्वधातुकमनुदात्तमपि

कालभेदे भवितव्यम् । तथा च—पचावः, पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदृशः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानशब्दस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते ।
अत्र पठ्यम्याः परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परंत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः ।
अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु ।

विभक्ताविति किम् ? अष्टत्वंम् । अष्टता ।

‘आ’ इति व्यक्तिनिर्देशोऽयम्, आकृतिनिर्देशो तु नकारस्थानेऽनु-
नासिकाकारः स्यात् । विकल्पनायमार्कारो भवति, एतज्ज्ञापितम्—

पदमञ्जरी

ईदृशः ॥ ‘आसः’ इति पञ्चम्यचरितार्था पूर्वत्र कृतार्थायाः ‘आने’ इति
सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ सौत्रस्याग्निर्देशस्य अल्लोपो न कृतः ।

व्यक्तिनिर्देशोऽयमिति । यथाश्रुतनिरनुनासिकाकारव्यक्तिर्निर्दिश्यत इत्यर्थः ।
जातिनिर्देशस्तु दुष्ट इत्याह—आकृतिनिर्देशे त्विति । आकृतिर्जातिः, न संस्था-

न्यासः

तर्हि न प्राप्नोतीति तद्विधावपि तपरनिर्देशात् । उपदेशग्रहणमित्यादि । उपदेशग्रहणं
तत्र क्रियते प्रागवस्थोपलक्षणार्थम् । तेन य उपदेशावस्थायां मात्राकालस्तस्य यद्यप्यु-
त्तरकालं मुक्ति कृते कालभेदोऽस्ति, तथाप्युपदेशावस्थायां मात्राकालत्वाद् भवत्येवा-
त्रानुदात्तत्वम् । तथा चेत्यादि । यतस्तत्रोपदेशादूर्ध्वं सत्यपि कालभेदेऽनुदात्तत्वेन
भवितव्यम्, एवञ्च कृत्वा मत्रापि ‘अतो दीर्घो यजि’ इति दीर्घत्वे कृते कालभेदोऽस्ति—
पचाव इत्यादौ, तत्रापि भवति ॥

ईदृशः ॥ आस इति पञ्चम्यकृतार्था ‘आने’ इति पूर्वत्र कृतार्थायाः सप्तम्याः
षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति; ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति वचनात् । तेनानस्यैवायमादेशो विधी-
यते, इत्याह—आस उत्तरस्यानशब्दस्येति । आसीन इति । ‘आस उपवेशने’ । अनु-
दात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, ‘आदेः परस्य’ इत्याकारस्यैकारः, अदादित्वाच्छपो लुक् ।
तपरकरणं मुखसुखार्थम् ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ आ इति व्यक्तिनिर्देशोऽयमिति । शुद्धाया निरनुनासि-
काया अकारस्य व्यक्तेरेव निर्देश इत्यर्थः । अथाकृतिनिर्देशे को दीर्घः स्यात्, यत-
स्तत्परीहारार्थो व्यक्तिनिर्देशोऽयमाश्रितः ? इत्यत आह—आकृतिनिर्देशे हीत्यादि ।

‘अष्टनो दीर्घात्’ इति दीर्घग्रहणात्, ‘अष्टाभ्य औश्’ इति च कृता-
त्वस्य निर्देशात् । तेनाष्टभिः, अष्टभ्य इत्यपि भवति ।

तदन्तविधिश्चात्रेष्यते—प्रियां अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः ।
प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

पदमञ्जरी

नम् । जातिनिर्देशे हि शुद्धाया जातेरादेष्टुशमक्यत्वात्तदाधारभूतानां व्यक्तीनां
विधानम् । तत्र यद्यपि दीर्घोच्चारणपूर्वमर्थ्यान् ह्रस्वप्लुतव्यक्तीनां प्रसङ्गः,
दीर्घव्यक्तयस्तु सर्वाः प्रसक्ताः, तत्रान्तर्यतोऽनुनासिकव्यक्तिरेव स्यात्, तस्याः
पूर्वेण सह सवर्णदीर्घोऽप्यनुनासिक एव स्यात् । विकल्पेन चायमित्यादि । यथा च
दीर्घग्रहणं कृतात्वनिर्देशश्चास्मिन्नर्थे लिङ्गं तथा तत्रैव व्याख्यातम् । तदन्तविधि-
श्चात्रेष्यत इति । ‘अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च’ इति वचनात् । एकवचन-
निर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य, तेनोपसर्जनेऽप्यष्टनि भवति, तत्रापि विकल्पि-
तत्वात्प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टान इत्यपि भवति । तत्रापि भसंज्ञाविषये
आत्वपक्षे ‘आतो धातोः’ इत्यकारलोपमिच्छन्ति—प्रियाष्टः पश्येत्यादि, आत्वा-
भावपक्षे त्वल्लोपे ष्टुत्यम्—प्रियाष्टन् इत्यादि भवति ॥

न्यासः

जातिरिहाकृतिर्विवक्षिता, न तु संस्थानम् । जातिनिर्देशे सति शुद्धाया जातेर्निर्देशेष्टुश-
मक्यत्वात् तदाधारभूतासु व्यक्तिषु कार्यं विज्ञायते । तत्र यदीह जातिनिर्देश आश्री-
येत, तदा सर्वास्वाकारव्यक्तिषु जात्याधारत्वमुपगतासु ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति नकार-
स्य विधीयमान आकार आन्तरतम्यादनुनासिकस्य स्थानेऽनुनासिक एव स्यात् ।
व्यक्तिनिर्देशे त्वेष दोषो न भवति; शुद्धार्या आकारव्यक्तेरुच्चारणात्, अनन्तत्वादतपर-
त्वाच्च । यद्यष्टन आकारो विधीयते, तदाष्टभिः, अष्टभ्य इत्यादि न सिध्यति, न ह्यत्र
विकल्पाभिधायि वचनमस्ति, नापि प्रकृतम् ? इत्यत आह—विकल्पेनेत्यादि । ‘अष्टनो
दीर्घात्’ इत्यनेनाष्टनो दीर्घादसर्वनामस्थानविभक्तोरुदात्तत्वं विधीयते । यदि च नित्य-
मात्त्वं स्याद्, दीर्घादिति विशेषणं निरर्थकं स्यात् । ‘अष्टाभ्य औश्’ इत्यत्र च कृतात्वस्य
निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । व्यवच्छेद्याभावादष्टन इत्येवं ब्रूयात् । तस्माद् दीर्घग्रहणेन
कृतात्वनिर्देशेन विकल्पेनेदमात्त्वं भवतीति ज्ञापितम् । तेनाष्टभिरित्याद्यपि पक्षे भव-
तीति । तदन्तविधिश्चात्रेष्यत इति । कथं स लभ्यते ? इहाङ्गस्येति प्रकृतम्, अष्टाब्द-
श्चेह स्वरूपप्रधान उपात्तः; एकवचननिर्देशात् । अन्यथा हि बहुवचनत्वादष्टानामित्येवं
ब्रूयात् । तस्मात् स्वरूपप्रधानोऽयम् । तत्राङ्गे प्रकृतेऽनेन विशेष्यमाणे तदन्तविधि-
र्लभ्यते । विशेषणेन हि तदन्तविधिर्भवतीत्युक्तम् । प्रियाष्टेति । ‘सर्वनामस्थाने’ इत्या-
दिमा दीर्घः ॥

‘रै’ इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
राभ्याम् । राभिः ।

हलीति किम् ? रायौ, रायः । विभक्ताविति किम् ? रैत्वम्, रैता ।
‘मृजेर्वृद्धिः’ इत्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशो ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु ।

अनादेश इति किम् ? युष्मत् । अस्मत् ।

‘हलि’ इत्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशग्रहणेन
प्रयोजनम्—‘योऽचि’ इति, तदिहैव क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम्,
माम् । युवाम्, आवाम् । युष्मान्, अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

पदमञ्जरी

रायो हलि ॥ मृजेर्वृद्धिरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकार इति । पूर्वसूत्रान्ते ग्रन्थो-
ऽयं पठितव्यः ।

युष्मदस्मदोरनादेशो ॥ युष्मदस्मदिति । ‘पञ्चम्यां अत्’ इति भ्यसोऽद्वावः ।
हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यादिति । न चादेशो हलादिरस्ति, ‘भ्यसोभ्यम्’
इत्ययं तु अभ्यमादेशः । उत्तरत्रेति । ‘योऽचि’ इति यत्वमादेशो मा भूत् त्वमह-
मित्यादौ ‘शेषे लोपः’ इति शेषव्यवस्थार्थं च । तदिहैव क्रियत इति । लाघवे
विशेषाभावात् ॥

द्वितीयायां च ॥ उदाहरणेषु ‘ङे प्रथमयोरम्’ इति विभक्तेरुपभावः ॥

न्यासः

रायो हलि ॥ युष्मदस्मदोरनादेशो ॥ युष्मत्, अस्मदिति । ‘पञ्चम्या अत्’ इति
पञ्चमीभ्यसोऽदादेशः, ‘शेषे लोपः’ इत्यन्तलोपे कृते ‘अतो गुणे’ पररूपत्वम् ।

यदि च हलीत्यधिकारादत्राप्यात्वं न स्यात्, तत् किमर्थमनादेशग्रहणम् ?
इत्याह—उत्तरत्र त्वित्यादि । उत्तरत्र ‘योऽचि’ इति सूत्रेऽनादेशस्य प्रयोजनमिति ।
यद्येवं तत्रैव कर्तव्यम्, इह किमर्थं क्रियते ? विस्पष्टार्थमित्यभिप्रायः ॥

द्वितीयायां च ॥ त्वाम्, मामिति । ‘त्वमावेकवचने’ इति त्वमादेशौ । युवाम्,
आवामिति । ‘युवावौ द्विवचने’ इति युवावादेशौ । सर्वत्र ‘ङे प्रथमयोरम्’ इत्यम्भावे
विभक्तेः कृतेऽपि पूर्वत्वम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां दिष्ये युष्मदस्मदोराकारा-
देशो भवति । युवाम्, आवाम् ।

प्रथमाया इति किम् ? युवयोः, आवयोः । द्विवचन इति किम् ?
त्वम्, अहम् । यूयम्, वयम् ।

भाषायामिति किम् ? युवं वस्त्राणि पीवसावसाथे ॥

योऽचि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वयो,
मया । त्वयि, मयि । युवयोः, आवयोः ।

अचीति किम् ? युवाभ्याम्, आवाभ्याम् ।

‘युष्मदस्मदोरादेशे’ इत्यत्र यदि ‘हलि’ इत्यनुवर्तते, शक्यम-
कर्तुम् ‘अचि’ इत्येतत् ? तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् ।

पदमञ्जरी

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ युवयोरिति । ननु च ‘योऽचि’ इति यत्व-
मत्र बाधकं भविष्यति ? प्रथमाद्विवचनेऽपि तर्हि शेषेलोपो बाधकः स्यात् । अथ
तस्य वचनाद्बाधः ? यत्वस्यापि त्बाधः स्यात् । पुरस्तादपवादन्यायेन वा यत्व-
स्यैव बाधः स्यात् ॥

योऽचि ॥ शक्यमकर्तुमचीत्येतदिति । कथम् ? अनादिष्टायां विभक्तौ विधी-

न्यासः

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ इदमप्यादेशार्थं वचनम् । युवयोः, आवयो-
रिति । ननु च ‘योऽचि’ इति यत्वमत्र बाधकं भविष्यति ? प्रथमाद्विवचनेऽपि तर्हि
शेषेलोपो बाधकः स्यात् । तत्र यथा वचनसामर्थ्याच्छेषेलोपोऽनेन बाध्यते, तथा
यत्वमपि बाध्येत । ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति यत्व-
मपि बाध्येत । तस्मात् ‘प्रथमायाः’ इति वक्तव्यम् । त्वम्, अहमिति । ‘त्वाहौ सौ’ इति
त्वाहावादेशौ । ‘औ’ इति वक्तव्ये प्रथमाया द्विवचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

योऽचि ॥ युष्मदस्मदोरादेश इत्यत्रेत्यादि । ‘युष्मदस्मदोरादेशे’ इत्यत्र यदि
पूर्वसूत्राद् हल्ग्रहणमनुवर्तते, तदाऽविशेषण विधीन्मानं यत्वमुत्सर्गो ज्ञाप्यते । आत्वं
तु विभक्तिविशेषे ऋलादौ विधीयमानमस्याप्यपवादः । एवं चाप्यन्तरेणाप्यङ्ग्रहणम्,
यकारोऽजादावेवभवतिष्ठते, तस्मादचीत्येतच्छक्यमकर्तुम् ? तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् ।

काङ्क्षि ५ : ४९

अनादेश इत्येव—त्वद् गच्छति । मद् गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ६० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति । कश्च शेषः ? यत्राकारो यकारश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनात्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

त्वम्, अहम् । यूयम्, वयम् । तुभ्यम्, मह्यम् । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् । त्वत्, मत् । युष्मत्, अस्मत् । तव, मम । युष्माकम्, अस्माकम् ।

शेषग्रहणं विस्पष्टार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्मान्न

एवमक्षरी

यमानं यत्वमुत्सर्गः, तत्रैव हलादावात्वमपवादः । त्वत्, मदिति । 'एकवचनस्य च' इति डसेरदादेशः ॥

शेषे लोपः ॥ उपयुक्तार्दन्यः शेषः । तस्यैव संग्रहश्लोकः—पञ्चम्याश्चेत्यादि । पञ्चम्यादीनां सम्बन्धीनि यान्यद्विवचनानि—अयं तावच्छेषः, तत्र शेषे लोपो विधीयत इति । 'अद्विवचनाभि' इत्येतद्भाषापेक्षं द्रष्टव्यम् । छन्दसि तु—युवं वस्त्राणीति द्विवचनमपि शेष एव ।

शेषग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । कथम् ? विभक्तिमात्रे लोपः, तस्यानादिष्टायां विभक्तौ यत्वमपवादः । अस्यापि हलादावात्वमपवाद इत्यसङ्करेणात्व-य-लोपाः सिध्यन्ति । अनादेशग्रहणं तु क्रियमाणेऽङ्ग्रहणे यत्वलोपयोर्विषयविभागार्थं

न्यासः

त्वद् गच्छति, मद् गच्छतीति । 'एकवचनस्य च' इति डसेरदादेशः ॥

शेषे लोपः ॥ यान्यद्विवचनानीति । एकवचनबहुवचनानीत्यर्थः । अत्रेति । पञ्चम्यादिषु विभक्तिषु । तेषु लोपो विधीयत इति । तेषामेव शेषत्वात् । तुभ्यम्, मह्यमिति । 'तुभ्यमह्यौ ङयि' इति तुभ्यमह्यावादेशौ भवतः । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यमिति । 'भ्यसो भ्यम्' इति भ्यमादेशः । तव, ममेति । 'तवममौ ङसि' इति तवममदेशौ । युष्माकम्, अस्माकमिति । 'साम आकम्' इति ।

अथ शेषग्रहणं किमर्थम्, न 'लोपः' इत्येवोच्येत, एवमुच्यमाने सत्यविशेषेण लोपः स्यादित्येतच्च नाशङ्कनीयम्, अविशेषेण हि लोपो विधीयमान उत्सर्गो भविष्यति, तस्यानुद्देशो विभक्तिविशेषे यकाराकारापवादौ, एवञ्चान्तरेणापि शेषग्रहणं शेष एव लोपोऽवस्थाप्येत ? इत्यत आह—शेषग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । शेषे लोपे कृते स्त्रियां

१. 'शेषे'—इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

भवति—त्वं ब्राह्मणो, अहं ब्राह्मणी ? 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' । 'अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी' इति ।

केचित्तु शेषेलोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथम् ? 'वक्ष्यमाणादेशा-
पेक्षः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधीयन्ते, तेन मपर्यन्ताद्
योऽन्यः स शेष इति, तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति' ॥

पदमञ्जरी

कर्तव्यमेव । सन्निपातलक्षण इति । विभक्तिसन्निपातकृतं युष्मदस्मदीरकाशन्त-
त्वम् । तद्यदि टापो निमित्तं स्यात्, तत्सन्निपातं विहन्यात् । एतच्च त्यदादिशब्द-
वत्स्त्रीलिङ्गत्वमभ्युपेत्योक्तम्, इदानीं च लिङ्गमेव नास्ति ? इत्याह—अलिङ्गे वेति ।

केचित्त्विति । टांस्त्रिवृत्त्यर्थमेव त एवमिच्छन्ति । कथमिति । यत्राकारो
यकारश्च न विहितः स शेषः, तत्र विधीयमानो लोपः 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त-
स्यैव युक्त इति प्रश्नः । अनन्तरोक्तं शेषग्रहणस्य वैयर्थ्यं हृदि कृत्वाऽऽह—
वक्ष्यमाणेति । आदेशा वक्ष्यमाणा यस्य स वक्ष्यमाणादेशः । कः पुनरसौ ?
इत्याह—ते चेति ।

मपर्यन्ताद्योऽन्यः स शेष इति । स च टिरेव । तत्रायं लोप इति स्थानि-
नोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । किमर्थं पुनर्लोप इत्युच्यते, न त्यदाद्य-
न्यासः

टाप् कस्मान्न भवतीति । अन्त्यलोपे कृते सत्यदन्तत्वाद् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टापा
भवितव्यमिति भावः । सन्निपात इत्यादि । विभक्त्यानन्तर्ये हि सति युष्मदस्मदी
अकारान्ते समुपजाते । तत्र यदि टापमुत्पादयेयाताम्, तदा विभक्तेरानन्तर्यं ताभ्यां
विहतं स्यात् । न च यो यत्सन्निपातलक्षणः स तद्विघातस्य निमित्तं भवतीति न
भवति टाप् । यद्येवम्, त्यदादिभ्योऽपि न स्यात् ? नैष दोषः, यदयम् 'न यासयोः'
इति निर्देशं करोति, तज्ज्ञापयति—भवति त्यदादिभ्यष्टाबिति । अयञ्च स्त्रीलिङ्गत्व
युष्मदस्मदीरभ्युपेत्य परीहार उक्तः । इदानीं स्त्रीलिङ्गाभावादेव टाहुन भवतीति
दर्शयितुमाह—अलिङ्गे इत्यादि ।

केचित्तु शेषेलोपं टिलोपमिच्छन्तीति । त्वं ब्राह्मणी, अहं ब्राह्मणी—इत्यत्र टाभ्या
भूदित्येवमर्थम् । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यमित्यत्र भ्यमादेशे कृते 'बहुवचने शल्येत्'
इत्येत्त्वं मा भूदित्येवमर्थञ्च । कथमिति ? एवं मन्यते—यत्र विभक्तावाकारो यकारश्च
न विहितः स शेषः, तत्र शेषेलोप उच्यमानटिलोपो न लभ्यते । 'अलोऽन्त्यस्य' इति
परिभाषयाऽन्त्यस्यत्र ज्ञानोतीति वक्ष्यमाणादेशापेक्षया शेष इत्यस्यार्थं ते चेत्यादिना
स्पष्टीकरोति । मपर्यन्ताद् योऽन्यः स शेष इति । स पुनर्टिरेव । अत्रासं शेषेलोप-
लोपो भवतीति लोपं प्रति शेषस्याधिकरणविवक्षायां सप्तमी । किमर्थं पुनर्लोप इत्युच्यते,
यावता त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धम् ? न सिध्यति, अत्यदादिज्ञात् । त्यदादित्वं हि

मपर्यन्तस्य ॥ ६१ ॥

‘मपर्यन्तस्य’ इत्ययमधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ‘मपर्यन्तस्य’ इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“युवावौ द्विवचने’ । युवाम्, आवाम् । मपर्यन्तस्येति किम् ? युवकामावकामिति साकच्चस्य मा भूत्” । “त्वमावेकवचने’ । त्वया । मया । मपर्यन्तस्येति किम् ? साकच्चस्य सर्वस्य मा भूत् ।” तथा च सति त्वमयोरकारस्य ‘योऽचि’ इति यकारे कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात्” ।

पदमङ्गरी

त्वेनैव सिद्धम् ? न सिध्यति; ‘द्विपर्यन्तास्त्यदादयः’ इति वचनात् । यदा चोपसर्जने युष्मदस्मदी, तदा त्यदाद्यत्वं न सिध्यति । टिलोपपक्षे तु सुतरामारम्भणीयम् ॥

‘मपर्यन्तस्य ॥ ‘मपर्यन्तस्य’ इत्यवयवस्य स्थानित्वेन निर्देशाद्युष्मदस्मदोरित्यवयवषष्ठी विज्ञायते—मः पर्यन्तोऽवधिर्यस्य स मपर्यन्तः । यद्यपि द्वयोर्द्वौ मपर्यन्तौ, तथाप्यभेदविवक्षयैकवचनम् ।

मपर्यन्तस्येति किमिति । समुदाययोरप्यादेशे आदेशानामप्यदन्तत्वादोषाभाव इति प्रश्नः । साकच्चस्य मा भूदिति । तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्रसङ्गः । सर्वस्य मा भूदिति । साकच्चस्य मा भूदिति तु नोक्तम्; यस्मादकञ्चिधावुक्तम्—‘त्वया, मया, त्वयि, मयि इत्यत्र सुबन्तस्य प्राक्टेरकच्’ इति । अनिष्टं रूपं स्यादिति । त्वया, म्येत्यनिष्टं रूपम् ।

अथ परिग्रहणं किमर्थम्, मान्तस्येत्येवोच्येत, युष्मदस्मदोर्यो मान्तो भागन्यासः

‘द्विपर्यन्तास्त्यदादयः’ इति । तत्र चैतदेव शेषेलोपवचनं ज्ञापकम् । तेन भवच्छब्दस्य त्यदाद्यत्वं न भवति—भवानिति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ युवकाम्, आवकामिति । ‘अव्ययसर्वनाम्नामकञ्प्राक्टेः’ इत्यकच् । अत्र यदि मपर्यन्तस्येति नोच्येत, ततोऽवधेरनुपादानात् साकच्चस्यापि स्यादित्यत आह—साकच्चस्य सर्वस्य मा भूदिति । असति मपर्यन्तग्रहणे, अवधेरनुपादानादनेकाल्त्वान्चादेशस्य सर्वस्यैव स्यात् । कः पुनः सर्वादेशे दोषः स्यात् ? इत्यत आह—तथा चेत्यादि । अनिष्टं रूपं स्यादिति । अकारस्य “योऽचि’ इति यकारे कृते लृप्ता, म्या इति स्यात् । मपर्यन्तग्रहणे तु सति युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य स्थानित्वेनाधिकृतत्वादस्यैव वक्ष्यमाणा आदेशा भवन्तीति न कश्चिद् दोष इति ।

अथ परिग्रहणं किमर्थम्, न मान्तस्येत्येवोच्येत, एवमपि ह्युच्यमानेऽन्तशब्दस्य समीपवचनत्वात् तद्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहिराश्रयणात् सिद्धमिष्टम् ? इत्यत आह—

मान्तस्येत्येव सिद्धे, अस्मिन् यत्परिग्रहणं कृतम्, अवधिद्योतनार्थं तत्, मान्ते मा भूत् । कदा ? यदा ण्यन्तयोः क्विपि मान्तत्वं विद्यते-

पदमञ्जरी

स्तस्येत्यर्थः ? तत्राह—मान्तस्येत्येव सिद्धेऽस्मिन्निति । अस्मिन् साकचकस्यादेशाभावे, युवकाम्, अयकामिति रूपे वा । अवधिद्योतनार्थमिति । पर्यन्तशब्देनावधि द्योतयामीत्यर्थः । अन्यथा मान्तस्येत्युच्यमाने युष्मदस्मदोः समानाधिकारणं विशेषणं सम्भाव्येत, प्रत्येकसम्बन्धाच्चैक्यचनम्, ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशः स्युः । अथापि वैयधिकरण्यमाश्रीयते, तथापि यत्र मान्ते तत्र भेदभावादादेशः न स्युः । व्यपदेशिवद्भावोऽपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः । पर्यन्तशब्देन त्ववधिद्योतने तर्ह्युपादानसामर्थ्याद्युष्मदस्मदवयवेऽपि युष्मदस्मच्छब्दौ वर्तते इति सर्वत्रादेशसिद्धिः । वैयधिकरण्येन वा सम्बन्धे परिग्रहणसामर्थ्याद् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति प्रतिषेधाप्रवृत्तौ मान्तयोरप्यादेशसिद्धिः ।

अपर आह—सति शेषे पर्यन्तशब्दः, तेन सामानाधिकरण्यासम्भवाद्धैयधिकरण्येनैवान्वयः । यदा तु मान्ते युष्मदस्मदी तदा नैवादेशः भवन्ति, तदिदमुक्तम् मान्ते मा भूद्यदा तदेति । यदा युष्मदस्मदी मान्ते तदैव मा भूत्, तदापि वा मा भूदित्यर्थः । क्व पुनर्मान्ते युष्मदस्मदी ? इत्याह—ण्यन्तयोरिति । युष्मानाचष्टे युष्मयति, अस्मानाचष्टे अस्मयति; णिचीष्टवद्भावे टिलोपः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्रैक्यचनाधिकारात्त्वमादेशाभावः । क्विपि णिलोपः । ननु च विभक्तावदेशै-

न्यासः

मान्तस्येत्यादि । एतस्मिन् साकचकस्यादेशाभावे, अथवैतस्मिन् युवकामावकामित्यादिके शब्दरूपे मान्तस्येत्येवं सिद्धे यत् परिग्रहणं कृतं तदवधिद्योतनार्थम् । युष्मदस्मदोरवयवस्य स्थानिनीऽवधिद्योतनार्थम् । तस्मान् मान्ते युष्मच्छब्दे, अस्मच्छब्दे च वक्ष्यमाणं कार्यं मा भूदित्येवमर्थम् । कदा ? इत्याह—यदा ण्यन्तयोरित्यादि । तदाचष्ट इति युष्मदस्मद्व्यां णिचि कृते 'णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्य' इतोऽष्टवद्भावाट्टिलोपः, ततः क्विप्, तत्र 'णेरनिटि' इति णिचो लोपे कृते यदा मान्तत्वं विद्यते युष्मदस्मदोस्तदा मा भूदिति । असत्यपि परिग्रहणे मान्तस्येत्यनेन युष्मदस्मदोरित्यवयवावस्थानं लभ्यते, ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदी, तत्रैव वक्ष्यमाणा आदेशा भवेयुः । परिग्रहणे त्ववधिद्योतनार्थे सति नियोगतो वर्ज्यभावेन भवितव्यम्, न हि तेन विनावधिः सम्भवति । तत्र समुदायावयवस्थानी निर्दिश्यते । यत्राच्छब्दो वर्जनीयोऽस्ति तत्रैव भविष्यति, न तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरेव । ननु च विभक्तिपरयो-युष्मदस्मदोरादेशा विधास्यन्ते, न च मान्तावस्थायां विभक्तिपरतास्ति; णिलोपस्य

युष्मदस्मदोः । स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते ॥

युवावौ द्विवचने ॥ ६२ ॥

पदमञ्जरी

मान्यम्, अत्र च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्भवधानम् ? अत आह—स्थानिवत्त्वं चेत्ति । णेः क्वौ लुप्तत्वान्न तल्लोपस्यात्र स्थानिवत्त्वमस्तीत्यर्थः । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति वचनम्, न तु 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्येवमिति भाष्यकारः ।

तत्र यो मन्यते—मान्तयोरप्यादेशा भवन्तीति, तन्मतेनोदाहरणानि । कृदन्त-त्वाद्विभक्तयः, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयविभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च त्वादयः; तत्र 'त्वाहौ सौ' इत्यादिविषये ते भवन्ति । अन्यत्रादेशविभक्तौ लोपः, अजादौ यत्वम्, हलादावात्त्वम्—त्वम्, युषाम्, युयम्; युषाम्, युषाम्, युषान्; युष्या, युषाभ्याम्, युषाभिः; तुभ्यं युषाभ्यां युषभ्यम्; युषत्, युषाभ्याम्, युषत्; त्व, युष्योः, युषाकम्; युष्यि, युष्योः, युषासु । एवमस्मदोऽपि द्रष्टव्यम् । मपर्यन्तापेक्षया तु शेष आश्रीयमाणे, मात्परस्याभावाल्लोपाभावात् युष्मभ्यम्, युष्मदित्यादि भवति ।

यदा तु त्वामाचष्टे, मामाचष्ट इति विगृह्य क्विप् क्रियते, तदा 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोः कृतयोः 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावादसति टिलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । यदि निष्ठितमङ्गं ततो वृद्धयभावः । त्वद्स् त्वाद्स्, मद्स् मादस् इति स्थिते मपर्यन्ताभावात् 'त्वाहौ सौ' इत्यादेरप्रवृत्तौ वृद्धिपक्षे त्वामिति भवति । पक्षान्तरे तु त्वमिति । द्विवचने तु त्वाम्, जसि त्वम् । द्वितीयादिषु तु त्वाम्, त्वाम्, त्वान्; त्वया, त्वाभ्याम्, त्वामिः; त्वम्, त्वाभ्याम्, त्वभ्यम्; त्वत्, त्वाभ्याम्, त्वत्; त्व, त्वयोः, त्वाकम्; त्वयि, त्वयोः, त्वासु । एवमस्मदोऽपि ।

यदा तु द्विवचनान्ताणि च क्रियते, तदापि युष्मदन्त्यस्मयतीति णिचि भवति, विभक्त्यभावाद्युपाययोरभावः । एकार्थत्वाभावात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यस्याप्यभावः । विभक्तौ तु युवावादेशौ । 'त्वाहौ सौ' इत्यादिविषये तु त एव भवन्ति । ये तु मान्तयोरादेशौ नेच्छन्ति तेषां सौ, शेषेलोपपक्षे—युषम्, असमिति भवति । पक्षान्तरे तु युष्मम्, अस्ममिति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गहनोऽयं प्रक्रियातर्क इत्युपरम्यते ॥

न्यासः

स्थानिवद्भावात्, तत् किं मान्तस्य निवृत्त्यर्थेन परिग्रहणेन ? इत्यत आह—स्थानिवत्त्वं चेन्मादि । 'क्वौ लुप्ते न स्थानिवत्' इति वचनात् स्थानिवद्भावोऽत्र नास्ति । तस्माद् विद्यत एव विभक्तिपरत्वमित्यभिप्रायः ॥

‘द्विवचने’ इत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्व्यर्थभिधान-
विषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव, आव-इत्येतावादेशौ भवतः ।
युवाम्, आवाम् । युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । युवयोः, आवयोः ।

यदा समासे द्व्यर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्य-
त्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्व्यर्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ
भवतः, यदि ‘त्वाहौ सौ’-इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्येते ।

पदमञ्जरी

युवावौ द्विवचने ॥ द्विवचन इत्यर्थग्रहणमिति । वक्तीति वचनम्, ‘कुर्यल्युटो
बहुलम्’ इति कर्त्तरि ल्युट्, द्वयोरर्थयोर्वचने द्विवचने । प्रथमाद्विवचनान्तं द्वैतत्वं
तदाह-द्विवचने युष्मदस्मदी इति । के पुनस्ते ? इत्याह-द्व्यर्थभिधानविषये इति ।
एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते । कथम् ? ‘द्वित्व इति वक्तव्यम्’, विभक्त्यवित्येव,
द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यामित्यर्थः ।

अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सम्पद्यते, तद् दर्शयति—यदेति । पारिभाषिकस्य
द्विवचनस्य ग्रहणे तस्यास्मिन्विषयेऽभावाद्युवावादेशौ न स्यातामित्यन्याप्तिः
स्यादिति भावः । आदेशान्तरेण न बाध्येते इति । बाधस्तु परत्वादित्यत्रैव वक्ष्यते ।
अतिक्रान्तं युवामिति सौ जसि चादेशान्तरेण बाधः । द्विवचनस्य तु पारिभाषि-
कस्य ग्रहणेऽपि सिद्धिरिति प्रथमाया अतिक्रमः । उत्तरत्रापि द्विवचनस्यातिक्रमे-
ऽयमेव हेतुः । तत्र चानादेशे विभक्तौ हलादौ ‘द्वितीयायां च’ आत्वम्, अजादौ
यत्वम्, शेषे लोपः, ‘डेप्रथमयोरेम्’ इत्यादयो विभक्त्यादेशाश्च यथायथं द्रष्टव्याः ।

न्यासः

युवावौ द्विवचने ॥ द्विवचन इति । यदीदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणं
स्यात्, तदा तस्मिन् परत एव तावादेशौ भवेताम् । तथा च यदा समासे द्व्यर्थे
युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा समासाद्
भवति, तदा न स्यातामिति; यदा युष्मदस्मदी एकत्वे वा बहुत्वे वा वर्तते समासा-
र्थस्य द्वित्वे सति समासाद् द्विवचनं भवति, तदा युवावौ स्यातामेव, एतच्चानिष्टम्;
अर्थग्रहणे सतीष्टं सिध्यति, न चानिष्टं किञ्चिदापद्यते ? इत्याहोच्यह-द्विवचन इत्यर्थ-
ग्रहणमिति । द्वयोरर्थयोर्वचनम्=उक्तिः, द्विवचनम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी इति ।
‘द्विवचने’ इति विषयसप्तमीयम् । तदेव विषयसप्तमीत्वमस्या व्यक्तीकर्तुमाह-द्व्यर्थभि-
धानविषय इति । द्वयोरर्थयोरभिधानं द्व्यर्थभिधानम्, तद्विषये युष्मदस्मदी ते तथोक्ते ।
तयोरित्यादि । तयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तावयवः स्थानी, तस्य युवावौ भवतः ।

यदेत्यादिनाथग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद् दर्शयति । यदि तर्हि समासादेक-
वचनबहुवचनयोरुपजातयोर्द्व्यर्थभिधानविषयत्वाद्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, एवं सति

अतिक्रान्तं युवाम् अतियुवाम्, अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् युवाम् अति-
युवान्, अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवाम् अतियुवया, अत्यावया ।
अतिक्रान्तेर्युवाम् अतियुवाभिः, अत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवाम्
अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम् । अतिक्रान्ताद् युवाम् अतियुवत्, अत्या-
वत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवाम् अतियुवत्, अत्यावत् । अतिक्रान्तानां
युवाम् अतियुवाकम्, अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवाम् अतियुवयि,
अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवाम् अतियुवासु, अत्यावासु ।

त्वाहादीनां तु विषये परत्वात् एव भवन्ति-अतिक्रान्तो युवाम्
अतित्वम्, अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम् अतियुयम्, अतिवयम् ।
अतिक्रान्ताय युवाम् अतितुभ्यम्, अतिमह्यम् । अतिक्रान्तस्य युवाम्
अतितव, अतिमम ।

पदमञ्जरी

परत्वादिति । त्वाहादीनामवकाशः यदा बह्वर्थे युष्मदस्मदी-अतिक्रान्तो
युष्मानतित्वम्, अत्यहम्, युवावयोरकाशः-युवाम्, आवाम् द्व्यर्थत्वे सति; सावु-
भयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः ।

न्यासः

‘त्वाहौ सौ’, यूयवयौ जसि’, तुभ्यन्हौ ङयि’, ‘तवमसौ ङसि’-इत्येषामपि विषये
स्यात्ताम् ? इत्यत आह-यदि त्वाहौ सावित्यादि । अतियुवामत्यावामिति । ‘अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे’ इति प्रादिसमासः । तत्र योऽसौ युष्मदस्मदर्थञ्चातिक्रान्तः स एकसंख्या-
वच्छिन्नोऽर्थ इति तत्र यद्यप्येकवचनं भवति, तथापि द्व्यर्थाभिधानविषयत्वाद् युष्म-
दस्मदोर्युवावौ भवत एव । अत्र हि ‘द्वितीयायाञ्च’ इत्यात्त्वम् । अतियुवान्, अत्यावा-
निति । ‘शसो नः’ इति नत्वम् । अतियुवया, अत्यावयेति । ‘त्रोऽचि’ इति यत्वम् ।
अतियुवाभिरत्यावाभिरिति । ‘युष्मदस्मदोरनादेशे’ इत्यात्त्वम् । अतियुवभ्यमत्यावभ्य-
मिति । ‘भ्यसोभ्यम्’ । अतियुवदस्यावदिति । ‘एकवचनस्य च’ इति ङसेरदादेशः । बहु-
वचनस्य तु ‘पञ्चम्या सत्’ इत्यनेन । अतियुवाकम्, अत्यावाकमिति । ‘साम आवाम्’ ।
अतियुवयि, अत्यावयीति । पूर्ववत्त्वम् । अतियुवासु, अत्यावास्विति । पूर्ववदात्त्वम् ।
त्वाहादीनां विषय इत्यादिना यदुक्तम्—‘यदि त्वाहौ सावित्यादिना देशान्त-
रेण न बाध्येते’ इति, तद् विस्पष्टीकरोति ।

यदा-रित्यादिना अर्थग्रहणे सति यदिष्टमुपपद्यते तद्दर्शयति । अतिस्वामतिमा-
मिति । अत्र यौ युष्मदस्मदर्थवतिक्रान्तौ तौ द्विसंख्यौ समासार्थाविति समासाद्
यद्यपि द्विवचनं भवति, तथापि युष्मदस्मदोद्वयार्थता नास्तीति युवावौ न भवतः ।

यदा तु युष्मदस्मदी एकत्वबहुत्वयोर्वर्तते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम्, अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान् अतियुष्मान्, अत्यस्मान् । एवमुन्नेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय, वय-इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम्, वयम् ।

परमयूयम्, परमवयम् । अतियूयम्, अतिवयम् । तदन्तविधिरत्र पदमञ्जरी

यदा कित्यादि । पारिभाषिकस्य ग्रहणे तत्रापि प्रसङ्ग इत्यतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । अतिक्रान्तौ त्वाम्, अतित्वामिति । 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यात्वम् । यदात्र पारिभाषिकस्य ग्रहणम्, तदा 'त्वमावेकवचने' इत्यत्रापि पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणमिति मत्वेदमुदाहृतम् । अथापि तत्राप्यर्थग्रहणम्, तथापि बह्वर्थेऽतिप्रसङ्ग इत्याह— अतिक्रान्तौ युष्मानिति । पूर्ववदात्वम् । एवं ज्ञेयमिति । अतियुष्माम्, अतियुष्माभ्याम्, अतियुष्मयोः । एवमस्मदः ॥

यूयवयौ जसि ॥ परमयूयमिति । अत्र पारस्ययोगो यथासम्भवं द्रष्टव्यः । तदन्तविधिरत्र भवतीति । 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति वचनात् । यदापि तदन्तस्य, तदापि न सर्वस्य; युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्येत्यधिकारात् ॥

न्यासः

त्वमावेव भवतः । 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यात्वम् । अथ वा—द्वितीयाद्विवचनमेतत्, ततः 'द्वितीयायाञ्च' इति । एवमुन्नेयमिति । वचनान्तरेष्वप्यादेशाभावं दर्शयति । युष्मानतिक्रान्तौ पश्य अतियुष्माम्, अत्यस्माम् । अतिक्रान्ताभ्यां त्वांकृतमतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्ताभ्यां युष्मान् कृतमतियुष्माभ्यां कृतम्, अत्यस्माभ्यां कृतम् । अत्वमतिक्रान्ताभ्यां देहि अतित्वाभ्यां देहि, अतिमाभ्यां देहि । अतिक्रान्ताभ्यां युष्मान् देहि अतियुष्माभ्यामत्यस्माभ्यां देहि । अतिक्रान्ताभ्यां त्वामागतोऽतित्वाभ्यामागतः, अतिमाभ्यामागतः । अतिक्रान्ताभ्यां युष्मानागतोऽतियुष्माभ्यामागतः, अत्यस्माभ्यामागतः । अतिक्रान्तयोस्त्वां स्वमतित्वयोः स्वम्, अतिमयोः स्वम् । युष्मानतिक्रान्तयोः स्वमतियुष्मयोः स्वम्, अत्यस्मयोः स्वम् । अतिक्रान्तयोस्त्वां निधेहि अतित्वयोर्निधेहि, अतिमयोर्निधेहि । अतिक्रान्तयोर्युष्मान्निधेहि अतियुष्मयोर्निधेहि, अत्यस्मयोर्निधेहि ॥

यूयवयौ जसि ॥ परमयूयमिति । 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति वचनादुत्तरपदयोरेपि भवतः । अथ ब्रा—'जसि' इति परसप्तमीयम्, तेन समस्तयोरपि जसि परत इति भवतः । परमयूयमित्यादावपि युष्मदस्मद्व्यां जसः परत्वमस्त्येव ॥

भवति; 'अङ्गाधिकारे तस्य च' तदुत्तरपदस्य च' इति ।

त्वाहौ सौ ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व, अह-इत्येतावादेशौ भवतः ।
त्वम्, अहम् । परमत्वम्, परमाहम् । अतित्वम्, अत्यहम् ॥

तुभ्यमहौ ङयि ॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य, मह्य-इत्येतावादेशौ भवतो ङयि
परतः । तुभ्यम्, मह्यम् । परमतुभ्यम्, परममह्यम् । अतितुभ्यम्,
अतिमह्यम् ॥

तवममौ ङसि ॥ ६६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव, मम-इत्येतावादेशौ भवतो ङसि
परतः । तव, मम । परमतव, परममम । अतितव, अतिमम ॥

त्वमावेकवचने ॥ ६७ ॥

'एकवचने' इत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदो एकार्था-

पदमञ्जरी

त्वाहौ सौ ॥ त्वमिति । यद्यप्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति त्वादेशः सिद्धः,
तथाप्यहादेशस्तावद्विधेयः ? तत्र च 'अहः सौ'-इत्युच्यमाने युष्मदोऽपि प्रसङ्गः,
'अस्मदोऽहः सौ' इत्युच्यमाने गौरवं स्यात्, तस्मादत्रापि त्वादेश एव विधेयः ।
किञ्च-अतिक्रान्तो युवां युष्मात्वाऽतित्वमित्यत्र त्वादेशस्य शङ्कापि नास्ति ॥

त्वमावेकवचने ॥ एकवचन इत्यर्थनिर्देश इत्यादि । एतच्च 'द्विवचन इत्यर्थ-
निर्देशः' इत्येतदनुसारेण योज्यम् ।

न्यासः

त्वाहौ सौ ॥ 'त्वमावेकवचने' इति वक्ष्यति, तस्यायमपवादः । अथ त्वग्रहणं
किमर्थम्, न 'अहः सौ' इत्येवोच्येत, त्वादेशो हि 'त्वमावेकवचने' इत्येवं भविष्यति !
अशक्यमेवं वक्तुम्; असति त्वग्रहणे युष्मदोऽप्यहादेशः स्यात् । अथवा-अत्र 'अस्मदो-
ऽहः सौ' इत्येवोच्येत ? एवमपि गौरवं स्यात् । तस्मादत्रान्यासमेवास्तु ॥

तुभ्यमहौ ङयि ॥ तवममौ ङसि ॥ अनन्तरं वक्ष्यमाणयोस्त्वमयोः प्राप्तयोरिदं
वचनम् ॥

त्वमावेकवचने ॥ एकवचन इत्यर्थनिर्देश इति । एतेनार्थस्येदं ग्रहणम्, न तु

१-१. 'च ग्रहणं भवति'-इति मुद्रितकाशिकापाठः ।

भिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व, म—इत्येतावादेशौ भवतः ।
त्वाम्, माम् । त्वया, मया । त्वत्, मत् । त्वयि, मयि ।

यदा समासै एकार्थं युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्य-
संख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावादेशौ
भवतः । आदेशान्तराणां तु 'त्वाहौ सौ'—इत्येतामादीनां विषये पूर्ववि-
प्रतिषेधेन ते एवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम्, अत्यहम् । अति-
क्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम्, अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वाम् अतित्वान्,
पदमञ्जरी

अर्थग्रहणे यदिष्टं सम्पद्यते तद्दर्शयति—नदेति । पारिभाषिकस्य त्वेकवचनस्य
ग्रहणेऽत्र न स्यादित्यव्याप्तिः । अतिक्रान्तौ त्वामिति । तदापि त्वमौ भवत इत्य-
स्योदाहरणम् । अतित्वामिति । पूर्ववदात्मम् । एवमन्यदुदाहर्तव्यमिति । एतद्
अतित्वम्, अत्यहमित्यनेनापि सम्बध्यते । अतिभूयम्, अतितुभ्यम्, अतितव ।

न्यासः

पारिभाषिकस्यैकवचनस्येति दर्शयति । पारिभाषिकस्य तु ग्रहणे यो दोषः स 'युवावौ
द्विवचने' इत्यत्र उक्त इत्यभिप्रायः । अर्थग्रहणं त्विह वचनग्रहणाल्लभ्यते । यदीह
प्रत्ययग्रहणमभिमतं स्याद् 'एकत्वे' इत्येवं ब्रूयात् । विभक्ताविति वर्त्तते, तत्रैवमभि-
सम्बन्धः करिष्यते—एकत्वे या विभक्तिरिति । अथ वा—एतदिति न ब्रूयात्; एकवचने
हि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यनेनैवादेशयोः सिद्धत्वात् । त्वाम्, मामिति । 'द्वितीयायाञ्च'
इत्यात्वम् ।

यदा समास एकार्थं इत्यादिनार्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । यदापि
समासात् संख्यान्तरयुक्ताद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदाप्येकार्थयोर्युष्मदस्म-
दोरेतावादेशौ भवतः । एवं सति 'त्वाहौ सौ', 'यूयवयौ जसि', 'तुभ्यमहौ ऊयि',
'तवममौ ऊसि'—इत्येषामप्यादेशान्तराणां विषये स्यातामित्यत आह—आदेशान्त-
राणां त्वित्यादि । पूर्वविप्रतिषेधस्येति वचनं परस्य विप्रतिषेधस्यासम्भवात् । असम्भव-
स्त्वनयोरेव परत्वात् । पूर्वविप्रतिषेधस्तु परशब्दस्येष्टवाचित्वाल्लभ्यते । तत्र 'त्वाहौ
सौ' इत्यस्यावकाशो यत्रैकार्थं युष्मदस्मदी न भवतः—अतिक्रान्तौ युष्मानित्यति-
त्वमत्यहमिति, त्वमावेकवचनस्यावकाशो यत्रैकार्थ्यां विभक्त्यन्तरं भवति—त्वाम्,
मामिति; अतिक्रान्तस्त्वामतित्वमतिक्रान्तौ मामत्यहमित्यत्रोभयप्रसङ्गे प्राप्ते त्वाहौ सौ
भवतः पूर्वविप्रतिषेधेन । अनया दिशाऽऽदेशान्तरेषु प्राप्तेषु पूर्वं विप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अतिक्रान्तौ त्वामितित्वाम्, अतिमामिति । अत्र यद्यपि समासाद् द्विवचनं भवति, तथा-

अतिमान् । अतिक्रान्ताभ्यां त्वाम् अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम् ।
अति क्रान्तैस्त्वाम् अतित्वाभिः, अतिमाभिरिति । एवमाद्युदाहर्तव्यम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६८ ॥

‘एकवचने’ इत्यनुवर्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकवचने
वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व, म—इत्येतावादेशौ भवतः ।
तत्रायं त्वदीयः, मदीयः । अतिशयेन त्वं त्वत्तरः, मत्तरः । त्वा-

पदमङ्गरी

एकस्मदः । अतित्वामतिमामित्यनेन तु सम्बन्धः स्पष्ट एव । अतित्वां पश्य
अतित्वान्, अतित्वाभ्याम्, अतित्वाभिः; अतित्वभ्यम् । अतित्वत् । अति-
त्वयोः, अतित्वाकम् । अतित्वयि, अतित्वयोः, अतित्वासु । एवमस्मदः ।

अत्रानन्तरं यदा युष्मदस्मदी द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तते समासार्थस्यैकत्वं तदा
त्वमौ न भवतः; अतिक्रान्तं ग्रवामतियुवाम्, अत्यावाम् । अतिक्रान्तं युष्मान्
अतियुष्मान्, अत्यस्मान् । एवं नेयमिति पठितव्यम्; पूर्वानुसारेण गम्यमान-
त्वान्न पठितम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ एकवचने वर्तमानयोरिति । एकार्थाभिधानविषययोरिति-
त्यर्थः । वस्तुकथनं चैतत्, न तु शब्दार्थकथनम् । ‘एकवचने’ इत्यस्य प्रथमाद्वि-
वचनान्तत्वात् । त्वदीय इति । ‘त्यदादीनि च’ इति च वृद्धसंज्ञा, ‘वृद्धाच्छः’ ।
त्वत्तर इति । पारम्यवत्प्रकर्षयोगः ।

व्यासः

प्येकार्थे युष्मदस्मदी इति भवत एव त्वमादेशौ । पारिभाषिकस्य त्वेकवचनस्य ग्रहणे न
स्याताम्; तस्येहाविद्यमानत्वात् । एवमाद्युदाहर्तव्यमिति । अतिक्रान्तौ त्वां पश्याति-
त्वाम्, अतिमां पश्य । अतिक्रान्तांस्त्वां पश्यातित्वानतिमान् पश्य । अतिक्रान्ताभ्यां त्वाम्
अतित्वाभ्यामतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिरतिमाभिः कृतम् । अतिक्रान्ताभ्यां
त्वां देह्यतित्वाभ्यामतिमाभ्यां देहि । अतिक्रान्तेभ्यस्त्वां देह्यतित्वभ्यमतिमभ्यं देहि ।
अतिक्रान्ताभ्यां त्वामीगतोऽतित्वाभ्यामतिमाभ्यामागतः । अतिक्रान्तेभ्यस्त्वामागतोऽति-
त्वदागतोऽतिमदागतः । अतिक्रान्तयोस्त्वां स्वमतित्वयोः स्वम्, अतिमयोः स्वम् । अति-
क्रान्तानां त्वां स्वमतित्वाकं स्वम्, अतिमाकं स्वम् । अतिक्रान्तयोस्त्वां निषेह्यतित्वयोर्नि-
षेहि, अतिमयोर्निषेहि । अतिक्रान्तेषु त्वां निषेह्यतित्वासु निषेहि, अतिमासु निषेहि ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ एकवचने वर्तमानयोरिति । एकार्थाभिधानविषययोरित्यर्थः ।
त्वदीयः, मदीय इति । ‘त्यदादीनि च’ इति वृद्धसंज्ञकत्वाद् ‘वृद्धाच्छः’ इति च्छप्र-
त्ययः । त्वत्तरः, मत्तर इति । ‘द्विवचनविभज्योपपदे त्रवीयसुनौ’ इति तरप् । त्वद्यति,

मिच्छति त्वद्यति, मद्यति । त्वमिवाचरति त्वद्यते, मद्यते ।

उत्तरपदे—तव पुत्रः त्वत्पुत्रः, मम पुत्रो मत्पुत्रः । त्वं नाथोऽस्य त्वन्नाथः, अहं नाथोऽस्य मन्नाथः ।

एकवचन इत्येव—युष्माकमिदं युष्मदीयम्, अस्मदीयम् । युष्माकं पुत्रोऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रः, अस्मत्पुत्रः ।

‘विभक्तौ’ इत्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्तावेव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः ।

ननु चात्राप्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति, तस्यामेवादेशौ भविष्यतः ? नैवं शक्यम्; लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक्,

पदमञ्जरी

विभक्तावित्यधिकारादिति । ननु च पूर्वसूत्रे ‘विभक्तौ’ इति न सम्बन्त्स्यते, कथम् ? आवृद्धेरनुवर्त्तमानं न सम्बन्ध्येत ? एवमपि योगविभागो न कर्त्तव्यः, ‘त्वमावेकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोः’ इत्येकयोग एव कर्त्तव्यः, एवं हि चकारे न कर्त्तव्यो भवति ? नैवं शक्यम्; एवं ह्युच्यमाने यथासङ्ख्यं प्राप्नोति—युष्मदः प्रत्यये, अस्मद उत्तरपद इति । अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागो, यावता निमित्तयोः साम्यं कस्मादेव यथासङ्ख्यं न स्यात् ? नैष दोषः; चकारोऽत्र क्रियते, स द्वयोरपि द्वे निमित्ते समुच्चेष्यति ।

ननु चेति । चोदकः । प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरपदयोश्च मध्ये या वर्तते सान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिः । परिहरति—नैवं शक्यमिति । लब्धुमिति शेषः । किं कारणम् ? इत्याह—तस्या लुका भवितव्यमिति । लुक्तु ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इत्यनेन ।

न्यासः

मद्यतीति । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । त्वद्यते, मद्यत इति । ‘कर्तुः क्यङ् सुलोपश्च’ इति क्यङ् ।

ननु च पूर्वोवादेशौ सिद्धौ, तत् किमर्थोऽयमारम्भः ? इत्यह आह—विभक्तावित्यधिकारादित्यादि ।

ननु चेत्यादि देशकः । प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरपदयोश्च या मध्ये वर्तते सान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिः । नैवं शक्यमिति । इतरः । लुका तस्या भवितव्यमिति अशक्यतायां हेतुः । ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति प्रागेवादेशाभ्यां लुका भवितव्यमिति, ततश्च उन्निमित्तावादेशौ न स्यातामित्यभिप्रायः । बहिरङ्गो लुगित्यादि । देशकः । विभक्तिमात्रं ह्यादेशयोराश्रयः, लुक्स्तु धातुत्वं प्रातिपदिकत्वञ्चापाम् । तदेवं धातुप्रातिपदिकत्वे यथावीगं बाह्यप्रत्ययापेक्षत्वात् समासापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गे किं पुनस्तदपेक्षया लुको बहिरङ्गता ? ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्यादेशावेव प्रथमं भविष्यतः । एतदेवेत्यादीत-

अन्तरङ्गावादेशौ, प्रथमं तौ भविष्यतः ? एतदेव तद्वादेशवचनं
ज्ञापकम्—‘अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोऽपि लुग्बाधते’ इति । तेन
गोमान्प्रियोऽस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका बाध्यते ।

एवं च सति ‘त्वाहौ सौ’ इत्येवमादयोऽपि प्रत्ययोत्तरपदयोरा-
देशा न भवन्ति । त्वं प्रधानमेषां त्वत्प्रधानाः, मत्प्रधानाः । यूयं पुत्रा
अस्य युष्मत्पुत्रः, अस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्धितम्, मद्धितम् । तव
पुत्रैस्त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ।

पदमञ्जरी

अन्तरङ्गावित्यादि । चोदकः । विभक्तिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्, लुक् पश्चादु-
त्पन्नः प्रत्ययमुत्तरपदं वापेक्ष्य धातुत्वप्रातिपदिकत्वयोरुपजातयोः प्राप्नुवन् बहि-
रङ्गः । यद्यप्ययं नित्यः, तथापि नित्यान्तरङ्गयोरन्तरङ्गमेव वलीयः । यथोक्तम्—
‘परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविभक्तयो विरोधिनः सन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परवली-
यस्त्वमिति । एतदेवेत्यादि । परिहारः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? इत्याह—
तेनेति । प्रथमेनादिबन्देन गोमत्यतीत्यादेर्ग्रहणम्, द्वितीयेन दीर्घहल्ङ्यादिलोपयोः,
हल्ङ्यादिलोपे हि प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यादेव । लुकि तु ‘न लुमताङ्गस्य’ इति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवति । ज्ञापनस्य प्रयोजनान्तरमाह—एवं चेति ।

न्यासः

शीऽपि । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्न बाधते’ इति पूर्वैर्नैव सिद्धत्वादादेश-
वचनं न कुर्यात्, कृतञ्च, तदेव ज्ञापयति—‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग
बाधते’ इति । किमेतस्य ज्ञापकस्य प्रयोजनम् ? इत्यत आह—तेनेत्यादि । यद्ययमर्थो न
ज्ञाप्यते, तदा गोमान् प्रियोऽस्येति गोमत्प्रिय इत्यन्तरङ्गत्वाल्लुक् प्राग् ‘उगिद-
चाम्’ इति नुम् स्यात्, ‘अत्वसन्तस्य चाधातोः’ इति दीर्घत्वम्, ततश्च संयोगान्तलोपे
कृते गोमान्प्रिय इत्यनिष्टं रूपं प्रसज्येत । अस्मिन् ह्यर्थे ज्ञापिते, अन्तरङ्गमपि नुमादिकं
बहिरङ्गेण लुका बाध्यत इति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । एकेनादिशब्देन गोमन्तमिच्छति
गोमर्त्यति, गोमान्निवाचरति गोमत्यते—इत्यादेर्ग्रहणम् । द्वितीयेन दीर्घत्वस्य हल्ङ्या-
दिलोपस्य । यद्यन्तरङ्गत्वाद् हल्ङ्यादिलोपः स्यात्, प्रत्ययलक्षणेन नुमादिकं स्यात्,
ततश्च तदेवानिष्टं रूपं स्यात् । लुकि च सति ‘न लुमताङ्गस्य’ इति प्रत्ययलक्षणप्रति-
षेधान्न भवति ।

एवं चेत्यादि । यत एवं बहिरङ्गोऽपि लुगन्तरङ्गानपि विधीन् बाधते, एवञ्च कृत्वा
‘त्वाहौ सौ’, ‘यूयवयौ जसि’, ‘तुभ्यमहौ ङ्गि’, ‘तवममौ ङ्सि’—इत्येत आदेशाः
प्रत्यय उत्तरपदे च परतो न भवन्तीति ।

अथ किमर्थमेषां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायते ? लक्ष्य-
स्थित्यपेक्षया । ज्ञापकार्थं ह्येतस्मिन् बहुतरमिष्टं संगृह्यते ॥

पदमञ्जरी

पुनश्चोदयति—अथेति । असति हि प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चात्र प्रयोजनम्, किम् ? एषामेव त्वाहादीनामादेशान्तराणां बाधनम् । सत्येतस्मिन् प्रयोजने न ज्ञापनमुपपद्यत इति । परिहरति—लक्ष्यस्थित्यपेक्षयेति । गोमत्प्रिय इत्यादिकं लक्ष्यं लोके साधुभावे स्थितम्, तदादेशान्तरबाधनार्थेऽस्मिन्विज्ञायमाने न संगृहीतं स्यात्, तच्चापेक्ष्यं प्रयोगमूलत्वाद्वाकरणस्य । तस्मात्तदपेक्षया नैतदादेशान्तराणां बाधनार्थं युक्तं विज्ञातुमिति ।

अपर आह—यद्येतदादेशान्तराणां बाधनार्थं स्यात् ‘मपर्यन्तस्य’ इत्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात् । कथम् ? उत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां श्यनादिषु तथा दृष्टत्वादिति । नायं नियमः—‘उत्सर्गसमानदेशो अपवादाः’ इति; शनमादिषु व्यभिचारात् । न हि शनम्बहुजकचः शवादिभिः समानदेशः । तस्माद्व्युत्पद्यमानमुपपत्तिर्वक्तव्या, एवं वक्तव्यम्—इह त्वाहादयोऽप्यनुवर्तन्ते, मपर्यन्तस्येति च; तत्र त्वाहाद्यनुवृत्त्यैव तद्वाधे सिद्धे मपर्यन्तानुवृत्तिरप्राप्तप्रापणार्था सती ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति ।

वयं तु ब्रूमः—‘मपर्यन्तस्य’ इत्येवानुवर्त्य तस्यादेशौ विधेयौ । यदि चान्तरङ्गा आदेशाः स्युः, प्रत्ययोत्तरपदयोर्मपर्यन्तस्य न क्वापि सम्भव इति तस्यादेशविधानमनुपपन्नं स्यादिति ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति ॥

न्यासः

अथेत्यादि । असति प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चान्यत् प्रयोजनम्—एषां त्वाहादीनामादेशान्तराणां बाधनम् । सत्येतस्मिन् प्रयोजने, एतदर्थमेवेदं युक्तं विज्ञातुम्, न तु ज्ञापनार्थमिति भावः । लक्ष्यस्थित्यपेक्षयेति । लक्ष्यस्य व्युत्पाद्यस्य स्थितिः=स्थानं लक्ष्यस्थितिः, तद्विषयेऽपेक्षा=लक्ष्यस्थित्यपेक्षा, तथा हेतुभूतया । नेदमादेशान्तराणां बाधनार्थं विज्ञायते । गोमत्प्रियो गोमत्यतीत्येवमादिकं लक्ष्यं लोके साधुभावेनावस्थितम् । आदेशान्तरबाधनार्थं ह्येतस्मिन् विज्ञायमाने न संगृहीतं स्यात् । ज्ञापनार्थं स्वेतदपि संगृहीतं भवतीत्येतद् दर्शयति—ज्ञापनार्थं ह्येतस्मिन्नित्यादि । कथं पुनः सत्येवं प्रयोजने सत्यामपि लक्ष्यस्थित्यपेक्षायां ज्ञापकार्थमेतत् शक्यं विज्ञातुम् ? एवं मन्यते—प्रयोजनमेवैतन्न भवति; मपर्यन्तग्रहणस्य चकारेणानुकर्षणार्थत्वात् । तदनुकर्षणस्यतदेव प्रयोजनम्—मपर्यन्तयोरादेशौ यथा स्यातामिति । यदि चादेशान्तराणां बाधनार्थमेतत् स्यात्, अनुकर्षणं तस्यापार्थक्यं स्यात् । यद्बाधनार्थमेतत् सूत्रं प्रकल्प्यते तान्यादेशान्तराणि मपर्यन्तस्यैव प्रयुक्तानि, नान्यस्य । ततश्चान्तरेणापि मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमुत्सर्गसमानदेशत्वादपवा-

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ६६ ॥

त्रि, चतुर्—इत्येतयोः स्त्रियां वर्तमानयोस्तिसृ, चतसृ—इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः ।

° स्त्रियामिति किम् ? त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि ।
स्त्रियामिति त्रैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणम्, नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियाम्, अङ्गं तु लिङ्गान्तरे, तदाप्यादेशौ भवत एव—प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिस्रा ब्राह्मण इति । प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः । प्रियतिसृ ब्राह्मणकुलम्, प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि । प्रियचतसा, प्रियचतस्रौ, प्रियचतस्रः । प्रियचतसृ, पदमञ्जरी

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ त्रिचतुरोरेव विशेषणमिति । श्रुतत्वात् । नाङ्गस्येति । विपर्ययात् । तेन किं सिद्धं भवति ? इत्याह—तेनेति । प्रियतिसेति । 'अन्ङ्सौ', 'ऋदुशनस्पुरदंसोऽनेहसाञ्च' इत्यनङ् । प्रियतिस्राविति । 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणं परमपि बाधित्वोत्तरसूत्रेण रादेशः । प्रियतिसृ इति ।

न्यासः

दाज्ञां मपर्यन्तस्यैव भविष्यत इति किं मपर्यन्तस्येत्यनुवर्त्तनेन ! आदेशान्तराणाम् बाधनार्थं ह्येतस्मिन् सर्वादेशनिवृत्त्यर्थं मपर्यन्तग्रहणमनुवर्त्तयितुं युक्तम् । तस्मादेतस्मान्मपर्यन्तग्रहणानुवर्त्तनान्नादेशान्तरबाधनमस्य प्रयोजनम् । अतो शापकं विज्ञायते । ननु च किमर्थमेषां स्वाहादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायत इति परेण देशितम् । तस्यायमभिप्रायः—मपर्यन्तस्येत्येतन्निवृत्त्यादेशान्तरबाधनार्थमेतत् कस्मान्न भवतीति ? तत्रायमर्थः—मपर्यन्तग्रहणस्यानुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति । मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तावेतदादेशान्तरबाधनार्थं नोपपद्यते, तस्मिन्निवृत्तौ तूपपद्यत एव ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ त्रय इति । 'जसि च' इति गुणः । चत्वार इति । 'चतुरनङ्गहोरा मुदात्तः' इत्याम् ।

त्रीणीति । 'जश्शमोः शिः' इति शिमावः, 'नपुंसकस्य शलचः' इति नुम्, 'नोपघाताः', 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति ।

स्त्रियामिति त्रैतत् त्रिचतुरोर्विशेषणमिति । तयोरेव श्रुतत्वात् । नाङ्गस्येति । एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । तेनेति । विशेषणविशेष्यभावेन । यदि हि स्त्रियामित्यनेनाङ्गमेव विशेष्येत, ततो यदा त्रिचतुःशब्दौ पुंलिङ्गं नपुंसके वा वर्त्तन्ते, अङ्गे तु स्त्रियाम्, तदाप्येतावादेशौ स्याताम् । 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इत्यनेन विशेष्यमाणयोर्न भवतः ।

प्रियचतसृणी, प्रियचतसृणि । 'नद्यृतश्च' इति समासान्तो न भवति; विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् ।

यदा च त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे, स्त्रियामङ्गम्, तदा आदेशो न भवतः—प्रियास्त्रयोऽस्याः, प्रियाणि त्रीणि वा अस्यां ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः, प्रियत्री, प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः ।

❀ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ❀ । तिसृका नाम ग्रामः ।

पदमञ्जरी

'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यङ्ग्रहणेन ज्ञापितम्—लुमता लुप्तेऽपि क्वचित्प्रत्ययलक्षणं भवतीति । तेन 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति नित्ये लुके कृतेति तिसृभावः । प्रियतिसृणी इति । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति क्वचित्पठ्यते । नद्यृतश्चेति कङ्ग भवतीति । समस्यमानदशायामृकारान्तस्य तत्र ग्रहणमिति भावः । कबभावे हेतुः—विभक्त्याश्रयत्वादित्यादि । एवं तावत् 'स्त्रियाम्' इत्यनेन त्रिचतुरोर्विशेषणादव्याप्तिपरिहारो दर्शितः ।

अतिव्याप्तिरपि परिहृतेत्याह—यदा चेति । तिसृकेति । स्वार्थे कन्प्रत्ययः, अल्पत्वे, कुत्सितत्वे, संज्ञायां वा । तत्र विभक्तेर्लुकि कृते तत्र विधीयमानस्तिसृभावो न स्यादिति वचनम् । तत्र स्वार्थिकप्रत्ययान्तत्वाद्बहुवचनान्तस्तिसृकाशब्दः संज्ञेत्येके । ग्रामस्य कस्यचिदेषा संज्ञा रूढिरिति नास्ति बहुवचनप्रसङ्ग इत्यन्ये ।

भासः

प्रियत्रिरित्यादि । स्त्रिया अन्यपदार्थत्वादङ्गं स्त्रियां वर्तते, त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे । यदा त्वङ्गं पुंसि नपुंसके वा वर्तते, त्रिचतुःशब्दौ तु स्त्रियाम्, तदा भवत एव । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्येति प्रियतिसा, प्रियतिसौ, प्रियतिसः ; प्रियाश्चतस्रो ब्राह्मण्योऽस्येति प्रियचतसा, प्रियचतसौ, प्रियचतसः । प्रियतिसु ब्राह्मणकुलम्, प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि । प्रियचतसु ब्राह्मणकुलम्, प्रियचसृणी, प्रियचतसृणि ।

तिसृभाव इत्यादि । त्रिचतुर्नाम् 'संज्ञायां कृन्' इति कनि कृते विभक्त्यभावान्न प्राप्नोतीतीदमारभ्यते । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन संज्ञायां कन्यपि भविष्यति । तिसृकेति । ग्रामस्यैषा संज्ञा ।

१. 'बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्'—इति पाठा० ।

काशि० ५ : ५०

❀ चतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम् ❀ । चतस्रः पश्येत्यत्र 'चतुरः शसि' इत्येष्वं स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्येव स्वरो भवति । हलादिग्रहणसामर्थ्यान्निपातनस्वरो बाध्यते ॥

पदमञ्जरी

चतसरीति । यथा प्रियतिस्रावित्यत्र सवनेनामस्थानलक्षणं गुणं बाधित्वा रादेशो भवति, तथा ङावपि प्राप्नोति; तथा चोत्तरसूत्रे प्रियतिस्रोति ङावपि रादेशमुदाहरिष्यति, पूर्वविप्रतिषेधं च वक्ष्यति । अत्राहुः—अस्मादेव निर्देशादर्थ-प्रधानयोरेवादेशः । इह तु स्वरूपप्रधानत्वात्तदभावे गुण इति । चतस्र इति । अत्र स्थानिवद्भावात् 'चतुरः शसि' इत्यन्तोदात्तत्वे सति 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति शस उदात्तत्वप्रसङ्गः, स निपातनस्वरेण बाध्यते । यथैव तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते, तथा 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्येतं विभक्तिस्वरमपि बाधेत ? तत्राह—चतसृणामित्यत्र त्विति । तत्र कारणमाह—हलादिग्रहणसामर्थ्यादिति । तत्र हलादिग्रहणस्य चतस्रः पश्येत्येतदेव व्यावर्त्यम्, नान्यत्किञ्चित् । एतच्च तत्रैवोपपादितम् । यदि च निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्यापि बाधकः स्यात्, तदान्तरेणापि हलग्रहणं विभक्तेः स्वरो न भविष्यति, किं हलादिग्रहणेन ? तत्क्रियमाणं ज्ञापयति—'निपातनस्वरं विभक्तिस्वरो बाधते' इति । अन्ये तत्राहुः—हलादिग्रहणादेव चतस्रः पश्येत्यत्र 'चतुरः शसि' इत्यस्याप्रवृत्तिरवसीयते । यदि स्यात्, ततः 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति स्यादेव विभक्तेरुदात्तत्वमिति तद्व्यावृत्त्यै हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादाद्युदात्तनिपातनमेव न कर्तव्यमिति । तत्राद्युदात्तस्य चतुश्शब्दस्यानन्तर्यत आद्युदात्त एव चतस्रादेशे सति चतसृणामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति ॥

न्यायः

चतसर्याद्युदात्तत्वनिपातनमिति । चतस्रः पश्येत्यत्र 'चतुरः शसि' इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति; आद्युदात्तञ्जेष्यते, तदर्थमाद्युदात्तत्वनिपातनं कर्तव्यम् । निपातनस्वरेण बाधितत्वादन्तोदात्तत्वं मा भूदित्येवमर्थम् । यथैवं तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधेत इति तथा 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यनेन यद्विभक्तेराद्युदात्तत्वं विधीयते तदपि बाधेत इति ततश्चतसृणामित्यत्राम उदात्तत्वं न स्यात् ? इत्येत आह—चतसृणामित्यत्र त्वित्यादि 'त्रि' हलादिग्रहणसामर्थ्यादिति । तत्रैवायं हेतुः । हलादिग्रहणं हि तत्राजादिनिवृत्त्यर्थं क्रियते । चतुःशब्दश्चायं बहुवचनविषयः । सर्वाणि बहुवचनानि प्रथमाद्वितीयाषष्ठीऽन्त्ये बहुवचनेभ्योऽन्यानि हलादीनि । तत्रामो नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो पूर्वविप्रतिषेधेन नुक्ति कृते भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन; हलादित्वात् । जसस्तु 'अञ्जेऽन्त्यस्य सर्वनामस्थानमपि' इत्यतोऽसर्वनामस्थानग्रहणानुवर्त्तमानत्वादाद्युदात्तत्वं न भवति । तस्माच्छसो मस्त्व इति भूदित्येवमर्थं तत्र हलादिग्रहणं कृतम् । यदि च निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधेत, तदा

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिसृ, चतसृ-इत्येतयोः ऋतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तिष्ठन्ति, तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति, चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय, प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम्, प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि, प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णोत्त्वङ्सर्वनामस्थानगुणानामपवादः । परमपि हि ङ्सर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधते ।

अचीति किम् ? तिसृभिः । चतसृभिः । 'ऋतः' इति किम् ?

पदमञ्जरी

अचि र ऋतः ॥ पूर्वसवर्णोत्त्वेत्यादि । तिस्रः पश्येत्यत्र 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्यापवादः । प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उत' इत्युत्त्वस्य । प्रियतिस्रि, प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र 'ऋतो ङ्सर्वनामस्थानयोः' इति गुणस्य । ननु यत्र विध्यन्तरस्याप्राप्तिः-प्रियतिस्रा, प्रियतिस्रे, प्रियतिस्रोरिति, तत्र 'इको-यणचि' इत्येव सिद्धमिति विध्यन्तरस्य विषये इदमारभ्यते; तत्र 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते' इति उत्तरपूर्वसवर्णो बाधते इति युक्तम्, गुणविषये तु परत्वात् स एव स्यात् ? इत्यत आह-परमपि हीति ।

ऋत इति किमिति । तिसृचतस्रोरनुवृत्तेः 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येव सिद्धमिति

न्यासः

हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात्; निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद्विभक्तिस्वरो न भविष्यति । तस्मान्मा भूद् हलादिग्रहणस्य वैयर्थ्यम् । इह हलादिग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यत इति, तेन चतसृणामित्यत्रान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अचि र ऋतः किमर्थं पुनरचि रादेश उच्यते, न यणादेशेन सिद्धत्वात् ? इत्यत आह-पूर्वसवर्ण इत्यादि । असति ह्येतस्मिन् सूत्रे 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णः स्यात्, 'ङ्सिङ्सोश्च', 'ऋत उत' इत्युत्त्वञ्च, सर्वनामस्थाने ङौ च 'ऋतो ङ्सर्वनामस्थानयोः' गुणः । तस्मादेतेषामपवादोऽयं रेफादेश आरभ्यते । ननु युक्तः पूर्वसवर्णस्योत्त्वस्य चेहायमपवादो रेफादेशः, गुणस्य त्वयुक्तः; यस्मात् 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति ? अत आह-परमपीत्यादि । गुणस्याव-
नुकाशः-कर्तारौ, हतारौ, कर्तरीति; रेफस्यैवकाशः-तिस्रः पश्येति, तिस्रस्तिष्ठन्तीति; नमप्रियतिस्रि निधेहीति-अत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन रेफो भवन् परमपि ङ्सर्वनाम-
मस्थानगुणं बाधते ।

ऋत इति किमिति । एवं मन्यते-तिसृचतस्रशब्दाविहानुवर्त्तिष्यते, तौ च

तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थम्; अन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायम
देशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

‘जरा’-इत्येतस्य ‘जरस्’-इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यात्वेन
जादौ विभक्तौ परतः । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते, जरया दन्ताः शीर्यन्ते
जरसे त्वा परिदद्युः, जरायै त्वा परिदद्युः ।

‘अचि’इत्येव-जराभ्याम्, जराभिः । नुमो विधानात् जरसादे
विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि ।

पदमञ्जरी

प्रश्नः । तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमिति । तिसृचतस्रोरादेशयोरजादावपि विभक्
प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा हीति । ‘ऋतः’ इत्यनुच्यमाने षष्ठीनिर्दि
त्वात् त्रिचतुरोरेवायमादेशः स्यात्, स च नाप्राप्तयोस्तिसृचतस्रोर्विधीयत इ
तयापवादः स्यादित्यर्थः ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ अतिजरांसीति । अतिजर + इ इति स्थिते य
पूर्वं नुमागमः स्यात्, सोऽङ्गर्भक्तोऽङ्गमेव न व्यवदध्नात् । तदवयवं नु जराश
व्यवदधात्येवेति सत्यपि तदन्तविधौ ‘निर्दिश्य नस्यादेशो भवन्ति’ इति जा
शब्दान्तस्याङ्गस्यावयवो यो जराशब्दः तस्य विभक्त्यान्तर्गते विधीयमानो ज
सान्देशो न प्राप्नोति । अथापि स्यात्, तथापि रुकारात्परस्य नुमः श्रवणं स्यात्
तस्मात्परत्वात्पूर्वं जरसादेश एष्टव्यः । तत्र कृते झलन्तलक्षणो नुम् । अतिज
पश्येत्यत्र अतिजर + अम् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य ज
सादेशे कृते ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति लुक् प्राप्नोति । न च तदानीमम्भावस
प्रसङ्गः; अनुदन्तत्वात् । ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वात्तस्यानन्यत्वायामम्भावे

न्यासः

ऋकारान्तावेवेत्यलोऽन्त्यपरिभाषया ऋत एव भविष्यति । तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्य
मिति । तिसृचतसृ-इत्येतयोरन्यपि परतस्त्रिचतुरोः स्थाने प्रतिपत्तिः=प्राप्तिर्यथैकस्य
दित्येवमर्थम् ‘ऋतः’ इत्युक्तम् । अन्यथा हीत्यादि । यदि ‘ऋतः’ इति नोच्येत, त
तयोरेव तिसृचतस्रोः परवादो विज्ञायेत, ततश्चाजादौ तौ न स्याताम् ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ नुमो विधानाज्जरसादेशो भवति विप्रतिषेधेनेति
नुमोऽवकाशः-त्रपूणि, जतूनि, जरसादेशस्यावकाशः-जरसौ; अतिजरांसि ब्राह्म
कुलानीत्यत्रोभ्यप्रसङ्गे विप्रतिषेधेन परो जरसादेशो भवति । यदि हि पूर्व नुम् स्यात्
नुमा व्यपहितत्वाज्जरसादेशो न लभ्यते, तथापि विहितविशेषणपक्षाश्रयणेन लभ्यते ।

इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति; आनुपूर्व्या सिद्ध-
त्वात् । अतिजर + अमिति स्थिते लुक्, अम्भावः, जरस्भावः—इति
त्रिणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति; तत्र लुक् तावदपवादत्वाद् अम्भा-
वेन बाध्यते, अम्भावोऽपि परत्वाज्जरसादेशेन । न च पुनर्लुक्शास्त्रं
प्रवर्तते; भ्रष्टावसरत्वादिति एवमेव भवति—अतिजरसं ब्राह्मणकुलं
पश्येति । प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति,

प्रदसञ्जरी

प्राधितस्य लुक् पुनः प्रसङ्गो न युक्तः, भ्रष्टावसरत्वात् ? नैतदस्ति; नात्राम्भावः
प्रवृत्तः परत्वान्नित्यत्वाच्च जरसादेशेन बाध्यते, तत्र कृते लुक्प्रसङ्गः । एवं तर्हि
सन्निपातपरिभाषया लुग्न भविष्यति । अज्जदिसन्निपातेन जरसादेशो निष्पन्नो
नोत्सहते तस्य लुको निमित्ततां प्रतिपत्तुम् । यद्येवम्, अतिजरसं ब्राह्मणकुलं
तिष्ठति अतिजरसैरिति न सिद्ध्यति; कथम् ? सोर्मिसश्चाकारान्तसन्निपातेना-
भादिरादेशः कृतोऽकारान्तत्वविधातिनो जरसादेशस्य निमित्तं न स्यात् । इष्ट-
मेवैतत्सङ्गहीतम् । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्, एष गोनदीयस्य पक्षः,
यदिदमुच्यते—इहेत्यादि । इहेति वाक्योपन्यासे । अतिजरसं ब्राह्मणकुलमित्यादि
भवितव्यमित्यन्तं गोनदीयस्य मतम् । न पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्तते इति यदुक्तम्,
अचोक्तम्—अतिजरं ब्राह्मणकुलमित्यादि, तत्रोभयत्रापि हेतुः—सन्निपातलक्षण

न्यासः

एवमपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति जराशब्दस्यादेशे कृते सकारात् परो
भ्रूयते । अथापि सनुम्कस्यादेशः स्यात् ? एवमपि कृतकार्यत्वान्नुशास्त्रस्य
नरप्रवृत्तेरादेशे कृते पुनर्नुग्न स्यात्, तथा निष्टं रूपं प्रसज्येत ।

अथेहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति जरसादेशे कृते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्स्मान्न
भवति ? इत्यत आह—इहेत्यादि । जरामतिक्रान्तमिति प्रादिसमासः, 'ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वः, द्वितीयैकवचनमम् इति स्थित एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्
कृतेऽपि ह्रस्वत्वे लुक्, अम्भावः, जरस्भावः—इत्येतानि त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नु-
वन्ति, तत्र लुगपवादत्वाद् 'अतोऽम्' इत्यम्भावेन बाध्यते, अम्भावोऽपि परत्वाज्जरसा-
देशेन । अथ कृते जरसादेशे लुक् पुनः कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—पुनर्लुक्शास्त्र-
मित्यादि । न च लुक्शास्त्रं पुनः प्रवर्तते; भ्रष्टावसरत्वात्, अन्यत्र कृतकार्यत्वाच्च । तेन
गमावादतिजरसमित्येवं भवति । अथ प्रथमैकवचने किमतिजरं ब्राह्मणकुलम्, तृतीया-
बहुवचने किमतिजरैर्ब्राह्मणकुलैरित्येवं भवितव्यम्; आहोस्विदतिजरसम्, अतिजरसै-
रित्येवम् ? इत्यत आह—अतिजरमित्यादि । गोनदीयमतेनेति । तथा हि भाष्ये उक्तम्—

अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतेन । किं कारणम् ?
'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति ।

अन्ये नु-अनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं
तिष्ठति, अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

'त्यत्' इत्येवमादिनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद्-
स्यः, त्यौ, त्ये । तद्—सः, तौ, ते । यद्—यः, यौ, ये । एतद्—
एषः, एतौ, एते । इदम्—अयम्, इमौ, इमे । अदस्—असौ, अमू,
अमी । द्वि-द्वौ, द्वाभ्याम् ।

द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते । इह न भवति—
भवत्—भवान् ।

पदमञ्जरी

इति । 'न पुनर्लुक्शास्त्रम्' इत्यत्र पुनःशब्दस्यायमर्थः—पूर्वं या लुक्प्राप्तिः, सास्मा-
वेन बाधिता; या तु जरसादेशे कृते पुनः प्राप्तिः, सापि सन्निपातपरिभाषया
न भवतीति ।

अन्ये त्वित्यादि । एतच्च 'टासिञ्साभिनात्स्याः', 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र
व्याख्यातम् ॥

त्यदादीनामः ॥ द्विपर्यन्ता इत्यादि । इष्टिरेवेयम् । यत्तूच्यते—शेषेलोपवचनं

न्यासः

'गोनर्दीय आह—'इष्टमेवैतत् संगृहीतं भवतीति—अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्'—
इति । का पुनरस्य युक्तिः ? इत्यत्र आह—सन्निपातलक्षणेत्यादि । युद्धमावः, ऐस्भावश्च
जरसादेशस्य निमित्तमात्रं स्यात्, अकारान्तताङ्गस्य तस्मिन् विहता स्यात् ।
एतच्चायुक्तम्; तत्सन्निपातेन हि तावभिनिर्वृत्तौ नोत्सहेते तां विहन्तुम् ।

अन्य इति । सूत्रकारमतानुसारिणः । कस्मात् पुनस्त एवं मन्यन्ते ? इत्यत्र
आह—अनित्यत्वादस्या इत्यादि । अनित्यत्वं पुनरस्याः—'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र
प्रतिपादितम् ॥

त्यदादीनामः ॥ स्य इति । 'तर्दीः सः सावनन्त्योः' इति तकारस्य सकारः ।
त्य इति । 'जसः शौ' इति शीभावः, 'आद् गुणः' । इमाविति । 'दश्च' इति मत्वम् ।
असाविति । 'अदस औ सुलोपश्च' । अमू इति । 'अदसोऽसेर्दादु' दो मः' इति मत्वोत्वे,
'प्रथमगोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः । अमी इति । 'एत ईद् बहुवचने' इतीत्त्वम् ।

अथेह कस्मान्न भवति—भवानिति ? अत आह—द्विपर्यन्तान्नामित्यादि ।

संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति—
त्यद्, त्यदौ, त्यदः । अतित्यद्, अतित्यदौ, अतित्यदः ।

त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येव—परमसः, परमती, परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

‘किम्’—इत्येतस्य ‘क’—इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः ।
कः, कौ, के ।

पदमञ्जरी

ज्ञापकमिति, तदयुक्तम्; उपसर्जनार्थत्वादित्युक्तमिति वयमिति । यदा तु शेषे-
लोपष्टिलोपस्तदा तु सुतरामज्ञापकम् ।

पाठादेव पर्युदस्ता इति । तथा च सर्वादिसूत्रे वार्तिकम् ‘संज्ञोपसर्जनानां
प्रतिषेधः पाठात्पर्युदासः’ इति । तेन पाठोपजीधनेन प्रवर्तमानमिदमपि संज्ञो-
पसर्जनीभूतानां न भवति । त्यदादीति । त्यदादीनामर्थः प्रधानं यत्र समासे
तत्रेत्यर्थः । न हि ते पाठात्पर्युदस्ताः ॥

किमः कः ॥ तेनाकार एव किमो न विधीयत इति । कथं पुनरकारविधाने
‘कः’ इत्यादिरूपसिद्धिः, यावतान्त्यस्य प्राप्नोति, न चान्त्यस्य पूर्वेण सिद्धः,
‘द्विपर्यन्तास्त्यदादयः’ इत्युक्तत्वात् ? अपरे पुनरेतच्चोद्यमयादेवं पठन्ति—तेना-
कार एव इमो न विधीयत इति । अयमर्थः—‘इमः’ इत्येतावत्सूत्रमस्तु, ‘त्यदादी-

न्यासः

एतच्च ‘शेषे लोपः’ इत्यत्र प्रागेव ज्ञापितम् । भवानिति । ‘उगिदन्नाम्’ इति तुम्,
‘अत्वसन्तस्य चाधातोः’ इति दीर्घः ।

अथेह संज्ञोपसर्जनीभूतानामपि कस्मान्न भवति त्यदादौ—त्यद्, अतित्यद्, अति-
त्यदः ? इत्यत आह—संज्ञोपसर्जनीभूता इत्यादि । सर्वाद्यन्तःपातिनस्त्यदादयः । सर्वा-
दयश्चासंज्ञीभूता अर्जनीभूताश्च पठ्यन्ते । तथा हि—तेषां ‘सर्वनामानि’ इति महत्याः
संज्ञायाः करणस्यैतत् प्रयोजनम्—सर्वेषां नामभूतानां संज्ञा यथा स्यात् । ये तु कस्य-
चिदेव संज्ञाभूता उपसर्जनीभूताश्च, तेषां मा भूदिति । तस्मात् संज्ञोपसर्जनीभूता-
स्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ताः, त्यादादिभ्यो बहिष्कृता इत्यर्थः । तस्मादत्यदादित्वात्
तेषां न भवति त्यदादिकार्यम् । त्यादादिप्रधाने शब्दे तु भवत्येवेति । त्यादादयः प्रधाना
यस्मिन् शब्दे स त्यादादिप्रधानः, तत्र भवत्येवात्त्वम्; तस्य पाठादपर्युदस्तत्वात् ।
अपर्युदस्तत्वं तु सर्वनामसंज्ञायास्तदन्तविधेः सर्वादेरभ्युपगमात् ॥

किमः कः ॥ अकार एव किमः कस्मान्न विधीयते, एवं हि लघु सूत्रमभवति,
अकारो हि प्रकृतोऽनुवर्तत इति, तत्रैवं सूत्रं कर्तव्यम्—‘किमोऽत्’ इति ? अत्र आह—साक-
चकस्यादेशो भवतीति । तेनाकारः किमो न विधीयत इति । अयं ह्यादेशस्तन्मध्यपतित-

साकच्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते

३ 'किमोऽत्' इति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य 'कु' इत्य-
यमादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुंह ।

'तिहोः' इतीकार उच्चारणार्थः ॥

पदमञ्जरी

नामः' इत्येव त्यदादीनां सम्बन्धिन इमोऽकारो भवति, तत्र 'नानर्थकेऽलोन्त्य-
विधिः' इति सर्वस्यैवेमोऽकारो भवति । तेषामेवं पठतामुत्तरत्र किमो ग्रहणं
कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम्; 'उति-होः' इति वक्ष्यामि 'इमः' इत्येव, ततो 'वाति',
'इमः' इत्येव इमो वकारादेशो भवति । तस्मात्साकच्कार्थमेव कादेशो विहितः ॥

कु तिहोः ॥ तिशब्दस्य विभक्तिसंज्ञकस्याभावात्तकारे इकार उच्चार-
णार्थः । कुहेति । 'वा ह च छन्दसि' इति हप्रत्ययः ॥

न्यासः

स्तद्ग्रहणेन गृह्यते, अकचश्च किमग्रहणेन ग्रहणात् साकच्कस्यापि भवति, तेनाकार
एव किमः स्थाने न विधीयते । यदि हि विधीयेत, तदाऽनकच्कस्यादेशे कृते पश्चाद-
कचि कक इत्यनिष्टं रूपं स्यादित्यभिप्रायः । कथं पुनः किमोऽत्वे कृते क इति भवति,
यावता मकारस्यात्वे कृते सतीकारस्य यणादेशे कृते क्य इति स्यात् ? नैष दोषः;
इकारस्यापि ह्यत्वं विधीयते, यदिह पूर्वसूत्रात् 'अतः' इत्यनुवर्त्तते । नालोऽन्त्यस्यात्वं
भवति यत् पुनरिहाकारग्रहणं क्रियते । तेन 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इतीकारस्य
तत्र द्वयोरकारयोः परपूर्वत्वे क इति शिद्धम् ।

क्वचित् पाठ इम इति । तत्रायं पूर्वपक्षः—अथाकार एवेमः कस्मान्न विधीयते ?
लघु ह्येवं सूत्रं भवति; प्रकृतस्याकारस्येहानुवृत्तेः, तत्रैवं तावत् सूत्रं कर्तव्यम्—'इमः'
इति । न चैवं सति 'तिम ङिम आर्द्राभावे' इत्यस्य किवबन्तस्य 'तिम', तिमौ, तिम इत्य-
त्रापि प्रसज्येत, त्यदादिनिरिमो विशेषणात्—त्यदादीनां य इमिति ? न; 'दश्च' इति
मत्वे कृत इहम इमौ, इम इत्यत्रापि प्रसज्येत । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्षपीम
इत्युच्यमाने 'अलोऽन्त्यस्य' इति प्रसज्येतेत्याशङ्कनीयम्, यस्मान्नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः ?
इत्यत आह—साकच्कस्यापीत्यादि । पूर्वं एव पाठः साधुतरः । इतरत्र तु पाठ उत्तर-
सूत्रेण क्वादेश इमः कृते द्वयोः ककारयोश्च संयुक्तयोः श्रपणं प्रसज्येत, तच्चानिष्टम् ।

कु तिहोः ॥ पूर्वस्यायमपवादः । तिशब्दस्य विभक्तेरभावादिकार उच्चारणार्थः ।
तकारस्यैव प्रयोजनम् । तत्र 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' तकारादेशो विभक्तौ
कार्यं विधीयते । अत आह—तकारादावित्यादि । कुत इति । 'पञ्चम्यास्तासेल्' । कुत्रेति ।

कृति ॥ १०५ ॥

‘अति’ इत्येतस्यां विभक्तौ परतः, किमित्येतस्य ‘क्व’-इत्ययमादेशो भवति । क्व गमिष्यसि । क्व भोक्ष्यते ।

आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । ‘किमो ड्क्’ इति प्रत्ययान्तरं न विधीयते, साकच्कार्थम् ॥

पदमञ्जरी

‘क्वाति ॥ क्वेति । ‘किमोऽत्’ इत्यप्रत्ययः ॥

अथादेशान्तरकरणं किमर्थम्, न प्रकृतः कुशब्द एव विधीयते, एवं च कृत्वा योगविभागोऽपि न कर्तव्यः, ‘कुतिहात्सु’ इत्येवास्तु; का रूपसिद्धिः ? यणादेशे कृते क्वेति सिद्धम्, ओर्गुणस्तु ‘अङ्गवृत्ते पुनवृत्तौ’ इति वचनान्न भविष्यति, यणादेशस्त्वनाङ्गत्वाद्व्यत्येय ? तत्राह—आदेशान्तरकरणमोर्गुणनिवृत्त्यर्थमिति तेनिष्ठित-तत्त्वं दुर्ज्ञानमिति भावः । एवं तर्हि ‘किमोऽत्’ इत्येतत् ‘किमोड्वत्’ इति अक्तव्यम्, टिलोपे कृते क्वेति सिद्धम् ? अत आह—किमोड्वदिति चेति । कथं पुनः प्रत्ययान्तरे रूपसिद्धिः, यावता ककारस्य जश्त्वं प्राप्नोति ? टिलोपस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति । कथमसिद्धत्वम् ? ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ । टिलोपो हि डित्प्रत्ययापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः, जश्त्वं तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गम् । साकच्कार्थमिति । साकच्चे

न्यासः

‘किमोऽत्’ इत्यत्र परसूत्राद्वाग्रहणं पुरस्तादपकृष्यते । तेन पक्षे ‘सप्तम्यास्त्रल्’ इति त्रत्यपि भवति । कुह इति । ‘वा ह च च्छन्दसि’ इति हः । एषाञ्च तसिलादीनां ‘प्रानिदशो विभक्तिः’ इति विभक्तिसंज्ञा ।

क्वाति ॥ कादेशस्यायमपवादः । क्वेति । ‘किमोऽत्’ इत्यत् ।

अथ किमर्थमादेशान्तरं विधीयते, न प्रकृतः कु एव विधीयताम्, तत्रापि यणादेशे क्वेति सिद्धयत्येव; योगविभागश्च न कर्तव्यो भवति, ‘कुतिहात्सु’ इत्येको योगः करिष्यते ? इत्यत आह—आदेशान्तरवचनमित्यादि । कुशब्दे ह्योदेशे सति यणादेशं बाधित्वा ‘ओर्गुणः’ इति गुणः स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं क्वादेश इत्युच्यते ।

एवमपि प्रत्ययविधावेव ‘किमो ड्वत्’ इति ड्वत्प्रत्ययो विधेयः, तत्रापि टिलोपे कृते क्वेति रूपं सिध्यत्येव । पदसंज्ञायां सत्याम् ‘शलां जशोऽन्ते’ इति ककारस्य गकारः प्राप्नोतीत्यतो न सिध्यतीति चेत् ? नैतदस्ति; ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति टिलोपस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वं न भवति । टिलोपो हि डिति विधीयते, तेन ऋडितमपेक्षमाणो बहिरङ्गो भवति । जश्त्वं तु पदान्ते विधीयमानं नापरनिमित्तमपेक्षत इत्यन्तरङ्गमित्यत आह—किमो ड्वदिति प्रत्ययान्तरमित्यादि । यदि ड्वदिति प्रत्ययान्तरं विधीयते,

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद्-स्यः । तद्—सः । एतद्-एषः । अदसू—असौ ।

अनन्त्ययोर्भिति किम् ? हे स । सा ॥

पदमञ्जरी

हि प्रत्ययान्तरे विहिते कक्वेति स्यात् । यथान्यासे तु तत्रापि क्वेत्येव भवति ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ 'सौ' इति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्, न सप्तमीबहुवचनस्य, 'स्यश्छन्दसि', 'सोऽचि लोपे चेत' इत्यादिनिर्देशात् । नाप्युभयोः, तथाहि सति 'सि' इत्येव ब्रूयात्, सकारादौ विभक्ताविति ।

अनन्त्ययोरिति किमिति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्त्यदादिषु तकारान्तस्यासम्भवाच्च त्यदादिभिस्तदोर्विशेषणादनन्त्ययोस्तावत्सिद्धम्, अनन्त्यस्य तु त्यदाद्यत्वं भविष्यतीति प्रश्नः । अत्वस्य सोरन्यत्र सावकाशत्वात्सौ परत्वाद्विदमैव स्यादित्युत्तरम् । तत्र केवले सौ पुंलिङ्गे विशेषाभावात् सम्बुद्धौ, स्त्रियां च प्रत्युदाहृतम् । किमर्थं पुनः 'तदोः' इत्युच्यते, तवग्रेग्रहणमेव क्रियेत—'तोः सः सावनन्त्यस्य' इति ? नकारस्यापि तर्हि प्राप्नोति 'तस्मान्नुडचि'—अनेषः, अनयम्, अनसाविति । नुडयं परादिस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥

न्यासः

साकञ्चस्य क्वेति रूपं न सिध्यति । अकचि हि कृते ककिमिति स्थिते ड्वत्प्रत्यये परतद्धिलोपे सति कक्वेत्यनिष्टं रूपं स्यात् । अत्वप्रत्यये तु क्वादेशो विधीयमानोऽनेकाल्त्वात् साकञ्चस्य सर्वादेश एव भवतीति न भवत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्मात् साकञ्कार्थं ड्वदिति न प्रत्ययान्तरं विधीयते । साकञ्कोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् साकञ्कार्थम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ सम्भवति । किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् ? उत सप्तमीबहुवचनस्य ? आहोस्विदुभयोरपि ? तत्र प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । तथा हि—द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणं न भवति । यदि स्यात्, सीत्येव ब्रूयात् । एवं हि सकारादौ कार्यं विधीयमानं तयोर्द्वयोरपि भविष्यति । तस्मादनन्तरस्य ग्रहणम् । तथा हि—'स्यश्छन्दसि बहुलम्' सोऽचि लोपे चेत' इत्येवमादेर्निर्देशात् प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।

हे स, सेति । हेसब्दो निपातसमुदायोऽवधारणार्थं वर्तते । ननु च त्यदाद्यत्वमत्र बाधकं भविष्यति ? नैतदस्ति; अनवकाशो हि विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशचात्वम् । काऽवकाशः ? द्विशब्दः—द्वाविति । सत्यपि तस्मिन्नवकाशे यद्यपि सकारस्याप्यनन्त्योऽवकाशः, तथाप्यन्तस्य परत्वात् सत्त्वं स्यात् । ततश्च हे स इत्यत्र 'एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सोर्लोपो न स्यात् । तत्र हल्ङ्थादिलोपे कृते स्त्वविसर्जनीययोः कृत-

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सुकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ ।

✽ औत्वप्रतिषेधः साकच्चाद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च ✽ । यदा चौत्वप्रतिषेधः, तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः, असूको ।

✽ उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ✽ । परमाहम् । परमायम् । परमानेन ।

पदमञ्जरी

अदस औ सुलोपश्च ॥ असुक इति । अदकस् सु इति स्थिते औत्वप्रतिषेधा-
त्यदाद्यत्वं दकारस्य सत्त्वं सकारादुत्तरस्य चाकचोऽकारस्य उत्त्वम् ।

उत्तरपदभूतानामित्यादि । समासाद्यां विभक्तिरुत्पद्यते, तद्वैश्वन्त्रादादेशो बहिरङ्गः, ततश्चान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्यादिवद्वावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमयम्, परमहमित्याद्यनिष्ठप्रसङ्गः । तस्मादकृतसन्धिकार्याणामेवामी-आदेशा वक्तव्याः । एतच्च 'नेन्द्रस्य परस्य' इत्यत्र ज्ञापयिष्यते ।

न्यासः

कृतधोरनिष्ठं रूपं स्यात् । सेत्यत्र तु 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यत्र स्त्रियां टाब्ज स्यात् । तस्मात् 'अनन्त्ययोः' इति वक्तव्यम् ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ सावित्येव । त्याद्यत्वापवादोऽदस औत्वं विधीयते । असाविति । पूर्वसूत्रेण दकारस्य षकारः, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः ।

यदा चेत्यादि । सादुत्वं चेति । चकारः सन्नियोगार्थः । तेन यस्मिन् पक्षे औत्व-
प्रतिषेधः, तस्मिन्नेव पक्षे सादुत्तरस्याकारस्योत्त्वं विधीयते ।

उत्तरपदभूतानामित्यादि । इह परमाहम्, परमायम्, परमानेनेति 'त्वाहौ सौ' 'इदोऽयं पुंसि', 'अनाप्यकः' इति समासाद् या विभक्तिः, तस्यामेत आदेशा भवन्तो बहिरङ्गा भवन्ति; प्रागेव तु विभक्त्युत्पत्तेः । अकः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नुवदन्तरङ्गम्, तस्मात् पूर्वं तदेव स्यात्, पश्चादादेशाः स्युः; ततश्च परमहम्, परमयम्, परमानेनेत्यनिष्ठानि रूपाणि स्युः । तस्मादुत्तरपदभूतानामकृतस्वरसन्धीनां त्यदादीनामादेशा वक्तव्याः= व्याख्येया इत्यर्थः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—पूर्वोत्तरयोः पदयोस्तावत् कार्यं प्रथमं भवति, पश्चादेकादेश इति । यदयम् 'नेन्द्रस्य परस्य' इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इन्द्रे द्वावचौ, तत्रैकैः—'यस्येति च' इति लोपेनापह्नियते, अपरः—एकादेशेनेत्यनञ्क इन्द्रशब्दः सम्पन्नः, तत्र को वृद्धिप्रसङ्गः ! पश्यति त्वाचार्यः—पूर्वोत्तरयोः पदयोस्तावत् कार्यं भवति, पश्चादेकादेश इति; यतः 'नेन्द्रस्य परस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधं शास्ति । तदेतस्माज्ज्ञापकाद् अकृतस्वरसन्धीनानुत्तरपदभूतानां त्यदा-
दीनामादेशा भवन्तीति ।

३१

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ?
ह्रस्वाल्लुप्येत सम्बुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥
आप एत्वं भवेत्तस्मिन्न झलीत्यनुवर्तनात् ।

पदमञ्जरी

अदसः सोर्भवेदित्यादि । 'अदस औ' इत्येतावदेव सूत्रमस्तु, 'सौ' इत्येव,
'अदसः' इति पञ्चमी, तथा पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पिता-
याम् अदस उत्तरस्य सोरौकारो भवतीत्यर्थः, तत्र त्यदाद्यत्वे कृते असाधिति
सिद्धे किं सुलोपो विधीयते । ह्रस्वाल्लुप्येत सम्बुद्धिः । यदि सोरौकारो विधीयते,
तदा हि असावित्यत्र त्यदाद्यत्वे ह्रस्वात्परस्याः सम्बुद्धेरौकारस्य लोपः स्यात्, न
हलः ? नैष दोषः; हलः सलोपे विधीयते । यद्येवम्, तत्र ह्रस्वहणं कर्तव्यम् ?
नेत्याह—एकत्वं हि तत् । 'ह्रस्वहणं दीर्घात्' इत्यत्र । ननु चेदं प्रथमा-
निर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदर्थः ? एवं तर्हि एङ्ह्रस्वादिति पञ्चमी हलिति प्रथ-
मायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति । पूर्वसूत्रवद्वा प्रथमाया एव
यथाकश्चिच्चिन्निर्वाहो भविष्यति । आप एत्वं भवेत्तस्मिन् । इह तर्हि स्त्रियां
सम्बुद्धौ असा+औ स्थिते 'आङि चापः' 'सम्बुद्धौ च' इत्येवं प्राप्नोति, प्रकृते

न्यासः

अदसः सोर्भवेदौत्वमित्यादि । अवधारणमत्र द्रष्टव्यम् । अदःशब्दात् परस्य
सोरेवौत्वं भवेत् । भवतु, मा वा भूत् । अदश्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते 'वृद्धिरेचि' इति
वृद्धौ कृतायामसाविति सिध्यत्येव, तत् किमर्थं सुलोपो विधीयते ? निरर्थकत्वाच्चेव
सोर्लोपो विधेयः, औत्वमेव विधेयम् । अत्र दोषमाह—ह्रस्वाल्लुप्येत सम्बुद्धिरिति ।
हेऽसावित्यत्र 'एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सोर्लोपः प्रसज्येत, ततश्च सम्बुद्धौ हेऽसा-
विति न सिध्येत् ? न हलः प्रकृतं हि तदिति । नायं दोषः; हलः सम्बुद्धेर्लोप औत्वे
कृतेऽज् भवति, न हलिति, तत् कुतो लोपप्रसङ्गस्तत्र ! तर्हि ह्रस्वहणं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम्; यस्मात् प्रकृतं तत् । 'ह्रस्वहणं दीर्घात्' इत्यत्र 'ह्रस्व' इत्यतो ह्रस्वहणं
प्रकृतमेव । यद्यपि तत्र प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठ्योर्देशेन चेदर्थः, तथापि 'एङ् ह्रस्वात्'
इति पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति; 'तस्मादित्युत्तरस्य'
इति वचनात् ।

अयं तर्हि दोषः—आप एत्वं भवेत् तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नौकारे परतस्त्यदाद्यत्वे
कृते स्त्रियां टापि—हे, असौ ब्राह्मणीत्यत्र 'सम्बुद्धौ च' इत्येत्वं स्याद्, यथा हि हे
खट्वे इत्यत्र ? न झलीत्यनुवर्तनादिति । नायं दोषः; 'सम्बुद्धौ च' इत्यत्र 'बहुवचने
झल्येत्' इत्यनुवर्तते, तेन झलादौ सम्बुद्धावेत्वेन भवितव्यम् । न चौकारे कृते झलादि
सम्बुद्धिर्भवति, किं तर्हि ? अजादिः ।

प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोऽन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् ।

इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः ।

सौ, इमे । इमम्, इमौ, इमान् ॥

पदमञ्जरी

रेव त्वौत्वे टापोऽभावादेत्वाभावः, न, झलीत्यनुवर्त्तनात् ? नैष दोषः; 'बहुवचने झल्येत्' इत्यतो झलीति तत्रानुवर्त्तते—झलादौ सम्बुद्धाविति, औन्वे कृते अझलादित्वान्न भविष्यति । प्रत्ययस्थाच्च कादित्वमिति । इह तर्हि स्त्रियामकचि असका+औ इति स्थिते 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' इतीत्वं प्राप्नोति, प्रकृतेरेव त्वौ-कारे टापोऽभावादित्वाभावः । शीभावश्च प्रसज्यते । इह च स्त्रियाम् असक+औ इति स्थिते 'औङ आपः' इति शीभावः प्राप्नोति, औत्वविधानं तु पुंसि चार्थ-तार्थम् ? पाक्षिक एष दोषः; यदा 'औङ आपः' इति पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा नास्ति, इतरयोरस्तु पक्षयोरस्ति ॥

न्यासः

प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यतेऽपि । पूर्वकश्चकारः तर्ह्यर्थे, इतरः नचये । अयं तर्हि दोषः—असकौ ब्राह्मणीत्यत्राज्ञातार्थविवक्षायामकचि कृते प्रे-न 'प्रत्ययस्थात् कात्' इत्यादिना कात् पूर्वस्येत्वं प्राप्नोति ? असौ ब्राह्मणी इत्यत्र 'औङ आपः' इत्यनेन शीभावोऽदसस्त्ववयव औकारे कृते टावेव नास्तीति नैत-दोषद्वयं सम्भवति । शीभावदोषश्च पाक्षिको वेदितव्यः, यस्मिन् पक्षे सामान्यग्रहणार्थो ङकारः प्रत्ययस्यासृज्यते । यदा तु पूर्वसूत्रनिर्देशस्तदा द्विवचनयोरेव शीभावः; तयोरेव पूर्वाचार्यैर्ङित्वस्य कृत्स्नात् । अन्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति; अङित्वात् ॥

इदमो मः ॥ अलोऽन्त्यपरिभाषया मकारस्यैवानेन मकारेण भवितव्यम्, न च मकारस्य मकारादेशो कृते विशेषोऽस्ति, तत् किमर्थं मकारस्य मकारः इत्युच्यते ?—इत्येतच्चोद्यं निराकर्तुमाह—मकारस्येत्यादि । गतार्थम् ॥

दश ॥ 'इदमः' इति वर्तते, 'सौ' इति निवृत्तम्; उत्तरसूत्रे पुनः 'सौ' इति वचनात् । तेनायं विभक्तिमयत्रे दकारस्य मकारो भवति ॥

१. 'इह साविति न सम्बुद्ध्यते; उत्तरसूत्रे साविति वचनात्'—इत्यधिकमेक-स्मिन्पुस्तके ।

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् ।
उत्तरसूत्रे 'पुंसि' इति वचनात्स्त्रियामयं यकारः ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम् इद्रूपस्य पुंसि सौ परतः 'अक्' इत्ययमादेशो भवति
अयं ब्राह्मणः ।

पुंसीति किम् ? इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमोऽङ्कारस्य इद्रूपस्य स्थाने 'अन' इत्ययमादेशो भवति अ-
विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः ।

अक इति किम् ? इमकेन । इमकयोः ।

'आपि' इति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात्प्रभृति सुपः पकारेण ।

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

पदमञ्जरी

यः सौ ॥ स्त्रियामयं यकार इति । नपुंसके तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुप्त-
त्वात् सौरभावः ॥

न्यासः

यः सौ ॥ उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात् स्त्रियामयं यकारः । अथ नपुंसके कस्या-
विज्ञायते ? अशक्यमेवं विज्ञातुम्; नपुंसके हि 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुका भवि-
व्यम् । अत्र साबुच्यमानः कथं तस्मिँल्लुप्ते यकारः स्यात्, प्रत्ययलक्षणेनेति चेत्
न; 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । तस्माद् युक्तमुक्तम्-स्त्रियाम-
यकार इति ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ अनाप्यकः ॥ अनेनेति । त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृत इद्रूपसा-
नादेशः, 'टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः' इतीनादेशः, 'आद् गुणः' । अनयोरिति । 'पुंसी-
च' इत्येत्वम्, अनादेशः, सुलोपः ।

पकारेणेति । अथ कपः पकारेण कस्मान्न भवति ? प्रयोजनाभावात् । ननु चे-
त्यत्र प्राग्दिशीयायां विभक्तौ 'हलि लोपः' यथा स्यादिति दमस्ति प्रयोजनम् ? 'इदम्
इय' इतीशात्र बाधकेन भवितव्यम् । अत्र च 'अमेहकवदसिन्नेभ्यः' इत्यत्र इहेत्यकृते-
द्रूपलोपस्य हकारान्तस्येदमो निर्देशो लिङ्गम् ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमोऽककारस्व इद्रूपस्य लोपो भवति ।

आभ्याम्, एभिः । अभ्यः । एषाम् । एषु ।

‘नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः’ इति सर्वस्यायमिद्रूपस्य लोपः ।

अथ वा—नायमिल्लोपः । ‘अनाप्यकः’ इति अन्ग्रहणमनुवर्तते ॥

मृजेवृद्धिः ॥ ११४ ॥

‘विभक्तौ’ इति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति ।

माष्टा, माष्टुम्, माष्टव्यम् ।

मृजेरिति धातुग्रहणमिदम्, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय एव

पदमञ्जरी

हलि लोपः ॥ अन्यग्रहणमनुवर्तत इति । यद्यपि तत्प्रथमान्तम्, तथापि हलीति

सप्तम्या तस्य षष्ठी प्रकल्प्यते ॥

मृजेवृद्धिः ॥ धातोश्च कार्यमुच्यमानमिति । वस्तुतो धातोर्यत्कार्यमुच्यते, तदिह धातोरुच्यमानमिति विवक्षितम् । स धातुः स्वरूपेणैव गृह्यतां मा वा, ग्राहितेन ‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्’ इत्ययमप्यमागमो धातुप्रत्यय एव भवति,

न्यासः—

हलि लोपः ॥ पूर्वेणानादेशे प्राप्ते हलादाविद्रूपस्य लोपो विधीयते । आभ्यामिति ।

त्यदाद्यत्वम्, अतो गुणे पररूपत्वम्, ‘सुपि च’ इति दीर्घत्वञ्च ।

अथालोऽन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यायं लोपः कस्मान्न भवति ? इत्याह—नानर्थक इत्यादि । अभ्युपेत्यानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिं परिहारोन्तरमाह—अथ वेत्यादि । न चाल्ग्रहणं कर्तव्यम्, यतस्तदनुवर्तते ? इत्यत आह—अनाप्यक इत्यादि । यद्यपि तत्र प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, तथापि हलीति सप्तमी अन्निति षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति; ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति वचनात् । एष परिहारो भाष्यकारमतेन बोद्धव्यः; अस्याः परिभाषाया अनङ्गीकरणात् । अत्र दर्शने तु त्रयाणामकाराणां पररूपमेकादेशं कृत्वा दीर्घत्वादि विधेयम् ॥

मृजेवृद्धिः ॥ माष्टेति । ‘मृजू शुद्धौ’, ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, ष्टुत्वम् ।

मृजेः क्बन्ताद् विभक्तावृत्पन्नायां कंसपरिमृड्भ्याम्, कंसपरिमृड्भिरित्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति, न च क्बिनाश्रयः ‘क्विति च’ इति वृद्धिप्रतिषेधो भवितुमुत्सहते; यस्मात् क्वितीति निमित्तसप्तमी ॥ न चात्र क्बिन्मिति वा वृद्धिः प्राप्नोति, किं तर्हि ? विभक्ति-निमित्ता । तस्मात् तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह—मृजेरिति धातुग्रहणमि-
त्यादि । औणहृत्यमिति निपातनेन शपितोऽयमर्थः—धातोः कार्यमुच्यमानं धातु-

वेदितव्यम् । तेन कंसपरिमृड्भ्याम्, कंसपरिमृड्भिरित्यत्र न भवति ॥
अचो ङिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्त्राङ्गस्थं ङिति णिति च वृद्धिर्भवति । ङिति—एक-
स्तण्डुलनिश्चायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कारः । हारः ।

ङिति—गौः, गावौ, गावः । सखायौ, सखायः । जैत्रम् ।
यौत्रम् । च्यौत्नः । जयतेः, यौत्तिश्च 'उणादयो बहुलम्' इति ष्टन्
प्रत्ययः । च्यवतेरपि लण् ॥

पदमञ्जरी

न प्रमृड्भ्यामित्यादौ । तत्प्रत्यय इति । धातोरित्येवं विहिते । कंसपरिमृड्भ्या-
मिति ! अत्र तदन्तविधिना प्रसङ्गः ॥

अचो ङिति ॥ तण्डुलनिश्चाय इत्यादौ 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् ।
गौः, गावौ, गाव इति । अत्र गौरित्येतत्साक्षादुदाहरणम्, इतरत्रावादेशे कृते
'अत उपधायाः' इत्येव सिद्धम् । सखायौ, सखाय इति । अत्रापि सखायावित्ये-
तदुदाहरणम्, जसि तु 'जसि च' इति गुणे अयादेशे च कृते पूर्ववत्सिद्धम् ।
च्यौत्नमिति बलनाम, छान्दसम्—'तमिच्छ्यौत्नैरार्यन्ति' । किमर्थं पुनरिदमु-

न्यासः

प्रत्यय-एव भवतीति, तेन कंसमृड्भ्यामित्यत्र न भवति । यो हि धातोरित्येवं विहितः
स धातुप्रत्ययः । न च भ्यामादिकं धातोरित्येवं विहितम्, किं तर्हि ? प्रातिपदिका-
दित्येवम् । तस्मान्नासौ धातुप्रत्ययः । कंसपरिमृड्भ्यामित्यादि । पूर्ववत् पत्वे कृते
षकारस्य जश्त्वं डकारः ।

अचो ङिति ॥ निश्चायनिष्पावाविति निष्पूर्वाच्चिनोतेः, पुनातेश्च 'परिमाणा-
ख्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयषत्वम् । कारः,
हार इति । कृजः, कृजश्च भावे घञ् ।

गौः, गावौ, गाव इति । 'गोतो णित्' इति सर्वनामस्थानस्य णित्वम् । सखायौ,
सखाय इति । अत्रापि 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति । जयतेः, यौत्तिश्चेति । 'जि जये', 'उ
मिश्रणे' । अत्रतेरिति । 'च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् प्रुङ् छुङ् गतौ' । अङ्ग्रहणमनिकोपि
यथा स्याद्—गौरिति । ननु णित्कारणसामर्थ्यादेव तत्र भविष्यति ? नैतदस्ति; अस्ति
ह्यन्यत् णित्करणस्य प्रयोजनम्, किं तत् ? गावौ, गाव इत्यवादेशे कृते 'अनु उपधायाः'
इति वृद्धिर्यथा स्यात् । यद्येवम्, गौरित्यत्रागुणविषये वृद्धिरियं कृतार्थेति कारयतीत्या-
दिषु परत्वाद् गुणेन बाध्येत ? णित्करणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति । एतच्चानुत्तरम्
'णेरनिटि' इत्येवमादौ णित्करणस्य चरितार्थत्वात् ? नैष दोषः; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञान-

